VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

25. KÖTET

BUDAPEST 1974

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

25. KÖTET

A TŐKE

III. KÖNYV

BUDAPEST 1974

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0224 9

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonötödik kötethez

Marx és Engels Műveinek huszonötödik kötete a „Tőke" harmadik kötetét, valamint Engelsnek az első német kiadáshoz írt előszavát, továbbá 1895 tavaszán írt, töredékben maradt kiegészítését foglalja magában.

Kiadásunk az Engels által sajtó alá rendezett első német kiadást (Hamburg 1894) követi. Mint az előző magyar kiadásokban, most is Nagy Tamás, illetve a 6. fejezetig Rudas László fordítását vettük alapul. A fordítást átnéztük és javítottuk.

A sajtó alá rendezés során tekintetbe vettük a Marx és Engels Művei 25. köteteként megjelent legújabb német, illetve orosz nyelvű kiadást, valamint a mű angol és francia fordításait. Az idézeteket újra egybevetettük az eredeti művekkel. E munka révén sikerült több sajtóhibát, kisebb elírást, pontatlanságot kiküszöbölni.

A lábjegyzetek mind Marxtól, illetve Engelstől származnak, ezért ezt nem tüntettük fel külön. A lábjegyzetekben eredeti nyelven idézett forrásokat csak magyar fordításban közöljük, az eredeti nyelvű idézeteket csak akkor, ha az első német kiadásban eredeti nyelven is, német fordításban is szerepelnek. A főszövegben előforduló nem német nyelvű idézeteket, szólásokat meghagytuk eredeti nyelvükön és fordításukat szögletes zárójelben közöljük. A szerkesztőségi jegyzeteket a könyv végén, hátul helyeztük el, ezekre a szövegben csillagok utalnak. Engels kiegészítő megjegyzéseit { } zárójelben közöljük.

Kiadásunkat elláttuk a nevek és források mutatójával, tárgymutatóval, valamint a mértékek és pénznemek jegyzékével; ezeknek, valamint a szerkesztőségi jegyzeteknek az elkészítéséhez felhasználtuk a fent felsorolt kiadásokat.

Karl Marx

A TŐKE

A politikai gazdaságtan bírálata

Harmadik kötet

III. Könyv

A tőkés termelés összfolyamata

Előszó

Végre megadatott nekem, hogy Marx fő művének e harmadik könyvét, az elméleti rész befejezését, átadjam a nyilvánosságnak. Akkor, amikor a második könyvet kiadtam, 1885-ben, azt hittem, hogy a harmadik alkalmasint csak technikai nehézségeket támaszt majd, persze néhány igen fontos szakasz kivételével. Ez valóban így is volt; de azokról a nehézségekről, amelyeket éppen ezek, az egész könyv legfontosabb szakaszai okozni fognak, sejtelmem sem volt akkor, mint ahogy nem tudtam az egyéb akadályokról sem, melyek a könyv elkészültét annyira késleltették.

Mindenekelőtt és legtöbbet makacs szemgyöngeségem zavart, amely munkaidőmet – ami az írást illeti – éveken át a minimumra korlátozta, és amely miatt mesterséges világítás mellett még most is csak kivételesen vehetem kezembe a tollat. Ehhez járultak más, el nem utasítható munkák: Marx műveinek és az én korábbi munkáimnak új kiadásai és fordításai, tehát átnézések, előszavak, kiegészítések, amelyek gyakran újabb tanulmányokat tettek szükségessé stb. Mindenekelőtt a „Tőke" első könyvének angol kiadása, amelynek szövegéért végső fokon én vagyok felelős és amely ezért sok időmet vette igénybe. Aki a nemzetközi szocialista irodalomnak az utóbbi évtizedben bekövetkezett óriási megnövekedését, főleg pedig Marx művei és az én korábbi munkáim fordításainak számát némileg is figyelemmel kísérte, igazat fog nekem adni, ha szerencsémnek tartom, hogy azoknak a nyelveknek a száma, melyekben a fordítóknak hasznára lehettem, miért is kötelességem volt, hogy munkájuk átnézését ne utasítsam el, igen korlátolt. De az irodalom megnövekedése csak tünete volt a nemzetközi munkásmozgalom megfelelő növekedésének. És ez új kötelességeket rótt rám. Közéleti tevékenységünk első napjai óta jórészt Marxra és rám hárult a közvetítés munkája a különböző országok szocialistáinak és munkásainak nemzeti mozgalmai között; ez a munka az összmozgalom erősödésének arányában növekedett. Marx ezen a területen is magára vállalta a teher fő részét, halála óta viszont a mind nagyobb méreteket öltő munka egyedül rám nehezedett. Időközben az egyes nemzeti munkáspártok között a közvetlen érintkezés már szabállyá vált és szerencsére napról napra fokozottabban

azzá válik; mégis sokkal gyakrabban veszik igénybe segítségemet, mint ahogy elméleti munkáim érdekében szeretném. Annak számára azonban, aki, mint én, több mint 50 éve tevékenykedik ebben a mozgalomban, az ebből fakadó munkák el nem utasítható, azonnal teljesítendő kötelességszámba mennek. Mint a XVI. században, a mi mozgalmas időnkben is merőben elméleti emberek a közügyek területén csak a reakció oldalán találhatók még s éppen ezért ezek az urak még csak nem is valódi elméleti emberek, hanem e reakció egyszerű apologétái.

Mármost annak következtében, hogy Londonban élek, ez a pártérintkezés télen főleg írásban, nyáron pedig legnagyobbrészt személyes úton bonyolódik le. S ebből, valamint abból a szükségszerűségből, hogy a mozgalom menetét állandóan növekvő számú országban és még inkább növekvő számú sajtóorgánumban kell figyelemmel kísérnem, az következett, hogy olyan munkákat, amelyek nem tűrnek félbeszakítást, csak télen, főleg az év első három hónapjában végezhettem. Ha az embernek hetven év nyomja a vállát, az agy Meynert-féle asszociációs idegrostjai bizonyos elkerülhetetlen lassúsággal dolgoznak már; nehéz elméleti munkákban a félbeszakításokat nem oly könnyen és gyorsan heveri ki az ember, mint azelőtt. Ezért azt a munkát, amelyet az egyik télen nem tudtam teljesen befejezni, a következő télen legnagyobbrészt újra el kellett végeznem és ez történt éppen a legnehezebb, az V. szakasznál.

Az olvasó az itt következő adatokból látni fogja, hogy a szerkesztői munka lényegesen különbözött attól, amelyet a második könyvön végeztem. A harmadik könyvhöz csak egy első – méghozzá igen hézagos – fogalmazvány állt rendelkezésemre. Mindegyik szakasz kezdete rendszerint eléggé gondosan kidolgozott és stílus szempontjából is többnyire csiszolt volt. De minél tovább jutott az ember, annál vázlatosabb és hézagosabb lett a kidolgozás, annál több kitérést tartalmazott a vizsgálat folyamán felmerülő mellékes pontokra – ezek végleges helye későbbi elrendezésre volt bízva –, annál hosszabbak és bonyolultabbak lettek a körmondatok, amelyekben az in statu nascendi [megszületésük állapotában] leírt gondolatok kifejezésre jutottak. Sok helyütt a kézírás és az előadásmód nagyon is világosan elárulja, hogy beállt és lassanként továbbfejlődött egyike azoknak a túlfeszített munkából eredő betegségi rohamoknak, melyek a szerző számára eleinte mindjobban megnehezítették és végül időnként teljesen lehetetlenné tették az önálló munkát. És ez nem is csoda. 1863 és 1867 között Marx nemcsak a „Tőke" két utolsó könyvének fogalmazványát és az első könyv nyomásra kész kéziratát készítette el, hanem még a Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával és kiszélesedésével kapcsolatos óriási munkát is elvégezte. Ennek következtében azonban már 1864-ben és 1865-ben komoly jelei mu-

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

A III. kötet első német kiadásának címoldala

tatkoztak Marx egészségében azoknak a zavaroknak, amelyek miatt a második és harmadik könyvet nem tudta ő maga befejezni.

Munkám azzal kezdődött, hogy az egész kéziratot a gyakran még számomra is csak fáradsággal kibetűzhető eredetiből lediktáltam egy olvasható másolatba, ami már maga is jelentékeny időmbe került. Csak ezután kezdődhetett a tulajdonképpeni szerkesztés. Ezt a legszükségesebbre korlátoztam, mindenütt, ahol az érthetőség megengedte, lehetőleg megtartottam az első fogalmazvány jellegét, egyes ismétléseket sem töröltem ott, ahol azok – amint ez Marxnál szokásos – a tárgyat minden alkalommal más oldaláról közelítik meg, vagy legalábbis más kifejezésmódban adják vissza. Mindenütt, ahol változtatásaim vagy pótlásaim nem pusztán szerkesztési jellegűek, vagy ahol a Marx nyújtotta ténybeli anyagot saját, bár lehetőleg Marx szellemében megírt következtetésekké kellett feldolgoznom, az egész helyet szögletes zárójelbe tettem* és nevem kezdőbetűivel jelöltem meg. Lapalji jegyzeteimnél néhol hiányoznak a zárójelek; de ahol kezdőbetűim ott vannak, én vagyok felelős az egész jegyzetért.

Amint ez első fogalmazványnál magától értetődik, a kéziratban számos utalás van később kifejtendő pontokra, anélkül hogy ezek az ígéretek minden esetben beváltásra kerültek volna. Ezeket az utalásokat meghagytam, mert mutatják a szerző szándékait a későbbi kidolgozásra vonatkozóan.

Térjünk mármost a részletekre.

Ami az I. szakaszt illeti, a fő kéziratot csak nagyon korlátozott mértékben használhattam. Ez mindjárt az elején beleveszi az értéktöbbletráta és a profitráta közötti viszony egész matematikai számítását (ami nálunk a 3. fejezet), az 1. fejezetünkben kifejtett tárgyat ellenben csak később és mellékesen tárgyalja. Itt segítségemre volt két megkezdett átdolgozás, mind a kettő nyolc fólió-oldal; de ezek sem voltak mindenütt összefüggően kidolgozva. Belőlük állítottam össze a jelenlegi 1. fejezetet. A 2. fejezet a fő kéziratból való. A 3. fejezethez egész sor be nem fejezett matematikai feldolgozás állt rendelkezésemre, azonkívül pedig egy egész, csaknem befejezett füzet a hetvenes évekből, amely egyenletekben ábrázolja az értéktöbbletráta viszonyát a profitrátához. Samuel Moore barátom, aki az első könyv angol fordításának legnagyobb részét is végezte, magára vállalta, hogy ezt a füzetet feldolgozza számomra, amire, mint régi cambridge-i matematikus, sokkal hivatottabb volt, mint én. Az ő összefoglalásából készítettem el azután, a fő kézirat esetenkénti felhasználásával, a 3. fejezetet. – A 4. fejezetből csak a cím volt meg. Mivel azonban az itt tárgyalt pont: a megtérülés hatása a profitrátára, döntő fontosságú, magam dolgoztam ki, miért is a szövegben az egész fejezetet zárójelbe tettem. Eközben kitűnt, hogy a 3. fejezetben a

profitrátára adott formula valójában módosításra szorul, hogy általános érvényű legyen. Az 5. fejezettől a szakasz végéig a fő kézirat az egyetlen forrás, bár itt is igen sok átcsoportosítás és kiegészítés vált szükségessé.

A következő három szakasz tekintetében, a stilisztikai szerkesztéstől eltekintve, majdnem teljesen az eredeti kézirathoz tarthattam magam. Néhány helyet, amelyek többsége a megtérülés hatására vonatkozott, az általam betoldott 4. fejezettel összhangban kellett kidolgoznom; ezeket is zárójelbe tettem és kezdőbetűimmel jelöltem meg.

A legnagyobb nehézséget az V. szakasz okozta, ennek tárgya a legbonyolultabb is az egész könyvben. És éppen ennek kidolgozása közben érte Marxot az említett súlyos betegségrohamok egyike. Itt tehát nem rendelkeztem kész fogalmazvánnyal, még csak vázlattal sem, melynek körvonalait kitölthettem volna, hanem a kidolgozásnak csak kezdeteivel, amelyek nemegyszer jegyzetek, megjegyzések, kivonatos anyagok rendezetlen halmazára szorítkoztak. Eleinte megpróbáltam ezt a szakaszt, mint ahogy az I. szakasz esetében némileg sikerült, a hézagok kitöltésével és a csak éppen hogy jelzett töredékek kidolgozásával úgy kiegészíteni, hogy legalább megközelítően nyújtsa mindazt, amit a szerző adni szándékozott. Ezt legalább háromszor megkíséreltem, de mindig hajótörést szenvedtem, s az ezzel elvesztett idő a késedelem egyik fő oka. Végül beláttam, hogy így nem érek célhoz. Az egész, erre a területre vonatkozó hatalmas irodalmat át kellett volna tanulmányoznom és a végén olyasvalamit hoztam volna létre, ami mégsem lett volna Marx könyve. Nem maradt más hátra, mint bizonyos vonatkozásban kettévágni a csomót, arra szorítkozni, hogy a meglevő anyagot a lehető legjobban rendezzem, csak a legszükségesebb kiegészítéseket tegyem meg. Így azután 1893 tavaszán elkészültem e szakasz java munkájával.

Ami az egyes fejezeteket illeti, a 21–24. fejezetek lényegében ki voltak dolgozva. A 25. és 26. fejezet a bizonyítási anyag megrostálását és olyan anyagok betoldását követelte meg, amelyek más helyeken voltak találhatók. A 27. és 29. fejezetet majdnem teljesen a kézirat szerint adhattam, a 28. fejezetet viszont helyenként másképp kellett csoportosítanom. De a 30. fejezettel kezdődött a tulajdonképpeni nehézség. Ettől a fejezettől kezdve nemcsak a bizonyító adatok anyagát, hanem a minduntalan közbevetett mondatoktól, kitérésektől stb. megszakított és más helyütt, gyakran egészen mellékesen tovább fűzött gondolatmenetet is a helyes rendbe kellett szednem. Így a 30. fejezet átcsoportosításokkal és egyes részek kiiktatásával jött létre, amelyeket más helyen használtam fel. A 31. fejezet megint összefüggőbben volt kidolgozva. Most azonban a kéziratban hosszú szakasz következik, „Zűrzavar" címmel, amely nem áll egyébből, mint az 1848-as és 1857-es vál-

ságokra vonatkozó parlamenti jelentések kivonatából, melyben Marx 23 üzletembernek és közgazdasági írónak főleg a pénzre és tőkére, az arany kiáramlására, a túlspekulációra stb. vonatkozó vallomásait állította össze és helyenként rövid humorisztikus megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Itt egyrészt a kérdezők, másrészt a feleletet adók nyilatkozataiban a pénz és a tőke viszonyára vonatkozó majdnem minden, akkor elfogadott nézet képviselve van és a bennük arra vonatkozóan megnyilvánuló „zűrzavart", hogy a pénzpiacon mi pénz és mi tőke, Marx kritikai és szatirikus módon akarta tárgyalni. Sok kísérlet után meggyőződtem arról, hogy ennek a fejezetnek a helyreállítása lehetetlen; az anyagot, különösen azt, amelyhez Marx megjegyzéseket fűzött, ott használtam fel, ahol az összefüggés erre alkalmat adott.

Ezután meglehetős rendben következik az, amit a 32. fejezetben helyeztem el, de közvetlenül utána a parlamenti jelentésekből készített kivonatok újabb tömege található minden lehető, ebben a szakaszban érintett tárgyról, köztük a szerző hosszabb vagy rövidebb megjegyzéseivel. A vége felé a kivonatok és megjegyzések mindinkább a pénzfémek és a váltóárfolyam mozgására összpontosulnak és megintcsak különféle pótlásokkal zárulnak. A „Kapitalizmus előtti viszonyok" c. (36.) fejezet viszont teljesen ki volt dolgozva.

Mindebből az anyagból, kezdve a „Zűrzavar"-ral, amennyiben nem helyeztem el már előbbi részekben, állítottam össze a 33–35. fejezeteket. Ezt persze nem tehettem az összefüggés helyreállítását szolgáló nagyobb betoldások nélkül. Amennyiben ezek a betoldások nem pusztán formai természetűek, kifejezetten megjelöltem őket mint olyanokat, amelyek tőlem származnak. Ezen a módon végre sikerült a szerző *valamennyi*, csak némileg is a tárgyra vonatkozó kijelentését a szövegben elhelyezni; semmi egyéb nem maradt ki, mint a kivonatok elenyésző része, amely vagy csak megismételt másutt már tárgyalt dolgot, vagy pedig olyan pontokat érintett, melyekkel a szerző a kéziratban nem foglalkozott behatóbban.

A földjáradékra vonatkozó szakasz sokkal teljesebben volt kidolgozva, bár semmiképpen sem rendezve, ami már abból is kitűnik, hogy Marx a 43. fejezetben (a kéziratban a járadékról szóló szakasz utolsó része) szükségesnek tartja, hogy az egész szakasz tervét röviden összefoglalja. Ez a kiadás szempontjából annál kívánatosabb volt, mert a kézirat a 37. fejezettel kezdődik, erre következnek a 45–47. fejezetek és csak ezután a 38–44. fejezetek. A legtöbb munkát a II. számú különbözeti járadék táblázatai okozták és az a felfedezés, hogy Marx a 43. fejezetben ennek a járadékfajtának itt tárgyalandó harmadik esetét egyáltalán nem vizsgálta meg.

Ehhez a földjáradékról szóló szakaszhoz Marx a hetvenes években egészen új speciális tanulmányokat végzett. Éveken át eredetiben tanulmányozta és

kivonatolta az 1861-es „reform" után elkerülhetetlenné vált oroszországi statisztikai felvételeket és a földtulajdonra vonatkozó egyéb publikációkat, amelyeket orosz barátai a kívánatos teljességben bocsátottak rendelkezésére, és az volt a szándéka, hogy ennek a szakasznak az átdolgozásánál felhasználja őket. Minthogy Oroszországban mind a földbirtoklásnak, mind a mezőgazdasági termelők kizsákmányolásának a formái sokfélék, a földjáradékról szóló szakaszban Oroszországnak ugyanazt a szerepet kellett volna játszania, mint amelyet az első könyvben, az ipari bérmunkánál, Anglia játszott. Sajnos, ezt a tervét Marx nem valósíthatta meg.

Végül a VII. szakasz teljesen le volt írva, de csak mint első fogalmazvány, amelynek végtelenül bonyolult körmondatait először fel kellett bontani, hogy nyomtatásra alkalmassá váljanak. Az utolsó fejezetnek csak a kezdete van meg. A szerző itt akarta tárgyalni a kifejlett tőkés társadalom három nagy osztályát – földtulajdonosok, tőkések, bérmunkások –, melyek a három nagy jövedelemformának: a földjáradéknak, profitnak, munkabérnek felelnek meg, és az osztályok létezésével szükségképpen adott osztályharcot mint a kapitalista korszaknak a valóságban előttünk álló eredményét. Az ilyen végső összefoglalásokat Marx rendszerint a végső szerkesztésre, a nyomást közvetlenül megelőző időre szokta tartogatni, amikor is a legújabb történelmi események elmaradhatatlan szabályossággal a legkívánatosabb aktualitásban szolgáltatták a bizonyítékokat elméleti fejtegetései számára.

Az idézetek és bizonyító passzusok, mint már a II. könyvben is, sokkal gyérebbek, mint az elsőben. Az I. könyvből vett idézeteknél a második és harmadik kiadás oldalszámai szerepelnek.* Ott, ahol korábbi közgazdászok elméleti kijelentéseire történik utalás, a kéziratban legtöbbször csak a név áll, magát a helyet a végső kidolgozásnál akarta Marx megadni. Ezen természetesen nem változtathattam. Parlamenti jelentések közül csak négyet használt fel a szerző, de ezeket elég bőségesen. Ezek a következők:

1. „Reports from Committees" (alsóházi bizottságokról van szó), VIII. köt., „Commercial Distress", II. köt. 1. rész, 1847–48. Minutes of Evidence. – Idézve mint: „Commercial Distress", 1847–48.

2. „Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, Report printed 1848, Evidence printed 1857" [A jelentés kinyomtatva 1848-ban, a tanúvallomások 1857-ben] (mert 1848-ban túlságosan kompromittálónak tartották őket). – Idézve mint: C. D., 1848–57.

3. Report: Bank Acts, 1857. – Ugyanez 1858. – Az Alsóház bizottságának jelentései az 1844-es és 1845-ös banktörvények hatásáról. Tanúvallomásokkal. – Idézve mint: B. A. (néha úgy is, mint B. C.), 1857, illetve 1858.

A negyedik könyvhöz – az értéktöbblet-elmélet történetéhez – hozzáfogok, mihelyt ez csak valamiképpen is lehetséges lesz számomra.

A „Tőke" második kötetének előszavában azokkal az urakkal kellett leszámolnom, akik akkoriban nagy lármát csaptak, mert Rodbertusban „Marx titkos forrását és felette álló elődjét" óhajtották felfedezni. Alkalmat adtam nekik, hogy megmutassák, „mit tud a Rodbertus-féle közgazdaságtan"; felszólítottam őket arra: mutassák ki, „hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem éppen annak alapzatán". Ugyanazok az urak, akik akkor szubjektív vagy objektív, de rendszerint a legkevésbé sem tudományos okokból, a jó Rodbertust legelsőrangú közgazdasági csillagnak kürtölték ki, egytől egyig adósak maradtak a felelettel. Ellenben más emberek érdemesnek tartották a fáradságot, hogy ezzel a problémával foglalkozzanak.

A második kötetet bíráló cikkében („Conrads Jahrbücher"*, XI, 5, 1885, 452–465. old.) *W. Lexis* professzor foglalkozik a kérdéssel, ha nem is törekszik közvetlen megoldásra. Ezt írja: „Ennek az ellentmondásnak" (a Ricardo–Marx-féle értéktörvény és az egyenlő átlagprofitráta közötti ellentmondásnak) „a megoldása lehetetlen, ha a különböző árufajtákat *egyenként* tekintjük és ha értéküknek egyenlőnek kell lennie csereértékükkel és ennek egyenlőnek vagy arányosnak árukkal." Szerinte ez csak akkor lehetséges, ha „az egyes árufajtákra nézve lemondunk arról, hogy az értéket a munka alapján mérjük és csak az árutermelést a *maga egészében* és annak a tőkések és munkások teljes osztályai közötti elosztását vesszük szemügyre . . . Az összes termékből a munkásosztály csak bizonyos részt kap . . . a másik, a tőkéseknek jutó rész alkotja a marxi értelemben vett többletterméket és ennélfogva . . . az értéktöbbletet is. A tőkésosztály tagjai mármost ezt a teljes értéktöbbletet elosztják maguk között, *nem* az általuk foglalkoztatott munkások száma szerint, hanem a mindegyik által befektetett tőke nagyságának arányában, amikor is a földbirtokot szintén mint tőkeértéket veszik számításba." Az árukban megtestesülő munkaegységek által meghatározott marxi eszmei értékek nem felelnek meg az áraknak, de „kiindulópontjául tekinthetők annak az eltolódásnak, amely elvezet a valóságos árakhoz. Az utóbbiakat az szabja meg, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő nagyságú nyereséget követelnek." Ezáltal egyes tőkések áruikért azok eszmei értékénél magasabb árakat kapnak, mások alacsonyabbakat. „De mivel az értéktöbbletbeli veszteségek és többletek a tőkésosztályon belül kölcsönösen kiegyenlítik

egymást, az értéktöbblet össznagysága ugyanakkora, mintha valamennyi ár arányos volna az áruk eszmei értékével."

Amint látjuk, a kérdést itt korántsem oldották meg, de, ha lazán és ellapositva is, egészében helyesen *állitották fel.* S ez valóban több, mint amennyit várhatunk valakitől, aki, mint ez a szerző, bizonyos büszkeséggel „vulgáris közgazdásznak" tünteti fel magát; egyenesen meglepő, ha összehasonlítjuk más vulgáris közgazdászok később tárgyalandó teljesítményeivel. Persze a szerző vulgáris közgazdaságtana sajátos fajtájú. Azt mondja, hogy a tőkenyereséget *lehet* ugyan a marxi módon levezetni, de semmi sem *kényszerít* erre a felfogásra. Ellenkezőleg. A vulgáris közgazdaságtannak van egy legalábbis inkább kézenfekvő magyarázási módja: „A tőkés eladók – a nyersanyagtermelő, a gyáros, a nagykereskedő, a kiskereskedő – üzleteiknél úgy tesznek szert nyereségre, hogy mindegyik drágábban ad el, mint ahogy vásárol, tehát árujának önköltségi árát bizonyos százalékkal emeli. Csak a munkásnak nem áll módjában hasonló értékhozzácsapást keresztülvinni, mert a tőkéssel szemben elfoglalt kedvezőtlen helyzete következtében kénytelen munkáját azon az áron eladni, amelybe neki magának kerül, tudniillik a szükséges létfenntartásért . . . így ezek az árhozzácsapások a vásárló bérmunkásokkal szemben megtartják teljes jelentőségüket, s odahatnak, hogy az össztermék értékének egy része a tőkésosztály kezébe megy át."

Mármost nem sok fejtörés szükséges annak átlátásához, hogy a tőkeprofitnak ez a „vulgáris közgazdászi" magyarázata gyakorlatilag ugyanazokra az eredményekre vezet, mint a marxi értéktöbblet-elmélet; hogy a munkások a Lexis-féle felfogás szerint pontosan ugyanolyan „kedvezőtlen helyzetben" vannak, mint Marx szerint; hogy éppoly mértékben becsapottak, mert mindenki, aki nem munkás, áron felül adhat el, a munkás pedig nem; és hogy ennek az elméletnek az alapzatára egy legalábbis éppoly kézenfekvő vulgáris szocializmus épithető fel, mint amilyet itt Angliában a Jevons–Menger-féle használati érték- és határhaszon-elmélet* alapzatára épitettek fel. Sőt az a gyanúm, hogy ha George Bernard Shaw úr ezt a profitelméletet ismerné, képes lenne két kézzel kapni rajta, búcsút mondani Jevonsnak és Karl Mengernek és a jövendő fábiánus egyházát erre a sziklára alapozni.

A valóságban azonban ez az elmélet nem egyéb, mint a marxi elmélet körülírása. Hiszen miből fedezik az összes árhozzácsapásokat? A munkások „össztermékéből". Mégpedig úgy, hogy a „munka" árut, vagy, ahogy Marx mondja, a munkaerőt, árán alul kell eladni. Mert ha minden áru közös tulajdonsága, hogy a termelési költségeknél drágábban adják el, ez alól pedig egyedül a munka kivétel, amelyet mindig a termelési költségeken adnak el, akkor a munkát éppen azon az áron alul adják el, amely szabály ebben a vul-

gáris közgazdászi világban. A tőkésre, illetve a tőkésosztályra ennek következtében eső extraprofit éppen abban áll és végső soron csak úgy jöhet létre, hogy a munkásnak, miután munkája árának pótlását újratermelte, még további terméket kell termelnie, amelyért nem fizetik meg – többlettermeket, meg nem fizetett munka termékét, értéktöbbletet. Lexis felette óvatosan választja meg kifejezéseit. Sehol sem mondja ki nyíltan, hogy a fent vázolt felfogás a saját felfogása; de ha ez volna az eset, akkor a napnál is világosabb, hogy itt nem azoknak a közönséges vulgáris közgazdászoknak egyikével van dolgunk, akikről ő maga mondja, hogy Marx szemében mindegyikük „a legjobb esetben is csak reménytelen hígvelejű", hanem vulgáris közgazdásznak álcázott marxistával. Az, hogy ez az álcázás tudatosan vagy öntudatlanul ment-e végbe, lélektani kérdés, amely itt nem érdekel bennünket. Aki ennek végére akarna járni, az talán azt is meg fogja vizsgálni, hogyan lehetséges, hogy egy olyan kétségtelenül okos ember, mint Lexis, valamikor olyan ostobaságot is védelmezhetett, mint a bimetallizmus.*

Az első, aki megkísérelt valóban választ adni a kérdésre, dr. *Konrad Schmidt* volt „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes" c. tanulmányában, Stuttgart, Dietz 1889. Schmidt igyekszik a piaci árképződés részleteit mind az értéktörvénnyel, mind az átlagprofitrátával összhangba hozni. Az ipari tőkés a termékében először pótlást kap előlegezett tőkéjéért, másodszor többlettermeket, amelyért semmit sem fizetett. De hogy ezt a többlettermeket megkapja, tőkéjét a termelésben előlegeznie kell; azaz meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkát kell alkalmaznia, hogy ezt a többlettermeket elsajátíthassa. A tőkés számára tehát ez az ő előlegezett tőkéje az a tárgyiasult munkamennyiség, amely ennek a többlettermeknek a megszerzéséhez társadalmilag szükséges. Minden más ipari tőkésre ugyanez érvényes. Minthogy mármost az értéktörvény szerint a termékek a termelésükhöz társadalmilag szükséges munka arányában cserélődnek ki egymásra és minthogy a tőkés számára a többlettermeke előállításához szükséges munka éppen a tőkéjében felhalmozott, múltbeli munka, ebből következik, hogy a többlettermékek a termelésükhöz megkívánt tőkék arányában cserélődnek ki, nem pedig aszerint, hogy *valóban* mennyi munka testesül meg bennük. Az a rész tehát, amely minden tőkeegységre esik, egyenlő az összes termelt értéktöbbletek összegével osztva a termelésükre fordított tőkék összegével. Eszerint egyenlő tőkék egyenlő időközökben egyenlő profitokat hoznak, és ezt úgy érik el, hogy a többlettermék így kiszámított költségárát, azaz az átlagprofitot a megfizetett termék költségárához csapják és ezen a felemelt áron adják el mindkettőt, a megfizetett és a meg nem fizetett terméket. Ekképpen az átlagprofitráta létrejön annak

ellenére, hogy – mint Schmidt véli – az egyes áruk átlagárát az értéktörvény szerint határozzák meg.

Ez a konstrukció rendkívül szellemes, egészen hegeli mintára készült, de osztozik a hegeli konstrukciók többségével abban, hogy nem helyes. Többlettermék és megfizetett termék között e tekintetben nincs különbség: hogy az értéktörvény az átlagárakra nézve is *közvetlenül* érvényes legyen, mind a kettőt az előállításukhoz megkövetelt és arra elhasznált társadalmilag szükséges munka arányában kell eladni. Az értéktörvény eleve az ellen a tőkés elképzelésmódból származó nézet ellen irányul, hogy a felhalmozott múltbeli munka, amelyből a tőke áll, nem pusztán meghatározott összegű kész érték, hanem, mivel a termelés és profitképződés tényezője, értékképző is, tehát a saját értékénél nagyobb értéknek a forrása; az értéktörvény megállapítja, hogy ez a tulajdonsága csak az eleven munkának van meg. Ismeretes, hogy a tőkések tőkéik nagysága arányában egyenlő profitokat várnak, előlegezett tőkéjüket tehát úgy tekintik, mint profitjuk bizonyos fajta költségárát. De ha Schmidt ezt az elképzelést arra használja fel, hogy segítségével az átlagprofitráta alapján kiszámított árakat összhangba hozza az értéktörvénnyel, akkor megszünteti magát az értéktörvényt, mert e törvénybe meghatározó tényezőként bekebelez egy annak teljesen ellentmondó elképzelést.

Vagy igaz az, hogy a felhalmozott munka értékképző az eleven munka mellett. Akkor nem érvényes az értéktörvény.

Vagy nem értékképző. Akkor Schmidt bizonyítási eljárása nem egyeztethető össze az értéktörvénnyel.

Schmidt azért tévedt erre a mellékvágányra, amikor már igen közel volt a megoldáshoz, mert azt hitte, hogy, bármiképpen is, matematikai képletet kell találnia, amellyel minden egyes áru átlagárának az értéktörvénnyel való összhangja kimutatható. De ha itt, egészen közel a célhoz, téves útra kanyarodott is, brosúrájának egyéb tartalma bizonyítja, milyen hozzáértéssel vont le további következtetéseket a „Tőke" első két könyvéből. Őt illeti a dicsőség, hogy önállóan megtalálta a profitráta süllyedésének eddig megmagyarázhatatlan tendenciájára a helyes, Marxnál a harmadik könyv harmadik szakaszában adott magyarázatot; ugyanígy érdeme a kereskedelmi profit levezetése az ipari értéktöbbletből és egész sor megjegyzése a kamatról és a földjáradékról; ezekkel anticipált olyan dolgokat, amelyek Marxnál a harmadik könyv negyedik és ötödik szakaszában vannak kifejtve.

Egy későbbi munkában („Neue Zeit", 1892–93, 3. és 4. szám) Schmidt más úton kísérli meg a megoldást. Ennek a lényege az, hogy a konkurrencia hozza létre az átlagprofitrátát azáltal, hogy tőkét olyan termelési ágakból

ahol a profit átlagalatti, kivándoroltat más termelési ágakba, ahol átlagfeletti profitot szereznek. Nem újság, hogy a konkurrencia a profitok nagy kiegyenlítője. De Schmidt megpróbálja kimutatni, hogy a profitoknak ez a kiegyenlítése azonos azzal, hogy a fölös mennyiségben termelt áruk eladási ára lecsökken az értéknek arra a mértékére, amelyet a társadalom az értéktörvény szerint érte fizethet. Hogy miért nem vezethetett célhoz ez sem, az eléggé kiviláglik Marxnak magában e könyvben olvasható fejtegetéseiből.

Schmidt után *P. Fireman* vállalkozott a kérdés megoldására („Conrads Jahrbücher", 3. sorozat III, 793. old.). Nem térek ki a marxi kifejtés egyéb oldalait illető megjegyzéseire. Ezek azon a téves felfogáson nyugszanak, hogy azt hiszi, Marx definiál ott, ahol valójában fejteget, és hogy egyáltalában szabad Marxnál egészen kész, egyszer s mindenkorra érvényes definíciókat keresni. Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kölcsönös vonatkozásaikat nem rögzítettnek, hanem változónak fogják fel, gondolati visszatükröződéseik, a fogalmak, szintén változásnak és átalakulásnak vannak alávetve; hogy nem skatulyázzák be őket merev definíciókba, hanem történelmi, illetve logikai kialakulási folyamatukban fejtik ki. Ebből alkalmasint kiviláglik, miért kezdi Marx az első könyv elején, ahol az egyszerű árutermelésből mint a tőke történelmi előfeltételéből indul ki, hogy azután a továbbiakban erről a bázisról eljusson a tőkéhez – miért kezdi ott éppen az egyszerű áruval és nem egy fogalmilag és történelmileg másodlagos formával, a már tőkés értelemben módosult áruval; ezt persze Fireman sehogy sem képes megérteni. Ilyen és más mellékes dolgokat, amelyek még számos ellenvetésre adnának alkalmat, inkább mellőzünk és mindjárt áttérünk a dolog magvára. Az elmélet Firemant arra tanítja, hogy az értéktöbblet adott értéktöbbletráta mellett az alkalmazott munkaerők számával arányos, a tapasztalat viszont azt mutatja neki, hogy adott átlagprofitráta mellett a profit arányos az alkalmazott össztőke nagyságával. Ezt Fireman azzal magyarázza, hogy a profit csak konvencionális (ez nála annyit jelent: meghatározott társadalmi formációhoz tartozó, ezzel álló és bukó) jelenség; létezése egyszerűen a tőkéhez fűződik; a tőke, ha elég erős arra, hogy profitot csikarjon ki magának, a konkurrencia révén arra kényszerül, hogy olyan profitrátát is kicsikarjon magának, amely minden tőke számára egyenlő. Egyenlő profitráta nélkül éppenséggel nem lehetséges tőkés termelés; ha ezt a termelési formát előfeltételezzük, a profit tömege, adott profitráta mellett, minden egyes tőkés számára csak tőkéje nagyságától függhet. Másrészt a profit értéktöbbletből, meg nem fizetett munkából áll. És hogyan történik itt az értéktöbbletnek, amelynek nagysága a munka kizsákmányolása szerint igazodik, az átváltoztatása profittá, amelynek nagysága az ehhez szükséges

tőke nagysága szerint igazodik? „Egyszerűen úgy, hogy mindazokban a termelési ágakban, melyekben az arány . . . állandó és változó tőke között a legnagyobb, az árukat értékükön felül adják el, de ez azt is jelenti, hogy azokban a termelési ágakban, amelyekben az állandó tőke: változó tőke = $c:v$ arány a legkisebb, az árukat értékükön alul adják el, és hogy az árukat csak ott idegenítik el igazi értékükön, ahol a $c:v$ arány egy meghatározott közepes nagyságot képvisel . . . Vajon ez, hogy egyes árak nem esnek egybe megfelelő értékükkel, megcáfolja-e az értékelvet? Semmiképpen. Mert azáltal, hogy egyes áruk árai ugyanabban a mértékben emelkednek értékük fölé, mint amilyenben más áruk árai értékük alá süllyednek, az árak teljes összege egyenlő marad az értékek teljes összegével . . . végső soron a nemegybeesés eltűnik." Ez a nem-egybeesés csak „zavaró körülmény"; „de az egzakt tudományokban sohasem szokták az előre számításba vehető zavart valamely törvény cáfolatának tekinteni".

Hasonlítsuk össze ezzel a 9. fejezet megfelelő helyeit és akkor látni fogjuk, hogy Fireman itt valóban rátapintott a döntő pontra. De a meg nem érdemelten hűvös fogadtatás, amelyben annyira jelentős cikke részesült, bizonyítja, mennyi közbeeső láncszemre volna még ez után a felfedezés után is szükség, hogy Fireman a probléma teljes, kézzelfogható megoldását ki tudja dolgozni. Bármily sokan is érdeklődtek a probléma iránt, még mindig félt mindegyikük, hogy megégeti a kezét. S ez nemcsak azzal magyarázható, hogy Fireman tökéletlen formában hagyta azt, amire rájött, hanem azzal is, hogy tagadhatatlanul fogyatékosan fogta fel a marxi kifejtést s ugyancsak fogyatékos a saját, ezen a felfogáson alapuló általános bírálata is erről.

Ahol alkalom nyílik arra, hogy valamely nehéz kérdésben felsülhessen, sohasem hiányzik *Julius Wolf* zürichi professzor úr. Az egész probléma nyitja, meséli nekünk („Conrads Jahrbücher", 3. sorozat II, 352. és köv. old.), a relatív értéktöbbletben van. A relatív értéktöbblet termelése azon alapszik, hogy az állandó tőke gyarapodik a változóhoz képest. „Egy plusz az állandó tőkében előfeltételez egy pluszt a munkások termelőerejében. Minthogy azonban ez a plusz a termelőerőben" (a létfenntartási eszközök olcsóbbodása révén) „maga után von egy pluszt az értéktöbbletben, létrejön a közvetlen kapcsolat a növekvő értéktöbblet és az állandó tőkének az összetőkében való növekvő részvétele között. Az állandó tőke többlete a munka termelőerejének többletéről tanúskodik. Ezért ha a változó tőke változatlan marad és az állandó tőke növekszik, az értéktöbbletnek, Marx nézetével összhangban, emelkednie kell. Ezt a kérdést adták fel nekünk."

Igaz, hogy Marx az első könyv száz helyén pontosan ez ellenkezőjét mondja, s az az állítás, hogy Marx szerint a relatív értéktöbblet a változó tőke

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЯ

КАРЛА МАРКСА

ИЗДАННОЕ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ ФРИДРИХА ЭНГЕЛЬСА

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

A III. kötet első orosz kiadásának címoldala

csökkenése esetén abban az arányban emelkedik, amelyben az állandó tőke növekszik, annyira megdöbbentő, hogy semmiféle parlamentáris kifejezéssel sem jellemezhető; igaz, hogy Julius Wolf úr minden sora azt bizonyítja, hogy sem relatíve, sem abszolúte nem értett meg semmit sem az abszolút, sem a relatív értéktöbbletből; igaz, hogy ő maga mondja: „az első pillantásra úgy látszik, hogy itt valóban a képtelenségek szövevényében vagyunk", ami, mellékesen megjegyezve, az egyetlen igaz szó egész cikkében. De mit számít mindez? Julius Wolf úr annyira büszke a lángeszű felfedezésére, hogy nem tudja megállni, hogy Marxot halála utáni dicséretekben ne részesítse, és ezt a saját mérhetetlen ostobaságát ne magasztalja mint „újabb bizonyítékát annak, milyen erővel és éleslátással vázolta fel" (Marx) „a tőkés gazdaság kritikai rendszerét"!

De van még cifrább is: Wolf úr ezt mondja: „Ricardo éppúgy állította azt, hogy egyenlő tőkeráfordítás – egyenlő értéktöbblet" (profit), „mint azt, hogy egyenlő munkaráfordítás – egyenlő értéktöbblet" (tömegét tekintve). „És most már az volt a kérdés: hogyan egyeztethető össze az egyik a másikkal. Marx azonban a kérdést ebben a formájában nem ismerte el. *Ő kétséget kizáróan bebizonyította" (a harmadik kötetben)*, „hogy a második állítás nem feltétlen következménye az értéktörvénynek, sőt, hogy ellentmond az ő értéktörvényének és így . . . egyenesen elvetendő." S most Wolf úr megvizsgálja, ki tévedett kettőnk közül, én-e, vagy Marx. Arra természetesen nem is gondol, hogy ő maga jár tévúton.

Megsérteném vele olvasóimat és nem érteném meg a helyzet egész komikumát, ha csak egy szót is vesztegetnék erre a pompás részletre. Csak annyit fűzök még hozzá: Ugyanazzal a merészséggel, amellyel már akkor meg tudta mondani, mit „bizonyított be Marx kétséget kizáróan a harmadik kötetben", felhasználja most az alkalmat, hogy beszámoljon egy állítólagos professzori pletykáról, mely szerint Konrad Schmidt fenti írását „Engels egyenesen sugalmazta". Julius Wolf úr! Abban a világban, amelyben Ön él és működik, talán szokás, hogy valaki, aki mások elé nyilvánosan egy problémát állít, magánbarátait suttyomban megismerteti a megoldással. Készséggel elhiszem Önnek, hogy Ön erre képes. De hogy abban a világban, amelyben én vagyok otthon, nem kell ilyen szánalmas eszközökhöz lealacsonyodni, azt a jelen előszó bizonyítja Önnek. –

Alighogy Marx meghalt, *Achille Loria* úr sietve cikket közölt róla a „Nuova Antologiá"-ban* (1883 április): először helytelen adatoktól hemzsegő életrajzot, majd közéleti, politikai és irodalmi tevékenységének a bírálatát. Marx materialista történelemfelfogását itt olyan magabiztossággal hamisítja meg és ferdíti el, amely nagy célt sejtet. S ezt a célt el is érte: 1886-ban

ugyanez a Loria úr könyvet tett közzé „La teoria economica della costituzione politica" címmel, amelyben Marx történelemelméletét, melyet 1883-ban oly teljesen és oly szándékosan elferdített, mint saját felfedezését jelenti be az ámuló kortársaknak. Persze a marxi elmélet itt meglehetősen nyárspolgári színvonalra van lesüllyesztve; a történelmi bizonyítékok és példák is olyan tévedésektől hemzsegnek, aminőket egy gimnazistának sem bocsátanának meg; de mit számít mindez? Azt, hogy a politikai állapotok és események magyarázata mindenütt és mindig a megfelelő gazdasági állapotokban található meg, amint most bebizonyosodott, semmiképpen sem Marx fedezte fel 1845-ben, hanem Loria úr 1886-ban. Legalábbis sikerült ezt honfitársaival, s amióta könyve franciául is megjelent, néhány franciával is elhitetnie, és most mint egy új, korszakalkotó történelemelmélet szerzője kérkedhet Olaszországban, amíg az ottani szocialisták időt nem szakítanak arra, hogy az illusztris Loria lopott pávatollait megtépázzák.

De ez csak kis ízelítője Loria úr eljárásának. Azt bizonygatja nekünk, hogy Marx valamennyi elmélete egy *tudatos* szofizmán (un consaputo sofisma) alapul; hogy Marx nem riadt vissza paralogizmusoktól, még akkor sem, ha *felismerte őket mint ilyeneket* (sapendoli tali) stb. S miután egész sor hasonló alantas koholmánnyal kellőképpen tudtára adta olvasóinak, hogy Marxot Loria-szabású történetőnek tekintsék, aki kis sikereit ugyanazokkal a rothadt kis csalásokkal éri el, mint padovai professzorunk, most már elárulhat nekik egy fontos titkot, s ezzel bennünket is visszavezet a profitrátához.

Loria úr ezt mondja: Marx szerint a valamely tőkés ipari vállalatban termelt értéktöbblet (amelyet Loria úr itt a profittal azonosít) tömege a vállalatban alkalmazott változó tőke szerint igazodik, mert az állandó tőke nem hoz profitot. Ez azonban ellentmond a valóságnak. Mert a gyakorlatban a profit nem a változó tőke, hanem az össztőke szerint igazodik. És Marx ezt maga is belátja (I. 11. fej.*) és elismeri, hogy a tények látszólag ellentmondanak elméletének. De hogyan oldja meg ezt az ellentmondást? Olvasóit egy még meg nem jelent következő kötetre utalja. Erről a kötetről Loria a *saját* olvasóinak már régebben megmondta: nem hiszi, hogy Marx egy pillanatig is gondolt volna a megírására, és most diadalmasan kiált fel: „Igazam volt tehát, amikor azt állítottam, hogy ez a másik kötet, amellyel Marx folyton fenyegeti ellenfeleit, anélkül hogy valaha megjelenne, hogy ez a kötet igen valószínűleg ravasz kibúvó volt, amelyet Marx akkor alkalmazott, amikor kifogyott a tudományos érvekből (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)." S akit ez nem győz meg arról, hogy Marx a tudományos szédelgés ugyanolyan fokán áll, mint az illusztris Loria, azzal kár is vesződni.

Megtudtunk tehát ennyit: Loria úr szerint a marxi értéktöbblet-elmélet abszolúte összeegyeztethetetlen az általános egyenlő profitráta tényével. De azután megjelent a második könyv és vele nyilvánosan feltett kérdésem éppen ezzel a ponttal kapcsolatban. Ha Loria úr közülünk, ostoba németek közül való lett volna, némileg zavarba került volna. De ő hetyke délvidéki, forró égöv alól származik, ahol, mint tanúsíthatja, az arcátlanság* némiképp természeti feltétel. A profitráta kérdését a nyilvánosság előtt felvetették. Loria úr a nyilvánosság előtt megoldhatatlannak jelentette ki. És éppen *ezért most felülmúlja önmagát, mert a nyilvánosság előtt megoldja.*

Ezt a csodát a „Conrads Jahrbücher"-ben (új sorozat XX. köt. 272. és köv. old.) viszi véghez egy cikkben, amely Konrad Schmidt fent említett írásával foglalkozik. Miután Schmidttől megtanulta, hogyan jön létre a kereskedelmi profit, egyszerre minden világos előtte. „Minthogy a munkaidő általi értékmeghatározás azoknak a tőkéseknek, akik tőkéjük nagyobb részét bérekbe fektetik, előnyt ad, a nem-termelő" (értsd kereskedelmi) „tőke ezektől az előnyben levő tőkésektől magasabb kamatot" (értsd profitot) „csikarhat ki és egyenlőséget hozhat létre az egyes ipari tőkések között... Így például, ha *A, B, C* ipari tőkések mindegyike száz munkanapot és 0, 100, illetve 200 állandó tőkét alkalmaz a termelésben és a 100 munkanap munkabére 50 munkanapot foglal magában, akkor mindegyik tőkés 50 munkanap értéktöbbletet kap és a profitráta az első tőkés számára 100%, a második számára 33,3% és a harmadik számára 20%. De ha most egy negyedik, *D* tőkés 300 nem-termelő tőkét halmoz fel, amely *A*-tól 40 munkanap értékű kamatot" (profitot), „*B*-től 20 munkanap értékű kamatot követel, akkor az *A* és *B* tőkések profitrátája 20%-ra fog süllyedni, amilyen a *C* tőkésé, és *D* tőkés 300 tőkével 60 profitot, vagyis – mint a többi tőkés – 20% profitrátát kap."

Ilyen meglepő ügyességgel, egy szempillantás alatt oldja meg az illusztris Loria ugyanazt a kérdést, amelyet tíz évvel ezelőtt megoldhatatlannak jelentett ki. Sajnos, nem árulta el nekünk azt a titkot, honnan veszi a „nem-termelő tőke" a hatalmat arra, hogy az ipari tőkésektől ezt az átlagprofitrátát meghaladó extraprofitjukat ne csak lecsípje, hanem a maga zsebében meg is tartsa, egészen úgy, ahogyan a földtulajdonos a bérlő fölös profitját mint földjáradékot zsebre vágja. Valóban, a kereskedők eszerint a földjáradékhoz teljesen hasonló sarcot szednének az ipari tőkésektől és ezzel létrehoznák az átlagprofitrátát. A kereskedelmi tőke persze igen lényeges tényező az általános profitráta létrejöttében, amint ezt majdnem mindenki tudja. De csak egy irodalmi kalandor, aki szíve mélyén fütyül az egész közgazdaságtanra, merheti azt állítani, hogy a kereskedelmi

tőke olyan varázserővel rendelkezik, hogy magába szív minden fölös értéktöbbletet, amely meghaladja az általános profitrátát – méghozzá mielőtt az utóbbi létrejött –, s a maga számára földjáradékká változtatja azt, és ráadásul anélkül, hogy ehhez bármiféle földtulajdonra lenne szüksége. Nem kevésbé bámulatos az az állítás, hogy a kereskedelmi tőke felfedezi azokat az ipari tőkéseket, akiknek értéktöbblete éppen hogy fedi az átlagprofitrátát, és megtiszteltetésnek tartja, ha a marxi értéktörvény e szerencsétlen áldozatainak sorsát némileg enyhíti azzal, hogy termékeiket díjtalanul, sőt minden jutalék nélkül adja el. Micsoda szélhámosnak kell lennie annak, aki azt képzeli, hogy Marxnak ilyen siralmas fogásokra volt szüksége!

De teljes dicsfényében akkor ragyog csak a mi illusztris Loriánk, ha összehasonlítjuk északi versenytársaival, például Julius Wolf úrral, aki pedig szintén nem mai gyerek. Micsoda kis csahosnak látszik ez, még „Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung" c. vaskos könyvében is, olasz kollégája mellett! Milyen gyámoltalan, majd azt mondtam, milyen szerény, ahhoz a nemes pimaszsághoz képest, amellyel a maestro magától értetődően állítja, hogy Marx – nem többé és nem kevésbé mint minden más ember is – éppoly tudatos szofista, paralogista, hencegő és vásári kikiáltó volt, mint maga Loria úr, hogy Marx mindannyiszor, amikor nem talál kiutat, a közönséget azzal a fecsegéssel vezeti félre, hogy elméletét egy következő kötetben fogja befejezni, amelyet, mint ahogy maga is nagyon jól tudja, nem tud és nem is akar megírni! Határtalan pökhendiség, párosulva azzal, hogy angolna-simasággal bújik ki lehetetlen helyzetekből, hősi megvetést tanúsít, ha rúgásokat kap, mohó sietséggel kisajátítja mások teljesítményeit, tolakodó vásári kikiáltó módjára reklámozza magát, baráti klikk révén megszervezi hírnevét – ki mérkőzhet mindebben vele?

Itália a klasszicitás országa. Ama nagy korszak óta, amikor ebben az országban a modern világ hajnalpírja felragyogott, utolérhetetlen klasszikus tökéletességben hozott létre nagyszerű jellemeket, Dantétól Garibaldiig. De a megaláztatás és az idegen uralom kora is klasszikus jellemálarcokat hagyott rá örökül, köztük két különösen élesen kivésett típust: Sganarellót és Dulcamarát.* A kettő klasszikus egységét láthatjuk megtestesülve a mi illusztris Loriánkban.

Befejezésül az óceánon túlra kell vezetnem olvasóimat. New Yorkban dr. med. *George C. Stiebeling* úr szintén talált egy megoldást a problémára, mégpedig szerfelett egyszerű megoldást. Olyan egyszerűt, hogy sem odaát, sem ezen a féltekén senki nem akarta elismerni; ettől nagy haragra gerjedt és a nagy víz mindkét oldalán kiadott végtelen számú brosúrában és újságcikkben keservesen panaszkodott e sérelem miatt. A „Neue Zeit"-ban**

megmondták ugyan neki, hogy egész megoldása számolási hibán alapszik. De ez nem zavarhatta; Marx is elkövetett számolási hibákat és mégis sok dologban igaza lett. Vegyük hát szemügyre Stiebeling megoldását.

„Feltételezek két gyárat, amelyek egyenlő tőkével egyenlő ideig dolgoznak, de különböző arányú állandó és változó tőkével. Az össztőkét $(c+v)$ egyenlővé teszem y-nal, s az állandó és változó tőke arányabeli különbséget x-szel jelölöm. Az I. gyárban $y = c+v$, a II. gyárban $y = (c-x)+(v+x)$. Az értéktöbblet rátája tehát az I. gyárban $= \frac{m}{v}$ és a II. gyárban $= \frac{m}{v+x}$. Profitnak (p) nevezem az összértéktöbbletet (m), amellyel y össztőke, vagyis $c+v$ az adott időben gyarapodik, tehát $p = m$. A profit rátája eszerint az I. gyárban $= \frac{p}{y}$, vagyis $\frac{m}{c+v}$, és a II. gyárban ugyancsak $\frac{p}{y}$, vagyis $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, azaz ugyancsak $\frac{m}{c+v}$. A ... probléma tehát úgy oldódik meg, hogy az értéktörvény alapzatán, egyenlő tőke és egyenlő idő, de nem egyenlő mennyiségű eleven munka alkalmazásánál az értéktöbbletráta változásából egyenlő átlagprofitráta keletkezik." (*G. C. Stiebeling*: „Das Wertgesetz und die Profitrate", New York, John Heinrich [1890, 1. old.].)

Bármilyen szép és világos a fenti számítás, mégis kénytelenek vagyunk *egy* kérdést intézni dr. Stiebeling úrhoz: honnan tudja, hogy az az értéktöbbletösszeg, amelyet az I. gyár termel, hajszálnyira egyenlő az II. gyárban termelt értéktöbblet összegével? Azt határozottan kijelenti, hogy c, v, y és x, tehát a számítás valamennyi többi tényezője mindkét gyár számára egyenlő nagyságú, de m-ről egyetlen szót sem szól. Abból pedig, hogy mindkét itt előforduló értéktöbblettömeget algebrailag m-mel jelöli, ez semmiképpen sem következik. Ellenkezőleg, minthogy Stiebeling úr a p profitot minden további nélkül azonosítja az értéktöbblettel, éppen ez az, amit be kellene bizonyítania. Mármost csak két eset lehetséges: vagy a két m egyenlő, mindegyik gyár egyenlő mennyiségű értéktöbbletet termel, tehát egyenlő össztőkével egyenlő profitot is, és akkor Stiebeling úr már eleve előfeltételezte azt, amit be kellene bizonyítania. Vagy pedig az egyik gyár nagyobb összegű értéktöbbletet termel, mint a másik s akkor egész számítása megdől.

Stiebeling úr sem fáradságot, sem költséget nem kímélt, hogy erre a számolási hibájára a számítások egész hegyeit építse fel és tárja a közönség elé. Megnyugtathatom, hogy majdnem valamennyi egyformán helytelen, és hogy ott, ahol kivételesen nem ez az eset, egészen mást bizonyítanak, mint amit ő bizonyítani akar. Így az 1870-es és 1880-as amerikai cenzusjelentések összehasonlításával tényeken bebizonyítja a profitráta süllyedését, de teljesen tévesen magyarázza s úgy véli, hogy Marx elméletét a mindig vál-

zatlan, stabil profitrátáról a gyakorlat alapján ki kell igazítania. E harmadik könyv harmadik szakaszából azonban az következik, hogy ez a Marxnak tulajdonított „szilárd profitráta" tisztára agyrém, és hogy a profitráta süllyedő tendenciája olyan okokon alapszik, amelyek homlokegyenest ellenkeznek a dr. Stiebeling által megadottakkal. Dr. Stiebeling úr szándékai bizonyára a legjobbak, de ha az ember tudományos kérdésekkel akar foglalkozni, akkor mindenekelőtt meg kell tanulnia, hogy a felhasználni kívánt műveket úgy olvassa, ahogy szerzőjük megírta őket, és főleg ne olvasson beléjük olyan dolgokat, amelyek nincsenek bennük.

Az egész vizsgálat eredménye: a feladott kérdés tekintetében is megintcsak a marxi iskola az, amely végzett valamit. Fireman és Konrad Schmidt, ha ezt a harmadik könyvet elolvassa, teljesen elégedett lehet, ki-ki a maga részét illetően, saját munkájával.

London, 1894 október 4.

F. Engels

Harmadik könyv

A tőkés termelés összfolyamata

Első rész

ELSŐ SZAKASZ

Az értéktöbblet átváltozása profittá és az értéktöbbletráta átváltozása profitrátává

Első fejezet

Költségár és profit

Az első könyvben azokat a jelenségeket vizsgáltuk, amelyeket a tőkés *termelési folyamat* önmagában véve, mint közvetlen termelési folyamat, tár elénk, amelynél még eltekintettünk a tőle idegen körülmények minden másodlagos befolyásától. De ez a közvetlen termelési folyamat nem meríti ki a tőke életpályáját. A való világban kiegészíti ezt a *forgalmi folyamat* és ez volt a második könyv vizsgálatainak a tárgya. Itt megmutatkozott, különösen a harmadik szakaszban, ahol a forgalmi folyamatot mint a társadalmi újratermelési folyamat közvetítését vettük szemügyre, hogy a tőkés termelési folyamat, egészében tekintve, a termelési és forgalmi folyamat egysége. Ennek a harmadik könyvnek nem lehet az a feladata, hogy általános elmélkedésekbe bocsátkozzék erről az egységről. A feladat, ellenkezőleg, az, hogy megtaláljuk és leírjuk azokat a konkrét formákat, amelyek *a tőkének mint egésznek mozgási folyamatából* kinőnek. Valóságos mozgásukban a tőkék olyan konkrét formákban lépnek szembe egymással, amelyek szempontjából a tőkének a közvetlen termelési folyamatban öltött alakja, valamint a forgalmi folyamatban öltött alakja, csak mint különös mozzanatok jelennek meg. A tőke alakzatai, ahogyan őket ebben a könyvben kifejtjük, lépésről lépésre közelednek tehát ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén, a különböző tőkék egymásrahatásában, a konkurrenciában, és maguknak a termelés szereplőinek mindennapi tudatában fellépnek.

— —

Minden tőkés módon termelt áru értéke, $É$ ebben a képletben fejezhető ki: $É = c+v+m$. Ha ebből a termékértékből levonjuk az m értéktöbbletet, akkor marad a termelés elemeire kiadott $c+v$ tőkeértéknek puszta egyenértéke, vagyis áruban levő pótló értéke.

Ha például bizonyos cikk előállítása 500 £ tőkekiadást okoz: 20 £ a munkaeszközök kopására, 380 £ termelési anyagokra, 100 £ munkaerőre, és ha az értéktöbblet rátája 100 %, akkor a termék értéke = $400_c + 100_v + 100_m$ = 600 £.

A 100 £ értéktöbblet levonása után 500 £ áruérték marad és ez csak az 500 £ kiadott tőkét pótolja. Az árunak ez az értékrésze, amely az elfogyasztott termelési eszközök árát és az alkalmazott munkaerő árát pótolja, csak azt pótolja, amibe az áru a tőkésnek magának kerül, s ezért számára ez az áru költségára.

Az, amibe az áru a tőkésnek kerül és amibe az árunak a termelése maga kerül, persze két egészen különböző nagyság. Az áruértéknek értéktöbbletből álló része a tőkésnek semmibe sem kerül, éppen azért, mert a munkásnak meg nem fizetett munkába kerül. Minthogy azonban a tőkés termelés alapzatán a munkás, miután belépett a termelési folyamatba, maga is a funkcionáló és a tőkéshez tartozó termelőtőke alkotórésze, tehát a tőkés a valóságos árutermelő, ezért az áru költségára a tőkés számára szükségképpen úgy jelenik meg, mint magának az árunak a valóságos költsége. Ha a költségárat k-val jelöljük, akkor az $É = c + v + m$ képlet a következő képletté változik át: $É = k + m$, vagyis áruérték = költségár + értéktöbblet.

Ezért az áru különböző, csak a termelésében kiadott tőkeértéket pótló értékrészeinek a költségár kategóriájában való összefoglalása egyrészt a tőkés termelés sajátos jellegét fejezi ki. Az áru tőkés költségét a *tőkében* való kiadáson mérik, az áru valóságos költségét a *munkában* való kiadáson. Ezért az áru tőkés költségára mennyiségileg különbözik értékétől, vagyis valóságos költségárától; kisebb, mint az áruérték, mert, minthogy $É = k + m$, ezért $k = É - m$. Másrészt az áru költségára semmiképpen sem olyan rovat, amely csak a tőkés könyvvitelben létezik. Ennek az értékrésznek az önállósulása gyakorlatilag folytonosan érvényesül az áru valóságos termelésében, mert áruformájából a forgalmi folyamaton keresztül mindig ismét vissza kell változtatni termelőtőke formájába, az áru költségárán tehát állandóan vissza kell vásárolni az áru termelésében elfogyasztott termelési elemeket.

Ezzel szemben a költségár kategóriájának semmiképpen nincs köze az áru értékképzéséhez, illetve a tőke értékesítési folyamatához. Ha tudom, hogy az áruértéknek, 600 £-nek $^5/_6$-a, vagyis 500 £ csupán az 500 £ kiadott tőkének az egyenértéke, pótló értéke és ezért csak arra elegendő, hogy e tőke anyagi elemeit visszavásárolják, ezzel még sem azt nem tudom, hogyan termelték az áru értékének ezt az $^5/_6$-át, amely az áru költségára, sem azt, hogyan termelték az utolsó hatodot, amely az értéktöbbletét alkotja. De a

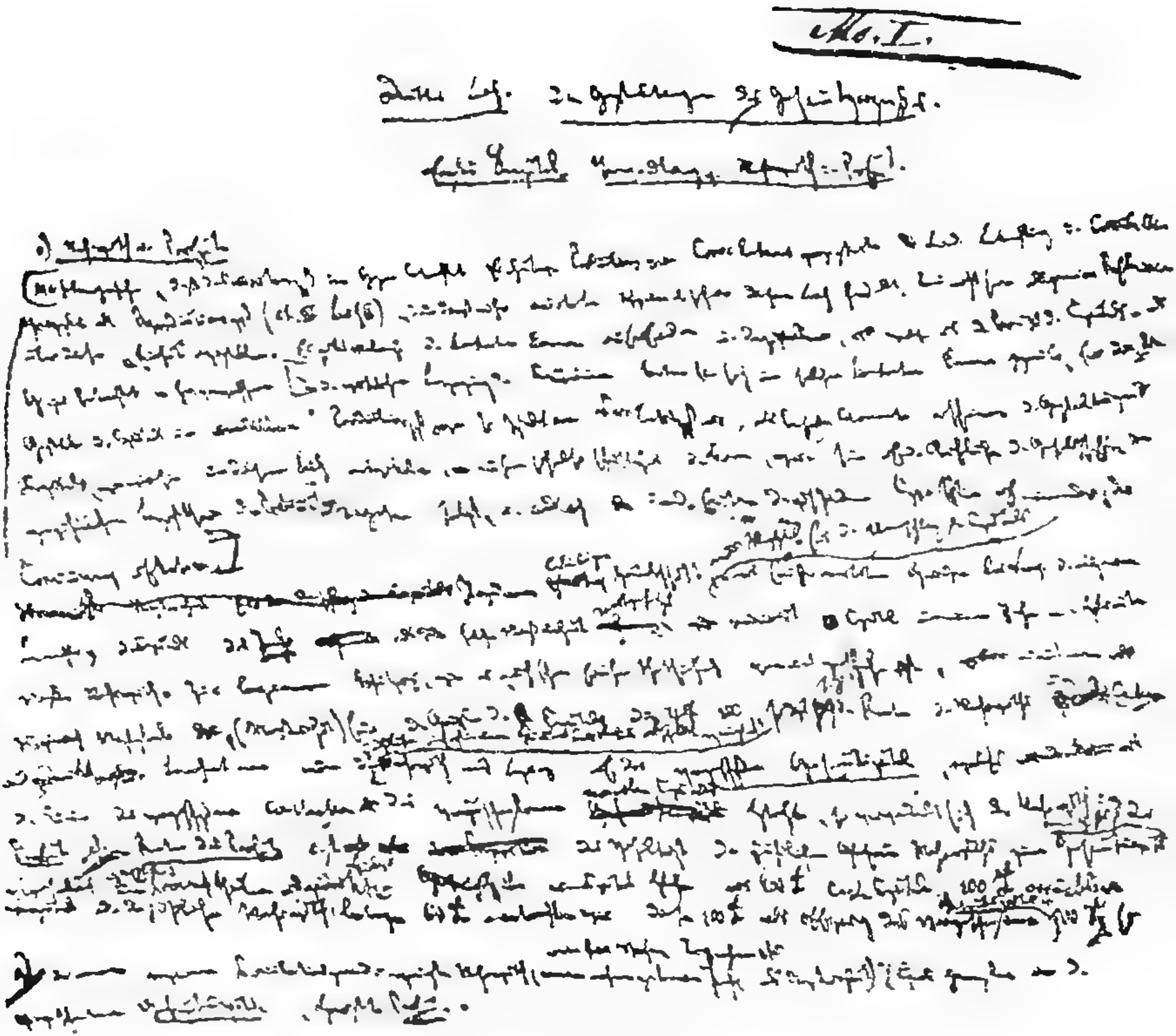

Marx kéziratának első oldala

vizsgálat megmutatja majd, hogy a költségár a tőkés gazdaságban azt a hamis látszatot kapja, mintha magának az értéktermelésnek a kategóriája volna.

Térjünk vissza példánkra. Ha feltételezzük, hogy az az érték, amelyet egy munkás egy átlagos társadalmi munkanap alatt termel, 6 shilling = 6 márka pénzösszegben fejeződik ki, akkor az 500 £ = $400_c + 100_v$ előlegezett tőke $1666\ ^2/_3$ tízórás munkanap értéktermék, melyből $1333\ ^1/_3$ munkanap a termelési eszközök értékében = 400_c és $333\ ^1/_3$ munkanap a munkaerő értékében = 100_v kristályosodik ki. A feltételezett 100%-os értéktöbbletráta mellett magának az újonnan alkotandó árunak a termelése tehát $100_v + 100_m$ = 666 $^2/_3$ tízórás munkanapnyi munkaerő kiadásába kerül.

De tudjuk (lásd I. könyv 7. fej. 201/193. [199.] old.), hogy az újonnan alkotott termék értéke, 600 £, a következőképpen tevődik össze: 1. a termelési eszközökre fordított 400 £ állandó tőke újramegjelenő értékéből és 2. 200 £ újonnan termelt értékből. Az áru költségára = 500 £ magában foglalja az újramegjelenő 400_c-t és a 200 £ újonnan termelt érték felét (= 100_v), tehát az áruértéknek keletkezés tekintetében teljesen különböző két elemét.

A 666 $^2/_3$ tízórás nap alatt kiadott munka célszerű jellege révén az elfogyasztott termelési eszközök értékét, 400 £ összegben, átvitték ezekről a termelési eszközökről a termékre. Ez a régi érték ezért újra megjelenik mint a termékérték alkotórésze, de nem keletkezik *ennek* az árunak a termelési folyamatában. Csak azért létezik mint az áruérték alkotórésze, mert előzőleg létezett mint az előlegezett tőke alkotórésze. A kiadott állandó tőkét tehát az áruértéknek az a része pótolja, amelyet maga az állandó tőke hozzátesz az áruértékhez. A költségárnak ez az eleme tehát kettős értelmű: egyrészt belekerül az áru költségárába, mert az áruértéknek olyan alkotórésze, amely kiadott tőkét pótol; és másrészt csak azért alkotórésze az áruértéknek, mert kiadott tőkének az értéke, vagyis mert a termelési eszközök ennyibe és ennyibe kerülnek.

Egészen fordítva áll a dolog a költségár másik alkotórészével. Az árutermelés közben kiadott 666 $^2/_3$ napi munka 200 £ új értéket alkot. Ebből az új értékből egy rész csak az előlegezett 100 £ változó tőkét, vagyis az alkalmazott munkaerő árát pótolja. De ez az előlegezett tőkeérték semmiképpen nem kerül bele az új érték képzésébe. A tőkeelőlegen belül a munkaerő mint *érték* számít, a termelési folyamatban viszont mint értéket*képző* funkcionál. A munkaerő értéke helyére, amely a tőkeelőlegen belül szerepel, a valóban *funkcionáló* termelőtőkében maga az eleven, értékképző munkaerő lép.

A különbség az áruérték e különböző alkotórészei között, amelyek együtt a költségárat alkotják, azonnal szembeötlik, mihelyt változás áll be az értéknagyságban, egyszer a kiadott állandó, másszor a kiadott változó tőkerész értéknagyságában. Tegyük fel, hogy ugyanazoknak a termelési eszközöknek az ára, vagyis az állandó tőkerész, 400 £-ről 600 £-re emelkedik, vagy fordítva, 200 £-re süllyed. Az első esetben nemcsak az áru költségára emelkedik 500 £-ről $600_c+100_v = 700$ £-re, hanem maga az áruérték emelkedik 600 £-ről $600_c+100_v+100_m = 800$ £-re. A második esetben nemcsak a költségár süllyed 500 £-ről $200_c+100_v = 300$ £-re, hanem maga az áruérték 600 £-ről $200_c+100_v+100_m = 400$ £-re. Minthogy a ráfordított állandó tőke a saját értékét átviszi a termékre, a termékérték, egyébként változatlan körülmények között, ennek a tőkeértéknek abszolút nagyságával együtt emelkedik vagy esik. Tegyük fel, fordítva, hogy egyébként változatlan körülmények között a munkaerő ugyanazon tömegének ára 100 £-ről 150 £-re emelkedik, vagy fordítva, 50 £-re esik. Bár az első esetben a költségár 500 £-ről $400_c+150_v = 550$ £-re emelkedik, a második esetben pedig 500 £-ről $400_c+50_v = 450$ £-re esik, de az áruérték mindkét esetben változatlan marad = 600 £; az első esetben = $400_c+150_v+50_m$, a második esetben $400_c+50_v+150_m$. Az előlegezett változó tőke a termékhez nem a saját értékét teszi hozzá. Ellenkezőleg, saját értéke helyére a termékben a munka által létrehozott új érték lépett. Ezért a változó tőke abszolút értéknagyságának változása, amennyiben csak a munkaerő árában beállt változást fejez ki, mit sem változtat az áruérték abszolút nagyságán, mert semmit sem változtat annak az új értéknek az abszolút nagyságán, amelyet a folyékony munkaerő létrehoz. Ellenkezőleg, az ilyen változás csak az új érték két alkotórészének nagyságviszonyát érinti, amelyek közül az egyik az értéktöbbletet alkotja, a másik a változó tőkét pótolja és ezért bekerül az áru költségárába.

A költségár — a mi esetünkben 400_c+100_v — két részében csak az a közös, hogy mindketten olyan részei az áruértéknek, amelyek előlegezett tőkét pótolnak.

Ez a valóságos tényállás azonban a tőkés termelés álláspontjáról szükségképpen fonák módon jelenik meg.

A tőkés termelési mód többek közt abban különbözik a rabszolgaságon alapuló termelési módtól, hogy a munkaerő értéke, illetve ára mint magának a munkának az értéke, illetve ára, vagyis mint munkabér jelentkezik. (I. könyv 17. fej.) Ezért a tőkeelőleg változó értékrésze úgy jelenik meg, mint munkabérre fordított tőke, mint olyan tőkeérték, amely a termelésben kiadott egész munka értékét, illetve árát megfizeti. Tegyük fel például, hogy

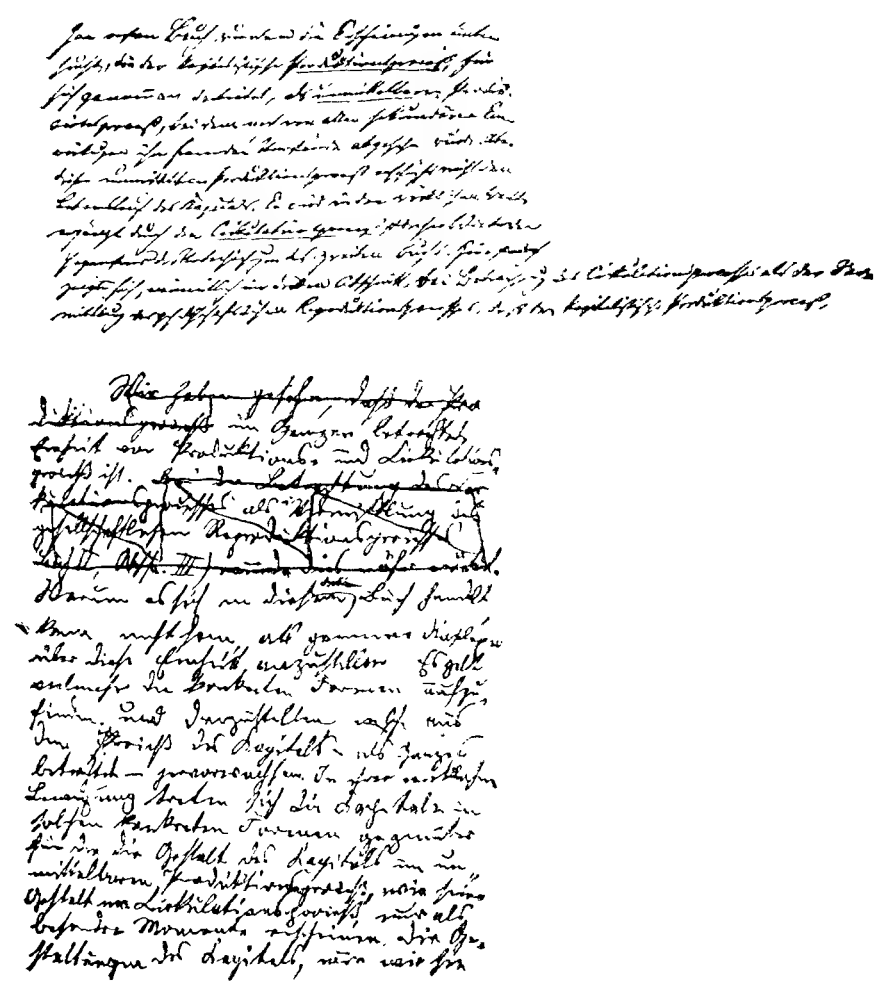

A kézirat első oldala, ahogy a titkár lemásolta,
Engels kiegészítéseivel és javításaival

egy tízórás átlagos társadalmi munkanap 6 sh. pénzösszegben testesül meg, akkor a 100 £ változó tőkeelőleg $333\,^1/_3$ tízórás munkanap alatt termelt értéknek a pénzkifejezése. De a megvásárolt munkaerőnek ez az értéke, amely a tőkeelőlegben szerepel, nem része a valóban funkcionáló tőkének. Helyébe a termelési folyamatban maga az eleven munkaerő lép. Ha az utóbbinak a kizsákmányolási foka 100%, mint a mi példánkban, akkor $666\,^2/_3$ tízórás munkanap alatt adják ki és ezért a termékhez 200 £ új értéket tesz hozzá. De a tőkeelőlegben a 100 £ változó tőke mint munkabérre kiadott tőke szerepel, vagyis mint annak a munkának az ára, amelyet $666\,^2/_3$ tízórás nap alatt végeznek. 100 £-et osztva $666\,^2/_3$-dal megkapjuk a tízórás munkanap árát = 3 sh., ami 5 órai munkának az értéktermék.

Ha mármost egyfelől a tőkeelőleget, másfelől az áruértéket összehasonlítjuk, ezt kapjuk:

I. 500 £ tőkeelőleg = 400 £ termelési eszközökre kiadott tőke (a termelési eszközök ára) + 100 £ munkára kiadott tőke ($666\,^2/_3$ munkanap ára vagy munkabére).

II. 600 £ áruérték = 500 £ költségár (400 £ a kiadott termelési eszközök ára + 100 £ a kiadott $666\,^2/_3$ munkanap ára) + 100 £ értéktöbblet.

Ebben a képletben a munkára kiadott tőkerész csak abban különbözik a termelési eszközökre, például gyapotra vagy szénre kiadott tőkerésztől, hogy egy anyagilag különböző termelési elem megfizetésére szolgál, de semmiképpen sem abban, hogy az áru értékképzési folyamatában és ezért a tőke értékesítési folyamatában is funkcionálisan különböző szerepet játszik. Az áru költségárában a termelési eszközök ára úgy tér vissza, ahogyan már a tőkeelőlegben szerepelt, éspedig azért, mert ezeket a termelési eszközöket célszerűen használták el. Ugyanígy az áru költségárában a termeléséhez elfogyasztott $666\,^2/_3$ munkanap ára vagy munkabére úgy tér vissza, ahogyan már a tőkeelőlegben szerepelt, éspedig ugyancsak azért, mert ezt a munkamennyiséget célszerű formában adták ki. Csak kész, meglevő értékeket látunk — az előlegezett tőke értékrészeit, amelyek bekerülnek a termékérték képzésébe —, de nem látunk új értéket létrehozó elemet. Az állandó és a változó tőke közötti különbség eltűnt. Az 500 £ egész költségár most azt a kettős értelmet kapja, hogy, először is, az az alkotórésze a 600 £ áruértéknek, amely az áru termelésében kiadott 500 £ tőkét pótolja, és másodszor, hogy maga az árunak ez az érték-alkotórésze csak azért létezik, mert előzőleg mint az alkalmazott termelési elemeknek, a termelési eszközöknek és a munkának a költségára, azaz mint tőkeelőleg létezett. A tőkeérték visszatér mint az áru költségára, mert és amennyiben mint tőkeértéket adták ki.

Az a körülmény, hogy az előlegezett tőke különböző érték-alkotórészeit

anyagilag különböző termelési elemekre adták ki, munkaeszközökre, nyers- és segédanyagokra és munkára, csak azt szabja meg, hogy az áru költségárának ezeket az anyagilag különböző termelési elemeket újra vissza kell vásárolnia. Magának a költségárnak a képződésére vonatkozóan ellenben csak egy különbség érvényesül, az álló- és a forgótőke közti különbség. Példánkban 20 £-et számítottunk a munkaeszközök kopására (400_c = 20 £ a munkaeszközök kopására+380 £ termelési anyagokra). Ha e munkaeszközök értéke az áru termelése előtt = 1200 £ volt, akkor ez az érték az áru termelése után két alakban létezik, 20 £ mint az áruérték része, 1200 – 20, vagyis 1180 £ mint a termelés előtt és után is a tőkés birtokában levő munkaeszközök megmaradó értéke, vagyis nem mint a tőkés árutőkéjének, hanem mint termelőtőkéjének értékeleme. A termelési anyagokat és a munkabért a munkaeszközökkel ellentétben egészen kiadják az áru termelésében, és ezért egész értéküket át is megy a termelt áru értékébe. Láttuk, miként öltik az előlegezett tőkének ezek a különböző alkotórészei a megtérülés szempontjából az álló- és a forgótőke formáját.

A tőkeelőleg tehát = 1680 £: állótőke = 1200 £ plusz forgótőke = 480 £ (= 380 £ termelési anyagokban plusz 100 £ munkabérben).

Az áru költségára ellenben csak = 500 £ (20 £ az állótőke kopására, 480 £ forgótőkére).

Ám ez a különbség az áru költségára és a tőkeelőleg között csak azt igazolja, hogy az áru költségárát kizárólag a termelésre valóban kiadott tőke alkotja.

Az áru termelésében 1200 £ értékű munkaeszközt alkalmaznak, de ebből az előlegezett tőkeértékből csak 20 £ megy veszendőbe a termelésben. Az alkalmazott állótőke ennélfogva csak részben kerül bele az áru költségárába, mert csak részben adják ki az áru termelésében. Az alkalmazott forgótőke egészen belekerül az áru költségárába, mert az áru termelésében teljesen kiadják. De mi mást bizonyít ez, mint azt, hogy az elhasznált álló és forgó tőkerészek, értéknagyságuk arányában, egyformán belekerülnek áruik költségárába s hogy az árunak ez az érték-alkotórésze egyáltalában csak a termelésében kiadott tőkéből származik? Ha nem így állna a dolog, nem lehetne megérteni, hogy az 1200 £ előlegezett állótőke miért nem teszi hozzá a termékértékhez a termelési folyamatban elveszített 20 £ helyett azt az 1180 £-et is, amelyet nem veszít el abban.

Ez a különbség az álló- és a forgótőke között a költségár kiszámítását illetően tehát csak megerősíti azt a látszatot, hogy a költségár a kiadott tőkeértékből, vagyis abból az árból keletkezik, amelybe a kiadott termelési elemek, a munkát beleértve, magának a tőkésnek kerülnek. Másrészt a változó,

munkaerőre kiadott tőkerészt az értékképzés szempontjából itt a forgótőke rovata alatt éppenséggel azonosítják állandó tőkével (a termelési anyagokból álló tőkerésszel) és így a tőke értékesítési folyamatának misztifikálása teljessé válik.[1]

Eddig az áruértéknek csak egyik elemét vettük tekintetbe, a költségárat. Most az áruérték másik alkotórészét is meg kell néznünk, a költségár fölötti többletet, vagyis az értéktöbbletet. Az értéktöbblet tehát mindenekelőtt az áru értékének az áru költségára fölötti többlete. Minthogy azonban a költségár egyenlő a kiadott tőke értékével, amelynek anyagi elemeivé folytonosan vissza is változtatják, ezért az értéknek ez a többlete az áru termelésében kiadott s forgalmából visszatérő tőke értékszaporulata.

Már előbb láttuk, hogy bár m, az értéktöbblet csak v, a változó tőke értékváltozásából származik s ezért eredetileg pusztán a változó tőke növekménye, mégis a termelési folyamat befejezése után éppannyira $c+v$, a kiadott össztőke értékszaporulatát alkotja. A $c+(v+m)$ képlet, amely arra utal, hogy m-et a munkaerőre előlegezett meghatározott v tőkeértéknek folyékony nagysággá, tehát egy állandó nagyságnak változó nagysággá való átváltoztatása révén termelik, jelentkezik így is: $(c+v)+m$. A termelés előtt 500 £ tőkénk volt. A termelés után megvan az 500 £ tőkénk plusz 100 £ értékszaporulat.[2]

Ám az értéktöbblet nemcsak az értékesítési folyamatba belekerülő, hanem az abba be nem kerülő előlegezett tőkerésznek is szaporulata; tehát olyan értékszaporulat, amely nemcsak a kiadott, az áru költségárából pótolt tőke szaporulata, hanem a termelésben egyáltalában alkalmazott tőkéé. A termelési folyamat előtt 1680 £ tőkeértékünk volt: 1200 £ munkaeszközökbe fektetett állótőke, amelyből csak 20 £ kerül bele kopás címén az áru értékébe, plusz 480 £ forgótőke termelési anyagokban és munkabérben. A termelési folyamat után van 1180 £-ünk mint a termelőtőke érték-alkotórésze plusz 600 £ árutőkénk. Ha ezt a két értékösszeget összeadjuk, akkor a tőkés birtokában most 1780 £ érték van. Ha ebből levonja az 1680 £ előlegezett össztőkét, marad 100 £ értékszaporulat. Ez a 100 £ értéktöbblet tehát

[1] Hogy milyen zavar támadhat ebből a közgazdász fejében, azt az I. könyv 7. fej. 3.), 216/206. és köv. [209–214.] oldalon N. W. Senior példáján megmutattuk.

[2] „Valójában már tudjuk, hogy az értéktöbblet csupán következménye a v, a munkaerővé átalakított tőkerész értékváltozásának, hogy tehát $v+m=v+\Delta v$" (v plusz v növekménye). „De a valóságos értékváltozást, és azt az arányt, amelyben az érték változik, elhomályosítja az, hogy változó alkotórészének növekedése következtében az előlegezett össztőke is nő. 500 volt és 590-né lesz." (I. könyv 7. fej. 1., 203/195. [200.] old.)

éppannyira értékszaporulata az 1680 £ alkalmazott tőkének, mint a termelés folyamán kiadott töredékének, 500 £-nek.

Mármost a tőkés számára világos, hogy ez az értékszaporulat azokból a termelő eljárásokból származik, amelyeket a tőkével végeznek, tehát magából a tőkéből; hiszen a termelési folyamat után itt van, a termelési folyamat előtt pedig nem volt itt. Ami mindenekelőtt a termelésben kiadott tőkét illeti, az a látszat, hogy az értéktöbblet a tőke különböző — termelési eszközökből és munkából álló — értékelemeiből egyaránt származik. Hiszen ezek az elemek egyaránt bekerülnek a költségár képzésébe. Egyaránt hozzáteszik a maguk tőkeelőlegként meglevő értékeit a termékértékhez és nem különböznek mint állandó és változó értéknagyságok. Ez kézzelfoghatóvá válik, ha egy pillanatra feltételezzük, hogy az egész kiadott tőke vagy kizárólag munkabérből, vagy kizárólag a termelési eszközök értékéből áll. Akkor az első esetben $400_c+100_v+100_m$ áruérték helyett 500_v+100_m áruértékünk lenne. A munkabérre kiadott 500 £ tőke a 600 £ áruérték termelésében felhasznált valamennyi munka értéke és éppen ezért az egész termék költségárát képezi. De ennek a költségárnak a képzése, amelynek révén a kiadott tőke értéke mint a termék érték-alkotórésze jelenik meg újra, az egyetlen előttünk ismert eljárás ennek az áruértéknek a képzésére. Hogy hogyan származik a 100 £-nyi értéktöbblet-alkotórésze, azt nem tudjuk. Ugyanígy a második esetben, ahol az áruérték = 500_c+100_m lenne. Mindkét esetben tudjuk, hogy az értéktöbblet egy adott értékből származik, mert ezt az értéket termelőtőke formájában előlegezték, közömbös, hogy munka formájában-e vagy termelési eszközök formájában. Másrészt azonban az előlegezett tőkeérték nem képezheti az értéktöbbletet abból az okból, mert kiadták és ezért az áru költségárát képezi. Mert éppen amennyiben az áru költségárát képezi, annyiban nem értéktöbbletet képez, hanem csak egyenértéket, a kiadott tőke pótló értékét. Amennyiben tehát értéktöbbletet képez, azt nem sajátos tulajdonságában mint kiadott tőke képezi, hanem egyáltalában mint előlegezett és ezért alkalmazott tőke. Az értéktöbblet ezért éppúgy származik az előlegezett tőke ama részéből, amely az áru költségárába belekerül, mint ama részéből, amely nem kerül bele a költségárba; egyszóval az alkalmazott tőke álló és forgó alkotórészeiből egyaránt. Az össztőke szolgál anyagilag termékképzőként, a munkaeszközök éppúgy, mint a termelési anyagok és a munka. Az össztőke kerül bele anyagilag a valóságos munkafolyamatba, habár csak egy része kerül bele az értékesítési folyamatba. Talán éppen ez az oka annak, hogy csak részben járul hozzá a költségár képzéséhez, de teljes egészében az értéktöbblet képzéséhez. Bárhogyan is, a végeredmény az, hogy az értéktöbblet egyidejűleg az alkalmazott tőke vala-

mennyi részéből származik. A levezetés még nagyon megrövidíthető, ha Malthust követve éppoly durván mint egyszerűen azt mondják: „A tőkés az általa előlegezett tőke minden része után egyenlő profitot vár."[3]

Az előlegezett össztőke ilyen képzelt származékaként az értéktöbblet átváltozott formát, a *profit* formáját ölti. Ennélfogva valamely értékösszeg azért tőke, mert abból a célból adják ki, hogy profitot hozzon létre,[4] vagy a profit azért áll elő, mert egy értékösszeget tőkeként alkalmaznak. Ha a profitot *p*-nek nevezzük, az $\acute{E} = c+v+m = k+m$ képlet átváltozik a következő képletté: $\acute{E} = k+p$, vagyis *áruérték = költségár + profit.*

A profit tehát, ahogy itt egyelőre előttünk van, ugyanaz, mint az értéktöbblet, csak misztifikált formában, amely azonban a tőkés termelési módból szükségszerűen sarjad ki. Minthogy a költségár látszólagos képződésében nem ismerhető fel különbség állandó és változó tőke között, a termelési folyamat alatt bekövetkező értékváltozás eredetének át kell helyeződnie a változó tőkerészről az össztőkére. Minthogy az egyik póluson a munkaerő ára átváltozott formában, munkabérként jelenik meg, az ellenkező póluson az értéktöbblet átváltozott formában, profitként jelenik meg.

Láttuk: az áru költségára kisebb, mint értéke. Minthogy $\acute{E} = k+m$, tehát $k = \acute{E}-m$. Az $\acute{E} = k+m$ képlet csak akkor redukálódik $\acute{E} = k$-ra – áruérték egyenlő az áru költségárával –, ha $m = 0$, ez olyan eset, amely a tőkés termelés alapzatán sohasem következik be, bár különleges piaci konjunktúrák esetén az áruk eladási ára lesüllyedhet a költségárukra vagy még az alá is.

Ezért ha az árut értékén adják el, olyan profitot realizálnak, amely egyenlő az áru értékének a költségár fölött mutatkozó többletével, tehát egyenlő az áruértékben rejlő egész értéktöbblettel. De a tőkés profittal adhatja el az árut akkor is, ha értékén alul adja el. Amíg az áru eladási ára meghaladja költségárát, még ha alatta marad is az értékének, a benne foglalt értéktöbblet egy részét mindig realizálják, tehát profitra tesznek szert. Példánkban az áruérték = 600 £, a költségár = 500 £. Ha az árut 510, 520, 530, 560, 590 £-ért adják el, akkor ennek megfelelően 90, 80, 70, 40, 10 £-gel értékén alul adják el és mégis 10, illetőleg 20, 30, 60, 90 £ profitot húznak eladásából. Az áru értéke és költségára között nyilvánvalóan az eladási árak meghatározatlan sora lehetséges. Minél nagyobb az áruérték értéktöbbletből álló eleme, annál nagyobb e közbeeső árak gyakorlati játéktere.

Ez magyarázza meg nemcsak a konkurrencia mindennapos jelenségeit,

[3] *Malthus*: „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1836, 268. old.

[4] „Tőke az, amit profit céljából adnak ki." *Malthus*: „Definitions in Political Economy", London 1827, 86. old.

mint például az áron aluli eladás (underselling) bizonyos eseteit, az áruárak abnormális alacsonyságát bizonyos iparágakban[5] stb. A tőkés konkurrencia alaptörvénye, amelyet a politikai gazdaságtan eddig nem tudott megérteni, az általános profitrátát és az általa meghatározott úgynevezett termelési árakat szabályozó törvény, mint később látni fogjuk, ezen az áru értéke és költségára közötti különbözeten alapul és az ebből fakadó lehetőségen, hogy az árut profittal adhatják el értékén alul.

Az áru eladási árának legalsó határát megszabja a költségára. Ha költségárán alul adják el, akkor a termelőtőke kiadott alkotórészei az eladási árból nem pótolhatók teljesen. Ha ez a folyamat tartós, az előlegezett tőkeérték eltűnik. A tőkés már ebből a szempontból is hajlamos arra, hogy a költségárat az áru tulajdonképpeni *belső* értékének tartsa, mert ez az az ár, amely tőkéje puszta fenntartásához szükséges. De ehhez járul még az, hogy az áru költségára az a vételár, amelyet a tőkés maga fizetett a termeléséért, tehát az a vételár, melyet az áru termelési folyamata maga határoz meg. Ezért az áru eladásakor realizált értékszaporulat vagy értéktöbblet a tőkés számára úgy jelenik meg, mint az áru eladási árának többlete az értéke felett, nem pedig értékének többlete a költségára felett, tehát, hogy az áruban rejlő értéktöbblet nem az áru eladása által realizálódik, hanem magából az eladásból származik. Ezt az illúziót már tüzetesebben megvizsgáltuk az I. könyv 4. fej. 2. pontjában (A tőke általános formulájának ellentmondásai), de itt visszatérünk egy pillanatra ahhoz a formájához, amelyben Torrens és mások megint kidomborították, mint a politikai gazdaságtan Ricardóhoz képest elért haladását.

„A természetes ár, amely a termelési költségből vagy más szavakkal az áruk előállítására vagy gyártására kiadott tőkéből áll, nem foglalhatja magában a profitot... Ha egy bérlő földjei megművelésére 100 quarter gabonát ad ki és ezért 120 quartert kap vissza, akkor a 20 quarter, mint a terméknek a kiadás feletti többlete, alkotja a bérlő profitját, de abszurd volna ezt a többletet vagy profitot a kiadás részének nevezni... A gyáros bizonyos mennyiségű nyersanyagot, szerszámot és a munka számára létfenntartási eszközöket ad ki és viszonzásul egy készáru-mennyiséget kap. E készáru magasabb csereértékű kell hogy legyen, mint a nyersanyagok, szerszámok és létfenntartási eszközök, amelyek előlegezésével megszerezték." Ebből Torrens azt következteti, hogy az eladási árnak a költségár feletti többlete, vagyis a profit, onnan származik, hogy a fogyasztók „akár közvetlen, akár közvetett

[5] Vö. I. könyv 18. fej. 571/561. és köv. [510–512.] old.

(circuitous) csere révén a tőke valamennyi összetevőjéből bizonyos nagyobb adagot adnak, mint amennyibe az áruk termelése kerül"[6].

Valóban, valamely adott nagyság feletti többlet nem lehet ennek a nagyságnak része, tehát a profit, az áruértéknek a tőkés kiadásai feletti többlete sem lehet ezeknek a kiadásoknak része. Ha tehát az áru értékképzésébe nem kerül bele más elem, mint a tőkés értékelőlege, nem látható be, hogyan jöhet ki a termelésből több érték, mint amennyi belekerült, vagyis hogy a semmiből valami lesz. Ettől a semmiből való teremtéstől azonban Torrens csak úgy menekül meg, hogy az árutermelés területéről áthelyezi az áruforgalom területére. A profit nem származhat a termelésből, mondja Torrens, mert másképp már benne foglaltatnék a termelés költségeiben, tehát nem lenne e költségek feletti többlet. A profit nem származhat az árucseréből, felel neki Ramsay*, ha nem volt már meg az árucsere előtt. A kicserélt termékek értékösszege nyilvánvalóan nem változik meg azáltal, hogy kicserélik azokat a termékeket, amelyeknek értékösszege. Ugyanaz marad a csere után, ami előtte volt. Jegyezzük itt meg, hogy Malthus kifejezetten Torrens tekintélyére hivatkozik[7], bár ő maga azt, hogy az árukat értékükön felül adják el, másképp fejti ki, vagy jobban mondva nem fejti ki, mivel minden effajta érv, a dolog lényegét tekintve, óhatatlanul a flogiszton annak idején oly hírhedt negatív súlyára lyukad ki.**

Olyan társadalmi állapotban, amelyben a tőkés termelés uralkodik, a nemtőkés termelő is a tőkés elképzelések rabja. Utolsó regényében, a „Paysans"-ban Balzac, aki egyáltalában kitűnik a reális viszonyok mély megértésével, találóan írja le, hogyan végez a kisparaszt, hogy uzsorásának jóakaratát megtartsa, mindenféle munkát annak ingyen és azt hiszi, hogy ezzel semmit sem ajándékoz, mert saját munkája neki magának nem kerül semmiféle készpénzkiadásba. Az uzsorás viszont így két legyet üt egy csapásra. Megtakarítja a készpénzkiadást a munkabérre és a parasztot – aki a saját földjétől von el munkát és ezáltal fokozatosan tönkremegy – egyre jobban befonja az uzsora pókhálójával.

Azt a gondolatnélküli elképzelést, hogy az áru költségára az áru valóságos értéke, az értéktöbblet pedig onnan származik, hogy az árut értékén felül adják el, tehát hogy az árukat akkor adják el értékükön, ha eladási áruk egyenlő költségárukkal, azaz egyenlő a bennük elfogyasztott termelési eszközök árával plusz munkabérrel, Proudhon a nála szokásos, tudományos mezben pöffeszkedő sarlatánsággal mint a szocializmus újonnan felfedezett titkát

[6] *R. Torrens*: „An Essay on the Production of Wealth", London 1821, 51–53., 349. old.
[7] *Malthus*: „Definitions in Political Economy", London 1853, 70., 71. old.

kürtölte világgá. Az áruk értékének ez a költségárukra való redukálása az alapzata valójában Proudhon népbankjának*. Korábban kifejtettük, hogy a termék különböző érték-alkotórészei kifejezhetők magának a terméknek arányos részeiben. Ha például (I. könyv 7. fej. 2., 211/203. [206–207.] old.) 20 font fonal értéke 30 sh. – tudniillik 24 sh. termelési eszköz, 3 sh. munkaerő és 3 sh. értéktöbblet –, ez az értéktöbblet kifejezhető a termék $^1/_{10}$-ében = 2 font fonalban. Ha mármost a 20 font fonalat költségárán adják el, 27 sh.-ért, akkor a vevő 2 font fonalat ingyen kap, vagyis az árut $^1/_{10}$-del értékén alul adták el; de a munkás továbbra is teljesítette többletmunkáját, csakhogy a fonal vevője, nem pedig a tőkés fonaltermelő számára. Teljesen téves volna azt előfeltételezni, hogy ha az összes árukat költségárukon adnák el, az eredmény valóban ugyanaz lenne, mintha valamennyit költségárukon felül, de értékükön adnák el. Mert még ha a munkaerő értékét, a munkanap hosszát és a munka kizsákmányolási fokát mindenütt egyenlőnek vesszük is, a különböző árufajták értékeiben foglalt értéktöbblettömegek mégis, a termelésükhöz előlegezett tőkék különböző szerves összetétele szerint, semmiképpen nem egyenlők.[8]

[8] „A különböző tőkék által termelt érték- és értéktöbblettömegek a munkaerő adott értéke és egyenlő kizsákmányolási foka esetén egyenes arányban vannak e tőkék változó alkotórészének, azaz eleven munkaerőre átváltott alkotórészének nagyságával." (I. könyv 9. fej. 312/303. [287.] old.)

Második fejezet

A profitráta

A tőke általános formulája $P–Á–P'$; vagyis bizonyos értékösszeget a forgalomba dobnak, hogy nagyobb értékösszeget vonjanak ki belőle. Az a folyamat, amely ezt a nagyobb értékösszeget létrehozza, a tőkés termelés; az a folyamat, amely realizálja, a tőke forgalma. A tőkés az árut nem az áruért magáért termeli, nem használati értéke vagy saját személyes fogyasztása kedvéért. Az a termék, amely a tőkést valójában érdekli, nem maga a kézzelfogható termék, hanem a termék értékszaporulata a benne elfogyasztott tőke értéke felett. A tőkés az össztőkét arra való tekintet nélkül előlegezi, hogy alkotórészei az értéktöbblet termelésében különböző szerepet játszanak. Mindezeket az alkotórészeket egyformán előlegezi, nemcsak azért, hogy az előlegezett tőkét újratermelje, hanem, hogy ezen felül értékszaporulatot termeljen. A változó tőke értékét, amelyet előlegez, csak azáltal változtathatja magasabb értékké, hogy eleven munkával cseréli ki, hogy eleven munkát kizsákmányol. De a munkát csak úgy zsákmányolhatja ki, hogy egyidejűleg előlegezi e munka megvalósításának feltételeit, a munkaeszközöket és a munka tárgyát, gépi berendezést és nyersanyagot, azaz hogy a birtokában levő értékösszeget átváltoztatja termelési feltételek formájába; ahogy egyáltalában csak azért tőkés, csak azért foghat hozzá a munka kizsákmányolási folyamatához, mert mint a munkafeltételek tulajdonosa szemben áll a munkással mint a puszta munkaerő birtokosával. Már előbb, az első könyvben megmutatkozott, hogy éppen az, hogy e termelési eszközök a nem-munkások birtokában vannak, változtatja a munkásokat bérmunkásokká, a nem-munkásokat tőkésekké.*

A tőkésnek közömbös, úgy tekintse-e a dolgot, hogy az állandó tőkét előlegezi azért, hogy a változó tőkéből nyereséget húzzon, vagy a változó tőkét előlegezi azért, hogy az állandó tőkét értékesítse; hogy munkabérre fordít pénzt azért, hogy a gépeknek és nyersanyagnak magasabb értéket adjon, vagy pedig gépi berendezésre és nyersanyagra előlegezi a pénzt azért, hogy a munkát kizsákmányolhassa. Habár a tőkének csak a változó része hoz létre

értéktöbbletet, de csak azzal a feltétellel hozza létre, hogy a többi részt, a munka termelési feltételeit is előlegezik. Minthogy a tőkés a munkát csak az állandó tőke előlegezése révén tudja kizsákmányolni, minthogy az állandó tőkét csak a változó tőke előlegezése révén értékesítheti, képzeletében ezek mind egyaránt egybeesnek, annál is inkább, mert nyereségének valóságos fokát nem a változó tőkéhez, hanem az össztőkéhez való aránya határozza meg, nem az értéktöbblet rátája, hanem a profit rátája, ez pedig, mint látni fogjuk, ugyanaz maradhat és mégis különböző értéktöbbletrátákat fejezhet ki.

A termék költségéhez hozzátartozik valamennyi érték-alkotórésze, melyet a tőkés megfizetett, vagyis amelyért egyenértéket vetett be a termelésbe. Ahhoz, hogy a tőke egyszerűen fenntartsa magát, vagyis, hogy eredeti nagyságában újratermelődjék, ezeket a költségeket pótolni kell.

Az áruban foglalt érték egyenlő azzal a munkaidővel, amelybe előállítása kerül, és ennek a munkának az összessége megfizetett és meg nem fizetett munkákból áll. A tőkés számára ellenben az áru költsége az áruban tárgyiasult munkának csak abból a részéből áll, amelyet megfizetett. Az áruban foglalt többletmunka a tőkésnek semmibe sem kerül, bár a munkásnak, éppúgy mint a megfizetett munka, munkába kerül s bár ez a munka, éppúgy mint amaz, értéket hoz létre és mint értékképző elem belekerül az áruba. A tőkés profitja onnan ered, hogy olyan eladnivalója van, amelyet nem fizetett meg. Az értéktöbblet, illetve a profit éppen az áruértéknek a költségár feletti többletéből, vagyis az áruban foglalt munka teljes összegének a benne foglalt megfizetett munka összege feletti többletéből áll. Az értéktöbblet tehát, akárhonnan származzék is, az előlegezett össztőke feletti többlet. Ez a többlet tehát olyan arányban áll az össztőkével, amely az $\frac{m}{C}$ törtben fejeződik ki, ahol C az össztőkét jelenti. Így kapjuk az $\frac{m}{C} = \frac{m}{c + v}$ *profitrátát*, megkülönböztetve az $\frac{m}{v}$ értéktöbbletrátától.

Ha az értéktöbblet rátáját a változó tőkén mérik, értéktöbbletrátának hívják; ha az értéktöbblet rátáját az össztőkén mérik, profitráta a neve. Ez egyazon nagyság két különböző mérése, amely mérések a mércék különbözősége következtében egyszersmind egyazon nagyságnak különböző viszonyait vagy vonatkozásait fejezik ki.

Az értéktöbbletrátának profitrátává való átváltozásából kell levezetni az értéktöbblet profittá való átváltozását, nem pedig fordítva. És valóban történelmileg a profitráta a kiindulópont. Az értéktöbblet és az értéktöbblet rátája az, ami viszonylag láthatatlan, a lényeg, amelyet fel kell kutatni, míg a profitráta és ezért az értéktöbblet profitformája a jelenségek felszínén mutatkozik.

Ami az egyes tőkést illeti, világos, hogy az egyetlen dolog, ami őt érdekli, az értéktöbbletnek – vagyis annak az értékszaporulatnak, amellyel áruit eladja – az aránya az áru termelésére előlegezett össztőkéhez; ezzel szemben ennek a többletnek a tőke különböző alkotórészeihez való meghatározott aránya és belső összefüggése velük nemcsak nem érdekli őt, hanem éppen az az érdeke, hogy ezt a meghatározott arányt és ezt a belső összefüggést elködösítse.

Noha az áru értékének a költségár feletti többlete a közvetlen termelési folyamatban keletkezik, csak a forgalmi folyamatban realizálódik és annál könnyebben ölti azt a látszatot, hogy a forgalmi folyamatból származik, mert a valóságban, a konkurrencián belül, a valóságos piacon, piaci feltételektől függ, hogy ez a többlet realizálódik-e vagy sem, és ha igen, milyen mértékben. Nem kell itt taglalnunk azt, hogy ha egy árut értékén felül vagy alul adnak el, csak az értéktöbblet más elosztása történik és hogy ez a különböző elosztás, a változott arány, amelyben különböző személyek az értéktöbbleten osztozkodnak, semmit nem változtat sem az értéktöbblet nagyságán, sem természetén. A tényleges forgalmi folyamatban nemcsak hogy végbemennek azok az átváltozások, amelyeket a második könyvben tárgyaltunk, hanem egybeesnek a valóságos konkurrenciával, azzal, hogy az árukat értékükön felül vagy alul veszik és adják el, úgyhogy az egyes tőkés számára az általa realizált értéktöbblet éppannyira függ a kölcsönös becsapástól, mint a munka közvetlen kizsákmányolásától.

A forgalmi folyamatban a munkaidő mellett hatni kezd a forgalmi idő, amely ezáltal korlátozza a meghatározott időszak alatt realizálható értéktöbblet tömegét. Még más, a forgalomból eredő mozzanatok is meghatározó módon beavatkoznak a közvetlen termelési folyamatba. E kettő, a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat, állandóan összefonódik, áthatják egymást s ezzel állandóan meghamisítják jellegzetes megkülönböztető ismérveiket. Mind az értéktöbbletnek, mind egyáltalában az értéknek a termelése a forgalmi folyamatban, mint előzőleg kimutattuk, új meghatározásokat kap; a tőke keresztülhalad átváltozásainak körén; végül úgyszólván belső szerves életéből külső életviszonyokba lép, olyan viszonyokba, ahol nem tőke és munka állnak szemben egymással, hanem egyrészt tőke és tőke, másrészt az egyének is megint egyszerűen mint vevők és eladók állnak szemben; a forgalmi idő és a munkaidő keresztezik egymást pályájukban és így a látszat az, hogy mind a kettő egyaránt meghatározza az értéktöbbletet; az eredeti formát, amelyben tőke és bérmunka állnak szemben egymással, elleplezi ettől látszólag független vonatkozások beavatkozása; maga az értéktöbblet nem úgy jelenik meg, mint munkaidő elsajátításának terméke, ha-

nem mint az áruk eladási árának költségáruk feletti többlete, ezért a költségár könnyen mint az áruk tulajdonképpeni értéke (valeur intrinsèque) lép fel, úgyhogy a profit úgy jelenik meg, mint az áruk eladási árának az immanens értékük feletti többlete.

Igaz, hogy a közvetlen termelési folyamat alatt a tőkés folyton tudatára jut az értéktöbblet természetének; ahogy idegen munkaidőre való mohó vágya stb. már az értéktöbblet vizsgálatánál megmutatta ezt nekünk. De: 1. maga a közvetlen termelési folyamat csak tovatűnő mozzanat, amely állandóan átmegy a forgalmi folyamatba, ahogy ez meg amabba megy át, úgyhogy a termelési folyamat során a benne létrehozott nyereség forrásának, vagyis az értéktöbblet természetének világosabban vagy homályosabban felderengett megsejtése legfeljebb mint egyenjogú mozzanat jelenik meg azon elképzelés mellett, hogy a realizált többlet olyan mozgásból származik, amely a termelési folyamattól független, magából a forgalomból ered, s amely tehát a tőkéhez a munkához való viszonyától függetlenül hozzátartozik. Hiszen a forgalomnak ezeket a jelenségeit még modern közgazdászok is, mint Ramsay, Malthus, Senior, Torrens stb., egyenesen bizonyítékul hozzák fel arra, hogy a tőke a puszta dologi létezésében, függetlenül a munkához való társadalmi viszonyától, amely éppen tőkévé teszi, a munka mellett és a munkától függetlenül az értéktöbblet önálló forrása. – 2. A költségek rovatában, – amelybe a munkabér éppúgy beletartozik, mint a nyersanyag ára, a gépi berendezés kopása stb. – meg nem fizetett munka kisajtolása csak úgy jelenik meg, mint megtakarítás egy olyan cikk megfizetésénél, amely belekerül a költségekbe, csak mint csekélyebb fizetés egy meghatározott mennyiségű munkáért; ugyanúgy, ahogy megtakarítás, ha a nyersanyagot olcsóbban vásárolják meg, vagy ha a gépi berendezés kopását csökkentik. Így a többletmunka kisajtolása elveszti sajátos jellegét; az értéktöbblethez való sajátos viszonya elhomályosul; ezt nagyon előmozdítja és megkönnyíti, amint azt az I. könyv VI. szakaszában* kimutattuk, hogy a munkaerő értéke a munkabér formájában fejeződik ki.

Azáltal, hogy a tőke valamennyi része egyaránt a fölös érték (profit) forrásaként jelenik meg, a tőkeviszony misztifikálódik

Az a mód azonban, ahogyan az értéktöbblet a profitrátán való átmenet révén a profit formájává változik át, csak továbbfejlődése a szubjektum és objektum azon visszájára fordulásának, amely már a termelési folyamat alatt megtörtént. Már itt láttuk, hogy a munka valamennyi szubjektív termelőereje mint a tőke termelőereje jelentkezik.** Az egyik oldalon az érték, a múltbeli munka, amely az eleven munkán uralkodik, a tőkésben megszemélyesül; a másik oldalon fordítva, a munkás mint pusztán tárgyiasult munka-

erő, mint áru jelenik meg. Ebből a visszájára fordult viszonyból már magában az egyszerű termelési viszonyban is szükségszerűen ered a megfelelő visszájára fordult elképzelés, egy transzponált tudat, amelyet a tulajdonképpeni forgalmi folyamat átváltozásai és módosulásai továbbfejlesztenek.

Egészen visszájára fordult kísérlet – ahogy ezt a ricardói iskolán tanulmányozhatjuk –, ha a profitráta törvényeit közvetlenül mint az értéktöbbletráta törvényeit, vagy megfordítva, akarják ábrázolni. A tőkés fejében természetesen nem különböznek egymástól. Az $\frac{m}{C}$ kifejezésben az értéktöbbletet az össztőke értékén mérik, amelyet termelésére előlegeztek és ebben a termelésben részint teljesen elfogyasztottak, részint csak alkalmaztak. Valóban az $\frac{m}{C}$ arány az egész előlegezett tőke értékesítési fokát fejezi ki, vagyis a fogalmi, belső összefüggésnek és az értéktöbblet természetének megfelelően véve azt jelzi, hogyan aránylik az a nagyság, amennyivel a változó tőke változik, az előlegezett össztőke nagyságához.

Önmagában véve az össztőke értéknagysága nem áll semmilyen belső viszonyban az értéktöbblet nagyságával, legalábbis nem közvetlenül. Anyagi elemeit tekintve az össztőke mínusz a változó tőke – tehát az állandó tőke – a munka megvalósításának anyagi feltételeiből, munkaeszközökből és munkaanyagból áll. Ahhoz, hogy bizonyos mennyiségű munka árukban megvalósuljon és ezért értéket is képezzen, meghatározott mennyiségű munkaanyagra és munkaeszközre van szükség. A hozzátett munka különös jellegének megfelelően meghatározott technikai viszony áll fenn a munka tömege és a termelési eszközök tömege között, amelyekhez ezt az eleven munkát hozzá kell tenni. Ennyiben tehát meghatározott viszony áll fenn az értéktöbbletnek vagy a többletmunkának a tömege és a termelési eszközök tömege között is. Ha például a munkabér megtermeléséhez szükséges munka naponta 6 óra, akkor a munkásnak 12 órát kell dolgoznia, hogy 6 óra többletmunkát teljesítsen, hogy 100 %-os értéktöbbletet hozzon létre. A 12 óra alatt kétszer annyi termelési eszközt használ el, mint 6 óra alatt. De ezért az értéktöbblet, amelyet 6 óra alatt tesz ezekhez hozzá, semmiféle közvetlen viszonyban nem áll a 6 vagy akár a 12 óra alatt elhasznált termelési eszközök értékével. Ez az érték itt teljesen közömbös; csak a technikailag szükséges tömeg a fontos. Hogy drága vagy olcsó-e a nyersanyag vagy a munkaeszköz, az egészen közömbös, csak legyen meg a kívánt használati értéke és a technikailag előírt arányban álljon a felszívandó eleven munkával. De ha tudom, hogy egy óra alatt x font gyapotot fonnak meg, amely a shillingbe kerül, akkor természetesen azt is tudom, hogy 12 óra alatt 12 x font gyapotot = 12 a shilling fonnak meg,

és akkor éppúgy kiszámíthatom az értéktöbblet viszonyát a 12 értékéhez, mint a 6 értékéhez. De az eleven munka viszonya a termelési eszközök *értékéhez* itt csak annyiban játszik szerepet, amennyiben *a* shilling *x* font gyapot nevéül szolgál; mert meghatározott mennyiségű gyapotnak meghatározott ára van és ezért megfordítva is, egy meghatározott ár mutatóul szolgálhat egy meghatározott mennyiségű gyapot számára mindaddig, amíg a gyapot ára nem változik. Ha tudom, hogy 6 órai többletmunka elsajátításához 12 órát kell dolgoztatnom, tehát 12 óra számára kell gyapotot készen tartanom és ha ismerem ennek a 12 órára szükséges gyapotmennyiségnek az árát, akkor közvetett úton létezik egy viszony a gyapot ára (mint a szükséges mennyiség mutatója) és az értéktöbblet között. De megfordítva sohasem következtethetek a nyersanyag árából a nyersanyag ama tömegére, amelyet például egy óra alatt, nem pedig 6 óra alatt lehet megfonni. Az állandó tőke értéke – és így az össztőke ($= c+v$) értéke – és az értéktöbblet között tehát nem áll fenn semmiféle belső, szükségszerű viszony.

Ha az értéktöbblet rátája ismeretes és nagysága adott, akkor a profitráta nem fejez ki mást, mint azt, ami valójában: az értéktöbblet egy másik mérését, azt, hogy az össztőke értékén mérik, nem pedig ama tőkerész értékén, amelyből – annak munkára való cseréje révén – közvetlenül származik. De a valóságban (azaz a jelenségek világában) a dolog fordítva áll. Az értéktöbblet adva van, de mint az áru eladási árának a költségára feletti többlete van adva; amikor is homályban marad, honnan származik ez a többlet, abból-e, hogy a termelési folyamatban kizsákmányolják a munkát, abból-e, hogy a forgalmi folyamatban becsapják a vevőket, vagy mind a kettőből. Adva van továbbá ennek a többletnek az aránya az össztőke értékéhez, vagyis a profitráta. Igen fontos és természetes, hogy kiszámítják az eladási árnak ezt a költségár feletti többletét az előlegezett össztőke értékére vonatkoztatva, mert ezáltal valóban megállapítható az a viszonyszám, amelyben az össztőke értékesült, vagyis az össztőke értékesítési foka. Ha tehát ebből a profitrátából indulunk ki, akkor semmiképp sem lehet valamilyen sajátos viszonyra következtetni a többlet és a tőkének munkabérre fordított része között. Egy későbbi fejezetben meglátjuk, milyen mulatságos bakugrásokat csinál Malthus, amikor ezen az úton igyekszik az értéktöbblet titkának nyomára jutni és felfedni ennek sajátos viszonyát a tőke változó részéhez.* Amit a profitráta mint olyan mutat, ellenkezőleg, az, hogy a többlet egyformán viszonylik a tőke egyenlő nagyságú részeihez, amely tőke ebből a szempontból egyáltalában nem mutat semmi belső különbséget, kivéve az álló- és a forgótőke közöttit. És ezt a különbséget is csak azért, mert a többletet kettősen veszik számításba. Tudniillik először mint egyszerű nagyságot:

többletet a költségár felett. Ebben az első formájában az egész forgótőke belekerül a költségárba, míg az állótőkéből csak a kopás kerül bele. Továbbá másodszor: ennek a többletértéknek az arányát az előlegezett tőke összértékéhez. Itt az egész állótőke értéke éppúgy belekerül a számításba, mint a forgótőkéé. A forgótőke tehát mindkét esetben ugyanolyan módon kerül bele a számításba, míg az állótőke az egyik alkalommal eltérő, a másik alkalommal ugyanolyan módon kerül bele, mint a forgótőke. Így a forgó- és állótőke közötti különbség itt mint az egyetlen különbség tukmálja ránk magát.

A többlet tehát, ha, hegeli nyelven szólva, magát a profitrátából visszatükrözi magába – vagy másképp: a többlet, a profitráta által jellemezve közelebbről, mint olyan többlet jelenik meg, amelyet a tőke hoz létre saját értékén felül évente vagy meghatározott forgalmi periódusban.

Ezért bár a profitráta az értéktöbblet rátájától számszerűleg különbözik, holott értéktöbblet és profit valójában ugyanaz és számszerűleg is egyenlő, a profit mégis az értéktöbblet átváltozott formája, olyan forma, amelyben eredete és létezésének titka ellepleződött és kihunyt. Valójában a profit az értéktöbblet megjelenési formája, az utóbbit elemzés útján kell az előbbiből kihámozni. Az értéktöbbletben a tőke és munka közötti viszony fel van tárva; a tőke és profit viszonyában – azaz a tőke és az értéktöbblet viszonyában, ahogy az értéktöbblet egyrészt mint a forgalmi folyamatban realizált, az áru költségára feletti többlet, másrészt mint közelebbről az össztőkéhez való viszonya által meghatározott többlet jelenik meg – *a tőke mint önmagához való viszony* jelenik meg, mint olyan viszony, amelyben eredeti értékösszegként különbözik egy önmaga által létrehozott új értéktől. Hogy ezt az új értéket a termelési folyamatban és a forgalmi folyamatban végzett mozgása közben hozza létre, ez van a tudatban. De hogy ez hogyan történik, az most misztifikálódott és a látszat az, mintha a tőkével magával vele járó rejtett tulajdonságokból származna.

Minél tovább követjük a tőke értékesítési folyamatát, annál inkább misztifikálódik a tőkeviszony és annál kevésbé tárja fel belső organizmusának titkát.

Ebben a szakaszban a profitráta számszerűleg különbözik az értéktöbblet rátájától; ezzel szemben a profitot és az értéktöbbletet úgy kezeljük, mint ami ugyanaz a számszerű nagyság, csak különböző formában. A következő szakaszban látni fogjuk, hogyan megy tovább a külsőlegessé válás és hogyan ábrázolódik a profit az értéktöbblettől számszerűleg is különböző nagyságként.

Harmadik fejezet

A profitráta viszonya az értéktöbbletrátához

Amint az előző fejezet végén hangsúlyoztuk, itt, mint egyáltalában ebben az egész első szakaszban, feltételezzük, hogy egy adott tőkére eső profit összege egyenlő az e tőke segítségével egy adott forgási szakasz alatt termelt értéktöbblet egész összegével. Egyelőre eltekintünk tehát attól, hogy ez az értéktöbblet egyrészt különböző alformákra oszlik: tőkekamat, földjáradék, adók stb. és hogy másrészt az esetek többségében semmiképp sem vág egybe a profittal, ahogyan azt az általános átlagprofitráta alapján elsajátítják, amiről a második szakaszban lesz szó.

Ha a profitot mennyiségileg egyenlővé tesszük az értéktöbblettel, akkor nagyságát és a profitráta nagyságát egyszerű, minden egyes esetben adott vagy meghatározható számnagyságok viszonyai határozzák meg. Vizsgálatunk tehát egyelőre tisztán matematikai területen mozog.

Megtartjuk az első és második könyvben használt jelöléseket. A C össztőke c állandó tőkére és v változó tőkére oszlik és m értéktöbbletet termel. Ennek az értéktöbbletnek a viszonyát az előlegezett változó tőkéhez, tehát $\frac{m}{v}$-t, értéktöbbletrátának nevezzük és m'-vel jelöljük. Tehát $\frac{m}{v} = m'$ és következésképpen $m = m'v$. Ha ezt az értéktöbbletet a változó tőke helyett az össztőkére vonatkoztatjuk, akkor profitnak (p) nevezzük és az m értéktöbblet viszonyát C össztőkéhez, tehát $\frac{m}{C}$-t, profitrátának, p'. Így a következő egyenletünk van:

$$p' = \frac{m}{C} = \frac{m}{c+v},$$

ha m helyett behelyettesítjük a fent nyert $m'v$ értéket, akkor

$$p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v},$$

amely egyenletet kifejezhetjük a következő arányosságban is:

$$p' : m' = v : C;$$

a profitráta úgy aránylik az értéktöbbletrátához, mint a változó tőke az összetőkéhez.

Ebből az arányból következik, hogy p', a profitráta, mindig kisebb, mint m', az értéktöbbletráta, mert v, a változó tőke, mindig kisebb mint C, a $v+c$, a változó és állandó tőke összege; azt az egyetlen, gyakorlatilag lehetetlen esetet kivéve, amikor $v=C$, amikor tehát a tőkés semmi állandó tőkét, semmi termelési eszközt nem előlegezne, hanem csak munkabért.

De vizsgálatunknál még egész sor más tényező is tekintetbe jön, amely c, v és m nagyságára meghatározóan hat és ezért röviden megemlítendő.

Először a *pénz értéke*. Ezt mindenütt állandónak vehetjük.

Másodszor a *megtérülés*. Ezt a tényezőt egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyjuk, mert befolyását a profitrátára egy későbbi fejezetben külön tárgyaljuk. {Itt csak azt az egy pontot vesszük előre, hogy a $p' = m' \frac{v}{C}$ képlet szigorúan véve csak a változó tőke *egy* megtérülési periódusára helyes, de helyessé tesszük az évi megtérülésre vonatkozóan azáltal, hogy m' – az értéktöbblet egyszerű rátája – helyére $m'n$-t, az értéktöbblet évi rátáját állítjuk; ebben n a változó tőke egy éven belüli megtérüléseinek a száma. (Lásd II. könyv 16. fej. 1.) – *F. E.*}

Harmadszor tekintetbe jön a *munka termelékenysége*, amelynek befolyását az értéktöbblet rátájára az I. könyv IV. szakaszában részletesen megtárgyaltuk. Ez azonban közvetlen befolyással is lehet a profitrátára, legalábbis az egyes tőke profitrátájára, ha, miként az I. könyv 10. fejezetében a 323/314. [297.] oldalon kifejtettük, ez az egyes tőke a társadalmilag átlagosnál nagyobb termelékenységgel dolgozik, termékeit alacsonyabb értéken állítja elő, mint ugyanezen áru társadalmi átlagértéke és ezért extraprofitot realizál. De ezt az esetet itt még nem vesszük tekintetbe, mert ebben a szakaszban is még abból az előfeltételezésből indulunk ki, hogy az árukat társadalmilag normális feltételek között termelik és értékükön adják el. Minden egyes esetben abból a feltevésből indulunk ki tehát, hogy a munka termelékenysége állandó marad. Valóban, a valamely iparágban befektetett tőke értékösszetétele, tehát a változó tőke meghatározott viszonya az állandó tőkéhez, mindenkor a munka termelékenységének egy meghatározott fokát fejezi ki. Mihelyt tehát ez a viszony olyan változáson megy át, amelyet nem pusztán az állandó tőke anyagi alkotórészeinek értékváltozása vagy a munkabér megváltozása idéz elő, a munka termelékenységének is meg kell változnia, s ezért elég gyakran azt fogjuk tapasztalni, hogy a c, v és m tényezőkkel történő változások a munka termelékenységében beálló változásokat is magukban foglalnak.

Ugyanez érvényes a még hátralevő három tényezőre: *a munkanap*

hosszára, a munka intenzitására és a munkabérre. Ezek befolyását az értéktöbblet tömegére és rátájára az első könyvben részletesen kifejtettük.* Érthető tehát, hogy bár az egyszerűség kedvéért mindig abból az előfeltételezésből indulunk ki, hogy ez a három tényező állandó, mégis azok a változások, amelyek v-vel és m-mel történnek, e meghatározó mozzanataiknak a nagyságváltozását is magukban foglalhatják. És itt csak röviden kell arra emlékeztetni, hogy a munkabérnek az értéktöbblet nagyságára és az értéktöbbletráta magasságára fordított hatása van, mint a munkanap hosszának és a munka intenzitásának: hogy a munkabér emelkedése az értéktöbbletet csökkenti, míg a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése az értéktöbbletet gyarapítja.

Feltéve például, hogy valamely 100 tőke 20 munkással 10 órai munka mellett és 20 összhetibérrel 20 értéktöbbletet termel, az eredmény:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\%,\ p' = 20\%.$$

Ha a munkanapot béremelés nélkül meghosszabbítják 15 órára, a 20 munkás összértékterméke ezáltal 40-ről 60-ra emelkedik (10:15 = 40:60); minthogy v, a kifizetett munkabér ugyanaz marad, az értéktöbblet 20-ról 40-re emelkedik és az eredmény a következő:

$$80_c + 20_v + 40_m;\ m' = 200\%,\ p' = 40\%.$$

Ha másrészt, 10 órai munka mellett, a bér 20-ról 12-re csökken, akkor az összértéktermék 40, mint kezdetben, de másképp oszlik el: v 12-re süllyed és ezért m számára a hátralevő 28 marad. Ekkor tehát:

$$80_c + 12_v + 28_m;\ m' = 233\,\tfrac{1}{3}\%,\ p' = \frac{28}{92} = 30\,\tfrac{10}{23}\%.$$

Látjuk tehát, hogy mind a munkanap meghosszabbítása (vagy a munkaintenzitás megfelelő fokozása), mind a bér csökkentése az értéktöbblet tömegét és ezzel rátáját emeli; fordítva, a bér emelése egyébként azonos körülmények között az értéktöbbletrátát csökkentené. Ha tehát v béremelés következtében nő, akkor nem megnövekedett, hanem csak drágábban megfizetett munkamennyiséget fejez ki; m' és p' nem emelkedik, hanem süllyed.

Már itt megmutatkozik, hogy a munkanapban, a munka intenzitásában és a munkabérben nem állhatnak be változások anélkül, hogy ugyanakkor ne álljanak be változások v-ben és m-ben és ezek viszonyában, tehát p'-ben, m-nek $c+v$-hez, az össztőkéhez való viszonyában is, és ugyanúgy világos, hogy m és v viszonyának változásai szintén magukban foglalják az említett három munkafeltétel legalábbis egyikének változását.

Éppen ebben mutatkozik meg a változó tőke különös szerves kapcsolata az össztőke mozgásával és értékesítésével, valamint különbözősége az állandó tőkétől. Az állandó tőke, ami az értékképzést illeti, csak a maga értéke miatt fontos; amikor is az értékképzés szempontjából teljesen közömbös, vajon valamely 1500 £ állandó tőke 1500 tonna vasat, mondjuk 1 £-jével, vagy 500 tonna vasat 3 £-jével képvisel-e. A valóságos anyagok mennyisége, amelyet az állandó tőke értéke képvisel, teljesen közömbös az értékképzés és a profitráta szempontjából, amely utóbbi ezzel az értékkel fordított irányban változik, akármilyen arányban áll is az állandó tőke értékének növekedése vagy csökkenése az általa képviselt anyagi használati értékek tömegével.

Egészen másképp áll a dolog a változó tőkével. Ennél mindenekelőtt nem az értéke, nem az a munka, amely benne megtestesül, a fontos, hanem ez az érték mint puszta mutatója annak az összmunkának, amelyet mozgásba hoz, és amely nem fejeződik ki benne; annak az összmunkának, melynek magában a változó tőkében kifejezett és ezért megfizetett munkától való különbsége, értéktöbbletet képező része éppen annál nagyobb, minél kisebb a magában a változó tőkében foglalt munka. Tegyük fel, hogy egy 10 órás munkanap egyenlő 10 shillinggel = 10 márkával. Ha a szükséges munka, mely a munkabért, tehát a változó tőkét pótolja = 5 óra = 5 shilling, akkor a többletmunka = 5 óra és az értéktöbblet = 5 shilling; ha ez a munka = 4 óra = 4 shilling, akkor a többletmunka = 6 óra és az értéktöbblet = 6 shilling.

Mihelyt tehát a változó tőke értéknagysága többé nem az általa mozgásba hozott munkatömeg mutatója, hanem ellenkezőleg, ennek a mutatónak a mértéke maga is változik, az értéktöbbletráta vele ellenkező irányban és fordított arányban szintén megváltozik.

Most rátérünk arra, hogy a profitráta fenti egyenletét, $p' = m' \frac{v}{C}$, a különböző lehetséges esetekre alkalmazzuk. Az $m' \frac{v}{C}$ egyes tényezőinek az értékét egymás után megváltoztatjuk és megállapítjuk e változások hatását a profitrátára. Így esetek különböző sorait kapjuk, amelyeket vagy úgy tekinthetünk, mint egy és ugyanazon tőke egymás utáni megváltozott hatáskörülményeit, vagy pedig mint különböző, egyidejűleg egymás mellett fennálló, és összehasonlításul bevont tőkéket, mondjuk különböző iparágakban vagy különböző országokban levőket. Ezért ha némely példánknak egy és ugyanazon tőke időben egymásra következő állapotaiként való felfogása erőszakoltnak vagy gyakorlatilag lehetetlennek jelenik meg, ez az ellenvetés elesik, mihelyt mint független tőkék összehasonlítását fogjuk fel.

Az $m' \frac{v}{C}$ szorzatot tehát két tényezőjére, m'-re és $\frac{v}{C}$-re bontjuk; először

m'-t tekintjük állandónak és $\frac{v}{C}$ lehetséges változásainak a hatását vizsgáljuk meg: azután a $\frac{v}{C}$ törtet tekintjük állandónak és m'-vel végeztetjük el a lehetséges változásokat; végül valamennyi tényezőt változónak vesszük és ezzel valamennyi esetet kimerítünk, amelyből a profitrátára vonatkozó törvények levezethetők.

I. m' állandó, $\frac{v}{C}$ változó

Erre az esetre vonatkozóan, amely több alesetet foglal magában, általános képlet állítható fel. Ha két tőkénk van, C és C_1, amelyeknek megfelelő változó alkotórészei v és v_1, közös értéktöbbletrátájuk m', profitrátájuk p' és p'_1 – akkor:

$$p' = m' \frac{v}{C}; \qquad p'_1 = m' \frac{v_1}{C_1}.$$

Állítsuk most egymással arányba C és C_1-et, valamint v és v_1-et, tegyük fel például, hogy $\frac{C_1}{C}$ tört értéke $= E$ és $\frac{v_1}{v}$ tört értéke $= e$, akkor $C_1 = EC$, és $v_1 = ev$. Ha most a fenti egyenletbe p'_1, C_1 és v_1 helyébe az így nyert értékeket helyettesítjük, akkor ezt kapjuk:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}.$$

De a fenti két egyenletből még egy második képletet is levezethetünk úgy, hogy aránnyá változtatjuk őket:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C_1} = \frac{v}{C} : \frac{v_1}{C_1}.$$

Minthogy a tört értéke nem változik, ha a számlálót és a nevezőt ugyanazzal a számmal szorozzuk vagy osztjuk, ezért $\frac{v}{C}$ és $\frac{v_1}{C_1}$ százalékokra vezethetők vissza, azaz feltehetjük, hogy C is, C_1 is $= 100$. Akkor $\frac{v}{C} = \frac{v}{100}$ és $\frac{v_1}{C_1} = \frac{v_1}{100}$, és a fenti arányban elhagyhatjuk a nevezőket és ezt kapjuk:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ vagyis:}$$

Két tetszőleges tőkénél, melyek egyenlő értéktöbbletrátával funkcionál-

nak, a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint — megfelelő össztőkéjük után százalékosan számítva — a változó tőkerészek.

Ez a két képlet kimeríti $\frac{v}{C}$ változásainak valamennyi esetét.

Mielőtt ezeket az eseteket egyenként megvizsgálnók, még egy megjegyzést. Minthogy C az állandó és a változó tőkének, c-nek és v-nek az összege és minthogy mind az értéktöbbletrátát, mind a profitrátát rendszerint százalékokban fejezik ki, ezért egyáltalában kényelmes a $c+v$ összeget szintén 100-zal egyenlővé tenni, vagyis c-t és v-t százalékosan kifejezni. A profit tömegének a meghatározására ugyan nem, de rátájáéra közömbös, hogy azt mondjuk-e: 15 000 tőke, amelyből 12 000 állandó és 3000 változó tőke, 3000 értéktöbbletet termel, avagy ezt a tőkét százalékokra vezetjük-e vissza:

$$\begin{aligned} 15\,000\,C &= 12\,000_c + 3000_v\,(+3000_m) \\ 100\,C &= \quad 80_c + \quad 20_v\,(+\quad 20_m). \end{aligned}$$

Mindkét esetben az értéktöbbletráta $m' = 100\,\%$, a profitráta $= 20\,\%$.

Ugyanígy, ha két tőkét hasonlítunk össze egymással, például az előbbi tőkét egy másikkal:

$$\begin{aligned} 12\,000\,C &= 10\,800_c + 1200_v\,(+1200_m) \\ 100\,C &= \quad 90_c + \quad 10_v\,(+\quad 10_m), \end{aligned}$$

amikor mindkét esetben $m' = 100\,\%$, $p' = 10\,\%$ és az összehasonlítás az előbbi tőkével a százalékos formában sokkal áttekinthetőbb.

Ha ellenben olyan változásokról van szó, amelyek egy és ugyanazon a tőkén mennek végbe, a százalékos forma csak ritkán használható, mert majdnem mindig elhomályosítja ezeket a változásokat. Ha valamely tőke a

$$80_c + 20_v + 20_m$$

százalékos formából átmegy ebbe a százalékos formába:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

nem látható, vajon a megváltozott százalékos összetétel, $90_c + 10_v$, úgy keletkezett-e, hogy v abszolút mértékben csökkent, vagy hogy c abszolút mértékben nőtt, vagy mindkettő következtében. Ennek a megállapításához az abszolút számnagyságok kellenek. A változás következő egyes eseteinek megvizsgálásánál pedig minden azon fordul meg, hogyan jött létre ez a változás, vajon a $80_c + 20_v$ úgy lett-e $90_c + 10_v$-vé, hogy, mondjuk, a $12\,000_c + 3000_v$ az állandó tőke növekedése következtében, változatlan változó tőke

mellett, $27\,000_c+3000_v$-vé változott (százalékosan 90_c+10_v); vagy pedig változatlan állandó tőke mellett a változó tőke csökkenése következtében öltötte ezt a formát, tehát úgy, hogy $12\,000_c+1333\,{}^1/_3{}_v$-be (százalékosan ugyancsak 90_c+10_v) ment át; vagy végül úgy, hogy mindkét összeadandó megváltozott, mondjuk $13\,500_c+1500_v$-vé (százalékosan megint 90_c+10_v). De éppen ezeket az eseteket, valamennyit egymás után, fogjuk vizsgálni és ezért a százalékos forma kellemességeiről le kell mondanunk, vagy csak másodsorban lehet e formát alkalmaznunk.

1. m′ és C állandó, v változó

Ha v változtatja nagyságát, C csak úgy maradhat változatlan, hogy C másik alkotórésze, tudniillik c, az állandó tőke, a nagyságát ugyanazzal az összeggel, de ellenkező irányban változtatja, mint v. Ha C eredetileg $= 80_c+20_v = 100$ és ezután v lecsökken 10-re, akkor C csak úgy maradhat $= 100$, ha c 90-re növekedik; $90_c+10_v = 100$. Általánosságban szólva: ha v átváltozik $v \pm d$-vé, d-vel növelt vagy csökkentett v-vé, akkor c-nek $c \mp d$-vé kell változnia, ugyanazzal az összeggel, de ellenkező irányban kell változnia, hogy az itt szóban forgó eset feltételeinek eleget tegyünk.

Ugyanígy változnia kell változatlan m' értéktöbbletráta, de változó v változó tőke mellett az m értéktöbblet tömegének, mert $m = m'v$ és az $m'v$ szorzatban az egyik tényező, v, más értéket kapott.

Esetünk előfeltételei az eredeti

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

egyenlet mellett a v változása folytán a következő második egyenletet adják:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{C},$$

melyben v átment v_1-be és p'_1-et, az ebből következő megváltozott profitrátát, kell kiszámítani.

Ezt kiszámíthatjuk a megfelelő arány felállításával:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C} = v : v_1.$$

Vagyis: változatlan értéktöbbletráta és változatlan össztőke mellett az eredeti profitráta úgy aránylik a változó tőke változása következtében keletkezett profitrátához, mint az eredeti változó tőke a változott változó tőkéhez.

Ha a tőke eredetileg mint fent:

I. 15 000 $C = 12\,000_c + 3000_v$ ($+3000_m$) volt, s most:

II. 15 000 $C = 13\,000_c + 2000_v$ ($+2000_m$); akkor mindkét esetben $C = 15\,000$ és $m' = 100\,\%$, s az I. profitrátája, $20\,\%$, úgy viszonylik a II. profitrátájához, $13\,\frac{1}{3}\,\%$-hoz, mint az I. változó tőkéje, 3000, a II. változó tőkéjéhez, 2000-hez, tehát $20\,\% : 13\,\frac{1}{3}\,\% = 3000 : 2000$.

A változó tőke mármost emelkedhet vagy süllyedhet. Vegyünk először olyan példát, amelyben emelkedik. Tegyük fel, hogy a tőke eredeti összetétele és funkcionálása a következő:

I. $100 + 20_v + 10_m$; $C = 120$, $m' = 50\,\%$, $p' = 8\,\frac{1}{3}\,\%$.

Emelkedjék mármost a változó tőke 30-ra; akkor a feltételezés szerint az állandó tőkének 100-ról 90-re kell süllyednie, hogy az össztőke változatlanul = 120 maradjon. A termelt értéktöbbletnek, ugyanazon $50\,\%$-os értéktöbbletráta mellett, 15-re kell emelkednie. Tehát ezt kapjuk:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $C = 120$, $m' = 50\,\%$, $p' = 12\,\frac{1}{2}\,\%$.

Induljunk ki először abból a feltevésből, hogy a munkabér változatlan. Akkor az értéktöbbletráta többi tényezőinek, a munkanapnak és a munka intenzitásának szintén változatlanoknak kell maradniok. A v emelkedésének (20-ról 30-ra) tehát csak az az értelme lehet, hogy a felével több munkást alkalmaznak. Akkor az összértéktermék is emelkedik a felével, 30-ról 45-re, és teljesen úgy oszlik meg, mint az előbb, $\frac{2}{3}$ a munkabérre és $\frac{1}{3}$ az értéktöbbletre. Egyidejűleg azonban a munkáslétszám megnövekedésével az állandó tőke, a termelési eszközök értéke 100-ról 90-re csökkent. Itt tehát olyan esettel van dolgunk, amelyben a munka termelékenysége csökken, és ezzel kapcsolatban egyidejűleg csökken az állandó tőke; lehetséges-e gazdaságilag ez az eset?

A mezőgazdaságban és a kitermelő iparban, ahol a munka termelékenységének csökkenése és ezért a foglalkoztatott munkások számának növekedése könnyen megérthető, ez a folyamat — a tőkés termelés korlátai között és ennek bázisán — az állandó tőkének nem csökkenésével, hanem növekedésével kapcsolatos. Még akkor is, ha c fenti csökkenését puszta áresés szabja meg, egy egyes tőke az átmenetet I.-ről II.-ra csak egészen kivételes körülmények között hajthatná végre. Két egymástól független tőkénél azonban, amelyeket különböző országokban vagy a mezőgazdaság, vagy a kitermelő ipar különböző ágaiban fektettek be, semmi feltűnő nem lenne abban, ha az egyik esetben több munkást (ennélfogva nagyobb változó tőkét) alkalmaznának, és kevésbé értékes vagy szűkösebb termelési eszközökkel dolgoznának, mint a másik esetben.

De ha elejtjük azt az előfeltételezést, hogy a munkabér változatlan marad,

s a változó tőke 20-ról 30-ra való növekedését azzal magyarázzuk, hogy a munkabér a felével emelkedett, akkor egészen más eset következik be. Ugyanaz a munkáslétszám — mondjuk 20 munkás — ugyanazokkal a termelési eszközökkel vagy csak jelentéktelenül kevesebbel dolgozik tovább. Ha a munkanap változatlan marad — például 10 óra —, akkor az összértéktermék szintén változatlan; továbbra is = 30. De ezt a 30-at teljes egészében arra használják, hogy az előlegezett 30 változó tőkét pótolják; az értéktöbblet eltűnnék. Előfeltételeztük azonban, hogy az értéktöbbletráta állandó, tehát, mint I. esetében, 50 % maradna. Ez csak úgy lehetséges, ha a munkanapot a felével meghosszabbítják, 15 órára növelik. A 20 munkás akkor 15 óra alatt 45 összértéket termelne, és valamennyi feltétel teljesülne:

II. $90_c+30_v+15_m$; $C = 120$, $m' = 50\,\%$, $p' = 12\,{}^1/_2\,\%$.

Ebben az esetben a 20 munkásnak nincs szüksége több munkaeszközre, szerszámra, gépekre stb., mint I. esetében; csak a nyersanyagnak vagy a segédanyagoknak kellene a felével gyarapodniok. Ez anyagok áresésénél tehát az átmenet I.-ről II.-ra előfeltételezésünk alapján már sokkal inkább megengedhető lenne gazdaságilag egy egyes tőke számára is. S a tőkést az állandó tőkéje elértéktelenedése következtében esetleg szenvedett veszteségéért legalább némiképpen kárpótolná a nagyobb profit.

Tegyük fel mármost, hogy a változó tőke nem nő, hanem csökken. Akkor csak meg kell fordítani fenti példánkat, a II. számú tőkét kell az eredeti tőkének vennünk és a II.-ról az I.-re átmenni.

II. $90_c+30_v+15_m$ akkor átváltozik

I. $100_c+20_v+10_m$-mé, s szemmel látható, hogy ezzel az átváltozással a két profitrátát és azok kölcsönös viszonyát szabályozó feltételek a legkevésbé sem változtak.

Ha v 30-ról 20-ra esik azért, mert növekvő állandó tőke mellett $^1/_3$-dal kevesebb munkást foglalkoztatnak, itt a modern ipar normál esetével van dolgunk: a munka termelékenysége nő, nagyobb tömegű termelési eszközzel birkózik meg kevesebb munkás. E könyv harmadik szakaszában kitűnik majd, hogy ez a mozgás szükségszerűen összekapcsolódik a profitráta egyidejűleg bekövetkező süllyedésével.

De ha v azért esik 30-ról 20-ra, mert ugyanazt a munkáslétszámot foglalkoztatják, de alacsonyabb bérért, akkor, változatlan munkanap mellett, az összértéktermék továbbra is $= 30_v+15_m = 45$; minthogy v 20-ra esett, az értéktöbblet 25-re emelkednék, az értéktöbbletráta pedig 50 %-ról 125 %-ra, ami ellentmondana az előfeltételezésnek. Hogy esetünk feltételei között maradjunk, az értéktöbbletnek 50 %-os ráta mellett, ellenkezőleg, 10-re kellene esnie, tehát az összértéktermeknek 45-ről 30-ra, ez pedig csak úgy le-

hetséges, ha a munkanapot $^1/_3$-dal megrövidítjük. Akkor, mint fent, ezt kapjuk:

$$100_c+20_v+10_m;\ m' = 50\,\%,\ p' = 8\,^1/_3\,\%.$$

Bizonyára nem szükséges megemlíteni, hogy a munkaidőnek ez a csökkentése csökkenő bér mellett a gyakorlatban nem fordul elő. De ez közömbös. A profitráta több változó nagyság függvénye, és ha azt akarjuk tudni, hogyan hatnak ezek a változó nagyságok a profitrátára, akkor mindegyik egyéni hatását sorban meg kell vizsgálni, tekintet nélkül arra, hogy ilyen elszigetelt hatás egyazon tőkénél gazdaságilag megengedhető-e vagy sem.

2. m' állandó, v változó, C megváltozik v változása következtében

Ez az eset az előbbitől csak fokozatilag különbözik. Ahelyett, hogy c ugyanannyival csökkenne vagy nőne, amennyivel *v* növekszik vagy csökken, *c* itt állandó marad. De a nagyipar és a mezőgazdaság mai feltételei között a változó tőke csak viszonylag csekély része az össztőkének és ezért ez utóbbi csökkenése vagy növekedése, amennyiben az előbbinek a változása határozza meg, szintén viszonylag csekély. Induljunk ki megint a következő tőkéből:

I. $100_c+20_v+10_m$; $C = 120$, $m' = 50\,\%$, $p' = 8\,^1/_3\,\%$,

akkor ez átváltozna mondjuk a következővé:

II. $100_c+30_v+15_m$; $C = 130$, $m' = 50\,\%$, $p' = 11\,^7/_{13}\,\%$.

Az ellenkező esetet, amikor a változó tőke csökken, megint a megfordított átmenet II.-ról I.-re érzékeltetné.

A gazdasági feltételek lényegében ugyanazok maradnának, mint az előbbi esetben és ezért nem szükséges újra megtárgyalnunk őket. Az átmenet I.-ről II.-ra magában foglalja: a munka termelékenységének a felével való csökkenését; 100_c-vel való megbirkózás II.-ban a felével több munkát követel, mint I.-ben. Ez az eset előfordulhat a mezőgazdaságban.[9]

De míg az előbbi esetben az össztőke állandó maradt azáltal, hogy állandó tőke változó tőkévé változott át vagy fordítva, itt a változó rész növelésével pótlólagos tőkét kötnek meg, a változó rész csökkentésével pedig előzőleg alkalmazott tőkét szabadítanak fel.

[9] Itt a kéziratban ez áll: „Később megvizsgálandó, hogyan függ össze ez az eset a földjáradékkal." [*F. E.*]

3. m′ és v állandó, c és ezzel C is változó

Ebben az esetben az egyenlet megváltozik:

$$p' = m' \frac{v}{C}\text{-ről } p'_1 = m' \frac{v}{C_1}\text{-re,}$$

és a mindkét oldalon előforduló tényezők törlése után a következő arányhoz vezet;

$$p'_1 : p' = C : C_1;$$

egyenlő értéktöbbletráta és egyenlő változó tőkerészek mellett a profitráták fordítva aránylanak egymáshoz, mint az össztőkék.

Ha például három tőkénk van, egyazon tőkének három különböző állapota:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; $C = 100$, $m' = 100\,\%$, $p' = 20\,\%$;
II. $100_c + 20_v + 20_m$; $C = 120$, $m' = 100\,\%$, $p' = 16\,^2/_3\,\%$;
III. $60_c + 20_v + 20_m$; $C = 80$, $m' = 100\,\%$, $p' = 25\,\%$;

akkor:

$$20\,\% : 16\,^2/_3\,\% = 120 : 100 \text{ és } 20\,\% : 25\,\% = 80 : 100.$$

A $\frac{v}{C}$ változásaira vonatkozóan előbb megadott általános képlet állandó m' mellett a következő volt:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}\text{; ez a képlet most: } p'_1 = m' \frac{v}{EC}\text{- lesz,}$$

minthogy v nem változik, tehát az $e = \frac{v_1}{v}$ tényező itt $= 1$.

Minthogy $m'v = m$-mel, az értéktöbblet tömegével, és minthogy m' és v mindketten állandóak maradnak, ezért m-et sem érinti a C változása; az értéktöbblet tömege a változás után ugyanaz marad, mint azelőtt.

Ha c nullára csökkenne, akkor $p' = m'$ volna, a profitráta egyenlő volna az értéktöbbletrátával.

A c változása keletkezhet vagy az állandó tőke anyagi elemeinek puszta értékváltozásából, vagy az össztőke megváltozott technikai összetételéből, tehát abból, hogy a munka termelékenysége az illető termelési ágban megváltozik. Az utóbbi esetben a társadalmi munkának a nagyipar és a mezőgazdaság fejlődésével emelkedő termelékenysége azt vonná maga után, hogy az átmenet (a fenti példában) III—I. és I—II. sorrendben következne be. Az a munkamennyiség, amelyet 20-szal fizetnek és amely 40 értéket termel, először a munkaeszközök 60 értékű tömegével birkózna meg; emelkedő termelékenység és változatlan érték esetén a munkaeszközök,

amelyekkel megbirkózik, először 80-ra, azután 100-ra nőnének. A megfordított sorrend a termelékenység csökkenését feltételezné; ugyanaz a munkamennyiség kevesebb termelési eszközt hozhatna mozgásba, az üzemet korlátoznák, amint ez a mezőgazdaságban, bányákban stb. előfordulhat

Megtakarítás az állandó tőkében egyrészt emeli a profitrátát és másrészt tőkét szabadít fel, tehát fontos a tőkés számára. Ezt a pontot, valamint az állandó tőke elemei, főleg a nyersanyagok árváltozásának hatását később még közelebbről megvizsgáljuk.

Itt megint megmutatkozik, hogy az állandó tőke változása egyaránt hat a profitrátára, függetlenül attól, hogy ezt a változást c anyagi alkotórészeinek növekedése vagy csökkenése, vagy pedig ezeknek puszta értékváltozása idézi-e elő.

4. m' állandó, v, c és C valamennyien változók

Ebben az esetben a megváltozott profitráta fenti általános képlete:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}$$

marad mértékadó. Ebből következik, hogy változatlan értéktöbbletráta mellett:

a) A profitráta esik, ha E nagyobb, mint e, vagyis ha az állandó tőke úgy gyarapodik, hogy az össztőke nagyobb arányban nő, mint a változó tőke. Ha egy $80_c+20_v+20_m$ összetételű tőke átmegy a $170_c+30_v+30_m$ összetételbe, akkor m' továbbra is $= 100\,\%$, de $\frac{v}{C}$ csökken $\frac{20}{100}$-ról $\frac{30}{200}$-ra, noha mind v, mind C megnövekedett, a profitráta pedig megfelelően $20\,\%$-ról $15\,\%$-ra esik.

b) A profitráta csak akkor marad változatlan, ha $e = E$-vel vagyis ha a $\frac{v}{C}$ tört látszólagos változás mellett megtartja ugyanazt az értékét, vagyis ha a számlálót és a nevezőt ugyanazzal a számmal szorozzák vagy osztják. $80_c+20_v-20_m$ és $160_c+40_v+40_m$ szemmel láthatóan ugyanazt a $20\,\%$-os profitrátát adják, mert m' marad $= 100\,\%$ és $\frac{v}{C} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ mindkét példában ugyanazt az értéket képviseli.

c) A profitráta emelkedik, ha e nagyobb, mint E, vagyis ha a változó tőke nagyobb arányban nő, mint az össztőke. Ha $80_c+20_v+20_m$ átváltozik $120_c+40_v+40_m$-mé, akkor a profitráta $20\,\%$-ról $25\,\%$-ra emelkedik, mert változatlan m' mellett $\frac{v}{C} = \frac{20}{100}$ emelkedett $\frac{40}{160}$-ra, $^1/_5$-ről $^1/_4$-re.

Ha v és C ugyanabban az irányban változik, ezt a nagyságváltozást akként foghatjuk fel, hogy bizonyos fokig mindketten ugyanabban az arányban változnak, úgyhogy eddig a fokig $\frac{v}{C}$ változatlan marad. Ezen a fokon túl azután a kettő közül csak az egyik változna és ezzel ezt a bonyolultabb esetet visszavezettük a megelőző egyszerűbb esetek egyikére.

Ha például $80_c+20_v+20_m$ átmegy $100_c+30_v+30_m$-be, akkor v aránya c-hez, tehát C-hez is e változás folyamán mindaddig változatlan marad, amíg elérte a $100_c+25_v+25_m$ összetételt. Eddig a fokig tehát a profitráta is érintetlen marad. Most tehát $100_c+25_v+25_m$-et vehetjük kiindulópontul; azt látjuk, hogy v 5-tel növekedett, 30_v-re, s ezáltal C 125-ről 130-ra emelkedett és így a második eset áll előttünk, amikor egyszerűen v változik és ezzel C változását idézi elő. A profitráta, amely eredetileg 20 % volt, az 5_v e hozzáadásával ugyanazon értéktöbbletráta esetén 23 $^1/_{13}$ %-ra emelkedik.

Ugyanez az egyszerűbb esetre való visszavezetés végbemehet akkor is, ha v és C ellenkező irányban változtatják nagyságukat. Induljunk ki pl. megint $80_c+20_v+20_m$-ből és vigyük át a $110_c+10_v+10_m$ formába, akkor $40_c+10_v+10_m$ összetételig történő változásnál a profitráta ugyanaz lenne, mint kezdetben, tudniillik 20 %. Ha ehhez a közbenső formához 70_c-t hozzáteszünk, a profitráta 8 $^1/_3$ %-ra süllyed. Ezt az esetet tehát megint visszavezettük arra az esetre, amikor egyetlen változó, tudniillik c, változik.

A v, c és C egyidejű változása tehát nem ad újabb szempontokat és végső soron mindig visszavezet egy olyan esetre, amikor csak egy tényező változó.

Az egyetlen még hátralevő eset is gyakorlatilag ki van már merítve, tudniillik az az eset, amikor v és C számszerűleg ugyanakkora marad, de anyagi elemeik értékváltozáson mennek át, amikor tehát v a mozgásba hozott munka megváltozott mennyiségét, c a mozgásba hozott termelési eszközök megváltozott mennyiségét jelzi.

Tegyük fel, hogy a $80_c+20_v+20_m$-ben 20_v eredetileg 20 munkás bére, napi 10 munkaórával. Emelkedjék mindegyiknek a bére 1-ről 1 $^1/_4$-re. Akkor 20_v-vel 20 munkás helyett már csak 16 munkást lehet fizetni. De ha a 20 munkás 200 munkaóra alatt 40 értéket termel, 16 munkás napi 10 óra, összesen tehát 160 munkaóra alatt csak 32 értéket fog termelni. Ha 20_v-t levonunk bérre, akkor 32-ből már csak 12 marad értéktöbbletre; az értéktöbbletráta esett volna 100 %-ról 60 %-ra. Minthogy azonban az előfeltételezés szerint az értéktöbbletrátának állandónak kell maradnia, a munkanapot $^1/_4$-ével, 10 óráról 12 $^1/_2$-re meg kellene hosszabbítani; ha 20 munkás napi 10 óra = 200 munkaóra alatt 80 értéket termel, akkor 16 munkás napi

$12\ ^1/_2$ óra = 200 óra alatt ugyanazt az értéket termeli, 80_c+20_v tőke továbbra is 20 értéktöbbletet termelne.

Fordítva: ha a bér csökken annyira, hogy 20_v 30 munkás bérét fedezi, m' csak akkor maradhat állandó, ha a munkanapot 10 óráról $6\ ^2/_3$ órára csökkentik. $20 \times 10 = 30 \times 6\ ^2/_3 = 200$ munkaóra.

Lényegében már fent megtárgyaltuk, mennyiben maradhat C ezen ellenkező feltevések mellett pénzbeli értékkifejezése szerint változatlan, de képviselhet mégis a megváltozott viszonyoknak megfelelő megváltozott tömegű termelési eszközt. A maga tisztaságában ez az eset csak igen kivételesen fordulhat elő.

Ami c elemeinek olyan értékváltozását illeti, amely tömegüket növeli vagy csökkenti, de c értékösszegét változatlanul hagyja, ez nem érinti sem a profitrátát, sem az értéktöbbletrátát mindaddig, amíg v nagyságának változását nem vonja maga után.

Ezzel kimerítettük v, c és C változásának minden lehetséges esetét egyenletünkben. Láttuk, hogy a profitráta, változatlan értéktöbbletráta mellett, süllyedhet, változatlan maradhat, vagy emelkedhet, mert v-nek c-hez, illetve C-hez való arányában beálló legcsekélyebb változás elegendő ahhoz, hogy a profitráta is megváltozzék.

Kitűnt továbbá, hogy v változásánál mindenütt jelentkezik egy olyan határ, amelynél m' állandósága gazdaságilag lehetetlenné válik. Minthogy c minden egyoldalú változása szükségképpen ugyancsak elér egy olyan határhoz, amelynél v nem maradhat többé állandó, kitűnik, hogy $\frac{v}{C}$ minden lehető változásának megvannak a határai, amelyeken túl m'-nek ugyancsak változóvá kell lennie. Az m' változásainál, amelyek megvizsgálására most áttérünk, egyenletünk különböző változó nagyságainak ez a kölcsönhatása még világosabban domborodik majd ki.

II. m' változó

Különböző értéktöbbletráták esetén a profitráták általános képletét megkapjuk — akár állandó marad $\frac{v}{C}$, akár szintén változik —, ha a

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

egyenletet átvezetjük a másikba: $p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{C_1}$,

amelyben p'_1, m'_1, v_1 és C_1 p'-nek, m'-nek, v-nek és C-nek megváltozott értékeit jelentik.

Akkor ezt kapjuk: $p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C_1}$,

és ebből: $p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{C}{C_1} \times p'$.

1. m' változó, $\frac{v}{C}$ állandó

Ebben az esetben a következő egyenleteink vannak:

$$p' = m' \frac{v}{C}; \quad p'_1 = m'_1 \frac{v}{C},$$

mindkettőben $\frac{v}{C}$- egyenlő értékű. Ezért az arány a következő:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Két egyenlő összetételű tőke profitrátái úgy aránylanak egymáshoz, mint a két megfelelő értéktöbbletráta. Minthogy a $\frac{v}{C}$ törtben nem v és C abszolút nagysága a fontos, hanem csak a kettő aránya, ez minden egyenlő összetételű tőkére érvényes, bármekkora az abszolút nagyságuk.

$80_c+20_v+20_m$; $C = 100$, $m' = 100\%$, $p' = 20\%$
$160_c+40_v+20_m$; $C = 200$, $m' = 50\%$, $p' = 10\%$
$100\% : 50\% = 20\% : 10\%$.

Ezenkívül ha v és C abszolút nagyságai mindkét esetben ugyanazok, a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint az értéktöbblet tömegei:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1 v = m : m_1.$$

Például:

$80_c+20_v+20_m$; $m' = 100\%$, $p' = 20\%$
$80_c+20_v+10_m$; $m' = 50\%$, $p' = 10\%$
$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m$.

Mármost világos, hogy egyenlő abszolút vagy százalékos összetételű tőkéknél az értéktöbbletráta csak akkor lehet különböző, ha vagy a munkabér, vagy a munkanap hossza, vagy a munka intenzitása különböző. A következő három esetben:

I. $80_c+20_v+10_m$; $m' = 50\%$, $p' = 10\%$,
II. $80_c+20_v+20_m$; $m' = 100\%$, $p' = 20\%$,
III. $80_c+20_v+40_m$; $m' = 200\%$, $p' = 40\%$,

az I.-ben 30 (20_v+10_m), a II.-ban 40, a III.-ban 60 összértékterméket termelnek. Ez háromféleképpen történhet.

Először, ha a munkabérek különbözők, tehát 20_v minden egyes esetben más és más munkáslétszámot fejez ki. Tegyük fel, hogy I.-ben 15 munkást foglalkoztatnak 10 órán át $1^1/_3$ £ bérért és ezek 30 £ értéket termelnek, amelyből 20 £ a bért pótolja és 10 £ marad értéktöbbletre. Ha a bér 1 £-re csökken, akkor 20 munkást lehet 10 órán át foglalkoztatni és ezek akkor 40 £ értéket termelnek, amelyből 20 £ megy bérre és 20 £ értéktöbbletre. Ha a bér még tovább csökken $^2/_3$ £-re, akkor 30 munkást foglalkoztathatnak 10 órán át és ezek 60 £-nyi értéket termelnek, amelyből 20 £ bér levonása után 40 £ marad még értéktöbbletre.

Ez az eset — amikor állandó a tőke százalékos összetétele, állandó a munkanap, állandó a munkaintenzitás, amikor az értéktöbbletráta változását a munkabér változása okozza — az egyetlen, amelyben helyes Ricardo feltevése: „Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages would be low or high." [A profit *pontosan abban az arányban* lesz magas vagy alacsony, ahogy a bér alacsony vagy magas.] („Principles", I. fej. III. szakasz 18. old., „Works of D. Ricardo", MacCulloch kiadása 1852.)

Vagy, *másodszor*, ha a munka intenzitása különböző. Akkor például 20 munkás ugyanazokkal a munkaeszközökkel napi 10 munkaóra alatt I.-ben 30, II.-ban 40, III.-ban 60 darabot készítene valamely meghatározott áruból, amelyből mindegyik darab, a benne elhasznált termelési eszközök értékén kívül, 1 £ új értéket képvisel. Minthogy mindegyik esetben 20 darab = 20 £ a munkabért pótolja, marad értéktöbbletre I.-ben 10 darab = 10 £, II.-ban 20 darab = 20 £, III.-ban 40 darab = 40 £.

Vagy, *harmadszor*, a munkanap különböző hosszúságú. Ha 20 munkás egyenlő intenzitással I.-ben 9, II.-ban 12 és III.-ban 18 órát dolgozik naponta, akkor összterméküK, 30:40:60 úgy aránylik egymáshoz, mint 9:12:18, és minthogy a bér mindegyik esetben = 20, az értéktöbbletre megint 10, illetve 20 és 40 marad.

A munkabér emelkedése vagy süllyedése tehát fordított irányban hat, a munka intenzitásának fokozása vagy csökkentése és a munkanapnak a meghosszabbítása vagy megrövidítése ugyanabban az irányban hat az értéktöbbletráta magasságára és ezzel, ha $\frac{v}{C}$ állandó, a profitrátára.

2. m′ és v változó, C állandó

Ebben az esetben a következő arány érvényes:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

A profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint a megfelelő értéktöbblettömegek.

Az értéktöbbletráta változása változatlan változó tőke mellett az értéktermék nagyságának és elosztásának változását jelentette. v és m' egyidejű változása ugyancsak mindig az értéktermék más elosztását, de nem mindig nagyságváltozását foglalja magában. Három eset lehetséges:

a) v és m' ellenkező irányban, de ugyanazon nagysággal változik; például:

$80_c+20_v+10_m$; $m' = 50\%$, $p' = 10\%$
$90_c+10_v+20_m$; $m' = 200\%$, $p' = 20\%$.

Az értéktermék, tehát a teljesített munkamennyiség is, mindkét esetben egyenlő; $20_v+10_m = 10_v+20_m = 30$. A különbség csak az, hogy az első esetben 20-at fizettek bérre és 10 maradt értéktöbbletre, míg a második esetben a bér csak 10, és ezért az értéktöbblet 20. Ez az egyetlen eset, amikor v és m' egyidejű változása mellett a munkáslétszám, a munka intenzitása és a munkanap hossza érintetlen marad.

b) m' és v ugyancsak ellenkező irányban, de nem ugyanazon nagysággal változik. Akkor vagy v, vagy m' változása túlsúlyban van.

I. $80_c+20_v+20_m$; $m' = 100\%$, $p' = 20\%$
II. $72_c+28_v+20_m$; $m' = 71^3/_7\%$, $p' = 20\%$
III. $84_c+16_v+20_m$; $m' = 125\%$, $p' = 20\%$.

I.-ben 40 értékterméket 20_v-vel, II.-ban 48-at 28_v-vel, III.-ban 36-ot 16_v-vel fizetnek. Mind az értéktermék, mind a bér megváltozott; de az értéktermék változása annyit jelent, hogy megváltozott a teljesített munkamennyiség, tehát vagy a munkáslétszám, vagy a munka tartama, vagy a munka intenzitása, vagy e három tényező közül több.

c) m' és v változása ugyanabban az irányban történik; akkor az egyik erősíti a másik hatását.

$90_c+10_v+10_m$; $m' = 100\%$, $p' = 10\%$
$80_c+20_v+30_m$; $m' = 150\%$, $p' = 30\%$
$92_c+8_v+6_m$; $m' = 75\%$, $p' = 6\%$.

A három értéktermék itt is különböző, tudniillik 20, 50 és 14; és a mindenkori munkamennyiség nagyságának e különbözősége megint visszavezethető a munkáslétszám, a munkatartam, a munkaintenzitás vagy e tényezők közül többnek, illetve valamennyinek a különbözőségére.

3. m', v és C változó

Ez az eset nem ad új szempontokat és a II. m' változó alatt adott általános képlettel elintéződik.

Az értéktöbbletráta nagyságváltozásának hatása a profitrátára tehát a következő eseteket eredményezi:

1. Ha $\frac{v}{C}$ állandó marad, p' ugyanabban az arányban növekszik vagy csökken, mint m'.

$$80_c+20_v+20_m;\quad m' = 100\%,\quad p' = 20\%$$
$$80_c+20_v+10_m;\quad m' = 50\%,\quad p' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2. Ha $\frac{v}{C}$ ugyanabban az irányban mozog, mint m', vagyis emelkedik vagy süllyed, ha m' emelkedik vagy süllyed, akkor p' nagyobb arányban emelkedik vagy süllyed, mint m'.

$$80_c+20_v+10_m;\quad m' = 50\%,\quad p' = 10\%$$
$$70_c+30_v+20_m;\quad m' = 66\,\tfrac{2}{3}\%,\quad p' = 20\%$$
$$50\% : 66\,\tfrac{2}{3}\% < 10\% : 20\%.$$

3. Ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban, de kisebb arányban változik, mint m', akkor p' kisebb arányban emelkedik vagy süllyed, mint m'.

$$80_c+20_v+10_m;\quad m' = 50\%,\quad p' = 10\%$$
$$90_c+10_v+15_m;\quad m' = 150\%,\quad p' = 15\%$$
$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4. Ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban és nagyobb arányban változik, mint m', akkor p' emelkedik, bár m' süllyed, vagy süllyed, bár m' emelkedik.

$$80_c+20_v+20_m;\quad m' = 100\%,\quad p' = 20\%$$
$$90_c+10_v+15_m;\quad m' = 150\%,\quad p' = 15\%$$

m' emelkedett 100%-ról 150%-ra, p' süllyedt 20%-ról 15%-ra.

5. Végül ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban, de pontosan ugyanolyan arányban változtatja nagyságát, mint m', akkor p' állandó marad, bár m' emelkedik vagy süllyed.

Csak ez az utolsó eset az, amely még némi fejtegetésre szorul. Ahogyan fent a $\frac{v}{C}$ változásainál láttuk, hogy egy és ugyanaz az értéktöbbletráta a legkülönbözőbb profitrátákban fejeződhet ki, itt azt látjuk, hogy egy és ugyanaz a profitráta igen különböző értéktöbbletrátákon alapulhat. De míg állandó m'-nél v és C arányának bármely változása elegendő volt ahhoz, hogy a profitráta különbözőségét idézze elő, m' nagyságváltozásánál $\frac{v}{C}$ pontosan megfelelő fordított nagyságváltozásának kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a profitráta ugyanaz maradjon. Ez egy és ugyanazon tőkénél, vagy ugyanabban

az országban levő két tőkénél, csak igen kivételesen lehetséges. Vegyünk például egy tőkét

$$80_c+20_v+20_m;\quad C=100,\quad m'=100\%,\quad p'=20\%$$

és tegyük fel, hogy a munkabér akképpen csökken, hogy ugyanazt a munkáslétszámot most 16_v-vel, nem pedig 20_v-vel lehet megszerezni. Akkor, egyébként változatlan körülmények között, 4_v felszabadul és a következő eredményt kapjuk:

$$80_c+16_v+24_m;\quad C=96,\quad m'=150\%,\quad p'=25\%.$$

Ahhoz, hogy most p', mint az előbb, 20% legyen, az össztőkének 120-ra, tehát az állandó tőkének 104-re kellene növekednie:

$$104_c+16_v+24_m;\quad C=120,\quad m'=150\%,\quad p'=20\%.$$

Ez csak úgy volna lehetséges, ha a bércsökkenéssel egyidejűleg olyan változás állna be a munka termelékenységében, amely a tőkének ezt a megváltozott összetételét követeli; vagy pedig, ha az állandó tőke pénzértéke 80-ról 104-re emelkednék; vagyis olyan véletlen egybeesése a feltételeknek, ami csak kivételes esetekben fordul elő. A valóságban m' olyan változása, amely nem feltételezi egyidejűleg v és ezzel $\frac{v}{C}$ változását is, csak egészen meghatározott körülmények között képzelhető el, tudniillik olyan iparágakban, amelyekben csak állótőkét és munkát alkalmaznak, a munka tárgyát pedig a természet szolgáltatja.

De ha két ország profitrátáit hasonlítjuk össze, a helyzet más. Ugyanaz a profitráta itt valóban többnyire különböző értéktöbbletrátákat fejez ki.

Mind az öt esetből tehát az következik, hogy emelkedő profitráta süllyedő vagy emelkedő értéktöbbletrátának, süllyedő profitráta emelkedő vagy süllyedő értéktöbbletrátának, változatlan profitráta emelkedő vagy süllyedő értéktöbbletrátának felelhet meg. Hogy emelkedő, süllyedő vagy változatlan profitráta megfelelhet változatlan értéktöbbletrátának is, azt I. alatt láttuk.

A profitrátát tehát két fő tényező határozza meg: az értéktöbbletráta és a tőke értékösszetétele. E két tényező hatását röviden a következőképpen foglalhatjuk össze, amikor is az összetételt százalékokban fejezhetjük ki, mert itt közömbös, hogy a változás a két tőkerész melyikéből indul ki:

Két tőkének, vagy egy és ugyanazon tőke két egymásra következő különböző állapotának a profitrátái

egyenlők:

1. A tőkék egyenlő százalékos összetétele és egyenlő értéktöbbletráta esetén.

2. Nem-egyenlő százalékos összetétel és nem-egyenlő értéktöbbletráta esetén, ha az értéktöbbletráták és a százalékos változó tőkerészek (az m'-k és v-k) szorzatai, vagyis az össztőkére százalékosan számított értéktöbblettömegek ($m = m'v$) egyenlők, más szóval, ha mindkét esetben m' és v tényezők fordított arányban állnak egymással.

Nem-egyenlők:

1. Egyenlő százalékos összetétel esetén, ha az értéktöbbletráták nem-egyenlők, amikor is a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint az értéktöbbletráták.

2. Egyenlő értéktöbbletráta és nem-egyenlő százalékos összetétel esetén, amikor úgy aránylanak egymáshoz, mint a változó tőkerészek.

3. Nem-egyenlő értéktöbbletráta és nem-egyenlő százalékos összetétel esetén, amikor úgy aránylanak egymáshoz, mint az $m'v$ szorzatok, vagyis mint az össztőkére százalékosan számított értéktöbblettömegek.[10]

[10] A kéziratban még igen részletes számítások vannak az értéktöbbletráta és a profitráta közti különbségről ($m' - p'$), amely különbségnek mindenféle érdekes sajátossága van és amelynek mozgása feltárja azokat az eseteket, amikor a két ráta egymástól távolodik vagy egymáshoz közeledik. Ezeket a mozgásokat görbékben is lehet ábrázolni. Lemondok ennek az anyagnak a közléséről, mert ez e könyv legközelebbi céljai szempontjából kevésbé fontos és itt elegendő, ha azoknak az olvasóknak, akik ezt a pontot tovább óhajtják vizsgálni, egyszerűen felhívom erre a figyelmét. – *F. E.*

Negyedik fejezet

A megtérülés hatása a profitrátára

{A megtérülés hatását az értéktöbblet, tehát a profit termelésére is, a második könyvben tárgyaltuk. Ez röviden abban foglalható össze, hogy mivel a megtérülés időbe telik, nem az egész tőke használható fel egyidejűleg a termelésben; hogy tehát a tőke egy része folyton parlagon hever, akár pénztőke formájában, akár raktáron levő nyersanyagok, kész, de még el nem adott árutőke, akár még nem esedékes követelések formájában; hogy az aktív termelésben, tehát az értéktöbblet létrehozásában és elsajátításában tevékeny tőke folyton megrövidül ezzel a résszel és a létrehozott és elsajátított értéktöbblet folyton ugyanebben az arányban csökken. Minél rövidebb a megtérülési idő, annál kisebb a tőkének ez a parlagon heverő része az egész tőkéhez képest; annál nagyobb lesz tehát, egyébként változatlan körülmények között, az elsajátított értéktöbblet is.

Már a II. könyvben* részletesen kifejtettük, hogyan növeli a megtérülési időnek vagy két szakasza, a termelési idő és a forgalmi idő közül az egyiknek a megrövidítése a termelt értéktöbblet tömegét. Minthogy azonban a profitráta csak a termelt értéktöbblettömegnek a termelésében alkalmazott össztőkéhez való arányát fejezi ki, nyilvánvaló, hogy minden ilyen megrövidítés emeli a profitrátát. Amit korábban, a második könyv második szakaszában az értéktöbbletre vonatkozólag kifejtettünk, éppúgy érvényes a profitra és a profitrátára és nem szükséges itt megismételnünk. Csak néhány főbb mozzanatot akarunk kiemelni.

A termelési idő megrövidítésének fő eszköze a munka termelékenységének fokozása, amit közönségesen az ipar haladásának neveznek. Ha ez nem idézi elő ugyanakkor azt, hogy drága gépi berendezés stb. alkalmazása folytán az egész tőkekiadás jelentékenyen megnő, s ezzel az össztőkére számítandó profitráta süllyed, akkor ennek az utóbbinak emelkednie kell. És kétségkívül ez az eset a kohászat és a vegyipar sok újabb vívmányánál. A vas- és acélgyártásnak Bessemer, Siemens, Gilchrist–Thomas és mások által újonnan felfedezett eljárási módjai, viszonylag csekély költségekkel, a mini-

mumra rövidítenek azelőtt igen hosszadalmas folyamatokat. Az alizarinnak vagyis a buzérgyökér festőanyagának kátrányból való előállítása néhány hét alatt, és azzal a gyári berendezéssel, amelyet már eddig is használtak kátrányfestékek gyártására, ugyanazt az eredményt hozza létre, amely azelőtt éveket követelt meg; egy évbe telt, amíg a buzér megnőtt és azután a gyökereket még több évig érni hagyták, mielőtt festéket készítettek belőlük.

A forgalmi idő megrövidítésének legfőbb eszköze a közlekedés tökéletesítése. És ebben az utóbbi 50 év olyan forradalmat idézett elő, amely csak a múlt század második felének ipari forradalmával hasonlítható össze. A szárazföldön a makadám utakat háttérbe szorította a vasút, a tengeren a lassú és rendszertelen vitorláshajó-közlekedést a gyors és rendszeres gőzhajózás, és az egész földgolyót távíródrótok hálózzák körül. Kelet-Ázsiát és Ausztráliát a gőzhajó-közlekedés számára tulajdonképpen csak a Szuezi-csatorna nyitotta meg. Egy Kelet-Ázsiába küldött áruszállítmány forgalmi idejét, amely 1847-ben még legalább 12 hónapot vett igénybe (lásd II. könyv 235. [232.] old.), most körülbelül ugyanannyi hétre lehetett lecsökkenteni. Az 1825 és 1857 közti válságok két nagy góca, Amerika és India, a közlekedési eszközök e forradalmasodása következtében 70–90%-kal közelebb kerültek az európai ipari országokhoz és ezzel elvesztették robbanóképességük nagy részét. Az egész világkereskedelem megtérülési ideje ugyanilyen mértékben megrövidült és a benne részt vevő tőke cselekvőképessége több mint kétszeresére vagy háromszorosára fokozódott. Magától értetődik, hogy ez nem maradt hatás nélkül a profitrátára.

Hogy az össztőke megtérülésének hatását a profitrátára tisztán ábrázoljuk, minden más körülményt az összehasonlítandó két tőkénél egyenlőnek kell feltennünk. Az értéktöbbletrátán és a munkanapon kívül tehát nevezetesen a százalékos összetételnek is egyenlőnek kell lennie. Vegyünk mármost egy A tőkét $80_c+20_v = 100\,C$ összetétellel, amely 100%-os értéktöbbletrátával kétszer térül meg évente. Akkor az évi termék:

$160_c+40_v+40_m$. De a profitráta kiderítése céljából ezt a 40_m-et nem a megtérült 200 tőkeértékre, hanem az előlegezett 100 értékre számítjuk ki és így az eredmény $p' = 40\%$.

Hasonlítsunk ezzel össze egy B tőkét $= 160_c+40_v = 200\,C$, amely ugyanazzal a 100%-os értéktöbbletrátával, de csak évente egyszer térül meg. Akkor az évi termék, mint fent:

$160_c+40_v+40_m$. Ezúttal azonban a 40 m-et 200 előlegezett tőkére kell kiszámítani és ez csak 20%-os profitrátát ad, tehát A rátájának csak a felét.

Ebből következik tehát: egyenlő százalékos összetételű tőkék, egyenlő értéktöbbletráta és egyenlő munkanap esetén a két tőke profitrátájának

egymáshoz való aránya fordított, mint megtérülési idejüké. Ha a két összehasonlított esetben az összetétel, vagy az értéktöbbletráta, vagy a munkanap, vagy a munkabér nem egyenlő, ez persze további különbözőségeket is idéz elő a profitrátában; de ezek függetlenek a megtérüléstől és ezért itt nem érdekelnek bennünket; azonkívül már meg is tárgyaltuk őket a 3. fejezetben.

A megrövidült megtérülési idő közvetlen hatása az értéktöbblet, tehát egyszersmind a profit termelésére abban a fokozódott hatékonyságban áll, amelyet ezáltal a változó tőkerész kap, erről lásd II. könyv 16. fej., „A változó tőke megtérülése". Ott megmutatkozott, hogy 500 változó tőke, amely évente tízszer térül meg, ez idő alatt ugyanannyi értéktöbbletet sajátít el, mint 5000 változó tőke, amely egyenlő értéktöbbletráta és egyenlő munkabér mellett csak egyszer térül meg évente.

Vegyünk egy I. tőkét, amelynek összetétele 10 000 állótőke (ennek évi kopása $10\% = 1000$), 500 forgó állandó tőke és 500 változó tőke. 100% értéktöbbletráta mellett a változó tőke 10-szer térül meg évente. Az egyszerűség kedvéért valamennyi következő példában feltételezzük, hogy a forgó állandó tőke ugyanannyi idő alatt térül meg, mint a változó tőke, ami a gyakorlatban legtöbb esetben megközelítően így is van. Akkor egy ilyen megtérülési periódus terméke a következő lesz:

$$100_c\,(\text{kopás}) + 500_c + 500_v + 500_m = 1600$$

és az évi össztermék tíz ilyen megtérülés esetén:

$$1000_c\,(\text{kopás}) + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$
$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^{5}/_{11}\%.$$

Vegyünk most egy II. tőkét: állótőke 9000, ennek évi kopása 1000, forgó állandó tőke 1000, változó tőke 1000, értéktöbbletráta 100%, a változó tőke évi megtérüléseinek száma: 5. A változó tőke mindegyik megtérülési periódusának terméke tehát:

$$200_c\,(\text{kopás}) + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200$$

lesz, és az évi össztermék öt megtérülésnél:

$$1000_c\,(\text{kopás}) + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$
$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^{5}/_{11}\%.$$

Vegyünk továbbá egy III. tőkét, amelyben egyáltalán nincs állótőke, ellenben 6000 forgó állandó és 5000 változó tőke. Tegyük fel, hogy 100%-os

értéktöbbletráta mellett egyszer egy évben térül meg. Az évi össztermék akkor:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$
$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^5/_{11}\,{}^0/_0.$$

Az értéktöbblet évi tömege tehát mind a három esetben ugyanaz, = 5000, és minthogy az össztőke mind a három esetben szintén egyenlő, tudniillik = 11 000, a profitráta is ugyanaz, $45\,{}^5/_{11}\,{}^0/_0$.

De ha a fenti I. tőkénél a változó résznek nem évi 10, hanem csak 5 megtérülése van, akkor a dolog másképpen alakul. Egy megtérülés terméke akkor:

$$200_c\,(\text{kopás}) + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Vagy az évi termék:

$$1000_c\,(\text{kopás}) + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$
$$C = 11\,000,\ m = 2500,\ p' = \frac{2500}{11\,000} = 22\,{}^8/_{11}\,{}^0/_0.$$

A profitráta a felére süllyedt, mert a megtérülési idő megduplázódott.

Az év folyamán elsajátított értéktöbblet tömege tehát egyenlő a *változó* tőke egy megtérülési periódusában elsajátított értéktöbblet tömege szorozva az egy év alatti ilyen megtérülések számával. Ha az évente elsajátított értéktöbbletet vagy profitot M-nek nevezzük, az egy megtérülési periódusban elsajátított értéktöbbletet m-nek, a változó tőke évi megtérüléseinek számát n-nek, akkor $M = mn$, és az évi értéktöbbletráta, $M' = m'n$, amint már a II. könyv 16. fejezete 1. pontjában kifejtettük.

A profitráta képlete, $p' = m'\frac{v}{C} = m'\frac{v}{c+v}$, természetesen csak akkor helyes, ha a számláló v-je ugyanaz, mint a nevezőé. A nevezőben v az össztőkének az a teljes része, amelyet átlagosan mint változó tőkét munkabérre fordított. A számláló v-jét egyelőre csak az határozza meg, hogy bizonyos mennyiségű értéktöbbletet = m termelt és sajátított el, amelynek hozzá való aránya, $\frac{m}{v}$, az értéktöbbletráta, m'. Csak ezen az úton változott át a $p' = \frac{m}{c+v}$ egyenlet a másik: $p' = m'\frac{v}{c+v}$ egyenletté. A számláló v-jét mármost úgy határozzuk meg közelebbről, hogy egyenlőnek kell lennie a nevező v-jével, vagyis a C tőke teljes változó részével. Más szóval, a $p' = \frac{m}{C}$ egyenlet csak akkor változtatható át hiba nélkül a másik, $p' = m'\frac{v}{c+v}$ egyenletté, ha m a változó

tőke egy megtérülési periódusában termelt értéktöbbletet jelenti. Ha m ennek az értéktöbbletnek csak egy részét foglalja magában, akkor $m = m'v$ helyes ugyan, de ez a v itt kisebb, mint a $C = c+v$ egyenlet v-je, mert kevesebbet fordítottak munkabérre, mint az egész változó tőke. Ha azonban m többet foglal magában, mint v egy megtérülésének értéktöbbletét, akkor e v egy része, vagy akár az egész is, kétszer funkcionál, először az első, azután a második, illetve a második és további megtérülésekben; az a v, amely az értéktöbbletet termeli és amely az összes kifizetett munkabérek összege, nagyobb tehát, mint a $c+v$-ben szereplő v, és a számítás helytelenné válik.

Hogy az évi profitráta képlete pontosan helytálló legyen, az egyszerű értéktöbbletráta helyébe az értéktöbblet évi rátáját kell tenni, tehát m' helyébe M'-t vagy $m'n$-t. Más szóval m'-t, az értéktöbbletrátát – vagy ami ugyanoda lyukad ki, a C-ben foglalt v változó tőkerészt – meg kell szoroznunk n-nel, e változó tőke évi megtérüléseinek számával és akkor az eredmény: $p' = m'n\frac{v}{C}$, az évi profitráta kiszámítására szolgáló képlet.

A legtöbb esetben azonban maga a tőkés sem tudja, mekkora a változó tőke valamely vállalkozásban. A II. könyv 8. fejezetében láttuk és még ezután is látjuk majd, hogy az egyetlen különbség tőkéjén belül, mely a tőkés szemében lényegesnek tűnik, az álló- és forgótőke közötti különbség. A pénztárból, mely tartalmazza a forgótőkének pénzformában birtokában levő részét – amennyiben ez nem fekszik a bankban –, kiveszi a pénzt munkabérre, ugyanabból a pénztárból veszi ki a pénzt a nyers- és segédanyagokra és mind a kettőt ugyanannak a pénztárszámlának a javára írja. De még ha a kifizetett munkabérekről külön számlát vezetne is, az év végén ez feltüntetné ugyan az ezekre fizetett összeget, tehát vn-t, de nem magát a v változó tőkét. Ahhoz, hogy ez utóbbit megállapíthassa, külön számítást kellene végeznie, amelyre itt adunk egy példát.

Ehhez az I. könyv 209/201.[205.] oldalán leírt, 10 000 mule-orsós pamutfonodát vesszük és feltesszük, hogy az 1871 áprilisának egy hetéről közölt adatok az egész évre érvényesek. A gépi berendezésben rejlő állótőke 10 000 £ volt. A forgótőkét nem adták meg; feltesszük, hogy 2500 £ volt, elég magas összeg, amelyet azonban jogosulttá tesz az a feltevés – s itt ezt mindig fel kell tennünk –, hogy nem fordulnak elő hitelműveletek, tehát sem tartósan, sem ideiglenesen nem használnak idegen tőkét. A heti termék értékösszetétele a következő volt: 20 £ a gépi berendezés kopásáért, 358 £ forgó állandó tőkeelőleg (a helyiség bére 6 £, gyapot 342 £, szén, gáz, olaj 10 £), 52 £ munkabérre kiadott változó tőke és 80 £ értéktöbblet, tehát:

$$20_c\,(\text{kopás})+358_c+52_v+80_m = 510.$$

A forgótőkére hetenként előlegezett összeg tehát = $358_c + 52_v = 410$ és százalékos összetétele = $87{,}3_c + 12{,}7_v$ volt. Ez a 2500 £ egész forgótőkére kiszámítva 2182 £ állandó és 318 £ változó tőkét eredményez. Minthogy a munkabérre egy évben kiadott teljes összeg 52×52 £, tehát 2704 £ volt, ebből következik, hogy a 318 £ változó tőke egy évben majdnem pontosan 8 $^1/_2$-szer térült meg. Az értéktöbbletráta $^{80}/_{52} = 153\ ^{11}/_{13}\%$ volt. Ezekből az elemekből úgy számítjuk ki a profitrátát, hogy a $p' = m'n\frac{v}{C}$ képletbe behelyettesítjük az $m' = 153\ ^{11}/_{13}$, $n = 8\ ^1/_2$, $v = 318$, $C = 12\,500$ értékeket; tehát:

$$p' = 153\ ^{11}/_{13} \times 8\ ^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = 33{,}27\%.$$

Ennek a próbáját megkapjuk, hogyha a $p' = \frac{m}{C}$ egyszerű képletet alkalmazzuk. Az évi összértéktöbblet vagy profit 80 £ $\times 52 = 4160$ £; ezt a 12 500 £ össztőkével osztva az eredmény majdnem ugyanaz, mint fent, 33, 28%, rendkívül magas profitráta, amely csak pillanatnyi szerfelett kedvező körülményekből (igen olcsó gyapotárak s emellett igen magas fonalárak) magyarázható és a valóságban bizonyára nem az egész éven át volt érvényes.

A $p' = m'n\frac{v}{C}$ képletben $m'n$, mint mondottuk, az, amit a második könyvben az értéktöbblet évi rátájának neveztünk. A fenti esetben összege $153\ ^{11}/_{13}\% \times 8\ ^1/_2$, vagyis pontosan kiszámítva $1307\ ^9/_{13}$. Ha tehát egy bizonyos Biedermann összecsapta a kezét azon a szörnyűségen, hogy a második könyvben egy példában az értéktöbblet évi rátája 1000%, talán megnyugszik, amikor itt a manchesteri élő gyakorlat alapján több mint 1300%-os évi értéktöbbletráta tényét tárjuk eléje. A legnagyobb virágzás idején, amit persze már régen nem értünk meg, az ilyen ráta semmiképpen nem ritkaság.

Mellesleg ez példa arra, hogyan tevődik össze valójában a tőke a modern nagyiparon belül. Az össztőke 12 182 £ állandó és 318 £ változó tőkére oszlik, összesen 12 500 £. Vagy százalékosan $97\ ^1/_{2c} + 2\ ^1/_{2v} = 100$ C. Munkabér fizetésére az egész tőkének csak negyvened része szolgál, de évente több mint nyolcszor visszatérve.

Minthogy alkalmasint csak kevés tőkésnek jut eszébe, hogy saját vállalatára vonatkozóan ilyen számításokat végezzen, a statisztika majdnem tökéletesen hallgat a társadalmi össztőke állandó részének arányáról a változó részhez. Csak az amerikai cenzus mutatja ki azt, ami a mai viszonyok között lehetséges: a minden üzletágban fizetett munkabérek és az elért profitok

összegét. Bármily gyanúsak is ezek az adatok, mert csak maguknak a gyárosoknak a nem ellenőrzött állításain nyugszanak, mégis rendkívül értékesek és az egyedüliek, amelyek erről a tárgyról rendelkezésünkre állanak. Európában sokkal tapintatosabbak vagyunk, semhogy nagyiparosainktól ilyen leleplezéseket kívánjunk. – *F. E.*)

Ötödik fejezet

Gazdaságosság az állandó tőke alkalmazásában

I. Általában

Az abszolút értéktöbblet gyarapítása, vagyis a többletmunkának és ezért a munkanapnak a meghosszabbítása, azonos változó tőke mellett, tehát ugyanazon munkáslétszámnak névleg ugyanazon bérért való alkalmazása mellett – amikor is közömbös, megfizetik-e vagy sem a túlórát – viszonylag csökkenti az állandó tőke értékét az össztőkéhez és a változó tőkéhez képest és ezzel emeli a profitrátát, az értéktöbblet tömegének növekedésétől és az értéktöbbletráta esetleges emelkedésétől eltekintve is. Az állandó tőke álló részének, gyárépületnek, gépi berendezésnek stb. terjedelme ugyanaz marad, akár 16, akár 12 órát dolgoznak velük. A munkanap meghosszabbítása az állandó tőke e legdrágább részében nem követel új kiadást. Ezenkívül az állótőke értékét így a megtérülési periódusok rövidebb sorozata alatt termelik újra, tehát megrövidítik azt az időt, amelynek tartamára e tőkét előlegezni kell, hogy meghatározott profitot szerezzenek. A munkanap meghosszabbítása ezért még akkor is növeli a profitot, ha a túlórát megfizetik és bizonyos határig még akkor is, ha magasabban fizetik meg, mint a rendes munkaórákat. Profitéhes tőkések számára ezért az állótőke gyarapításának a modern ipari rendszerben egyre növekvő szükségessége egyik fő ösztönzője volt a munkanap meghosszabbításának.[11]

Állandó munkanap esetén más a helyzet. Itt ahhoz, hogy nagyobb tömegű munkát zsákmányoljanak ki, vagy az szükséges, hogy a munkások számát és ezzel együtt bizonyos arányban az állótőke, az épületek, a gépi berendezés stb. tömegét szaporítsák (a bérekből eszközölt levonásokat, vagy a bér-

[11] „Minthogy minden gyárban igen nagy összegű állótőke rejlik épületekben és gépekben, a nyereség annál nagyobb lesz, minél nagyobb az órák száma, amelyek alatt ez a gépi berendezés működésben tartható." („Reports of Insp. of Fact., 31st October 1858", 8. old.)

nek normális színvonala alá való leszorítását itt ugyanis figyelmen kívül hagyjuk). Vagy, ha a munka intenzitását növelik, illetve a munka termelőerejét fokozzák, egyáltalában több relatív értéktöbbletet akarnak termelni, akkor azokban az iparágakban, amelyek nyersanyagot használnak fel, növekszik az állandó tőke forgó részének tömege, mivel több nyersanyagot stb. dolgoznak fel az adott időtartam alatt; s másodszor, növekszik az ugyanannyi munkás által mozgásba hozott gépi berendezés, tehát az állandó tőkének ez a része is. Az értéktöbblet növekedését tehát az állandó tőke növekedése kíséri, a munka növekvő kizsákmányolását azoknak a termelési feltételeknek a megdrágulása, amelyek segítségével a munkát kizsákmányolják, vagyis nagyobb tőkekiadás kíséri. A profitrátát tehát ezzel egyfelől leszállítják, másfelől emelik.

A folyó költségek egész sora majdnem vagy teljesen változatlan marad, akár hosszabb, akár rövidebb a munkanap. A felügyelet költségei kisebbek 500 munkásnál 18 munkaóra alatt, mint 750-nél 12 óra alatt. „Egy gyár üzemi költségei 10 órai munka mellett majdnem ugyanazok, mint 12 órai munka mellett." („Reports of Insp. of Fact., October 1848", 37. old.) Állami és községi adók, tűzbiztosítás, különböző állandó alkalmazottak bére, a gépi berendezés elértéktelenedése és a gyár különböző egyéb költségei változatlanok maradnak, akár hosszabb, akár rövidebb a munkaidő; abban az arányban, amelyben a termelés csökken, emelkednek a profit rovására. („Reports of Insp. of Fact., October 1862", 19. old.)

Azt az időtartamot, amely alatt a gépi berendezések és az állótőke más alkotórészeinek az értéke újratermelődik, gyakorlatilag nem puszta létezésük ideje határozza meg, hanem a munkafolyamat össztartama, amely alatt működnek és elhasználódnak. Ha a munkásoknak 18 órát kell robotolniok 12 helyett, akkor ez három nappal több egy héten, egy hétből másfél lesz, két évből három. Ha a túlórát nem fizetik meg, akkor a munkások a normális többletmunkaidőn felül két hétre egy harmadikat, két évre egy harmadikat adnak ingyen. Ezzel a gépi berendezés értékének újratermelését 50%-kal meggyorsítják és az egyébként szükséges idő kétharmada alatt érik el.

Ennél a vizsgálatunknál, éppúgy mint a nyersanyag áringadozásainak vizsgálatánál (a 6. fejezetben), a szükségtelen bonyodalmak elkerülésére abból az előfeltételezésből indulunk ki, hogy az értéktöbblet tömege és rátája adva van.

Amint már a kooperációnak, a munka megosztásának és a gépi berendezésnek a tárgyalásánál kiemeltük*, a termelési feltételek gazdaságossága, ami a nagyméretű termelést jellemzi, lényegében onnan ered, hogy ezek mint a társadalmi, társadalmilag kombinált munka feltételei, tehát mint a

munka társadalmi feltételei funkcionálnak. E feltételeket a termelési folyamatban közösen fogyasztják el, az összmunkás fogyasztja el őket, nem pedig elaprózott formában egymással összefüggésben nem álló, vagy legfeljebb kismértékben közvetlenül kooperáló munkások tömege. Egy nagy gyárban, amely egy vagy két központi motorral dolgozik, e motorok költsége nem növekszik ugyanabban az arányban, mint lóerőik száma és ennélfogva lehetséges hatásterületük; az átviteli gépezet költségei nem nőnek ugyanabban az arányban, mint azoknak a munkagépeknek a tömege, amelyeknek a mozgást átadja; a munkagéptest maga sem drágul azoknak a szerszámoknak a növekvő számával arányosan, melyekkel mint szerveivel funkcionál stb. A termelési eszközök koncentrációja továbbá mindenféle épületet takarít meg, nemcsak a tulajdonképpeni műhelyek, hanem raktárhelyiségek stb. épületeit is. Ugyanígy áll a dolog a fűtési, világítási stb. kiadásokkal. Más termelési feltételek ugyanazok maradnak, akár kevesen, akár sokan használják őket.

De ennek az egész gazdaságosságnak, mely a termelési eszközök koncentrációjából és tömeges alkalmazásából fakad, lényeges előfeltétele a munkások összpontosítása és összeműködése, tehát a munka társadalmi kombinációja. Ennélfogva éppannyira a munka társadalmi jellegéből fakad, mint amennyire az értéktöbblet minden egyes, önmagában elszigetelten tekintett munkás többletmunkájából. Még azok az állandó tőkeletesítések is, amelyek itt lehetségesek és szükségesek, kizárólag azokból a társadalmi tapasztalatokból és megfigyelésekből fakadnak, amelyeket a nagy méretekben kombinált összmunkás termelése lehetségessé tesz és megenged.

Ugyanez érvényes a termelési feltételekben való gazdaságosság második nagy ágára is. Ezen a termelés exkrementumainak, úgynevezett hulladékainak, akár ugyanazon, akár más iparág új termelési elemeivé való visszaváltoztatását értjük; azokat a folyamatokat, amelyek révén ezeket az úgynevezett exkrementumokat visszadobják a termelés és ennélfogva a fogyasztás – termelő vagy egyéni fogyasztás – körforgásába. A megtakarításoknak ez az ága is, amelyre később kissé részletesebben rátérünk, a nagy méretekben folyó társadalmi munka eredménye. Ennek megfelelő tömegszerűségük teszi a hulladékokat megint a kereskedelem tárgyaivá és ezzel a termelés új elemeivé. Csak mint a közös termelés és ennélfogva a nagyméretű termelés hulladékai tesznek szert fontosságra a termelési folyamat szempontjából, maradnak csereérték hordozói. Ezek a hulladékok – eltekintve attól a szolgálattól, amelyet mint új termelési elemek teljesítenek – olcsóbbá teszik, abban a mértékben, amelyben újra eladhatókká válnak, a nyersanyag költségeit, amelyekbe mindig beszámítják a normális hulladékot, tudniillik azt a

mennyiséget, melynek a nyersanyag megmunkálásánál átlagosan veszendőbe kell mennie. Az állandó tőke e része költségeinek csökkenése, a változó tőke adott nagysága és adott értéktöbbletráta mellett, pro tanto [arányosan] emeli a profitrátát.

Ha az értéktöbblet adva van, a profitrátát csak az árutermeléshez szükséges állandó tőke értékének csökkentése útján lehet növelni. Amennyiben az állandó tőke bekerül az áruk termelésébe, annyiban nem a csereértéke, hanem kizárólag a használati értéke jön tekintetbe. Ha a munka termelékenységének, vagyis a technikai fejlődésnek a foka adva van, nem a len értékétől, hanem mennyiségétől függ, mennyi munkát képes egy fonodában magába szívni. Ugyanígy az a segítség, amelyet egy gép például három munkásnak nyújt, nem a gép értékétől, hanem gépként való használati értékétől függ. A technikai fejlettség egyik fokán a rossz gép drága lehet, egy másik fokon a jó gép olcsó.

A megnövekedett profit, amelyre egy tőkés azáltal tesz szert, hogy például a gyapot és a fonógépek olcsóbbak lettek, annak az eredménye, hogy megnövekedett a munka termelékenysége, habár nem a fonodában, hanem a gép- és gyapottermelésben. Kevesebbet kell költeni a munka feltételeire, hogy egy adott mennyiségű munka tárgyiasuljon, tehát, hogy egy adott mennyiségű többletmunkát elsajátítsanak. Csökkennek azok a költségek, amelyek e meghatározott mennyiségű többletmunka elsajátításához szükségesek.

Már beszéltünk arról a megtakarításról, amely abból ered, hogy a termelési eszközöket az összmunkás – a társadalmilag kombinált munkás – közösen alkalmazza a termelési folyamatban. További, a forgalmi idő megrövidítéséből (aminél a közlekedési eszközök fejlődése lényeges anyagi mozzanat) fakadó megtakarítást az állandó tőkére fordított kiadásban alább veszünk szemügyre. De már itt emlékezzünk meg arról a gazdaságosságról, amely a gépi berendezés folytonos tökéletesítéséből származik, tudniillik 1. a gépek anyagának tökéletesítéséből, például fa helyett vas; 2. a gépi berendezés olcsóbbodásából a gépgyártás általános tökéletesedése következtében; úgyhogy az állandó tőke álló részének értéke a nagy méretekben végzett munka fejlődésével állandóan növekszik ugyan, de semmiképpen sem ugyanolyan fokban;[12] 3. speciális tökéletesítésekből, amelyek lehetővé teszik, hogy a már meglevő gépi berendezés olcsóbban és hatékonyabban dolgozzon, például a gőzkazánok stb. tökéletesítése, amiről később részletesebben beszélünk még; 4. a hulladékok csökkentéséből jobb gépi berendezés révén.

[12] Lásd Ure-t a gyárak építésében bekövetkezett haladásról.

Minden, ami egy adott termelési periódusban csökkenti a gépi berendezés és egyáltalában az állótőke kopását, nemcsak az egyes árut teszi olcsóbbá, hiszen minden egyes áru újratermeli árában a kopás ráeső hányadát, hanem csökkenti az erre a periódusra eső tőkekiadást. Javítási munkák és hasonlók, abban a mértékben, amelyben szükségessé válnak, a számításnál a gépi berendezés eredeti költségeihez tartoznak. Csökkenésük, a gépi berendezés nagyobb tartóssága következtében, pro tanto csökkenti a gépi berendezés árát is.

Minden ilyenfajta megtakarításra nagyrészt megint az érvényes, hogy csak a kombinált munkás számára válik lehetővé és gyakran csak még nagyobb méretű munkáknál valósítható meg, hogy tehát munkások még nagyobb kombinációját követeli meg közvetlenül a termelési folyamatban.

Másrészt pedig itt a munka termelőerejének fejlődése az *egyik* termelési ágban, például vas, szén, gépek termelésében, az építészetben stb. – ami részben megint összefügghet a szellemi termelés, főleg a természettudomány és annak alkalmazása területén elért haladással – feltételeként jelenik meg annak, hogy csökkenjen a termelési eszközök értéke és ezzel költsége *más iparágakban*, például a textiliparban vagy a földművelésben. Ez magától adódik, mert az az áru, amely mint termék az egyik iparágból kikerül, más iparágakba mint termelési eszköz megint bekerül. Nagyobb vagy kisebb olcsósága attól függ, milyen a munka termelékenysége abban a termelési ágban, ahonnan mint termék kikerül, ugyanakkor pedig feltétele nemcsak azon áruk olcsóbbodásának, amelyeknek termelésébe mint termelési eszköz bekerül, hanem úgyszintén az állandó tőke értékcsökkenésének, amely tőkének itt elemévé válik, és ennélfogva a profitráta emelkedésének.

Jellemző az állandó tőkének az ipar tovahaladó fejlődéséből eredő ilyenfajta megtakarítására, hogy itt a profitráta emelkedése az *egyik* iparágban annak köszönhető, hogy a munka termelőereje fejlődött egy *másikban*. Ami itt a tőkésnek az ölébe hull, megint olyan nyereség, amely a társadalmi munka terméke, ha nem is az általa közvetlenül kizsákmányolt munkások terméke. A termelőerőnek ez a fejlődése végső fokon mindig visszavezethető a működésbe hozott munka társadalmi jellegére; a munka társadalmon belüli megosztására; a szellemi munka, főleg a természettudomány fejlődésére. A tőkés itt a társadalmi munkamegosztás egész rendszerének az előnyeit használja fel. A munka termelőerejének fejlődése a külső termelési területén, azon a területen, amely a tőkésnek termelési eszközöket szolgáltat, ez az, ami itt a tőkés által alkalmazott állandó tőke értékét relatíve csökkenti, tehát a profitrátát emeli.

A profitráta egy másik emelkedése nem annak a munkának a gazdaságos-

ságából fakad, amely az állandó tőkét termeli, hanem magának az állandó tőkének a gazdaságos alkalmazásából. A munkások koncentrációjával és nagy méretekben végbemenő kooperációjával egyrészt állandó tőkét takarítanak meg. Ugyanazok az épületek, fűtési és világítási berendezések stb. viszonylag kevesebbe kerülnek nagyméretű termelésnél, mint kicsinynél. Ugyanez érvényes az erő- és munkagépekre. Bár ezek értéke abszolúte emelkedik, relatíve süllyed, a termelés fokozódó kibővüléséhez és a változó tőke nagyságához, vagyis a mozgásba hozott munkaerő tömegéhez viszonyítva. Az a gazdaságosság, amelyet egy tőke a saját termelési ágában alkalmaz, mindenekelőtt és közvetlenül a munka gazdaságosságában, vagyis a saját munkásai megfizetett munkájának csökkenésében áll; az előbb említett gazdaságosság viszont abban, hogy idegen meg nem fizetett munkának ezt a lehető legnagyobb elsajátítását a lehető leggazdaságosabban, vagyis az adott termelési méretek mellett a lehető legkisebb költséggel érje el. Amennyiben ez a gazdaságosság nem az állandó tőke termelésében alkalmazott társadalmi munka termelékenységének már említett kiaknázásán nyugszik, hanem magának az állandó tőkének gazdaságos alkalmazásán, annyiban vagy közvetlenül magán a meghatározott termelési ágon belüli kooperációból és a munka társadalmi formájából fakad, vagy pedig abból, hogy a gépi berendezést stb. olyan méretekben termelik, hogy értéke nem ugyanolyan fokban nő, mint használati értéke.

Két pontot kell itt szem előtt tartani: Ha *c* értéke egyenlő volna 0-val, akkor *p'* egyenlő volna *m'*-vel és a profitráta a maximumát érné el. Másodszor azonban: a munka közvetlen kizsákmányolása szempontjából az alkalmazott kizsákmányolási eszközöknek — akár az állótőkének, akár a nyers- és segédanyagoknak — semmiképpen nem az értéke a fontos. Amennyiben mint munka felszívói szolgálnak, mint közegek, amelyekben vagy amelyek segítségével a munka és ezért a többletmunka is tárgyiasul, annyiban a gépi berendezés, az épület, a nyersanyag stb. csereértéke teljesen közömbös. Kizárólag egyrészt az a tömeg fontos, amely technikailag szükséges belőlük meghatározott mennyiségű eleven munka megkötésére, másrészt célszerűségük, tehát az, hogy nemcsak a gépek, hanem a nyers- és segédanyagok is jók legyenek. A nyersanyag jóságától függ részben a profitráta. Jó anyag kevesebb hulladékot ad; tehát a nyersanyag kisebb tömege szükséges ugyanazon mennyiségű munka felszívásához. Továbbá kisebb az ellenállás, amelybe a munkagép ütközik. Ez részben még az értéktöbbletre és az értéktöbbletrátára is kihat. Ha rossz a nyersanyag, a munkásnak több időre van szüksége, hogy ugyanazt a mennyiséget feldolgozza; változatlan munkabér esetén ez levonást jelent a többletmunkából. Továbbá igen jelentékenyen

hat ez a tőke újratermelésére és felhalmozására, amely, mint ahogy az I. könyv 627/619. [565.] és következő oldalain kifejtettük, inkább függ az alkalmazott munka termelékenységétől, mint tömegétől.

Érthető ezért a tőkés fanatikus törekvése arra, hogy a termelési eszközöket gazdaságossá tegye. Hogy semmi kárba ne vesszen vagy ne herdálódjék el, hogy a termelési eszközöket csak maga a termelés által megkövetelt módon használják fel, az részben a munkások betanításától és képzettségétől, részben attól a fegyelemtől függ, amelyet a tőkés a kombinált munkások között tart és amely egy olyan társadalmi állapotban, amelyben a munkások saját számlájukra dolgoznak, feleslegessé válik, mint ahogy már most majdnem teljesen feleslegessé válik darabbér esetén. A tőkésnek ez a fanatizmusa a visszájáról is megnyilatkozik abban, hogy a termelés elemeit meghamisítja, ami egyik legfőbb eszköz az állandó tőke értékének a változó tőkéhez viszonyított csökkentésére és így a profitráta emelésére; ehhez járul még mint jelentékeny eleme a csalásnak e termelési elemek értékükön felüli eladása, amennyiben ez az érték újra megjelenik a termékben. Ez a mozzanat döntő szerepet játszik kivált a német iparban, amelynek alapelve: csak kellemes lehet az embereknek, ha először jó mintákat küldünk nekik, azután pedig rossz árut. De ezek a jelenségek, amelyek a konkurrencia körébe tartoznak, itt nem érdekelnek bennünket.

Meg kell jegyeznünk, hogy a profitráta ilyen emelése, amelyet az állandó tőke értékének, tehát költségességének csökkentésével érnek el, teljesen független attól, hogy az az iparág, amelyben ez történik, luxustermékeket állít-e elő, vagy pedig a munkások fogyasztásába belekerülő létfenntartási eszközöket, vagy egyáltalában termelési eszközöket. Az utóbbi körülmény csak akkor volna fontos, ha az értéktöbbletrátáról volna szó, amely lényegesen függ a munkaerő értékétől, vagyis a munkás szokásos létfenntartási eszközeinek az értékétől. Itt ellenben az értéktöbbletet és az értéktöbbletrátát adottnak előfeltételezzük. E körülmények között kizárólag az állandó tőke értékétől függ, hogyan aránylik az értéktöbblet az össztőkéhez – s ez határozza meg a profitrátát –, és semmiképpen sem azoknak az elemeknek a használati értékétől, amelyekből az állandó tőke áll.

A termelési eszközök relatív olcsóbbodása természetesen nem zárja ki abszolút értékösszegük növekedését; mert az abszolút terjedelem, amelyben alkalmazzák őket, a munka termelőerejének fejlődésével és a termelés ezt kísérő növekvő méreteivel rendkívül megnövekszik. A gazdaságosság az állandó tőke alkalmazásában, akármelyik oldaláról tekintjük is, részint kizárólag annak az eredménye, hogy a termelési eszközök mint a kombinált munkás közös termelési eszközei funkcionálnak és így használják el őket,

úgyhogy ez a gazdaságosság maga is mint a közvetlenül termelő munka társadalmi jellegének terméke jelenik meg; részint azonban a munkatermelékenység olyan területeken való fejlődésének eredménye, amelyek a tőkének a termelési eszközöket szállítják; úgyhogy ha az összmunkát állítjuk szembe az össztőkével, nem pusztán az X tőkés által alkalmazott munkásokat ezzel az X tőkéssel, akkor ez a gazdaságosság megint a társadalmi munka termelőerői fejlődésének a termékeként jelentkezik és a különbség csak az, hogy X tőkés nemcsak a saját üzeme munkájának termelékenységéből húz hasznot, hanem idegen üzemek munkájáéból is. Mindazonáltal az állandó tőke gazdaságossága a tőkés előtt úgy jelenik meg, mint a munkástól teljesen idegen és rá abszolúte nem tartozó feltétel, amihez a munkásnak semmi köze; holott a tőkés mindig nagyon világosan látja, hogy a munkásnak igenis van valami köze ahhoz, hogy ugyanazért a pénzért sok vagy kevés munkát vásárol-e a tőkés (mert az utóbbinak a tudatában így jelenik meg a tőkés és a munkás között lebonyolódó ügylet). Ez a gazdaságosság a termelési eszközök alkalmazásában, ez a módszer meghatározott eredménynek a legkisebb kiadásokkal való elérésére, úgy jelenik meg – még sokkal nagyobb mértékben, mint a munkában benne rejlő egyéb erőknél –, mint a tőke inherens ereje és mint a tőkés termelési mód sajátos és jellemző módszere.

Ez az elképzelésmód annál kevésbé meglepő, mert a tények látszólag megfelelnek neki és mert a tőkeviszony valóban elrejti a belső összefüggést a mögé a teljes közömbösség, külsőlegesség és elidegenülés mögé, amelybe a munkást saját munkája megvalósításának feltételeivel szemben juttatja.

Először: A termelési eszközök, amelyekből az állandó tőke áll, csak a tőkés pénzét képviselik (mint ahogy Linguet szerint a római adós teste a hitelezője pénzét képviselte*) és csak vele állnak viszonyban, a munkásnak ellenben, amennyiben a valóságos termelési folyamatban érintkezésbe kerül a termelési eszközökkel, csak mint a termelés használati értékeivel, mint munkaeszközökkel és munkaanyaggal van dolga velük. Ennek az értéknek a csökkenése vagy növekedése tehát éppoly kevéssé érinti a munkás viszonyát a tőkéshez, mint az a körülmény, hogy rézzel vagy vassal dolgozik-e. A tőkés persze, ahogy erre később rámutatunk majd, szereti a dolgot másképp felfogni, mihelyt a termelési eszközök értéke növekszik és ezáltal a profitráta csökken.

Másodszor: Minthogy ezek a termelési eszközök a tőkés termelési folyamatban egyszersmind a munka kizsákmányolásának eszközei, viszonylagos olcsóságuk vagy drágaságuk éppoly kevéssé érdekli a munkást, ahogy a lovat sem érdekli, drága vagy olcsó zablával és kantárral irányítják-e.

Végül, ahogy korábban** láttuk, a munkás valóban úgy viszonylik mun-

kája társadalmi jellegéhez, ahhoz, hogy azt közös cél érdekében mások munkájával kombinálják, mint neki idegen hatalomhoz; e kombináció megvalósításának a feltétele neki idegen tulajdon, amelynek az elherdálása teljesen közömbös volna számára, ha nem kényszerítenék arra, hogy gazdaságosan bánjék vele. Egész más a helyzet azokban a gyárakban, amelyek maguknak a munkásoknak tulajdonában vannak, például Rochdale-ben.*

Aligha szükséges tehát megemlíteni, hogy amennyiben a munkának az egyik termelési ágban elért termelékenysége mint a termelési eszközöknek egy másik termelési ágban végbemenő olcsóbbodása és tökéletesedése jelenik meg és ezzel a profitráta emelkedéséhez vezet, a társadalmi munkának ez az általános összefüggése úgy lép fel, mint ami a munkásoktól teljesen független, amihez valójában csak a tőkésnek van köze, mivel csak ő veszi és sajátítja el ezeket a termelési eszközöket. Az, hogy a tőkés egy idegen termelési ág munkásainak termékét a saját termelési ágában foglalkoztatott munkások termékével vásárolja meg és ezért idegen munkások termékével csak annyiban rendelkezik, amennyiben saját munkásainak termékét ingyen elsajátította, olyan összefüggés, amelyet a forgalmi folyamat stb. szerencsésen elleplez.

Ehhez járul még az, hogy mivel a nagybani termelés először a tőkés formában fejlődik ki, egyrészt a profitéhség, másrészt a konkurrencia, amely a tőkést az áruk lehetőleg olcsó termelésére kényszeríti, ezt a gazdaságosságot az állandó tőke alkalmazásában úgy tünteti fel, mintha az a tőkés termelési mód sajátossága és ezért a tőkés funkciója volna.

A tőkés termelési mód az egyik oldalon a társadalmi munka termelőerőinek fejlesztésére, a másik oldalon az állandó tőke alkalmazásában való gazdaságosságra sarkall.

De a dolog nem korlátozódik az elidegenülésre és közömbösségre egyrészt a munkás, az eleven munka hordozója, másrészt munkafeltételeinek gazdaságos, vagyis ésszerű és takarékos alkalmazása között. A tőkés termelési mód a maga ellentmondásos, ellentétes természete folytán messzebb megy, odáig, hogy a munkás életének és egészségének elfecsérlését, létfeltételeinek leszorítását magát is az állandó tőke alkalmazásában való gazdaságossághoz és ezzel a profitráta emelésének eszközeihez számítja.

Minthogy a munkás élete legnagyobb részét a termelési folyamatban tölti el, a termelési folyamat feltételei nagyrészt az ő aktív életfolyamatának feltételei, az ő életfeltételei és a takarékoskodás ezekkel az életfeltételekkel módszer a profitráta emelésére; teljesen úgy, ahogy már korábban láttuk, hogy a túldolgoztatás, a munkás átváltoztatása munkaállattá, a tőke önértékesítését, az értéktöbblet termelését meggyorsító módszer. Ez a takarékos-

kodás kiterjed arra, hogy a munkásokat szűk, egészségtelen helyiségekben zsúfolják össze, ami tőkés nyelven épületeken elért megtakarítást jelent; veszélyes gépeket egymás hegyére-hátára állítanak ugyanezekben a helyiségekben és a baleset elleni óvintézkedéseket elhanyagolják; azokban a termelési folyamatokban, melyek természetüknél fogva károsak az egészségre, vagy pedig, mint a bányákban, veszéllyel járnak, elmulasztják az elővigyázatossági rendszabályokat stb. Nem is szólva arról, hogy hiányzik minden olyan intézmény, amely a munkás számára a termelési folyamatot emberhez méltóvá, kellemessé vagy akár csak elviselhetővé tenné. Tőkés álláspontról ez teljesen céltalan és értelmetlen tékozlás volna. A tőkés termelés egyáltalában, minden zsugorisága mellett, fölöttébb tékozló az emberanyaggal, ahogy, másrészt – annak a módszernek következtében, ahogyan termékeit a kereskedelem útján szétosztja, továbbá a konkurrencia reá jellemző módja miatt – igen tékozlóan bánik az anyagi eszközökkel és az egyik oldalon, a társadalom szempontjából, veszni hagyja azt, amit a másikon, az egyes tőkés szempontjából nyer.

Ahogy a tőkének megvan az a tendenciája, hogy az eleven munka közvetlen alkalmazásában ezt a szükséges munkára redukálja és a valamely termék előállításához szükséges munkát a munka társadalmi termelőerőinek kiaknázása útján mind rövidebbé tegye, tehát, hogy a közvetlenül alkalmazott eleven munkát lehetőleg gazdaságosan használja fel, éppen úgy megvan az a tendenciája is, hogy ezt a szükséges mértékére redukált munkát a leggazdaságosabb feltételek között alkalmazza, vagyis az alkalmazott állandó tőke értékét a lehető legkisebbre redukálja. Ha az áruk értékét a bennük foglalt szükséges munkaidő, nem pedig az egyáltalában bennük foglalt munkaidő határozza meg, csak a tőke az, amely ezt a meghatározást realizálja és egyszersmind az áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidőt folyton rövidebbé teszi. Az áru ára azáltal redukálódik a minimumra, hogy a termeléséhez szükséges munka minden része a minimumra redukálódik.

Az állandó tőke alkalmazásában való gazdaságosságnál a következő megkülönböztetést kell tennünk. Ha az alkalmazott tőke tömege és ezzel értékösszege nő, ez először csak több tőke koncentrációja egy kézben. De éppen ez a nagyobb, egy kézben alkalmazott tömeg – amelynek többnyire abszolúte nagyobb, de relatíve kisebb mennyiségű alkalmazott munka felel meg – teszi lehetővé az állandó tőke gazdaságosságát. Az egyes tőkést tekintve, nő a szükséges tőkekiadás terjedelme, különösen az állótőkénél; de a feldolgozott anyag és a kizsákmányolt munka tömegére vonatkozóan e kiadás értéke relatíve csökken.

Ezt most röviden néhány példával meg kell világítanunk. A végén kezdjük, a termelési feltételekben való gazdaságossággal, amennyiben ezek egyúttal a munkás létének és életének is feltételei.

II. Takarékosság a munkafeltételekkel a munkások rovására

Szénbányák. A legszükségesebb kiadások elhanyagolása. „Azon konkurrencia következtében, amely a szénbányák tulajdonosai között ... uralkodik, nem eszközölnek több kiadást, mint amennyi a legkézzelfoghatóbb fizikai nehézségek legyőzéséhez szükséges; a rendszerint fölös számban levő bányamunkások közötti konkurrencia következtében pedig, továbbá, mert a bányamunka megengedi, hogy gyermekeiket is hasznothajtóan alkalmazzák, a bányászok készséggel teszik ki magukat komoly veszélyeknek és a legkárosabb hatásoknak olyan bérért, amely alig valamivel magasabb a szomszédos mezőgazdasági napszámosok bérénél. Ez a kettős konkurrencia teljesen elegendő arra ... hogy a bányák nagy részét a legtökéletlenebb szárító- és szellőztető berendezésekkel üzemeltessék; gyakran rosszul épített aknákban, rossz dúcolással, képzetlen gépészekkel, rosszul tervezett és rosszul kiépített tárnákkal és kocsipályákkal; és ez olyan pusztítást okoz életben, testi épségben és egészségben, hogy statisztikája rettenetes képet nyújtana." („First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc. 21. April 1841", 102. old.) Az angol szénbányákban 1860 táján hetenként átlag 15 embert öltek meg. A „Coal Mines Accidents" című jelentés (1862 február 6.) szerint az 1852–61 közötti tíz évben összesen 8466 embert öltek meg. De, mint a jelentés maga mondja, ez a szám nagyon is alacsony, mert a felügyelők beiktatása utáni első években, mikor kerületeik túlságosan nagyok voltak, sok szerencsétlenséget és halálesetet be sem jelentettek. Éppen az a körülmény mutatja a tőkés kizsákmányolás természetes tendenciáját, hogy bár a felügyelők száma elégtelen és hatalmuk csekély, a balesetek száma a felügyelet megszervezése óta erősen csökkent, jóllehet még mindig igen nagy a mészárlás. – Ezekért az emberáldozatokért a felelősség legnagyobbrészt a bányatulajdonosok szennyes fukarságát terheli, akik pl. gyakran csak egy aknát vájattak, úgyhogy nemcsak a hatásos szellőztetés lehetetlen, de kijárat sincs, ha ez az egy eltorlaszolódik.

A tőkés termelés, ha részleteiben vesszük szemügyre és a forgalom folyamatától, valamint a konkurrencia kinövéseitől eltekintünk, szerfelett takarékosan bánik a megvalósult, árukban tárgyiasult munkával. Ezzel szemben minden más termelési módnál sokkal nagyobb mértékben tékozolja az em-

bereket, az eleven munkát, tékozolja nemcsak a húst és a vért, hanem az idegeket és az agyvelőt is. Valóban, csak az egyéni fejlődés legrettenetesebb elherdálásával biztosítják és valósítják meg az emberiség fejlődését a történelem ama korszakában, amely közvetlenül megelőzi az emberi társadalom tudatos újjászervezését. Minthogy az itt szóban forgó egész gazdaságosság a munka társadalmi jellegéből fakad, valóban éppen a munkának ez a közvetlen társadalmi jellege az, ami a munkások életének és egészségének ezt a herdálását előidézi. Jellemző ebből a szempontból az a kérdés, amelyet már R. Baker gyárfelügyelő felvetett: „The whole question is one for serious consideration, in what way this *sacrifice of infant life occasioned by congregational labour* can be best averted?" [Komoly megfontolást igényel az az egész kérdés, milyen módon lehetne a legjobban elkerülni *a gyermekéletnek ezt a feláldozását, amelyet a csoportos munka okoz.*] („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 157. old.)

Gyárak. Ide tartozik a munkások biztonságát, kényelmét és egészségét szolgáló elővigyázatossági rendszabályok teljes mellőzése a tulajdonképpeni gyárakban is. Az ipari hadsereg sebesültjeit és halottait felsoroló hadijelentések nagy része (lásd az évi gyári jelentéseket) innen származik. Ugyanígy hely, szellőztetés stb. elégtelensége.

Leonard Horner még 1855 októberében arról panaszkodik, hogy igen sok gyáros ellenszegül azoknak a törvényes rendelkezéseknek, amelyek a vízszintes hajtótengelyeknél védőberendezéseket írnak elő, annak ellenére, hogy a veszélyt a gyakran halálos kimenetelű balesetek állandó sorozata bizonyítja, a védőberendezés pedig nem drága és egyáltalán nem zavarja a termelést. („Reports of Insp. of Fact., October 1855", 6. old.) A gyárosoknak az ezen és más törvényes rendelkezésekkel szemben való ellenállását serényen támogatták a fizetés nélkül működő békebírák, akik többnyire maguk is gyárosok vagy azok barátai és akiknek az ilyen esetekről dönteniök kellett. Hogy mifélék voltak ezeknek az uraknak az ítéletei, arról Campbell főbíró az egyikkel kapcsolatban, amely fellebbezés útján elébe került, a következőket mondta: „Ez nem egyik értelmezése a parlamenti törvénynek, hanem egyszerűen eltörlése annak." (I. m. 11. old.) – Ugyanebben a jelentésben Horner elmondja, hogy sok gyárban a gépi berendezést úgy indítják meg, hogy ezt nem jelzik előzőleg a munkásoknak. Minthogy az álló gépeken is mindig akad valami tennivaló, kezek és ujjak mindig érintkezésben vannak velük és állandóan balesetek származnak abból, hogy a jeladást egyszerűen elhanyagolják. (I. m. 44. old.) A manchesteri gyárosok akkoriban tradeuniont alakítottak, hogy ellenálljanak a gyári törvényhozásnak, az úgynevezett „National Association for the Amendment of the Factory Laws"-t

[Nemzeti Egyesület a Gyári Törvények Módosítására], amely 1855 márciusában lóerőnként 2 shilling járulék kivetése útján több mint 50 000 £ összeget gyűjtött össze, hogy ebből a tagok perköltségeit – ha a gyárfelügyelők a bíróságnál panaszt tennének ellenük – fedezze és a pereket az egyesület útján folytassa. Arról volt szó, hogy bebizonyítsák, killing no murder*, ha a profit kedvéért történik. Sir John Kincaid, Skócia gyárfelügyelője, egy glasgow-i cégről elbeszéli, hogy az a gyárában levő ócskavasból valamennyi gépét védőberendezéssel látta el, ami 9 £ 1 sh.-jébe került. Ha az említett egyesülethez csatlakozott volna, a gyárában működő 110 lóerő után 11 £ járulékot kellett volna fizetnie, tehát többet, mint amennyibe az egész védőberendezése került. A National Associationt azonban 1854-ben kifejezetten azért alapították, hogy dacoljanak a törvénnyel, amely ilyen védőberendezéseket írt elő. Az 1844 és 1854 közötti egész idő alatt a gyárosok ezt a törvényt egyáltalán nem vették tekintetbe. Ekkor Palmerston utasítására a gyárfelügyelők bejelentették a gyárosoknak, hogy ezentúl komolyan kell venni a törvényt. A gyárosok rögtön megalapították egyesületüket, amelynek legkiemelkedőbb tagjai közül sokan maguk is békebírák voltak és ebben a minőségben maguknak kellett a törvényt alkalmazniok. Amikor 1855 áprilisában az új belügyminiszter, Sir George Grey, közvetítő indítványt tett, amelynek értelmében a kormány megelégedett volna szinte névleges védőberendezésekkel, az egyesület ezt is felháborodással visszautasította. William Fairbairn, a híres mérnök, ráállt arra, hogy különböző pereknél mint szakértő a tőke gazdaságossága és megsértett szabadsága kedvéért kockára tegye hírnevét. A gyárfelügyelet főnökét, Leonard Hornert, a gyárosok minden módon üldözték és megrágalmazták.

A gyárosok azonban nem nyugodtak, amíg ki nem erőszakolták a Court of Queen's Bench** egy olyan ítéletét, amely szerint az 1844-es törvény azoknál a vízszintes hajtótengelyeknél, amelyek több mint 7 láb magasan vannak a földtől, nem ír elő védőberendezéseket, s végül 1856-ban az álszent Wilson-Patten segítségével – egyike azoknak a jámbor embereknek, akiknek fitogtatott vallásossága mindig kész arra, hogy a pénzeszsák lovagjai kedvéért piszkos munkát végezzen – sikerült nekik egy parlamenti törvényt keresztülvinni, amellyel a fennálló körülmények között meg lehettek elégedve. A törvény ténylegesen megfosztotta a munkásokat minden külön védelemtől és a gépi berendezés okozta baleseteknél kártérítésért a rendes bíróságok elé utasította őket (ez merő gúny, tekintve az angol bírósági költségeket), másrészt a szakértői vélemény betartására vonatkozó igen gondosan kiagyalt előírással a gyárosoknak majdnem lehetetlenné tette, hogy a pert elveszítsék. A következmény a balesetek rohamos megszaporodása volt.

Az 1858 májustól októberig terjedő fél évben Baker felügyelő csak az előző fél évhez képest a balesetek számának 21%-os növekedését állapította meg. Az összes balesetek 36,7%-a véleménye szerint elkerülhető lett volna. Igaz, 1858-ban és 1859-ben a balesetek száma 1845-höz és 1846-hoz képest jelentékenyen, nevezetesen 29%-kal csökkent, pedig a felügyeletnek alávetett iparágakban a munkáslétszám 20%-kal emelkedett. De mi volt ennek az oka? Amennyire ezt a vitás kérdést eddig (1865) megoldották, a megoldás főleg annak tulajdonítható, hogy olyan új gépeket vezettek be, amelyeknél a védőberendezést már eleve felszerelték és amelyeken a gyáros azt megtűri, mert nem okoz neki különköltséget. Ezenkívül néhány munkásnak sikerült elvesztett karjáért súlyos bírósági kártérítést kiverekednie és ezeket az ítéleteket a legfelsőbb fokon is megerősítették. („Reports of Insp. of Fact., 30. April 1861", 31. old., továbbá April 1862, 17. old.)

Így takarékoskodnak azokkal az eszközökkel, amelyek a munkások (köztük sok gyermek) életének és testi épségének közvetlenül a gépi berendezés alkalmazásából eredő veszélyek elleni biztosítására szolgálnak.

Munka zárt helyiségekben általában. – Ismeretes, hogy a térrel, és ezért az épületekkel való takarékoskodás mennyire összezsúfolja a munkásokat szűk helyiségekben. Ehhez járul még a takarékoskodás a szellőztető berendezésekkel. Ez a két tényező a hosszabb munkaidővel párosulva a légzőszervek betegségeinek fokozott elterjedését és következésképpen a halálozás növekedését eredményezi. A következő példákat a „Public Health, 6th Report. 1863" című jelentésből vesszük: a jelentést az e mű első könyvéből jól ismert dr. John Simon állította össze.

A munkások kombinációja és kooperációja teszi lehetővé a gépi berendezés nagyméretű alkalmazását, a termelési eszközök koncentrációját és gazdaságos alkalmazásukat, de ez a tömeges együttdolgozás zárt helyiségekben és olyan körülmények között, amikor nem a munkások egészsége, hanem a termék könnyebb előállítása a döntő szempont – ez a tömeges koncentráció egyazon műhelyben egyrészt a növekvő profit forrása a tőkés számára, másrészt azonban, ha nem ellensúlyozza mind a munkaidő rövidsége, mind különleges elővigyázatossági rendszabályok, egyúttal a munkások élete és egészsége elherdálásának is oka.

Dr. Simon a következő szabályt állítja fel, amelyet statisztikai adatok tömegével bizonyít: „Amilyen arányban egy kerület lakossága kénytelen zárt helyiségekben közösen dolgozni, ugyanabban az arányban emelkedik, máskülönben egyenlő körülmények között, ennek a kerületnek a halálozási arányszáma tüdőbetegségek következtében." (23. old.) Az ok a rossz szellőztetés. „És valószínűleg egész Angliában egyetlen kivétel sincs az alól a sza-

bály alól, hogy minden kerületben, amely jelentékeny, zárt helyiségekben folytatott iparral rendelkezik, az ebben az iparban dolgozó munkások nagyobb halandósága elegendő ahhoz, hogy az egész kerület halálozási statisztikáját a tüdőbetegségek határozott túlsúlya jellemezze." (23. old.)

Az egészségügyi hivatal által 1860-ban és 1861-ben megvizsgált, zárt helyiségekben folytatott iparok halálozási statisztikája a következőket mutatja: Bizonyos számú 15 és 55 év közötti férfira az angol mezőgazdasági kerületekben tüdővész és más tüdőbetegségek következtében 100 haláleset számítva, ugyanolyan számú férfilakosságra Coventryban 163, Blackburnben és Skiptonban 167, Congletonban és Bradfordban 168, Leicesterben 171, Leekben 182, Macclesfieldben 184, Boltonban 190, Nottinghamben 192, Rochdale-ben 193, Derbyben 198, Salfordban és Ashton-under-Lyne-ban 203, Leedsben 218, Prestonban 220 és Manchesterben 263 tüdővészből eredő haláleset jut. (24. old.) Az alább következő táblázat még feltűnőbb példa. Ez a tüdőbetegségek okozta haláleseteket a két nemre vonatkozóan külön tünteti fel, 15-től 25 éves korig és 100 000 lakosra számítva. Olyan kerületeket választottak ki, ahol csak az asszonyok dolgoznak zárt helyiségekhez kötött iparban, a férfiak viszont a lehető legkülönbözőbb munkaágakban.

Kerület	Fő iparág	Tüdőbetegségekből eredő halálesetek 15 és 25 év közöttieknél 100 000 főre	
		férfiak	nők
Berkhampstead	Szalmafonás, női munkaerőkkel	219	578
Leighton Buzzard	Szalmafonás, női munkaerőkkel	309	554
Newport Pagnell	Csipkegyártás, női munkaerőkkel	301	617
Towcester	Csipkegyártás, női munkaerőkkel	239	577
Yeovil	Kesztyűkészítés, többnyire női munkaerőkkel	280	409
Leek	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	437	856
Congleton	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	566	790
Macclesfield	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	593	890
Egészséges falusi vidék	Földművelés	331	333

A selyemipari kerületekben, ahol a férfiak részvétele a gyári munkában nagyobb, az ő halandóságuk is jelentékeny. Itt a mindkét nemnél bekövetkezett tüdővész stb. okozta halálesetek aránya leleplezi, mint a jelentés mondja, „azokat a felháborító (atrocious) egészségügyi körülményeket,

amelyek között selyemiparunk jelentős részét folytatják". És ez ugyanaz a selyemipar, amelynek gyárosai, hivatkozva üzemük kivételesen kedvező egészségügyi feltételeire, a 13 éven aluli gyermekek részére kivételesen hosszú munkaidőt követeltek és ezt részben meg is kapták. (I. könyv 8. fej. 6. 296/286. [274.] old.)

„Az eddig megvizsgált iparok egyike sem nyújtott talán szomorúbb képet annál, amelyet a szabóságról fest dr. Smith... A műhelyek, mondja, egészségügyi vonatkozásban igen különbözőek; de majdnem valamennyi túlzsúfolt, rosszul szellőztetett és az egészségre nagymértékben káros... Az ilyen szobák szükségképpen amúgy is melegek; de ha meggyújtják a gázt, ahogy ezt nappal köd esetén, télen pedig esténként teszik, a hőség 80, sőt 90 fokra emelkedik" (Fahrenheit, egyenlő 27—33 °C), „ezért a munkásokról patakzik az izzadság, az ablaküvegeken megsűrűsödik a gőz, úgyhogy a víz állandóan lecsurog, vagy pedig csepeg a mennyezetről és a munkások kénytelenek néhány ablakot nyitva tartani, habár így elkerülhetetlenül meghűlnek. — A londoni West End 16 legjelentősebb műhelyének állapotáról a következő leírást adja: a legnagyobb légtér, amely ezekben a rosszul szellőztetett szobákban egy munkásra jut, 270 köbláb; a legkisebb 105 láb, átlagban mindössze 156 láb egy főre. Az egyik műhelyben, amelyben karzat fut körül és amelynek csak felső világítása van, 92, olykor több mint 100 embert foglalkoztatnak; nagyszámú gázlángot égetnek; az árnyékszékek közvetlenül a műhely mellett vannak; az egy emberre jutó tér nem több 150 köblábnál. Egy másik, csak kutyaólhoz hasonlítható műhelyben, amely egy felülről világított udvarban van, s csak kis tetőablakon keresztül lehet szellőztetni, 5 vagy 6 ember dolgozik olyan helyiségben, ahol 112 köbláb jut egy főre." És „ezekben a gyalázatos (atrocious) műhelyekben, amelyeket dr. Smith leír, a szabók rendszerint napi 12—13 órát dolgoznak, de olykor a munka 15—16 órán át tart". (25., 26., 28. old.)

A foglalkoztatott szemelyek száma	Iparágak és helység	Halálozási arányszám 100 000 főre 25 35	35—45 éves korban	45—55
958 265	Mezőgazdaság, Anglia és Wales	743	805	1145
22 301 férfi és 12 377 nő	Szabók, London	958	1262	2093
13 803	Szedők, nyomdászok, London	894	1747	2367

(30. old.) Megjegyzendő — és John Simon, az orvosi osztály főnöke, akitől a jelentés származik, valóban meg is jegyzi —, hogy a 25 és 35 év közötti

korra nézve a londoni szabók, szedők és nyomdászok halandósága túl alacsonyan van feltüntetve, mert mind a két iparágban a londoni mesterek nagyszámú fiatalembert (valószínűleg 30 éves korig) kapnak faluról mint tanoncokat és „improvereket", vagyis akik tovább akarják képezni magukat. Ezek szaporítják azoknak a foglalkoztatottaknak számát, akikre Londonban az ipari halálozási arányszámot ki kell számítani; de nem ugyanabban az arányban járulnak hozzá a londoni halálesetek számához, mert ott-tartózkodásuk csak időleges; ha ez idő alatt megbetegednek, hazamennek falura és ha meghalnak, a halálesetet ott jegyzik be. Ez a körülmény még inkább érinti a fiatalabb korosztályokat, és ezekre a korosztályokra vonatkozóan teljesen értéktelenné teszi a londoni halálozási arányszámokat mint az ipar egészségre való ártalmasságának mércéit. (30. old.)

A szabókhoz hasonlóan áll a dolog a szedőknél, akiknél az elégtelen szellőztetéshez, a dögletes levegőhöz stb. még éjjeli munka is járul. Szokásos munkaidejük 12—13 óra, néha 15—16 óra. „Mihelyt a gázt meggyújtják, nagy a hőség és fojtó a levegő... Nemritkán előfordul, hogy az alsóbb szintről öntötde gőze száll fel, gépek vagy pöcegödrök bűze árad, ami még csak súlyosbítja a felső szoba hátrányait. Az alsóbb helyiségek átforrósodott levegője már azáltal is fokozza a felsőbbek hőmérsékletét, hogy a padlót felmelegíti és — ha a helyiségek alacsonyak, a gázfogyasztás pedig nagy — ez súlyos baj. Még rosszabb a helyzet ott, ahol a gőzkazánok az alsó helyiségben állnak és az egész házat kellemetlenül áthevítik... Általában elmondhatjuk, hogy a szellőztetés mindenütt hiányos és teljesen elégtelen ahhoz, hogy naplemente után eltávolítsa a hőséget és a gáz égési termékeit és hogy sok műhelyben, különösen azokban, amelyek azelőtt lakóházak voltak, a helyzet fölöttébb siralmas." Néhány műhelyben, különösen ahol a hetilapokat nyomják, két napon és egy éjjelen át majdnem megszakítás nélkül dolgoznak, pedig itt szintén foglalkoztatnak 12—16 éves fiúkat; más szedőműhelyekben, amelyek sürgős munkák vállalására rendezkedtek be, a vasárnap sem hoz a munkás számára pihenőt és munkanapjainak száma hetenként nem hat, hanem hét. (26., 28. old.)

A divatárukészítőnőkkel (milliners and dressmakers) foglalkoztunk már az I. könyv 8. fejezet 3. 249/241. [237.] oldalán, a túldolgoztatással kapcsolatban. Munkahelyeiket az általunk idézett jelentésben Ord doktor írja le. Ha nappal jobb is a helyzet, azon órák alatt, amikor gázt égetnek, ezek a helyiségek túlfűtöttek, áporodottak (foul) és egészségtelenek. Ord doktor megállapította, hogy 34 jobbik fajta műhelyben az egy munkásnőre jutó légtér átlagosan a következő volt: „Négy esetben több mint 500 köbláb; másik négy esetben 400—500;... hétben 200—250; négyben 150—

200; és végül kilencben csak 100—150. Ez esetek közül még a legkedvezőbb is csak éppen hogy elegendő levegőt szolgáltat tartós munkára, ha a helyiséget nem szellőztetik tökéletesen... A műhelyek alkonyat után még jó szellőztetés esetén is igen forrók és fojtottak lesznek, mert sok gázlángra van szükség." És most következik Ord doktor megjegyzése egy általa meglátogatott alacsonyabb kategóriájú — egy közvetítő (middleman) számlájára dolgozó — műhelyre vonatkozóan: „1280 köbláb légterű szoba, 14 személlyel, mindegyikre 91,5 köblábtér jut. A munkásnők itt agyondolgoztatottaknak és züllötteknek látszottak. Keresetüket heti 7—15 shillingben jelölték meg, ezenkívül teát kapnak... Munkaidő reggel 8-tól este 8-ig. A kis szobát, amelyben ezt a 14 személyt összezsúfolták, rosszul szellőztették. Két kinyitható ablak volt a szobában és egy kürtő, amely azonban eldugult; semmiféle külön szellőztető berendezés nem volt." (27. old.)

Ugyanaz a jelentés, a divatárukészítőnők túldolgoztatására vonatkozólag, a következőket jegyzi meg: „Fiatal nők túldolgoztatása az előkelő divatáruműhelyekben az évnek körülbelül csak négy hónapjában dívik abban a borzasztó mértékben, amely sok alkalommal váltotta ki egy-egy pillanatra a közönség meglepetését és felháborodását; de e hónapok alatt a műhelyben teljes 14 óra napi munka a szabályos, és, ha sok a sürgős megrendelés, 17—18 órát is dolgoznak naponta. Az év más részeiben a műhelyben valószínűleg 10—14 órát dolgoznak; az otthon dolgozók rendszerint 12 vagy 13 órán át varrnak. A női kabátok, gallérok, ingek stb. konfekciójában, a varrógéppel végzett munkát beleszámítva, a közös műhelyben eltöltött órák száma ennél kevesebb, általában nem több 10—12-nél"; de, mondja Ord doktor, „a rendes munkaórákat bizonyos varrodákban, bizonyos időszakokban külön megfizetett túlórák útján jelentékenyen meghosszabbítják, más varrodáknál pedig munkát visznek haza, hogy a rendes munkaidő után ott fejezzék be: mindkétfajta túldolgoztatás, hozzáfűzhetjük, gyakran kényszerrel párosul." (28. old.) John Simon egy jegyzetet fűz ehhez az oldalhoz: „Radcliffe úr, az Epidemiological Society [Járványos betegségeket tanulmányozó társaság] titkára, akinek különösen sokszor volt alkalma arra, hogy az első osztályú cégek divatárukészítőnőinek egészségét megvizsgálja, minden 20 leány közül — akik azt állították, hogy »egészen jól« érzik magukat — csak egyet talált egészségesnek; a többinél a fizikai leromlás különböző fokait, idegkimerültséget és számos ebből származó funkcionális zavart lehetett kimutatni." Ennek okai szerinte: elsősorban a munkanap hosszúsága, amelyet még a csendes évadban is legkevesebb napi 12 órára becsül és másodszor „a műhelyek túlzsúfoltsága és rossz szellőztetése, gázlángoktól foj-

tóvá vált levegő, elégtelen vagy rossz táplálék és az, hogy nem gondoskodnak e helyiségek legcsekélyebb kényelmességéről sem".

Az angol egészségügyi hivatal főnöke arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „gyakorlatilag lehetetlen a munkások számára, hogy ragaszkodjanak ahhoz, ami elméletben első egészségügyi joguk, ahhoz, hogy bármilyen munkára gyűjti őket össze alkalmazójuk, a munka, amennyire ez tőle függ, minden elkerülhető, egészségre ártalmas körülménytől az ő költségére megszabadíttassék; továbbá, hogy noha a munkások gyakorlatilag képtelenek ezt az egészségügyi igazságszolgáltatást önmaguknak megszerezni, a törvényhozó feltehető intenciója ellenére nem várhatnak semmiféle hatékony támogatást a Nuisances Removal Acts [Az egészségre ártalmas állapotok megszüntetésére vonatkozó törvények] végrehajtására kijelölt hivatalnokoktól sem". (29. old.) — „Kétségtelenül bizonyos kisebb technikai nehézségekkel fog járni annak a pontos határnak a megállapítása, amelyen túl a munkáltatókat szabályozásnak kell alávetni. De ... elvben az egészség kímélésének igénye egyetemes. S munkások és munkásnők miriádjainak érdekében, akiknek életét manapság haszontalanul gyötri és rövidíti meg az a vég nélküli fizikai szenvedés, amelyet puszta foglalkoztatásuk idéz elő, azt a reményemet merem kifejezni, hogy a munka egészségügyi feltételeit ugyancsak egyetemesen megfelelő törvényes védelem alá fogják helyezni; legalább annyira, hogy minden zárt munkahely hatékony szellőztetését biztosítják és hogy minden természeténél fogva egészségtelen munkaágban, amennyire csak lehetséges, korlátozzák az egészségre különösen ártalmas hatást." (31. old.)

III. Gazdaságosság az erőelőállításban, erőátvitelben és épületekben

1852 októberi jelentésében L. Horner idézi James Nasmyth híres patricrofti mérnöknek, a gőzkalapács feltalálójának levelét, amelyben többek közt a következő olvasható:

„A közönség nagyon kevéssé ismeri a hajtóerőnek azt az óriási megnövekedését, amelyet olyan rendszerváltoztatásokkal és tökéletesítésekkel értek el" (gőzgépeken), „mi ntamelyekről én beszélek. Kerületünk" (Lancashire) „gépi ereje majdnem 40 évig a félénk és előítéletekkel teli hagyomány lidércnyomása alatt állt, de most szerencsére felszabadultunk. Az utóbbi 15 év alatt, de különösen az utolsó 4 év folyamán" (tehát 1848 óta) „a kondenzációs gőzgépek üzemeltetési módjában néhány igen jelentős változás állt be... Ennek eredményeképpen ... ugyanazok a gépek sokkal nagyobb munkamennyiséget teljesítettek, mégpedig a szénfogyasztás igen jelenté-

keny csökkenése mellett... Azután, hogy a gőzerőt e kerületek gyáraiba bevezették, igen sok éven át azt hitték, hogy a sebesség, amellyel kondenzációs gőzgépeket dolgoztatni lehet, körülbelül 220 láb dugattyúmozgás percenként; vagyis egy gépet, amelynek dugattyúlökete 5 láb volt, már előírás szerint a forgattyús tengely 22 fordulatára korlátoztak. Nem tartották tanácsosnak, hogy a gépet gyorsabban járassák; s minthogy az egész gépi berendezés ehhez a percenként 220 láb dugattyúmozgáshoz volt szabva, ez a lassú és értelmetlenül korlátozott sebesség sok éven át uralkodott az egész üzemben. Végül azonban, akár az előírás szerencsés nem ismerése következtében, akár valamilyen merész újító tudatos kezdeményezésére, nagyobb sebességet kíséreltek meg, és minthogy az eredmény fölöttébb kedvező volt, a példát mások is követték; a gépet, mint mondották, szabadjára engedték és az átviteli szerkezet fő kerekeit megváltoztatták oly módon, hogy a gőzgép 300 láb és még ennél is nagyobb sebességgel működhetett percenként, miközben a gépi berendezés megtartotta korábbi sebességét... A gőzgépnek ez a meggyorsítása most majdnem általános, mert kiderült, nemcsak hogy ugyanabból a gépből több felhasználható erőt lehet nyerni hanem hogy a mozgás, a lendítőkerék nagyobb tehetetlensége következtében, sokkal egyenletesebbé vált. Változatlan gőznyomás és a kondenzátorban fellépő változatlan légritkítás mellett több erőt kaptak azzal, hogy a dugattyú mozgását egyszerűen meggyorsították. Ha például egy gőzgépnél, amely percenként 200 láb sebesség mellett 40 lóerőt szolgáltat, megfelelő változtatás révén el tudjuk érni, hogy változatlan gőznyomással és ritkítással 400 lábat tegyen meg percenként, pontosan kettőzött erőt kapunk; és minthogy a gőznyomás és a ritkítás mindkét esetben ugyanaz, az egyes géprészek igénybevétele és ezzel a »balesetek« veszélye a megnövekedett sebesség ellenére sem fokozódik lényegesen. Csak annyi a különbség, hogy a meggyorsított dugattyúmozgás arányában, legalábbis megközelítően, több gőzt fogyasztunk; továbbá valamivel gyorsabban kopnak el a csapágyak, vagyis a súrlódó részek, de ez szóra sem érdemes... Ahhoz azonban, hogy ugyanattól a géptől gyorsított dugattyúmozgás következtében több erőt kapjunk, ugyanannál a gőzkazánnál több szenet kell elégetnünk, vagy pedig nagyobb gőzfejlesztésű kazánt kell alkalmaznunk, egyszóval több gőzt kell előállítanunk. Ez megtörtént és a régi »gyorsított« gépeknél nagyobb gőzfejlesztésű kazánokat alkalmaztak; ezek azután sok esetben 100%-kal több munkát szolgáltattak. 1842 táján a cornwalli bányákban használt gőzgépek rendkívül olcsó erőelőállítása kezdte magára vonni a figyelmet; a pamutfonásban kialakult konkurrencia arra késztette a gyárosokat, hogy profitjuk fő forrását a »megtakarításokban« keressék; a figyelemre méltó különbség, amelyet a

cornwalli gépek más gépekkel szemben az óránkénti és lóerőnkénti szénfogyasztásban felmutattak, úgyszintén a Woolf-féle kéthengeres gépek rendkívül gazdaságos teljesítményei a mi vidékünkön is előtérbe állították a tüzelőanyag-megtakarítás kérdését. A cornwalli és a kéthengeres gépek $3\,^1/_2$—4 font szénre szolgáltattak egy lóerőt óránként, míg a pamutipari kerületekben a gépek lóerőnként és óránként általában 8—12 fontot fogyasztottak. Ez a jelentékeny különbség arra indította kerületünk gyárosait és gépgyártóit, hogy hasonló eszközökkel olyan rendkívül gazdaságos eredményeket érjenek el, mint amilyenek Cornwallban és Franciaországban már szokásosak voltak; ott ugyanis a magas szénár a gyárosokat arra kényszerítette, hogy vállalatuk e költséges részére szigorúbban ügyeljenek. Ez igen fontos eredményekre vezetett. Először: sok kazánt, amelyeknek fél felülete a magas profitok régi jó idejében ki volt téve a hideg külső levegőnek, most vastag nemezréteggel vagy téglákkal és vakolattal és más módon burkoltak, amivel megakadályozták az oly sok költséggel előállított hő kisugárzását. A gőzcsöveket ugyanígy védték s a hengert szintén nemezzel és fával vették körül. Másodszor, magas nyomást kezdtek alkalmazni. Eddig csak olyan nehezéket raktak a biztonsági szelepre, hogy az már négyzetcollonkénti 4, 6 vagy 8 font gőznyomásnál kinyílt; most rájöttek, hogy ha a nyomást 14 vagy 20 fontra emelik ... igen jelentékeny szénmegtakarítást érnek el; más szavakkal, a gyár munkáját jóval kisebb szénfogyasztással végezték... Azok, akiknek megvoltak ehhez az eszközeik és a merészségük, teljes mértékben meghonosították a nagyobb nyomás és az expanzió rendszerét és e célnak megfelelően szerkesztett gőzkazánokat alkalmaztak, amelyek négyzetcollonként 30, 40, 60 és 70 font nyomású gőzt szolgáltattak; ilyen nyomás láttára egy régi iskolából való mérnök ijedtében hanyatt vágódott volna. Mivel azonban ennek a fokozott gőznyomásnak a gazdasági eredményei ... csakhamar a fontok, shillingek és pennyk félre nem érthető formájában jelentkeztek, a kondenzációs gépeknél a magasnyomású kazánok csaknem általánossá váltak. Azok, akik ezt a reformot gyökeresen végrehajtották, a Woolf-féle gépeket alkalmazták; az utóbbi időben épített legtöbb gyár ezekkel dolgozik; főleg a kéthengeres Woolf-féle gépekkel, amelyek egyik hengerében a kazánból jövő gőz erőt szolgáltat, mert nyomása magasabb, mint a légköré, majd pedig ahelyett hogy, mint korábban, minden dugattyúlöket után a szabad levegőbe távoznék, egy körülbelül négyszer nagyobb térfogatú alacsonynyomású hengerbe lép, s miután ott további expanziót végzett, a kondenzátorba kerül. Az ilyen gépeknél elért gazdasági eredmény az, hogy óránként egy lóerő teljesítményhez $3\,^1/_2$—4 font szén szükséges: ugyanehhez a régi rendszerű gépeknél 12—14 font szénre volt szük-

ség. Egy ügyes berendezés lehetővé tette, hogy a Woolf-féle kettős henger, vagyis a kombinált magas- és alacsonynyomású gép rendszerét a már meglevő régi gépeknél is bevezessék és így teljesítményüket a szénfogyasztás egyidejű csökkentése mellett emeljék. Ugyanezt az eredményt érték el az utóbbi 8—10 évben azzal, hogy a magasnyomású gépet kondenzációs géppel kötötték össze oly módon, hogy a fáradt gőz az első gépből átment a másikba és ezt hajtotta. Ez a rendszer sok esetben hasznos."

„Nehéz lenne pontos kimutatást kapni arról, mennyivel több munkát teljesítenek ugyanazok a gőzgépek, ha rajtuk ezen újabb tökéletesítések egynémelyikét vagy valamennyit alkalmazták. De biztos vagyok abban, hogy ugyanolyan súlyú gőzgépek most átlagosan legalább 50%-kal több szolgálatot, illetve munkát végeznek, és hogy sok esetben ugyanazok a gőzgépek, amelyek a percenként 220 lábra korlátozott sebesség napjaiban 50 lóerőt szolgáltattak, most több mint 100-at szolgáltatnak. A magasnyomású gőz alkalmazásának a kondenzációs gépeknél elért szerfelett gazdaságos eredményei, valamint azok a sokkal nagyobb követelmények, amelyeket a vállalatok kiterjesztése a régi gőzgépekkel szemben támaszt, az utóbbi három esztendőben csöves kazánok bevezetését idézték elő és ezáltal a gőz előállításának költségeit megint jelentékenyen csökkentették." („Reports of Insp. of Fact., October 1852", 23—27. old.)

Ami érvényes az erőgépekre, ugyancsak érvényes az erőátviteli és munkagépekre is.

„A gyors lépések, amelyekkel a gépi berendezés tökéletesítése az utóbbi néhány esztendőben előrehaladt, módot adott a gyárosoknak arra, hogy a termelést további hajtóerő nélkül kiterjesszék. A munkanap megrövidítése szükségessé tette a munka takarékosabb alkalmazását, s a legtöbb jól vezetett gyárban folyton azt latolgatják, milyen módon lehetne a termelést csökkentett kiadás mellett növelni. Egy kimutatás fekszik előttem, amelyet egy kerületembeli igen értelmes úr szívességének köszönhetek, kimutatás a gyárában foglalkoztatott munkások számára és korára, az alkalmazott gépekre és a fizetett bérre vonatkozóan, 1840-től mostanáig. 1840 októberében cége 600 munkást foglalkoztatott, ezek közül 200 volt 13 éven aluli, 1852 októberében csak 350 munkást, ezek közül csak 60 volt 13 éven aluli. A működő gépek száma, igen jelentéktelen eltéréssel, mindkét évben ugyanaz volt és ugyanazt az összeget fizették ki munkabérre." (Redgrave jelentése, „Reports of Insp. of Fact., October 1852", 58., 59. old.)

A gépi berendezésnek ezek a tökéletesítései csak akkor mutatják meg teljes hatásukat, ha a gépeket új, célszerűen berendezett gyárépületekben állítják fel.

„A gépi berendezés tökéletesítéseivel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy mindenekelőtt nagy haladás történt olyan gyárak építésében, amelyek alkalmasak ennek az új gépi berendezésnek a felállítására... A földszinten megsodratom valamennyi fonalamat és egyedül itt 29 000 kettőzőorsót állítok fel. Csak ebben a teremben és a fészerben legalábbis 10% munkamegtakarítást érek el; nem annyira magának a kettőző rendszernek a tökéletesítésével, mint a gépeknek egyetlen tengelyközlőműhöz történő összpontosításával; ugyanannyi orsót egyetlen hajtótengellyel hajthatok, s ily módon más cégekkel szemben 60—80%-ot takarítok meg az átviteli szerkezeten. Azonkívül ezzel nagy megtakarítást érek el olajban, zsírban stb. ... Egyszóval a gyár tökéletesebb berendezésével és tökéletesebb gépi berendezéssel, a legszerényebb számítás szerint, 10%-ot takarítottam meg munkában, emellett nagy a megtakarítás erőben, szénben, olajban, faggyúban, hajtótengelyekben és szíjakban stb." (Egy pamutfonógyáros vallomása, „Reports of Insp. of Fact., October 1863", 109., 110. old.)

IV. A termelés exkrementumainak hasznosítása

A tőkés termelési móddal kibővül a termelés és a fogyasztás exkrementumainak felhasználása. Az előbbin az ipar és a mezőgazdaság hulladékait értjük, az utóbbin részben azokat az exkrementumokat, amelyek az ember természetes anyagcseréjéből származnak, részben azt a formát, amelyet a használati tárgyak elhasználásuk után öltenek. A termelés exkrementumai tehát a vegyiparban azok a melléktermékek, amelyek kisebb méretű termelés esetén veszendőbe mennek; a vasforgács, amely a gépgyártásnál lehull és amely nyersanyagként ismét belekerül a vastermelésbe stb. A fogyasztás exkrementumai az ember természetes kiválasztási anyagai, ruhamaradványok rongy formájában stb. A fogyasztás exkrementumai a mezőgazdaság számára a legfontosabbak. Felhasználásuk tekintetében a tőkés gazdálkodásban óriási pazarlás megy végbe; Londonban például négy és fél millió ember trágyájával nem tudnak egyebet kezdeni, mint hogy iszonyú költséggel a Temzét dögletessé teszik vele.

A nyersanyagok drágulása természetesen ösztönzően hat a hulladékok felhasználására.

Ennek az újrafelhasználásnak a feltételei nagyjában a következők: az ilyen exkrementumok tömeges felhalmozódása, ami csak nagy arányokban folyó munkánál fordul elő; a gépi berendezés tökéletesítése, ami lehetővé teszi, hogy anyagokat, amelyek adott formájukban azelőtt használhatatlanok vol-

tak, az új termelésben alkalmazható alakra változtassanak; a tudomány, sajátosan a vegytan haladása, amely ilyen hulladékoknak a hasznos tulajdonságait felfedezi. Igaz, hogy a kis, kertszerűen űzött földművelésben, mint például Lombardiában, Dél-Kínában és Japánban, szintén nagy az ilyenfajta gazdaságosság. De általában ebben a rendszerben a földművelés termelékenységét emberi munkaerő nagy pazarlása árán érik el, amely munkaerőt elvonják a termelés más területeitől.

Az úgynevezett hulladékok majdnem minden iparban jelentős szerepet játszanak. Így például az 1863 októberi gyári jelentésben a következőt jelölik meg egyik legfőbb okául annak, hogy Angliában és Írország sok vidékén a bérlők csak nem szívesen és ritkán termesztenek lent: „A nagy hulladék... amely a len feldolgozásánál a vízi erővel hajtott kis lentilolókban (scutch mills) képződik... Gyapotnál a hulladék aránylag csekély, de lennél igen nagy. Gondos eljárás az áztatásnál és a gépi fésülésnél ezt a hátrányt jelentékenyen csökkentheti... Írországban a lenfésülést gyakran igen gyalázatos módon végzik, úgyhogy 28–30 % veszendőbe megy"; mindezt jobb gépi berendezés alkalmazásával el lehet kerülni. A kóc ennél az eljárásnál oly tömegesen hullott le, hogy a gyárfelügyelő szavai szerint: „Írország néhány lentilolójából jelentették nekem, hogy a munkások az ott keletkezett hulladékot gyakran arra használták, hogy otthon tűzhelyüket fűtsék vele, pedig ez igen értékes anyag." (I. m. 139., 142., 140. old.) A gyapothulladékról később lesz szó, amikor a nyersanyag áringadozásait tárgyaljuk.

A gyapjúipar okosabb volt, mint a lenfeldolgozás. „Régebben általában szégyenletesnek tartották a gyapjúhulladéknak és gyapjúrongyoknak újrafeldolgozásra való előkészítését, de ez az előítélet a shoddy trade-re" (műgyapjúiparra) „vonatkozóan, amely a yorkshire-i gyapjúkerület iparának egyik fontos ágává vált, teljesen eltűnt és kétségtelen, hogy csakhamar a gyapothulladék feldolgozása is ugyanezt a helyet fogja elfoglalni, mint olyan üzlet, amely elismert szükségletet elégít ki. Harminc évvel ezelőtt gyapjúrongyok, vagyis tiszta gyapjúszövetek stb. darabjai átlagosan mintegy 4 £ 4 sh.-et értek tonnánként; az utóbbi néhány esztendőben értékük tonnánként 44 £-re emelkedett. És a kereslet annyira megnőtt, hogy kevert, gyapjúból és gyapotból készült szöveteket is felhasználnak, mert megtalálták a módját annak, hogy a gyapotot a gyapjú megsérülése nélkül eltávolítsák; s most sok ezer munkást foglalkoztatnak a shoddy gyártásában, a fogyasztónak pedig nagy előnye származik ebből, mert most jó átlagminőségű szövetet vásárolhat igen mérsékelt áron." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 107. old.) Az ily módon felújított műgyapjú már 1862 végén az angol ipar egész gyapjúfogyasztásának egyharmadát tette ki. („Reports of Insp.

of Fact., October 1862", 81. old.) A „nagy előnye" a „fogyasztónak" abból áll, hogy gyapjúruhái alig harmadannyi idő alatt kopnak el és hatodannyi idő alatt foszlanak szét, mint azelőtt.

Az angol selyemipar ugyanezen a lejtőn haladt lefelé. 1839 és 1862 között a természetes nyersselyem fogyasztása kissé csökkent, ellenben a selyemhulladékoké megkétszereződött. Tökéletesített gépi berendezéssel ebből a más feltételek között eléggé értéktelen anyagból sok célra felhasználható selymet tudtak gyártani.

A hulladékok felhasználásának legmeglepőbb példáját a vegyipar nyújtja. Ez nemcsak saját hulladékait fogyasztja el, azáltal hogy új alkalmazást talál számukra, hanem a legkülönfélébb más iparok hulladékait is, és például az azelőtt majdnem hasznavehetetlen kőszénkátrányt anilinfestékekké, a buzérgyökér festőanyagává (alizarin), és újabban gyógyszerekké is változtatta.

Ettől a gazdaságosságtól, amelyet azáltal érnek el, hogy újra felhasználják a termelés exkrementumait, meg kell különböztetnünk azt a gazdaságosságot, amelyet a hulladékok keletkezésénél érnek el, tehát a termelés exkrementumainak a minimumra való redukálását és a termelésbe bekerülő valamennyi nyers- és segédanyag maximális mértékű közvetlen felhasználását.

A hulladék megtakarítását részben az alkalmazott gépi berendezés minősége szabja meg. Minél pontosabban dolgoznak a géprészek és minél csiszoltabbak, annál nagyobb az olaj, szappan stb. megtakarítása. Ez a segédanyagokra vonatkozik. Részben azonban, s ez a legfontosabb, az alkalmazott gépek és szerszámok minőségétől függ, hogy a nyersanyag nagyobb vagy kisebb része változik-e át a termelési folyamatban hulladékká. Végül függ magának a nyersanyagnak a minőségétől. Ezt viszont megszabja részint a nyersanyagot előállító kitermelő ipar és földművelés [Agrikultur] fejlődése (a szó szoros értelmében vett kultúra haladása), részint azoknak a folyamatoknak a tökéletesedése, amelyeken a nyersanyag a feldolgozó iparba való belépése előtt keresztülmegy.

„Parmentier bebizonyította, hogy nem túlságosan nagy idő leforgása alatt, mondjuk XIV. Lajos kora óta, a gabonaőrlés művészetét Franciaországban jelentékeny mértékben tökéletesítették, úgyhogy az új malmok, a régiekkel összehasonlítva, ugyanabból a gabonamennyiségből csaknem felével több kenyeret adnak. Valóban, egy párizsi lakos évi fogyasztását eleinte 4, majd 3, később 2 setier (régi francia gabonamérték) gabonára becsülték, ma pedig már csak 1 $^{1}/_{3}$ setier, vagyis körülbelül 342 font kell fejenként... Perche-ben, ahol hosszú ideig laktam, esetlenül szerkesztett malmok vannak, gránit és trapp malomkövekkel; ezeket most a harminc év óta oly nagy haladást tett mechanika szabályai szerint átépítették. La Ferté-ből jó malom-

kövekkel látták el őket, a gabonát kétszer őrölték meg, az őrlőszita mozgását körmozgássá változtatták; mindennek eredményeképpen azonos mennyiségű gabonából egyhatoddal több lisztet nyertek. Ily módon könnyen meg tudom magyarázni azt a rendkívüli aránytalanságot, amely a rómaiak napi gabonafogyasztása és a miénk között fennáll; az ok egyszerűen az őrlési és kenyérkészítési eljárások fogyatékosságában rejlik. Ezzel kell magyaráznom azt a furcsa tényt is, amelyet *Plinius* – XVIII., 20. fej. 2. – említ... Rómában a lisztet, minősége szerint, modiusonként 40, 48 vagy 96 asért árusították. Ezeket az árakat, melyek az egykorú gabonaárakhoz viszonyítva rendkívül magasak, az akkor még gyermekcipőben járó technikával felszerelt, tökéletlen malmok és az ebből következő tetemes őrlési költségek magyarázzák." (*Dureau de la Malle:* „Economie politique des Romains", Párizs 1840, I. 280., 281. old.)

V. A találmányok útján elért gazdaságosság

Az állótőke alkalmazása során elért e megtakarítások, mint mondottuk, annak az eredményei, hogy a munkafeltételeket nagy méretekben alkalmazzák, egyszóval, hogy ezek a közvetlen társadalmi, társadalmasított munka, illetve a termelési folyamaton belüli közvetlen kooperáció feltételei. Egyrészt csak ezzel a feltétellel lehet alkalmazni a mechanikai és vegyi találmányokat az áru árának emelése nélkül és ez mindig conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel]. Másrészt csak nagyméretű termelés mellett lehetségesek azok a megtakarítások, amelyek a közös termelő fogyasztásból fakadnak. Végül pedig csak a kombinált munkás tapasztalata fedezi fel és mutatja meg, hol és hogyan lehet megtakarítást elérni, hogyan lehet a már elért felfedezéseket a legegyszerűbben keresztülvinni, milyen gyakorlati nehézségeket kell az elmélet megvalósításánál – a termelési folyamatra való alkalmazásánál – leküzdeni stb.

Mellesleg megjegyezzük, hogy különbséget kell tenni általános munka és közös munka között. Mind a kettő szerepet játszik a termelési folyamatban, mindkettő átmegy egymásba, de különbség is van közöttük. Általános munka minden tudományos munka, minden felfedezés, minden találmány. Ennek feltétele részint kooperáció a kortársakkal, részint az elődök munkájának felhasználása. Közös munka az egyének közvetlen kooperációját tételezi fel.

A fent mondottakat újra igazolják a következő, gyakran megfigyelt körülmények:

1. A nagy különbség egy új gép első elkészítésének és újratermelésének költségei között, erről utánanézni Ure-nál és Babbage-nál.*

2. Egy új felfedezéseken nyugvó vállalat üzemeltetése általában sokkal nagyobb költségekkel jár, mint későbbi, ennek romjain, ex suis ossibus [ennek csontjain] felemelkedő vállalatoké. Ez odáig megy, hogy az első vállalkozók többnyire csődbe jutnak, és csak a későbbiek, akik az épületeket, gépi berendezést stb. olcsóbban szerzik meg, virágzanak. Ezért az emberi szellem általános munkájának minden új fejlődéséből és ezeknek kombinált munka útján való társadalmi alkalmazásából többnyire a leghitványabb és legnyomorultabb fajta pénztőkések húzzák a legnagyobb profitot.

Hatodik fejezet

Árváltozások hatása

I. A nyersanyag áringadozásai, ezek közvetlen hatása a profitrátára

Mint eddig, itt is előfeltételezzük, hogy az értéktöbblet rátájában nem történik változás. Ez az előfeltételezés azért szükséges, hogy az adott esetet a maga tisztaságában vizsgálhassuk. Lehetséges azonban, hogy változatlan értéktöbbletráta mellett valamely tőke növekvő vagy csökkenő számú munkást foglalkoztat azon összezsugorodás vagy kiterjedés következtében, amelyet a nyersanyag itt tárgyalandó áringadozásai okoznak. Ebben az esetben az értéktöbblet tömege változhat, miközben az értéktöbbletráta állandó marad. De mint zavaró esetet itt ezt is mellőznünk kell. Ha a gépi berendezés tökéletesítése és a nyersanyag árváltozása egyidejűleg hat, akár az adott tőke által foglalkoztatott munkások tömegére, akár a munkabér magasságára, csak össze kell vetnünk 1. azt a hatást, amelyet az állandó tőke változása gyakorol a profitrátára és 2. azt a hatást, amelyet a munkabér változása gyakorol a profitrátára; az eredmény már önmagától adódik.

De itt, mint az előbbi esetnél is, általánosságban meg kell jegyeznünk: Ha akár az állandó tőke gazdaságosabb alkalmazása, akár a nyersanyag áringadozásai következtében változások történnek, ezek mindig érintik a profitrátát, akkor is, ha a munkabért, tehát az értéktöbblet rátáját és tömegét teljesen érintetlenül hagyják. Ezek megváltoztatják az $m' \frac{v}{C}$ képletben C nagyságát és ezzel az egész tört értékét. Itt tehát az is teljesen közömbös – eltérően attól, amit az értéktöbblet tárgyalásánál láttunk –, milyen termelési területeken mennek végbe ezek a változások; vajon az általuk érintett iparágak a munkások létfenntartási eszközeit, illetve az ilyen létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges állandó tőkét termelik-e, vagy sem. Amit itt kifejtettünk, éppúgy érvényes ott is, ahol a változások luxustermelésben történnek; és luxustermelésen itt minden olyan termelés értendő, amely nem szükséges a munkaerő újratermeléséhez.

Nyersanyagba itt a segédanyagok is beleszámítanak, mint indigó, szén, gáz stb. Továbbá amennyire ebben a rovatban tekintetbe jön a gépi berendezés, ennek saját nyersanyaga vas, fa, bőr stb. A gépi berendezés saját árát ezért befolyásolják a konstrukciójukba bekerülő nyersanyag áringadozásai. Ha a gépek ára akár az őket alkotó nyersanyag, akár az üzemeltetésüknél felhasznált segédanyag áringadozásai következtében emelkedik, pro tanto esik a profitráta. Fordított esetben az ellenkezője érvényes.

A következő vizsgálatokban a nyersanyag áringadozásaival csak annyiban fogunk foglalkozni, amennyiben mint nyersanyag kerül bele az áru termelési folyamatába, nem amennyiben mint munkaeszközként funkcionáló gépi berendezés nyersanyaga, vagy mint alkalmazásánál szükséges segédanyag. Csak ezt kell itt megjegyeznünk: a vasban, szénben, fában stb., tehát a gépi berendezés készítésének és alkalmazásának fő elemeiben való természeti gazdagság itt mint a tőke természetadta termékenysége jelenik meg, s függetlenül a munkabér magasságától vagy alacsonyságától, egyik meghatározó eleme a profitrátának.

Minthogy a profitráta $\frac{m}{C}$, vagyis $\frac{m}{c+v}$, világos, hogy minden, ami változást okoz c és ezért C nagyságában, ugyancsak változást idéz elő a profitrátában, még akkor is, ha *m*, *v* és ezek kölcsönös viszonya változatlan marad. De a nyersanyag egyik fő része az állandó tőkének. Még azokba az iparágakba is, amelyekbe nem kerül bele tulajdonképpeni nyersanyag, belekerül mint segédanyag vagy mint a gép stb. alkotórésze és ezáltal áringadozásai pro tanto befolyásolják a profitrátát. Ha a nyersanyag ára *d* összeggel esik, akkor $\frac{m}{C}$, vagyis $\frac{m}{c+v}$ átváltozik $\frac{m}{C-d}$, vagyis $\frac{m}{(c-d)+v}$-vé. Ezért a profitráta emelkedik. Megfordítva, ha a nyersanyag ára emelkedik, akkor $\frac{m}{C}$, illetve $\frac{m}{c+v}$ átváltozik $\frac{m}{C+d}$, illetve $\frac{m}{(c+d)+v}$-vé; ezért a profitráta süllyed. Egyébként azonos körülmények között tehát a profitráta a nyersanyag árával fordított irányban süllyed vagy emelkedik. Ebből következik többek közt az, hogy mennyire fontos az ipari országok számára az alacsony nyersanyagár még akkor is, ha a nyersanyag áringadozásait egyáltalán nem kísérnék a termék eladási területén végbemenő változások, tehát ha egészen eltekintünk a kereslet és kínálat viszonyától. Továbbá következik ebből, hogy a külkereskedelem befolyásolja a profitrátát, még ha eltekintünk is mindattól a hatástól, amelyet a szükséges létfenntartási eszközök olcsóbbá tétele révén a munkabérre gyakorol. A külkereskedelem ugyanis befolyásolja az iparba vagy a mezőgazdaságba bekerülő nyers- vagy segédanyagok árát. A profitráta természetének és az értéktöbbletrátától való sajátos különbözőségének eddig

teljesen fogyatékos megértése az oka annak, hogy egyrészt olyan közgazdászok, akik a nyersanyagáraknak a profitrátára való, a gyakorlati tapasztalat útján megállapított jelentős befolyását hangsúlyozzák, ezt elméletileg teljesen tévesen magyarázzák (Torrens*), másrészt viszont az általános elvekhez ragaszkodó közgazdászok, mint Ricardo**, nem veszik észre azt a befolyást, amelyet például a világkereskedelem gyakorol a profitrátára.

Érthető ezért, mennyire fontos az ipar számára a nyersanyagra kirótt vámok megszüntetése vagy mérséklése; a nyersanyag lehetőleg szabad beengedése ezért már az ésszerűen kifejlesztett védővámrendszernek fő tanítása volt. Ez volt a fő szempontja, a gabonavámok eltörlése*** mellett, az angol free-tradereknek, akik mindenekelőtt arról gondoskodtak, hogy a gyapotra kivetett vámot is eltöröljék.

Példaként arra, milyen fontos az árleszállítás, nem is a tulajdonképpeni nyersanyagé, hanem egy segédanyagé – amely, igaz, egyúttal a táplálék fő eleme , szolgálhat a liszt használata a pamutiparban. R. H. Greg[13] már 1837-ben kiszámította, hogy a Nagy-Britannia pamutszövő iparában akkor üzemben volt 100 000 mechanikai és 250 000 kézi szövőszék láncírezésre évi 41 millió font lisztet használt fel. Ehhez járult még e mennyiség egyharmada a fehérítésnél és más folyamatoknál. Az utolsó 10 évben ily módon felhasznált liszt összértékét évi 342 000 £-re teszi. A kontinensen uralkodó lisztárakkal való összehasonlítás azt mutatta, hogy a gyárosoknak a gabonavámok miatt csak a lisztre évi 170 000 £ felárat kellett fizetniök. 1837-re vonatkozóan Greg ezt legalább 200 000 £-re becsüli, s egy céget említ, amelynél a lisztre fizetett felár évi 1000 £-re rúgott. Ennek következtében „nagy gyárosok, gondos és számító üzletemberek kijelentették, hogy napi 10 órai munka teljesen elegendő lenne, ha a gabonavámokat eltörölnék". („Reports of Insp. of Fact., October 1848", 98. old.) A gabonavámokat, azonkívül a gyapotra és más nyersanyagokra kivetett vámokat eltörölték; de alighogy ezt elérték, a gyárosok ellenállása a tízórás törvénnyel szemben hevesebb lett, mint valaha. S amikor mindjárt ezután a 10 órás gyári munkanap mégis törvénnyé lett, ennek első következménye az volt, hogy megkísérelték a bér általános leszállítását.

A nyers- és segédanyagok értéke egészében és egyszerre bekerül annak a terméknek az értékébe, amelyhez felhasználják őket, míg az állótőke elemeinek értéke csak kopásukhoz mérten, tehát csak fokozatosan kerül be a termékbe. Ebből következik, hogy a termék árát sokkal nagyobb mértékben

[13] „The Factory Question and the Ten Hours Bill", szerzője R. H. Greg, London 1837. 115. old.

befolyásolja a nyersanyag ára, mint az állótőkéé, noha a profitrátát az alkalmazott tőke teljes értékösszege határozza meg, függetlenül attól, mennyit fogyasztanak vagy nem fogyasztanak el belőle. De világos, hogy a piac kiszélesedése vagy összezsugorodása az egyes áru árától függ és ennek az árnak emelkedésével vagy esésével fordított arányban áll; bár ezt csak mellékesen említjük, mert itt még előfeltételezzük, hogy az árukat értékükön adják el, tehát a konkurrencia előidézte áringadozások itt még egyáltalán nem érdekelnek bennünket. Ezért a valóságban az is előfordul, hogy ha a nyersanyag ára emelkedik, a gyártmány ára nem emelkedik ugyanabban az arányban, mint ez, s ha a nyersanyag ára esik, nem ugyanabban az arányban süllyed. Az egyik esetben tehát a profitráta mélyebbre süllyed s a másikban magasabbra emelkedik, mint ha az árukat értékükön adnák el.

Továbbá: az alkalmazott gépi berendezés tömege és értéke a munka termelőerejének a fejlődésével nő, de nem ugyanabban az arányban, amelyben ez a termelőerő növekszik, azaz, amelyben ez a gépi berendezés több terméket szolgáltat. Azokban az iparágakban tehát, melyekbe egyáltalán bekerül nyersanyag, azaz, ahol a munka tárgya maga is már előző munka terméke – ezekben az iparágakban a munka termelőerejének növekedése éppen abban az arányban fejeződik ki, amelyben megnövekszik a meghatározott munkamennyiséget magába szívó nyersanyag mennyisége, tehát abban, hogy megnövekszik az a nyersanyagtömeg, amelyet például egy munkaóra alatt termékké változtatnak, áruvá dolgoznak fel. Abban az arányban tehát, amelyben a munka termelőereje fejlődik, a nyersanyag értéke mind nagyobb alkotórésze az árutermék értékének, nemcsak azért, mert egészen bekerül abba, hanem azért is, mert az össztermék minden megfelelő hányadában a két rész – mind az a rész, amelyet a gépi berendezés kopása, mind pedig az, melyet az újonnan hozzátett munka alkot – állandóan csökken. E süllyedő mozgás következtében arányosan nő a másik értékrész, amelyet a nyersanyag alkot, hacsak ezt a növekedést nem semmisíti meg a nyersanyagnak a saját előállításánál alkalmazott munka növekvő termelékenységéből származó megfelelő értékcsökkenése.

Továbbá: minthogy a nyers- és segédanyagok, éppúgy mint a munkabér is, a forgótőke alkotórészei, tehát állandóan teljesen pótolni kell őket a termék minden egyes eladásából, míg a gépi berendezésnél csak a kopást kell pótolni, mégpedig eleinte egy tartalékalap formájában; amikor is valójában korántsem olyan fontos, vajon minden egyes eladás hozzájárul-e a maga részével ehhez a tartalékalaphoz, csak azt előfeltételezzük, hogy az egész évi eladás a megfelelő évi részt nyújtja hozzá – ezért itt megint megmutatkozik, hogy a nyersanyag áremelkedése az egész újratermelési folyamatot korlátoz-

hatja vagy akadályozhatja, ha az áru eladásából bevételezett ár nem elegendő ahhoz, hogy az áru valamennyi elemét pótolja; vagy ha ez az ár lehetetlenné teszi, hogy a folyamatot a technikai alapzatának megfelelő fokon folytassák, úgyhogy a gépi berendezésnek csak egy részét lehet foglalkoztatni, vagy az egész gépi berendezés nem a teljes szokásos időn át dolgozhat.

Végül a hulladék képződése okozta költségek egyenes arányban változnak a nyersanyag áringadozásaival; emelkednek, ha a nyersanyag ára emelkedik, és csökkennek, ha az csökken. De ennek is megvan a határa. 1850-ben még így beszéltek: „Annak, aki a gyakorlatban nem foglalkozik fonással, aligha tűnne fel a nyersanyag áremelkedéséből származó jelentékeny veszteség egyik forrása, tudniillik a hulladék okozta veszteség. Közlik velem, hogy ha a gyapot ára emelkedik, a költségek a fonógyáros számára, különösen gyengébb minőségű fonalaknál, nagyobb arányban nőnek, mint amennyit a fizetett ártöbblet mutat. Durva fonalak fonásánál a hulladék bőségesen eléri a 15%-ot; ha tehát ez a tétel $3\frac{1}{2}$ d. gyapotár mellett fontonként $\frac{1}{2}$ d. veszteséget okoz, akkor a veszteség, mihelyt a gyapot fontja 7 d.-re emelkedik, fontonként 1 d. lesz." („Reports of Insp. of Fact., April 1850", 17. old.) Amikor azonban az amerikai polgárháború következtében a gyapot ára majd 100 év óta nem tapasztalt magasságra emelkedett, a jelentés egész másképp szólt: „Az az ár, amelyet most gyapothulladékért adnak, és az, hogy a hulladék nyersanyagként újra bekerül a gyárba, némi kárpótlást nyújt azért a különbségért, amely a hulladék által okozott veszteség tekintetében az indiai és az amerikai gyapot között fennáll. Ez a különbség körülbelül $12\frac{1}{2}$%. A veszteség az indiai gyapot feldolgozásánál 25%, úgyhogy a gyapot a fonógyárosnak a valóságban negyedével többe kerül, mint amennyit érte fizet. A hulladék okozta veszteség nem volt olyan fontos, amikor az amerikai gyapot ára fontonként 5—6 d. volt, mert nem haladta meg fontonként a $\frac{3}{4}$ d.-t; de most, mikor a gyapot fontja 2 sh.-be kerül, a hulladék okozta veszteség tehát 6 d., igen fontos."[14] („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 106. old.)

[14] A jelentés az utolsó mondatban téved. A hulladék okozta veszteség nem 6, hanem 3 d. Ez a veszteség indiai gyapotnál ugyan 25%, az amerikai gyapotnál azonban, és itt ez utóbbiról van szó, csak $12\frac{1}{2}$–15%, mint ahogy fentebb az 5–6 d. árnál helyesen ugyanezt a százalékot számították ki. Persze annál az amerikai gyapotnál, amely a polgárháború utolsó éveiben jutott Európába, a hulladék aránya gyakran szintén jelentősen emelkedett az előbbi időkhöz képest. – *F. E.*

II. Tőke értékemelkedése és elértéktelenedése, felszabadulása és megkötése

Az e fejezetben vizsgált jelenségek teljes kifejlődésének előfeltétele a hitelügy és a konkurrencia a világpiacon, amely egyáltalában bázisa és éltető atmoszférája a tőkés termelési módnak. De a tőkés termelés e konkrétabb formáit csak azután lehet átfogóan ábrázolni, miután megértettük a tőke általános természetét; azonkívül ábrázolásuk művünk tervén kívül esik és esetleges folytatásához tartozik. Mégis a címben megjelölt jelenségeket itt általánosságban megtárgyalhatjuk. Összefüggnek egyrészt egymással, másrészt mind a profitrátával, mind a profit tömegével. Már csak azért is ábrázolni kell röviden őket, mert azt a látszatot keltik, mintha nemcsak a profit rátája, hanem tömege is — amely valójában azonos az értéktöbblet tömegével — csökkenhet és növekedhet az értéktöbbletnek, akár tömegének, akár rátájának, mozgásaitól függetlenül.

Különböző jelenségeknek kell-e tekintenünk egyik részről a tőke felszabadulását és megkötését, másik részről értékemelkedését és elértéktelenedését?

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel: mit értünk a tőke felszabadulásán és megkötésén? Értékemelkedés és elértéktelenedés maguktól értetődőek. Nem jelentenek mást, csak azt, hogy a meglevő tőke értéke valamilyen általános gazdasági körülmények folytán — mert nem valamely tetszés szerinti magántőke különös sorsáról van szó — nő vagy csökken; vagyis hogy a termelésre előlegezett tőke értéke emelkedik vagy süllyed, függetlenül az általa alkalmazott többletmunka révén való értékesítésétől.

A tőke megkötésén azt értjük, hogy a termék összértékéből meghatározott adott hányadokat újra vissza kell változtatni az állandó vagy a változó tőke elemeivé, hogy a termelést a régi méreteiben folytathassák. A tőke felszabadulásán azt értjük, hogy a termék összértékének egy része, melyet eddig vissza kellett változtatni állandó vagy változó tőkévé, felszabadul és feleslegessé válik, ha a termelést a régi méretek korlátain belül akarják folytatni. A tőkének ez a felszabadulása vagy megkötése különbözik a jövedelem felszabadulásától vagy megkötésétől. Ha például C tőke évi értéktöbblete $= x$, akkor a tőkések fogyasztásába belekerülő áruk olcsóbbodása következtében $x—a$ elég lehet arra, hogy ugyanolyan tömegű élvezetet stb. szerezzen, mint azelőtt. A jövedelemnek egy része $= a$ tehát felszabadul s ezt most vagy a fogyasztás növelésére, vagy pedig tőkévé való visszaváltoztatásra (felhalmozásra) lehet felhasználni. Megfordítva: ha ugyanazon életmód folytatásához $x+a$-ra van szükség, akkor vagy ezt az életmódot kell korlá-

tozni, vagy pedig a jövedelem egy részét = *a*, amelyet azelőtt felhalmoztak, most jövedelemként kell elkölteni.

Az értékemelkedés és elértéktelenedés vagy az állandó, vagy a változó tőkét, vagy mindkettőt érintheti, az állandó tőkénél pedig ismét vagy az álló, vagy a forgó részre, vagy mindkettőre vonatkozhatik.

Az állandó tőkénél szemügyre kell vennünk: a nyers- és segédanyagokat, ide tartoznak a félgyártmányok is — mindezeket itt nyersanyagok néven foglaljuk össze —, továbbá a gépi berendezést és egyéb állótőkét.

Fentebb már szemügyre vettük a nyersanyag árának, illetve értékének változásait a profitrátára gyakorolt hatásukra vonatkozóan és felállítottuk azt az általános törvényt, hogy egyébként azonos körülmények között a profitráta fordított arányban áll a nyersanyag értékmagasságával. Ez feltétlenül helyes arra a tőkére nézve, melyet újonnan alkalmaznak valamely vállalkozásban, ahol tehát a tőkebefektetés, a pénz átváltoztatása termelőtőkévé először megy végbe.

De eltekintve ettől az új befektetésben levő tőkétől, a már funkcionáló tőke nagy része a forgalmi szférában található, míg másik része a termelési szférában van. Egy rész áruként van a piacon és pénzzé kell változtatni; egy másik rész pénzként van meg, bármilyen formát ölt is, és a termelés feltételeivé kell visszaváltoztatni; végül a harmadik rész a termelési szférában van, részben termelési eszközök, nyersanyag, segédanyag, piacon vásárolt félgyártmány, gépi berendezés és egyéb állótőke eredeti formájában, részben még az elkészítés folyamatában levő termékként. Az értékemelkedés vagy elértéktelenedés hatása itt nagymértékben ezeknek az alkotórészeknek egymáshoz való arányától függ. A kérdés leegyszerűsítése kedvéért minden állótőkét hagyjunk egyelőre figyelmen kívül és vizsgáljuk az állandó tőkének csak azt a részét, amely nyersanyagokból, segédanyagokból, félgyártmányokból, elkészítés folyamatában levő és már készen a piacon található árukból áll.

Ha a nyersanyag, például a gyapot, ára emelkedik, emelkedik azoknak a pamutáruknak az ára is — a félgyártmányoké, mint pl. a fonal, és a készáruké, mint pl. a szövet stb. —, amelyeket olcsóbb gyapottal gyártottak; ugyancsak emelkedik a még fel nem dolgozott, raktáron levő, valamint a feldolgozás alatt álló gyapot értéke is. Az utóbbi, minthogy e visszahatás révén több munkaidő kifejezésévé válik, a termékhez, amelybe alkotórészként belekerül, magasabb értéket tesz hozzá, mint amekkora neki magának eredetileg volt és mint amekkorát a tőkés érte fizetett.

Ha tehát a nyersanyag árának emelkedésekor a piacon jelentős tömegű készáru található, a bevégzettség bármilyen fokán álljanak is ezek az áruk,

értékük emelkedik és ezzel emelkedés megy végbe a meglevő tőke értékében. Ugyanez érvényes a termelők kezében levő nyersanyag- stb. készletekre. Ez az értékemelkedés az egyes tőkést, vagy akár a tőke egy egész külön termelési területét kárpótolhatja, sőt bőven kárpótolhatja a profitráta süllyedéséért, amely a nyersanyag áremelkedése következtében áll elő. Anélkül, hogy itt a konkurrencia hatásainak részleteibe bocsátkoznánk, a teljesség kedvéért mégis megjegyezhetjük, hogy 1. ha a raktáron levő nyersanyagkészletek jelentősek, akkor ellene hatnak a nyersanyag termelési központjában keletkezett áremelkedésnek; 2. ha a piacon levő félgyártmányok vagy készáruk igen nagy súllyal nehezednek a piacra, akkor megakadályozzák a készáruk és a félgyártmányok árának nyersanyaguk árával arányos emelkedését.

Fordítva áll a dolog a nyersanyag áresésénél, amely egyébként azonos körülmények között emeli a profitrátát. A piacon levő áruk, a még elkészítés folyamatában levő cikkek, a nyersanyagkészletek elértéktelenednek és ezzel ellene hatnak a profitráta egyidejű emelkedésének.

Minél kisebbek a termelési szférában és a piacon található készletek, például az üzleti év végén, abban az időszakban, amikor nagy tömegben szállítanak új nyersanyagot — tehát mezőgazdasági termékeknél aratás után —, annál tisztábban mutatkozik meg a nyersanyag árváltozásának hatása.

Egész vizsgálódásunkban abból az előfeltételezésből indulunk ki, hogy az árak emelkedése vagy süllyedése valóságos értékingadozások kifejezése. Minthogy azonban itt arról a hatásról van szó, amelyet ezek az áringadozások a profitrátára gyakorolnak, valójában közömbös, hogy mik ezeknek az ingadozásoknak az okai; az itt kifejtettek tehát érvényesek akkor is, amikor az árak nem értékingadozások, hanem a hitelrendszer, a konkurrencia stb. behatásai következtében emelkednek vagy esnek.

Minthogy a profitráta egyenlő a termék értéke többletének az előlegezett össztőke értékéhez való arányával, a profitrátának az előlegezett tőke elértéktelenedéséből származó emelkedése tőkeértékben való veszteséggel párosulna, a profitrátának az előlegezett tőke értékemelkedéséből eredő süllyedése pedig esetleg nyereséggel.

Ami az állandó tőke másik részét, a gépi berendezést és általában az állótőkét illeti, az itt történő értékemelkedések, amelyek főleg épületekre, telekre stb. vonatkoznak, nem tárgyalhatók a földjáradék elmélete nélkül és ezért nem tartoznak ide. De elértéktelenedésére vonatkozóan általános fontosságúak:

1. Az állandó tőkéletesítések, amelyek következtében a meglevő gépi be-

rendezés, gyári felszerelés stb. viszonylag veszítenek használati értékükből és ezzel értékükből is. Ez a folyamat főleg újonnan bevezetett gépi berendezés első korszakában hat erőteljesen, amikor ez még nem jutott el az érettség bizonyos fokára és ezért állandóan elavul, mielőtt még ideje lett volna arra, hogy értékét újratermelje. Ez az egyik oka annak, hogy az ilyen korszakokban mértéktelenül meg szokták hosszabbítani a munkaidőt, váltott műszakokkal éjjel-nappal dolgoztatnak, hogy a gépi berendezés értékét rövidebb idő alatt termeljék újra és ne kelljen kopására túl nagy összeget felszámítani. Ha ellenben a gépi berendezés rövid működési idejét (az előre látható tökéletesítések miatti rövid élettartamát) nem egyenlítik ki ily módon, akkor túl nagy értékrészt visz át erkölcsi kopás fejében a termékre, úgyhogy még a kézi munkával sem tud konkurrálni.[15]

Ha a gépi berendezés, épületek, egyáltalában az állótőke már elért bizonyos érettségi fokot, úgyhogy legalább alapszerkezetében hosszabb ideig változatlan marad, akkor hasonló elértéktelenedés áll be ezen állótőke újratermelésében alkalmazott módszerek tökéletesedése következtében. A gépi berendezés stb. értéke most nem azért süllyed, mert újabb, termelékenyebb gépi berendezés gyorsan kiszorítja vagy bizonyos mértékig elértékteleníti, hanem mert most olcsóbban újratermelhető. Ez egyik oka annak, miért virágzanak nagy vállalkozások gyakran csak második kézben, miután az első birtokos csődbe került és a második, aki olcsón vásárolja meg őket, ezért már eleve kisebb tőkeráfordítással kezdi meg termelését.

A mezőgazdaságban különösen szembeötlő, hogy ugyanazok az okok, melyek a termék árát emelik vagy süllyesztik, a tőke értékét is emelik vagy süllyesztik, mert ez maga is nagyrészt ebből a termékből, gabonából, marhából stb. áll. (Ricardo.**)

Meg kell még említenünk a változó tőkét.

Ha a munkaerő értéke emelkedik, mert az újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök értéke emelkedik, vagy megfordítva, süllyed, mert ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értéke süllyed — és a változó tőke értékemelkedése vagy elértéktelenedése nem fejez ki egyebet, mint ezt a két esetet —, akkor változatlan hosszúságú munkanap mellett ennek az értékemelkedésnek az értéktöbblet csökkenése, ennek az elértéktelenedés-

---

[15] Példákat lásd többek közt Babbage-nál*. A szokásos mentőeszközt – a munkabér leszállítását – itt is alkalmazzák, s ezért ez az állandó elértéktelenedés egészen másképp hat, mint ahogy Carey úr harmonikus agya elképzeli.

nek pedig az értéktöbblet növekedése felel meg. De ugyanakkor kapcsolatosak lehetnek ezekkel más körülmények is — tőke felszabadulása vagy megkötése —, amelyeket az előbb nem vizsgáltunk meg és most röviden meg kell tárgyalnunk.

Ha a munkabér a munkaerő értékcsökkenése következtében süllyed (amivel még a munka reális árának emelkedése is együtt járhat), a tőke egy része, amelyet eddig munkabérre fordítottak, felszabadul. Változó tőke szabadul fel. Újonnan befektetett tőkére ennek egyszerűen az a hatása, hogy ez a tőke felemelt értéktöbbletrátával dolgozik. Kevesebb pénzzel, mint azelőtt, ugyanolyan mennyiségű munkát hoznak mozgásba, és így a munka meg nem fizetett része növekszik a megfizetett rész rovására. De a már eddig is foglalkoztatott tőke számára nemcsak az értéktöbbletráta emelkedik, hanem ezenkívül az eddig munkabérre fordított tőke egy része is felszabadul. Ez eddig le volt kötve és olyan állandó részt alkotott, amelyet a termékért bevett összegből levontak és amelyet, hogy a vállalkozást a régi méretekben folytathassák, munkabérre kellett fordítani, változó tőkeként kellett funkcionálnia. Most ez a rész felszabadul, tehát új tőkebefektetésként lehet felhasználni, akár ugyanannak a vállalatnak a bővítésére, akár arra, hogy egy másik termelési területen funkcionáljon.

Tegyük fel például, hogy eleinte 500 £ volt szükséges ahhoz, hogy hetenként 500 munkást működtessenek és most már csak 400 £ szükséges ehhez. Ha a termelt érték tömege mindkét esetben = 1000 £, akkor az első esetben az értéktöbbblet heti tömege 500 £, az értéktöbbletráta pedig $\frac{500}{500} = 100\,\%$ volt: a bércsökkenés után azonban az értéktöbblet tömege 1000 £ — 400 £ = 600 £, rátája pedig $\frac{600}{400} = 150\,\%$. És annak számára, aki 400 £ változó tőkével és megfelelő állandó tőkével új vállalkozást kezd ugyanazon a termelési területen, az értéktöbbletrátának ez az emelkedése az egyetlen hatás. De egy már funkcionáló vállalkozásban ebben az esetben a változó tőke elértéktelenedése következtében nemcsak az értéktöbblet tömege emelkedett 500-ról 600 £-re, az értéktöbbletráta pedig 100 %-ról 150 %-ra, hanem ezenkívül 100 £ változó tőke is felszabadult, amellyel megint lehet munkát kizsákmányolni. Tehát nemcsak ugyanazt a munkamennyiséget zsákmányolják ki előnyösebben, hanem a 100 £ felszabadulása következtében ugyanazzal az 500 £ változó tőkével az előbbinél több munkást zsákmányolhatnak ki a magasabb rátával.

Most megfordítva, tegyük fel, hogy a termékmegoszlás eredeti aránya 500 foglalkoztatott munkásnál $400_v + 600_m = 1000$ volt, az értéktöbbletráta

tehát = 150%. A munkás itt tehát hetenként $^4/_5$ £-et = 16 shillinget kap. Ha a változó tőke értékemelkedése következtében 500 munkás most már heti 500 £-be kerül, akkor minden egyes munkás hetibére = 1 £ lesz és 400 £ csak 400 munkást működtethet. Ha tehát ugyanazt a munkáslétszámot működtetik, mint eddig, akkor az eredmény $500_v + 500_m = 1000$; az értéktöbbletráta 150%-ról 100%-ra, tehát $^1/_3$-ával süllyedne. Újonnan befektetésre kerülő tőkére az egyetlen hatás az értéktöbbletrátának ez a süllyedése lenne. Egyébként azonos körülmények között a profitráta megfelelően süllyedt volna, ha nem is ugyanabban az arányban. Ha például $C = 2000$, akkor az első esetben $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. A második esetben $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\%$; $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. A már befektetett tőkére viszont a hatás kettős lenne. 400 £ változó tőkével most csak 400 munkást lehet foglalkoztatni, mégpedig 100%-os értéktöbbletrátával. Ezek tehát csak 400 £ összértéktöbbletet termelnek. Továbbá, minthogy 2000 £ értékű állandó tőkének 500 munkásra van szüksége, hogy működhessék, 400 munkás csak 1600 £ értékű állandó tőkét működtet. Ha tehát a termelést az eddigi méretekben akarják folytatni és nem akarják a gépi berendezés $^1/_5$-ét leállítani, akkor a változó tőkét 100 £-gel emelni kell, hogy mint azelőtt, 500 munkást foglalkoztassanak; ez pedig csak úgy lehetséges, hogy eddig szabad tőkét megkötnek, azáltal hogy a felhalmozás egy része, amely a termelés kiterjesztésére szolgált volna, most csak pótlásra szolgál, vagy pedig egy jövedelemként való elköltésre szánt részt a régi tőkéhez csapnak. Akkor a változó tőkére fordított 100 £ többletkiadással 100 £-gel kevesebb értéktöbbletet termelnek. Több tőkére van szükség ahhoz, hogy ugyanolyan számú munkást működtessenek, s ugyanakkor csökken a minden egyes munkás által nyújtott értéktöbblet.

Azok az előnyök, amelyek a változó tőke szabaddá tételéből, és azok a hátrányok, melyek megkötéséből származnak, csak a már befektetett és ezért adott viszonyok között magát újratermelő tőke számára léteznek. Az újonnan befektetésre kerülő tőke számára egyfelől az előny, másfelől a hátrány az értéktöbbletráta emelkedésére, illetve süllyedésére, és a profitráta megfelelő, bár semmiképpen sem arányos változására szorítkozik.

A változó tőke imént megvizsgált felszabadulása vagy megkötése a változó tőke elemeiben, azaz a munkaerő újratermelési költségeiben beállt értéktelenedésnek vagy értékemelkedésnek a következménye. De változó tőke abban az esetben is felszabadulhat, ha a termelőerő fejlődése következtében

a munkabér változatlan rátája mellett, kevesebb munkás szükséges ahhoz, hogy ugyanolyan tömegű állandó tőkét mozgásba hozzanak. Úgyszintén megfordítva, pótlólagos változó tőke megkötése következhet be, ha a munka termelőerejének csökkenése következtében több munkásra van szükség ugyanazon tömegű állandó tőkéhez. Ha viszont annak a tőkének, amelyet azelőtt változó tőkeként alkalmaztak, egy részét állandó tőke formájában alkalmazzák, ha tehát csak ugyanazon tőke alkotórészeinek megoszlásában áll be változás, ez befolyásolja ugyan mind az értéktöbbletrátát, mind a profitrátát, de nem tartozik a tőke megkötésének és felszabadulásának itt szemügyre vett rovatába.

Állandó tőke, mint már láttuk, szintén megkötődhet vagy felszabadulhat alkotóelemeinek az értékemelkedése vagy értékcsökkenése következtében. Ha ezt az esetet figyelmen kívül hagyjuk, állandó tőke megkötése csak akkor lehetséges (hacsak a változó tőke egy részét állandó tőkévé nem változtatják), ha a munka termelőereje nő, vagyis ha ugyanaz a munkatömeg több terméket állít elő és ezért több állandó tőkét hoz mozgásba. Ugyanez bekövetkezhet bizonyos körülmények között akkor, ha a termelőerő csökken, mint például a mezőgazdaságban, úgyhogy ugyanannak a munkamennyiségnek több termelési eszközre, például több vetőmagra vagy trágyára, alagcsövezésre stb. van szüksége ugyanannak a terméknek az előállításához. Állandó tőke felszabadulhat elértéktelenedés nélkül, ha tökéletesítések, természeti erők felhasználása stb. révén egy kisebb értékű állandó tőke ugyanazt a technikai szerepet tudja betölteni, mint azelőtt egy magasabb értékű.

A második könyvben láttuk, hogy miután az árukat pénzzé változtatták, eladták, e pénz meghatározott részét újra vissza kell változtatni az állandó tőke anyagi elemeivé, mégpedig abban az arányban, amelyben ezt minden adott termelési szféra meghatározott technikai jellege megköveteli. Itt valamennyi ágban a legfontosabb elem – a munkabértől, tehát a változó tőkétől eltekintve – a nyersanyag, beleértve a segédanyagokat, amelyek főleg azokban a termelési ágakban fontosak, amelyekbe nem kerül bele tulajdonképpeni nyersanyag, mint a bányákban és egyáltalában a kitermelő iparban. Az árnak az a része, amelynek a gépi berendezés kopását kell pótolnia, inkább eszmeileg kerül bele a számításba addig, amíg a gépi berendezés egyáltalában üzemképes még; nem nagyon számít, hogy ma, holnap vagy a tőke megtérülési idejének melyik szakaszában fizetik meg és pótolják pénzben ezt a részt. Másképp áll a dolog a nyersanyaggal. Ha a nyersanyag ára emelkedik, akkor esetleg lehetetlenné válik, hogy az áru értékéből – a munkabér levonása után – teljesen pótolják. Ezért heves áringadozások megszakításokat, nagy összeütközéseket, sőt katasztrófákat idéznek elő az újratermelési

folyamatban. Kiváltképpen a tulajdonképpeni mezőgazdasági termékek, a szerves természetből származó nyersanyagok vannak kitéve ilyen értékingadozásoknak a változó terméseredmények stb. következtében – a hitelrendszert itt még teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Ugyanaz a munkamennyiség itt ellenőrizhetetlen természeti viszonyok, az időjárás kedvező vagy kedvezőtlen volta stb. következtében igen különböző mennyiségű használati értékben jelentkezhet és ennek megfelelően e használati értékek meghatározott mennyiségének igen különböző ára lehet. Ha x érték 100 font a áruban testesül meg, akkor a áru fontjának ára $= \frac{x}{100}$; ha 1000 font a áruban, akkor a egy fontjának ára $= \frac{x}{1000}$ stb. Ez tehát ezeknek a nyersanyag áringadozásoknak az egyik eleme. Másik eleme, amelyet csak a teljesség kedvéért említünk itt meg – minthogy a konkurrencia, valamint a hitelrendszer itt még vizsgálódásunk körén kívül esik –, a következő: a dolog természetében rejlik, hogy növényi és állati anyagok, amelyeknek növekedése és termelése meghatározott szerves törvényeknek van alávetve és bizonyos természeti időközökhöz fűződik, nem gyarapíthatók hirtelen ugyanolyan mértékben, mint például gépek és más állótőke, szén, ércek stb., amelyeknek gyarapítása, az egyéb természeti feltételeket előfeltételezve, iparilag fejlett országban a legrövidebb idő alatt végbemehet. Ezért lehetséges, sőt fejlett tőkés termelésnél elkerülhetetlen, hogy az állandó tőke ama részének termelése és gyarapodása, amely állótőkéből, gépi berendezésből stb. áll, jelentékenyen túlszárnyalja az állandó tőke szerves nyersanyagokból álló részének termelését és gyarapodását, úgyhogy a kereslet e nyersanyagok iránt gyorsabban nő, mint kínálatuk, és ezért áruk emelkedik. Ez az áremelkedés valójában maga után vonja 1. hogy ezeket a nyersanyagokat nagyobb távolságról hozzák be, mivel az emelkedő ár nagyobb szállítási költségeket fedez; 2. hogy termelésüket fokozzák, amely körülmény azonban, a dolog természeténél fogva, talán csak egy évvel később gyarapíthatja valóban a termékek tömegét; és 3. hogy mindenféle addig használatban nem levő pótanyagokat használnak fel és gazdaságosabban bánnak a hulladékokkal. Akkor, amikor az áremelkedés kezd nagyon észrevehetően hatni a termelés kiterjedésére és a kínálatra, legtöbbször már be is állt a fordulat, amely után – a nyersanyagnak és mindazon áruknak a huzamosabb áremelkedése következtében, amelyekbe a nyersanyag elemként bekerül – a kereslet csökken, és ezért a nyersanyag árában is reakció áll be. Eltekintve azoktól a zavaroktól, amelyeket ez a különböző formákban levő tőke elértéktelenedése által előidéz, jelentkeznek még más körülmények is, amelyekről mindjárt beszélünk.

Mindenekelőtt azonban már az eddig elmondottakból is világos: Minél

fejlettebb a tőkés termelés és ennélfogva minél nagyobb eszközök állnak rendelkezésére az állandó tőke gépi berendezésből stb. álló részének hirtelen és tartós gyarapítására, minél gyorsabb a felhalmozás (mint főleg a virágzás idején), annál nagyobb a gépi berendezés és más állótőke viszonylagos túltermelése és annál gyakoribb a növényi és állati nyersanyagok viszonylagos hiányos termelése, annál jellegzetesebb áraiknak előbb leírt emelkedése és az ennek megfelelő visszahatás. Annál gyakoribbak tehát azok a zavarok, amelyeknek oka az újratermelési folyamat egyik fő elemének ez a heves áringadozása.

Ha pedig e magas árak összeomlanak – annak következtében, hogy emelkedésük részint a kereslet csökkenését idézte elő, részint itt a termelés kiszélesítését, ott a kínálatot távolabbi, addig kevéssé vagy egyáltalán nem kihasznált termelési területekről, s mindez a nyersanyagoknak a keresletet meghaladó – kivált a régi magas árak mellett meghaladó – kínálatát okozta, akkor ennek eredményét különböző szempontokból kell szemügyre vennünk. A nyerstermékek árának hirtelen zuhanása akadályozza újratermelésüket és ezzel helyreáll azoknak a származási országoknak a monopóliuma, amelyek a legkedvezőbb feltételek között termelnek; talán bizonyos korlátozásokkal, de mégis helyreáll. A nyersanyagok újratermelése az adott lökés következtében bővített szinten megy ugyan végbe, kiváltképpen azokban az országokban, amelyek többé-kevésbé e termelés monopóliumával bírnak. De a bázis, amelyen a gépi berendezés stb. bővítése következtében a termelés végbemegy és amelynek most már némi ingadozás után mint új normális bázisnak, mint új kiindulópontnak kell érvényesülnie, az utolsó megtérülési ciklus alatti események következtében nagyon kibővült. Emellett azonban a másodlagos beszerzési források egy részénél a csak imént fokozott újratermelés ismét jelentős akadályokba ütközött. Így például a kiviteli táblázatokból első pillantásra láthatjuk, hogyan növekszik az utóbbi 30 évben (1865-ig) az indiai gyapottermesztés, amikor kiesés következik be az amerikai gyapottermesztésben, azután pedig hirtelen megint többé-kevésbé tartósan visszaesik. A nyersanyag drágulása idején az ipari tőkések összefognak, társaságokat alakítanak, hogy a termelést szabályozzák. Így például Manchesterben a gyapotárak 1848. évi emelkedése után, hasonlóképpen Írországban a len termelésére. Mihelyt azonban a közvetlen lökés megszűnt és a konkurrencia általános elve, „a legolcsóbb piacon vásárolni" (ahelyett hogy, amint az az említett társaságok célja volt, a megfelelő származási országok termelőképességének növelésére törekednének, függetlenül attól a közvetlen, pillanatnyi ártól, amelyen ezek az országok a terméket az adott időben szállíthatják) – mihelyt tehát a konkurrencia elve megint egyeduralkodóvá válik, is-

mét az „árra" bízzák, hogy a kínálatot szabályozza. Minden olyan gondolatot, hogy a nyersanyagok termelését közös, átfogó és előrelátó ellenőrzésnek vessék alá – az ilyen ellenőrzés nagyjában és egészében teljesen összeegyeztethetetlen a tőkés termelés törvényeivel és ezért mindig jámbor óhaj marad, vagy pedig arra korlátozódik, hogy nagy közvetlen veszély és tanácstalanság pillanataiban kivételesen közös lépéseket tesznek –, felvált az a hit, hogy a kereslet és a kínálat majd kölcsönösen szabályozzák egymást.[16] A tőkések babonája itt annyira durva, hogy még a gyárfelügyelők is újra meg újra megrökönyödéssel nyilatkoznak róla jelentéseikben. A jó és rossz évek váltakozása természetesen megint a nyersanyagok olcsóbbodását eredményezi. Eltekintve attól a közvetlen hatástól, amellyel ez a kereslet kiterjedésére jár, ösztönzésként hozzájárul ehhez a profitrátára gyakorolt előbb említett hatás is. És ekkor nagyobb méretekben megismétlődik a fent említett folyamat, amelyben a gépi berendezés stb. termelése lassanként meghaladja a nyersanyagok termelését. A nyersanyag valódi javítása, úgy, hogy azt ne csak megfelelő mennyiségben, hanem a kívánt minőségben is szállítsák, például amerikai minőségű gyapotot Indiából, huzamos, rendszeresen növekvő és állandó európai keresletet kívánna meg (egészen eltekintve azoktól a gazdasági feltételektől, amelyek között az indiai termelőnek hazájában dolgoznia kell). Így azonban a nyersanyagok termelési területe csak lökésszerűen változik; hol hirtelen kiszélesül, hol megint erősen szűkül. Mindez, valamint egyáltalában a tőkés termelés szelleme, nagyon jól tanulmányozható az 1861-től 1865-ig tartó gyapotínségen, amelyet még az súlyosbított, hogy olyan nyersanyagban volt időnként teljes hiány, amely az újratermelés egyik leglényegesebb eleme volt. Az ár ugyanis emelkedhet akkor is, ha a

[16] E sorok megírása óta (1865) a világpiaci konkurrencia jelentékenyen fokozódott annak következtében, hogy az ipar valamennyi kultúrországban, kiváltképpen Amerikában és Németországban, rohamosan fejlődött. Az a tény, hogy a gyorsan és óriási mértékben megduzzadó modern termelőerők napról napra inkább fejére nőnek a tőkés árucsere törvényeinek, amelyek között mozogniok kell – ez a tény ma már mindjobban behatol maguknak a tőkéseknek a tudatába is. Ez kiváltképpen két tünetben mutatkozik meg. Először az új általános védővámőruletben, amely a régi védővámosdítól különösen abban különbözik, hogy éppen a kivitelre alkalmas cikkeket védi leginkább. Másodszor abban, hogy egész hatalmas termelési szférák gyárosai kartellekbe (trösztökbe) tömörültek a termelés és ezzel az árak és profitok szabályozására. Magától értetődik, hogy ezek a kísérletek csak viszonylag kedvező gazdasági időjárás esetén hajthatók végre. Az első vihar szükségképpen halomra dönti őket és bebizonyítja, hogy bár a termelés szabályozásra szorul, kétségkívül nem a tőkésosztály hivatott ennek megvalósítására. Közben ezeknek a kartelleknek a célja csak gondoskodni arról, hogy a kicsiket még gyorsabban felfalják a nagyok, mint eddig. – *F. E.*

kínálat telített, de nehezebb feltételek között telített. Vagy lehet valódi hiány nyersanyagban. A gyapotválság idején eredetileg az utóbbi állt fenn.

Ezért minél inkább közeledünk a termelés történetében a legközvetlenebb jelenhez, annál inkább bizonyul szabálynak, kiváltképpen a döntő iparágakban, a szerves természetből nyert nyersanyagok viszonylagos megdrágulásának és ebből eredő későbbi elértéktelenedésének folyton ismétlődő váltakozása. A következő, a gyárfelügyelők jelentéseiből vett példák megvilágítják az eddig kifejtetteket.

A történet tanulsága az, s ez a mezőgazdaság más szempontból való vizsgálatából is levonható, hogy a tőkés rendszerrel ellenkezik az ésszerű mezőgazdaság, azaz az ésszerű mezőgazdaság összeegyeztethetetlen a tőkés rendszerrel (noha ez a mezőgazdaság technikai fejlődését előmozdítja) és vagy a maga dolgozó kisparaszt kezére, vagy a társult termelők ellenőrzésére van szüksége.

Most pedig közöljük az angol gyárfelügyelők jelentéseiből az imént említett illusztrációkat.

„Az üzlet állása kielégítőbb; de a kedvező és kedvezőtlen időszakok ciklusa a gépi berendezés gyarapodása következtében megrövidül és ahogyan növekszik ezzel a nyersanyag iránti kereslet, az üzleti viszonyok ingadozásai is gyakrabban ismétlődnek... Pillanatnyilag nemcsak hogy helyreállt a bizalom az 1857-es pánik után, hanem maga a pánik is úgy látszik majdnem teljesen feledésbe merült. Tartós lesz-e ez a javulás vagy sem — ez nagymértékben a nyersanyagok árától függ. Úgy látom, előjelei mutatkoznak annak, hogy egyes esetekben már elérték a maximumot, amelyen túl a gyártás mind kevésbé hasznothajtó, amíg végül egyáltalán nem hoz profitot. Vegyük például az 1849-es és 1850-es, nyereséggel záruló éveket a fésűsgyapjúiparban, akkor azt látjuk, hogy az angliai fésűsgyapjú ára fontonként 13 d. volt, az ausztráliai 14—17 d., továbbá, hogy az 1841-től 1850-ig terjedő tíz évben az angol gyapjú átlagára sohasem emelkedett fontonként 14 d. fölé, az ausztráliai gyapjúé pedig 17 d. fölé. A gyászos 1857-es év elején azonban az ausztráliai gyapjú 23 d. volt; decemberben, a legnagyobb pánik idején, 18 d.-re esett, de 1858 folyamán ismét a mostani 21 d. árra emelkedett. Hasonlóképpen az angol gyapjú 1857-ben 20 d.-vel kezdte, áprilisban és szeptemberben 21 d.-re emelkedett, 1858 januárjában 14 d.-re esett, majd azóta 17 d.-re emelkedett, úgyhogy fontonként 3 d.-vel magasabb, mint az említett 10 év átlaga... Ez véleményem szerint azt mutatja, hogy vagy elfelejtették az 1857-es csődöket, amelyeket hasonló árak okoztak, vagy csak

éppen annyi gyapjút termelnek, amennyit a meglevő orsók fel tudnak fonni, vagy pedig azt, hogy a szövöttáruk ára tartósan emelkedni fog... De eddigi tapasztalataim során azt láttam, hogy az orsók és szövőszékek hihetetlenül rövid idő alatt nemcsak számukat, hanem működési sebességüket is megsokszorozták; továbbá, hogy gyapjúkivitelünk Franciaországba majdnem ugyanebben az arányban emelkedett, ugyanakkor pedig mind a bel-, mind a külföldön tenyésztett juhok átlagos életkora egyre alacsonyabb lesz, mert a népesség gyorsan növekszik és a tenyésztők állatállományukat, amilyen gyorsan csak lehet, pénzzé akarják változtatni. Ezért gyakran fogott el az aggodalom, amikor láttam, hogy emberek mindezekről mit sem tudva, ugyességüket és tőkéjüket olyan vállalkozásokba fektették, amelyeknek sikere valamely, csak bizonyos szerves törvények alapján szaporodó termék kínálatától függ... A nyersanyagok keresletének és kínálatának állása ... úgy látszik megmagyarázza a pamutiparban jelentkező számos ingadozást, ugyanígy az angol gyapjúpiacon 1857 őszén fennállott helyzetet és az abból következő üzleti válságot."[17] (R. Baker a „Reports of Insp. of Fact., October 1858", 56–61. oldalán.)

A West Riding-i (Yorkshire) fésűsgyapjúipar virágzásának ideje 1849–50 volt. 1838-ban itt 29 246 személy volt az ebben az iparágban foglalkoztatottak száma, 1843-ban 37 060, 1845-ben 48 097, 1850-ben 74 891. Ugyanabban a kerületben a mechanikai szövőszékek száma: 1838 – 2768, 1841 – 11 458, 1843 – 16 870, 1845 – 19 121 és 1850 – 29 539. („Reports of Insp. of Fact., [October] 1850", 60. old.) A fésűsgyapjúipar e virágzása már 1850 októberében kezdett gyanússá válni. 1851 áprilisi jelentésében Baker másodfelügyelő Leedsről és Bradfordról azt mondja: „Az üzlet állása egy idő óta nagyon nem kielégítő. A fésűsgyapjúfonók gyors ütemben elvesztik az 1850-ben szerzett profitokat és a szövők többsége sincs különösen jobb helyzetben. Azt hiszem, hogy a gyapjúiparban pillanatnyilag több gép áll, mint bármikor azelőtt, a lenfonók szintén elbocsátanak munkásokat és leállítanak gépeket. A textilipar ciklusai most valóban szerfelett bizonytalanok és véleményem szerint csakhamar arra a felismerésre jutunk ... hogy semmiféle arány nem érvényesül az orsók termelőképessége, a nyersanyag tömege és a lakosság számának növekedése között." (52. old.)

Ugyanez érvényes a pamutiparra. Az éppen előbb idézett 1858 októberi jelentésben ezt olvashatjuk: „Amióta a gyárakban megszabták a munkaórák

[17] Magától értetődik, hogy mi az 1857-es gyapjúválságot nem *magyarázzuk*, ahogy azt Baker úr teszi, a nyersanyagár és a gyártmány ára közti aránytalansággal. Ez az aránytalanság maga csak tünet volt, míg a válság általános. – *F. E.*

számát, azóta a nyersanyagfelhasználás, a termelés és a bérek mértékét a textilipar minden ágában egyszerű hármasszabályra vezették vissza... Idézek Baynes úrnak, Blackburn mostani mayorjának [polgármesterének] a gyapotiparról nemrég tartott előadásából, amelyben a lehető legnagyobb pontossággal összeállította saját környékének ipari statisztikáját:

»Minden reális lóerő 450 selfacting mule-orsót hajt az előkészítőgépekkel egyetemben, vagy 200 throstle-orsót, vagy 15 szövőszéket, amely 40 hüvelyk széles posztót állít elő, csévélésre, a lánc felvetésére és írezésre szolgáló berendezésekkel egyetemben. Mindegyik lóerő a fonásnál $2\,^1/_2$ munkást foglalkoztat, a szövésnél pedig 10-et; átlagos bérük több mint $10\,^1/_2$ shilling hetenként... A feldolgozott átlagos fonalszámok a láncnál 30–32-es, a vetüléknél 34–36-os; ha a hetenként termelt fonalat orsónként 13 unciának vesszük, akkor heti 824 700 font fonalat kapunk, amihez 970 000 font, vagyis 2300 bála gyapotot használnak fel, melynek ára 28 300 £ ... Kerületünkben (5 angol mérföld sugarú körben Blackburn körül) a heti gyapotfogyasztás 1 530 000 font, vagyis 3650 bála, 44 625 £ költségáron. Ez $^1/_{18}$-a az Egyesült Királyság egész pamutfonóipara és $^1/_6$-a egész mechanikai szövőipara fogyasztásának.«"

„Baynes úr számításai szerint tehát a Királyság pamutfonó orsóinak teljes száma 28 800 000, ahhoz pedig, hogy ezeket teljesen kihasználják, évente 1 432 080 000 font gyapotra van szükség. De a gyapotbehozatal, a kivitel levonásával, 1856-ban és 1857-ben csak 1 022 576 832 font volt; tehát szükségképpen 409 503 168 font hiánynak kellett lennie. Baynes úr, aki szíves volt ezt a kérdést velem megbeszélni, úgy vélekedik, hogy az a számítás, amely az évi gyapotfogyasztásra vonatkozóan a blackburni kerület fogyasztását venné alapul, túl magas volna, mert különbség van nemcsak a fonalszámok, hanem a gépi berendezés minősége tekintetében is. Ő az Egyesült Királyság évi teljes gyapotfogyasztását 1000 millió fontra becsüli. De még ha igaza van is, ha valóban van $22\,^1/_2$ millió font behozatali többlet, a kereslet és kínálat szemmel láthatóan már most is majdnem egyensúlyban van, pedig nem vesszük számításba azokat a pótlólagos orsókat és szövőszékeket, amelyeket Baynes úr szerint most állítanak fel kerületében és ebből ítélve valószínűleg más kerületekben is." (59–60. old.)

III. Általános illusztráció: az 1861–1865-ös gyapotválság

Előzmények 1845–1860

1845. A pamutipar virágzása. Igen alacsony gyapotár. L. Horner ezt írja erről az időről: „Az utóbbi nyolc év folyamán még egyszer sem tapasztaltam olyan élénk üzletmenetet, mint amilyen az elmúlt nyáron és ősszel uralkodott, különösen a pamutfonóiparban. Az egész félév folyamán minden héten új gyári tőkebefektetésekről kaptam jelentést; majd újonnan épültek gyárak, majd a kevés számú üzemen kívül helyezett gyár akadt új bérlőkre, majd pedig működő gyárakat bővítettek ki, új, erősebb gőzgépeket és több munkagépet állítottak fel." („Reports of Insp. of Fact., October 1845", 13. old.)

1846. Kezdődnek az első panaszok. „Már hosszabb idő óta a pamutgyárosoktól igen általános panaszokat hallok iparuk nyomott állapotáról... Az utóbbi 6 hét folyamán különböző gyárak bevezették a nem teljes munkaidőt, rendszerint napi 8 órát 12 helyett; ez úgy látszik terjed ... a gyapot nagyon megdrágult és ... a késztermékek ára nemcsak nem emelkedett, hanem ... alacsonyabb, mint a gyapot drágulása előtt. A pamutgyárak számának nagy megszaporodása az utóbbi 4 év folyamán szükségképpen egyrészt a nyersanyag iránti kereslet erős megnövekedését eredményezte, másrészt pedig azt, hogy erősen megnövekedett a késztermékek kínálata a piacon; mindkét oknak együtt, addig, amíg a nyersanyag kínálata és a késztermékek kereslete változatlan maradt, a profit leszorítása irányában kellett hatnia; de még sokkal erősebben hatottak, mert egyrészt a gyapot kínálata az utóbbi időben elégtelen volt, másrészt a késztermékek iránti kereslet különböző belföldi és külföldi piacokon csökkent." („Reports of Insp. of Fact., October 1846", 10. old.)

A nyersanyag iránti növekvő kereslet és a piac túltelítettsége késztermékkel természetesen összefügg. – Mellékesen megjegyezzük, az ipar akkori kibővülése és az azt követő pangás nem szorítkozott a pamutipari kerületekre. A bradfordi fésűsgyapjúkerületben 1836-ban csak 318 gyár, 1846-ban viszont 490 gyár volt. Ezek a számok korántsem fejezik ki a termelés valódi emelkedését, mert ugyanakkor a már meglevő gyárakat jelentősen kibővítették. Ez különösen érvényes a lenfonodákra. „Az utóbbi 10 esztendőben ezek valamennyien többé-kevésbé hozzájárultak a piac túltelítettségéhez, amelynek az üzlet mostani pangása nagy részben tulajdonítható... A nyomott üzletmenet egész természetesen következik a gyárak és a gépi berendezés ilyen gyors bővítéséből." („Reports of Insp. of Fact., October 1846", 30. old.)

1847. Októberben pénzválság. Leszámítolási kamatláb 8%. Már korábban bekövetkezett a vasúti szédelgés és a kelet-indiai váltókkal való szédelgés összeomlása. De:

„Baker úr igen érdekes részleteket közöl a gyapotnak, a gyapjúnak és lennek az utóbbi évek során, a megfelelő iparágak kiterjedése következtében megnövekedett keresletéről. Az a véleménye, hogy e nyersanyagok megnövekedett kereslete, kiváltképpen mert olyan időben mutatkozott, amikor kínálatuk mélyen az átlag alá süllyedt, majdnem elegendő magyarázat ezen iparágak jelenlegi nyomott állapotára, még akkor is, ha a pénzpiac zilálságát nem vesszük tekintetbe. Ezt a nézetet teljesen megerősítik saját megfigyeléseim és az, amit hozzáértőktől megtudtam. Ezek a különböző iparágak mind nagyon nyomott állapotban voltak már akkor, amikor még könnyen lehetett 5%-kal vagy kevesebbel leszámítoltatni. A nyersselyem kínálata viszont bőséges volt, az árak mérsékeltek és az üzletmenet ennek megfelelően élénk ... egészen az utolsó 2 vagy 3 hétig, amikor a pénzválság kétségtelenül érinteni kezdte nemcsak magukat a selyemgyárosokat, hanem még inkább legfőbb vevőiket, a divatárugyárosokat. Ha egy pillantást vetünk a közzétett hivatalos jelentésekre, kitűnik, hogy a pamutipar az utóbbi három esztendőben majdnem 27%-kal növekedett. Ennek következtében a gyapot fontja kerek számokban 4 d.-ről 6 d.-re emelkedett, míg a fonal ára, a megnövekedett kínálat következtében, csak igen kevéssel áll korábbi színvonala felett. A gyapjúipar 1836-ban kezdett terjeszkedni, azóta Yorkshire-ben 40%-kal, Skóciában még többel nőtt. Ennél is nagyobb a növekedés a worsted-iparban.[18] A számítások itt ugyanarra az időszakra vonatkozóan több mint 74%-os bővülést mutatnak. A nyersgyapjú fogyasztása ezért óriási volt. A lenipar 1839 óta körülbelül 25%-os növekedést mutat Angliában, 22%-ot Skóciában és majdnem 90%-ot Írországban[19]; ennek következményeképpen – minthogy ugyanezekben az években a lentermés rossz volt – a nyersanyag ára tonnánként 10 £-gel emelkedett, a fonal ára ellenben motringonként 6 d.-re esett." („Reports of Insp. of Fact., October 1847", 30., 31. old.)

1849. 1848 utolsó hónapjaitól kezdve az üzlet megint felélénkült. „A len

[18] Angliában szigorú különbséget tesznek Woollen Manufacture [gyapjúipar] – amely rövid gyapjúból kártolt fonalat fon és sző meg (fő kozpontja Leeds) – és Worsted Manufacture [fésűsgyapjúipar] között, ez utóbbi hosszú gyapjúból fésűsfonalat fon és sző meg (fő kozpontja a yorkshire-i Bradford). – *F. E.*

[19] A lenfonal gépi termelésének ez a gyors elterjedése Írországban akkoriban halálos döfést adott a német (sziléziai, lausitzi, vesztfáliai) kezi fonású szálból szőtt vászon kivitelének. – *F. E.*

ára, amely oly alacsony volt, hogy szinte minden a jövőben lehetséges helyzetben elégséges profitot biztosított, arra indította a gyárosokat, hogy termelésüket megszakítás nélkül folytassák. A gyapjúgyárosoknak az év elején egy ideig igen sok munkájuk volt ... de attól tartok, hogy a valóságos keresletet gyakran a gyapjúáruk bizományba küldése helyettesíti és hogy a látszólagos virágzás, vagyis a teljes foglalkoztatottság periódusai nem mindig esnek egybe a szabályszerű kereslet periódusaival. Néhány hónapig a worsted-üzlet rendkívül jó volt... Az említett periódus elején a gyapjú ára rendkívül alacsonyan állt; a fonógyárosok a gyapjút előnyös árakon szerezték be és bizonyára jelentős mennyiségben. Amikor a tavaszi árveréseken a gyapjú ára emelkedett, ebből a fonógyárosok hasznot húztak és ezt a hasznot meg is tartották, mert a késztermékek iránti kereslet jelentős és tartós volt." („Reports of Insp. of Fact., [April] 1849", 42. old.)

„Ha tekintetbe vesszük az üzlet állapotának azokat az ingadozásait, melyek a gyári kerületekben most már 3 vagy 4 év óta előfordulnak, akkor, véleményem szerint, be kell látnunk, hogy valahol egy nagy zavaró ok áll fenn... Nem lehetséges-e, hogy a megnövelt gépi berendezés óriási termelőereje új elemet szolgáltatott ehhez?" („Reports of Insp. of Fact., April 1849", 42., 43. old.)

1848 novemberében, 1849 májusában és nyarán, októberig bezárólag az üzlet egyre inkább fellendült. „Leginkább érvényes ez a fésűsfonalból való szövetek gyártására, amelynek Bradford és Halifax a központja; ez az ipar soha azelőtt még megközelítőleg sem érte el jelenlegi kiterjedését... A nyersanyaggal való spekuláció és a várható kínálat felőli bizonytalanság a pamutiparban már eleve nagyobb izgalmat és gyakoribb ingadozást idézett elő, mint bármely más üzletágban. Itt jelenleg durvább pamutáruk készleteinek felhalmozódása megy végbe, ami a kisebb fonógyárosokat nyugtalanítja és máris kárt okozott nekik, úgyhogy többen közülük nem teljes idővel dolgoznak." („Reports of Insp. of Fact., October 1849", 64., 65. old.)

1850. Április. Továbbra is élénk üzletmenet. Kivétel: „A pamutipar egy részében nagy pangás, éppen a durva fonalszámokhoz és nehéz szövetekhez szükséges nyersanyag elégtelen kínálata következtében... Attól félnek, hogy a worsted-iparban nemrég felállított újabb gépek hasonló visszahatást fognak előidézni. Baker úr úgy számítja, hogy ebben az iparágban egyedül 1849-ben a szövőszékek termelése 40%-kal, az orsóké pedig 25–30%-kal emelkedett és a terjeszkedés még mindig ugyanebben az arányban folyik." („Reports of Insp. of Fact., April 1850", 54. old.)

1850. Október. „A gyapotár ... ebben az iparágban továbbra is jelenté-

keny nyomottságot okoz, különösen az olyan áruknál, amelyeknél a nyersanyag a termelési költségek jelentékeny részét alkotja. A nyersselyem nagy áremelkedése sok esetben ebben az ágban is nyomott állapotot idézett elő." („Reports of Insp. of Fact., October 1850", 14. old.) – Az Írországi Királyi Lentermesztési Társaság bizottságának itt idézett jelentése szerint a magas lenár, más mezőgazdasági termékek alacsony árszínvonala mellett, a lentermesztés jelentős kibővítését biztosította a következő évre. (31., 33. old.)

1853. Április. Nagy virágzás. „Az utóbbi 17 esztendő alatt, amióta hivatalból ismerem a lancashire-i gyári kerület állapotát, sohasem találkoztam ilyen általános virágzással. Az aktivitás valamennyi ágban rendkívüli", mondja L. Horner. („Reports of Insp. of Fact., April 1853", 19. old.)

1853. Október. Pangás a pamutiparban. „Túltermelés." („Reports of Insp. of Fact., October 1853", 15. old.)

1854. Április. „A gyapjúipar, ha nem is élénk, valamennyi gyárban teljes foglalkoztatottságot biztosított; ugyanúgy a pamutipar. A worsted-ipar az egész elmúlt fél évben általában rendszertelenül dolgozott... A leniparban zavarok álltak be, mert az orosz len és kender kínálata a krími háború következtében csökkent." („Reports of Insp. of Fact., [April] 1854", 37. old.)

1859. „A skót leniparban az üzletmenet még nyomott ... mert a nyersanyag kevés és drága; a múlt évi termés a balti tartományokban, ahonnan behozatalunk legnagyobb része származik, rossz minőségű volt és ez káros hatást fog gyakorolni a skót lenipar üzletmenetére; ezzel szemben a juta, amely sok durva árucikknél lassanként kiszorítja a lent, nem túl drága és nem is kevés... A dundee-i gépeknek körülbelül a fele most jutát fon." („Reports of Insp. of Fact., April 1859", 19. old.) – „A magas nyersanyagár következtében a lenfonás még korántsem kifizetődő, s míg valamennyi többi gyár teljes idővel dolgozik, a lenfeldolgozó gépek leállításának különböző példáival találkozunk... A jutafonás ... kielégítőbb helyzetben van, mert az utóbbi időben e nyersanyag ára mérsékeltebb lett." („Reports of Insp. of Fact., October 1859", 20. old.)

1861–64. Amerikai polgárháború. Cotton famine [gyapotínség]. A legjelentősebb példa arra, hogyan szakad meg a termelési folyamat a nyersanyag hiánya és drágasága következtében

1860. Április. „Ami az üzlet állását illeti, örömmel közölhetem Önökkel, hogy a magas nyersanyagár ellenére a textilipar minden ágában, a selyemfeldolgozás kivételével, az utóbbi fél évben e'ég jó volt a foglalkoztatottság... Néhány pamutipari kerületben hirdetés útján kerestek munkásokat, s Norfolkból és más mezőgazdasági grófságokból vándoroltak oda... Láthatóan

minden iparágban nagy nyersanyaghiány uralkodik. Egyedül ... ez a hiány az, ami korlátoz bennünket. A pamutiparban az újonnan létesített gyárak száma, a már meglevők bővítésének foka és a munkások utáni kereslet valószínűleg sohasem volt olyan magas, mint most. Bármerre nézünk, mindenütt nyersanyagot keresnek." („Reports of Insp. of Fact., April 1860" [57. old.].)

1860. Október. „Az üzlet állása a pamut-, gyapjú- és lenfonó kerületekben jó volt, sőt Írországban több mint egy éve állítólag »nagyon jó« és ha a magas nyersanyagár nem fékezi, még jobb lett volna. A lenfonógyárosok, úgy látszik, türelmetlenebbül várják, mint valaha, hogy a vasutak révén feltáruljanak az indiai segédforrások és ennek megfelelően India mezőgazdasága úgy fejlődjék, hogy végre ... szükségleteiknek megfelelő lenkínálathoz jussanak." („Reports of Insp. of Fact., October 1860", 37. old.)

1861. Április. „Az üzlet állása pillanatnyilag nyomott ... néhány pamutgyár nem teljes időt dolgozik és sok selyemgyár csak részben van foglalkoztatva. A nyersanyag drága. Ára a textilipar szinte valamennyi ágában magasabb, mint amelyen a fogyasztók zöme számára feldolgozhatnák." („Reports of Insp. of Fact., April 1861", 33. old.)

Most kiderült, hogy 1860-ban a pamutiparban túltermelés volt; ennek hatását még a következő években is érezni lehetett. „Két-három évbe telt, míg az 1860-as túltermelést a világpiac felszívta." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 127. old.) „A pamuttermékek kelet-ázsiai piacainak nyomott állapota 1860 elején megfelelő visszahatással volt az üzletre Blackburnben, ahol átlag 30 000 mechanikai szövőszék majdnem kizárólag e piac részére termelt szöveteket. A munka iránti kereslet ennek következtében itt már hónapokkal előbb korlátozott volt, semmint a gyapotblokád hatásai érezhetőkké váltak... Szerencsére ez sok gyárost megmentett a tönkrejutástól. A készletek értéke emelkedett, mialatt raktáron hevertek, és így megmenekültek attól a rettenetes elértéktelenedéstől, amely egyébként elkerülhetetlen az ilyen válságban." („Reports of Insp. of Fact., October 1862", 28., 29., 30. old.)

1861. Október. „Az üzlet egy idő óta igen nyomott volt... Nagyon valószínű, hogy a téli hónapok alatt sok gyárban erősen megrövidítik majd a munkaidőt. Ez azonban előre látható volt ... teljesen függetlenül azoktól az okoktól, melyek megszakították szokásos amerikai gyapotbehozatalunkat és -kivitelünket Amerikába, a munkaidő megrövidítése a közelgő télen szükségessé vált volna a termelésnek az utóbbi három évben tapasztalható erős növekedése és az indiai és kínai piacon jelentkező zavarok miatt." („Reports of Insp. of Fact., October 1861", 19. old.)

Gyapothulladék, kelet-indiai gyapot (Surat). Hatása a munkások bérére. A gépi berendezés tökéletesítése. A gyapot keményítőlisztlel és ásványokkal való pótlása. A keményítőliszt-írezés hatása a munkásokra. Finomabb fonalszámokat fonató gyárosok. A gyárosok csalása

„Egy gyáros a következőket írja nekem: »Ami az orsónkénti gyapotfelhasználás becslését illeti, ennél Ön nem veszi eléggé számításba azt a tényt, hogy gyapotdrágaság idején minden fonógyáros, aki közönséges (mondjuk 40-es fonalszámig, főleg 12–32-es számú) fonalat készít, lehetőleg olyan finom számokat fonat, amilyent csak tud, vagyis 16-os számot fog fonatni a korábbi 12-es helyett, vagy 22-es számot 16-os helyett stb.; és a szövőgyáros, aki ezeket a finom fonalakat felszöveti, kartonját azzal fogja a rendes súlyúvá tenni, hogy ennyivel több írezőanyagot ad hozzá. Ezt a segédeszközt most valóban gyalázatos mértékben használják. Megbízható forrásból hallottam, hogy vannak olyan kivitelre szánt közönséges inganyagok [shirtings], amelyek végenként 8 fontot nyomnak, s ebből 2 $^{3}/_{4}$ font írezés. Másfajta szövetekbe gyakran 50% írezőanyagot is tesznek; úgyhogy semmiképp sem hazudik az a gyáros, aki azzal dicsekszik, hogy meggazdagodik, noha szövött áruja fontját kevesebb pénzért adja el, mint amennyit a fonalért fizetett, amelyből az áru készült.«" („Reports of Insp. of Fact., April 1864", 27. old.)

„Azt is közölték velem, hogy a szövők egészségük fokozódó romlását annak az írezőanyagnak tulajdonítják, amelyet a kelet-indiai gyapotból font láncoknál használnak és amely most már nem kizárólag lisztből áll. Ez a lisztet helyettesítő pótanyag azonban azzal a nagy előnnyel jár, hogy jelentékenyen növeli a szövet súlyát, úgyhogy 15 font fonal 20 font szövetet ad." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 63. old. Ez a pótanyag őrölt zsírkő, úgynevezett China clay [kínai agyag] vagy gipsz, amelyet French chalknak [francia kréta] neveznek.) – „A szövők" (itt ez a munkásokat jelenti) „keresete nagyon csökkent azáltal, hogy láncírezéshez liszt helyett pótanyagokat használnak. Ez az írezőanyag a fonalat nehezebbé, de keménynyé és törékennyé is teszi. A lánc minden szála a szövőszékben az úgynevezett nyüstön megy keresztül, amelynek erős szálai a láncot szabályos helyzetben tartják; a keményre írezett láncok a nyüstben folyton szálszakadást idéznek elő; minden szakadás 5 percnyi időt rabol el a szövőtől a javításra; a szövőnek most legalább tízszer sűrűbben kell kijavítania ilyen károkat, mint azelőtt és a szövőszék teljesítménye a munkanap folyamán most természetesen megfelelően kevesebb." (I. m. 42–43. old.)

„Ashtonban, Stalybridge-ben, Mossleyben, Oldhamben stb. a munkaidőt teljes egyharmadával korlátozták és hétről hétre még jobban megrövi-

dítik... A munkaidő e megrövidítésével egyidejűen sok ágban bérleszállítás is történt." (13. old.) – 1861 elején Lancashire egyes vidékein a mechanikai szövők sztrájkba léptek. Néhány gyáros 5–7 $^1/_2$ százalékos bérleszállítást jelentett be; a munkások álláspontja az volt, hogy a béreket hagyják változatlanul, de a munkaidőt rövidítsék meg. A vállalkozók ebbe nem egyeztek bele és kitört a sztrájk. Egy hónap múlva a munkásoknak engedniök kellett. De most mind a kettőben részesültek: „A bérleszállításon kívül, amelybe a munkások végül beleegyeztek, sok gyár most nem teljes munkaidővel dolgozik." („Reports of Insp. of Fact., April 1861", 23. old.)

1862. Április. „A munkások szenvedései legutóbbi jelentésem kelte óta jelentősen megnövekedtek; de soha az ipar történetében nem viseltek el ilyen váratlan és ilyen súlyos szenvedéseket ennyi néma megadással és türelmes önérzettel." („Reports of Insp. of Fact., April 1862", 10. old.) – „A pillanatnyilag teljesen munka nélküli munkások arányszáma úgy látszik nem sokkal nagyobb, mint 1848-ban, amikor a megszokott pánik uralkodott, amely azonban elég jelentékeny volt ahhoz, hogy rábírja a nyugtalanított gyárosokat, állítsanak össze statisztikát a pamutiparról, hasonlót ahhoz, amilyent most hetenként kiadnak... 1848 májusában Manchester pamutipari munkásainak 15 %-a munkanélküli volt, 12 %-a nem teljes munkaidővel, több mint 70 %-a pedig teljes munkaidővel dolgozott. 1862 május 28-án 15 % volt munka nélkül, 35 % dolgozott nem teljes munkaidővel, 49 % teljes munkaidővel... A szomszédos helységekben, például Stockportban, a nem teljes idővel vagy egyáltalában nem foglalkoztatottak százalékszáma magasabb, a teljes idővel foglalkoztatottaké alacsonyabb", mert itt durvább fonalszámokat fonnak, mint Manchesterben. (16. old.)

1862. Október. „A legutóbbi hivatalos statisztika szerint 1861-ben az Egyesült Királyságban 2887 pamutgyár volt, ebből 2109 az én kerületemben" (Lancashire és Cheshire). „Tudtam persze, hogy kerületem 2109 gyárának igen jelentékeny része kis vállalat, amely csak kevés embert foglalkoztat. Mégis meglepődtem, amikor kitudódott, hogy milyen nagy az ilyen üzemek száma. 392-nél, vagyis 19 %-nál a hajtóerő – gőz vagy víz – 10 lóerőnél kevesebb; 345-nél, vagyis 16 %-nál – 10 és 20 lóerő között; 1372-nél 20 lóerő vagy több... Ezeknek a kis gyárosoknak igen jelentős része – az összesek több mint egyharmada – nemrég még maga is munkás volt: olyan emberek ezek, akik nem rendelkeznek tőkével... A súly java része tehát a fennmaradó kétharmadra esik." („Reports of Insp. of Fact., October 1862", 18–19. old.)

Ugyanezen jelentés szerint a lancashire-i és cheshire-i pamutipari munkások közül akkor 40 146 volt teljes idővel foglalkoztatva, vagyis 11,3 %;

korlátozott munkaidővel 134 767, vagyis 38%; munka nélkül volt 179 721, vagyis 50,7%. Ha levonjuk a Manchesterre és Boltonra vonatkozó adatokat – e városokban főleg finom fonalszámokat fonnak, ezt az ágat pedig a gyapotínség viszonylag kevéssé érinti –, a dolog még kedvezőtlenebb színben tűnik fel, tudniillik: teljes idővel foglalkoztatottak – 8,5%, korlátozott idővel foglalkoztatottak – 38%; munkanélküliek – 53,5%. (19–20. old.)

„A munkások szempontjából lényeges különbség, hogy jó vagy rossz gyapotot dolgoznak-e fel. Az év első hónapjaiban, amikor a gyárosok azzal igyekeztek fenntartani gyáraik szabályos működését, hogy minden mérsékelt áron megvehető gyapotot felhasználtak, sok rossz gyapot került olyan gyárakba, amelyekben azelőtt rendszerint jó gyapotot használtak; a munkások bérében akkora különbség mutatkozott, hogy sok sztrájk tört ki, mert a munkások a régi darabbér mellett nem tudtak többé elviselhető napi keresetet elérni... Néhány esetben a rossz gyapot alkalmazásából eredő különbség még teljes munkaidő mellett is az egész bér felére rúgott." (27. old.)

1863. Április. „Ez év folyamán aligha lehet a pamutipari munkások felénél többet teljes idővel foglalkoztatni." („Reports of Insp. of Fact., April 1863", 14. old.)

„A kelet-indiai gyapot felhasználásánál, amire a gyárak most rákényszerülnek, igen komoly hátrány az, hogy a gépi berendezés sebességét nagyon meg kell lassítani. Az utóbbi években mindent elkövettek e sebesség növelése érdekében, hogy ugyanaz a gépi berendezés több munkát végezzen. De a csökkentett sebesség a munkást éppúgy érinti, mint a gyárost; mert a munkások többségét darabbérben fizetik, a fonókat a megfont fonal fontja szerint, a szövőket a megszőtt végek száma szerint; és még a többi, hetibérben fizetett munkásnál is bércsökkenésnek kell beállnia a termelés csökkenése következtében. Vizsgálataim ... és a pamutipari munkások ez év folyamán elért keresetéről rendelkezésemre bocsátott kimutatások szerint ... a csökkenés, az 1861-ben érvényben volt bérekhez viszonyítva, átlagosan 20%, egyes esetekben 50%." (13. old.) – „A kereset összege ... attól függ, milyen anyagot dolgoznak fel... A munkások helyzete, a megkeresett bérösszeg tekintetében, most" (1863 október) „sokkal jobb, mint tavaly ilyenkor. A gépi berendezésen tökéletesítéseket hajtottak végre, jobban ismerik a nyersanyagot, és a munkások könnyebben birkóznak meg azokkal a nehézségekkel, amelyekkel eleinte küzdeniök kellett. Múlt tavasszal Prestonban voltam egy varróiskolában" (jótékonysági intézmény munkanélküliek számára); „két fiatal leány, akit a minap egy szövödébe küldtek azzal, hogy a gyáros állítása szerint heti 4 shillinget kereshetnek, újrafelvételét kérte az iskolába és arról panaszkodott, hogy heti 1 shillinget sem kereshe-

tett. Kaptam adatokat selfacting minderekre" [szelfaktor-fonómunkásokra] „vonatkozóan... Két-két szelfaktort kezelő férfiak keresete 14 teljes munkanapra 8 sh. 11 d. volt, s ebből az összegből még levonták a lakbért, emellett a gyáros" (milyen nemeslelkű!) „a lakbér felét ajándékképpen visszaadta. A minderek 6 sh. 11 d. összeget vittek haza. 1862 utolsó hónapjaiban sok helyütt a selfacting minderek 5–9 sh.-et, a szövők 2–6 sh.-et kerestek hetenként... A helyzet jelenleg sokkal egészségesebb, bár a kereset a legtöbb kerületben még mindig igen alacsony... Az indiai gyapot szálának rövidségén és szennyeződésén kívül több más ok is közrejátszott a kereset csökkenésében. Így például most szokásba jött, hogy bőven kevernek gyapothulladékot az indiai gyapothoz, ez pedig természetesen még inkább növeli a fonómunkás nehézségeit. A rostok rövidsége miatt könnyebben szakad a szál a mule kihúzásánál és a fonal sodrásánál, a mule-t pedig nem lehet olyan szabályosan működtetni... Hasonlóképpen, minthogy a szálakra nagy figyelmet kell fordítani, egy szövőnő gyakran csak egy szövőszéket kezelhet és csak igen kevesen kezelhetnek kettőnél többet... Sok esetben a munkások bére éppenséggel 5, $7\frac{1}{2}$ és 10%-kal csökkent ... az esetek többségében a munkásnak kell törnie a fejét, hogyan birkózzék meg a nyersanyaggal, s hogyan jusson a rendes bértétel mellett a szokásos keresethez... Egy másik nehézség, amellyel a szövőmunkásoknak időnként meg kell küzdeniök, abban áll, hogy rossz anyagból jó szövetet kell készíteniök és bérlevonásokkal büntetik őket, ha munkájuk eredménye nem kielégítő." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 41–43. old.)

A bérek még ott is nyomorúságosak voltak, ahol teljes időt dolgoztak. A pamutipari munkások készséggel jelentkeztek mindazokra a közmunkákra – csatornázásra, útépítésre, kőtörésre, utcakövezésre –, amelyekre igénybe vették őket, csakhogy a helyi hatóságoktól a segélyt (ez valójában a gyárosok segélyezése volt; lásd I. könyv 598/589. [536.] old.) megkapják. Az egész burzsoázia őrködött a munkásokra. A leggyalázatosabb éhbért ajánlották fel a munkásnak, s ha az nem akarta elfogadni, a segélybizottság törölte a segélyezendők listájáról. Aranykor volt ez a gyáros urak számára, mert a munkások vagy éhhalálra kényszerültek, vagy arra, hogy bármilyen, a burzsoá számára legnagyobb profitot hajtó árért dolgozzanak, a segélybizottságok pedig a tőkések házőrző kutyáiként működtek. Ugyanakkor a gyárosok, titkos megegyezésben a kormánnyal, amennyire csak lehetett, megakadályozták a kivándorlást, részint, hogy a munkások húsában és vérében létező tőkéjüket állandóan készenlétben tartsák, részint, hogy biztosítsák a munkásokból kisajtolt lakbért.

„A segélybizottságok e tekintetben nagy szigorral jártak el. Valahányszor

munkát kínáltak, azokat a munkásokat, akiknek felajánlották, törölték a listáról, s így kényszerítették őket a munka elfogadására. Ha a munkások vonakodtak munkába állni ... ennek az volt az oka, hogy keresetük csak névleges, munkájuk azonban rendkívül nehéz lett volna." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 97. old.)

A munkások minden munkára hajlandók voltak, amire a Public Works Act [közmunkáról szóló törvény] alapján alkalmazták őket. „Az alapelvek, melyek szerint az ipari foglalkoztatásokat megszervezték, a különböző városokban jelentékenyen eltértek. De még azokon a helyeken is, ahol a szabadban végzett munka nem kizárólag munkapróbául (labour test) szolgált, ezt a munkát mégis vagy pusztán a szokásos segélyösszeggel díjazták, vagy csak oly jelentéktelenül többel, hogy valójában munkapróbává vált." (69. old.) „Az 1863. évi Public Works Act feladata volt, hogy ezen a bajon segítsen s a munkás számára lehetővé tegye, hogy független napszámosként keresse meg napibérét. E törvénynek hármas célja volt: 1. felhatalmazni a helyi hatóságokat, hogy" (az Állami Központi Szegénygondozó hivatal elnökének beleegyezésével) „pénzt vegyenek kölcsön az állami kölcsönök folyósítását intéző biztosoktól; 2. megkönnyíteni a városrendezést a pamutipari kerületek városaiban; 3. munkához és kifizetődő keresethez (remunerative wages) juttatni a munkanélkülieket." E törvény alapján 1863 október végéig 883 700 £ összegben engedélyeztek kölcsönöket. (70. old.) Főleg csatornázási, útépítési, utcakövezési munkákat végeztek, víztárolókat építettek a víz hajtóerejének felhasználására stb.

Henderson úr, a blackburni bizottság elnöke, így ír erről Redgrave gyárfelügyelőnek: „Valamennyi tapasztalatom közül, amelyet a szenvedés és nyomor mostani időszaka folyamán szereztem, semmi sem lepett meg jobban és nem okozott nagyobb örömet, mint az, hogy milyen készségesen és derűsen vállalták e kerület munkanélkülijei a munkát, amelyet nekik a Public Works Act alapján Blackburn város tanácsa felajánlott. Alig képzelhető élesebb ellentét, mint amikor egy pamutfonó, aki azelőtt szakmunkásként a gyárban dolgozott, most napszámosként egy szennyvízlevezető csatornában dolgozik, 14 vagy 18 láb mélységben." (A munkások ennél a munkánál családjuk nagyságához mérten 4—12 sh.-et kerestek hetenként s ebből az óriási összegből gyakran nyolcszemélyes családnak kellett megélnie. A nyárspolgár urak ezzel kétszeres profitra tettek szert: először is, a pénzt füstös és elhanyagolt városaik rendezésére kivételesen alacsony kamat mellett kapták meg; másodszor, a munkásoknak a rendesnél jóval alacsonyabb bért fizettek.) „Az a munkás, aki azelőtt szinte trópusi hőmérséklethez szokott, olyan munkához, amelynél mozdulatai ügyességének és pontosságának

mérhetetlenül több hasznát vette, mint izmai erejének, aki a most elérhető kereset kétszereséhez, néha háromszorosához szokott, ez a munkás azzal, hogy készségesen elfogadja a neki felajánlott alkalmaztatást, akkora önmegtagadásról és belátásról tesz tanúbizonyságot, hogy ez a legnagyobb mértékben becsületére válik. Blackburnben a munkanélkülieket szinte minden szabad ég alatt végzett munkánál kipróbálták; tapadós, súlyos agyagföldnek tekintélyes mélységből történő kiemelésénél, lecsapolásnál, kőtörésnél, útépítésnél, 14, 16, sőt helyenként 20 láb mélységű utcai csatornák ásásánál. Gyakran 10–12 hüvelyknyi sárban és vízben állnak és mindig olyan éghajlati viszonyok között dolgoznak, amelyeket, nedves hideg tekintetében, Anglia egyetlen kerülete sem múl felül, ha egyáltalában elér." (91–92. old.) – „A munkások magatartása szinte kifogástalan volt ... készek voltak arra, hogy a szabadban való munkát elvállalják s megbirkózzanak vele." (69. old.)

1864. Április. „Időnként különböző kerületekben munkáshiányról panaszkodnak, főleg bizonyos ágakban, például a szövőiparban ... e panaszok azonban éppúgy erednek a csekély bérből, amelyet a munkások a rossz minőségű fonalak használata következtében kereshetnek, mint abból, hogy a munkások száma éppen ebben a különös iparágban valóban némileg kevés. A múlt hónapban egyes gyárosok és munkásaik között számos viszály tört ki a bér miatt. Sajnálom, hogy túlságosan is gyakran kerül sor sztrájkra... A gyárosok a Public Works Act hatását konkurrenciának érezték, s ezért Bacup helyi bizottsága felfüggesztette tevékenységét, mert bár még nem minden gyár dolgozik, máris munkáshiány mutatkozott." („Reports of Insp. of Fact., April 1864", 9. old.) Csakugyan legfőbb ideje volt, hogy a gyáros urak észbekapjanak. A Public Works Act következtében a kereslet úgy megnőtt, hogy a Bacup melletti kőbányákban némelyik gyári munkás most 4–5 sh.-et is keresett naponta. Így aztán lassanként megszüntették a a közmunkákat – az 1848. évi Ateliers nationaux* ez új kiadását, amelyeket azonban ez alkalommal a burzsoázia érdekében hoztak létre.

Experimenta in corpore vili**

„Jóllehet én a" (teljes idővel foglalkoztatott) „munkások erősen leszorított bérét, különböző gyárakban kapott valóságos keresetét adtam meg, ebből korántsem következik, hogy ugyanazt az összeget hétről hétre megkeresik. A munkásoknak itt nagy ingadozásokat kell elviselniök, mert a gyárosok ugyanabban a gyárban állandóan kísérleteznek a gyapot és a hulladék különböző fajtáival és arányaival; a »keveréket«, amint ezt nevezik,

gyakran változtatják, s a munkások keresete a gyapotkeverék minősége szerint emelkedik vagy csökken. Olykor csak 15%-nyira maradt el a korábbi keresetüktől, egy-két héten át meg 50 vagy 60%-ra csökkent." Redgrave felügyelő, aki ezt írja, most a gyakorlatból vett adatokat közöl a bérekről; itt elég lesz belőlük a következő néhány példa:

A, szövő, hattagú család, heti 4 napot van foglalkoztatva, keresete 6 sh. 8 1/2 d.; *B*, twister [cérnázó], heti 4 1/2 nap, 6 sh.; *C*, szövő, négytagú család, heti 5 nap, 5 sh. 1 d.; *D*, slubber [durva előfonó], hattagú család, heti 4 nap, 7 sh. 10 d.; *E*, szövő, héttagú család, 3 nap, 5 sh. stb. Redgrave így folytatja: „A fenti adatok figyelemre méltók, mert azt bizonyítják, hogy a munka némely család számára szerencsétlenséggé vált volna – mert nemcsak csökkenti a jövedelmet, hanem olyan mélyre szorítja, hogy a család feltétlen szükségleteinek legfeljebb egészen kis részét lehet belőle kielégíteni –, ha nem adnának kiegészítő segélyt olyan esetekben, amikor a család keresete nem éri el azt az összeget, amelyet segélyként kapna, ha valamenynyi tagja munkanélküli volna." („Reports of Insp. of Fact., October 1863", 50–53. old.)

„1863 június 5. óta nem volt egyetlen hét, melynek folyamán az összes munkások átlagos munkaideje több lett volna, mint 2 nap 7 óra és néhány perc." (I. m. 121. old.)

A válság kezdetétől 1863 március 25-ig a szegénygondozó hivatalok, a Központi Segélybizottság és a Londoni Városi Tanács mellett működő bizottság közel *hárommillió* £-et adtak ki. (13. old.)

„Az egyik körzetben, ahol kétségkívül a legfinomabb fonalat fonják... a fonók 15%-os közvetett bércsökkentést szenvednek el azáltal, hogy Sea Islandről egyiptomi gyapotra térnek át... Az egyik nagy kiterjedésű körületben, ahol tömegével keverik a gyapothulladékot az indiai gyapothoz, a fonók bérét 5%-kal csökkentették, s ezenkívül még 20–30%-ot veszítettek azáltal, hogy Suratot és hulladékot dolgoznak fel. A szövők négy szövőszékről kettőre tértek át. 1860-ban mindegyik szövőszéken 5 sh. 7 d.-t kerestek, 1863-ban csak 3 sh. 4 d.-t... A pénzbírságok, amelyek azelőtt az amerikai gyapotnál 3 d. és 6 d. között váltakoztak" (egy-egy fonó részéről), „most 1 sh.-től 3 sh. 6 d.-ig terjednek." Az egyik kerületben, ahol egyiptomi gyapotot kelet-indiaival keverten használtak, „a mule-fonók átlagbére 1860-ban 18–25 sh. volt, most pedig 10–18 sh. Ezt nem kizárólag a rosszabb gyapot okozta, hanem az is, hogy a mule sebességét csökkentették, hogy erősebb sodrást adjanak a fonalnak, amiért rendes időkben a bértarifa szerint a munkások külön fizetséget kaptak volna." (43., 44., 45–50. old.) „A kelet-indiai gyapot feldolgozása a gyárosnak talán itt-ott hasznot hajtott ugyan, a mun-

kásoknak azonban, mint látjuk" (lásd a bérlistát az 53. oldalon) „1861-hez képest meg kellett ezért szenvedniök. Ha a Surat használata meghonosodik, a munkások ugyanazt a keresetet fogják követelni, mint 1861-ben; ez azonban komolyan érintené a gyárosok profitját, hacsak ki nem egyenlítik akár a gyapot, akár a gyártmányok árának megváltoztatásával." (105. old.)

Házbér. „Ha a munkások lakta cottage a gyárosé, a házbért ez gyakran a munkabérből vonja le, még akkor is, ha a munkások nem teljes időt dolgoznak. Ezeknek az épületeknek az értéke mégis csökkent, s a viskók most 25–50%-kal olcsóbban kaphatók, mint régebben; azt a cottage-ot, amelynek bére különben heti 3 sh. 6 d. volt, most 2 sh. 4 d.-ért lehet kibérelni, sőt néha még kevesebbért is." (57. old.)

Kivándorlás. A gyárosok természetesen ellenezték a munkások kivándorlását, részint mert „reménykedtek, hogy jobb idők virradnak a pamutiparra, s azt akarták, hogy kéznél legyenek az eszközök, amelyekkel gyárukat a legelőnyösebb módon üzemeltethetik". Azonkívül pedig „sok gyáros egyben tulajdonosa azoknak a házaknak, amelyekben az általa foglalkoztatott munkások laknak, s legalábbis néhányan közülük feltétlenül számítanak arra, hogy a felgyülemlett házbérhátralék egy részét később megkapják". (96. old.)

Bernal Osborne képviselő úr 1864 október 22-én választóihoz intézett beszédében azt mondja, hogy a lancashire-i munkások úgy viselkedtek, mint az ókori filozófusok (sztoikusok). Nem inkább úgy, mint a birkák?

Hetedik fejezet

Pótlások

Tegyük fel – ahogyan ebben a szakaszban feltételeztük –, hogy a termelés minden egyes külön területén elsajátított profit tömege egyenlő annak az értéktöbbletnek az összegével, amelyet az ezen a területen befektetett összeg hoz létre. A burzsoá a profitot még akkor sem fogja az értéktöbblettel, azaz a meg nem fizetett többletmunkával azonosnak tekinteni, éspedig a következő okokból:

1. A forgalom folyamatában elfeledkezik a termelési folyamatról. Az áruk értékének a realizálása – ami magában foglalja értéktöbbletük realizálását – az ő szemében az értéktöbblet létrehozása. {A kéziratban üresen hagyott hely arra mutat, hogy Marx ezt a pontot bővebben ki akarta fejteni. – *F. E.*}

2. A munka ugyanazon kizsákmányolási fokát előfeltételezve, megmutatkozott, hogy a hitelrendszer előidézte összes módosulásoktól, a tőkések egymás közti összes csalásaitól és becsapásaitól, továbbá a piac bármilyen kedvező megválasztásától függetlenül a profitráta igen különböző lehet aszerint, hogy a nyersanyagot olcsóbban vagy drágábban, több vagy kevesebb szakértelemmel vásárolták meg; hogy az alkalmazott gépi berendezés mennyire termelékeny, célszerű és olcsó; hogy a termelési folyamat különböző fokainak egész megszervezése mennyire tökéletes, hogy az anyagpazarlást mennyire küszöbölték ki, az irányítás és felügyelet mennyire egyszerű és hatásos stb. Röviden, ha a meghatározott változó tőkére eső értéktöbblet adva van is, még mindig nagymértékben függ magának a tőkésnek vagy felügyelőinek és alkalmazottainak egyéni üzleti ügyességétől, hogy ugyanaz az értéktöbblet nagyobb vagy kisebb profitrátában fejeződik-e ki, s ennélfogva, hogy nagyobb vagy kisebb tömegű profitot nyújt. Tegyük fel, hogy ugyanaz az 1000 £ értéktöbblet, amely 1000 £ munkabér terméke, *A* vállalkozásban 9000 £, a másik, *B* vállalkozásban pedig 11 000 £ állandó tőkére jut. *A* esetében $p' = \frac{1000}{10\,000} = 10\,\%$. *B* esetében $p' = \frac{1000}{12\,000} = 8\,\frac{1}{3}\,\%$. Az össztőke *A*-nál viszonylag több profitot termel, mint *B*-nél, mert ott a profitráta magasabb, mint itt, noha mindkét esetben az előlegezett változó

tőke = 1000 és a belőle szerzett értéktöbblet ugyancsak = 1000, tehát mindkét esetben ugyanannyi munkás ugyanakkora kizsákmányolása megy végbe. Ugyanazon tömegű értéktöbblet kifejeződésének ez a különbözősége, vagyis a profitrátáknak s ennélfogva maguknak a profitoknak a különbözősége a munka egyenlő kizsákmányolása mellett — ez a különbözőség más forrásokból is eredhet; de származhat egyes-egyedül abból, hogy a két vállalatot különböző üzleti ügyességgel vezetik. S ez a körülmény elhiteti a tőkéssel — meggyőzi őt arról —, hogy profitja nem a munka kizsákmányolásának köszönhető, hanem, legalábbis részben, más, ettől független körülményeknek is, de főleg az ő egyéni tettének.

Abból, amit ebben az első szakaszban kifejtettünk, következik, hogy téves az a nézet (Rodbertus*), amely szerint (eltérően a földjáradéktól, ahol például a földterület ugyanaz marad, miközben a járadék nő) a tőke nagyságának megváltozása nincs hatással a profit és a tőke közti arányra, tehát a profitrátára, mivel ha a profit tömege nő, növekszik a tőke tömege is, amely után a profitot számítják és fordítva.

Ez csak két esetben igaz. Először akkor, ha, minden egyéb körülményt, tehát kiváltképpen az értéktöbblet rátáját változatlannak előfeltételezve, változás következik be annak az árunak az értékében, amely a pénzáru. (Ugyanez történik az értékjelek csupán névleges értékváltozása, emelkedése vagy csökkenése esetén, ha egyébként ugyanazok a körülmények.) Tegyük fel, hogy az össztőke = 100 £ és a profit = 20 £, a profitráta tehát = 20%. Ha mármost az arany értéke a felére süllyed vagy a kétszeresére emelkedik, akkor az első esetben ugyanaz a tőke, amely azelőtt 100 £-et ért, 200 £-et fog érni és a profit értéke 40 £ lesz, azaz ebben a pénzkifejezésben fog ábrázolódni a korábbi 20 £ helyett. A második esetben a tőke értéke 50 £-re süllyed és a profit 10 £ értékű termékben ábrázolódik. De mindkét esetben 200 : 40 = = 50 : 10 = 100 : 20 = 20%. Mindezekben az esetekben azonban valójában nem a tőkeértékben, hanem csak ugyanannak az értéknek és ugyanannak az értéktöbbletnek a pénzkifejezésében történt volna nagyságváltozás. Ez tehát $\frac{m}{C}$-t, vagyis a profitrátát szintén nem érinthetné.

A másik eset az, amikor valóban történik nagyságváltozás az értékben, de ezt a nagyságváltozást nem kíséri változás a v : c arányában, azaz amikor az értéktöbblet állandó rátája mellett a munkaerőre fordított tőke (a változó tőkét a mozgásba hozott munkaerő mutatószámának tekintjük) aránya a termelési eszközökre fordított tőkéhez ugyanaz marad. Ilyen körülmények kö-

zött akár C, akár nC, akár $\frac{C}{n}$ a tőkénk, például 1000 vagy 2000, vagy 500, a profit 20%-os profitráta mellett az első esetben = 200, a másodikban = = 400, a harmadikban = 100 lesz; de $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. Azaz a profitráta itt azért változatlan, mert a tőke összetétele ugyanaz marad és nem érinti a tőke nagyságváltozása. Ezért a profit tömegének növekedése vagy csökkenése itt csak az alkalmazott tőke nagyságának növekedését vagy csökkenését mutatja.

Az első esetben tehát az alkalmazott tőkének csak látszólagos nagyságváltozása megy végbe, a második esetben valóságos nagyságváltozás, de nem megy végbe változás a tőke szerves összetételében, változó részének az állandóhoz való arányában. E két eset kivételével azonban az alkalmazott tőke nagyságváltozása vagy *következménye* a tőke valamelyik alkotórészében előzőleg bekövetkezett értékváltozásnak, és ezért (amennyiben a változó tőkével együtt maga az értéktöbblet is meg nem változik) a tőke alkotórészei viszonylagos nagyságában bekövetkezett változásnak; vagy pedig ez a nagyságváltozás (mint nagy méretekben végzett munkáknál, új gépi berendezés bevezetésénél stb.) *oka* annak, hogy a tőke két szerves alkotórészének viszonylagos nagysága megváltozik. Ezért mindezekben az esetekben, egyébként azonos körülmények között, az alkalmazott tőke nagyságváltozását a profitráta egyidejű megváltozásának kell kísérnie.

A profitráta növekedése mindig onnan ered, hogy az értéktöbblet a maga termelési költségeihez, azaz az előlegezett összes tőkéhez viszonyítva relatíve vagy abszolúte növekedik, vagyis a profit rátája és az értéktöbblet rátája közti különbség csökken.

A profit rátájának a tőke szerves alkotórészei megváltozásától vagy a tőke abszolút nagyságától független ingadozásai azért lehetségesek, mert az előlegezett tőke értéke, bármilyen formában, álló- vagy forgótőke alakjában létezzék is, az újratermeléséhez szükséges munkaidőnek – a már létező tőkétől független – növekedése vagy csökkenése következtében emelkedik vagy süllyed. Minden áru értékét – tehát azon árukét is, amelyekből a tőke áll – nem az a szükséges munkaidő szabja meg, amely bennük magukban foglaltatik, hanem az újratermelésükhöz *társadalmilag* szükséges munkaidő. Ez az újratermelés az eredeti termelés feltételeitől különböző, nehezebb vagy könnyebb körülmények között mehet végbe. Ha a változott körülmények között általában kétszer annyi, vagy fordítva, feleannyi időre van szükség, hogy ugyanazt a dologi tőkét újratermeljék, akkor a pénz változat-

lan értéke esetén a tőke, amely korábban 100 £-et ért, most 200, illetőleg 50 £-et érne. Ha ez az értékemelkedés vagy elértéktelenedés a tőke mindegyik alkotórészét egyenlő mértékben érintené, akkor a profit is ennek megfelelően kétszeres vagy csak feleakkora pénzösszegben fejeződne ki. Viszont ha az értékváltozás magában foglalja a tőke szerves összetételének megváltozását, ha növeli vagy csökkenti a változó tőkerész arányát az állandóhoz, akkor a profitráta egyébként azonos körülmények között a változó tőke relatív növekedésével emelkedni, relatív csökkenésével süllyedni fog. Ha az előlegezett tőkének csak a pénzértéke emelkedik vagy süllyed (a pénz értékváltozása következtében), akkor ugyanilyen arányban nő vagy csökken az értéktöbblet pénzkifejezése. A profitráta nem változik.

MÁSODIK SZAKASZ

A profit átváltozása átlagprofittá

Nyolcadik fejezet

A tőkék különböző összetétele különböző termelési ágakban és a profitráták ebből következő különbözősége

Az előző szakaszban többek között bebizonyítottuk, hogy változatlan értéktöbbletráta mellett a profitráta változhat, emelkedhet vagy süllyedhet. Ebben a fejezetben azt előfeltételezzük, hogy a munka kizsákmányolási foka, ennélfogva az értéktöbblet rátája és a munkanap hossza, minden termelési szférában, amelyre a társadalmi munka valamely adott országban megoszlik, egyenlő nagyságú, egyenlő magas. Sok olyan különbözőségről, amelyek a munka különböző termelési szférákban való kizsákmányolásában mutatkoznak, már A. Smith részletesen bebizonyította*, hogy ezek mindenféle valóságos vagy előítéletből elfogadott kompenzációs okok révén kiegyenlítődnek, s ezért, mint csak látszólagos és tovatűnő különbözőségek, az általános viszonyok vizsgálata szempontjából nem számítanak. Más különbségek, például a munkabér nagyságában, nagyobbrészt az egyszerű és a bonyolult munka közti, már az I. könyv elején, a 19. [49–50.] oldalon említett különbségen alapulnak, és bár a munkások sorsát a különféle termelési szférákban igen egyenlőtlenné teszik, a munka kizsákmányolási fokát e különféle szférákban semmiképpen nem érintik. Ha például az aranyműves munkáját drágábban fizetik meg, mint a napszámosét, az aranyműves többletmunkája ugyanilyen arányban nagyobb értéktöbbletet is termel, mint a napszámosé. És bár a munkabérek és munkanapok s ennélfogva az értéktöbbletráta kiegyenlítődését különböző termelési szférák között, sőt ugyanazon termelési szférában befektetett különböző tőkék között sokféle helyi akadály hátráltatja, a tőkés termelés haladásával és az összes gazdasági viszonyok e termelési módnak való alárendelésével a kiegyenlítődés mindinkább megtörténik. Bármennyire fontos is az ilyen súrlódások vizsgálata minden olyan speciális mű számára, amely a munkabérrel foglalkozik, a tőkés termelés általános vizsgálata szempontjából mint véletlent és lényegtelent el kell őket hanyagolni. Ilyen általános vizsgálatnál egyáltalában mindig elő-

feltételezik, hogy a valóságos viszonyok megfelelnek fogalmuknak, vagy, ami ugyanaz, a valóságos viszonyokat csak annyiban ábrázolják, amennyiben azok saját általános típusukat fejezik ki.

A különböző országokbeli értéktöbbletrátákban és ezért a munka kizsákmányolásának nemzeti fokaiban mutatkozó különbség a mostani vizsgálódás szempontjából teljesen közömbös. Ebben a szakaszban ugyanis éppen azt akarjuk ábrázolni, milyen módon alakul ki egy általános profitráta egy országon belül. Világos azonban, hogy a különböző nemzeti profitráták összehasonlításánál csak azt, amit korábban már kifejtettünk, kell egybevetnünk az itt kifejtendővel. Először az értéktöbblet nemzeti rátáinak különbségeit kell szemügyre vennünk, s azután, ezeknek az adott értéktöbbletrátáknak az alapzatán, hasonlíthatjuk össze a különböző nemzeti profitrátákat. Amennyiben ezek különbözősége nem az értéktöbblet nemzeti rátáinak különbözőségéből ered, olyan körülményekből kell következnie, amelyek között, akárcsak e fejezet vizsgálataiban, az értéktöbbletet mint mindenütt egyenlőt, mint állandót előfeltételezzük.

Az előző fejezetben kimutattuk, hogy az értéktöbblet rátáját állandónak előfeltételezve – az a profitráta, amelyet egy meghatározott tőke eredményez, emelkedhet vagy süllyedhet olyan körülmények következtében, amelyek az állandó tőke egyik vagy másik részének értékét növelik vagy csökkentik, s ezáltal a tőke állandó és változó alkotórészei közti arányt egyáltalában befolyásolják. Megjegyezzük továbbá, hogy hasonlóképpen befolyásolhatják a profitrátát olyan körülmények is, amelyek a tőke megtérülési idejét meghosszabbítják vagy megrövidítik. Minthogy a profit tömege azonos az értéktöbblet tömegével, magával az értéktöbblettel, az is kitűnt, hogy a profit *tömegét* – eltérően a profit *rátájától* – az imént említett értékingadozások nem érintik. Ezek csak a rátát módosítják, amelyben az adott értéktöbblet és ennélfogva az adott nagyságú profit is kifejeződik, azaz a profit viszonylagos nagyságát, az előlegezett tőke nagyságához viszonyított nagyságát. Ha az ilyen értékingadozások következtében tőke kötődött meg vagy vált szabaddá, e közvetett úton nemcsak a profitráta, hanem maga a profit is módosulhatott. Ez azonban ilyenkor mindig csak a már alkalmazott tőkére volt érvényes, nem pedig új tőkebefektetésre; s ezenkívül magának a profitnak a gyarapodása vagy csökkenése mindig attól függött, hogy a szóban forgó értékingadozások következtében ugyanazzal a tőkével mennyire lehetett több vagy kevesebb munkát mozgásba hozni, tehát ugyanazzal a tőkével – változatlan értéktöbbletráta mellett – nagyobb vagy kisebb értéktöbblettömeget termelni. Ez a látszólagos kivétel korántsem mondott ellent az általános szabálynak és nem alkotott kivételt alóla,

hanem valójában csak egy különös esete volt az általános törvény alkalmazásának.

Ha az előző szakaszban kitűnt, hogy a munka állandó kizsákmányolási foka mellett az állandó tőke alkotórészeinek értékváltozásával és ugyanígy a tőke megtérülési idejének változásával megváltozik a profitráta, ebből magától következik, hogy az egyidejűleg egymás mellett létező különböző termelési szféráknak profitrátái különbözőek lesznek, ha egyébként változatlan körülmények között különböző az alkalmazott tőkék megtérülési ideje, vagy ha e tőkék szerves alkotórészei közötti értékarány a különböző termelési ágakban különböző. Amit korábban mint ugyanazzal a tőkével időben egymás után történő változásokat vizsgáltunk, azt most mint a különböző termelési szférákban egymás mellett fennálló tőkebefektetések között egyidejűleg meglevő különbségeket vesszük szemügyre.

Itt meg kell vizsgálnunk: 1. a tőkék *szerves összetételének* különbözőségét, 2. megtérülési idejük különbözőségét.

Ennél az egész vizsgálódásnál magától értetődő az az előfeltételezés, hogy amikor egy meghatározott termelési ág tőkéjének összetételéről vagy megtérüléséről beszélünk, ezen mindig az ebben a termelési ágban befektetett tőke átlagos, normális viszonyát értjük, egyáltalában a meghatározott szférában befektetett össztőke átlagáról, nem pedig az e szférában befektetett egyes tőkék véletlen különbségeiről van szó.

Minthogy továbbá feltételezzük, hogy az értéktöbblet rátája és a munkanap állandó, s minthogy ez a feltételezés a munkabér állandóságát is magában foglalja, bizonyos mennyiségű változó tőke bizonyos mennyiségű mozgásba hozott munkaerőt, s ennélfogva meghatározott mennyiségű tárgyiasuló munkát fejez ki. Ha tehát 100 £ 100 munkás hetibérét fejezi ki, tehát valójában 100 munkaerőt jelöl, akkor $n \times 100$ £ $n \times 100$ munkás hetibérét fejezi ki, $\frac{100£}{n}$ pedig $\frac{100}{n}$ munkásét. A változó tőke tehát itt (mint adott munkabérnél mindig) mutatószáma annak a munkatömegnek, amelyet egy meghatározott össztőke mozgásba hoz; ezért az alkalmazott változó tőke nagyságában való különbözőségek mutatóiul szolgálnak az alkalmazott munkaerő tömegében való különbözőségeknek. Ha 100 £ 100 munkást fejez ki hetenként, s ezért heti 60 óra munka esetén 6000 munkaórát képvisel, akkor 200 £ 12 000 munkaórát képvisel és 50 £ csak 3000 munkaórát.

A tőke összetételén, mint már az első könyvben mondottuk, aktív és passzív alkotórészének, a változó és az állandó tőkének az arányát értjük. Itt két arány jön számba, amelyek nem egyenlően fontosak, bár bizonyos körülmények között egyenlő hatást idézhetnek elő.

Az első arány technikai alapzaton nyugszik és a termelőerő meghatározott fejlettségi fokán adottnak tekinthető. Meghatározott számú munkás által képviselt meghatározott tömegű munkaerő szükséges ahhoz, hogy például egy nap alatt meghatározott tömegű terméket termeljenek, s ennélfogva – ami benne foglaltatik – meghatározott tömegű termelési eszközt, gépi berendezést, nyersanyagot stb. hozzanak mozgásba, fogyasszanak el termelő módon. Meghatározott számú munkás jut meghatározott mennyiségű termelési eszközre, s ezért meghatározott mennyiségű eleven munka jut meghatározott mennyiségű, a termelési eszközökben már tárgyiasult munkára. Ez az arány a különböző termelési szférákban, gyakran egy és ugyanazon ipar különböző ágaiban igen különböző, bár véletlen folytán teljesen vagy megközelítően ugyanaz is lehet egészen távol fekvő iparágakban.

Ez az arány alkotja a tőke technikai összetételét, s tulajdonképpeni alapzata a tőke szerves összetételének.

Lehetséges azonban az is, hogy ez az arány különböző iparágakban ugyanaz, amennyiben a változó tőke pusztán a munkaerőnek és az állandó tőke pusztán a munkaerő által mozgásba hozott termelési eszközök tömegének a mutatója. Lehetséges például, hogy bizonyos munkák, amelyek rezet és vasat dolgoznak fel, egyenlő arányt előfeltételeznek a munkaerő és a termelési eszközöknek a tömege között. Minthogy azonban a réz drágább, mint a vas, a változó és az állandó tőke értékaránya, s ezzel a két össztőke értékösszetétele is, a két esetben különböző lesz. A technikai összetétel és az értékösszetétel közötti különbség minden iparágnál abban mutatkozik, hogy állandó technikai összetétel mellett a két tőkerész értékaránya változhat, és változott technikai összetétel mellett az értékarány ugyanaz maradhat; az utóbbi természetesen csak akkor fordulhat elő, ha a termelési eszközök és a munkaerő alkalmazott tömegeinek arányában bekövetkezett változást értékeik ellenkező irányú változása kiegyenlíti.

A tőke értékösszetételét, amennyiben technikai összetétele határozza meg és azt tükrözi, a tőke *szerves* összetételének nevezzük.[20]

A változó tőkéről tehát előfeltételezzük, hogy meghatározott mennyiségű munkaerőnek, meghatározott számú munkásnak vagy meghatározott tömegű mozgásba hozott eleven munkának a mutatószáma. Az előző szakaszban láttuk, hogy a változó tőke értéknagyságának megváltozása esetleg

[20] Ez röviden már az I. könyv harmadik kiadásában, a 628. [573.] oldalon, a 23. fejezet elején ki van fejtve. Minthogy az első két kiadás ezt a passzust nem tartalmazza, megismétlése itt annál is inkább szükséges volt. – *F. E.*

csak a munka ugyanazon tömegének nagyobb vagy kisebb árát fejezi ki; ez azonban itt, ahol az értéktöbbletrátát és a munkanapot állandónak, a meghatározott munkaidőre eső munkabért pedig adottnak tekintjük, elesik. Ezzel szemben az állandó tőke nagyságában jelentkező különbség szintén mutatója lehet ugyan a meghatározott mennyiségű munkaerő által mozgásba hozott termelési eszközök tömegében bekövetkezett változásnak; de abból a különbségből is származhat, hogy a mozgásba hozott termelési eszközöknek az egyik termelési szférában más értékük van, mint a másikban. Itt tehát mindkét szempontot mérlegelnünk kell.

Végül a következő lényeges körülményt kell megjegyeznünk:

Tegyük fel, hogy 100 £ 100 munkás hetibére. Tegyük fel, hogy a heti munkaidő = 60 óra. Tegyük fel továbbá, hogy az értéktöbblet rátája = 100%. Ebben az esetben a munkások a 60 órából 30-at dolgoznak önmaguk számára, 30-at pedig ingyen a tőkés számára. A 100 £ munkabérben valójában a 100 munkás 30 munkaórája, vagyis összesen 3000 munkaóra testesül csak meg, míg a másik 3000 ledolgozott óra a tőkés által zsebre vágott 100 £ értéktöbbletben, illetve profitban testesül meg. Bár a 100 £ munkabér ezért nem fejezi ki azt az értéket, amelyben a 100 munkás heti munkája tárgyiasul, mégis megmutatja (minthogy a munkanap hosszúsága és az értéktöbbletráta adott), hogy ez a tőke 100 munkást összesen 6000 munkaórán át hozott mozgásba. A 100 £ tőke megmutatja ezt, először is, mert megmutatja a mozgásba hozott munkások számát – minthogy 1 £ = heti 1 munkás, tehát 100 £ = 100 munkás; másodszor pedig, mert mindegyik mozgásba hozott munkás az adott 100%-os értéktöbbletráta mellett még egyszer annyi munkát végez, mint amennyi a bérében foglaltatik, tehát 1 £, a munkás bére, amelyben egy félheti munka fejeződik ki, egész heti munkát hoz mozgásba, s ugyanígy 100 £ 100 heti munkát hoz mozgásba, holott csak 50 heti munkát tartalmaz. Itt tehát igen lényeges különbséget kell tennünk aszerint, hogy a változó, tehát a munkabérre fordított tőke értéke – a munkabérek összege – meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkát fejez ki, és aszerint, hogy ez az érték pusztán mutatószáma az általa mozgásba hozott eleven munka tömegének. Ez az eleven munka mindig nagyobb, mint a változó tőkében benne foglalt munka, s ezért a változó tőke értékénél nagyobb értékben jelentkezik is; olyan értékben, amelyet egyrészt a változó tőke által mozgásba hozott munkások száma és másrészt az általuk végzett többletmunka mennyisége határoz meg.

A változó tőke szemügyrevételének ebből a módjából következik:

Ha egy tőkebefektetés az *A* termelési szférában az össztőke minden 700 egységéből csak 100-at fordít változó tőkére és 600-at állandóra, míg a *B*

termelési szférában 600-at fordítanak változó tőkére és csak 100-at állandóra, akkor a szóban forgó 700 *A* össztőke csak 100 munkaerőt, tehát előző feltevésünk szerint csak 100 munkahetet, vagyis 6000 óra eleven munkát hoz mozgásba, míg az ugyanakkora *B* össztőke 600 munkahetet és ezért 36 000 óra eleven munkát hoz mozgásba. Ezért az *A* szférában befektetett tőke csak 50 munkahét, vagyis 3000 óra többletmunkát sajátítana el, míg ugyanakkora tőke a *B* szférában 300 munkahetet, vagyis 18 000 órát. A változó tőke nemcsak annak a munkának a mutatószáma, amelyet maga tartalmaz, hanem, adott értéktöbbletráta mellett, egyszersmind mutatószáma az általa e mértéken felül mozgásba hozott fölös vagy többletmunkának. A munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett a profit az első esetben $\frac{100}{700} = {}^1/_7 = 14\,{}^2/_7\,{}^0/_0$ lenne, a másodikban pedig $\frac{600}{700} = 85\,{}^5/_7\,{}^0/_0$, a hatszoros profitráta. De valójában ebben az esetben maga a profit azért lenne hatszor akkora *B* számára, 600, míg *A* számára 100, mert ugyanazzal a tőkével hatszor annyi eleven munkát hoznak mozgásba, tehát a munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett hatszor annyi értéktöbbletet, s ezért hatszor annyi profitot szereznek.

Ha az *A* szférában nem 700, hanem 7000 £, *B* szférában viszont csak 700 £ tőkét alkalmaznának, akkor *A* tőke - változatlan szerves összetétel mellett – a 7000 £-ből 1000 £-et használna fel mint változó tőkét, tehát hetenként 1000 munkást = 60 000 óra eleven munkát, s ebből 30 000 óra többletmunka. De *A* most is, mint azelőtt, minden 700 £-gel csak hatodannyi eleven munkát, s ezért csak hatodannyi többletmunkát hozna mozgásba, mint *B*, tehát ezzel csak hatodannyi profitot is termelne. Ha a profitrátát tekintjük, akkor $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14\,{}^2{}_7\,{}^0{}_0$, szemben a *B* tőke $\frac{600}{700}$, vagyis $85\,{}^5/_7\,{}^0/_0$-os rátájával. Noha egyenlő nagyságú tőkeösszegeket vettünk alapul, a profitráta itt különböző, mert egyenlő értéktöbbletráta mellett a mozgásba hozott eleven munka különböző tömegei következtében a termelt értéktöbblettömegek és ezért a profitok is különbözők.

Valójában ugyanez az eredmény, ha a technikai viszonyok az egyik termelési szférában ugyanolyanok, mint a másikban, az alkalmazott állandó tőke elemeinek értéke azonban nagyobb vagy kisebb. Tegyük fel, hogy mindkét szférában 100 £ változó tőkét alkalmaznak, tehát heti 100 munkásra van szükségük, hogy ugyanolyan mennyiségű gépi berendezést és nyersanyagot hozzanak mozgásba, de az utóbbiak *B*-ben drágábbak, mint *A*-ban. Ebben az esetben 100 £ változó tőkére *A*-ban például 200 £ és *B*-ben 400 £ állandó tőke jutna. Akkor $100\,{}^0/_0$-os értéktöbbletráta mellett a termelt értéktöbblet mindkettőnél egyenlő 100 £-gel; tehát a profit is mindkét esetben egyenlő

100 £-gel. A profitráta azonban A-ban $\frac{100}{200_c + 100_v} = {}^1/_3 = 33\,{}^1/_3\,{}^0/_0$; B-ben viszont $\frac{100}{400_c + 100_v} = {}^1/_5 = 20\,{}^0/_0$. Valóban, ha mindkét esetben az összetőke egy meghatározott hányadát vesszük szemügyre, akkor B-ben minden 100 £-ből csak 20 £, vagyis ${}^1/_5$ a változó tőke, míg A-ban minden 100 £-ből $33\,{}^1/_3$ £, vagyis ${}^1/_3$ a változó tőke. B minden 100 £-re kevesebb profitot termel, mert kevesebb eleven munkát hoz mozgásba, mint A. A profitráták különbözősége tehát itt ismét a tőkebefektetések minden 100 egysége után termelt értéktöbblettömegek és ezért profittömegek különbözőségére oldódik fel.

E második példa az előzőtől csak abban különbözik, hogy az A és B közötti kiegyenlítődés a második esetben, változatlan technikai alapzat mellett, csupán az állandó tőke értékváltoztatását követelné, akár A-nál, akár B-nél; az első esetben viszont maga a technikai összetétel különbözik a két termelési szférában és a kiegyenlítődéshez forradalmasítani kellene.

A tőkék különböző szerves összetétele tehát független abszolút nagyságuktól. A kérdés mindig csak az, hogy minden 100 egységnyi tőkéből mennyi a változó és mennyi az állandó tőke.

Különböző nagyságú tőkék százalékban számítva vagy – ami itt ugyanoda lyukad ki – egyenlő nagyságú tőkék egyenlő munkanap és a munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett tehát igen különböző mennyiségű értéktöbbletet s ennélfogva profitot termelnek, mégpedig azért, mert a különböző termelési szférákban különböző szerves tőkeösszetétel következtében változó részük különböző, különbözik tehát az általuk mozgásba hozott eleven munka mennyisége, tehát az általuk elsajátított többletmunkának – az értéktöbblet és ennélfogva a profit szubsztanciájának – a mennyisége is. Az össztőke egyenlő nagyságú darabjai a különböző termelési szférákban az értéktöbblet nem-egyenlő nagyságú forrásait foglalják magukban, az értéktöbblet egyedüli forrása pedig az eleven munka. A munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett az egy tőke = 100 által mozgásba hozott munkának, s ezért az általa elsajátított többletmunkának a tömege is e tőke változó alkotórészének nagyságától függ. Ha valamely tőke, amelynek százalékos összetétele $90_c + 100_v$, a munka kizsákmányolásának egyenlő foka mellett ugyanannyi értéktöbbletet vagy profitot hozna létre, mint a $10_c + 90_v$ összetételű tőke, akkor a napnál is világosabb volna, hogy az értéktöbbletnek, s ezért egyáltalában az értéknek, egészen más forrásból kellene származnia, mint a munkából, s hogy ezzel a politikai gazdaságtan minden ésszerű alapzata semmivé válna. Tegyük fel, hogy 1 £ változatlanul 1 munkásnak 60 munkaóráért kapott hetibére és az értéktöbblet rátája $100\,{}^0/_0$,

akkor világos, hogy a teljes értéktermék, amelyet a munkás egy héten termelhet, 2 £-gel egyenlő; 10 munkás tehát nem termelhetne többet 20 £-nél; s minthogy e 20 £-ből 10 a munkabért pótolja, a 10 munkás nem hozhatna létre nagyobb értéktöbbletet, mint 10 £; a 90 munkás viszont, akinek összterméke = 180 £ és munkabére = 90 £, 90 £ értéktöbbletet hozna létre. A profitráta tehát az egyik esetben 10%, a másikban 90% lenne. Máskülönben az érték és az értéktöbblet nem tárgyiasult munka lenne, hanem valami más. Minthogy tehát a különböző termelési szférákban befektetett tőkék százalékosan tekintve — vagy egyenlő nagyságú tőkék — nem-egyenlően oszlanak állandó és változó elemre, nem-egyenlő mennyiségű eleven munkát hoznak mozgásba és ennélfogva nem-egyenlő tömegű értéktöbbletet, tehát profitot termelnek, ezért profitrátájuk, amely nem más, mint az összetőke után százalékban számított értéktöbblet, különböző.

Ha azonban a különböző termelési szférák tőkéi, százalékban számítva, azaz egyenlő nagyságú tőkék különböző termelési szférákban, különböző szerves összetételük következtében nem-egyenlő profitot hoznak, ebből az következik, hogy nem-egyenlő tőkék profitjai a különböző termelési szférákban nem állhatnak arányban e tőkék megfelelő nagyságával, hogy tehát a különböző termelési szférákban a profitok nem arányosak az ott alkalmazott tőkék megfelelő nagyságával. Mert a profitnak ilyen, az alkalmazott tőke nagyságával arányos növekedése feltételezné, hogy a profitok százalékosan tekintve egyenlők, hogy tehát egyenlő nagyságú tőkéknek a különböző termelési szférákban, különböző szerves összetételük ellenére, egyenlő a profitrátájuk. Csak egyazon termelési szférán belül, tehát ott, ahol a tőke szerves összetétele adott, vagy olyan különböző termelési szférákban, amelyekben a tőke egyenlő szerves összetételű, áll a profitok tömege egyenes arányban az alkalmazott tőkék tömegével. Az, hogy nem-egyenlő nagyságú tőkék profitjai e tőkék nagyságával arányosak, egyáltalán nem jelent egyebet, mint azt, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő nagyságú profitokat hoznak, vagyis hogy a profitráta valamennyi tőke számára egyenlő, bármilyen is a tőkék nagysága és szerves összetétele.

Fejtegetéseink abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az árukat értékükön adják el. Az áru értéke egyenlő a benne foglalt állandó tőke értékével plusz a benne újratermelt változó tőke értékével, plusz e változó tőke növekményével, a termelt értéktöbblettel. Az értéktöbblet egyenlő rátája esetén tömege nyilvánvalóan a változó tőke tömegétől függ. 100 tőke termékének értéke az egyik esetben $90_c+10_v+10_m = 110$; a másikban $10_c+90_v+90_m = 190$. Ha az árukat értékükön adják el, akkor az első termék 110-ért kerül eladásra, amiből 10 értéktöbbletet, vagyis meg nem fizetett

munkát képvisel, a második termék viszont 190-ért, amiből 90 az értéktöbblet, vagyis a meg nem fizetett munka.

Ez kiváltképpen akkor fontos, ha nemzeti profitrátákat hasonlítanak össze egymással. Tegyük fel, hogy egy európai országban az értéktöbblet rátája 100%, azaz a munkás fél napot dolgozik a maga számára és fél napot munkáltatója számára; egy ázsiai országban pedig az értéktöbbletráta 25%, azaz a munkás a nap $^4/_5$ részében dolgozik a maga számára és $^1/_5$-ében munkáltatója számára. Tegyük fel azonban, hogy a nemzeti tőke összetétele az európai országban 84_c+16_v, az ázsiai országban pedig, ahol kevés gépi berendezést stb. alkalmaznak, s egy adott mennyiségű munkaerő adott idő alatt viszonylag kevés nyersanyagot fogyaszt el termelő módon, az összetétel 16_c+84_v. Ekkor az alábbi számítást kapjuk:

Az európai országban a termék értéke $= 84_c+16_v+16_m = 116$; a profitráta $= {}^{16}/_{100} = 16\%$.

Az ázsiai országban a termék értéke $= 16_c+84_v+21_m = 121$; a profitráta $= {}^{21}/_{100} = 21\%$.

A profitráta tehát az ázsiai országban több mint 25%-kal nagyobb, mint az európaiban, noha az értéktöbbletráta az előbbiben negyedannyi, mint az utóbbiban. A Careyk, Bastiat-k és tutti quanti [ahányan csak vannak] éppen az ellenkezőjére fognak következtetni.

Futólag ennyit; különböző nemzeti profitráták többnyire különböző nemzeti értéktöbbletrátákon alapulnak; ebben a fejezetben azonban olyan nem-egyenlő profitrátákat hasonlítunk össze, amelyek egyazon értéktöbbletrátából származnak.

Azonkívül, hogy a tőkék szerves összetétele különböző, hogy tehát egyenlő nagyságú tőkék különböző termelési szférákban különböző tömegű munkát és ezzel – egyébként azonos körülmények között – különböző tömegű többletmunkát is hoznak mozgásba, a profitráták nem-egyenlőségének még más forrása is van: a tőke megtérülése tartamának különbözősége a különböző termelési szférákban. A 4. fejezetben láttuk, hogy a tőkék egyenlő összetétele és egyébként azonos körülmények esetén a profitráták fordított arányban állnak a megtérülési időkkel, úgyszintén hogy ugyanaz a változó tőke, ha különböző időközökben térül meg, nem-egyenlő tömegű évi értéktöbbletet hoz létre. A megtérülési idők különbözősége tehát a másik oka annak, miért nem termelnek egyenlő nagyságú tőkék a különböző termelési szférákban egyenlő idő alatt egyenlő nagyságú profitokat, s hogy ennek következtében miért különbözők a profitráták e különböző területeken.

Ami viszont a tőkék álló- és forgótőkéből való összetételének arányát

illeti, ez önmagában véve egyáltalában nem érinti a profitrátát. Csak akkor érintheti, ha e különböző összetétel egybeesik a változó és az állandó rész különböző arányával, amikor tehát a profitráta különbözőségét ez a különbség, nem pedig a forgó és álló rész különbsége okozza; vagy ha az álló és forgó alkotórészek különböző aránya különbözőséget idéz elő a megtérülési időben, amely alatt egy meghatározott profitot realizálnak. Ha tőkék különböző arányban oszlanak álló- és forgótőkére, akkor ez mindig befolyással lesz ugyan megtérülési idejükre és annak különbözőségét fogja előidézni; de ebből nem kovetkezik, hogy az a megtérülési idő, amely alatt e tőkék profitot realizálnak, különböző. Ha például A a terméke egy nagyobb részét állandóan nyersanyagra stb. kénytelen átváltani, míg B kevesebb nyersanyag mellett ugyanazokat a gépeket stb. hosszabb időn át használja, mindketten, amennyiben termelnek, állandóan lekötötték tőkéjük egy részét; az egyik nyersanyagban, tehát forgótőkében, a másik gépekben stb., tehát állótőkében. A tőkéjének egy részét áruformából folytonosan pénzformába és ebből vissza a nyersanyag formájába változtatja; míg B a maga tőkéjének egy részét ilyen átváltoztatás nélkül hosszabb időn át munkaszerszámként használja. Ha mindketten ugyanannyi munkát alkalmaznak, akkor az év folyamán nem-egyenlő értékű terméktömeget adnak el ugyan, de a két terméktömeg ugyanannyi értéktöbbletet tartalmaz majd és profitrátájuk, amelyet a teljes előlegezett tőke után számítanak, ugyanakkora lesz, noha tőkéjük álló- és forgótőkéből való összetétele és úgyszintén megtérülési ideje különböző. Mindkét tőke – bár különböző idő alatt térül meg – egyenlő idő alatt egyenlő profitot realizál.[21] A megtérülési idő különbözőségének önmagában csak annyiban van jelentősége, amennyiben befolyásolja az ugyanazon tőke által adott idő alatt elsajátítható és realizálható többletmunka tömegét. Ha tehát a forgó- és állótőkéből való nem-egyenlő összetétel nem foglalja magában szükségképpen a megtérülési idő nem-egyenlőségét, mely viszont a profit-

[21] {Mikent a 4. fejezetből kovetkezik, a fenti megállapítás csak abban az esetben helyes, ha A és B tőke értékösszetétele kulonböző, de változó alkotórészeik százalékosan úgy aránylanak egymáshoz, mint megtérülési időik, illetve fordított arányban, mint megtérüléseik száma. Tegyuk fel, hogy A tőke százalékos összetétele 20_c álló$+70_c$ forgó, tehát 90_c+10_v 100. $100\,\%$-os értéktobbletráta esetén a 10_v egy megtérülés alatt 10_m-et termel, a megtérülésre számított profitráta $10\,\%$. Tegyük fel viszont, hogy B tőke összetétele 60_c álló$+20_c$ forgó, tehát $80_c+20_v = 100$. A 20_v a fenti értéktobbletráta esetén egy megtérülés alatt 20_m-et termel, a megtérülésre számított profitráta $= 20\,\%$, tehát kétszer annyi, mint A-nál. Ha azonban A egy év alatt kétszer és B csak egyszer térul meg, akkor A egy évre számítva ugyancsak $2\times 10 = 20_m$-et ad s az évi profitráta mindkettőnél egyenlő, tudniillik $20\,\%$. – *F. E.*}

ráta nem-egyenlőségét vonja maga után, akkor világos, hogy amennyiben az utóbbi bekövetkezik, ez nem önmagában véve a forgó- és állótőke nem-egyenlő arányából származik, hanem, ellenkezőleg, abból, hogy ez az utóbbi itt csak a megtérülési időknek a profitrátát érintő nem-egyenlőségét jelzi.

Annak tehát, hogy az állandó tőke a különböző iparágakban különbözőképpen tevődik össze forgó- és állótőkéből, önmagában véve nincs jelentősége a profitráta szempontjából, mert a döntő tényező a változó tőkének az állandóhoz való aránya, az állandó tőke értéke pedig – tehát a változó tőkéhez viszonyított relatív nagysága is – teljesen független a maga alkotórészeinek álló vagy forgó jellegétől. De persze azt fogjuk látni s ez téves következtetésekre is csábít , hogy ahol az állótőke jelentékenyen fejlett, ott ez csak annak a kifejezése, hogy a termelés nagy méretekben folyik, s ezért az állandó tőke nagy túlsúlyban van a változóval szemben, vagyis hogy az alkalmazott eleven munkaerő az általa mozgásba hozott termelési eszközök tömegéhez viszonyítva csekély.

Megmutattuk tehát, hogy a különböző iparágakban, a tőkék különböző szerves összetételének, valamint a megadott határokon belül különböző megtérülési idejüknek is megfelelően, nem-egyenlő profitráták uralkodnak, s ezért egyenlő értéktöbbletráta mellett is csak egyenlő szerves összetételű tőkékre – egyenlő megtérülési időt előfeltételezve – érvényes (mint általános tendencia) az a törvény, hogy a profitok úgy aránylanak, mint a tőkék nagyságai, és ennélfogva egyenlő nagyságú tőkék egyenlő időközökben egyenlő nagyságú profitot hoznak. A kifejtettek azon a bázison érvényesek, amely egyáltalában eddig fejtegetésünk bázisa volt, hogy az árukat értékükön adják el. Másrészt nem kétséges, hogy a valóságban, lényegtelen, véletlen és egymást kiegyenlítő különbségektől eltekintve, a különböző iparágak átlagos profitrátái nem különböznek és nem is különbözhetnek, hiszen ez a tőkés termelés egész rendszerét megsemmisítené. Úgy tűnik tehát, hogy az értékelmélet itt összeegyeztethetetlen a valóságos mozgással, összeegyeztethetetlen a termelés tényleges jelenségeivel, s hogy ezért ez utóbbiak megértéséről egyáltalán le kell mondanunk.

Ennek a könyvnek az első szakaszából következik, hogy különböző termelési szférák termékeinek költségára ugyanaz, ha termelésükhöz egyenlő nagyságú tőkerészeket előlegeztek, bármennyire különbözzék is e tőkék szerves összetétele. A költségárban a tőkés számára kiesik az állandó és a változó tőke közti különbség. Neki egy áru, amelynek termelésére 100 £-et kell kiadnia, ugyanannyiba kerül, akár $90_c + 10_v$, akár pedig $10_c + 90_v$ a kiadás. Az áru neki mindig 100 £-be kerül, sem többe, sem kevesebbe.

egyenlő nagyságú tőkekiadások számára a költségárak ugyanazok a különböző szférákban, bármennyire különbözzenek is a termelt értékek és értéktöbbletek. A költségáraknak ez az egyenlősége a bázisa a tőkebefektetések közti konkurrenciának, amely révén az átlagprofit létrejön.

Kilencedik fejezet

Általános profitráta (átlagprofitráta) kialakulása és az áruértékek átváltozása termelési árakká

A tőke szerves összetétele minden adott pillanatban két körülménytől függ: először, az alkalmazott munkaerő és az alkalmazott termelési eszközök tömege közötti technikai aránytól; másodszor, e termelési eszközök árától. A tőke szerves összetételét, mint láttuk, százalékos aránya alapján kell vizsgálnunk. Annak a tőkének a szerves összetételét, amely $^4/_5$ állandó és $^1/_5$ változó tőkéből áll, a 80_c+20_v képlettel fejezzük ki. Továbbá, az összehasonlításnál változatlan értéktöbbletrátát tételezünk fel. éspedig akármilyen tetszőleges rátát, például 100%-ot. A 80_c+20_v tőke tehát 20_m értéktöbbletet hoz, ami az össztőke után számítva 20%-os profitráta. Hogy mekkora mármost e tőke termékének valóságos értéke, az attól függ, mekkora az állandó tőke álló része, s mennyi kerül bele ebből kopásként a termékbe, mennyi nem. Minthogy azonban ez a körülmény a profitráta s ennélfogva jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából teljesen közömbös, az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy az állandó tőke mindenütt egyaránt teljesen belekerül e tőkék évi termékébe. Feltételezzük továbbá, hogy a különböző termelési szférákban a tőkék, változó részük nagyságával arányosan, évente egyenlő mennyiségű értéktöbbletet realizálnak; egyelőre tehát eltekintünk attól a különbségtől, amelyet a megtérülési idők különbözősége e tekintetben előidézhet. Ezt a kérdést később tárgyaljuk.

Vegyünk öt különböző termelési szférát, amelyekben a befektetett tőkék szerves összetétele mindenkor különböző, mondjuk a következőképpen:

Tőkék	Értéktöbbletráta	Értéktöbblet	Termékérték	Profitráta
I. 80_c+20_v	100%	20	120	20%
II. 70_c+30_v	100%	30	130	30%
III. 60_c+40_v	100%	40	140	40%
IV. 85_c+15_v	100%	15	115	15%
V. 95_c+5_v	100%	5	105	5%

A különböző termelési szférákban itt a munka egyenlő kizsákmányolása mellett a profitráták igen különbözők a tőkék különböző szerves összetételének megfelelően.

Az öt szférában befektetett tőkék teljes összege = 500; az általuk termelt értéktöbblet teljes összege = 110; az általuk termelt áruk összértéke = 610. Ha az 500-at egyetlen tőkének tekintjük, amelynek I–V. csak különböző részei (mint ahogy egy pamutgyárban a különböző részlegekben, a fésülőteremben, az előfonodában, a fonodában és a szövödében a változó és az állandó tőke aránya különböző, s az átlagos arányt az egész gyárra külön ki kell számítani), akkor, először is, az 500 tőke átlagos összetétele $390_c + 110_v$ volna, vagyis százalékosan $78_c + 22_v$. Ha mindegyik 100 egységnyi tőkét csak az össztőke $^1/_5$-ének tekintjük, összetétele ez a $78_c + 22_v$ átlagos összetétel volna; hasonlóképpen minden 100-ra átlagos értéktöbbletként 22 jutna; ezért a profit átlagos rátája 22%-ot tenne ki, s végül az 500 által termelt össztermék mindegyik ötödrészének ára 122 volna. Az előlegezett össztőke minden ötödrészének termékét tehát 122-ért kellene eladni.

Ám ahhoz, hogy ne teljesen téves következtetésekre jussunk, szükséges, hogy ne számítsunk minden költségárat 100-zal egyenlőnek.

$80_c + 20_v$, valamint 100%-os értéktöbbletráta esetén az I. = 100 tőke által termelt áru összértéke $80_c + 20_v + 20_m = 120$ volna, ha az egész állandó tőke belekerülne az évi termékbe. Mármost bizonyos körülmények között, bizonyos termelési szférákban, ez előfordulhat. De nehezen képzelhető el ott, ahol az arány $c : v = 4 : 1$. A különböző tőkék minden egyes 100 egysége által termelt áruk értékénél figyelembe kell tehát venni, hogy ezek különbözők lesznek c álló és forgó alkotórészekből való különböző összetétele szerint, s hogy a különböző tőkék álló alkotórészei viszont gyorsabban vagy lassabban kopnak el, tehát egyenlő idő alatt nem-egyenlő értékmennyiségeket tesznek hozzá a termékhez. A profitráta szempontjából azonban ez közömbös. Akár 80, akár 50 vagy 5 értéket ad át a 80_c az évi terméknek, tehát akár $80_c + 20_v + 20_m = 120$, akár $50_c + 20_v + 20_m = 90$, vagy $5_c + 20_v + 20_m = 45$ az évi termék, mindezekben az esetekben a termék értékének a költségára feletti többlete = 20, s mindezekben az esetekben a profitráta megállapításánál ezt a 20-at 100 tőke után számítják; az I. tőke profitrátája tehát minden esetben = 20%. Hogy ezt még világosabbá tegyük, a következő táblázatban ugyanabból az öt tőkéből, mint fent, az állandó tőke különböző részei kerülnek bele a termék értékébe.

Tőkék	Értéktöbblet-ráta	Értéktöbblet	Profitráta	Elhasznált c	Az áruk értéke	Költségár
I. $80_c + 20_v$	100%	20	20%	50	90	70
II. $70_c + 30_v$	100%	30	30%	51	111	81
III. $60_c + 40_v$	100%	40	40%	51	131	91
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	15%	40	70	55
V. $95_c + 5_v$	100%	5	5%	10	20	15
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	— összesen
$78_c + 22_v$	—	22	22%	—	—	— átlag

Ha az I–V. tőkéket ismét egyetlen össztőkének tekintjük, azt látjuk, hogy ebben az esetben is az öt tőke összegének összetétele = 500 = $390_c + 110_v$, tehát az átlagos összetétel ugyanaz marad, = $78_c + 22_v$; éppígy az átlagos értéktöbblet = 22. Ezt az értéktöbbletet I–V.-re egyenletesen elosztva a következő áruárakat kapnánk:

Tőkék	Értéktöbblet	Áruk értéke	Áruk költségára	Áruk ára	Profitráta	Ár eltérése az értéktől
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22%	— 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22%	—18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22%	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22%	+17

Együttvéve az árukat 2 + 7 + 17 = 26-tal értékükön felül és 8 + 18 = 26-tal értékükön alul adják el, úgyhogy az értéktöbblet egyenletes elosztása révén, vagyis az I–V. áruk megfelelő költségáraihoz 100 előlegezett tőke után 22 átlagos profitot hozzácsapva, az áreltérések kölcsönösen megsemmisítik egymást; amennyivel az áruk egy része értékén felül, más részük ugyanannyival értékén alul kerül eladásra. S csak az áruknak ilyen árakon való eladása teszi lehetővé, hogy a profitráta I–V. számára egyforma, 22%, tekintet nélkül az I–V. tőkék különböző szerves összetételére. Azok az árak, amelyek úgy jönnek létre, hogy a különböző termelési szférák különböző profitrátáinak átlagát számítják, s ezt az átlagot a különböző termelési szférák költségáraihoz hozzáteszik, a *termelési árak*. A termelési árak előfeltétele egy általános profitráta létezése, az utóbbi viszont előfeltételezi, hogy a profitráták mindegyik önmagában vett különös termelési szférában már megannyi átlagos rátává redukálódtak. E különös profitráták minden termelési szférában

$\frac{m}{c}$-vel egyenlők, és – mint e könyv első szakaszában már megtörtént – az áru értékéből kell őket kifejteni. E kifejtés nélkül az általános profitráta (és ezért az áru termelési ára is) értelem- és fogalomnélküli elképzelés marad. Az áru termelési ára tehát egyenlő a költségárával plusz az ehhez az általános profitrátának megfelelően százalékosan hozzátett profittal, vagyis egyenlő a költségárával plusz az átlagprofittal.

Minthogy a különböző termelési ágakba befektetett tőkék szerves összetétele különböző, minthogy ennélfogva egyenlő nagyságú tőkék az adott nagyságú össztőke változó részének különböző százalékos aránya szerint igen különböző mennyiségű munkát hoznak mozgásba, ezért igen különböző mennyiségű többletmunkát sajátítanak is el, vagyis igen különböző tömegű értéktöbbletet termelnek. Ennek megfelelően a különböző termelési ágakban uralkodó profitráták eredetileg igen különbözők. E különböző profitrátákat a konkurrencia egy általános profitrátává egyenlíti ki, mely mindezeknek a különböző profitrátáknak az átlaga. Azt a profitot, amely ennek az általános profitrátának megfelelően egy adott nagyságú tőkére esik, bármilyen is annak szerves összetétele, átlagprofitnak hívják. Egy árunak az ára, amely egyenlő az áru költségárával plusz a termelésében alkalmazott (nem pusztán a termelésében elfogyasztott) tőke után számított évi átlagprofitnak a megtérülési feltételeknek megfelelően reá eső részével – az áru termelési ára. Vegyünk például egy 500 értékű tőkét, amelyből az állótőke 100 s ennek 10%-a kopik el a 400 forgótőke egy megtérülési periódusa alatt. Tegyük fel, hogy az átlagprofit e megtérülési periódus tartamára 10%. Akkor az e megtérülés alatt előállított termék költségára: 10_c kopás plusz 400 $(c+v)$ forgótőke = 410, a termelési ára pedig: 410 költségár plusz (10% profit 500 után) 50 = 460.

Ennélfogva, bár a különböző termelési szférák tőkései áruik eladásakor visszaszerzik az ezen áruk termelésében elhasznált tőkeértékeket, mégsem a saját területükön, ezen áruk termelésekor termelt értéktöbbletet és következésképpen profitot váltják be, hanem csak annyi értéktöbbletet és következésképpen profitot, amennyi abból az összértéktöbbletből vagy összprofitból, melyet a társadalom össztőkéje egy adott időszakban az összes termelési szférákban együttvéve termel, egyenlő elosztás mellett az össztőke megfelelő hányadára esik. Minden előlegezett tőke, bármilyen is az összetétele, minden 100 egység után minden évben vagy más időszakban annyi profitot szerez, amennyi ebben az időszakban 100-ra mint az össztőke megfelelő hányadára jut. A különböző tőkések a profit tekintetében itt úgy viszonyulnak egymáshoz, mint puszta részvényesei egy részvénytársaságnak, amely-

ben minden 100 egység után egyenlően osztják el a profitot és ezért a különböző tőkések részesedése csak az összvállalatba fektetett tőkéjük nagysága, az összvállalatban való részvételük aránya, részvényeik száma szerint különbözik. Míg tehát az áruárnak az a része, amely a tőkének az áruk termelésében elfogyasztott értékrészeit pótolja, s amellyel ezért ezeket az elfogyasztott tőkeértékeket vissza kell vásárolni, míg ez a rész, a költségár, teljesen ahhoz igazodik, hogy mekkorák a kiadások az illető termelési szférákon belül, addig az áruár másik alkotórésze, az e költségárhoz hozzácsapott profit, nem az e meghatározott tőke által e meghatározott termelési szférában egy adott idő alatt termelt profit tömegéhez igazodik, hanem ahhoz a profittömeghez, amely minden egyes alkalmazott tőkére mint az össztermelésben alkalmazott társadalmi össztőke megfelelő hányadára egy adott időszakban átlagosan jut.[22]

Ha tehát egy tőkés az áruját termelési áron adja el, akkor a termelésben általa elfogyasztott tőke értéknagyságának arányában kap vissza pénzt, profitot pedig előlegezett tőkéje arányában csihol ki, mintha az pusztán a társadalmi össztőke hányada lenne. A tőkés költségárai sajátosak. Az e költségárhoz hozzácsapott profit független a tőkés különös termelési szférájától, egyszerűen az előlegezett tőke minden 100 egységére jutó átlag.

Tegyük fel, hogy az előző példában I–V.-tel jelölt öt különböző tőkebefektetés egyetlen emberé. Adva lenne, hogy az I–V. befektetés mindegyikében az alkalmazott tőke minden 100 egységére mennyi változó és állandó tőkét fogyasztanának el az áruk termelésében, s az I–V. áruk értékének ez a része magától értetődően részét alkotná az áruk árának, mert legalábbis ilyen árra van szükség az előlegezett és elfogyasztott tőkerész pótlásához. Ezek a költségárak tehát az I–V. árufajta mindegyikénél különbözők lennének s mint ilyeneket a birtokos különbözően rögzítené őket. Ami pedig az I–V.-ben termelt különböző tömegű értéktöbbleteket vagy profitokat illeti, azokat a tőkés minden további nélkül mint előlegezett össztőkéjének profitját vehetné számba, úgyhogy minden 100 egység tőkére egy meghatározott hányad jutna. Az I–V. egyes befektetésekben termelt áruk költségárai tehát különbözők lennének, de mindezeknél az áruknál egyenlő lenne az eladási árnak az a része, amely a 100 tőkeegységenként hozzátett profitból származnék. Az I–V. áruk összára tehát egyenlő lenne összértékükkel, azaz egyenlő az I–V. költségárak összegével plusz az I–V.-ben termelt értéktöbblet, illetve profit összegével; tehát valóban pénzkifejezése lenne annak a teljes munkamennyiségnek, múltbeli és újonnan hozzátett munkának,

[22] *Cherbuliez.**

amelyet az I–V. áruk tartalmaznak. S ily módon magában a társadalomban – valamennyi termelési ág összességét tekintve – a termelt áruk termelési árainak összege egyenlő értékeik összegével.

E tételnek látszólag ellentmond az a tény, hogy a tőkés termelésben a termelőtőke elemeit rendszerint a piacon vásárolják, ezeknek árai tehát már realizált profitot tartalmaznak, s eszerint az egyik iparág termelési ára a benne foglalt profittal együtt – tehát az egyik iparág profitja – belekerül a másik iparág költségárába. Ha azonban az egész ország árui költségárainak összegét az egyik oldalra, a profitok, illetve értéktöbbletek összegét pedig a másik oldalra állítjuk, akkor világos, hogy a számítás helyes. Vegyünk például egy *A* árut; tegyük fel, hogy költségára tartalmazza *B*, *C*, *D* áruk profitját, ahogy *A* profitja viszont belekerül *B*, *C*, *D* stb. költségárába. Ha a számítást elvégezzük, *A* profitját nem számítjuk bele a saját költségárába és éppúgy *B*, *C*, *D* stb. profitjait sem számítjuk bele a saját költségáraikba. Saját profitját senki sem számítja bele a maga költségárába. Ha tehát a termelésnek például *n* szférája van, s mindegyikben *p* profitra tesznek szert, akkor az összes szférákban együttvéve a költségár $= k-np$. Az egész számítást tekintve, amennyiben az egyik termelési szféra profitjai belekerülnek a többinek a költségárába, annyiban ezeket a profitokat már beleszámították a végső termék összárába s nem jelenhetnek meg még egyszer a profit oldalon. Ha pedig megjelennek ezen az oldalon, akkor csak azért, mert maga az áru végső termék volt, termelési ára tehát nem kerül bele más áru költségárába.

Ha valamely áru költségárába a termelési eszközök termelőinek profitjai fejében *p* összeg kerül bele, s ehhez a költségárhoz p_1 profitot csapnak hozzá, akkor az összprofit $P = p+p_1$. Ekkor az áru teljes költségára, elvonatkoztatva minden profit fejében belekerülő árrésztől, egyenlő saját költségárával mínusz *P*. Ha ezt a költségárat *k*-val jelöljük, akkor nyilvánvalóan $k+P = k+p+p_1$. Az értéktöbblet tárgyalásánál az I. könyvben, 7. fej. 2. pont, 211/203. [206–207.] old. láttuk, hogy mindegyik tőke termékét úgy kezelhetjük, mintha egyik része csak tőkét pótolna, a másik csak értéktöbbletet fejezne ki. Ha ezt a számítási módot a társadalom össztermékére alkalmazzuk, helyesbítéseket kell eszközölni, mert az egész társadalmat tekintve nem szerepelhet kétszer pl. a len árában foglalt profit, egyszer mint a lenvászon árának része és ugyanakkor mint a lentermelő profitja.

Profit és értéktöbblet között nincs különbség annyiban, hogy például *A* értéktöbblete belekerül *B* állandó tőkéjébe. Hiszen az áruk értéke szempontjából teljesen közömbös, hogy a bennük foglalt munka megfizetett vagy megfizetetlen munkából áll-e. Ez csak azt mutatja, hogy *B* megfizeti *A*

értéktöbbletét. Az összesítő elszámolásban *A* értéktöbblete nem szerepelhet kétszer.

A különbség azonban a következő: Azonkívül, hogy például *B* tőke termékének ára eltér értékétől, mert a *B*-ben realizált értéktöbblet nagyobb vagy kisebb lehet, mint a *B* termékeinek árában hozzácsapott profit, ugyanez a körülmény azokra az árukra is érvényes, amelyek *B* tőke állandó részét és közvetett módon, mint a munkások létfenntartási eszközei, változó részét is alkotják. Ami az állandó részt illeti, az maga egyenlő költségárral plusz értéktöbblettel, tehát most költségárral plusz profittal, s ez a profit ismét nagyobb vagy kisebb lehet, mint az az értéktöbblet, amelynek helyét betölti. Ami a változó tőkét illeti, az átlagos napi munkabér ugyan mindig egyenlő annyi órának az értéktermékével, amennyit a munkásnak dolgoznia kell, hogy megtermelje a szükséges létfenntartási eszközöket; de az óráknak ezt a számát megint meghamisítja a szükséges létfenntartási eszközök termelési árainak eltérése értékeiktől. Mindez azonban mindig feloldódik abban, hogy amennyivel több kerül bele értéktöbblet fejében az egyik áruba, annyival kevesebb kerül bele a másikba, s hogy ennélfogva azok az értéktől való eltérések is, amelyek az áruk termelési áraiban rejlenek, egymást kölcsönösen megsemmisítik. Egyáltalában az egész tőkés termelésben az általános törvény mint uralkodó tendencia mindig csak igen bonyolult és megközelítő módon, mint örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlaga érvényesül.

Minthogy az általános profitráta az előlegezett tőke minden 100 egységére egy meghatározott időtartam, mondjuk egy év alatt eső különböző profitráták átlagából alakul ki, ezért a különböző tőkék különböző megtérülési ideje által előidézett különbség is kihunyt benne. Ezek a különbségek azonban meghatározó tényezői a különböző termelési szférák különböző profitrátáinak, melyeknek átlaga az általános profitrátát alkotja.

Az általános profitráta kialakulásának előző illusztrációjában mindegyik tőkét mindegyik termelési szférában 100-nak vettük, mégpedig azért, hogy a profitráta százalékos különbségét s ennélfogva az egyenlő nagyságú tőkék által termelt áruk értékeiben mutatkozó különbséget is megvilágítsuk. De magától értetődik: a mindegyik különös termelési szférában termelt valóságos értéktöbblettömegek az alkalmazott tőkék nagyságától függnek, mert mindegyik ilyen adott termelési szférában a tőke összetétele adott. Az egyes termelési szféra különös profit*rátáját* viszont nem érinti, hogy az alkalmazott tőke 100, $m \times 100$, vagy $xm \times 100$. A profitráta 10% marad, akár 10 : 100, akár 1000 : 10 000 az összprofit.

Minthogy azonban a profitráták a különböző termelési szférákban külön-

bözők, mert e területeken igen különböző tömegű értéktöbbletet és ennélfogva profitot termelnek aszerint, hogy milyen a változó tőke aránya az össztőkéhez, világos, hogy a társadalmi tőke 100 egységére eső átlagprofit, s ennélfogva az átlagprofitráta, illetve általános profitráta igen különböző lesz a különböző szférákban befektetett tőkék megfelelő nagysága szerint. Vegyünk négy tőkét, *A*, *B*, *C* és *D*-t. Az értéktöbbletráta mindegyiküknél 100%. Tegyük fel, hogy az össztőke minden 100 egységére eső változó tőke *A*-nál 25, *B*-nél 40, *C*-nél 15, *D*-nél 10. Akkor az össztőke minden 100 egységére *A*-nál 25, *B*-nél 40, *C*-nél 15, *D*-nél 10 értéktöbblet vagy profit jutna; összesen 90, ha tehát a négy tőke egyenlő nagyságú, az átlagprofitráta $^{90}/_{4} = 22\ ^{1}/_{2}\%$.

Ha azonban az össztőkék nagyságai a következők: $A = 200$, $B = 300$, $C = 1000$, $D = 4000$, akkor a termelt profitok ennek megfelelően 50, 120, 150 és 400 lennének. Összesen 5500 tőkére 720 profit, vagyis $13\ ^{1}/_{11}\%$-os átlagprofitráta.

A termelt összértéktömegek különbözőek az *A*, *B*, *C*, *D*-ben előlegezett megfelelő össztőkék különböző nagysága szerint. Az általános profitráta kialakulásánál ezért nem csupán arról van szó, hogy a különböző termelési szférákban különbözőek a profit*ráták* s ezek egyszerű átlagát kellene kiszámítanunk, hanem arról is, hogy e különböző profitráták milyen viszonylagos súllyal esnek latba az átlag kialakulásánál. Ez azonban a mindegyik különös szférában befektetett tőke viszonylagos nagyságától, vagyis attól függ, hogy a mindegyik különös termelési szférában befektetett tőke mekkora hányada a társadalmi össztőkének. Igen nagy különbségnek kell természetesen mutatkoznia aszerint, hogy az össztőkének nagyobb vagy kisebb része hoz-e magasabb vagy alacsonyabb profitrátát. Ez pedig megint attól függ, mennyi tőke van befektetve azokban a szférákban, ahol a változó tőke az össztőkéhez viszonyítva nagy vagy kicsi. Ugyanolyan ez, mint az az átlagos kamatláb, melyet az olyan uzsorás ér el, aki különböző tőkéket különböző kamatrátára, például 4, 5, 6, 7%-ra stb. ad kölcsön. Az átlagos ráta teljesen attól függ, hogy tőkéjéből mennyit adott kölcsön e különböző kamatráták mindegyikére.

Az általános profitrátát tehát két tényező határozza meg:

1. a tőkék szerves összetétele a különböző termelési szférákban, tehát az egyes szférák különböző profitrátái;

2. a társadalmi össztőke megoszlása e különböző szférák között, tehát a mindegyik különös szférában és ezért különös profitrátával befektetett tőke viszonylagos nagysága; vagyis az, hogy a társadalmi össztőke tömegének mekkora hányadát nyeli el mindegyik különös termelési szféra.

Az I. és a II. könyvben csak az áruk *értékével* volt dolgunk. Most egyrészt elkülönült, mint ennek az értéknek egy része, a *költségár*, másrészt kifejlődött, mint az érték átváltozott formája, az áru *termelési ára*.

Tegyük fel, hogy a társadalmi átlagtőke összetétele 80_c+20_v s az értéktöbblet évi rátája $m' = 100\%$, akkor 100 tőkére évenként 20 átlagprofit esne, s az általános évi profitráta 20% lenne. Bármekkora is mármost a 100 tőke által évente termelt áruk k költségára, termelési áruk $k+20$ lenne. Azokban a termelési szférákban, ahol a tőke összetétele $= (80-x)_c+(20+x)_v$, a valóban létrehozott értéktöbblet, illetve az ezen a szférán belül termelt évi profit $= 20+x$, tehát 20-nál nagyobb lenne, s a termelt áruérték $= k+20+x$ lenne, nagyobb, mint $k+20$, vagyis nagyobb, mint termelési áruk. Azokban a szférákban, ahol a tőke összetétele $= (80+x)_c+(20-x)_v$, az évente létrehozott értéktöbblet vagy profit $= 20-x$ lenne, tehát kisebb, mint 20, s ezért az áruérték $k+20-x$ lenne, kisebb, mint a termelési ár, amely $= k+20$. A megtérülési időben mutatkozó esetleges különbségektől eltekintve, az áruk termelési ára csak azokban a szférákban lenne egyenlő az értékükkel, ahol a tőke összetétele véletlenül $= 80_c+20_v$.

A *munka társadalmi termelőerejének* sajátos fejlettsége mindegyik különös termelési szférában különböző fokú, magasabb vagy alacsonyabb, aszerint hogy egy meghatározott mennyiségű munka által, tehát – adott munkanap mellett – meghatározott számú munkás által mozgásba hozott termelési eszközök mennyisége milyen nagy, és ennélfogva a termelési eszközök meghatározott mennyiségéhez szükséges munkamennyiség milyen kicsi. Ezért az olyan tőkéket, amelyek százalék szerint több állandó, tehát kevesebb változó tőkét tartalmaznak, mint a társadalmi átlagtőke, *magasabb* összetételű tőkéknek nevezzük. Ezzel szemben az olyanokat, amelyekben az állandó tőke viszonylag kisebb, a változó tőke pedig nagyobb teret foglal el, mint a társadalmi átlagtőkében, *alacsonyabb* összetételű tőkéknek nevezzük. Végül átlagos összetételűnek az olyan tőkéket hívjuk, amelyeknek összetétele egybeesik a társadalmi átlagtőkéével. Ha a társadalmi átlagtőke százalékos összetétele 80_c+20_v, akkor a 90_c+10_v tőke *fölötte*, a 70_c+30_v tőke *alatta* van a társadalmi átlagnak. Általánosságban, ha a társadalmi átlagtőke összetétele $= m_c+n_v$, ahol m és n állandó nagyságok és $m+n = 100$, akkor $(m+x)_c+(n-x)_v$ valamely egyes tőke vagy tőkecsoport magasabb, $(m-x)_c+(n+x)_v$ pedig alacsonyabb összetételét képviseli. Hogy ezek a tőkék hogyan funkcionálnak az átlagprofitráta kialakulása után, évenként egyszeri megtérülést előfeltételezve, azt mutatja a következő áttekintés, amelyben I. képviseli az átlagos összetételt, s így az átlagprofitráta $= 20\%$.

I. $80_c+20_v+20_m$. Profitráta = 20%.
A termék ára = 120. Értéke = 120.

II. $90_c+10_v+10_m$. Profitráta = 20%.
A termék ára = 120. Értéke = 110.

III. $70_c+30_v+30_m$. Profitráta = 20%.
A termék ára = 120. Értéke = 130.

A II. tőke által termelt áruk értéke tehát kisebb lenne, mint termelési áruk, a III. tőkénél az áruk termelési ára lenne kisebb, mint értékük és csak az I. tőkéknél, azokban a termelési ágakban, ahol a tőke összetétele véletlenül egybeesik a társadalmi átlaggal, lenne az érték és a termelési ár egyenlő. Egyébként, amikor ezeket a jelöléseket meghatározott esetekre alkalmazzuk, természetesen számításba kell vennünk azt, hogy mennyire befolyásolja a c és v közötti aránynak az általános átlagtól való eltérését esetleg pusztán az állandó tőke elemeinek értékváltozása és nem a technikai összetétel különbözősége.

Az itt kifejtettekkel persze módosulás áll be az áruk költségárának meghatározása tekintetében. Eredetileg azt feltételeztük, hogy egy áru költségára a termelésében elfogyasztott áruk *értékével* egyenlő. Az áru termelési ára azonban vevője számára költségár és ily módon egy másik áru árképzésébe költségárként kerülhet be. Minthogy az áru termelési ára eltérhet értékétől, az áru költségára, amely magában foglalja más áru ilyen termelési árát, szintén nagyobb vagy kisebb lehet összértékének annál a részénél, amelyet az áruba belekerülő termelési eszközök értéke alkot. Emlékeznünk kell a költségárnak erre a módosult jelentésére, emlékeznünk kell azért, mert ha egy különös termelési szférában az áru költségárát a termelésében elhasznált termelési eszközök értékével egyenlőnek veszik, mindig lehetséges tévedés. Jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából nem szükséges erre a pontra részletesebben kitérni. Emellett feltétlenül helyes marad az a tétel, hogy az áruk költségára mindig kisebb az értéküknél. Mert bármennyire eltér is az áru költségára a benne elfogyasztott termelési eszközök értékétől, a tőkés számára ez a múltbeli tévedés közömbös. Az áru költségára adott, a tőkés saját termelésétől független előfeltétel, míg a tőkés termelésének az eredménye olyan áru, amely értéktöbbletet, tehát az értéknek a költségáron felüli többletét tartalmazza. Egyébként az a tétel, hogy a költségár kisebb az áru értékénél, most gyakorlatilag azzá a tétellé változott át, hogy a költségár, kisebb a termelési árnál. A társadalmi össztőke szempontjából, ahol a temelési ár egyenlő az értékkel, ez a tétel azonos az előzővel, azzal, hogy a költségár kisebb, mint az érték. Habár a tételnek a különös termelési szférákban eltérő értelme van, mégis mindig az a tény marad az alapja,

hogy, a társadalmi össztőkét tekintve, az általa termelt áruk költségára kisebb értéküknél, vagyis itt, a termelt áruk össztömegét illetően, az ezzel az értékkel azonos termelési árnál. Az áru költségára csak a benne foglalt megfizetett munka mennyiségére, értéke a benne foglalt megfizetett és meg nem fizetett munka összmennyiségére vonatkozik; a termelési ár pedig a megfizetett munkának plusz a különös termelési szférára nézve tőle magától függetlenül meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkának az összegére.

Az a képlet, amely szerint az áru termelési ára $= k+p$, egyenlő költségár plusz profittal, most pontosabban úgy határozódott meg, hogy $p = kp'$ (ahol p' az általános profitráta), és ennélfogva a termelési ár $= k+kp'$. Ha $k = 300$ és $p' = 15\%$, akkor a termelési ár $k+kp' = 300+300\frac{15}{100} = 345$.

Az áruk termelési ára minden különös termelési szférában megváltozhat:

1. az áruk változatlan értéke mellett (tehát úgy, hogy termelésükbe továbbra is ugyanazon mennyiségű holt és eleven munka kerül bele) az általános profitrátának a különös területtől független megváltozása folytán;

2. változatlan általános profitráta mellett, értékváltozás révén, akár magán a különös termelési szférán belül végbemenő technikai változás, akár az e szféra állandó tőkéjébe alkotóelemekként belekerülő áruk értékének változása idézte ezt elő;

3. végül e két körülmény együttes hatása révén.

Bár a különös termelési szférák tényleges profitrátái – mint később látni fogjuk – állandóan nagymértékben változnak, az általános profitráta valódi megváltozása – hacsak nem rendkívüli gazdasági események kivételes műve – egész sor, igen hosszú időszakokra kiterjedő ingadozás igen késői eredménye, azaz olyan ingadozásoké, amelyeknek hosszú időre van szükségük, amíg annyira megállapodnak és kiegyenlítődnek, hogy az általános profitrátát megváltoztatják. Ezért rövidebb időszakok vizsgálatánál (a piaci árak ingadozásait teljesen figyelmen kívül hagyva) a termelési árak megváltozását prima facie [elsősorban] mindig az áruk valóságos értékváltozásából kell magyarázni, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidő teljes összegének megváltozásából. Ugyanazon értékek puszta pénzkifejezésének megváltozása itt magától értetődően egyáltalában nem jön tekintetbe.[23]

Másrészt világos: a társadalmi össztőkét tekintve, az általa termelt áruk értékösszege (vagy pénzben kifejezve, ára) = állandó tőke értéke + változó tőke értéke + értéktöbblet. A munka kizsákmányolási fokát állandónak fel-

[23] *Corbet*, 174. old.

tételezve, az értéktöbblet változatlan tömege mellett, a profitráta itt csak akkor változhat, ha vagy az állandó tőke értéke, vagy a változó tőke értéke, vagy mindkettő megváltozik, úgyhogy megváltozik C és ezáltal $\frac{m}{C}$, az általános profitráta. Az általános profitráta megváltozása tehát minden esetben feltételezi azoknak az áruknak az értékváltozását, amelyek alkotóelemekként belekerülnek az állandó tőkébe, vagy a változó tőkébe, vagy mindkettőbe egyidejűleg.

Vagy megváltozhat az általános profitráta az áruk változatlan értéke mellett, ha változik a munka kizsákmányolási foka.

Vagy, a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett az általános profitráta megváltozhat, ha a munkafolyamat technikai változásai következtében az állandó tőkéhez viszonyítva változik az alkalmazott munka összege. Az ilyen technikai változásoknak azonban mindig meg kell mutatkozniok azoknak az áruknak az értékváltozásában, amelyeknek termelése most több vagy kevesebb munkát követelne, mint azelőtt, s ezért szükségképpen mindig együtt is járnak ilyen értékváltozással.

Az első szakaszban azt láttuk, hogy értéktöbblet és profit, tömegüket tekintve, azonosak. A profitráta azonban eleve különbözik az értéktöbblet rátájától, ami egyelőre csak a számítás más formájaként jelenik meg; de minthogy a profit rátája emelkedhet vagy süllyedhet, miközben az értéktöbblet rátája változatlan marad és fordítva, s minthogy a tőkést gyakorlatilag csakis a profit rátája érdekli, ez az értéktöbblet valódi eredetét ugyancsak eleve elhomályosítja és misztifikálja. Nagyságkülönbség viszont csak az értéktöbbletráta és a profitráta között volt, nem pedig maga az értéktöbblet és a profit között. Minthogy a profitrátában az értéktöbbletet az össztőke után számítják és arra vonatkoztatják mint mértékére, ezáltal maga az értéktöbblet úgy jelenik meg, mintha az össztőkéből – éspedig annak minden részéből egyaránt – származnék, úgyhogy a profit fogalmában kihunyt az állandó és a változó tőke közti szerves különbség; ezért az értéktöbblet ebben az átváltozott alakjában, mint profit, valóban megtagadta eredetét, elvesztette jellegét, felismerhetetlenné vált. Eddig azonban a profit és az értéktöbblet közti különbség csak minőségi változásra, formaváltozásra vonatkozott, valódi nagyságkülönbség viszont az átváltozásnak ezen az első fokán még csak a profitráta és az értéktöbbletráta között létezik, nem a profit és az értéktöbblet között.

Más a helyzet, mihelyt általános profitráta és ezáltal az alkalmazott tőke nagyságának – amely a különböző termelési szférákban adott – megfelelő átlagprofit jön létre.

Most már csak véletlen, ha a valamely különös termelési szférában valóban előállított értéktöbblet és ezért profit egybeesik az áru eladási árában foglalt profittal. Most már profit és értéktöbblet rendszerint valóban különböző nagyságok s nemcsak rátáik különböznek. A munka adott kizsákmányolási foka mellett most a valamely különös termelési területen előállított értéktöbblet tömege fontosabb a társadalmi tőke összátlagprofitja, tehát egyáltalában a tőkésosztály számára, mint közvetlenül az egyes különös termelési ágon belül működő tőkés számára. Az utóbbinak csak annyiban fontos[24], amennyiben a saját szakmájában előállított értéktöbbletmennyiség meghatározó módon közrejátszik az átlagprofit szabályozásában. Ez azonban olyan folyamat, amely a tőkés háta mögött megy végbe, amelyet nem lát, nem ért és amely valójában nem is érdekli. A valóságos nagyságkülönbség a különös termelési szférákban profit és értéktöbblet között — nem pedig csak profitráta és értéktöbbletráta között — most teljesen elleplezi a profit igazi természetét és eredetét, nemcsak a tőkés előtt, akinek itt különös érdeke, hogy tévedjen, hanem a munkások előtt is. Az értékeknek termelési árakká való átváltozásával az értékmeghatározásnak maga az alapzata tűnik el szem elől. Végül: ha az értéktöbbletnek profittá való puszta átváltozásánál az áruk értékének az a része, mely a profitot alkotja, az érték másik részével mint az áru költségárával lép szembe, úgyhogy az érték fogalmát a tőkés már itt elveszti szem elől, mert nem az összmunkát látja, amibe az áru termelése került, hanem az összmunkának csak azt a részét, amelyet eleven vagy holt termelési eszközök formájában megfizetett, s ennélfogva számára a profit úgy jelenik meg, mint az áru belső értékén kívül álló valami — most ez az elképzelés tökéletesen beigazolódik, megszilárdul, megcsontosodik, mert a költségárhoz hozzácsapott profitot csakugyan, ha a különös termelési szférát tekintjük, nem a benne magában végbemenő értékképződés határai szabják meg, hanem a profit egészen külsőlegesen rögzítődik.

Az a körülmény, hogy ennek a belső összefüggésnek a feltárása első ízben itt történik meg; hogy mint a következőkből és a IV. könyvből is ki fog tűnni, az eddigi közgazdaságtan vagy erőszakkal elvonatkoztatott az értéktöbblet és a profit, értéktöbbletráta és profitráta közti különbségektől, hogy az értékmeghatározást alapzatként megtarthassa, vagy pedig ezzel az értékmeghatározással együtt feladta a tudományos magatartás egész alapját, hogy megtarthassa ezeket a jelenségben feltűnő különbségeket — a teoretikusoknak ez a zavara mutatja legjobban, hogy a gyakorlati tőkés, aki rabja a konkurrencia-

[24] Itt természetesen eltekintünk attól, hogy bérleszorítással, monopolárral stb. időleges extraprofitot lehet kicsiholni. [*F. E.*]

harcnak és annak jelenségein semmiképpen nem hatol keresztül, szükségszerűen teljesen képtelen arra, hogy a látszat mögött felismerje e folyamat belső lényegét és belső alakját.

Mindazoknak a törvényeknek, amelyeket a profitráta emelkedéséről és süllyedéséről az első szakaszban kifejtettem, valójában a következő kettős jelentőségük van:

1. Egyrészt az általános profitráta törvényei. A sok különböző ok láttán, amely a kifejtettek szerint a profitrátát emeli vagy süllyeszti, azt hihetnők, hogy az általános profitrátának mindennap változnia kell. De az egyik termelési szférában végbemenő mozgás megszünteti a másikban végbemenőt, a behatások kereszteződnek és semlegesítik egymást. Később meg fogjuk vizsgálni, hogy az ingadozások végső soron milyen irányba törekednek; de lassúak; az ingadozások hirtelensége, sokoldalúsága és különböző időtartama az egyes termelési szférákban arra vezet, hogy időbeli egymásutánjuk révén részben kiegyenlítődnek, úgyhogy áremelkedést áresés követ és fordítva, hogy tehát helyi jellegűek, azaz a különös termelési szférára korlátozottak maradnak; végül, hogy a különböző helyi ingadozások egymást kölcsönösen semlegesítik. Mindegyik különös termelési szférában változások mennek végbe, eltérések az általános profitrátától, amelyek egyrészt bizonyos idő alatt kiegyenlítődnek és ezért nem hatnak vissza az általános profitrátára; másrészt pedig azért nem hatnak vissza rá, mert más egyidejű helyi ingadozások következtében megsemmisülnek. Minthogy az általános profitrátát nemcsak minden egyes szféra átlagprofitrátája, hanem az össztőkének a különböző különös szférák közötti megoszlása is meghatározza, s minthogy ez a megoszlás folytonosan változik, ez megint egy állandó oka az általános profitráta változásának, de olyan oka, amely e mozgás szakadatlansága* és mindenoldalúsága következtében nagyrészt ismét önmagát semlegesíti.

2. Minden egyes szférán belül van egy rövidebb vagy hosszabb időszakra kiterjedő játéktér, amelyben e szféra profitrátája ingadozik, mielőtt ez az ingadozás – emelkedés vagy süllyedés után – eléggé megállapodik ahhoz, hogy időt nyerjen az általános profitráta befolyásolására, és ezért arra, hogy több mint helyi jelentőséget érjen el. Az ilyen helyi és időbeli határokon belül ezért ugyancsak a profitrátának e könyv első szakaszában kifejtett törvényei érvényesek.

Az az elméleti nézet – az értéktöbbletnek profittá való első átváltozásával kapcsolatban –, hogy a tőke mindegyik része egyaránt hoz profitot[25], gya-

[25] *Malthus.***

korlati tényt fejez ki. Bármilyen is az ipari tőke összetétele, akár negyedrész holt munkát és háromnegyed rész eleven munkát, akár háromnegyed rész holt munkát és negyedrész eleven munkát hoz mozgásba, akár háromszor annyi többletmunkát szív magába, vagyis háromszor annyi értéktöbbletet termel az egyik esetben, mint a másikban – a munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett és egyéni különbségektől eltekintve, amelyek amúgy is eltűnnek, mert mindig csak az egész termelési szféra átlagos összetételét tartjuk szem előtt –, mindkét esetben ugyanannyi profitot hoz. Az egyes tőkés (vagy a tőkések összessége mindegyik különös termelési szférában), akinek látóköre korlátolt, joggal hiszi, hogy profitja nemcsak az általa vagy az iparágában foglalkoztatott munkából ered. Ez teljesen igaz az ő átlagprofitjára vonatkozóan. Neki az, hogy ezt a profitot mennyiben eszközli a munkának az össztőke által, azaz valamennyi tőkés társa által történő összkizsákmányolása, ez az összefüggés teljes rejtély, annál is inkább, mert maguk a burzsoá teoretikusok, a közgazdászok eddig nem tárták fel. A munkával való takarékoskodás – nemcsak azzal a munkával, amely egy meghatározott termék termeléséhez szükséges, hanem a foglalkoztatott munkások számával is – és holt munka (állandó tőke) nagyobb mérvű alkalmazása gazdaságilag teljesen helyes műveletként jelenik meg, és eleve úgy tűnik, hogy az általános profitrátát és az átlagprofitot semmiképpen sem veszélyezteti. Hogyan is lehetne hát az eleven munka a profit kizárólagos forrása, amikor a termeléshez szükséges munka mennyiségének csökkentése a profitot látszólag nemcsak hogy nem veszélyezteti, hanem ellenkezőleg, bizonyos körülmények között a profitnövelés legközvetlenebb forrásaként jelenik meg, legalábbis az egyes tőkés számára?

Ha egy adott termelési szférában emelkedik vagy csökken a költségárnak az a része, amely az állandó tőke értékét képviseli, ez a rész a forgalomból ered és eleve megnövekedve vagy megkisebbedve kerül bele az áru termelési folyamatába. Ha másrészt az alkalmazott munkáslétszám ugyanazon idő alatt többet vagy kevesebbet termel, tehát változatlan munkáslétszám mellett változik a meghatározott árutömeg termeléséhez szükséges munkamennyiség, akkor a költségárnak az a része, amely a változó tőke értékét képviseli, ugyanaz maradhat, tehát ugyanazon nagysággal kerülhet bele az össztermék költségárába. De minden egyes árura, amelyek összessége az össztermeket alkotja, több vagy kevesebb munka (megfizetett s ezért meg nem fizetett munka is) esik, tehát az erre a munkára fordított kiadásból is több vagy kevesebb, a bér nagyobb vagy kisebb darabja jut. A tőkés által fizetett összmunkabér ugyanaz marad, de az egyes darab árura számítva a bér más. Itt tehát az áru költségárának ebben a részében változás következne

be. Hogy mármost ilyen értékváltozások következtében, amelyek akár magát az árut, akár annak áruelemeit érintik, az egyes áru költségára (vagy akár egy adott nagyságú tőke által termelt áruk összességének költségára) emelkedik vagy süllyed-e: ha az átlagprofit pl. 10%, akkor 10% marad; noha 10%, az egyes árut tekintve, igen különböző nagyságot képvisel aszerint, hogy az előfeltételezett értékváltozás milyen nagyságváltozást idézett elő az egyes áru költségárában.[26]

A változó tőkét illetően – s ez a legfontosabb, mert ez az értéktöbblet forrása, s mert mindaz, ami a változó tőke viszonyát a tőkés gazdagodásához eltakarja, az egész rendszert misztifikálja – a tőkés számára a dolog durván leegyszerűsödik, vagyis így jelenik meg: 100 £ változó tőke pl. 100 munkás hetibérét képviseli. Ha ez a 100 munkás adott munkanap mellett hetenként 200 darab árut = 200 *Á*-t termel, akkor 1 *Á* – elvonatkoztatva a költségárnak attól a részétől, melyet az állandó tőke tesz hozzá – 10 shillingbe kerül, mert 100 £ = 200 *Á*, 1 $Á = \frac{100£}{200}$ = 10 shilling. Tegyük fel mármost, hogy a munka termelőerejében változás áll be; mondjuk hogy megkétszereződik, ugyanannyi munkás kétszer 200 *Á*-t termel ugyanannyi idő alatt, amely alatt régebben 200 *Á*-t termelt. Ez esetben (amennyiben a költségár pusztán munkabérből áll) 1 *Á* 5 shillingbe kerül, mert most 100 £ = 400 *Á*, s így 1 $Á = \frac{100£}{400}$ = 5 shilling. Ha a termelőerő a felére csökkenne, akkor ugyanaz a munka már csak $\frac{200Á}{2}$-t termelne; s minthogy 100 £ = $\frac{200Á}{2}$, most 1 $Á = \frac{200£}{200}$ = 1 £. Az áruk termeléséhez szükséges munkaidőnek s ezért az áruk értékének a megváltozása most a költségárra s ezért a termelési árra vonatkozóan is úgy jelenik meg, mint ugyanannak a munkabérnek több vagy kevesebb árura való különböző megoszlása aszerint, hogy ugyanannyi munkaidő alatt, ugyanannyi munkabérért több vagy kevesebb árut termelnek. A tőkés s ezért a közgazdász is csak azt látja, hogy a munka termelékenységével együtt változik a megfizetett munkának az áru darabjára eső része és ezzel minden egyes darab értéke is; nem látja, hogy ugyanez az eset a minden egyes darabban foglalt meg nem fizetett munkával is, annál kevésbé látja, mert az ő szférájában felszívott meg nem fizetett munka az átlagprofitot valóban csak véletlenszerűen határozza meg. Csak ilyen durva és fogalomnélküli formában ütközik ki most az a tény, hogy az áruk értékét a bennük foglalt munka határozza meg.

[26] *Corbet.**

Tizedik fejezet

Az általános profitráta kiegyenlítődése a konkurrencia folytán. Piaci árak és piaci értékek. Többletprofit

A termelési szférák egy részén az alkalmazott tőke összetétele közepes, vagyis átlagos, azaz teljesen vagy megközelítően ugyanaz, mint a társadalmi átlagtőke összetétele.

Ezekben a szférákban a termelt áruk termelési ára teljesen vagy megközelítően egybeesik pénzben kifejezett értékükkel. Ha semmilyen más mód nem lenne a matematikai határ megállapítására, ezen a módon meg lehetne állapítani. A konkurrencia úgy osztja el a társadalmi tőkét a különböző termelési szférák között, hogy minden egyes szféra termelési árai e közepes összetételű szférák termelési árainak mintájára képződnek, azaz $= k+kp'$ (költségár plusz a költségár és az átlagprofitráta szorzata). Ez az átlagprofitráta azonban nem más, mint ama közepes összetételű szférában – ahol tehát a profit egybeesik az értéktöbblettel – százalékosan számított profit. A profitráta tehát minden termelési szférában ugyanaz, tudniillik kiegyenlítődött ezeknek a közepes termelési szféráknak a profitrátájára, amelyekben a tőke átlagos összetétele uralkodik. Eszerint valamennyi különböző termelési szféra profitjai összegének egyenlőnek kell lennie az értéktöbbletek összegével, a társadalmi össztermék termelési árai összegének pedig az értékei összegével. Világos azonban, hogy a különböző összetételű termelési szférák közti kiegyenlítődésnek mindig afelé kell tartania, hogy ezeket egyenlővé tegye a közepes összetételű szférákkal, akár pontosan, akár csak megközelítően feleljenek is meg ez utóbbiak a társadalmi átlagnak. A többé vagy kevésbé megközelítő szférák között megintcsak kiegyenlítődési tendencia érvényesül, amely az ideális, azaz a valóságban nem létező középállapot felé tart, vagyis az a tendencia, hogy e körül normalizálódjék. Ilyen módon tehát szükségképpen az a tendencia uralkodik, hogy a termelési árakat pusztán az érték átváltozott formáivá tegyék, vagyis a profitokat az értéktöbblet puszta részeivé változtassák át, amely részek azonban nem a minden egyes különös

termelési szférában előállított értéktöbblet arányában vannak elosztva, hanem az egyes termelési szférákban alkalmazott tőke tömege arányában, úgyhogy egyenlő nagyságú tőketömegekre, bármilyen is az összetételük, a társadalmi össztőke által előállított értéktöbblet összességének egyenlő nagyságú részei (megfelelő hányadai) esnek.

A közepes vagy megközelítően közepes összetételű tőkéknél tehát a termelési ár teljesen vagy megközelítően egybeesik az értékkel, a profit pedig az illető tőkék által előállított értéktöbblettel. Az összes többi tőkék, bármilyen is az összetételük, a konkurrencia nyomása alatt arra törekszenek, hogy az előbbiekkel kiegyenlítődjenek. Minthogy azonban a közepes összetételű tőkék egyenlők vagy megközelítően egyenlők a társadalmi átlagtőkével, valamennyi tőke, bármekkora is az önmaga előállította értéktöbblet, arra törekszik, hogy áruinak árában ezen értéktöbblet helyett az átlagprofitot realizálja, azaz a termelési árakat realizálja.

Másrészt azt mondhatjuk, hogy mindenütt, ahol átlagprofit, tehát általános profitráta alakul ki – bárhogyan jön is létre ez az eredmény –, ez az átlagprofit nem lehet más, mint a társadalmi átlagtőkére eső profit, amelynek összege az értéktöbbletek összegével egyenlő, s hogy azok az árak, amelyek ennek az átlagprofitnak a költségárakhoz való hozzácsapásával jöttek létre, nem lehetnek mások, mint a termelési árakká átváltozott értékek. Mit sem változtatna a dolgon, ha bizonyos termelési szférák tőkéi valamilyen okból nem lennének alávetve a kiegyenlítődés folyamatának. Az átlagprofitot akkor a társadalmi tőkének azon része után számítanák, amely belekerül a kiegyenlítődési folyamatba. Világos, hogy az átlagprofit nem lehet más, mint az értéktöbblet össztömege elosztva a minden egyes termelési szférában működő tőketömegekre, azok nagyságának arányában. Az átlagprofit a realizált meg nem fizetett munka egésze, és ez az össztömeg, éppúgy, mint a megfizetett holt és eleven munka, a tőkéseknek jutó áruk és pénz össztömegében ölt testet.

A tulajdonképpeni nehéz kérdés itt ez: hogyan megy végbe a profitoknak ez az általános profitrátává való kiegyenlítődése, minthogy ez nyilvánvalóan eredmény, s nem lehet kiindulópont.

Mindenekelőtt világos, hogy az áruértékek becslése, például pénzben, csak cseréjük eredménye lehet és hogy ezért, ha ilyen becslést előfeltételezünk, azt úgy kell tekintenünk, mint áruértéknek áruérték ellenében történő valóságos cseréje eredményét. De hogyan jöhetett létre az áruknak ez a valóságos értékükön történő cseréje?

Tegyük fel először, hogy az összes árukat a különböző termelési szférákban valóságos értékükön adják el. Mi történne akkor? Az előzőekben kifej-

tettek alapján a különböző termelési szférákban igen különböző profitráták uralkodnának. Hogy az árukat értékükön adják-e el (azaz a bennük foglalt érték arányában, értékáraikon cserélődnek-e ki egymással), vagy olyan árakon, hogy eladásuk a termelésükre előlegezett megfelelő tőkék egyenlő tömegére egyenlő nagyságú profitot hoz – ez prima facie [nyilvánvalóan] két teljesen különböző dolog.

Az, hogy nem-egyenlő mennyiségű eleven munkát mozgásba hozó tőkék nem-egyenlő mennyiségű értéktöbbletet termelnek, legalábbis bizonyos mértékig előfeltételezi, hogy a munka kizsákmányolási foka, vagyis az értéktöbblet rátája ugyanaz, vagy hogy az e tekintetben létező különbségek valóságos vagy képzelt (konvencionális) kompenzációs okok folytán kiegyenlítődnek. Ez előfeltételezi a munkások közötti konkurrenciát s azt, hogy egyik termelési szférából a másikba való folytonos vándorlásuk kiegyenlítődéshez vezet. Az értéktöbbletnek ilyen általános rátáját, illetve – mint valamennyi gazdasági törvénynél – az erre irányuló tendenciát mint elméleti egyszerűsítést tételeztük fel; a valóságban azonban ez tényleges előfeltétele a tőkés termelési módnak, bár többé vagy kevésbé gátolják gyakorlati súrlódások, amelyek többé vagy kevésbé jelentős helyi különbségeket idéznek elő, mint például az angol mezőgazdasági napszámosokra vonatkozó illetőségi törvények (settlement laws*). Az elméletben azonban előfeltételezzük, hogy a tőkés termelési mód törvényei tisztán fejlődnek ki. A valóságban mindig csak megközelítés áll fenn; de ez a megközelítés annál nagyobb, minél inkább fejlett a tőkés termelési mód és minél inkább ki van küszöbölve korábbi gazdasági állapotok maradványaival való szennyeződése és összefonódása.

Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint *áruk* cserélődnek ki, hanem mint *tőkék termékei*, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan, vagy egyenlő nagyság esetén egyenlően részesedjenek az értéktöbblet össztömegéből. S a valamely adott tőke által egy adott időszakban termelt áruk összárának ezt a követelményt ki kell elégítenie. Ezeknek az áruknak összára azonban pusztán a tőke termékét alkotó egyes áruk árának az összege.

A punctum saliens [döntő pont] legjobban akkor domborodik ki, ha a dolgot így fogjuk fel: Tegyük fel, hogy maguk a munkások birtokolják megfelelő termelési eszközeiket, és áruikat kicserélik egymással. Ezek az áruk akkor nem lennének a tőke termékei. Munkáik technikai természete szerint a különböző munkaágakban alkalmazott munkaeszközök és munkaanyagok értéke különböző lenne; ugyanígy, eltekintve az alkalmazott termelési eszközök nem-egyenlő értékétől, különböző tömegeikre lenne szükség adott munkatömeghez aszerint, hogy az egyik meghatározott árut egy óra alatt

lehet elkészíteni, a másikat csak egy nap alatt stb. Tegyük fel továbbá, hogy ezek a munkások átlagosan ugyanannyi időt dolgoznak, számításba véve a munka különböző intenzitásából stb. eredő kiegyenlítődéseket. Két munkás akkor a maga napi munkájának termékét képező áruban először is pótolta volna kiadásait, az elhasznált termelési eszközök költségárát. Ez utóbbiak különbözők lennének munkaágaik technikai természete szerint. Másodszor mindketten ugyanannyi új értéket alkottak volna, tudniillik a termelési eszközökhöz hozzátett munkanapot. Ez az új érték magában foglalná munkabérüket plusz az értéktöbbletet, az elengedhetetlen szükségleteiket meghaladó többletmunkát, amelynek eredménye azonban maguké a munkásoké lenne. Ha tőkés módon fejezzük ki magunkat, akkor mindketten ugyanannyi munkabért plusz ugyanannyi profitot kapnak, = azt az értéket, amely például egy tízórás munkanap termékében fejeződik ki. De először is áruik értéke különböző lenne. Az I. áru például nagyobb értékrészt tartalmazna az elhasznált termelési eszközök fejében, mint a II. áru, s hogy mindjárt minden lehető különbséget figyelembe vegyünk, tegyük fel, hogy az I. áru több eleven munkát szív magába, előállítása tehát hosszabb munkaidőt vesz igénybe, mint a II. árué. Ennek az I. és II. árunak az értéke tehát igen különböző. Ugyanígy különböznék azoknak az áruértékeknek összege, amelyek az I. munkás és a II. munkás által adott idő alatt elvégzett munka termékei. A profitráták is nagyon különbözők lennének I. és II. számára, ha itt az értéktöbbletnek az elhasznált termelési eszközök összértékéhez való arányát nevezzük a profitrátának. A létfenntartási eszközök, amelyeket az I. és II. munkás a termelés folyamán naponta elfogyaszt és amelyek a munkabért képviselik, itt az előlegezett termelési eszközöknek ama részét alkotják, amelyet egyébként változó tőkének nevezünk. De az értéktöbbletek egyenlő munkaidőre ugyanazok lennének I. és II. számára, vagy még pontosabban, minthogy I. és II. egyaránt egy munkanap termékének értékét kapja meg, ezért, az előlegezett „állandó" elemek értékének levonása után, egyenlő értékeket kapnak, amelyeknek egyik részét a termelésben elfogyasztott létfenntartási eszközök pótlásának, másik részét pedig az ezen felüli értéktöbbletnek tekinthetjük. Ha az I.-nek több a kiadása, kárpótolja árujának az a nagyobb értékrésze, amely ezt az „állandó" részt pótolja, és ezért terméke összértékének egy nagyobb részét is kell megint ezen állandó rész anyagi elemeivé visszaváltoztatnia, míg a II.-nak, bár kevesebb az ebből eredő bevétele, viszont annyival kevesebbet kell is visszaváltoztatnia. A profitráták különbözősége tehát ilyen előfeltételezés mellett közömbös körülmény volna, éppúgy, ahogy ma a bérmunkás számára közömbös körülmény, hogy a belőle kisajtolt értéktöbbletmennyiség milyen

profitrátában fejeződik ki, s ahogy a nemzetközi kereskedelemben a különböző nemzetek profitrátáinak különbözősége árucseréjük szempontjából közömbös körülmény.

Az áruknak értékükön vagy megközelítően értékükön történő cseréje tehát sokkal alacsonyabb fokot követel meg, mint a termelési árakon történő csere, amihez a tőkés fejlődés meghatározott magas foka szükséges.

Bármiképpen rögződött vagy szabályozódott eredetileg a különböző áruk ára egymáshoz, az értéktörvény uralkodik mozgásukon. Amikor az áruk termeléséhez szükséges munkaidő csökken, egyébként változatlan körülmények között, csökkennek az árak; amikor e munkaidő emelkedik, az árak is emelkednek.

Eltekintve tehát attól, hogy az árakon és az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, teljesen helyénvaló az áruk értékét úgy tekinteni, mint ami a termelési árakat nemcsak elméletileg, hanem történelmileg is megelőzi. Ez érvényes olyan állapotokra, amikor a termelési eszközök a munkáséi, és ez az állapot található, mind az ókorban, mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél. Ez megegyezik korábban* kifejezésre juttatott nézetünkkel[27] is, mely szerint a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon község tagjai közötti cseréből. Ez érvényes nemcsak erre az eredeti állapotra, hanem a rabszolgaságon és jobbágyságon alapuló későbbi állapotokra, valamint a kézművesség céhszervezetére is, mindaddig, amíg az egyes termelési ágakban lekötött termelési eszközöket csak nehezen lehet átvinni az egyik szférából a másikba, s ezért a különböző termelési szférák bizonyos határokon belül úgy viszonyulnak egymáshoz, mint idegen országok vagy kommunisztikus közösségek.

Ahhoz, hogy az árak, amelyeken az áruk egymásra kicserélődnek, megközelítően megfeleljenek az áruk értékének, nem kell más, mint hogy 1. a különböző áruk cseréje ne legyen többé pusztán véletlen vagy csak alkalomszerű; 2. hogy, amennyiben a közvetlen árucserét tekintjük, ezeket az árukat mindkét fél megközelítően a kölcsönös szükségletnek megfelelő mennyiségi arányban termelje; ezt a kelendőség kölcsönös tapasztalata magával hozza, s így magának a folytatólagos cserének eredményeként kifejlődik; és 3. amennyiben eladásról beszélünk, ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium, amely a szerződő felek egyikének módot ad

[27] Akkor, 1865-ben még csak Marx „nézete". Ma már, mióta Maurertől Morganig kiterjedt kutatásokat végeztek az őseredeti közösségekre vonatkozóan, olyan tény, amelyet alig vonnak valahol kétségbe. – *F. E.*

arra, hogy értéken felül adjon el, vagy arra kényszeríti, hogy értéken alul kótyavetyéljen el. Véletlen monopóliumon azt a monopóliumot értjük, amelyre a vevő vagy eladó a kereslet és kínálat véletlen állása következtében tesz szert.

Az a feltevés, hogy a különböző termelési szférák árui értékükön kerülnek eladásra, természetesen csak annyit jelent, hogy értékük az a gravitációs pont, amely körül áraik forognak, s amellyé állandó emelkedéseik és süllyedéseik kiegyenlítődnek. Ezenkívül aztán mindig meg kell majd különböztetni *a piaci értéket* – erről később – a különböző termelők által termelt egyes áruk egyéni értékétől. Ezen áruk közül egyeseknek egyéni értéke a piaci érték alatt lesz (azaz termelésük kevesebb munkaidőt kíván meg, mint amekkorát a piaci érték kifejez), másoké a piaci érték fölött. A piaci értéket egyrészt úgy kell majd tekintenünk, mint az egyik szférában termelt áruk átlagértékét, másrészt mint azoknak az áruknak egyéni értékét, amelyeket az illető szféra átlagos feltételei között termelnek, s amelyek e szféra termékeinek nagy tömegét alkotják. Csak kivételes kombinációk esetén szabályozzák a legrosszabb vagy a legkedvezőbb feltételek között termelt áruk a piaci értéket, mely viszont a piaci árak ingadozásainak a középpontja – a piaci árak azonban ugyanazon fajta áruk számára ugyanazok. Ha az áruk átlagértékükön, tehát a két szélső pont között elhelyezkedő árutömeg középértékén való kínálata kielégíti a szokásos keresletet, akkor azok az áruk, amelyeknek egyéni értéke a piaci értékek alatt áll, extra értéktöbbletet vagy többletprofitot realizálnak, ezzel szemben azok, amelyeknek egyéni értéke a piaci értéket meghaladja, a bennük foglalt értéktöbblet egy részét nem tudják realizálni.

Mit sem segít, ha azt mondják, az a tény, hogy a legrosszabb feltételek között termelt árukat is eladják, bizonyítja, hogy a kereslet* fedezésére szükség van rájuk. Ha a feltételezett esetben az ár a közepes piaci értéknél magasabb lenne, akkor kisebb** lenne a kereslet. Meghatározott árak mellett egy árufajta meghatározott teret foglalhat el a piacon; ez a tér az árak megváltozása esetén csak akkor nem változik, ha a magasabb ár kisebb árumennyiséggel, az alacsonyabb ár pedig nagyobb árumennyiséggel jár együtt. Ha viszont a kereslet annyira erős, hogy akkor sem csökken, mikor az árat a legrosszabb feltételek között termelt áruk értéke szabályozza, akkor a piaci értéket az utóbbiak határozzák meg. Ez csak akkor lehetséges, ha a kereslet a szokásosnál magasabbra emelkedik, vagy a kínálat a szokásosnál alacsonyabbra süllyed. Végül, ha a termelt áruk tömege nagyobb, mint amennyi közepes piaci értéken vevőre talál, akkor a legjobb feltételek között termelt áruk szabályozzák a piaci értéket. Ez utóbbi kategória árui például

teljesen vagy megközelítően egyéni értékükön adhatók el, miközben előfordulhat, hogy a legrosszabb feltételek között termelt áruk talán még költségárukat sem realizálják, míg a közepes átlag árui a bennük foglalt értéktöbbletnek csak egy részét tudják realizálni. Amit itt a piaci értékről mondottunk, a termelési árra is érvényes, mihelyt ez a piaci érték helyébe lép. A termelési ár minden egyes szférában szabályozva van, s ugyancsak a különös körülmények szerint van szabályozva. Ő maga viszont ismét középpont, amely körül a napi piaci árak forognak és amivé meghatározott periódusok alatt kiegyenlítődnek. (Lásd Ricardót, arról hogy a termelési árat a legrosszabb feltételek között dolgozó vállalkozók határozzák meg*.)

Bármiképpen legyenek is az árak szabályozva, az eredmény a következő:

1. Az értéktörvény uralkodik az árak mozgásán, mivel a termeléshez szükséges munkaidő csökkenése vagy növekedése a termelési árak esését vagy emelkedését idézi elő. Ricardo (aki nyilván érzi, hogy az ő termelési árai eltérnek az áruk értékétől) ebben az értelemben mondja azt, hogy the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value [a vizsgálódás, amelyre az olvasó figyelmét fel kívánja hívni, az áruk relatív értékében, nem pedig abszolút értékükben bekövetkező változások hatására vonatkozik].**

2. Az *átlagprofitnak*, amely a termelési árakat meghatározza, mindig megközelítően egyenlőnek kell lennie azzal az értéktöbbletmennyiséggel, amely egy adott tőkére mint a társadalmi össztőke megfelelő hányadára esik. Tegyük fel, hogy az általános profitráta és ezért az átlagprofit pénzértékben kifejezve nagyobb, mint a pénzértékben számított valóságos átlagértéktöbblet. Ami a tőkéseket illeti, közömbös, hogy 10 vagy 15% profitot számítanak-e fel kölcsönösen egymásnak. Az egyik százalék nem fed több valóságos áruértéket, mint a másik, mivel a pénzkifejezés túl magasan való megállapítása kölcsönös. Ami pedig a munkásokat illeti (mivel előfeltételeztük, hogy ezek megkapják normális munkabérüket, az átlagprofit felemelése tehát nem fejez ki valóságos levonást a munkabérből, azaz egészen másvalamit fejez ki, mint a tőkés normális értéktöbbletét), annak az áremelkedésnek, amely az átlagprofit felemelése által keletkezik, szükségképpen megfelel a változó tőke pénzkifejezésében mutatkozó emelkedés. Valójában a profitráta és az átlagprofit ilyen általános névleges felemelése a valóságos értéktöbblet és az előlegezett össztőke közti arány által megszabott szinten felül nem lehetséges anélkül, hogy maga után ne vonná a munkabér emelkedését s ugyanúgy az állandó tőkét alkotó áruk árának emelkedését. Fordítva áll a dolog csökkentés esetén. Minthogy mármost az áruk összértéke sza-

bályozza az összértéktöbbletet, ez pedig az átlagprofit s ezért az általános profitráta magasságát – mint általános törvény, vagy mint az ingadozásokon uralkodó –, ennélfogva az értéktörvény szabályozza a termelési árakat.

Amit a konkurrencia, először egy szférában, véghezvisz, az egy egyenlő piaci érték és piaci ár létrehozása az áruk különböző egyéni értékeiből. De csak a különböző szférákban befektetett tőkék konkurrenciája hozza létre a termelési árat, amely a különböző szférák profitrátáit kiegyenlíti. Az utóbbihoz a tőkés termelési mód magasabb fejlettsége szükséges, mint az előbbihez.

Ahhoz, hogy ugyanazon termelési szféra ugyanazon fajta és megközelítőleg ugyanazon minőségű áruit értékükön lehessen eladni, két dolog szükséges: *Először* az kell, hogy a különböző egyéni értékek *egyetlen* társadalmi értékké, a fentebb tárgyalt piaci értékké egyenlítődjenek ki, ehhez pedig az ugyanazon fajta áruk termelői közti konkurrenciára van szükség, továbbá egy piac meglétére, amelyen együttesen kínálják eladásra áruikat. Ahhoz, hogy azonos fajta – de különböző egyéni színezetű körülmények között termelt – áruk piaci ára megfeleljen a piaci értéknek, ne térjen el attól sem úgy, hogy fölé emelkedik, sem pedig, hogy alá süllyed, az szükséges, hogy a különböző eladók egymásra gyakorolt nyomása elég nagy legyen akkora árutömeg piacra dobásához, amekkorát a társadalmi szükséglet megkíván, azaz akkora mennyiség piacra dobásához, amelyért a társadalom a piaci értéket meg tudja fizetni. Ha a terméktömeg ezt a szükségletet meghaladná, az árukat piaci értékükön alul kellene eladni; megfordítva piaci értékükön felül kelnének el, ha a terméktömeg nem lenne elég nagy, vagy, ami ugyanaz, ha az eladók közti konkurrencia nyomása nem lenne elég erős ahhoz, hogy rákényszerítse őket ennek az árutömegnek a piacra hozatalára. Ha a piaci érték megváltoznék, megváltoznának azok a feltételek is, amelyek között a teljes árutömeget el lehetne adni. Ha a **piaci** érték esik, akkor a társadalmi szükséglet (amelyen itt mindig fizetőképes szükségletet értünk) átlagban kitágul, s bizonyos határokon belül nagyobb tömegű árut tud felszívni. Ha a piaci érték emelkedik, akkor az áru iránti társadalmi szükséglet összehúzódik, s kisebb tömeget szívnak fel belőle. Ezért ha a kereslet és kínálat szabályozza a piaci árat, helyesebben a piaci árak eltéréseit a piaci értékektől, másrészt viszont a piaci érték szabályozza a kereslet és kínálat viszonyát, vagyis azt a középpontot, amely körül a kereslet és kínálat ingadozásai következtében a piaci árak hullámzanak.

Ha a dolgot közelebbről szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az egyes áruk értékére érvényes feltételek itt újratermelődnek mint egy árufajta összmennyiségének értékére érvényes feltételek; hiszen a tőkés termelés eleve tömegtermelés, és mint más, kevésbé fejlett termelési módok is – leg-

alábbis a fő áruknál – a kisebb tömegekben termelteket mint közös terméket, habár sok kis termelő közös termékét, a piacon nagy tömegekben, viszonylag kevés kereskedő kezében koncentrálja, halmozza fel és kínálja eladásra; mint egy egész termelési ágnak vagy kisebb-nagyobb részének közös termékét.

Egészen futólag megjegyezzük itt, hogy a „társadalmi szükségletet", vagyis azt, ami a kereslet elvét szabályozza, lényegében a különböző osztályok egymáshoz való viszonya s megfelelő gazdasági pozíciójuk határozza meg, főleg tehát, először, az összértéktöbbletnek a munkabérhez való aránya, másodszor pedig azoknak a különböző részeknek az aránya, amelyekre az értéktöbblet széthasad (profit, kamat, földjáradék, adók stb.); s így itt is újra megmutatkozik, mennyire nem lehet semmit sem megmagyarázni a kereslet és kínálat viszonyából, ha nem fejtjük ki előbb azt a bázist, amelyen e viszony működik.

Bár az áru is, a pénz is csereérték és használati érték egysége, mégis már láttuk (I. könyv 1. fej. 3. pont), hogy vételnél és eladásnál e két meghatározás polárisan a két végponton helyezkedik el, úgyhogy az áru (eladó) a *használati értéket*, és a pénz (vevő) a *csereértéket képviseli*. Hogy az árunak használati értéke legyen, tehát társadalmi szükségletet elégítsen ki, az eladásának egyik előfeltétele volt. A másik előfeltétel abban állott, hogy az áruban foglalt munkamennyiség társadalmilag szükséges munkát képviseljen, tehát az áru egyéni értéke (s ami ezen előfeltételezés mellett ugyanaz, eladási ára) egybeessék társadalmi értékével.[28]

Alkalmazzuk ezt a piacon található árutömegre, amely egy egész szféra terméke.

Legkönnyebben úgy ábrázolhatjuk a dolgot, ha az egész árutömeget, először tehát *egy* termelési ág egész árutömegét, mint *egy* árut, s a sok azonos áru árának összegét mint *egy* összegezett árat fogjuk fel. Ekkor mindaz, amit az egyes árura mondtunk, szó szerint érvényes egy meghatározott termelési ág piacon található árutömegére. Az, hogy az áru egyéni értéke megfeleljen társadalmi értékének, most abban valósul meg, vagyis kap további meghatározást, hogy az áru összmennyisége a termeléséhez társadalmilag szükséges munkát tartalmazza, s hogy e tömeg értéke egyenlő piaci értékével.

Tegyük fel mármost, hogy ezeknek az áruknak nagy tömegét körülbelül ugyanazon normális társadalmi feltételek között termelték, úgyhogy ez az érték egyszersmind az e tömeget alkotó egyes áruk egyéni értéke. Ha már-

[28] *K. Marx*: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1859. [Marx és Engels Művei, 13. köt. Budapest, 1965 15–16. old.]

most az áruk egy viszonylag kis részét a normálisnál rosszabb, más részét pedig jobb feltételek között termelték, úgyhogy az egyik rész egyéni értéke nagyobb, a másiké kisebb az áruk nagy részének közepes értékénél, de e két véglet kiegyenlíti egymást, úgyhogy a hozzájuk tartozó áruk átlagértéke egyenlő a középső tömeghez tartozó áruk értékével – akkor a piaci értéket a közepes feltételek között termelt áruk értéke határozza meg.[29] A teljes árutömeg értéke egyenlő valamennyi egyes áru értékének valóságos összegével, a közepes, a rosszabb és a jobb feltételek között termelt árukéval együttvéve. Ez esetben az árutömeg piaci értékét, vagyis társadalmi értékét – a benne foglalt szükséges munkaidőt – a nagy középső tömeg értéke határozza meg.

Tegyük fel viszont, hogy a piacra hozott szóban forgó áru össztömege ugyanaz marad, a rosszabb feltételek között termelt áruk értéke azonban nem egyenlítődik ki a jobb feltételek között termeltek értékével, úgyhogy a rosszabb feltételek között termelt tömegrész viszonylag jelentékeny nagyságú, mind a közepes tömeghez, mind a másik véglethez képest: akkor a piaci értéket, vagyis a társadalmi értéket a rosszabb feltételek között termelt tömeg szabályozza.

Tegyük fel végül, hogy a közepesnél jobb feltételek között termelt árutömeg jelentékenyen felülmúlja a rosszabb feltételek között termeltet és még a közepes viszonyok között termelthez képest is jelentékeny nagyságú; akkor a piaci értéket a legjobb feltételek között termelt rész szabályozza. Itt eltekintünk a piac túltelítettségétől, mely esetben a piaci árat mindig a legjobb feltételek között termelt rész szabályozza; itt azonban nem a piaci értéktől különböző piaci árral van dolgunk, hanem magának a piaci értéknek különböző meghatározásaival.[30]

---

[29] K. Marx: „Zur Kritik etc."

[30] Storch és Ricardo vitája a földjáradékkal kapcsolatban (csak a tárgyat illetően vita ez, valójában ők nem veszik tekintetbe egymást) arról, hogy a piaci értéket (náluk inkább a piaci árat, illetve termelési árat) a legkedvezőtlenebb (Ricardo) vagy a legkedvezőbb (Storch) feltételek között termelt áruk szabályozzák-e, úgy oldódik tehát meg, hogy mindkettőjüknek igaza van és egyiknek sincs igaza, s hogy a középső esetet mindketten teljesen figyelmen kívül hagyták.* Vö. Corbet** megállapításait azokról az esetekről, amelyekben az árat a legjobb feltételek között termelt áruk szabályozzák. – „Ez nem azt jelenti, hogy ő" (Ricardo) „azt állítja, hogy két különböző cikk két sajátos tétele, mint egy kalap és egy pár cipő, akkor cserélődik ki egymással, ha e két sajátos tételt egyenlő munkamennyiségek termelték meg. »Árun« itt »árufajtát« kell értenünk, nem egy sajátos egyedi kalapot, pár cipőt stb. Az egész munkát, amely az összes kalapokat termeli Angliában, úgy kell tekinteni e célból, mint ami el van osztva az összes kalapok között. Úgy tűnik nekem, hogy ezt először és e tannak általános megállapításaiban nem fejezték ki." („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy etc.", London 1821, 53–54. old.)

Valójában, egészen szigorúan véve a dolgot (ami a valóságban természetesen csak megközelítőleg és ezerszeres módosulással fordul elő), az I. esetben az egész tömegnek a középső értékek által szabályozott piaci értéke egyenlő az egész tömeg egyéni értékeinek összegével, bár a végleteken termelt áruk számára ez az érték mint rájuk kényszerített átlagérték jelentkezik. Akik a legrosszabb feltételek között termelnek, áruikat ekkor egyéni értékük alatt kénytelenek eladni; a legjobb feltételek között termelők egyéni értékük fölött adják el áruikat.

A II. esetben a két végleten termelt egyéni értéktömegek nem egyenlítődnek ki, hanem a rosszabb feltételek között termelt értéktömeg válik döntővé. Szigorúan véve most minden egyes árunak, illetve az össztömeg minden megfelelő hányadának átlagárát vagy piaci értékét a tömeg összértéke — amely a különböző feltételek között termelt áruk értékének összeadásából állna elő — és az a megfelelő hányad határozná meg, amely ebből az összértékből az egyes árura jutna. Az így kapott piaci érték nemcsak a kedvező véglethez tartozó áruk egyéni értékét haladná meg, hanem a középső réteghez tartozókét is; de még mindig alacsonyabb volna, mint a kedvezőtlen végleten termelt áruk egyéni értéke. Hogy az utóbbit mennyire közelíti meg, vagy végül egybeesik-e azzal, az teljesen attól a terjedelemtől függ, amelyet a kedvezőtlen végleten termelt árutömeg a szóban forgó áruszférában elfoglal. Ha a kereslet csak kevéssé is túlsúlyban van, akkor a piaci árat a kedvezőtlen feltételek közt termelt áruk egyéni értéke szabályozza.

Ha végül, mint a III. esetben, a kedvező végleten termelt árumennyiség nemcsak a másik véglethez, hanem a közepes feltételekhez képest is nagyobb teret foglal el, akkor a piaci érték a középső érték alá süllyed. A két véglet és a közép értékösszegeinek összeadásával kiszámított átlagérték itt alacsonyabb, mint a középső terület értéke, s aszerint közeledik hozzá vagy távolodik tőle, hogy a kedvező véglet mekkora viszonylagos teret foglal el. Ha a kereslet a kínálathoz képest gyenge, akkor a kedvező helyzetben levő rész, bármekkora is, erőszakkal foglal teret azáltal, hogy a maga árát egyéni értékére csökkenti. A legjobb feltételek között termelt áruknak ezzel az egyéni értékével a piaci érték sohasem eshet egybe, kivéve, ha a kínálat a keresletet igen erősen felülmúlja.

A piaci értéknek ezt az itt *elvontan* ábrázolt megállapítását a valóságos piacon a vevők közötti konkurrencia viszi véghez, előfeltételezve, hogy a kereslet éppen akkora, hogy az árutömeget az így megállapított értékén felszívja. S most a másik ponthoz érkezünk.

Másodszor. Az, hogy az árunak használati értéke van, csak annyit jelent, hogy valamilyen társadalmi szükségletet elégít ki. Amíg csak az egyes áruk-

kal foglalkoztunk, feltételezhettük, hogy az erre a meghatározott árura – az árban már benne foglaltatik a mennyisége – irányuló szükséglet megvan, anélkül, hogy a kielégítendő szükséglet mennyiségével tovább törődtünk volna. E mennyiség azonban lényeges mozzanattá válik, mihelyt az egyik oldalon egy egész termelési ág terméke, a másikon pedig a társadalmi szükséglet áll. Most már szemügyre kell vennünk e társadalmi szükséglet mértékét, azaz mennyiségét.

A piaci értéknek az előzőkben adott meghatározásainál azt feltételeztük, hogy a termelt áruk tömege adott, ugyanakkora marad; hogy csak e tömeg különböző feltételek között termelt alkotórészeinek aránya változik, s hogy ezért az áruk egyazon tömegének piaci értéke különbözőképpen szabályozódik. Tegyük fel, hogy ez a tömeg a kínálat szokott mennyiségét jelenti, figyelmen kívül hagyva azt a lehetőséget, hogy a termelt áruk egy részét időnként elvonhatják a piactól. Ha mármost az e tömegre irányuló kereslet is a szokásos marad, akkor az árut piaci értékén adják el, akármelyik szabályozza is ezt a piaci értéket az előbb vizsgált három eset közül. Az árutömeg nemcsak szükségletet elégít ki, hanem ezt a szükségletet társadalmi terjedelmében elégíti ki. Ha viszont az árumennyiség kisebb vagy nagyobb, mint a rá irányuló kereslet, a piaci ár eltér a piaci értéktől. Az első eltérés az, hogy ha a mennyiség túlságosan kicsi, a piaci értéket mindig a legrosszabb feltételek között termelt áru szabályozza, ha pedig túlságosan nagy, akkor mindig a legjobb feltételek között termelt áru; hogy tehát a piaci értéket a végletek egyike határozza meg, noha pusztán a különböző feltételek között termelt árutömegek aránya alapján más eredménynek kellene bekövetkeznie. Ha a kereslet és a termékmennyiség közti különbség jelentékenyebb, a piaci ár ugyancsak még jelentékenyebben fog a piaci értéktől felfelé vagy lefelé eltérni. De a termelt áruk mennyisége és azon mennyiség közti különbség, amely mellett az áruk piaci értékükön kelnek el, két okból eredhet. Vagy ez a mennyiség maga változik, túlságosan kicsivé vagy túlságosan naggyá válik, úgyhogy az újratermelés más méretben történik, mint amely az adott piaci értéket szabályozta. Ez esetben a kínálat megváltozott, noha a kereslet ugyanaz maradt, s ezáltal viszonylagos túltermelés vagy elégtelen termelés következett be. Vagy pedig az újratermelés, azaz a kínálat marad ugyanaz, de a kereslet csökkent vagy emelkedett, ami különböző okokból történhet. Noha itt a kínálat abszolút nagysága ugyanaz maradt, viszonylagos nagysága, a szükséglethez viszonyított vagy azzal mért nagysága megváltozott. A hatás ugyanaz, mint az első esetben, csak fordított irányú. Végül: ha mindkét oldalon változások történnek, de vagy ellentétes irányban, vagy bár ugyanabban az irányban, nem ugyanabban a mértékben, ha tehát egy-

szóval kétoldalú változások történnek, amelyek azonban a két oldal korábbi arányát megváltoztatják, akkor a végső eredménynek mindig az előbb vizsgált két eset egyikére kell vezetnie.

A kereslet és kínálat általános fogalommeghatározásának tulajdonképpeni nehézsége az, hogy látszólag tautológiára lyukad ki. Vegyük szemügyre először a kínálatot, a piacon található terméket, vagy azt, ami odaszállítható. Nehogy itt egészen haszontalan részletekbe bocsátkozzunk, a minden meghatározott iparágban évente újratermelt tömegre gondolunk itt, s eltekintünk attól, hogy a különböző árukat a piactól kisebb vagy nagyobb mértékben el lehet vonni és mondjuk a következő évi fogyasztás számára tárolni. Ez az évi újratermelés mindenekelőtt egy meghatározott mennyiséget fejez ki, mértéket vagy számot, aszerint, hogy az árutömeget mint diszkrétet vagy mint kontinuálisat mérik-e; nemcsak hogy emberi szükségleteket kielégítő használati értékekből áll, hanem ezek a használati értékek adott terjedelemben találhatók a piacon. Másodszor pedig, ennek az árumennyiségnek meghatározott piaci értéke van, amely az egységül szolgáló áru vagy árumérték piaci értékének sokszorosával fejezhető ki. A piacon található áruk mennyiségi terjedelme és piaci értéke között ezért nem létezik szükségszerű összefüggés, mivel például némely áruknak sajátosan magas értékük van, másoknak sajátosan alacsony, úgyhogy egy adott értékösszeg az egyik áru igen nagy mennyiségében s a másik áru igen kis mennyiségében testesülhet meg. A piacon levő árucikkek mennyisége s e cikkek piaci értéke között csak a következő összefüggés van: a munka termelékenységének egy adott bázisán meghatározott mennyiségű árucikk előállítása mindegyik különös termelési szférában meghatározott mennyiségű társadalmi munkaidőt kíván meg, noha ez az arány különböző termelési szférákban igen különböző és nem áll semmiféle belső összefüggésben ezeknek a cikkeknek a hasznosságával vagy használati értékük különös természetével. Minden egyéb körülményt egyenlőnek véve, ha valamely árufajta *a* mennyisége *b* munkaidőbe kerül, akkor *na* mennyiség *nb* munkaidőbe kerül. Továbbá: ha a társadalom szükségleteket akar kielégíteni, azt akarja, hogy e célból valamely árucikket termeljenek, akkor azt meg kell fizetnie. Valóban, minthogy az árutermelésnél előfeltételezve van a munka megosztása, a társadalom ezeket a cikkeket úgy vásárolja meg, hogy rendelkezésére álló munkaidejének egy részét termelésükre fordítja, tehát annak a munkaidőnek meghatározott mennyiségével vásárolja meg őket, amellyel ez az adott társadalom rendelkezni tud. A társadalom ama részének, amelyre a munka megosztása következtében az hárul, hogy munkáját e meghatározott árucikkek termelésére fordítsa, a társadalmi munka révén egyenértéket kell kapnia, olyat,

amely az ő szükségleteit kielégítő cikkekben ölt testet. De az egy társadalmi cikkre fordított társadalmi munka összmennyisége, vagyis a társadalom által összmunkaerejéből e cikk termelésére fordított megfelelő hányad, tehát e cikk termelésének a társadalmi össztermelésben elfoglalt terjedelme nem szükségszerű, hanem csak véletlen összefüggésben áll azzal, hogy a társadalom milyen terjedelemben kívánja az e meghatározott cikkel csillapítható szükségletét kielégíteni. Bár lehetséges, hogy minden egyes árucikk, vagy egy árufajta minden meghatározott mennyisége csak a termeléséhez szükséges társadalmi munkát tartalmazza, s erről az oldalról vizsgálva ennek az egész árufajtának a piaci értéke csak szükséges munkát fejez ki, mégis, ha a meghatározott árut a mostani társadalmi szükségletet meghaladó mértékben termelték, a társadalmi munkaidő egy részét elpocsékolták, s ekkor az árutömeg a piacon a társadalmi munka sokkal kisebb mennyiségét képviseli, mint amennyit valóban tartalmaz. (Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom előre meghatározó ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő terjedelme és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.) Ezért ezeket az árukat piaci értékük alatt kell elkótyavetyélni, sőt egy részük teljesen eladhatatlanná is válhat. – Megfordítva áll a dolog, ha az egy meghatározott árufajta termelésére fordított társadalmi munka terjedelme túlságosan kicsi a termék által kielégítendő különös társadalmi szükséglet terjedelméhez képest. – Ha azonban az egy meghatározott cikk termelésére fordított társadalmi munka terjedelme megfelel a kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelmének, úgyhogy a termelt tömeg változatlan kereslet mellett megfelel az újratermelés szokott mértékének, akkor az árut piaci értékén adják el. Az áruknak értékükön való cseréje vagy eladása az ésszerű, ez a természetes törvénye egyensúlyuknak; ebből kiindulva kell megmagyarázni az eltéréseket, nem pedig fordítva, az eltérésekből magát a törvényt.

Lássuk a másik oldalt, a keresletet.

Az árukat mint termelési eszközöket vagy mint létfenntartási eszközöket azért vásárolják meg, hogy belekerüljenek a termelő vagy az egyéni fogyasztásba – mit sem változtat a dolgon, hogy némely fajta áruk mindkét célra szolgálhatnak. Kereslet mutatkozik tehát iránttuk a termelők részéről (ezek itt tőkések, mert feltételeztük, hogy a termelési eszközök átváltoztak tőkévé) és a fogyasztók részéről. Egyelőre úgy látszik, hogy mindkettő feltételezi a kereslet oldalán a társadalmi szükségletek egy adott mennyiségét, s ennek a másik oldalon a társadalmi termelés meghatározott mennyiségei felelnek meg a különböző termelési ágakban. Ahhoz, hogy a pamutipar a maga évi

újratermelését adott szinten megint véghezvigye, a szokott mértékű gyapot, és tekintettel a tőkefelhalmozás következtében évente bővülő újratermelésre, pótlólagos gyapotmennyiség szükséges. Ugyanígy van a létfenntartási eszközökre vonatkozóan. Ahhoz, hogy a munkásosztály a szokásos átlagos módon éljen tovább, legalább ugyanolyan mennyiségű szükséges létfenntartási eszközt kell megint készen találnia, bár ez a mennyiség talán többé vagy kevésbé másképp oszlik meg a különböző árufajták között; és tekintettel a népesség évi növekedésére, egy pótlólagos mennyiséget; több-kevesebb módosulással a többi osztályt illetően is ez a helyzet.

Úgy látszik tehát, hogy a kereslet oldalán bizonyos nagyságú meghatározott társadalmi szükséglet áll fenn, s ennek kielégítéséhez valamely árucikk meghatározott mennyiségére van szükség a piacon. E szükséglet mennyiségi meghatározottsága azonban nagyon rugalmas és ingadozó. Fix volta csak látszat. Ha a létfenntartási eszközök olcsóbbak lennének vagy a pénzbér magasabb lenne, a munkások többet vásárolnának és nagyobb „társadalmi szükséglet" mutatkoznék az árufajták iránt, nem is beszélve a pauperokról stb., akiknek „kereslete" fizikai szükségletük legszűkebb határait sem éri el. Ha másrészt, például, a gyapot olcsóbb lenne, megnövekednék a tőkések gyapot iránti kereslete, több pótlólagos tőkét dobnának a pamutiparba stb. Általában nem szabad itt megfeledkeznünk arról, hogy a termelő fogyasztás kereslete előfeltételezésünk szerint a tőkés részéről megnyilvánuló kereslet, s hogy a tőkés tulajdonképpeni célja az értéktöbblet termelése, úgyhogy csak ennek kedvéért termel bizonyos fajta árukat. Másrészt ez nem akadálya annak, hogy ha például gyapot vásárlójaként lép fel a piacon, képviselje a gyapot iránti szükségletet, mint ahogy a gyapot eladója számára is közömbös, hogy a vevő a gyapotot inganyaggá vagy lőgyapottá változtatja, vagy a maga és a világ fülét szándékszik-e vele betömni. De persze ez erősen befolyásolja azt, hogy a tőkés milyen módon vevő. Gyapotra irányuló szükségletét lényegesen módosítja az a körülmény, hogy ez a szükséglete valójában csak profitszerzési szükségletét takarja. — Azok a határok, amelyek között az áruk iránt a *piacon* képviselt szükséglet — a kereslet — mennyiségileg különbözik a *valóságos társadalmi* szükséglettől, különféle áruk számára természetesen igen különbözőek; a keresett árumennyiség és ama mennyiség közötti különbözetet értem, amely iránt az áruk más pénzára vagy a vevők más pénz-, illetve életviszonyai esetén kereslet mutatkoznék.

Mi sem könnyebb, mint belátni a kereslet és kínálat egyenlőtlenségeit s a piaci áraknak ebből eredő eltérését a piaci értékektől. A tulajdonképpeni nehézség annak meghatározásában áll, mi értendő azon, hogy kereslet és kínálat fedik egymást.

Kereslet és kínálat akkor fedik egymást, ha olyan viszonyban vannak, hogy egy meghatározott termelési ág árutömegét piaci értékén lehet eladni, sem magasabban, sem alacsonyabban. Ez az első, amit hallunk.

A második: ha az árukat piaci értékükön lehet eladni, kereslet és kínálat fedik egymást.

Ha kereslet és kínálat fedik egymást, nem hatnak többé, s éppen ezért az árut piaci értékén adják el. Ha két erő egymással ellenkező irányban egyenlően hat, akkor közömbösítik egymást, kifelé egyáltalán nem hatnak, s az e feltétel mellett végbemenő jelenségeket másképp kell magyarázni, mint e két erő közbelépésével. Ha kereslet és kínálat kölcsönösen közömbösítik egymást, akkor semmit sem magyaráznak meg többé, nem hatnak a piaci értékre, s csak most marad igazán homályban, miért fejeződik ki a piaci érték éppen ebben a pénzösszegben és nem másikban. A tőkés termelés valódi benső törvényeit nyilvánvalóan nem lehet kereslet és kínálat kölcsönhatásából magyarázni (ha teljesen eltekintünk e két társadalmi hajtóerő mélyebb, itt nem helyénvaló elemzésétől), minthogy e törvények csak akkor jelennek meg tisztán megvalósulva, amikor kereslet és kínálat nem hatnak többé, azaz fedik egymást. Kereslet és kínálat valójában sohasem fedik egymást, vagy ha fedik is egymást, ez véletlen, tehát tudományos szempontból 0-nak kell vennünk, meg nem történtnek kell tekintenünk. A politikai gazdaságtanban azonban feltételezik, hogy fedik egymást. Miért? Azért, hogy a jelenségeket törvényszerű, fogalmuknak megfelelő alakjukban, azaz a kereslet és kínálat mozgása által előidézett látszattól függetlenül vegyük szemügyre. Másrészt azért, hogy mozgásuk valódi tendenciáját felleljük, bizonyos mértékig rögzítsük. Minthogy az egyenlőtlenségek ellenkező természetűek, s minthogy egymást folytonosan követik, ellenkező irányaik, kölcsönös ellentmondásuk révén kiegyenlítődnek. Tehát, ha kereslet és kínálat egyetlen adott esetben sem fedik is egymást, egyenlőtlenségeik úgy követik egymást — s az egyik irányban való eltérésnek az az eredménye, hogy ellenkező irányú másik eltérést idéz elő —, hogy, ha egy nagyobb vagy kisebb időszak egészét vesszük szemügyre, kínálat és kereslet mindig fedik egymást; de csak mint a már végbement mozgás átlaga s csak mint ellentmondásuk folytonos mozgása. Ezáltal a piaci értékektől eltérő piaci árak — átlagszámuk szerint tekintve — kiegyenlítődnek piaci értékekké, mert az utóbbiaktól való eltérések közömbösítik egymást mint plusz és mínusz. S ez az átlagszám korántsem csupán elméleti fontosságú, hanem gyakorlatilag is fontos a tőke számára, amelyet úgy fektetnek be, hogy számolnak a többé-kevésbé meghatározott időszak alatt bekövetkező ingadozásokkal és kiegyenlítődésekkel.

A kereslet és kínálat viszonya tehát egyrészt csak a piaci áraknak a piaci értékektől való eltéréseit magyarázza meg, másrészt az ennek az eltérésnek a megszüntetésére, azaz a kereslet–kínálat viszony hatásának megszüntetésére irányuló tendenciát. (Azokat a kivételes árukat, amelyeknek ára van anélkül, hogy értéke volna, itt nem kell vizsgálnunk.) A kereslet és kínálat igen különböző formában viheti végbe az egyenlőtlenségük előidézte hatás megszüntetését. Ha például a kereslet és ezért a piaci ár esik, ez arra vezethet, hogy tőkét vonnak el, s így csökken a kínálat. De vezethet arra is, hogy a szükséges munkaidőt megrövidítő találmányok következtében csökken maga a piaci érték, s ezáltal kiegyenlítődik a piaci árral. Fordítva: ha a kereslet nő, s ezzel a piaci ár a piaci érték fölé emelkedik, ez arra vezethet, hogy ebbe a termelési ágba túl sok tőkét visznek be és a termelést annyira fokozzák, hogy a piaci ár még a piaci értéknél is lejjebb süllyed; vagy, másrészt, olyan áremelkedésre is vezethet, amely visszaszorítja magát a keresletet. Egyikmásik termelési ágban arra is vezethet, hogy rövidebb vagy hosszabb időszakon át maga a piaci érték emelkedik, mert ez idő alatt a keresett termékek egy részét rosszabb feltételek között kell termelni.

Ha a kereslet és kínálat meghatározza a piaci árat, a piaci ár és további elemzésben a piaci érték viszont meghatározza a keresletet és kínálatot. A keresletnél ez nyilvánvaló, mert ez az árral ellenkező irányban mozog, növekszik, ha az ár csökken és megfordítva. De így van a kínálattal is. Mert a kínált árukba belekerülő termelési eszközök ára meghatározza az e termelési eszközök iránti keresletet és ezért azoknak az áruknak a kínálatát is, amelyeknek kínálata magában foglalja az említett termelési eszközökre irányuló keresletet. A gyapotárak meghatározóak a pamutszövetek kínálatára nézve.

Ehhez a zűrzavarhoz – hogy az árakat a kereslet és kínálat, s emellett a keresletet és kínálatot az árak határozzák meg – hozzájárul még, hogy a kereslet meghatározza a kínálatot és fordítva, a kínálat a keresletet, a termelés a piacot és a piac a termelést.[31]

---

[31] A következő „okosság" nagy bolondság: „Ahol a valamely árucikk termeléséhez szükséges bérek, tőke és föld mennyisége különbözővé vált a korábbitól, ott az, amit Adam Smith az áru természetes árának nevez, szintén különbözik, s az az ár, amely azelőtt az áru természetes ára volt, tekintettel e változásra piaci árává válik; mert, bár lehet, hogy sem a kínálat, sem a keresett mennyiség nem változott" (itt mindkettő változik, éppen azért, mert a piaci érték, illetve amiről A. Smithnél szó van, a termelési ár, egy értékváltozás következtében megváltozik), „ez a kínálat most nem pontosan elég azoknak a személyeknek, akik képesek és hajlandók megfizetni azt, ami most a termelési költség, hanem vagy nagyobb, vagy kisebb, úgyhogy a kínálatnak és annak a viszonya, ami, tekintettel az új termelési költségre, a tényleges kereslet

Még a közönséges közgazdász (lásd a jegyzetet) is belátja, hogy a kínálat vagy a szükséglet külső körülmények előidézte változása nélkül kettejük viszonya megváltozhatik az áruk piaci értékének változása következtében. Még neki is el kell ismernie, hogy bármekkora legyen is a piaci érték, a keresletnek és kínálatnak ki kell egyenlítődnie ahhoz, hogy ezt a piaci értéket eredményezze. Azaz nem a kereslet és kínálat viszonya magyarázza meg a piaci értéket, hanem fordítva, ez utóbbi magyarázza meg a kereslet és kínálat ingadozásait. Az „Observations" szerzője a jegyzetben idézett passzus után így folytatja: „This proportion" (a kereslet és kínálat között), „however, if we still mean by »demand« and »natural price«, what we meant just now, when reffering to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality." [Ez a viszony (...) azonban – ha keresleten és természetes áron még azt értjük, amit mind ez ideig, Adam Smithre utalva, értettünk rajta, szükségképpen mindig egyenlőségviszony; mert a természetes árat valójában csak akkor fizetik meg, ha a kínálat egyenlő a tényleges kereslettel, vagyis azzal a kereslettel, amely a természetes árnál sem többet, sem kevesebbet nem akar fizetni; következésképpen különböző időben ugyanannak az árunak két igen különböző természetes ára lehet és a kínálat és kereslet viszonya mégis mindkét esetben lehet ugyanaz, tudniillik egyenlőségviszony.] Tehát beismeri, hogy egyazon

---

kulonbözik a korábbitól. Ekkor változás következik be a kínalat mertekeben, ha nem áll ennek útjában akadály, s végül is az árut új természetes árára viszi. Némely személyek ekkor esetleg jónak látnák azt mondani, hogy – mivel az árut kínálatának megváltozása juttatja el természetes árához – a természetes ár éppen úgy a kereslet és kínálat egy arányának koszonhető, mint ahogy a piaci ár egy másik ilyen aránynak; s hogy ennéltogva a természetes ár éppúgy a kereslet és kínálat egymáshoz való arányától függ, mint a piaci ár („A kereslet és kínálat nagy alapelvét hozták működésbe, hogy meghatározzák azt is, amit A. Smith természetes áraknak, azt is, amit piaci áraknak nevez." – Malthus*)." („Observations on Certain Verbal Disputes etc.", London 1821, 60., 61. old.) A bolcs férfiú nem érti meg, hogy a szóban forgó esetben éppen a termelési költségnek, tehát egyúttal az értéknek a megváltozása idézte elő a keresletnek, tehát a kereslet és kínálat viszonyának változását és hogy a keresletnek ez a megváltozása a kínálat változásához vezethet; ez pedig éppen az ellenkezőjét bizonyítaná annak, amit gondolkodónk bizonyítani akar; azt bizonyítaná ugyanis, hogy semmiképpen sem a kereslet és kínálat viszonya szabályozza a termelési költségek változását, hanem ellenkezőleg, az utóbbi szabályozza ezt a viszonyt

áru különböző időbeli két különböző természetes ára esetén kereslet és kínálat fedheti és kell is hogy fedje egymást, ha az árut mindkét alkalommal természetes árán adják el. Minthogy pedig egyik alkalommal sincs különbség a kereslet és kínálat viszonyában, hanem magának a természetes árnak a nagyságában van különbség, ezért a természetes ár nyilvánvalóan a kereslettől és kínálattól függetlenül van meghatározva, ezek tehát a legkevésbé sem határozhatják meg.

Ahhoz, hogy egy árut piaci értékén, azaz a benne foglalt társadalmilag szükséges munka arányában adjanak el, az szükséges, hogy az ezen árufajta össztömegére fordított társadalmi munka összmennyisége megfeleljen az erre az árura irányuló társadalmi szükséglet, azaz a fizetőképes társadalmi szükséglet nagyságának. A konkurrencia, a piaci árak ingadozásai – amelyek a kereslet és kínálat közti viszony ingadozásainak felelnek meg – folytonosan arra törekszenek, hogy az egyes árufajtákra fordított munka összmennyiségét erre a mértékre csökkentsék.

Az áruk keresletének és kínálatának viszonyában először is a használati értéknek és csereértéknek, az árunak és pénznek, a vevőnek és eladónak a viszonya ismétlődik meg; másodszor a termelő és fogyasztó viszonya, még ha mindkettőt harmadik személyek, kereskedők képviselik is. A vevő és eladó vizsgálatánál elegendő őket egyenként szembeállítanunk egymással, hogy a viszonyt kifejthessük. Három személy elegendő az áru teljes metamorfózisához, tehát az eladás és vétel egészéhez. *A* átváltoztatja áruját *B* pénzévé, akinek az árut eladja, majd pénzét ismét visszaváltoztatja áruvá, amelyet *C*-től vásárol rajta; az egész folyamat e három személy között megy végbe. Továbbá: a pénz vizsgálatánál feltételeztük, hogy az árukat értékükön adják el, mert semmi okunk sem volt arra, hogy értéktől eltérő árakat vegyünk szemügyre, hiszen csak azokról a formaváltozásokról volt szó, amelyeken az áru a pénzzé válása és pénzből áruvá történő visszaváltozása során áthalad. Mihelyt az árut egyáltalában eladják és a bevételért új árut vásárolnak, az egész metamorfózis előttünk van, s a metamorfózisnak mint olyannak a szempontjából közömbös, hogy az áru ára alacsonyabb vagy magasabb-e értékénél. Az áru értéke mint alapzat fontos marad, mert a pénzt csak ebből a fundamentumból kiindulva lehet fogalmilag kifejteni, s az ár a maga általános fogalma szerint mindenekelőtt csak a pénzformában levő érték. A pénznek mint forgalmi eszköznek a vizsgálatánál persze feltételezzük, hogy az árunak nemcsak *egyetlen* metamorfózisa megy végbe. Ellenkezőleg, e metamorfózisok társadalmi összefonódását vizsgáljuk. Csak így jutunk a pénz forgásához és a pénz forgalmi eszköz funkciójának kifejtéséhez. De amilyen fontos ez az összefüggés a pénznek forgalmi eszköz funkció-

jába való átmenete s ebből következő megváltozott alakja szempontjából, olyan mellékes az egyes vevők és eladók közti ügylet szempontjából.

Ezzel szemben a kínálatnál és keresletnél a kínálat egyenlő egy meghatározott árufajta eladóinak vagy termelőinek összegével, a kereslet pedig egyenlő ugyanezen árufajta vevőinek vagy fogyasztóinak (egyéni vagy termelő fogyasztóinak) összegével. Éspedig ezek az összegek mint egységek, mint halmazati erők hatnak egymásra. Az egyén itt csak mint egy társadalmi erő része, mint a tömeg atomja hat – éppen ebben a formában juttatja a konkurrencia érvényre a termelés és fogyasztás *társadalmi* jellegét.

Az az oldal, amely a konkurrenciában pillanatnyilag gyengébb, egyúttal az az oldal is, ahol az egyed versenytársainak tömegétől függetlenül és gyakran egyenesen ellenük fejt ki hatást, s éppen ezáltal teszi érezhetővé az egyik versenytársnak a másiktól való függését, az erősebb oldal viszont mindig többé-kevésbé zárt egységként lép szembe az ellenféllel. Ha az e meghatározott árufajta iránti kereslet nagyobb, mint a kínálat, akkor – bizonyos határokon belül – az egyik vevő túllicitálja a másikat, s így az árut mindnyájuk számára piaci értéke fölé drágítja, míg a másik oldalon az eladók közösen arra törekszenek, hogy magas piaci áron adjanak el. Ha fordítva, a kínálat nagyobb, mint a kereslet, akkor az egyik olcsóbban kezd eladni, és a többieknek követniök kell, míg a vevők közösen azon munkálkodnak, hogy a piaci árat minél mélyebbre a piaci érték alá szorítsák. A közös oldal mindenkit csak addig érdekel, amíg vele együttműködve többet nyer, mint ellene dolgozva. S a közösség véget ér, mihelyt az illető oldal mint olyan a másiknál gyengébbé válik, s ekkor aztán minden egyed a saját szakállára igyekszik a lehető legkedvezőbben kievickélni. Ha, továbbá, az egyik olcsóbban termel és többet tud eladni, nagyobb teret tud a piacon hatalmába keríteni azáltal, hogy a folyó piaci áron alul vagy piaci értéken alul ad el, akkor ezt meg is teszi, s így kezdetét veszi az az akció, amely fokozatosan a többieket is rákényszeríti arra, hogy bevezessék az olcsóbb termelésmódot, s a társadalmilag szükséges munkát új, csekélyebb mértékre csökkenti. Ha az egyik oldal fölényben van, mindenki nyer, aki hozzátartozik; olyan ez, mintha közös monopóliumot érvényesítenének. A gyengébb oldalon mindenki megpróbálhatja, hogy a maga részéről az erősebb legyen (például, aki kisebb termelési költségekkel dolgozik), vagy legalábbis lehetőleg megússza, s ilyenkor fütyül szomszédjára, noha saját tevékenysége nemcsak őt, hanem valamennyi cimboráját is érinti.[32]

[32] „Ha egy osztály minden egyes tagja sohasem tehetne szert többre, mint az egész osztály nyereségeinek és vagyonának egy adott részére, azaz megfelelő hányadára, akkor szívesen szövetkeznék a többiekkel a nyereségek emelésére" (ezt meg is teszi, mihelyt a kereslet és

Kereslet és kínálat feltételezik az érték átváltozását piaci értékké és amennyiben tőkés bázison hatnak, amennyiben az áruk a tőke termékei, annyiban tőkés termelési folyamatokat tételeznek fel, tehát egészen másképp bonyolult viszonyokat, mint az áruk puszta vételét és eladását. Náluk nem az áruk értékének árrá való formális átváltozásáról, azaz puszta formaváltozásról van szó, hanem a piaci áraknak a piaci értékektől, továbbá a termelési áraktól való meghatározott mennyiségi eltéréseiről. Az egyszerű vételnél és eladásnál elegendő, ha árutermelők mint ilyenek állnak egymással szemben. A kereslet és kínálat, ha tovább elemezzük, feltételezi a különböző osztályok és osztályon belüli csoportok létezését, amelyek a társadalom összjövedelmét egymás között elosztják és mint jövedelmet elfogyasztják, amelyek tehát az e jövedelem alkotta keresletet képezik; másrészt viszont ahhoz, hogy megértsük azt a keresletet és kínálatot, amelyet a termelők mint ilyenek alkotnak egymás között, bepillantás szükséges a tőkés termelési folyamat összalakulásába.

A tőkés termelésnél nemcsak arról van szó, hogy az áruformában forgalomba dobott értéktömeg fejében más formában – akár pénz, akár egy másik áru formájában – egyenlő értéktömeget húzzanak ki a forgalomból, hanem arról, hogy a termelésre előlegezett tőke fejében ugyanazt az értéktöbbletet vagy profitot húzzák ki, mint minden más ugyanolyan nagyságú tőke, vagyis a tőke nagysága arányában, bármelyik termelési ágban alkalmazták is; arról van tehát szó, legalábbis minimumként, hogy az árukat olyan árakon adják el, amelyek az átlagprofitot szolgáltatják, azaz termelési árakon. A tőke ebben a formában tudatára ébred annak, hogy *társadalmi hatalom*, amelyben mindegyik tőkés a társadalmi össztőkében való része arányában részesedik.

Először is a tőkés termelés önmagában véve közömbös az általa termelt áru meghatározott használati értéke, egyáltalában a különössége iránt. Minden termelési szférában csak az a fontos neki, hogy értéktöbbletet termeljen, hogy a munka termékében egy meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkát elsajátítson. S ugyanígy a tőkének alávetett bérmunka természetében rejlik, hogy közömbös a maga munkájának sajátos jellege iránt, a tőke szükségleteinek megfelelően át kell változnia, s el kell tűrnie, hogy egyik termelési szférából a másikba dobják.

kínálat viszonya engedi); „ez monopólium. De ha minden egyes ember azt gondolja, hogy saját részének abszolút összegét valahogyan megnövelhetné, bár olyan eljárással, amely az egész összeget csökkenti, akkor ezt gyakran meg is teszi: ez konkurrencia." („An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc.", London 1821, 105. old.)

Másodszor, valójában egyik termelési szféra sem jobb vagy rosszabb a másiknál; mindegyik ugyanannyi profitot hoz s mindegyik céltalan volna, ha az általa termelt áru nem valamiféle társadalmi szükségletet elégítene ki.

Ha azonban az árukat értékükön adják el, akkor, mint már kifejtettük, a különböző termelési szférákban – az ott befektetett tőketömegek különböző szerves összetételének megfelelően – igen különböző profitráták keletkeznek. De a tőke kivonja magát az alacsony profitrátájú szférából s a másik, magasabb profitot hozó szférára veti magát. E folytonos ki- és bevándorlás által, egyszóval azáltal, hogy a különböző szférák között a tőke aszerint oszlik meg, hogy a profitráta itt süllyed, ott emelkedik, a tőke a kínálat és kereslet olyan viszonyát idézi elő, hogy az átlagprofit a különböző termelési szférákban ugyanaz lesz, s ezért az értékek termelési árakká változnak át. Ez a kiegyenlítődés annál jobban sikerül a tőkének, minél magasabb a tőkés fejlődés az adott nemzeti társadalomban, azaz minél jobban hozzáidomultak az illető ország állapotai a tőkés termelési módhoz. A tőkés termelés haladásával feltételei is fejlődnek; sajátos jellegének és immanens törvényeinek aláveti a társadalmi előfeltételek egészét, amelyek között a termelési folyamat végbemegy.

A folytonos egyenlőtlenségek folytonos kiegyenlítődése annál gyorsabban megy végbe, 1. minél mozgékonyabb a tőke, azaz minél könnyebb átvinni egyik szférából a másikba és egyik helyről a másikra; 2. minél gyorsabban lehet a munkaerőt az egyik szférából a másikba s a termelés egyik helyi pontjáról a másikra átdobni. Az 1. sz. teljes kereskedelmi szabadságot tételez fel a társadalmon belül és az összes monopóliumok megszüntetését, kivéve a természetes, tudniillik magából a tőkés termelési módból eredő monopóliumokat. Továbbá feltételezi a hitelrendszer kifejlődését, mely a rendelkezésre álló társadalmi tőke szervetlen tömegét koncentrálja szemben az egyes tőkéssel; végül a különböző termelési szférák alávetését a tőkéseknek. Ez utóbbi már benne foglaltatik az előfeltételezésben, ha elfogadtuk azt, hogy az értékeknek valamennyi tőkés módon kiaknázott termelési szférában termelési árakká való átváltozásáról van szó; de maga ez a kiegyenlítődés nagyobb akadályokba ütközik, ha a kapitalista üzemek közé nagyszámú és tömeges, nem kapitalista módon űzött termelési szféra (például kisparaszti földművelés) ékelődik be és fonódik össze a tőkés üzemekkel. Végül feltételezi a nagy népsűrűséget. – A 2. sz. előfeltétele, hogy megszűnjenek mindazok a törvények, amelyek gátolják a munkásoknak egyik termelési szférából a másikba, vagy a termelés egyik helyi központjából valamely másikba való áttelepülését. Előfeltétele továbbá a munkás közömbössége munkájának tartalma iránt. A munkának lehető legnagyobb fokú redukálása

egyszerű munkára valamennyi termelési szférában. A munkások valamennyi szakmai előítéletének kiküszöbölése. Végül és kiváltképpen a munkás alávetettsége a tőkés termelési módnak. További fejtegetések erről a konkurrencia speciális vizsgálatához tartoznak.

Az elmondottakból adódik, hogy minden egyes tőkés, akárcsak mindegyik különös termelési szféra valamennyi tőkésének összessége, nemcsak általános osztályegyüttérzésből, hanem közvetlenül gazdaságilag is részes az összmunkásosztálynak az össztőke által történő kizsákmányolásában és e kizsákmányolás fokában, mert minden egyéb körülményt, köztük az előlegezett össztőke állandó részének értékét is adottnak előfeltételezve, az átlagprofitráta az összmunkának az össztőke általi kizsákmányolási fokától függ.

Az átlagprofit egybeesik a tőke által százalékosan termelt átlagértéktöbblettel, az értéktöbbletre vonatkozóan pedig az imént mondottak eleve magától értetődőek. Az átlagprofitot illetően csak hozzájön az előlegezett tőke értéke mint a profitráta egyik meghatározó mozzanata. Valójában a tőkésnek, vagy egy meghatározott termelési szféra tőkéjének, a közvetlenül általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában való különös érdekeltsége arra korlátozódik, hogy vagy kivételes túldolgoztatással, vagy a bérnek az átlag alá való leszorításával, vagy az alkalmazott munka kivételes termelékenységével, külön nyereségre, az átlagprofitot meghaladó profitra lehet szert tenni. Ettől eltekintve, az a tőkés, aki a maga termelési szférájában egyáltalán nem alkalmazna változó tőkét és ezért egyetlen munkást sem (ami a valóságban túlzott feltételezés), éppúgy érdekelt volna a munkásosztálynak a tőke által való kizsákmányolásában, s a maga profitját éppúgy meg nem fizetett többletmunkából származtatná, mint mondjuk az a tőkés, aki (megint túlzott előfeltételezés) csak változó tőkét alkalmazna, tehát egész tőkéjét munkabérre fordítaná. A munka kizsákmányolási foka azonban adott munkanap mellett a munka átlagos intenzitásától, adott intenzitás mellett pedig a munkanap hosszától függ. A munka kizsákmányolási fokától függ az értéktöbbletráta magassága, tehát, ha a változó tőke össztömege adott, az értéktöbbletnek s ezzel a profitnak a nagysága. Ahogyan az egyik szféra tőkéje, az össztőkétől megkülönböztetve, sajátosan érdekelt a sajátosan általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában, úgy az egyes tőkés, szférájától megkülönböztetve, sajátosan érdekelt a személyileg általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában.

Másrészt a tőke minden különös szférája és minden egyes tőkés egyaránt érdekelt az össztőke által alkalmazott társadalmi munka termelékenységében. Ettől függ ugyanis két dolog. Először, a használati értékek tömege, amely-

ben az átlagprofit kifejeződik; és ez kettős fontosságú, mert egyrészt új tőke felhalmozási alapja, másrészt fogyasztásra szolgáló jövedelmi alap. Másodszor, az előlegezett össztőke (állandó és változó tőke) értéknagysága, amely – az egész tőkésosztály értéktöbbletének, illetve profitjának adott nagysága esetén – meghatározza a profitrátát, vagyis azt, hogy mennyi profit jut egy meghatározott mennyiségű tőkére. A munka különös termelékenysége egy különös szférában vagy e szféra egy különös egyedi vállalatában csak annyiban érdekli a közvetlenül részt vevő tőkéseket, amennyiben lehetővé teszi, hogy az egyes szféra az össztőkével szemben, vagy az egyes tőkés a szférájával szemben extraprofitra tegyen szert.

Íme itt a matematikai pontosságú kimutatása annak, hogy a tőkések – bármennyire családi testvéreknek bizonyulnak is egymás közötti konkurrenciájukban – miért alkotnak mégis igazi szabadkőműves-szövetséget a munkásosztály összességével szemben.

A termelési ár magában foglalja az átlagprofitot. Mi termelési árnak neveztük el; valójában ugyanaz, amit A. Smith úgy hív, hogy natural price [természetes ár], Ricardo úgy, hogy price of production, cost of production [termelési ár, termelési költség], a fiziokraták úgy, hogy prix nécessaire [szükséges ár] – amikor is egyikük sem fejtette ki a termelési ár és az érték közti különbséget –, mert ez az ár, huzamosabb időt tekintve, feltétele mindegyik különös termelési szféra áruja kínálatának, újratermelésének.[35] Az is érthető, hogy ugyanazok a közgazdászok, akik kapálóznak az áruk értékének a munkaidővel, a bennük foglalt munka mennyiségével való meghatározása ellen, miért beszélnek a termelési árakról mindig úgy, mint középpontokról, amelyek körül a piaci árak ingadoznak. Ezt azért engedhetik meg maguknak, mert a termelési ár az áruértéknek már egészen külsővé-idegenné vált és prima facie [nyilvánvalóan] fogalomnélküli formája, az a forma, ahogyan a konkurrenciában megjelenik, tehát a vulgáris tőkés, tehát a vulgáris közgazdász tudatában is megvan.

Az eddigi fejtegetésekből kitűnt, hogy a piaci érték (s mindaz, amit róla mondtunk, a szükséges megszorításokkal a termelési árra is érvényes) magában foglalja a mindegyik különös termelési szférában a legjobb feltételek között termelők többletprofitját. Válságok és egyáltalában a túltermelés esetét kivéve ez minden piaci árra érvényes, bármennyire eltérők legyenek is a piaci értékektől vagy a piaci termelési áraktól. A piaci árban ugyanis benne

[33] *Malthus.*

foglaltatik, hogy ugyanazon fajtájú árukért ugyanazt az árat fizetik, jóllehet ezeket esetleg igen különböző egyéni feltételek között termelték és ezért költségáruk igen különböző. (Olyan többletprofitokról, amelyek közönséges értelemben vett — mesterséges vagy természetes — monopóliumok következményei, itt nem beszélünk.)

Ezenkívül azonban többletprofit keletkezhetik még, ha bizonyos termelési szférák olyan helyzetben vannak, hogy kivonhatják magukat áruértékeiknek termelési árakká való átváltozása s ezért profitjaiknak az átlagprofitra való redukálása alól. A földjáradékról szóló szakaszban megvizsgáljuk majd a többletprofit e két formájának további alakulását.

Tizenegyedik fejezet

A munkabér általános ingadozásainak hatásai a termelési árakra

Tegyük fel, hogy a társadalmi tőke átlagos összetétele 80_c+20_v, a profit pedig $20\,\%$. Ez esetben az értéktöbblet rátája $100\,\%$. A munkabér általános emelkedése, minden mást egyenlőnek véve, csökkenti az értéktöbblet rátáját. Az átlagtőke számára profit és értéktöbblet egybeesik. Tegyük fel, hogy a munkabér $25\,\%$-kal emelkedik. Ugyanolyan tömegű munka mozgásba hozása azelőtt 20-ba került, most 25-be. Ekkor $80_c+20_v+20_p$ helyett $80_c+25_v+15_p$ érték térül meg. A változó tőke által mozgásba hozott munka most is, mint azelőtt, 40 értékösszeget termel. Ha v 20-ról 25-re emelkedik, akkor a többlet, m, illetve p, már csak 15. 105-re 15 profit $= 14\,{}^2/_7\,\%$, s ez volna az átlagprofit új rátája. Minthogy az átlagtőke által termelt áruk termelési ára értékükkel egybeesik, ezeknek az áruknak termelési ára nem változna; a munkabér emelkedése tehát csökkentette volna a profitot, de nem változtatta volna meg az áruknak sem értékét, sem árát.

Azelőtt, $20\,\%$ átlagprofit mellett, az egy megtérülési periódus alatt termelt áruk termelési ára költségárukkal plusz erre a költségárra eső $20\,\%$ profittal volt egyenlő, tehát $= k+kp' = k+\frac{20k}{100}$; ahol k változó nagyság, aszerint különböző, hogy mekkora az értéke az árukba bekerülő termelési eszközöknek és milyen a mértéke a kopásnak, amelyet az áruk termelésében alkalmazott állótőke a terméknek átad. Most a termelési ár $= k+\frac{14^2/_7 k}{100}$.

Vegyünk mármost először egy olyan tőkét, melynek összetétele alacsonyabb a társadalmi átlagtőke eredeti 80_c-20_v összetételénél (amely most $76\,{}^4/_{21}c+23\,{}^{17}/_{21}v$-re változott át); például 50_c+50_v. Ha az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy az egész állótőke kopásként belekerült az évi termékbe s hogy a megtérülési idő ugyanaz, mint az I. esetben, akkor itt az évi termék termelési ára a munkabér emelkedése előtt $50_c+50_v+20_p = 120$ volt. A munkabér $25\,\%$-os emelkedése ugyanolyan mennyiségű mozgásba hozott munkánál a változó tőkét 50-ről $62\,{}^1/_2$-re emeli. Ha az évi terméket

a korábbi termelési áron, 120-ért adnák el, az eredmény $50_c+62\,^1/_{2v}+7\,^1/_{2p}$ volna, tehát a profitráta $6\,^2/_3\,\%$. Az új átlagprofitráta azonban $14\,^2/_7\,\%$, s minthogy minden egyéb körülményt változatlannak veszünk, ennek az $50_c+62\,^1/_{2v}$ tőkének szert is kell tennie erre a profitra. $14\,^2/_7\,\%$-os profitráta mellett azonban a $112\,^1/_2$ tőke $16\,^1/_{14}$* profitra tesz szert. Az általa termelt áruk termelési ára tehát most $50_c+62\,^1/_{2v}+16\,^1/_{14p}=128\,^8/_{14}$. A $25\,\%$-os béremelkedés következtében itt tehát ugyanazon áru ugyanazon mennyiségének termelési ára 120-ról $128\,^8/_{14}$-re, vagyis több mint $7\,\%$-kal emelkedett.

Vegyünk, fordítva, egy olyan termelési szférát, amelynek összetétele az átlagtőkénél magasabb, például 92_c+8_v. Az eredeti átlagprofit tehát itt is = 20, és ha ismét feltesszük, hogy az egész állótőke belekerül az évi termékbe, a megtérülési idő pedig ugyanannyi, mint az I. és II. esetben, akkor az áru termelési ára itt is = 120.

A munkabér $25\,\%$-os emelkedése következtében a változatlan munkamennyiségért kifizetett változó tőke 8-ról 10-re nő, az áruk költségára tehát 100-ról 102-re emelkedik; másrészt az átlagprofitráta $20\,\%$-ról $14\,^2/_7\,\%$-ra süllyed. De $100:14\,^2/_7=102:14\,^4/_7$**. A 102-re eső profit tehát most $14\,^4/_7$. Ezért az össztermék $k+kp'=102+14\,^4/_7=116\,^4/_7$ áron kerül eladásra. A termelési ár tehát 120-ról $116\,^4/_7$-re, vagyis csaknem $3\,^3/_7$-del*** csökkent.

A munkabér $25\,\%$-os emelkedése következtében tehát:

1. a társadalmilag átlagos összetételű tőkére vonatkozóan az áru termelési ára változatlan maradt;

2. az alacsonyabb összetételű tőkére vonatkozóan az áru termelési ára emelkedett, bár nem ugyanabban az arányban, mint ahogy a profit süllyedt;

3. a magasabb összetételű tőkére vonatkozóan az áru termelési ára süllyedt, bár szintén nem ugyanabban az arányban, mint a profit.

Minthogy az átlagtőke áruinak termelési ára ugyanaz maradt, egyenlő a termék értékével, ezért az összes tőkék által előállított termékek termelési árainak összege is ugyanaz maradt, egyenlő az össztőke által termelt értékek összegével; az emelkedés az egyik oldalon, a süllyedés a másik oldalon az össztőke számára kiegyenlítődik a társadalmi átlagtőke színvonalán.

Ha az áruk termelési ára a II. példában emelkedik, a III.-ban süllyed, akkor már ez az értéktöbbletráta süllyedése vagy a munkabér általános emelkedése előidézte ellentétes hatás is mutatja, hogy itt nem lehet szó a munkabér emelkedéséért az árban való kárpótlásról, hiszen III.-ban a termelési ár süllyedése a tőkést semmiképpen sem kárpótolhatja a profit süllyedéséért, II.-ban pedig az ár emelkedése nem akadályozza meg a

profit süllyedését. Ellenkezőleg, mindkét esetben, ott is, ahol az ár emelkedik, ott is, ahol süllyed, a profit ugyanaz, mint az átlagtőkénél, ahol az ár változatlan maradt. A profit II.-ban ugyanaz, mint a III.-ban, $5\,^5/_7$-del, vagyis valamivel több mint $25\,^0/_0$-kal süllyedt átlagprofit. Ebből következik, hogy ha az ár II.-ban nem emelkednék és III.-ban nem süllyedne, az árukat II.-ban az új, süllyedt átlagprofit alatt, III.-ban pedig fölötte adnák el. Önmagában véve világos, hogy attól függően, vajon a tőke 50, 25 vagy 10 százalékát fordítják-e munkára, egy béremelkedés szükségképpen igen különbözően hat arra, aki tőkéjének $^1/_{10}$-ét és arra, aki $^1/_4$-ét vagy $^1/_2$-ét fordította munkabérre. A termelési árak emelkedését egyrészt, süllyedését másrészt – aszerint hogy a tőke összetétele a társadalmi átlagnál alacsonyabb vagy magasabb – csak az új, süllyedt átlagprofitra való kiegyenlítődés okozza.*

Hogyan hatna mármost a munkabér általános süllyedése s ennek megfelelően a profitráta és ezért az átlagprofitok általános emelkedése azoknak az áruknak a termelési árára, amelyek a társadalmi átlagösszetételtől ellenkező irányokban eltérő tőkék termékei? Csak meg kell fordítanunk az imént adott fejtegetést, hogy megkapjuk az eredményt (amelyet Ricardo nem vizsgál).

I. Átlagtőke $= 80_c + 20_v = 100$; értéktöbbletráta $= 100\,^0/_0$; termelési ár = áruérték $= 80_c + 20_v + 20_p = 120$; profitráta $= 20\,^0/_0$. Ha a munkabér egynegyeddel csökken, ugyanazt az állandó tőkét nem 20_v, hanem 15_v hozza mozgásba. Az áruérték tehát $= 80_c + 15_v + 25_p = 120$. A v által produkált munkamennyiség változatlan marad, csak az ezáltal létrehozott új érték oszlik meg másképp tőkés és munkás között. Az értéktöbblet 20-ról 25-re, az értéktöbblet rátája pedig $\frac{20}{20}$-ról $\frac{25}{15}$-re, tehát $100\,^0/_0$-ról $166\,^2/_3\,^0/_0$-ra emelkedett. A 95-re eső profit most $= 25$, tehát a 100-ra eső profitráta $= 26\,^6/_{19}$. A tőke új százalékos összetétele most $84\,^4/_{19c} + 15\,^{15}/_{19v} = 100$.

II. Alacsonyabb összetétel. Eredetileg $50_c + 50_v$, mint fent. A munkabér $^1/_4$-es csökkenésével v $37\,^1/_2$-re redukálódik s ezzel az előlegezett össztőke $50_c + 37\,^1/_{2v} = 87\,^1/_2$-re. Ha erre alkalmazzuk a $26\,^6/_{19}\,^0/_0$-os új profitrátát, akkor $100 : 26\,^6/_{19} = 87\,^1/_2 : 23\,^1/_{38}$. Ugyanaz az árutömeg, amely régebben 120-ba került, most $87\,^1/_2 + 23\,^1/_{38} = 110\,^{10}/_{19}$-be kerül; az áremelkedés csaknem 10**.

III. Magasabb összetétel. Eredetileg $92_c + 8_v = 100$. A munkabér $^1/_4$-es csökkenése a 8_v-t 6_v-re, az össztőkét 98-ra süllyeszti. Ennélfogva $100 : 26\,^6/_{19} = 98 : 25\,^{15}/_{19}$. Az áru termelési ára, amely azelőtt $100 + 20 = 120$ volt, most, a munkabér csökkenése után $98 + 25\,^{15}/_{19} = 123\,^{15}/_{19}$; tehát csaknem 4-gyel*** emelkedett.

Látjuk tehát, hogy csupán az előző fejtegetést kell követnünk fordított irányban, a szükséges változásokkal; a munkabér általános süllyedése következtében az értéktöbblet, az értéktöbblet rátája és, egyébként változatlan körülmények között, a profitráta általánosan emelkedik, bár más arányban kifejezve; az alacsonyabb összetételű tőkék árutermékeinek termelési ára süllyed, a magasabb összetételűeké emelkedik. Ez az eredmény éppen a fordítottja annak, amely a munkabér általános emelkedésekor mutatkozott.[34] Mindkét esetben – a munkabér emelkedésénél is, süllyedésénél is – előfeltételezzük, hogy a munkanap változatlan marad, éppúgy a szükséges létfenntartási eszközök árai is. A munkabér süllyedése itt tehát csak akkor lehetséges, ha a bér vagy előzőleg a munka normális ára felett állt, vagy ez alá leszorítják. Hogy miként módosul a dolog, ha a munkabér emelkedése vagy süllyedése a munkások szokásos fogyasztásába belekerülő áruk értékének és ezért termelési árának a változásából ered, ezt részben később fogjuk megvizsgálni, a földjáradékról szóló szakaszban. De egyszer és mindenkorra meg kell itt jegyeznünk a következőket:

Ha a munkabér emelkedése vagy süllyedése a szükséges létfenntartási eszközök értékváltozásából ered, akkor a fentebb elmondottak csak annyiban módosulhatnak, amennyiben azok az áruk, amelyeknek árváltozása a változó tőkét növeli vagy csökkenti, mint alkotóelemek belekerülnek az állandó tőkébe is, tehát nemcsak a munkabérre hatnak. De amennyiben csak az utóbbira hatnak, az eddigi fejtegetésben benne van minden, amit erről az esetről el kell mondani.

Ebben az egész fejezetben mint adott tényt tételeztük fel az általános profitrátának, az átlagprofitnak a létrejöttét, tehát az értékeknek termelési arakká való átváltozását is. Csak az volt a kérdés, hogy a munkabér általános emelkedése vagy süllyedése hogyan hat az áruk adottnak előfeltételezett termelési árára. Az ebben a szakaszban vizsgált egyéb, fontos pontokhoz képest ez nagyon másodrendű kérdés. De ez az egyetlen idevágó kérdés, amelyet Ricardo tárgyal, s még ezt is, mint látni fogjuk***, egyoldalúan és hiányosan tárgyalja.

[34] Szerfelett sajátságos, hogy Ricardónak (aki természetesen más módon jár el, mint ahogy itt történt, mert nem értette meg az értékeknek termelési árakká való kiegyenlítődését) eszébe sem jutott ez, hanem csak az első esetet, a munkabér emelkedését és annak az áruk termelési áraira gyakorolt befolyását vizsgálta*. S a servum pecus imitatorum** még odáig sem ment, hogy ezt a szerfelett magától értetődő, valójában tautológikus eljárást alkalmazza.

Tizenkettedik fejezet

Pótlások

I. A termelési ár változását megszabó okok

Az áru termelési ára csak két okból változhatik:

Először. Változik az általános profitráta. Ez csak azáltal lehetséges, hogy változik maga az értéktöbblet átlagos rátája, vagy, ha az átlagos értéktöbbletráta ugyanaz marad, változik az elsajátított értéktöbbletek összegének aránya az előlegezett társadalmi össztőke összegéhez.

Ha az értéktöbblet rátájának változása nem azon alapul, hogy a munkabér a maga normális színvonala alá szorul vagy e fölé emelkedik — s az ilyenfajta mozgások csak ingadozásoknak tekintendők —, akkor csak vagy azáltal történhetik, hogy a munkaerő értéke süllyedt vagy emelkedett; egyik is, másik is lehetetlen anélkül, hogy meg ne változzék a létfenntartási eszközöket termelő munka termelékenysége, tehát meg ne változzék azoknak az áruknak az értéke, amelyek a munkások fogyasztásába belekerülnek.

Vagy pedig az elsajátított értéktöbblet összegének a társadalom előlegezett össztőkéjéhez való aránya változik. Minthogy a változás itt nem az értéktöbblet rátájából indul ki, ezért az össztőkéből kell kiindulnia, mégpedig annak állandó részéből. Ez utóbbinak a tömege, technikailag nézve, a változó tőke által vásárolt munkaerő arányában növekszik vagy csökken, értékének tömege pedig magának a tömegének a növekedésével vagy csökkenésével emelkedik vagy esik; tehát az állandó tőke értéktömege is a változó tőke értéktömegének arányában növekszik vagy csökken. Ha ugyanaz a munka több állandó tőkét hoz mozgásba, a munka termelékenyebbé vált. Fordított esetben fordítva. A munka termelékenységében tehát változás történt és változásnak kellett végbemennie bizonyos áruk értékében is.

Mindkét esetre érvényes tehát ez a törvény: ha egy áru termelési ára az általános profitráta változása következtében változik meg, az áru saját értéke változatlan maradhat ugyan. De akkor más árukkal kellett értékváltozásnak végbemennie.

Másodszor. Az általános profitráta változatlan marad. Ebben az esetben egy áru termelési ára csak azért változhat, mert saját értéke megváltozott; mert magának az árunak az újratermeléséhez több vagy kevesebb munkára van szükség, akár annak a munkának a termelékenysége változott meg, amely magát az árut végső formájában termeli, akár azé, amely az illető áru termelésébe belekerülő árukat termeli. A pamutfonal termelési ára vagy azért eshet, mert a nyersgyapotot olcsóbban állítják elő, vagy mert a fonás munkája jobb gépi berendezés következtében termelékenyebbé vált.

A termelési ár, mint korábban kimutattuk, $= k+p$, egyenlő költségár plusz profit. Ez azonban $= k+kp'$, amelyben k, a költségár, meghatározatlan nagyság, amely különböző termelési szférákban változik, és mindenütt egyenlő az áru termelésében elhasznált állandó és változó tőke értékével, p' pedig a százalékosan számított átlagprofitráta. Ha $k = 200$ és $p' = 20\%$, akkor a $k+kp'$ termelési ár $= 200+200\,^{20}/_{100} = 200+40 = 240$. Világos, hogy ez a termelési ár ugyanaz maradhat, bár az áruk értéke megváltozik.

Az áruk termelési árának minden változása végső soron értékváltozásban oldódik fel, de az áruk nem minden értékváltozásának kell a termelési ár megváltozásában kifejezésre jutnia, mert az utóbbit nem egyedül a különös áru értéke, hanem valamennyi áru összértéke határozza meg. Az *A* áruban bekövetkező változást tehát kiegyenlítheti *B* áru ellenkező változása, úgyhogy az általános arány ugyanaz marad.

II. A közepes összetételű áruk termelési ára

Láttuk, hogy a termelési árak eltérése az értékektől onnan ered, hogy:

1. az áru költségárához nem az ebben az áruban foglalt értéktöbbletet, hanem az átlagprofitot csapják hozzá;

2. az árunak az értéktől ily módon eltérő termelési ára mint elem belekerül más áruk költségárába, ezáltal tehát már az áru költségára magában foglalhat eltérést a termelésében elfogyasztott termelési eszközök értékétől, eltekintve attól az eltéréstől, amely magánál ennél az árunál az átlagprofit és az értéktöbblet közti különbség révén állhat elő.

Eszerint tehát lehetséges, hogy olyan áruknál is, amelyeket közepes összetételű tőkék termelnek, a költségár eltérhet azoknak az elemeknek az értékösszegétől, amelyekből az illető áruk termelési árának ez az alkotórésze összetevődik. Tegyük fel, hogy a közepes összetétel 80_c+20_v. Mármost lehetséges, hogy az ilyen összetételű valóságos tőkékben 80_c nagyobb vagy kisebb, mint c-nek, az állandó tőkének az értéke, mert ezt a c-t olyan áruk al-

kotják, amelyeknek termelési ára eltér értéküktől. Ugyanígy 20_v eltérhet értékétől, ha a munkabér elfogyasztásába olyan áruk kerülnek bele, amelyeknek termelési ára különbözik értéküktől, a munkásnak tehát ezeknek az áruknak a visszavásárlásához (pótlásukhoz) több vagy kevesebb munkaidőt kell dolgoznia, tehát több vagy kevesebb szükséges munkát kell elvégeznie, mint amennyire akkor lenne szükség, ha a szükséges létfenntartási eszközök termelési ára egybeesne értékükkel.

Ez a lehetőség azonban mit sem változtat a közepes összetételű árukra vonatkozóan felállított tételek helyességén. Az ezekre az árukra eső profitmennyiség egyenlő a bennük magukban foglalt értéktöbbletmennyiséggel. Például a fenti, 80_c+20_v összetételű tőkénél az értéktöbblet meghatározása szempontjából nem az a fontos, hogy ezek a számok a valóságos értékeket fejezik-e ki, hanem az, hogy egymással milyen arányban állnak; hogy tudniillik v = az össztőke $^1/_5$-ével és $c = {}^4/_5$-ével. Ha így van, akkor – mint fentebb feltettük – a v által létrehozott értéktöbblet egyenlő az átlagprofittal. Másrészt: mivel ez egyenlő az átlagprofittal, a termelési ár = költségár + profit = $k+p = k+m$, gyakorlatilag egyenlővé van téve az áru értékével. Vagyis ebben az esetben a munkabér emelkedése vagy süllyedése ($k+p$)-t éppúgy nem változtatja meg, mint ahogy az áru értékét változatlanul hagyná, és csak megfelelő fordított mozgást – süllyedést vagy emelkedést – idéz elő a profitráta oldalán. Ha ugyanis a munkabér emelkedése vagy süllyedése következtében az áruk ára itt megváltoznék, akkor ezekben a közepes összetételű szférákban a profitráta a többi szférák színvonala fölött vagy alatt állna. Csak ha az ár nem változik, akkor marad a közepes összetételű szféra profitszínvonala egyenlő a többi szférával. Gyakorlatilag tehát ugyanaz történik, mintha e szféra termékeit valóságos értékükön adnák el. Ha ugyanis az árukat valóságos értékükön adják el, akkor világos, hogy máskülönben egyenlő körülmények között a munkabér emelkedése vagy süllyedése a profit megfelelő süllyedését vagy emelkedését idézi elő, de semmiképpen sem az áruk értékváltozását, s hogy a munkabér emelkedése vagy süllyedése semmilyen körülmények között soha nem érintheti az áruk értékét, hanem mindig csak az értéktöbblet nagyságát.

III. A tőkés kompenzációs indokai

Mondottuk, hogy a konkurrencia a különböző termelési szférák profitrátáit átlagprofitrátává egyenlíti ki, s éppen ezáltal e különböző szférák termékeinek értékét termelési árakká változtatja. Mégpedig úgy történik ez,

hogy folytonosan tőkét visznek át egyik szférából a másikba, oda, ahol pillanatnyilag a profit az átlagosnál magasabb; emellett azonban tekintetbe kell vennünk azokat a profitingadozásokat, amelyek az egy-egy adott iparágban egy adott korszakon belül egymást követő bő és szűk esztendők váltakozásával kapcsolatosak. A tőkének a termelés különböző szférái között végbemenő e szakadatlan ki- és bevándorlása a profitráta emelkedő és eső mozgásait idézi elő, amelyek kölcsönösen többé-kevésbé kiegyenlítik egymást és ezáltal az a tendenciájuk, hogy a profitrátát mindenütt ugyanarra a közös és általános színvonalra redukálják.

A tőkéknek ezt a mozgását mindig elsősorban a piaci árak állása okozza, amelyek a profitokat itt az általános átlagszínvonal fölé emelik, ott ez alá nyomják. Egyelőre még eltekintünk a kereskedőtőkétől, amellyel itt még nincs dolgunk, s amely – mint azt a spekulációnak bizonyos kedvelt cikkekben való hirtelen kitörő rohamai mutatják – rendkívüli gyorsasággal tud tőketömegeket az egyik üzletágból kivonni s azokat éppoly hirtelen egy másikba dobni. De a tulajdonképpeni termelés minden szférájában – iparban, mezőgazdaságban, bányászatban stb. – a tőkének egyik szférából a másikba való átvitele jelentékeny nehézségekkel jár, különösen a meglevő állótőke miatt. Ezenkívül a tapasztalat azt mutatja, hogy ha egy iparág, például a pamutipar, bizonyos időben rendkívül magas profitot hoz, akkor más időben igen alacsony profitra tesz szert, vagy éppenséggel veszteséges, úgyhogy évek bizonyos ciklusában átlagprofitja nagyjából megegyezik a többi termelési ágéval. S a tőke hamarosan megtanulja, hogy e tapasztalattal számot kell vetnie.

Amit azonban a konkurrencia *nem* mutat meg, az az értékmeghatározás, amely uralkodik a termelés mozgásán; az az értékek, amelyek a termelési árak mögött állnak és őket végső soron meghatározzák. A konkurrencia viszont mutatja: 1. az átlagprofitokat, amelyek függetlenek a tőkének a különböző termelési szférákban való szerves összetételétől, tehát az egy adott tőke által egy adott kiaknázási szférában elsajátított eleven munka tömegétől is; 2. a termelési áraknak a munkabér változása következtében való emelkedését és esését – amely jelenség első pillantásra teljesen ellentmond az áruk értékviszonyának; 3. a piaci árak ingadozásait, amelyek az áruknak egy adott periódusbeli átlagos piaci árát nem a piaci *értékre* redukálják, hanem ettől a piaci értéktől eltérő, igen különböző piaci termelési árra. Mindezek a jelenségek *látszólag* ellentmondanak mind annak, hogy az értéket a munkaidő határozza meg, mind pedig annak, hogy az értéktöbblet meg nem fizetett többletmunkából áll. *A konkurrenciában tehát minden fonákul jelenik meg.* A gazdasági viszonyok kész alakja, ahogy a felszínen mutatkozik, reális lé-

tezésükben, s ezért azokban az elképzelésekben is, amelyekben ezeket a viszonyokat hordozóik és szereplőik tisztázni igyekeznek maguknak – igen különböző attól, s valójában fonákja, ellentéte annak, ami e viszonyok belső, lényegi, de eltakart magva s az ennek megfelelő fogalom.

Továbbá: mihelyt a tőkés termelés bizonyos fejlettségi fokot elért, az egyes szférák különböző profitrátáinak egy általános profitrátává való kiegyenlítődése már korántsem pusztán a vonzás és taszítás játéka által megy végbe, amelyben a piaci árak tőkét vonzanak vagy taszítanak el. Miután az átlagárak és a nekik megfelelő piaci árak egy időre megszilárdultak, az egyes tőkések *tudatára* ébrednek annak, hogy ebben a kiegyenlítődésben *meghatározott különbségek* egyenlítődnek ki, úgyhogy ezeket mindjárt belefoglalják kölcsönös számításukba. A tőkések elképzelésében e különbségek úgy élnek, mint kompenzációs indokok, s így veszik őket számításba.

Az alapvető elképzelés ennél maga az átlagprofit, az az elképzelés, hogy egyenlő nagyságú tőkéknek, ugyanazon idő alatt, egyenlő nagyságú profitot kell hozniok. Ez viszont azon az elképzelésen alapul, hogy minden termelési szféra tőkéjének nagysága arányában kell részesednie a társadalmi össztőke által a munkásokból kisajtolt összértéktöbbletből; vagyis hogy minden különös tőkét csak az össztőke darabjának, minden tőkést valójában az összvállalkozás részvényesének kell tekinteni, aki tőkerésze nagyságának arányában részesedik az összprofitból.

Erre az elképzelésre támaszkodik azután a tőkés számítása, például az, hogy egy tőke, amely lassabban térül meg, mert az áru tovább időzik a termelési folyamatban, vagy mert távoli piacokon kell eladni, az ezáltal elmulasztott profitot mégis felszámítja, tehát az árhoz való hozzácsapás révén kárpótolja magát. Vagy pedig hogy nagyobb veszélyeknek kitett tőkebefektetések, mint például a hajózásban, árhozzácsapás révén kárpótlást kapnak. Mihelyt a tőkés termelés és vele együtt a biztosításügy ki van fejlődve, a veszély valójában minden termelési szférára nézve egyenlő (lásd Corbet*); a veszélyeztetettebbek azonban magasabb biztosítási díjat fizetnek és ezért áruik árában kapnak kárpótlást. A gyakorlatban mindez oda lyukad ki, hogy minden olyan körülményt, amely az egyik tőkebefektetést – és bizonyos határok között minden befektetés egyenlően szükségesnek számít – kevésbé hasznot hajtóvá, a másikat pedig hasznot hajtóbbá teszi, egyszer s mindenkorra érvényes kompenzációs indokként vesznek számításba, anélkül hogy mindig újra és újra szükség volna a konkurrencia tevékenységére az ilyen andok vagy számolási tényező jogosultságának kimutatásához. A tőkés csak izt felejti el – vagy jobban mondva nem látja, mert a konkurrencia ezt nem mutatja meg neki –, hogy mindezek a kompenzációs indokok, amelyeket a

tőkések különböző termelési ágak áruárainak kölcsönös kiszámításánál egymással szemben érvényesítenek, pusztán arra vonatkoznak, hogy mindnyájuknak, tőkéjük arányában, ugyanakkora igényük van a közös zsákmányra, az összértéktöbbletre. Ellenkezőleg, minthogy a tőkések által bezsebelt profit különbözik az általuk kisajtolt értéktöbblettől, úgy *látszik* nekik, hogy a profit kompenzációs indokai nem az összértéktöbbletben való részesedésüket egyenlítik ki, hanem *ezek hozzák létre magát a profitot*, mintha a profit egyszerűen az áruk költségárához ilyen vagy olyan indokolással való hozzácsapásból származna.

Egyébként az átlagprofitra is érvényes az, amit a 7. fejezetben a 136. oldalon a tőkéseknek az értéktöbblet forrására vonatkozó elképzeléseiről mondottunk. Itt a dolog csak annyiban jelentkezik másképp, hogy az áruk adott piaci ára és a munka adott kizsákmányolása esetén a költségárakban való megtakarítás egyéni ügyességtől, figyelemtől stb. függ.

HARMADIK SZAKASZ

A profitráta tendenciális esésének törvénye

Tizenharmadik fejezet

A törvény mint olyan

A változó tőke, például 100, adott munkabér és munkanap esetén, meghatározott számú mozgásba hozott munkást jelent; mutatója ennek a számnak. Tegyük fel például, hogy 100 £ 100 munkás munkabére, mondjuk egy hétre. Ha ez a 100 munkás ugyanannyi szükséges munkát végez, mint többletmunkát, ha tehát naponta ugyanannyi időt dolgozik önmaga számára, azaz munkabérének újratermelésére, mint amennyit a tőkés számára, azaz értéktöbblet termelésére, akkor teljes értéktermékük 200 £ lenne s az általuk előállított értéktöbblet 100 £-re rúgna. Az értéktöbblet rátája, $\frac{m}{v}$, 100 % lenne. Ez az értéktöbbletráta azonban, mint láttuk, igen különböző profitrátákban fejeződnék ki, az állandó tőke, c, s ezzel az össztőke, C különböző terjedelme szerint, mivel a profitráta = $\frac{m}{C}$ · 100 %-os értéktöbbletráta esetén:

Ha $c = 50$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{150} = 66\,^2/_3\,\%$.

Ha $c = 100$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{200} = 50\,\%$.

Ha $c = 200$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{300} = 33\,^1/_3\,\%$.

Ha $c = 300$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{400} = 25\,\%$.

Ha $c = 400$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{500} = 20\,\%$.

Ugyanaz az értéktöbbletráta ily módon, a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett, eső profitrátában fejeződnék ki, mert az állandó tőke

anyagi terjedelmével, ha nem is ugyanabban az arányban, nő az állandó tőkének és vele az össztőkének az értékterjedelme is.

Ha, továbbá, feltesszük, hogy a tőke összetételének ez a fokozatos megváltozása nem csupán egyes termelési szférákban következik be, hanem többé-kevésbé az összes, vagy legalábbis a döntő termelési szférákban, hogy tehát magában foglalja egy meghatározott társadalom össztőkéje átlagos szerves összetételének változásait, akkor az állandó tőke e fokozatos növekedésének a változó tőkéhez képest – változatlan értéktöbbletráta, vagyis a munka változatlan tőkés kizsákmányolási foka esetén – szükségképpen az *általános profitráta fokozatos csése* az eredménye. De megmutatkozott mármost, a tőkés termelési mód egyik törvényeként, hogy e termelési mód fejlődésével a változó tőke az állandó tőkéhez és ezzel a mozgásba hozott össztőkéhez képest relatíve csökken. Ez csak annyit jelent, hogy ugyanannyi munkás, ugyanannyi munkaerő, amelyet adott értékterjedelmű változó tőke tett rendelkezésre állóvá, a tőkés termelésben kifejlődő sajátságos termelési módszerek következtében egyre növekvő tömegű munkaeszközt, gépi berendezést és mindenfajta állótőkét, nyers- és segédanyagot hoz mozgásba, dolgoz fel, fogyaszt el termelő módon ugyanannyi idő alatt – ennélfogva egyre növekvő értékterjedelmű állandó tőkét is. A változó tőkének ez a tovahaladó relatív csökkenése az állandó tőkéhez és ezért az össztőkéhez képest azonos a társadalmi tőke átlagos szerves összetételének tovahaladó emelkedésével. Ez szintén csak más kifejezés a munka társadalmi termelőerejének tovahaladó fejlődésére, amely éppen abban mutatkozik meg, hogy a gépi berendezés és egyáltalában az állótőke növekvő alkalmazása révén ugyanannyi munkás ugyanannyi idő alatt, azaz kevesebb munkával több nyers- és segédanyagot változtat át termékké. Az állandó tőke e növekvő értékterjedelmének – bár ez csak távolról fejezi ki azon használati értékek valóságos tömegének a növekedését, amelyekből az állandó tőke anyagilag áll – megfelel a termék növekvő olcsóbbodása. Minden egyéni termék, önmagában tekintve, kevesebb munkát tartalmaz, mint a termelés alacsonyabb fokain, ahol a munkára fordított tőke aránya a termelési eszközökre fordítotthoz összehasonlíthatatlanul nagyobb. A fejezet elején levő, hipotetikusan felállított sor tehát a tőkés termelés valóságos tendenciáját fejezi ki. A tőkés termelés a változó tőkének az állandóhoz képest tovahaladó relatív csökkenésével az össztőke mind magasabb szerves összetételét hozza létre, aminek közvetlen következménye, hogy az értéktöbblet rátája a munka változatlan, sőt még emelkedő kizsákmányolási foka mellett is folytonosan süllyedő általános profitrátában fejeződik ki. (A továbbiakban megmutatkozik majd, hogy ez a süllyedés miért nem ebben az abszolút formában, hanem inkább a tovahaladó esésre irányuló

tendenciában nyilvánul meg.) Az általános profitráta tovahaladó süllyedő tendenciája tehát csupán a munka társadalmi termelőereje tovahaladó fejlődésének *a tőkés termelési módra nézve sajátságos kifejezése.* Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a profitráta átmenetileg nem eshet más okokból is, de ezzel a tőkés termelési mód lényegéből mint magától értetődő szükségszerűséget bizonyítottuk be, hogy e termelési mód haladása során az értéktöbblet általános átlagos rátájának eső általános profitrátában kell kifejeződnie. Minthogy az alkalmazott eleven munka tömege az általa mozgásba hozott tárgyiasult munka tömegéhez, a termelő módon elfogyasztott termelési eszközök tömegéhez képest állandóan csökken, ezért ezen eleven munka meg nem fizetett és értéktöbbletben megtestesülő részének is állandóan csökkenő arányban kell állnia az alkalmazott össztőke értékterjedelmével. Az értéktöbbletet tömegének ez az aránya az alkalmazott össztőkéhez alkotja azonban a profitrátát, amelynek tehát állandóan esnie kell

Bármily egyszerűnek tűnik is a törvény az eddig kifejtettek után, mégis – amint egy későbbi szakaszból látni fogjuk* – az egész eddigi gazdaságtannak nem sikerült felfedeznie. A jelenséget látta és megmagyarázására egymásnak ellentmondó kísérletekkel gyötörte magát. De éppen mert e törvény oly nagy fontosságú a tőkés termelés szempontjából, mondhatjuk, hogy ez az a titok, amelynek megoldásán az egész politikai gazdaságtan Adam Smith óta fáradozott és hogy A. Smith óta a különböző iskolák közötti különbség abban áll, hogy különbözőképpen kísérelték meg e titok megoldását. Ha azonban másrészt megfontoljuk, hogy az eddigi politikai gazdaságtan tapogatózott ugyan az állandó és változó tőke közti különbség körül, de határozottan megformulázni sohasem tudta; hogy az értéktöbbletet sohasem ábrázolta a profittól különválasztva és egyáltalában a profitot sohasem ábrázolta tiszta alakjában, egymással szemben önállósult különböző alkotórészeitől – mint ipari profit, kereskedelmi profit, kamat, földjáradék – megkülönböztetve; hogy sohasem elemezte alaposan a tőke szerves összetételének különbözőségét, ezért az általános profitráta kialakulását sem – akkor már nem rejtély többé, hogy ezt a rejtélyt miért nem sikerült sohasem megoldania.

Ezt a törvényt szándékosan előbb tárgyaljuk, mint a profitnak különböző, egymással szemben önállósult kategóriákra való szétesését. E tárgyalás függetlensége a profit széthasadásától különböző részekre, amelyek személyek különböző kategóriáinak jutnak, eleve bizonyítja, hogy a törvény, a maga általánosságában, független ettől a széthasadástól és az ebből eredő profitkategóriák kölcsönös arányaitól. Az a profit, amelyről itt beszélünk, csak más elnevezése magának az értéktöbbletnek, amelyet csak az össztőkére vo-

natkoztatva ábrázolunk, nem pedig a változó tőkére vonatkoztatva, amelyből ered. A profitráta esése tehát magának az értéktöbbletnek az eső arányát fejezi ki az előlegezett össztőkéhez, és ezért független ennek az értéktöbbletnek különböző kategóriák közötti bármilyen elosztásától.

Láttuk, hogy a tőkés fejlődés egy fokán, ahol a tőke összetétele $c:v = 50:100$, a 100 %-os értéktöbbletráta $66\,^2/_3$ %-os profitrátában fejeződik ki, és hogy egy magasabb fokon, ahol $c:v = 400:100$, ugyanaz az értéktöbbletráta csak 20 %-os profitrátában jut kifejezésre. Ami érvényes egyazon ország egymást követő különböző fejlődési fokaira, az érvényes különböző országok egymás mellett, egyidejűleg fennálló különböző fejlődési fokaira is. A fejletlen országban, ahol a tőke elsőnek említett összetétele alkotja az átlagot, az általános profitráta $66\,^2/_3$ % lenne, míg a második összetétel, a sokkal magasabb fejlettségi fok országában, 20 %-kal lenne egyenlő.

A két nemzeti profitráta különbsége eltűnhetne, sőt fordítottjába is átcsaphatna azáltal, hogy a fejletlenebb országban a munka kevésbé termelékeny lenne, ennélfogva nagyobb mennyiségű munka ugyanazon áru kisebb mennyiségében, nagyobb csereérték kisebb használati értékben fejeződnék ki, tehát a munkásnak ideje nagyobb részét kellene saját létfenntartási eszközeinek, illetve azok értékének újratermelésére fordítania, s kisebb részt értéktöbblet előállítására, kevesebb többletmunkát szolgáltatna, úgyhogy az értéktöbblet rátája alacsonyabb lenne. Ha például a kevésbé fejlett országban a munkás a munkanap kétharmadában dolgozna önmaga számára és egyharmadában a tőkés számára, akkor az előbbi példa előfeltételei mellett ugyanezt a munkaerőt $133\,^1/_3$-dal fizetnék és csak $66\,^2/_3$ többletet szolgáltatna. A $133\,^1/_3$ változó tőkének 50 állandó tőke felelne meg. Az értéktöbbletráta tehát most $133\,^1/_3 : 66\,^2/_3 = 50$ % lenne, a profitráta pedig $183\,^1/_3 : 66\,^2/_3$, vagyis mintegy $36\,^1/_2$ %.

Minthogy eddig még nem vizsgáltuk meg azokat a különböző alkotórészeket, amelyekre a profit széthasad, ezek tehát számunkra még nem léteznek, ezért csak félreértések elkerülése végett jegyezzük meg előre a következőket: Különböző fejlettségi fokú országok összehasonlításánál – főleg, ha olyan országokat, ahol a tőkés termelés fejlett, olyanokkal hasonlítunk össze, ahol a munka formailag még nincs a tőkének alávetve, bár a munkást valójában a tőkés zsákmányolja ki (például Indiában, ahol a ryot mint önálló paraszt gazdálkodik, termelése mint olyan tehát még nincs a tőkének alávetve, bár lehetséges, hogy az uzsorás kamat formájában nemcsak a paraszt egész többletmunkáját, hanem – kapitalista kifejezéssel – még munkabérének egy részét is megkaparintja) – igen helytelen volna, ha a nemzeti profitráta magasságát, mondjuk, a nemzeti kamatláb magasságával

akarnánk mérni. Az elmaradt országban a kamat magában foglalja az egész profitot, sőt még többet, míg a fejlett tőkés termeléssel bíró országokban a kamat csak a termelt értéktöbblet, illetve profit egy hányadát fejezné ki. Másrészt, a kamatlábat az előbbi esetben túlnyomórészt olyan viszonyok határozzák meg (az uzsorások által a nagyuraknak, a földjáradék birtokosainak nyújtott előlegek), amelyeknek a profithoz semmi közük, hanem csak azt mutatják meg, milyen arányban sajátítja el az uzsorás a földjáradékot.

Ha olyan országokat hasonlítunk össze, amelyek a tőkés termelés különböző fejlettségi fokán állnak, s amelyekben ezért a tőke szerves összetétele különböző, előfordulhat, hogy az értéktöbblet rátája (a profitrátát meghatározó egyik tényező) magasabb abban az országban, ahol a normálmunkanap rövidebb, mint abban, ahol hosszabb. *Először:* ha a 10 órás angol munkanap, magasabb intenzitású lévén, egyenlő a 14 órás osztrák munkanappal, akkor a munkanap egyenlő megoszlása esetén 5 óra angliai többletmunka a világpiacon nagyobb értéket jeleníthet meg, mint 7 óra ausztriai. *Másodszor* pedig Angliában a munkanap nagyobb része lehet többletmunka, mint Ausztriában.

A profit süllyedő rátájának törvénye - amelyben az értéktöbblet ugyanakkora, vagy akár növekvő rátája fejeződik ki – más szavakkal azt jelenti: ha a társadalmi átlagtőke valamely meghatározott mennyiségét vesszük, például 100 tőkét, akkor annak mind nagyobb része jelenik meg munkaeszközökben és mind kisebb része eleven munkában. Minthogy tehát a termelési eszközökhöz hozzátett eleven munka összmennyisége e termelési eszközök értékéhez viszonyítva csökken, ezért az előlegezett össztőke értékéhez viszonyítva csökken a meg nem fizetett munka és az az értékrész is, amelyben megtestesül. Vagy: a ráfordított össztőkének mind kisebb hányada változik át eleven munkává, s ezért ez az össztőke, nagyságához viszonyítva, mind kevesebb többletmunkát szív fel, ámbár a felhasznált munka meg nem fizetett részének aránya a megfizetett részhez ugyanakkor nőhet. A változó tőke viszonylagos csökkenése és az állandó tőke viszonylagos növekedése, noha abszolút értelemben mindkét rész nő, mint mondottuk, csak más kifejezése a munka megnövekedett termelékenységének.

Tegyük fel, hogy 100 tőke összetétele $80_c + 20_v$, s ez utóbbi = 20 munkással. Az értéktöbblet rátája feltevésünk szerint 100%, azaz a munkások fél napot a maguk számára dolgoznak, fél napot a tőkés számára. Egy kevésbé fejlett országban a tőke = $20_c + 80_v$, s az utóbbi = 80 munkással. De ezeknek a munkásoknak a munkanap kétharmad részére van szükségük saját maguk számára s csak egyharmadában dolgoznak a tőkés számára. Minden mást egyenlőnek véve, a munkások az első esetben 40 értéket, a másodikban

120-at termelnek. Az első tőke termelése $80_c + 20_v + 20_m = 120$; profitráta = = 20%, a második tőkéé $20_c + 80_v + 40_m = 140$; profitráta = 40%. A profitráta tehát a második esetben kétszer akkora, mint az elsőben, noha az első esetben az értéktobblet rátája = 100%, kétszer akkora, mint a másodikban, ahol csak 50%. Ugyanakkora tőke viszont az első esetben csak 20, a másodikban pedig 80 munkás tobbletmunkáját sajátítja el.

A profitráta tovahaladó esésének torvénye, vagyis az a torvény, mely szerint az elsajátított többletmunka az eleven munka által mozgásba hozott targyiasult munka tomegéhez képest relatíve csökken, semmiképpen sem zarja ki a társadalmi tőke által mozgásba hozott és kizsakmányolt munka abszolut tomegének s ezért az általa elsajátított tobbletmunka abszolút tomegének a novekedését; azt sem zárja ki, hogy az egyes tőkések parancsnoksaga alatt álló tokék novekvő tomegű munkának s ezért tobbletmunkának parancsoljanak, s ez utóbbi még akkor is lehetséges, ha a parancsnokságuk alatt álló munkasok száma nem novekszik.

Ha adott munkásnépességet, például kétmilliónyit veszunk alapul, továbbá adottnak tesszük fel az átlagmunkanap hosszát és intenzitását, valamint a munkabért és ezzel a szukséges és tobbletmunka kozti arányt, akkor e kétmillió munkás osszmunkája s értéktöbbletben megtestesulő tobbletmunkájuk is mindig ugyanazt az értéknagyságot termeli. De az e munkát mozgásba hozó állandó — alló- és forgó- — tőke tömegének novekedésével esik ennek az értéknagyságnak az aránya e tőke értékéhez, amely érték a tomegével együtt, bár nem ugyanolyan arányban, novekszik. Ez az arány és ezért a profitráta esik, noha a tőke továbbra is ugyanakkora tömegű eleven munka folott parancsnokol és ugyanakkora tomegű tobbletmunkát szív fel. Az arány nem azért változik meg, mert az eleven munka tömege csokken, hanem azért, mert az általa mozgásba hozott, már tárgyiasult munka tomege novekszik. A csokkenés relatív, nem abszolút és valójában semmi koze sincsen a mozgásba hozott munka és tobbletmunka abszolút nagysagahoz. A profitráta esése az osztőke változó alkotórészének nem abszolút, hanem csak relatív csokkenéséből ered, abból, hogy az állandó alkotórészhez viszonyítva csokken.

Ami mármost érvényes adott tomegű munkára és tobbletmunkára, ugyanaz érvényes novekvó munkáslétszámra és ezért, az adott előfeltételek kozott, a parancsnoksaga alatt álló munka növekvő tömegére egyáltalában és meg nem fizetett részere, a tobbletmunkára, kulonösen. Ha a munkásnépesség kétmillióról hárommillióra emelkedik, ha a nekik munkabérben kifizetett változó tőke szintén azelott kétmillió volt, most hárommillió, az állandó toke viszont négymilliorol tizenotmillióra emelkedik, akkor az adott előfel-

tételek között (állandó munkanap és állandó értéktöbbletráta) a többletmunkának, az értéktöbbletnek a tömege felével, 50%-kal nő, kétmillióról hárommillióra. Mégis, annak ellenére, hogy a többletmunka és ezért az értéktöbblet abszolút tömege így 50%-kal növekedett, a változó tőke aránya az állandóhoz 2:4-ről 3:15-re süllyedne és az értéktöbblet aránya az össztőkéhez a következőképpen alakulna (milliókban):

I. $4_c+2_v+2_m$; $C = 6$, $p' = 33\ ^1/_3\ \%$.

II. $15_c+3_v+3_m$; $C = 18$, $p' = 16\ ^2/_3\ \%$.

Az értéktöbblet tömege a felével emelkedett, a profitráta viszont a régebbinek a felére esett. A profit azonban nem más, mint a társadalmi tőke után számított értéktöbblet, s ezért a profit tömege, abszolút nagysága – társadalmi méretekben tekintve – egyenlő az értéktöbblet abszolút nagyságával. A profit abszolút nagysága, össztömege tehát 50%-kal nőne, ennek a profittömegnek az előlegezett össztőkéhez való viszonyában, vagyis az általános profitrátában bekövetkezett roppant csökkenés ellenére. A tőke által alkalmazott munkások száma, tehát az általa mozgásba hozott munka abszolút tömege, ennélfogva az általa felszívott többletmunka abszolút tömege, ennélfogva az általa termelt értéktöbblet tömege, ennélfogva az általa termelt profit abszolút tömege tehát növekedhet, mégpedig progresszíve növekedhet, a profitráta progresszív esése ellenére. Ez nemcsak megtörténhet. A tőkés termelés bázisán ennek – átmeneti ingadozásokat nem számítva – így kell történnie.

A tőkés termelési folyamat lényegileg egyszersmind felhalmozási folyamat. Megmutattuk, hogy a tőkés termelés haladása során az az értéktömeg, amelyet egyszerűen újra kell termelni, fenn kell tartani, a munka termelékenységének emelkedésével emelkedik és növekszik, még akkor is, ha az alkalmazott munkaerő változatlan marad. De még jobban nő a munka társadalmi termelőerejének fejlődésével a termelt használati értékek tömege, amelyeknek egy részét a termelési eszközök alkotják. S az a pótlólagos munka, amelynek elsajátítása révén ezt a pótlólagos gazdagságot tőkévé lehet visszaváltoztatni, e termelési eszközöknek (beleértve a létfenntartási eszközöket is) nem az értékétől, hanem a tömegétől függ, mert a munkásnak a munkafolyamatban nem a termelési eszközök értékével, hanem használati értékével van dolga. De maga a felhalmozás és a vele járó tőkekoncentráció is anyagi eszköze a termelőerő fokozásának. A termelési eszközöknek ez a növekedése azonban magában foglalja a munkásnépesség növekedését, a többlettőkének megfelelő, sőt annak szükségleteit nagyjában és egészében folyton meghaladó népesség, tehát többletnépesség megteremtését munkásokból. A többlettőke időleges többlete a parancsnoksága alatt álló munkás-

népességhez képest kettős módon hatna. Egyrészt a munkabér emelkedése révén, ezért azoknak a befolyásoknak az enyhítése révén, amelyek a munkások utánpótlását tizedelik és pusztítják, valamint a házasodás megkönnyítése révén fokozatosan megnövelné a munkásnépességet, másrészt azonban a relatív értéktöbbletet létrehozó módszerek (gépi berendezés bevezetése és tökéletesítése) alkalmazása által még sokkal gyorsabban hozna létre mesterséges, relatív túlnépesedést, amely viszont – minthogy a tőkés termelésben a nyomor népesedést szül – megintcsak melegágya a népesség száma valóságos gyors szaporodásának. A tőkés felhalmozási folyamat természetéből – amely csak egyik mozzanata a tőkés termelési folyamatnak – ezért magától következik, hogy a tőkévé változtatásra szánt termelési eszközök megnövekedett tömege mindig kéznél talál egy megfelelően megnövekedett, sőt fölös, kizsákmányolható munkásnépességet. A termelési és felhalmozási folyamat haladása során tehát növekednie *kell* az elsajátításra alkalmas és elsajátított többletmunka tömegének, s ezért a társadalmi tőke által elsajátított profit abszolút tömegének is. De a termelésnek és felhalmozásnak ugyanezek a törvényei az állandó tőke tömegével együtt értékét is emelik, növekvő haladványban gyorsabban, mint az eleven munkára átváltott változó tőkerész értékét. Ugyanazon törvények következtében tehát a társadalmi tőke profitjának abszolút tömege nő, profitrátája pedig esik.

Itt teljesen eltekintünk attól, hogy ugyanaz az értéknagyság a tőkés termelés haladásával és a társadalmi munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődésével, valamint a termelési ágak és ezért a termékek megsokszorozódásával, használati értékek és élvezetek progresszíve növekvő tömegét testesíti meg.

A tőkés termelés és felhalmozás fejlődésének menete feltételezi, hogy a munkafolyamatok mind magasabb szinten és ezáltal mind nagyobb méretekben mennek végbe, s ennek megfelelően minden egyes vállalkozáshoz mind nagyobb tőkét kell előlegezni. Ezért a tőkék növekvő koncentrációja (amelyet egyszersmind, habár kisebb mértékben, a tőkések számának növekedése kísér) a tőkés termelés fejlődésének egyrészt egyik anyagi feltétele, másrészt egyik önmaga termelte eredménye. Ezzel kéz a kézben, kölcsönhatásban halad a többé-kevésbé közvetlen termelők tovahaladó kisajátítása. Így az egyes tőkések számára magától értetődik, hogy mind nagyobb munkásseregeknek parancsolnak (bármennyire csökkenjék is változó tőkéjük az állandó tőkéhez viszonyítva), hogy nő az általuk elsajátított értéktöbblet és ezért profit tömege, ugyanakkor, amikor a profitráta esik és annak ellenére, hogy esik. Hiszen éppen ugyanazok az okok, amelyek munkásseregek tömegeit összpontosítják egyes tőkések parancsnoksága alatt, duzzasztják fel mind

növekvő arányban az alkalmazott állótőke, valamint a nyers- és segédanyagok tömegét is az alkalmazott eleven munka tömegéhez képest.

Továbbá, elég itt csak megemlítenünk, hogy adott munkásnépesség esetén, ha – akár a munkanap meghosszabbítása vagy intenzitásának növelése, akár a munkabér értékében a munka termelőerejének fejlődése következtében beállott süllyedés miatt – az értéktöbblet rátája növekszik, az értéktöbblet tömegének és ezért a profit abszolút tömegének növekednie kell annak ellenére, hogy a változó tőke az állandóhoz képest relatíve csökken.

A társadalmi munka termelőerejének ugyanaz a fejlődése, ugyanazok a törvények, amelyek a változó tőkének az össztőkéhez viszonyított relatív csökkenésében s az ezáltal meggyorsított felhalmozásban mutatkoznak meg – míg másrészt a felhalmozás, visszahatva, a termelőerő további fejlődésének és a változó tőke további relatív csökkenésének kiindulópontjává válik –, ugyanez a fejlődés fejeződik ki, időleges ingadozásoktól eltekintve, az alkalmazott összmunkaerő fokozódó növekedésében, az értéktöbblet és ezért a profit abszolút tömegének fokozódó növekedésében.

Milyen formában kell mármost megmutatkoznia ennek a profit*ráta* csökkenéséről és az abszolút profit*tömeg* ugyanazon okokból eredő egyidejű növekedéséről szóló kettős törvénynek? Milyen formát kell öltenie ennek a törvénynek, amely azon alapul, hogy az adott feltételek között a többletmunkának és ezért az értéktöbbletnek az elsajátított tömege nő és hogy, az össztőkét vagy az egyes tőkét mint az össztőke puszta részét tekintve, profit és értéktöbblet azonos nagyságok?

Vegyük a tőke bizonyos hányadát, például 100-at, és számítsuk ki az erre eső profitrátát. Ez a 100 az össztőke átlagos összetételét képviseli, mondjuk 80_c+20_c. E könyv második szakaszában láttuk, hogy az átlagprofitrátát a különböző termelési ágakban nem az egyes ágak tőkéjének különös összetétele, hanem a tőke társadalmi átlagösszetétele határozza meg. Ha a változó tőkerész az állandóhoz és ezért a 100 össztőkéhez képest relatíve csökken, a profitráta a munka változatlan, sőt emelkedő kizsákmányolási foka mellett esik, csökken az értéktöbblet relatív nagysága, azaz aránya az előlegezett 100 össztőke értékéhez. De nemcsak ez a relatív nagyság csökken. A 100 össztőke által felszívott értéktöbblet vagy profit nagysága abszolút mértékben csökken. 100%-os értéktöbbletráta mellett 60_c-40_c tőke 40 értéktöbbletet és ezért profitot, 70_c+30_v tőke 30 profitot termel; 80_c+20_v tőke esetén a profit tömege 20-ra csökken. Ez a csökkenés az értéktöbblet és ezért a profit tömegére vonatkozik, s az következik belőle, hogy mivel a 100 össztőke egyáltalában kevesebb eleven munkát, ennélfogva változatlan kizsákmányolási fok mellett kevesebb többletmunkát is hoz mozgásba, és ezért

kevesebb értéktöbbletet termel. Ha a társadalmi tőkének, tehát a társadalmilag átlagos összetételű tőkének tetszőleges hányadát vesszük mértékegységnek, amelyen az értéktöbbletet mérjük – s ez történik minden profitszámításnál –, akkor az értéktöbblet relatív csökkenése és abszolút csökkenése egyáltalában azonos. A profitráta az előbbi esetekben 40%-ról 30 és 20%-ra süllyed, mert az egyazon tőke által termelt értéktöbblet és ezért profit tömege valójában abszolúte esik 40-ről 30-ra és 20-ra. Minthogy a tőke értéknagysága, amelyen az értéktöbbletet mérjük, adott, = 100, az értéktöbblet arányának süllyedése ehhez a változatlan nagysághoz csak más kifejezés lehet az értéktöbblet és profit abszolút nagyságának csökkenésére. Ez valóban tautológia. De hogy ez a csökkenés bekövetkezik, az, mint bebizonyítottuk, a tőkés termelési folyamat fejlődésének természetéből ered.

Másrészt azonban ugyanazok az okok, amelyek az adott tőkére eső értéktöbblet és ezért profit abszolút csökkenését és ezért a százalékosan számított profitráta csökkenését is létrehozzák, a társadalmi tőke (azaz a tőkések összessége) által elsajátított értéktöbblet és ezért profit abszolút tömegében növekedést idéznek elő. Hogyan kell mármost ennek megmutatkoznia, hogyan mutatkozhatik csak meg, illetve milyen feltételeket foglal magában ez a látszólagos ellentmondás?

Míg a társadalmi tőke minden 100-zal egyenlő hányada és ezért minden a társadalmi átlagnak megfelelő összetételű 100 tőke adott nagyság – s ezért rá vonatkozóan a profitráta csökkenése egybeesik a profit abszolút nagyságának csökkenésével, éppen azért, mert itt a tőke, amelyen ezt mérik, állandó nagyság –, a társadalmi össztőkének és az egyes tőkések kezén levő tőkének a nagysága viszont változó nagyság, amelynek ahhoz, hogy a megállapított előfeltételeknek megfeleljen, változó részének csökkenésével fordított arányban kell változnia.

Amikor az előbbi példában a százalékos összetétel $60_c + 40_v$ volt, az erre eső értéktöbblet vagy profit 40-re és ezért a profitráta 40%-ra rúgott. Tegyük fel, hogy az összetétel e fokán az össztőke egymillió volt. Az összértéktöbblet és ezért az összprofit ekkor 400 000-re rúgott. Ha mármost az összetétel később $= 80_c + 20_v$, akkor a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett az értéktöbblet vagy profit minden 100 tőke után = 20. Minthogy azonban a profitráta e csökkenése, illetve a 100 tőke által előállított értéktöbblet csökkenése ellenére az értéktöbblet, illetve profit az abszolút tömegét tekintve, mint bebizonyítottuk, növekszik, mondjuk 400 000-ről 440 000-re, ez csak azáltal lehetséges, hogy az az össztőke, amely ezzel az új összetétellel egyidejűleg képződött, 2 200 000-re növekedett. A mozgásba hozott össztőke tömege 220%-ra* emelkedett, míg a profitráta 50%-kal esett.

Ha a tőke csak megkétszereződött volna, akkor 20%-os profitráta mellett csak ugyanakkora tömegű értéktöbbletet és profitot hozhatott volna létre, mint az 1 000 000 régi tőke 40% mellett. Ha a kétszeresénél kevesebbre* növekedett volna, akkor kevesebb értéktöbbletet, illetve profitot termelt volna, mint régebben az 1 000 000 tőke, amelynek, régebbi összetétele mellett, csak 1 000 000-ról 1 100 000-re kellett növekednie ahhoz, hogy értéktöbbletét 400 000-ről 440 000-re emelje.

Itt megmutatkozik a már korábban kifejtett törvény**, hogy a változó tőke relatív csökkenésével, tehát a munka társadalmi termelőerejének fejlődésével, mind nagyobb tömegű össztőke szükséges ugyanannyi munkaerő mozgásba hozásához és ugyanannyi többletmunka felszívásához. Ezért ugyanabban az arányban, amelyben a tőkés termelés fejlődik, kifejlődik egy relatíve létszám feletti munkásnépesség lehetősége, nem azért, mert a társadalmi munka termelőereje *csökken*, hanem mert *növekedik*, tehát nem azért, mert abszolút aránytalanság van a munka és a létfenntartási eszközök, vagy e létfenntartási eszközök termelésére szolgáló eszközök között, hanem mert olyan aránytalanság áll fenn, amely a munka tőkés kizsákmányolásából ered, aránytalanság a tőke fokozódó növekedése és a népesség növekedésére irányuló relatíve csökkenő szükséglete között.

Ha a profitráta 50%-kal esik, akkor a felére esik. Ezért ahhoz, hogy a profit tömege változatlan maradjon, a tőkének meg kell kétszereződnie. Ahhoz, hogy a profit tömege csökkenő profitráta mellett változatlan maradjon, az össztőke növekedését jelző szorzónak egyenlőnek kell lennie a profitráta esését jelző osztóval. Ha a profitráta 40-ről 20-ra esik, az össztőkének fordítva, 20:40 arányban kell emelkednie, hogy az eredmény ugyanaz maradjon. Ha a profitráta 40-ről 8-ra esett volna, a tőkének 8:40 arányban, azaz az ötszörösére*** kellene növekednie. 1 000 000 tőke 40% mellett 400 000-et és 5 000 000 tőke 8% mellett ugyancsak 400 000-et produkál. Ez kell ahhoz, hogy az eredmény ugyanaz maradjon. Ahhoz viszont, hogy növekedjék, a tőkének nagyobb arányban kell nőnie, mint ahogy a profitráta esik. Más szóval: ahhoz, hogy az össztőke változó alkotórésze abszolút értelemben ne csak ugyanakkora maradjon, hanem növekedjék, noha százalékaránya az össztőkén belül esik, az össztőkének nagyobb arányban kell növekednie, mint ahogy a változó tőke százalékaránya esik. Annyira kell növekednie, hogy új összetételében ne csak a régi változó tőkerészre legyen szüksége munkaerő vásárlásához, hanem ennél többre. Ha 100 tőke változó része 40-ről 20-ra esik, akkor az össztőkének több mint 200-ra kell emelkednie ahhoz, hogy 40-nél nagyobb változó tőkét alkalmazhasson.

Még ha a munkásnépesség kizsákmányolt tömege változatlan maradna és

csak a munkanap hossza és intenzitása növekednék, az alkalmazott tőke tömegének akkor is növekednie kellene, mert már ahhoz is növekednie kell, hogy a kizsákmányolás régi viszonyai között megváltozott tőkeösszetétel mellett ugyanakkora tömegű munkát alkalmazhasson.

Így hát a munka társadalmi termelőerejének ugyanaz a fejlődése a tőkés termelési mód haladása során egyrészt a profitráta tovahaladó esésének tendenciájában fejeződik ki, másrészt pedig az elsajátított értéktöbblet vagy profit abszolút tömegének állandó növekedésében; úgyhogy egészében véve a változó tőke és a profit relatív csökkenésének mindkettőjük abszolút növekedése felel meg. Ez a kétoldalú hatás, mint láttuk, csak abban mutatkozhat meg, hogy az össztőke gyorsabb haladványban növekszik, mint ahogy a profitráta esik. Ahhoz, hogy magasabb összetétel, vagyis az állandó tőke relatíve erősebb növekedése mellett abszolúte megnövekedett változó tőkét lehessen alkalmazni, az össztőkének nemcsak a magasabb összetétellel arányosan kell növekednie, hanem még gyorsabban. Ebből következik, hogy minél inkább kifejlődik a tőkés termelési mód, annál nagyobb tőkemennyiség szükséges ahhoz, hogy ugyanakkora munkaerőt, és még több, hogy növekvő munkaerőt foglalkoztassanak. A munka emelkedő termelőereje tőkés alapzaton tehát, szükségszerűen, permanens látszólagos munkástúlnépesedést hoz létre. Ha a változó tőke az össztőkének már nem $^1/_2$, hanem csak $^1/_6$ részét alkotja, akkor az össztőkének meg kell háromszorozódnia ahhoz, hogy ugyanannyi munkaerőt foglalkoztasson; kétszer annyi munkaerő foglalkoztatásához azonban meg kell hatszorozódnia.

Az eddigi gazdaságtan, amely az eső profitráta törvényét megmagyarázni nem tudta, egyfajta vigasztalásként felhozza a növekvő profittömeget, a profit abszolút nagyságának növekedését akár az egyes tőkés, akár a társadalmi tőke számára, de ez a vigasztalás is puszta közhelyeken és lehetőségeken nyugszik.

Az a kijelentés, hogy a profit tömegét két tényező határozza meg, egyrészt a profitráta, másrészt az ezzel a profitrátával alkalmazott tőke tömege, csak tautológia. Hogy ezért a profittömeg potenciálisan növekedhetik, noha a profitráta egyidejűleg esik, ez csupán e tautológia egyik kifejezése s egy lépéssel sem visz előbbre, mert éppúgy lehetséges, hogy a tőke nő, anélkül hogy a profit tömege növekednék, sőt az is, hogy a tőke növekedésével a profit tömege csökken. 100 tőke 25% mellett 25-öt ad, 400 tőke 5% mellett csak 20-at.[35] Ha azonban ugyanazok az okok, amelyek következtében a profit-

[35] „Azt is várhatnók, hogy – bár a tőke profitrátája a tőkének a földművelésben való felhalmozása és a munkabérek emelkedése következtében csökken – a profit teljes összege mégis növekednék. Így hát feltéve, hogy 100 000 £ ismételt felhalmozásával a profitráta

ráta esik, előmozdítják a felhalmozást, azaz pótlólagos tőke képződését, és ha minden pótlólagos tőke pótlólagos munkát hoz mozgásba és pótlólagos értéktöbbletet termel; ha, másrészt, a profitráta puszta süllyedése magában foglalja azt a tényt, hogy az állandó tőke s ezzel az egész régebbi tőke megnövekedett, akkor ez az egész folyamat elveszti titokzatosságát. Később látni fogjuk,** milyen szándékos számítás ihibákhoz folyamodnak annak elleplezésére, hogy a profit tömege növekedhetik ugyanakkor, amikor a profitráta csökken.

Megmutattuk, hogy ugyanazok az okok, amelyek az általános profitráta eső tendenciáját produkálják, miként szabják meg a tőke gyorsított felhalmozását és ezért az általa elsajátított többletmunka (értéktöbblet, profit) abszolút nagyságának, vagyis össztömegének a növekedését. Mint minden egyéb, ez a törvény is — ezt a belső és szükségszerű összefüggést értem két, egymásnak látszólag ellentmondó valami között — a konkurrenciában és ezért a konkurrencia szereplőinek tudatában fordítva mutatkozik. Világos, hogy a fentebb kifejtett arányokon belül a nagy tőkével rendelkező tőkés nagyobb profittömegre tesz szert, mint a kis tőkés, aki látszólag magas profitot szerez. A konkurrencia legfelszínesebb vizsgálata megmutatja továbbá, hogy amikor bizonyos körülmények között, mint például válság idején, a nagyobb tőkés a piacon teret akar magának hódítani, a kisebbeket ki akarja szorítani, akkor ezt gyakorlatilag fel is használja, azaz profitrátáját szándékosan leszállítja, hogy a kisebbeket kiüsse a nyeregből. Kiváltképpen a kereskedőtőke, erről később bővebben, mutat szintén olyan jelenségeket, amelyek azt a látszatot keltik, hogy a profit süllyedése következménye az üzlet és ezzel a tőke bővülésének. A tulajdonképpeni tudományos kifejezést e hibás felfogás helyett később adjuk. Hasonló felszínes nézetek adódnak a különös

---

20-ról 19, 18, 17 %-ra sullyed, azaz a ráta folytonosan csokken, azt várhatnók, hogy a profit egesz összege, amelyet az egymást követő tőketulajdonosok kapnak, mindig emelkedik, hogy nagyobb lesz, ha a tőke 200 000 £, mint amikor 100 000, még nagyobb, ha 300 000 £, és így novekedik tovább a tőke minden növekedésével, bár a ráta csokken. Ez a haladvány azonban csak bizonyos időre igaz; 200 000 £ 19 %-a tobb, mint 100 000 £ 20 %-a; 300 000 £ 18 %-a ismét tobb, mint 200 000 £ 19 %-a; de amikor a tőke már nagy összeggé halmozódott fel és a profit esik, a további felhalmozás csokkenti a profit teljes osszegét. Ha tehát feltesszük, hogy a felhalmozás eléri az 1 000 000 £-et, a profit pedig 7 %, akkor a profit teljes osszege 70 000 £ lesz; ha most az egymillió tőkéhez 100 000 £-et tesznek hozzá és a profit 6 %-ra süllyed, akkor a tőketulajdonosok 66 000 £-et kapnak, vagyis 4000 £-gel kevesebbet, noha a tőke teljes osszege 1 000 000 £-ről 1 100 000 £-re növekedett." *Ricardo*: „Principles of Political Economy", VII. fej. („Works", MacCulloch kiadása, 1852, 68., 69. old.) Valójában itt azt tételezi fel, hogy a tőke 1 000 000-ról 1 100 000-re, tehát 10 %-kal növekszik, a profitráta viszont 7-ről 6-ra, tehát 14 $^{2}/_{7}$ %-kal esik. Hinc illae lacrimae [Innét hát a konnyek]*.

üzletágakban elért profitráták aszerint való összehasonlításából, hogy ezek az ágak a szabad konkurrencia avagy a monopólium uralmának vannak-e alávetve. Az a teljesen lapos elképzelés, amely a konkurrencia szereplőinek fejében él, található meg a mi Roscherunknál, aki szerint a profitrátának ez a leszállítása „okosabb és emberségesebb"*. A profitráta csökkenése itt úgy jelenik meg, mint *következménye* a tőke növekedésének és a tőkések ezzel kapcsolatos ama számításának, hogy kisebb profitráta mellett majd nagyobb profittömeget vághatnak zsebre. Az egész (kivéve A. Smithnél, akiről később** beszélünk) azon nyugszik, hogy fogalmuk sincs, mi egyáltalában az általános profitráta, s nyers elképzelésük szerint az árakat valójában egy többé-kevésbé önkényes profithányadnak az áruk valóságos értékéhez való hozzácsapása határozza meg. Bármennyire nyersek is ezek az elképzelések, mégis szükségszerűen folynak abból a fonák módból, ahogyan a tőkés termelés immanens törvényei a konkurrenciában megmutatkoznak.

— —

Az a törvény, mely szerint a profitrátának a termelőerő fejlődése okozta esése együtt jár a profit tömegének növekedésével, abban is kifejezésre jut, hogy a tőke által termelt áruk áresése együtt jár a bennük foglalt és eladásuk révén realizált profittömegek relatív emelkedésével.

Minthogy a termelőerő fejlődése és a tőke ennek megfelelő magasabb összetétele mind kevesebb mennyiségű munkával mind nagyobb mennyiségű termelési eszközt hoz mozgásba, ezért az össztermék mindegyik hányada, minden egyes áru, vagy a termelt össztömeg minden meghatározott egyes árumértéke kevesebb eleven munkát szív fel, továbbá, mind az alkalmazott állótőke kopásában, mind az elhasznált nyers- és segédanyagokban, kevesebb tárgyiasult munkát tartalmaz. Minden egyes áru tehát – a termelési eszközökben tárgyiasult és a termelés folyamán újonnan hozzátett – munkának kisebb összegét tartalmazza. Ezért az egyes áru ára esik. Ennek ellenére az egyes áruban foglalt profittömeg növekedhet, ha az abszolút vagy a relatív értéktöbblet rátája növekszik. Az áru kevesebb újonnan hozzátett munkát foglal magában, de ennek meg nem fizetett része a megfizetetthez képest növekszik. Ez azonban csak bizonyos határok között van így. Az egyes áruhoz újonnan hozzátett eleven munka összegének a termelés fejlődése során bekövetkező roppant fokozódó abszolút csökkenésével a benne foglalt meg nem fizetett munka tömege is abszolúte csökkenni fog, bármennyire megnövekedik is relatíve, tudniillik a megfizetett részhez képest. A mindegyik egyes árura jutó profittömeg a munka termelőerejének fejlődésével nagyon csökkenni fog, noha az értéktöbbletráta növekszik; s ezt a csök-

kenést, akárcsak a profitráta esését, csupán lassítja az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása és azok az egyéb, e könyv első szakaszában említett körülmények, amelyek az értéktöbblet adott, sőt eső rátája mellett is emelik a profitrátát.

Az, hogy az egyes áruknak, amelyek összegéből a tőke összterméke áll, az ára csökken, csak annyit jelent, hogy adott mennyiségű munka nagyobb árutömegben realizálódik, tehát minden egyes áru kevesebb munkát tartalmaz, mint azelőtt. Ez akkor is így van, ha az állandó tőke egyik részének, a nyersanyagnak stb., az ára emelkedik. Egyes esetek kivételével (például, ha a munka termelőereje egyenlő arányban olcsóbbítja mind az állandó, mind a változó tőke valamennyi elemét) a profitráta az értéktöbbletráta emelkedése ellenére süllyedni fog, 1. mert az újonnan hozzátett munka kisebb összmennyiségének még a nagyobb meg nem fizetett része is kevesebb, mint amekkora a nagyobb összmennyiség kisebb meg nem fizetett hányada volt és 2. mert a tőke magasabb összetétele az egyes áruban úgy jut kifejezésre, hogy az árunak az az értékrésze, amelyben egyáltalában újonnan hozzátett munka testesül meg, esik ahhoz az értékrészhez képest, amely nyersanyagban, segédanyagban és az állótőke kopásában testesül meg. Az egyes áru árát alkotó különböző elemek arányának e megváltozása, az újonnan hozzátett eleven munkát képviselő árrész csökkenése és a már korábban tárgyiasult munkát képviselő árrészek növekedése – ez az a forma, amelyben a változó tőkének az állandó tőkéhez viszonyított csökkenése az egyes áru árában kifejeződik. Amennyire abszolút ez a csökkenés a tőke egy adott nagysága, például 100 számára, annyira abszolút minden egyes árura mint az újratermelt tőke megfelelő hányadára nézve is. Mégis a profitráta, ha csupán az egyes áru árelemeire számítanák, másképp mutatkoznék, mint amilyen valójában. Éspedig a következő okból:

{A profitrátát az alkalmazott össztőkére számítják, de meghatározott időre, a gyakorlatban egy évre. A profitráta az egy év alatt szerzett és realizált értéktöbblet vagy profit százalékosan kifejezett aránya az össztőkéhez. Ez tehát nem szükségképpen egyenlő azzal a profitrátával, amelynek kiszámításánál nem az évet, hanem a szóban forgó tőke megtérülési periódusát veszik alapul; e kettő csak akkor esik egybe, ha a tőke éppen egyszer egy évben térül meg.

Másrészt az év folyamán szerzett profit csupán az ezen év folyamán termelt és eladott árukra jutó profitok összege. Ha mármost a profitot az áruk költségára után számítjuk, $\frac{p}{k}$ profitrátát kapunk, ahol p az év folyamán realizált profit, k pedig az ugyanezen idő alatt termelt és eladott áruk költség-

árainak összege. Szemmel látható, hogy ez a $\frac{p}{k}$ profitráta csak akkor eshet egybe a $\frac{p}{C}$, profit tömege osztva az össztőkével, valóságos profitrátával, ha $k = C$, azaz ha a tőke egy évben éppen egyszer térül meg.

Vegyük egy ipari tőke három különböző állapotát.

I. 8000 £ tőke évente 5000 darab árut termel és ad el, darabonként 30 sh.-ért, évi megtérülése tehát 7500 £. Minden darab áruval 10 sh. profithoz jut = 2500 £ évente. Minden darabban tehát 20 sh. előlegezett tőke és 10 sh. profit rejlik, vagyis a profitráta darabonként $\frac{10}{20} = 50\,\%$. A megtérült 7500 £ összegre 5000 £ előlegezett tőke és 2500 £ profit jut; a megtérülésre számított profitráta, $\frac{p}{k}$ ugyancsak $= 50\,\%$. Az össztőkére számított profitráta, $\frac{p}{C}$ viszont $= \frac{2500}{8000} = 31\,\frac{1}{4}\,\%$.

II. Tegyük fel, hogy a tőke 10 000 £-re növekszik. Ez a tőke a munka megnövekedett termelőereje folytán évente 10 000 darab árut tud termelni, darabonként 20 sh. költségáron. Tegyük fel, hogy az árut darabonként 4 sh. profittal, tehát 24 sh.-ért adja el. Ekkor az évi termék ára = 12 000 £, amiből 10 000 £ előlegezett tőke és 2000 £ profit. A $\frac{p}{k}$ darabonként $= \frac{4}{20}$, az évi megtérülés után számítva $= \frac{2000}{10\,000}$, tehát mindkét esetben $= 20\,\%$, s minthogy az össztőke egyenlő a költségárak összegével, tudniillik 10 000 £-gel, ezért most $\frac{p}{C}$, a valóságos profitráta is $= 20\,\%$.

III. Tegyük fel, hogy a tőke, a munka folytonosan növekvő termelőereje mellett, 15 000 £-re emelkedik és most évente 30 000 darab árut termel, darabonként 13 sh. költségáron, s ezeket darabonként 2 sh. profittal, tehát 15 sh.-ért adja el. Az évi megtérülés tehát $= 30\,000 \times 15$ sh. $= 22\,500$ £, amiből 19 500 előlegezett tőke és 3000 £ profit. $\frac{p}{k}$ tehát $= \frac{2}{13} = \frac{3000}{19500} = 15\,\frac{5}{13}\,\%$. Ezzel szemben $\frac{p}{C} = \frac{3000}{15\,000} = 20\,\%$.

Látjuk tehát, hogy csak a II. esetben, amikor a megtérült tőkeérték egyenlő az össztőkével, ugyanaz az áru darabjára vagy a megtérülési összegre számított profitráta, mint az össztőkére számított profitráta. Az I. esetben, amikor a megtérülési összeg az össztőkénél kisebb, az áru költségárára számított profitráta magasabb; a III. esetben, amikor az össztőke kisebb a megtérülési összegnél, ez a profitráta alacsonyabb a profit valóságos, az össztőkére számított rátájánál. Ez általánosan érvényes.

A kereskedői gyakorlatban a megtérülést rendszerint pontatlanul számítják. Mihelyt a realizált áruárak összege eléri az alkalmazott össztőke össze-

gét, felteszik, hogy a tőke egyszer megtérült. A *tőke* azonban csak akkor fejezhet be egy egész forgást, amikor a realizált áruk *költségárainak* összege válik egyenlővé az össztőke összegével. – *F. E.*}

Itt ismét megmutatkozik, mennyire fontos, hogy a tőkés termelésnél az egyes árut vagy egy tetszőleges időszak árutermékét ne elszigetelten önmagában, mint puszta árut vegyük szemügyre, hanem mint az előlegezett tőke termékét, és az illető árut termelő össztőkéhez való viszonyában.

Bár a profit*rátát* úgy kell számítani, hogy a termelt és realizált értéktöbblet tömegét nemcsak az elfogyasztott, az árukban újramegjelenő tőkerészhez, hanem ehhez a részhez plusz az el nem fogyasztott, de alkalmazott és a termelésben tovább szolgáló tőkerészhez kell mérni, mégis a profit *tömege* csak a magukban az árukban foglalt és eladásuk révén realizálandó profit- vagy értéktöbblettömeggel lehet egyenlő.

Ha az ipar termelékenysége nő, az egyes áru ára esik. Kevesebb munkát foglal magában, kevesebb megfizetett és meg nem fizetett munkát. Tegyük fel, hogy ugyanaz a munka például háromszor annyi terméket termel; ekkor az egyes termékre kétharmaddal kevesebb munka jut. S minthogy a profit ennek az egyes áruban foglalt munkatömegnek csak egy részét alkothatja, az egyes árura jutó profittömegnek csökkennie kell, bizonyos határok között még akkor is, ha az értéktöbblet rátája emelkedik. Az össztermékre jutó profittömeg semmilyen esetben nem süllyed az eredeti profittömeg alá, ha a tőke a kizsákmányolás egyenlő foka mellett ugyanolyan tömegű munkást alkalmaz, mint azelőtt. (Ez akkor is így történhet, ha kevesebb munkást magasabb kizsákmányolási fok mellett alkalmaznak.) Mert ugyanabban az arányban, amelyben az egyes termékre jutó profittömeg csökken, nő a termékek mennyisége. A profittömeg ugyanakkora marad, csak másképp oszlik meg az áruk összességére; nem változtat ez semmit azon sem, hogy az újonnan hozzátett munka által alkotott értékmennyiség hogyan oszlik meg munkások és tőkések között. A profittömeg csak akkor emelkedhet, ugyanazon tömegű munka alkalmazása mellett, ha nő a meg nem fizetett többletmunka, vagy, a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett, ha a munkások száma gyarapodik. Vagy ha mind a kettő együtt hat. Mindezekben az esetekben – amelyek azonban előfeltevésünk szerint feltételezik az állandó tőkének a változóhoz viszonyított növekedését és az alkalmazott össztőke nagyságának növekedését – az egyes áru kisebb profittömeget tartalmaz, s a profitráta süllyed, még ha az egyes árura számítják is; adott mennyiségű pótlólagos munka nagyobb mennyiségű áruban testesül meg; az egyes áru ára csökken. Elvontan szemlélve a dolgot, ha a termelőerő gyarapodása következtében az egyes áru ára esik, s ezért ugyanakkor ezeknek az olcsóbb áruk-

nak a száma gyarapodik, a profitráta ugyanaz maradhat, például, ha a termelőerő gyarapodása egyenletesen és egyidejűleg hatna az áruk valamennyi alkotórészére, úgyhogy az áru összára ugyanolyan arányban esne, amilyenben a munka termelékenysége gyarapodnék, másrészt pedig az áru különböző ár-alkotórészeinek kölcsönös aránya ugyanaz maradna. Sőt a profitráta még emelkedhetne is, ha az értéktöbblet rátájának emelkedésével az állandó és kiváltképpen az állótőke elemeinek jelentékeny értékcsökkenése járna együtt. A valóságban azonban a profitráta, mint már láttuk, huzamosabb időt tekintve esni fog. Az egyes áru árának eséséből még semmi esetre sem vonhatunk le következtetést a profitrátára vonatkozóan. Minden attól függ, mekkora a termelésében részt vevő tőke teljes összege. Tegyük fel például, hogy egy rőf szövet ára 3 sh.-ről 1 $^2/_3$ sh.-re esik; ha tudjuk, hogy az áresés előtt 1 $^2/_3$ sh. állandó tőkét, fonalat stb., $^2/_3$ sh. munkabért, $^2/_3$ sh. profitot tartalmazott, az áresés után viszont 1 sh. állandó tőkét, $^1/_3$ sh. munkabért és $^1/_3$ sh. profitot tartalmaz, ebből még nem tudjuk, hogy a profitráta ugyanaz maradt-e vagy sem. Ez attól függ, megnövekedett-e és mennyire az előlegezett össztőke és hány rőffel többet termelt az adott időben.

Az a tőkés termelési mód természetéből eredő jelenség, hogy a munka növekvő termelékenysége mellett az egyes áru vagy egy adott árumennyiség ára süllyed, az áruk száma emelkedik, az egyes árura jutó profittömeg és az áruösszegre jutó profitráta süllyed, az áruk egész összegére jutó profittömeg azonban emelkedik – ez a jelenség a felszínen csak úgy mutatkozik, hogy az egyes árura jutó profittömeg esik, az áru ára esik, a társadalom össztőkéje által vagy akár az egyes tőkés által termelt áruk meggyarapodott összmennyiségére jutó profittömeg pedig nő. Ezt azután úgy fogják fel, hogy a tőkés szabad elhatározásából kevesebb profitot csap hozzá az egyes áruhoz, de ezért az általa termelt áruk nagyobb száma révén kárpótolja magát. Ez a nézet az elidegenítésből eredő profit (profit upon alienation*) elképzelésén alapul, az utóbbit viszont a kereskedőtőke szemléletéből vonatkoztatták el.

Korábban, az első könyv negyedik és hetedik szakaszában láttuk, hogy a munka termelőerejével együtt növekvő árutömeg és az egyes árunak az olcsóbbodása (amennyiben ezek az áruk nem kerülnek bele meghatározóan a munkaerő árába) magában véve, a süllyedő ár ellenére, nem érinti az egyes áruban foglalt megfizetett és meg nem fizetett munka arányát.

Minthogy a konkurrenciában minden hamisan, tudniillik fonákul mutatkozik, ezért az egyes tőkés azt képzelheti: 1. hogy az árleszállítással az egyes árura jutó profitját csökkenti, de nagyobb profitra tesz szert, mert nagyobb árutömeget ad el; 2. hogy az egyes áruk árát szabja meg és szorzás útján határozza meg az össztermék árát, holott az eredeti folyamat az osztás

(lásd I. könyv 10. fej. 314/323. [296–297.] old.), s a szorzás csak másodlagosan, ennek az osztásnak az előfeltétele mellett helyes. A vulgáris közgazdász valójában nem tesz mást, mint a tőkésnek, a konkurrencia rabjának furcsa elképzeléseit látszólag elméletibb, általánosítóbb nyelvre fordítja le s azon fáradozik, hogy ezeknek az elképzeléseknek a helyességét megkonstruálja.

Valójában az áruárak esése s az olcsóbbá vált áruk megnövekedett tömegére jutó profittömeg emelkedése csak másik kifejezése annak a törvénynek, hogy a profitráta esik, miközben a profit tömege emelkedik.

Annak vizsgálata, hogy a profitráta süllyedése mennyiben eshet egybe emelkedő árakkal, éppúgy nem tartozik ide, mint az a kérdés, amelyet korábban az I. könyv 314/323. [296–297.] oldalán, a relatív értéktöbbletnél tárgyaltunk. Az a tőkés, aki tökéletesebb, de még általánosan el nem terjedt termelési eljárásokat alkalmaz, a piaci ár alatt, de egyéni termelési ára felett ad el; számára tehát a profitráta emelkedik, amíg a konkurrencia ezt ki nem egyenlíti; e kiegyenlítődési periódus alatt fellép a második követelmény, a kiadott tőke megnövekedése; e növekedés fokától függően a tőkésnek most már módjában áll majd, hogy az azelőtt foglalkoztatott munkástömeg egy részét, sőt talán ugyanakkora vagy nagyobb munkástömeget az új feltételek között foglalkoztasson, tehát hogy ugyanakkora vagy nagyobb profittömeget termeljen.

Tizennegyedik fejezet

A törvény ellen ható okok

Ha szemügyre vesszük a társadalmi munka termelőerőinek akár csak az utóbbi 30 évben elért, valamennyi előző időszakhoz képest óriási fejlődését, kivált, ha szemügyre vesszük annak az állótőkének óriási tömegét, amely a tulajdonképpeni gépi berendezésen kívül belekerül a társadalmi termelési folyamat összességébe, akkor ama nehézség helyébe, amely eddig a közgazdászokat foglalkoztatta, hogy tudniillik megmagyarázzák a profitráta esését, az ellenkező nehézség lép, tudniillik megmagyarázni, miért nem nagyobb vagy gyorsabb ez az esés. Ellene ható befolyásoknak kell itt közrejátszaniok, amelyek az általános törvény hatását keresztezik és ellensúlyozzák, s azt csak tendencia jellegűvé teszik, ezért is neveztük az általános profitráta esését eső tendenciának. A legáltalánosabb ilyen okok a következők:

I. A munka kizsákmányolási fokának emelése

A munka kizsákmányolási fokát, a többletmunka és értéktöbblet elsajátítását főleg a munkanap meghosszabbításával és a munka intenzívebbé tételével emelik. Mindkét pontot részletesen kifejtettük az első könyvben az abszolút és a relatív értéktöbblet termelésével kapcsolatban. A munka intenzívebbé tételének sok olyan mozzanata van, amely az állandó tőkének a változóhoz viszonyított növekedését, tehát a profitráta esését foglalja magában, így például, ha a munkásnak gépi berendezés nagyobb tömegére kell felügyelnie. Itt — mint a relatív értéktöbblet termelésére szolgáló legtöbb eljárásnál — ugyanazok az okok, amelyek az értéktöbblet rátájának növekedését idézik elő, az értéktöbblet tömegének esését foglalhatják magukban, ha az alkalmazott össztőkét adott nagyságúnak tekintjük. De vannak az intenzívebbé tételnek más mozzanatai is — mint például a gépi berendezés sebességének meggyorsítása —, amelyek ugyanazon idő alatt több nyersanyagot használnak el ugyan, ami azonban az állótőkét illeti, bár a gépi berende-

zést gyorsabban használják el, értékének az őt mozgásba hozó munka árához való viszonyát semmiképpen sem érintik. Kiváltképpen pedig a munkanap meghosszabbítása, a modern ipar e találmánya, növeli meg az elsajátított többletmunka tömegét, anélkül hogy lényegesen megváltoztatná az alkalmazott munkaerő viszonyát az általa mozgásba hozott állandó tőkéhez, sőt valójában inkább relatíve csökkenti az utóbbit. Egyébként már bebizonyítottuk – s ez a tulajdonképpeni titka a profitráta eső tendenciájának –, hogy a relatív értéktöbblet létrehozására irányuló eljárások nagyjában és egészében oda lyukadnak ki, hogy egyrészt adott munkatömegből minél többet változtassanak át értéktöbbletté, másrészt az előlegezett tőkéhez viszonyítva egyáltalában minél kevesebb munkát alkalmazzanak; úgyhogy ugyanazok az okok, amelyek lehetővé teszik a munka kizsákmányolási fokának az emelését, tiltják, hogy ugyanazzal az össztőkével ugyanannyi munkát zsákmányoljanak ki, mint azelőtt. Ezek azok az egymással ellenkező tendenciák, amelyek az értéktöbblet rátájának emelése irányában, ugyanakkor azonban az adott tőke által létrehozott értéktöbblet tömegének és ezért a profit rátájának esése irányában hatnak. Ugyancsak meg kell itt említeni a női és gyermekmunka tömeges bevezetését, mert ennek következtében az egész család nagyobb tömegű többletmunkát kénytelen szolgáltatni a tőkének, mint azelőtt, még akkor is, ha a családnak nyújtott munkabér teljes összege növekszik, bár semmiképpen nem ez az általános eset. – Ugyanilyen hatást vált ki minden, ami a relatív értéktöbblet termelését az alkalmazott tőke változatlan nagysága mellett, pusztán a módszerek javításával segíti elő, mint a mezőgazdaságban. Itt az alkalmazott állandó tőke a változóhoz képest nem emelkedik ugyan, amennyiben az utóbbit a foglalkoztatott munkaerő mutatószámának tekintjük, de emelkedik a termék tömege az alkalmazott munkaerőhöz viszonyítva. Ugyanez történik akkor is, ha a munka termelőereje (mindegy, hogy terméke a munkások fogyasztásába kerül-e bele, avagy az állandó tőke elemeivé válik) megszabadul a forgalmi akadályoktól, önkényes, vagy az idők folyamán zavaróvá vált korlátozásoktól, egyáltalában mindenfajta béklyótól, anélkül hogy ez egyelőre érintené a változó és állandó tőke viszonyát.

Felmerülhetne a kérdés, vajon a profitráta esését gátló, végső soron azonban azt mindig meggyorsító okok közé sorolhatók-e azok az esetek, amelyekben az értéktöbblet időlegesen, de folytonosan ismétlődően hol ebben, hol abban a termelési ágban az általános színvonal fölé emelkedik ama tőkés számára, aki találmányokat stb. használ fel, mielőtt azok általánosan elterjedtek volna. Erre a kérdésre igennel kell felelni.

Az adott nagyságú tőke által termelt értéktöbblet tömege két tényező

szorzata, az értéktöbblet rátája szorozva az adott ráta mellett foglalkoztatott munkások számával. Az értéktöbblet tömege tehát adott értéktöbbletráta mellett a munkáslétszámtól és adott munkáslétszám mellett az értéktöbblet rátájától függ, vagyis egyáltalában a változó tőke abszolút nagyságának és az értéktöbblet rátájának összetett viszonyától. Mármost megmutatkozott, hogy ugyanazok az okok, amelyek a relatív értéktöbblet rátáját emelik, az alkalmazott munkaerő tömegét átlagosan csökkentik. De világos, hogy aszerint jön itt létre emelkedés vagy csökkenés, hogy milyen e két ellentétes mozgás meghatározott aránya, s hogy a profitráta csökkenő tendenciáját kiváltképpen a munkanap meghosszabbításából eredő abszolút értéktöbblet rátájának az emelkedése gyengíti.

A profitráta vizsgálatánál általánosságban azt találtuk, hogy a ráta süllyedésének — az alkalmazott össztőke tömegének emelkedése folytán — a profittömeg növekedése felel meg. A társadalom teljes változó tőkéjét tekintve, az általa létrehozott értéktöbblet egyenlő a létrehozott profittal. Az értéktöbblet abszolút tömege mellett annak rátája is nőtt; az egyik azért, mert nőtt a társadalom által alkalmazott munkaerő tömege, a másik, mert nőtt e munkának a kizsákmányolási foka. De adott nagyságú tőkére, például 100-ra vonatkozóan az értéktöbblet rátája növekedhet, holott tömege átlagosan esik; mert a rátát az az arány határozza meg, amelyben a változó tőkerész értékesül, a tömeget viszont az szabja meg, hogy a változó tőke milyen arányban része az össztőkének.

Az értéktöbbletráta emelkedése — kivált minthogy olyan körülmények között is bekövetkezik, ahol, mint fentebb említettük, az állandó tőke nem, vagy nem a változó tőkével arányosan növekszik — olyan tényező, amely szerepet játszik az értéktöbblet tömegének és ezért a profitrátának a meghatározásában is. Az általános törvényt nem szünteti meg. De arra vezet, hogy az inkább mint tendencia hat, azaz mint olyan törvény, amelynek abszolút érvényesülését ellene ható körülmények feltartóztatják, lassítják, gyengítik. Minthogy azonban ugyanazok az okok, amelyek az értéktöbblet rátáját emelik (még a munkaidő meghosszabbítása is a nagyipar eredménye), arra irányulnak, hogy csökkentsék az adott tőke által alkalmazott munkaerőt, ezért ugyanazok az okok a profitráta csökkentésére s e csökkentés mozgásának lassítására irányulnak. Ha egy munkásra annyi munkát kényszerítenek, amennyit ésszerűen csak ketten végezhetnek el és ha ez olyan körülmények között történik, ahol ez az egy munkás hármat pótolhat, akkor ez az egy annyi többletmunkát fog szolgáltatni, mint azelőtt kettő, s ennyiben az értéktöbblet rátája emelkedett. De nem szolgáltat annyit, mint azelőtt hárman, s ezzel az értéktöbblet tömege esett. Esését azonban kiegyenlíti vagy

korlátozza az értéktöbblet rátájának az emelkedése. Ha az egész népességet magasabb értéktöbbletráta mellett foglalkoztatják, az értéktöbblet tömege emelkedik, holott a népesség ugyanakkora marad. Még inkább így van ez, ha a népesség növekedik; s noha ez együtt jár azzal, hogy a foglalkoztatott munkások száma relatíve esik az össztőke nagyságához képest, ezt az esést az értéktöbblet emelkedett rátája mégis mérsékli vagy feltartóztatja.

Mielőtt ezt a pontot elhagynánk, még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a tőke adott nagysága mellett az értéktöbblet *rátája* növekedhetik, noha *tömege* esik és fordítva. Az értéktöbblet tömege egyenlő a ráta és a munkáslétszám szorzatával; a rátát azonban sohasem az össztőkére, hanem csak a változó tőkére, valójában csak egy-egy munkanapra számítják. Ezzel szemben a tőkeérték adott nagysága mellett a *profitráta* sohasem emelkedhet vagy eshet anélkül, hogy az *értéktöbblet tömege* ugyancsak ne emelkedne vagy esne.

II. A munkabér leszorítása értéke alá

Ezt itt csak empirikusan említjük meg, mivel ennek, mint sok másnak, amit itt fel kellene sorolni, a tőke általános elemzéséhez valójában nincsen köze, hanem a konkurrencia tárgyalásához tartozik, amivel ebben a műben nem foglalkozunk. Mégis ez egyike a legjelentősebb okoknak, amelyek a profitráta esésének tendenciáját feltartóztatják.

III. Az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása

Ide tartozik mindaz, amit e könyv első szakaszában azokról az okokról mondottunk, amelyek állandó értéktöbbletráta mellett, vagy az értéktöbbletrátától függetlenül a profitrátát emelik. Nevezetesen tehát az, hogy – az össztőkét tekintve – az állandó tőke értéke nem nő ugyanabban az arányban, mint anyagi terjedelme. Például az a gyapottömeg, amelyet egyetlen európai fonómunkás egy modern gyárban feldolgoz, óriási arányban megnőtt ahhoz képest, amelyet azelőtt egy európai fonómunkás a rokkával dolgozott fel. De a feldolgozott gyapot értéke nem nőtt ugyanolyan arányban, mint a tömege. Hasonló a helyzet a gépekkel és az egyéb állótőkével. Egyszóval, ugyanaz a fejlődés, amely emeli az állandó tőke tömegét a változóhoz képest, a munka emelkedett termelőereje következtében csökkenti e tőke elemeinek értékét s ennélfogva megakadályozza, hogy az állandó

tőke értéke – bár folytonosan nő – ugyanolyan arányban növekedjék, mint anyagi terjedelme, azaz mint azoknak a termelési eszközöknek anyagi terjedelme, amelyeket ugyanolyan mennyiségű munkaerő hoz mozgásba. Sőt egyes esetekben még az is előfordulhat, hogy az állandó tőke elemeinek tömege nő, miközben értéke változatlan marad, sőt esik.

A mondottakkal összefügg a meglevő tőkének (azaz e tőke anyagi elemeinek) az ipar fejlődésével adott elértéktelenedése. Ez is egyike azoknak az állandóan ható okoknak, amelyek a profitráta esését feltartóztatják, ámbár ez az elértéktelenedés bizonyos körülmények között befolyásolhatja a profit tömegét azáltal, hogy befolyásolja a profitot hozó tőke tömegét. Itt ismét megmutatkozik, hogy ugyanazok az okok, amelyek létrehozzák a profitráta esésének tendenciáját, mérséklik is e tendencia megvalósulását.

IV. A viszonylagos túlnépesség

Ennek létrehozása elválaszthatatlanul összefügg és meggyorsul a munka termelőerejének a profitráta csökkenésében kifejeződő fejlődésével. A viszonylagos túlnépesség annál feltűnőbben mutatkozik meg valamely országban, minél fejlettebb ott a tőkés termelési mód. E túlnépesség viszont oka annak, egyrészt, hogy sok termelési ágban tovább tart a munka többékevésbé nem teljes alávetése a tőkének, s hosszabban tart tovább, mint ahogy ez a fejlődés általános állapotának első pillantásra megfelelne; ez a rendelkezésre álló vagy szabaddá tett bérmunkások olcsóságának és tömegének, valamint annak a nagyobb ellenállásnak a következménye, amelyet némely termelési ág természeténél fogva kifejt a kézi munkának gépi munkává való átváltoztatásával szemben. Másrészt új termelési ágak nyílnak meg, különösen a luxusfogyasztás számára, amelyek éppen ezt a viszonylagos, gyakran a túlsúlyra jutott állandó tőke révén más termelési ágakban szabaddá tett népességet veszik bázisul, maguk viszont az eleven munka elemének túlsúlyán alapulnak, s csak lassan, fokozatosan futják be ugyanazt a pályát, mint a többi termelési ág. Mindkét esetben a változó tőke az össztőkének jelentős hányada, a munkabér pedig az átlagon alul van, úgyhogy e termelési ágakban mind az értéktöbbletráta, mind az értéktöbblet tömege szokatlanul nagy. Minthogy pedig az általános profitráta a különös termelési ágak profitrátáinak kiegyenlítődése révén alakul ki, ugyanaz az ok, amely megteremti a profitráta eső tendenciáját, itt megintcsak létrehozza e tendencia ellensúlyát, amely ennek hatását többé vagy kevésbé semlegesíti.

V. A külkereskedelem

A külkereskedelem azzal, hogy olcsóbbá teszi részint az állandó tőke elemeit, részint a szükséges létfenntartási eszközöket, amelyekre a változó tőke átváltódik, a profitráta emelkedése irányában hat, mert emeli az értéktöbblet rátáját és csökkenti az állandó tőke értékét. Egyáltalában ilyen irányban hat, mivel lehetővé teszi a termelés szintjének bővítését. Ezzel gyorsítja egyrészt a felhalmozást, másrészt azonban a változó tőke süllyedését is az állandóhoz képest és ezzel a profitráta esését. Ugyanígy a külkereskedelem terjeszkedése, noha a tőkés termelési mód gyermekkorában bázisa volt a kapitalizmusnak, ennek haladása során e termelési mód belső szükségszerűsége, mind kiterjedtebb piacra irányuló szükséglete folytán saját terméke lett a tőkés termelésnek. Itt ismét megmutatkozik a hatásnak ugyanaz a kettőssége. (Ricardo a külkereskedelemnek ezt az oldalát egyáltalában nem vette észre.*)

Más kérdés – amely a maga sajátosságában tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk határán – a következő: emeli-e az általános profitrátát a külkereskedelemben és kivált a gyarmati kereskedelemben befektetett tőke magasabb profitrátája?

A külkereskedelemben befektetett tőkék magasabb profitrátát hozhatnak, mert itt először is olyan árukkal konkurrálnak, amelyeket más országok kevésbé kedvező feltételek között termelnek, úgyhogy a fejlettebb ország értékük felett adja el áruit, holott olcsóbban ad el, mint a konkurrens országok. Amennyiben a fejlettebb ország munkáját itt mint magasabb fajsúlyú munkát értékesítik, emelkedik a profitráta, mert a munkát nem mint magasabb minőségűt fizetik, de mint ilyent adják el. Ugyanez a viszony létrejöhet annak az országnak az irányában, ahová árukat küldenek és ahonnan árukat beszereznek; ugyanis lehetséges, hogy az ilyen ország több tárgyiasult munkát ad természetben, mint amennyit kap, s hogy emellett az árut mégis olcsóbban kapja, mint ahogy önmaga termelhetné. Ugyanígy az a gyáros is, aki egy új találmányt használ fel, amely még nem vált általánossá, olcsóbban adja el az árut, mint konkurrensei és mégis annak egyéni értéke felett adja el, vagyis az általa alkalmazott munka sajátosan magasabb termelőerejét mint többletmunkát értékesíti. Így többletprofitot realizál. Ami másrészt a gyarmatokon stb. befektetett tőkéket illeti, ezek magasabb profitrátát hozhatnak, mert ott egyáltalában az alacsony fejlettség miatt magasabb a profitráta és rabszolgák, kulik stb. alkalmazása mellett ugyancsak magasabb a munka kizsákmányolása. Mármost nem lehet belátni, hogy azok a magasabb profitráták, amelyekre bizonyos ágakban a befektetett tőkék ily módon szert

tesznek, s amelyeket hazahoznak, otthon, ha egyébként monopóliumok ennek nem állnak útjába, miért ne kerüljenek bele az általános profitráta kiegyenlítődésébe s ezért azt ennek megfelelően miért ne emeljék.[36] Ez kiváltképpen akkor nem látható be, ha a tőke alkalmazásának ezekre az ágaira a szabad konkurrencia törvényei érvényesek. Ami viszont Ricardo szeme előtt lebeg, az főként a következő: a külföldön elért magasabb ár fejében ott árukat vásárolnak és viszonzásul hazaküldik; ezeket az árukat tehát belföldön adják el, s ezért ez a termelésnek e kedvezményezett szféráit legfeljebb időlegesen juttathatja külön előnyökhöz a többiekkel szemben. Ez a látszat megszűnik, mihelyt eltekintünk a pénzformától. A kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbár ezt a különbséget, ezt a többletet, mint egyáltalában a munka és a tőke közti cserénél, egy bizonyos osztály zsebeli be. Amennyiben tehát a profitráta magasabb, mert a gyarmati országban egyáltalán magasabb, ez az illető ország kedvező természeti feltételei esetén alacsony áruárakkal járhat együtt. Kiegyenlítődés történik, de nem a régi színvonalon, ahogy Ricardo véli.

De ugyanez a külkereskedelem a belföldön kifejleszti a tőkés termelési módot és ezzel a változó tőke csökkenését az állandóval szemben, másfelől pedig a külfölddel való kapcsolatban túltermelést produkál, ezért a továbbiak folyamán ismét ellenkező hatású.

Így tehát általánosságban megmutatkozott, hogy ugyanazok az okok, amelyek az általános profitráta esését idézik elő, ellenhatásokat hoznak létre, amelyek ezt az esést gátolják, lassítják és részben ellensúlyozzák. A törvényt nem szüntetik meg, de hatását gyengítik. Enélkül nem az általános profitráta esése volna érthetetlen, hanem fordítva, ennek az esésnek a viszonylagos lassúsága. A törvény így csak mint tendencia hat, amelynek hatása csak meghatározott körülmények között és hosszú periódusok folyamán lép döntően előtérbe.

Mielőtt továbbmennénk, félreértések elkerülése végett megismétlünk még két többször kifejtett tételt.

Először: Ugyanaz a folyamat, amely előidézi a tőkés termelési mód fejlődése során az áruk olcsóbbodását, előidézi az áruk termelésében alkalmazott társadalmi tőke szerves összetételének megváltozását és ennek folytán a

[36] A. Smithnek itt igaza van Ricardóval szemben, aki azt mondja: „. . . Azt erősítgetik, hogy a profitok egyenlőségét a profitok általános emelkedése fogja létrehozni; én pedig azon a véleményen vagyok, hogy a kedvező szakma profitjai gyorsan le fognak szállni az általános színvonalra." ([Ricardo: „Principles";] „Works", MacCulloch kiadása, 73. old.)

profitráta esését. Az egyes áru viszonylagos költségének – e költség gépkopást tartalmazó részének is – a csökkenését tehát nem kell azonosítani az állandó tőke értékének a változóhoz viszonyított emelkedésével, bár fordítva, az állandó tőke viszonylagos költségének minden csökkenése, e tőke anyagi elemeinek változatlan vagy növekvő terjedelme mellett, kihat a profitráta emelkedésére, vagyis az állandó tőke értékének megfelelő csökkenésére a mind kisebb arányban alkalmazott változó tőkéhez képest.

Másodszor: Az a körülmény, hogy az egyes árukban, amelyeknek összességéből a tőke terméke áll, csökken a bennük foglalt újonnan hozzátett eleven munka aránya a bennük foglalt anyagokhoz és a bennük elfogyasztott munkaeszközökhöz; az a körülmény tehát, hogy az árukban egyre csökkenő mennyiségű újonnan hozzátett eleven munka tárgyiasul, mert a társadalmi termelőerő fejlődésével kevesebb munkára van szükség termelésükhöz – ez a körülmény nem érinti azt az arányt, amelyben az áruban foglalt eleven munka megfizetett és meg nem fizetett munkára oszlik. Ellenkezőleg. Bár az árukban foglalt újonnan hozzátett eleven munka összmennyisége csökken, a meg nem fizetett rész a megfizetetthez képest növekszik azáltal, hogy a megfizetett rész vagy abszolúte, vagy relatíve süllyed; mert ugyanaz a termelési eljárás, mely csökkenti az áruban levő újonnan hozzátett eleven munka össztömegét, az abszolút és a relatív értéktöbblet emelkedésével jár együtt. A profitráta süllyedő tendenciája együtt jár az értéktöbbletrátának, tehát a munka kizsákmányolási fokának emelkedő tendenciájával. Mi sem együgyűbb ezért, mint a profitráta süllyedését a munkabér rátájának emelkedéséből magyarázni, bár kivételesen ez is fennállhat. Csak a profitrátát kialakító viszonyok megértése teszi képessé a statisztikát arra, hogy valóságos elemzését adja a munkabér rátájának különböző korszakokban és országokban. A profitráta nem azért esik, mert a munka kevésbé termelékennyé, hanem mert termelékenyebbé válik. Mindkettő, az értéktöbblet rátájának emelkedése és a profit rátájának esése, csak különös formák, amelyekben a munka növekvő termelékenysége tőkés módon kifejeződik.

VI. A részvénytőke növekedése

A fenti öt ponthoz még hozzátehetjük a következőt, amellyel azonban egyelőre nem foglalkozhatunk részletesebben. A tőkés termelés haladásával – amellyel gyorsított felhalmozás jár együtt – a tőke egy részét csak mint kamatozó tőkét veszik számba és alkalmazzák. Nem abban az értelemben, hogy minden tőkés, aki tőkét ad kölcsön, megelégszik a kamatokkal, az

ipari tőkés ellenben a vállalkozói nyereséget zsebeli be. Ennek semmi köze az általános profitráta magasságához, mert ennek szempontjából a profit = = kamat+mindenfajta profit+földjáradék, s a profit megoszlása e különös kategóriák között az általános profitráta szempontjából közömbös. Hanem abban az értelemben, hogy ezek a tőkék, bár nagy termelővállalatokba fektették őket, az összes költségek levonása után csak nagy vagy kis kamatokat, úgynevezett osztalékokat hoznak. Például a vasutaknál. Ezek a tőkék tehát nem kerülnek bele az általános profitráta kiegyenlítődésébe, mert az átlagosnál kisebb a profitrátájuk. Ha belekerülnének, az átlagprofitráta sokkal mélyebbre süllyedne. Elméletileg tekintve beszámíthatjuk ezeket a tőkéket, s ekkor a láthatóan létező és a tőkések számára valóban meghatározó profitrátánál alacsonyabbat kapunk, mivel éppen ezekben a vállalatokban a legnagyobb az állandó tőke a változóhoz képest.

Tizenötödik fejezet

A törvény belső ellentmondásainak kibontakozása

I. Általános megállapítások

E könyv első szakaszában láttuk, hogy a profitráta az értéktöbbletrátát mindig alacsonyabbnak fejezi ki, mint amilyen. Most láttuk, hogy még az emelkedő értéktöbbletrátának is az a tendenciája, hogy eső profitrátában fejeződjék ki. A profitráta csak akkor volna egyenlő az értéktöbblet rátájával, ha $c = 0$, azaz, ha az egész tőkét munkabérre fordítanák. Az eső profitráta csak akkor fejez ki eső értéktöbbletrátát, ha változatlan marad az arány az állandó tőke értéke és az azt mozgásba hozó munkaerő mennyisége között, vagy ha ez utóbbi az állandó tőke értékéhez képest emelkedett.

Ricardo, azt állítva, hogy a profitrátát vizsgálja, valójában csak az értéktöbblet rátáját veszi szemügyre, s ezt is csak azzal az előfeltevéssel, hogy a munkanap mind intenzíve, mind extenzíve állandó nagyság.

A profitráta esése és a gyorsított felhalmozás csak annyiban ugyanannak a folyamatnak különböző kifejezései, hogy mindkettő a termelőerő fejlődését fejezi ki. A felhalmozás a maga részéről meggyorsítja a profitráta esését, mivel vele adva van a munkák nagy szinten való koncentrációja és ezzel a tőke magasabb összetétele. Másrészt a profitráta esése pedig meggyorsítja a tőke koncentrációját és centralizációját azzal, hogy kisajátítják a kisebb tőkéseket, a közvetlen termelők utolsó maradványát, akiknél még van valami kisajátítható. Ezáltal másrészt meggyorsul a felhalmozás, a tömeget illetően, noha a profitrátával együtt a felhalmozás rátája esik.

Másfelől, minthogy az össztőke értékesítésének rátája, a profitráta, a tőkés termelés sarkantyúja (ahogyan a tőke értékesítése e termelés egyetlen célja), a profitráta esése meglassítja új önálló tőkék képződését és úgy jelenik meg, mint ami fenyegeti a tőkés termelési folyamat fejlődését; elősegíti a túltermelést, a spekulációt, a válságokat, a felesleges tőkét felesleges népesség mellett. A közgazdászok tehát, akik, mint Ricardo, a tőkés termelési módot abszolútnak tartják, itt érzik, hogy ez a termelési mód önmaga elé

emel korlátot, s ezért e korlátot nem a termelésnek, hanem a természetnek tulajdonítják (a járadékról szóló tanban). Az eső profitrátától való irtózásukban azonban az a megérzésük fontos, hogy a tőkés termelési mód a termelőerők fejlődésében olyan korlátra talál, amelynek semmi köze sincs a gazdagságnak a termeléséhez mint olyanhoz; s ez a sajátságos korlát tanúsítja a tőkés termelési mód korlátoltságát, csupán történeti, átmeneti jellegét; tanúsítja, hogy az nem a gazdagság termelésére szolgáló abszolút termelési mód, ellenkezőleg, a gazdagság továbbfejlődésével bizonyos fokon konfliktusba kerül.

Igaz, Ricardo és iskolája csak az ipari profitot vizsgálja, amely magában foglalja a kamatot. De a földjáradék rátája is eső tendenciájú, bár abszolút tömege növekszik s az ipari profithoz képest viszonylag is növekedhetik. (Lásd Ed. Westet, aki Ricardo *előtt* kifejtette a földjáradék törvényét.) Ha C-t, a társadalmi össztőkét vesszük szemügyre, és p_1-gyel jelöljük a kamat és a földjáradék levonása után megmaradó ipari profitot, z-vel a kamatot és r-rel a földjáradékot, akkor $\frac{m}{C} = \frac{p}{C} = \frac{p_1+z+r}{C} = \frac{p_1}{C}+\frac{z}{C}+\frac{r}{C}$. Láttuk, hogy bár a tőkés termelés fejlődése során m, az értéktöbblet teljes összege folytonosan növekszik, de $\frac{m}{C}$ éppoly folytonosan csökken, mert C még gyorsabban nő, mint m. Egyáltalában nem ellentmondás tehát, hogy p_1, z és r külön-külön folytonosan növekedhetnek, miközben mind $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$, mind $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ és $\frac{r}{C}$ külön-külön folytonosan kisebbednek, vagy hogy p_1 a z-hez, vagy r a p_1-hez, vagy akár p_1+z-hez képest relatíve növekszik. Ha az összértéktöbblet vagy profit, azaz $m = p$ emelkedik, de ugyanakkor az $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ profitráta esik, akkor a p_1, z és r részek nagyságának aránya, amelyekre $m = p$ széthasad, az m teljes összege által adott határokon belül tetszés szerint változhat anélkül, hogy ez m vagy $\frac{m}{C}$ nagyságát érintené.

p_1, z és r egymáshoz viszonyított változása nem más, mint m különböző elosztása különböző rovatok között. Ezért $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$, vagy $\frac{r}{C}$, az egyéni ipari profit rátája, a kamatráta, valamint a járadéknak az össztőkéhez való aránya, egyik a másikkal szemben emelkedhetik, noha $\frac{m}{C}$, az általános profitráta esik; feltétel csak az, hogy hármuk összege $= \frac{m}{C}$. Ha a profitráta 50 %-ról 25 %-ra esik, például, ha 100 %-os értéktöbbletráta mellett a tőke összetétele 50_c+50_v-ről 75_c+25_v-re változik, akkor az első esetben 1000 tőke 500 profitot, a másodikban pedig 4000 tőke 1000 profitot ad. Az m vagy p megkét-

szereződött, de p' a felére esett. És ha az 50%-ból azelőtt 20 volt a profit, 10 a kamat és 20 a járadék, akkor $\frac{p_1}{C} = 20\%$, $\frac{z}{C} = 10\%$, $\frac{r}{C} = 20\%$. Ha a 25%-ra történő változásnál az arányok ugyanazok maradnának, akkor $\frac{p_1}{C} = 10\%$, $\frac{z}{C} = 5\%$ és $\frac{r}{C} = 10\%$. Ha viszont $\frac{p_1}{C}$ most 8%-ra, $\frac{z}{C}$ pedig 4%-ra esne, akkor $\frac{r}{C}$ 13%-ra emelkedne. Az r viszonylagos nagysága p_1-hez és z-hez képest emelkedett volna, de p' mégis ugyanakkora maradna. Mindkét előfeltevés mellett p_1, z és r összege emelkedett volna, mert négyszer akkora tőke segítségével termelik. Egyébként Ricardónak az az előfeltételezése, hogy az ipari profit (plusz kamat) eredetileg az egész értéktöbbletet bezsebeli, mind történelmileg, mind fogalmilag téves. Ellenkezőleg, csak a tőkés termelés haladása az, amely 1. közvetlenül az ipari és kereskedelmi tőkések kezébe juttatja az egész profitot későbbi elosztás végett, és 2. a járadékot a profit feletti többletre redukálja. E tőkés bázison azután megint növekszik a járadék, amely része a profitnak (azaz az össztőke termékeként tekintett értéktöbbletnek), de nem az a sajátos része a terméknek, amelyet a tőkés zsebel be.

A szükséges termelési eszközöket, azaz tőke kellő felhalmozását előfeltételezve, az értéktöbblet létrehozásának adott értéktöbbletráta, tehát a munka adott kizsákmányolási foka mellett egyetlen korlátja a munkásnépesség, adott munkásnépesség mellett pedig egyetlen korlátja a munka kizsákmányolási foka. S a tőkés termelési folyamat lényegileg értéktöbblet termelésében áll, amely a többlettermékben, vagyis a termelt áruk azon hányadában jelentkezik, amelyben meg nem fizetett munka tárgyiasult. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy ennek az értéktöbbletnek a termelése – s az értéktöbblet egy részének tőkévé való visszaváltoztatása, vagyis a felhalmozás, integráns része ennek az értéktöbblettermelésnek – a tőkés termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka. Sohasem szabad tehát ezt a valóságtól eltérően olyan termelésnek ábrázolni, amelynek közvetlen célja az élvezet, illetve élvezeti cikkek előállítása a tőkés számára. Ez esetben teljesen figyelmen kívül hagynók a tőkés termelés sajátos jellegét, amely egész belső tőalakjában megmutatkozik.

Ennek az értéktöbbletnek az előállítása alkotja a közvetlen termelési folyamatot, amely, mint mondottuk, csak a fentebb említett korlátokba ütközik. Mihelyt a kisajtolható többletmunkamennyiség árukban tárgyiasult, az értéktöbbletet megtermelték. De az értéktöbblet e megtermelésével a tőkés termelési folyamatnak csak az első felvonása, a közvetlen termelési folyamat van befejezve. A tőke ennyi és ennyi meg nem fizetett munkát szívott fel.

A profitráta esésében kifejeződő folyamat fejlődésével az így termelt értéktöbblet tömege óriásira dagad. Most következik a folyamat második felvonása. Az egész árutömeget, az összterméket, mind azt a részt, amely az állandó és a változó tőkét pótolja, mind az értéktöbbletet képviselő részt, el kell adni. Ha ez nem történik meg, vagy csak részben, vagy csak olyan árakon, amelyek a termelési árak alatt vannak, akkor a munkást kizsákmányolták ugyan, de kizsákmányolása nem realizálódik mint olyan a tőkés számára s együtt járhat azzal, hogy a tőkés a kisajtolt értéktöbbletet egyáltalában nem, vagy csak részben realizálja, sőt tőkéjét részben vagy teljesen elveszíti. A közvetlen kizsákmányolásnak és e kizsákmányolás realizálásának feltételei nem azonosak. Nemcsak időben és térben, hanem fogalmilag is különválnak. A kizsákmányolás feltételeit csak a társadalom termelőereje korlátozza, a realizálásáit a különböző termelési ágak arányossága és a társadalom fogyasztóképessége. Ez utóbbit azonban nem az abszolút termelőerő és nem az abszolút fogyasztóképesség határozza meg; hanem az antagonisztikus elosztási viszonyok bázisán nyugvó fogyasztóképesség, amely a társadalom nagy tömegének fogyasztását csak többé vagy kevésbé szűk határok között változó minimumra csökkenti. Korlátozza továbbá a felhalmozási törekvés, a törekvés a tőke növelésére és a bővített szinten való értéktöbblettermelésre. A tőkés termelés számára ez törvény, amelyet megszabnak a magukban a termelési módszerekben végbemenő állandó forradalmak, a meglevő tőke ezzel kapcsolatos állandó elértéktelenedése, az általános konkurrenciaharc s annak szükségessége, hogy a termelést tökéletesítsék és szintjét kiterjesszék, pusztán azért, hogy fennmaradjanak, mert különben a pusztulás fenyeget. A piacnak ezért állandóan terjeszkednie kell, úgyhogy összefüggései s az ezeket szabályozó feltételek mindinkább a termelőktől független természeti törvény alakját öltik, mind ellenőrizhetetlenebbé válnak. A belső ellentmondás a termelés külső mezejének kiterjesztése révén igyekszik kiegyenlítődni. Minél jobban fejlődik azonban a termelőerő, annál inkább ellentmondásba kerül azzal a szűk bázissal, amelyen a fogyasztás viszonyok nyugodnak. Ezen az ellentmondásos bázison egyáltalában nem ellentmondás az, hogy a tőkefelesleg növekvő népességfelesleggel jár együtt; mert noha a termelt értéktöbblet tömege növekednék, ha e két felesleget összehoznák, de éppen ezzel növekednék az ellentmondás ama feltételek között, amelyek mellett ezt az értéktöbbletet termelik, és ama feltételek között, amelyek mellett realizálják.

Ha adva van egy meghatározott profitráta, a profit tömege mindig az előlegezett tőke nagyságától függ. A felhalmozást pedig ekkor e tömegnek az a része határozza meg, amelyet tőkévé változtatnak vissza. Ez a rész

azonban, minthogy egyenlő a profittal mínusz a tőkések által elfogyasztott jövedelemmel, nemcsak e tömeg értékétől fog függeni, hanem azoknak az áruknak az olcsóságától is, amelyeket vele a tőkés megvásárolhat; azon árukétól, amelyek részint az ő fogyasztásába, jövedelmébe, részint pedig állandó tőkéjébe kerülnek bele. (A munkabért itt adottnak előfeltételezzük.)

A tőke tömege, amelyet a munkás mozgásba hoz és amelynek értéke munkája révén fennmarad és a termékben újra megjelenik, teljesen különbözik a munkás által hozzátett értéktől. Ha a tőke tömege = 1000 és a hozzátett munka = 100, akkor az újratermelt tőke = 1100. Ha a tömeg = 100, a hozzátett munka pedig = 20, akkor az újratermelt tőke = 120. A profitráta az első esetben = 10%, a másodikban = 20%. És mégis 100-ból többet lehet felhalmozni, mint 20-ból. És így a tőke áradata, vagyis felhalmozása (a tőkének a termelőerő növekedése okozta elértéktelenedésétől eltekintve) annak a súlynak arányában hömpölyög tovább, amellyel már rendelkezik, nem pedig a profitráta magasságának arányában. Magas profitráta – amennyiben magas értéktöbbletrátán alapul – lehetséges, ha a munkanap nagyon hosszú, noha a munka nem termelékeny; azért lehetséges, noha a munka nem termelékeny, mert a munkások szükségletei nagyon csekélyek és ennek következtében az átlagbér igen alacsony. A bér alacsonyságának a munkások energiátlansága felel majd meg. Ez esetben a tőke a magas profitráta ellenére lassan halmoz fel. A népesség stagnál és a termék sok munkaidőbe kerül, ámbár a munkásnak kifizetett bér csekély.

A profitráta nem azért esik, mert a munkást kevésbé zsákmányolják ki, hanem mert az alkalmazott tőkéhez képest egyáltalán kevesebb munkát alkalmaznak.

Ha a süllyedő profitráta, mint kimutattuk, egybeesik a profit tömegének emelkedésével, akkor a tőkés a munka évi termékének nagyobb részét sajátítja el a tőke kategóriája alatt (az elhasznált tőke pótlásaként) és aránylag kisebb részét a profit kategóriája alatt. Innen ered Chalmersnek, a papnak, az a képzelődése,* hogy az évi terméknek minél kisebb tömegét költik el a tőkések mint tőkét, annál nagyobb profitot kebeleznek be; ebben azután az államegyház segítségükre siet, amikor gondoskodik arról, hogy a többlettermék nagy részét elfogyasszák, ahelyett, hogy tőkésítenék. Ez a pap összecseréli az okot az okozattal. Hiszen a profit tömege, még kisebb ráta esetén is, a ráfordított tőke nagyságával együtt növekedik. Ez azonban egyszersmind feltételezi a tőke koncentrációját, minthogy most a termelési feltételek nagy tömegű tőke alkalmazását parancsolják. Ugyanúgy feltételezi a tőke centralizációját is, vagyis azt, hogy a nagy tőkések elnyelik a kicsiket s megfosztják őket tőkés mivoltuktól. Ez megint szétválasztása, csak

második hatványon, a munkafeltételeknek a termelőktől, akiknek soraiba ezek a kisebb tőkések még tartoznak, minthogy náluk a saját munkának még van szerepe; a tőkés munkája egyáltalában fordított arányban áll tőkéje nagyságával, vagyis azzal a fokkal, amelyben tőkés. Egyfelől a munkafeltételeknek és másfelől a termelőknek ez a szétválasztása alkotja a tőke fogalmát, amely szétválasztás az eredeti felhalmozással (I. könyv 24. fej.) kezdődik, majd állandó folyamatként a tőke felhalmozásában és koncentrációjában jelenik meg, s végül itt abban fejeződik ki, hogy már meglevő tőkék kevesek kezében centralizálódnak és (a kisajátítás most ide módosul) sokak elvesztik tőkés mivoltukat. Ez a folyamat a tőkés termelést hamarosan az összeomlásba vinné, ha a centripetális erő mellett ellenkező tendenciák nem hatnának állandóan megint decentralizálóan.

II. A termelés kiterjesztése és az értékesítés közötti összeütközés

A munka társadalmi termelőerejének fejlődése kettősen mutatkozik meg: Először a már megtermelt termelőerők nagyságában, ama termelési feltételek értékének és tömegének terjedelmében, melyek között az új termelés végbemegy, és a már felhalmozott termelőtőke abszolút nagyságában; másodszor a munkabérre fordított tőkerész viszonylagos kicsinységében az össztőkéhez képest, vagyis az adott tőke újratermeléséhez és értékesítéséhez, a tömegtermeléshez szükséges eleven munka viszonylagos kicsinységében. Ez egyszersmind feltételezi a tőke koncentrációját.

Az alkalmazott munkaerőt illetően a termelőerő fejlődése megint kettősen mutatkozik meg: Először a többletmunka gyarapodásában, azaz a munkaerő újratermeléséhez megkívánt szükséges munkaidő megrövidülésében. Másodszor az adott tőke mozgásba hozásához egyáltalában alkalmazott munkaerő (munkáslétszám) mennyiségének csökkenésében.

A két mozgás nemcsak együtt halad, hanem kölcsönösen feltételezi egymást, mindkét jelenségben ugyanaz a törvény jut kifejezésre. Ám ellenkező irányban hatnak a profitrátára. A profit össztömege egyenlő az értéktöbblet össztömegével, a profitráta $= \frac{m}{C} = \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{előlegezett össztőke}}$. Az értéktöbbletet azonban, mint teljes összeget, egyrészt rátája határozza meg, másrészt viszont az e ráta mellett egyidejűleg alkalmazott munka tömege, vagy ami ugyanaz, a változó tőke nagysága. Egyfelől emelkedik az egyik tényező, az értéktöbblet rátája; másfelől esik (viszonylagosan vagy abszolúte) a másik tényező, a munkások száma. A termelőerő fejlődése annyiban, hogy az alkal-

mazott munka megfizetett részét csökkenti, növeli az értéktöbbletet, mert emeli annak rátáját; annyiban viszont, hogy csökkenti az adott tőke által alkalmazott munka össztömegét, csökkenti azt a tényezőt, a munkáslétszámot, amellyel az értéktöbblet rátáját meg kell szorozni, hogy tömegét megkapjuk. Két munkás, aki napi 12 órát dolgozik, nem szolgáltathat ugyanolyan tömegű értéktöbbletet, mint huszonnégy munkás, akik közül mindegyik csak 2 órát dolgozik, még akkor sem, ha a levegőből tudnának megélni és ezért önmaguk számára semmit sem kellene dolgozniok. Ebben a vonatkozásban tehát a csökkent munkáslétszámnak a munka kizsákmányolási fokának emelésével való ellensúlyozása bizonyos át nem hágható határokba ütközik; ezért a profitráta esését gátolhatja ugyan, de meg nem szüntetheti.

A tőkés termelési mód fejlődésével tehát a profit rátája esik, míg tömege az alkalmazott tőke tömegének növekedésével emelkedik. Ha a ráta adva van, a tőke növekedésének abszolút tömege a tőke meglevő nagyságától függ. Ha viszont ez a nagyság adott, akkor az az arány, amelyben a tőke nő, növekedésének a rátája, a profitrátától függ. A termelőerő emelkedése (ami azonkívül, mint említettük, mindig a meglevő tőke elértéktelenedésével jár együtt) a tőke értéknagyságát közvetlenül csak úgy gyarapíthatja, ha a profitráta emelése révén gyarapítja az évi terméknek azt az értékrészét, amelyet tőkévé változtatnak vissza. Ami a munka termelőerejét illeti, ez csak akkor történhet meg (mert e termelőerőnek közvetlenül semmi köze a meglevő tőke *értékéhez*), ha ezáltal vagy a relatív értéktöbblet növekszik, vagy az állandó tőke értéke csökken, tehát olcsóbbá válnak azok az áruk, amelyek vagy a munkaerő újratermelésébe, vagy az állandó tőke elemeibe kerülnek bele. De mindkettő a meglevő tőke elértéktelenedését foglalja magában és mindkettő együtt jár a változó tőke csökkenésével az állandóhoz képest. Mindkettő feltételezi a profitráta esését és mindkettő lassítja ezt. Minthogy továbbá az emelkedett profitráta a munka iránti emelkedett keresletet idéz elő, ezáltal gyarapítólag hat a munkásnépességre s vele arra a kizsákmányolható anyagra, amely nélkül a tőke nem tőke.

Közvetetten azonban a munka termelőerejének fejlődése hozzájárul a meglevő tőkeérték gyarapításához, mert gyarapítja azoknak a használati értékeknek a tömegét és változatosságát, amelyekben ugyanaz a csereérték testesül meg, s amelyek a tőke anyagi szubsztrátumát, dologi elemeit alkotják, azokat az anyagi tárgyakat, amelyekből az állandó tőke közvetlenül, s a változó tőke legalábbis közvetetten áll. Ugyanazon tőkével és ugyanazon munkával több dolgot hoznak létre, melyeket – csereértéküktől függetlenül – tőkévé lehet változtatni, s amelyek arra szolgálhatnak, hogy pótlólagos munkát szívjanak fel, tehát pótlólagos többletmunkát is, s így pótlólagos

tőkét alkossanak. Nem a tőke értékétől függ, hogy mekkora tömegű munka fölött tud parancsnokolni, hanem a nyers- és segédanyagok, a gépi berendezés és az állótőkeelemek, a létfenntartási eszközök tömegétől, amelyekből összetevődik, bármilyen is azok értéke. Minthogy ezzel az alkalmazott munkának, tehát a többletmunkának a tömege is növekszik, nő az újratermelt tőke értéke és az ahhoz újonnan hozzátett értéktöbblet is.

A felhalmozási folyamatban benne foglalt e két mozzanatot azonban nemcsak nyugvó egymásmellettiségükben kell vizsgálni, amelyben Ricardo tárgyalja őket; ellentmondást zárnak magukba, amely ellentmondó tendenciákban és jelenségekben nyilvánul meg. Az ellentétes tényezők egyidejűleg egymás ellen hatnak.

Egyidejűleg a munkásnépesség valóságos gyarapodására irányuló ösztönzésekkel, amelyek a társadalmi össztermék tőkeként működő részének gyarapodásából származnak, azok a tényezők is hatnak, amelyek csupán viszonylagos túlnépesedést teremtenek.

Egyidejűleg a profitráta esésével növekszik a tőkék tömege, s ezzel együtt jár a meglevő tőke elértéktelenedése, amely ezt az esést feltartóztatja, s fokozott ösztönzést ad tőkeérték felhalmozására.

Egyidejűleg a termelőerő fejlődésével kifejlődik a tőke magasabb összetétele, a változó rész viszonylagos csökkenése az állandóhoz képest.

E különböző befolyások hol inkább térben egymás mellett, hol inkább időben egymás után érvényesülnek; az ellentétes tényezők összeütközése periodikusan válságokban robban ki. A válságok mindig csak a meglevő ellentmondások pillanatnyi erőszakos megoldásai, erőszakos kitörések, amelyek a megzavart egyensúlyt egy pillanatra ismét helyreállítják.

Az ellentmondás egészen általánosan kifejezve abban áll, hogy a tőkés termelési mód a termelőerők abszolút fejlesztésére irányuló tendenciát foglal magában, tekintet nélkül az értékre és a benne foglalt értéktöbbletre, s tekintet nélkül azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek közepette a tőkés termelés végbemegy; másrészt viszont célja a létező tőkeérték fenntartása és a legnagyobb mértékben való értékesítése (azaz ennek az értéknek mind gyorsabb növelése). Sajátos jellege arra irányul, hogy a meglevő tőkeértéket eszközül használja ennek az értéknek lehető legnagyobb értékesítéséhez. A módszerek, amelyek révén ezt eléri, magukban foglalják: a profitráta csökkenését, a meglevő tőke elértéktelenedését és a munka termelőerőinek a már megtermelt termelőerők rovására való fejlesztését.

A meglevő tőke periodikus elértéktelenedése, amely a tőkés termelési mód immanens eszköze a profitráta esésének feltartóztatására és a tőkeérték felhalmozásának új tőke képzése által történő meggyorsítására, megzavarja

azokat az adott viszonyokat, amelyek között a tőke forgalmi és újratermelési folyamata végbemegy, s ezért a termelési folyamat hirtelen fennakadásai és válságai kísérik.

A változó tőkének a termelőerők fejlődésével együtt járó viszonylagos csökkenése az állandóhoz képest ösztönzően hat a munkásnépesség növekedésére, miközben folyton mesterséges túlnépességet hoz létre. A tőke felhalmozását, az érték tekintetében, a profitráta esése meglassítja, hogy még inkább meggyorsítsa a használati érték felhalmozását, ez utóbbi viszont a felhalmozást – az érték tekintetében – megint gyorsabb ütemre sarkallja.

A tőkés termelés állandóan arra törekszik, hogy ezeket az immanens korlátait leküzdje, de csak olyan eszközökkel küzdi le őket, amelyek e korlátokat újból és hatalmasabb méretekben állítják útjába.

A tőkés termelés *igazi korlátja maga a tőke*, vagyis az, hogy a tőke és annak önértékesítése úgy jelenik meg, mint a termelés kiinduló- és végpontja, indítéka és célja; hogy a termelés csak a *tőke* számára való termelés, ahelyett, hogy fordítva, a termelési eszközök puszta eszközök lennének az életfolyamat folyton bővülő alakításához a termelők *társadalma* számára. Azok a korlátok, amelyek között a tőkeértéknek a termelők tömeges kisajátításán és elszegényedésén alapuló fenntartása és értékesítése kizárólag mozoghat, ezek a korlátok ezért folytonosan ellentmondásba kerülnek azokkal a termelési módszerekkel, amelyeket a tőkének a maga céljára alkalmaznia kell, s amelyek a termelés korlátlan növelésére, a termelésre mint öncélra, a munka társadalmi termelőerőinek feltétel nélküli kifejlesztésére irányulnak. Az eszköz – a társadalmi termelőerők feltétel nélküli kifejlesztése – folytonosan összeütközésbe kerül a korlátolt céllal, a meglevő tőke értékesítésével. Ha tehát a tőkés termelési mód az anyagi termelőerő fejlesztésének s a neki megfelelő világpiac megteremtésének történelmi eszköze, egyszersmind állandó ellentmondás is e történelmi feladata és a neki megfelelő társadalmi termelési viszonyok között.

III. Tőkefelesleg népességfelesleg mellett

A profitráta esésével növekszik a tőkének az a minimuma, amelyre az egyes tőkésnek a munka termelő módon való felhasználásához szüksége van; szüksége van mind a munka kizsákmányolásához egyáltalában, mind ahhoz, hogy a felhasznált munkaidő az áruk termeléséhez szükséges munkaidő legyen, hogy ne haladja meg az áruk termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő átlagát. S ugyanakkor nő a koncentráció, mert bizonyos határo-

kon túl nagy tőke kisebb profitrátával gyorsabban halmoz fel, mint kis tőke nagy profitrátával. Ez a növekvő koncentráció viszont bizonyos fokon a profitráta újabb esését idézi elő. A kicsiny, szétforgácsolt tőkék tömege ezáltal a kalandok ösvényére kényszerül: spekuláció, hitelszédelgés, részvényszédelgés, válságok. A tőke úgynevezett pléthórája [fölös bősége] lényegében mindig ama tőke pléthórájára vonatkozik, amelynél a profitráta esését nem ellensúlyozza a profit tömege – s ezek mindig az újonnan képződő friss tőkehajtások –, vagy arra a pléthórára, amely ezeket az önmagukban véve saját akcióra képtelen tőkéket hitel formájában a nagy üzletágak vezetőinek rendelkezésére bocsátja. A tőkének ez a pléthórája ugyanazokból a körülményekből ered, amelyek viszonylagos túlnépességet idéznek elő, s ezért olyan jelenség, amely az utóbbit kiegészíti, noha a kettő ellenkező pólusokon áll, nem-foglalkoztatott tőke az egyik oldalon, és nem-foglalkoztatott munkásnépesség a másikon.

Tőke túltermelése, nem pedig egyes áruké – bár a tőketúltermelés mindig árutúltermelést foglal magában – ezért nem jelent mást, mint tőke túlakkumulálását. Ahhoz, hogy megérthessük, mi ez a túlakkumulálás (közelebbi vizsgálata később következik), csak abszolútnak kell tételeznünk. Mikor volna a tőke túltermelése abszolút? Mégpedig olyan túltermelése, amely nem a termelésnek erre vagy arra a területére, vagy néhány jelentékeny területére terjed ki, hanem magában a terjedelmében is abszolút volna, tehát valamennyi termelési területet magában foglalná?

Tőke abszolút túltermelése akkor állna fenn, ha a pótlólagos tőke a tőkés termelés céljára 0-val volna egyenlő. De a tőkés termelés célja a tőke értékesítése, azaz többletmunka elsajátítása, értéktöbblet, profit termelése. Mihelyt tehát a tőke a munkásnépességhez viszonyítva annyira megnövekedett, hogy sem az e népesség által szolgáltatott abszolút munkaidőt kiterjeszteni, sem a relatív többletmunkaidőt bővíteni nem lehet (az utóbbit amúgy sem lehetne megtenni olyan esetben, amikor a munka iránti kereslet ennyire erős, tehát a bérek emelkedő tendenciájúak); amikor tehát a megnövekedett tőke csak ugyanannyi, sőt kevesebb értéktöbblettömeget termel, mint növekedése előtt, akkor tőke abszolút túltermelése következnék be; azaz $C+\Delta C$ megnövekedett tőke nem termelne több profitot, sőt kevesebb profitot termelne, mint C tőke mielőtt ΔC-vel gyarapodott volna. Mindkét esetben az általános profitráta erős és hirtelen esése is bekövetkezne, de ekkor a tőke összetételének olyan megváltozása miatt, amely nem a termelőerő fejlődésének volna tulajdonítható, hanem a változó tőke pénzértéke emelkedésének (az emelkedett bérek miatt) s a többletmunka szükséges munkához való aránya ennek megfelelő csökkenésének.

A valóságban a dolog úgy mutatkoznék, hogy a tőke egy része teljesen vagy részben parlagon heverne (mert ahhoz, hogy egyáltalában értékesüljön, a már funkcionáló tőkét kellene előbb pozíciójából kiszorítania), másik része pedig a nem-foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott tőke nyomása alatt alacsonyabb profitrátával értékesülne. Itt közömbös lenne, hogy a pótlólagos tőke egy része a régi tőke helyébe lépne, a régi pedig ily módon a pótlólagos tőkében foglalna helyet. Az egyik oldalon mindig a régi tőkeösszegünk lenne, a másikon a pótlólagos. A profitráta esését ez alkalommal a profittömeg abszolút csökkenése kísérné, minthogy előfeltételezéseink mellett nem lehetne az alkalmazott munkaerő tömegét növelni és az értéktöbbletrátát emelni, tehát az értéktöbblet tömegét sem lehetne gyarapítani. A csökkent profittömeget pedig megnövekedett össztőkére kellene számítani. – De ha feltesszük is, hogy a foglalkoztatott tőke továbbra is a régi profitráta mellett értékesül, hogy tehát a profittömeg ugyanakkora marad, még akkor is egy megnövekedett össztőke után számítódnék, s ez szintén a profitráta esését foglalja magában. Ha 1000 össztőke 100 profitot hozott és 1500-ra növekedvén szintén csak 100-at hoz, akkor a második esetben 1000 már csak 66 $^2/_3$-ot hoz. A régi tőke értékesítése abszolúte csökkent volna. Az új körülmények között az 1000 tőke nem hozna többet, mint amennyit azelőtt 666 $^2/_3$ tőke hozott.

Világos azonban, hogy a régi tőkének ez a tényleges elértéktelenedése nem mehetne végbe harc nélkül, s a ΔC pótlólagos tőke harc nélkül nem funkcionálhatna tőkeként. A profitráta nem a tőketúltermelés következtében fellépő konkurrencia miatt süllyedne. Hanem fordítva, azért, mert a profitráta süllyedése és a tőketúltermelés ugyanazokból a körülményekből erednek, állna most be a konkurrenciaharc. A már funkcionáló tőkések a ΔC kezükben levő részét többé-kevésbé parlagon hevertetnék, nehogy eredeti tőkéjüket elértéktelenítsék s helyét a termelés mezején belül összeszűkítsék, vagy pedig úgy használnák fel, hogy, még pillanatnyi veszteség árán is, a pótlólagos tőke parlagon heverését az új betolakodókra s egyáltalában versenytársaikra hárítsák át.

A ΔC-nek új kezekben levő része arra törekednék, hogy helyét a régi tőke rovására foglalja el, s ezt részben véghez is vinné azáltal, hogy a régi tőke egy részét parlagon hevertetné, arra kényszerítené, hogy a régi helyet neki átadja s a csak részben vagy egyáltalában nem-foglalkoztatott pótlólagos tőke helyét foglalja el.

A régi tőke egy részének minden körülmények között parlagon kellene hevernie, parlagon kellene hevernie a maga tőke mivoltában, mert ez azt jelenti, hogy tőkeként kell funkcionálnia és értékesítenie kell magát. Hogy ez

a parlagon hevertetés különösen melyik részét érintené, azt a konkurrenciaharc döntené el. Ameddig minden jól megy, addig a konkurrencia – ahogy ez az általános profitráta kiegyenlítődésénél megmutatkozott – mint a tőkésosztály gyakorlati testvéri szövetsége működik, úgyhogy az egyes tőkések befizetett tétjük nagysága arányában közösen osztoznak a közös zsákmányon. Mihelyt azonban már nem a profit felosztásáról, hanem a veszteségben való osztozásról van szó, mindenki arra törekszik, hogy hányadát, amennyire csak lehet, csökkentse s a másik nyakába varrja. Az osztály a veszteséget nem kerülheti el. De hogy ebből minden egyes tagja mennyit viseljen s hogy egyáltalában részesedjék-e benne, ezt most az erő és a csalafintaság dönti el, s a konkurrencia ekkor az egymással ellenséges testvérek harcává válik. Ilyenkor érvényre jut az egyes tőkések érdeke és a tőkésosztály érdeke közti ellentét, úgy, ahogyan azelőtt ezeknek az érdekeknek az azonossága tört magának utat a gyakorlatban a konkurrencia által.

Hogyan egyenlítődnék ki mármost újra ez a konfliktus s hogyan állnának helyre a tőkés termelés „egészséges" mozgásának megfelelő viszonyok? A kiegyenlítődés módja már benne foglaltatik ama konfliktus puszta kimondásában, amelynek kiegyenlítéséről szó van. A kiegyenlítődés módja tőke parlagon hevertetését, sőt részben megsemmisítését foglalja magában, az egész ΔC pótlólagos tőke vagy legalábbis egy részének értékösszegében. Bár e veszteség elosztása – mint ez már a konfliktus ábrázolásából kitűnik – semmiképpen nem egyenletesen terjed ki az egyes külön tőkékre, hanem konkurrenciaharcban dől el, amelyben a különös előnyök vagy már megszerzett pozíciók szerint a veszteség igen egyenlőtlenül és igen különböző formában oszlik el, úgyhogy az egyik tőkét parlagon hevertetik, a másikat megsemmisítik, a harmadikat csak viszonylagos veszteség éri, vagy csak átmenetileg csökken az értéke stb.

Ám minden körülmények között az egyensúly helyreállítása tőke parlagon hevertetése, sőt nagyobb vagy kisebb mérvű megsemmisítése által történnék. Ez részben kiterjedne a tőke anyagi szubsztanciájára; azaz a termelési eszközök egy része, álló- és forgótőke, nem funkcionálna, nem hatna tőkeként; a megindított termelőüzemek egy részét leállítanák. Habár, erről az oldalról, az idő minden termelési eszközt (a földet kivéve) megtámad és megrongál, itt a funkcionálás fennakadása következtében termelési eszközök sokkal erősebb valóságos pusztulása menne végbe. De a fő hatás erről az oldalról az lenne, hogy e termelési eszközök megszűnnének termelési eszközként működni; termelési eszköz funkciójuk rövidebb vagy hosszabb időre megbénulna.

A legfőbb pusztulás, mégpedig a legakutabb jelleggel, a tőke értéktulaj-

donságát illetően, vagyis a tőke*értékeket* illetően menne végbe. A tőkeértéknek az a része, amely pusztán az értéktöbbletben, profitban való jövendő részesedésre szóló utalványok formájában van meg, valójában tehát csak különféle formájú adóslevél a termelésre, azonnal elértéktelenedik, mihelyt csökkennek a bevételek, amelyekre számították. Az arany- és az ezüstkészlet egy része parlagon hever, nem funkcionál tőkeként. A piacon található áruk egy része a maga forgalmi és újratermelési folyamatát csak úgy végezheti el, ha árát hallatlanul összezsugorítja, tehát ha elértéktelenedik az a tőke, amelyet megtestesít. Ugyanígy többé-kevésbé elértéktelenednek az állótőke elemei. Ehhez járul, hogy az újratermelési folyamat meghatározott, előfeltételezett árviszonyoktól függ, ezért az általános áresés következtében fennakad és zavarba kerül. Ez a zavar és fennakadás megbénítja a pénznek mint fizetési eszköznek a tőke fejlődésével egyidejűleg adott, ezen előfeltételezett árviszonyokon alapuló funkcióját; száz meg száz helyen megszakítja a bizonyos határidőkre esedékes fizetési kötelezettségek láncolatát, még jobban kiéleződik a tőkével egyidejűleg kifejlődött hitelrendszer ezzel adott összeomlása következtében, s így heves akut válságokhoz, hirtelen erőszakos elértéktelenedésekhez, az újratermelési folyamat valóságos fennakadásához és zavarához*, s ezzel az újratermelés valóságos csökkenéséhez vezet.

Ugyanakkor azonban más tényezők is közrejátszanának. A termelés fennakadása parlagon hevertetné a munkásosztály egy részét és azáltal a foglalkoztatott részt olyan helyzetbe hozná, hogy tűrnie kellene a munkabér leszorítását még az átlag alá is; ennek a műveletnek a tőkére való hatása pontosan ugyanaz, mintha átlagbér mellett a relatív vagy az abszolút értéktöbbletet emelkedett volna. A virágzás ideje elősegítette volna a munkások házasodását és csökkentette volna az utódok megtizedelődését, amely körülmények – bármennyire magukban foglalhatják a népesség valóságos szaporodását – nem foglalják magukban a valóban dolgozó népesség szaporodását, de a munkásoknak a tőkéhez való viszonya szempontjából ugyanúgy hatnak, mintha a valóban funkcionáló munkások száma szaporodott volna. Másrészt az áresés és a konkurrenciaharc minden kapitalistát arra ösztönözne, hogy összterméke egyéni értékét új gépek, új, tökéletesebb munkamódszerek, új kombinációk alkalmazásával általános értéke alá süllyessze**, azaz fokozza az adott munkamennyiség termelőerejét, csökkentse a változó tőke arányát az állandóhoz s ezzel munkásokat szabaddá tegyen, röviden: mesterséges túlnépességet teremtsen. Továbbá az állandó tőke elemeinek elértéktelenedése maga is olyan elem lenne, amely a profitráta emelkedését foglalná magában. Az alkalmazott állandó tőke tömege a változóhoz képest megnövekedne, e tömeg értéke azonban csökkenhetne. A termelés bekö-

vetkezett fennakadása előkészítené – tőkés határok között – a termelés későbbi kibővítését.

S így ismétlődne újra a körforgás. A funkciófennakadás következtében elértéktelenedett tőke egy része visszanyemé régi értékét. Egyébként pedig bővített termelési feltételekkel, bővített piaccal és megnövekedett termelőerővel újra végigjárnák ugyanazt a hibás kört.

De még e legszélsőségesebb előfeltételezés mellett is a tőke abszolút túltermelése nem abszolút túltermelés egyáltalában, nem termelési eszközök abszolút túltermelése. Csak annyiban termelési eszközök túltermelése, amennyiben ezek *tőkeként funkcionálnak*, tehát – megduzzadt tömegükkel együtt megduzzadt értékük arányában – magukban kell foglalniok ezen érték értékesítését, létre kell hozniok pótlólagos értéket.

Ennek ellenére ez túltermelés lenne, mert a tőke képtelen lenne a munkát olyan fokon kizsákmányolni, amely a tőkés termelési folyamat „egészséges", „normális" fejlődésének feltétele, olyan fokon, amely az alkalmazott tőke tömegének növekedésével legalább a profit tömegét gyarapítja; amely tehát kizárja, hogy a profitráta ugyanolyan mértékben süllyedjen, amilyenben a tőke nő, vagy éppen, hogy a profitráta gyorsabban süllyedjen, mint ahogy a tőke növekedik.

Tőketúltermelés sohasem jelent mást, mint olyan termelési eszközök – munka- és létfenntartási eszközök – túltermelését, amelyek tőkeként funkcionálhatnak, azaz a kizsákmányolás adott foka mellett a munka kizsákmányolására alkalmazhatók; mert e kizsákmányolási foknak egy adott pont alá esése a tőkés termelési folyamatban zavarokat és fennakadásokat, válságokat, tőkepusztulást idéz elő. Nem ellentmondás, hogy ezzel a tőketúltermeléssel többé-kevésbé számottevő viszonylagos túlnépesedés jár együtt. Ugyanazok a körülmények, amelyek emelték a munka termelőerejét, gyarapították az árutermékek tömegét, kibővítették a piacokat, meggyorsították tömege és értéke szerint is a tőke felhalmozását és leszorították a profitrátát, ugyanezek a körülmények viszonylagos túlnépesedést szültek és folytonosan szülnek, túlnépesedést munkásokban, akiket a fölös tőke nem alkalmaz, mert a munkát csak alacsony kizsákmányolási fok mellett tudná alkalmazni, vagy legalábbis, mert az adott kizsákmányolási fokon a munka alacsony profitrátát hozna.

Ha tőkét külföldre küldenek, ez nem azért történik, mintha belföldön abszolúte nem lehetne foglalkoztatni. Azért történik, mert külföldön magasabb profitrátával foglalkoztatható. A foglalkoztatott munkásnépesség és egyáltalában az adott ország szempontjából azonban ez a tőke abszolúte fölös tőke. Mint ilyen létezik a viszonylag fölös népesség mellett, s ez példa

arra, hogy e kettő egymás mellett létezik s egymást kölcsönösen feltételezi.

Másrészt a profitrátának a felhalmozással kapcsolatos esése szükségképpen konkurrenciaharcot idéz elő. A profitráta esésének a profit emelkedő tömege által történő kiegyenlítődése csak a társadalom össztőkéjére és a nagy, már berendezkedett tőkésekre nézve érvényesül. Az új, önállóan funkcionáló pótlólagos tőke nem talál készen ilyen kárpótlási feltételeket, azokat előbb ki kell vívnia a maga számára, s így a profitráta esése hívja életre a tőkék közti konkurrenciaharcot, nem pedig fordítva. Ez a konkurrenciaharc persze a munkabér átmeneti emelkedésével és a profitráta ebből eredő további időleges süllyedésével jár együtt. Ugyanez mutatkozik meg az áruk túltermelésében, a piacok túltelítettségében. Minthogy a tőke célja nem a szükségletek kielégítése, hanem profit termelése, s minthogy ezt a célt csak olyan módszerekkel éri el, amelyek a terméktömeget a termelés szintjéhez szabják, nem pedig fordítva, ezért szükségképpen állandóan szakadék támad a fogyasztás tőkés bázison korlátozott méretei s a termelés között, amely ezt az immanens korlátját állandóan áthágni igyekszik. Egyébként a tőke árukból áll, s ezért a tőketúltermelés áruk túltermelését foglalja magában. Innen van az a furcsa jelenség, hogy ugyanazok a közgazdászok, akik az áruk túltermelését tagadják, a tőketúltermelést elismerik. Ha azt mondják, hogy nincs általános túltermelés, hanem aránytalanság van a különböző termelési ágak között, akkor ez nem jelent mást, mint hogy a tőkés termelésben az egyes termelési ágak arányossága az aránytalanságból jön létre mint állandó folyamat, mert itt az egész termelés összefüggése vak törvényként ráerőszakolja magát a termelés szereplőire, ahelyett, hogy mint társult értelmük által megértett és ezzel uralmuk alá hajtott törvény a termelési folyamatot közös ellenőrzésük alá vetné. Ezzel a kijelentéssel továbbá azt kívánják, hogy azok az országok, ahol a tőkés termelési mód fejletlen, olyan fokban fogyasszanak és termeljenek, amely a tőkés termelési mód országainak megfelel. Ha azt mondják, hogy a túltermelés csak relatív, ez teljesen helytálló; de hiszen az egész tőkés termelési mód csak relatív termelési mód, amelynek korlátai nem abszolútak, de a maga számára, a maga bázisán, abszolútak. Máskülönben hogyan volna lehetséges, hogy nincs kereslet ugyanazon áruk iránt, amelyekben a nép tömege hiányt szenved, s hogy ezt a keresletet külföldön, távoli piacokon kell keresni ahhoz, hogy az otthoni munkásoknak megfizethessék a szükséges létfenntartási eszközök átlagos mennyiségét? Mert csak ebben a sajátos, tőkés összefüggésben tesz szert a fölös termék olyan formára, hogy tulajdonosa csak akkor bocsáthatja a fogyasztás rendelkezésére, ha számára tőkévé változik

vissza. Ha végül azt mondják, hogy a tőkéseknek áruikat csak egymás között ki kell cserélniök és meg kell enniök, akkor megfeledkeznek a tőkés termelés egész jellegéről, megfeledkeznek arról, hogy a tőke értékesítéséről, nem pedig elfogyasztásáról van szó. Röviden: a túltermelés kézzelfogható jelenségeivel szemben felhozott valamennyi kifogásuk (a jelenségek nem törődnek ezekkel a kifogásokkal) arra lyukad ki, hogy a *tőkés* termelés korlátai nem korlátai az *egyáltalában való termelésnek* s ezért nem korlátai e sajátos, tőkés termelési módnak sem. E tőkés termelési mód ellentmondása azonban éppen abban áll, hogy a termelőerők abszolút fejlesztésére irányuló tendenciája állandóan összeütközésbe kerül azokkal a sajátos termelési *feltételekkel*, amelyek között a tőke mozog és mozoghat.

Nem arról van szó, hogy túl sok létfenntartási eszközt termelnek a meglevő népességhez képest. Ellenkezőleg. Túl keveset termelnek ahhoz, hogy az a népesség zömét tisztességesen és emberi módon kielégítse.

Nem arról van szó, hogy túl sok termelési eszközt termelnek a népesség munkaképes részének foglalkoztatására. Ellenkezőleg. Először is túlságosan nagyra növelik a népességnek azt a részét, amely ténylegesen nem munkaképes, körülményei mások munkájának kizsákmányolására vagy olyan munkákra utalják, amelyek csak egy nyomorúságos termelési módban számíthatnak munkának. Másodszor, nem termelnek elegendő termelési eszközt ahhoz, hogy az egész munkaképes népesség a legtermelékenyebb körülmények között dolgozhasson, hogy tehát abszolút munkaideje a munkaidő alatt alkalmazott állandó tőke tömege és hatékonysága révén megrövidüljön.

De periodikusan túl sok munkaeszközt és létfenntartási eszközt termelnek, semhogy azokat bizonyos profitráta mellett a munkások kizsákmányolásának eszközeként lehetne működtetni. Túl sok árut termelnek, semhogy a bennük foglalt értéket és az abban rejlő értéktöbbletet a tőkés termelés által adott elosztási feltételek és fogyasztási viszonyok között realizálhatnák és új tőkévé változtathatnák vissza, azaz semhogy ezt a folyamatot folytonosan visszatérő robbanások nélkül hajthatnák végre.

Nem arról van szó, hogy túl sok gazdagságot termelnek. De periodikusan túl sok gazdagságot termelnek a maga tőkés, ellentétes formáiban.

A tőkés termelési mód korlátja kiütközik:

1. Abban, hogy a munka termelőerejének fejlődése a profitráta esésében olyan törvényt hoz létre, amely bizonyos ponton igen ellenségesen szembekerül magával ezzel a fejlődéssel és ezért folytonosan válságok révén kell leküzdeni.

2. Abban, hogy a termelés kiterjesztését vagy korlátozását a meg nem

fizetett munka elsajátítása és egyáltalában e meg nem fizetett munkának a tárgyiasult munkához való aránya, vagyis tőkés módon kifejezve a profit és e profitnak az alkalmazott tőkéhez való aránya, tehát a profitráta bizonyos magassága dönti el, nem pedig a termelésnek a társadalmi szükségletekhez, a társadalmilag kifejlődött emberek szükségleteihez való aránya. Ezért a tőkés termelés már a termelés kiterjesztésének olyan fokán korlátokba ütközik, amely a másik esetben fordítva, teljesen elégtelennek mutatkoznék. A termelést nem akkor állítják le, amikor ezt a szükségletek kielégülése, hanem amikor a profit termelése és realizálása parancsolja.

Ha a profitráta süllyed, akkor egyrészt a tőke minden erejét megfeszítik, hogy az egyes tőkés jobb módszerekkel stb. egyes áruinak egyéni értékét társadalmi átlagértékük alá szorítsa és így adott piaci ár mellett extraprofitra tegyen szert; másrészt elharapózik a szédelgés és általánosan elősegítik a szédelgést azzal, hogy szenvedélyesen kísérleteznek új termelési módszerekkel, új tőkebefektetésekkel, új kalandokkal, hogy valamiféle, az általános átlagtól független és azt meghaladó extraprofitot biztosítsanak.

A profitráta, azaz a viszonylagos tőkenövekmény, mindenekelőtt az összes új, önállóan csoportosuló tőkeelhelyezők számára fontos. S mihelyt a tőkeképzés kizárólag kevés számú kiforrott nagytőke kezébe kerülne, amelyek számára a profit tömege ellensúlyozza a rátáját, a termelés éltető tüze egyáltalában kialudna. A termelés elszunnyadna. A tőkés termelésben a profitráta a hajtóerő, s csak azt és annyira termelnek, amit és amennyire profittal termelhetnek. Innen az angol közgazdászok félelme a profitráta csökkenésétől. Ricardót már a puszta lehetőség nyugtalanítja és éppen ez mutatja, milyen mélyen megértette a tőkés termelés feltételeit. Éppen az a jelentékeny Ricardóban, amit szemére hánynak, hogy az „emberekkel" nem törődve a tőkés termelés vizsgálatánál csak a termelőerők fejlődését tartja szem előtt, függetlenül attól, milyen áldozatokat kellett hozni ezért a fejlődésért emberekben és tőke*értékekben*. A társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése a tőke történelmi feladata és létjogosultsága. Éppen ezzel teremti meg, anélkül hogy tudna róla, egy magasabb termelési forma anyagi feltételeit. Ricardót az nyugtalanítja, hogy a profitrátát, a tőkés termelés ösztönzőjét, a felhalmozás feltételét és hajtóját, maga a termelés fejlődése veszélyezteti. S itt minden a mennyiségi viszony. Valójában mélyebb valamin alapul ez, amit ő csak sejt. Tisztán gazdasági módon, azaz burzsoá álláspontról, a tőkés értelem határain belül, magának a tőkés termelésnek az álláspontjáról megmutatkozik itt e termelési mód korlátja, viszonylagossága, az, hogy nem abszolút, hanem csak történelmi termelési mód, amely az anyagi termelési feltételek bizonyos korlátozott fejlődési korszakának felel meg.

IV. Pótlások

Minthogy a munka termelőerejének fejlődése a különböző iparágakban igen egyenlőtlenül megy végbe, mégpedig nemcsak a fokot tekintve egyenlőtlenül, hanem gyakran egymással ellenkező irányban is, ez azt eredményezi, hogy az átlagprofit (= értéktöbblet) tömege szükségképpen jóval alatta marad annak a színvonalnak, amelyet a termelőerőknek a leghaladottabb iparágakban elért fejlettsége alapján feltételezhetnénk. Az a tény, hogy a termelőerő fejlődése a különböző iparágakban nemcsak igen különböző arányban, hanem gyakran ellenkező irányban megy végbe, nemcsak a konkurrencia anarchiájából és a polgári termelési mód sajátságosságából fakad. A munka termelékenysége természeti feltételekhez is kötve van, amelyek kedvezése gyakran ugyanolyan arányban csökken, amilyenben a termelékenység – amennyiben társadalmi feltételektől függ – emelkedik. Ezért e különböző szférákban ellentétes mozgás megy végbe, itt haladás, ott visszaesés. Gondoljunk például pusztán az évszakok befolyására, amitől a nyersanyagok legnagyobb részének tömege függ, az erdők, a szén- és vasbányák kimerülésére stb.

Az állandó tőke forgó része, a nyersanyag stb., tömegét tekintve a munka termelőerejével arányosan állandóan növekszik, de nem ez a helyzet az állótőkével, épületekkel, gépi berendezéssel, világítási, fűtési stb. berendezésekkel. Bár testi tömegének növekedésével a gép abszolúte megdrágul, relatíve olcsóbbá válik. Ha öt munkás tízszer annyi árut termel, mint azelőtt, az állótőkére fordított kiadás emiatt nem tízszereződik meg; az állandó tőke e részének értéke a termelőerő fejlődésével növekszik ugyan, de semmiképpen nem ugyanabban az arányban. Már többször kiemeltük, hogy az állandó és a változó tőke aránya másképp fejeződik ki a profitráta esésében és másképp mutatkozik meg a munka termelékenységének fejlődése során az egyes árura és annak árára vonatkozóan.

{Az áru értékét a belekerülő összmunkaidő, a múltbeli és eleven munka ideje határozza meg. A munka termelékenységének emelkedése éppen abban áll, hogy az eleven munka részesedése csökken, a múltbeli munkáé növekszik, de úgy, hogy az áruban rejlő munka összmennyisége csökken; hogy tehát az eleven munka többel csökken, mint amennyivel a múltbeli munka nő. Az áru értékében megtestesülő múltbeli munka – az állandó tőkerész – részint az állandó tőke álló részének kopásából, részint annak az áruba teljesen belekerült forgó részéből, nyers- és segédanyagból áll. A nyers- és segédanyagból eredő értékrész a munka termelékenységének [emelkedésével] szükségképpen csökken, mert e termelékenység ezeket az anyagokat

illetően éppen abban mutatkozik, hogy értékük süllyedt. Ezzel szemben a munka emelkedő termelőerejét éppen az jellemzi, hogy az állandó tőke álló része igen erősen gyarapodik, és ezzel az az értékrésze is, amely a kopás révén átkerül az árukba. Ahhoz tehát, hogy valamely új termelési módszer a termelékenységet valóban emelje, az állótőke kopása fejében kisebb pótlólagos értékrészt kell átvinnie az egyes árura, mint az a levonandó értékrész, amelyet az eleven munka csökkenése következtében takarítanak meg, egyszóval csökkentenie kell az áru értékét. Ennek magától értetődően akkor is így kell lennie, ha – mint egyes esetekben megtörténik – az áru értékképzésébe, az állótőke pótlólagos kopását jelentő részen kívül, több vagy drágább nyers- és segédanyag fejében is pótlólagos értékrész kerül bele. Az összes értékhozzátevéseket felül kell múlnia annak az értékcsökkenésnek, mely az eleven munka csökkenéséből ered.

Az áruba belekerülő összmunkamennyiségnek ez a csökkenése ezek szerint, úgy látszik, lényeges ismertetőjele a munka termelőereje emelkedésének, bármilyen társadalmi feltételek között termeljenek is. Egy olyan társadalomban, ahol a termelők termelésüket előre elkészített terv szerint szabályozzák, sőt az egyszerű árutermelésben is, feltétlenül ezzel a mércével mérnék a munka termelékenységét. De mi a helyzet a tőkés termelésben?

Tegyük fel, hogy egy meghatározott tőkés termelési ág a maga normál árudarabját a következő feltételek között termeli: Az állótőke kopása darabonként $^1/_2$ shilling vagy márka; nyers- és segédanyag fejében $17\,^1/_2$ sh., munkabér fejében 2 sh. kerül bele az árudarabba és az értéktöbblet 100%-os értéktöbbletráta mellett 2 sh. Összérték = 22 shilling vagy márka. Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy ebben a termelési ágban a tőke összetétele a társadalmi tőke átlagösszetétele, hogy tehát az áru termelési ára egybeesik értékével, a tőkés profitja pedig a termelt értéktöbblettel. Akkor az áru költségára = $^1/_2+17\,^1/_2+2 = 20$ sh., az átlagprofitráta $\frac{2}{20} = 10\%$, s az árudarab termelési ára, amely egyenlő értékével = 22 sh. vagy márka.

Tegyük fel, hogy feltalálnak egy gépet, amely az egy-egy darab előállításához szükséges eleven munkát a felére csökkenti, viszont az állótőke kopásából adódó értékrészt megháromszorozza. Ekkor a dolog így alakul: kopás = $1\,^1/_2$ sh., nyers- és segédanyag mint azelőtt $17\,^1/_2$ sh., munkabér 1 sh., értéktöbblet 1 sh., összesen 21 sh. vagy márka. Az áru értéke most 1 shillinggel esett; az új gép a munka termelőerejét jelentősen fokozta. A tőkés számára azonban a dolog így alakul: költségára most: $1\,^1/_2$ sh. kopás, $17\,^1/_2$ sh. nyers- és segédanyag, 1 sh. munkabér, összesen 20 sh., mint azelőtt. Minthogy a profitráta az új gép révén nem változik meg minden további nélkül, a tő-

késnek a költségár fölött 10%-ot kell kapnia, vagyis 2 sh.-et; a termelési ár tehát változatlan = 22 sh., de 1 sh.-gel meghaladja az értéket. A tőkés feltételek között termelő társadalom számára az áru *nem* vált olcsóbbá, az új gép *nem* tökéletesítés. A tőkésnek tehát nem érdeke, hogy az új gépet bevezesse. S minthogy bevezetésével eddigi, még el nem kopott gépi berendezését egyszerűen értéktelenné tenné, puszta ócskavassá változtatná, tehát pozitív veszteséget szenvedne, nagyon óvakodik ettől a lépéstől, amely számára utópista ostobaság.

A tőke számára tehát a munka termelőereje emelkedésének törvénye nem feltétlen érvényű. A tőke számára ez a termelőerő nem akkor emelkedik, ha egyáltalában több eleven munkát, hanem csak ha több *megfizetett* eleven munkát takarítanak meg, mint amennyi múltbeli munkát hozzátesznek, ahogy erre röviden már az I. könyv 13. fej. 2. pontjában a 409/398. [365–366.] oldalon utaltunk. A tőkés termelési mód itt új ellentmondásba keveredik. Történelmi hivatása az emberi munka termelékenységének kíméletlen, mértani haladványban előrehajtott kibontakoztatása. E hivatásához hűtlen lesz, mihelyt, mint itt, gátolja a termelékenység kibontakozását. Ezzel újra csak bebizonyítja, hogy öregszik s mindjobban túléli önmagát.)[37]

Az, hogy a termelőerő emelkedésével az önálló ipari vállalkozás sikeres üzeméhez szükségessé váló tőke minimuma emelkedik, a konkurrenciában a következőképpen jelenik meg: Mihelyt az új, költségesebb üzemberendezést általánosan bevezetik, a kisebb tőkék a jövőben kirekesztődnek az iparűzésből. Kisebb tőkék a különböző termelési szférákban csak a mechanikai találmányok kezdeti korszakában funkcionálhatnak önállóan. Másrészt igen nagy vállalatok, melyeknél az állandó tőke aránya rendkívül magas, mint például a vasutak, nem hozzák meg az átlagprofitrátát, hanem annak csak egy részét, kamatot hoznak. Különben az általános profitráta még mélyebbre süllyedne. Viszont itt sok felgyülemlett tőke talál, részvények formájában, közvetlen foglalkoztatási területre.

A tőke növekedése, tehát a tőke felhalmozása, csak akkor foglalja magában a profitráta csökkenését, ha e növekedéssel bekövetkeznek a tőke szerves alkotórészeinek fentebb vizsgált arányváltozásai. De a termelési mód állandó, mindennapos forradalmasodásai ellenére az össztőkének hol ez, hol az a nagyobb vagy kisebb része bizonyos ideig továbbra is ezen alkotórészek

---

[37] A fentiek azért állnak zárójelben, mert bár az eredeti kézirat egyik jegyzetéből vannak átszerkesztve, néhány fejtegetésben túlmennek az eredetiben talált anyagon. – *F. E.*

adott átlagaránya bázisán halmoz fel, úgyhogy növekedésével nincs adva semmi szerves változás, tehát nincsenek adva a profitráta esésének okai sem. A tőkének ez az állandó növelése, tehát egyszersmind a termelés kibővítése a régi termelési módszer alapzatán, amely nyugodtan folyik tovább, miközben mellette már új módszereket vezetnek be, ez ismét egyik oka annak, miért nem csökken a profitráta ugyanolyan arányban, amilyenben a társadalom össztőkéje nő.

Az abszolút munkáslétszám gyarapodása, a munkabérre fordított, változó tőke viszonylagos csökkenése ellenére, nem minden termelési ágban és nem mindenütt egyenletesen megy végbe. A mezőgazdaságban az eleven munka elemének csökkenése abszolút lehet.

Egyébként csak a tőkés termelési mód szükséglete, hogy a bérmunkások száma, relatív csökkenése ellenére, abszolúte gyarapodjék. Számára már feleslegessé válnak munkaerők, mihelyt többé nem szükséges napi 12–15 órát foglalkoztatni őket. A termelőerők olyan fejlődése, amely csökkentené a munkások abszolút számát, azaz valójában az egész nemzetnek módot adna arra, hogy össztermelését rövidebb idő alatt végezze el, forradalomhoz vezetne, mert a népesség többségét kivonná a forgalomból. Ebben ismét megnyilvánul a tőkés termelés sajátos korlátja s az, hogy semmiképpen sem abszolút formája a termelőerők kifejlesztésének és a gazdagság létrehozásának, sőt ezzel bizonyos ponton összeütközésbe kerül. Részlegesen ez az összeütközés periodikus válságokban nyilvánul meg, amelyek abból keletkeznek, hogy a munkásnépességnek hol ez, hol az a része feleslegessé válik a maga régi foglalkoztatási módjában. A tőkés termelés korlátja a munkások fölös ideje. Az abszolút fölös idő, amelyet a társadalom nyer, nem érdekli. Neki a termelőerő fejlesztése csak annyiban fontos, amennyiben a munkásosztály többletmunkaidejét növeli, nem pedig egyáltalában az anyagi termeléshez szükséges munkaidőt csökkenti; ily módon a tőkés termelés ellentétekben mozog.

Láttuk, hogy a tőke növekvő felhalmozása növekvő koncentrációját foglalja magában. Ily módon nő a tőke hatalma, a társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben megszemélyesülő önállósulása a valóságos termelőkkel szemben. A tőke mindinkább mint társadalmi hatalom mutatkozik meg, amelynek funkcionáriusa a tőkés, s amely semmiféle lehetséges viszonyban nem áll többé ahhoz, amit az egyes egyén munkája teremthet – de mint elidegenült, önállósult társadalmi hatalom, amely a társadalommal mint dolog és mint a tőkésnek e dolog általi hatalma kerül szembe. Az ellentmondás az általános társadalmi hatalom között, amivé a tőke alakul és az egyes tőkéseknek e társadalmi termelési feltételek fölötti magánhatalma

között mind kiáltóbbá válik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind a termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását is magában foglalja. Ez a kimunkálódás adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése és azon mód által, ahogyan ez a fejlődés végbemegy.

Bármennyire termelékenyebb is valamely új termelési módszer, vagy bármennyivel növeli is az értéktöbblet rátáját, egyetlen tőkés sem alkalmazza önként, ha az a profitrátát csökkenti. De minden ilyen új termelési módszer olcsóbbá teszi az árukat. A tőkés ezért az árukat eredetileg termelési áruk fölött, talán értékük fölött adja el. Zsebre vágja azt a különbözetet, amely áruinak termelési költsége és a többi, magasabb termelési költségekkel termelt áru piaci ára között van. Megteheti ezt, mert az ezen áruk termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő átlaga nagyobb, mint az új termelési módszer mellett szükséges munkaidő. Az ő termelési eljárása a társadalmi átlag felett áll. De a konkurrencia általánossá teszi és aláveti az általános törvénynek. Ekkor bekövetkezik a profitráta süllyedése — először talán ebben a termelési szférában s aztán kiegyenlítődik a többiekkel —, ami tehát teljesen független a tőkések akaratától.

Ehhez a ponthoz meg kell még jegyezni, hogy ugyanez a törvény uralkodik azokban a termelési szférákban is, amelyeknek terméke sem közvetlenül, sem közvetetten nem kerül bele a munkás fogyasztásába, illetve létfenntartási eszközeinek termelési feltételeibe; tehát azokban a termelési szférákban is, ahol az áruk olcsóbbodása nem növelheti a relatív értéktöbbletet, nem olcsóbbíthatja a munkaerőt. (Persze az állandó tőke olcsóbbodása — a munkás változatlan kizsákmányolása mellett — mindezekben az ágakban emelheti a profitrátát.) Mihelyt az új termelési módszer kezd elterjedni, s ezzel megvan a tényleges bizonyíték arra, hogy ezeket az árukat olcsóbban lehet termelni, azok a tőkések, akik a régi termelési feltételek mellett dolgoznak, kénytelenek terméküket teljes termelési árán alul eladni, mert ennek az árunak az értéke esett, a termeléséhez náluk szükséges munkaidő a társadalmi munkaidőt meghaladja. Egyszóval — ez a konkurrencia hatásaként jelenik meg — ezek a tőkések kénytelenek szintén bevezetni az új termelési módszert, amelyben a változó tőke aránya az állandóhoz csökkent.

Mindazok a körülmények, amelyek oda hatnak, hogy a gépi berendezés alkalmazása a velük termelt áruk árát olcsóbbítja, mindig arra vezethetők vissza, hogy csökken az egyes áru által felszívott munka mennyisége; másodszor pedig, hogy csökken a gépi berendezés elkopott része, amelynek

értéke az egyes áruba belekerül. Minél kevésbé gyors a gépi berendezés kopása, annál több árura oszlik el, annál több eleven munkát pótol újratermelésének időpontjáig. Mindkét esetben megnő az álló állandó tőke mennyisége és értéke a változó tőkéhez képest.

„All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal... A low rate of profit is ordinarily accompained by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by as lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people." [Ha minden egyéb változatlan, a nemzetnek az a képessége, hogy profitjaiból megtakarítson, a profitrátával változik; nagy, ha ez magas, kisebb, ha alacsony; de ahogy a profitráta esik, minden egyéb nem marad változatlan... Az alacsony profitrátát rendesen gyors felhalmozási ráta kíséri, a népesség számához viszonyítva, mint Angliában ... a magas profitrátát lassúbb felhalmozási ráta, a népesség számához viszonyítva.] Példák: Lengyelország, Oroszország, India stb. (*Richard Jones:* „An Introductory Lecture on Political Economy", London 1833, 50. és köv. old.) Jones helyesen emeli ki, hogy az eső profitráta ellenére a felhalmozás indítékai és könnyűségei növekednek. Először, a növekvő viszonylagos túlnépesség miatt. Másodszor, mert a munka növekvő termelékenységével növekszik az ugyanazon csereérték által képviselt használati értékek tömege, tehát növekednek a tőke dologi elemei. Harmadszor, mert a termelési ágak megsokszorozódnak. Negyedszer, a hitelrendszer, a részvénytársaságok stb. kifejlődése folytán, és mert így könnyen lehet pénzt tőkévé változtatni, anélkül hogy valaki maga ipari tőkéssé válnék. Ötödször, mert nőnek a szükségletek és a gazdagodási vágy. Hatodszor, mert mind nagyobb tömegben fektetnek be állótőkét stb.

A tőkés termelés három fő ténye:

1. A termelési eszközök kevesek kezében való koncentrációja, ennek következtében ezek többé már nem a közvetlen munkások tulajdonaként jelennek meg, hanem a termelés társadalmi potenciáivá válnak, noha először a tőkések magántulajdonaként. Ezek a polgári társadalom meghatalmazottai, de bezsebelik a meghatalmazottság minden gyümölcsét.

2. Magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése: kooperáció, munkamegosztás és a munkának a természettudománnyal való összekapcsolása révén.

Mindkét oldalról a tőkés termelési mód ellentétes formákban ugyan, de megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát.

3. A világpiac kialakítása.

A népességhez képest roppant termelőerő, amely a tőkés termelési módon belül kifejlődik és, ha nem is ugyanabban az arányban, a tőkeértékek (nemcsak anyagi szubsztrátumuk) növekedése, amelyek sokkal gyorsabban növekednek, mint a népesség, ellentmondásban van a növekvő gazdagsághoz viszonyítva mind szűkebbé váló bázissal, amelynek számára ez a roppant termelőerő működik, és e felduzzadó tőke értékesítési viszonyaival. Innen a válságok.

NEGYEDIK SZAKASZ

Árutőke és pénztőke átváltozása áruval kereskedő és pénzzel kereskedő tőkévé (kereskedőtőke)

Tizenhatodik fejezet

Az áruval kereskedő tőke

A kereskedő- vagy kereskedelmi tőke két formára vagy alfajra esik szét, áruval kereskedő tőkére és pénzzel kereskedő tőkére; ezeket most részletesebben jellemezzük majd, amennyire ez a tőkének a maga alapstruktúrájában való elemzéséhez szükséges. Erre pedig annál is inkább szükség van, mert a modern gazdaságtannak még a legjobb képviselői is a kereskedelmi tőkét egyszerűen egy kalap alá veszik az ipari tőkével és jellemző sajátosságait valójában egyáltalában nem veszik észre.

Az árutőke mozgását a II. könyvben elemeztük. Ha a társadalom össztőkéjét vizsgáljuk, annak egy része – bár ez mindig más alkotóelemekből tevődik össze, sőt nagysága is változik – állandóan mint áru tartózkodik a piacon, hogy pénzbe menjen át, egy másik része pénzben van a piacon, hogy áruba menjen át. Az össztőke állandóan ennek az átmenésnek, ennek a formai metamorfózisnak a mozgásában leledzik. Amennyiben az egyáltalában a forgalmi folyamatban levő tőkének ez a funkciója egy különös tőke különös funkciójaként önállósul, a munkamegosztás által a tőkések egy különös nemére kiosztott funkcióként rögződik, annyiban az árutőke áruval kereskedő tőkévé, azaz kereskedelmi tőkévé lesz.

Kifejtettük (II. könyv 6. fej., „A forgalmi költségek", 2. és 3.), hogy a szállítóipar, az áruk megőrzése és megfelelő formában történő elosztása mennyiben tekintendők termelési folyamatoknak, amelyek továbbfolytatódnak a forgalmi folyamaton belül. Az árutőke forgalmának ezeket az

epizódjait részben összetévesztik a kereskedőtőke vagy áruval kereskedő tőke sajátságos funkcióival; részben a gyakorlatban össze is fonódnak ennek sajátságos specifikus funkcióival, ámbár a munka társadalmi megosztásának fejlődésével a kereskedőtőke funkciója tisztán is kialakul, azaz az említett reális funkcióktól különválva és velük szemben önállóan. Célunkhoz, hogy a tőke e különös alakjának megkülönböztető jegyét meghatározzuk, ezektől a funkcióktól el kell tehát vonatkoztatnunk. Amennyiben a pusztán a forgalmi folyamatban funkcionáló tőke, nevezetesen az áruval kereskedő tőke, ezeket a funkciókat részben összekapcsolja a maga funkcióival, annyiban nem tiszta formájában lép fel. E funkciók leválasztása és eltávolítása után kapjuk meg az áruval kereskedő tőke tiszta formáját.

Láttuk, hogy a tőkének árutőkeként való létezése és az a metamorfózis, amelyen a forgalmi szférán belül, a piacon mint árutőke átmegy – olyan metamorfózis ez, amely vásárlásban és eladásban, árutőkének pénztőkévé és pénztőkének árutőkévé való átváltozásában oldódik fel –, egyik fázisa az ipari tőke újratermelési folyamatának, tehát teljes termelési folyamatának; hogy ugyanakkor azonban forgalmi tőke funkciójában különbözik önmagától mint termelőtőkétől. Egyazon tőkének két elkülönült, különböző létezési formája ez. A társadalmi össztőkének egy része mint forgalmi tőke ebben a létezési formájában folytonosan a piacon tartózkodik, e metamorfózis folyamatában van, bár minden egyes tőke számára árutőkeként való létezése és ilyenként való metamorfózisa csak egy állandóan tovatűnő és állandóan megújuló átmeneti pont, átmeneti stádium a maga termelési folyamatának folytonosságában, s bár ezért a piacon található árutőke elemei állandóan változnak, mert ezeket állandóan elvonják az árupiacról és éppoly állandóan visszaadják annak, mint a termelési folyamat új termékét.

Az áruval kereskedő tőke nem más, mint ezen állandóan a piacon tartózkodó, a metamorfózis folyamatában levő és mindig a forgalmi szférától körülvett forgalmi tőke egy részének átváltozott formája. Azt mondjuk, egy részének, mert az árueladás és -vétel egy része mindig közvetlenül maguk az ipari tőkések között megy végbe. Ettől a résztől ebben a vizsgálódásunkban teljesen elvonatkoztatunk, mert a kereskedőtőke fogalmi meghatározásához, sajátos természetébe való betekintéshez semmivel sem járul hozzá, másrészt pedig a II. könyvben célunk szempontjából már kimerítően tárgyaltuk.

Az árukereskedő, mint egyáltalában tőkés, először egy bizonyos pénzösszeg képviselőjeként lép a piacra, amelyet mint tőkés előlegez, azaz amelyet x-ből (az összeg eredeti értéke) $x+\Delta x$-szé (az összeg plusz a ráeső profit) akar átváltoztatni. De számára, mint aki nemcsak egyáltalában tőkés,

hanem sajátosan árukereskedő, magától értetődő, hogy tőkéjének eredetileg pénztőke formájában kell megjelennie a piacon, hiszen nem termel árukat, csak kereskedik azokkal, közvetíti mozgásukat, s ahhoz, hogy kereskedhessék velük, először meg kell vásárolnia az árukat, tehát pénztőke birtokosának kell lennie.

Tegyük fel, hogy egy árukereskedőnek 3000 £-je van, amelyet kereskedelmi tőkeként értékesít. Ezzel a 3000 £-gel pl. 30 000 rőf vásznat vásárol a vászongyárostól, rőfjét 2 sh.-ért. Ezt a 30 000 rőföt eladja. Ha az évi átlagprofitráta = 10%, s ő az összes mellékköltségek levonása után 10% évi profitra tesz szert, akkor az év végére a 3000 £-et 3300 £-gé változtatta. Hogy miképpen tesz szert erre a profitra, ezzel a kérdéssel csak később foglalkozunk. Itt egyelőre csak tőkéje mozgásának a formáját vizsgáljuk meg. A 3000 £-ért a kereskedő folyton vásznat vesz, s ezt a vásznat folyton eladja; folyton megismétli az eladásért való vásárlás, *P–Á–P'* e műveletét, a tőkének azt az egyszerű formáját, amelyben teljesen a forgalmi folyamathoz van béklyózva, anélkül, hogy megszakítaná a termelési folyamat időköze – amely folyamat e tőke saját mozgásán és funkcióján kívül esik.

Milyen mármost ennek az áruval kereskedő tőkének a viszonya az árutőkéhez mint az ipari tőke puszta létezési formájához? Ami a vászongyárost illeti, ő a kereskedő pénzével realizálta vászna értékét, véghezvitte árutőkéje metamorfózisának első fázisát, annak pénzzé való átváltoztatását és most, egyébként változatlan körülmények esetén, a pénzt visszaváltoztathatja egyrészt fonallá, szénné, munkabérré stb., másrészt létfenntartási eszközökké stb., hogy jövedelmét elfogyassza; tehát, a jövedelem elköltésétől eltekintve, továbbfolytathatja az újratermelési folyamatot.

De noha számára, a vászon termelője számára, a vászon metamorfózisa pénzzé, annak eladása megtörtént, magának a vászonnak a szempontjából ez még nem történt meg. A vászon továbbra is a piacon van mint olyan árutőke, amelynek az a rendeltetése, hogy véghezvigye első metamorfózisát, azt, hogy eladják. Ezzel a vászonnal nem történt egyéb, mint hogy birtokosának személye változott. Saját rendeltetése szerint, a folyamatban betöltött szerepe szerint továbbra is árutőke, eladó áru; azzal a különbséggel, hogy most már nem a termelő, hanem a kereskedő kezében van. A vászon eladásának funkcióját, metamorfózisa első fázisának közvetítését, a termelőtől átvette a kereskedő és a maga különös foglalatosságává változtatta, míg azelőtt ez olyan funkció volt, amelynek elvégzése a termelőre hárult, miután a vászon termelésének funkcióját befejezte.

Tegyük fel, hogy a kereskedőnek nem sikerülne a 30 000 rőf vásznat azon időköz alatt eladni, amelyre a vászontermelőnek szüksége van ahhoz, hogy

újból 3000 £ értékű 30 000 rőf vásznat dobjon a piacra. A kereskedő ezt nem tudja újból megvásárolni, mert a 30 000 eladatlan rőf még ott van a raktárában, s még nem változott számára vissza pénztőkévé. Ekkor fennakadás következik be, az újratermelés félbeszakad. Előfordulhatna persze, hogy a vászontermelő további pénztőkével rendelkezik, amelyet a 30 000 rőf eladásától függetlenül termelőtőkévé változtathat és így a termelési folyamatot továbbfolytathatja. De ez a feltételezés mit sem változtat a dolgon. Amennyiben a 30 000 rőf vászonra előlegezett tőkét vizsgáljuk, ennek újratermelési folyamata félbeszakadt és továbbra is így marad. Itt tehát valóban kézzelfoghatóan megmutatkozik, hogy a kereskedő által végzett műveletek egyszerűen olyan műveletek, amelyeket egyáltalán el kell végezni ahhoz, hogy a termelő árutőkéje átváltozzék pénzzé; olyan műveletek, amelyek az árutőke funkcióit közvetítik a forgalmi és újratermelési folyamatban. Ha nem önálló kereskedőnek, hanem a termelő egyszerű alkalmazottjának kellene kizárólag ezzel az eladással és ezenkívül a bevásárlással foglalkoznia, akkor ez az összefüggés egy pillanatra sem lenne rejtve.

Az áruval kereskedő tőke tehát egyáltalán nem más, mint a termelő árutőkéje, amelynek véghez kell vinnie pénzzé változtatása folyamatát, be kell töltenie a piacon a maga árutőke funkcióját, csakhogy ez a funkció most már nem a termelő mellékes műveleteként, hanem a tőkések egy különös nemének, az árukereskedőknek kizárólagos műveleteként jelenik meg, egy különös tőkebefektetési üzletként önállósul.

Ez egyébként az áruval kereskedő tőke forgalmának sajátos formájában is megmutatkozik. A kereskedő megveszi az árut és azután eladja: $P–Á–P'$. Az egyszerű áruforgalomban, sőt az ipari tőke forgalmi folyamataként megjelenő áruforgalomban is, $Á'–P–Á$, a forgalmat az közvetíti, hogy mindegyik pénzdarab kétszer cserél gazdát. A vászontermelő eladja áruját, a vásznat, pénzzé változtatja; a vevő pénze az ő kezébe megy át. Ezért a pénzért a vászontermelő fonalat, szenet, munkát stb. vásárol, ugyanazt a pénzt ismét elkölti, hogy a vászon értékét visszaváltoztassa olyan árukká, amelyek a vászon termelési elemeit alkotják. Az általa vásárolt áru nem ugyanaz az áru, nem ugyanolyan fajta áru, mint az, amelyet elad. Termékeket adott el és termelési eszközöket vásárolt. De más a helyzet a kereskedőtőke mozgásában. A 3000 £-ért a vászonkereskedő 30 000 rőf vásznat vásárol; ugyanezt a 30 000 rőf vásznat eladja, hogy a pénztőkét (3000 £-et meg a profitot) visszavonja a forgalomból. Itt tehát nem ugyanazok a pénzdarabok, hanem ugyanaz az áru változtat kétszer helyet; az eladó kezéből a vevőébe és a vevő kezéből, aki most eladóvá lett, egy másik vevőébe megy át. Kétszer adják el és még többször is eladhatják, ha kereskedők egész sora ékelődik

közbe; és éppen e megismételt eladás, ugyanannak az árunak kétszeri helyváltoztatása által vonja vissza az első vevő az áru megvásárlására előlegezett pénzét, ez közvetíti a pénz visszaáramlását hozzá. Az egyik esetben *Á'–P–Á* ugyanannak a pénznek a kétszeri helyváltoztatását közvetíti, azt, hogy árut egyik alakban elidegenítenek és egy másik alakban elsajátítanak. A másik esetben *P–Á–P'* ugyanannak az árunak kétszeri helyváltoztatását közvetíti, azt, hogy az előlegezett pénzt újra visszavonják a forgalomból. Éppen ebben mutatkozik meg az, hogy az árut még nem adják el véglegesen, amikor a termelő kezéből a kereskedőébe megy át, hogy az utóbbi az eladás műveletét – vagyis az árutőke funkciójának közvetítését – csak továbbfolytatja. De egyszersmind az is megmutatkozik ebben, hogy ami a termelő tőkés számára *Á–P*, átmenetileg árutőke alakját öltő tőkéjének puszta funkciója, az a kereskedő számára *P–Á–P'*, az általa előlegezett pénztőke különös értékesítése. Az áru metamorfózisának egyik fázisa itt, a kereskedőt illetően, mint *P–Á–P'*, tehát mint egy sajátos fajta tőke evolúciója mutatkozik meg.

A kereskedő véglegesen eladja az árut, tehát a vásznat a fogyasztónak, akár termelő fogyasztó (pl. vászonfehérítő) az, akár egyéni fogyasztó, aki a vásznat magánszükségletére használja el. Ezáltal előlegezett tőkéjét (profittal együtt) visszakapja és a műveletet újra kezdheti. Ha a vászon megvásárlásakor a pénz csak fizetési eszközként funkcionált volna, úgyhogy a vásznat csak 6 héttel az átvétel után kellett volna kifizetnie és ezen idő előtt eladta volna, akkor fizethetne a vászontermelőnek anélkül, hogy neki magának pénztőkét kellene előlegeznie. Ha a vásznat nem adta volna el, akkor a 3000 £-et ahelyett, hogy rögtön a vászon leszállításakor előlegezné, lejáratkor kellene előlegeznie; s ha a vásznat a piaci árak esése következtében a beszerzési áron alul adta volna el, akkor a hiányzó részt saját tőkéjéből kellene pótolnia.

Mi adja hát az áruval kereskedő tőkének az önállóan funkcionáló tőke jellegét, holott az áruját maga eladó termelő kezében szemmel láthatóan csak mint tőkéjének egy különös formája jelenik meg e tőke újratermelési folyamatának egyik különös fázisában, akkor, amikor az a forgalmi szférában tartózkodik.

Először: Az, hogy az árutőke a maga végleges átváltozását pénzzé, tehát első metamorfózisát, az őt mint árutőkét a piacon megillető funkciót, egy olyan szereplő kezében végzi el, aki különbözik a termelőjétől, és hogy az árutőkének ezt a funkcióját a kereskedő műveletei, vásárlása és eladása közvetítik, úgyhogy ez a művelet az ipari tőke egyéb funkcióitól elválasztott s ezért önállósult, külön tevékenységgé alakul. A munka társadalmi megosztásának különös formája ez, amelynek folytán annak a funkciónak egy része,

amelyet máskülönben a tőke újratermelési folyamatának egyik különös fázisában, jelen esetben a forgalomban kell elvégezni, mint egy külön, a termelőtől különböző forgalmi szereplő kizárólagos funkciója jelenik meg. Ezzel azonban ez a különös tevékenység még korántsem jelenne meg úgy, mint az újratermelése folyamatában levő ipari tőkétől különböző és vele szemben önálló, különös tőke funkciója; ahogy valóban nem is mint ilyen jelenik meg ott, ahol az árukkal való kereskedést egyszerűen az ipari tőkés kereskedelmi utazói vagy más közvetlen ügynökei űzik. Tehát még egy második mozzanatnak is kell ehhez járulnia.

Másodszor: Ez azáltal kerül be, hogy az önálló forgalmi szereplő, a kereskedő, ebben a helyzetében pénztőkét (saját vagy kölcsönzött tőkét) előlegez. Ami az újratermelési folyamatában levő ipari tőke számára egyszerűen mint $\acute{A}–P$, az árutőke átváltozása pénztőkévé, vagyis puszta eladás mutatkozik, az a kereskedő számára mint $P–\acute{A}–P'$, mint egyazon áru vétele és eladása, és ezért mint az eladás révén való visszaáramlása hozzá annak a pénztőkének, amely a vásárláskor eltávolodik tőle.

Mindig $\acute{A}–P$, az árutőkének pénztőkévé való átváltoztatása az, ami a kereskedő számára – amennyiben tőkét előlegez, amikor az árut a termelőtől megveszi – mint $P–\acute{A}–P$ mutatkozik; mindig az árutőke első metamorfózisa, bár ugyanaz az aktus egy termelő számára, vagy az újratermelési folyamatában levő ipari tőke számára mint $P–\acute{A}$, a pénz visszaváltoztatása áruvá (termelési eszközökké), vagyis mint a metamorfózis második fázisa mutatkozhat. A vászontermelő számára $\acute{A}–P$, az árutőke átváltoztatása pénztőkévé, az első metamorfózis volt. Ez az aktus a kereskedő számára mint $P–\acute{A}$, mint pénztőkéjének árutőkévé való átváltoztatása mutatkozik. Ha mármost a vásznat eladja a fehérítőnek, akkor ez a fehérítő számára $P–\acute{A}$-t jelent, pénztőke átváltoztatását termelőtőkévé, vagyis a maga árutőkéjének második metamorfózisát; a kereskedő számára azonban $\acute{A}–P$-t jelent, az általa vásárolt vászon eladását. Valójában azonban a vászongyáros által termelt árutőkét csak most adták el véglegesen, vagyis a kereskedőnek ez a $P–\acute{A}–P$-je a két termelő között lejátszódó $\acute{A}–P$ számára csak közvetítő folyamatot jelent. Vagy tegyük fel, hogy a vászongyáros az eladott vászon értékének egy részén fonalat vásárol egy fonalkereskedőtől. Ily módon ez az ő számára $P–\acute{A}$. De a kereskedő számára, aki a fonalat eladja, ez $\acute{A}–P$, a fonal újraeladása; magának a fonalnak mint árutőkének a szempontjából pedig ez csak az ő végleges eladása, amelynek révén a forgalmi szférából a fogyasztási szférába lép át; $\acute{A}–P$, első metamorfózisának végleges lezárulása. Akár vásárol tehát a kereskedő az ipari tőkéstől, akár elad neki, $P–\acute{A}–P$-je, a kereskedőtőke körforgása, mindig csak azt fejezi ki, ami magára az árutőkére

mint a magát újratermelő ipari tőke átmeneti formájára vonatkozóan csak *Á–P*, csak első metamorfózisának a végrehajtása. A kereskedőtőke *P–Á*-ja csak az ipari tőkés számára egyszersmind *Á–P*, de nem az általa* termelt árutőke számára – csak az árutőke átmenése ez az ipari tőkés kezéből a forgalmi szereplő kezébe; csak a kereskedőtőke *Á–P*-je a funkcionáló árutőke végleges *Á–P*-je. *P–Á–P* csupán egyazon árutőke két *Á–P*-je, e tőke két egymást követő eladása, amely csak közvetíti az árutőke utolsó és végleges eladását.

Az árutőke tehát azáltal ölti az áruval kereskedő tőkében egy önálló tőkefajta alakját, hogy a kereskedő pénztőkét előlegez, amely csak annyiban értékesül tőkeként, csak annyiban funkcionál tőkeként, amennyiben kizárólag azzal foglalkozik, hogy az árutőke metamorfózisát, annak árutőke funkcióját, azaz pénzzé való átváltoztatását közvetíti, s ezt azáltal teszi, hogy folytonosan vesz és elad árukat. Kizárólag ezt a műveletet végzi; ez az ipari tőke forgalmi folyamatát közvetítő tevékenység a kizárólagos funkciója annak a pénztőkének, amellyel a kereskedő dolgozik. A kereskedő e funkció révén változtatja át pénzét pénztőkévé, jeleníti meg *P*-jét *P–Á–P'*-ként, s ugyanezen folyamat révén változtatja át az árutőkét áruval kereskedő tőkévé.

Az áruval kereskedő tőke, amennyiben és ameddig az árutőke formájában létezik – a társadalmi össztőke újratermelési folyamata szempontjából –, nyilvánvalóan nem más, mint az ipari tőkének még a piacon található, metamorfózisa folyamatában levő része, amely most mint árutőke létezik és funkcionál. Ezért a tőke teljes újratermelési folyamata szempontjából csak a kereskedő által előlegezett *pénz*tőkét kell most megvizsgálnunk, amelynek rendeltetése kizárólag a vétel és eladás, amely ezért csak az árutőke és pénztőke formáját ölti, de sohasem a termelőtőke formáját, és amely állandóan a tőke forgalmi szférájába van szorítva.

Mihelyt a termelő, a vászongyáros, a maga 30 000 rőf vásznát a kereskedőnek 3000 £-ért eladta, az így szerzett pénzen megveszi a szükséges termelési eszközöket és tőkéje újból belekerül a termelési folyamatba; termelési folyamata folytatódik, megszakítás nélkül halad tovább. Számára árujának pénzzé való átváltoztatása megtörtént. De magának a vászonnak a szempontjából, mint láttuk, az átváltozás még nem ment végbe. A vászon még nem változott vissza véglegesen pénzzé, még nem került bele mint használati érték sem a termelő, sem az egyéni fogyasztásba. A vászonkereskedő most a piacon ugyanazt az árutőkét képviseli, amelyet ott eredetileg a vászontermelő képviselt. Ez utóbbi számára a metamorfózis folyamata megrövidült, de csak azért, hogy a kereskedő kezében továbbtartson.

Ha a vászontermelőnek addig kellene várnia, amíg vászna valóban nem

áru többé, amíg az utolsó vevő, a termelő vagy egyéni fogyasztó kezébe megy át, akkor újratermelési folyamata megszakadna. Vagy, hogy azt meg ne szakítsa, kénytelen lett volna műveleteit korlátozni, vásznának kisebb részét fonallá, szénné, munkává stb., röviden a termelőtőke alkotóelemeivé változtatni és nagyobb részét pénztartalékként magánál tartani, hogy miközben tőkéjének egy része mint áru a piacon tartózkodik, másik része továbbfolytathassa a termelési folyamatot, úgyhogy amikor ez a második rész mint áru a piacra lép, az első rész pénzformában visszaáramlik. Tőkéjének ezt a megosztását a kereskedő közbejötte nem szünteti meg. De ha a kereskedő nem volna, a forgalmi tőke pénztartalék formájában meglevő részének mindig nagyobbnak kellene lennie a termelőtőke formájában foglalkoztatott részhez viszonyítva, és ennek megfelelően korlátozni kellene az újratermelés szintjét. Ehelyett most a termelő tőkéjének nagyobb részét alkalmazhatja állandóan a tulajdonképpeni termelési folyamatban és kisebb részét mint pénztartalékot.

Ennek fejében azonban most a kereskedőtőke formájában a társadalmi tőkének egy másik része tartózkodik állandóan a forgalmi szférában. Folyton csak arra alkalmazzák, hogy árut vegyenek és eladjanak. Úgy látszik tehát, hogy csak azokban a személyekben történik változás, akiknek ez a tőke a kezükben van.

Ha a kereskedő a 3000 £-ért nem vásznat vásárolna, azzal a szándékkal, hogy azt ismét eladja, hanem ezt a 3000 £-et ő maga termelő módon alkalmazná, akkor a társadalom termelőtőkéje megnövekednék. Ebben az esetben a vászontermelőnek persze tőkéje jelentékenyebb részét kellene pénztartalékként megtartania, és éppúgy a most ipari tőkéssé változott kereskedőnek is. Másrészt ha a kereskedő kereskedő marad, akkor a termelő időt takarít meg az eladásban, s ezt a termelési folyamat felügyeletére használhatja, míg a kereskedőnek egész idejét eladásra kell fordítania.

Ha a kereskedőtőke nem lépi túl szükséges arányait, fel kell tennünk, hogy:

1. A munka megosztása következtében a kizárólag vásárlással és eladással foglalkozó tőke (és az áruk megvásárlásához szükséges pénzen kívül ide tartozik az a pénz is, amelyet a kereskedői vállalkozás üzéséhez szükséges munkára, a kereskedő állandó tőkéjére, raktárépületekre, szállításra stb. kell fordítani) kisebb, mint akkor volna, hogy ha az ipari tőkésnek magának kellene foglalkoznia vállalkozása egész kereskedői részével.

2. Minthogy a kereskedő kizárólag ezzel foglalkozik, nemcsak a termelő számára változik át áruja hamarabb pénzzé, hanem maga az árutőke is gyorsabban megy át metamorfózisán, mint ahogy azt a termelő kezében tenné.

3. Az egész kereskedőtőkét az ipari tőkéhez való viszonyában tekintve, a kereskedőtőkének egyetlen megtérülése nemcsak egy termelési szféra sok tőkéjének megtérülését, hanem különböző termelési szférák számos tőkéjének megtérülését is képviselheti. Az előbbi az eset akkor, ha pl. a vászonkereskedő, miután 3000 £-jéért megvette egy vászontermelő termékét, s azt újra eladta, mielőtt még ugyanaz a termelő ugyanilyen árumennyiséget újra piacra dob, megveszi egy másik vászontermelő vagy több vászontermelő termékét, s ezt újra eladja, ily módon egyazon termelési szféra különböző tőkéinek megtérüléseit közvetítve. A második az eset akkor, ha pl. a kereskedő, miután a vásznat eladta, most selymet vásárol, tehát egy másik termelési szféra tőkéjének megtérülését közvetíti.

Általánosságban meg kell jegyezni: Az ipari tőke megtérülését nemcsak a forgalmi idő, hanem a termelési idő is korlátozza. A kereskedőtőke megtérülését – amennyiben az csak egy meghatározott árufajtával kereskedik – nem egyetlen ipari tőke megtérülése korlátozza, hanem ugyanazon termelési ág valamennyi ipari tőkéjének megtérülése. A kereskedő, miután az egyiknek a vásznát megvette és eladta, megveheti és eladhatja a másikét, mielőtt az első újra árut dob a piacra. Ugyanaz a kereskedőtőke tehát az egy termelési ágba befektetett tőkék különböző megtérüléseit egymás után közvetítheti; úgyhogy megtérülése nem valamely egymagában vett ipari tőke megtérüléseivel azonos, s ezért nemcsak azt az egy pénztartalékot pótolja, amelyet ennek az egymagában vett tőkésnek kellene készenlétben tartania. A kereskedőtőke megtérülését valamely termelési szférában természetesen korlátozza ennek a szférának az össztermelése. De nem korlátozza ugyanezen szféra egyes tőkéjének termelési határa vagy megtérülési ideje, amennyiben ezt a megtérülési időt a termelési idő szabja meg. Tegyük fel, hogy *A* olyan árut szállít, amelynek termeléséhez három hónapra van szükség. Miután a kereskedő ezt az árut megvette és mondjuk egy hónap alatt eladta, megveheti és eladhatja egy másik termelőnek ugyanezt a termékét. Vagy miután eladta pl. egy bérlő gabonáját, ugyanezzel a pénzzel megveheti és eladhatja a másikét stb. Tőkéjének megtérülését az a gabonatömeg korlátozza, amelyet adott időn belül, pl. egy éven belül egymás után megvehet és eladhat, míg a bérlő tőkéjének megtérülését – a forgalmi időtől eltekintve – az egy évig tartó termelési idő korlátozza.

De egyazon kereskedőtőkének a megtérülése éppúgy közvetítheti különböző termelési ágak tőkéinek megtérüléseit.

Ha egyazon kereskedőtőke különböző megtérülésekben arra szolgál, hogy különböző árutőkéket egymás után pénzzé változtasson, ezeket tehát sorjában megveszi és eladja, akkor mint pénztőke az árutőkével kapcsolatban

ugyanazt a funkciót végzi, amelyet egyáltalában a pénz végez az árukkal kapcsolatban egy adott periódus alatti forgásainak száma által.

A kereskedőtőke megtérülése nem azonos a vele egyenlő nagyságú ipari tőke megtérülésével vagy egyszeri újratermelésével; ellenkezőleg, több ilyen – akár egyazon termelési szférához, akár különböző szférákhoz tartozó – tőke megtérülésének összegével egyenlő. Minél gyorsabban térül meg a kereskedőtőke, annál kisebb, minél lassabban térül meg, annál nagyobb az egész pénztőkének az a része, amely kereskedőtőkeként szerepel. Minél fejletlenebb a termelés, annál nagyobb a kereskedőtőke összege az egyáltalában a forgalomba dobott áruk összegéhez viszonyítva; de annál kisebb abszolúte vagy fejlettebb állapotokkal összehasonlítva. És megfordítva. Ilyen fejletlen állapotok között ezért a tulajdonképpeni pénztőke legnagyobb része a kereskedők kezén van, akiknek vagyona így a többi vagyonnal szemben a pénzvagyont alkotja.

A kereskedő által előlegezett pénztőke forgásának sebessége függ: 1. attól a sebességtől, amellyel a termelési folyamat megújul és a különböző termelési folyamatok egymásba kapcsolódnak; 2. a fogyasztás sebességétől.

Ahhoz, hogy a kereskedőtőke pusztán a fent szemügyre vett megtérülést végezze, nem szükséges, hogy egész értékterjedelme fejében először árut vegyen, majd azt eladja, hanem a kereskedő mindkét mozgást egyidejűleg végzi. Tőkéje ekkor két részre oszlik. Az egyik árutőkéből, a másik pénztőkéből áll. Itt vásárol és ezzel pénzét áruvá változtatja. Ott elad és ezzel az árutőke másik részét pénzzé változtatja. Az egyik oldalon tőkéje mint pénztőke visszaáramlik hozzá, míg a másikon árutőke folyik hozzá. Minél nagyobb része létezik az egyik formában, annál kisebb a másikban. Ez váltakozik és kiegyenlítődik. Ha a pénz forgalmi eszközként való alkalmazásával fizetési eszközként való alkalmazása és az ebből kinövő hitelrendszer kapcsolódik össze, akkor a kereskedőtőke pénztőke része még tovább csökken azoknak az ügyleteknek a nagyságához viszonyítva, amelyeket ez a kereskedőtőke lebonyolít. Ha 1000 £-ért 3 havi határidőre bort veszek, és a bort a 3 hónap letelte előtt készpénzért eladom, akkor ehhez az ügylethez egy fillért sem kell előlegeznem. Ebben az esetben az is tökéletesen világos, hogy az a pénztőke, amely itt mint kereskedőtőke szerepel, éppenséggel nem más, mint maga az ipari tőke, pénztőke formájában, vagyis a pénz formájában magához visszaáramló ipari tőke. (Az, hogy a termelő, aki 1000 £-ért 3 havi határidőre adta el áruját, az erről szóló váltót, azaz adóssághelyet a bankárnál leszámítoltathatja, mit sem változtat a dolgon és semmi köze sincs az árukereskedő tőkéjéhez.) Ha az áru piaci ára időközben esne, mondjuk $^1/_{10}$-del, a kereskedő nemcsak hogy profitra nem tenne szert, hanem egy-

általában 3000 £ helyett csak 2700-at kapna vissza. Ahhoz, hogy fizethessen, 300 £-et hozzá kellene tennie. Ez a 300 £ csak az árkülönbözet kiegyenlítésére szolgáló tartalékként funkcionálna. De ugyanez érvényes a termelőre is. Ha ő maga adott volna el, akkor, áresés esetén, ő is veszített volna 300 £-et és tartaléktőke nélkül nem kezdhetné újra a termelést ugyanazon a szinten.

A vászonkereskedő 3000 £-ért vásznat vásárol a gyárostól; ez utóbbi ebből a 3000 £-ből pl. 2000-et fonal vásárlására fizeti; ezt a fonalat a fonalkereskedőtől vásárolja. A pénz, amellyel a gyáros a fonalkereskedőt kifizeti, nem a vászonkereskedő pénze; mert az ezen összegnek megfelelő árut kapott érte. Ez a pénz a gyáros saját tőkéjének pénzformája. A fonalkereskedő kezében ez a 2000 £ most mint visszaáramlott pénztőke jelenik meg; de mennyiben az, megkülönböztetve ettől a 2000 £-től mint a vászon levetett és a fonal felöltött pénzformájától? Ha a fonalkereskedő hitelre vásárolt és a fizetési határidő lejárta előtt készpénzért adott el, akkor ebben a 2000 £-ben nincsen egyetlen fillér kereskedőtőke sem, mely különbözne attól a pénzformától, amelyet körforgása folyamatában maga az ipari tőke magára ölt. Az áruval kereskedő tőke tehát, amennyiben nem az árutőke vagy pénztőke alakjában a kereskedő kezében levő ipari tőke puszta formája, annyiban nem egyéb, mint a pénztőkének az a része, amely magáé a kereskedőé és amelyet áruk vásárlásában és eladásában megforgatnak. Ez a rész csökkentett méretekben a termeléshez előlegezett tőkének azt a részét képviseli, amelynek mint pénztartaléknak, vásárlóeszköznek, folyton az ipari tőkés kezében kellene lennie és folyton az ő pénztőkéjükként kellene forognia. Ez a rész most, csökkentve, a kereskedő tőkések kezén van; mint olyan, folyton a forgalmi folyamatban funkcionál. Az össztőkének az a része ez, melynek – a jövedelem elköltését figyelmen kívül hagyva – mint vásárlóeszköznek állandóan a piacon kell forognia, hogy az újratermelési folyamat folytonosságát fenntartsa. Ez az össztőkéhez viszonyítva annál kisebb, minél gyorsabb az újratermelési folyamat és minél fejlettebb a pénz fizetési eszköz funkciója, azaz mennél fejlettebb a hitelrendszer.[38]

[38] Ramsay a kereskedőtőkét, hogy termelőtőkének minősíthesse, összecseréli a szállítóiparral és a kereskedelmet így nevezi: „áruk egyik helyről a másikra való szállítása". („An Essay on the Distribution of Wealth", 19. old.) Ugyanez az összecserélés már Verrinél („Meditazioni sulla Economia Politica", 4. § [Milano 1804, 32. old.]) és Saynél „Traité d'économie politique", I. 14., 15. old.) megtalálható. – „Elements of Political Economy"-jában (Andover és New York 1835) S. P. Newman ezt mondja: „A társadalom fennálló gazdasági berendezkedései mellett az a művelet, amelyet a kereskedő tulajdonképpen végez – hogy a termelő és a fogyasztó között áll, az előbbinek tőkét előlegez és viszonzásul termékeket kap, majd ezeket a termékeket átadja az utóbbinak és viszonzásul tőkét kap vissza –, olyan ügylet,

A kereskedőtőke nem egyéb, mint a forgalmi szférán belül funkcionáló tőke. A forgalmi folyamat a teljes újratermelési folyamat egyik fázisa. A forgalmi folyamatban azonban nem termelnek semmiféle értéket, tehát értéktöbbletet sem. Csak ugyanannak az értéktömegnek a formaváltozásai mennek végbe. Valójában nem történik más, mint áruk metamorfózisa, amelynek mint olyannak semmi köze értékalkotáshoz vagy értékváltozáshoz. Ha a termelt áru eladásánál értéktöbbletet realizálnak, akkor ez azért történik, mert az már benne létezett; ezért a második aktusnál, a pénztőkének árura (a termelés elemeire) való visszacserélésénél sem realizál értéktöbbletet a vevő, hanem itt a pénznek termelési eszközökre és munkaerőre való kicserélése csak bevezeti az értéktöbblet termelését. Ellenkezőleg. Amennyiben ezek a metamorfózisok forgalmi időbe kerülnek – olyan időbe, amely alatt a tőke egyáltalában nem termel, tehát értéktöbbletet sem –, ez az idő korlátozása az értékalkotásnak, és az értéktöbblet mint profitráta éppen fordított arányban fejeződik majd ki a forgalmi idő tartamával. A kereskedőtőke tehát sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoz létre, azaz közvetlenül nem. Amennyiben hozzájárul a forgalmi idő megrövidítéséhez, közvetve segítheti az ipari tőkés által termelt értéktöbblet gyarapítását. Amennyiben segít a piacot bővíteni és közvetíti a munka megosztását a tőkék között, tehát lehetővé teszi a tőke számára, hogy nagyobb szinten dolgozzék, funkciója előmozdítja az ipari tőke termelékenységét és felhalmozását. Amennyiben a forgalmi időt megrövidíti, emeli az értéktöbblet arányát az előlegezett tőkéhez, tehát a profitrátát. Amennyiben csökkenti a tőkének azt a részét, amely mint pénztőke a forgalmi szférához van béklyózva, növeli a tőkének közvetlenül a termelésben alkalmazott részét.

---

amely megkönnyíti a közösség gazdasági folyamatát és egyúttal értéket tesz hozzá a termékekhez, amelyekre vonatkozólag végzik." (174. old.) A termelő és a fogyasztó így a kereskedő közbejotte révén pénzt és időt takarít meg. Ez a szolgálat tőke és munka előlegezését követeli meg és meg kell jutalmazni, „minthogy értéket tesz hozzá a termékekhez, mert ugyanazok a termékek a fogyasztók kezében többet érnek, mint a termelők kezében". S így neki a kereskedelem, éppúgy, mint Say úrnak „a szó szoros értelmében termelő aktusként" jelenik meg. (175. old.) Newmannek ez a nézete alapjában hibás. Valamely áru *használati értéke* azért nagyobb a fogyasztó kezében, mint a termelő kezében, mert egyáltalán csak itt realizálódik. Valamely áru használati értéke ugyanis csak akkor realizálódik, csak akkor kezd funkcionálni, amikor az áru átlép a fogyasztás szférájába. A termelő kezében csak potenciális formában létezik. Az árut azonban nem kétszer fizetik meg, először csereértékét, s azután még külön a használati értékét. Azzal, hogy a csereértékét megfizetem, sajátítom el a használati értékét. S a csereérték a legcsekélyebb mértékben sem növekszik azáltal, hogy az áru a termelőnek vagy a közvetítő kereskedőnek kezéből átmegy a fogyasztóéba.

Tizenhetedik fejezet

A kereskedelmi profit

A II. könyvben* láttuk, hogy a tőkének a forgalom területén betöltött tiszta funkciói – azok a műveletek, amelyeket az ipari tőkésnek el kell végeznie, hogy, először, árui értékét realizálja, és, másodszor, ezt az értéket visszaváltoztassa az áru termelésének elemeivé, az árutőke *Á'–P–Á* átalakulásait közvetítő műveletek, vagyis az eladás és vétel aktusai – sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre. Ellenkezőleg, megmutatkozott, hogy az ehhez szükséges idő objektíve az áruk és szubjektíve a tőkés vonatkozásában korlátokat állít az érték- és értéktöbbletképzés elé. Ami érvényes magának az árutőkének az átalakulására, az természetesen semmiképpen nem változik azáltal, hogy e tőke egy része az áruval kereskedő tőke alakját ölti fel, vagy, hogy azok a műveletek, amelyek az árutőke átalakulását közvetítik, mint a tőkések egy különös csoportjának különös foglalkozása, vagy mint a pénztőke egy részének kizárólagos funkciója jelennek meg. Ha az áruknak maguk az ipari tőkések által történő eladása és vétele – és ebben oldódik fel az árutőke *Á'–P– Á* átalakulása – nem értéket vagy értéktöbbletet létrehozó művelet, akkor azáltal sem válhat azzá, hogy nem ezek, hanem más személyek végzik el. Ha, továbbá, a társadalmi össztőke ama része, amelynek állandóan pénztőkeként kell rendelkezésre állnia, hogy az újratermelési folyamatot a forgalmi folyamat meg ne szakítsa, hanem folytonos legyen – ha ez a pénztőke sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoz létre, akkor ezekre a tulajdonságokra nem tehet szert azáltal, hogy ugyanezeknek a funkcióknak az elvégzésére nem az ipari tőkés, hanem a tőkések egy másik csoportja dobja állandóan a forgalomba. Arra, hogy a kereskedőtőke közvetve mennyiben lehet termelő, már utaltunk és ezt később még részletesebben meg fogjuk tárgyalni.

Az áruval kereskedő tőke tehát – ha leválasztjuk róla mindazokat a különnemű funkciókat, amelyekkel összefonódhat, a raktározást, szállítmányozást, fuvarozást, szortírozást, kicsinybeni szétosztást, és igazi funkciójára, az eladás céljából való vételre korlátozzuk – nem hoz létre sem értéket, sem

értéktöbbletet, hanem csak közvetíti ezek realizálását és ezzel egyszersmind az áruk valóságos cseréjét, egyik kézből a másikba való átkerülésüket, a társadalmi anyagcserét. Minthogy azonban az ipari tőke forgalmi fázisa éppúgy az újratermelési folyamat egyik fázisa, mint a termelés, a forgalmi folyamatban önállóan funkcionáló tőkének éppúgy az évi átlagprofitot kell hoznia, mint a termelés különböző ágaiban funkcionáló tőkének. Ha a kereskedőtőke magasabb százalékú átlagprofitot hozna, mint az ipari tőke, akkor az ipari tőke egy része kereskedőtőkévé változna. Ha alacsonyabb átlagprofitot hozna, az ellenkező folyamat menne végbe, a kereskedőtőke egy része ipari tőkévé változna át. Egyik tőkenem sem tudja rendeltetését, funkcióját nagyobb könnyedséggel változtatni, mint a kereskedőtőke.

Minthogy a kereskedőtőke maga nem hoz létre értéktöbbletet, világos, hogy az átlagprofit formájában reá eső értéktöbblet annak az értéktöbbletnek egy része, amelyet az egész termelőtőke hozott létre. A kérdés azonban most már ez: hogyan vonzza magához a kereskedőtőke a termelőtőke által létrehozott értéktöbbletet vagy profit reá eső részét?

Csak látszat, hogy a kereskedelmi profit puszta felár, az áruk árának névleges felemelése értékük fölé.

Világos, hogy a kereskedő a maga profitját csak az általa eladott áruk árából szerezheti, sőt, hogy ennek a profitnak, amelyre áruinak eladásakor szert tesz, egyenlőnek kell lennie a különbözettel azon ár között, amelyen vásárol és amelyen elad, azzal a többlettel, amellyel az utóbbi az előbbit meghaladja.

Lehetséges, hogy az áruba megvásárlása után és eladása előtt pótlólagos költségek (forgalmi költségek) kerülnek be, s ugyanúgy lehetséges, hogy ez nem történik meg. Ha ilyen költségek bekerülnek, akkor világos, hogy az eladási árnak a vételár fölötti többlete nemcsak profitot fejez ki. A vizsgálat egyszerűsítése céljából egyelőre feltételezzük, hogy ilyen költségek nem kerülnek be.

Az ipari tőkés számára az áruinak eladási ára és vételára közti különbség az illető áruk termelési ára és költségára közti különbséggel egyenlő, vagy, ha a társadalmi össztőkét vizsgáljuk, az áruk értéke és a tőkések szempontjából való költségára közti különbséggel, ami viszont a bennük tárgyiasult munka összmennyisége és a bennük tárgyiasult megfizetett munka mennyisége közti különbségben oldódik fel. Az ipari tőkés által megvásárolt áruk, mielőtt mint eladó árukat újra visszadobnák őket a piacra, átmennek a termelési folyamaton, s csak ebben a folyamatban termelik meg áruk később profitként realizálandó alkotórészét. Az árukereskedővel azonban másként áll a dolog. Az árukat csak addig tartja kezében, ameddig forgalmi folyamatukban vannak. A kereskedő csak továbbfolytatja a termelő tőkés által meg-

kezdett eladásukat, áraik realizálását, ennélfogva az árukkal semmiféle olyan közbenső folyamatot nem végeztet, amelynek során újra értéktöbbletet szívhatnának magukba. Az ipari tőkés az addig termelt értéktöbbletet vagy profitot a forgalomban csak realizálja, a kereskedőnek viszont a forgalomban és a forgalom révén profitját nemcsak realizálnia kell, hanem előbb meg is kell szereznie. Látszólag ez csak úgy lehetséges, hogy az árukat, amelyeket az ipari tőkéstől termelési árukon, vagy, ha az egész árutőkét tekintjük, értékükön vásárolt meg, termelési áruk fölött adja el, árukhoz névleges felárat csap hozzá, tehát, az egész árutőkét tekintve, azt értéke fölött adja el s névleges értékének ezt a reális értéke fölötti többletét zsebre vágja, egyszóval az árukat drágábban adja el, mint amennyit érnek.

A felárnak ez a formája igen egyszerűen megérthető. Pl. egy rőf vászon 2 sh.-be kerül. Ha újraeladásával 10% profitra akarok szert tenni, $^1/_{10}$-et hozzá kell csapnom az árhoz, tehát rőfjét 2 sh. 2 $^2/_5$ d.-ért kell eladnom. Akkor a vászon valóságos termelési ára és eladási ára között a különbözet = 2 $^2/_5$ d., s ez a 2 sh.-re 10% profit. Ekkor ténylegesen olyan áron adom el a vevőnek a rőf vásznat, amely valójában 1 $^1/_{10}$ rőf ára. Vagy, ami ugyanarra lyukad ki: Teljesen olyan a helyzet, mintha csak $^{10}/_{11}$ rőföt adnék el a vevőnek 2 sh.-ért és $^1/_{11}$ rőföt megtartanék magamnak. Valóban, 2 $^2/_5$ d.-ért visszavásárolhatok $^1/_{11}$ rőf vásznat, rőfjét 2 sh. 2 $^2/_5$ d.-vel számítva. Ez tehát csak kerülő út volna ahhoz, hogy az áruk árának névleges emelése révén részt kapjak az értéktöbbletből és többlettermékből.

Ez a kereskedelmi profitnak az áruk árához csapott felár révén való realizálása, ahogyan eleinte a jelenségben mutatkozik. És valójában az az egész elképzelés, hogy a profit az áruk névleges áremeléséből, illetve értékük fölött történő eladásából ered, a kereskedelmi tőke szemléletéből származott.

Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, hamarosan kitűnik, hogy ez puszta látszat, s hogy – a tőkés termelési módot az uralkodó termelési módnak előfeltételezve – a kereskedelmi profit nem ezen a módon realizálódik. (Itt mindig az átlagról van szó, nem egyes esetekről.) Miért feltételezzük, hogy az árukereskedő csak azáltal tud áruira mondjuk 10% profitot realizálni, hogy 10%-kal termelési áruk fölött adja el őket? Mert feltettük, hogy ezen áruk termelője, az ipari tőkés (aki az ipari tőkének a külvilággal szemben való megszemélyesítőjeként mindig mint „a termelő" szerepel), az árukat termelési árukon adta el a kereskedőnek. Ha az áruknak az árukereskedő által fizetett vételára termelési árukkal, végső soron értékükkel egyenlő, úgyhogy ily módon az áruk termelési ára, végső soron értéke a kereskedő számára a költségárat jelenti, akkor szükségképpen az a többlet, amellyel a kereskedő által bevételezett eladási ár az általa fizetett vételárat

meghaladja – és csak ez a különbözet a forrása a kereskedő profitjának –, valójában az áruk kereskedelmi árának termelési áruk feletti többlete, és végső soron a kereskedő valamennyi árut értéke fölött adja el. De miért tettük fel, hogy az ipari tőkés az árukat termelési árukon adja el a kereskedőnek? Vagy, jobban mondva, mit foglalt magában ez a feltevés? Azt, hogy a kereskedelmi tőke (itt még csak mint áruval kereskedő tőkével van vele dolgunk) nem kerül bele az általános profitráta kialakításába. Az általános profitráta tárgyalásánál szükségképpen ebből az előfeltevésből indultunk ki, először is azért, mert a kereskedelmi tőke mint olyan akkor még nem létezett számunkra; s másodszor, mert az átlagprofitot és ennélfogva az általános profitrátát először szükségképpen mint a különböző termelési területek ipari tőkéi által valóban termelt profitok, illetve értéktöbbletek kiegyenlítődését kellett kifejteni. A kereskedőtőke esetében viszont olyan tőkével van dolgunk, amely részesedik a profitból, noha nem vett részt annak termelésében. Szükséges tehát, hogy előző fejtegetésünket most kiegészítsük.

Tegyük fel, hogy az év folyamán előlegezett ipari össztőke = 720_c+180_v = = 900 (mondjuk millió font sterling) és $m' = 100\,\%$. A termék tehát = = $720_c+180_v+180_m$. Ha azután ezt a terméket, vagyis a termelt árutőkét *Á*-nak nevezzük, akkor értéke vagy termelési ára (minthogy az áruk összességére vonatkozóan a kettő egybeesik) = 1080, és a 900 össztőkére eső profitráta = $20\,\%$. Ez a $20\,\%$ a korábban kifejtettek alapján az átlagprofitráta, mivel az értéktöbbletet itt nem erre vagy arra a különös szerves összetételű tőkére, hanem az ipari össztőkére számítottuk, amelynek összetétele átlagos. *Á* tehát = 1080 és a profitráta = $20\,\%$. Most azonban feltesszük, hogy e 900 £ ipari tőkén kívül hozzájön még 100 £ kereskedőtőke, amely nagyságához mérten ugyanúgy részesedik a profitból, mint az ipari tőke. Az előfeltételezés szerint a kereskedőtőke az 1000 össztőkének $^1/_{10}$-e. A 180 összértéktöbbletből tehát $^1/_{10}$-del részesedik, s ily módon $18\,\%$-os rátával tesz szert profitra. Valójában tehát az össztőke többi $^9/_{10}$ része között szétosztandó profit már csak = 162, vagyis a 900 tőkére ugyancsak = $18\,\%$. Az az ár tehát, amelyen *Á*-t a 900 ipari tőke birtokosai az árukereskedőknek eladják = $720_c+180_v+162_m = 1062$. Ha tehát a kereskedő a maga 100 tőkéjéhez hozzácsapja a $18\,\%$ átlagprofitot, akkor az árukat 1062+18 = 1080-ért, azaz termelési árukon, vagy, az egész árutőkét tekintve, értékükön adja el, habár profitjára csak a forgalomban és csak a forgalom révén tesz szert, s csak azáltal, hogy az az ár, amelyen a kereskedő elad, magasabb, mint amelyen vásárol. Az árukat azonban mégsem értékük, illetve termelési áruk fölött adja el, éppen azért nem, mert az ipari tőkésektől értékük, illetve termelési áruk alatt vásárolta őket.

A kereskedőtőke tehát meghatározó módon bekerül az általános profitráta képzésébe abban az arányban, amelyben részét alkotja az össztőkének. Amikor tehát az adott esetben azt mondjuk: az átlagprofitráta = 18%, ez 20% volna, ha az össztőke $^1/_{10}$-e nem volna kereskedőtőke s ezáltal az általános profitráta $^1/_{10}$-del nem csökkenne. Ezzel sor kerül a termelési ár közelebbi, megszorító meghatározására is. Termelési áron ezentúl is az árunak az az ára értendő, amely = költségeivel (a benne foglalt állandó+változó tőke értékével)+az erre eső átlagprofittal. De ennek az átlagprofitnak most más a meghatározása. A termelő össztőke által létrehozott összprofit határozza meg; de nem erre a termelő össztőkére számítva, nem úgy, hogy ha az utóbbi mint fentebb = 900 és a profit = 180, akkor az átlagprofitráta = $= \frac{180}{900} = 20\%$, hanem az egész termelő- + kereskedőtőkére számítva, úgy, hogy ha a termelőtőke 900 és a kereskedőtőke 100, akkor az átlagprofitráta $= \frac{180}{1000} = 18\%$. A termelési ár tehát = k (a költségek) + 18, nem pedig = $k+20$. Az átlagprofitrátába az összprofitnak a kereskedőtőkére eső része már bele van számítva. Az egész árutőke valóságos értéke vagy termelési ára ezért = $k+p+h$ (ahol h a kereskedelmi profit). A termelési ár, vagyis az az ár, amelyen az ipari tőkés mint olyan elad, alacsonyabb tehát, mint az áru valóságos termelési ára; vagy, ha az áruk összességét tekintjük, azok az árak, amelyeken az ipari tőkések osztálya eladja ezeket, alacsonyabbak, mint értékük. Így a fenti esetben: 900 (költségek) + a 900-ra eső 18%, vagyis 900+162 = 1062. Mármost a kereskedő azáltal, hogy 118-ért adja el azt az árut, ami neki 100-ba kerül, persze hozzácsap 18%-ot; minthogy azonban az áru, amelyet 100-ért vásárolt, 118-at ér, nem értéke fölött adja el. A termelési ár kifejezést a továbbiakban a fentebb kifejtett pontosabb értelemben használjuk. Akkor világos, hogy az ipari tőkés profitja az áru termelési árának a költségára fölötti többletével egyenlő, a kereskedelmi profit pedig, ettől az ipari profittól megkülönböztetve, az áru eladási árának a termelési ára fölötti többletével egyenlő, amely termelési ár a kereskedő számára az áru vételára; hogy az áru valóságos ára azonban = termelési ára + a merkantil (kereskedelmi) profit. Mint ahogy az ipari tőke csak olyan profitot realizál, amely értéktöbbletként már benne rejlik az áru értékében, a kereskedelmi tőke is csak azért realizál profitot, mert az árunak az ipari tőke által realizált árában még nincs realizálva az egész értéktöbblet vagy profit.[39] Az az ár tehát, amelyen a kereskedő elad, nem azért magasabb,

[39] John Bellers.*

mint az, amelyen vásárol, mert az előbbi nagyobb a teljes értéknél, hanem azért, mert az utóbbi kisebb annál.

A kereskedőtőke tehát belekerül az értéktöbbletnek átlagprofittá való kiegyenlítődésébe, bár nem kerül bele ennek az értéktöbbletnek a termelésébe. Ezért az általános profitrátában már benne foglaltatik az értéktöbbletből az a levonás, amely a kereskedőtőkének jut, tehát az ipari tőke profitjából való levonás.

Az eddigiekből következik:

1. Minél nagyobb a kereskedőtőke az ipari tőkéhez képest, annál kisebb az ipari profit rátája és fordítva.

2. Ha az első szakaszban kitűnt, hogy a profitráta mindig kisebb rátát fejez ki, mint a valóságos értéktöbblet rátája, azaz a munka kizsákmányolási fokát mindig kicsinyítve fejezi ki, pl. a fenti $720_c+180_v+180_m$ esetben a 100%-os értéktöbbletrátát csak mint 20%-os profitrátát fejezi ki – most ez az eltérés még fokozottabb, mert most maga az átlagprofitráta, ha beleszámítják a kereskedőtőkére jutó részt, megint kisebbnek jelenik meg, itt 20% helyett 18%-nak. A közvetlenül kizsákmányoló tőkés profitjának átlagrátája tehát kisebbnek tünteti fel a profitrátát, mint amilyen az valóban.

Minden egyéb körülményt változatlannak előfeltételezve, a kereskedőtőke viszonylagos terjedelme fordított arányban áll megtérülésének sebességével, tehát fordított arányban egyáltalában az újratermelési folyamat energiájával (ez alól azonban a kiskereskedők tőkéje, ez a korcsfajta, kivétel). A tudományos elemzés során az általános profitráta képződése úgy jelenik meg, mint ami az ipari tőkékből és ezek konkurrenciájából indul ki, és a kereskedőtőke közbejötte csak később helyesbíti, egészíti ki és módosítja. A történelmi fejlődés során a dolog éppen fordítva van. A kereskedelmi tőke az, amely először határozza meg az áruk árát többé-kevésbé értékükkel, és az újratermelési folyamatot közvetítő forgalom szférája az, amelyben először alakul ki általános profitráta. Eredetileg a kereskedelmi profit határozza meg az ipari profitot. Csak miután a tőkés termelési mód érvényre jutott és maga a termelő kereskedővé lett, redukálódik a kereskedelmi profit az összértéktöbbletnek arra a megfelelő hányadára, amely a kereskedelmi tőkét mint a társadalmi újratermelési folyamatban foglalkoztatott össztőke megfelelő hányadát megilleti.

A profitoknak a kereskedőtőke közbejötte által történt kiegészítő kiegyenlítődésében megmutatkozott, hogy a kereskedő előlegezett pénztőkéje fejében az áru értékébe nem kerül be semmi pótlólagos elem, hogy az a felár, amelynek révén a kereskedő a profitjára szert tesz, csak az árunak azzal az értékrészével egyenlő, amelyet a termelőtőke az áru termelési árában nem

számított fel, amelyet elengedett. Ezzel a pénztőkével ugyanis úgy áll a dolog, mint az ipari tőkés állótőkéjével, amennyiben azt nem fogyasztották el, amennyiben tehát értéke nem eleme az áru értékének. Abban az árban ugyanis, amelyen a kereskedő pénzben, $= P$, az árutőkét megveszi, pótolja ennek termelési árát. Az az ár, amelyen elad, mint korábban kifejtettük, $= P + \Delta P$, amely ΔP az áru árához való, az általános profitráta által meghatározott hozzáadást fejezi ki. Tehát ha eladja az árut, akkor ΔP-n kívül visszaáramlik hozzá az az eredeti pénztőke, amelyet áruk vásárlására előlegezett. Itt ismét kitűnik, hogy a kereskedő pénztőkéje egyáltalán nem egyéb, mint az ipari tőkés pénztőkévé átváltozott árutőkéje, olyan tőke, amely éppúgy nem befolyásolhatja ennek az árutőkének az értéknagyságát, mint az, ha ezt nem a kereskedőnek, hanem közvetlenül a végső fogyasztónak adták volna el. Valójában pusztán anticipálja az áru megfizetését az utóbbi részéről. Ez azonban csak akkor helyes, ha, mint eddig, feltételezzük, hogy a kereskedőnek nincsenek költségei, vagyis hogy, azon a pénztőkén kívül, amelyet előlegeznie kell, hogy az árut a termelőtől megvegye, semmiféle más tőkét, sem álló-, sem forgótőkét az áruk átalakulásának, a vételnek és eladásnak a folyamatában nem kell előlegeznie. De mint ahogy a forgalmi költségek szemügyrevételekor (II. könyv 6. fej.) láttuk, ez nem így van. S ezek a forgalmi költségek részint olyanok, amelyeket a kereskedőnek a forgalom más szereplőitől kell visszakövetelnie, részint olyanok, amelyek közvetlenül a maga sajátos foglalkozásából erednek.

Bármifélék is ezek a forgalmi költségek; akár tisztán a kereskedői üzletből mint olyanból fakadnak, tehát a kereskedő sajátos forgalmi költségeihez tartoznak; akár olyan tételek, amelyek utólagos, a forgalmi folyamatba belenyúló termelési folyamatokból fakadnak, mint szállítmányozás, közlekedés, megőrzés stb.: mindig feltételezik, hogy a kereskedő az áruvásárlásra előlegezett tőkén kívül egy pótlólagos tőkét előlegezett e forgalmi eszközök megvásárlására és kifizetésére. Amennyiben ez a költségelem forgótőkéből áll, teljesen, amennyiben állótőkéből áll, elhasználódásához mérten, mint pótlólagos elem, belekerül az áruk eladási árába; de mint olyan elem kerül bele, amely névleges értéket alkot, még akkor is, ha mint a tisztán kereskedői forgalmi költségek, valójában semmit sem tesz hozzá az áru értékéhez. De akár forgó-, akár álló-, ez az egész pótlólagos tőke belekerül az általános profitráta képzésébe.

A tisztán kereskedői forgalmi költségek (tehát beleértve a szállítmányozás, közlekedés, megőrzés stb. költségeit) azokra a költségekre oldódnak fel, amelyek az áru értékének realizálásához, akár áruból pénzzé, akár pénzből áruvá való átváltoztatásához, az áru cseréjének lebonyolításához szüksé-

gesek. Eközben teljesen eltekintünk azoktól az esetleges termelési folyamatoktól, amelyek a forgalmi aktus alatt folytatódnak és amelyektől a kereskedői üzlet teljesen különválva létezhetik; mint ahogy csakugyan pl. a valóságos közlekedési ipar és a szállítmányozás a kereskedelemtől teljesen különböző iparágak lehetnek és azok is, s a megvásárlásra és eladásra váró áruk is tárolhatnak dokkokban és más közraktárakban, s az ebből fakadó költségeket harmadik személyek számítják fel a kereskedőnek, amennyiben ezeket neki kell előlegezni. Mindez előfordul a tulajdonképpeni nagykereskedelemben, ahol a kereskedőtőke a legtisztább alakban és más funkciókkal a legkevésbé összevegyülve jelenik meg. A fuvarozási vállalkozó, a vasúttársaság igazgatója, a hajótulajdonos nem „kereskedő". Azok a költségek, amelyeket itt szemügyre veszünk, a vásárlás és az eladás költségei. Már korábban megjegyeztük, hogy ezek számolásra, könyvelésre, piaci költségekre, levelezésre stb. oldódnak fel. Az ehhez szükséges állandó tőke irodahelyiségből, papírból, portóból stb. áll. A többi költség a kereskedelmi bérmunkások alkalmazására előlegezett változó tőkére oldódik fel. (A szállítmányozási és közlekedési költségeket, vámelőlegeket stb. részben úgy tekinthetjük, hogy a kereskedő ezeket az áruk megvásárlásánál előlegezi, s ezért az ő szempontjából belekerülnek a vételárba.)

Valamennyi ilyen költség nem az áruk használati értékének termelése, hanem értékük realizálása során merül fel; tiszta forgalmi költségek. A közvetlen termelési folyamatba nem kerülnek bele, de belekerülnek a forgalmi folyamatba, ezért az újratermelés összfolyamatába.

E helyütt bennünket e költségek egyetlen része érdekel, az, amelyet változó tőkére fordítanak. (Ezenkívül meg kellene vizsgálni: Először, hogyan érvényesül a forgalmi folyamatban az a törvény, hogy az áru értékébe csak szükséges munka kerül bele. Másodszor, hogyan jelenik meg a felhalmozás a kereskedőtőkénél. Harmadszor, hogyan funkcionál a kereskedőtőke a társadalom valóságos újratermelési összfolyamatában.)

Ezek a költségek abból erednek, hogy a terméknek gazdaságilag áru formája van.

Ha az a munkaidő, amelyet az ipari tőkések maguk vesztegetnek el arra, hogy áruikat közvetlenül egymásnak adják el – tehát, objektíven szólva, az áruk forgalmi ideje –, ezekhez az árukhoz semmiféle értéket nem tesz hozzá, akkor világos, hogy e munkaidő nem kap más jelleget azáltal, hogy az ipari tőkés helyett a kereskedőre hárul. Az árunak (terméknek) pénzzé és a pénznek áruvá (termelési eszközzé) való átváltoztatása szükségszerű funkciója az ipari tőkének és ezért szükségszerű művelete a tőkésnek, aki valójában csupán a megszemélyesített, saját tudattal és akarattal felruházott tőke.

De ezek a funkciók sem az értéket nem gyarapítják, sem értéktöbbletet nem teremtenek. A kereskedő azáltal, hogy e műveleteket elvégzi, vagyis folytatja a tőke funkcióinak ellátását a forgalom területén, miután a termelő tőkés ezt már abbahagyta, csak az ipari tőkés helyére lép. Azt a munkaidőt, amelybe ezek a műveletek kerülnek, a tőke újratermelési folyamatában szükséges műveletekre fordítják, de ez a munkaidő nem tesz hozzá semmi értéket. Ha a kereskedő ezeket a műveleteket nem végezné el (tehát az ehhez szükséges munkaidőt sem használná fel), akkor tőkéjét nem az ipari tőke forgalmi ágenseként használná fel; nem folytatná az ipari tőkés félbehagyott funkcióját és ezért nem is részesednék mint tőkés, előlegezett tőkéje arányában, abból a profittömegből, amelyet az ipari tőkések osztálya termel. Ahhoz tehát, hogy az értéktöbblet tömegéből részesedjék, hogy az általa nyújtott előleget mint tőkét értékesítse, a kereskedő tőkésnek nem kell bérmunkásokat alkalmaznia. Ha üzlete és tőkéje kicsi, maga lehet az egyetlen munkás, akit alkalmaz. Fizetsége a profitnak az a része, amely az áruk vételára és valóságos termelési ára közötti különbözetből ered.

Másrészt, ha a kereskedő által előlegezett tőke terjedelme kicsiny, az is előfordulhat, hogy a profit, amelyet realizál, egyáltalán nem nagyobb, sőt esetleg kisebb, mint valamelyik jobban fizetett szakképzett bérmunkás munkabére. Valóban, a kereskedő mellett ott funkcionálnak a termelő tőkés közvetlen kereskedelmi ügynökei, bevásárlók, eladók, utazók, akik ugyanakkora vagy nagyobb jövedelmet kapnak, akár munkabér, akár a minden egyes eladásnál szerzett profitra szóló utalvány (provízió, tantième) formájában. Az első esetben a kereskedő a kereskedelmi profitot mint önálló tőkés zsebeli be; a másikban az ügynöknek, az ipari tőkés bérmunkásának fizetik ki a profit egy részét, akár munkabér formájában, akár az őt közvetlenül alkalmazó ipari tőkés profitjában való arányos részesedés formájában, s ebben az esetben főnöke az ipari és a kereskedelmi profitot egyaránt zsebre vágja. De mindezekben az esetekben, bár maga a forgalom szereplője szemében bevétele megjelenhet puszta munkabérként, az általa végzett munka megfizetéseként, és bár – ott, ahol nem így jelenik meg – profitjának terjedelme esetleg csak egy jobban fizetett munkás munkabérével egyenlő, bevétele csak a kereskedelmi profitból fakad. Ez abból következik, hogy munkája nem értékalkotó munka.

A forgalmi művelet meghosszabbodása az ipari tőkés szempontjából 1. személyes időveszteséget jelent, mert akadályozza abban, hogy funkcióját mint magának a termelési folyamatnak az irányítója betöltse; 2. azt jelenti, hogy terméke, pénz- vagy áruformában, hosszabb ideig tartózkodik a forgalmi folyamatban, tehát olyan folyamatban, amelyben értéke nem növek-

szik, s amelyben a közvetlen termelési folyamat megszakad. Ha ez utóbbit nem akarja megszakítani, akkor vagy a termelést kell korlátoznia, vagy pótlólagos pénztőkét előlegeznie, hogy a termelési folyamat állandóan ugyanazon a szinten folytatódjék. Ez mindannyiszor oda vezet, hogy vagy az eddigi tőkével kisebb profitra tesznek szert, vagy pótlólagos pénztőkét kell előlegezni ahhoz, hogy az eddigi profitra lehessen szert tenni. Mármost mindez mit sem változik, ha az ipari tőkés helyébe a kereskedő lép. Ahelyett, hogy az előbbi fordítana több időt a forgalmi folyamatra, a kereskedő teszi ezt; ahelyett, hogy neki kellene pótlólagos tőkét előlegeznie a forgalom számára, a kereskedő előlegezi; vagy, ami ugyanazt jelenti: ahelyett, hogy az ipari tőke egy nagyobb része kóborolna állandóan a forgalmi folyamatban, a kereskedő tőkéje van teljesen oda bezárva; s ahelyett, hogy az ipari tőkés kisebb profitra tenne szert, profitjának egy részét teljesen át kell engednie a kereskedőnek. Amennyiben a kereskedőtőke azokra a határokra korlátozódik, amelyeken belül szükség van rá, a különbség csak az, hogy a tőke funkciójának e megosztása következtében kevesebb időt fordítanak kizárólag a forgalmi folyamatra, kevesebb pótlólagos tőkét előlegeznek rá és az összprofitveszteség, amely a kereskedelmi profit alakjában mutatkozik, kisebb, mint máskülönben volna. A fenti példában a $720_c + 180_c + 180_m$, minthogy 100 egységnyi kereskedőtőke létezik mellette, az ipari tőkésnek 162 profitot, azaz 18%-ot hagy, tehát 18-nak a levonását okozza, a kereskedőtőke ezen önállósulása nélkül viszont a szükséges pótlólagos tőke talán 200-ra rúgna, s akkor az ipari tőkések összesen nem 900-at, hanem 1100-at előlegeznének, tehát a 180 értéktöbblet csak $16\,^4/_{11}\%$-os profitrátát jelentene.

Ha mármost az ipari tőkés, aki önmaga kereskedője, azon a pótlólagos tőkén kívül, amelyen új árut vásárol, mielőtt forgalomban levő terméke pénzzé változott volna vissza, még további tőkét (irodaköltségeket és kereskedelmi dolgozók bérét) előlegezett árutőkéje értékének realizálására, tehát a forgalmi folyamatra, akkor ezek a kiadások pótlólagos tőkét képeznek ugyan, de értéktöbbletet nem. Ezeket az áruk értékéből pótolni kell, mert ezen áruk egy értékrészének ismét át kell váltódnia e forgalmi költségekre; ezáltal azonban nem képződik pótlólagos értéktöbblet. A társadalom össztőkéjére vonatkozóan ez valójában annyit jelent, hogy ennek az össztőkének egy része másodlagos műveletekhez szükséges, amelyek nem kerülnek bele az értékesítési folyamatba, s hogy a társadalmi tőkének ezt a részét e célokra állandóan újra kell termelni. Ezáltal a profitráta az egyes tőkés és az egész ipari tőkésosztály számára csökken – ez az eredmény következik pótlólagos tőke minden hozzátevéséből, amennyiben ez szükséges ahhoz, hogy változó tőke ugyanazon tömegét mozgásba hozzák.

Amennyiben mármost ezeket a magával a forgalmi ügylettel kapcsolatos pótlólagos költségeket a kereskedelmi tőkés leveszi az ipari tőkés válláról, a profitrátának ez a csökkenése szintén bekövetkezik, csak kisebb mértékben és más úton. A dolog most úgy jelentkezik, hogy a kereskedő több tőkét előlegez, mint amennyire szükség lenne, ha ezek a költségek nem volnának, és hogy az erre a pótlólagos tőkére eső profit megnöveli a kereskedelmi profit összegét, tehát a kereskedőtőke nagyobb terjedelemben kerül bele az ipari tőkével az átlagprofitráta kiegyenlítődésébe, tehát az átlagprofit csökken. Ha fenti példánkban a 100 kereskedőtőkén kívül még 50 pótlólagos tőkét előlegeznek a szóban forgó költségekre, akkor a 180 összértéktöbblet most 900 termelőtőkére plusz 150 kereskedőtőkére, összesen 1050 tőkére oszlik el. Az átlagprofitráta tehát 17 $^1/_7$ %-ra süllyed. Az ipari tőkés az árukat $900+154\,^2/_7 = 1054\,^2/_7$-ért adja el a kereskedőnek, a kereskedő pedig 1130-ért (1080+50 a költségekért, amelyeket ismét pótolni kell) adja el. Egyébként fel kell tételeznünk, hogy a kereskedő- és ipari tőkére való megoszlással a kereskedelmi költségek központosítása s ezért csökkenése jár együtt.

Mármost felvetődik a kérdés: Mi a helyzet a kereskedelmi bérmunkásokkal, akiket a kereskedelmi tőkés, jelen esetben az árukereskedő foglalkoztat?

Egyfelől az ilyen kereskedelmi munkás éppúgy bérmunkás, mint a másik. Először, mivel a munkát a kereskedő változó tőkéjéből veszik meg, nem pedig a jövedelemként kiadott pénzből, s ezért azt nem is magánszolgálatra, hanem a benne előlegezett tőke önértékesítése céljából vásárolják meg. Másodszor, mivel a kereskedelmi munkás munkaerejének értékét és ezért a munkabérét, mint minden más bérmunkásét, nem munkájának terméke, hanem a maga sajátos munkaerejének termelési és újratermelési költségei határozzák meg.

De közte és a közvetlenül az ipari tőke által foglalkoztatott munkások között ugyanolyan különbségnek kell lennie, mint az ipari tőke és a kereskedőtőke között, s ezért az ipari tőkés és a kereskedő között. Minthogy a kereskedő, mint pusztán a forgalom szereplője, sem értéket, sem értéktöbbletet nem termel (mert az a pótlólagos érték, amelyet költségei révén hozzátesz az árukhoz, már korábban létező érték hozzátevésére oldódik fel, ámbár itt felmerül a kérdés, hogyan tartja fenn, hogyan konzerválja állandó tőkéjének ezt az értékét?), az általa ugyanezekben a funkciókban foglalkoztatott kereskedelmi munkások sem hozhatnak létre számára közvetlenül értéktöbbletet. Itt is, mint a termelő munkásoknál, feltételezzük, hogy a munkabért a munkaerő értéke határozza meg, hogy tehát a kereskedő nem bérlevonás révén gazdagszik, úgyhogy költségelszámolásában nem állít be munkáért

olyan előleget, amelyet csak részben fizetett meg, más szavakkal, hogy nem azon gazdagszik meg, hogy alkalmazottait stb. becsapja.

A kereskedelmi bérmunkásokkal kapcsolatban semmiképpen nem annak a megmagyarázása okoz nehézségeket, hogyan termelnek munkáltatójuknak közvetlenül profitot, noha nem termelnek közvetlenül értéktöbbletet (amelynek a profit csak átváltozott formája). Ezt a kérdést a kereskedelmi profit általános elemzése valójában már megoldotta. Éppen úgy, ahogyan az ipari tőke azáltal tesz szert profitra, hogy eladja azt az árukban rejlő és realizált munkát, amelyért nem fizetett egyenértéket, a kereskedelmi tőke azáltal jut profithoz, hogy az áruban rejlő (az áruban, amennyiben a termelésére fordított tőke az ipari össztőke megfelelő hányadaként funkcionál) meg nem fizetett munkát a termelőtőkének nem fizeti meg egészen, ellenben az áruk eladása alkalmával ezt a még az árukban rejlő és általa meg nem fizetett részt megfizetteti. A kereskedőtőkének más a viszonya az értéktöbblethez, mint az ipari tőkének. Az utóbbi az értéktöbbletet meg nem fizetett idegen munka közvetlen elsajátításával termeli. Az előbbi elsajátítja ennek az értéktöbbletnek egy részét azáltal, hogy az ipari tőkét ennek a résznek az átengedésére készteti.

A kereskedelmi tőke az újratermelési folyamatban csak azáltal funkcionál tőkeként, és ezért mint funkcionáló tőke azáltal részesedik az össztőke által létrehozott értéktöbbletből, hogy az értékek realizálásának funkcióját végzi. Az egyes kereskedő számára profitjának tömege attól a tőketömegtől függ, amelyet ebben a folyamatban fel tud használni, s annál többet tud a vételben és eladásban felhasználni belőle, minél nagyobb az alkalmazottai meg nem fizetett munkája. Még azt a funkciót is, amelynek révén a pénze tőke, a kereskedelmi tőkés nagyobbrészt munkásaival végezteti el. Ezeknek az alkalmazottaknak a meg nem fizetett munkája értéktöbbletet nem hoz ugyan létre, de létrehozza neki értéktöbblet elsajátítását, ami e tőke számára az eredményt tekintve ugyanaz; számára e meg nem fizetett munka tehát profit forrása. Különben a kereskedelmi tevékenységet sohasem lehetne nagy méretekben, sohasem lehetne tőkés módon űzni.

Ahogyan a munkás meg nem fizetett munkája a termelőtőkének közvetlenül értéktöbbletet hoz létre, a kereskedelmi bérmunkások meg nem fizetett munkája létrehoz a kereskedelmi tőkének egy részesedést ebből az értéktöbbletből.

A nehézség a következő: Minthogy magának a kereskedőnek a munkaideje és munkája nem értékalkotó munka, bár részesedést biztosít neki a már előállított értéktöbbletből, mi a helyzet azzal a változó tőkével, amelyet kereskedelmi munkaerő megvásárlására fordít? Hozzá kell-e számítani ezt a

változó tőkét mint felmerült költséget az előlegezett kereskedőtőkéhez? Ha nem, akkor ez ellentmondani látszik a profitráta kiegyenlítődése törvényének – melyik tőkés előlegezne 150-et, ha csak 100-at számíthatna fel mint előlegezett tőkét? Ha viszont igen, akkor ez ellentmondani látszik a kereskedelmi tőke lényegének, minthogy a tőkének ez a fajtája nem azáltal funkcionál tőkeként, hogy – mint az ipari tőke – idegen munkát működtet, hanem azáltal, hogy ő maga dolgozik, azaz elvégzi a vásárlás és eladás funkcióit és éppen csak ezért és ezáltal hozza át magára az ipari tőke által előállított értéktöbblet egy részét.

(A következő pontokat kell tehát megvizsgálni: a kereskedő változó tőkéje; a szükséges munka törvénye a forgalomban; hogyan tartja fenn a kereskedő munkája a kereskedő állandó tőkéjének értékét; a kereskedőtőke szerepe az újratermelés összfolyamatában; végül a megkettőződés egyrészt árutőkévé és pénztőkévé, másrészt áruval kereskedő tőkévé és pénzzel kereskedő tőkévé.)

Ha minden kereskedőnek csak annyi tőkéje volna, amennyit saját munkájával személyesen meg tud forgatni, akkor a kereskedőtőke végtelenül szétforgácsolódna; e szétforgácsolódásnak abban a mértékben kellene fokozódnia, ahogyan a tőkés termelési mód haladásával a termelőtőke mind nagyobb szinten termel és mind nagyobb tömegekkel dolgozik. A kétfajta tőke közötti aránytalanság tehát növekednék. Amilyen mértékben centralizálódna a tőke a termelési szférában, abban a mértékben decentralizálódna a forgalmi szférában. Az ipari tőkés tisztán kereskedői ügylete s vele a tisztán kereskedői kiadásai ezáltal hallatlanul megnövekednének, minthogy nem 100, hanem 1000 kereskedővel volna dolga. Ezzel a kereskedőtőke önállósulása által biztosított előny nagy része veszendőbe menne; a tisztán kereskedői költségeken kívül az egyéb forgalmi költségek, a szortírozás, szállítmányozás stb. is növekednének. Ennyit az ipari tőkére vonatkozóan. Vizsgáljuk meg mármost a kereskedőtőkét. Először, ami a tisztán kereskedői munkákra vonatkozik. Nagy számokkal számolni nem kerül több időbe, mint kis számokkal. Tíz 100 £-es bevásárlás tízszer annyi időbe kerül, mint *egy* 1000 £-es. Tíz kis kereskedővel levelezni tízszer annyi levélbe, papírba, portóba kerül, mint *egy* nagy kereskedővel. A munka korlátozott megosztása a kereskedelmi műhelyben, ahol az egyik könyvel, a másik a pénztárt kezeli, a harmadik levelez, ez bevásárol, az elad, amaz utazik stb. – rengeteg munkaidőt takarít meg, úgyhogy a nagykereskedelemben alkalmazott kereskedelmi munkások száma egyáltalában nincs arányban az üzlet viszonylagos nagyságával. Ez azért van így, mert a kereskedelemben – sokkal inkább mint az iparban – ugyanannak a funkciónak az elvégzése

ugyanannyi munkaidőbe kerül, akár nagyban, akár kicsinyben történik. Ezért a kereskedői vállalkozásban a koncentráció történelmileg korábban is jelentkezik, mint az ipari műhelyben. Ehhez járulnak továbbá az állandó tőkére fordított kiadások. 100 kis iroda összehasonlíthatatlanul többe kerül, mint egy nagy, 100 kis áruraktár többe, mint egy nagy stb. A szállítási költségek, amelyek legalábbis mint előlegezendő költségek belekerülnek a kereskedői vállalkozásba, a szétforgácsolódással nőnek.

Az ipari tőkésnek vállalata kereskedelmi részére több munkát és forgalmi költséget kellene fordítania. Egyazon kereskedőtőkének, ha sok kis kereskedőre oszlana meg, e szétforgácsolódás miatt sokkal több munkásra volna szüksége funkcióinak elvégzéséhez, s ezenfelül nagyobb kereskedőtőke kellene ahhoz, hogy ugyanazt az árutőkét megforgassa.

Ha a közvetlenül áruk vételére és eladására befektetett egész kereskedőtőkét B-nek és az ennek megfelelő, a kereskedelmi segédszemélyzet megfizetésére fordított változó tőkét b-nek nevezzük, $B+b$ kisebb, mint amekkorának a B egész kereskedőtőkének lennie kellene, ha mindegyik kereskedő segéderők nélkül igyekeznék boldogulni, ha tehát tőkéje egy részét nem fektetné b-be. De még mindig nem végeztünk a nehézségekkel.

Az áruk eladási árának elegendőnek kell lenni 1. ahhoz, hogy megfizesse a $B+b$-re eső átlagprofitot. Erre magyarázat már az is, hogy $B+b$ egyáltalában lecsökkentése az eredeti B-nek, hogy kisebb kereskedőtőkét jelent, mint amekkorára b nélkül volna szükség. De ennek az eladási árnak 2. elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a b-re eső, most pótlólagosan megjelenő profiton kívül a kifizetett munkabért, a kereskedő változó tőkéjét, b-t magát is pótolja. Ez utóbbi okozza a nehézséget. Vajon b az árnak új alkotórésze, vagy pedig csak a $B+b$ révén elért profit egy része, amely csak a kereskedelmi munkásra vonatkozóan jelenik meg munkabérnek, magára a kereskedőre vonatkozóan pedig változó tőkéje puszta pótlásának? Az utóbbi esetben az a profit, amelyet a kereskedő az előlegezett $B+b$ tőkéjére elért, csak az általános ráta szerint B-re eső profittal plusz b-vel volna egyenlő, mely utóbbit a kereskedő munkabér formájában fizeti ki, de amely maga nem hoz profitot.

Valójában a feladat az, hogy megtaláljuk b határait (a szó matematikai értelmében). Először pontosan meg kell állapítanunk, miben áll a nehézség. Nevezzük a közvetlenül áruk vételére és eladására fordított tőkét B-nek, az ebben a funkcióban felhasznált állandó tőkét (a kereskedelem dologi költségeit) K-nak és a kereskedő által ráfordított változó tőkét b-nek.

B pótlása semmiféle nehézséget nem okoz. A kereskedő számára B csak a realizált vételár, vagy a gyáros számára a termelési ár. A kereskedő ezt

az árat fizeti meg, s az újraeladáskor B-t visszakapja mint eladási árának részét; e B-n kívül, mint fentebb kifejtettük, megkapja a B-re eső profitot is. Pl. az áru 100 £-be kerül. A ráeső profit mondjuk 10%. Akkor az árut 110-ért adják el. Az áru már előzőleg 100-ba került; a 100 kereskedőtőke csak 10-et tesz hozzá.

Ha, továbbá, K-t vesszük szemügyre, ez legfeljebb ugyanakkora, valójában azonban kisebb, mint az állandó tőkének az a része, amelyet a termelő használna fel az eladásra és vételre; de ez hozzáadás lenne ahhoz az állandó tőkéhez, amelyre közvetlenül a termelésben van szüksége. Mindazonáltal ezt a részt az áru árából folytonosan pótolni kell, vagy, ami ugyanaz, az áru megfelelő részét ebben a formában folytonosan ki kell adni és – a társadalom össztőkéjét tekintve – ebben a formában folytonosan újra kell termelni. Az előlegezett állandó tőkének ez a része éppen úgy korlátozóan hatna a profitrátára, mint az állandó tőke közvetlenül a termelésbe befektetett egész tömege. Az ipari tőkésnek, amennyiben üzletének kereskedelmi részét átengedi a kereskedőnek, ezt a tőkerészt nem kell előlegeznie. Helyette a kereskedő előlegezi. Ennyiben ez csak névleges; a kereskedő az általa elhasznált állandó tőkét (a kereskedelem dologi költségeit) sem nem termeli, sem nem termeli újra. Ennek termelése tehát mint bizonyos ipari tőkések különtevékenysége, vagy legalábbis tevékenységének része jelenik meg, ezek az ipari tőkések így ugyanazt a szerepet játsszák, mint azok, akik a létfenntartási eszközöket termelő tőkések állandó tőkéjét szállítják. A kereskedő tehát megkapja először ennek az állandó tőkének a pótlását, másodszor a ráeső profitot. Mindkettő csökkenti tehát az ipari tőkés profitját. A munka megosztásával kapcsolatos koncentráció és gazdaságosság miatt azonban e csökkentés kisebb mértékű, mint ha magának az ipari tőkésnek kellene ezt a tőkét előlegeznie. A profitráta csökkenése kisebb, mert kisebb az így előlegezett tőke.

Az eladási ár tehát eddig a következőkből tevődik össze: $B+K$ + a $(B+K)$-ra eső profit. Az eladási árnak e része ezek után nem okoz nehézséget. Most jön azonban b, vagyis a kereskedő által előlegezett változó tőke.

Ezáltal az eladási ár így alakul: $B+K+b$ + a $(B+K)$-ra eső profit + a b-re eső profit.

B csak a vételárat pótolja, de a B-re eső profiton kívül semmilyen részt nem tesz hozzá ehhez az árhoz. K nemcsak a K-ra eső profitot teszi hozzá, hanem magát K-t is; de K + a K-ra eső profit, vagyis a forgalmi költségeknek állandó tőke formájában előlegezett része plusz a megfelelő átlagprofit, az ipari tőkés kezében nagyobb volna, mint a kereskedőében. Az átlagprofit csökkenése abban a formában jelenik meg, hogy a teljes átlagprofitot szá-

mítják fel – $B+K$-nak az előlegezett ipari tőkéből történt levonása után –, de az átlagprofitból a $B+K$-ra eső profit fejében történt levonást a kereskedőnek fizetik ki, úgyhogy ez a levonás egy külön tőkének, a kereskedőtőkének profitjaként jelenik meg.

De b + a b-re eső profittal, vagyis az adott esetben, minthogy a profitrátát 10%-osnak tételeztük fel, $b+{}^1/_{10}\,b$-vel más a helyzet. És itt van a valódi nehézség.

Feltevésünk szerint a kereskedő b-vel csak kereskedelmi munkát vásárol, tehát olyan munkát, amely szükséges ahhoz, hogy a tőke forgalmának funkcióit, $Á–P$-t és $P–Á$-t közvetítse. A kereskedelmi munka azonban olyan munka, amely egyáltalában szükséges ahhoz, hogy valamely tőke kereskedőtőkeként funkcionáljon, hogy árunak pénzzé és pénznek áruvá való átváltozását közvetítse. Olyan munka ez, amely értékeket realizál, de nem hoz létre értékeket. S csak amennyiben valamely tőke ezeket a funkciókat elvégzi – tehát valamely tőkés ezeket a műveleteket, ezt a munkát tőkéjével elvégzi – funkcionál ez a tőke kereskedőtőkeként és vesz részt az általános profitráta szabályozásában, azaz kapja meg a maga osztalékát az összprofitból. De a (b + a b-re eső profit)-ban az a látszat, hogy először a munkát fizetik meg (mert mindegy, hogy az ipari tőkés a kereskedő saját munkájáért vagy a kereskedő által fizetett alkalmazott munkájáért fizet neki) és másodszor az e munkáért – amelyet magának a kereskedőnek kellene elvégeznie – fizetett összeg után számított profitot. A kereskedőtőke először b visszafizetését kapja meg és másodszor a b-re eső profitot; ez tehát abból ered, hogy először megfizetteti azt a munkát, amelynek révén *kereskedő*tőkeként funkcionál és másodszor profitot fizettet azért, mert *tőkeként* funkcionál, azaz mert elvégzi azt a munkát, amelyet neki mint funkcionáló tőkének a profitban megfizetnek. Ez tehát az a kérdés, amelyet meg kell oldanunk.

Tegyük fel, hogy $B = 100$, $b = 10$ és a profitráta = 10%. K-t 0-val egyenlőnek tételezzük, hogy a vételárnak ez a nem ide tartozó és már elintézett eleme ne kerüljön szükségtelenül ismét bele a számításba. Az eladási ár tehát = $B+p+b+p$ ($=B+Bp'+b+bp'$, ahol p' a profitráta) = $100+10+10+1 = 121$.

Ha azonban a kereskedő b-t nem fordítaná munkabérre – mert b-t csak kereskedelmi munkáért fizetik, tehát olyan munkáért, amely az ipari tőke által piacra dobott árutőke értékének realizálásához szükséges –, akkor így állna a dolog: a kereskedő a maga idejét adná oda arra, hogy $B = 100$-ért vegyen vagy eladjon, és feltesszük, hogy csakis ezzel az idővel rendelkezik. Ha azt a kereskedelmi munkát, amelyet b, vagyis 10 képvisel, nem munkabérrel, hanem profittal fizetnék meg, az egy másik 100 nagyságú kereskedő-

tőkét feltételezne, minthogy ennek 10%-a $= b = 10$. Ez a második $B = 100$ nem kerülne bele pótlólagosan az áru árába, a 10% azonban igen. Ezért két 100-as művelet volna, $= 200$, árukat venni $200+20 = 220$-ért.

Minthogy a kereskedőtőke abszolúte nem egyéb, mint a forgalmi folyamatban funkcionáló ipari tőke egy részének önállósult formája, ezért valamennyi reá vonatkozó kérdést úgy kell megoldani, hogy a problémát először abban a formában vetjük fel, amelyben a kereskedőtőkére sajátos jelenségek még nem önállóan jelennek meg, hanem még közvetlen összefüggésben az ipari tőkével, mint annak ága. Mint iroda, eltérően a műhelytől, a kereskedelmi tőke állandóan a forgalmi folyamatban funkcionál. A most szóban forgó *b*-t tehát először itt, magának az ipari tőkésnek az irodájában kell megvizsgálnunk.

Az ipari műhelyhez képest ez az iroda eleve mindig elenyészően kicsiny. Egyébként világos: abban a mértékben, ahogyan a termelés mérete bővül, gyarapodnak azok a kereskedelmi műveletek, amelyeket az ipari tőke forgalmához állandóan el kell végezni, mind ahhoz, hogy az árutőke alakjában meglevő terméket eladják, mind pedig ahhoz, hogy a kapott pénzt újra termelési eszközökké változtassák, s az egészről elszámolást vezessenek. Árvetés, könyvelés, pénztárkezelés, levelezés – mindez ide tartozik. Minél fejlettebb a termelés mérete, annál nagyobbak – bár korántsem arányosan – az ipari tőke kereskedelmi műveletei, tehát annál több a munka, valamint az érték és értéktöbblet realizálásával kapcsolatos egyéb forgalmi költség is. Ezáltal kereskedelmi bérmunkások alkalmazása válik szükségessé, ezekből áll a tulajdonképpeni iroda. Az ezekre fordított kiadás, ámbár munkabér formájában történik, különbözik attól a változó tőkétől, amelyet termelőmunka megvásárlására fordítanak. Növeli az ipari tőkés kiadásait, az előlegezendő tőke tömegét, anélkül, hogy közvetlenül gyarapítaná az értéktöbbletet. Ez ugyanis olyan munkáért fizetett kiadás, amelyet csak már létrehozott értékek realizálására használnak fel. Mint minden egyéb ilyenfajta kiadás, ez is csökkenti a profit rátáját, mert az előlegezett tőke növekszik, de az értéktöbblet nem. Ha az értéktöbblet, *m*, állandó, az előlegezett tőke, *C*, azonban $C+\Delta C$-re nő, akkor az $\frac{m}{C}$ profitráta helyébe az $\frac{m}{C-\Delta C}$ kisebb profitráta lép. Az ipari tőkés tehát, éppúgy, mint állandó tőkére fordított kiadásait, ezeket a forgalmi költségeket is a lehető legkisebbre igyekszik szorítani. Az ipari tőke viszonya tehát nem ugyanolyan a maga kereskedelmi bérmunkásaihoz, mint a termelő bérmunkásaihoz. Ez utóbbiakból minél többet alkalmaz egyébként változatlan körülmények között, annál tömegesebb a termelés, annál nagyobb az értéktöbblet, illetve a profit. Ellenkező

esetben a fordítottja érvényes. Minél nagyobb a termelés mérete és minél nagyobb a realizálandó érték és ezért az értéktöbblet, minél nagyobb tehát a termelt árutőke, annál inkább növekednek abszolúte – ha relatíve nem is – az irodaköltségek, s a munka bizonyos fajta megosztására késztetnek. Hogy mennyire a profit az előfeltétele e kiadásoknak, az többek között abban is megmutatkozik, hogy a kereskedelmi alkalmazottak fizetésének növekedésével ennek egy részét gyakran a profitból való százalékos részesedéssel fizetik ki. A dolog természetében rejlik, hogy az olyan munka, amely csak a – részint az értékek kiszámításával, részint ezek realizálásával, részint a realizált pénznek termelési eszközökké való visszaváltoztatásával kapcsolatos – közvetítő műveletekből áll, amelynek terjedelme tehát a termelt és realizálandó értékek nagyságától függ, hogy az ilyen munka, ellentétben a közvetlen termelőmunkával, ez értékek megfelelő nagyságának és tömegének nem okaként, hanem következményeként hat. Hasonló a helyzet az egyéb forgalmi költségekkel. Sokat mérni, csomagolni, szállítani úgy lehet csak, ha sok van; a csomagoló, szállító stb. munka tömege tehát a tevékenységének tárgyát alkotó áruk tömegétől függ, nem pedig fordítva.

A kereskedelmi munkás nem termel közvetlenül értéktöbbletet. Munkájának árát azonban munkaerejének értéke, tehát termelési költsége határozza meg, ellenben e munkaerő kifejtését, mint erejének megfeszítését, megnyilvánítását és elhasználását, mint bármely más bérmunkásnál, korántsem korlátozza munkaerejének értéke. Bére ezért nem áll semmiféle szükségszerű arányban a profitnak azzal a tömegével, amelynek realizálásához a tőkést hozzásegíti. Amibe a kereskedelmi munkás a tőkésnek kerül és amennyit jövedelmez neki, az két különböző nagyság. Nem azáltal jövedelmez, hogy közvetlenül értéktöbbletet hoz létre, hanem azáltal, hogy mivel – részben meg nem fizetett – munkát végez, hozzásegíti a tőkést az értéktöbblet realizálásával járó költségek csökkentéséhez. A tulajdonképpeni kereskedelmi munkás a bérmunkások jobban fizetett osztályához tartozik, azokhoz, akiknek munkája szakképzett munka, az átlagmunka felett áll. De a tőkés termelési mód haladásával bérük még az átlagmunkához viszonyítva is süllyedő tendenciájú. Részint a munka irodán belüli megosztása következtében; emiatt a munkaképességet csak egyoldalúan kell kifejleszteni, s e termelés költsége a tőkésnek részben semmibe sem kerül, hanem a munkás ügyességét maga a funkciója fejleszti ki, mégpedig annál gyorsabban, minél egyoldalúbbá válik a munka megosztásával. Másodszor, mert az előképzettség, a kereskedelmi és nyelvismeretek stb. a tudomány és a népművelés haladásával egyre gyorsabban, könnyebben, általánosabban és olcsóbban termelődnek újra, minél inkább irányítja a tőkés termelési mód a

tanítás módszereit stb. a gyakorlat felé. A népoktatás általánossá válása lehetővé teszi, hogy a bérmunkások e fajtáját olyan osztályokból toborozzák, amelyek ebből régebben ki voltak zárva, rosszabb életmódhoz szoktak hozzá. Amellett fokozza az e pályára való özönlést, s ezzel a konkurrenciát. Ezeknek az embereknek a munkaereje ezért a tőkés termelés továbbhaladtával – kevés kivétellel – elértéktelenedik; bérük csökken, miközben munkaképességük növekszik. A tőkés akkor szaporítja ezeknek a munkásoknak a számát, amikor több értéket és profitot kell realizálnia. E munka növekedése mindig okozata és sohasem oka az értéktöbblet gyarapodásának.[39a]

Megkettőződés következik tehát be. Egyrészt az árutőkeként és pénztőkeként (ennélfogva tovább meghatározva kereskedelmi tőkeként) betöltött funkciók az ipari tőkének általános formameghatározottságai. Másrészt vannak különös tőkék, tehát tőkések különös csoportjai is, amelyek kizárólag ezekben a funkciókban tevékenykednek, s ezek a funkciók ily módon a tőkeértékesítés különös szféráivá válnak.

A kereskedelmi funkciók és a forgalmi költségek csak a kereskedelmi tőkében találhatók meg önállósultan. Az ipari tőkének a forgalommal érintkező oldala nemcsak árutőkeként és pénztőkeként való állandó létezésében van meg, hanem a műhely melletti irodában is. A kereskedelmi tőkében azonban ez az oldal önállósul. Az iroda a kereskedelmi tőke egyetlen műhelye. A tőkének forgalmi költségek formájában felhasznált része a nagykereskedőnél sokkal nagyobbnak jelenik meg, mint a gyárosnál, mert a minden egyes ipari műhelyhez kapcsolódó saját irodákon kívül, a tőkének az a része, amelyet az ipari tőkések egész osztályának kellene így felhasználnia, egyes kereskedők kezében van összpontosítva, akik ahogy a forgalmi funkciók folytatásáról gondoskodnak, úgy az ebből eredő további forgalmi költségekről is.

[39a] Hogy ez az 1865-ben írt prognózis a kereskedelmi proletariátus sorsáról mennyire bevált azóta, arról sokat regélhetnek a valamennyi kereskedelmi műveletben és 3–4 nyelvben járatos német kereskedelmi alkalmazottak százai, akik hiába ajánlják fel szolgálataikat a londoni Cityben heti 25 shillingért – sokkal kevesebbért, mint amennyi egy ügyes géplakatos bére. – A kéziratban itt mutatkozó kétoldalnyi hézag azt sejteti, hogy ezt a kérdést Marx még részletesebben ki akarta fejteni. Egyébként utalnom kell a II. könyv 6. fejezetére („A forgalmi költségek"), 105–113. old. [Marx és Engels Művei, 24. kot. Budapest 1968, 120–126. old.], ahol különféle ide tartozó dolgok már érintve vannak. – *F. E.*

Az ipari tőke számára a forgalmi költségek improduktív költségeknek jelennek meg és azok is. A kereskedő számára profitjának forrásaként jelennek meg, amely profit – előfeltételezve az általános profitrátát – arányban áll e költségek nagyságával. Az ezekre a forgalmi költségekre fordítandó kiadás ezért a kereskedelmi tőke számára produktív befektetés. Az ő szempontjából tehát a kereskedelmi munka is, amelyet megvásárol, közvetlenül termelőmunka.

Tizennyolcadik fejezet

A kereskedőtőke megtérülése. Az árak

Az ipari tőke megtérülése termelési idejének és forgalmi idejének egysége és ezért az egész termelési folyamatot átfogja. A kereskedőtőke megtérülése viszont, minthogy ez valójában csak az árutőke önállósult mozgása, ezért csupán az első fázisa az áru átalakulásának, $Á–P$, mint valamely különös tőke önmagába visszatérő mozgása; $P–Á$, $Á–P$ kereskedői értelemben, mint a kereskedőtőke megtérülése. A kereskedő vásárol, pénzét áruvá változtatja, azután elad, ugyanazt az árut megint pénzzé változtatja; és így tovább, a folyamat állandóan ismétlődik. A forgalmon belül az ipari tőke átalakulása mindig mint $Á_1–P–Á_2$ jelentkezik; az $Á_1$, a termelt áru, eladása révén szerzett pénzt arra használják, hogy $Á_2$-t, új termelési eszközöket vásároljanak; ez $Á_1$ és $Á_2$ valóságos cseréje és ugyanaz a pénz így kétszer cserél gazdát. Mozgása két különböző fajta áru, $Á_1$ és $Á_2$ cseréjét közvetíti. De a kereskedőnél, a $P–Á–P'$ folyamatban megfordítva, ugyanaz az áru cserél kétszer gazdát; csak a pénznek a kereskedőhöz való visszaáramlását közvetíti.

Ha pl. a kereskedőtőke 100 £, s a kereskedő ezért a 100 £-ért árut vesz, majd ezt az árut 110 £-ért eladja, akkor ez a 100 tőkéje egy megtérülést végzett, s az évi megtérülések száma attól függ, hogy ezt a $P–Á–P'$ mozgást évente milyen gyakran ismétli meg.

E helyütt teljesen eltekintünk azoktól a költségektől, amelyek a vételár és eladási ár közötti különbözetben benne foglaltathatnak, minthogy ezek a költségek mit sem változtatnak azon a formán, amelyet itt elsősorban kell megvizsgálnunk.

Valamely adott kereskedőtőke megtérüléseinek száma tehát itt teljesen analóg a puszta forgalmi eszközként működő pénz forgásainak ismétlődésével. Amiként egyazon tallér, ha tízszer fordul meg, tízszer vásárolja meg a maga értékét árukban, úgy a kereskedő egyazon pénztőkéje, mondjuk 100, ha tízszer térül meg, tízszer vásárolja meg a maga áruban kifejezett értékét, vagyis összesen tízszer akkora értékű = 1000 árutőkét realizál. Különbség

azonban a következő: A pénznek forgalmi eszközként történő forgásánál ugyanaz a pénzdarab megy át több kézen, tehát tölti be ismételten ugyanazt a funkciót, s ezért a forgás sebességével pótolja a forgalomban levő pénzdarabok tömegét. A kereskedőnél azonban ugyanaz a pénztőke – mellékes, hogy milyen pénzdarabokból áll –, ugyanaz a pénzérték vásárol és ad el ismételten értékösszegének megfelelő árutőkét, s áramlik ezért vissza ismételten mint $P + \Delta P$, mint érték + értéktöbblet, ugyanabba a kézbe, kiindulópontjához. Ez jellemzi a megtérülését mint tőkemegtérülést. A forgalomból folytonosan több pénzt húz ki, mint amennyit belé dob. Egyébként magától értetődik, hogy a kereskedelmi tőke gyorsabb megtérülésével (amikor is fejlett hitelügynél túlsúlyban van a pénz fizetési eszköz funkciója) ugyanaz a pénztömeg is gyorsabban forog.

Az áruval kereskedő tőke megtérülésének ismétlődése azonban sohasem fejez ki egyebet, mint a vásárlás és eladás ismétlődését; az ipari tőke megtérülésének ismétlődése ellenben az egész újratermelési folyamat (ebben a fogyasztási folyamat is benne foglaltatik) periodikusságát és megújulását fejezi ki. A kereskedőtőke számára viszont ez csak mint külső feltétel jelenik meg. Az ipari tőkének folytonosan árukat kell a piacra dobnia és onnan újra elvonnia ahhoz, hogy a kereskedőtőke gyors megtérülése lehetséges maradjon. Ha az újratermelési folyamat egyáltalában lassú, akkor lassú a kereskedőtőke megtérülése is. Igaz, hogy a kereskedőtőke közvetíti a termelőtőke megtérülését; de csak annyiban, amennyiben forgalmi idejét megrövidíti. A termelési időre, amely ugyancsak korlátja az ipari tőke megtérülési idejének, nincs közvetlen hatással. Ez az első határa a kereskedőtőke megtérülésének. Másodszor azonban – eltekintve attól a korláttól, amelyet az újratermelő fogyasztás alkot – a kereskedőtőke megtérülését végül is korlátozza az egész egyéni fogyasztás sebessége és terjedelme, mert ettől függ az árutőkéjének az egész, a fogyasztási alapba belekerülő része.

A kereskedőtőke azonban (ha teljesen eltekintünk a kereskedővilágon belüli megtérülésektől, ahol az egyik kereskedő a másiknak adja el ugyanazt az árut, és az ilyenfajta forgalom spekulációs időkben igen virágzó képet mutathat) először is megrövidíti az *Á–P* fázist a termelőtőke számára. Másodszor, a modern hitelrendszerben a társadalom egész pénztőkéjének nagy része felett rendelkezik, úgyhogy vásárlásait megismételheti, mielőtt véglegesen eladná azt, amit már megvásárolt; miközben mellékes, hogy kereskedőnk közvetlenül a végső fogyasztónak ad-e el, vagy pedig kettőjük között 12 másik kereskedő van. Az újratermelési folyamat, amely minden adott korláton túl folytonosan fokozható, olyan hallatlanul rugalmas, hogy maga a termelés a kereskedő elé semmiféle, vagy csak igen rugalmas korlá-

tokat állít. Az *Á–P* és *P–Á* szétválasztásán kívül tehát, ami az áru természetéből következik, itt fiktív kereslet jön létre. Önállósulása ellenére a kereskedőtőke mozgása sohasem egyéb, mint az ipari tőkének a forgalmi szférán belüli mozgása. De önállósulása következtében bizonyos határokon belül az újratermelési folyamat szabta korlátoktól függetlenül mozog és ezért ezt a folyamatot is túlhajtja a maga korlátain. Belső függése, külső önállósága olyan pontig hajtják, amelyen a belső összefüggés erőszakosan, válság révén áll újra helyre.

Innen ered az a jelenség, hogy a válságok először nem a kicsinybeni eladásban mutatkoznak meg és törnek ki, amely a közvetlen fogyasztással kapcsolatos, hanem a nagykereskedelem szférájában és a bankokéban, amelyek a nagykereskedelem számára a társadalom pénztőkéjét rendelkezésre bocsátják.

Lehet, hogy a gyáros valóban elad az exportőrnek, ez pedig megint a külföldi vevőinek, lehet, hogy az importőr nyersanyagait megveszi a gyáros, a gyáros termékeit a nagykereskedő stb. De valamely egyedülálló észrevétlen ponton az áru eladatlanul hever; vagy más alkalommal valamennyi termelő és közvetítő kereskedő készletei lassan túltelítődnek. A fogyasztás rendszerint éppen ekkor virágzik legjobban, részint mert egy ipari tőkés egész sor másikat hoz mozgásba, részint mert az általuk foglalkoztatott munkásoknak teljes foglalkoztatottság esetén a szokottnál több a költenivalójuk. Ahogy nő a tőkések jövedelme, növekednek kiadásaik is. Ezenkívül, mint láttuk (II. könyv III. szakasz), állandó tőke és állandó tőke között (a gyorsított felhalmozástól eltekintve is) folytonosan forgalom bonyolódik le, amely először is független az egyéni fogyasztástól annyiban, hogy ebbe sohasem kerül bele, de amelynek végső soron mégis az egyéni fogyasztás szab határt azáltal, hogy az állandó tőke termelése sohasem önmagáért történik, hanem csak azért, mert többre van belőle szükség azokban a termelési szférákban, amelyeknek termékei bekerülnek az egyéni fogyasztásba. Mindazonáltal a várható kereslettől sarkallva ez a termelés egy ideig háborítatlanul haladhat a maga útján, s ezért ezekben az ágakban a kereskedőknél és gyárosoknál igen élénk az üzletmenet. A válság bekövetkezik, mihelyt azokhoz a kereskedőkhöz, akik távoli piacokra adnak el (vagy akiknek készletei a belföldön is felszaporodtak), oly lassan és gyéren folyik vissza a pénz, hogy a bankok a fizetés teljesítését sürgetik, vagy a vásárolt áruk fejében adott váltók lejárnak, mielőtt az áruk újraeladása megtörtént volna. Ekkor megkezdődnek a kényszereladások, eladások azért, hogy fizetni lehessen. S ezzel itt az összeomlás, amely egyszeriben véget vet a látszólagos virágzásnak.

A kereskedőtőke megtérülésének külsőlegessége és fogalomnélkülisége azonban még nagyobb, mert egyazon kereskedőtőke megtérülése egyidejűleg vagy egymás után igen különböző termelőtőkék megtérüléseit közvetíti.

A kereskedőtőke megtérülése azonban nemcsak különböző ipari tőkék megtérüléseit közvetítheti, hanem az árutőke átalakulásának ellenkező fázisait is. A kereskedő pl. vásznat vásárol a gyárostól és azt eladja a fehérítőnek. Itt tehát egyazon kereskedőtőkének a megtérülése – valójában egyazon *Á–P*, a vászon realizálása – két különböző ipari tőke számára két ellenkező fázist jelent. Amennyiben a kereskedő egyáltalában a termelő fogyasztás részére ad el, *Á–P*-je mindig valamely ipari tőke *P–Á*-ját és *P –Á*-ja mindig egy másik ipari tőke *Á–P*-jét jelenti.

Ha, mint ahogy ebben a fejezetben történik, *K*-t, a forgalmi költségeket, a tőkének azt a részét, amelyet a kereskedő az áruk megvásárlására fordított összegen kívül előlegez, elhagyjuk, akkor természetesen ΔK, az erre a pótlólagos tőkére jutó pótlólagos profit is elesik. Ez tehát a szigorúan logikus és matematikailag helyes vizsgálati mód, ha azt akarjuk megnézni, hogy a kereskedőtőke profitja és megtérülése hogyan hat az árakra.

Ha egy font cukor termelési ára 1 £, akkor a kereskedő 100 £-ért 100 font cukrot vásárolhatna. Ha ezt a mennyiséget az év folyamán megveszi és eladja, s az évi átlagprofitráta 15%, akkor 100 £-hez 15 £-et és 1 £-hez, 1 font cukor termelési árához, 3 sh.-et csapna hozzá. A cukor fontját tehát 1 £ 3 sh.-ért adná el. Ha viszont 1 font cukor termelési ára 1 sh.-re csökkenne, akkor a kereskedő 100 £-ért 2000 font cukrot vásárolna, s fontját 1 sh. 1 $^4/_5$ d.-ért adná el. A cukorüzletbe fektetett 100 £ tőkére az évi profit most is, mint azelőtt, 15 £ lenne. Csak a kereskedőnek az egyik esetben 100, a másikban 2000 font cukrot kell eladnia. A termelési ár magas vagy alacsony volta nem befolyásolná a profitrátát; de igen sokban, döntően befolyásolná azt, hogy mekkora minden egyes font cukor eladási árának az a megfelelő hányada, amely kereskedelmi profitban oldódik fel; azaz mekkora az a felár, amelyet a kereskedő egy meghatározott mennyiségű árura (termékre) számít. Ha valamely áru termelési ára csekély, akkor csekély az az összeg is, amelyet a kereskedő a vételárban, azaz az áru egy meghatározott tömegéért előlegez, s ezért, adott profitráta mellett, csekély az a profitösszeg, amelyre ennél az adott mennyiségű olcsó árunál szert tesz; vagy, ami ugyanazt jelenti, egy adott tőkével, pl. 100-zal, ebben az esetben ebből az olcsó áruból nagy tömeget vásárolhat, és a 100-ra jutó 15 összprofit kis töredékekben oszlik el ezen árutömeg minden egyes darabjára. Ellenkező esetben a fordítottja történik. Ez teljesen és kizárólag annak az ipari tőkének a nagyobb

vagy kisebb termelékenységétől függ, amelynek áruival a kereskedő kereskedik. Ha kizárjuk azokat az eseteket, amikor a kereskedő monopolista és egyszersmind a termelést is monopolizálja, mint pl. annak idején a Holland Kelet-Indiai Társaság*, akkor mi sem lehet ostobább, mint az a közkeletű elképzelés, hogy a kereskedő akaratán múlik, sok árut ad-e el kevés profittal, vagy kevés árut egy-egy árura eső sok profittal. Annak az árnak, amelyen a kereskedő elad, két határa a következő: egyrészt az áru termelési ára, amelyről nem ő rendelkezik; másrészt az átlagprofitráta, amelyről éppúgy nem rendelkezik. Az egyetlen dolog, amit ő dönthet el – amibe azonban rendelkezésre álló tőkéjének nagysága és más körülmények is beleszólnak –, hogy vajon drága vagy olcsó árukkal akar-e kereskedni. Ennélfogva teljesen a tőkés termelési mód fejlettségi fokától és nem a kereskedő tetszésétől függ, hogyan jár el. Egy olyan pusztán kereskedelmi társaság, mint a régi Holland Kelet-Indiai, amely monopolizálta a termelést, azt képzelhette, hogy azt a módszert, amely legfeljebb a tőkés termelés kezdeteinek felelt meg, teljesen megváltozott viszonyok között továbbfolytathatja.[40]

Ezt az elterjedt előítéletet, amely egyébként, mint a profitról stb. alkotott valamennyi téves elképzelés, a puszta kereskedelem szemléletéből és a kereskedői előítéletből fakad, többek között a következő körülmények tartják fenn:

Először: A konkurrencia jelenségei, amelyek azonban csak a kereskedelmi profitnak az egyes kereskedők, a teljes kereskedőtőke részbirtokosai között történő elosztását érintik; ha pl. egyikük olcsóbban ad el, hogy ellenfeleit kiüsse a nyeregből.

Másodszor: Egy olyan színvonalú közgazdász, mint Roscher professzor, még mindig azt képzelheti a maga Lipcséjében, hogy „bölcs és emberséges" meggondolások idézték elő az eladási árak változását**, s hogy ez nem magának a termelési mód átalakulásának volt az eredménye.

Harmadszor: Ha a munka termelőerejének megnövekedése következtében a termelési árak és ezért az eladási árak is csökkennek, a kereslet gyakran

---

[40] „A profit az általános elv szerint mindig ugyanaz, bármilyen is az ár; megtartja helyét, mint az úszó test dagályban vagy apályban. Amikor tehát az árak emelkednek, a kereskedő emeli az árakat; amikor süllyednek, a kereskedő leszállítja az árakat." (*Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals", London 1841, 20. old.) – Itt is, mint a szovegben egyáltalában, csak a szokásos kereskedelemről és nem a spekulációról van szó, amelynek vizsgálata, mint egyáltalában mindaz, ami a kereskedelmi tőke megoszlására vonatkozik, kívül esik vizsgálódásunk körén. „A kereskedelmi profit a tőkéhez hozzátett érték, amely független az ártól, a második" (a spekuláció) „a tőke értékének vagy magának az árnak a megváltozásán alapul." (I.m. 12. old.)

még gyorsabban nő, mint a kínálat, és vele együtt emelkednek a piaci árak is, úgyhogy az eladási árak az átlagprofitnál magasabb profitot eredményeznek.

Negyedszer: A kereskedő leszállíthatja az eladási árat (ami sohasem jelent egyebet, mint az árhoz hozzácsapott szokásos profit leszállítását), azért, hogy üzletében nagyobb tőkét, gyorsabban forgathasson meg. Mindez olyasmi, ami csak a kereskedők egymás közti konkurrenciájára tartozik.

Már az I. könyvben* megmutattuk, hogy az áruárak magas vagy alacsony volta nem határozza meg sem egy adott tőke által termelt értéktöbblet tömegét, sem az értéktöbblet rátáját; ámbár aszerint, hogy egy adott mennyiségű munka viszonylag milyen mennyiségű árut termel, az egyes áru ára, s ezzel ennek az árnak értéktöbbletrésze is nagyobb vagy kisebb. Minden árumennyiség árát, amennyiben ez megfelel értékének, az ezekben az árukban tárgyiasult munka összmennyisége határozza meg. Ha kevés munka sok áruban tárgyiasul, akkor az egyes áru ára alacsony, s a benne rejlő értéktöbblet csekély. Hogy az egyes áruban megtestesült munka hogyan oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára, hogy tehát az áru árának mekkora mennyisége képvisel értéktöbbletet, annak a munka összmennyiségéhez, tehát az áru árához semmi köze. Az értéktöbblet rátája azonban az egyes áru árában benne foglalt értéktöbbletnek nem az abszolút nagyságától, hanem a relatív nagyságától függ, attól, hogyan aránylik az ugyanebben az áruban foglalt munkabérhez. Az értéktöbblet rátája tehát magas lehet, noha az értéktöbbletnek az egyes árukra eső abszolút nagysága kicsiny. Az egyes árukban rejlő értéktöbbletnek ez az abszolút nagysága elsősorban a munka termelékenységétől függ és csak másodsorban attól, hogyan oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára.

A kereskedelmi eladási árnál pedig a termelési ár már adott külső előfeltétel.

Annak oka, hogy az áruk kereskedelmi ára a régebbi időkben magas volt: 1. a magas termelési árak, azaz, hogy a munka nem volt termelékeny; 2. nem volt általános profitráta, amikor is a kereskedőtőke az értéktöbbletnek sokkal nagyobb hányadát vonzotta magához, mint amekkora a tőkék általános mozgékonysága esetén reá jutott volna. Ennek az állapotnak a megszűnése tehát, mindkét vonatkozásban tekintve, a tőkés termelési mód fejlődésének az eredménye.

A kereskedőtőke megtérülései a kereskedelem különböző ágaiban hosszabbak vagy rövidebbek, évi számuk tehát nagyobb vagy kisebb. Egyazon kereskedelmi ágon belül gyorsabb vagy lassúbb a megtérülés a gazdasági

ciklus különböző fázisaiban. Mindamellett kialakul a megtérüléseknek egy átlagos száma, amelyet tapasztalat útján megállapítanak.

Láttuk már, hogy a kereskedőtőke megtérülése különbözik az ipari tőkéétől. Ez a dolog természetéből következik; az, ami az ipari tőke megtérülésében egyetlen fázis, úgy jelenik meg, mint egy külön kereskedőtőkének, vagy legalábbis egy részének teljes megtérülése. A kereskedőtőke megtérülése más viszonyban van a profit- és ármeghatározással is.

Az ipari tőkénél a megtérülés egyrészt az újratermelés periodikusságát fejezi ki, s ezért ettől függ a meghatározott idő alatt a piacra dobott áruk tömege. Másrészt a forgalmi idő olyan, mégpedig tágítható, határ, amely, mivel többé-kevésbé korlátozza a termelési folyamat terjedelmét, korlátozóan hat az érték és értéktöbblet képzésére is. A megtérülés ezért meghatározóan, nem mint pozitív, hanem mint korlátozó elem, bekerül az évente termelt értéktöbblet tömegébe, s ezért az általános profitráta képzésébe. Ezzel szemben a kereskedőtőke számára az átlagprofitráta adott nagyság. Ez a tőke nem vesz közvetlenül részt a profit, illetve az értéktöbblet létrehozásában és az általános profitráta képzésébe csak annyiban kerül bele meghatározóan, hogy az ipari tőke által termelt profit tömegéből aszerint húz osztalékot, hogy az össztőkének mekkora részét alkotja.

Minél nagyobb, a II. könyv II. szakaszában kifejtett feltételek mellett, valamely ipari tőke megtérüléseinek száma, annál nagyobb az általa képzett profit tömege. Bár most az általános profitráta létrejötte folytán az összprofit nem abban az arányban oszlik meg a különböző tőkék között, amelyben közvetlenül részt vesznek termelésében, hanem aszerint, hogy mekkora hányadát alkotják az össztőkének, azaz nagyságuk arányában, ez azonban a dolog lényegén mit sem változtat. Minél nagyobb az ipari össztőke megtérüléseinek száma, annál nagyobb a profit tömege, az évente termelt értéktöbbletnek tömege és ezért, egyébként változatlan körülmények között, annál magasabb a profitráta. Másként áll a dolog a kereskedőtőkével. Számára a profitráta adott nagyság, amelyet egyrészt az ipari tőke által termelt profit tömege, másrészt a teljes kereskedelmi tőke viszonylagos nagysága, a termelési folyamatban és a forgalmi folyamatban előlegezett tőke összegéhez való mennyiségi aránya határoz meg. Megtérüléseinek száma persze meghatározóan kihat az össztőkéhez való arányára, vagyis a forgalomhoz szükséges kereskedőtőke relatív nagyságára, amikor is világos, hogy a szükséges kereskedőtőke abszolút nagysága és megtérülésének sebessége fordított arányban állnak egymással; relatív nagysága azonban, vagyis az, hogy az össztőkének mekkora részét alkotja – minden egyéb körülményt változat-

lannak véve –, adva van abszolút nagysága révén. Ha az össztőke 10 000, akkor a kereskedőtőke, ha az előbbinek $^1/_{10}$-ét alkotja, = 1000; ha az össztőke 1000, akkor ennek $^1/_{10}$-e = 100. Ennyiben, habár relatív nagysága változatlan marad, abszolút nagysága különböző, az össztőke nagysága szerint különböző. Itt azonban relatív nagyságát – mondjuk, hogy $^1/_{10}$-e az össztőkének – adottnak tételezzük fel. De magát ezt a relatív nagyságát viszont a megtérülés határozza meg. Ha a megtérülés gyors, abszolút nagysága az első esetben pl. 1000 £, a másodikban 100, s ezért relatív nagysága = $^1/_{10}$. Ha a megtérülés lassúbb, akkor az abszolút nagysága az első esetben mondjuk 2000, a másodikban 200. Relatív nagysága tehát az össztőke $^1/_{10}$-éről $^1/_5$-ére nőtt. A kereskedőtőke átlagos megtérülését meggyorsító körülmények, pl. a szállítóeszközök fejlődése, megfelelően csökkentik a kereskedőtőke abszolút nagyságát, ezért emelik az általános profitrátát. Ellenkező esetben a fordítottja történik. Fejlett tőkés termelési mód, korábbi állapotokkal összehasonlítva, kettős hatást gyakorol a kereskedőtőkére: ugyanazt az árumennyiséget kisebb tömegű valóban funkcionáló kereskedőtőkével forgatják meg; a kereskedőtőke gyorsabb megtérülése és az újratermelési folyamat ezt lehetővé tevő nagyobb sebessége folytán a kereskedőtőke aránya az ipari tőkéhez csökken. Másrészt: a tőkés termelési mód fejlődésével minden termelés árutermeléssé válik, tehát minden termék a forgalom szereplőinek kezébe kerül, amihez még az is járul, hogy a korábbi termelési módban, ahol kicsinyben termeltek, a maguk a termelők által közvetlenül természetben elfogyasztott terméktömegtől és az általuk természetben teljesített szolgáltatások tömegétől eltekintve, a termelők igen nagy része áruját közvetlenül a fogyasztóknak adta el, vagy azok személyes megrendelésére dolgozott. Ezért ámbár a korábbi termelési módokban a kereskedelmi tőke az általa megforgatott árutőkéhez képest nagyobb, mégis

1. abszolúte kisebb, mert az össztermeknek hasonlíthatatlanul kisebb részét termelik áruként, mert hasonlíthatatlanul kisebb részének kell árutőkeként belekerülnie a forgalomba és a kereskedők kezére jutnia; a kereskedelmi tőke kisebb, mert az árutőke kisebb. De egyszersmind viszonylagosan nagyobb, nemcsak azért, mert megtérülése lassúbb és nemcsak az általa megforgatott áruk tömegéhez képest. Nagyobb, mert a munka kisebb termelékenysége következtében ennek az árutömegnek az ára, tehát a reá előlegezendő kereskedőtőke is nagyobb, mint a tőkés termelésben, ennélfogva ugyanaz az érték kisebb árutömegben jelentkezik.

2. A tőkés termelési mód bázisán nemcsak nagyobb árutömeget termelnek (amikor is le kell számítani ennek az árutömegnek a csökkent érté-

két); hanem ugyanaz a terméktömeg, pl. gabonából, nagyobb árutömeget alkot, azaz mind több kerül belőle a kereskedelembe. Ennek következtében egyébként nemcsak a kereskedőtőke tömege növekszik, hanem egyáltalában minden tőke, amely a forgalomban van befektetve, pl. hajózásban, vasutakban, távírásban stb.

3. De – s ez olyan szempont, amelynek kifejtése a „tőkék konkurrenciájához" tartozik – a nem funkcionáló vagy csak félig funkcionáló kereskedőtőke növekszik a tőkés termelési mód haladásával, a kiskereskedelembe való behatolás könnyebbé válásával, a spekulációval és a felszabadult tőke feleslegével.

De ha a kereskedőtőke relatív nagyságát az össztőkéhez viszonyítva adottnak előfeltételezzük, a megtérüléseknek a kereskedelem különböző ágaiban tapasztalt különbözősége nincsen hatással sem a kereskedelmi tőkének jutó összprofit nagyságára, sem az általános profitrátára. A kereskedő profitját nem az általa megforgatott árutőke tömege, hanem az e megforgatás közvetítéséhez általa előlegezett pénztőke nagysága határozza meg. Ha az évi általános profitráta 15% és a kereskedő 100 £-et előlegez, akkor – ha tőkéje évente egyszer térül meg – áruját 115-ért fogja eladni. Ha tőkéje egy év alatt ötször térül meg, akkor a 100 áron vásárolt árutőkét évente ötször 103-ért, tehát az egész év alatt az 500 árutőkét 515-ért fogja eladni. De ezzel 100 előlegezett tőkéjére továbbra is évi 15 profit jut. Ha nem így történnék, akkor a kereskedőtőke, megtérülései számának arányában, sokkal magasabb profitot hozna, mint az ipari tőke, ami ellentmond az általános profitráta törvényének.

A kereskedőtőke megtérüléseinek száma a kereskedelem különböző ágaiban tehát közvetlenül érinti az áruk kereskedelmi árát. A kereskedelmi felárnak, valamely adott tőke kereskedelmi profitja azon hányadának a magassága, amely az egyes áru termelési árára esik, fordított arányban áll a különböző üzletágakban működő kereskedőtőkék megtérüléseinek számával, vagyis megtérülésük sebességével. Ha egy kereskedőtőke évente ötször térül meg, akkor ugyanazon értékű árutőkéhez csak ötödakkora felárat tesz hozzá, mint egy másik kereskedőtőke, amely évente csak egyszer térülhet meg.

A kereskedelem különböző ágaiban működő tőkék átlagos megtérülési idejének az eladási árakra gyakorolt befolyása arra redukálódik, hogy e megtérülési sebesség arányában ugyanaz a profittömeg, amelyet adott nagyságú kereskedőtőke esetén az évi általános profitráta határoz meg, amely tehát e tőke kereskedői műveletének sajátos jellegétől függetlenül van meghatározva – különbözőképpen oszlik meg ugyanazon értékű árutöme-

gekre, pl. évi ötszöri megtérülés esetén $^{15}/_{5} = 3\,\%$-ot, évi egyszeri megtérülés esetén viszont $15\,\%$-ot tesz hozzá az áru árához.

A kereskedelmi profit ugyanazon százaléka tehát a kereskedelem különböző ágaiban a megtérülési idők arányában az áruk eladási árát egészen különböző százalékokkal emeli, a százalékot ezen áruk értéke után számítva.

Ezzel szemben az ipari tőkénél a megtérülési idő semmilyen hatással nincs a termelt egyes áruk értéknagyságára, bár – minthogy befolyással van a kizsákmányolt munka tömegére – befolyásolja az adott tőke által adott idő alatt termelt értékek és értéktöbbletek tömegét. Igaz, hogy mihelyt a termelési árakat vesszük szemügyre, ez ellepleződik és úgy tűnik, mintha nem így lenne, de csak azért, mert a különböző áruk termelési ára a korábban kifejtett törvények szerint eltér értéküktől. Ha az egész termelési folyamatot, az egész ipari tőke által termelt árutömeget nézzük, nyomban igazolva látjuk az általános törvényt.

Ha tehát pontosabban megvizsgáljuk a megtérülési idő befolyását az értékképzésre, ez az ipari tőke esetében visszavezet bennünket a politikai gazdaságtan általános törvényéhez és bázisához, hogy az áruk értékét a bennük foglalt munkaidő határozza meg, ezzel szemben a kereskedőtőke megtérüléseinek befolyása a kereskedelmi árakra olyan jelenségeket mutat, amelyek – ha csak a közbenső láncszemek igen hosszadalmas elemzését el nem végezzük – látszólag az árak teljesen önkényes meghatározását előfeltételezik; azt ugyanis, hogy az árakat pusztán a tőkének az az eltökéltsége határozza meg, hogy évente egy meghatározott mennyiségű profitra tegyen szert. Nevezetesen a megtérüléseknek ez a befolyása azt a látszatot kelti, mintha a forgalmi folyamat mint olyan határozná meg az áruk árát, bizonyos határok között függetlenül a termelési folyamattól. Az újratermelés összfolyamatának valamennyi felületes és fonák szemlélete a kereskedőtőke vizsgálatából ered és azokból az elképzelésekből, amelyeket a kereskedőtőke sajátságos mozgásai a forgalom szereplőinek elméjében ébresztenek.

Ha a tőkés termelési folyamat valódi, belső összefüggéseinek elemzése – mint azt az olvasó saját kárán felismerte – igen bonyolult dolog és igen beható munka; ha a tudomány feladata, hogy a látható, pusztán megjelenő mozgást a belső valóságos mozgásra visszavezesse, akkor egészen magától értetődő, hogy a tőkés termelés és forgalom szereplőinek elméjében a termelés törvényeiről olyan elképzeléseknek kell kialakulniok, amelyek e törvényektől teljesen eltérnek és csak a látszólagos mozgás tudatos kifejezései. Egy kereskedő, tőzsdei spekuláns, bankár elképzelései szükségképpen teljesen ferdék. A gyárosok elképzelései eltorzulnak azoknak a forgalmi aktusoknak következtében, melyeknek tőkéjük alá van vetve, továbbá az

általános profitráta kiegyenlítődése folytán.[41] A konkurrencia ezekben az elmékben szükségképpen egészen fonák szerepet is játszik. Ha az érték és az értéktöbblet határai adva vannak, könnyű belátni, hogyan változtatja át a tőkék konkurrenciája az értékeket termelési árakká, és még tovább kereskedelmi árakká, az értéktöbbletet pedig átlagprofittá. E határok nélkül azonban egyáltalán nem látható be, hogy a konkurrencia az általános profitrátát miért éppen erre, nem pedig más határra, miért 15%-ra, nem pedig 1500%-ra szorítja. Hiszen legfeljebb azt teheti, hogy *egy* szintre szorítja. De semmiféle olyan elem nincs a konkurrenciában, amely magát ezt a szintet meghatározná.

A kereskedőtőke álláspontjáról tehát úgy tűnik, hogy maga a megtérülés határozza meg az árat. Másrészt, míg az ipari tőke megtérülési sebessége annyiban, hogy egy adott tőkét több vagy kevesebb munka kizsákmányolására tesz alkalmassá, meghatározóan és korlátozóan hat a profit tömegére és ezért az általános profitrátára, addig a kereskedelmi tőke számára a profitráta külsőleg adva van, s a profitrátának az értéktöbblet képződésével való belső összefüggése teljesen kihunyt. Ha ugyanaz az ipari tőke, egyébként változatlan körülmények között és főleg ugyanazon szerves összetétel mellett, évente nem kétszer, hanem négyszer térül meg, akkor kétszer annyi értéktöbbletet s ezért profitot termel; s ez kézzelfoghatóan megmutatkozik, mihelyt és ameddig ez a tőke olyan tőkéletesített termelési mód monopóliumával rendelkezik, amely számára e gyorsabb megtérülést lehetővé teszi. A kereskedelem különböző ágaiban tapasztalt különböző megtérülési idő, fordítva, abban jelentkezik, hogy a meghatározott árutőke egy megforgatásával szerzett profit fordított arányban van ama pénztőke megtérüléseinek számával, amely ezeket az árutőkéket megforgatja. Small profits and quick returns [nagy forgalom, kevés haszon] kivált a shopkeeper [szatócs] számára olyan elvnek tűnik, amelyet elvből követ.

Egyébként magától értetődik, hogy a kereskedőtőke megtérüléseinek ez a törvénye a kereskedelem minden ágában, és eltekintve az egymást kiegyenlítő, gyorsabb és lassúbb megtérülések váltakozásától, csak az ebben az ágban befektetett egész kereskedőtőke megtérüléseinek átlagára érvényes. Lehetséges, hogy *A* tőke, amely ugyanabban az ágban működik,

[41] Igen naiv, de egyben igen helyes megjegyzés a következő: „Ezért bizonyára annak a körülménynek is, hogy egy és ugyanaz az áru különböző eladóknál lényegesen különböző árakon kapható, igen gyakran a helytelen kalkuláció az oka." (Feller–Odermann: „Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik", VII. kiad., 1859 [451. old.].) Ez megmutatja, hogyan válik az ármeghatározás tisztán elméletivé, azaz elvonttá.

mint *B*, az átlagosnál többször vagy kevesebbszer térül meg. Ebben az esetben a többi tőke kevesebbszer vagy többször térül meg. Az ebben az ágban befektetett kereskedőtőke össztömegének megtérülésén ez mit sem változtat. Az egyes kereskedő vagy szatócs számára azonban döntően fontos. A kereskedő ebben az esetben többletprofitra tesz szert, éppen úgy, ahogy az ipari tőkések többletprofitra tesznek szert, ha az átlagosnál kedvezőbb feltételek között termelnek. Ha a konkurrencia arra kényszeríti, olcsóbban adhat el társainál, anélkül hogy profitját az átlag alá csökkentené. Ha a gyorsabb megforgatást lehetővé tevő feltételek maguk is megvásárolható feltételek, pl. az üzlethelyiség fekvése, akkor a kereskedő ezért külön járadékot fizethet, azaz többletprofitjának egy része földjáradékká változik át.

Tizenkilencedik fejezet

A pénzzel kereskedő tőke

Ha azok a tisztán technikai mozgások, amelyeket a pénz az ipari tőke forgalmi folyamatában és, most már hozzátehetjük, az áruval kereskedő tőke forgalmi folyamatában végez (minthogy ez utóbbi az ipari tőke forgalombeli mozgásának egy részét a maga saját és sajátságos mozgásaként átveszi), egy különös tőke funkciójává önállósulnak, amelyet ez és csakis ez a maga sajátságos műveleteiként űz, – ezek a mozgások e tőkét pénzzel kereskedő tőkévé változtatják. Az ipari tőkének, és pontosabban az áruval kereskedő tőkének is egy része állandóan pénzformában tartózkodnék, nemcsak mint egyáltalában való pénztőke, hanem mint olyan pénztőke, amely e technikai funkciókkal van elfoglalva. Az össztőkétől most pénztőke formájában elkülönül és önállósul egy meghatározott rész, amelynek kizárólag az a tőkés funkciója, hogy az ipari és kereskedelmi tőkések egész osztálya számára ezeket a műveleteket elvégezze. Mint az áruval kereskedő tőke esetében, a forgalmi folyamatban pénztőke alakjában meglevő ipari tőke egy része leválik, s valamennyi többi tőke számára elvégzi az újratermelési folyamat e műveleteit. E pénztőke mozgásai tehát megintcsak az újratermelési folyamatában levő ipari tőke egy önállósult részének a mozgásai.

Csak ha és amennyiben újonnan fektetnek be tőkét – a felhalmozásnál is ez történik –, csak akkor jelenik meg pénzformában levő tőke a mozgás kiinduló- és végpontjaként. De minden tőke számára, amely a folyamatát egyszer már megkezdte, kiindulópont és végpont egyaránt csak átmenő pontként jelenik meg. Minthogy az ipari tőkének a termelés területéről való kilépésétől ugyanabba való újrabelépéséig az $\acute{A}'–P–\acute{A}$ metamorfózison kell átmennie, P valójában – ahogy az már az egyszerű áruforgalomnál megmutatkozott – csak azért végeredménye ez átalakulás egyik fázisának, hogy az ellenkező, azt kiegészítő fázis kiindulópontja legyen. S ámbár a kereskedelmi tőke számára az ipari tőke $\acute{A}–P–$je mindig mint $P–\acute{A}–P$ jelentkezik, mégis számára is, mihelyt már egyszer működését megkezdte, a valóságos folyamat állandóan $\acute{A}–P–\acute{A}$. A kereskedelmi tőke azonban egyidejűleg vég-

zi az *Á–P* és *P–Á* aktusokat. Azaz nemcsak az történik, hogy *egy* tőke az *Á–P* stádiumában van, miközben a másik a *P–Á* stádiumban, hanem ugyanaz a tőke, a termelési folyamat folytonossága miatt, egyidejűleg állandóan vásárol és állandóan elad; folyvást egyszerre mindkét stádiumban van. Miközben egy része pénzzé változik át, hogy később áruvá változzék vissza, a másik része ugyanakkor áruvá változik, hogy pénzzé változzék vissza.

Hogy a pénz itt forgalmi eszközként vagy fizetési eszközként funkcionál-e, az az árucsere formájától függ. Mindkét esetben a tőkésnek állandóan pénzt kell kifizetnie sok személynek és állandóan pénzt kell kapnia fizetségül sok személytől. A pénzkifizetés és -beszedés e pusztán technikai művelete önmagában munka, amely – amennyiben a pénz fizetési eszközként funkcionál – mérlegkészítést, kiegyenlítési aktusokat tesz szükségessé. Ez a munka – forgalmi költség, nem pedig értékalkotó munka. Megrövidül azáltal, hogy ügynökök vagy tőkések külön csoportja végzi el a tőkésosztály valamennyi többi tagja számára.

A tőke egy meghatározott részének állandóan kincs formájában, potenciális pénztőke formájában kéznél kell lennie: vásárlóeszköz tartalék, fizetési eszköz tartalék, nem-foglalkoztatott, pénzformában alkalmazására váró tőke; s a tőke egy része állandóan ebben a formában áramlik vissza. Ez szükségessé teszi a pénzbeszedésen, -kifizetésen és könyvelésen kívül a kincs őrzését, ami megint külön művelet. Valójában tehát a kincsnek forgalmi eszközökké és fizetési eszközökké történő állandó feloldódása, s az eladás fejében kapott pénzből és esedékessé vált fizetésekből való újraképződése; a tőke pénzként létező részének ez az állandó mozgása, amely elkülönül magától a tőkefunkciótól, ez a tisztán technikai művelet, külön munkát és költségeket okoz – forgalmi költségeket.

A munka megosztása magával hozza, hogy ezeket a technikai műveleteket, amelyek a tőke funkcióinak velejárói, lehetőleg az egész tőkésosztály számára ügynököknek vagy tőkéseknek egy csoportja mint kizárólagos funkciókat végezze el, vagyis hogy ezek kezükben összpontosuljanak. Ez itt, mint a kereskedőtőkénél, kettős értelemben való munkamegosztás. Külön foglalkozássá válik, s mert külön foglalkozásként az egész osztály pénzmechanizmusa számára végzik, koncentrálódik, nagy méretekben folytatják; s most e külön foglalkozáson belül újra munkamegosztás történik, egyrészt azáltal, hogy különböző, egymástól független ágakra hasad, másrészt, hogy ezeken az ágakon belül kialakul a műhely (nagy irodák, számos könyvelő és pénztáros, messzemenő munkamegosztás). A pénzkifizetés, -beszedés, a mérlegek kiegyenlítése, a folyószámlavezetés, pénzmegőrzés stb., azáltal, hogy különváltak azoktól az aktusoktól, amelyek miatt e

technikai műveletek szükségessé válnak, az ezekre a funkciókra előlegezett tőkét pénzzel kereskedő tőkévé teszik.

A különböző műveletek, amelyeknek külön foglalkozásokká való önállósulásából a pénzzel való kereskedés ered, magának a pénznek a kulonböző meghatározottságaiból és funkcióiból adódnak, amelyeket tehát pénztőke formájában a tőkének is be kell töltenie.

Korábban rámutattam arra, hogy egyáltalában a pénz eredetileg a különböző közösségek közti termékcsere folyamán fejlődik ki.[42]

A pénzkereskedelem, a pénzáruval való kereskedés tehát először a nemzetközi érintkezésből fejlődik ki. Mihelyt kulonböző országos érmék léteznek, az idegen országokban bevásárló kereskedőknek országuk érméit helyi érmékre kell átváltaniok és fordítva, vagy pedig a különböző érméket veretlen tiszta ezüstre vagy aranyra mint világpénzre. Innen ered a pénzváltóüzlet, amelyet a modern pénzkereskedelem egyik természetadta alapzatának kell tekintenünk.[43] Ebből váltóbankok fejlődtek ki, ahol ezüst (vagy arany), a forgalomban levő érmétől eltérően, világpénzként – most bankpénzként

[42] „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 27. old [Marx és Engels Muvei, 13. kot. 31. old.]

[43] „Már az, hogy az érmék annyira kulonbözőek voltak, mind súly és finomság, mind ama veret tekintetében, amellyel a pénzverési joggal bíró számos fejedelem és város ellátta, szükségessé tette, hogy olyan kereskedelmi ugyletekben, amelyekben érmével kellett a számlát kiegyenlíteni, mindenutt a helyi érmét használják. A kereskedők, ha kulfoldi piacra utaztak, készpénzfizetés céljából veretlen tiszta ezustot és persze aranyat is vettek magukhoz. Ugyanígy hazaindultukkor a kapott helyi érméket veretlen ezustre vagy aranyra cserélték be. Ezért a pénzváltóüzlet, a veretlen nemesfemek átvaltása helyi érmére és fordítva igen elterjedt, hasznothajtó foglalkozássá vált." (*Hullmann*: „Stadtewesen des Mittelalters", Bonn 1826–29, I. 437. [438.] old.) – „A váltóbank a maga nevet .. nem a váltóról, a váltólevélről, hanem pénzfajták átváltásáról kapta. A hollandiai kereskedővárosokban már jóval az Amszterdami Váltóbank 1609-ben történt alapítása előtt voltak pénzváltók és pénzváltó cégek, sőt váltóbankok is . . Ezek a pénzváltók azzal foglalkoztak, hogy a kulfoldi kereskedők altal az országba behozott számtalan kulonböző fajtájú érmét torvényesen elfogadott érmékre váltottak be. Tevékenységi koruk lassanként bővult . koruk pénztárosaivá [kassiers] és bankáraivá váltak. Az amszterdami kormányzat azonban a pénztárosi és penzváltó tevekenység egyesítésében veszélyt látott, s hogy ezt a veszelyt lekuzdie, elhatározta egy nagy intézet alapítását, amely hivatalos felhatalmazás alapján végzi mind a pénzvaltást, mind a pénztárosi muveleteket. Ez az intézet az 1609-ben alapított híres Amszterdami Valtóbank volt. Velence, Genova, Stockholm, Hamburg váltóbankjai ugyancsak annak koszonhették keletkezésuket, hogy állandóan szukség volt a kulonböző fajta pénzek átváltására. Mindezek kozul a Hamburgi Bank az egyetlen, amely ma is fennáll, mert ebben a kereskedővárosban, amelynek nincsen saját érmerendszere, még mindig érezhető egy ilyen intézmény iránti szukséglet stb." (*S. Vissering*: „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde", Amszterdam 1860, I. 247–248. old.)

vagy kereskedelmi pénzként – funkcionál. A váltóüzlet, amennyiben pusztán abból állt, hogy az egyik ország pénzváltója fizetési utalványt állít ki az utazók számára egy másik ország pénzváltójához, már Rómában és Görögországban kifejlődött a tulajdonképpeni pénzváltóüzletből.

Az arannyal és ezüsttel mint árukkal (luxuscikkek készítésére szolgáló nyersanyaggal) való kereskedés a természetadta bázisa a nemesfémrudakkal való kereskedelemnek (bullion trade), vagyis annak a kereskedelemnek, amely a pénz világpénz funkcióit közvetíti. E funkciók, mint már korábban megvilágítottuk (I. könyv 3. fej. 3. c), kettősek: ide-oda futkosás a különböző nemzeti forgalmi területek között a nemzetközi fizetések kiegyenlítésére és a tőke vándorlása esetén kamatfizetésre; emellett a nemesfémek termelési forrásaitól kiinduló mozgás a világpiacon és a kitermelt fém elosztása a különböző nemzeti forgalmi területek között. Angliában a XVII. század túlnyomó részében az aranyművesek még mint bankárok funkcionáltak. Itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nemzetközi fizetések kiegyenlítése hogyan fejlődik tovább a váltókereskedelemben stb., valamint mindazt, ami az értékpapírüzletekre vonatkozik, röviden valamennyi különös formáját a hitelügynek, amellyel itt még nincs semmi dolgunk.

Világpénzként az országos pénz leveti helyi jellegét; egyik ország pénzét a másikéban fejezik ki és így valamennyit arany- vagy ezüsttartalmára vezetik vissza, az aranyat és ezüstöt viszont, mint azt a két árut, amely világpénzként forog, ugyanakkor kölcsönös értékviszonyukra kell visszavezetni, amely folytonosan változik. Ennek közvetítését teszi a pénzkereskedő a maga különös foglalkozásává. Ily módon a pénzváltóüzlet és a nemesfémrudakkal való kereskedés a pénzkereskedelem legősibb formái és a pénz kettős funkciójából erednek: abból, hogy országos érme és világpénz.

A tőkés termelési folyamatból, valamint egyáltalában a kereskedelemből, még a kapitalizmus előtti termelési módnál is, következik:

Először, hogy a pénzt kincsként halmozzák fel, azaz most a tőkének azt a részét, amelynek állandóan pénzformában kell kéznél lennie, fizetési és vásárlóeszközök tartalékalapjaként. Ez az első formája a kincsnek, ahogyan az a tőkés termelési módban újra megjelenik és egyáltalában a kereskedelmi tőke fejlődése során legalábbis e tőke számára képződik. Mindkét megállapítás egyaránt érvényes a belföldi és a nemzetközi forgalomra. Ez a kincs mindig folyékony, folytonosan a forgalomba ömlik és onnan folytonosan visszatér. A kincs második formája mármost a pénzformában levő parlagon heverő, pillanatnyilag nem foglalkoztatott tőke; ide tartozik az újonnan felhalmozott, még be nem fektetett pénztőke is. Ez a kincsképződés mint olyan mindenekelőtt megőrzése, könyvelése stb. funkcióit teszi szükségessé.

Másodszor azonban ezzel kapcsolatos a pénzkiadás a vásárlásnál, a pénzbevétel az eladásnál, fizetések teljesítése és elfogadása, kiegyenlítése stb. Mindezt a pénzkereskedő először mint egyszerű *pénztáros* végzi a kereskedők és ipari tőkések számára.[44]

A pénzkereskedelem teljesen kifejlett, mihelyt egyéb funkcióihoz a kölcsönnyújtás és kölcsönvevés, valamint a hitellel való kereskedés társul – ez pedig már legkorábbi korszakában is mindig így van. Erről a következő szakaszban, a kamatozó tőkénél.

Maga a nemesfémrudakkal való kereskedés, az arany vagy ezüst átvitele egyik országból a másikba, csak eredménye az árukereskedelemnek, s a váltóárfolyam határozza meg, amely a nemzetközi fizetések és a különböző piacokon érvényben levő kamatláb állását fejezi ki. A nemesfémrúd-kereskedő mint olyan csak eredményeket közvetít.

Amikor szemügyre vettük a pénzt és megvizsgáltuk, hogyan fejlődnek ki mozgásai és formameghatározottságai az egyszerű áruforgalomból, láttuk (I. könyv 3. fej.), hogy a vásárló- és fizetési eszközként forgó pénz tömegének mozgását az áruk átalakulása, ennek terjedelme és sebessége határozza

---

[44] „A pénztárosok intézménye talán sehol sem őrizte meg oly tisztán eredeti, önálló jellegét, mint a hollandiai kereskedővárosokban (az amszterdami pénztárosság eredetéről lásd *E. Luzac*: „Holland's Rijkdom", III. rész). Funkcióik részben megegyeznek a régi Amszterdami Váltóbank funkcióival. A pénztáros azoktól a kereskedőktől, akik szolgálatait felhasználják, egy bizonyos pénzösszeget kap, s ennek ellenében »credit«-et nyit számukra könyveiben; a kereskedők továbbá elküldik neki adósleveleiket, ezeket a pénztáros számukra behajtja és ennek fejében hitelt nyújt nekik, utalványaikra (kassiers briefjes) viszont kifizetéseket eszközöl és ezek összegével megterheli folyószámlájukat. E pénzbehajtásokért és -kifizetésekért azután csekély jutalékot számít fel, amely csak az általa a két fél kozott lebonyolított jelentékeny forgalom révén hoz megfelelő bért munkájáért. Ha ugyanazzal a pénztárossal dolgozó két kereskedő fizetéseit kell kiegyenlíteni, az ilyen fizetések igen egyszerűen kölcsönös könyveléssel intéződnek el, mert a pénztárosok a két kereskedő kölcsönös követeléseit napról napra kiegyenlitik. A tulajdonképpeni pénztáros üzlet tehát a fizetések e kozvetítéséből áll; vagyis kizárja az ipari vállalkozást, a spekulációt és fedezetlen hitelek nyújtását; mert itt annak kell lennie a szabálynak, hogy a pénztáros annak számára, akinek számlát nyitott a könyveiben, nem fizet ki tobbet, mint amennyi a javára mutatkozik." (*Visserıng*, i. m. 243., 244. old.) – A velencei pénztáregyletekről: „A szükséglet és Velence foldrajzi helyzete következtében, ahol készpénzt magukkal hordozni terhesebb, mint másutt, e város nagykereskedői, gondoskodva a megfelelő biztonságról, felügyeletről és igazgatásról, pénztáregyleteket létesítettek, az ilyen egylet tagjai bizonyos osszegeket helyeztek letétbe, ezekre hitelezőiknek utalványokat állítottak ki, a kifizetett összeget azután az erről vezetett könyvben az adós lapjáról leírták és hozzáírták az ugyanabban a könyvben a hitelező javára mutatkozó osszeghez. Első csírái ezek az ún. girobankoknak. Ezek az egyletek régiek. De ha a XII. századba helyezik őket, akkor összecserélik az 1171-ben létesített államkölcson-intézettel." (*Hüllmann*, i. m. 453–454. old.)

meg, ez az átalakulás maga pedig, mint most már tudjuk, csak egyik mozzanata a teljes újratermelési folyamatnak. Ami a pénzanyagnak – aranynak és ezüstnek – termelési forrásairól való megszerzését illeti, ez közvetlen árucserében, az arany- és ezüstárunak más árura történő cseréjében oldódik fel, tehát maga is éppen úgy egyik mozzanata az árucserének, mint a vas vagy más fémek megszerzése. Ami pedig a nemesfémeknek a világpiacon való mozgását illeti (itt eltekintünk ettől a mozgástól, amennyiben az tőkének kölcsönszerű átvitelét fejezi ki, olyan átvitelt, amely árutőke formájában is végbemegy), ezt éppen úgy a nemzetközi árucsere határozza meg, mint ahogy a pénznek belföldi vásárló- és fizetési eszközként való mozgását a belföldi árucsere. A nemesfémek ki- és bevándorlása az egyik nemzeti forgalmi területről a másikra, amennyiben ezt csak az országos érme elértéktelenedése vagy kettős valuta okozza, független a pénzforgalomtól mint olyantól és puszta helyesbítése önkényes, államilag létrehozott letéréseknek. Ami végül a kincsképződést illeti, amennyiben ez vásárló- vagy fizetési eszközök tartalékalapját jelenti akár a bel-, akár a külkereskedelem számára és ugyancsak, amennyiben pusztán az időlegesen parlagon heverő tőke formája, a kincsképződés mindkét esetben csupán szükségszerű lecsapódása a forgalmi folyamatnak.

Amiként az egész pénzforgalom a maga terjedelmében, formáiban és mozgásaiban puszta eredménye az áruforgalomnak, amely tőkés álláspontról maga is csak a tőke forgalmi folyamatát jelenti (és ebben benne foglaltatik a tőkének jövedelemre és jövedelemnek jövedelemre való cseréje, amennyiben a jövedelem elköltése a kiskereskedelemben realizálódik), úgy egészen magától értetődő, hogy a pénzkereskedelem nemcsak az áruforgalom puszta eredményét és megjelenési módját, a pénzforgalmat közvetíti. Maga ez a pénzforgalom, mint az áruforgalom egyik mozzanata, a pénzkereskedelem számára adott. Ez utóbbi a pénzforgalom technikai műveleteit közvetíti, ezeket összpontosítja, megrövidíti és leegyszerűsíti. A pénzkereskedelem nem képezi a kincseket, hanem megadja a technikai eszközöket ahhoz, hogy ezt a kincsképződést, amennyiben önkéntes (tehát nem parlagon heverő tőkének vagy az újratermelési folyamat zavarának kifejezése), a gazdasági minimumára lehessen csökkenteni, mivel a vásárló- és fizetési eszközök tartalékalapjának, ha az egész tőkésosztály számára kezelik, nem kell akkorának lennie, mintha minden egyes tőkés külön-külön kezelné. A pénzkereskedelem nem veszi meg a nemesfémeket, hanem csupán elosztásukat közvetíti, mihelyt az árukereskedelem megvásárolta őket. A pénzkereskedelem megkönnyíti a mérlegek kiegyenlítését, amennyiben a pénz fizetési eszközként funkcionál, és e kiegyenlítések

mesterséges mechanizmusa révén csökkenti az ehhez szükséges pénztömeget; de sem a kölcsönös fizetések összefüggését, sem ezek terjedelmét nem határozza meg. Például azok a váltók és csekkek, amelyeket a bankokban és Clearing House-okban egymással kicserélnek, ez intézetektől egészen független ügyleteket képviselnek, adott műveletek eredményei és csupán ezeknek az eredményeknek jobb technikai kiegyenlítéséről van szó. Amennyiben a pénz vásárlóeszközként forog, a vételek és eladások terjedelme és száma teljesen független a pénzkereskedelemtől. Az utóbbi csak az ezekkel járó technikai műveleteket rövidítheti meg, s ezáltal csökkentheti a megforgatásukhoz szükséges készpénz tömegét.

A pénzkereskedelemnek tehát, itt vizsgált tiszta formájában, azaz a hitelügytől elválasztva, csak az áruforgalom egyik mozzanatának technikai oldalával, tudniillik a pénzforgalommal és a pénznek ebből eredő különböző funkcióival van dolga.

Ez lényegesen megkülönbözteti a pénzkereskedelmet az árukereskedelemtől, amely az árumetamorfózist és az árucserét közvetíti, sőt amely az árutőkének ezt a folyamatát egy az ipari tőkétől elkülönült tőke folyamataként tünteti fel. Az áruval kereskedő tőkének ezért saját forgalmi formája van, $P–Á–P$, amelyben az áru kétszer cserél helyet és ezáltal a pénz visszaáramlik, ellentétben az $Á–P–Á$-val, amelyben a pénz cserél kétszer gazdát és ezáltal közvetíti az árucserét; ezzel szemben a pénzzel kereskedő tőkénél ilyen külön formát nem lehet kimutatni.

Amennyiben a pénzforgalom e technikai közvetítésére tőkések egy külön csoportja pénztőkét előlegez – ez a tőke kisebb méretekben azt a pótlólagos tőkét képviseli, amelyet különben maguknak a kereskedőknek és ipari tőkéseknek kellene e célra előlegezniök –, a tőke általános formája, $P–P'$ itt is megtalálható. P előlegezése révén az előlegező számára $P+\Delta P$ jön létre. De a $P–P'$ közvetítése itt a metamorfózisnak nem a lényegi, hanem csak a technikai mozzanataira vonatkozik.

Szemmel látható, hogy az a pénztőketömeg, amellyel a pénzkereskedők dolgoznak, a kereskedők és gyárosok forgalomban levő pénztőkéje, és hogy az előbbiek által végzett műveletek csak az utóbbiak műveletei, amelyeket a pénzkereskedők közvetítenek.

Éppen ilyen világos az is, hogy a pénzkereskedők profitja csak levonás az értéktöbbletből, mivel csak már realizált értékekkel (még ha csak kötelezvények formájában realizált értékekkel is) van dolguk.

Mint az árukereskedelemben, itt is megkettőződnek a funkciók. A pénzforgalommal kapcsolatos technikai műveletek egy részét ugyanis maguknak az árukereskedőknek és árutermelőknek kell elvégezniök.

Huszadik fejezet

Adalékok a kereskedőtőke történetéhez

Az áruval kereskedő és pénzzel kereskedő tőke pénzfelhalmozásának különös formáját csak a következő szakaszban vesszük szemügyre.

Abból, amit eddig kifejtettünk, önként adódik, hogy mi sem együgyűbb, mint a kereskedőtőkét – akár áruval, akár pénzzel kereskedő tőke formájában – az ipari tőke egy különös fajtájának tekinteni, hasonlóan ahhoz, ahogyan például a bányászat, földművelés, állattenyésztés, feldolgozó ipar, szállító ipar stb. az ipari tőkének a munka társadalmi megosztása következtében adott elágazásait s ezért különös befektetési területeit alkotják. Már az az egyszerű megfigyelés, hogy minden ipari tőke, amikor újratermelési folyamatának forgalmi fázisában van, mint árutőke és pénztőke teljesen ugyanazokat a funkciókat végzi, amelyek a kereskedelmi tőke mindkét formájának kizárólagos funkcióiként jelennek meg, tarthatatlanná kellene hogy tegye ezt a nyers felfogást. Fordítva, az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőkében a termelő ipari tőke és a forgalmi területen tartózkodó ipari tőke közti különbségek azáltal önállósulnak, hogy azok a meghatározott formák és funkciók, amelyeket a tőke itt ideiglenesen magára ölt, mint a tőke egy különvált részének önálló formái és funkciói jelennek meg és kizárólag ebbe a részbe vannak bezsúfolva. Az ipari tőke átváltozott formája és a különböző termelési befektetésekben levő termelőtőkéknek a különböző iparágak természetéből eredő anyagi különbségei – teljesen különböző dolgok.

Azon a durva módon kívül, ahogyan a közgazdász egyáltalában vizsgálja a formakülönbségeket, amelyek őt valójában csak anyagi oldalukról érdeklik, a vulgáris közgazdász esetében ez az összecserélés még két körülményen alapul. Először, hogy képtelen a kereskedelmi profitot a maga sajátosságában megmagyarázni; másodszor, hogy apologetikus módon arra törekszik, hogy az árutőkének és a pénztőkének, továbbá az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőkének a tőkés termelési mód – amely mindenekelőtt áruforgalmat és ezért pénzforgalmat előfeltételez bázisaként – specifikus formájából

eredő formáit olyan alakokként vezesse le, amelyek a termelési folyamatból mint olyanból szükségképpen keletkeznek.

Ha az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőke csak úgy különbözik a gabonatermesztéstől, ahogy az utóbbi az állattenyésztéstől és a feldolgozó ipartól, akkor napnál is világosabb, hogy termelés és tőkés termelés egyáltalában azonos és hogy nevezetesen a társadalmi termékeknek a társadalom tagjai között való elosztását – akár termelő, akár egyéni fogyasztás céljából – éppúgy örökké kereskedők és bankárok révén kell közvetíteni, mint a húsfogyasztást az állattenyésztés és a ruházkodást a ruhagyártás révén.[45]

A nagy közgazdászok, mint Smith, Ricardo stb., minthogy a tőke alapformáját, a tőkét mint ipari tőkét vizsgálják, a forgalmi tőkét (pénz- és árutőkét) pedig valójában csak annyiban, amennyiben maga is egyik fázisa minden tőke újratermelési folyamatának, a kereskedelmi tőkével mint külön fajtával kapcsolatban zavarban vannak. Az értékképzésről, profitról stb. szóló, az ipari tőke vizsgálatából közvetlenül levezetett tételek nem illenek rá közvetlenül a kereskedőtőkére. Ezért ez utóbbi tőkét valójában teljesen mellőzik és csak mint az ipari tőke egyik fajtáját említik. Ahol külön foglalkoznak vele, mint Ricardo a külkereskedelemmel kapcsolatban, ott igyekeznek bebizonyítani, hogy nem hoz létre értéket (következésképpen értéktöbbletet sem). Ami azonban érvényes a külkereskedelemre, az érvényes a belkereskedelemre is.

A kereskedőtőkét eddig a tőkés termelési mód álláspontjáról és annak határain belül vizsgáltuk. De nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedelmi tőke is régebbi a tőkés termelési módnál, valójában a tőkének történelmileg legrégebbi szabad létezési módja.

---

[45] A bolcs Roscher* kiokoskodta, hogy ha egyesek a kereskedelmet mint termelők és fogyasztók közötti „közvetítést" jellemzik, akkor „az ember" éppígy magát a termelést is mint a fogyasztás „közvetítését" (ki között?) jellemezheti, amiből természetesen az következik, hogy a kereskedelmi tőke a termelőtőkének egy része, akárcsak a földművelő- és ipari tőke. Minthogy tehát azt lehet mondani, hogy az ember a maga fogyasztását csak a termelés révén közvetítheti (még akkor is ezt kell tennie, ha nem Lipcsében tanult), vagyis hogy a természet elsajátításához munkára van szükség (amit „közvetítésnek" lehet nevezni), ebből természetesen az következik, hogy a termelés egy specifikus társadalmi formájából eredő társadalmi „közvetítés" – *mert* közvetítés – ugyanolyan abszolút szükségszerű jellegű, ugyanolyan rangú. A közvetítés szó mindent eldönt. Egyébként a kereskedők persze nem termelők és fogyasztók között közvetítenek (a termelőktől különválasztott fogyasztókat, az olyan fogyasztókat, akik nem termelnek, egyelőre figyelmen kívül hagyjuk), hanem a termelők termékeinek egymás közötti cseréjét közvetítik, csak közbeeső személyei annak a cserének, amely ezer meg ezer esetben mindig nélkülük megy végbe.

Minthogy már láttuk, hogy a pénzkereskedelem és az erre előlegezett tőke kifejlődéséhez nincs másra szükség, mint a nagykereskedelem, továbbá az áruval kereskedő tőke létezésére, ezért e helyütt csak az utóbbival kell foglalkoznunk.

Mivel a kereskedelmi tőke nem hagyhatja el a forgalom területét és funkciója kizárólag az, hogy az árucserét közvetíti, ezért létezéséhez – eltekintve azoktól a fejletlen formáktól, amelyek a közvetlen cserekereskedelemből erednek – csak azok a feltételek szükségesek, mint az egyszerű áru- és pénzforgalomhoz. Vagy, helyesebben szólva, az utóbbi a kereskedelmi tőke létezésének feltétele. Bármilyen termelési mód bázisán termelték is azokat a termékeket, amelyek árukként forgalomba kerülnek – akár az ősi közösség, akár a rabszolgamunkát alkalmazó, vagy a kisparaszti és kispolgári, vagy a tőkés termelés bázisán –, ez mit sem változtat árujellegükön, s mint áruknak át kell esniök a cserefolyamaton és az azt kísérő formaváltozásokon. Azok a végpontok, amelyek között a kereskedőtőke közvetít, e tőke számára éppúgy adottak, mint ahogy a pénz és a pénz mozgása számára is azok. Csak az szükséges, hogy e végpontok mint áruk meglegyenek, mellékes, hogy a termelés egész terjedelmében árutermelés-e, vagy pedig a maguk gazdálkodó termelők csak a termelésükkel kielégített közvetlen szükségleteiken felüli többletet dobják a piacra. A kereskedőtőke csak e végpontoknak, az áruknak a mozgását közvetíti, amelyek e tőke adott előfeltételei.

Hogy a termelés milyen terjedelemben kerül bele a kereskedelembe, halad át a kereskedők kezén, az a termelési módtól függ, s maximumát a tőkés termelés teljes kifejlődésekor éri el, amikor a terméket már csak mint árut termelik, nem pedig mint közvetlen létfenntartási eszközt. Másrészt a kereskedelem minden termelési mód bázisán elősegíti fölös termék előállítását, amelynek az a rendeltetése, hogy cserére kerüljön és ezáltal a termelők (ezen itt a termékek tulajdonosait kell érteni) élvezeteit vagy kincseit gyarapítsa; a kereskedelem tehát a termelésnek mindinkább a cserére irányuló jelleget ad.

Az áruk átalakulása, mozgása áll 1. anyagilag, különböző áruk egymásra való cseréjéből, 2. formailag, az áru pénzzé változásából, eladásból, és a pénz áruvá változásából, vételből. S ezekben a funkciókban, áruk vétel és eladás révén való cseréjében oldódik fel a kereskedőtőke funkciója. A kereskedőtőke tehát csak az árucserét közvetíti, amelyet azonban már eleve nem csupán a közvetlen termelők közötti árucserének kell felfogni. A rabszolgaviszonyban, jobbágyviszonyban, adózó viszonyban (amennyiben kezdetleges közösségekről van szó) a rabszolgatartó, a hűbérúr, az adót szedő

állam az, aki a termék tulajdonosa, tehát eladója. A kereskedő sokak számára vesz és ad el. Kezében összpontosulnak vételek és eladások, s ennek következtében vétel és eladás többé nincsen a vevő (mint kereskedő) közvetlen szükségletéhez kötve.

De bármilyen is a társadalmi szervezete azoknak a termelési területeknek, amelyeknek árucseréjét a kereskedő közvetíti, vagyona mindig mint pénzvagyon létezik és pénze folytonosan mint tőke funkcionál. Formája mindig $P–Á–P'$; pénz, a csereérték önálló formája, a kiindulópont, s a csereérték gyarapítása az önálló cél. Maga az árucsere és az azt közvetítő műveletek – amelyek elválnak a termeléstől és amelyeket nem-termelők végeznek – puszta eszközei nemcsak a gazdagság gyarapításának, hanem az általános társadalmi formájában levő gazdagság, a gazdagság mint csereérték gyarapításának. Az indítóok és meghatározó cél P-t átváltoztatni $P+\Delta P$-vé; a $P–Á$ és $Á–P'$ aktusok, amelyek a $P–P'$ aktust közvetítik, úgy jelennek meg, mint pusztán átmeneti mozzanatai P ezen átváltozásának $P+\Delta P$-vé. Ez a jellegzetes $P–Á–P'$ mozgás megkülönbözteti a kereskedőtőkét az $Á–P–Á$-tól, a maguk a termelők közötti árukereskedelemtől, amelynek végső célja használati értékek cseréje.

Minél fejletlenebb tehát a termelés, annál inkább összpontosul a pénzvagyon a kereskedők kezében, vagyis annál inkább jelenik meg a kereskedővagyon sajátos formájaként.

A tőkés termelési módban – azaz mihelyt a tőke magát a termelést hatalmába kerítette és annak teljesen megváltozott és sajátos formát adott – a kereskedőtőke csak mint *különös* funkcióban levő tőke jelenik meg. Valamennyi előző termelési módban – mégpedig annál nagyobb mértékben, minél inkább a termelés közvetlenül a termelő létfenntartási eszközeinek a termelése – a kereskedőtőke a tőke par excellence funkciójának tűnik.

Egy cseppet sem nehéz tehát belátni, miért jelenik meg a kerekedőtőke a tőke történelmi formájaként jóval azelőtt, hogy a tőke magát a termelést hatalmába kerítette volna. Létezése és bizonyos fokú fejlettsége maga történelmi előfeltétele a tőkés termelési mód kifejlődésének, 1. mint előfeltétele a pénzvagyon koncentrációjának és 2. mert a tőkés termelési mód előfeltételezi a kereskedelem számára való termelést, a nagybani, nem pedig egyes vevőknek való eladást, tehát feltételezi a kereskedőt is, aki nem személyes szükségletének kielégítésére vásárol, hanem sokak vásárló aktusait koncentrálja a maga vásárló aktusában. Másrészt a kereskedőtőke minden fejlődése oly módon hat, hogy a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jelleget ad, a termékeket mindinkább árukká változtatja. De, mint mindjárt látni fogjuk, fejlődése önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy

valamely termelési módnak a másikba való átmenetét előidézze és megmagyarázza.

A tőkés termelésben a kereskedőtőke a korábbi önálló létezéséből az egyáltalában való tőkebefektetés egy különös mozzanatává fokozódik le, profitrátáját pedig a profitok kiegyenlítődése az általános átlagra szorítja. Már csak mint a termelőtőke ágense funkcionál. A kereskedőtőke fejlődésével kialakuló különös társadalmi állapotok itt már nem meghatározóak; ellenkezőleg, ahol túlsúlyban van a kereskedőtőke, ott elavult állapotok uralkodnak. Ez még egyazon országon belül is érvényes, ahol pl. a tisztán kereskedővárosok sokkal inkább emlékeztetnek a régi állapotokra, mint a gyárvárosok.[46]

A tőkének kereskedőtőkeként való önálló és túlnyomó kifejlődése azt jelenti, hogy a termelés nincs alávetve a tőkének, tehát hogy a tőke a termelés olyan társadalmi formájának alapzatán fejlődik, amely számára idegen és tőle független. A kereskedőtőke önálló fejlettsége tehát fordított arányban áll a társadalom általános gazdasági fejlettségével.

Az önálló kereskedővagyon mint a tőke uralkodó formája a forgalmi folyamat önállósulása a folyamat végpontjaival szemben, s e végpontok maguk a cserélő termelők. E végpontok önállóak maradnak a forgalmi folyamattal szemben, e folyamat pedig velük szemben. A termék itt a kereskedelem révén lesz áruvá. Itt a kereskedelem az, amely a termékek árukká alakulását kifejleszti; nem pedig a termelt áru mozgása képezi a kereskedelmet. A tőke mint tőke tehát itt először a forgalmi folyamatban lép fel. A forgalmi folyamatban fejlődik a pénz tőkévé. A forgalomban fejlődik a termék először csereértékké, áruvá és pénzzé. A tőke a forgalmi folyamatban képződhet, és benne kell képződnie, mielőtt megtanulja uralma alá vetni végpontjait, a különböző termelési szférákat, amelyek között a forgalom közvetít. A pénz- és áruforgalom a legkülönbözőbb szervezetek termelési szféráit közvetítheti, olyanokét, amelyek belső szerkezetük szerint még főleg használati érték termelésére irányulnak. A forgalmi folyamatnak ez az önálló-

[46] W. Kiesselbach úr („Der Gang des Welthandels im Mittelalter", 1860) valójában még mindig egy olyan világ képzeteiben él, amelyben a kereskedőtőke egyáltalában a tőke formája. A tőke modern értelméről sejtelme sincs, akárcsak Mommsen úrnak, amikor „Römische Geschichte"-jében „tőkéről" és a tőke uralmáról beszél. A modern angol történelemben a tulajdonképpeni kereskedőrend és a kereskedővárosok politikailag is reakcióként jelennek meg és a földbirtokos és a pénzarisztokráciával szövetségben az ipari tőke ellen lépnek fel. Vessük össze pl. Liverpool politikai szerepét Manchester és Birmingham szerepével. Az ipari tőke teljes uralmát az angol kereskedőtőke és a pénzarisztokrácia (moneyed interest) csak a gabonavámok eltörlése* stb. óta ismerte el.

sulása, amelynél a termelési szférákat egy harmadik tényező köti össze egymással, két körülményt fejez ki. Egyrészt azt, hogy a forgalom a termelést még nem kerítette hatalmába, hanem úgy viszonylik hozzá, mint adott előfeltételhez. Másrészt, hogy a termelési folyamat még nem vette fel magába puszta mozzanatként a forgalmat. A tőkés termelésben viszont mind a kettő megtörtént. A termelési folyamat teljesen a forgalmon nyugszik, a forgalom pedig puszta mozzanata, átmeneti fázisa a termelésnek, pusztán realizálása az áruként termelt terméknek és pótlása a termék áruként termelt termelési elemeinek. A tőkének közvetlenül a forgalomból eredő formája – a kereskedőtőke – itt már csak mint a tőke formáinak egyike jelenik meg a tőke újratermelési mozgásában.

Az a törvény, hogy a kereskedőtőke önálló fejlődése fordított arányban áll a tőkés termelés fejlettségi fokával, leginkább a közvetítő kereskedelem (carrying trade) történetében mutatkozik meg, pl. a velenceieknél, genovaiaknál, hollandoknál stb., ahol tehát a fő nyereségre nem a saját hazai termékeik kivitelével, hanem a kereskedelmileg és egyéb gazdasági szempontból fejletlen közösségek termékei cseréjének közvetítésével és mindkét termelő ország kizsákmányolásával tettek szert.[17] A kereskedőtőke itt tisztán jelenik meg, különválasztva a végpontoktól, azoktól a termelési szféráktól, amelyek között közvetít. Képződésének ez egyik fő forrása. De a közvetítő kereskedelemnek ez a monopóliuma és vele együtt e kereskedelem maga is abban az arányban hanyatlik, ahogyan továbbhalad azoknak a népeknek a gazdasági fejlődése, amelyeket két oldalról kizsákmányolt és melyek fejletlensége a létezésének a bázisa volt. A közvetítő kereskedelem esetében ez nemcsak egy különös kereskedelmi ág hanyatlásaként jelenik meg, hanem a tisztán kereskedő népek túlsúlyának és egyáltalában kereskedelmi gazdaságuknak hanyatlásaként is – amely e közvetítő kereskedelem bázisán nyugodott. Ez csak az egyik különös forma, amelyben a tőkés termelés fejlődésének haladásával kifejezésre jut, hogy a kereskedelmi tőke alá van rendelve az ipari tőkének. Egyébként arra vonatkozóan, hogyan gazdálkodik a kereskedőtőke ott, ahol közvetlenül uralkodik a termelés fölött, nemcsak a gyar-

[17] „A kereskedővárosok lakosai kifinomultabb tárgyakat és költséges luxuscikkeket hoztak be gazdagabb országokból, ily módon tápot adtak a nagy földtulajdonosok hiúságának, akik ezeket mohón vásárolták birtokaik nagy mennyiségű nyers termékéért. Így Európa egy nagy részének kereskedelme ebben az időben abban állt hogy az egyik ország nyers terméket kicserélték egy az iparban haladottabb ország manufaktúra-termékére... Amikor ez az ízlés annyira általánossá vált, hogy számottevő keresletet hozzon létre, a kereskedők, a szállítási költségek megtakarítása végett, igyekeztek saját országukban hasonló manufaktúrákat létesíteni." (*A. Smith* [„Wealth of Nations"], III. könyv 3. fej.)

mati gazdálkodás egyáltalában (az ún. gyarmati rendszer) nyújt kirívó példát, hanem egész sajátosan a régi Holland Kelet-Indiai Társaság gazdálkodása.

Minthogy a kereskedelmi tőke mozgása *P–Á–P'*, ezért a kereskedő profitja először olyan aktusok révén jön létre, amelyek csak a forgalmi folyamaton belül mennek végbe, tehát a vétel és eladás két aktusa révén; és másodszor ezt a profitot az utolsó aktusban, az eladásban, realizálják. Ez tehát elidegenítésből eredő profit, profit upon alienation*. Az első pillantásra a tiszta, független kereskedelmi profit lehetetlennek látszik, ha a termékeket értékükön adják el. Olcsón vásárolni és drágán eladni, ez a kereskedelem törvénye. Tehát nem egyenértékek cseréje. Az érték fogalmát e törvény annyiban tartalmazza, hogy a sokféle áru mind érték és ezért pénz; minőségileg egyaránt a társadalmi munka kifejezései. De nem egyenlő értéknagyságok. Az a mennyiségi viszony, amelyben a termékek kicserélődnek, eleinte teljesen véletlen. Azért öltenek áruformát, mert egyáltalában kicserélhető dolgok, azaz ugyanannak a harmadik valaminek a kifejezései. A csere továbbfolytatása és a csere céljára történő rendszeresebb újratermelés ezt a véletlenszerűséget mindinkább megszünteti. Eleinte azonban nem a termelők és a fogyasztók számára, hanem a kettőjük közötti közvetítő, a kereskedő számára, aki a pénzben kifejezett árakat egybeveti és a különbözetet zsebre teszi. Az egyenértékűséget a kereskedő magával a mozgásával tételezi.

A kereskedelmi tőke eleinte pusztán a közvetítő mozgás olyan végpontok között, amelyen nem uralkodik és olyan előfeltételek között, amelyeket nem ő teremt.

Ahogyan az *Á–P–Á*-ból, az áruforgalom puszta formájából a pénz nemcsak mint értékmérő és forgalmi eszköz, hanem mint az árunak és ezzel a gazdagságnak abszolút formája, mint kincs lép elő, és pénzként való magánál maradása és növekedése öncélllá válik, hasonlóképpen a *P–Á–P'*-ből, a kereskedőtőke puszta forgalmi formájából, a pénz, a kincs mint olyasvalami lép elő, ami puszta elidegenítés révén fennmarad és gyarapszik.

Az ókor kereskedőnépei, mint Epikurosz istenei**, a világ intermundiumaiban éltek, vagy inkább mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban. Az első önálló, nagyszabásúan fejlett kereskedővárosok és kereskedőnépek kereskedelme mint tiszta közvetítő kereskedelem a termelő népeknek barbárságán nyugodott, amelyek között a közvetítő szerepét játszották.

A tőkés társadalom előfokain a kereskedelem uralkodik az ipar felett; a modern társadalomban megfordítva. A kereskedelem természetesen többé vagy kevésbé visszahat a közösségekre, amelyek között űzik; a termelést

egyre inkább aláveti a csereértéknek azáltal, hogy az élvezeteket és a létfenntartást inkább a termék eladásától, mint közvetlen használatától teszi függővé. Ezáltal felbomlasztja a régi viszonyokat. Megnöveli a pénzforgalmat. Már nem pusztán a termelés feleslegét ragadja meg, hanem lassanként magát a termelést is felfalja és egész termelési ágakat tesz függővé magától. Ez a felbomlasztó hatás azonban nagyon függ a termelő közösség természetétől.

Amíg a kereskedelmi tőke fejletlen közösségek termékcseréjét közvetíti, a kereskedelmi profit nemcsak úgy jelenik meg, mint rászedés és csalás, hanem nagyrészt ebből is ered. Eltekintve attól, hogy kiaknázza a különböző országok termelési árai közti különbséget (és ebben a vonatkozásban kihat az áruértékek kiegyenlítődésére és megszilárdulására), e termelési módokkal együtt jár, hogy a kereskedőtőke a többlettermék túlnyomó részét sajátítja el, részint azáltal, hogy beékelődik olyan közösségek közé, amelyeknek termelése lényegileg még a használati értékre irányul és amelyeknek gazdasági szervezete számára az egyáltalában forgalomba kerülő termékrésznek az eladása, tehát egyáltalában a termékeknek értékükon való eladása alárendelt fontosságú; részint mert ezekben a régebbi termelési módokban a többlet-terméknek a legfőbb birtokosai, akikkel a kereskedő kereskedik, a rabszolgatartó, a feudális földesúr, az állam (pl. a keleti despota) az élvező gazdagságot képviselik, amelynek a kereskedő csapdákat állít, amint ezt a feudalizmus korára vonatkozóan az idézett helyen már A. Smith helyesen megsejtette. A kereskedelmi tőke túlnyomó uralma tehát mindenütt rablórendszert jelent,[48] mint ahogy kifejlődése mind az ókor, mind az újabb idők kereskedő

[48] „Most a kereskedők igen panaszkodnak a nemesekre vagy rablókra, hogy nagy veszedelemmel kell kereskedniök, s ezenközben megfogjak, megverik, megsarcolják és megrabolják őket. Ha azonban ezt az igazságosságért szenvednek, akkor persze a kereskedőemberek szent emberek volnának De mert oly nagy jogtalanság és keresztyénietlen lopás meg rablás történik szerte az egész világon a kereskedők által, még egymás kozott is: csoda-e, ha Isten úgy fordítja, hogy a jogtalanul szerzett ily nagy jószág ismet veszendőre vagy rablokezre jusson, s őket magukat ráadásul fobe verjék vagy fogságba vessék? . És a fejedelmeknek tartozásuk, hogy az ilyen jogtalan kereskedelmet kozonséges hatalommal megbuntessek es akadályozzák meg, hogy alattvalóikat oly gyalázatosan megnyúzzák a kereskedők. Merthogy ezt a fejedelmek nem teszik: ezért kellenek Istennek a lovagok és rablók, és általuk bunteti meg a jogtalanságot a kereskedőkon, és ezeknek kell az ő ordógeivé lenniok: éppen úgy, ahogyan Egyiptom foldjét és mind a világot ordogokkel gyotreti vagy ellenségekkel rontja meg. Így seprózteti egyik fickót a másikkal, anelkul, hogy ezáltal azt adná értésül, hogy a lovagok kisebb rablók, mint a kereskedok: mivelhogy a kereskedők naponta az egész világot rabolják, míg egy lovag evente egyszer vagy kétszer, egyet vagy kettót rabol meg." – „Ésaiás szava szerint megven: Fejedelmid lopoknak társai lettek.* Mivel is felakasztatnak tolvajokat, kik egy guldent vagy egy felet loptak, és cimborálnak azokkal, akik mind a világot megrabol-

népeinél közvetlenül összekapcsolódott erőszakos fosztogatással, kalózkodással, rabszolgavadászattal, gyarmati leigázással; így volt ez Karthágóban, Rómában, később a velenceieknél, portugáloknál, hollandoknál stb.

A kereskedelem és a kereskedelmi tőke fejlődése mindenütt kifejleszti a csereértékre irányuló termelést, megnöveli a termelés terjedelmét, a termelést változatossá és kozmopolitává teszi, a pénzt világpénzzé fejleszti. Ezért a kereskedelem mindenütt többé vagy kevésbé bomlasztóan hat a termelés készen talált szervezeteire, amelyek különféle formáikban mind főleg a használati értékre irányulnak. De az, hogy mennyire idézi elő a régi termelési mód felbomlását, mindenekelőtt annak szilárdságától és belső tagozódásától függ. S hogy ez a bomlási folyamat hová vezet, azaz hogy milyen új termelési mód lép a réginek a helyére, az nem a kereskedelemtől függ, hanem magának a régi termelési módnak a jellegétől. Az antik világban a kereskedelem hatása és a kereskedőtőke kifejlődése mindig rabszolgagazdálkodáshoz vezet; esetleg, aszerint, hogy mi volt a kiindulópont, csak a közvetlen létfenntartási eszközök termelésére irányuló patriarchális rabszolgarendszert változtatja át értéktöbblet termelésére irányulóvá. A modern világban viszont a tőkés termelési módhoz vezet. Ebből következik, hogy ezeknek az eredményeknek a kereskedelmi tőke fejlődésén kívül még egészen más körülmények is feltételei voltak.

A dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválik a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városi fejlődésre támaszkodik, s másrészt, hogy az utóbbinak a kereskedelem a feltétele. Mindazonáltal itt egészen más körülményektől függ, hogy az ipari fejlődés mennyire jár együtt ezzel. A régi Róma már a köztársaság kései időszakában magasabb színvonalra fejleszti a kereskedőtőkét, mint amelyen bármikor azelőtt az ókorban állott, anélkül, hogy az ipar fejlődése bármiféle haladást tenne; Korinthoszban, valamint Európa és Kisázsia más görög városaiban viszont a kereskedelem fejlődését az ipar nagyfokú fejlődése kíséri. Másrészt — a városi fejlődéssel és annak feltételeivel egyenes ellentétben — a kereskedelmi szellem, továbbá a keres-

---

ják és biztosabban lopnak, mint mindenki más, hogy igaz maradjon a szólásmondás: A nagy tolvajok felakasztják a kis tolvajokat; és ahogy a római szenátor Cato mondta: Az egyszerű tolvajok tömlöcben és béklyóban senyvednek, de a nyilvános tolvajok aranyban és selyemben járnak. Mit szól azonban végül Isten ehhez? Úgy fog tenni, ahogy Ezékiel által mondja,* a fejedelmeket és a kereskedőket, egyik tolvajt a másikkal, össze fogja olvasztani, mint ólmot és rezet, éppen úgy, mint mikor egy város leég, hogy sem fejedelmek, sem kereskedők nem lesznek többé." (*Martin Luther*: „Bücher vom Kaufhandel und Wucher", 1527-ből**.)

kedelmi tőke fejlődése gyakran éppen nem-letelepült, nomád népek sajátja.

Nem kétséges – és éppen ez a tény egészen téves nézeteket szült –, hogy azok a nagy forradalmak, amelyek a XVI. és XVII. század folyamán a földrajzi felfedezések következtében a kereskedelemben végbementek* és a kereskedőtőke fejlődését rohamosan meggyorsították, egyikét alkotják ama fő mozzanatoknak, amelyek a feudális termelési módnak tőkés termelési módba való átmenetét elősegítették. A világpiac hirtelen kitágulása, a forgalomba kerülő áruk megsokszorozódása, az európai nemzetek versengése, hogy Ázsia termékeit és Amerika kincseit hatalmukba kerítsék, a gyarmati rendszer, lényegesen hozzájárultak a termelés feudális korlátainak szétrobbantásához. A modern termelési mód azonban első időszakában, a manufaktúraidőszakban csak ott fejlődött ki, ahol ennek feltételei már a középkorban létrejöttek. Hasonlítsuk össze pl. Hollandiát Portugáliával.[49] És ha a XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen kitágulása s egy új világpiac megteremtése döntő befolyást gyakorolt a régi termelési mód pusztulására és a tőkés termelési mód fellendülésére, ez megfordítva, a már megteremtett tőkés termelési mód bázisán történt. Maga a világpiac a bázisa ennek a termelési módnak. Másrészt a tőkés termelési mód immanens szükségszerűsége, hogy mind nagyobb méretekben termeljen, a világpiac folytonos tágítására ösztönöz, úgyhogy itt nem a kereskedelem forradalmasítja az ipart, hanem az ipar forradalmasítja állandóan a kereskedelmet. Most már a kereskedelmi uralom is attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben vannak-e túlsúlyban a nagyipar feltételei. Hasonlítsuk össze pl. Angliát és Hollandiát. Hollandia mint uralkodó kereskedőnemzet hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét. Hogy a kapitalizmus előtti nemzeti termelési módok belső szilárdsága és tagozódása milyen akadályokat gördít a kereskedelem felbomlasztó hatásának útjába, csattanóan megmutatkozik az angoloknak Indiával és Kínával való érintkezésében. A termelési mód széles

[49] Hogy mennyire döntő jelentőségű a holland fejlődésben, egyéb körülményektől eltekintve, az a bázis, amelyet halászatával, manufaktúráival és mezőgazdaságával lerakott, azt már a XVIII. század írói kifejtették. Lásd pl. Massie-t.** – A régebbi felfogással ellentétben, amely lebecsülte az ázsiai, az antik és a középkori kereskedelem terjedelmét és jelentőségét, most divattá vált azt mértéktelenül túlbecsülni. Ebből a hiedelemből legjobban úgy lehet kigyogyulni, ha megnézzük az angol kivitelt és behozatalt a XVIII. század eleje táján és szembeállítjuk a maival. Anglia külkereskedelme pedig mégis hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint bármely régebbi kereskedőnépé. (Lásd *Anderson*: „History of Commerce" [II. köt. 261. és kov. old.].)

bázisát itt a kisüzemű földművelés és a háziipar egysége alkotja, amihez Indiában még a föld közös tulajdonán nyugvó faluközösségi forma is járul, amely egyébként Kínában is az eredeti forma volt. Indiában az angolok egyszersmind közvetlen politikai és gazdasági hatalmukat, mint uralkodók és földjáradékosok, is latba vetették e kis gazdasági közösségek felrobbantására.[50] Kereskedelmük itt csak annyiban hat forradalmasítóan a termelési módra, hogy áruinak alacsony árával elpusztítja a fonást és szövést, amely az ipari-mezőgazdasági termelés ezen egységének ősrégi-integráns alkotórésze, s ezáltal szétrombolja a közösségeket. Ez a bomlasztó munka még itt is csak igen lassan sikerül nekik. Még kevésbé sikerül Kínában, ahol a közvetlen politikai hatalom nincs segítségükre. A földművelés és az ipar közvetlen összekapcsolásából eredő nagy gazdaságosság és időmegtakarítás folytán itt igen makacs az ellenállás a nagyipar termékeivel szemben, melyeknek árába belekerülnek a termelést mindenütt át- meg átjáró forgalmi folyamat improduktív költségei. Az orosz kereskedelem viszont – ellentétben az angollal – érintetlenül hagyja az ázsiai termelés gazdasági alapzatát.[51]

Az átmenet a feudális termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkéssé lesz, ellentétben a földművelő naturális gazdálkodással és a középkori városi ipar céhhez kötött kézművességével. Ez a valóban forradalmasító út. Vagy pedig a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Bármennyire jelentős ez utóbbi út történelmileg mint átmenet – példa erre a XVII. század angol clothierje [posztókereskedője], aki ellenőrzése alá vonja a takácsokat, bár ezek önállóak, eladja nekik gyapjúját és megveszi posztójukat –, önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételét megtartja. Így pl. egészen századunk közepéig a francia selyemiparban, az angol kötöttáru- és csipkeiparban a gyáros nagyobbrészt csak névlegesen volt gyáros, a valóságban pusztán kereskedő, aki a takácsokat a régi szétaprózott módon dolgoztatta tovább és csupán a kereskedő uralmát gyakorolta, akinek e ta-

[50] Ha valamely nép történelméről, akkor az angolok indiai gazdálkodásáról el lehet mondani, hogy elhibázott és valóban ostoba (a gyakorlatban gyalázatos) gazdasági kísérletek története. Bengáliában az angol nagy földtulajdon karikatúráját teremtették meg; Délkelet-Indiában a parcellatulajdon karikatúráját; északnyugaton – amennyire rajtuk múlt – a föld közös tulajdonán nyugvó indiai gazdasági közösséget önmaga karikatúrájává változtatták.

[51] Amióta Oroszország a leggörcsösebb erőfeszítéseket teszi, hogy saját tőkés termelést fejlesszen ki, s ez kizárólag a belső piacra, továbbá a vele határos ázsiai piacra van utalva, ez a helyzet is módosulni kezd. – *F. E.*

kácsok a valóságban dolgoztak.[52] Ez a szokás mindenütt útjában áll a valódi tőkés termelési módnak és annak kifejlődésével tönkremegy. Anélkül hogy a termelési módot forradalmasítaná, csak súlyosbítja a közvetlen termelők helyzetét, puszta bérmunkásokká és proletárokká változtatja őket, akik méghozzá rosszabb körülmények között dolgoznak, mint a közvetlenül a tőke alá soroltak, többletmunkájukat pedig a régi termelési mód bázisán sajátítja el. Némileg módosultan ugyanez a viszony áll fenn a kézműszerűen űzött londoni bútorgyártás egy részében. Főleg a Tower Hamletsben* igen elterjedt ez. Az egész termelés igen sok, egymástól független ágra oszlik. Az egyik üzem csak székeket, a másik csak asztalokat, a harmadik csak szekrényeket készít stb. De maguk ezek az üzemek többé-kevésbé kézműszerűen működnek, egy-egy kis mesterrel és kevés számú segéddel. A termelés azonban túlságosan tömeges ahhoz, hogy közvetlenül magánfogyasztók számára dolgozzanak. Vevőik a bútorüzletek tulajdonosai. Szombatonként a mester elmegy hozzájuk és eladja termékét, s eközben ugyanúgy alkudoznak az áron, ahogyan a zálogházban szoktak azon, hogy mennyi kölcsönt adjanak erre vagy arra a tárgyra. Ezek a mesterek rá vannak szorulva a hetenkénti eladásra, már csak azért is, hogy a következő hétre újabb nyersanyagot vásárolhassanak s kifizethessék a munkabért. Ilyen körülmények között a mesterek tulajdonképpen csak közvetítők a kereskedő és saját munkásaik között. A tulajdonképpeni tőkés, aki az értéktöbblet legnagyobb részét zsebre teszi, a kereskedő.[53] Hasonlóképpen ott, ahol az addig kézműszerűen vagy a falusi ipar mellékágaként űzött ágakban áttérnek a manufaktúrára. Aszerint hogy technikailag mennyire fejlett ez az önálló kisüzem – ott, ahol ez maga már alkalmaz olyan gépeket, amelyek nem zárják ki a kézművesüzemet –, végbemegy a nagyiparra való áttérés is; a gépet már nem kézi erő, hanem gőz hajtja, amint ez például az utóbbi időben az angol kötöttáruiparban történik.

Tehát az átmenet háromféleképpen történik: *először*, a kereskedő közvetlenül gyáros lesz; ez az eset a kereskedelemre alapozott mesterségeknél, nevezetesen a luxusiparoknál, amelyeket nyersanyagaikkal és munkásaikkal együtt a kereskedők hoztak be külföldről, például a XV. században Konstantinápolyból Itáliába. *Másodszor*, a kereskedő a kis mestereket a maga köz-

[52] Ugyanez vonatkozott a rajnai szalag- és paszományverésre és selyemszövésre. Krefeld mellett még kulon vasutat is építettek, hogy ezek a falusi kéziszövők a városi „gyárosokkal" érintkezhessenek, de azóta a mechanikai szövészet a kéziszövőkkel együtt e vasutat is használaton kívül helyezte. – *F. E.*

[53] Ez a rendszer 1865 óta még sokkal nagyobb méretekben fejlődött ki. Részletekre vonatkozóan lásd „First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System", London 1888. – *F. E.*

vetítőívé (middlemen) teszi, vagy esetleg közvetlenül az önálló termelőtől vásárol; ezt meghagyja névlegesen önállónak és termelési módján sem változtat. *Harmadszor*, az ipari vállalkozó kereskedővé lesz és nagyban termel közvetlenül a kereskedelem számára.

A középkorban, mint Poppe helyesen mondja, a kereskedő pusztán „elhelyezője"* az akár a céhtagok, akár a parasztok termelte áruknak. A kereskedő ipari vállalkozóvá válik, helyesebben a kézműves kisipart, különösen a falusit, a maga számára dolgoztatja. Másrészt a termelő kereskedővé válik. Ahelyett, hogy pl. a posztószövő mester a gyapjút egymás után kis adagokban a kereskedőtől kapná és segédeivel ennek dolgozna, maga vásárol gyapjút vagy fonalat és posztóját eladja a kereskedőnek. A termelési elemek mint önmaga által megvásárolt áruk kerülnek bele a termelési folyamatba. És ahelyett, hogy az egyes kereskedő számára vagy meghatározott vevők számára termelne, a posztókészítő most a kereskedelmi világ számára termel. A termelő maga kereskedő. A kereskedelmi tőke már csak a forgalmi folyamatot látja el. Eredetileg a kereskedelem előfeltétele volt a céhes, a falusi-házi ipar és a feudális földművelés tőkés üzemmé változtatásának. A kereskedelem fejleszti a terméket áruvá, részint azáltal, hogy piacot teremt számára, részint új áruegyenértékeket és a termelés számára új nyers- és segédanyagokat visz be és ezzel olyan termelési ágakat nyit meg, amelyek eleve a kereskedelemre vannak alapozva, mind a piac és világpiac számára való termelésre, mind a világpiacról származó termelési feltételekre. Mihelyt a manufaktúra valamelyest megerősödik, és még inkább a nagyipar, a maga részéről megteremti a piacot, meghódítja azt áruival. A kereskedelem most szolgájává lesz az ipari termelésnek, amelynek számára a piac állandó bővülése életfeltétel. A mind kiterjedtebb tömegtermelés túlárasztja a meglevő piacot s ezért állandóan azon munkálkodik, hogy ezt a piacot kiterjessze, korlátait áttörje. Ezt a tömegtermelést nem a kereskedelem korlátozza (amennyiben ez csak létező keresletet fejez ki), hanem a funkcionáló tőke nagysága és a munka kifejlődött termelőereje. Az ipari tőkés előtt mindig a világpiac áll, saját költségárait nemcsak hazája, hanem az egész világ piaci áraival hasonlítja össze és kell állandóan összehasonlítania. Ez az összehasonlítás a korábbi periódusban csaknem kizárólag a kereskedőknek jut, és így a kereskedelmi tőkének biztosítja az uralmat az ipari tőke felett.

A modern termelési mód első elméleti tárgyalása – a merkantilrendszer – szükségképpen a forgalmi folyamat felületi jelenségeiből indult ki, ahogy azok a kereskedelmi tőke mozgásában önállósultak, és ezért csak a látszatot ragadta meg. Részint mert a kereskedelmi tőke az egyáltalában való tőke első szabad létezési módja. Részint annak a túlnyomó befolyásnak kö-

vetkeztében, amelyet a feudális termelés forradalmasításának első periódusában, a modern termelés keletkezésének időszakában gyakorol. A modern közgazdaság valódi tudománya csak akkor kezdődik, amikor az elméleti vizsgálat a forgalmi folyamatról átmegy a termelési folyamatra. Igaz, a kamatozó tőke szintén ősrégi formája a tőkének. De hogy a merkantilizmus miért nem belőle indul ki, sőt miért viselkedik vele szemben polemikusan, később látjuk majd meg.

ÖTÖDIK SZAKASZ

A profit széthasadása kamatra és vállalkozói nyereségre. A kamatozó tőke

Huszonegyedik fejezet

A kamatozó tőke

Amikor első ízben vettük szemügyre az általános vagy átlagprofitrátát (e könyv II. szakasza), az még nem a végleges alakjában állt előttünk, mert a kiegyenlítődés még csak a különböző területeken befektetett ipari tőkék kiegyenlítődéseként jelent meg. Ezt kiegészítettük az előbbi szakaszban, ahol a kereskedelmi tőke részvételét e kiegyenlítődésben és a kereskedelmi profitot tárgyaltuk. Az általános profitráta és az átlagprofit most pontosabban körülhatárolva jelentkezett, mint első ízben. A további fejtegetés során szem előtt kell tartanunk, hogy ha ezután általános profitrátáról vagy átlagprofitról beszélünk, ez az utóbbi értelemben történik, tehát csak az átlagos ráta végleges alakjára vonatkozóan. Minthogy ez a ráta most már ugyanaz az ipari és a kereskedelmi tőke számára, ezért amennyiben csak erről az átlagprofitról van szó, nem szükséges többé különbséget tenni ipari és kereskedelmi profit között sem. Akár a termelés területén fektetik be a tőkét ipari tőkeként, akár a forgalom területén kereskedelmi tőkeként, nagyságának arányában ugyanazt az évi átlagprofitot hozza.

Pénz – itt valamely értékösszeg önálló kifejezéseként felfogva, akár pénzben, akár árukban létezik valójában – a tőkés termelés alapzatán tőkévé változtatható, s ezen átváltoztatás révén adott értékből önmagát értékesítő, magát gyarapító értékké lesz. Profitot termel, azaz módot ad a tőkésnek arra, hogy a munkásokból meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkát, többletterméket és értéktöbbletet, kisajtoljon és elsajátítson. Ezáltal azon a használati értéken kívül, amellyel mint pénz rendelkezik, pótlólagos használati értékre tesz szert, arra ugyanis, hogy tőkeként működjék. Hasz-

nálati értéke itt éppen abban a profitban van, amelyet a pénz, tőkévé változtatva, termel. Ebben a sajátságában, hogy lehetséges tőke, a profit termelésének eszköze, áruvá lesz, de sajátos fajta áruvá. Vagy, ami végül is ugyanaz, a tőke mint tőke áruvá lesz.[54]

Tegyük fel, hogy az évi átlagprofitráta 20%. Akkor egy 100 £ értékű gép, amelyet átlagos feltételek mellett, átlagos szakértelemmel és célszerűséggel tőkeként alkalmaznak, 20 £ profitot hozna. Az az ember tehát, aki 100 £-gel rendelkezik, kezében tartja a hatalmat arra, hogy 100 £-ből 120-at csináljon, vagyis 20 £ profitot termeljen. 100 £ lehetséges tőkét tart a kezében. Ha ez az ember a 100 £-et egy évre átengedi másnak, aki valóban tőkeként alkalmazza, akkor neki adja a hatalmat arra, hogy 20 £ profitot termeljen, olyan értéktöbbletet, amely neki semmibe sem kerül, amiért nem fizet egyenértéket. Ha ez az ember az év végén a 100 £ tulajdonosának fizet, tegyük fel, 5 £-et, azaz a termelt profit egy részét, akkor ezzel a 100 £ használati értékét fizeti meg, tőkefunkciójának, annak a funkciónak a használati értékét, hogy 20 £ profitot termel. A profitnak azt a részét, amelyet neki kifizet, kamatnak hívják, ami tehát nem egyéb, mint külön elnevezése, külön rovata a profit egy részének, amelyet a működő tőke nem rakhat a saját zsebébe, hanem ki kell fizetnie a tőke tulajdonosának.

Világos, hogy a 100 £ birtoklása hatalmat ad tulajdonosának arra, hogy a kamatot, a tőkéje által termelt profit bizonyos részét, magához vonja. Ha a 100 £-et nem adná oda a másiknak, akkor ez nem termelhetné meg a profitot, s egyáltalában, e 100 £-et illetően, nem működhetne tőkésként.[55]

Gilbart módjára (lásd a jegyzetet) természetes igazságosságról beszélni itt – ostobaság. A termelés szereplői között végbemenő ügyletek igazságossága azon alapul, hogy ez ügyletek természetes következményeként a termelési viszonyokból erednek. Azok a jogi formák, amelyekben e gazdasági ügyletek mint a részvevők akarati cselekményei, mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyes féllel szemben államilag kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, mint puszta formák magát ezt a tartalmat nem határozhatják meg. Csak kifejezik. Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha adekvát vele. Igazságtalan, ha ellentmond neki.

---

[54] Itt idézni lehetne néhány helyet, ahol a kozgazdászok így fogják fel a dolgot. – „Önök" (az Angol Bank) „igen nagy üzletemberek a *tőkeáruban?*" kérdezik e bank egyik igazgatójától a tanúkihallgatáson, „Report on Bank Acts" (House of Commons, 1857 [1194. sz. 104. old.]).

[55] „Hogy az az ember, aki profitcsinálás céljából pénzt vesz kolcsón, profitja egy adagját a kölcsonadónak kell hogy adja, ez magától értetődő elve a természetes igazságosságnak." (*Gilbart*: „The History and Principles of Banking", London 1834, 163. old.)

A rabszolgaság a tőkés termelési mód bázisán igazságtalan; ugyancsak igazságtalan az áru minőségével kapcsolatos csalás.

A 100 £ azáltal termeli a 20 £ profitot, hogy tőkeként működik, akár ipari, akár kereskedelmi tőkeként. De e tőkeként való működés elengedhetetlen feltétele, hogy az összeget tőkeként költsék el, tehát a pénzt termelési eszközök vásárlására (ipari tőke esetén) vagy áruk vásárlására (kereskedelmi tőke esetén) fordítsák. Ahhoz azonban, hogy kiadják, meg kell lennie. Ha *A*, a 100 £ tulajdonosa azt vagy magánfogyasztásra költené, vagy kincsként magánál tartaná, *B*, a működő tőkés, nem adhatná ki tőkeként. Nem a saját tőkéjét adja ki, hanem *A* tőkéjét; de *B* nem adhatja ki *A* tőkéjét, ha az nem akarja. Valójában tehát *A* az, aki a 100 £-et mint tőkét eredetileg kiadja, bár tőkésként való egész működése arra szorítkozik, hogy a 100 £-et tőkeként kiadja. E 100 £-et illetően *B* csak azért működik tőkésként, mert *A* ezt az összeget neki átengedi, tehát mint tőkét adja ki.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a kamatozó tőke sajátságos forgását. Azután, másodsorban, meg kell vizsgálnunk azt a sajátos módot, ahogyan áruként eladják, ti. kikölcsönzik, ahelyett, hogy egyszer s mindenkorra átengednék.

A kiindulópont az a pénz, amelyet *A* előlegez *B*-nek. Az előlegezés történhet zálog adásával vagy anélkül; de az első forma a régiesebb, kivéve az árukra vagy kötelezvényekre, például váltókra, részvényekre stb. folyósított előlegeket. E különös formák itt nem érdekelnek bennünket. Itt a kamatozó tőkével a maga szokásos formájában van dolgunk.

B kezében a pénz valóban tőkévé változik, elvégzi a *P–Á–P'* mozgást és aztán mint *P'* tér vissza *A*-hoz, mint $P+\Delta P$, *ahol* ΔP a kamatot jelenti. Az egyszerűség kedvéért itt egyelőre eltekintünk attól az esettől, amelyben a tőke hosszabb időre *B* kezén marad s a kamatokat meghatározott időközönként fizetik.

A mozgás tehát ez:

$$P–P–Á–P'–P'.$$

Itt megkettőzve jelenik meg 1. a pénznek tőkeként való kiadása, 2. a pénz visszaáramlása realizált tőke, *P'*, vagyis $P+\Delta P$ alakjában.

A kereskedelmi tőke *P -Á–P'* mozgásában ugyanaz az áru kétszer, vagy ha kereskedő kereskedőnek ad el, többször cserél gazdát; de ugyanannak az árunak minden egyes ilyen helyváltoztatása egy-egy átalakulást jelez, az áru vételét vagy eladását, bármennyiszer ismétlődjék is ez a folyamat mindaddig, míg az áru véglegesen fogyasztásra kerül.

Másrészt *Á -P –Á*-ban ugyanannak a pénznek kétszeri helyváltoztatása

megy végbe, de ez a kétszeri helyváltoztatás az áru teljes átalakulását jelzi, amelyet először pénzzé s aztán pénzből ismét más áruvá változtatnak.

A kamatozó tőke esetében viszont P első helyváltoztatása nem mozzanata sem az áruátalakulásnak, sem a tőke újratermelésének. Csak a másodszori kiadásnál válik azzá, a működő tőkés kezében, aki a pénzzel kereskedelmet folytat, vagy azt termelőtőkévé változtatja. P első helyváltoztatása itt nem fejez ki mást, mint hogy A átruházza vagy rábízza B-re; ez az átruházás bizonyos jogi formák között és kikötésekkel szokott történni.

Annak, hogy a pénzt így kétszer adják ki tőkeként, s az első alkalommal puszta átruházás történik A-ról B-re, megfelel a pénz kétszeri visszaáramlása. Mint P', vagyis $P+\Delta P$ áramlik vissza a mozgásból a működő tőkéshez, B-hez. Ez aztán ismét átruházza A-ra, de a profit egy részével egyetemben, mint realizált tőkét, mint $P+\Delta P$-t, amikor ΔP nem egyenlő az egész profittal, hanem a profitnak csak egy része, a kamat. B-hez csak mint olyan áramlik vissza, amit kiadott, mint működő tőke, de mint ami A tulajdona. Ahhoz tehát, hogy visszaáramlása teljes legyen, B ismét át kell hogy ruházza A-ra. B azonban a tőkeösszegen kívül az ezzel a tőkeösszeggel szerzett profit egy részét is kénytelen kamat néven A-nak átadni, mert az utóbbi a pénzt csak tőkeként adta neki, azaz mint olyan értéket, amely a mozgás folyamán nemcsak fenntartja magát, hanem értéktöbbletet teremt tulajdonosának. B kezében a pénz csak addig marad, ameddig működő tőke. Visszaáramlásával pedig – a kikötött határidő letelte után – megszűnik tőkeként működni. De mint többé már nem működő tőkét újra vissza kell adni A-nak, aki nem szűnt meg jogi tulajdonosa lenni.

A kölcsönzés formája, amely ennek az árunak, a tőkének mint árunak sajátságossága, de egyébként más ügyleteknél is előfordul az eladás formája helyett, már abból a meghatározásból adódik, hogy a tőke itt mint áru lép fel, vagyis hogy a pénz mint tőke áruvá lesz.

Itt megkülönböztetést kell tennünk.

Láttuk (II. könyv I. fej.) s itt röviden emlékeztetünk rá, hogy a tőke a forgalmi folyamatban mint árutőke és pénztőke működik. De mindkét formában a tőke nem mint tőke válik áruvá.

Mihelyt a termelőtőke árutőkévé változott, piacra kell dobni, mint árut kell eladni. Itt egyszerűen áruként működik. A tőkés itt csak úgy jelenik meg, mint áru eladója, s a vevő, mint áru vásárlója. Áruként a terméknek a forgalmi folyamatban, eladása révén, kell értékét realizálnia, fel kell öltenie átváltozott alakját, pénzalakot kell öltenie. Ezért az is egészen közömbös, hogy ezt az árut fogyasztó vásárolja-e meg mint létfenntartási eszközt, vagy tőkés mint termelési eszközt, mint tőke-alkotórészt. A forgalmi aktusban

az árutőke csak áruként működik, nem tőkeként. Árutőke, megkülönböztetve az egyszerű árutól, 1. mert már értéktöbblettel terhes, tehát értékének realizálása egyszersmind értéktöbblet realizálása is; ez azonban mit sem változtat áruként, meghatározott árú termékként való egyszerű létezésén; 2. mert ez az áruként való működése a tőkeként való újratermelése folyamatának egy mozzanata, és ezért áruként való mozgása – minthogy csak részmozgása ennek a folyamatának – egyszersmind tőkeként való mozgása is; de nem magának az eladásnak az aktusa révén lesz azzá, hanem csak azáltal, hogy ez az aktus összefügg e meghatározott értékösszeg tőkeként való összmozgásával.

Ugyanígy mint pénztőke valójában egyszerűen csak pénzként hat, azaz mint áruknak (a termelés elemeinek) vásárlóeszköze. Hogy ez a pénz itt egyszersmind pénztőke, a tőke egyik formája, az nem a vétel aktusából ered, nem abból a valóságos funkcióból, amelyet itt mint pénz betölt; hanem abból, hogy ez az aktus összefügg a tőke összmozgásával, mivel ez az aktus, amelyet pénzként végez el, bevezetője a tőkés termelési folyamatnak.

De amennyiben valóban működik, amennyiben a folyamatban valóban eljátssza szerepét, az árutőke itt csak mint áru, a pénztőke csak mint pénz fejti ki hatását. A tőkés az átalakulás egyetlen önmagában vett mozzanatában sem *tőkeként* adja el az árut a vevőnek – noha számára az tőkét képvisel –, vagy egyetlen mozzanatában sem tőkeként idegeníti el a pénzt az eladónak. Mindkét esetben az árut egyszerűen mint árut, s a pénzt egyszerűen mint pénzt, mint áru vásárlásának eszközét idegeníti el.

A tőke csak az egész folyamat összefüggésében, csak abban a mozzanatban, ahol a kiindulópont egyszersmind visszatérési pontként jelenik meg, csak a $P–P'$ vagy $Á–Á'$ mozzanatban lép fel a forgalmi folyamat során tőkeként (míg a termelési folyamatban azáltal lép fel tőkeként, hogy a munkást alárendeli a tőkésnek és hogy értéktöbbletet termel). A visszatérés e mozzanatában azonban a közvetítés eltűnt. Ami itt van, az P', vagyis $P + \Delta P$ (függetlenül attól, hogy a ΔP-vel megnövelt értékösszeg most pénz formájában vagy áru formájában, vagy a termelés elemeinek formájában létezik-e), olyan pénzösszeg, amely az eredetileg előlegezett pénzösszeggel plusz az ezen felüli többlettel, a realizált értéktöbblettel, egyenlő. És éppen ezen a visszatérési ponton, ahol a tőke mint realizált tőke, mint értékesült érték létezik, ebben a formában – amennyiben ezt akár képzeletben, akár a valóságban mint nyugvópontot rögzítik – a tőke sohasem lép a forgalomba, sőt ellenkezőleg, úgy jelenik meg, mint amit a forgalomból visszavontak, mint az egész folyamat eredménye. Ha ismét kiadják, sohasem *mint tőkét* idegenítik el harmadik személynek, hanem mint

egyszerű árut adják el, vagy mint egyszerű pénzt adják oda áru ellenében. Forgalmi folyamatában sohasem mint tőke jelenik meg, hanem csak mint áru vagy pénz és *mások számára* itt ez az egyetlen létezése. Áru és pénz itt nem azért tőke, mert az áru pénzzé, a pénz áruvá változik át; nem a vevőhöz vagy eladóhoz kapcsolódó valóságos vonatkozásaiban az, hanem pusztán eszmei vonatkozásaiban (szubjektíven nézve) magához a tőkéshez, vagy (objektíven nézve) mint az újratermelési folyamat mozzanata. A valóságos mozgásban a tőke nem a forgalmi folyamatban létezik tőkeként, hanem csak a termelési folyamatban, a munkaerő kizsákmányolási folyamatában.

Más azonban a helyzet a kamatozó tőkével, s éppen ez adja sajátos jellegét. A pénz birtokosa, aki pénzét kamatozó tőkeként akarja értékesíteni, *mint tőkét* idegeníti el harmadik személynek, dobja forgalomba, teszi áruvá; mint tőkét nemcsak a maga számára, hanem mások számára is; ez nemcsak annak számára tőke, aki elidegeníti, hanem a harmadik személy is eleve mint tőkét kapja meg, mint olyan értéket, amely azzal a használati értékkel bír, hogy értéktöbbletet, profitot hoz létre; mint olyan értéket, amely a mozgás során megmarad, és funkcionálása után visszatér eredeti kibocsátójához, itt a pénz birtokosához; tehát csak egy időre távolodik el tőle, csak időlegesen megy át tulajdonosának birtokából a működő tőkés birtokába, tehát sem el nem költik, sem el nem adják, hanem csak kölcsönadják; csak azzal a feltétellel idegenítik el, hogy meghatározott idő elteltével, először is, visszatér kiindulópontjára, másodszor pedig mint realizált tőke tér vissza, úgy, hogy realizálta azt a használati értékét, hogy értéktöbbletet termel.

A tőkeként kölcsönadott árut jellegétől függően mint álló- vagy forgótőkét adják kölcsön. A pénz mindkét formában kölcsönadható, állótőkeként például akkor, amikor életjáradék formájában fizetik vissza, úgyhogy a kamattal együtt mindig a tőke egy része is visszaáramlik. Bizonyos árukat használati értékük természeténél fogva mindig csak mint állótőkét lehet kölcsönadni, például házakat, hajókat, gépeket stb. De minden kölcsönadott tőke, bármilyen is annak formája és bármiképpen módosítja is használati értékének természete a visszafizetést, mindig csak a pénztőke egy különös formája. Mert amit itt kölcsönadnak, az mindig egy meghatározott pénzösszeg és ezért a kamatot is ez után az összeg után számítják. Ha az, amit kölcsönadnak, sem nem pénz, sem nem forgótőke, akkor oly módon fizetik is vissza, ahogy az állótőke visszaáramlik. A kölcsönadó periodikusan kamatot kap és maga az állótőke elhasznált értékének egy részét, a periodikus kopás egyenértékét. S a határidő elteltével a kölcsönadott állótőke el nem használt része természetben tér vissza. Ha a kölcsönadott tőke forgótőke, akkor a kölcsönadóhoz is oly módon tér vissza, ahogyan a forgótőke áramlik vissza.

A visszaáramlás *módját* tehát mindig az újratermelődő tőkének és különös fajtáinak valóságos körmozgása határozza meg. De a kölcsönadott tőkénél a visszaáramlás azért ölti a visszafizetés *formáját*, mert előlegezésének, elidegenítésének kölcsönadás formája van.

Ebben a fejezetben csak a tulajdonképpeni pénztőkével foglalkozunk, amelyből a kölcsöntőke egyéb formái származnak.

A kölcsönadott tőke kettősen áramlik vissza; az újratermelési folyamatban visszatér a működő tőkéshez, s aztán a visszatérés még egyszer megismétlődik mint a kölcsönadóra, a pénztőkésre való átruházás, mint visszafizetés a tőke valóságos tulajdonosának, jogi kiindulópontjának.

A valóságos forgalmi folyamatban a tőke mindig csak mint áru vagy pénz jelenik meg és mozgása vételek és eladások sorozatában oldódik fel. Röviden, a forgalmi folyamat az áru átalakulásában oldódik fel. Más a helyzet, ha az újratermelési folyamat egészét vesszük szemügyre. Ha a pénzből indulunk ki (s ugyanaz a helyzet, ha kiindulópontunk az áru, minthogy akkor annak értékéből indulunk ki, tehát magát az árut a pénz szempontjából vizsgáljuk), azt látjuk, hogy egy pénzösszeget kiadtak, s az bizonyos idő után növekménnyel együtt tér vissza. Visszatér az előlegezett pénzösszeg pótlása plusz egy értéktöbblet. A pénzösszeg bizonyos körmozgás során megmaradt és gyarapodott. De a pénzt, amennyiben tőkeként kölcsönzik, éppen mint ilyen megmaradó és gyarapodó pénzösszeget adják kölcsön, amely bizonyos idő után megtetézve tér vissza és ugyanezt a folyamatot mindig újra elvégezheti. Nem úgy adják ki, mint pénzt és nem úgy, mint árut, tehát nem árura cserélik ki, ha mint pénzt előlegezik és nem pénzért adják el, ha mint árut előlegezik; hanem mint tőkét adják ki. Az az önmagához való viszony, amelyben a tőke akkor jelentkezik, ha a tőkés termelési folyamatot mint egészet és egységet nézzük és amelyben a tőke mint pénzt fiadzó pénz lép fel – itt a közvetítő közbeeső mozgás nélkül, egyszerűen mint a tőke jellegzetessége, mint meghatározottsága bekebeleződik a tőkébe. És a tőkét ebben a meghatározottságban idegenítik el, amikor mint pénztőkét adják kölcsön.

Furcsán fogja fel a pénztőke szerepét Proudhon. („Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon", Párizs 1850.) Proudhon a kölcsönzést azért látja rossznak, mert nem eladás. A kamatra kölcsönzés „az arra való képesség, hogy mindig újra eladják ugyanazt a tárgyat és mindig újra megkapják az árát, anélkül, hogy valaha is átengednék a tulajdonát annak, amit eladnak".* (9. old.) A tárgy, pénz, ház stb. nem változtatja tulajdonosát, mint a vételnél és eladásnál. De Proudhon nem látja, hogy a pénz kamatozó tőke formájában való odaadásakor nem kaptak érte

vissza egyenértéket. Minden vételi és eladási aktusban, amennyiben egyáltalában cserefolyamatok mennek végbe, a tárgyat valóban odaadják. Az eladott tárgy tulajdonáról mindig lemondanak. De az értéket nem adják oda. Az eladásnál az árut odaadják, értékét azonban nem, mert azt pénz formájában vagy, ami itt csak más formája ennek, kötelezvény vagy fizetési jogcím alakjában visszaadják. A vételnél odaadják a pénzt, de értékét nem, mert azt áru formájában pótolják. Az ipari tőkés az egész újratermelési folyamat alatt ugyanazt az értéket tartja kezében (az értéktöbblettől eltekintve), csak különböző formákban.

Amennyiben csere, azaz tárgyak cseréje megy végbe, nem történik értékváltozás. Ugyanaz a tőkés mindig ugyanazt az értéket tartja a kezében. Amennyiben azonban a tőkés értéktöbbletet termel, nem megy végbe csere; mihelyt csere megy végbe, az értéktöbblet már benne rejlik az árukban. Mihelyt nem az egyes csereaktusokat vizsgáljuk, hanem a tőke $P–Á–P'$ teljes körforgását, mindig azt látjuk, hogy meghatározott értékösszeget előlegeznek, s ezt az értékösszeget plusz az értéktöbbletet vagy profitot vonják vissza a forgalomból. E folyamat közvetítése a puszta csereaktusokban persze nem látható. S a kölcsönt nyújtó pénztőkés kamata éppen P-nek e tőkefolyamatán alapul, abból ered.

„Valójában", mondja Proudhon, „a kalapos, aki kalapokat ad el ... megkapja értük az értéket, sem többet, sem kevesebbet. De a kölcsönző tőkés nemcsak ... hiánytalanul visszanyeri tőkéjét; többet kap, mint a tőkét, többet, mint amit cserére visz; a tőkén felül kamatot kap." (69. old.) A kalapos itt a termelő tőkést képviseli, ellentétben a kölcsönt nyújtó tőkéssel. Proudhon nyilvánvalóan nem jött rá a titok nyitjára, hogyan lehetséges az, hogy a termelő tőkés az árut értékén adja el (a termelési árakká való kiegyenlítődés itt, Proudhon felfogása szempontjából, közömbös), s éppen ezáltal kap a cserére vitt tőkén felül profitot. Tegyük fel, hogy 100 kalap termelési ára = 115 £ s e termelési ár véletlenül egyenlő a kalapok értékével, tehát a kalapokat termelő tőke társadalmilag átlagos összetételű. Ha a profit = 15%, akkor a kalapos 15 £ profitot realizál azáltal, hogy az árukat értékükön, 115 £-ért adja el. Neki csak 100 £-be kerülnek. Ha saját tőkével termelt, a 15 £ többletet teljes egészében zsebre rakja; ha kölcsöntőkét használt, akkor ebből talán 5 £-et le kell adnia kamat fejében. Ez mit sem változtat a kalapok értékén, hanem csak az ebben az értékben már benne rejlő értéktöbblet különböző személyek között való megoszlásán. Minthogy tehát a kalapok értékét a kamatfizetés nem érinti, értelmetlenség Proudhon e kijelentése: „Mivel a kereskedelemben a tőke kamata hozzátevődik a munkás béréhez, hogy az áru árát alkossák, lehetetlen, hogy a munkás visszavásárolhassa saját

munkájának termékét. Vivre en travaillant [dolgozva élni], ez olyan elv, amely a kamat uralma alatt ellentmondást zár magába." (105. old.)[56]

Hogy Proudhon mily kevéssé értette meg a tőke természetét, mutatja a következő mondat, amelyben az egyáltalában való tőke mozgását mint a kamatozó tőkére sajátságos mozgást írja le: „Abból, hogy a kamatok felhalmozódása révén a pénztőke cseréről cserére mindig visszatér forrásához, következik, hogy a kölcsönnyújtás megismétlése, amelyet mindig ugyanaz a kéz végez, mindig ugyanannak a személynek hoz nyereséget." (154. old.)

Mi hát az, ami a kamatozó tőke sajátságos mozgásában titok marad számára? A kategóriák: vétel, ár, tárgyak átruházása, s az a közvetlen forma, amelyben itt az értéktöbblet megjelenik; egyszóval az a jelenség, hogy itt tőke mint tőke vált áruvá, hogy ezért az eladás kölcsönadássá s az ár a profitban való részesedéssé változott át.

A tőke visszatérése kiindulópontjához egyáltalában a jellemző mozgása a teljes körforgását végző tőkének. Semmiképpen sem csak a kamatozó tőkét különbözteti meg ez. Ami azt megkülönbözteti, az a visszatérés külsőleges, a közvetítő körforgástól elszakított formája. A kölcsönadó tőkés odaadja tőkéjét, átruházza az ipari tőkésre, anélkül, hogy egyenértéket kapna érte. Ez az odaadása egyáltalán nem a tőke valóságos körforgási folyamatának az aktusa, hanem csak bevezeti ezt a körforgást, amelyet az ipari tőkésnek kell végrehajtania. A pénznek ez az első helyváltoztatása nem fejezi ki az átalakulás egyik aktusát sem, sem a vételt, sem az eladást. A tulajdont nem engedik át, mert nem megy végbe csere, nem kapnak egyenértéket. A pénz visszatérése az ipari tőkés kezéből a kölcsönadó kezébe csak kiegészíti az első aktust, a tőke odaadását. A pénzformában előlegezett tőke, a körforgás folyamata útján, ismét pénzformában tér vissza az ipari tőkéshez. Minthogy azonban a tőke nem volt az övé, amikor kiadta, nem lehet az övé akkor sem, amikor visszatér. Az újratermelési folyamaton való átmenés nem változtathatja ezt a tőkét az ipari tőkés tulajdonává. Vissza kell tehát szolgáltatnia annak, aki kölcsönadta. Az első kiadás, amely a tőkét a kölcsönadó kezéből átviszi a kölcsönvevő kezébe, jogügylet, amelynek a tőke valóságos újratermelési folyamatához semmi köze sincs, csak bevezeti azt.

[56] A „házat", a „pénzt" stb. ezért, ha Proudhon szerint járnak el, ne adják kölcsön mint „tőkét", hanem mint „árut ... önköltségi áron" idegenítsék el. (43., 44. old.) Luther valamivel magasabb fokon állott Proudhonnál. Ő már tudta, hogy a profitszerzés független a kölcsönzés vagy vétel formájától: „A vásárlásból is uzsorát csinálnak. De ez most túl sok egy falásra. Most az egyik darabról, a kölcsönzésbeli uzsoráról kell beszélnünk, ha ennek véget vetettünk" (az ítéletnap után), „akkor a *vásárlási uzsorának* is majd a fejére olvassuk a textust." (*M. Luther*: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.)

A visszafizetés, amely a visszaáramlott tőkét a kölcsönvevő kezéből ismét a kölcsönadó kezébe viszi át, egy második jogügylet, az elsőnek a kiegészítése; az egyik bevezeti a valóságos folyamatot, a másik utólagos aktus, amelyet a valóságos folyamat után végeznek el. Kiinduló- és visszatérési pont, a kölcsönadott tőke odaadása és visszaszolgáltatása tehát úgy jelenik meg, mint jogügyletek által közvetített, önkényes mozgások, amelyek a tőke valóságos mozgása előtt és után mennek végbe, s ez utóbbihoz magához semmi közük. A tőke valóságos mozgása szempontjából közömbös volna, ha a tőke eleve az ipari tőkésé volna, s ezért mint az ő tulajdona csak hozzá áramlana vissza.

Az első, bevezető aktusban a kölcsönadó odaadja tőkéjét a kölcsönvevőnek. A második, utólagos és befejező aktusban a kölcsönvevő visszaadja a tőkét a kölcsönadónak. Amennyiben csak a kettőjük közötti ügyletet vesszük figyelembe – s a kamattól egyelőre eltekintünk –, amennyiben tehát csak magának a kölcsönzött tőkének a kölcsönadó és kölcsönvevő közötti mozgásáról van szó, ez a két aktus (ezeket hosszabb vagy rövidebb idő választja el egymástól, amely alatt a tőke valóságos újratermelésének mozgása megy végbe) felöleli e mozgás egészét. S e mozgás: odaadni azzal a feltétellel, hogy visszaszolgáltatják, ez egyáltalában a kölcsönadásnak és kölcsönvevésnek, a csak feltételesen történő pénz- vagy áruelidegenítés e sajátos formájának a mozgása.

A tőke jellegzetes mozgása egyáltalában, a pénz visszatérése a tőkéshez, a tőke visszatérése a kiindulópontjához, a kamatozó tőkében egészen külsőleges alakot ölt, amely elszakadt a valóságos mozgástól, melynek formája. *A* a pénzét nem mint pénzt, hanem mint tőkét adja oda. A tőkével itt nem történik semmi változás. Csak egyik kézből a másikba kerül. Valóságos átváltozása tőkévé csak *B* kezében megy végbe. De *A* számára tőkévé vált pusztán azáltal, hogy odaadta *B*-nek. A tőke valóságos visszaáramlása a termelési és forgalmi folyamatból csak *B* számára történik meg. De *A* számára a visszaáramlás ugyanolyan formában történik, mint az elidegenítés. *B* kezéből a tőke ismét *A* kezébe tér vissza. Pénz odaadása, kölcsönadása bizonyos időre, és kamattal (értéktöbblettel) való visszakapása az egész mozgási formája a kamatozó tőkének mint olyannak. A kölcsönadott pénznek tőkeként végzett valóságos mozgása olyan művelet, amely túl van a kölcsönadók és kölcsönvevők közötti ügyleteken. Ezekben ez a közvetítés kihunyt, nem látható, nincs közvetlenül beleértve. A tőkének, mint sajátos fajta árunak, az elidegenítése is sajátságos fajta. Ezért itt a visszatérés sem gazdasági folyamatok meghatározott sorának következményeként és eredményeként fejeződik ki, hanem egy különleges jogi megállapodás folyományaként, amelyet

vevő és eladó köt. A visszaáramlás ideje az újratermelési folyamat menetétől függ; a kamatozó tőkénél úgy *látszik*, hogy tőkeként való visszatérése a kölcsönadó és a kölcsönvevő közti puszta megegyezéstől függ. Úgyhogy ennek az ügyletnek a vonatkozásában a tőke visszaáramlása többé nem a termelési folyamat által meghatározott eredményként jelenik meg, hanem úgy, mintha a kölcsönadott tőke pénzformája sohasem menne veszendőbe. Ténylegesen persze ezeket az ügyleteket a valóságos visszaáramlások határozzák meg. De ez nem látszik magában az ügyletben. A gyakorlatban ugyancsak koránt sincs mindig így. Ha a valóságos visszaáramlás nem történik meg idejében, akkor a kölcsönvevőnek utána kell néznie, milyen más segélyforrásból tegyen eleget a kölcsönadóval szembeni kötelezettségének. A tőke puszta *formája* – pénz, amelyet mint A összeget adnak ki és bizonyos idő múlva mint $A+\frac{1}{x}A$ összeg tér vissza, bármilyen más közvetítés nélkül, mint ez az időbeli köz – csupán fogalomnélküli formája a valóságos tőkemozgásnak.

A tőke valóságos mozgásában a visszatérés a forgalmi folyamat egyik mozzanata. A pénzt először termelési eszközökké változtatják; a termelési folyamat áruvá változtatja; az áru eladása révén visszaváltoztatják pénzzé, s ebben a formában visszatér a tőkés kezébe, aki a tőkét az elején pénzformában előlegezte. A kamatozó tőkénél azonban a visszatérés, mint az odaadás is, pusztán a tőke tulajdonosa és egy másik személy közötti jogügylet eredménye. Csak odaadást és visszafizetést látunk. Minden, ami eközött történik, kihunyt.

De minthogy a tőkeként előlegezett pénznek az a tulajdonsága, hogy visszatér előlegezőjéhez, ahhoz, aki tőkeként adta ki, minthogy $P–Á–P'$ a tőkemozgás immanens formája, éppen ezért lehetséges, hogy a pénzt birtokosa mint tőkét adja kölcsön, mint olyasmit, aminek az a tulajdonsága, hogy kiindulópontjához visszatér, hogy a mozgás során, amelyet megtesz, mint érték megmarad és gyarapodik. Birtokosa mint tőkét adja oda, mert azután, hogy tőkeként felhasználták, visszaáramlik kiindulópontjához, tehát a kölcsönvevő bizonyos idő elteltével visszaszolgáltathatja, éppen mert hozzá magához visszaáramlik.

A pénz tőkeként való kölcsönadásának – annak, hogy bizonyos idő utáni visszaszolgáltatás feltételével adják oda – tehát az az előfeltétele, hogy a pénzt valóban mint tőkét használják, hogy valóban visszaáramoljék kiindulópontjához. A pénznek mint tőkének a valóságos körforgás-mozgása tehát előfeltétele a jogügyletnek, amely szerint a kölcsönvevő köteles a pénzt a kölcsönadónak visszaadni. Ha a kölcsönvevő a pénzt nem tőkeként adja ki,

az az ő dolga. A kölcsönadó tőkeként adja kölcsön, s mint ilyennek el kell végeznie a tőkefunkciókat, amelyek magukban foglalják a pénztőke körforgását egészen odáig, hogy pénzformában visszaáramlik kiindulópontjához.

A $P–Á$ és $Á–P'$ forgalmi aktusok, amelyekben az értékösszeg mint pénz vagy mint áru működik, csak közvetítő folyamatai, egyes mozzanatai az értékösszeg teljes mozgásának. Mint tőke elvégzi a $P–P'$ teljes mozgást. Mint pénzt vagy valamilyen formában levő értékösszeget előlegezik és mint értékösszeg tér vissza. Aki pénzt ad kölcsön, az azt nem áru vásárlására adja ki, vagy ha az értékösszeg áruban létezik, az árut nem adja el pénzért, hanem tőkeként előlegezi, $P–P'$-ként, olyan értékként, amely bizonyos határidőre ismét visszatér kiindulópontjához. Ahelyett, hogy venne vagy eladna, kölcsönad. Ez a kölcsönadás tehát a megfelelő formája annak, hogy az értékösszeget *mint tőkét* idegenítsék el, nem pedig mint pénzt vagy árut. Ebből semmiképpen sem következik, hogy a kölcsönadás ne lehessen olyan ügyletek formája is, amelyeknek semmi közük a tőkés újratermelési folyamathoz.

Eddig csak a kölcsönadott *tőke* mozgását vettük szemügyre tulajdonosa és az ipari tőkés között. Most meg kell vizsgálnunk a *kamatot*.

A kölcsönadó tőkeként adja ki pénzét; az értékösszeg, amelyet valaki másnak elidegenít, tőke, s ezért visszaáramlik hozzá. A puszta visszatérés azonban a kikölcsönzött értékösszegnek nem *tőkeként* való visszaáramlása volna, hanem puszta visszaszolgáltatása egy kölcsönadott értékösszegnek. Ahhoz, hogy tőkeként áramoljék vissza, az szükséges, hogy az előlegezett értékösszeg a mozgás során ne csak fenntartsa, hanem értékesítse magát, megnövelje értéknagyságát, tehát értéktöbblettel együtt, mint $P+\Delta P$ térjen vissza, s ez a ΔP itt a kamat, vagyis az átlagprofitnak az a része, amely nem marad a működő tőkés kezében, hanem a pénztőkésnek jut.

A tőkeként való elidegenítés annyit jelent, hogy a pénzt $P+\Delta P$-ként kell visszaadni a kölcsönadónak. Később még külön meg kell vizsgálni azt a formát, amikor a közbenső időben a kamat határidőnként áramlik vissza, de a tőke nélkül, azt csak egy hosszabb időszak végén fizetik vissza.

Mit ad a pénztőkés a kölcsönvevőnek, az ipari tőkésnek? Valójában mit idegenít el neki? Hiszen csak az elidegenítés aktusa teszi a pénz kölcsönadását a pénznek tőkeként való elidegenítésévé, azaz a tőkének mint árunak az elidegenítésévé.

Csak ennek az elidegenítési folyamatnak tulajdonítható, hogy a pénz kölcsönadója tőkéjét áruként, illetve, hogy az árut, amellyel rendelkezik, tőkeként adja oda egy harmadik személynek.

Mit idegenítenek el a közönséges eladásnál? Nem az eladott áru értékét, mert ez csak formáját változtatja. Mint ár, eszmeileg létezik az áruban, mielőtt pénz formájában reálisan átmegy az eladó kezébe. Ugyanaz az érték és ugyanaz az értéknagyság itt csak a formáját változtatja. Egyszer áruformában, másszor pénzformában létezik. Amit az eladó valóban elidegenít, s ami ezért átmegy a vevő egyéni vagy termelő fogyasztásába is, az az áru használati értéke, az áru mint használati érték.

Mi mármost az a használati érték, amelyet a pénztőkés a kölcsönzés idejére elidegenít és átenged a termelő tőkésnek, a kölcsönvevőnek? Erre a használati értékre a pénz azáltal tesz szert, hogy tőkévé lehet változtatni, tőkeként működhet és ezért mozgása során, azonfelül, hogy megőrzi eredeti értéknagyságát, egy meghatározott értéktöbbletet hoz létre, az átlagprofitot (ami ennél több vagy ennél kevesebb, az itt véletlennek tűnik). A többi áru használati értékét végső soron elfogyasztják, és ezzel eltűnik az áru állaga s vele együtt értéke. A tőke nevű árunak viszont az a sajátságossága, hogy használati értékének elfogyasztása révén értéke és használati értéke nemcsak fennmarad, hanem gyarapodik.

A pénznek mint tőkének ezt a használati értékét – azt a képességét, hogy átlagprofitot hozzon létre – idegeníti el a pénztőkés az ipari tőkés számára arra az időre, amelyre átengedi neki a kölcsönadott tőke fölötti rendelkezést.

Ennyiben az így kölcsönadott pénz helyzete az ipari tőkéssel szemben bizonyos fokig hasonló a munkaerőéhez. Csak annyi a különbség, hogy a munkaerő értékét az ipari tőkés megfizeti, míg a kölcsönvett tőke értékét egyszerűen visszafizeti. Az ipari tőkés számára a munkaerő használati értéke az, hogy elhasználása során több értéket (a profitot) hoz létre, mint amennyivel maga bír és mint amennyibe kerül. Ez a fölös érték a munkaerő használati értéke az ipari tőkés számára. A kölcsönvett pénztőke használati értéke pedig szintén úgy jelenik meg, mint képessége arra, hogy értéket tételezzen és gyarapítson.

A pénztőkés valójában használati értéket idegenít el, s ezáltal azt, amit odaad, áruként adja oda. S ennyiben tökéletes a hasonlóság az áruval mint olyannal. Először is érték megy át egyik kézből a másikba. Az egyszerű árunál, az árunál mint olyannál, ugyanaz az érték marad a vevő és az eladó kezében, csak különböző formában; mindketten továbbra is ugyanazzal az értékkel rendelkeznek, amelyet elidegenítettek, az egyik áruformában, a másik pénzformában. A különbség annyi, hogy a kölcsönadásnál az egyetlen, aki ebben az ügyletben értéket ad át, a pénztőkés; de megtartja a jövőbeni visszafizetés révén. A kölcsönadásnál csak az egyik fél kap értéket, mert csak az egyik fél adott oda értéket. - Másodszor, az egyik fél valóságos

használati értéket idegenít el, s ezt a másik megkapja és elhasználja. De a közönséges árutól eltérően maga ez a használati érték is érték, tudniillik az értéknagyságának az a többlete, amely a pénznek tőkeként való felhasználása révén eredeti értéknagysága felett adódik. A profit ez a használati érték.

A kölcsönadott pénznek az a használati értéke, hogy tőkeként működhet és, mint ilyen, átlagos körülmények között átlagprofitot termelhet.[57]

Mi az mármost, amit az ipari tőkés fizet, tehát mi az ára a kölcsönadott tőkének? That which men pay as interest for the use of what they borrow" [Az, amit az emberek kamatként fizetnek az általuk kölcsönvett dolog használatáért], Massie szerint „a part of the profit it is capable of producing" [része annak a profitnak, amelyet a kölcsönvett dolog létrehozni képes]. [49. old.][58]

Amit egy közönséges áru vevője vásárol, az az áru használati értéke; amit megfizet, az az értéke. Amit a pénz kölcsönvevője vásárol, az a pénznek mint tőkének ugyancsak a használati értéke; de mit fizet meg? Bizonyára nem az árát vagy értékét, mint a többi árunál. A kölcsönadó és a kölcsönvevő között, eltérően a vevőtől és az eladótól, az érték nem megy át formaváltozáson, amikor is ez az érték egyszer pénz formájában, másszor áru formájában létezik. Az odaadott és a visszakapott érték azonossága itt egészen másképp mutatkozik meg. Az értékösszeget, a pénzt, egyenérték nélkül adják oda s bizonyos idő elteltével visszakapják. A kölcsönadó mindig tulajdonosa marad a szóban forgó értéknek, azután is, hogy ez kezéből a kölcsönvevő kezébe ment át. Az egyszerű árucserénél a pénz mindig a vevő oldalán van; a kölcsönadásnál azonban a pénz az eladó oldalán van. Ő az, aki a pénzt bizonyos időre odaadja, s a tőke vásárlója az, aki mint árut megkapja. De ez csak annyiban lehetséges, amennyiben a pénz tőkeként működik és ezért előlegezik. A kölcsönvevő a pénzt mint tőkét, mint magát értékesítő értéket veszi kölcsön. De először ez csak magán-való tőke, akárcsak minden tőke a kiindulópontján, előlegezésének pillanatában. Csak használata révén értékesül, csak így realizálódik tőkeként. De a kölcsönvevőnek mint *realizált* tőkét kell visszafizetnie, tehát mint értéket plusz értéktöbbletet (kamatot); s az utóbbi

[57] „A kamatszedés jogosultsága nem attól függ, hogy valaki szert tesz-e profitra vagy sem, hanem" (a kölcsönvett dolog) „képességétől, hogy profitot hozzon létre, ha helyesen használják fel." („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered", London 1750, 49. old. — A névtelen írás szerzője: *J. Massie.*)

[58] „Gazdag emberek, ahelyett hogy maguk használnák fel pénzüket ... kölcsönadják másoknak, hogy ezek profitot szerezzenek vele és az így szerzett profit egy részét a pénz tulajdonosainak tartsák fenn." (1. m. 23–24. old.)

csak az általa realizált profit egy része lehet. Csak része, nem az egész. Mert a kölcsönvevő számára az a használati értéke, hogy profitot termel neki. Különben nem történt volna használati érték elidegenítése a kölcsönadó részéről. Másrészt nem juthat az egész profit a kölcsönvevőnek. Különben a használati érték elidegenítéséért semmit sem fizetne, s az előlegezett pénzt csak mint egyszerű pénzt adná vissza a kölcsönadónak, nem mint tőkét, mint realizált tőkét, mert a szóban forgó pénz csak mint $P+\Delta P$ realizált tőke.

Mindketten ugyanazt a pénzösszeget adják ki tőkeként, a kölcsönadó is, a kölcsönvevő is. De csak az utóbbi kezében működik tőkeként. A profit nem kétszereződik meg azáltal, hogy ugyanaz a pénzösszeg két személy számára kétszer létezik tőkeként. Csak azáltal működhet mindkettőjük számára tőkeként, hogy a profitot megosztják. A kölcsönadónak jutó rész neve kamat.

Az egész ügylet az előfeltételezés szerint kétfajta tőkés között bonyolódik le, a pénztőkés és az ipari vagy kereskedelmi tőkés között.

Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy itt a tőke mint tőke áru, vagyis hogy az itt szóban forgó áru – tőke. Valamennyi itt megjelenő viszony ezért irracionális volna az egyszerű áru álláspontjáról, vagy akár a tőke álláspontjáról is, amennyiben az a maga újratermelési folyamatában mint árutőke működik. Kölcsönadni és kölcsönvenni, ahelyett, hogy eladnának és vennének, olyan különbség, amely itt a szóban forgó áru – a tőke – sajátos természetéből ered. Ugyancsak ebből ered az is, hogy amit itt fizetnek, az kamat, nem pedig az áru ára. Ha valaki a kamatot a pénztőke árának kívánja nevezni, akkor ez irracionális formája az árnak és teljes ellentmondásban van az áru árának fogalmával.[59] Az ár itt a maga merőben elvont és tartalomnélküli formájára redukálódott, arra, hogy meghatározott pénzösszeg, amit olyasvalamiért fizetnek, ami így vagy úgy használati értékként szerepel; míg fogalma szerint az ár egyenlő e használati érték pénzben kifejezett értékével.

A kamat mint a tőke ára eleve teljesen irracionális kifejezés. Itt az árunak kettős értéke van, először értéke, azután meg ettől az értéktől különböző ára, holott az ár az érték pénzkifejezése. A pénztőke először is nem más, mint egy pénzösszeg, vagy meghatározott árutömegnek pénzösszegként

[59] „Az érték (value) kifejezésnek, ha a currencyre [forgalmi eszközre] alkalmazzák, három jelentése van ... 2. currency actually in hand [ténylegesen kézben levő forgalmi eszköz], összehasonlítva ugyanakkora currency-összeggel, amely később fog befolyni. Ekkor értékét a kamatláb méri, a kamatlábat pedig by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it [a kölcsönadható tőke mennyisége és az iránta mutatkozó kereslet közti arány] határozza meg." (*R. Torrens* ezredes: „On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.", II. kiad., 1847 [5–6. old.].)

rögzített értéke. Ha árut adnak tőkeként kölcsön, az áru csak burkolt formája egy pénzösszegnek. Mert az, amit tőkeként kölcsönadnak, nem ennyi meg ennyi font gyapot, hanem ennyi pénz, amely gyapot formájában annak értékeként létezik. A tőke ára ezért a tőkére mint pénzösszegre vonatkozik, ha nem is mint currency, ahogy Torrens úr gondolja (lásd fentebb az 59. jegyzetet). Hogyan lehet mármost egy értékösszegnek ára a saját árán, azon az áron kívül, amely saját pénzformájában fejeződik ki? Hiszen az ár az áru értéke (s ez az eset a piaci árnál is, amelynek különbsége az értéktől nem minőségi, hanem csak mennyiségi, csak az értéknagyságra vonatkozik), megkülönböztetve az áru használati értékétől. Olyan ár, amely az értéktől minőségileg különbözik, értelmetlen ellentmondás.[60]

A tőke az értékesítése révén mutatkozik tőkének; értékesítésének foka azt a mennyiségi fokot fejezi ki, amelyben tőkeként realizálódik. Az általa létrehozott értéktöbblet vagy profit – annak rátája vagy magassága – csak az előlegezett tőke értékével való összehasonlítása útján mérhető. Ezért a kamatozó tőke nagyobb vagy kisebb értékesítését is csak úgy mérhetjük, hogy a kamat összegét, az összprofit ráeső részét összehasonlítjuk az előlegezett tőke értékével. Ha tehát az ár az áru értékét fejezi ki, a kamat a pénztőke értékesítésének kifejezése, s ezért úgy jelenik meg, mint az az ár, amelyet érte a kölcsönadónak fizetnek. Ebből következik, milyen idétlenség már eleve, ha valaki erre közvetlenül akarja alkalmazni a pénz által közvetített csere, a vétel és eladás egyszerű viszonyait, amint azt Proudhon teszi. Az alapvető előfeltételezés éppen az, hogy a pénz tőkeként működik és ezért mint magán-való tőkét, mint potenciális tőkét lehet átruházni egy harmadik személyre.

Maga a tőke annyiban jelenik itt meg mint áru, amennyiben a piacon kínálják és a pénznek mint tőkének a használati értékét valóban elidegenítik. Használati értéke azonban az, hogy profitot hoz létre. A pénznek vagy az áruknak mint tőkének értékét nem pénzként vagy árúként való értékük határozza meg, hanem az az értéktöbbletmennyiség, amelyet birtokosuk számára termelnek. A tőke terméke a profit. A tőkés termelés alapzatán csak különböző alkalmazása a pénznek az, hogy pénzként adják-e ki, vagy tőkeként előlegezik. A pénz, illetve az áru, magán-valóan, potenciálisan tőke,

[60] „A pénz értéke vagy a forgalmi eszköz értéke kifejezés kétértelműsége, amikor szokás szerint megkülönböztetés nélkül használják mind áruk csereértékének, mind tőke használati értékének a megjelölésére, állandó forrása a zűrzavarnak." (*Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle", 77. old.) – A legfőbb zűrzavart (amely magában a dologban rejlik), hogy érték mint olyan (a kamat) a tőke használati értékévé lesz, Tooke nem látja.

éppúgy, ahogy a munkaerő potenciálisan tőke. Mert 1. a pénz termelési elemekké változtatható és úgy, ahogy van, pusztán ezek elvont kifejezése, értékként való létezésük; 2. azért bírnak a gazdagság anyagi elemei azzal a tulajdonsággal, hogy ők potenciálisan már tőke, mert kiegészítő ellentétük, az ami tőkévé teszi őket – a bérmunka –, a tőkés termelés bázisán megvan.

Az anyagi gazdagság antagonisztikus társadalmi meghatározottsága – a munkával mint bérmunkával szembeni ellentéte – a termelési folyamattól elválasztva, már a tőketulajdonban mint olyanban kifejeződik. Mármost ez a mozzanat, elválasztva magától a tőkés termelési folyamattól, amelynek folytonos eredménye és mint folytonos eredmény, folytonos előfeltétele, abban fejeződik ki, hogy a pénz s ugyanígy az áru, magán-valóan, lappangva, potenciálisan, tőke, hogy tőkeként el lehet adni, s hogy ebben a formában idegen munka feletti parancsnoklás, jogcímet ad idegen munka elsajátítására, tehát magát értékesítő érték. Itt is világosan kitűnik, hogy ez a viszony a jogcím és az eszköz az idegen munka elsajátítására, nem pedig valamiféle a tőkés által ellenértékképpen végzett munka.

Mint áru jelenik meg a tőke továbbá annyiban, amennyiben a profitnak kamatra és tulajdonképpeni profitra való megoszlását a kereslet és kínálat, tehát a konkurrencia szabályozza, ugyanúgy, mint az áruk piaci árát. De itt a különbség éppoly szembeötlő, mint a hasonlóság. Ha kereslet és kínálat fedi egymást, az áru piaci ára megfelel termelési árának; azaz ekkor kitűnik, hogy árát a tőkés termelés belső törvényei szabályozzák, függetlenül a konkurrenciától, minthogy a kereslet és kínálat ingadozásai csak a piaci áraknak a termelési áraktól való eltéréseit magyarázzák meg – amely eltérések egymást kölcsönösen kiegyenlítik, úgyhogy bizonyos hosszabb periódusokban az átlagos piaci árak egyenlőek a termelési árakkal. Mihelyt fedik egymást, ezek az erők nem hatnak többé, megsemmisítik egymást, s az ármeghatározás általános törvénye ilyenkor mint az egyes eset törvénye is megmutatkozik; a piaci ár ekkor már közvetlen létezésében és nemcsak mint a piaci árak mozgásának átlaga felel meg a termelési árnak, amelyet magának a termelési módnak az immanens törvényei szabályoznak. Ugyanez a helyzet a munkabérrel. Ha kereslet és kínálat fedi egymást, hatásuk megszűnik, s a munkabér egyenlő a munkaerő értékével. De nem ez a helyzet a pénztőke kamatjával. A konkurrencia itt nem a törvénytől való eltéréseket határozza meg, hanem a felosztásnak egyáltalában nem létezik más törvénye, mint amit a konkurrencia diktál, mert, mint később látni fogjuk, a kamatnak nem létezik „természetes" rátája. A kamat természetes rátáján, ellenkezőleg, a szabad konkurrencia által megszabott rátát értik. A kamatrátának nincsenek „természetes" határai. Ahol a konkurrencia nemcsak az eltéréseket és ingadozá-

sokat határozza meg, ahol tehát egymás ellen ható erőinek egyensúlya esetén egyáltalában minden meghatározás megszűnik, ott a meghatározandó önmagában véve törvény nélküli és önkényes valami. Erről bővebben a következő fejezetben.

A kamatozó tőke esetében minden külsőlegesnek jelenik meg: a tőke előlegezése úgy jelenik meg, mint puszta átvitele a kölcsönadóról a kölcsönvevőre; a realizált tőke visszaáramlása mint puszta visszavitel, visszafizetés, kamattal, a kölcsönvevő részéről a kölcsönadónak. Így jelenik meg a tőkés termelési módnak az az immanens meghatározása is, hogy a profitrátát nemcsak az egyetlen megtérülés alatt szerzett profitnak az előlegezett tőkeértékhez való aránya határozza meg, hanem magának e megtérülési időnek a hossza is, tehát mint olyan profit jelenik meg, amelyet az ipari tőke bizonyos időközökben hoz. A kamatozó tőkénél ez is egészen külsőlegesen úgy jelenik meg, hogy meghatározott időre a kölcsönadónak meghatározott kamatot fizetnek.

A romantikus Adam Müller a dolgok belső összefüggésébe való szokásos belátásával így ír („Elemente der Staatskunst", Berlin 1809 [III. köt.], 138. old.): „A dolgok árának meghatározásánál az időt nem kérdezik; a kamat meghatározásánál főleg az időt veszik számításba." Nem látja, hogy a termelési idő és a forgalmi idő bekerül az áruk árának meghatározásába, és hogy éppen ez határozza meg a profitrátát a tőke adott megtérülési idejére, a kamat rátáját pedig éppen az adott időre eső profit meghatározása szabja meg. Mélyenszántó bölcsessége itt is, mint mindig, csak abban áll, hogy a felszín porfelhőit látja, s erről a porról fennhéjázóan úgy beszél, mint ami titokzatos és jelentékeny.

Huszonkettedik fejezet

A profit megoszlása. A kamatláb. A kamat „természetes" rátája

E fejezet tárgyát, mint általában a hitel valamennyi később tárgyalandó jelenségét, itt nem vizsgálhatjuk meg részleteiben. A kölcsönadók és kölcsönvevők közötti konkurrencia s a pénzpiac ebből eredő rövidebb ingadozásai kívül esnek vizsgálódásunk körén. Annak a körforgásnak az ábrázolása, amelyet a kamat rátája az ipari ciklus folyamán leír, feltételezi magának e ciklusnak az ábrázolását, s ezt itt ugyancsak nem adhatjuk. Ugyanez áll a kamatláb többé vagy kevésbé megközelítő kiegyenlítődésére a világpiacon. Itt csak az a feladatunk, hogy kifejtsük a kamatozó tőke önálló alakját és a kamat önállósodását a profittal szemben.

Minthogy a kamat csupán a profit egy része, amelyet eddigi előfeltételezésünk szerint az ipari tőkés a pénztőkésnek kénytelen fizetni, ezért a kamat legfelső határaként maga a profit jelenik meg, amikor is a funkcionáló tőkésnek jutó rész 0 volna. Egyes esetektől eltekintve, ahol a kamat ténylegesen nagyobb lehet a profitnál – akkor azonban nem is fizethető a profitból –, a kamat legfelső határának talán az egész profitot mínusz azt a később tárgyalandó részét tekinthetnénk, amely felügyeleti díjra (wages of superintendence) oldható fel. A kamat legalsó határa teljesen meghatározhatatlan. Bármilyen mélyre süllyedhet. Ilyenkor azonban mindig ellenkező irányban ható körülmények következnek be s a kamatot e viszonylagos minimum fölé emelik.

„A tőke használatáért fizetett összeg és maga e tőke közti arányt, pénzben mérve, a kamat rátája fejezi ki." – „A kamat rátája függ 1. a profitrátától; 2. attól, hogy milyen arányban oszlik meg az összprofit a kölcsönadó és a kölcsönvevő között." („Economist"*, 1853 január 22. [89. old.]) „Minthogy az, amit kamatként fizetnek a kölcsönvett dolog használatáért, része annak a profitnak, amelyet a kölcsönvett dolog létrehozni képes, ezért ezt a kamatot szükségképpen mindig az említett profit szabályozza." (*Massie*, i. m. 49. old.)

Tegyük fel egyelőre, hogy létezik egy fix arány az összprofit és ennek ama része között, amelyet kamatként a pénztőkés számára kell lefizetni. Ekkor világos, hogy a kamat az összprofittal együtt fog emelkedni vagy süllyedni, az összprofitot pedig az általános profitráta és annak ingadozásai határozzák meg. Ha például az átlagprofitráta 20% volna, a kamat pedig a profit $^1/_4$-e, akkor a kamatláb = 5%; 16%-os átlagprofitráta esetén a kamat 4% volna. 20%-os profitráta mellett a kamat 8%-ra emelkedhetne és az ipari tőkés még mindig ugyanakkora profitra tenne szert, mint 16%-os profitráta és 4%-os kamatláb esetén, tudniillik 12% profitra. Ha a kamat csak 6 vagy 7%-ra emelkedne, az ipari tőkés még mindig a profit nagyobb részét tartaná meg. Ha a kamat az átlagprofit egy állandó hányadával lenne egyenlő, ebből az következnek, hogy minél magasabb az általános profitráta, annál nagyobb az összprofit és a kamat közötti abszolút különbség, annál nagyobb tehát az összprofitnak az a része, amely a funkcionáló tőkésnek jut, és fordítva. Tegyük fel, hogy a kamat = az átlagprofit $^1/_5$-e. 10-nek $^1/_5$-e = 2; az összprofit és a kamat közti különbség = 8. 20-nak $^1/_5$-e = 4; a különbség = 20 − 4 = 16; 25-nek $^1/_5$-e = 5; a különbség = 25 − 5 = 20; 30-nak $^1/_5$-e = 6; a különbség = 30 − 6 = 24; 35 $^1/_5$-e = 7; a különbség = 35 − 7 = 28. A 4, 5, 6, 7%-os különböző kamatráták itt mindig csak az összprofit $^1/_5$-ét, vagyis 20%-át fejeznék ki. Tehát ha a profitráták különbözők, akkor különböző kamatráták az összprofit azonos hányadát, vagyis az összprofit azonos százaléknyi részét fejezhetik ki. A kamat ilyen állandó aránya esetén az ipari profit (az összprofit és a kamat közti különbség) annál nagyobb volna, minél magasabb az általános profitráta, és fordítva.

Minden egyéb körülményt egyenlőnek véve, azaz a kamat és az összprofit közti arányt többé-kevésbé állandónak feltételezve, a funkcionáló tőkés a profitráta magasságával egyenes arányban tud és hajlandó magasabb vagy alacsonyabb kamatot fizetni.[61] Minthogy láttuk, hogy a profitráta magassága fordított arányban van a tőkés termelés fejlettségével, ebből az következik, hogy a magasabb vagy alacsonyabb kamatláb egy-egy országban ugyancsak fordított arányban áll az ipari fejlettség fokával, amennyiben ugyanis a kamatláb különbözősége valóban a profitráták különbözőségét fejezi ki. Később látni fogjuk, hogy ennek semmiképpen sem kell mindig így lennie. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy a kamatot a profit, közelebbről az általános profitráta szabályozza. S szabályozásának ez a módja még a kamat átlagára is érvényes.

[61] „A természetes kamatrátát az egyes vállalkozók üzleti profitjai szabják meg." (*Massie*, i. m. 51. old.)

Mindenesetre a profit átlagos rátáját úgy kell tekintenünk, mint a kamat végérvényesen meghatározó felső határát.

Azt a körülményt, hogy a kamatot az átlagprofitra kell vonatkoztatni, mindjárt közelebbről szemügyre vesszük. Ahol egy adott egészet, mint a profitot, két személy között fel kell osztani, ott mindenekelőtt természetesen a felosztandó egész nagyságán fordul meg a dolog, és ezt, a profit nagyságát, átlagos rátája határozza meg. Ha az általános profitrátát, tehát az adott nagyságú tőkére, mondjuk 100-ra eső profit nagyságát adottnak előfeltételezzük, akkor a kamat változatai nyilván fordított arányban állnak a profit ama részének változataival, amely a funkcionáló – de kölcsönvett tőkével dolgozó – tőkésnek marad. S azok a körülmények, amelyek az elosztandó profitnak, a meg nem fizetett munka értéktermékének a nagyságát meghatározzák, igen különböznek a profitnak e két fajta tőkés közötti elosztását meghatározóktól, és gyakran egészen ellenkező irányban hatnak.[62]

Ha szemügyre vesszük azokat a ciklusokat, amelyekben a modern ipar mozgása végbemegy – a nyugalmi állapotot, növekvő megélénkülést, virágzást, túltermelést, összeomlást, pangást, nyugalmi állapotot és így tovább – amely ciklusok további elemzése kívül esik vizsgálatunk körén –, azt látjuk, hogy a kamat alacsony állása többnyire a virágzás, vagyis az extraprofit periódusának felel meg, a kamat emelkedése a virágzás és az azt követő fordulat közti átmenetnek, a kamat legszélsőbb uzsoramagasságot elérő maximuma pedig a válságnak.[63] 1843 nyarától kezdve határozott virágzás következett be; a kamatláb, amely 1842 tavaszán még 4 $^1/_2$ % volt, 1843 tavaszán és nyarán 2%-ra esett[64]; sőt szeptemberben 1 $^1/_2$%-ra (*Gilbart*, I. köt. 166. old.); majd az 1847. évi válság folyamán 8%-ra, sőt afölé emelkedett.

---

[62] Itt a kéziratban a következő megjegyzés található: „E fejezet menetéből adódik, hogy mégiscsak jobb a profit elosztása törvényeinek vizsgálata előtt először azt kifejteni, hogyan válik a mennyiségi megoszlás minőségivé. Ahhoz, hogy az előző fejezetből ide az átmenetet megteremtsük, nem kell más, mint egyelőre feltételezni azt, hogy a kamat valamilyen közelebbről meg nem határozott része a profitnak." {*F. E.*}

[63] „Az elso periódusban, közvetlenül a nyomottság ideje után, bőségesen van pénz és nincs spekuláció; a második periódusban bőséges a pénz s a spekuláció buján tenyészik; a harmadik periódusban a spekuláció kezd alábbhagyni és nő a kereslet a pénz iránt; a negyedik periódusban a pénz ritka és bekövetkezik a nyomottság." (*Gilbart* [„A Practical Treatise on Banking", V. kiad., London 1349], I. köt. 149. old.)

[64] Tooke ezt azzal magyarázza, hogy „tobblettőke halmozódott fel, szükségszerű kísérőjeként hasznothajtó alkalmaztatása hiányának az előző években, továbbá azzal, hogy kincseket dobtak forgalomba és hogy újjáéledt a bizalom a kereskedelem kilátásai iránt". („History of Prices from 1839 to 1847", London 1848, 54. old.)

Igaz, hogy másrészt alacsony kamat együtt járhat pangással, mérsékelten emelkedő kamat pedig növekvő megélénküléssel.

A kamatláb legnagyobb magasságát a válságok alatt éri el, amikor, bármibe kerüljön is, kölcsönt kell szerezni, hogy fizetni lehessen. Ez egyszersmind – minthogy a kamat emelkedésének az értékpapírok árának esése felel meg – igen kedvező alkalom szabad pénztőkével rendelkező embereknek arra, hogy potom áron olyan kamatozó értékpapírokat szerezzenek meg, amelyek, a dolgok rendes folyása esetén, feltétlenül újra elérik legalább a maguk átlagos árát, mihelyt a kamatláb ismét süllyed.[65]

A kamatlábnak azonban süllyedő tendenciája is létezik, teljesen függetlenül a profitráta ingadozásaitól. Éspedig két fő okból:

I. „Még ha feltesszük is, hogy tőkét soha nem vettek kölcsön más szándékkal, mint termelő alkalmaztatásra, mégis lehetséges, hogy a kamat változhat a bruttóprofit rátájának minden változása nélkül. Mert ahogy egy nemzet előrehalad a gazdagság útján, létrejön és mindinkább növekszik emberek egy osztálya, akik elődeik munkái révén olyan alapok birtokában találják magukat, amelyeknek puszta kamatából megélhetnek. Sokan azok közül is, akik ifjúságukban és férfikorukban tevékenyen részt vettek az üzletben, visszavonulnak öreg napjaikban, hogy nyugodtan éljenek azoknak az összegeknek a kamatából, amelyeket maguk halmoztak fel. Ennek a két osztálynak az a tendenciája, hogy növekedjék az ország növekvő gazdagságával, mert azok, akik meglehetős készlettel kezdik, valószínűleg hamarabb tesznek szert független vagyonra, mint azok, akik kicsivel kezdik el. Ezért régi és gazdag országokban a nemzeti tőkének az az összege, amely azoké, akik nem akarják azt maguk alkalmazni, nagyobb arányban áll a társadalom egész termelő készletéhez, mint újonnan betelepült és szegényebb vidékeken. Milyen számos a járadékosok osztálya Angliában! Ahogy a járadékosok osztálya növekszik, úgy növekszik a tőkekölcsönzők osztálya is, mert ezek egy és ugyanazok." (*Ramsay*: „Essay on the Distribution of Wealth", 201–202. old.)

II. A hitelrendszer fejlődése s a gyárosoknak és kereskedőknek vele együtt folyton növekvő, a bankárok által közvetített, rendelkezése a társadalom valamennyi osztályának minden megtakarított pénzével, továbbá e megtakarításoknak olyan tömegekké való tovahaladó koncentrálódása, amelyekben

[65] „Egy bankár megtagadta régi ügyfelétől, hogy 200 000 £ értékpapírjára kölcsönt folyósítson; amikor az ügyfél elmenőben volt, hogy bejelentse fizetéseinek megszüntetését, a bankár azt mondta neki, erre a lépésre semmi szükség nincsen, ő a jelen körülmények között megvenné az értékpapírt 150 000 £-ért." ([*H. Roy*:] „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.", London 1864, 80. old.)

pénztőkeként működhetnek, szükségképpen szintén lenyomja a kamatlábat. Részletesebben erről később.

A kamat rátájának meghatározására vonatkozóan azt mondja Ramsay, hogy az „részben a bruttóprofit rátájától, részben attól az aránytól függ, amelyben ez kamatra és vállalkozói nyereségre (profits of enterprise) oszlik. Ez az arány a tőke kölcsönadói és kölcsönvevői közötti konkurrenciától függ; ezt a konkurrenciát befolyásolja, habár nem teljesen szabályozza a bruttóprofit realizálni remélt rátája.[66] A konkurrenciát azért nem kizárólag ez az ok szabályozza, mert egyfelől sokan termelő alkalmaztatásra való minden szándék nélkül vesznek kölcsön, és másfelől mert az egész kölcsönözhető tőke nagysága változik az ország gazdagságával, függetlenül a bruttó profit bármilyen változásától." (*Ramsay*, i. m. 206–207. old.)

Ahhoz, hogy megtaláljuk a kamat átlagos rátáját, 1. ki kell számítani a kamatlábnak a nagy ipari ciklusokbeli változásai alatti átlagát; 2. ki kell számítani a kamatlábat olyan befektetéseknél, ahol a tőkét hosszabb időre adják kölcsön.

A kamat egy-egy országban uralkodó átlagos rátája – a folyton ingadozó piaci rátáktól megkülönböztetve – semmiféle törvény által sem határozható meg. Ilyenképpen a kamatnak nincsen természetes rátája abban az értelemben, ahogyan a közgazdászok természetes profitrátáról és a munkabér természetes rátájáról beszélnek. Már Massie teljes joggal megjegyzi itt (49. old.): „The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so." [Az egyetlen dolog, ami felől valakinek ebben az ügyben kétsége lehet, az, hogy e profitokból mekkora hányad illeti jogosan a kölcsönvevőt és mekkora a kölcsönadót; s ennek a hányadnak meghatározására nincs más módszer, mint a kölcsönvevők és kölcsönadók véleménye általában; mert e tekintetben csak az a jogos vagy jogtalan, amit a közmegegyezés annak minősít.] A kereslet és kínálat egyensúlya – az átlagprofitrátát adottnak előfeltételezve – itt semmit sem jelent. Ahol egyébként ehhez a formulához menekülnek, ott (s ilyenkor ez gyakorlatilag helyes is) arra szolgál, hogy megtalálják az alapvető szabályt (a szabályozó határokat vagy a határnagyságokat), amely

[66] Minthogy a kamatlábat általában az átlagprofitráta határozza meg, nagyszabású szédelgés igen gyakran járhat együtt alacsony kamatlábbal. Pl. a vasúti szédelgés 1844 nyarán. Az Angol Bank kamatlábát csak 1844 október 16-án emelték fel 3 %-ra.

a konkurrenciától független, sőt azt meghatározza; nevezetesen azoknál, akik a konkurrencia gyakorlatának, jelenségeinek s az ebből kifejlődő elképzeléseknek a rabjai, ez a formula arra szolgál, hogy eljussanak valamilyen – még ha ez megint felszínes is – elképzeléshez a gazdasági viszonyoknak a konkurrenciában megmutatkozó belső összefüggéséről. Módszer ez arra, hogy a konkurrenciát kísérő változatoktól eljussanak e változatok határaihoz. Az átlagos kamatlábnál nem ez a helyzet. Semmi ok sem indokolja, hogy a közepes konkurrenciaviszonyok, a kölcsönadók és kölcsönvevők egyensúlya, a kölcsönadó számára miért a tőkéje utáni 3, 4, 5%-os stb. kamatlábat adjanak, vagy pedig a bruttóprofit meghatározott részét, 20 vagy 50%-át biztosítsák. Amikor itt a konkurrencia mint olyan dönt, a meghatározás önmagában véve véletlen, tisztán empirikus, és csak szőrszálhasogatás vagy képzelődés akarhatja ezt a véletlenszerűséget valami szükségszerűként kifejteni.[67] Mi sem mulatságosabb a banktörvényhozásról és a kereskedelmi válságról szóló 1857. és 1858. évi parlamenti jelentésekben, mint az, ahogy az Angol Bank igazgatói, londoni, vidéki bankárok és hivatásos teoretikusok összevissza fecsegnek a „produkált reális rátáról", miközben képtelenek többet mondani olyan közhelyeknél, mint például hogy „a kölcsönadható tőkéért fizetett ár valószínűleg e tőke kínálatával változik", hogy „magas kamatráta és alacsony profitráta tartósan nem állhat fenn egymás mellett" és más ilyen laposságoknál.[68] Szokás, törvénnyé vált hagyomány stb., éppúgy, mint

[67] Így például J. G. Opdyke, „A Treatise on Political Economy", New York 1851, szerfelett sikertelen kísérletet tesz arra, hogy az 5%-os kamatláb általános voltát örök törvényekkel magyarázza meg. Hasonlíthatatlanul naivabb *Karl Arnd* úr „Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopolgeiste und dem Kommunismus etc." c. művében, Hanau 1845. Itt ez olvasható: „A javak létrehozásának természetes menetében csak *egy* jelenség van, amely – teljesen megművelt országokban – hivatottnak látszik arra, hogy a kamatlábat valamelyest szabályozza; ez az az arány, amelyben az európai erdők fatömegei évi szaporulatuk révén gyarapodnak. Ez a szaporulat egészen függetlenül csereértéküktől" (milyen fura a fáktól, hogy szaporulatukat csereértéküktől függetlenül rendezik be!) „3–4 százalékos arányban következik be. Eszerint tehát" (mivelhogy ugyanis a fák szaporulata csereértéküktől teljesen független, bármennyire függjön csereértékük szaporulatuktól) „nem volna várható lesüllyedés az alá az állapot alá, amellyel ez" (a kamatláb) „jelenleg a leggazdagabb országokban bír." (124–125. old.) – Ez rászolgál az „erdei-őseredeti kamatláb" nevezetre, s felfedezője ugyanebben a művében még további érdemeket is szerez „a mi tudományunkban" mint „az ebadó filozófusa". [420–421. old.]

[68] Az Angol Bank a maga leszámítolási kamatlábát az arany odaáramlása és kiáramlása szerint sullyeszti vagy emeli, bár természetesen mindig figyelembe veszi a nyílt piacon uralkodó kamatlábat. „Ezáltal a váltóleszámítolásban való spekuláció a bankkamatláb változásainak előzetes számításbavétele alapján most a pénzcentrum" – azaz a londoni pénzpiac – „nagy fejeseinek egyik fő üzletévé vált." ([*H. Roy*:] „The Theory of the Exchanges etc.", 113. old.)

maga a konkurrencia, közrejátszik a közepes kamatláb meghatározásában, amennyiben ez nemcsak mint átlagszám, hanem mint tényleges nagyság létezik. Már csak a sok jogi vitában is, ahol kamatokat kell számítani, egy közepes kamatlábat kell törvényesnek elfogadni. Ha mármost valaki továbbmegy és azt kérdezi, miért nem lehet a közepes kamatláb határait általános törvényekből levezetni, a felelet egyszerűen a kamat természetében rejlik. A kamat csak az átlagprofit része. Ugyanaz a tőke kettős meghatározásban jelenik meg, mint kölcsöntőke a kölcsönadó kezében, mint ipari vagy kereskedelmi tőke a funkcionáló tőkés kezében. De csak egyszer funkcionál és profitot is csak egyszer termel. Magában a termelési folyamatban a tőke kölcsöntőke jellege nem játszik szerepet. Hogy a két személy, akinek e profitra igénye van, hogyan osztozik rajta, az önmagában véve éppúgy tisztán empirikus, a véletlennek a birodalmába tartozó tény, mint egy társas üzlet közös profitjának százalékos megosztása a különböző résztvevők között. Az értéktöbblet és a munkabér közti megosztásnál, amelyen a profitráta meghatározása lényegében alapul, két egészen különböző elem, a munkaerő és a tőke játszik meghatározó szerepet; az értéktöbblet és a munkabér két független változónak a függvénye, amelyek kölcsönösen határt szabnak egymásnak; s *minőségi különbségükből* fakad a termelt érték *mennyiségi megosztása*. Később látni fogjuk, hogy ugyanez történik az értéktöbblet megosztásánál földjáradékra és profitra. A kamatnál nem történik semmi efféle. Itt fordítva, a *minőségi megkülönböztetés*, mint mindjárt látni fogjuk, az értéktöbblet egyazon darabjának *tisztán mennyiségi megosztásából* fakad.

Az eddig kifejtettekből következik, hogy a kamatnak nincs „természetes" rátája. Ha azonban egyfelől az általános profitrátával ellentétben a közepes kamatláb vagy a kamat átlagos rátája, megkülönböztetve a kamat állandóan ingadozó piaci rátáitól, a maga határain belül semmiféle általános törvénynyel nem állapítható meg, mert csak a bruttó profit megosztásáról van szó, különböző jogcímen, a tőke két birtokosa között, másfelől a kamatláb, akár a közepes, akár a mindenkori piaci ráta, mint egyöntetű, meghatározott és kézzelfogható nagyság jelenik meg, egész másképpen, mint ahogy ez az általános profitrátánál van.[69]

A kamatláb hasonlóképpen viszonylik a profitrátához, mint az áru piaci

[69] „Az áruk ára állandóan ingadozik: mindegyikük más-más használatra szolgál; a pénz minden célra alkalmas. Az áruk, még az egyazon fajtájúak is, különböznek minőségüket illetően; a készpénz mindig ugyanazon értékű, vagy ilyennek kell lennie. Ezért van az, hogy a pénznek az ára, amit a kamat szóval jelölünk, nagyobb szilárdsággal és egyöntetűséggel bír, mint bármely más dologé." (*J. Steuart*: „Principles of Political Economy", francia fordítás, 1789, IV. 27. old.)

ára az áru értékéhez. Amennyiben a kamatlábat a profitráta határozza meg, ezt mindig az általános profitráta teszi, nem pedig a különös iparágakban esetleg uralkodó sajátos profitráták, s még kevésbé az extraprofit, amelyre az egyes tőkés egy különös üzleti szférában szert tehet.[70] Az általános profitráta ezért valójában mint empirikus, adott tény jelenik meg újra az átlagos kamatrátában, bár az utóbbi az előbbinek nem tiszta vagy megbízható kifejezése.

Igaz ugyan, hogy maga a kamatráta a kölcsönvevők által nyújtott biztosítékok kategóriái és a kölcson időtartama szerint mindig különböző; de mindegyik kategóriára nézve adott pillanatban egyöntetű. Ez a különbség tehát nem befolyásolja a kamatláb szilárd és egyöntetű alakját.[71]

A közepes kamatláb minden egyes országban hosszabb időszakokat tekintve állandó nagyságként jelenik meg, mert az általános profitráta – a különös profitráták állandó változása ellenére, amelynél azonban az egyik szférában végbemenő változást a másik szféra ellenkező változása kiegyen-

[70] „A profit megosztásának e szabályát azonban nem lehet minden kolcsonadóra és kolcsonvevőre kulon-kulon alkalmazni, hanem csak a kolcsonadókra és kolcsonvevőkre általában... A feltúnően nagy vagy kis nyereség az ugyességnek, illetve a hozzáértés hiányának a fizetsége, s a kölcsónadóknak ehhez egyáltalán semmi kozuk; mivel az egyikből nincs káruk, a másikból nem kell hasznot húzniok. Amit egyazon uzletág kulonféle embereiről mondottunk, kulonféle uzletágakra is érvényes; ha valamely uzletágban az ott múkodő kereskedők és iparuzok az általuk kolcsónvett pénz segítségével tobbet keresnek a szokásos profitnál, amelyre az illető ország tobbi kereskedői és iparűzői szert tesznek, akkor a rendkívuli nyereség az ovék, bár eléréséhez csak a szokásos ugyességre és hozzáértésre volt szukseg; az ovék s nem a kolcsonadóké, akik őket pénzzel látták el .. mert a kolcsonadok semmiféle szakma vagy uzlet folytatásához nem adták volna kölcson pénzuket olyan feltételekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy a kolcsonvevők a szokásos kamatlábnál kevesebbet fizessenek; ezért viszont tobbet sem kell ennél kapniok, bármekkora elónyre tettek is szert azok az ó pénzuk segítségével." (*Massie*, i. m. 50., 51. old)

[71]

Bankráta	5 %
Piaci leszámítolási kamatláb, 60 napos váltokra	3 5/8 %
Ugyanaz, 3 hónapos váltókra	3 1/2 %
Ugyanaz, 6 hónapos váltókra	3 5/16 %
Váltóugynokóknek nyújtott kolcsonok, azonnali felmondásra	1–2 %
Ugyanez 1 hétre	3 %
Vegso kamatláb kétheti felmondásra, tőzsdeugynokoknek nyújtott kolcsonok	4 3/4–5 %
Betéti kamat (bankok)	3 1/2 %
Ugyanaz (leszámítoló intézetek)	3–3 1/4 %

Hogy e kulonbség egy és ugyanazon a napon milyen nagy lehet, bizonyítja a londoni pénzpiac 1889 december 9-i kamatrátáinak fenti összeállítása a „Daily News"* december 10-i számának City-tudósításából. A minimum 1 %, a maximum 5 %. {*F. E.*}

líti – csak hosszabb időszakokban változik. S az általános profitráta relatív állandósága éppen a közepes kamatlábnak (average rate or common rate of interest) ebben a többé-kevésbé állandó jellegében jelenik meg.

Ami azonban a kamat állandóan ingadozó piaci rátáját illeti, ez, akárcsak az áruk piaci ára, minden pillanatban mint fix nagyság adott, mert a pénzpiacon valamennyi kölcsönadható tőke állandóan mint együttes tömeg áll szemben a funkcionáló tőkével, tehát a kölcsöntőke kínálata és az erre irányuló kereslet közti arány dönti el a kamat mindenkori piaci állását. Ez annál inkább így van, minél inkább ad a fejlődés és a hitelügy ezzel kapcsolatos koncentrációja a kölcsöntőkének általános társadalmi jelleget, s egyszerre, egyidejűleg dobja a pénzpiacra. Az általános profitráta viszont mindig csak mint tendencia, mint a különös profitráták kiegyenlítődésének mozgása létezik. A tőkések konkurrenciája – amely nem más, mint a kiegyenlítődésnek ez a mozgása – itt abból áll, hogy azoktól a szféráktól, ahol a profit hosszabb időn át az átlag alatt van, fokozatosan tőkét vonnak el, s ugyancsak fokozatosan azoknak a szféráknak juttatnak tőkét, ahol a profit az átlagot meghaladja; vagy abból is, hogy a pótlólagos tőke lassanként különböző arányokban oszlik el e szférák között. Tőke juttatásának és elvonásának folytonos váltakozása ez, e különböző szférákkal kapcsolatban, és sohasem egyidejű tömeghatás, mint a kamatláb meghatározásánál.

Láttuk, hogy a kamatozó tőke, noha az árutól teljesen különböző kategória, mégis sajátos fajta áruvá válik, s ezért a kamat e tőke árává lesz, amelyet – mint a szokásos árunál a piaci árát – mindenkor a kereslet és a kínálat rögzít. A kamat piaci rátája tehát, bár állandóan ingadozik, minden adott pillanatban éppúgy állandóan rögzítettnek és egyöntetűnek jelenik meg, mint az áru mindenkori piaci ára. Ezt az árut a pénztőkések szállítják, s a funkcionáló tőkések veszik meg, ők alkotják a keresletet. Az általános profitrátává való kiegyenlítődésnél ez nincs így. Ha az áruk ára az egyik szférában a termelési ár alatt vagy fölött van (amikor is eltekintünk mindegyik üzletág sajátos és az ipari ciklus különböző fázisaival összefüggő ingadozásaitól), akkor azáltal következik be kiegyenlítődés, hogy a termelést bővítik vagy szűkítik, azaz növelik vagy csökkentik az ipari tőkék által piacra dobott árutömegeket, amit tőkének a különös termelési szférákba való bevándorlása, illetve azokból való kivándorlása közvetít. Az áruk átlagos piaci árainak ily módon létrehozott kiegyenlítődése termelési árakká helyesbíti a különös profitráták eltérését az általános vagy átlagprofitrátától. Ez a folyamat sohasem jelenik és jelenhet meg úgy, hogy az ipari vagy kereskedelmi tőke *mint olyan* valamely vásárlóval szemben áru, miként a kamatozó tőke. Amennyiben megjelenik ez a folyamat, csak az áruk piaci árainak ingadozásaiban és

termelési árakká való kiegyenlítődésében jelenik meg; nem mint az átlagprofit közvetlen megállapítása. Az általános profitrátát valójában meghatározza 1. az össztőke által termelt értéktöbblet, 2. ennek az értéktöbbletnek az aránya az össztőke értékéhez, és 3. a konkurrencia, de csak annyiban, amennyiben a konkurrencia az a mozgás, amelynek révén a különös termelési szférákban befektetett tőkék igyekeznek ebből az értéktöbbletből viszonylagos nagyságuknak megfelelően egyenlő osztalékokat húzni. Az általános profitráta meghatározása tehát valójában egészen más és sokkal bonyolultabb okokból fakad, mint a kamatnak a kereslet és kínálat viszonya által egyenesen és közvetlenül meghatározott piaci rátája, s ezért nem olyasfajta kézzelfogható és adott tény, mint a kamatláb. A különös profitráták a különböző termelési szférákban maguk is többé-kevésbé meghatározatlanok; de amennyiben megjelennek, nem egyöntetűségük, hanem különbözőségük jelenik meg. Maga az általános profitráta azonban csak mint a profit minimális határa jelenik meg, nem pedig mint a valóságos profitráta empirikus, közvetlenül látható alakja.

Amikor ezt a különbséget a kamatráta és a profitráta között kiemeljük, még el is tekintünk a kamatláb megszilárdulását elősegítő következő két körülménytől: 1. attól, hogy a kamatozó tőke történelmileg már előbb létezik, s hogy létezik egy hagyományként ránk maradt általános kamatláb; 2. attól, hogy a világpiac, függetlenül egy ország termelési feltételeitől, sokkal nagyobb közvetlen befolyást gyakorol a kamatláb megállapítására, mint a profitrátára.

Az átlagprofit nem mint közvetlenül adott tény jelenik meg, hanem mint ellentétes ingadozások kiegyenlítődésének csak a vizsgálat révén megállapítható végső eredménye. A kamatlábnál más a helyzet. A kamatláb a maga, legalábbis helyi, általánosérvényűségében naponta rögzített tény, olyan tény, amely az ipari és kereskedelmi tőke számára éppenséggel előfeltételként és a kalkuláció tételeként szolgál műveleteinél. Minden 100 £ pénzösszeg arra az általános képességre tesz szert, hogy 2, 3, 4, 5 %-ot hozzon. Meteorológiai jelentések nem jegyzik fel pontosabban a barométer és a hőmérő állását, mint a tőzsdei jelentések a kamatláb állását, nem erre vagy arra a tőkére, hanem a pénzpiacon levő, azaz egyáltalában kölcsönözhető tőkére nézve.

A pénzpiacon csak kölcsönadó és kölcsönvevő áll szemben egymással. Az árunak ugyanaz a formája, pénz. A tőke minden különös alakja, aszerint, hogy milyen különös termelési vagy forgalmi szférákban fektették be, itt kihunyt. Itt a tőke az önálló érték, a pénz különbségnélküli, önmagával egyenlő alakjában létezik. A különös szférák konkurrenciája itt véget ér;

mind össze van dobva mint pénzkölcsönvevő, és a tőke is abban a formában áll mindnyájukkal szemben, amelyben még közömbös alkalmaztatásának meghatározott útja-módja iránt. Mint az, amiként az ipari tőke csak a különös szférák közötti mozgásban és konkurrenciában jelenik meg, mint az *osztály magán-valóan közös tőkéje*, úgy lép fel itt valóságosan, súlya szerint, a tőke keresletében és kínálatában. Másrészt a pénztőke a pénzpiacon valóban azzal az alakkal bír, amelyben mint közös elem – közömbösen különös alkalmaztatása iránt – oszlik el a különböző szférák közt, a tőkésosztály közt, mindegyik különös szféra termelési szükségletei szerint. Ehhez járul, hogy a nagyipar fejlődésével a pénztőkét, amennyiben a piacon megjelenik, mindinkább nem az egyes tőkés képviseli, a piacon levő tőke egyik vagy másik törtrészének tulajdonosa, hanem e pénztőke koncentrált, megszervezett tömegként lép fel, amely, egészen másként, mint a reális termelés, alá van vetve a társadalmi tőkét képviselő bankárok ellenőrzésének. Úgyhogy egyrészt ami a keresletet formáját illeti, egy osztály súlya lép a kölcsönadható tőkével szembe; ami pedig a kínálatot illeti, ez maga is mint kölcsöntőke en masse [tömegesen] lép fel.

Ez néhány azok közül az okok közül, amiért az általános profitráta elmosódó ködképként jelenik meg a határozott kamatláb mellett, amely nagyságát tekintve ingadozik ugyan, de azáltal, hogy minden kölcsönvevő számára egyöntetűen ingadozik, mindig mint szilárd, adott valami lép szembe velük. Éppúgy, ahogy az értékváltozása nem akadályozza a pénzt abban, hogy minden áruval szemben egyenlő értéke legyen. Éppúgy, ahogy az áruk piaci árai naponta ingadoznak, ami nem akadályozza azt, hogy a jelentésekben naponta jegyezzék ezeket. Éppen így van a kamatlábbal, amelyet éppolyan rendszeresen jegyeznek a „pénz ára" gyanánt. Ez azért van, mert itt a tőkét magát kínálják fel pénzformában mint árut; árának rögzítése ezért piaci árának rögzítése, mint minden más áru esetében; a kamatláb ezért mindig mint általános kamatláb, mint ennyi meg ennyi pénz ennyi meg ennyi pénzért, mint mennyiségileg meghatározott jelentkezik. A profitráta viszont még ugyanazon a szférán belül, az áruk egyenlő piaci árai mellett is különböző lehet aszerint, hogy az egyes tőkék ugyanazt az árut milyen különböző feltételek között termelik; mert az egyes tőke számára a profitrátát nem az áru piaci ára, hanem a piaci ár és a költségár közötti különbség határozza meg. S ezek a különböző profitráták, először ugyanazon a szférán belül, majd a különböző szférák között, csak állandó ingadozások révén egyenlítődhetnek ki.

(Feljegyzés későbbi kidolgozásra.) A hitel egyik különös formája: Tudjuk, hogy ha a pénz nem vásárlóeszközként, hanem fizetési eszközként funkcionál, az árut elidegenítik, de értékét csak később realizálják. Ha a fizetés csak azután történik, hogy az árut ismét eladták, akkor ez az eladás nem a vétel következményeként jelenik meg, hanem az eladás révén realizálódik a vétel. Vagyis az eladás a vásárlás eszközévé válik. – Másodszor: Kötelezvények, váltók stb. fizetési eszközökké lesznek a hitelező számára. – Harmadszor: A kötelezvények kölcsönös elszámolása helyettesíti a pénzt.

Huszonharmadik fejezet

Kamat és vállalkozói nyereség

A kamat, mint a két előző fejezetben láttuk, eredetileg úgy jelenik meg, eredetileg és később is valójában nem más, mint a profitnak, azaz az értéktöbbletnek az a része, amelyet a funkcionáló tőkés, gyáros vagy kereskedő, amennyiben nem saját tőkét, hanem kölcsönvett tőkét alkalmaz, e tőke tulajdonosának és kölcsönadójának fizetni köteles. Ha csak saját tőkéjét alkalmazza, a profit ilyen megosztása nem következik be; ez teljesen az övé. Valóban, a tőke tulajdonosai, amennyiben a tőkét maguk alkalmazzák az újratermelési folyamatban, nem vesznek részt a kamatlábat meghatározó konkurrenciában, s már ebben is megmutatkozik, hogy a kamat kategóriája – amely a kamatláb meghatározása nélkül lehetetlen – magán-valóan idegen az ipari tőkének a mozgásától.

„The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital ... when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest." [A kamat rátája úgy határozható meg, mint az az arányos összeg, amelyet bizonyos mennyiségű pénztőkének egy évre vagy valamilyen hosszabb vagy rövidebb időszakra szóló használatáért a kölcsönadó elfogadni s a kölcsönvevő fizetni hajlandó ... ha a tulajdonos a tőkét tevékenyen alkalmazza az újratermelésben, akkor nem tartozik ama tőkések sorába, akiknek a kölcsönvevők számához való aránya a kamat rátáját meghatározza.] (*Th. Tooke*: „History of Prices etc. from 1793 to 1837", London 1838, II. köt. 355–356. old.) Valóban csak a tőkéseknek pénztőkésekre és ipari tőkésekre való szétválása változtatja át a profit egy részét kamattá, ez hozza létre egyáltalában a kamat kategóriáját; s csak e kétfajta tőkés közti konkurrencia hozza létre a kamatlábat.

Amíg a tőke az újratermelési folyamatban funkcionál – még ha előfel-

tételezzük is, hogy magáé az ipari tőkésé, úgyhogy semmiféle kölcsönadónak nem kell visszafizetnie –, addig a tőkésnek mint magánembernek nem maga ez a tőke áll rendelkezésére, hanem csak a profit, amelyet jövedelemként elkölthet. Amíg tőkéje tőkeként funkcionál, addig az újratermelési folyamathoz tartozik, ott van lekötve. Tulajdonosa ugyan tőkéjének, de ameddig tőkeként munka kizsákmányolására használja, ez a tulajdon nem teszi számára lehetővé, hogy más módon rendelkezzék vele. Ugyanígy van a pénztőkéssel. Amíg tőkéje kölcsön van adva, és ezért mint pénztőke működik, addig hoz neki kamatot, a profit egy részét, de az alapösszeggel nem rendelkezhet. Ez kitűnik, amikor tőkéjét például egy vagy több évre kölcsönadta, s bizonyos időszakonként kamatot kap anélkül, hogy tőkéjét visszafizetnék. De még a visszafizetés sem változtat a dolgon. Ha tőkéjét visszakapja, mindig újra és újra kölcsön kell adnia, amíg azt akarja, hogy számára mint tőke – az adott esetben pénztőke – működjék. Ameddig kezében van, nem hoz kamatot és nem működik tőkeként; amíg pedig kamatot hoz és tőkeként működik, nincs a kezében. Ezért lehetséges tőkét örök időkre kölcsönadni. Tooke következő megjegyzései Bosanquet ellen tehát teljesen helytelenek. Idézi *Bosanquet*-t („Metallic, Paper, and Credit Currency", 73. old.): „Ha a kamatlábat 1 %-ra szorítanák le, a kölcsönvett tőke csaknem egy szintre (on a par) kerülne a saját tőkével." Ehhez Tooke a következő megjegyzést fűzi: „Hogy az ilyen, sőt még alacsonyabb kamatlábbal kölcsönvett tőkét csaknem egy szinten levőnek tekintsük a saját tőkével, annyira meghökkentő állítás, hogy aligha érdemelne komoly figyelmet, ha nem ilyen értelmes és a tárgykör egyes kérdéseiben oly járatos írótól származna. Bosanquet nem vette észre, vagy nem tartja fontosnak azt a körülményt, hogy a kölcsönvett tőke feltételezi a visszafizetést?" (*Th. Tooke*: „An Inquiry into the Currency Principle", II. kiad., London 1844, 80. old.) Ha a kamat = 0 volna, az az ipari tőkés, aki tőkét kölcsönvett, ugyanolyan helyzetbe kerülne, mint aki saját tőkével dolgozik. Mind a kettő ugyanazt az átlagprofitot tenné zsebre, s a tőke – akár kölcsönvett, akár saját – csak annyiban működik tőkeként, amennyiben profitot termel. A visszafizetés feltétele ezen mit sem változtatna. Minél inkább közeledik a kamatláb a nullához, tehát például 1 %-ra süllyed, annál inkább kerül egyenlő szintre a kölcsönvett tőke a saját tőkével. Amíg a pénztőke pénztőkeként akar létezni, mindig újból kölcsön kell adni, mégpedig a fennálló, mondjuk 1 %-os kamatlábbal, és mindig újból az ipari és kereskedelmi tőkések ugyanazon osztályának. Amíg ezek tőkésként funkcionálnak, a kölcsönvett tőkével és a saját tőkével funkcionálók között csak az a különbség, hogy az egyiknek kamatot kell fizetnie s a másiknak nem; az egyik az egész

p-t, vagyis profitot bezsebeli, a másik, $p-k$, profit mínusz kamatot zsebel be; minél inkább közeledik k a 0-hoz, annál inkább lesz $p-k=p$, tehát annál inkább kerül a két tőke egyenlő szintre. Az egyik kénytelen a tőkét visszafizetni és újból kölcsönvenni; de a másik ugyancsak kénytelen tőkéjét, ameddig funkcionáltatni akarja, mindig újból a termelési folyamatra előlegezni és semmiképpen sem rendelkezik vele e folyamattól függetlenül. Már csak az az egyetlen, magától értetődő különbség marad, hogy az egyik tulajdonosa a maga tőkéjének, a másik pedig nem.

A kérdés, amely mármost felmerül, a következő. Miért van az, hogy a profitnak ez a merőben mennyiségi megosztása nettóprofitra és kamatra, minőségi megosztásba csap át? Más szavakkal, miért van az, hogy az a tőkés is, aki csak saját tőkéjét alkalmazza, nem használ kölcsönvett tőkét, bruttóprofitjának egy részét a kamat különös kategóriájába sorolja és mint ilyet külön kiszámítja? Továbbá, miért különböztetnek meg minden tőkét – akár kölcsönvett, akár nem – kamatozó tőkeként önmagától mint nettóprofitot hozó tőkétől.

Ismeretes, hogy a profitnak nem minden véletlen mennyiségi megosztása csap át ily módon minőségi megosztásba. Például néhány ipari tőkés társas viszonyba lép egy üzlet vitelére s aztán a profitot jogilag rögzített megállapodás szerint elosztják egymás között. Mások egymagukban, társ nélkül viszik üzletüket. Ez utóbbiak profitjukat nem számítják két kategóriába, egyik részét mint egyéni profitot, a másikat mint társi profitot a nem létező társak számára. Itt tehát a mennyiségi megosztás nem csap át minőségibe. Megosztják a profitot ott, ahol a tulajdonos véletlenül több jogi személy, nem osztják meg, ahol nem így van.

A kérdés megválaszolásához kissé tovább kell még időznünk a kamatképződés valódi kiindulópontjánál; azaz abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy pénztőkés és termelő tőkés valóban szemben állnak egymással, nemcsak mint jogilag különböző személyek, hanem mint olyan személyek, akik az újratermelési folyamatban egészen különböző szerepet játszanak, vagyis akiknek kezében ugyanaz a tőke valóban kettős és teljesen különböző mozgást végez. Az egyik csak kölcsönadja, a másik termelő módon alkalmazza.

A termelő tőkés számára, aki kölcsönvett tőkével dolgozik, a bruttóprofit két részre hasad, a kamatra, amelyet a kölcsönadónak kell fizetnie s a kamat feletti többletre, amely a saját része a profitból. Ha az általános profitrátát adott, akkor ezt az utóbbi részt a kamatláb határozza meg; ha a kamatláb adott, akkor az általános profitrátát. Továbbá: Bármennyire eltérő is minden egyes esetben a bruttóprofit, vagyis az összprofitnak a

valóságos értéknagysága az átlagprofittól, a funkcionáló tőkésnek jutó részt a kamat határozza meg, mert ez az általános kamatláb révén (különös jogi kikötésektől eltekintve) rögzítve van és feltételezik, hogy előre számításba vették, mielőtt a termelési folyamat megkezdődött, tehát mielőtt annak eredményét, a bruttóprofitot elérték. Láttuk, hogy a tőke tulajdonképpeni specifikus terméke az értéktöbblet, közelebbről meghatározva a profit. De a kölcsönvett tőkével dolgozó tőkés számára ez nem a profit, hanem a profit mínusz a kamat, a profitnak a kamat lefizetése után fennmaradó része. A profitnak ez a része tehát szükségképpen úgy jelenik meg neki, mint a tőke terméke, amennyiben az funkcionál; s számára valóban az is, mert ő a tőkét csak mint funkcionáló tőkét képviseli. Ő annyiban a tőke megszemélyesítője, amennyiben az funkcionál, a tőke pedig annyiban funkcionál, amennyiben hasznothajtóan fektetik be az iparba vagy a kereskedelembe, s ha alkalmazója elvégzi vele azokat a műveleteket, amelyeket a szóban forgó üzletág előír. A kamattal ellentétben, amelyet a bruttóprofitból ki kell fizetnie a kölcsönadónak, a profit még fennmaradó és neki jutó része tehát szükségképpen az ipari, illetve kereskedelmi profit formáját, vagy a mindkettőt magában foglaló német kifejezéssel élve, a vállalkozói nyereség [Unternehmergewinn] alakját ölti fel. Ha a bruttóprofit egyenlő az átlagprofittal, e vállalkozói nyereség nagyságát kizárólag a kamatláb határozza meg. Ha a bruttóprofit eltér az átlagprofittól, a vállalkozói nyereségnek az átlagprofittól való különbségét (a kamat mindkét oldalon való levonása után) mindazok a konjunktúrák határozzák meg, amelyek időlegesen eltérővé teszik akár egy különös termelési szféra profitrátáját az általános profitrátától, akár egy meghatározott termelési szférában működő egyes tőkés profitját e különös szféra átlagprofitjától. Láttuk azonban, hogy a profitráta magában a termelési folyamatban nemcsak az értéktöbblettől függ, hanem sok egyéb körülménytől is; a termelési eszközök vételárától, az átlagosnál termelékenyebb módszerektől, az állandó tőke gazdaságos felhasználásától stb. S a termelési ártól eltekintve, különös konjunktúráktól, és minden egyes üzletkötésnél a tőkés nagyobb vagy kisebb ravaszságától és serénységétől függ, hogy vajon és mennyire a termelési ár fölött vagy alatt vesz vagy ad el, hogy tehát a forgalmi folyamatban az összértéktöbblet nagyobb vagy kisebb részét sajátítja-e el. Mindenesetre azonban a bruttóprofit mennyiségi megosztása itt minőségivé válik, annál is inkább, mert maga a mennyiségi megosztás attól függ, *mi* kerül elosztásra, *hogyan* gazdálkodik az aktív tőkés a tőkével és mekkora bruttóprofitot hoz az neki mint funkcionáló tőke, azaz annak következtében, hogy a tőkés az aktív tőkés funkcióit látja el. Itt feltételezzük, hogy a funkcionáló

tőkés nem tulajdonosa a tőkének. A tőketulajdont vele szemben a kölcsönadó, a pénztőkés képviseli. A kamat tehát, amit ennek fizet, úgy jelenik meg, mint a bruttóprofitnak az a része, amely a tőketulajdont mint olyat illeti meg. Ezzel ellentétben a profitból az aktív tőkésnek jutó rész most mint vállalkozói nyereség jelenik meg, mint ami kizárólag azokból a műveletekből vagy funkciókból ered, amelyeket az aktív tőkés az újratermelési folyamatban a tőkével végez, tehát sajátosan azokból a funkciókból, amelyeket mint vállalkozó az iparban vagy a kereskedelemben ellát. Vele szemben tehát a kamat pusztán a tőketulajdonnak, a magán-való tőkének a gyümölcseként jelenik meg, elvonatkoztatva a tőke újratermelési folyamatától, amennyiben a tőke nem „dolgozik", nem funkcionál; a vállalkozói nyereség viszont úgy jelenik meg neki, mint a tőkével végzett funkciói kizárólagos gyümölcse, mint a tőke mozgásának és folyamatot végzésének gyümölcse, olyan folyamatot-végzésé, amely most az aktív tőkés saját tevékenységének tűnik, ellentétben a pénztőkés tétlenségével, azzal, hogy nem vesz részt a termelési folyamatban. A bruttóprofit két részének e minőségi szétválása, az, hogy a kamat a magán-való tőkének, a tőketulajdonnak a gyümölcse, függetlenül a termelési folyamattól, és hogy a vállalkozói nyereség a folyamatot végző, a termelési folyamatban működő tőkének, s ezért annak az aktív szerepnek a gyümölcse, amelyet a tőke alkalmazója az újratermelési folyamatban játszik – ez a minőségi szétválás semmiképpen sem a pénztőkés pusztán szubjektív felfogása az egyik oldalon és az ipari tőkésé a másik oldalon. Ez objektív tényen alapul, mert a kamat a pénztőkéshez, a kölcsönadóhoz áramlik, aki a tőkének pusztán tulajdonosa, tehát a termelési folyamat előtt és a termelési folyamaton kívül a puszta tőketulajdont képviseli; a vállalkozói nyereség pedig a pusztán funkcionáló tőkésé lesz, aki a tőkének nem tulajdonosa.

Mind az ipari tőkés számára, amennyiben kölcsönvett tőkével dolgozik, mind a pénztőkés számára, amennyiben tőkéjét nem maga alkalmazza, a bruttóprofit pusztán mennyiségi megosztása két különböző személy között, akiknek ugyanarra a tőkére s ezért az általa létrehozott profitra különböző jogcímük van, ezzel minőségi megosztásba csap át. A profit egyik része most úgy jelenik meg, mint olyan gyümölcs, amely önmagában véve megilleti a tőkét *egyik* meghatározásában, mint kamat; a másik része úgy jelenik meg, mint olyan sajátos gyümölcs, amelyet egy ellenkező meghatározásában hozott létre a tőke, s ezért mint vállalkozói nyereség; az egyik pusztán a tőketulajdon gyümölcseként, a másik pusztán a tőkével való funkcionálás gyümölcseként, a tőkének mint folyamatot végzőnek, vagyis azoknak a funkcióknak a gyümölcseként, amelyeket az aktív tőkés gyakorol. S a bruttó-

profit két részének ez a megcsontosodása és önállósodása egymással szemben, mintha a kettő két, lényegében különböző forrásból eredne, most már szükségképpen megszilárdul az egész tőkésosztály és az össztőke számára. Éspedig egyre megy, hogy az aktív tőkés az általa alkalmazott tőkét kölcsönkapta-e vagy nem, illetve hogy a pénztőkés a tőkéjét maga alkalmazza-e vagy nem. Minden tőke profitja, tehát a tőkék egymás közötti kiegyenlítődésén alapuló átlagprofit is, két minőségileg különböző, egymással szemben önálló és független részre, kamatra és vállalkozói nyereségre hasad vagy bomlik szét, amelyeket külön törvények határoznak meg. A saját tőkével dolgozó tőkés, éppúgy mint az, aki kölcsönvett tőkét használ, a maga bruttóprofitját felosztja kamatra, amely őt mint tulajdonost, mint saját tőkéje kölcsönadóját illeti, és vállalkozói nyereségre, amely neki mint aktív, funkcionáló tőkésnek jár. E megosztás – mint minőségi megosztás – szempontjából ily módon közömbössé válik, hogy a tőkésnek valóban osztoznia kell-e mással, avagy sem. A tőke alkalmazója, még ha saját tőkével dolgozik is, két személyre hasad, a tőke puszta tulajdonosára és a tőke alkalmazójára; maga a tőkéje az általa hozott profitkategóriák tekintetében széthasad tőke*tulajdonra*, a termelési folyamaton *kívüli* tőkére, amely magán-valóan kamatot hoz, és a termelési folyamat*ban* levő tőkére, amely mint folyamatot végző tőke vállalkozói nyereséget hoz.

A kamat tehát annyira megszilárdul, hogy most már nem úgy lép fel, mint a bruttóprofitnak a termelés szempontjából közömbös megosztása, amely csak alkalmilag következik be, akkor, ha az ipari tőkés idegen tőkével dolgozik. Még ha saját tőkével dolgozik, profitja akkor is kamatra és vállalkozói nyereségre hasad. A pusztán mennyiségi megosztás ezzel minőségivé válik; bekövetkezik függetlenül attól a véletlen körülménytől, hogy az ipari tőkés tulajdonosa-e tőkéjének, avagy sem. Ez már nemcsak különböző személyek között elosztott két profithányad, hanem a profitnak két különböző kategóriája, amelyek különböző viszonyban állnak a tőkével, tehát a tőke különböző meghatározottságaival állnak viszonyban.

Mármost igen egyszerűen adódnak az okai annak, hogy mihelyt a bruttóprofitnak ez a kamatra és vállalkozói nyereségre való megosztása minőségivé vált, ezt a minőségi megosztás jellegét az össztőkére és az egész tőkésosztályra vonatkozóan megőrzi.

Először ez már abból az egyszerű empirikus körülményből is következik, hogy az ipari tőkések többsége, bár különböző arányokban, saját tőkével és kölcsönvett tőkével is dolgozik, s hogy a saját és a kölcsönvett tőke közti arány különböző időszakokban más és más.

Másodszor : A bruttóprofit egy részének kamat formájába való átváltozása

a másik részét vállalkozói nyereséggé változtatja. Ez utóbbi valójában csak az az ellentétes forma, amelyet a bruttóprofitnak a kamat feletti többlete felölt, mihelyt a kamat külön kategóriaként létezik. Az egész vizsgálódás afelől, hogy a bruttóprofit hogyan különül el kamatra és vállalkozói nyereségre, egyszerűen annak megvizsgálásában oldódik fel, hogyan csontosodik meg és önállósul a bruttóprofit egy része általában kamatként. Történelmileg azonban a kamatozó tőke mint kész, átörökölt forma, s ennélfogva a kamat mint a tőke által létrehozott értéktöbblet kész alformája, már régen a tőkés termelési mód és a neki megfelelő tőke- és profitképzetek előtt létezett. Ezért a nép képzeletében még mindig a pénztőke, a kamatozó tőke a tőke mint olyan, a par excellence [kiváltképpeni] tőke. Innen ered másrészt az a Massie idejéig uralkodó elképzelés, hogy a kamattal a pénzt mint olyant fizetik meg. Az a körülmény, hogy a kölcsönadott tőke kamatot hoz, akár valóban tőkeként alkalmazzák, akár nem – még akkor is, ha csak fogyasztás céljára vették kölcsön –, megszilárdítja azt az elképzelést, hogy a tőkének ez a formája önálló. A legjobb bizonyítéka annak, mennyire önállónak jelenik meg a tőkés termelési mód első periódusaiban a kamat a profittal és a kamatozó tőke az ipari tőkével szemben, hogy csak a XVIII. század közepén fedezték fel (Massie és utána Hume*) azt a tényt, hogy a kamat nem egyéb, mint a bruttóprofit része, s hogy ilyen felfedezésre egyáltalában szükség volt.

Harmadszor : Akár saját, akár kölcsönvett tőkével dolgozik az ipari tőkés, ez mit sem változtat azon a körülményen, hogy vele szemben a pénztőkések osztálya mint tőkések különös fajtája, a pénztőke mint a tőke önálló fajtája és a kamat mint az e sajátos tőkének megfelelő önálló értéktöbbletforma áll.

Minőségileg tekintve a kamat értéktöbblet, amelyet a tőke puszta tulajdona szolgáltat, a tőke mint tőke hoz, jóllehet tulajdonosa kívül marad az újratermelési folyamaton, amelyet tehát a tőke a maga folyamatától elkülönülten hoz.

Mennyiségileg tekintve a profitnak az a része, amely a kamatot alkotja, úgy jelenik meg, mintha nem az ipari és kereskedelmi tőkével mint olyannal, hanem a pénztőkével volna kapcsolatos, és az értéktöbblet e részének rátája, a kamatráta vagy a kamatláb, megerősíti ezt a viszonyt. Mert először is a kamatláb – az általános profitrátától való függősége ellenére – önállóan nyer meghatározást; és másodszor, akárcsak az áruk piaci ára, a megfoghatatlan profitrátával szemben úgy jelenik meg, mint minden változások közepette szilárd, egyöntetű, kézzelfogható és mindig adott viszony. Ha minden tőke az ipari tőkések kezében volna, nem léteznék sem kamat, sem kamatláb. Az az önálló forma, amelyet a bruttóprofit mennyiségi

megosztása magára ölt, hozza létre a minőségi megosztást. Ha az ipari tőkés összehasonlítja magát a pénztőkéssel, az előbbit az utóbbitól csak a vállalkozói nyereség különbözteti meg, mint a bruttóprofitnak az átlagos kamaton felüli többlete, s ez a kamat a kamatláb folytán mint empirikusan adott nagyság jelenik meg. Ha viszont azzal az ipari tőkéssel hasonlítja össze magát, aki nem kölcsönvett, hanem saját tőkével gazdálkodik, akkor ez utóbbi csak mint pénztőkés különbözik tőle, mert maga zsebeli be a kamatot és nem másnak fizeti ki. Mindkét esetben a bruttóprofitnak a kamattól megkülönböztetett része úgy jelenik meg számára, mint vállalkozói nyereség, maga a kamat pedig mint olyan értéktöbblet, amelyet a tőke önmagában véve hoz, s amelyet ezért termelő alkalmazás nélkül is hozna.

Az egyes tőkésre vonatkozóan ez gyakorlatilag helytálló. Választhat, hogy tőkéjét – akár már kiindulópontján pénztőkeként létezik, akár előbb át kell változtatni pénztőkévé – kamatozó tőkeként kölcsönadja, vagy termelőtőkeként maga értékesíti. Általánosan felfogva, azaz az egész társadalmi tőkére alkalmazva, ahogy ezt néhány vulgáris közgazdász megteszi, sőt a profit okának ezt tünteti fel, ez természetesen őrültség. Valamennyi tőkének pénztőkévé való átváltoztatása, anélkül hogy volnának olyan emberek, akik a termelési eszközöket megveszik és értékesítik – hiszen az egész tőke, eltekintve annak pénz alakjában létező, viszonylag kicsiny részétől, termelési eszközök formájában van meg –, ez természetesen képtelenség. Az a még nagyobb képtelenség rejlik benne, hogy a tőkés termelési mód bázisán a tőke kamatot hozna, anélkül hogy termelőtőkeként funkcionálna, azaz anélkül, hogy értéktöbbletet hozna létre, amelynek a kamat csak egy része; hogy a tőkés termelési mód mehetne a maga útján a tőkés termelés nélkül. Ha a tőkések kelleténél nagyobb része akarná tőkéjét pénztőkévé változtatni, ennek következménye a pénztőke óriási elértéktelenedése és a kamatláb óriási esése lenne; sokak számára azonnal lehetetlenné válna, hogy kamataikból éljenek, tehát kénytelenek lennének ipari tőkésekké visszaváltozni. De, mint mondottuk, az egyes tőkésre vonatkozóan ez tény. Ezért, még ha saját tőkével gazdálkodik is, átlagprofitjának azt a részét, amely az átlagos kamattal egyenlő, szükségképpen tőkéje gyümölcsének tekinti, amelyet az mint olyan a termelési folyamattól függetlenül hoz létre; s ezzel a kamatban önállósult résszel szemben a bruttóprofit ezen felüli többletét puszta vállalkozói nyereségnek tartja.

Negyedszer: {Hézag a kéziratban.}

Kitűnt tehát, hogy a profitnak az a része, amelyet a funkcionáló tőkés a kölcsönvett tőke puszta tulajdonosának fizetni kénytelen, önálló formájává változott a profit egy részének, amelyet minden tőke mint olyan – akár

kölcsönvett, akár nem – kamat néven hoz. Hogy mekkora ez a rész, az az átlagos kamatláb magasságától függ. Eredete már csak abban mutatkozik, hogy a funkcionáló tőkés, amennyiben tulajdonosa a tőkéjének, a kamatlábat meghatározó konkurrenciában – legalábbis aktívan – nem vesz részt. A profit tisztán mennyiségi megosztása két személy között, akiknek arra különböző jogcímük van, minőségi megosztássá változott át, amely látszólag magából a tőke és a profit természetéből ered. Mert, mint láttuk, mihelyt az általánosságban vett profit egy része a kamat formáját ölti, az átlagprofit és a kamat közti különbözet, vagyis a profitnak a kamaton felüli többlete a kamattal ellentétes formává, a vállalkozói nyereség formájává változik át. Ez a két forma, kamat és vállalkozói nyereség, csak ellentétükben léteznek. Egyiküket sem vonatkoztatják tehát az értéktöbbletre, amelynek csak különböző kategóriák, rovatok vagy nevek alatt rögzített részei, hanem egymásra. Amiért a profit egyik része kamattá változott, azért jelenik meg a másik része vállalkozói nyereségként.

Profiton itt mindig az átlagprofitot értjük, mert akár az egyéni profitnak, akár a különböző termelési szférák profitjának eltérései – tehát az átlagprofit vagy az értéktöbblet elosztásának a konkurrenciaharc és más körülmények folytán ide-oda hullámzó változatai – számunkra itt teljesen közömbösek. Ez egyáltalában egész jelen vizsgálatunkra érvényes.

A kamat tehát az a nettóprofit, miként Ramsay nevezi, amelyet a tőketulajdon mint olyan hoz, akár a puszta kölcsönadónak, aki kívül marad az újratermelési folyamaton, akár annak a tulajdonosnak, aki tőkéjét maga használja fel termelő módon. De ezt a nettóprofitot az utóbbinak sem mint funkcionáló tőkésnek hozza, hanem mint pénztőkésnek, aki saját tőkéjét mint kamatozó tőkét önmagának mint funkcionáló tőkésnek adja kölcsön. Ahogyan a pénz és egyáltalában az érték átváltoztatása tőkévé folytonos eredménye a tőkés termelési folyamatnak, ugyanúgy folytonos előfeltétele is az, hogy ezek tőkeként létezzenek. Azáltal, hogy termelési eszközzé tud átváltozni, a pénz állandóan parancsol meg nem fizetett munkának, s ezért birtokosa számára az áruk termelési és forgalmi folyamatát értéktöbblet termelésévé változtatja. A kamat tehát csak annak a kifejezése, hogy egyáltalában az érték – a tárgyiasult munka a maga általános társadalmi formájában –, az érték, amely a valóságos termelési folyamatban a termelési eszközök alakját ölti fel, önálló hatalomként áll szemben az eleven munkaerővel, s eszköz arra, hogy meg nem fizetett munkát sajátítsanak el; s hogy azért ilyen hatalom, mert idegen tulajdonként áll szemben a munkással. Másrészt viszont a kamat formájában ez az ellentét a bérmunkával szemben kihunyt: mert a kamatozó tőkének mint olyannak nem a bérmunka, hanem a funkcio-

náló tőke az ellentéte; a kölcsönadó tőkés mint olyan az újratermelés folyamatában valóban funkcionáló tőkéssel áll közvetlenül szemben, nem pedig a bérmunkással, aki éppen a tőkés termelés alapzatán meg van fosztva a termelési eszközöktől. A kamatozó tőke a tőke *mint tulajdon*, szemben a tőkével *mint funkcióval*. De a tőke, amennyiben nem funkcionál, nem zsákmányolja ki a munkásokat és nem kerül ellentétbe a munkával.

Másrészt a vállalkozói nyereség nem a bérmunkának, hanem csak a kamatnak ellentéte.

Először : Ha az átlagprofitot adottnak előfeltételezzük, akkor a vállalkozói nyereség rátáját nem a munkabér határozza meg, hanem a kamatláb. A vállalkozói nyereség rátája a kamatláb magasságával fordítottan arányos.[72]

Másodszor : A funkcionáló tőkés a vállalkozói nyereségre való igényét, tehát magát a vállalkozói nyereséget is, nem abból vezeti le, hogy a tőke az ő tulajdona, hanem a tőke funkciójából – ellentétben a tőkének azzal a meghatározottságával, amelyben csak mint tétlen tulajdon létezik. Ez közvetlenül meglevő ellentétként jelenik meg, mihelyt a tőkés kölcsönvett tőkével működik, amikor tehát a kamat és a vállalkozói nyereség két különböző személynek jut. A vállalkozói nyereség a tőkének az újratermelési folyamatban betöltött funkciójából ered, tehát azoknak a műveleteknek, annak a tevékenységnek a következtében áll elő, amelyek révén a funkcionáló tőkés az ipari és kereskedelmi tőkének e funkcióit közvetíti. De a funkcionáló tőke képviselőjének lenni nem olyan gondtalan állás, mint a kamatozó tőke képviselete. A tőkés termelés bázisán a tőkés irányítja mind a termelési folyamatot, mind a forgalmi folyamatot. A termelőmunka kizsákmányolása erőfeszítésbe kerül, akár maga a tőkés végzi el, akár a saját nevében másokkal végezteti. A kamattal ellentétben tehát a vállalkozói nyereség a tőkés előtt mint olyasvalami jelenik meg, ami független a tőketulajdontól, sőt inkább azoknak a funkcióinak az eredménye, amelyeket mint nem-tulajdonos, mint *munkás* lát el.

Agyában ezért szükségképpen az az elképzelés alakul ki, hogy vállalkozói nyeresége koránt sincs ellentétben a bérmunkával és korántsem csak meg nem fizetett idegen munkából áll, ellenkezőleg, maga is *munkabér*, felügyeleti díj, wages of superintendence of labour, magasabb bér, mint a közönséges bérmunkásé, 1. mert bonyolultabb munkát végez, 2. mert a munkabért önmagának fizeti ki. Mint tőkésnek funkciója az, hogy értéktöbbletet, azaz meg nem fizetett munkát termeljen, mégpedig a leggazdaságosabb feltéte-

[72] „A vállalkozói profit függ a tőke nettóprofitjától, nem pedig az utóbbi az előbbitől." (*Ramsay*, i. m. 214. old. Ramsaynél nettóprofit mindig = kamat.)

lek között, de ezt tökéletesen elfelejteti vele az az ellentét, hogy a kamat a tőkésnek akkor is jut, ha mint tőkés semmiféle funkciót nem fejt ki, hanem pusztán tulajdonosa a tőkének; és hogy a vállalkozói nyereség viszont a funkcionáló tőkésnek akkor is jut, ha nem tulajdonosa annak a tőkének, amellyel funkcionál. Annak a két résznek az ellentétes formája, melyekre a profit, tehát az értéktöbblet hasad, elfeledteti, hogy mindkettő csak része az értéktöbbletnek és hogy az értéktöbblet megosztása mit sem változtathat annak természetén, eredetén és létezési feltételein.

Az újratermelési folyamatban a funkcionáló tőkés a tőkét mint idegen tulajdont képviseli a bérmunkásokkal szemben, s a pénztőkés, a funkcionáló tőkés által képviselve, részt vesz a munka kizsákmányolásában. A tőkének az újratermelési folyamatban betöltött funkciója és az újratermelési folyamaton kívüli puszta tőketulajdon között fennálló ellentét elfeledteti azt, hogy az aktív tőkés csak mint a termelési eszközök képviselője a munkásokkal szemben láthatja el azt a funkciót, hogy a munkásokat a maga számára dolgoztatja, illetve a termelési eszközöket mint tőkét működteti.

Valóban, az a forma, amelyet a profitnak, vagyis az értéktöbbletnek két része kamatként és vállalkozói nyereségként ölt, nem fejez ki viszonyt a munkához, mert ez a viszony csak a munka és az összegében, egészében, e két rész egységében vett profit vagy helyesebben értéktöbblet között létezik. Az arány, amelyben a profitot megosztják, s a különböző jogcímek, amelyeken e megosztás történik, feltételezik a kész profitot, azt, hogy a profit már létezik. Ha tehát a tőkés tulajdonosa a tőkének, amellyel funkcionál, akkor az egész profitot vagy értéktöbbletet bezsebeli; a munkás számára teljesen közömbös, hogy ezt teszi-e, vagy egy részt egy harmadik személynek mint jogi tulajdonosnak kell kifizetnie. A profit kétfajta tőkés közötti megosztásának okai tehát suba alatt átváltoznak a megosztandó profit, az értéktöbblet létezésének okaivá, mely értéktöbbletet, minden későbbi megosztástól függetlenül, a tőke mint olyan az újratermelési folyamatból vonja ki. Abból, hogy a kamat szemben áll a vállalkozói nyereséggel, és a vállalkozói nyereség a kamattal, hogy a kettő szemben áll egymással, de nem a munkával, következik, hogy a vállalkozói nyereség plusz kamat, azaz a profit, illetve az értéktöbblet min alapul? Két részének ellentétes formáján! De a profitot megtermelik, mielőtt elosztják s mielőtt erről az elosztásról szó lehetne.

A kamatozó tőke csak annyiban igazolódik mint ilyen, amennyiben a kölcsönadott pénzt valóságosan tőkévé változtatják és többletet termelnek, melynek egy része a kamat. Ámde ez nem szünteti meg azt, hogy a tőkéhez a termelési folyamattól függetlenül tulajdonságként hozzánőtt a kamatozás.

Hiszen a munkaerő is csak úgy igazolja értékalkotó erejét, ha a munkafolyamatban működtetik és realizálják; de ez nem zárja ki azt, hogy a munkaerő önmagában véve, potenciálisan, mint képesség, az értékalkotó tevékenység legyen, s ilyenként nemcsak a folyamatból keletkezik, hanem éppenséggel előfeltétele annak. A munkaerőt úgy veszik meg, mint képességet arra, hogy értéket alkosson. Megveheti valaki anélkül is, hogy termelő módon dolgoztatná; pl. tisztán személyes célokra, kiszolgálásra stb. Így van a tőkével is. A kölcsönvevő dolga, hogy tőkeként használja-e el, tehát a benne rejlő tulajdonságát, hogy értéktöbbletet termel, valóban működésbe hozza-e. Amit megfizet, az mindkét esetben a magán-valóan potenciálisan a tőkeáruban foglalt értéktöbblet.

Nézzük meg mármost közelebbről a vállalkozói nyereséget.

Minthogy a tőkés termelési módban a tőke sajátos társadalmi meghatározottságának mozzanata – a tőketulajdon, amelynek az a tulajdonsága, hogy mások munkája felett parancsnokol – rögződik, s ezért a kamat úgy jelenik meg, mint az értéktöbbletnek az a része, amelyet a tőke ebben a vonatkozásban létrehoz, az értéktöbblet másik része – a vállalkozói nyereség szükségképpen úgy jelenik meg, mintha nem a tőkéből mint tőkéből, hanem a termelési folyamatból származna, elválasztva sajátos társadalmi meghatározottságától, hiszen ez a tőkekamat kifejezésben már megtalálta a maga különös létezési módját. A tőkétől elválasztva azonban a termelési folyamat egyáltalában való munkafolyamat. Az ipari tőkés ezért, megkülönböztetve a tőketulajdonostól, nem mint funkcionáló tőke jelenik meg, hanem mint olyasvalaki, aki a tőkétől eltekintve is funkcionárius, mint egyszerű hordozója a munkafolyamatnak egyáltalában, mint munkás, mégpedig mint bérmunkás.

A kamat magán-valóan éppen a munkafeltételek tőkeként való létezését fejezi ki, a munkával való társadalmi ellentétükben és a munkával szembeni és a munka feletti személyi hatalmakká való átalakulásukban. A kamat a puszta tőketulajdont úgy ábrázolja, mint eszközt idegen munka termékeinek elsajátítására. De a tőkének ezt a jellegét úgy ábrázolja, mint valamit, ami a tőkét a termelési folyamaton kívül illeti meg és semmiképp sem e termelési folyamat sajátosan tőkés meghatározottságának eredményét. Nem a munkával való közvetlen ellentétben ábrázolja, hanem ellenkezőleg, a munkához való viszony nélkül és mint pusztán az egyik tőkésnek a másikhoz való viszonyát. Tehát mint a tőkének magához a munkához való viszonya számára külsőleges és közömbös meghatározást. A kamatban tehát, a profit azon különös alakjában, amelyben a tőke ellentétes jellege magának önálló

kifejezést ad, úgy adja ezt magának, hogy benne ez az ellentét teljesen kihunyt és attól teljesen elvonatkoztatnak. A kamat két tőkés közötti, nem pedig tőkés és munkás közötti viszony.

Másrészt a kamatnak ez a formája a profit másik részének a vállalkozói nyereség, illetve a felügyeleti díj minőségi formáját adja. A különös funkciókat, amelyeket a tőkésnek mint olyannak kell elvégeznie, és amelyek éppen a munkásoktól megkülönböztetve és azokkal ellentétben illetik meg, mint puszta munkafunkciókat ábrázolják. A tőkés értéktöbbletet hoz létre, nem azért, mert *mint tőkés* dolgozik, hanem, mert eltekintve attól a tulajdonságától, hogy tőkés, dolgozik *is*. Az értéktöbbletnek ez a része tehát nem is értéktöbblet többé, hanem az ellenkezője, elvégzett munka egyenértéke. Minthogy a tőke elidegenült jellegét, a munkával való ellentétét a valóságos kizsákmányolási folyamaton túlra, tudniillik a kamatozó tőkébe helyezik, ezért maga ez a kizsákmányolási folyamat puszta munkafolyamatként jelenik meg, amelyben a funkcionáló tőkés csupán más munkát végez, mint a munkás. Úgyhogy a kizsákmányolás munkája és a kizsákmányolt munka, a kettő mint munka azonos. A kizsákmányolás munkája éppúgy munka, mint az a munka, amelyet kizsákmányolnak. A kamat válik a tőke társadalmi formájává, de semleges és közömbös formában kifejezve; a vállalkozói nyereség pedig a tőke gazdasági funkciójává válik, de elvonatkoztatva e funkció meghatározott, tőkés jellegétől.

A tőkés tudatában itt ugyanaz megy **vég**be, mint az e könyv II. szakaszában érintett kompenzációs okoknál az átlagprofittá való kiegyenlítődésben. Ezek a kompenzációs okok, amelyek az értéktöbblet elosztásában játszanak meghatározó szerepet, a tőkés elképzelésmódban magának a profitnak keletkezési és (szubjektív) igazolási okaivá torzulnak.

Azt az elképzelést, hogy a vállalkozói nyereség a munka feletti felügyelet díja – ez az elképzelés a vállalkozói nyereségnek a kamattal való ellentétéből ered –, még jobban megerősíti az, hogy a profit egy része munkabérként valóban elkülöníthető és valóságosan el is különül, vagy helyesebben fordítva, hogy a munkabér egy része, a tőkés termelési mód bázisán, mint a profit integráns alkotórésze jelenik meg. Ez a rész, amint már A. Smith helyesen megállapította, tisztán, önállóan mutatkozik meg – és teljesen elválasztva egyrészt a profittól (mint a kamat és vállalkozói nyereség összegétől), másrészt a profit ama részétől, amely a kamat levonása után mint úgynevezett vállalkozói nyereség megmarad – az igazgató fizetésében olyan üzletágakban, amelyeknek kiterjedése stb. elegendő munkamegosztást tesz lehetővé ahhoz, hogy külön munkabért engedjenek meg egy igazgató számára.

A felügyelet és vezetés munkája szükségképpen mindenütt kialakul, ahol a közvetlen termelési folyamat társadalmilag kombinált folyamat alakját ölti, s nem az önálló termelők elszigetelt munkájaként lép fel.[73] De ez a munka kettős természetű.

Egyrészt minden munkánál, ahol sok egyén kooperál, a folyamat összefüggése és egysége szükségképpen egy parancsnokoló akaratban jelentkezik, s olyan funkciókban, amelyek nem a részmunkákra, hanem a műhely egész tevékenységére vonatkoznak, mint egy zenekar karmesterének esetében. Ez termelő munka, amelyet minden kombinált termelési módban el kell végezni.

Másrészt — teljesen eltekintve a kereskedelmi részlegtől — a felügyeletnek ez a munkája szükségképpen kialakul mindazokban a termelési módokban, amelyek a munkásnak mint közvetlen termelőnek és a termelési eszközök tulajdonosának az ellentétén alapulnak. Minél nagyobb ez az ellentét, annál nagyobb szerepet játszik a felügyeletnek ez a munkája. Maximumát ezért a rabszolgarendszerben éri el.[74] De a tőkés termelési módban is nélkülözhetetlen, mert itt a termelési folyamat egyúttal a munkaerő tőkés által való elfogyasztásának folyamata is. Ugyanúgy, ahogyan despotikus államokban a kormány gyakorolta felügyeletnek és sokoldalú beavatkozásnak a munkája két dolgot foglal magában — egyrészt a minden közösség természetéből eredő közös ügyek intézését, másrészt azokat a sajátos funkciókat, amelyek a kormánynak a néptömegekkel való ellentétéből fakadnak.

Az ókori íróknál, akik a rabszolgarendszert látják maguk előtt, a felügyeleti munka két oldala, a gyakorlatnak megfelelően, az elméletben éppoly szétválaszthatatlan, mint a modern közgazdászoknál, akik a tőkés termelési módot az abszolút termelési módnak tekintik. Másrészt, mint egy példán mindjárt megmutatom, a modern rabszolgarendszer apologétái éppúgy fel tudják használni a felügyeleti munkát a rabszolgaság jogosultságának indokolására, mint ahogy más közgazdászok a bérmunkarendszer megokolására.

A villicus Cato idejében: „A földbirtok rabszolgaegyüttesének (familia rustica) élén az intéző (villicus, a villa [major] szóból) állott, aki bevesz és kiad, vásárol és elad, átveszi az úr utasításait s annak távollétében rendel-

[73] „A felügyelet itt" (a paraszti földbirtokosnál) „teljesen nélkulozhető." (*J. E. Cairnes*: „The Slave Power", London 1862, 48., 49. old.)

[74] „Ha a munka természete azt kívánja, hogy a munkásokat" (tudniillik a rabszolgákat) „nagy teruleten osszák el, akkor a felugyelők száma és ennélfogva az e felugyelet megkovetelte munka költsége megfelelően növekedni fog." (*Cairnes*, i. m. 44. old.)

kezik és büntet... Az intéző természetesen szabadabb volt, mint a többi szolga; Mago könyvei* azt tanácsolták, hogy engedélyezzék számára a házasságot, gyermeknemzést és hogy saját pénze lehessen, Cato pedig azt javasolta, hogy házasítsák össze a házvezetőnővel; valószínűleg csak neki volt kilátása arra, hogy, ha jól viselkedik, megszerezheti szabadságát urától. Egyébként mindnyájan egységes háznépet alkottak... Mindegyik rabszolga, maga az intéző is, szükségleti cikkeit az úr számlájára kapta meg, bizonyos időnként, szigorúan megállapított tételek szerint, s ebből azután meg kellett élnie... A mennyiség a munkától függött, s ezért például az intéző, akinek a munkája könnyebb volt, mint a többi szolgáé, kevesebbet kapott." (*Mommsen:* „Römische Geschichte, második kiadás, 1856, I. 809–810. old.)

Arisztotelész: *Ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις.* („Mert az úr" – a tőkés – „mint olyan nem a rabszolgák megszerzésében tevékenykedik" – a tőketulajdonban, amely hatalmat ad munka megvásárlására –, „hanem a rabszolgák felhasználásában" – munkásoknak – manapság bérmunkásoknak – a termelési folyamatban való felhasználásában.) *Ἔστι δ' αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν,* („Ez azonban nem valami nagy vagy fennkölt tudomány",) *ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν.* („ugyanis csak parancsolni kell értenie azt, amit a rabszolgának elvégezni kell értenie.") *Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.* („Akiknek megvan rá a módjuk, hogy ne maguk vesződjenek az ilyesmivel, azoknál a felügyelő veszi át *ezt a tisztséget* – ők maguk pedig államügyekkel foglalkoznak vagy filozofálnak.") (*Arisztotelész:* „De Republica", Bekker kiadás, I. könyv 7.)

Arisztotelész kereken kimondja, hogy az uralom, mind politikai, mind gazdasági területen, a hatalom birtokosainak vállára rakja az uralkodás funkcióit, hogy tehát gazdasági területen érteniök kell a munkaerő elfogyasztásához, s hozzáteszi, hogy e felügyeleti munkának nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani, s ezért az úr, ha elég jómódú, a felügyelőnek engedi át azt a „tisztséget", hogy ezzel vesződjék.

A vezetés és felügyelet munkáját, amennyiben az nem minden kombinált társadalmi munka természetéből eredő különös funkció, hanem a termelési eszközök tulajdonosa és a puszta munkaerő tulajdonosa közti ellentétből fakad – akár magával a munkással együtt veszik meg a munkaerőt, mint a rabszolgarendszerben, akár maga a munkás adja el munkaerejét, s ezért a termelési folyamat egyúttal mint munkájának a tőke által való

elfogyasztási folyamata jelenik meg –, ezt a közvetlen termelő szolgaságából fakadó funkciót elég gyakran maga e viszony igazolási okává tették és a kizsákmányolást, az idegen meg nem fizetett munka elsajátítását éppily gyakran úgy tüntették fel, mint a tőke tulajdonosának járó munkabért. De soha inkább, mint ahogy ezt az egyesült államokbeli rabszolgaság egyik védelmezője, egy O'Conor nevű ügyvéd tette az 1859 december 19-én New Yorkban tartott gyűlésen, amelynek lobogójára azt írták: „Igazságot Délnek". – „Now, gentlemen [nos, uraim]", mondotta nagy taps közepette, „a néger szolgai helyzete a természet rendelése. Erős és izmos a munkára; de a természet, amely ezt az erőt adta neki, megtagadta tőle mind az értelmet a kormányzásra, mind az akaratot a munkára." (Tetszés.) „Mindkettőt megtagadta tőle! S ugyanaz a természet, amely nem öntött belé akaratot a munkára, urat adott neki, hogy ezt az akaratot kikényszerítse, s azon éghajlat alatt, amelyre teremtetett, hasznos szolgává tegye mind önmaga, mind pedig ura számára, aki kormányozza. Állítom, hogy nem igazságtalanság a négert meghagyni abban a helyzetben, ahová a természet állította; urat adni neki, aki kormányozza; és hogy semmiféle jogától nem fosztják meg, ha arra kényszerítik, hogy ennek fejében viszont dolgozzék, s jogos kárpótlást nyújtson urának azért a munkáért és tehetségért, amelyet felhasznál, hogy őt kormányozza s önmaga és a társadalom számára hasznossá tegye." [„New York Daily Tribune"*, 1859 december 20.]

Nos a bérmunkásnak is, akárcsak a rabszolgának, úrra van szüksége, aki dolgoztatja és kormányozza. S ezt az uralmi és szolgasági viszonyt előfeltételezve rendjén való, ha a bérmunkást arra kényszerítik, hogy megtermelje saját munkabérét s ezenfelül a felügyeleti díjat, kompenzációt a munkás feletti uralom és felügyelet munkájáért, „s jogos kárpótlást nyújtson urának azért a munkáért és tehetségért, amelyet felhasznál, hogy őt kormányozza s önmaga és a társadalom számára hasznossá tegye".

A felügyelet és vezetés munkája, amennyiben az ellentétes jellegből, a tőkének a munka feletti uralmából fakad, s ezért valamennyi osztályellentéten nyugvó termelési módban közös a kapitalistával, a tőkés rendszerben is közvetlenül és szétválaszthatatlanul összefonódik azokkal a termelő funkciókkal, amelyeket minden kombinált társadalmi munka egyes egyének vállára rak mint különös munkát. Az epitroposz [rabszolgafelügyelő] vagy a régisseur – ahogy a feudális Franciaországban nevezték – munkabére teljesen elválik a profittól és szintén a szakképzett munkáért járó munkabér formáját ölti, mihelyt az üzletet elég nagy méretekben űzik ahhoz, hogy ilyen igazgatót (manager) fizessenek, bár ipari tőkéseink azért még távolról sem „államügyekkel foglalkoznak vagy filozofálnak".

Már Ure úr észrevette, hogy „ipari rendszerünk lelke" nem az ipari tőkés, hanem az ipari manager.[75] Ami az üzlet kereskedelmi részét illeti, a szükségeset erről már az előző szakaszban elmondottuk [vö. 273–274. old.].

Maga a tőkés termelés vezetett oda, hogy a felső vezetés munkája, a tőketulajdontól teljesen elválasztva, könnyűszerrel megvásárolható. Ezért feleslegessé vált, hogy a felső vezetésnek ezt a munkáját a tőkés végezze. Semmiképpen sem szükséges, hogy a zeneigazgató a zenekar zeneszerzőszámainak tulajdonosa legyen, s az sem tartozik dirigensi funkciójához, hogy bármi köze legyen a többi zenész „béréhez". A szövetkezeti gyárak szolgáltatják a bizonyítékot, hogy a tőkés a termelés funkcionáriusaként éppolyan feleslegessé vált, mint ahogy ő maga, fejlődésének legmagasabb fokán, feleslegesnek tartja a nagybirtokost. Amennyiben a tőkés munkája nem a termelési folyamatból mint pusztán tőkés folyamatból ered, tehát a tőkével nem ér véget magától; amennyiben nem szorítkozik arra a funkcióra, hogy idegen munkát kizsákmányol; amennyiben tehát a munka formájából mint társadalmi formából ered, sok ember közös eredmény érdekében való kombinálásából és kooperációjából, annyiban éppen úgy független a tőkétől, mint maga ez a forma, mihelyt a tőkés burkot szétrepesztette. Azt mondani, hogy ez a munka mint tőkés munka, mint a tőkés funkciója szükséges, nem jelent egyebet, mint hogy a vulgus a tőkés termelési mód méhében kifejlődött formákat nem tudja elképzelni magának ellentétes tőkés jellegüktől elválasztva és megszabadítva. A pénztőkéssel szemben az ipari tőkés munkás, de tőkésként munkás, azaz mint idegen munka kizsákmányolója. A bér, amelyet ezért a munkáért igényel és kap, pontosan egyenlő az idegen munka elsajátított mennyiségével, és, amennyiben magára vállalja a kizsákmanyolás szükségszerű fáradságát, ez a bér közvetlenül e munka kizsákmányolási fokától függ, nem pedig annak a megerőltetésnek a fokától, amelybe neki ez a kizsákmányolás kerül és amelyet mérsékelt fizetésért átháríthat egy igazgatóra. Az angol gyári kerületekben minden válság után jó néhány volt gyáros akad, akik saját korábbi gyárukra most az új tulajdonosok – gyakran hitelezőik[76] – szolgálatában igazgatóként olcsó bérért felügyelnek.

[75] *A. Ure*: „Philosophy of Manufactures", francia fordítás, 1836, I. 67., 68. old. Itt a gyárosoknak ez a Pindarosza egyúttal azt a bizonyítványt állítja ki róluk, hogy legtöbbjüknek halvány fogalma sincs arról a mechanizmusról, amelyet felhasznál.

[76] Ismerek olyan esetet, hogy az 1868. évi válság után egy csődbe jutott gyáros fizetett bérmunkásává lett saját volt munkásainak. A gyárat ugyanis a csőd után egy munkásszövetkezet vezette tovább s az egykori tulajdonost mint igazgatót alkalmazta. – *F. E.*

Az igazgatási díj mind a kereskedelmi, mind az ipari igazgató esetében a vállalkozói nyereségtől teljesen különváltan jelenik meg, akár a munkások szövetkezeti gyáraiban, akár a tőkés részvényvállalkozásokban. Az igazgatási díj különválása a vállalkozói nyereségtől, ami egyébként véletlennek tűnik, itt állandó. A szövetkezeti gyárnál a felügyeleti munka ellentétes jellege elesik, mivel az igazgató a munkásoktól kap fizetést, ahelyett hogy a tőkét képviselné velük szemben. A részvényvállalkozásoknak – amelyek a hitelüggyel együtt fejlődtek ki – egyáltalában az a tendenciájuk, hogy ezt az igazgatási munkát mint funkciót mindjobban elválasszák a tőke birtoklásától, akár saját tőke az, akár kölcsönvett; teljesen úgy, ahogy a polgári társadalom fejlődésével a bírói és igazgatási funkciók elválnak a földtulajdontól, amelynek a feudális korban járulékai voltak. De amikor, egyrészt, a tőke puszta tulajdonosával, a pénztőkéssel szembelép a funkcionáló tőkés, s a hitel fejlődésével maga ez a pénztőke társadalmi jelleget ölt, bankokban koncentrálják és már nem közvetlen tulajdonosai, hanem a bankok adják kölcsön; másrészt pedig a puszta igazgató, aki a tőkének sem kölcsön révén, sem más címen nem birtokosa, minden reális funkciót ellát, amely a funkcionáló tőkésre mint olyanra hárul – akkor csak a funkcionárius marad meg, a tőkés pedig, mint felesleges személy, eltűnik a termelési folyamatból.

Az angliai szövetkezeti gyárak közzétett számadásaiból[77] kitűnik, hogy – az igazgató bérének levonása után, amely éppúgy a befektetett változó tőke egy részét alkotja, mint a többi munkás bére – a profit nagyobb volt az átlagprofitnál, noha ezek az üzemek helyenként sokkal magasabb kamatot fizettek, mint a magángyárosok. A magasabb profit oka mindezekben az esetekben az állandó tőke gazdaságosabb felhasználása volt. Bennünket azonban az érdekel, hogy itt az átlagprofit (= kamat+vállalkozói nyereség) valóban és kézzelfoghatóan mint olyan nagyság mutatkozik, amely az igazgatási díjtól teljesen független. Minthogy itt a profit az átlagprofitnál nagyobb, a vállalkozói nyereség is nagyobb volt, mint máskülönben.

Ugyanez a tény mutatkozik meg néhány tőkés részvényvállalkozásnál, például részvénytársasági bankoknál (Joint Stock Banks). A London and Westminster Bank 1863-ban 30% évi osztalékot fizetett, a Union Bank of London és mások 15%-ot. A bruttóprofitból itt az igazgatók fizetésén kívül levonásra kerül a betétekért fizetett kamat is. A magas profitot itt az magyarázza, hogy a befizetett tőke aránya a betétekhez képest csekély.

[77] Az itt alapul vett számadások legfeljebb 1864-ig terjednek, mivel a fentiek 1865-ben íródtak. – *F. E.*

Például a London and Westminster Banknél 1863-ban: befizetett tőke 1 000 000 £; betétek 14 540 275 £. A Union Bank of Londonnál 1863-ban: befizetett tőke 600 000 £; betétek 12 384 173 £.

A vállalkozói nyereség összecserélése a felügyeleti vagy igazgatási díjjal eredetileg abból származott, hogy a profitnak a kamaton felüli többlete a kamattal szemben ellentétes formát ölt. Ezt továbbfejlesztették azzal az apologetikus szándékkal, hogy a profitot ne mint értéktöbbletet, azaz meg nem fizetett munkát ábrázolják, hanem mint magának a tőkésnek a munkabérét az általa végzett munkáért. Ezzel azután a szocialisták azt a követelést szegezték szembe, csökkentsék a profitot ténylegesen arra, aminek elméletben kiadta magát, tudniillik puszta felügyeleti díjra. S ez az elméleti szépítgetéssel szemben fellépő követelés annál kellemetlenebbé vált, minél inkább kialakult egyrészt e felügyeleti díj meghatározott színvonala és meghatározott piaci ára – mint minden egyéb munkabéré –, azáltal, hogy létrejött az ipari és kereskedelmi igazgatók népes osztálya;[78] és másrészt minél inkább süllyedt ez, mint minden szakképzett munka bére, az általános fejlődéssel, amely csökkenti a specifikusan iskolázott munkaerő termelési költségeit.[79] A szövetkezés kifejlődése a munkásoknál, a részvényvállalkozások kialakulása a burzsoáziánál tarthatatlanná tette az utolsó ürügyet is a vállalkozói nyereség és az igazgatási díj összecserélésére, s a profit a gyakorlatban is annak jelent meg, ami elméletileg tagadhatatlanul volt, puszta értéktöbbletnek, olyan értéknek, amelyért nem fizetnek egyenértéket, realizált meg nem fizetett munkának; úgyhogy a funkcionáló tőkés a munkát valóban kizsákmányolja és kizsákmányolásának gyümölcse, ha kölcsönvett tőkével dolgozik, kamatra és vállalkozói nyereségre, a profitnak a kamat feletti többletére oszlik.

A tőkés termelés bázisán a részvényvállalkozásokban az igazgatási díjjal új csalás fejlődik ki, mivel a valóságos igazgató mellett és fölötte számos igazgatósági és felügyelő bizottsági tag lép fel, akiknél az igazgatás és fel-

[78] „A mesterek éppúgy munkások, mint a legényeik. E jellegükben érdekük pontosan ugyanaz, mint embereiké. De egyben vagy tőkések, vagy a tőkés ügynökei, és e tekintetben érdekük határozottan ellentétes a munkásaik érdekével." (*Hodgskin*: „Labour defended against the Claims of Capital etc.", London 1825, 27. old.) „A képzés széles körű elterjedése ez ország gépmunkás legenyei közt napról napra csökkenti majdnem minden mester és alkalmazó munkájának és ügyességének értékét, mivel növeli azon személyek számát, akik rendelkeznek az ő szaktudásukkal." (30. old.)

[79] „A hagyományos korlátok általános meglazulása, a képzés fokozott megkönnyítése olyan irányban hat, hogy csökkenti a tanult munka bérét, ahelyett hogy a tanulatlan munkáét emelné." (*J. St. Mill* · „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1849, I. 479 old.)

ügyelet valójában puszta ürügy a részvényesek fosztogatására és saját meggazdagodásukra. Erről igen takaros részleteket tartalmaz: „The City or the Physiology of London Business; with Sketches on Change, and the Coffee Houses", London 1845. „A következő példából látható, mekkora nyereségre tesznek szert bankárok és kereskedők azáltal, hogy nyolc-kilenc különböző társaság igazgatóságában vesznek részt: Timothy Abraham Curtis úr magánmérlege, amelyet a csődbírósághoz nyújtott be bukásakor, »igazgatóságok« cím alatt évi 800–900 £ jövedelmet tüntetett fel. Minthogy Curtis úr az Angol Bank és a Kelet-Indiai Társaság igazgatója volt, minden részvénytársaság szerencséjének tartotta, ha igazgatóul megnyerhette." 81–82. old. – Az ilyen társaságok igazgatóinak remunerációja minden egyes heti ülésért legalább egy guinea (21 márka). A csődbírósági tárgyalások mutatják, hogy ez a felügyeleti díj rendszerint fordított arányban van azzal a felügyelettel, amelyet ezek a névleges igazgatók valóságosan gyakorolnak.

Huszonnegyedik fejezet

A tőkeviszony külsőlegessé válása a kamatozó tőke formájában

A tőkeviszony a kamatozó tőkében legkülsőlegesebb és leginkább fétisszerű formáját éri el. Itt $P–P'$ áll előttünk, pénz, amely több pénzt szül, önmagát értékesítő érték, mégpedig a két végpontot közvetítő folyamat nélkül. A kereskedőtőkében, $P–Á–P'$, a tőkés *mozgásnak* legalább az általános formája megtalálható, bár ez a mozgás nem hagyja el a forgalmi szférát, a profit tehát puszta elidegenítésből eredő profitként jelenik meg; de mindazonáltal úgy jelentkezik, mint egy társadalmi *viszony* terméke, nem pedig mint puszta *dolog* terméke. A kereskedőtőke formája mégis folyamatot fejez ki, ellentétes fázisok egységét, olyan mozgást, amely két ellentétes mozzanatra hasad, áruk vételére és eladására. $P–P'$-ben, a kamatozó tőke formájában, ez kihunyt. Ha pl. a tőkés 1000 £-et ad kölcsön és a kamatláb $5\,^0/_0$, akkor az 1000 £-nek mint tőkének az értéke egy évre $C+Ck'$, ahol C a tőke és k' a kamatláb, tehát itt $5\,^0/_0 = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000+1000\times\frac{1}{20} = 1050$ £. Az 1000 £-nek mint tőkének az értéke = 1050 £, azaz a tőke nem egyszerű nagyság. A tőke nagyság*viszony*, a főösszegnek mint adott értéknek viszonya önmagához mint magát értékesítő értékhez, mint olyan főösszeghez, amely értéktöbbletet termelt. S mint láttuk, a tőke mint ilyen, mint ez a magát közvetlenül értékesítő érték mutatkozik valamennyi aktív tőkés számára – akár saját, akár kölcsönvett tőkével funkcionálnak.

$P–P'$: itt a tőke eredeti kiindulópontja áll előttünk, a pénz a $P–Á–P'$ formulában a két végpontra, $P–P'$-re redukálva, ahol $P' = P+\Delta P$, pénz, amely több pénzt hoz létre. Ez a tőke eredeti és általános formulája, egy értelmetlen összefoglalássá összevonva. Ez a kész tőke, termelési folyamat és forgalmi folyamat egysége, amely ezért meghatározott időszak alatt meghatározott értéktöbbletet hoz. A kamatozó tőke formájában ez közvetlenül jelenik meg, a termelési folyamat és a forgalmi folyamat közvetítése nélkül. A tőke mint a kamatnak, saját szaporulatának rejtelmes és önteremtő forrása

jelenik meg. A *dolog* (pénz, áru, érték) most mint puszta dolog már tőke, és a tőke mint puszta dolog jelenik meg; a teljes újratermelési folyamat eredménye úgy jelenik meg, mint valamely dolgot magától megillető tulajdonság; a pénznek, azaz a mindig kicserélhető formájában levő árunak a birtokosától függ, hogy mint pénzt el akarja-e költeni, vagy mint tőkét bérbe akarja-e adni. Ezért a kamatozó tőkében ez az önműködő fétis tisztán ki van dolgozva, az önmagát értékesítő érték, a pénzt fiadzó pénz, és ebben a formában nem viseli már keletkezése hegeit. A társadalmi viszony kiteljesedik, mint egy dolog, a pénz, viszonya önmagához. A pénz tőkévé való valóságos átváltozása helyett itt ennek csak tartalomnélküli formája mutatkozik meg. Mint a munkaerőnél, a pénz használati értéke itt az lesz, hogy értéket hoz létre, nagyobb értéket, mint amennyit maga tartalmaz. A pénz mint olyan potenciálisan már önmagát értékesítő érték, s mint ilyet adják kölcsön, ami e sajátságos áru eladásának a formája. Éppúgy tulajdonságává válik a pénznek, hogy értéket hoz létre, kamatot hoz, mint ahogy a körtefa tulajdonsága, hogy körtét terem. És mint ilyen kamatozó dolgot adja el a pénzkölcsönző a pénzét. Ez még nem minden. A valóban funkcionáló tőke, mint láttuk, maga is úgy mutatkozik, mintha a kamatot nem mint funkcionáló tőke hozná, hanem mint magán-való tőke, mint pénztőke.

Visszájára fordul ez is: a kamat csak egy része a funkcionáló tőkés által a munkásból kisajtolt profitnak, azaz értéktöbbletnek, most viszont fordítva, a kamat jelenik meg mint a tőke saját gyümölcse, mint az eredeti, a profit pedig, amely most a vállalkozói nyereség formájába változott át, úgy jelenik meg, mint az újratermelési folyamatban hozzájövő pusztán járulékos és hozzátett valami. Itt a tőke fétisalakja és a tőkefétis képzete készen áll. *P–P'*-ben a tőke fogalomnélküli formáját kapjuk, a termelési viszonyok visszájára fordítását és eldologiasodását a legmagasabb hatványon: a tőke kamatozó alakja, az egyszerű alakja, amelyben a tőke előfeltétele saját újratermelési folyamatának; a pénz, illetve az áru ama képessége, hogy saját értékét az újratermeléstől függetlenül értékesítse – a tőkemisztifikáció a legkirívóbb formában.

A vulgáris közgazdaságtan számára, amely a tőkét az érték, az értékteremtés önálló forrásaként akarja ábrázolni, természetesen ez a forma talált csemege, olyan forma, amelyben a profit forrása már nem ismerhető fel és a tőkés termelési folyamat eredménye - elválasztva magától a folyamattól – önálló létezésre tesz szert.

Csak a pénztőkében vált a tőke áruvá, amelynek önmagát értékesítő minősége szilárd árral bír, melyet a mindenkori kamatlábban jegyeznek.

Mint kamatozó tőke, mégpedig közvetlen formájában, mint kamatozó

pénztőke (a kamatozó tőke többi formái, amelyekkel itt nem törődünk, megint ebből a formából leszármazottak és feltételezik ezt) a tőke megkapja tiszta fétisformáját: *P–P'*, mint szubjektum, eladható dolog. *Először* azáltal, hogy folytonosan pénzként létezik, olyan forma ez, amelyben a tőke minden meghatározottsága kihunyt és reális elemei láthatatlanok. Hisz a pénz éppen az a forma, amelyben eltűnt az áruk mint használati értékek különbsége, ezért az ipari tőkék különbsége is, amelyek ezekből az árukból és termelési feltételeikből állnak; ez az a forma, amelyben érték – és itt tőke – mint önálló csereérték létezik. A tőke újratermelési folyamatában a pénzforma tovatűnő forma, puszta átmeneti mozzanat. A pénzpiacon viszont a tőke mindig ebben a formában létezik. – *Másodszor*, az általa létrehozott értéktöbblet, itt megint a pénz formájában, úgy jelenik meg, mint ami a tőkét mint olyant illeti meg. Ahogy a növekedés a fa sajátja, úgy a pénznemzés (*τόκος* [ivadék, kamat]) a tőke sajátjának látszik ebben a pénztőkeként való formájában.

A kamatozó tőkében a tőke mozgása össze van vonva; a közvetítő folyamat elmarad s így 1000-nyi tőke olyan dologként rögződik, amely önmagában véve = 1100, s bizonyos időszak alatt átváltozik 1100-zá, mint ahogy a pincében levő bor bizonyos idő elteltével szintén növeli használati értékét. A tőke most dolog, de mint dolog tőke. A pénz most teherbe esett [hat jetzt Lieb im Leibe].* Mihelyt kölcsönadták, vagy éppenséggel befektették az újratermelési folyamatba (amennyiben a funkcionáló tőkésnek mint tulajdonosának a vállalkozói nyereségtől elválasztva kamatot is hoz), kamat nő rajta, akár szunnyad, akár ébren van, akár otthon tartózkodik, akár utazik, nappal és éjjel. Ilyenképpen a kamatozó pénztőkében (és értékkifejezése szerint minden tőke pénztőke, illetve most a pénztőke kifejezésének számít) megvalósul a kincsképző jámbor kívánsága.

A kamatnak ez a belenövése a pénztőkébe, mint egy dologba (ahogy az értéktöbblet termelése a tőke által itt megjelenik), az, ami Luthert az uzsora elleni naiv zsémbelődésében annyira foglalkoztatja. Miután kifejti, hogy kamatot akkor lehet követelni, ha a kölcsönadó a kikötött határidőre nem kapja vissza pénzét, neki magának viszont fizetnie kell és ebből költségei támadnak, vagy ha ez okból elesik olyan profittól, amelyre vásárlással, például egy kertével, szert tehetett volna, így folytatja: „Mivelhogy kölcsönöztem neked" (100 guldent), „ezért ikret csinálsz nekem a károsulásból, hogy itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni, és ilyképpen mindkét részben kárt kell szenvednem, ezt hívják úgy, hogy duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis [kettős károsulás, a felmerülő kárból és az elmaradó haszonból]... Miután meghallották, hogy Hans a kölcsönadott

száz guldenjával kárt szenvedett és kárának méltányos megtérítését követeli, nosza, nekilátnak és minden száz guldenhoz hozzácsapnak ilyen kettős károsulást, ugyanis a megfizetés költségét és az elmulasztott kert vásárlását, éppen, mintha a száz guldenhoz *természetesen nőtt volna hozzá ilyen kettős károsulás*, úgyhogy ahol száz gulden van, azt kihelyezik és ilyen kettős károsulást számítanak rá, amit pedig nem szenvedtek el... Ezért uzsorás vagy, ki magad a költött károdat felebarátod pénzéből fedezed, pedig ezt a kárt neked senki nem okozta, és nem is bizonyíthatod, sem ki nem számolhatod. Az ilyen kárt a jogászok úgy hívják, hogy non verum, sed phantasticum interesse [nem igazi, hanem képzelt károsulás]. Olyan kár, amelyet ki-ki magának megálmodik... Nem áll tehát azt mondani, megeshettek volna a károk, hogy nem tudtam volna fizetni, sem venni. Máskülönben úgy hívják, hogy ex contingente necessarium [az eshetőből szükségszerűt], abból, ami nincs, azt csinálni, aminek lennie kell, abból, ami bizonytalan, merő bizonyos dolgot csinálni. Hát ne falja fel az ilyen uzsora a világot rövid évek alatt... Véletlen szerencsétlenség, ami a kölcsönadóval megesik, akarata nélkül, úgyhogy rendbe kell jönnie, de az ügyletekben fordítva van és épp az ellenkezője, itt keresnek és költenek kárt, a szükséget látó felebaráton, ezzel akarnak táplálkozni és gazdagodni, lustálkodva és henyélve, tobzódni és pompázni más emberek munkájából, gondjából, veszedelméből és kárából; hogy a kemencénél üljek és hagyjam a száz guldenomat magam helyett az országban szerezni, és mégis, mert kölcsön pénz, biztosan a zsebemben tartsam, minden veszedelem és gond nélkül, kedvesem, ki ne szeretné ezt?" (*M. Luther*: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.", Wittenberg 1540.)

A tőkének önmagát újratermelő és az újratermelésben gyarapodó értékként való elképzelése, amely érték veleszületett tulajdonsága folytán – vagyis a skolasztikusok által emlegetett rejtett minőség folytán – örökké tart és növekszik – vezetett dr. Price mesés ötleteihez, amelyek messze túlszárnyalják az alkimisták fantáziáit; ezekben az ötletekben Pitt komolyan hitt és a törlesztési alapról* hozott törvényeiben pénzgazdálkodásának oszlopaivá tette őket.

„A kamatosan kamatozó pénz eleinte lassan növekszik: Minthogy azonban a növekedés rátája folytonosan gyorsul, bizonyos idő elteltével olyan rohamossá válik, hogy minden képzelőerőt megcsúfol. Egyetlen penny, amelyet Megváltónk születésekor 5%-os kamatos kamatra helyeztek ki, mostanáig már nagyobb összegre növekedett volna, mint amennyit színaranyból álló 150 millió földgolyó tartalmazna. De ha egyszerű kamatra helyezték volna ki, ugyanezen idő alatt csak 7 shilling 4 ½ d.-re ment volna

fel. Kormányunk eddig inkább az utóbbi, mint az előbbi utat választotta pénzügyei megjavítására."[80]

Még magasabbra szárnyal „Observations on Reversionary Payments etc." című munkájában, London 1772: „Az a shilling, amelyet Megváltónk születésekor helyeztek ki" (tehát nyilván a jeruzsálemi templomban) „6 %-os kamatos kamatra, nagyobb összegre növekedett volna, mint amekkorát az egész naprendszer magában foglalhatna, ha ezt a Saturnus pályájának átmérőjével egyenlő átmérőjű gömbnek feltételezzük." – „Ezért egy államnak sohasem kell semmiféle nehézségek közé kerülnie; mert a legcsekélyebb megtakarításokkal olyan rövid idő alatt, amilyet csak érdeke megkövetelhet, a legnagyobb adósságokat is ki tudja fizetni." (XIII., XIV. old.) Milyen csinos elméleti bevezetés az angol államadóssághoz!

Price-t egyszerűen elkápráztatta a mértani haladványból eredő szám roppant volta. Minthogy a tőkét, mit sem törődve az újratermelés és a munka feltételeivel, öntevékeny automatának, puszta önmagát gyarapító számnak tekintette (egészen úgy, ahogy Malthus az embert a maga mértani haladványában*), ezért hihette, hogy az $s = c(1+k)^n$ képletben – amelyben s = a tőke összege + kamatos kamat, c = az előlegezett tőke, k = a kamatláb (100-nak megfelelő hányadában kifejezve) és n az évek száma, amelyek alatt a folyamat végbemegy – megtalálta a tőke növekedésének törvényét.

Pitt egészen komolyan veszi dr. Price misztifikációját. 1786-ban az Alsóház elhatározta, hogy 1 millió £-et vesznek kölcsön állami célokra.

---

[80] *Richard Price*: „An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt", II. kiad., London 1772 [19. old.]. Price a következő naiv tréfát csinálja: „A pénzt egyszerű kamatra kell kölcsönvenni, hogy kamatos kamatra kölcsönadva szaporítsák." (*R. Hamilton*: „An Inquiry concerning the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain", II. kiad., Edinburgh 1814 [133. old.].) Eszerint egyáltalában a kölcsönvevés volna magánosok számára is a meggazdagodás legbiztosabb módja. De ha például 100 £-et veszek fel 5 %-os évi kamatra, akkor az ev végén 5 £-et kell fizetnem, s feltéve, hogy ez a kölcsön 100 millió évre szól, a közbenső idő alatt évenként mindig csak 100 £-et adhatok kölcsön s ugyanígy évenként 5 £-et kell fizetnem. E folyamat révén sohasem jutok el oda, hogy 105 £-et adjak kölcsön, azáltal, hogy 100 £-et veszek fel. S miből fizessem az 5 %-ot? Új kölcsönökből, vagy ha az állam vagyok, adókból. Ha azonban az ipari tőkés vesz fel pénzt, akkor, mondjuk 15 %-os profitnál, 5 %-ot kell kamatul fizetnie, 5 %-ot el kell fogyasztania (bár étvágya jövedelmével együtt növekszik) és 5 %-ot tőkésítenie. Tehát annak, hogy állandóan 5 % kamatot lehessen fizetni, már 15 % profit az előfeltétele. Ha a folyamat tovább tart, a profitráta a már kifejtett okok miatt 15 %-ról mondjuk 10 %-ra süllyed. Price azonban teljesen megfeledkezik arról, hogy az 5 % kamat 15 %-os profitrátát előfeltételez, s nála ez a tőke felhalmozásával tovább tart. Egyáltalában neki semmi dolga a valóságos felhalmozási folyamattal, hanem csak pénzt kell kölcsönadnia, hogy az kamatos kamatokkal áramoljék vissza. Hogy ez hogyan megy végbe, az neki közömbös, hiszen ez a kamatozó tőke veleszületett minősége

Price szerint, akiben Pitt bízott, természetesen mi sem jobb, mint a népet megadóztatni, az így szerzett összeget „felhalmozni", s ily módon az államadósságot a kamatos kamat misztériumával tovavarázsolni. Az Alsóház eme határozatát hamarosan követte egy Pitt által kezdeményezett törvény, amely elrendelte 250 000 £ felhalmozását, „mindaddig, míg az alap a felszabaduló életjáradékokkal együtt évi 4 000 000 £-re nem növekszik" (Act 26. George III. Kap. 31.*). 1792. évi beszédében, amelyben javasolta a törlesztési alapra szánt összeg növelését, Anglia kereskedelmi túlsúlyának okai között Pitt a következőket sorolta fel: a gépeket, a hitelt stb., de szerinte „a legkiterjedtebb és legtartósabb ok a felhalmozás. Ezt az alapelvet Smithnek, ennek a lángésznek a műve teljesen kifejti és kellően megmagyarázza... A tőkéknek ez a felhalmozása úgy valósítható meg, ha az évi profitnak legalább egy részét félreteszik, hogy növeljék azt a főösszeget, amelyet a következő évben ugyanilyen módon használnak fel, s amely így folytonos profitot ad." Dr. Price segítségével Pitt úgy változtatja át Smith felhalmozási elméletét, hogy egy nép adósságok felhalmozása révén gazdagszik – s a kellemes eredmény a kölcsönök végtelen haladványa, kölcsönök azért, hogy kölcsönöket megfizethessenek.

Már Josiah Childnál, a modern bankárok atyjánál azt olvassuk, hogy „100 £ 10%-ra 70 év alatt kamatos kamattal 102 400 £-et termelne". („Traité sur le commerce etc. par *J. Child*, traduit etc.", Amszterdam és Berlin 1754, 115. old. A megírás ideje 1669.)

Hogy dr. Price nézete mennyire gondolkodás nélkül becsúszik a modern gazdaságtanba, mutatja az „Economist" következő passzusa: „Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital... all rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land." [A megtakarított tőke minden adagjára jutó kamatos kamattal a tőke annyira mindent elnyelő, hogy a világ egész gazdagsága, amiből jövedelmet húznak, már régen tőke kamatjává lett... Minden járadék most a földbe korábban befektetett tőke után fizetett kamat.] („Economist", 1851 július 19.) Kamatozó tőke tulajdonságában a tőkéé minden gazdagság, amely egyáltalában valaha megtermelhető, és mindaz, amit eddig kapott, csak törlesztés mindent elnyelő étvágya számára. Veleszületett törvényei szerint az övé minden többletmunka, amit az emberi nem valaha nyújhat. Moloch.

Végül még a „romantikus" Müller következő zagyvaléka: „A kamatos kamatnak vagy az emberek önmaguktól gyorsuló erőinek dr. Price által leírt

roppant növekedése, ha ilyen roppant hatásokat akarnak előidézni, egy több évszázadon át osztatlan, illetve szakadatlan egyforma rendet tételez fel. Mihelyt a tőkét felosztják, több egyes, önmagában tovább növekvő dugványra vagdalják, az erők felhalmozásának egész folyamata újból kezdődik. A természet az erő haladványát egy körülbelül 20–25 éves pályára osztotta el, amennyi átlagosan minden egyes munkásnak (!) osztályrészül jut. Ez idő leteltével a munkás elhagyja pályáját, s a munka kamatos kamata által szerzett tőkét most egy új munkásnak kénytelen átadni, többnyire több munkás vagy gyerek között elosztani. Ezeknek először meg kell tanulniok a nekik jutó tőkét életre kelteni és felhasználni, mielőtt abból tulajdonképpeni kamatos kamatot húzhatnának. Továbbá, a polgári társadalom által szerzett tőke roppant tömegét még a legmozgékonyabb közösségekben is hosszú éveken át fokozatosan halmozzák fel, s nem a munka közvetlen kibővítésére használják, hanem ellenkezőleg, mihelyt említésre méltó összeget összehordtak, egy másik egyénre, munkásra, bankra, államra ruházzák át kölcsön néven, amikor azután a kölcsönvevő, azáltal hogy a tőkét valóságos mozgásba hozza, belőle kamatos kamatot húz s könnyen kötelezheti magát arra, hogy a kölcsönadónak egyszerű kamatokat fizet. Végül ama roppant haladvánnyal szemben, amelyben az ember erői és azok termékei szaporodnának, ha csak a termelés vagy a takarékosság törvénye érvényesülne, ellenhatást fejt ki az elfogyasztás, a megkívánás vagy a pazarlás törvénye." (*A. Müller*, i. m. III. 147–149. old.)

Lehetetlen néhány sorban több hajmeresztő értelmetlenséget összehordani. A munkás és tőkés, a munkaerő értéke és a tőke kamata stb. mulatságos összezavarásáról nem is szólva, szerinte a kamatos kamat szedésének többek között az a magyarázata, hogy tőkét „adnak kölcsön", amikor „azután kamatos kamatot" hoz. Müllerünk eljárása jellemző a romantikára minden szakterületen. Ennek tartalmát szokványos előítéletek alkotják, amelyeket a dolgok legfelszínesebb látszatából merítenek. Ezt a hazug és közhelyszerű tartalmat aztán misztifikáló kifejezésmóddal akarják „emelkedetté" és költőivé tenni.

A tőke felhalmozási folyamata annyiban fogható fel kamatos kamat felhalmozásának, amennyiben a profitnak (értéktöbbletnek) az a része, amelyet tőkévé változtatnak vissza, azaz amely új többletmunka felszívására szolgál, kamatnak nevezhető. De:

1. Minden véletlen zavaró körülménytől eltekintve, az újratermelési folyamat során a meglevő tőke nagy része folyton többé-kevésbé elértéktelenedik, mert az áruk értékét nem az a munkaidő határozza meg, amelybe a termelésük eredetileg került, hanem az a munkaidő, amelybe újratermelé-

sük kerül, ez pedig a munka társadalmi termelőerejének fejlődése következtében folytonosan csökken. A társadalmi termelékenység egy magasabb fejlettségi fokán ezért minden meglevő tőke nem mint a tőkemegtakarítás egy hosszú folyamatának eredménye jelenik meg, hanem mint egy aránylag igen rövid újratermelési idő eredménye.[81]

2. Mint e könyv III. szakaszában bebizonyítottuk, a profitráta abban az arányban csökken, ahogyan növekszik a tőke felhalmozása és ennek megfelelően a társadalmi munka termelőereje, amely éppen abban fejeződik ki, hogy a változó tőkerész az állandó tőkerészhez képest relatíve egyre inkább csökken. Ha az egy munkás által mozgásba hozott állandó tőke megtízszereződik, a többletmunkaidőnek is meg kellene tízszereződnie ahhoz, hogy ugyanazt a profitrátát eredményezze, s hamarosan az egész munkaidő, sőt a nap 24 órája sem lenne ehhez elegendő, még ha azt a tőke teljesen el is sajátítaná. De a Price-féle haladvány és egyáltalában „a kamatos kamattal mindent elnyelő tőke" azon az elképzelésen alapul, hogy a profitráta nem csökken.[82]

Az értéktöbbletnek a többletmunkával való azonossága minőségi határt szab a tőke felhalmozásának: ez a határ az *összmunkanap*, a termelőerők és a népesség mindenkori fejlettsége, amely korlátozza az egyidejűleg kizsákmányolható munkanapok számát. Ha viszont az értéktöbbletet a kamat fogalomnélküli formájában fogják fel, a határ csak mennyiségi és minden képzeletet felülmúl.

A kamatozó tőkében azonban teljessé válik a tőkefétis elképzelése, az az elképzelés, amely a felhalmozott s méghozzá pénzként rögzített munkatermléknek olyan erőt tulajdonít, hogy egy veleszületett titkos minőség révén, tisztán automata módjára, mértani haladványban tud értéktöbbletet termelni, úgyhogy ez a felhalmozott munkatermék, ahogy az „Economist" véli, a világ egész gazdagságát minden időkre már régen leszámította mint olyasvalamit, ami jog szerint az övé és neki kell hogy jusson. A múltbeli munka terméke, maga a múltbeli munka, itt már önmagában véve egy adag jelenlegi vagy jövőbeli eleven többletmunkát hord méhében. Tudjuk azonban,

---

[81] Lásd Millt és Careyt, valamint Roscher ehhez fűzött, félreértésen alapuló magyarázatát.*

[82] „Világos, hogy semmilyen munka, semmilyen termelőerő, semmilyen leleményesség és semmilyen művészet nem tehet eleget a kamatos kamat lehengerlő igényeinek. De minden megtakarítást a tőkés jövedelméből eszközölnek, úgyhogy valójában ezek az igények állandóan felmerülnek, és ugyanilyen állandóan a munka termelőereje visszautasítja kielégítésüket. Ezért állandóan egyfajta egyenleget vonnak." („Labour defended against the Claims of Capital", 23. old. – Szerzője *Hodgskin.*)

hogy a múltbeli munka termékei értékének fenntartása és ennyiben újratermelése is valójában *csak* az eleven munkával való érintkezésének az eredménye; és másodszor: hogy a múltbeli munka termékeinek eleven többletmunka feletti parancsnoklása éppen csak addig tart, amíg tart a tőkeviszony, az a meghatározott társadalmi viszony, amelyben a múltbeli munka önállóan és mint fölötte uralkodó hatalom lép szembe az eleven munkával.

Huszonötödik fejezet

Hitel és fiktív tőke

A hitelügynek és azoknak az eszközöknek a beható elemzése, amelyeket a hitelügy a maga számára teremt (hitelpénz stb.), kívül esik tervünkön. Itt csak néhány olyan pontot kell kiemelnünk, amelyek egyáltalában a tőkés termelési mód jellemzéséhez szükségesek. Ennél csak a kereskedelmi és bankhitellel van dolgunk. A bankhitel és az állami hitel fejlődésének összefüggését nem vizsgáljuk.

Korábban (I. könyv 3. fej. 3. b) megmutattam, hogyan alakul ki az egyszerű áruforgalomból a pénz fizetési eszköz funkciója és ezzel együtt a hitelező és adós viszonya az árutermelők és árukereskedők között. A kereskedelem és a tőkés termelési mód kifejlődésével, amely csak a forgalom számára termel, a hitelrendszernek ez a természetadta alapzata kibővül, általánossá válik, kimunkálódik. Nagyjában és egészében itt csak mint fizetési eszköz funkcionál, vagyis az árut nem pénz ellenében, hanem meghatározott időn belüli fizetésre szóló írásbeli ígéret ellenében adják el. Mindezeket a fizetési ígéreteket a rövidség kedvéért a váltók általános kategóriájában foglalhatjuk össze. Lejáratuk és kifizetésük napjáig az ilyen váltók maguk ismét fizetési eszközökként forognak; ezek alkotják a tulajdonképpeni kereskedelmi pénzt. Amennyiben a követelések és tartozások kiegyenlítődése révén a váltók végül is közömbösítik egymást, abszolúte pénzként funkcionálnak, mert ilyenkor nem következik be pénzzé való végső átváltozásuk. Ahogyan a termelőknek és kereskedőknek ezek az egymás közti kölcsönös előlegei alkotják a hitel tulajdonképpeni alapzatát, úgy alkotja forgalmi eszközük, a váltó, a tulajdonképpeni hitelpénznek, a bankjegyeknek stb. bázisát. Ez utóbbiak nem a pénzforgalmon alapulnak – akár fémpénz-, akár állami papírpénzforgalom az –, hanem a váltóforgalmon.

W. Leatham (yorkshire-i bankár), „Letters on the Currency", II. kiad., London 1840: „Nézetem szerint a váltók teljes összege az egész 1839-es évre 528 493 842 £ volt" (a külföldi váltókat az egész mennyiségnek körülbelül $^1/_7$-ére becsüli). „az ugyanezen évben egyidejűleg futó váltók összege

pedig 132 123 460 £." (56. old.) „A váltók a forgalom olyan alkotórésze, amely nagyobb összegű, mint valamennyi többi együttvéve." (3., 4. old.) – „Ez a roppant váltófelépítmény azon az alapzaton nyugszik (!), amelyet a bankjegyek és az arany összege alkot; és ha az események során ez az alapzat túlságosan összeszűkül, a felépítmény szilárdsága, sőt létezése is veszélybe kerül." (8. old.) – „Ha felbecsüljük az egész forgalmat" {ezen a bankjegyeket érti} „és az összes bankok olyan kötelezettségeinek összegét, amelyekért azonnali készpénzfizetés követelhető, 153 millió az az összeg, amelynek aranyra való átváltoztatását a törvény szerint követelni lehet, ezzel szemben a követelés kielégítésére 14 millió van aranyban." (11. old.) – „A váltókat nem lehet ellenőrzés alá helyezni, hacsak nem úgy, hogy megakadályozzuk a pénzfelesleget és az alacsony kamatlábat, illetve leszámítolást, amely egy részüket létrehozza és ezt a nagy és veszedelmes expanziót bátorítja. Nem lehet eldönteni, hogy mennyi származik közülük valódi üzletekből, pl. valódi vételekből és eladásokból, és mekkora rész mesterségesen csinált (fictitious), és csak váltónyargalásból áll, amikor tudniillik azért intézvényeznek váltót, hogy egy futó váltót lejárat előtt kiegyenlítsenek, s ily módon puszta forgalmi eszközök létrehozásával fiktív tőkét teremtsenek. Tudom, hogy olyan időkben, amikor a pénz fölös és olcsó, ez roppant mértékben folyik." (43–44. old.) – *J. W. Bosanquet*: „Metallic, Paper, and Credit Currency", London 1842. „A Clearing House-ban" {ahol a londoni bankárok a befizetett csekkeket és esedékes váltókat kölcsönösen kicserélik} „egy-egy üzleti napon elintézett fizetések átlagösszege meghaladja a 3 millió £-et, s az e célra szükséges napi pénzkészlet alig több mint 200 000 £." (86. old.) {1889-ben a Clearing House összforgalma 7618 $^{3}/_{4}$ millió £ volt, vagyis kereken 300 üzleti napot számítva naponta átlag 25 $^{1}/_{2}$ millió. – *F. E.*} „A váltók vitathatatlanul forgalmi eszközök (currency), függetlenül a pénztől, amennyiben a forgatás révén tulajdont visznek át egyik kézből a másikba." (92–93. old.) „Feltételezhető, hogy minden forgalomban levő váltón átlagosan két forgatmány szerepel, s hogy ezért átlagban minden váltó két fizetést teljesít lejárata előtt. Úgy látszik tehát, hogy pusztán forgatás révén a váltók kétszer 528 millió, vagyis 1056 millió £ értékben közvetítettek tulajdonátruházást az 1839-es év folyamán, napi több mint hárommilliót. Ezért bizton állíthatjuk, hogy a váltók és letétek együttesen, kézről kézre való tulajdonátruházás révén és pénz segítsége nélkül, legalább napi 18 millió £ összegben látnak el pénzfunkciókat." (93. old.)

Tooke a következőket mondja a hitelről általában: „A hitel, legegyszerűbb kifejezésében, az a jól vagy rosszul megalapozott bizalom, amely valakit

arra késztet, hogy bizonyos tőkeösszeget másra bízzon rá, pénzben vagy meghatározott pénzértékre becsült árukban, s ezt az összeget mindig egy meghatározott idő elteltével kell kifizetni. Ha a tőkét pénzben, azaz bankjegyekben vagy készpénzhitelben, vagy egy üzletfélre kiállított fizetési utasítás formájában adják kölcsön, a tőke használatáért ennyi meg ennyi százalékot hozzácsapnak a visszafizetendő összeghez. Áruknál, amelyeknek pénzértékében az ügyfelek megegyeztek s amelyeknek átruházása eladást jelent, a kikötött összeg, amelyet majd fizetni kell, kárpótlást foglal magában a tőke használatáért és a lejárat idejéig átvállalt kockázatért. Meghatározott lejárati napra szóló írásos fizetési kötelezvényeket többnyire ilyen hitelek fejében állítanak ki. S ezek az átruházható kötelezvények vagy elfogadványok azok az eszközök, amelyek révén a kölcsönadók, ha alkalmat találnak arra, hogy tőkéjüket – akár pénz, akár áruk formájában van az – e váltók lejárata előtt felhasználják, többnyire olcsóbban tudnak kölcsönt szerezni vagy vásárolni, mert saját hitelüket a váltón szereplő második névé erősíti." („Inquiry into the Currency Principle", 87. old.)

Ch. Coquelin: „Du crédit et des banques dans l'industrie"; „Revue des deux Mondes"*, 1842. 31. köt. [797. old.]: „Minden országban a hitelügyletek többsége az ipari kapcsolatok körén belül megy végbe ... a termelő előlegezi a nyersanyagot a feldolgozó gyárosnak s meghatározott lejárati napra szóló fizetési kötelezvényt kap tőle. A gyáros, miután elvégezte a munka reá jutó részét, hasonló feltételekkel megint csak előlegezi termékét egy másik gyárosnak, akinek folytatnia kell a feldolgozást, s így nyúlik a hitel mind messzebbre az egyiktől a másikig, egészen a fogyasztóig. A nagykereskedő áruelőleget nyújt a kiskereskedőnek, miközben ő maga ugyancsak áruelőleget kap a gyárostól vagy a bizományostól. Mindenki az egyik kezével kölcsönt vesz fel s a másikkal kölcsönt ad, időnként pénzben, de jóval gyakrabban termékekben. Ily módon az ipari kapcsolatok körében a kombinálódó és egymást minden irányban keresztező előlegek szakadatlan cseréje megy végbe. Éppen e kölcsönös előlegek megsokszorozódásában és növekedésében áll a hitel fejlődése s valójában ebben lakozik hatalma."

A hitelügy másik oldala a pénzkereskedelem fejlődéséhez kapcsolódik, amely a tőkés termelésben természetesen lépést tart az árukereskedelem fejlődésével. Az előző szakaszban (19. fej.) láttuk, hogyan koncentrálódik a pénzkereskedők kezében az üzletemberek tartalékalapjának megőrzése, a pénzbevételezésnek és -kifizetésnek, a nemzetközi fizetéseknek a technikai műveletei, s ezáltal az aranyrudakkal való kereskedés. E pénzkereskedelemhez kapcsolódva fejlődik ki a hitelügy másik oldala, a kamatozó tőkének, vagyis a pénztőkének a kezelése mint a pénzkereskedők különös funkciója.

A pénz kölcsönvevése és kölcsönadása az ő különös üzletükké válik. Közvetítőkként a pénztőke valóságos kölcsönadója és a kölcsönvevője közé lépnek. Általánosságban szólva, a banküzlet erről az oldalról abban áll, hogy a bankár a kölcsönadható pénztőkét a maga kezében nagy tömegekké koncentrálja, úgyhogy az ipari és kereskedelmi tőkésekkel az egyes pénzkölcsönző helyett a bankárok mint valamennyi pénzkölcsönző képviselői lépnek szembe. Ők válnak a pénztőke általános kezelőivé. Másrészt valamennyi kölcsönadóval szemben koncentrálják a kölcsönvevőket, mivel az egész kereskedelmi világ számára ők veszik fel a kölcsönöket. A bank az egyik oldalon a pénztőke, a kölcsönadók centralizációját képviseli, a másikon a kölcsönvevők centralizációját. Profitja általában abban áll, hogy alacsonyabb kamattal vesz kölcsön, mint amilyennel kölcsönad.

A kölcsönadható tőke, amellyel a bankok rendelkeznek, többféle módon áramlik hozzájuk. Először is, minthogy ők az ipari tőkések pénztárosai, az ő kezükben koncentrálódik az a pénztőke, amelyet minden termelő és kereskedő mint tartalékalapot őriz, vagy amely fizetésképpen hozzá áramlik. Ezek az alapok így kölcsönadható pénztőkévé változnak. Ezáltal a kereskedelmi világ tartalékalapja, mivel közös alapként koncentrálódik, a szükséges minimumra korlátozódik, s a pénztőke egy részét, amely különben tartalékalapként szunnyadna, kölcsönadják, mint kamatozó tőke funkcionál. Másodszor, a bankok kölcsönadható tőkéje a pénztőkések letéteiből képződik, akik e tőkék kölcsönadását a bankokra bízzák. A bankrendszer fejlődésével és kivált amióta a letétekért kamatot fizetnek, a bankoknál letétbe helyezik továbbá valamennyi osztály pénzmegtakarítását és pillanatnyilag nem foglalkoztatott pénzét. Kis összegek, amelyek külön-külön nem működhetnek pénztőkeként, nagy tömegekké egyesülnek, s ily módon pénzhatalmat alkotnak. A kis összegeknek ezt az összegyűjtését mint a bankrendszer különös hatását meg kell különböztetni attól, hogy közvetít a tulajdonképpeni pénztőkések és a kölcsönvevők között. Végül azokat a jövedelmeket is, amelyeket csak fokozatosan akarnak elfogyasztani, a bankoknál helyezik letétbe.

A kölcsönadás (itt csak a tulajdonképpeni kereskedelmi hitellel van dolgunk) úgy történik, hogy váltókat leszámítolnak – lejáratuk előtt pénzzé változtatják őket –, továbbá, hogy különböző formában előlegeket nyújtanak: közvetlen előlegeket személyi hitelre, kézizálog előlegeket kamatozó papírokra, állami kötvényekre, mindenfajta részvényekre, kiváltképpen pedig fuvarlevelekre, raktári jegyekre és árukra vonatkozó egyéb hiteles jogcímekre, a letétet meghaladó összegre csekket állítanak ki stb.

A bankár által nyújtott hitel mármost különböző formákban adható,

például más bankokra szóló váltókban vagy csekkekben, ugyanilyen fajta hitelmegnyitásban, végül, jegykibocsátó bankoknál, saját bankjegyekben. A bankjegy nem más, mint a bankárra szóló váltó, amely bármikor kifizethető a tulajdonosának s amellyel a bankár magánváltókat helyettesít. A hitel utóbbi formáját a laikus különösen megkapónak és fontosnak látja, először, mert ez a fajta hitelpénz a puszta kereskedelmi forgalomból az általános forgalomba lép s ott mint pénz funkcionál; valamint azért is, mert a legtöbb országban a fő bankok, amelyek bankjegyeket bocsátanak ki, mint nemzeti bank és magánbank furcsa keverékei valójában a nemzeti hitelre támaszkodnak, s jegyeik többé-kevésbé törvényes fizetési eszközök; mert itt szemmel láthatóvá válik, hogy az, amiben a bankár kereskedik, maga a hitel, mivel a bankjegy csak forgalomban levő hiteljegy. De a bankár minden más formában is hitellel kereskedik, még akkor is, amikor nála készpénzben letétbe helyezett pénzt előlegez. Valójában a bankjegy csak a nagykereskedelem érméje, s mindig a letét az, ami mint fődolog a bankoknál latba esik. A legjobb bizonyítékot erre a skótországi bankok szolgáltatják.

A különös hitelintézeteket, valamint a bankok különös formáit célunk szempontjából nem kell tovább vizsgálnunk.

„A bankárok üzlete kettős... 1. Tőkét gyűjteni össze azoktól, akik közvetlenül nem találnak alkalmazást számára, és elosztani, illetve átadni olyanoknak, akik fel tudják használni. 2. Ügyfeleik jövedelméből letéteket átvenni és kifizetni nekik azt az összeget, amelyre fogyasztási kiadásaikhoz szükségük van. Az előbbi *tőke* forgalma, az utóbbi *pénz* (currency) forgalma." – „Az első tőke koncentrációja az egyik oldalon és elosztása a másikon; a második a környék helyi céljaira szolgáló forgalom igazgatása." – *Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle" 36., 37. old. Erre a passzusra a 28. fejezetben visszatérünk.

„Reports of Committees", VIII. köt. „Commercial Distress", II. köt. I. rész 1847–48. Minutes of Evidence, – (A továbbiakban „Commercial Distress", 1847–48 címmel idézve.) A negyvenes években Londonban a váltóleszámításnál bankjegyek helyett számtalan esetben egyik banknak a másikra kiállított 21 napos váltóit fogadták el. (J. Pease vidéki bankár vallomása, 4636. és 4645. sz.) Ugyanezen jelentés szerint a bankároknak az volt a szokásuk, hogy mihelyt pénzszűke lépett fel, rendszeresen ilyen váltókkal fizettek ügyfeleiknek. Ha az átvevő bankjegyeket kívánt, akkor ezt a váltót újra le kellett számítoltatnia. A bankok számára ez a pénzcsinálás kiváltságával volt egyenlő. Jones, Loyd & Co. urak „időtlen idők óta" ily módon fizettek, mihelyt pénzszűke lépett fel s a kamatláb 5% fölé emelkedett. Az ügyfél örült, hogy ilyen bankváltókat kapott, mert Jones, Loyd & Co.

váltóit könnyebben leszámítoltathatta, mint a sajátjait; ezek gyakran 20–30 kézen is megfordultak. (I. m. 901–905., 992. sz.)

Mindezek a formák arra szolgálnak, hogy a fizetési igényt átruházhatóvá tegyék. „Aligha van a hitelnek olyan formája, amelyben ne kellene időnként pénzfunkciót végeznie; akár bankjegy, akár váltó, akár csekk ez a forma, a folyamat lényegében ugyanaz és az eredmény lényegében ugyanaz." – *Fullarton*: „On the Regulation of Currencies", II. kiad., London 1845, 38. old. – „A bankjegy a hitel aprópénze." (51. old.)

J. W. Gilbart, „The History and Principles of Banking", London 1834, a következőket írja: „A bank tőkéje két részből áll, a befektetett tőkéből (invested capital) és a banktőkéből (banking capital), amelyet kölcsönvesz." (117. old.) „A banktőkét vagy kölcsönvett tőkét háromféle úton szerzik meg, 1. letétek elfogadása által, 2. saját bankjegyek kibocsátása révén, 3. váltóintézvényezéssel. Ha valaki nekem 100 £-et kölcsönöz ingyen, s ezt a 100 £-et kölcsönadom valaki másnak 4% kamatért, akkor egy év alatt ezen az üzleten 4 £-et fogok nyerni. Ugyanígy, ha valaki elfogadja fizetési ígéretemet" (az angol bankjegyek szokásos formulája: I promise to pay [ígérem, hogy fizetek...]), „azt az év végén visszaadja s 4%-ot fizet nekem érte, pontosan úgy, mintha 100 £-et adtam volna neki kölcsön, akkor ezen az üzleten 4 £-et nyerek; s megintcsak, ha egy vidéki városban valaki 100 £-et ad át nekem azzal a feltétellel, hogy ezt az összeget 21 nap múlva fizessem ki egy harmadik személynek Londonban, akkor mindaz a kamat, amit a közbeeső időben ezzel a pénzzel szerezhetek, az én profitom lesz. Ez szakszerű összefoglalása a bankok műveleteinek s annak az útnak, ahogyan banktőkét hoznak létre letétek, bankjegyek és váltók révén." (117. old.) „A bankár profitja általában arányos kölcsönvett tőkéjének, vagyis banktőkéjének összegével. Ahhoz, hogy egy bank valóságos profitját megállapíthassuk, a bruttóprofitból le kell vonnunk a befektetett tőkére számított kamatot. A maradék a bankprofit." (118. old.) „*A bankár más emberek pénzét előlegezi ügyfeleinek.*" (146. old.) „Éppen azok a bankárok, akik nem bocsátanak ki bankjegyeket, hoznak létre banktőkét váltók leszámítolásával. Letéteiket leszámítolási műveleteikkel gyarapítják. A londoni bankárok csak olyan cégek váltóit számítolják le, amelyeknek náluk letéti számlájuk van." (119. old.) „Az a cég, amely bankjánál váltókat számítoltatott le s e váltók teljes összege után kamatot fizetett, kénytelen ennek az összegnek legalább egy részét a bank kezében hagyni anélkül, hogy ezért kamatot kapna. Ily módon a bankár az előlegezett pénzért a folyó kamatlábnál magasabb kamatot kap s a kezében maradó egyenleg révén banktőkére tesz szert." (120. old.) – A tartalékalapok, letétek, csekkek gazdaságosabbá tétele: „A letéti

bankok a követelések átruházása révén gazdaságosabbá teszik a forgó közeg használatát és kis összegű valóságos pénzzel nagy összegű üzleteket bonyolítanak le. Az így felszabadult pénzt a bankár arra használja fel, hogy ügyfeleinek váltóleszámítolás stb. útján előleget nyújtson. A követelések átruházása ezért növeli a letéti rendszer hatékonyságát." (123. old.) „Közömbös, hogy az egymással kereskedő két félnek egyazon bankárnál vagy különböző bankároknál van-e számlája. A bankárok ugyanis kicserélik csekkjeiket a Clearing House-ban. Az átruházás révén a letéti rendszert így olyan mértékben ki lehetne terjeszteni, hogy teljesen kiszorítaná a fémpénz használatát. Ha mindenkinek letéti számlája volna a banknál és minden fizetését csekkekkel teljesítené, akkor ezek a csekkek volnának az egyetlen forgó közeg. Ebben az esetben fel kellene tételezni, hogy a bankároknak kezükben van a pénz, különben a csekkeknek nem volna értékük." (124. old.) A helyi forgalomnak a bankok kezében való centralizálását közvetítik: 1. bankfiókok. A vidéki bankoknak fiókintézeteik vannak a hatósugarukba tartozó kisebb városokban; a londoni bankoknak London különböző városrészeiben. 2. Ügynökségek. „Minden vidéki banknak van ügynöke Londonban, hogy kifizesse ott a bank jegyeit vagy váltóit és bevételezze azt a pénzt, amelyet londoni lakosok fizetnek be vidéken lakó emberek számlájára." (127. old.) „Minden bankár gyűjti a másik bankjegyeit, nem adja ki újra. Minden nagyobb városban a bankárok hetenként egyszer vagy kétszer összejönnek és kicserélik a jegyeket. Az egyenleget Londonra szóló utalvánnyal fizetik ki." (134. old.) „A bankok célja az üzlet megkönnyítése. Mindaz, ami könnyíti az üzletet, a spekulációt is könnyíti. Üzlet és spekuláció sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció... Mindenütt, ahol bankok vannak, könnyebben és olcsóbban lehet tőkét szerezni. A tőke olcsósága előmozdítja a spekulációt, ugyanúgy, ahogy a hús és sör olcsósága előmozdítja a falánkságot és iszákosságot." (137., 138. old.) „Minthogy azok a bankok, amelyek saját bankjegyeket bocsátanak ki, mindig ezekkel a jegyekkel fizetnek, ezért úgy tűnhet, hogy leszámítolási ügyleteiket kizárólag az így szerzett tőkével bonyolítják le, de nem így van. Nagyon is lehetséges, hogy egy bankár az általa leszámított váltókat mind saját bankjegyeivel fizeti ki, s a birtokában levő váltók $^{9}/_{10}$-e mégis valóságos tőkét képvisel. Mert bár e váltókért ő maga csak saját papírpénzét adta, ez utóbbinak mégsem kell a váltók lejártáig forgalomban maradnia. Lehetséges, hogy a váltók lejárati ideje három hónap s a bankjegyek három nap alatt visszatérnek." (172. old.) „Szabályos üzleti művelet, hogy az ügyfelek a folyószámlájukat meghaladó összegre állítanak ki csekket. Valójában ez az a cél, amelyre készpénzhitelt nyújta-

nak... Készpénzhiteleket nemcsak személyi biztosítékra, hanem értékpapírok letétbe helyezésére is nyújtanak." (174., 175. old.) „Az áruzálogra előlegezett tőkének ugyanaz a hatása, mint ha váltók leszámítolására előlegezik. Ha valaki 100 £-et vesz kölcsön s biztosítékul áruit köti le, ez ugyanaz, mint ha az árukat egy 100 £-es váltóért eladta volna és ezt a bankárnál leszámítoltatná. Az előleg azonban lehetővé teszi számára, hogy áruit a piac kedvezőbb állásáig tartogassa s elkerüljön olyan áldozatokat, amelyeket különben vállalnia kellett volna, hogy sürgősen pénzhez jusson." (180., 181. old.)

„The Currency Theory Reviewed etc.", 62., 63. old.: „Vitathatatlanul igaz, hogy azt az 1000 £-et, amelyet valaki ma *A*-nál letétbe helyez, holnap megint kiadják és *B*-nél alkot letétet. Lehetséges, hogy *B* holnapután ismét kiadja, *C*-nél alkot letétet és így tovább a végtelenségig. Ugyanaz az 1000 £ pénzösszeg tehát sorozatos átruházások révén teljesen meghatározhatatlan összegű letétté sokszorozódhat. Ezért lehetséges, hogy *az összes angliai letétek kilenctizede csupán a bankárok könyveiben könyvelési tételként létezik*, akik mind kezeskednek, ki-ki a maga részéért... Így Skóciában, ahol a forgalomban levő pénz" {ráadásul csaknem kizárólag papírpénz!} „sohasem haladta meg a 3 millió £-et, a letétek összege 27 millió. Amíg nem következik be a letétek általános hirtelen visszakövetelése (a run on the banks [a bankok megrohanása]), addig ugyanaz az 1000 £ visszafelé utaztában ugyanilyen könnyen kiegyenlíthet egy éppoly meghatározhatatlan összeget. Minthogy ugyanaz az 1000 £, amellyel ma én egyenlítem ki egy üzletemberrel szembeni adósságomat, holnap az ő adósságát egyenlítheti ki egy másik kereskedővel szemben és holnapután ez utóbbi egyenlíti ki vele bankadósságát és így tovább a végtelenségig; ily módon ugyanaz az 1000 £ kézről kézre és bankról bankra járhat és bármekkora összegű letétet kiegyenlíthet."

{Láttuk, hogy Gilbart már 1834-ben tudta: „Mindaz, ami könnyíti az üzletet, a spekulációt is könnyíti. Üzlet és spekuláció sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció." Minél könnyebben lehet el nem adott árukra előleget szerezni, annál több ilyen előleget vesznek fel, annál nagyobb a kísértés, hogy árukat gyártsanak vagy már elkészített árukat távoli piacokra dobjanak csak azért, hogy egyelőre pénzelőleget kapjanak rájuk. Az angol kereskedelem 1845 és 1847 közötti története csattanós példa arra, hogyan kerítheti hatalmába az ilyen szédelgés egy ország egész üzleti világát s hogyan végződik azután ez. Itt megláthatjuk, mire képes a hitel. A következő példák magyarázatául elöljáróban csupán néhány rövid megjegyzés.

1842 végén kezdett enyhülni az a nyomás, amely 1837 óta csaknem megszakítás nélkül ránehezedett az angol iparra. A következő két évben a kül-

földi kereslet az angol ipari termékek iránt még jobban megnövekedett; 1845–46 a legnagyobb virágzás időszaka volt. 1843-ban az ópiumháború* megnyitotta az angol kereskedelemnek Kínát. Az új piac új ürügyül szolgált az amúgy is teljes lendülettel folyó bővítésre, kivált a pamutiparban. „Hogyan is termelhetnénk túl sokat? 300 millió embert kell felruháznunk" – mondotta e sorok írójának akkoriban egy manchesteri gyáros. De az összes újonnan felállított gyárépületek, gőzgépek, fonógépek és szövőszékek sem voltak elegendők arra, hogy Lancashire tömegesen beáramló értéktöbbletét felszívják. Ugyanazzal a szenvedéllyel, amellyel a termelést növelték, a tőkések vasutak építésére vetették magukat; a gyárosok és kereskedők spekulációszomja elsősorban itt talált kielégülést, éspedig már 1844 nyarától kezdve. Annyi részvényt jegyeztek, amennyit csak bírtak, azaz amennyire a pénz az első befizetések fedezéséhez futotta; a további majd csak lesz valahogy! Amikor aztán a további befizetésekre került a sor – a C. D. 1848 -57, 1059. számú kérdése szerint 1846–47-ben a vasutakba fektetett tőke mintegy 75 millió £ volt –, hitelt kellett igénybe venni s többnyire a cég tulajdonképpeni vállalkozása is megszenvedte a dolgot.

S a legtöbb esetben ez a tulajdonképpeni vállalkozás már amúgy is túl volt terhelve. A magas profitok csábítására műveleteiket sokkal jobban kibővítették, mint amennyire azt a rendelkezésre álló mozgósítható eszközök megengedték. De hiszen volt hitel, könnyen s méghozzá olcsón lehetett megszerezni. A leszámítolási kamatláb alacsony volt: 1844-ben 1 $^{3}/_{4}$–2 $^{3}/_{4}$ %, 1845-ben októberig 3 % alatt, aztán rövid időre 5 %-ig emelkedett (1846 február), majd ismét süllyedt, 1846 decemberében 3 $^{1}/_{4}$ %-ig. Az Angol Bank hallatlan összegű aranykészletet raktározott pincéiben. A belföldi tőzsdeértékek mind olyan magasan állottak, mint még soha azelőtt. Miért mulasszuk tehát el a jó alkalmat, miért ne vessük bele magunkat teljesen az üzletbe? Miért ne küldjünk az angol gyártmányokra sóvárgó külföldi piacokra minden árut, amit csak előállíthatunk? És miért ne zsebelje be maga a gyáros a kettős nyereséget, amely a fonalnak és szövetnek a Távol-Keleten és az érte kapott térti rakománynak Angliában való eladásából ered?

Így alakult ki az a rendszer, hogy előleg ellenében tömegesen küldtek árut bizományba Indiába és Kínába, s ez igen hamarosan a pusztán az előleg kedvéért való bizományi szállítások rendszerévé fejlődött tovább, amint ezt a következő adatok részletesen leírják, s aminek szükségképpen a piacok tömeges túltelítődésével és összeomlásával kellett végződnie.

Ez az összeomlás az 1846. évi rossz termés miatt következett be. Angliának és különösen Írországnak roppant élelmiszer-behozatalra, főleg gabonára és burgonyára volt szüksége. De azoknak az országoknak, amelyek

ezeket szállították, csak igen kis részben lehetett értük angol ipari termékekkel fizetni; nemesfémmel kellett fizetni; legalább 9 milliónyi arany került külföldre. Ebből teljes $7\,^1/_2$ millió az Angol Bank aranykészletéből származott, s ez jelentősen korlátozta a bank mozgási szabadságát a pénzpiacon; a többi bank, amelynek tartalékai az Angol Banknál vannak, s valójában azonosak az Angol Bank tartalékával, ugyancsak kénytelen volt hitelnyújtását korlátozni; a fizetések gyors és könnyű áramlása megakadt, először csak egyes helyeken, majd általánosan. A bank leszámítolási kamatlába, amely 1847 januárjában még $3–3\,^1/_2\,\%$ volt, áprilisban, az első pánik kitörésekor $7\,\%$-ra emelkedett; ezután nyáron ismét kisebb átmeneti megkönnyebbülés állott be ($6{,}5\,\%$, $6\,\%$), amikor azonban az új termés is rossznak bizonyult, újból s még hevesebben kitört a pánik. A bank hivatalos legalacsonyabb leszámítolási kamatlába októberben $7\,\%$-ra, novemberben $10\,\%$-ra emelkedett, azaz a váltók óriási többségét már csak hatalmas uzsorakamatok ellenében vagy egyáltalában nem lehetett leszámítoltatni; a fizetések általános megakadása jó néhány elsőrendű céget és sok-sok közepes és kis céget csődbe juttatott; magát az Angol Bankot is az a veszély fenyegette, hogy az 1844. évi ravasz banktörvény* által reá kényszerített korlátozások következtében csődbe kerül – ekkor a kormány, általános sürgetésre, október 25-én felfüggesztette a banktörvényt, s ezzel eltávolította a bankra kényszerített értelmetlen törvényes bilincseket. A bank most már akadálytalanul forgalomba hozhatta bankjegykészletét; minthogy e bankjegyek hitele valójában a nemzet hitelén alapult, tehát rendületlen volt, ezzel azonnal bekövetkezett a pénzszűke döntő enyhülése; természetesen még egész sereg reménytelenül zátonyra futott nagy és kis cég megbukott, de a válság tetőpontján túljutottak, a bank leszámítolási kamatlába decemberben** ismét $5\,\%$-ra esett és már 1848-ban megkezdődött az üzleti tevékenységnek az a megújulása, amely 1849-ben szárnyát szegte a kontinens forradalmi mozgalmainak, s amely az ötvenes években először addig soha nem tapasztalt ipari virágzáshoz, később azonban az 1857. évi összeomláshoz is vezetett. – *F. E.*}

I. Arról az óriási elértéktelenedésről, amelyet az állampapírok és részvények az 1847. évi válság folyamán szenvedtek, a Lordok Háza által 1848-ban kiadott irat nyújt felvilágosítást. Eszerint az értékcsökkenés 1847 október 23-án ugyanez év februárjához képest a következő volt:

angol állampapíroknál	93 824 217 £
dokk- és csatornarészvényeknél	1 358 288 £
vasúti részvényeknél	19 579 820 £
összesen:	114 762 325 £

II. A kelet-indiai kereskedelemmel kapcsolatos szédelgésről, amikor már nem azért intézvényeztek váltókat, mert áruvásárlás történt, hanem azért vásároltak árukat, hogy leszámítolható, pénzre átváltható váltókat intézvényezhessenek, a „Manchester Guardian"* 1847 november 24-én így ír:

A londoni cég *B* közvetítésével árukat vásárol *C* manchesteri gyárosnál azzal a céllal, hogy Kelet-Indiába szállítsa *D*-nek. *B* 6 hónapos váltókkal fizet *C*-nek, amelyeket *C B*-re intézvényez. *B* ugyancsak 6 hónapos váltókkal fedezi magát, amelyeket *A*-ra intézvényez. Mihelyt az árut hajóra rakták, a beküldött fuvarlevél ellenében *A* ugyancsak 6 hónapos váltót intézvényez *D*-re. „Tehát mindkettő, a vásárló is, a feladó is, alapok birtokában van sok hónappal az áruk valóságos kifizetése előtt; s ezeket a váltókat lejáratkor igen gyakran megújítják azzal az ürüggyel, hogy az ilyen hosszú lélegzetű üzletnél időt kell adni a pénz visszaáramlására. Sajnos azonban az ilyen üzletnél a veszteségek nem az üzlet korlátozásához, hanem éppenséggel kiterjesztéséhez vezetnek. Minél inkább elszegényedtek a résztvevők, annál szükségesebbé vált számukra, hogy vásároljanak és ezáltal új előlegekkel pótolják az előző spekulációkban elvesztett tőkét. A vásárlásokat most már nem a kereslet és kínálat szabályozza, a vásárlások a zátonyra futott cég pénzügyi műveleteinek legfontosabb részévé váltak. De ez csak a dolog egyik oldala. Ami itt az ipari áruk kivitelénél, ugyanaz ment végbe ott az indiai termékek bevásárlásánál és hajóra rakásánál. Indiai cégek, amelyeknek elég hitelük volt, hogy váltóikat leszámítoltathassák, cukrot, indigót, selymet vagy gyapotot vásároltak – nem azért, mert a vételárak a legutóbbi londoni árakhoz képest profitot ígértek, hanem, mert a londoni cégre intézvényezett korábbi váltók lejárta közeledett és fedezni kellett őket. Mi sem volt egyszerűbb, mint egy rakomány cukrot vásárolni, a londoni cégre intézvényezett 10 hónapos váltókkal kifizetni és a fuvarleveleket átmenő postán Londonba küldeni. Két hónap se telt bele s ezeknek az alig behajózott áruknak a fuvarlevelei és ezzel maguk az áruk a Lombard Streeten** már el voltak zálogosítva, s a londoni cég pénzhez jutott, 8 hónappal az áruk ellenében intézvényezett váltók lejárata előtt. S mindez könnyedén, fennakadás és nehézség nélkül ment, amíg a leszámítoló házaknak bőven volt pénzük, hogy azt fuvarlevelekre és raktárjegyekre előlegezzék s hogy indiai cégeknek a Mincing Lane*** »elsőrendű« cégeire intézvényezett váltóit korlátlan összegekig leszámítolják."

{Ez a szédelgés mindaddig lendületesen folyt, amíg az indiai áruszállítmányoknak körül kellett vitorlázniok a Jóreménység fokát. Amióta a Szuezi-csatornán haladnak át, éspedig gőzhajón, azóta a fiktív tőke fabrikálásának ez a módszere elvesztette talaját – az áruk szállítási ideje megrövidült.

S amióta a távíró még ugyanaznap közli az angol üzletemberrel az indiai piac állását, az indiai kereskedővel pedig az angol piac állását, ez a módszer teljesen lehetetlenné vált. – *F. E.*}

III. A következő a már idézett „Commercial Distress" 1847–48. jelentésben olvasható: „1847 áprilisának utolsó hetében az Angol Bank jelezte a Royal Bank of Liverpoolnak, hogy az utóbbival lebonyolított leszámítolási üzletét mostantól kezdve felére csökkenti. Ez a közlés igen rossz hatást tett, mert a fizetéseket Liverpoolban az utóbbi időben sokkal inkább váltókkal, semmint készpénzben eszközölték; s mert a kereskedők, akik rendszerint sok készpénzt vittek be a bankba, hogy azzal elfogadványaikat kifizessék, az utóbbi időben csak váltókat tudtak hozni, mert ők is ezt kaptak gyapotjukért és más termékeikért. Ez igen elterjedt és megnehezítette az üzletet. Az elfogadványokat, amelyeket a bank ki kellett hogy fizessen a kereskedőknek, többnyire külföldön intézvényezték s eddig többnyire a termékekért kapott fizetéssel nyertek kiegyenlítést. A váltók, amelyeket a kereskedők a korábbi készpénz helyett most hoztak, különböző lejárati idejűek és különfélék voltak, jelentős számú bankváltó 3 hónapi lejárattal, zömük gyapot ellenében kiállított váltó. Ezeken a váltókon, ha bankváltók voltak, londoni bankárok szerepeltek elfogadóként, máskülönben pedig mindenféle kereskedők. braziliai, amerikai, kanadai, nyugat-indiai stb. cégek... A kereskedők a váltókat nem egymásra intézvényezték, hanem a belföldi ügyfelek, akik Liverpoolban vásároltak termékeket, azokért londoni bankokra, vagy más londoni cégekre, vagy akárki másra kiállított váltókkal fizettek. Az Angol Bank bejelentése oda vezetett, hogy az eladott külföldi termékek ellenében kiállított váltók lejárati idejét, amely különben gyakran meghaladta a három hónapot, megrövidítették." (26–27. old.)

Az 1844–47-es virágzási periódus Angliában, mint fentebb rámutattunk, összefonódott az első nagyarányú vasúti szédelgéssel. Ennek az üzletre gyakorolt általános hatásáról az idézett jelentés a következőket mondja: „1847 áprilisában szinte valamennyi kereskedőcég kezdte üzletét többé-kevésbé kiéheztetni (to starve their business) azáltal, hogy kereskedelmi tőkéje egy részét vasutakba fektette." (41., 42. old.) – „A vasúti részvényekre kölcsönöket is vettek fel magas kamatlábbal, például 8%-kal, magánembereknél, bankároknál és biztosítótársaságoknál." (66–67. old.) „A vasutakra folyósított ily nagy előlegek viszont arra indították ezeket a cégeket, hogy váltóleszámítolás révén túl sok tőkét vegyenek fel a bankoktól saját üzletük továbbvitelére." (67. old.) – (Kérdés:) „Állítja-e, hogy a vasúti részvényekre történt befizetések sokban hozzájárultak ahhoz a nyomottsághoz, amely" {a pénzpiacon 1847} „áprilisban és októberben uralkodott?" (Felelet:)

„Azt hiszem, hogy áprilisban aligha járultak hozzá valamivel a nyomottsághoz. Véleményem szerint áprilisig és talán egészen a nyár derekáig a befizetések a bankárokat inkább erősítették, mint gyengítették. Mert a pénz valóságos felhasználása korántsem történt olyan gyorsan, mint a befizetés; ennek következtében a legtöbb banknak az év elején meglehetősen nagy összegű vasúti alap volt a kezében." {Ezt számos bankár vallomása megerősíti az 1848–57. évi C. D.-ben.} „A nyár folyamán ez fokozatosan leolvadt, s december 31-én lényegesen kisebb volt. Az októberi nyomás egyik oka az volt, hogy a bankok kezében levő vasúti alapok fokozatosan fogytak; április 22. és december 31. között a kezünkben levő vasúti egyenlegek $^1/_3$-dal csökkentek. A vasúti befizetések egész Nagy-Britanniában ilyen hatással jártak; lassanként lecsapolták a bankok letéteit." (43–44. old.) – Samuel Gurney (a hírhedt Overend, Gurney & Co. cég főnöke) is azt mondja: „1846-ban sokkal nagyobb volt a tőkekereslet vasutak számára, ez azonban nem emelte a kamatlábat. A kis összegek nagyobb tömegekké sűrűsödtek s e nagy tömegek piacunkon felhasználódtak; úgyhogy egészében véve a hatás az volt, hogy több pénzt dobtak a City pénzpiacára, nem pedig az, hogy pénzt vontak ki." (159. old.)

A. Hodgson, a Liverpool Joint Stock Bank igazgatója rámutat arra, mennyire alkothatják váltók a bankárok tartalékát: „Az volt a szokásunk, hogy valamennyi letétünk legalább $^9/_{10}$ részét s az összes pénzt, amit másoktól kaptunk, napról napra lejáró váltók formájában őrizzük tárcánkban . . . olyannyira, hogy a válság idején a naponta lejáró váltók összege csaknem egyenlő volt a naponta velünk szemben támasztott fizetési követelésekkel." (53. old.)

Spekulációs váltók. – 5092. sz. „Főleg kik voltak az elfogadók" (az eladott gyapot ellenében kiállított) „váltókon?" {R. Gardner, az e műben többször említett pamutgyáros válasza:} „Áruügynökök; a kereskedő gyapotot vásárol, átadja egy ügynöknek, erre az ügynökre váltót intézvényez s azt leszámítoltatja." – 5094. sz. „S ezek a váltók a liverpooli bankokhoz kerülnek s ott leszámítolják őket? – Igen, oda és máshova is... Ha ez a hitelnyújtás, amelyet főleg liverpooli bankok engedélyeztek, nem lett volna, akkor véleményem szerint a gyapot fontja a múlt évben 1 $^1/_2$ pennyvel vagy 2 pennyvel olcsóbb lett volna." – 600. sz. „Ön azt mondta, hogy rengeteg váltó volt forgalomban, amelyet spekulánsok intézvényeztek liverpooli gyapotügynökökre; vonatkozik ugyanez azokra az előlegekre, amelyeket Ön más gyarmati termékek – nem gyapot – ellenében kiállított váltókra nyújtott?" – {A. Hodgson, liverpooli bankár:} „Mindenfajta gyarmati termékre vonatkozik, de különösen gyapotra." – 601. sz. „Ön mint bankár igyekszik ma-

gától távol tartani az ilyenfajta váltókat? – Egyáltalában nem; teljesen törvényes váltóknak tekintjük őket, ha mennyiségük mérsékelt... Az ilyenfajta váltókat gyakran meghosszabbítják."

Szédelgés a kelet-indiai és kínai piacon 1847-ben. – Charles Turner (az egyik vezető kelet-indiai cég főnöke Liverpoolban): „Mindnyájan ismerjük azokat az eseteket, amelyek a Mauritius felé irányuló üzlettel és más hasonló üzletekkel kapcsolatban történtek. Az ügynökök megszokták, hogy ne csak már megérkezett árukra vegyenek fel előleget, az ezen áruk ellenében intézvényezett váltók fedezésére, ami teljesen rendjén való, és ne csak fuvarlevelekre ... hanem előlegeket vettek fel még hajóra sem rakott, és néhány esetben még le sem gyártott termékre. Én például egy alkalommal Kalkuttában váltókat vásároltam 6000–7000 £-ért; a váltókra befolyt összeg Mauritiusra ment, hogy ott a cukornádültetést mozdítsa elő; a váltók Angliába kerültek s több mint a felét megóvatolták; amikor pedig a cukorszállítmányok, amelyekből e váltókat ki kellett volna fizetni, végre megérkeztek, kiderült, hogy ezt a cukrot már elzálogosították harmadik személyeknek, még mielőtt hajóra rakták, sőt valójában szinte mielőtt kifőzték." (78. old.) „A kelet-indiai piacra menő árukat most készpénzzel kell kifizetni a gyárosnál; ez azonban nem sokat tesz, mert ha a vevőnek némi hitele van Londonban, akkor Londonra váltót intézvényez és leszámítoltatja Londonban, ahol a leszámítolási kamatláb most alacsony; a gyárost az így kapott pénzzel fizeti ki ... legalább egy évbe telik, míg valaki, aki Indiába árut küld, a kiegyenlítést onnan megkapja... Valaki, aki 10 000 vagy 15 000 £-gel bekapcsolódik az indiai üzletbe, jelentős összegű hitelt szerez magának egy londoni cégnél; ennek a cégnek 1%-ot ad és váltókat intézvényez rá, azzal a feltétellel, hogy az Indiába küldött árukért befolyó összeget e londoni cégnek küldik el; közben pedig a két fél hallgatólagosan egyetért abban, hogy a londoni cégnek nem kell valóságos készpénzelőleget nyújtania, azaz a váltókat meghosszabbítják, amíg a befolyó összegek megérkeznek. A váltókat Liverpoolban, Manchesterben, Londonban számították le, néhány közülük skót bankok birtokában van." (79. old.) – 786. sz. „Egy londoni ház nemrégiben csődbe került; a könyvek átvizsgálásánál a következők derültek ki: van egy manchesteri cég s egy másik Kalkuttában, ezek 200 000 £ hitelt nyitottak a londoni háznál; azaz e manchesteri cég üzletfelei, akik Glasgow-ból és Manchesterből bizományi árut küldtek a kalkuttai cégnek, 200 000 £ erejéig váltókat intézvényeztek a londoni házra; egyúttal megállapodtak, hogy a kalkuttai cég is 200 000 £-et intézvényez a londoni házra; ezeket a váltókat Kalkuttában eladták, a befolyó összegért más váltókat vásároltak, s ezeket Londonba küldték, hogy az ottani ház számára lehetővé tegyék a Glasgow

vagy Manchester által intézvényezett első váltók kifizetését. Ily módon ezzel az egy üzlettel 600 000 £ váltót segítettek világra." – 971. sz. „Jelenleg, ha valamelyik kalkuttai cég hajórakományt vásárol" {angliai rendeltetéssel} „s azt londoni üzletfeleire intézvényezett saját váltóival fizeti ki, a fuvarleveleket pedig ideküldi, akkor ezeket a fuvarleveleket rögtön arra használhatja, hogy a Lombard Streeten előlegeket vegyen fel, vagyis nyolc hónapig használhatja a pénzt, mielőtt üzletfeleinek ki kell fizetnie a váltót."

IV. 1848-ban ülésezett a Felsőház egy titkos bizottsága, hogy megvizsgálja az 1847. évi válság okait. A bizottság előtt tett tanúvallomásokat azonban csak 1857-ben hozták nyilvánosságra. („Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the House of Lords appointed to inquire into the Causes of Distress etc.", 1857; C. D. 1848–57. címen idézve.) Lister úr, a Union Bank of Liverpool igazgatója, többek között a következőket mondta a bizottság előtt:

2444. „1847 tavaszán a hitelt a kelleténél jobban kibővítették ... mert üzletemberek kivonták tőkéjüket üzletükből, vasutakba fektették, s mégis régi terjedelmében akarták továbbfolytatni az üzletet. Eleinte valószínűleg azt hitte mindegyik, hogy a vasúti részvényeket profittal adhatja el s így pótolhatja a pénzt üzletében. Talán úgy találta, hogy ez nem lehetséges és üzletvitelében hitelt vett igénybe ott, ahol azelőtt készpénzzel fizetett. Ebből eredt a hitelkibővítés."

2500. „Ezeket a váltókat, amelyeknél az átvevő bankok veszteségeket szenvedtek, főleg gabona vagy gyapot ellenében állították ki?... Mindenfajta termék, gabona, gyapot, cukor és mindenféle külföldi termék ellenében. Akkoriban szinte egyetlen áru sem volt, talán az olajat kivéve, amelynek ára ne csökkent volna." – 2506. „Az ügynök, aki váltót fogad el, nem fogadja el anélkül, hogy kellőképpen ne fedezné magát, még annak az árunak az árcsökkenésével szemben is, amely fedezetül szolgál."

2512. „Termékek ellenében kétféle váltót intézvényeznek. Az első fajtához tartozik az eredeti váltó, amelyet tengerentúlról intézvényeznek az importőrre... Az ilyen, termékek ellenében intézvényezett váltók gyakran lejárnak, mielőtt a termékek megérkeznének. Ezért a kereskedő, ha nincs elég tőkéje és az áru megérkezik, kénytelen azt az ügynöknél elzálogosítani, míg eladhatja. Ekkor a liverpooli kereskedő az ügynökre rögtön egy másfajta váltót intézvényez, amelynek biztosítéka a szóban forgó áru ... ezután már a bankár dolga megbizonyosodni, megvan-e az áru az ügynöknél s mennyit előlegezett rá. Hogy veszteség esetén kára megtérüljön, meg kell győződnie arról, van-e az ügynöknek fedezete."

2516. „Külföldről is kapunk váltókat... Valaki a tengerentúl Angliára

szóló váltót vásárol és azt elküldi egy angol cégnek; a váltón nem lehet látni, hogy körültekintően vagy meggondolatlanul intézvényezték-e, hogy terméket képvisel-e vagy levegőt."

2533. „Ön azt mondotta, hogy csaknem mindenfajta külföldi terméket nagy veszteséggel adtak el. Úgy gondolja, ez annak volt a következménye, hogy e termékekkel jogosulatlan spekulációt folytattak? — A veszteség abból származott, hogy igen nagy volt a behozatal s nem volt megfelelő fogyasztás, amely felszívta volna. A fogyasztás szemlátomást igen jelentékenyen csökkent." — 2534. „Októberben ... termékeket szinte lehetetlen volt eladni."

Hogy a krach tetőpontján általános sauve qui peut [meneküljön, aki tud] alakul ki, erről beszél ugyanebben a jelentésben egy elsőrangú szakértő, a minden hájjal megkent érdemes quaker, Samuel Gurney, az Overend, Gurney & Co. főnöke: 1262. „Ha pánik uralkodik, az üzletember nem azon töri a fejét, milyen magasan fektetheti be bankjegyeit, vagy hogy kincstárjegyei és háromszázalékos kötvényei eladásánál 1 vagy 2%-ot veszít-e. Ha megszállja a rémület, mit sem törődik nyereséggel vagy veszteséggel; biztonságba helyezi önmagát, a világ pedig tegyen amit akar."

V. Két piac kölcsönös túltelítéséről Alexander úr, a kelet-indiai üzletben tevékeny kereskedő, a banktörvényekkel foglalkozó 1857. évi alsóházi bizottság (B. C. 1857. címen idézve) előtt a következőket mondja: 4330. „Ez idő szerint, ha Manchesterben 6 shillinget kiadok, 5 shillinget kapok vissza Indiában; ha Indiában 6 shillinget adok ki, 5 shillinget kapok vissza Londonban." Úgyhogy Anglia az indiai piacot, India pedig ugyanilyen mértékben az angol piacot telítette túl. S ez 1857 nyarán történt, alig 10 évvel 1847 keserű tapasztalatai után!

Huszonhatodik fejezet

Pénztőke felhalmozódása; ennek hatása a kamatlábra

„Angliában pótlólagos gazdagság állandó felhalmozása folyik, amelynek az a tendenciája, hogy végül pénzformát öltsön. De a pénzszerzés vágya után következő legégetőbb vágy az, hogy a pénztől ismét megszabaduljanak valamiféle olyan befektetés révén, amely kamatot vagy profitot hoz; mert a pénz mint pénz nem hoz semmit. Ezért ha fölös tőkének ezzel a folytonos áramlásával egyidejűleg nem megy végbe e tőke alkalmazási mezejének fokozatos és elegendő bővülése, akkor szükségképpen a befektetést kereső pénz periodikus felhalmozódásainak vagyunk kitéve, amelyek a körülményektől függően nagyobb vagy kisebb jelentőségűek. Évek hosszú során át az államadósság volt a fő eszköz Anglia fölös gazdagságának felszívására. Amióta ez 1816-ban elérte maximumát és többé már nincs felszívó hatása, minden évben legalább 27 milliónyi összeg akadt, amely más befektetési alkalmat keresett. Ezenkívül különböző tőkevisszafizetések történtek... Olyan vállalkozások, amelyeknek kivitelezése nagy tőkét kíván meg s amelyek időről időre levezetik a nem-foglalkoztatott tőke feleslegét ... legalábbis a mi országunkban feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy lecsapolják a társadalom fölös gazdagságának periodikus felhalmozódásait, amelyek a szokásos befektetési ágakban képtelenek helyet találni." („The Currency Theory Reviewed", London 1845, 32–34. old.) Az 1845-ös évről ugyanitt ez olvasható: „Igen rövid periódus alatt az árak a depresszió legmélyebb pontjáról magasba szöktek ... a háromszázalékos államadósság csaknem parin [névértékén] áll ... az Angol Bank pincéiben levő arany minden régebben ott raktározott összeget felülmúl. A különféle részvények olyan árakon állnak, amelyek szinte minden esetben példátlanok, s a kamatláb oly mélyre süllyedt, hogy csaknem névlegessé vált... Mindez azt bizonyítja, hogy most megint a nem-foglalkoztatott gazdagság súlyos felhalmozódása áll fenn Angliában, hogy megint a spekulációs túlfűtöttség periódusához közeledünk." (I. m. 36. old.)

„Bár az aranybehozatal nem biztos jele a külkereskedelmi nyereségnek, mégis ezen aranybehozatal egy része, más magyarázat híján, prima facie [nyilvánvalóan] ilyen profitot képvisel." (*J. G. Hubbard*: „The Currency and the Country", London 1843, 40–41. old.) „Tegyük fel, hogy a tartósan jó üzlet, előnyös árak és elégséges pénzforgalom periódusában egy rossz termés 5 millió arany kivitelére és ugyanezen összegért gabona behozatalára adna alkalmat. A forgalom" {azaz, mint mindjárt látni fogjuk, nem a forgalmi eszközök, hanem a nem-foglalkoztatott pénztőke – *F. E.*} „ugyanezzel az összeggel csökken. Magánemberek birtokában lehet még ugyanennyi forgalmi eszköz, de a kereskedők letétei a bankjaiknál, a bankok egyenlegei pénzügynökeiknél és a bankok pénztári tartalékai mind csökkennek és a nem-foglalkoztatott tőke összegének ez a csökkenése azzal a közvetlen következménnyel jár, hogy a kamatláb emelkedik, például 4%-ról 6%-ra. Minthogy az üzlet egészséges, a bizalom nem rendül meg, de a hitelt magasabbra értékelik." (I. m. 42. old.) „Ha az áruk ára általánosan csökken, akkor a fölös pénz megszaporodott letétek formájában a bankokhoz áramlik vissza, a nem-foglalkoztatott tőke fölöslege a minimumra csökkenti a kamatlábat, s ez a helyzet addig tart, amíg magasabb árak vagy üzleti megélénkülés a szunnyadó pénzt szolgálatba nem állítja, vagy amíg külföldi értékpapírokba vagy külföldi árukba történő befektetés révén fel nem szívódik." (68. old.)

Az alábbi kivonatok ismét a C. D. 1847–48. című parlamenti jelentésből valók. – Az 1846–47. évi rossz termés és éhínség következtében nagyarányú élelmiszer-behozatalra volt szükség. „Ezért a behozatal erősen meghaladta a kivitelt... Ezért a bankoknál jelentős pénzkiáramlás volt, a leszámítoló ügynököket pedig nagyobb számban keresték fel emberek leszámítolandó váltókkal; az ügynökök kezdték gondosabban megvizsgálni a váltókat. Az eddig nyújtott hiteleket igen komolyan megszorították, s a gyengébb cégek némelyike csődbe jutott. Azok, amelyek teljesen a hitelre hagyatkoztak, tönkrementek. Ez növelte a már korábban érezhető nyugtalanságot; a bankárok és mások is észrevették, hogy már nem számíthatnak ugyanolyan biztosan arra, mint azelőtt, hogy váltóikat és más értékpapírjaikat átváltoztathatják bankjegyekre s így teljesíthetik kötelezettségeiket; a hitelnyújtást még jobban megszorították s gyakran kereken megtagadták; sok esetben elzárták bankjegyeiket, hogy a jövőben fedezetül szolgáljanak saját kötelezettségeikre; legszívesebben egyáltalán nem adták ki őket a kezükből. A nyugtalanság és a zavar napról napra fokozódott, s Lord John Russell levele nélkül bekövetkezett volna az általános csőd." (74–75. old.) Russell levele felfüggesztette a banktörvényt. – A fent említett Charles Turner

ezt vallotta: „Nem egy cég nagy összeggel rendelkezett, de az nem volt mozgósítható. Egész tőkéjük le volt kötve mauritiusi földbirtokban, vagy indigó-, illetve cukorgyárakban. Miután egyszer 500 000–600 000 £ összegű kötelezettségeket vállaltak, nem volt mozgósítható eszközük, hogy az erre szóló váltókat kifizessék, s végül kitűnt, hogy váltóikat csak hitelük segítségével tudták fizetni, s csak addig, ameddig a hitelből futotta." (81. old.) – A már említett S. Gurney: [1664.] „Jelenleg" (1848) „korlátozzák a forgalmat és nagy pénzbőség uralkodik." – 1763. sz. „Nem hiszem, hogy tőkehiány hajtotta fel oly magasra a kamatlábat; a riadalom (the alarm) tette ezt, az, hogy nehezen lehetett bankjegyekhez jutni."

Anglia 1847-ben legalább 9 millió £ aranyat fizetett külföldre a behozott élelmiszerekért. Ebből $7\frac{1}{2}$ millió az Angol Banktól származott, $1\frac{1}{2}$ millió pedig más forrásokból. (301. old.) – Morris, az Angol Bank kormányzója: „1847 október 23-án az állami kötvények, valamint a csatorna- és vasúti részvények értéke már 114 752 225 £-gel csökkent." (312. old.) A következő kérdést Lord G. Bentinck teszi fel és ugyanez a Morris felel: [3846.] „Nincs Önnek tudomása arról, hogy minden tőke, akár értékpapírokba, akár bármiféle termékekbe fektették, ugyanilyen módon elértéktelenedett, hogy nyersanyagot – nyersgyapotot, nyersselymet, nyersgyapjút – szállítottak a kontinensre ugyanilyen potom árakon s hogy cukrot, kávét és teát kényszereladások révén kótyavetyéltek el? – Elkerülhetetlen volt, hogy a nemzet jelentős áldozatot ne hozzon az aranykiáramlás ellensúlyozására, amelyet a hatalmas élelmiszer-behozatal okozott. – Nem gondolja-e, hogy jobb lett volna hozzányúlni a bank pénzszekrényeiben fekvő 8 millió £-hez, mint azzal próbálkozni, hogy az aranyat ilyen áldozatok árán szerezzük vissza? – *Nem, nem gondolom.*" – Most e hősiesség kommentárja. Disraeli vizsgáztatja W. Cotton urat, az Angol Bank igazgatóját és volt kormányzóját. „Milyen osztalékot kaptak 1844-ben a bank részvényesei? – 7%-ot arra az évre. – S az 1847. évi osztalék? – 9%. – A bank fizeti részvényeseinek jövedelemadóját a folyó évben? – Igen. – 1844-ben is így volt? – Nem.[83] – Akkor hát ez a banktörvény" (az 1844. évi) „erősen a részvényesek érdekében hatott... Az eredmény tehát az, hogy az új törvény bevezetése óta a részvényesek osztaléka 7%-ról 9%-ra emelkedett s ezenkívül most a jövede-

[83] Azaz korábban először megállapították az osztalékot, s aztán a kifizetésnél levonták ebből az egyes részvényes jövedelemadóját; 1844 után azonban először kifizették a bank összprofitjából az adót, s aztán osztották szét az osztalékot „free of income tax" [jövedelemadómentesen]. Ugyanazok a névleges százalékok tehát az utóbbi esetben az adó összegével magasabbak. – *F. E.*

lemadót a bank fizeti, míg korábban a részvényeseknek kellett fizetniök? – *Ez teljesen igaz.*" (4356–4361. sz.)

A bankokban az 1847. évi válság alatt végbement kincsképződésről Pease úr, vidéki bankár, ezt mondja: 4605. „Minthogy a bank kénytelen volt kamatlábát mind jobban emelni, általánossá vált az aggodalom; a vidéki bankok növelték a birtokukban levő aranymennyiséget, valamint bankjegykészletüket; és sokan közülünk, akik rendszerint talán csak néhány száz fontot szoktak maguknál tartani aranyban vagy bankjegyekben, most rögtön ezreket halmoztak fel a pénzszekrényekben és polcaikon, mert nagy bizonytalanság uralkodott a leszámítolás és a váltók piaci forgóképessége tekintetében, s így általános kincsfelhalmozás következett be." A bizottság egyik tagja megjegyzi: 4691. „Bármi volt is tehát az ok az utóbbi 12 évben, az eredmény mindenesetre inkább kedvezett a zsidóknak és a pénzkereskedőknek, mint általában a termelő osztálynak."

Hogy mennyire kihasználja a pénzkereskedő a válság idejét, arról Tooke kijelenti: „1847-ben a warwickshire-i és staffordshire-i fémiparban igen sok árumegrendelést visszautasítottak, mert a kamatláb, amelyet a gyárosnak váltói leszámítolásáért fizetnie kellett, több lett volna, mint az egész profitja." (5451. sz.)

Nézzünk most egy másik, már korábban idézett parlamenti jelentést: „Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857" (a továbbiakban mint B. C. 1857. idézve). Itt Norman urat, az Angol Bank igazgatóját és a currency-elv* híveinek egyik szellemóriását a következőképpen hallgatják ki:

3635. „Ön azt mondta, hogy véleménye szerint a kamatláb nem a bankjegyek tömegétől, hanem a tőke keresletétől és kínálatától függ. Szíveskedjék megmondani, mit ért »tőkén«, bankjegyeken és fémpénzen kívül? – Azt hiszem, a »tőke« szokásos meghatározása ez: A termelésben használt áruk vagy szolgálatok." – 3636. „A »tőke« szón valamennyi árut érti, ha kamatlábról beszél? – Valamennyi árut, amelyet a termelésben használnak." – 3637. „Mindezt beleveszi a »tőke« szóba, ha kamatlábról beszél? – Igen. Tegyük fel, egy pamutgyárosnak gyapotra van szüksége gyára számára; ezt valószínűleg úgy szerzi meg, hogy bankárjától előleget vesz fel, az így kapott bankjegyekkel Liverpoolba megy és ott vásárol. Amire valójában szüksége van, az a gyapot, a bankjegyekre vagy az aranyra nincs szüksége, kivéve mint eszközökre, hogy a gyapotot megkapja. Vagy arra kellenek az eszközök, hogy munkásait fizethesse, akkor megint bankjegyeket vesz kölcsön, s munkásai bérét ezekkel a bankjegyekkel fizeti: a munkásoknak viszont táplálékra és lakásra van szükségük, s a pénz az eszköz, hogy azt kifizessék."

– 3638. „De a pénzért kamatot fizetnek? – Igen, elsősorban; de vegyen egy másik esetet. Tegyük fel, a gyáros hitelre veszi a gyapotot, anélkül hogy a banktól előleget kérne; akkor a készpénzár és a hitelezés esetén lejáratkor fizetendő ár közti különbség a kamat mércéje. Kamat akkor is létezne, ha egyáltalában nem volna pénz."

Ez az önelégült zagyvaság teljesen méltó a currency-elv eme oszlopához. Először a zseniális felfedezés, hogy a bankjegyek vagy az arany – eszközök valaminek a megvásárlására, s hogy nem önmagukért kérik kölcsön őket. S ebből szerinte az következik, hogy a kamatlábat szabályozza – mi is? Az áruk kereslete és kínálata, amiről eddig csak azt tudtuk, hogy az áruk piaci árát szabályozza. Az áruk változatlan piaci árával azonban egészen különböző kamatlábak járhatnak együtt. – De vizsgáljuk tovább ezt a ravaszságot. Arra a helyes megjegyzésre: „De a pénzért kamatot fizetnek", amely természetesen magában foglalja a kérdést: Mi köze a kamatnak, amelyet az árukkal egyáltalán nem kereskedő bankár kap meg, ezekhez az árukhoz? S nem egyenlő kamatlábra kapnak-e pénzt olyan gyárosok, akik azt egészen különböző piacokon költik el, tehát olyan piacokon, ahol a termelésben használt áruk keresletének és kínálatának egészen különböző a viszonya? – Erre a kérdésre ez a fennkölt lángész azt feleli, hogy ha a gyáros a gyapotot hitelre vásárolja, „akkor a készpénzár és a hitelezés esetén lejáratkor fizetendő ár közti különbség a kamat mércéje". Fordítva. A kamat fennálló rátája – amelynek szabályozását a lángész Normannak meg kellene magyaráznia – a mércéje a készpénzár és a hitelezés esetén a lejáratkor kifizetendő ár közti különbségnek. Először is a gyapotot el kell adni készpénzárán, ezt pedig a piaci ár határozza meg, amelyet viszont a kereslet és kínálat állása szabályoz. Mondjuk az ár = 1000 £. Ezzel a gyáros és a gyapotügynök közötti üzlet meg van kötve, már ami a vételt és eladást illeti. Most ehhez egy másik üzlet járul. Ez a kölcsönadó és a kölcsönvevő közötti üzlet. A gyárosnak előlegezik az 1000 £ értéket gyapotban, s mondjuk három hónap elteltével pénzben kell visszafizetnie. S az 1000 £ háromhónapi kamata, amelyet a kamat piaci rátája határoz meg, alkotja azután a készpénzár fölötti felárat. A gyapot árát a kereslet és kínálat szabja meg. De az 1000 £ gyapotérték három hónapra való előlegezésének az árát a kamatráta határozza meg. S az, hogy maga a gyapot ily módon pénztőkévé változik, Norman úr szerint azt bizonyítja, hogy kamat akkor is létezne, ha egyáltalában nem volna pénz. Ha egyáltalán nem volna pénz, akkor mindenesetre nem volna általános kamatráta.

Először is, milyen vulgáris elképzelése a tőkének: „A termelésben használt áruk." Amennyiben ezek az áruk tőkeként szerepelnek, *áru*értéküktől

megkülönböztetett *tőke*értékük abban a profitban fejeződik ki, amelyet termelő vagy kereskedelmi felhasználásuk révén hoznak. S a profitrátának feltétlenül mindig van valami köze a megvásárolt áruk piaci árához, valamint keresletükhöz és kínálatukhoz, de még egészen más körülmények határozzák meg. S az sem kétséges, hogy a kamatrátának általában határa a profitráta. De tegyük fel, hogy Norman úr pontosan megmondja nekünk, mi szabja meg ezt a határt. Megszabja a tőke egyéb formáitól *megkülönböztetett* pénztőke kereslete és kínálata. Most tovább kérdezhetnénk: Mi határozza meg a pénztőke keresletét és kínálatát? Kétségtelen, hogy rejtett kapcsolat van a dologi tőke kínálata és a pénztőke kínálata között, s éppúgy az is, hogy az ipari tőkések pénztőkére irányuló keresletét a valóságos termelés körülményei határozzák meg. Ahelyett, hogy erről felvilágosítással szolgálna, Norman azt a bölcsességet nyilatkoztatja ki nekünk, hogy a pénztőkére irányuló kereslet nem azonos a pénzre mint olyanra irányuló kereslettel; s csak azért ezt, mert őt, Overstone-t s a currency-elv többi prófétáit titkon mindig háborgatja a rossz lelkiismeret, hogy mesterséges, törvényhozási beavatkozással tőkét akartak csinálni a forgalmi eszközből mint olyanból, s fel akarták emelni a kamatlábat.

Lássuk most Lord Overstone-t, más néven Samuel Jones Loydot, hogyan kénytelen magyarázni, miért kér 10%-ot „pénzéért", mivel az országban oly ritka a „tőke".

3653. „A kamatráta ingadozásai e két ok valamelyikéből erednek: Abból, hogy megváltozik a tőke értéke" (remek! Hiszen a tőke értéke, általánosságban szólva, éppen a kamatláb! A kamatráta megváltozása tehát itt a kamatráta megváltozásából ered. Mint korábban kimutattuk, a „tőke értékét" elméletileg sohasem fogták fel másképpen. Avagy pedig: ha Overstone úr a tőke értékén a profitrátát érti, akkor a mélyenszántó gondolkodó megintcsak oda lyukadt ki, hogy a kamatrátát a profitráta szabályozza!), „vagy abból, hogy az országban meglevő pénz mennyisége változik meg. A kamatláb valamennyi nagy – tartama vagy kilengésének foka szerint nagy – ingadozása világosan a tőke értékének változásaira vezethető vissza. E tény legmeggyőzőbb gyakorlati illusztrációja a kamatláb emelkedése 1847-ben, majd az utóbbi két évben (1855–56); a kamatláb jelentéktelenebb ingadozásai, amelyek a meglevő pénz mennyiségének változásából erednek, mind kilengési fokuk, mind tartamuk szerint kicsik. Az ilyenek gyakoriak; s minél gyakoribbak, annál hatásosabban érik el céljukat." Tudniillik az Overstone fajtájú bankárok gazdagítását. Samuel Gurney barátunk ezt igen naiv módon fejezi ki a Lordok Házának bizottsága előtt, C. D. 1848–57: 1324. „Az Ön véleménye szerint a kamatláb múlt évi nagy ingadozásai előnyösek

voltak a bankároknak és pénzkereskedőknek vagy nem? – Azt hiszem, a pénzkereskedőknek előnyösek voltak. Az üzlet minden ingadozása előnyös annak, aki érti a módját (to the knowing man)." – 1325. „Nem veszít-e a bankár végső soron mégis a magas kamatlábon annak következtében, hogy legjobb ügyfelei elszegényednek? – Nem, véleményem szerint ez a hatás nem áll fenn érezhető mértékben." – Voilà ce que parler veut dire. [Erről van hát szó.]

Arra, hogyan befolyásolja a kamatlábat a meglevő pénz mennyisége, még visszatérünk. De már most meg kell jegyeznünk, hogy Overstone itt megint összecseréli a dolgokat. A pénztőkére irányuló kereslet 1847-ben (október előtt nem okozott gondot a pénzszűke, a „meglevő pénz mennyisége", ahogy fentebb nevezte) különböző okok miatt növekedett meg. Gabonadrágulás, emelkedő gyapotárak, a cukor eladhatatlansága túltermelés miatt, vasúti spekuláció és összeomlás, a külföldi piacok túltelítettsége pamutárukkal, a fentebb leírt erőltetett kivitel Indiába és erőltetett behozatal Indiából puszta váltónyargalás céljára. Mindezek a dolgok, az ipari túltermelés csakúgy, mint a mezőgazdasági termelés elégtelensége, tehát egészen különböző okok, megnövelték a pénztőke, azaz a hitel és pénz iránti keresletet. A pénztőke iránti kereslet megnövekedésének az oka magának a termelési folyamatnak a menetében rejlett. De bármi volt is az ok, a *pénztőke* iránti kereslet volt az, ami a kamatlábat, a pénztőke értékét növelte. Ha Overstone azt akarja mondani, hogy a pénztőke értéke azért emelkedett, *mert* emelkedett, ez tautológia. Ha azonban „a tőke értékén" itt a profitráta emelkedését mint a kamatláb emelkedésének okát érti, akkor mindjárt kiderül, hogy ez az állítás helytelen. A pénztőke iránti kereslet és ezért „a tőke értéke" emelkedhet, noha a profit süllyed; mihelyt a pénztőke viszonylagos kínálata csökken, „értéke" emelkedik. Overstone azt akarja bebizonyítani, hogy az 1847. évi válságnak s az azt kísérő magas kamatrátának semmi köze nem volt „a meglevő pénz mennyiségéhez", vagyis az őáltala sugalmazott 1844. évi banktörvény rendelkezéseihez; holott valójában volt köze hozzá, amennyiben a banktartalék kimerülésétől való félelem – Overstone szüleménye – az 1847–48. évi válságot pénzpánikkal tetézte. De itt nem ez a kérdés. Pénztőkeínség állt fenn, amelyet a meglevő eszközökhöz képest túlzott nagyságú műveletek okoztak, s amelyet az robbantott ki, hogy a rossz termés, a túlzott vasúti befektetések, a főleg pamutárukban való túltermelés, az indiai és kínai üzleti szédelgés, spekuláció, túl sok cukor behozatala stb. következtében az újratermelési folyamatban zavarok jelentkeztek. Amikor a gabona quarterje 60 shillingre zuhant, azoknak az embereknek, akik még 120-ért vásárolták, az a 60 shilling hiányzott, amellyel túlfizették,

s a gabonára felvett ennek megfelelő lombardhitel. Egyáltalán nem bankjegyhiány akadályozta meg őket abban, hogy gabonájukat a régi, 120 shillinges áron váltsák át pénzre. Ugyanez volt a helyzet azoknál, akik túl sok cukrot hoztak be, úgyhogy ez azután szinte eladhatatlanná vált. Ugyanez volt a helyzet azoknál az uraknál is, akik forgótőkéjüket (floating capital) vasutakban kötötték le és a „rendes" üzletükben való pótlásához hitelre hagyatkoztak. Mindez Overstone számára úgy fejeződik ki, mint „pénze megnövekedett értékének erkölcsi érzete (a moral sense of the enhanced value of his money)". De a pénztőke e megnövekedett értékének a másik oldalon közvetlenül a reális tőke (árutőke és termelőtőke) csökkent pénzértéke felelt meg. Az egyik formában levő tőke értéke emelkedett, mert a másik formában levő tőke értéke süllyedt. Overstone azonban különböző tőkefajták e két értékét az egyáltalában-való tőke egyetlen értékével igyekszik azonosítani, éspedig úgy, hogy mindkettővel szembeállítja a forgalmi eszközben, a meglevő pénzben való hiányt. De pénztőke ugyanazon összegét forgalmi eszközök igen különböző tömegeivel lehet kölcsönadni.

Vegyük most szemügyre Overstone 1847-re vonatkozó példáját. A hivatalos bankkamatláb januárban 3–$3^1/_2$ % volt, februárban 4–$4^1/_2$ %, márciusban többnyire 4%, áprilisban (pánik) 4–$7^1/_2$ %, májusban 5–$5^1/_2$ %, júniusban általában 5%, júliusban 5%, augusztusban 5–$5^1/_2$ %, szeptemberben 5%, kis, $5^1/_4$, $5^1/_2$, 6%-ig terjedő eltérésekkel. Októberben 5, $5^1/_2$, 7%, novemberben 7–10%, decemberben 7–5%. Ebben az esetben a kamat azért emelkedett, mert a profitok csökkentek s az áruk pénzértéke erősen süllyedt. Ha tehát Overstone itt azt mondja, hogy a kamatláb 1847-ben azért emelkedett, mert a tőke értéke növekedett, akkor a tőke értékén itt csak a pénztőke értékét értheti, a pénztőke értéke pedig éppen a kamatláb és semmi egyéb. De később kibújik a szög a zsákból, s a tőke értékét a profitrátával azonosítja.

Ami az 1856-ban fizetett magas kamatlábat illeti, Overstone valóban nem tudta, hogy ez részben annak a tünete volt, hogy felszínre került a hitelnyargalóknak az a fajtája, amely a kamatot nem a profitból, hanem idegen tőkéből fizeti; alig pár hónappal az 1857-es válság előtt azt állította, hogy „az üzlet teljesen egészséges".

A továbbiakban ezt mondotta: 3722. „Szerfelett téves az az elképzelés, hogy az üzleti profitot a kamatláb emelkedése megsemmisíti. Először is, a kamatláb emelkedése ritkán tart huzamosabb ideig; másodszor, ha huzamosabb ideig tart és jelentékeny, akkor ez lényegében a tőke értékének emelkedése, és miért emelkedik a tőke értéke? Mert a profitráta emelkedett." Itt tehát végre megtudjuk, mi az értelme a „tőke értéke" kifejezésnek.

Egyébként előfordulhat, hogy a profitráta hosszabb időn át magas marad, de a vállalkozói haszon süllyed és a kamatláb emelkedik, úgyhogy a kamat elnyeli a profit legnagyobb részét.

3724. „A kamatláb emelkedése országunk kereskedelme nagy bővülésének és a profitráta nagyfokú emelkedésének volt a következménye; s ha arról panaszkodnak, hogy a kamatláb emelkedése szétrombolja ugyanazt a két dolgot, amelyek saját okai voltak, akkor ez logikai képtelenség és az ember nem tudja, mit szóljon hozzá." – Ez éppoly logikus, mintha azt mondaná: A profitráta emelkedése az áruárak spekuláció révén előállott emelkedésének volt a következménye, s ha arról panaszkodnak, hogy az áremelkedés szétrombolja saját okát, tudniillik a spekulációt, akkor ez logikai képtelenség stb. Hogy egy dolog végül is szétrombolhatja saját okát, az csak a magas kamatlábba szerelmes uzsorás számára logikai képtelenség. A rómaiak nagysága oka volt hódításaiknak, és hódításaik szétrombolták nagyságukat. A gazdagság oka a fényűzésnek, s a fényűzés rombolóan hat a gazdagságra. Micsoda ravasz kópé! A mai polgári világ agyalágyultságát mi sem jellemzi jobban, mint az a tisztelet, amelyet a milliomosnak, ennek a trágyadombarisztokratának a „logikája" egész Angliában keltett. Egyébként, ha a magas profitráta és az üzlet kibővülése lehet is oka magas kamatlábnak, ezért még a magas kamatláb semmiképpen nem oka magas profitnak. S a kérdés éppen az, hogy ez a magas kamat (ahogy a válságban valóban kiderült) nem tartott-e tovább, sőt nem hágott-e csúcspontjára, miután a magas profitráta már régen jobblétre szenderült.

3718. „Ami a leszámítolási kamatláb nagy emelkedését illeti, ez a körülmény kizárólag a tőke megnövekedett értékéből származik, s a tőke e megnövekedett értékének okát azt hiszem mindenki teljes világossággal felfedezheti. Már megemlítettem azt a tényt, hogy ama 13 év alatt, amelynek során ez a banktörvény hatályban volt, Anglia kereskedelme 45 millió £-ről 120 millióra növekedett. Gondoljuk el, hogy ez az egyszerű számadat mennyi eseményt foglal magában; vegyük figyelembe a tőke iránti roppant keresletet, amellyel a kereskedelem ilyen óriási megnövekedése együtt jár, s vegyük figyelembe egyúttal, hogy e nagy kereslet kielégítésének természetes forrását, vagyis az ország évi megtakarításait az utóbbi három-négy évben hasznot nem hajtó kiadásokra, hadicélokra tékozolták. Bevallom, meglep, hogy a kamatláb nem emelkedett még sokkal magasabbra; vagy más szavakkal, meglep, hogy e hatalmas műveletek következtében nem sokkal hevesebb még a tőkehiány, mint amilyet Önök már tapasztaltak."

Mily csodásan hányja egymásra a szavakat uzsorás logikusunk! Már megint előhozakodik a tőke megnövekedett értékével! Úgy látszik, azt képzeli

hogy az egyik oldalon az újratermelési folyamat e roppant kibővülése, tehát valóságos tőke felhalmozása ment végbe, a másik oldalon pedig egy „tőke" állott, amely iránt „roppant kereslet" keletkezett, hogy a kereskedelemnek ezt az óriási megnövekedését véghez lehessen vinni. Hát nem a termelésnek ez az óriási megnövekedése maga volt-e a tőkének a megnövekedése, s ha keresletet teremtett, nem teremtette-e meg egyszersmind a pénztőke kínálatát, sőt egyszersmind a megnövekedett kínálatát is? Ha a kamatláb igen magasra emelkedett, ez csak azért történt, mert a pénztőke iránti kereslet még gyorsabban növekedett, mint a kínálat, ami más szavakkal annyit jelent, hogy az ipari termelés kibővülésével kibővült e termelésnek a hitelrendszer bázisán való vitele. Más szavakkal, a valóságos ipari terjeszkedés a „hitelnyújtás" iránti megnövekedett keresletet okozott, s bankárunk szemmel láthatóan ezt az utóbbi keresletet érti a „tőke iránti roppant keresleten". Bizonyára nem pusztán a tőke iránti *kereslet* kibővülése növelte meg a külkereskedelmet 45 millióról 120 millióra. S mit ért Overstone a továbbiakban azon, amikor azt mondja, hogy az ország évi megtakarításai, amelyeket a krími háború felemésztett, alkotják e nagy kereslet kielégítésének természetes forrását? Először is, miből halmozott fel akkor Anglia 1792-től 1815-ig – pedig az a háború egészen *másfajta* volt, mint a kis krími háború? Másodszor, ha a természetes forrás kiapad, milyen forrásból fakad akkor a tőke? Mint köztudomású, Anglia nem vett fel idegen nemzeteknél kölcsönt. Ha azonban a természetes forrás mellett van mesterséges forrás is, akkor a legkellemesebb módszer lenne egy nemzet számára, hogy a természetes forrást a háborúra, a mesterséges forrást pedig az üzleti életben használja fel. Ha pedig csak a régi pénztőke volt meg, vajon magas kamatláb révén megkétszerezhette-e hatékonyságát? Overstone úr nyilván azt hiszi, hogy az ország évi megtakarításai (amelyeket azonban ebben az esetben állítólag elfogyasztottak) csakis pénztőkévé változnak. Ha azonban valóságos felhalmozás, azaz a termelés növekedése és a termelési eszközök szaporodása nem menne végbe, vajon mit használna az e termelésre szóló követelések pénzformában történő felhalmozása?

Overstone összekeveri a „tőke értékének" a magas profitrátából adódó emelkedését azzal az emelkedéssel, amely a pénztőke iránti megnövekedett keresletből következik. Ez a kereslet olyan okokból is emelkedhet, amelyek a profitrátától teljesen függetlenek. Ő maga példaként hozza fel, hogy 1847-ben a reáltőke elértéktelenedése következtében emelkedett a kereslet. Aszerint, hogy neki hogyan kényelmesebb, a tőke értékét hol a reáltőkére, hol a pénztőkére vonatkoztatja.

Banklordunk rosszhiszeműsége, korlátolt bankár-álláspontjával egye-

temben, amelyet oktatólag még ki is élez, továbbra is megmutatkozik a következőkben: 3728. (Kérdés:) „Ön azt mondotta, hogy véleménye szerint a leszámítolási kamatlábnak nincs lényeges jelentősége a kereskedő számára; volna szíves megmondani, mit tekint Ön szokásos profitrátának?" Overstone úr kijelenti, hogy erre „lehetetlen" válaszolni. – 3729. „Feltéve, hogy az átlagprofitráta 7–10%, a leszámítolási kamatlábnak 2%-ról 7 vagy 8%-ra változása nemde lényegesen kell hogy érintse a profitrátát?" (Maga a kérdés összekeveri a vállalkozói nyereség rátáját a profitrátával, s nem látja, hogy a profitráta a közös forrása kamatnak és vállalkozói nyereségnek. A kamatráta érintetlenül hagyhatja a profitrátát, de nem a vállalkozói nyereséget. Overstone felelete:) „Először is, üzletemberek nem fognak olyan leszámítolási kamatlábat fizetni, amely lényegében megfosztja őket profitjuktól; inkább beszüntetik üzletüket." (Igen, ha ezt megtehetnék anélkül, hogy tönkremennének. Amíg profitjuk magas, megfizetik a leszámítolási kamatlábat, mert akarják, mikor pedig alacsony, megfizetik, mert kénytelenek rá.) „Mit jelent a leszámítolás? Miért számítoltat le valaki váltót?... Mert nagyobb tőkére akar szert tenni." (Halte là! [Megálljunk csak!] Mert lekötött tőkéjének pénzben való visszaáramlását anticipálni akarja és el szeretné kerülni üzlete leállását. Mert esedékes fizetést kell fedeznie. Nagyobb tőkét csak akkor kíván, amikor az üzlet jól megy, vagy ha idegen tőkével spekulál, még akkor is, amikor rosszul megy. A leszámítoltatás semmiképpen sem pusztán az üzlet kibővítésének eszköze.) „S miért akar egy nagyobb tőke feletti parancsnoklásra szert tenni? Mert ezt a tőkét alkalmazni akarja; s miért akarja ezt a tőkét alkalmazni? Mert ez hasznot hajtó; de nem volna hasznot hajtó számára, ha a leszámítolási kamatláb elnyelné profitját."

A logikának ez az öntelt barátja feltételezi, hogy váltókat csak azért számitoltatnak le, hogy az üzletet kibővítsék, s az üzletet azért bővítik ki, mert hasznot hajtó. Az első feltételezés téves. A szokásos üzletember azért számítoltat le, hogy előre megkapja tőkéjének pénzformáját s ezáltal mozgásban tartsa az újratermelési folyamatot; nem azért, hogy az üzletet kibővítse vagy pótlólagos tőkét hajtson fel, hanem hogy az általa adott hitelt másoktól kapott hitellel egyenlítse ki. S ha üzletét hitel segítségével akarja kibővíteni, a váltóleszámítoltatás kevéssé lesz hasznára, hiszen ez pusztán a már kezében levő pénztőke átváltoztatása egyik formából a másikba; inkább hosszabb időre szóló szilárd kölcsönt vesz fel. Az, aki váltónyargalást művel, persze azért számítoltatja le váltóit, hogy üzletét kibővítse, hogy egyik kétes üzletet a másikkal fedezze; nem azért, hogy profitot szerezzen, hanem hogy idegen tőke birtokába jusson.

Miután Overstone úr ily módon a leszámítoltatást pótlólagos tőke köl-

csönvételével (nem pedig tőkét képviselő váltók készpénzzé való átváltoztatásával) azonosítja, nyomban hátrál, mihelyt kezdik sarokba szorítani. – 3730. (Kérdés:) „Nem kénytelenek-e a kereskedők, ha már egyszer belekezdtek az üzletbe, műveleteiket bizonyos ideig továbbfolytatni még akkor is, ha a kamatláb időlegesen emelkedik?" – (Overstone:) „Kétségtelen, hogy ha valamely egyes ügyletnél valaki magas kamatláb helyett alacsony kamatláb fejében juthat tőkével való rendelkezéshez, ebből a korlátolt nézőpontból számára ez kellemes." – Az viszont korlátlan nézőpont, ha Overstone úr „tőkén" most hirtelen csak a maga bankártőkéjét érti és ezért azt az embert, aki nála váltókat számítoltat le, tőke nélküli embernek tekinti, mert tőkéje áruformában létezik, vagy tőkéjének pénzformája egy váltó, amelyet Overstone úr más pénzformába tesz át.

3732. „Az 1844. évi banktörvényre vonatkozóan meg tudná-e mondani, nagyjából hogyan viszonyult a kamatláb a bank aranytartalékához; igaz-e az, hogy amikor az arany a bankban 9 vagy 10 millióra rúgott, a kamatláb 6–7% volt, s amikor 16 milliót ért el, a kamatláb 3–4% körül mozgott?" (A kérdező kényszeríteni akarja Overstone-t, hogy magyarázza meg a kamatlábat – amennyiben azt a bankban levő arany mennyisége befolyásolja –, a kamatlábból – amennyiben azt a tőke értéke befolyásolja.) – „Nem mondom, hogy így van ... de ha így van, akkor nézetem szerint még szigorúbb rendszabályokhoz kell folyamodnunk, mint az 1844-es; mert ha igaz volna, hogy minél nagyobb az aranykészlet, annál alacsonyabb a kamatláb, akkor e nézet alapján neki kellene látnunk, hogy az aranykészletet határtalan összegre növeljük, s akkor a kamatot 0-ra szorítanánk le." A kérdést feltevő Cayleyt e rossz tréfa nem zökkenti ki a kerékvágásból és így folytatja: 3733. „Ha így volna, s mondjuk 5 millió aranyat visszaadnának a banknak, akkor a következő 6 hónap folyamán az aranykészlet mintegy 16 millióra rúgna; föltéve, hogy a kamatláb ily módon 3–4%-ra süllyedne, hogyan lehetne akkor azt állítani, hogy a kamatláb süllyedése az üzlet erős összezsugorodásából származik? – Azt mondottam, hogy a kamatlábnak az utóbbi időben történt nagy emelkedése, nem pedig süllyedése van szoros kapcsolatban az üzlet nagy kibővülésével." – De amit Cayley mond, az a következő: Ha a kamatláb emelkedése, párosulva az aranykészlet összezsugorodásával, az üzlet kibővülésének a jele, akkor a kamatláb süllyedése, párosulva az aranykészlet megnövekedésével, az üzlet összezsugorodásának jele kell hogy legyen. Erre Overstone nem tud felelni. 3736. {Kérdés:} „Megjegyzem, Ön" (a szövegben mindig „Your Lordship" [lordságod]) „azt mondotta, a pénz eszköz arra, hogy tőkére tegyenek szert." (Ez éppen a badarság, a pénzt a tőkeszerzés eszközének felfogni; a pénz formája a tőkének.) „Az" {Angol

Bank} „aranykészletének csökkenésekor vajon nem az-e, fordítva, a nagy nehézség, hogy *tőkések* nem juthatnak pénzhez?" – {Overstone:} „Nem, nem a tőkések, hanem a nem-tőkések igyekeznek pénzt szerezni; és miért igyekeznek pénzt szerezni?... Mert a pénz révén megszerzik a tőkés tőkéje feletti parancsnoklást, hogy olyan emberek üzletét folytassák, akik nem tőkések." – Itt egyenesen kijelenti, hogy gyárosok és kereskedők nem tőkések, és hogy a tőkés tőkéje csak pénztőke. – 3737. „Tehát azok az emberek, akik váltókat intézvényeznek, nem tőkések? – Lehet, hogy a váltókat intézvényező emberek tőkések, s lehet, hogy nem." Itt megfogták.

Most megkérdezik tőle, hogy a kereskedők váltói nem azokat az árukat képviselik-e, amelyeket eladtak vagy hajóra raktak. Overstone tagadja, hogy ezek a váltók ugyanúgy képviselik az áruk értékét, mint a bankjegy az aranyat. (3740., 3741.) Ez már kissé arcátlanság.

3742. „Nem az-e a célja a kereskedőnek, hogy pénzt szerezzen? – Nem; a váltó intézvényezésénél nem a pénzszerzés a cél; a pénzszerzés a váltó leszámítoltatásánál cél." A váltóintézvényezés áru átváltoztatása a hitelpénz egy formájává, a váltóleszámítoltatás pedig a hitelpénz átváltoztatása más formájú hitelpénzzé, tudniillik bankjegyekké. Mindenesetre Overstone úr itt elismeri, hogy a leszámítoltatás célja pénzszerzés. Előbbi állítása szerint valaki nem azért számítoltat le, hogy tőkét egyik formából a másikba változtasson át, hanem csak azért, hogy pótlólagos tőkét szerezzen.

3743. „Mi az üzleti világ legfőbb kívánsága, amikor olyan pánik nyomása nehezedik rá, mint amilyen az Ön vallomása szerint 1825, 1837 és 1839-ben előfordult; az a céljuk, hogy tőke, vagy hogy törvényes fizetőpénz legyen birtokukban? – Az a céljuk, hogy tőke feletti parancsnoklásra tegyenek szert üzletük továbbfolytatásához." Céljuk az, hogy – mivel hitelszűke következett be – lejáró saját váltóik kifizetésére fizetési eszközöket szerezzenek, s ne kelljen áruikat áron alul elkótyavetyélni. Ha nekik maguknak egyáltalában nincsen tőkéjük, a fizetési eszközökkel természetesen egyúttal tőkét kapnak, mert értéket kapnak egyenérték nélkül. A pénznek mint olyannak a kívánása mindig csak az a vágy, hogy értéket áru vagy követelés formájából pénz formájába változtassanak át. Innen ered – még ha eltekintünk is a válságoktól – a nagy különbség a tőkekölcsönvétel és a leszámítoltatás között, mely utóbbi pénzköveteléseknek egyik formából a másikba vagy valóságos pénzzé való átváltoztatását hozza pusztán létre.

{Én – a kiadó – itt egy közbevető megjegyzést bátorkodom tenni.

Normannál és Loyd-Overstone-nál a bankár mindig mint olyanvalaki szerepel, aki „tőkét előlegez", ügyfele pedig mint az, aki „tőkét" kér tőle. Így Overstone azt mondja, hogy azért számítoltat le valaki nála váltót,

„mert *tőkére* akar szert tenni" (3729.), s ennek az embernek kellemes, ha „alacsony kamatláb fejében juthat *tőkével való rendelkezéshez*". (3730.) „A pénz eszköz arra, hogy *tőkére* tegyenek szert" (3736.), s pánik idején az üzleti világ legfőbb kívánsága az, hogy „*tőke* feletti parancsnoklásra tegyenek szert". (3743.) Bármilyen zűrzavar van Loyd-Overstone-nál arra vonatkozóan, hogy mi tőke, annyi mindenesetre világos, hogy azt, amit a bankár ügyfelének nyújt, tőkének nevezi, az ügyfél által azelőtt nem birtokolt, neki előlegezett tőkének, amely pótlólagos ahhoz, amivel az ügyfél eddig rendelkezett.

A bankár annyira megszokta, hogy – kölcsönzés formájában – a pénzformában rendelkezésre álló társadalmi tőke elosztójaként szerepeljen, hogy neki minden funkció, amelyben pénzt ad oda, kölcsönadásnak tűnik. Minden pénz, amit kifizet, előlegként jelenik meg neki. Ha a pénzt közvetlenül kölcsönre adja ki, akkor ez szó szerint igaz. Ha váltóleszámítolásra fordítja, akkor ez az ő szempontjából a váltó lejártáig valóban előleg. Így megerősödik agyában az az elképzelés, hogy nem eszközölhet olyan fizetéseket, amelyek ne volnának előlegek. Éspedig nemcsak abban az értelemben előlegek, hogy minden kamat- vagy profitszerzés céljából történt pénzbefektetést közgazdasági szempontból úgy tekintenek, mint előleget, amelyet az illető pénzbirtokos mint magánember nyújt önmagának mint vállalkozónak. Hanem abban a meghatározott értelemben előlegek, hogy a bankár az ügyfelének kölcsönképpen egy bizonyos összeget nyújt át, amely az utóbbinak rendelkezésére álló tőkét ugyanennyivel megnöveli.

Ez a bank irodájából a politikai gazdaságtanba átvitt elképzelés szülte azt a zavart keltő vitakérdést, hogy az, amit a bankár ügyfeleinek készpénzben rendelkezésére bocsát, tőke-e, avagy pusztán pénz, forgalmi eszköz, currency? Ahhoz, hogy ezt az – alapjában egyszerű – vitakérdést eldöntsük, a bank ügyfelének álláspontjára kell helyezkednünk. Minden attól függ, hogy az ügyfél mit kér és mit kap.

Ha a bank hajlandó kölcsönt folyósítani ügyfelének egyszerűen annak személyes hitelére, anélkül, hogy biztosítékokat kapna tőle, akkor a dolog világos. Az ügyfél kétségkívül meghatározott értéknagyságú előleget kap, mint pótlást eddig alkalmazott tőkéjéhez. Az előleget pénzformában kapja; tehát nemcsak pénzt kap, hanem pénz*tőkét* is.

Ha az előleget az ügyfél értékpapírok stb. elzálogosítása ellenében kapja, akkor ez előleg abban az értelemben, hogy pénzt fizetnek ki neki azzal a feltétellel, hogy visszafizeti. De ez nem tőkeelőlegezés. Mert az értékpapírok is tőkét képviselnek, éspedig nagyobb összegű tőkét, mint az előleg. A kölcsön felvevője tehát kisebb tőkeértéket kap, mint amekkorát zálogul ad; ez

az ő számára semmiképpen nem pótlólagos tőke szerzése. Az üzletet nem azért köti, mert tőkére van szüksége – hiszen ezzel értékpapírjai alakjában már rendelkezik –, hanem mert pénz kell neki. Itt tehát *pénzt* előlegeznek, nem pedig tőkét.

Ha az előleget váltók leszámítolása ellenében nyújtják, akkor az előlegezésnek a *formája* is eltűnik. Tiszta vétel és eladás áll előttünk. A váltó forgatás révén a bank tulajdonába megy át, a pénz viszont az ügyfelek tulajdonába; visszafizetésről az ügyfél részéről szó sincsen. Ha az ügyfél váltóval vagy hasonló hiteleszközzel készpénzt vásárol, ez semmivel sem inkább és semmivel sem kevésbé előleg, mintha a készpénzt egyéb áruival, gyapottal, vassal, gabonával vásárolta volna. *Tőke* előlegezéséről pedig a legkevésbé sem lehet itt szó. Kereskedő és kereskedő közti minden vétel és eladás tőkeátruházás. De előlegezés csak ott fordul elő, ahol a tőkeátruházás nem kölcsönös, hanem egyoldalú és bizonyos időre szól. Váltóleszámítolás ellenében tehát csak ott foroghat fenn tőkeelőlegezés, ahol a váltó váltónyargalás útján jött létre, nem képvisel semmiféle eladott árut, ilyen váltót pedig egyetlen bankár sem fogad el, mihelyt felismerte. A szabályos váltóleszámítolási üzletnél tehát a bank ügyfele nem előleget kap, sem tőkében, sem pénzben, hanem pénzt kap eladott áruért.

Azok az esetek tehát, amelyekben a bank ügyfele tőkét kér és kap, igen világosan különböznek azoktól, amelyekben pusztán pénzt kap előlegül vagy vásárol a banktól. S minthogy kivált Loyd-Overstone úr csak a legritkább esetekben szokta tőkéjét fedezet nélkül előlegezni (manchesteri cégemnek ő volt a bankárja), az is világos, hogy szép meséi azokról a tőketömegekről, amelyeket a nagylelkű bankárok a tőkehiányban szenvedő gyárosoknak előlegeznek, nem egyebek üres hencegésnél.

Egyébként Marx a 32. fejezetben [491. old.] lényegében ugyanezt mondja: „A fizetési eszközök iránti kereslet pusztán *pénzre való átválthatóság* iránti kereslet, amennyiben a kereskedők és termelők jó biztosítékokat tudnak nyújtani; *pénztőke* iránti kereslet, amennyiben nem így van, amennyiben tehát fizetési eszközök előlegezése nemcsak a *pénzformát* adja nekik, hanem, bármilyen formában, a fizetéshez nekik hiányzó *egyenértéket*." – Továbbá a 33. fejezetben [506. old.]. „Fejlett hitelügy mellett, amikor a pénz a bankok kezében összpontosul, ezek azok, *legalábbis névleg*, amelyek a pénzt előlegezik. Ez az előlegezés csak a forgalomban levő pénzre vonatkozik. *Forgalmi eszközök* előlegezése ez, nem a tőkék előlegezése, amelyeket ezek forgatnak." – Chapman úr, akinek tudnia kell ezt, szintén igazolja a leszámítolási üzlet fenti felfogását, B. C. 1857: „A bankár birtokában ott van a váltó, a bankár *megvette a váltót*." Tanúvallomások. 5139. sz. kérdés.

Egyébként a 28. fejezetben [433–435. old.] még egyszer visszatérünk erre a témára. – *F. E.*}

3744. „Lenne olyan szíves körülírni, mit ért valójában a tőke kifejezésen?" – {Overstone felelete:} „A tőke különféle árukból áll, melyeknek segítségével az üzletet folytatják (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); van állótőke és van forgótőke. Az Önök hajói, dokkjai, hajógyárai, ez állótőke, az Önök élelmiszerei, ruhái stb. – forgótőke."

3745. „Az arany külföldre való kiáramlása káros Angliára? – Nem, amíg ennek a szónak ésszerű értelmet tulajdonítunk." (Most következik a régi Ricardo-féle pénzelmélet)... „A dolgok természetes állapotában a világ pénze bizonyos arányban oszlik meg a világ különböző országai között; ez az arány olyan, hogy" {a pénz} „e megoszlása mellett valamely ország és a világ valamennyi többi országa közti érintkezés puszta csereérintkezés; de vannak zavaró hatások, amelyek ezt a megoszlást időről időre befolyásolják, s ha ilyen hatások lépnek fel, az adott ország pénzének egy része más országokba áramlik át." – 3746. „Ön most azt a kifejezést használja: pénz. Korábban, ha jól értettem, Ön ezt tőkeviszonynak nevezte. – Mit neveztem tőkeviszonynak?" 3747. „Az aranykiáramlást. – Nem, ezt nem mondottam. Ha Önök az aranyat tőkének tekintik, akkor ez kétségkívül tőkeviszony; a világpénzt alkotó nemesfém bizonyos hányadának átengedése." – 3748. „Nem azt mondotta-e Ön az előbb, hogy a leszámítolási kamatláb változása pusztán a tőke értékének megváltozását jelzi? – De igen." 3749. „S hogy a leszámítolási kamatláb általában az Angol Bank aranytartalékával változik? – Igen; de már mondottam, hogy a kamatlábnak az országban levő pénzmennyiség" (ezen tehát itt a valóságos arany mennyiségét érti) „változásából eredő ingadozásai igen csekélyek..."

3750. „Azt akarja tehát mondani, hogy tőkecsökkenés következett be, ha a leszámítolási kamatláb huzamosabban, de mégiscsak időlegesen, a szokásos színvonal fölé emelkedett? – Csökkenés a szó bizonyos értelmében. Megváltozott a tőke és az iránta mutatkozó kereslet közti viszony; lehetséges azonban, hogy megnövekedett kereslet révén, nem pedig a tőke mennyiségének csökkenése folytán." (De hiszen az imént még azt mondotta, hogy tőke = pénz vagy arany, és még valamivel előbb a kamatláb emelkedését a magas profitrátával magyarázta, amely az üzleti tevékenységnek vagy a tőkének bővüléséből, nem pedig összezsugorodásából eredt.)

3751. „Itt sajátosan miféle tőkére gondol Ön? – Ez teljesen attól függ, miféle tőke az, amelyre minden egyes embernek szüksége van. Ez az a tőke, amellyel a nemzet rendelkezik üzlete folytatására, s ha ez az üzlet megkét-

szereződik, nagyon meg kell növekednie a keresletnek a tőke iránt, amellyel tovább kell folytatni." (Ez a ravasz bankár először az üzletet kétszerezi meg és utána a keresletet arra a tőkére, amellyel az üzletet meg kell kétszerezni. Mindig csak ügyfele jár az eszében, aki nagyobb tőkét kér Loyd úrtól, hogy üzletét megkétszerezze.) – „A tőke olyan, mint minden más áru" (de hiszen a tőke Loyd úr szerint éppenséggel nem más, mint az áruk összessége); „ára a kereslet és kínálat szerint változik" (az áruk ára tehát kétszer változik, egyszer mint áruké, másszor mint tőkéé).

3752. „A leszámítolási kamatláb ingadozásai általában összefüggnek a bank kincstárában levő aranykészlet ingadozásaival. Ez az a tőke, amire gondol? – Nem." – 3753. „Tudna-e olyan példát említeni, hogy az Angol Bankban nagy tőkekészlet halmozódott fel és ugyanakkor a leszámítolási kamatláb magas volt? – Az Angol Bankban nem tőkét halmoznak fel, hanem pénzt." – 3754. „Ön azt mondotta, hogy a kamatláb a tőke mennyiségétől függ; volna olyan szíves közölni, milyen tőkére gondol, és tudna-e olyan példát említeni, hogy a bankban nagy aranykészlet volt és ugyanakkor a kamatláb magasan állt? – Igen valószínű" (no lám!), „hogy az aranynak a bankban való felgyülemlése egybeeshet alacsony kamatlábbal, mert az a periódus, amelyben kisebb a kereslet tőke iránt" (tudniillik pénztőke iránt; az itt szóban forgó idő, 1844 és 1845, a virágzás ideje volt) „olyan periódus, amelyben természetesen felhalmozódhat az az eszköz vagy szerszám, amelynek segítségével tőke felett parancsnokolnak." – 3755. „Ön tehát azt hiszi, hogy nincs összefüggés a leszámítolási kamatláb és a bank pénzszekrényeiben levő arany tömege között? – Létezhet összefüggés, de ez nem elvi összefüggés" (Overstone 1844. évi banktörvénye azonban éppen alapelvévé teszi az Angol Banknak, hogy a kamatlábat a birtokában levő arany tömege szerint szabályozza); „létezhet időbeli egybeesés (there may be a coincidence of time)." – 3758. „Azt akarja tehát mondani, hogy a kereskedők számára ebben az országban, pénzszűke idején, a magas leszámítolási kamatláb következtében az ütközik nehézségbe, hogy tőkéhez jussanak, nem pedig az, hogy pénzhez jussanak? – Ön két dolgot kever össze, amelyet én ebben a formában nem hozok kapcsolatba; nehéz tőkéhez jutni és ugyancsak nehéz pénzhez jutni... A pénzhez jutás nehézsége és a tőkéhez jutás nehézsége ugyanaz a nehézség, folyamatának két különböző fokán szemlélve." – Overstone itt megint egérfogóba került. Az első nehézség váltót leszámítoltatni, vagy áruzálogra előleget kapni. A nehézség abban áll, hogy a tőkét vagy tőkét képviselő kereskedelmi értékjegyet pénzzé változtassák. S ez a nehézség többek között a magas kamatlábban fejeződik ki. Mihelyt azonban a pénzt kézhez kapták, miben áll akkor a második nehézség? Ha csak a fizetésről

van szó, nehézséget okoz-e bárkinek megszabadulni a pénzétől? Ha pedig vásárlásról van szó, mikor ütközött bárki is nehézségbe válság idején, ha vásárolni akart? S ha fel is tételezzük, hogy ez gabona, gyapot stb. drágulásának különös esetére vonatkozik, akkor is a nehézség nem a pénztőke értékében, azaz a kamatlábban mutatkozhat, hanem csak az áru árában; ezt a nehézséget pedig áthidalták azzal, hogy emberünknek most megvan a pénze az áru megvásárlására.

3760. „De a magasabb leszámítolási kamatláb mégiscsak növeli a nehézségét annak, hogy pénzt lehessen kapni? – Növeli a nehézségét annak, hogy pénzt lehessen kapni, de nem a pénz birtoklásán múlik a dolog; ez csak a forma" (s e forma profitot juttat a bankár zsebébe), „amelyben a megnövekedett nehézsége annak, hogy tőkét lehessen kapni, egy civilizált állapot bonyolult viszonyai között megmutatkozik."

3763. {Overstone felelete:} „A bankár a közvetítő, aki az egyik oldalon letéteket vesz kézhez, s a másik oldalon e letéteket felhasználja azáltal, hogy *tőke formájában* olyan személyek kezére bízza, akik stb."

Itt végre megtudjuk, mit ért Overstone tőkén. A pénzt tőkévé változtatja azáltal, hogy másokra „bízza", vagyis, kevésbé szépítgető kifejezéssel, azáltal, hogy kamatra kölcsönadja.

Miután Overstone úr korábban azt mondta, hogy a leszámítolási kamatláb változása nincs lényeges összefüggésben a bank aranykészlete összegének, vagyis a meglevő pénz mennyiségének a változásával, hanem legfeljebb az egyidejűség összefüggésében, megismétli:

3805. „Ha az országban kiáramlás folytán kevesebb lesz a pénz, akkor értéke emelkedik, s az Angol Banknak alkalmazkodnia kell a pénz értékének ehhez a változásához." (Tehát a pénz *mint tőke* értékének, más szóval a kamatlábnak a változásához, mert a pénz *mint pénz* értéke, az árukhoz viszonyítva, ugyanaz marad.) „Ez technikailag úgy fejeződik ki, hogy a bank felemeli a kamatlábat."

3819. „A kettőt sohasem cserélem össze." – Tudniillik a pénzt és a tőkét; abból az egyszerű okból, mert soha nem különbözteti meg őket.

3834. „Az az igen nagy összeg, amelyet" (1847-ben gabonáért) „az ország nélkülözhetetlen létfenntartási eszközeiért ki kellett fizetni, s amely *valójában tőke volt.*"

3841. „A leszámítolási kamatláb ingadozásai kétségtelenül igen szoros kapcsolatban vannak az aranytartalék" {az Angol Banké} „állásával, mert a tartalék állása jelzi az országban meglevő pénzmennyiség növekedését vagy csökkenését; s amilyen arányban az országban levő pénzmennyiség növekszik vagy csökken, úgy süllyed vagy emelkedik a pénz értéke, s a bank le-

számítolási kamatlába ehhez fog igazodni." Itt tehát elismeri azt, amit 3755. sz. alatt egyszer s mindenkorra letagadott. – 3842. „A kettő között szoros összefüggés van." – Tudniillik az issue departmentben [a jegykibocsátó osztályon] levő arany mennyisége és a banking departmentben [a bankügyletek osztályán] levő bankjegytartalék között. Overstone itt a kamatláb változását a pénz mennyiségének változásából magyarázza. Emellett helytelen, amit mond. A tartalék csökkenhet azért, mert az országban forgalomban levő pénz mennyisége nő. Ez történik akkor, amikor a közönség több bankjegyet vesz igénybe, a nemesfémkészlet pedig nem csökken. Akkor azonban a kamatláb emelkedik, mert akkor az Angol Bank banktőkéjét az 1844. évi törvény alapján korlátozzák. Erről azonban nem szabad beszélnie, mert e törvény következtében a bank két osztályának semmi köze egymáshoz.

3859. „Magas profitráta mindig nagy keresletet támaszt tőke iránt; a tőke iránti nagy kereslet emelni fogja a tőke értékét." – Itt végre kiderül, hogyan képzeli el Overstone az összefüggést a magas profitráta és a tőke iránti kereslet között. Nos, 1844–45-ben például a pamutiparban magas profitráta uralkodott, mert a pamutáruk erős kereslete mellett a nyersgyapot olcsó volt és olcsó maradt. A tőke értéke (s egy korábbi kijelentése szerint Overstone azt nevezi tőkének, amire mindenkinek szüksége van üzletében), tehát itt a nyersgyapot értéke, a gyáros számára nem emelkedett. Lehetséges, hogy a magas profitráta némely pamutgyárost arra indított, hogy üzletének kibővítéséhez pénzt vegyen fel. Ezáltal megnövekedett kereslete *pénztőke* – és semmi egyéb – iránt.

3889. „Arany lehet pénz is, meg nem is, éppúgy, ahogy papír lehet bankjegy is, meg nem is."

3896. „Ha tehát jól értem, Ön feladja azt a tételt, amellyel 1840-ben érvelt, hogy ti. az Angol Bank forgalomban levő bankjegymennyisége ingadozásainak az aranykészlet ingadozásaihoz kell igazodniok? – Feladom annyiban . . . hogy ismereteink mai állása szerint a forgalomban levő bankjegyekhez még azokat a bankjegyeket is hozzá kell adnunk, amelyek az Angol Bank banktartalékában vannak." Ez óriási. Az az önkényes rendelkezés, amely szerint a bank annyi papírjegyet bocsát ki, amennyi az aranykészlete és hozzá még 14 milliót, természetesen odavezet, hogy jegykibocsátása az aranykészlet ingadozásával együtt ingadozik. Minthogy azonban „ismereteink mai állása" világosan megmutatta, hogy az a bankjegytömeg, amelyet a bank eszerint gyárthat (s amelyet az issue department a banking departmentnek ad át) – hogy ez az Angol Bank két osztálya között lebonyolódó, az aranykészlet ingadozásaival együtt ingadozó forgalom nem határ-

rozza meg az Angol Bank falain kívüli bankjegyforgalom ingadozását, ezért az utóbbi, a valóságos forgalom a bank igazgatósága számára most közömbössé válik és egyedül a bank két osztálya közötti forgalom – amelynek a valóságos forgalomtól való különbözősége a tartalékon megmutatkozik – válik döntővé. A külvilág számára ez a forgalom csak annyiban fontos, amennyiben a tartalék jelzi, mennyire közelíti meg a bank a jegykibocsátás törvényes maximumát s mennyit kaphatnak még a bank ügyfelei a banking departmenttől.

Overstone rosszhiszeműségének ragyogó példája a következő:

4243. „Olyan mértékű-e az Ön nézete szerint a tőke mennyiségének hónapról hónapra való ingadozása, hogy értéke ezáltal úgy megváltozzék, ahogyan azt az utóbbi években a leszámítolási kamatláb ingadozásainál láttuk? – A tőke keresletének és kínálatának viszonya kétségkívül ingadozhat még rövid időközökben is... Ha Franciaország holnap jelzi, hogy igen nagy kölcsönt akar felvenni, akkor ez kétségtelenül nyomban nagy változást fog okozni Angliában *a pénz értékében, azaz a tőke értékében.*"

4245. „Ha Franciaország jelzi, hogy valamilyen célra hirtelen 30 millió értékű árura van szüksége, akkor nagy kereslet támad *tőke* iránt, hogy a tudományosabb és egyszerűbb kifejezést használjuk."

4246. „A *tőke*, amit Franciaország a kölcsön révén vásárolni szeretne, *egy* dolog; a *pénz*, amellyel Franciaország ezt megvásárolja, *másik* dolog; vajon a *pénz* változtatja-e az értékét, avagy nem? – Megint a régi kérdésre lyukadunk ki, s azt hiszem, ez inkább a tudós dolgozószobájába, mint ebbe a bizottsági terembe való." S ezzel visszavonul, de nem a tudós szobájába.[84]

[84] Továbbiakat Overstone fogalomzavaráról a tőke kérdésében lásd a 32. fejezet végén. [*F. E.*]

Huszonhetedik fejezet

A hitel szerepe a tőkés termelésben

A hitelüggyel kapcsolatban eddig a következő általános megjegyzéseket kellett tennünk:

I. Szükségszerűen alakul ki, hogy közvetítse a profitráta kiegyenlítődését, vagyis ennek a kiegyenlítődésnek a mozgását, amelyen az egész tőkés termelés nyugszik.

II. Csökkenti a forgalmi költségeket.

1. Az egyik legfőbb forgalmi költség maga a pénz, amennyiben neki magának értéke van. Felhasználását a hitel háromféle módon teszi gazdaságosabbá.

A) Azáltal, hogy az ügyletek nagy részénél a pénz teljesen elesik.

B) Azáltal, hogy meggyorsítja a forgó közeg forgását.[85] Ez részben egybeesik azzal, amit a 2. pont alatt kell elmondanunk. Egyrészt ugyanis a meggyorsítás technikai; azaz a valóságos, a fogyasztást közvetítő áruforgások változatlan nagysága és mennyisége mellett kisebb tömegű pénz vagy pénzjel végzi el ugyanazt a szolgálatot. Ez a banküzy technikájával függ össze. Másrészt a hitel növeli az áruátalakulás sebességét és ezzel együtt a pénzforgalom sebességét.

---

[85] „A Francia Bank átlagos bankjegyforgalma 1812-ben 106 538 000 frank, 1818-ban 101 205 000 frank volt, míg a pénzforgalom, az összes bevételek és kifizetések összege 1812-ben 2 837 712 000 frankra, 1818-ban 9 665 030 000 frankra rúgott. Tehát a franciaországi pénzforgalom 1818. évi aktivitása úgy aránylott az 1812. évihez, mint 3 : 1. A forgalom sebességének nagy szabályozója a hitel... Ez a magyarázata annak, miért esik általában egybe a pénzpiacon mutatkozó erős nyomás a forgalom telítettségével." („The Currency Theory reviewed etc.", 65. old.) – „1833 szeptembere és 1843 szeptembere között közel 300 bankot nyitottak Nagy-Britanniában, amelyek saját bankjegyeket adtak ki; az eredmény a bankjegyforgalom 2 ½ milliós csökkenése volt; 1833 szeptember végén 36 035 244 £-re, 1843 szeptember végén pedig 33 518 544 £-re rúgott." (I. m. 53. old.) – „A skótországi forgalmat bámulatos aktivitása képessé teszi arra, hogy 100 £-gel olyan mennyiségű pénzügyletet bonyolítson le, amely Angliában 420 £-et követel meg." (I. m. 55. old. Ez utóbbi csak a művelet technikai oldalára vonatkozik.)

C) Azáltal, hogy az aranypénzt papírral helyettesíti.

2. A hitel meggyorsítja a forgalom, vagyis az áruátalakulás, továbbá a tőke átalakulása egyes fázisait, s ezáltal meggyorsítja egyáltalában az újratermelési folyamatot. (Másrészt a hitel lehetővé teszi a vétel és eladás aktusainak hosszabb ideig tartó szétválasztását s ezért bázisul szolgál a spekulációnak.) Csökkenti a tartalékalapot, ami két szempontból vehető számításba: egyrészt mint a forgó közeg csökkenése, másrészt mint a tőke azon részének korlátozása, amelynek állandóan pénzformában kell léteznie.[86]

III. Részvénytársaságok alakulnak. Ezáltal:

1. A termelés szintje roppantul kibővül és olyan vállalatok keletkeznek, amelyek egyes tőkék számára lehetetlenek volnának. Ugyanakkor olyan vállalatok, amelyek azelőtt kincstári vállalatok voltak, társadalmiakká lesznek.

2. A tőke, amely magán-valóan a termelés társadalmi módján nyugszik, s termelési eszközök és munkaerők társadalmi koncentrációját előfeltételezi, itt közvetlenül társadalmi tőke (közvetlenül társult egyének tőkéje) formáját ölti, ellentétben a magántőkével, s vállalatai mint társadalmi vállalatok lépnek fel, ellentétben a magánvállalatokkal. Ez a tőkének mint magántulajdonnak a megszüntetése a tőkés termelési mód határain belül.

3. A valóban működő tőkés puszta igazgatóvá, idegen tőke kezelőjévé, a tőketulajdonosok pedig puszta tulajdonosokká, puszta pénztőkésekké változnak át. Még ha az osztalék, amelyet kapnak, magában foglalja is a kamatot és a vállalkozói nyereséget, azaz a teljes profitot (mert az igazgató fizetése pusztán munkabér, vagy az kell hogy legyen, egy bizonyos fajta tanult munkáért, amelynek ára éppúgy a munkapiacon szabályozódik, mint minden egyéb munkáé), akkor is ezt a teljes profitot csak kamatformában kapják, azaz pusztán mint térítést a tőketulajdonért, amely most éppúgy elválik a valóságos újratermelési folyamatban betöltött funkciótól, mint ez a funkció, az igazgató személyében, a tőketulajdontól. A profit úgy jelentkezik (már nemcsak egy része, a kamat, amely a kölcsönvevő profitjából meríti jogosultságát), mint idegen többletmunka puszta elsajátítása, amely abból származik, hogy a termelési eszközök tőkévé válnak, azaz a valóságos termelőkkel szemben elidegenülnek, mint idegen tulajdon ellentétbe kerülnek valamennyi, a termelésben valóban tevékenykedő egyénnel, az igazgatótól egészen az utolsó napszámosig. A részvénytársaságokban a funkció

[86] „A bankok letesítése előtt a forgó közeg funkciójára igénybe vett tőkeösszeg mindenkor nagyobb volt, mint amekkorát a valóságos áruforgalom követelt." („Economist", 1845, 238. old.)

elválik a tőketulajdontól, tehát a munka is teljesen elválik a termelési eszközök és a többletmunka tulajdonától. A tőkés termelés legmagasabb fejlettségének ez az eredménye szükségszerű átmeneti pont ahhoz, hogy a tőkét visszaváltoztassák a termelők tulajdonává, de már nem elszigetelt termelők magántulajdonaként, hanem a társult termelők tulajdonaként, közvetlen társadalmi tulajdonként. Másrészt átmeneti pont ahhoz, hogy az újratermelési folyamat valamennyi funkcióját, amelyek eddig még összefonódtak a tőketulajdonnal, pusztán a társult termelők funkcióivá, társadalmi funkciókká változtassák.

Mielőtt továbbmennénk, még ezt a közgazdaságilag fontos megjegyzést kell tennünk: Minthogy a profit itt tisztán a kamat formáját ölti fel, ilyen vállalkozások még akkor is lehetségesek, ha pusztán a kamatot hozzák meg, s ez egyike azoknak az okoknak, amelyek az általános profitráta süllyedését feltartóztatják, mivel nem szükségszerű, hogy ezek a vállalatok, amelyekben az állandó tőke oly hatalmas arányú a változóhoz képest, bekerüljenek az általános profitráta kiegyenlítődésébe.

{Mióta Marx a fentieket megírta, mint ismeretes, az ipari vállalkozás olyan új formái fejlődtek ki, amelyek a részvénytársaság második és harmadik hatványát képviselik. A napról napra növekvő gyorsaság, amellyel a termelés manapság minden nagyipari területen fokozható, áll szemben e megszaporodott termékek piaca bővülésének egyre növekvő lassúságával. Amit amaz hónapok alatt előállít, ez évek alatt is alig képes felszívni. Ehhez járul a védővámpolitika, melynek következtében mindegyik ipari ország elzárkózik a többivel és különösen Angliával szemben és hazai termelőképességét még mesterségesen is fokozza. A következmény általános krónikus túltermelés, leszorított árak, süllyedő, sőt teljesen elmaradó profitok; röviden, a konkurrencia régóta dicsőített szabadsága végére ért a tudományának és maga kell hogy bejelentse nyilvánvaló és botrányos csődjét; éspedig oly módon, hogy minden országban egy-egy meghatározott ág nagyiparosai kartellbe tömörülnek a termelés szabályozására. Bizottság szabja meg az egy-egy vállalat által termelendő mennyiséget és osztja el végső soron a befutó rendeléseket. Egyes esetekben időnként még nemzetközi kartellek megalakítására is sor kerül, így pl. az angol és német vastermelés között. De még a termelés társadalmasításának ez a formája sem volt elegendő. Az egyes cégek érdekellentéte túlságosan gyakran áttörte ezt s újra helyreállította a konkurrenciát. Így elérkeztek oda, hogy egyes ágakban, ahol a termelés fejlettségének foka ezt lehetővé tette, ezen üzletág teljes termelését egyetlen nagy részvénytársasággá összpontosították, amely egységes vezetés alatt áll. Amerikában ezt már

több esetben keresztülvitték, Európában a legnagyobb példa eddig a United Alkali Trust, amely az egész brit alkálitermelést egyetlen cég kezében összpontosította. Az egyes üzemek – számuk több mint harminc – korábbi birtokosai részvényekben kapták meg befektetéseik egész becsértékét, összesen mintegy 5 millió £-et, amely a tröszt állótőkéjét képviseli. A technikai vezetés az eddigi kezekben marad, de az üzleti irányítás a vezérigazgatóság kezében összpontosul. A forgótőkét (floating capital) kb. 1 millió £ összegben jegyzésre bocsátották a közönségnek. Az össztőke tehát 6 millió £. Így ebben az ágban, amely az egész vegyipar alapzata, Angliában a konkurrenciát felváltotta a monopólium, s igen örvendetes módon előkészülőben van az egész társadalom által, a nemzet által a jövőben végrehajtandó kisajátítás. – *F. E.*}

Ez a tőkés termelési mód megszüntetése magán a tőkés termelési módon belül, s ezért önmagát megszüntető ellentmondás, amely prima facie [nyilvánvalóan] egy új termelési formához való átmeneti pontként mutatkozik. Ilyen ellentmondásként mutatkozik aztán megjelenésében is. Bizonyos szférákban megteremti a monopóliumot és ezért kihívja az állami beavatkozást. Reprodukál egy új finánccarisztokráciát, élősdiek egy új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában; a szédelgés és csalás egész rendszerét a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban. Olyan magántermelés ez, amelyet nem ellenőriz a magántulajdon.

IV. Eltekintve a részvényrendszertől – amely a tőkés magánipar megszüntetése magának a tőkés rendszernek az alapzatán, s amely abban a mértékben, ahogyan elterjed és új termelési szférákat ragad meg, megsemmisíti a magánipart – a hitel az egyes tőkésnek vagy annak, aki tőkésnek számít, bizonyos korlátok között abszolút rendelkezést ad idegen tőke és idegen tulajdon, s ezáltal idegen munka felett.[87] A társadalmi, nem saját

[87] Nézzük meg pl. a „Times"-ban* egy olyan válságévnek, amilyen 1857 volt, a csődlistáit és hasonlítsuk össze a csődbe kerültek saját vagyonát adósságaik összegével. – „Az igazság az, hogy olyan emberek vásárlóereje, akiknek tőkéjük és hitelük van, messze felülmúlja mindazt, amit bárki is el tud képzelni, akinek nem volt alkalma gyakorlatilag megismerkedni spekulációs piacokkal." (*Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle", 79. old.) „Olyan ember, akinek az a híre, hogy rendes üzletéhez elegendő tőkéje van és akinek a szakmájában jó a hitele, az, ha szangvinikus nézetei vannak árucikkének emelkedő konjunktúrájáról és ha spekulációja kezdetén és folyamán a körülmények kedveznek, tőkéjéhez viszonyítva egyenesen óriási méretű vásárlásokat végezhet." (I. m. 136. old.) – „A gyárosok, kereskedők stb. valamennyien tőkéjüket messze meghaladó üzleteket kötnek... A tőke manapság inkább az alapzat, amelyre a jó hitel épül, semmint korlátja bármilyen kereskedelmi vállalkozás ügyleteinek." („Economist", 1847, 1333. old.)

tőke feletti rendelkezés lehetővé teszi, hogy társadalmi munka felett rendelkezzék. Maga az a tőke, amellyel valaki a valóságban vagy a közönség véleménye szerint bír, már csak bázisa a hitelfelépítménynek. Különösen áll ez a nagykereskedelemre, amelynek kezén a társadalmi termék legnagyobb része áthalad. Itt minden mérce, minden a tőkés termelési módban többé-kevésbé még jogosult magyarázat eltűnik. Amit a spekuláló nagykereskedő kockáztat, az társadalmi tulajdon, nem az *ő tulajdona*. Ugyancsak ízetlenné válik az a frázis, amely a tőke eredetét a takarékosságból magyarázza; mert a spekuláns éppen azt kívánja, hogy *mások* takarékoskodjanak számára. {Ahogy nemrég egész Franciaország másfél milliárd frankot kuporgatott össze a Panama-szédelgők számára. Milyen pontosan le van írva itt az egész Panama-szédelgés*, teljes húsz évvel annak megtörténte előtt. – *F. E.*} A másik frázist, az önmegtartóztatásról, a tőkés fényűzése csapja arcul, ez most maga is hiteleszközzé válik. Elképzelések, amelyeknek a tőkés termelés kevésbé fejlett fokán még van némi értelmük, itt teljesen értelmetlenné válnak. Siker és sikertelenség itt egyaránt a tőkék centralizációjához és ennélfogva a legnagyobb méretű kisajátításhoz vezet. A kisajátítás itt a közvetlen termelőkről átterjed magukra a kis- és középtőkésekre. Ez a kisajátítás kiindulópontja a tőkés termelési módnak; ez utóbbinak az a célja, hogy a kisajátítást megvalósítsa, éspedig hogy végső soron minden egyest megfosszon a termelési eszközöktől, amelyek a társadalmi termelés fejlődésével nem a magántermelés eszközei és termékei többé, s már csak a társult termelőknek lehetnek termelési eszközei, ennélfogva társadalmi tulajdonai, ahogy azok az ő társadalmi termékeik. Ez a kisajátítás azonban magában a tőkés rendszerben ellentétes alakban jelenik meg, mint a társadalmi tulajdon kevesek által való elsajátítása; s a hitel e keveseknek mindinkább puszta szerencselovag-jelleget ad. Minthogy a tulajdon itt a részvény formájában létezik, mozgása és átruházása merőben a tőzsdejáték eredményévé lesz, ebben a játékban pedig a cápák elnyelik a kis halakat, s a tőzsdei farkasok felfalják a bárányokat. A részvényrendszerben már ellentét létezik a régi formával szemben, melyben a társadalmi termelési eszköz egyéni tulajdonként jelenik meg; de a részvényformává való átváltozás maga is még a tőkés korlátok foglya marad; ennélfogva ahelyett, hogy megszüntetné a társadalmi jellegű gazdagság és magángazdagság közti ellentétet, csak újabb alakban fejleszti ki azt.

A munkások szövetkezeti gyárai, a régi formán belül, az első áttörései a régi formának, bár valóságos szervezetükben természetesen mindenütt újratermelik és újra kell termelniök a fennálló rendszer valamennyi fogyatékosságát. A tőke és a munka közötti ellentét azonban ezekben az üzemek-

ben megszűnt, habár egyelőre csak abban a formában, hogy a munkások társulásként saját maguk tőkései, azaz a termelési eszközöket arra használják, hogy saját munkájukat értékesítsék. Ezek a gyárak megmutatják, hogy az anyagi termelőerők és a nekik megfelelő társadalmi termelési formák bizonyos fejlettségi fokán hogyan alakul ki és fejlődik egy termelési módból természetszerűen egy új termelési mód. A tőkés termelési módból származó gyárrendszer nélkül a szövetkezeti gyár nem fejlődhetne ki, s éppúgy az ugyanezen termelési módból származó hitelrendszer nélkül sem. Az utóbbi, amiként a fő bázisa annak, hogy a tőkés magánvállalatok fokozatosan tőkés részvénytársaságokká változnak át, éppúgy ahhoz is nyújtja az eszközöket, hogy a szövetkezeti vállalatok fokozatosan többé-kevésbé nemzeti méretű vállalatokká bővüljenek. A tőkés részvényvállalatokat, éppúgy mint a szövetkezeti gyárakat, átmeneti formáknak kell tekinteni a tőkés termelési módból a társult termelési módba, csakhogy az ellentét az egyikben negatív, a másikban pozitív módon van megszüntetve.

A hitelügy fejlődését – és a tőketulajdonnak ebben foglalt rejtett megszüntetését – eddig főleg az ipari tőkére vonatkozóan vizsgáltuk. A következő fejezetekben a hitelt a kamatozó tőkére mint olyanra vonatkozóan vesszük szemügyre, mind a kamatozó tőkére gyakorolt hatását, mind azt a formát, amelyet itt magára ölt; s közben egyáltalában még néhány sajátosan közgazdasági megjegyzést kell tennünk.

Előzetesen még a következőt:

Ha a hitelügy a túltermelés és a túlzott kereskedelmi spekuláció fő előmozdítójaként jelenik meg, ez csak azért van, mert a természeténél fogva rugalmas újratermelési folyamatot itt legszélsőbb határáig erőltetik, éspedig azért erőltetik, mert a társadalmi tőke egy nagy részét olyanok használják fel, akik nem tulajdonosai és akik ennélfogva egészen másképp vágnak neki a dolognak, mint a tulajdonos, aki, amennyiben maga funkcionál, aggodalmasan mérlegeli magántőkéjének korlátait. Ez csak azt mutatja, hogy a tőkének a tőkés termelés antagonisztikus jellegén alapuló értékesítése csak bizonyos pontig engedi meg a valóságos, szabad fejlődést, ténylegesen tehát a termelésnek immanens béklyója és korlátja, amelyet a hitelügy minduntalan áttör.[88] A hitelügy ezért meggyorsítja a termelőerők anyagi fejlődését és a világpiac kialakulását, amelyeket az új termelési forma anyagi alapzataiként bizonyos fokig kialakítani a tőkés termelési mód történelmi feladata. Ugyanakkor a hitel meggyorsítja ennek az ellentmondásnak az

[88] *Th. Chalmers.*

erőszakos kirobbanásait, a válságokat, s ezzel a régi termelési mód bomlásának az elemeit.

A hitelrendszer immanens kettős jellege, hogy egyrészt a tőkés termelés hajtóerejét, az idegen munka kizsákmányolása általi gazdagodást, a legtisztább és legnagyobb szabású hazárdjáték- és szédelgés-rendszerré fejleszti, s a társadalmi gazdagságot kiaknázó kevesek számát mindinkább szűkíti; másrészt pedig az átmeneti forma egy új termelési módhoz – ez a kettősség nyomja rá a hitel fő szószólóira Law-tól Isaac Péreire-ig a szélhámos és próféta kellemes keverékének bélyegét.

Huszonnyolcadik fejezet

Forgalmi eszközök és tőke; Tooke és Fullarton felfogása

A forgalmi eszköz és tőke közötti megkülönböztetés, amelyet Tooke[89], Wilson és mások tesznek, és amelynél a forgalmi eszköz mint pénz, egyáltalában való pénztőke és mint kamatozó tőke (moneyed capital angol értelemben) közti különbségeket tarkán összekeverik, két dologra lyukad ki.

A forgalmi eszköz egyrészt mint *érme* (pénz) forog, amennyiben *jövedelem*

[89] Itt eredetiben adjuk az ide vonatkozó, a 390. [382.] oldalon fordításban kivonatosan idézett részt Tooke művéből: „The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption ... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*." [A bankárok üzlete, a látra fizetendő kötelezvények kibocsátásától eltekintve, két ágra osztható, amelyek megfelelnek a dr. (Adam) Smith által tett megkulonböztetésnek az üzletemberek és üzletemberek, valamint az üzletemberek és fogyasztók kozti ügyletek kozott. A bankár üzletének egyik ága *tőkét* gyűjtení ossze azoktól, akik közvetlenül nem találnak alkalmazást számára, és elosztani, illetve átadni olyanoknak, akik fel tudják használni. A másik ág ügyfeleik *jövedelméből* letéteket átvenni és kifizetni nekik azt az összeget, amelyre fogyasztási kiadásaikhoz szükségük van. Az előbbi *tőke* forgalma, az utóbbi *pénz* forgalma.] – (*Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle", 36. old.) Az első „the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other" [tőke koncentrációja az egyik oldalon és elosztása a másikon], a második „administering the circulation for local purposes of the district" [a környék helyi céljaira szolgáló forgalom igazgatása]. (l. m. 37. old.) – A helyes felfogást sokkal jobban megközelíti Kinnear a következő passzusban: „Pénzt két lényegesen különböző művelet elvégzésére használnak. Csereeszközként üzletember és üzletember között a pénz az az eszkoz, amellyel tőkeátruházásokat visznek véghez; vagyis pénzben meglevő bizonyos tőkeösszeg cseréjét egyenlő tőkeösszegre áruban. De az a pénz, amelyet munkabér fizetésére, valamint üzletember és fogyasztó közti vételre és eladásra adnak ki, nem tőke, hanem jövedelem; a közösség jovedelmének az a része, amelyet napi kiadásokra fordítanak. Ez a pénz folytonos napi használatban forog, s csakis ez az, amit a szó szoros értelmében for-

elköltését közvetíti, tehát az egyéni fogyasztók és a kiskereskedők közötti forgalmat, amely utóbbi kategóriába számítandók mindazok a kereskedők, akik a fogyasztóknak adnak el – az egyéni fogyasztóknak, megkülönböztetve a termelő fogyasztóktól vagy termelőktől. A pénz itt az érme funkciójában forog, noha állandóan *tőkét pótol*. Valamely ország pénzének bizonyos része állandóan erre a funkcióra van hivatva, noha ez a rész állandóan változó egyes pénzdarabokból áll. Ezzel szemben amennyiben a pénz *tőke átruházását* közvetíti, akár mint vásárlóeszköz (forgalmi eszköz), akár mint fizetési eszköz, akkor *tőke*. Tehát nem a vásárlóeszköz funkció és nem a fizetési eszköz funkció különbözteti meg az érmétől, mert üzletember és üzletember között is funkcionálhat vásárlóeszközként, amennyiben ezek készpénzzel vásárolnak egymástól, és üzletember és fogyasztó között is szerepelhet fizetési eszközként, amennyiben hitelt nyújtanak s a jövedelmet először elfogyasztják és azután fizetik meg. A különbség tehát az, hogy a második esetben ez a pénz nemcsak hogy tőkét pótol az egyik fél, az eladó számára, hanem a másik fél, a vevő is mint tőkét adja ki, előlegezi. A különbség tehát valójában a *jövedelem pénzformája* és a *tőke pénzformája* közti, nem pedig a forgalmi eszköz és a tőke közti különbség, hiszen az üzletemberek közti közvetítőként, éppúgy mint a fogyasztók és üzletemberek közti közvetítőként a pénznek mennyiségileg meghatározott része *forog*, s ennélfogva a pénz *mindkét* funkcióban egyaránt *forgalmi eszköz*. Tooke felfogásában mármost különféle zavarok lépnek fel:

1. azáltal, hogy összecseréli a funkcionális meghatározásokat;

2. azáltal, hogy belekeveri a, mindkét funkcióban együttvéve, forgó pénz mennyiségének a kérdését;

3. azáltal, hogy belekeveri a mindkét funkcióban, s ennélfogva az újratermelési folyamat mindkét szférájában forgó forgalmi eszközök mennyiségeinek egymáshoz viszonyított arányát.

Ad 1. [1-hez]. A funkcionális meghatározások összecserélése, hogy a pénz az egyik formában forgalmi eszköz (currency) és a másikban tőke. Amennyiben a pénz az egyik vagy másik funkcióban szolgál, akár jövedelem realizálására, akár tőke átruházására, annyiban a vételben és eladásban vagy a fizetésben, vásárló- vagy fizetési eszközként, s a szó tágabb értelmében forgalmi eszközként funkcionál. A pénz további meghatározása, amellyel

---

galmi eszköznek (currency) lehet nevezni. A tőkeelőlegek kizárólag a bank vagy egyéb tőkebirtokosok akaratától függnek – mert kölcsönkérő mindig akad; de a forgalmi eszköz összege a közösség szükségleteitől függ, amelyen belül a pénz a napi kiadás céljából forog." (*J. G. Kinnear*: „The Crisis and the Currency", London 1847 [3–4. old.].)

kiadójának vagy kézhezvevőjének számadásában bír, hogy számára tőkét vagy jövedelmet képvisel-e, ezen mit sem változtat, s ez kétféleképpen is megmutatkozik. Bár a két szférában forgó pénzfajták különbözőek, ugyanaz a pénzdarab, pl. egy ötfontos bankjegy, az egyik szférából átmegy a másikba s váltakozva elvégzi mindkét funkciót; ez már csak azért is elkerülhetetlen, mert a kiskereskedő a maga tőkéjének csak a vevőitől kapott érmék formájában adhat pénzformát. Feltételezhetjük, hogy a tulajdonképpeni váltópénz forgalmi súlypontja a kiskereskedelem területén van; a kiskereskedőnek állandóan szüksége van rá a váltáshoz, s állandóan visszakapja vevőitől fizetésképpen. Kap azonban pénzt, azaz érmét abban a fémben is, amely értékmérő, tehát Angliában egyfontosokat, sőt bankjegyeket is kap, kivált alacsony címletű bankjegyeket, tehát pl. öt- és tízfontosokat. Ezeket az aranyérméket és bankjegyeket az esetleg felesleges váltópénzzel együtt mindennap vagy minden héten letétbe helyezi bankjánál, s ezzel fizeti ki vásárlásait oly módon, hogy bankletétjére utalványoz. De ugyanezeket az aranyérméket és bankjegyeket az egész közönség, fogyasztói minőségében, jövedelmének pénzformájaként a bankoktól közvetlenül vagy közvetve (például a gyárosok aprópénzt vesznek igénybe a bérfizetéshez) ugyancsak állandóan ismét elvonja, s azok állandóan visszaáramlanak a kiskereskedőkhöz, ily módon újból realizálva ezek tőkéjének, de ugyanakkor jövedelmének is egy részét. Ez utóbbi körülmény fontos, Tooke pedig teljesen figyelmen kívül hagyja. Csak amikor a pénzt pénztőkeként adják ki, az újratermelési folyamat kezdetén (II. könyv I. szakasz), létezik a tőkeérték mint olyan tisztán. Mert a termelt áruban már nemcsak tőke rejlik, hanem értéktöbblet is; az áru nemcsak magán-való tőke, hanem már lett tőke, tőke a magába bekebelezett jövedelemforrással. Amit a kiskereskedő a hozzá visszafolyó pénzért odaad – áruja –, az tehát számára tőke plusz profit, tőke plusz jövedelem.

Továbbá a forgó pénz, azáltal, hogy visszafolyik a kiskereskedőhöz, ismét helyreállítja tőkéjének pénzformáját.

Teljesen helytelen tehát a forgalom mint jövedelem forgalma és mint tőke forgalma közötti különbséget forgalmi eszköz és tőke közötti különbséggé változtatni. Ez a kifejezésmód Tooke-nál onnan származik, hogy egyszerűen annak a bankárnak az álláspontjára helyezkedik, aki saját bankjegyeket bocsát ki. Bankjegyeinek összege, amely állandóan (habár mindig más jegyekből összetéve) a közönség kezében van és forgalmi eszközként funkcionál, a bankárnak csak papírba és nyomásba kerül. Ezek a bankjegyek magára a bankárra kiállított forgó kötelezvények (váltók), amelyek azonban pénzt hoznak neki és így tőkéje értékesítésének eszközéül szolgálnak. Tőkéjétől azonban különböznek, akár saját, akár kölcsönvett tőke ez.

Innen ered a bankár számára forgalmi eszköz és tőke sajátos különbsége, de ennek semmi köze a fogalmi meghatározásokhoz mint olyanokhoz, legkevésbé azokhoz, amelyeket éppen Tooke adott.

A különböző meghatározottság – hogy a jövedelem vagy a tőke pénzformájaként funkcionál-e – először is mit sem változtat a pénz forgalmi eszköz jellegén, ezt a jellegét megtartja, akár az egyik, akár a másik funkciót végzi. Persze a jövedelem pénzformájaként fellépő pénz inkább funkcionál mint tulajdonképpeni forgalmi eszköz (érme, vásárlóeszköz), mert ezek a vételek és eladások szétforgácsolódnak, s mert a jövedelemelköltők többsége, a munkások viszonylag keveset vásárolhatnak hitelre; a kereskedelmi világ érintkezésében viszont, ahol a forgalmi eszköz a tőkének a pénzformája, ott a pénz részint a koncentráció miatt, részint a hitelrendszer uralma miatt főleg fizetési eszközként funkcionál. De a pénznek mint fizetési eszköznek a pénztől mint vásárlóeszköztől (forgalmi eszköztől) való különbsége magát a pénzt illető megkülönböztetés; nem a pénz és a tőke közötti különbség. Amiért a kiskereskedelemben több réz és ezüst, a nagykereskedelemben pedig több arany forog, azért az ezüst, illetve réz és az arany közti különbség nem a forgalmi eszköz és a tőke közti különbség.

Ad 2. A mindkét funkcióban együttvéve forgó pénz mennyisége kérdésének a belekeverése: Amennyiben a pénz forog, akár vásárlóeszközként, akár fizetési eszközként – mindegy, hogy a két terület melyikén és függetlenül attól, hogy funkciója jövedelem vagy tőke realizálása-e –, forgó tömegének mennyiségére vonatkozóan azok a törvények érvényesek, amelyeket korábban az egyszerű áruforgalom vizsgálatánál (I. könyv 3. fej. 2. b) fejtettünk ki. A forgási sebesség foka, tehát az, hogy ugyanaz a pénzdarab adott időközben hányszor ismétli meg ugyanazt a funkciót mint vásárló- és fizetési eszköz, az egyidejű vételek és eladások, illetve fizetések tömege, a forgó áruk árösszege, végül az ugyanabban az időben kifizetendő fizetési egyenlegek határozzák meg mindkét esetben a forgó pénz, a currency tömegét. Hogy az így funkcionáló pénz kifizetője vagy kézhezvevője számára tőkét vagy jövedelmet képvisel-e, az közömbös, mit sem változtat a dolgon. Tömegét egyszerűen vásárló- és fizetési eszköz funkciója határozza meg.

Ad 3. A mindkét funkcióban, s ennélfogva az újratermelési folyamat mindkét szférájában forgó forgalmi eszközök mennyiségei egymáshoz viszonyított arányának kérdéséhez: A két forgalmi szféra belső összefüggésben van egymással, mivel egyrészt a kiadásra kerülő jövedelmek tömege kifejezi a fogyasztás terjedelmét, másrészt a termelésben és a kereskedelemben forgó tőketömegek kifejezik az újratermelési folyamat terjedelmét és sebességét.

Ennek ellenére ugyanazon körülmények különbözőképpen, sőt ellenkező irányban hatnak a két funkcióban vagy szférában forgó pénztömegek mennyiségére, vagyis – ahogy az angolok ezt banknyelven kifejezik – a forgalom mennyiségeire. S ez újabb alkalmat ad Tooke-nak arra, hogy ízetlen módon különbséget tegyen forgalmi eszközök és tőke között. Az a körülmény, hogy a currency-elmélet urai két különféle dolgot összecserélnek, semmiképpen nem ok arra, hogy azokat mint fogalmi különbségeket tárgyaljuk.

A virágzás, az újratermelési folyamat nagyarányú kibővülése, meggyorsulása és erőteljessége idején a munkások foglalkoztatottsága teljes. Ilyenkor többnyire a bér is emelkedik, s ez némiképp kiegyenlíti azt, hogy a kereskedelmi ciklus más periódusaiban az átlagszínvonal alá süllyed. Ugyanakkor a tőkések jövedelmei jelentékenyen nőnek. A fogyasztás általánosan emelkedik. Az áruárak ugyancsak szabályszerűen emelkednek, legalábbis különféle döntő üzletágakban. Ennek következtében növekszik a forgalomban levő pénz mennyisége, legalábbis bizonyos határok között, mivel a nagyobb forgási sebesség viszont korlátot szab a forgó eszköz tömege növekedésének. Minthogy a társadalmi jövedelemnek munkabérből álló részét eredetileg az ipari tőkés előlegezi változó tőke formájában és mindig pénzformában, forgalmának lebonyolításához a virágzás idején több pénzre van szüksége. De ezt nem szabad kétszer számba vennünk: egyszer mint a változó tőke forgalmának, és még egyszer mint a munkásjövedelmek forgalmának lebonyolításához szükséges pénzt. A munkásoknak bérként kifizetett pénzt a kicsinybeni forgalomban adják ki, s így mint a kiskereskedők letéte körülbelül hetenként visszakerül a bankokhoz, miután kisebb körforgásokkal még mindenféle közbenső üzletet közvetített. A virágzás idején a pénz visszaáramlása az ipari tőkések szempontjából simán folyik, s így azzal, hogy több munkabért kell fizetniök, hogy változó tőkéjük forgalmának lebonyolításához több pénzre van szükségük, pénzhitel iránti szükségletük a bankokkal szemben nem növekszik meg.

Az összeredmény az, hogy a virágzás periódusaiban a jövedelem elköltésére szolgáló forgalmi eszközök tömege határozottan nő.

Ami mármost azt a forgalmat illeti, amely tőke átruházásához, tehát csak maguk a tőkések között szükséges, ez a jó üzleti konjunktúra egyszersmind a legrugalmasabb és legkönnyebb hitel periódusa is. A tőkés és tőkés közti forgalom sebességét közvetlenül a hitel szabályozza, s ezért a fizetési egyenlegek kifizetéséhez, sőt a készpénzvásárlásokhoz szükséges forgalmi eszköz tömege is viszonylag csökken. Abszolúte növekedhetik, de relatíve, az újratermelési folyamat bővüléséhez képest minden körül-

mények között csökken. Egyrészt nagyobb tömeges fizetéseket eszközölnek teljesen pénz közbejötte nélkül; másrészt a folyamat nagy elevenségénél fogva ugyanazon pénzmennyiségek, akár mint vásárló-, akár mint fizetési eszközök gyorsabban mozognak. Ugyanaz a pénztömeg nagyobb számú egyes tőke visszaáramlását közvetíti.

Egészében véve a pénzforgalom ilyen periódusokban telítettnek (full) látszik, noha a II. rész (tőkeátruházás) legalábbis relatíve összezsugorodik, miközben az I. rész (jövedelemelköltés) abszolúte kibővül.

A visszaáramlások az árutőke pénzzé való visszaváltoztatását, $P–Á–P'$-t fejezik ki, ahogy az újratermelési folyamat vizsgálatánál, a II. könyv I. szakaszában láttuk. A hitel a pénzformában való visszaáramlást függetlenné teszi a valóságos visszaáramlás időpontjától mind az ipari tőkés, mind a kereskedő számára. Mindkettő hitelre ad el; árujának elidegenítése tehát megtörtént, mielőtt az számára pénzzé változott volna vissza, tehát hozzá magához pénzformában visszaáramlott volna. Másrészt hitelre vásárol s így árujának értéke az ő számára már visszaváltozott, akár termelőtőkévé, akár árutőkévé, mielőtt ez az érték valóban pénzzé változik, mielőtt az áru ára esedékessé válik és kifizetik. Ilyen időkben, a virágzás idején, a visszaáramlás könnyű és sima. A kiskereskedő biztosan fizet a nagykereskedőnek, ez a gyárosnak, az a nyersanyag-importőrnek stb. A gyors és biztos visszaáramlások látszata hosszabb ideig fennmarad azután is, hogy valóságuk véget ért, mivel az egyszer már megnyitott hitel révén a hitelvisszaáramlások helyettesítik a valóságosakat. A bankok akkor kezdenek veszélyt szimatolni, amikor ügyfeleik többször fizetnek váltóval, mint pénzzel. Lásd a liverpooli bankigazgató fenti vallomását, 398. [391–392.] old.

Itt még beiktatandó egy régebbi megjegyzésem: „Azokban a korszakokban, amikor a hitel dominál, a pénzforgás sebessége gyorsabban nő, mint az áruk ára; míg csökkenő hitel esetén az áruk ára lassabban csökken, mint a forgalom sebessége." („Zur Kritik der politischen Ökonomie", 1859, 83–84. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 77. old.])

A válság periódusában fordított a helyzet. Az I. számú forgalom összezsugorodik, az árak esnek, úgyszintén a munkabérek; a foglalkoztatott munkások számát korlátozzák, az eladások tömege csökken. A II. számú forgalomban viszont a hitel csökkenésével növekszik a pénzhitel iránti szükséglet, amely pontra mindjárt tüzetesebben kitérünk.

Nem kétséges, hogy a hitel csökkenésével, amely egybeesik az újratermelési folyamat fennakadásával, az I. szám, vagyis a jövedelemelköltés számára szükséges forgalmi eszközök tömege csökken és a II. szám, vagyis a tőke-

átruházás számára szükséges pedig növekedik. Meg kell azonban vizsgálni, mennyiben azonos ez a tétel a következő, Fullarton és mások által felállított tétellel: „A kölcsöntőke iránti kereslet és a pótlólagos forgalmi eszközök iránti kereslet teljesen különböző dolgok és ritkán fordulnak elő együtt."[90]

[90] „A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated." (*Fullarton*, i.m. 82. old., az 5. fejezet címe.) – „Valóban nagy tévedés azt képzelni, hogy a pénzhitelre" (azaz tőke kölcsönzésére) „irányuló kereslet azonos a pótlólagos forgalmi eszközök iránti kereslettel, sőt, hogy e kettő gyakran együtt jár. Mindkét kereslet sajátos meghatározó körülmények között jön létre, amelyek nagyon különboznek egymástól. Amikor úgy látszik, hogy minden virágzik, amikor a bérek magasak, az árak emelkednek, s a gyárak foglalkoztatva vannak, akkor van szükség rendszerint *forgalmi eszközök* pótlólagos kínálatára ahhoz, hogy ellássák a nagyobb és számosabb fizetés szükségességétől elválaszthatatlan pótlólagos funkciókat; ezzel szemben az az időszak, amelyben a kamat emelkedik és a bankra nyomást gyakorolnak, hogy *tőkét* előlegezzen, főleg a kereskedelmi ciklus előrehaladottabb foka, amikor nehézségek kezdenek mutatkozni, amikor a piacok túltelítettek s a visszaáramlások elhúzódnak. Kétségtelen, hogy a bank nem szokott más közvetítővel tőkét előlegezni, mint bankjegyei révén, s ezért a bankjegykiadás megtagadása a hitel megtagadását jelenti. Ha azonban a hitelt egyszer már engedélyezték, akkor minden a piac szükségleteinek megfelelően rendeződik; a kölcson megmarad, a forgalmi eszköz pedig, ha nincs rá szükség, visszatalál a kibocsátóhoz. Ekképpen a parlamenti jelentések egészen felületes vizsgálata is meggyőzhet mindenkit arról, hogy az Angol Bank birtokában levő értékpapírok mennyisége gyakrabban ingadozik a bankjegyforgalmával ellenkező irányban, mint vele megegyezően, s hogy ezért e nagy intézet példája nem kivétel a vidéki bankárok által annyira hangsúlyozott doktrína alól, mely szerint egyetlen bank sem növelheti jegykibocsátását, ha az már megfelel a bankjegyforgalom szokásos céljainak; e határ átlépése után pedig minden további előleget tőkéjéből kell folyósítania, vagy tartalékolt értékpapírok eladása révén, vagy azáltal, hogy tartózkodik ilyen értékpapírokba való további befektetésektől. Az 1833-tól 1840-ig terjedő időszak parlamenti jelentéseiből összeállított táblázat, amelyre egy előző oldalon hivatkoztam, sorozatos példákat szolgáltat erre az igazságra; de már kettő közülük annyira jelentős, hogy teljesen fölösleges volna továbbiakat felhoznom. Amikor a bank 1837 január 3-án a legszélsőbb határig megfeszítette pénzeszközeit, hogy a hitelt fenntartsa és a pénzpiac nehézségeivel megbirkózzék, kölcsönökre és váltóleszámítolásra kihelyezett előlegei óriási, 17 022 000 £ összegre nőttek, amekkora összeg a háború óta alighа fordult elő, s majdnem egyenlő volt a kibocsátott bankjegyek teljes összegével, amely közben változatlanul megmaradt a 17 076 000 £ igen alacsony színvonalon. Másrészt viszont 1833 június 4-én, amikor a bankjegyforgalom 18 892 000 £ volt, a bank kimutatása szerint mindössze 972 000 £ magánértékpapír volt a birtokában, csaknem a legkevesebb, ha ugyan nem a legkevesebb az utóbbi fél évszázad folyamán." (*Fullarton*, i. m. 97–98. old.) – Weguelin úrnak, az Angol Bank kormányzójának itt következő vallomásából kitunik, hogy a pénzhitelre irányuló kereslet nem szükségképpen azonos a kereslettel az arany iránt (amelyet Wilson, Tooke és mások tőkének neveznek): „A váltók leszámítolása eddig az összegig" (napi egymillió három napon át) „a tartalékot" (bankjegytartalékot) „nem csokkentené, ha a kozonség nem kovetelne nagyobb mennyiségú aktív forgalmi eszközt. A váltóleszámítolásnál kibocsátott bankjegyek a bankok kozvetítése és a letétek révén visszaáramla-

Mindenekelőtt világos, hogy a fenti két eset közül az elsőben, a virágzás idején, amikor a forgalmi eszközök tömegének növekednie kell, nő iránturk a kereslet. De az is világos, hogy ha egy gyáros bankszámlájáról többet vesz ki aranyban vagy bankjegyekben, mert több tőkét kell pénzformában kiadnia, tőke iránti kereslete ezért nem növekszik, hanem csak ama különös forma iránti kereslete nő meg, amelyben tőkéjét kiadja. A kereslet csak arra a technikai formára vonatkozik, amelyben tőkéjét a forgalomba dobja. Hiszen a hitelügy különböző fejlettségénél, például, ugyanaz a változó tőke, ugyanolyan tömegű munkabér, az egyik országban nagyobb tömegű forgalmi eszközt igényel, mint a másikban; Angliában például többet, mint Skóciában, Németországban többet, mint Angliában. Hasonlóképpen a mezőgazdaságban ugyanaz az újratermelési folyamatban tevékenykedő tőke különböző évszakokban különböző pénzmennyiséget kíván funkciója elvégzéséhez.

Az ellentét Fullarton-féle beállítása azonban nem helyes. A pangás periódusát a virágzástól semmi esetre sem a kölcsönök iránti erős kereslet különbözteti meg – amint ezt Fullarton mondja –, hanem az, hogy a virágzás idején könnyen, a pangás beállta után pedig nehezen lehet ezt a keresletet kielégíteni. Hiszen a hitelszűkét a pangás idején éppen az idézi elő, hogy a virágzás idején a hitelrendszer roppantul kifejlődik, tehát az is, hogy óriási mértékben megnövekszik a kölcsöntőke iránti kereslet, s hogy a kínálat ilyen periódusokban készséggel áll rendelkezésére. A két periódust tehát nem a kölcsönök iránti kereslet nagysága különbözteti meg.

Mint már előbb megjegyeztük, a két periódus mindenekelőtt abban különbözik, hogy a forgalmi eszközök iránti kereslet a virágzás idején főleg a fogyasztók és kereskedők közötti viszonyban nagy, a visszaesés periódusában pedig főleg a tőkések egymás közti viszonyában. Az üzleti pangás periódusában a kereslet az első területen csökken, a másodikon növekszik.

Fullarton és mások azt a jelenséget látják döntő fontosságúnak, hogy olyan időkben, amikor az Angol Bank kezében levő értékpapírok – kézi-

---

nának. Ha ezeknek az ügyleteknek nem az aranykivitel a céljuk, vagy ha a belföldon nem uralkodik olyan pánik, hogy a közönség nem fizeti be bankjegyeit a bankokhoz, hanem megtartja, akkor ez a hatalmas forgalom nem érintené a tartalékot." – „A bank naponta másfél milliót számíthat le, s ez folytonosan meg is történik, anélkül hogy tartalékához a legkisebb mértékben is hozzányúlna. A bankjegyek visszatérnek mint letétek s csak annyi a változás, hogy az egyik számláról a másikra viszik át őket." („Report on Bank Acts, 1857", 241. és 500. sz. vallomás.) A bankjegyek tehát itt csak a hitelátruházás eszközéül szolgálnak.

zálog és váltó – mennyisége növekszik, bankjegyforgalma csökken, és fordítva. Az értékpapírok mennyisége azonban a pénzhitelnek, a leszámított váltóknak és a közkézen forgó értékpapírokra nyújtott előlegeknek a nagyságát fejezi ki. Fullarton például a fentebb idézett helyen, 90. jegyzet 436. [427.] old., ezeket mondja: Az Angol Bank birtokában levő értékpapírok (securities) mennyisége többnyire ellenkező irányban változik, mint bankjegyforgalma, s ez igazolja azt a magánbankoknál rég bevált tételt, hogy egyetlen bank sem növelheti jegykibocsátását bizonyos összegen túl, amelyet ügyfeleinek szükséglete határoz meg; ha pedig ezen az összegen túl akar előlegeket nyújtani, akkor ezeket tőkéjéből kell folyósítania, tehát vagy értékpapírokat kell eladni, vagy e célra olyan befolyó pénzeket felhasználni, amelyeket különben értékpapírokba fektetett volna.

Itt azonban az is kitűnik, mit ért Fullarton tőkén. Mit jelent itt a tőke kifejezés? Azt, hogy a bank nem folyósíthatja többé az előlegeket saját bankjegyeiben, fizetési ígéreteiben, amelyek neki természetesen semmibe sem kerülnek. Akkor hát miből nyújtja az előlegeket? A tartalékolt értékpapírok, azaz állampapírok, részvények és más kamatozó értékpapírok eladásából származó összegekből. De mi ellenében adja el ezeket a papírokat? Pénzért, aranyért vagy bankjegyekért, amennyiben az utóbbiak törvényes fizetési eszközök, mint az Angol Bank jegyei. A bank tehát minden körülmények között pénzt előlegez. Ez a pénz azonban most tőkéjének egy részét alkotja. Ha aranyat előlegez, akkor ez nyilvánvaló. Ha bankjegyeket, akkor ezek a jegyek most tőkét képviselnek, mert a bank valóságos értéket, kamatozó papírokat idegenített el értük. Magánbankoknál az értékpapírok eladása révén hozzájuk kerülő jegyek zömükben csak az Angol Bank jegyei vagy saját jegyeik lehetnek, mert mást nemigen fogadnak el értékpapírok fejében. Ha pedig maga az Angol Bank végez ilyen műveletet, akkor visszakapott saját jegyei neki tőkébe, azaz kamatozó papírokba kerülnek. Azonkívül ezáltal kivonja saját jegyeit a forgalomból. Ha tehát ezeket a bankjegyeket ismét kiadja, vagy helyettük ugyanilyen összegű új jegyeket bocsát ki, ezek most tőkét képviselnek. Éspedig akkor is tőkét képviselnek, ha tőkéseknek nyújtandó előlegül szolgálnak és akkor is, ha később, az ilyen pénzigények csökkenésével, újra értékpapírokba fektetik őket. Mindezen körülmények között a tőke szót itt csak bankár-értelemben használják, amelyben azt jelenti, hogy a bankár a maga puszta hitelénél többet kénytelen kölcsönadni.

Ismeretes, hogy az Angol Bank összes előlegeit bankjegyeiben nyújtja. Ha mármost ennek ellenére a bank jegyforgalma rendszerint csökken

abban az arányban, ahogy a leszámított váltók és a birtokában levő kézizálogok, vagyis az általa nyújtott előlegek összege nő – mi történik a forgalomba hozott bankjegyekkel, hogyan áramlanak ezek vissza a bankhoz?

Először is, ha a pénzhitel iránti kereslet az ország kedvezőtlen fizetési mérlegéből ered és ennélfogva aranykiáramlást közvetít, a dolog igen egyszerű. A váltókat bankjegyekben számítolják le. A bankjegyeket magában a bankban, az issue departmentben [jegykibocsátó osztályon] becserélik aranyra és az aranyat exportálják. Ez ugyanaz, mintha a bank rögtön a váltók leszámítolásánál bankjegyek közvetítése nélkül egyenesen arannyal fizetne. Az ilyen emelkedő kereslet – amely bizonyos esetekben 7–10 millió £-et ér el – az ország belső pénzforgalmát természetesen egyetlen ötfontos bankjeggyel sem növeli. Ha mármost azt mondják, hogy a bank ebben az esetben nem forgalmi eszközöket, hanem tőkét előlegez, akkor ennek kettős értelme van. Először az, hogy nem hitelt, hanem valóságos értéket előlegez, saját tőkéjének vagy a nála letétbe helyezett tőkének egy részét előlegezi. Másodszor, hogy nem a belföldi, hanem a nemzetközi forgalom számára előlegez, világpénzt előlegez; s erre a célra a pénznek mindig a maga kincs formájában, fém-testiségében kell léteznie; abban a formában, amelyben a pénz nemcsak formája az értéknek, hanem maga is egyenlő azzal az értékkel, amelynek pénzformája. Bár ez az arany most a bank és az exportáló aranykereskedő számára egyaránt tőkét képvisel, bankártőkét vagy kereskedőtőkét, mégis nem mint tőke, hanem mint a pénztőke abszolút formája tárgya a keresletnek. Ez a kereslet épp abban a pillanatban keletkezik, amikor a külföldi piacok telítve vannak nem realizálható angol árutőkével. Nem tőkét mint *tőkét* kívánnak tehát, hanem tőkét mint *pénzt*, abban a formában, amelyben a pénz általános világpiaci áru; ez pedig a pénz eredeti formája mint nemesfém. Az aranykiáramlás tehát nem „a mere question of capital" [pusztán tőkekérdés], amint azt Fullarton, Tooke és mások mondják, hanem „a question of money" [pénzkérdés], habár a pénznek egy sajátos funkciójában. Az a körülmény, hogy nem a *belföldi* forgalom kérdése, ahogyan a currency-elmélet hívei állítják, korántsem bizonyítja, hogy pusztán „question of capital", ahogyan Fullarton és mások vélik. Ez „a question of money" abban a formában, amelyben a pénz nemzetközi fizetési eszköz. „Whether that capital" (a több millió quarter külföldi búza vételárát rossz hazai termés esetén) „is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction." [Hogy ezt a tőkét (...) áruban vagy készpénzben adják-e át, olyan kérdés, amely az ügylet természetét semmi-

képpen sem érinti.] (Fullarton, i. m. 131. old.) De nagyon jelentékenyen érinti az a kérdés, hogy történik-e aranykiáramlás vagy sem. A tőkét nemesfém formájában küldik ki, mert áruk formájában egyáltalán nem, vagy csak igen nagy veszteségekkel lehet kiküldeni. A modern bankrendszer félelme az aranykiáramlástól túlszárnyalja mindazt, amit a monetárrendszer, amely az egyetlen igazi gazdagságnak a nemesfémet tartja, valaha is álmodott. Nézzük például Morrisnak, az Angol Bank kormányzójának kihallgatását az 1847–48-as válsággal foglalkozó parlamenti bizottság előtt: 3846. (Kérdés:) „Amikor készletek (stocks) és állótőke elértéktelenedéséről beszélek, nincs Önnek tudomása arról, hogy minden tőke, bármiféle készletbe és termékbe fektették, ugyanilyen módon elértéktelenedett; hogy nyersgyapotot, nyersselymet, nyersgyapjút szállítottak a kontinensre ugyanilyen potom árakon és hogy a cukrot, kávét és teát kényszereladások révén nagy áldozatokkal kótyavetyélték el? – Elkerülhetetlen volt, hogy az ország *jelentős áldozatot* ne hozzon az *aranykiáramlás* ellensúlyozására, amelyet a hatalmas élelmiszer-behozatal okozott." – 3848. „Nem gondolja-e, hogy jobb lett volna hozzányulni a bank kincseskamrájában tárolt 8 millió £-hez, semmint arra törekedni, hogy az aranyat ilyen áldozatok árán szerezzük vissza? – *Nem, nekem nem ez a véleményem.*" – Itt az arany számít az egyetlen valóságos gazdagságnak.

Tooke-nak Fullarton által idézett felfedezése, hogy „with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa" [az utóbbi fél évszázad alatt a váltóárfolyam minden említésre méltó süllyedése, amelyet aranykiáramlás követett, egy-két, kielégítően megmagyarázható kivétellel, mindig egybeesett a forgó eszközök viszonylag alacsony szintjével és fordítva] (Fullarton, 121. old.) – bizonyítja hogy ezek az aranykiáramlások többnyire az élénkség és spekuláció periódusa után lépnek fel, mint „a signal of a collapse already commenced ... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise" [a már megkezdődött összeomlás vészjele ... amely jelzi a piacok túltelítettségét, a termékeink iránti külföldi kereslet megszűnését, a visszaáramlások elhúzódását, s mindennek szükségszerű következményeként a kereskedelmi

bizalmatlanságot, a gyárak bezárását, a munkások éhezését s az ipar és a vállalkozás általános pangását]. (129. old.) Ez persze egyszersmind legjobb cáfolata a currency-hivők azon állításának, hogy „a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it" [a telített forgalom kiűzi az aranyrudat, az alacsony forgalom vonzza]. Ellenkezőleg, bár az Angol Banknak a virágzás idején többnyire nagy aranytartaléka van, ez a kincs mindig a vihart követő kedvetlenség és pangás idején képződik.

Az aranykiáramlásokkal kapcsolatos egész bölcsesség tehát arra lyukad ki, hogy a *nemzetközi* forgalmi és fizetési eszközök kereslete különbözik a *belföldi* forgalmi és fizetési eszközök keresletétől (amiből magától értetődően következik, amint Fullarton a 112. oldalon mondja, hogy „the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation" [az aranykiáramlás létezése nem foglalja szükségképpen magában a forgalmi eszközök belső keresletének csökkenését]); s hogy a nemesfémek külföldre küldése, bevetésük a nemzetközi forgalomba, nem azonos bankjegyeknek vagy érméknek a belföldi forgalomba való bevetésével. Egyébként már korábban [1. könyv 139. old.] kimutattam, hogy a nemzetközi fizetések tartalékalapjául összpontosított kincs mozgásának önmagában véve semmi köze sincs a pénznek mint forgalmi eszköznek a mozgásához. Persze bonyolítja a dolgot az, hogy egyetlen tartalékalapra hárítják a kincs különböző funkcióit, amelyeket a pénz természetéből kifejtettem: a belföldi fizetési eszközök, esedékes fizetések tartalékalapjának, a forgalmi eszköz tartalékalapjának, végül a világpénz tartalékalapjának a funkcióit; ebből az is következik, hogy bizonyos körülmények között az aranynak a bankból belföldre való kiáramlása párosulhat a külföldre való kiáramlással. További bonyodalmat okoz azonban még, hogy egészen önkényesen erre a kincsre ruháznak egy további funkciót – hogy a bankjegyek beválthatóságát biztosító alapként szolgáljon olyan országokban, ahol fejlett a hitelrendszer és a hitelpénz. Mindehhez járul végül a nemzeti tartalékalapnak 1. egyetlen legfőbb bankban való koncentrációja, 2. a lehető legkisebbre való csökkentése. Ezért panaszkodik Fullarton (143. old.): „One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses." [Ha megfigyeljük, hogy a kontinens országaiban a váltóár-

folyam változásai rendszerint milyen tökéletes nyugalommal és könnyedséggel mennek végbe, ahhoz a lázas nyugtalansághoz és riadalomhoz viszonyítva, amely Angliában mindig keletkezik, mihelyt úgy látszik, hogy a bank kincse kimerüléshez közeledik, okvetlenül meglep az a nagy előny, amellyel e tekintetben a fémforgalom rendelkezik.]

De ha az aranykiáramlástól eltekintünk, hogyan növelheti egy jegykibocsátó bank, tehát például az Angol Bank, az általa nyújtott pénzhitel összegét anélkül, hogy jegykibocsátását megnövelné?

A bank falain kívül levő összes bankjegyek, akár forognak, akár magánkincsként szunnyadnak, a bank szempontjából forgalomban vannak, azaz nincsenek az ő birtokában. Ha tehát a bank kibővíti leszámítolási és lombardüzleteit, értékpapírokra nyújtott előlegeit, akkor az ennek fejében kibocsátott bankjegyeknek ismét vissza kell áramlaniok hozzá, mert különben megnövelik a forgalmi eszközök összegét, s éppen ennek nem szabad bekövetkeznie. Ez a visszaáramlás két módon történhetik.

Először: A bank *A*-nak értékpapírok fejében bankjegyeket fizet; *A* ezzel lejárt váltókat fizet ki *B*-nek, és *B* a bankjegyeket újra letétbe helyezi a banknál. E bankjegyek forgása ezzel véget ér, de a kölcsön megmarad. („The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer." [A kölcsön megmarad, a forgalmi eszköz pedig, ha nincs rá szükség, visszatalál a kibocsátóhoz.] *Fullarton*, 97. old.) Az *A*-nak előlegezett bankjegyek most visszatérnek a bankhoz; a bank viszont hitelezője *A*-nak vagy az *A* által leszámítoltatott váltó intézvényezettjének, és adósa *B*-nek az e bankjegyekben kifejezett értékösszeg erejéig, s *B* ezáltal rendelkezik a bank tőkéjének megfelelő része felett.

Másodszor: *A* fizet *B*-nek, és *B* maga vagy *C*, akinek a bankjegyeket ismét továbbfizeti, e bankjegyekkel esedékes váltókat fizet ki a banknak, közvetlenül vagy közvetve. Ez esetben a bankot saját bankjegyeivel fizették ki. Ezzel aztán az ügylet befejeződik (kivéve, hogy *A* még visszafizetésre köteles a banknak).

Mármost a bank által *A*-nak nyújtott előleg mennyiben tekinthető tőke előlegezésének, és mennyiben pusztán fizetési eszközök előlegezésének?[91]

{Ez az előleg természetétől függ. Három esetet kell megvizsgálnunk.

Első eset: — *A* az előlegezett összegeket személyi hitelére kapja a bank-

[91] Az eredeti szöveg ezután következő része az adott összefüggésben érthetetlen, s ezt a zárójel végéig terjedő részt a kiadó átdolgozta. Más összefüggésben ezt a pontot a 26. fejezetben [406–408. old.] már érintettük. — *F. E.*

tól, anélkül, hogy bármiféle fedezetet nyújtana. Ez esetben nemcsak fizetési eszközöket kapott előlegül, hanem feltétlenül új tőkét is, amelyet üzletében mint pótlólagos tőkét használhat és értékesíthet a visszafizetésig.

Második eset. — *A* értékpapírokat, államadóssági kötvényeket vagy részvényeket zálogosított el a banknál, s ennek fejében az értékpapírok napi értékének mondjuk kétharmadáig terjedő készpénzelőleget kapott. Ez esetben *A* megkapta a számára szükséges fizetési eszközöket, de nem jutott pótlólagos tőkéhez, mert nagyobb tőkeértéket adott át a banknak, mint amekkorát tőle kapott. De, egyrészt, e nagyobb tőkeértéket nem használhatta fel pillanatnyi szükségletei — fizetési eszköz szükségletei — céljára, mert egy meghatározott formában kamatozó módon be volt fektetve; másrészt *A*-nak megvoltak az okai arra, hogy ne változtassa át eladással ezt a tőkeértéket közvetlenül fizetési eszközökké. Értékpapírjainak többek között az volt a rendeltetésük, hogy tartaléktőkeként funkcionáljanak, s mint ilyent léptette funkcióba őket. *A* és a bank között tehát időleges kölcsönös tőkeátadás ment végbe, úgyhogy *A* semmi pótlólagos tőkét nem kapott (ellenkezőleg!), de megkapta a szükséges fizetési eszközöket. Ezzel szemben a bank számára az üzlet pénztőkének kölcsön formájában való időleges lekötése volt, pénztőkének egyik formából a másikba változtatása, s ez az átváltoztatás éppen a banküzlet lényeges funkciója.

Harmadik eset. — *A* váltót számítoltatott le a banknál s ennek fejében a kamatok levonása után készpénzben kapta meg az összeget. Ez esetben *A* nem-folyékony formában levő pénztőkét adott el a banknak a folyékony formájú értékösszegért; le nem járt váltót adott el készpénzért. A váltó most a bank tulajdona. Ezen mit sem változtat, hogy ki nem fizetése esetén az utolsó forgató, *A* felel a banknak az összegért; e felelősségben osztozik a többi forgatóval és a váltó kiállítójával, akikkel szemben annak idején visszkereseti joga van. Itt tehát nem előlegezés történik, hanem egészen közönséges vétel és eladás. Ezért *A* semmit sem köteles visszafizetni a banknak, hanem az utóbbi a váltó lejártakor az összeg behajtásával fedezi kiadásait. Itt is kölcsönös tőkeátadás ment végbe *A* és a bank között, mégpedig egészen úgy, mint minden más áru vételénél és eladásánál, s éppen ezért *A* nem kapott semmi pótlólagos tőkét. Amire szüksége volt és amit meg is kapott, fizetési eszközök voltak, s azáltal kapta meg őket, hogy pénztőkéje egyik formáját — a váltót — a bank másik formává — pénzzé — változtatta át.

Valódi tőkeelőlegezésről tehát csupán az első esetben lehet szó. A má-

sodik és harmadik esetben legfeljebb csak abban az értelemben, ahogyan minden tőkebefektetésnél „tőkét előlegeznek". Ebben az értelemben a bank pénztőkét előlegez *A*-nak; de *A* számára ez legfeljebb abban az értelemben pénz*tőke*, hogy egyáltalában része az ő tőkéjének. S nem sajátosan tőkeként kéri és használja, hanem sajátosan fizetési eszközként. Különben minden közönséges árueladást, ami által az emberek fizetési eszközökhöz jutnak, tőkeelőleg szerzésének kellene tekinteni. – *F. E.*}

Jegykibocsátó magánbanknál annyi a különbség, hogy ha jegyei nem maradnak meg a helyi forgalomban és nem is térnek vissza hozzá sem letétek formájában, sem lejárt váltók kifizetéseképpen, akkor e bankjegyek olyan emberek kezébe kerülnek, akiknek a jegyek ellenében arannyal vagy az Angol Bank jegyeivel kell fizetnie. Ez esetben tehát bankjegyeinek előlegezése valójában az Angol Bank jegyeinek, vagy ami számára ugyanaz, aranynak, azaz banktőkéje egy részének előlegezését képviseli. Ugyanez érvényes arra az esetre, amikor maga az Angol Bank vagy bármely más bank, amelynek jegykibocsátási maximumát törvény korlátozza, értékpapírokat kénytelen eladni, hogy saját jegyeit a forgalomból kivonja, s azután előlegek formájában ismét kiadja; saját bankjegyei itt mozgósított banktőkéjének egy részét képviselik.

Még kizárólagos fémpénzforgalom esetén is előfordulhatna, hogy 1. egy aranykiáramlás {itt nyilván olyan aranykiáramlás értendő, amely legalább részben külföldre irányul – *F. E.*} kiürítené a bank kincseskamráját, és ugyanakkor 2. minthogy az aranyat főleg fizetések kiegyenlítésére (múltbeli ügyletek rendezésére) kérnék a banktól, értékpapírokra nyújtott előlegei nagyon megnövekedhetnének, de letétek formájában vagy esedékes váltók kifizetéseként visszatérhetnének hozzá; úgyhogy egyrészt a tárcájában levő értékpapírok gyarapodásával a bank összes kincse csökkenne, másrészt ugyanazt az összeget, amelyet azelőtt tulajdonosként őrzött, most letevőinek adósaként tartaná kezében, s végül csökkenne a forgalmi eszközök össztömege.

Eddig előfeltételeztük, hogy az előlegeket bankjegyekben nyújtják, tehát az előlegezés legalábbis pillanatnyilag növeli a bankjegykibocsátást, bár e szaporulat rögtön újra eltűnik. Erre a feltevésre azonban nincs szükség. Papírbankjegyek kibocsátása helyett a bank folyószámlahitelt nyithat *A*-nak, amikor tehát *A*, a bank adósa, imaginárius letevővé válik. Hitelezőit a bankra kiállított csekkekkel fizeti ki, s aki ilyen csekkeket kap, továbbadja saját bankárának, ez pedig a Clearing House-ban kicseréli őket a reá kiállított csekkekkel. Ez esetben szó sincs bankjegyek közbejöttéről, s az egész ügylet arra korlátozódik, hogy egy követelést, amelyet a banknak teljesítenie kell, reá magára kiállított csekkel egyenlítenek ki, s a valóságos kiegyenlí-

tést a bank számára az *A*-val szembeni hitelkövetelése jelenti. Ez esetben a bank saját követeléseit, tehát banktőkéjének egy részét előlegezte *A*-nak.

Amennyiben ez a pénzhitelkereslet tőkekereslet, annyiban csak pénztőkére irányul; olyasmire, ami a bankár szempontjából tőke, vagyis aranyra – külföldre való aranykiáramlásnál – vagy a nemzeti bank jegyeire, amelyeket a magánbank csak egyenérték fejében történő vétellel szerezhet meg, s amelyek ezért számára tőkét képviselnek. Vagy, végül, kamatozó értékpapírokról, állampapírokról, részvényekről stb. volt szó, amelyeket a banknak el kell adnia, hogy aranyat vagy bankjegyeket szerezhessen. De ha ez állampapír, akkor csak annak tőke, aki megvette, akinek tehát az állampapír a vételárat, beléfektetett tőkéjét képviseli; önmagában véve nem tőke, hanem puszta követelés; ha jelzáloglevél, akkor puszta utalvány jövőbeni földjáradékra, s ha egyéb részvény, akkor puszta tulajdoni jogcím, amely jövőbeni értéktöbbletre jogosít. Mindezek a dolgok nem *valóságos* tőkék, nem alkotórészei a tőkének, s önmagukban véve sem értékek. Hasonló ügyletek révén olyan pénz, amely a banké, szintén átváltozhat letétté úgy, hogy a bank már nem tulajdonosa ennek az összegnek, hanem adós vele, más birtoklási címen tartja magánál. Bármily fontos is ez a bank számára, az országban készletben levő tőke, sőt pénztőke tömegén mit sem változtat. A tőke tehát itt csak pénztőkeként szerepel, és ha nem valóságos pénzformában van meg, puszta tőkejogcímként. Ez igen fontos, mert a *bank*tőke elégtelenségét és növekvő keresletét összecserélik a *valóságos* tőke csökkenésével, pedig a valóságos tőke ilyen esetekben termelési eszközök és termékek formájában éppen ellenkezőleg, fölös mennyiségben van meg, s nyomást gyakorol a piacokra.

Igen egyszerűen megmagyarázható tehát, hogyan képes a bank a fedezetül tartalékolt értékpapírok tömegét növelni, tehát a pénzhitelért való növekvő tülekedést kielégíteni, miközben a forgalmi eszközök össztömege nem változik vagy csökken. Mégpedig ezt az össztömeget a pénzszűke ilyen időszakaiban két körülmény tartja korlátok közt: 1. az aranykiáramlás; 2. a pénzre mint puszta fizetési eszközre irányuló kereslet, melynél a kibocsátott jegyek azonnal visszaáramlanak, vagy az ügylet folyószámlahitel révén minden bankjegykiadás nélkül bonyolódik le; melynél tehát puszta hitelügylet közvetíti a fizetéseket, amelyeknek elintézése az ügylet egyetlen célja volt. A pénz sajátossága, hogy ott, ahol funkciója pusztán fizetések kiegyenlítése (s a válság idején azért vesznek fel előleget, hogy fizessenek, nem pedig, hogy vásároljanak; hogy régebbi üzleteket lebonyolítsanak, nem pedig, hogy újakat indítsanak), forgalma csak tovatűnő, még ha ez a kiegyenlítés nem pusztán hitelművelettel, nem teljesen pénz közbejötte

nélkül történik is; hogy tehát a pénzhitelért folyó nagy tülekedés mellett ez ügyletek óriási tömege mehet végbe anélkül, hogy a forgalmi eszközök mennyisége megnövekednék. Az a puszta tény azonban, hogy az Angol Bank forgalmi eszközeinek mennyisége stabil marad, sőt csökken, miközben az általa folyósított pénzhitel erősen nő, nyilvánvalóan egyáltalában nem bizonyítja azt, amit Fullarton, Tooke és mások (ama tévedésük folytán, hogy pénzhitel egyet jelent capital on loan [kölcsöntőke], pótlólagos tőke felvételével) feltételeznek, hogy ugyanis a fizetési eszközként funkcionáló pénz (bankjegyek) forgalma nem növekszik és bővül. Minthogy a bankjegyek vásárlóeszközkénti forgalma az üzleti pangás idején, amikor ilyen erős hitelnyújtás szükséges, csökken, fizetési eszközkénti forgalmuk növekedhet, s a forgalom teljes összege, a vásárlóeszközként és fizetési eszközként funkcionáló bankjegyek összege mégis stabil maradhat, sőt csökkenhet. Az olyan bankjegyek fizetési eszközként való forgalma, amelyek nyomban visszaáramlanak a kibocsátó bankhoz, e közgazdászok szemében éppenséggel nem forgalom.

Ha a fizetési eszközként való forgalom nagyobb mértékben növekedne, mint ahogyan a vásárlóeszközként való forgalom csökken, akkor az összforgalom nőne, noha a vásárlóeszközként funkcionáló pénz tömege jelentékenyen csökkenne. S a válság bizonyos mozzanataiban ez valóban be is következik, ugyanis a hitel teljes összeomlásakor, amikor nemcsak az áruk és értékpapírok válnak eladhatatlanná, hanem a váltókat sem lehet leszámítoltatni és csak a készpénzfizetés vagy kereskedőnyelven kasszafizetés érvényes. Fullarton és mások, mivel nem értik meg, hogy az ilyen pénzszűke-időszakoknak jellegzetessége a bankjegyeknek fizetési eszközként való forgása, ezt a jelenséget véletlennek tekintik. „With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation" (helyesen nem vásárlóeszközként működő forgalmi eszközökre) „but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis" (tehát a bankjegyeket mint fizetési eszköz tartalékot keresik) „after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination." [Ami viszont a bankjegyek birtoklásáért folyó heves versengés példáit illeti, amelyek a pánik időszakait jellemzik és néha, mint 1825 végén, a bankjegykibocsátás

hirtelen, bár csak időleges megnövekedéséhez vezethetnek, még ha közben az aranykiáramlás továbbfolytatódik is, úgy gondolom, hogy ezeket a példákat nem tekinthetjük az alacsony váltóárfolyam természetes vagy szükségszerű velejáróinak; az ilyen esetekben a kereslet nem forgalmi eszközökre irányul (...), hanem kincsképzésre – megrémült bankárok és tőkések részéről megnyilvánuló kereslet ez, amely általában a válság utolsó felvonásában mutatkozik meg (...) hosszú ideig tartó aranykiáramlás után, s a válság végének előhírnöke.] (*Fullarton*, 130. old.)

Már a pénznek mint fizetési eszköznek a vizsgálatánál (I. könyv 3. fej. 3. b) kifejtettük, hogy a fizetések láncolatának heves megszakítása esetén hogyan csap át a pénz az árukkal szemben merőben eszmei formából az érték dologi s egyúttal abszolút formájába. Ugyanott néhány példát is hoztunk erre a 100. és 101. jegyzetben. Maga ez a megszakítás részint következménye, részint oka a hitel megrendülésének és az utóbbival együtt járó körülményeknek: a piacok túltelítettségének, az áruk elértéktelenedésének, a termelés megszakításának stb.

Világos azonban, hogy Fullarton a pénz mint vásárlóeszköz és a pénz mint fizetési eszköz közötti különbséget a currency [forgalmi eszköz] és a tőke közötti nem helytálló különbséggé változtatja át. Ennek alapja azonban ismét a szűk látókörű bankár-elképzelés a forgalomról. –

Fel lehetne még tenni a kérdést: Mi az, ami az ilyen szűkös időkben hiányzik, tőke, avagy pénz a maga fizetési eszköz meghatározottságában? Mint ismeretes, ekörül vita folyik.

Mindenekelőtt, amennyiben a szűkös állapot aranykiáramlásban mutatkozik meg, világos, hogy a nemzetközi fizetési eszközre van szükség. De a pénz abban a meghatározottságában, hogy nemzetközi fizetési eszköz, nem más, mint arany a maga fém-valóságában, mint önmagában értékes szubsztancia, értéktömeg. Ugyanakkor tőke is, de nem mint árutőke, hanem mint pénztőke, tőke nem az áru formájában, hanem a pénz formájában (mégpedig a pénz szónak abban a legsajátosabb értelmében, amelyben a világpiac általános árujaként létezik). Itt nem a fizetési eszközként működő pénz iránti kereslet és a tőke iránti kereslet között van ellentét. Az ellentét a tőke pénzformája és áruformája között van; s a forma, amelyben itt szükség van rá s amelyben egyedül funkcionálhat, a pénzformája.

Ettől az arany (vagy ezüst) iránti kereslettől eltekintve, nem lehet azt mondani, hogy a válság ilyen időszakaiban bármiképp hiány volna tőkében. Rendkívüli körülmények között, mint gabonadrágulás, gyapotínség stb. lehet, hogy ez az eset: e körülmények azonban korántsem szükségszerű

vagy szabályos velejárói az ilyen időknek; s ezért abból, hogy tülekedés van pénzhitelért, nem lehet eleve ilyen tőkehiányra következtetni. Ellenkezőleg. A piacok túltelítettek, el vannak árasztva árutőkével. A szűkösséget tehát semmi esetre sem *árutőke* hiánya okozza. Erre a kérdésre később visszatérünk.

Harmadik könyv

A tőkés termelés összfolyamata

Második rész

ÖTÖDIK SZAKASZ

A profit széthasadása kamatra és vállalkozói nyereségre. A kamatozó tőke

(Folytatás)

Huszonkilencedik fejezet

A banktőke alkotórészei

Most pedig közelebbről szemügyre kell vennünk, miből áll a banktőke.

Az imént láttuk, hogy Fullarton és mások a pénz mint forgalmi eszköz és a pénz mint fizetési eszköz (valamint a pénz mint világpénz, amennyiben az aranykiáramlást tekintetbe vesszük) közti különbséget a forgalmi eszköz (currency) és tőke közötti különbséggé változtatják át.

Az a furcsa szerep, amelyet a tőke itt játszik, magával hozza, hogy míg a felvilágosult gazdaságtan azt igyekezett gondosan hangsúlyozni, hogy a pénz nem tőke, ez a bankár-gazdaságtan ugyanilyen gondosan azt hangsúlyozza, hogy valójában a pénz a par excellence [kiváltképpeni] tőke.

A későbbi vizsgálatok során megmutatjuk, hogy a pénztőkét itt összecserélik a kamatozó tőkeként értelmezett moneyed capitallel, holott az első értelemben a pénztőke mindig csak átmeneti formája a tőkének, megkülönböztetve a tőke egyéb formáitól, az árutőkétől és a termelőtőkétől.

A banktőke 1. készpénzből – aranyból vagy bankjegyekből –, 2. értékpapírokból áll. Ezeket ismét két részre oszthatjuk: kereskedelmi papírok, váltók, amelyek függőben vannak, időről időre lejárnak s amelyeknek leszámítolása a bankár tulajdonképpeni üzletét alkotja; és közforgalmú értékpapírok, úgymint állampapírok, kincstári jegyek, mindenfajta részvények, egyszóval kamatozó papírok, amelyek azonban a váltóktól lényegesen különböznek. Ide számíthatók a jelzáloglevelek is. Az ezekből a dologi alkotórészekből összetevődő tőke ismét szétválik a bankár saját

alaptőkéjére és a letétekre, amelyek banktőkéjét, vagyis kölcsönvett tőkéjét alkotják. A jegykibocsátó bankoknál ehhez még hozzájárulnak a bankjegyek. A letéteket és bankjegyeket egyelőre figyelmen kívül hagyjuk. Annyi világos, hogy a bankár tőkéjének valóságos alkotórészein — pénz, váltók, letétbe helyezett papírok — mit sem változtat, hogy e különböző elemek saját tőkéjét képviselik-e, vagy letéteket, más emberek tőkéjét. Ugyanez a felosztás megmaradna, akár csupán a saját tőkével folytatja üzletét, akár csupán nála letétbe helyezett tőkével.

A kamatozó tőke formájával jár, hogy minden határozott és rendszeres pénzjövedelem mint tőke kamata jelenik meg, akár tőkéből származik, akár nem. Először a pénzjövedelem átváltozik kamattá, s a kamattal majd csak akad tőke is, amelyből származik. Ugyanígy a kamatozó tőkével minden értékösszeg, ha nem költik el jövedelemként, tőkének jelenik meg; tudniillik főösszegnek (principal), ellentétben a lehetséges vagy valóságos kamattal, amelyet hozhat.

A dolog egyszerű: Tegyük fel, hogy az átlagos kamatláb évi 5%. 500 £ összeg tehát, ha kamatozó tőkévé változtatnánk, 25 £-et hozna évente. Ezért minden fix évi 25 £ bevételt 500 £ tőke kamatának tekintenek. Ez azonban tisztára illuzórikus elképzelés és az is marad, kivéve azt az esetet, hogy a 25 £ forrása — akár puszta tulajdoni jogcím, illetve követelés, akár valóságos eleme a termelésnek, mint például egy földdarab — közvetlenül átruházható vagy olyan formát ölt, amelyben átruházhatóvá válik. Vegyük példaként az államadósságot és a munkabért.

Az állam évente bizonyos összegű kamatot kell hogy fizessen hitelezőinek a kölcsönvett tőkéért. Itt a hitelező nem mondhat fel adósának, hanem csak eladhatja a követelést, a követelésre szóló tulajdoni jogcímét. Magát a tőkét az állam elfogyasztotta, elköltötte. Nem létezik többé. Ami az állam hitelezőjének birtokában van, az 1. az állam adóslevele, mondjuk 100 £-ről; 2. ez az adóslevél igényjogosulttá teszi az állami évi bevételek, azaz az évente befolyó adók bizonyos részére, mondjuk 5 £-re, vagyis 5%-ra; 3. ezt a 100 £-es adóslevelet tetszés szerint eladhatja másoknak. Ha a kamatláb 5% és az állam fizetőképessége előfeltételezve van, akkor *A* birtokló az adóslevelet rendszerint 100 £-ért eladhatja *B*-nek; mert *B* számára mindegy, hogy a 100 £-et évi 5%-ért kölcsönadja, vagy 100 £ lefizetése ellenében évi 5 £ összegű sarcot biztosít magának az államtól. De mindezekben az esetekben az a tőke, amelynek sarjadékaként (kamataként) tekintik az állam által fizetett összeget, illuzórikus, fiktív tőke marad. Nemcsak arról van szó, hogy az államnak kölcsönadott összeg már egyáltalában nem létezik. Egyáltalában soha nem volt az a rendeltetése,

hogy tőkeként adják ki, fektessék be, márpedig csak tőkeként való befektetése révén lehetett volna önmagát megtartó értékké változtatni. Az eredeti hitelező, *A* számára az évi adó neki jutó része tőkéje kamatát képviseli, ahogyan az uzsorás számára a tékozló vagyonának neki jutó része, noha a kölcsönvett pénzösszeget egyik esetben sem tőkeként adták ki. Az a lehetőség, hogy az állam adóslevelét eladhatja, *A* számára a főösszeg visszaáramlásának a lehetőségét képviseli. Ami *B*-t illeti, az ő magánszempontjából tekintve tőkéje mint kamatozó tőke van befektetve. Tulajdonképpen ő csak *A* helyébe lépett és megvette az állammal szembeni követelését. Bármennyire megsokszorozódjanak is az ilyenfajta ügyletek, az államadósság tőkéje merőben fiktív marad, s abban a pillanatban, amikor az adóslevelek eladhatatlanná válnának, e tőke látszata eltűnne. Mindazonáltal, mint mindjárt látni fogjuk, e fiktív tőkének saját mozgása van.

Az államadósság tőkéjével szemben, ahol egy mínusz jelenik meg tőkeként – ahogyan egyáltalában a kamatozó tőke mindenféle megkergült formákat szül, úgyhogy például adósságok a bankár elképzelésében mint áruk jelenhetnek meg –, vegyük most szemügyre a munkaerőt. A munkabért itt kamatnak fogják fel, s ezért a munkaerőt tőkének, amely ezt a kamatot hozza. Ha például az évi munkabér = 50 £ és a kamatláb 5%, akkor az évi munkaerő 1000 £ tőkével egyenlőnek számít. A tőkés elképzelésmód kergültsége itt tetőpontját éri el, mert ahelyett hogy a munkaerő kizsákmányolásából magyarázná a tőke értékesítését, fordítva, a munkaerő termelékenységét magyarázza abból, hogy maga a munkaerő ez a titokzatos dolog, kamatozó tőke. A XVII. század második felében (például Pettynél) ez kedvelt elképzelés volt, de manapság is a legteljesebb komolysággal használják részint vulgáris közgazdászok, részint, és főleg, német statisztikusok.[1] Sajnos, itt közbelép két körülmény, amely erre a gondolatnélküli elképzelésre kellemetlenül rácáfol, először, hogy a munkásnak dolgoznia kell ahhoz, hogy ezt a kamatot megkapja és másodszor, hogy munkaerejének tőkeértékét nem változtathatja átruházás útján ezüstté. Hanem munkaerejének évi értéke egyenlő a munkás évi átlagbérével, és amit munkájával pótolnia kell munkaereje megvásárlója számára, az maga ez az érték plusz az értéktöbblet, az érték értékesítése. A rabszolgarend-

[1] „A munkásnak tőkeértéke van, amelyet megállapíthatunk, ha évi keresetének pénzértékét kamathozadéknak tekintjük... Ha ... az átlagos napibéreket 4%-kal tőkésítjük, megkapjuk egy férfi mezőgazdasági munkás átlagos értékét: Német-Ausztriában 1500 tallér, Poroszországban 1500, Angliában 3750, Franciaországban 2000, Belső-Oroszországban 750 tallér." (*Von Reden*: „Vergleichende Kulturstatistik", Berlin 1848, 434. old.)

szerben a munkásnak van tőkeértéke, tudniillik a vételára. S ha bérbeadják, a bérlőnek először is meg kell fizetnie a vételár kamatát és ezenfelül pótolnia kell a tőke évi kopását.

A fiktív tőke képzését tőkésítésnek hívják. Minden szabályosan ismétlődő bevételt úgy tőkésítenek, hogy az átlagos kamatláb alapján olyan jövedelemként veszik számba, amilyet az erre a kamatlábra kölcsönadott tőke hozna; például ha az évi bevétel = 100 £ s a kamatláb = 5 %, akkor a 100 £ 2000 £ évi kamata volna, s ez a 2000 £ most az évi 100 £-re szóló tulajdoni jogcím tőkeértékének számít. Annak, aki ezt a jogcímet megveszi, a 100 £ évi bevétel ekkor valóban a befektetett tőkéje 5 %-os kamatozását jelenti. Ily módon a tőke valóságos értékesítése folyamatával való összefüggés utolsó nyoma is eltűnik és megszilárdul az az elképzelés, hogy a tőke egy önmagát értékesítő automata.

Ott is, ahol az adóslevél – az értékpapír – az államadósságtól eltérően nem tisztán illuzórius tőkét képvisel, e papír tőkeértéke tisztán illuzórius. Az előbbiekben láttuk, hogyan teremt a hitelügy társult tőkét. A papírok olyan tulajdoni jogcímekként jönnek számba, amelyek e tőkét képviselik. A vasúti, bánya-, hajózási stb. társaságok részvényei valóságos tőkét képviselnek, tudniillik az ezekbe a vállalatokba fektetett és működő tőkét, vagyis azt a pénzösszeget, amelyet a részvényesek azért előlegeztek, hogy ilyen vállalatokban tőkeként adják ki. Amikor is semmiképpen nincs kizárva, hogy esetleg puszta szédelgést képviselnek. De ez a tőke nem kétszeresen létezik, egyszer mint a tulajdoni jogcímeknek, a részvényeknek a tőkeértéke és másszor mint az ezekbe a vállalatokba valóban befektetett vagy befektetendő tőke. Csak ebben az utóbbi formában létezik, és a részvény nem más, mint tulajdoni jogcím pro rata [arányosan] az illető tőke által realizálandó értéktöbbletre. Ezt a jogcímet *A* eladhatja *B*-nek, *B* pedig *C*-nek. Ezek az ügyletek mit sem változtatnak a dolog természetén. *A* vagy *B* akkor a maga jogcímét tőkévé, *C* viszont a maga tőkéjét a részvénytőkéből várható értéktöbbletre vonatkozó puszta tulajdoni jogcímmé változtatta.

E tulajdoni jogcímek – nemcsak az állampapírok, hanem a részvények is – értékének önálló mozgása megerősíti azt a látszatot, mintha valóságos tőkét alkotnának ama tőke vagy igény mellett, amelyre esetleg jogcímek. Árukká lesznek ugyanis, sajátságos ármozgással és ármeghatározással. Piaci értékük a névértéküktől különböző meghatározást kap anélkül, hogy változnék a valóságos tőke értéke (bár az értékesítése változhatik). Piaci értékük egyrészt aszerint ingadozik, hogy a hozadék, amelyre jogcímet adnak, milyen magas és biztos. Ha egy részvény névértéke, azaz a befizetett összeg, amelyet a részvény eredetileg képvisel, 100 £, s a vállalat 5 %

helyett 10%-ot hoz, akkor piaci értéke egyébként változatlan körülmények között és 5% kamatláb mellett 200 £-re emelkedik, mert 5%-kal tőkésítve most 200 £ fiktív tőkét képvisel. Aki 200 £-ért megveszi, 5% jövedelmet élvez ebből a tőkebefektetésből. Fordított a helyzet, ha a vállalat hozadéka csökken. E papírok piaci értéke részben spekulatív, mert nemcsak a valóságos, hanem a várt, előre számításba vett bevétel is meghatározza. Ha azonban a valóságos tőke értékesítését állandónak előfeltételezzük, vagy ott, ahol tőke nem létezik, mint az államadósságoknál, az évi hozadékot törvényesen rögzítettnek és egyébként is elég biztosnak előfeltételezzük, akkor ezeknek az értékpapíroknak az ára a kamatláb mozgásával ellenkező irányban emelkedik vagy süllyed. Ha a kamatláb 5%-ról 10%-ra emelkedik, akkor az az értékpapír, amely 5 £ hozadékot biztosít, már csak 50 £ tőkét képvisel. Ha a kamatláb $2\frac{1}{2}$%-ra süllyed, akkor ugyanaz az értékpapír 200 £ tőkét képvisel. Értéke mindig csak a tőkésített hozadék, azaz a fennálló kamatláb alapján egy illuzórius tőkére számított hozadék. Pénzszűke idején tehát ezeknek az értékpapíroknak az ára kétszeresen csökken; először, mert a kamatláb emelkedik, és másodszor, mert az értékpapírokat tömegesen dobják piacra, hogy pénzben realizálják őket. Ez az ársüllyedés végbemegy függetlenül attól, hogy a hozadék, amelyet e papírok biztosítanak birtokosuknak, állandó-e, mint az állampapíroknál, vagy hogy az általuk képviselt valóságos tőke értékesítésére esetleg szintén kihatnak-e az újratermelési folyamat zavarai, mint az ipari vállalatoknál. Az utóbbi esetben csupán még egy további elértéktelenedés járul a már említetthez. Mihelyt a viharnak vége, ezek a papírok ismét korábbi szintjükre emelkednek, amennyiben nem balul sikerült vagy szédelgésre alapozott vállalkozásokat képviselnek. Az értékpapírok válság alatti értékcsökkenése a pénzvagyon centralizációjának erőteljes eszközeként hat.[2]

Amennyiben e papírok elértéktelenedése vagy értékemelkedése független az általuk képviselt valóságos tőke értékének mozgásától, annyiban valamely nemzet gazdagsága az elértéktelenedés vagy értékemelkedés után ugyanakkora, mint előtte. „1847 október 23-án az állami kötvények, valamint a csatorna- és vasúti részvények értéke már 114 752 225 £-gel csökkent."

[2] {Közvetlenül a februári forradalom után, amikor Párizsban áruk és értékpapírok szerfelett elértéktelenedtek és teljesen eladhatatlanok voltak, egy Liverpoolban élő svájci kereskedő, R. Zwilchenbart úr (aki ezt apámnak elbeszélte) amit csak lehetett pénzzé tett, a készpénzzel Párizsba utazott és felkereste Rothschildot azzal a javaslattal, hogy csináljanak közös üzletet. Rothschild ráemeredt, hozzárohant és megragadta a vállát: „Avez-vous de l'argent sur vous?" – „Oui, M. le baron." – „Alors vous êtes mon homme!" [Van Önnél pénz? – Van, báró úr. – Akkor Ön az én emberem!] – S ketten ragyogó üzletet csináltak. – *F. E.*}

(Morris, az Angol Bank kormányzójának vallomása a „Commercial Distress" 1847–48. jelentésben [3800. sz.]) Amennyiben elértéktelenedésük nem azt fejezte ki, hogy a termelés és a közlekedés a vasutakon és csatornákon valóban megállt, vagy megkezdett vállalkozásokat abbahagytak, vagy tőkét ténylegesen értéktelen vállalkozásokba fektettek, a névleges pénztőke e szappanbuborékainak szétpattanása a nemzetet egy fillérrel sem tette szegényebbé.

Mindezek a papírok valójában nem jelentenek mást, mint felhalmozott követeléseket, jogcímeket jövőbeni termelésre, s pénz-, illetve tőkeértékük vagy semmilyen tőkét nem képvisel, mint az államadósságok esetében, vagy az általuk képviselt valóságos tőke értékétől függetlenül szabályozódik.

Minden olyan országban, ahol tőkés termelés uralkodik, az úgynevezett kamatozó tőke vagy moneyed capital óriási tömege ebben a formában létezik. S a pénztőke felhalmozásán többnyire nem értendő más, mint ezeknek a termelésre szóló követeléseknek, e követelések piaci árának, illuzórius tőkeértékének a felhalmozása.

A bankártőke egy része mármost ezekbe az úgynevezett kamatozó papírokba van befektetve. Ez maga is része a tartaléktőkének, amely nem a valódi banküzletben működik. A legjelentősebb rész váltókból áll, azaz ipari tőkések vagy kereskedők fizetési ígéreteiből. A pénzkölcsönző számára e váltók kamatozó papírok; azaz, ha megveszi őket, a még hátralevő lejárati időre levonja a kamatot. Ezt hívják leszámítolásnak. A mindenkori kamatlábtól függ tehát, hogy mekkora a levonás a váltó által képviselt összegből. –

Végül a bankár tőkéjének utolsó része aranyban vagy bankjegyekben levő pénztartalékából áll. A letétek mindig a letevők rendelkezésére állanak, hacsak szerződésileg nincsenek hosszabb időre lekötve. Állandóan hullámzanak. De ha az egyik ügyfél kivonja, a másik pótolja őket, úgyhogy általánosságban a letétek átlagösszege normális üzletmenet idején csak kevéssé ingadozik.

A fejlett tőkés termelés országaiban a bankok tartalékalapja átlagosan mindig kifejezi a kincsként meglevő pénz nagyságát, e kincs egy része pedig megint papírból, aranyra szóló puszta utalványokból áll, amelyeknek azonban önmagukban nincs értékük. A bankártőke legnagyobb része ezért tisztán fiktív és követelésekből (váltók), állampapírokból (amelyek múltbeli tőkét képviselnek), valamint részvényekből (jövőbeni hozadékra szóló utalványok) áll. Közben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy annak a tőkének a pénzértéke, amelyet ezek a papírok a bankár páncél-

szekrényében képviselnek, még ha biztos hozadékra szóló utalványok (mint az állampapírok) vagy valóságos tőkére szóló tulajdoni jogcímek is (mint a részvények), teljesen fiktív, és annak a valóságos tőkének az értékétől, amelyet legalább részben képviselnek, eltérően szabályozódik; ha pedig a papírok hozadékra szóló puszta követelést és nem tőkét képviselnek, az ugyanarra a hozadékra szóló követelés folytonosan változó fiktív pénztőkében fejeződik ki. Ehhez járul még az, hogy e fiktív bankártőke nagyrészt nem az ő tőkéje, hanem a közönségé, amely — kamattal vagy anélkül — letétbe helyezi a bankárnál.

A letéteket mindig pénzben, aranyban vagy bankjegyekben, vagy erre szóló utalványokban eszközlik. A tartalékalap kivételével, amely a valóságos forgalom mindenkori szükséglete szerint összezsugorodik vagy kitágul, ezek a letétek a valóságban mindig egyrészt az ipari tőkések és kereskedők kezében vannak, akiknek váltóit ezekkel számítolják le s ezekből nyújtanak nekik előleget; másrészt az értékpapírkereskedők (tőzsdeügynökök) kezében vagy magánosok kezében, akik értékpapírjaikat eladták, vagy a kormány kezében (kincstári jegyeknél és új kölcsönöknél). Maguk a letétek kettős szerepet játszanak. Egyrészt, mint éppen említettük, kamatozó tőkeként kölcsönadják őket, tehát nincsenek a bankok pénztárában, hanem csak könyveikben szerepelnek mint a letevők követelései. Másrészt csupán mint ilyen könyvelési tételek szerepelnek, amennyiben a letevők kölcsönös követelései a letéteikre kiállított csekkek által kiegyenlítődnek és kölcsönösen leírásra kerülnek; közben egészen közömbös, hogy a letétek ugyanannál a bankárnál vannak-e, úgyhogy az a különböző számlákat, egyiket a másik ellenében leírja, avagy ez különböző bankok révén történik, amelyek csekkeiket kölcsönösen kicserélik és csak a különbözetet fizetik ki egymásnak.

A kamatozó tőke és a hitelrendszer fejlődésével minden tőke látszólag megkettőződik és néha megháromszorozódik a különböző mód révén, ahogy ugyanaz a tőke vagy akár csak ugyanaz a követelés különböző kezekben különböző formákban jelenik meg.[3] E „pénztőke" legnagyobb

[3] {A tőkének ez a megkettőződése és megháromszorozódása az utóbbi években jelentékenyen továbbfejlődött, pl. a financial trustök révén, amelyek a londoni tőzsdei jelentésben már külön rovatot foglalnak el. Társaság alakul bizonyos fajta kamatozó papírok, mondjuk külföldi állampapírok, angol városi vagy amerikai állami kölcsönkötvények, vasúti részvények stb. felvásárlására. A tőkét, mondjuk 2 millió £-et, részvényjegyzéssel hozzák össze; az igazgatóság megvásárolja a szóban forgó értékeket, illetve többé-kevésbé erősen spekulál velük, s a költségek levonása után megmaradó évi kamathozadékot osztalékként kiosztja a részvényesek között. — Egyes részvénytársaságoknál továbbá szokásba jött, hogy a közönséges részvényeket

része tisztán fiktív. Az összes letétek, a tartalékalap kivételével, nem egyebek a bankárra szóló követeléseknél, de soha nem léteznek a letétben. Amennyiben a letéteket giróüzletre használják, a bankárok számára tőkeként működnek, miután ez utóbbiak kikölcsönözték őket. A bankárok egymás között úgy fizetik ki a nemlétező letétekre szóló kölcsönös utalványokat, hogy e követeléseket egymással szemben elszámolják.

A. Smith a tőke szerepéről a pénzkölcsönzésben a következőket mondja: „De még a pénzüzletben is a pénz csak mintegy utalvány, amely egyik kézből a másikba viszi át azokat a tőkéket, amelyeket tulajdonosaik nem tudnak felhasználni. Ezek a tőkék csaknem határtalanul nagyobbak lehetnek az átvitelükhöz eszközül szolgáló pénzösszegnél; ugyanazok a pénzdarabok éppúgy teljesítenek szolgálatot egymás után sok különböző kölcsönnél, mint sok különböző bevásárlásnál. Például *A* 1000 £-et kölcsönöz *W*-nek, s *W* ezzel rögtön 1000 £ értékű árut vásárol *B*-től. Minthogy *B* maga nem tudja a pénzt felhasználni, ugyanazokat a pénzdarabokat kölcsönadja *X*-nek, s *X* azzal rögtön ismét 1000 £-ért árut vásárol *C*-től. Ugyanilyen módon és ugyanilyen okból *C* kölcsönadja a pénzt *Y*-nak, aki megint árut vásárol vele *D*-től. Ily módon ugyanazok az arany- vagy papírpénzdarabok néhány nap alatt három különböző kölcsön és három különböző vásárlás közvetítésére szolgálhatnak, amelyeknek mindegyike értékben egyenlő e pénzdarabok teljes összegével. Amit a három pénzember, *A*, *B* és *C*, a három kölcsönvevőnek, *W*-nek, *X*-nek és *Y*-nak átutalt, nem más, mint hatalom e vásárlások eszközlésére. Ebben a hatalomban áll e kölcsönök értéke és haszna. A három pénzember által kölcsönadott tőke egyenlő a vele vásárolható áruk értékével, s háromszor nagyobb, mint annak a pénznek az értéke, amellyel a vásárlásokat végzik. Ennek ellenére mindezek a kölcsönök teljesen biztosak lehetnek, mert a különböző adósok a kölcsönök révén megvásárolt árukat úgy használják fel, hogy annak idején egyenlő értékű arany- vagy papírpénzt hoznak vissza, profitostul. S mint ahogy ugyanazok a pénzdarabok

---

két osztályba sorolják, preferred és deferred [elsőbbségi és törzsrészvények]. A preferred részvények fix kamatot kapnak, mondjuk 50 %-ot, feltéve, hogy az összprofit ezt megengedi; ha ezenfelül még marad valami, ezt a deferred részvények kapják meg. Ily módon a preferred részvényekbe történő „szolid" tőkebefektetést többé-kevésbé elválasztják a deferred részvényekben folyó tulajdonképpeni spekulációtól. Minthogy egyes nagy vállalatok nem akarnak hódolni ennek az új divatnak, előfordult, hogy olyan társaságok alakultak, amelyek egy- vagy néhány millió £-et fektetnek be amazok részvényeibe s ezután e részvények névértéke erejéig új részvényeket bocsátanak ki, de ezek egyik része preferred, a másik deferred. Ilyen esetekben az eredeti részvényeket megkettőzik, mivel új részvénykibocsátás alapzatául szolgálnak. – *F. E.*}

értékük háromszorosa, sőt harmincszorosa erejéig is szolgálhatnak különböző kölcsönök közvetítésére, ugyanúgy egymás után a visszafizetés eszközéül is szolgálhatnak." ([„Wealth of Nations",] II. könyv 4. fejezet.)

Minthogy ugyanaz a pénzdarab forgási sebessége szerint különböző vásárlásokat végezhet, ezért ugyanígy különböző kölcsönöket is eszközölhet, mert a vásárlások egyik kézből a másikba továbbítják, s a kölcsön nem egyéb, mint olyan átvitel egyik kézből a másikba, amelyet nem közvetít vásárlás. A pénz mindegyik eladó számára árujának átváltozott formáját jelenti; manapság, amikor minden értéket mint tőkeértéket fejeznek ki, a különböző kölcsönökben a pénz sorjában különböző tőkéket képvisel, ami csak más kifejezése az előbbi tételnek, hogy sorjában különböző áruértékeket realizálhat. Ugyanakkor forgalmi eszközül szolgál, hogy a dologi tőkéket egyik kézből a másikba továbbítsák. Kölcsönadásnál nem forgalmi eszközként megy át egyik kézből a másikba. Amíg a kölcsönadó kezében marad, az ő kezében nem forgalmi eszköz, hanem tőkéjének értéklétezése. S a kölcsönadásnál ebben a formában adja át másnak. Ha *A* a vásárlások közvetítése nélkül adta volna kölcsön a pénzt *B*-nek, *B* pedig *C*-nek, akkor ugyanaz a pénz nem három tőkét, hanem csak egyet, csak *egy* tőkeértéket képviselne. Hogy valójában hány tőkét képvisel, ez attól függ, hányszor funkcionál különböző árutőkék értékformájaként.

Amit A. Smith a kölcsönökről általában mond, a letétekre is érvényes, hiszen a letét csak különös elnevezés azokra a kölcsönökre, amelyeket a közönség ad a bankároknak. Ugyanazok a pénzdarabok tetszőleges számú letéthez szolgálhatnak eszközül.

„Vitathatatlanul igaz, hogy azt az 1000 £-et, amelyet valaki ma *A*-nál letétbe helyez, holnap megint kiadják és *B*-nél alkot letétet. Lehetséges, hogy *B* holnapután ismét kiadja, letétet alkot *C*-nél és így tovább a végtelenségig. Ugyanaz az 1000 £ pénzösszeg tehát a sorozatos átruházások révén teljesen meghatározhatatlan összegű letétté sokszorozódhat. Ezért lehetséges, hogy az Egyesült Királyság összes letéteinek kilenctizede csupán a bankárok könyveiben könyvelési tételként létezik, akik kezeskednek, ki-ki a maga részéért... Így például Skóciában, ahol a pénzforgalom sohasem haladta meg a 3 millió £-et, a letétek összege 27 millió. Ha a bankokat nem rohanják meg egyszerre a letétekért, akkor ugyanaz az 1000 £ visszafelé haladva ugyanilyen könnyen ismét kiegyenlíthet egy éppoly meghatározhatatlan összeget. Minthogy ugyanaz az 1000 £, amellyel ma valaki adósságát egyenlíti ki egy üzletembernél, holnap az utóbbinak az adósságát egyenlítheti ki egy kereskedőnél, holnapután a kereskedő adósságát a banknál és így tovább a végtelenségig; ilyenképpen ugyanaz az 1000 £ kézről kézre és

bankról bankra vándorolhat és bármekkora összegű letétet kiegyenlíthet." („The Currency Theory Reviewed", 62., 63. old.)

Ahogyan ebben a hitelrendszerben minden megkettőződik, megháromszorozódik, s merő agyrémmé változik, érvényes ez a „tartalékalapra" is, amelyről azt hinnénk, hogy végre valami szilárd van a kezünkben.

Halljuk ismét Morris urat, az Angol Bank kormányzóját: „A magánbankok tartalékai letétek formájában az Angol Bank kezében vannak. Az aranykiáramlás első hatása látszólag csak az Angol Bankot érinti; de ugyanígy hatna a többi bank tartalékaira is, mivel ez a mi bankunknál levő tartalékuk egy részének kiáramlása. Ugyanígy hatna valamennyi vidéki bank tartalékaira." (C. D. 1847–48 [3639. és 3642. sz.].) Végeredményben tehát a tartalékalapok valójában az Angol Bank tartalékalapjában oldódnak fel.[4] De ennek a tartalékalapnak a létezése is kettős. A banking department [bankosztály] tartalékalapja egyenlő azzal a bankjegytöbblettel, amelyet a bank a forgalomban

[4] {Hogy ez azóta mennyire fokozódott még, bizonyítja a következő, a „Daily News" 1892 december 15-i számából vett hivatalos kimutatás a tizenot legnagyobb londoni bank tartalékairól 1892 novemberében:

Bank neve	Passziva £	Keszpenztartalek £	%
City	9 317 629	746 551	8,01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
Imperial	3 987 400	447 157	11,22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14,58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
National	11 163 829	1 426 225	12,77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,98
Prescott and Co.	4 041 058	538 517	13,07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester & Co.	10 452 381	1 317 628	12,60
Összesen:	232 655 823	27 845 807	11,97

E csaknem 28 millió tartalékból legalább 25 millio az Angol Banknál van letétben, és legfeljebb 3 millió van magának a tizenot banknak a páncélszekrényeiben készpénzben. Az Angol Bank bankosztályának készpénztartaléka viszont ugyancsak 1892 novemberében egyszer sem érte el a 16 milliót! – *F. E.*}

levő jegyeken felül kibocsátani jogosult. A kibocsátható bankjegyek törvényes maximuma = 14 millió (erre nem kell fémfedezet; körülbelül ennyi az állam adóssága a banknál) plusz a bank nemesfém-készletének összege. Ha tehát ez a készlet = 14 millió £, akkor a bank 28 millió £ bankjegyet bocsáthat ki, s ha ebből 20 millió van forgalomban, akkor a banking department tartalékalapja = 8 millió. Ez a 8 millió bankjegy ekkor a törvényes banktőke, amellyel a bank rendelkezhet, s egyszersmind letéteinek tartalékalapja. Ha mármost aranykiáramlás indul meg, amely a fémkészletet 6 millióval csökkenti – ennek ellenében ugyanennyi bankjegyet meg kell semmisíteni –, akkor a banking department tartaléka 8-ról 2 millióra süllyedne. Egyrészt a bank erősen felemelné a kamatlábat; másrészt a nála letéteket tartó bankok és a többi letevők azt vennék észre, hogy a banknál levő saját követeléseik tartalékalapja erősen csökkent. A négy legnagyobb londoni részvénytársasági bank 1857-ben azzal fenyegetőzött, hogy ha az Angol Bank nem eszközöl ki „kormánylevelet" az 1844. évi banktörvény felfüggesztésére,[5] akkor követelni fogják letéteik kifizetését, amivel a banking department csődbe jutott volna. Így előfordulhat, hogy a banking department fizetésképtelen, mint 1847-ben, miközben az issue departmentben [a jegykibocsátó osztályon] a forgalomban levő bankjegyek átválthatóságának biztosítékaként számtalan millió (például 1847-ben 8 millió) hever. Ez azonban megintcsak illuzórikus.

„A letétek nagy része, amelyre maguknak a bankároknak nincs közvetlen szükségük, a bill-brokerek" (szó szerint váltóügynökök, lényegében félig bankárok) „kezébe kerül, akik ennek fejében a bankárnak az általa nyújtott előleg biztosítékául kereskedelmi váltókat adnak, amelyeket ők már leszámítoltak londoni és vidéki személyek számára. A bill-broker felel a bankárnak e money at call" (kívánatra azonnal visszafizetendő pénz) „visszafizetéséért; s ezek az üzletek oly hatalmas arányúak, hogy Neave úr, az" [Angol] „Bank jelenlegi kormányzója tanúvallomásában a következőket mondja: Tudjuk, hogy egy brokernek 5 milliója volt, s okunk van feltételezni, hogy egy másik 8–10 millióval rendelkezett; egynek 4, másiknak 3 $^1/_2$, egy harmadiknak több mint 8 milliója volt. A brokereknél levő letétekről beszélek." („Report of Committee on Bank Acts". 1857–58., V. old. 8. sz. bekezdés.)

[5] Az 1844. évi banktörvény felfüggesztése megengedi a banknak, hogy tetszés szerinti mennyiségben bocsásson ki bankjegyeket, tekintet nélkül arra, hogy ezeket a kezében levő aranykincs mennyire fedezi; hogy tehát tetszés szerinti mennyiségben teremthessen papírból való fiktív pénztőkét s ezzel előlegeket nyújthasson a bankoknak és váltóügynököknek, rajtuk keresztül pedig a kereskedelemnek. [– *F. E.*]

„A londoni bill-brokerek ... roppant ügyleteiket minden készpénztartalék nélkül bonyolították le; rábízták magukat a náluk levő, sorjában lejáró váltókból befolyó összegekre, vagy arra a lehetőségre, hogy szükség esetén az általuk leszámított váltók letétbe helyezése ellenében előlegeket kaphatnak az Angol Banktól." [I. m. VIII. old. 17. sz. bekezdés.] – „Két londoni bill-broker cég 1847-ben beszüntette fizetéseit; később mindkettő ismét megindította üzletét. 1857-ben megint felfüggesztették. Az egyik cég passzívái 1847-ben kereken 2 683 000 £-re rúgtak, 180 000 £ tőke mellett; 1857-ben passzívái 5 300 000 £-re rúgtak, míg tőkéje valószínűleg nem haladta meg az 1847. évi tőkéjének egynegyedét. A másik cég passzívái mindkét alkalommal 3 és 4 millió között mozogtak, tőkéje viszont nem volt több 45 000 £-nél." (I. m. XXI. old. 52. sz. bekezdés.)

Harmincadik fejezet

Pénztőke és valóságos tőke. I.

A hitelüggyel kapcsolatban most csupán a következő nehéz kérdések merülnek fel:

Először: A tulajdonképpeni pénztőke felhalmozása. Mennyiben jele ez és mennyiben nem, tőke valóságos felhalmozásának, azaz bővített újratermelésnek? Vajon a tőke úgynevezett pléthórája, amely kifejezést mindig csak a kamatozó tőkével, azaz a pénztőkével kapcsolatban használják, az ipari túltermelés kifejezésének különös módja csupán, avagy külön jelenség mellette? Vajon ez a pléthóra, a pénztőke e túlkínálata stagnáló pénztömegek (aranyrudak, aranypénz és bankjegyek) meglétével esik egybe, úgyhogy ez a valóságos pénzben mutatkozó felesleg a kölcsöntőke pléthórájának kifejezése és megjelenési formája?

És *másodszor*: A pénzszűke, azaz a kölcsöntőke hiánya mennyiben fejezi ki valóságos tőke (árutőke és termelőtőke) hiányát? Másrészt mennyiben esik egybe pénznek mint olyannak a hiányával, forgalmi eszközöknek a hiányával?

Amennyire eddig a pénztőke és egyáltalán a pénzvagyon felhalmozásának sajátságos formáját szemügyre vettük, ez a felhalmozási forma a munkára való tulajdonigények felhalmozásában oldódott fel. Kitűnt, hogy az államadósság tőkéjének felhalmozása nem más, mint az állam hitelezői egy osztályának növelése, akik jogosultak a befolyó adókból bizonyos összegeket maguknak elvenni.[6] Ezekben a tényekben, hogy még adósságok felhalmozá-

[6] „Az állampapír nem más, mint az a képzetes tőke, amely az évi jövedelemnek adósságok fizetésére szánt részét képviseli. Ezzel egyenértékű tőkét fecséreltek el; ez szolgál nevezőül a kölcsön számára, de az állampapír nem ezt a tőkét képviseli; mert ez a tőke egyáltalán nem létezik többé. Közben az ipar munkájából szükségképpen új javak születnek; e javak egy részét évente már előre kiutalják azoknak, akik ezeket az elpazarolt javakat kölcsonadták; ezt a részt adók útján elveszik azoktól, akik a javakat létrehozzák, hogy odaadják az állam hitelezőinek, s a tőke és a kamat kozott az adott országban szokásos viszonynak megfelelően feltételeznek egy képzetes tőkét, egyenértékűt azzal a tőkével, amelyből a hitelezőknek juttatandó évi járadék származhatna." (*Sismondi* · „Nouveaux Principes", II. 229–230. old.)

sa is tőkefelhalmozásként jelenhet meg, megmutatkozik, mennyire teljesen feje tetején áll a világ a hitelrendszerben. Az eredetileg kölcsönadott és rég kiadott tőke ellenében kiállított adósságlevelek, megsemmisült tőkének ezek a papiros másodpéldányai birtokosaik számára tőkeként funkcionálnak annyiban, hogy eladható áruk és ezért visszaváltoztathatók tőkévé.

Igaz, hogy a társas vállalkozásokra, vasutakra, bányákra stb. szóló tulajdoni jogcímek, mint szintén láttuk, csakugyan valóságos tőkére szóló jogcímek. De nem adnak rendelkezési lehetőséget e tőke felett. Ezt a tőkét nem vonhatják ki. Csak jogigényt adnak az e tőke által megszerzendő értéktöbblet egy részére. E jogcímek azonban szintén a valóságos tőke papiros másodpéldányaivá válnak, úgy, mintha a fuvarlevél a rakomány mellett és vele egyidejűleg értékre tenne szert. Ezek a jogcímek nemlétező tőkék névleges képviselőivé lesznek. Mert a valóságos tőke mellettük létezik, s korántsem cserél gazdát azáltal, hogy e másodpéldányok gazdát cserélnek. A jogcímek a kamatozó tőke formáivá válnak, nemcsak azért, mert bizonyos hozadékot biztosítanak, hanem azért is, mert eladásukkal tőkeértékekként való visszafizetésüket lehet elérni. Amennyiben e papírok felhalmozása vasutak, bányák, gőzhajók stb. felhalmozását fejezi ki, annyiban a valóságos újratermelési folyamat bővülését fejezi ki, mint ahogy például az ingó tulajdonra vonatkozó adójegyzék bővülése ez ingó vagyon gyarapodását mutatja. De mint másodpéldányok, amelyek maguk is eladhatók árukként, s ezért maguk is tőkeértékekként forognak, illuzóriusak, és értékösszegük teljesen függetlenül süllyedhet vagy emelkedhet annak a valóságos tőkének értékmozgásától, amelyre jogcímek. Értékösszegük, vagyis tőzsdei árfolyamuk a kamatláb süllyedésével – amennyiben ez, függetlenül a pénztőke sajátságos mozgásaitól, egyszerűen a profitráta süllyedő tendenciájának a következménye – szükségképpen emelkedő tendenciájú, úgyhogy ez a képzetes gazdagság, minden egyes, meghatározott eredeti névértékű hányadának értékkifejezését tekintve, már csak ennél az oknál fogva is növekedik a tőkés termelés fejlődése során.[7]

Az e tulajdoni jogcímek áringadozásai okozta nyereség vagy veszteség, valamint a jogcímeknek vasútkirályok stb. kezében való centralizációja a dolog természeténél fogva mindinkább annak a játéknak az eredményévé

[7] A felhalmozott kölcsönadható pénztőke egy része valóban csak az ipari tőke kifejezése. Ha például Anglia 1857 táján amerikai vasutakba és más vállalkozásokba 80 millió £-et fektetett be, ezt a befektetést szinte kizárólag angol áruk kivitele útján eszközölte, amelyekért az amerikaiaknak nem kellett fizetniök. Az angol exportőr ezeknek az áruknak a fejében váltókat intézvényezett Amerikára, ezeket a váltókat az angol részvényjegyzők felvásárolták és a részvényösszegek befizetésére Amerikába küldték.

válik, amely, a munka helyett, a tőketulajdon megszerzésének eredeti módjaként jelenik meg, s a közvetlen erőszak helyébe is lép. Ez a fajta képzetes pénzvagyon igen jelentékeny részét alkotja nemcsak a magánemberek pénzvagyonának, hanem, mint már említettük, a bankártőkének is.

A pénztőke felhalmozásán – ezt csak azért említjük, hogy gyorsan végezzünk vele – a gazdagságnak a bankárok (hivatásos pénzkölcsönzők) kezében való felhalmozását is lehetne érteni, akik közvetítenek egyfelől a magánpénztőkések és másfelől az állam, a községek és az újratermelő kölcsönvevők között; mert a hitelrendszer óriási kibővülését, egyáltalában az egész hitelt, ezek a bankárok mint magántőkéjüket aknázzák ki. Ezek a fickók a tőkével és a jövedelemmel mindig pénzformában vagy pénzre szóló közvetlen követelések formájában rendelkeznek. Ennek az osztálynak a vagyonfelhalmozása lehet egészen eltérő irányú a valóságos felhalmozástól, de mindenesetre azt bizonyítja, hogy ez az osztály a valóságos felhalmozás jókora részét teszi zsebre.

Szorítsuk a szóban forgó kérdést szűkebb határok közé: Állampapírok, részvények és mindenfajta egyéb értékpapírok – befektetési terület kölcsöntőke, olyan tőke számára, amelynek az a rendeltetése, hogy kamatozzon. Formák ezek e tőke kölcsönadására. De nem azonosak magával a beléjük fektetett kölcsöntőkével. Másrészt, amennyiben a hitel közvetlen szerepet játszik az újratermelési folyamatban: Az ipari tőkésnek vagy kereskedőnek, amikor váltót akar leszámítoltatni vagy kölcsönt felvenni, nem részvényekre és nem állampapírokra van szüksége. Pénzre van szüksége. Ha tehát a pénzt másképp nem tudja megszerezni, akkor ezeket az értékpapírokat elzálogosítja vagy eladja. Itt *ennek* a kölcsöntőkének a felhalmozásával kell foglalkoznunk, éspedig sajátosan a kölcsönadható pénztőke felhalmozásával. Itt nem házak, gépek vagy más állótőke kölcsönzéséről van szó. Nem is azokról az előlegekről, amelyeket ipari tőkések és kereskedők nyújtanak egymásnak árukban és az újratermelési folyamat körén belül; bár előzetesen még ezt a pontot is közelebbről meg kell vizsgálnunk; kizárólag azokról a pénzkölcsönökről van szó, amelyeket a bankárok mint közvetítők nyújtanak az ipari tőkéseknek és kereskedőknek.

Elemezzük tehát először a kereskedelmi hitelt, vagyis azt a hitelt, amelyet az újratermelésben foglalkoztatott tőkések nyújtanak egymásnak. Ez a hitelrendszer bázisa. Képviselője a váltó, meghatározott időre szóló adósságlevél, document of deferred payment. Mindenki az egyik kezével hitelt ad s a másikkal hitelt kap. Egyelőre hagyjuk teljesen figyelmen kívül a bank-

hitelt, amely egészen más, lényegileg különböző mozzanat. Amennyiben ezek a váltók maguk is fizetési eszközökként forognak a kereskedők között, forgatás révén egyik kézből a másikba mennek át, de nem lép közbe a leszámítolás, annyiban ez nem más, mint a követelés átruházása *A*-ról *B*-re, és mit sem változtat az összefüggésen. Csupán egyik személy helyére egy másikat állít. S még ebben az esetben is végbemehet a kiegyenlítés pénz közbejötte nélkül. Például *A* fonógyáros váltóval kell hogy fizessen *B* gyapotügynöknek, ez pedig *C* importőrnek. Ha mármost *C* egyúttal exportál is fonalat, ami elég gyakran előfordul, akkor váltó ellenében fonalat vásárolhat *A*-tól, és *A* fonógyáros *B* ügynököt annak saját váltójával fizetheti ki, amelyet *C*-től kapott fizetségül, s legfeljebb az egyenleget kell pénzben kifizetni. Az egész ügylet ekkor csak a gyapot és fonal cseréjét közvetíti. Az exportőr csak a fonógyárost, a gyapotügynök csak a gyapotültetvényest képviseli.

E tisztán kereskedelmi hitel körforgásánál mármost két dolgot kell megjegyeznünk:

Először: E kölcsönös követelések kiegyenlítése a tőke visszaáramlásától függ; vagyis az *A*–*P*-től, amelyet csak elhalasztottak. A fonógyáros váltót kapott a kartongyárostól, a kartongyáros viszont akkor tud fizetni, ha időközben eladta a piacon levő kartonját. A gabonaspekuláns váltót intézvényezett ügynökére, ügynöke viszont akkor tudja a pénzt kifizetni, ha eközben a gabonát a remélt áron eladta. Ezek a fizetések tehát az újratermelés, vagyis a termelési és fogyasztási folyamat folytonosságától függenek. Minthogy azonban a hitelek kölcsönösek, minden egyes ember fizetőképessége egyben egy másik ember fizetőképességétől függ; a váltókiállító ugyanis váltója kiállításánál vagy a saját üzletében működő tőke visszaáramlására számíthatott, vagy egy harmadik személy üzleti tőkéjének a visszaáramlására, aki időközben váltót köteles neki kifizetni. Ha a kilátásban levő visszaáramlásoktól eltekintünk, fizetni csak abból a tartaléktőkéből lehet, amellyel a váltó kiállítója rendelkezik, hogy kötelezettségeinek a visszaáramlások késlekedése esetén eleget tehessen.

Másodszor: Ez a hitelrendszer nem szünteti meg a készpénzfizetések szükségességét. Először is a kiadások nagy részét mindig készpénzben kell fizetni, munkabér, adók stb. Azután pedig például *B*-nek, aki fizetés helyett váltót kapott *C*-től, e váltó lejárta előtt magának is ki kell fizetnie egy lejáró váltót *D* számára, s ehhez készpénzre van szüksége. Az újratermelésnek olyan tökéletes körforgása, amilyet fentebb a gyapotültetvényestől a pamutfonó gyárosig és vissza előfeltételeztünk, csak kivétel lehet és sok helyen szükségképpen mindig megszakad. Az újratermelési folyamatnál (II. könyv

III. szakasz [24. köt. 384–386. old.]) láttuk, hogy az állandó tőke termelői egymás között részben állandó tőkét cserélnek. Ezért a váltók többé-kevésbé kiegyenlítődhetnek. Ugyanígy a termelés felszálló vonalán, amikor a gyapotügynök a fonógyárosra, a fonógyáros a kartongyárosra, az utóbbi az exportőrre, ez pedig az importőrre (aki, meglehet, ismét gyapotot hoz be) intézvényez. De nem megy végbe egyszersmind az ügyletek körforgása, s ezért a követelések sorrendje nem fordul meg. A fonógyáros követelését a szövőgyárossal szemben például nem a szénszállítónak a gépgyárossal szembeni követelésével egyenlítik ki; a fonógyárosnak a maga üzletében sosem merülnek fel ellenkövetelései a gépgyárossal szemben, mert terméke, a fonal, sohasem kerül bele elemként az utóbbinak az újratermelési folyamatába. Az ilyen követeléseket ezért pénzzel kell kiegyenlíteni.

E kereskedelmi hitel határai, önmagában véve, a következők: 1. A gyárosok és kereskedők gazdagsága, vagyis hogy elhúzódó visszaáramlás esetére mekkora tartaléktőkével rendelkeznek; 2. maguk ezek a visszaáramlások. Ezek időbelileg elhúzódhatnak, vagy az áruk ára a közbenső időben eshet, vagy az áru a piacok pangása következtében ideiglenesen eladhatatlanná válhat. Minél hosszabb lejáratra szól a váltó, annál nagyobbnak kell lennie először is a tartaléktőkének, s annál nagyobb a lehetősége annak, hogy az árak esése vagy a piacok túltelítettsége folytán a visszaáramlás kisebb összegű vagy késedelmes. A visszaáramlások továbbá annál bizonytalanabbak, minél inkább az áruárak emelkedésére vagy süllyedésére való spekuláció váltotta ki az eredeti ügyletet. De világos, hogy a munka termelőerejének, és ennélfogva a nagyméretű termelésnek a fejlődésével 1. a piacok kibővülnek s eltávolodnak a termelés helyétől, 2. ezért a hiteleknek hosszabb időre kell szólniok, tehát 3. a spekulatív elem szükségképpen mindinkább uralkodóvá válik az ügyletekben. A nagy méretekben és távoli piacokra történő termelés az egész terméket a kereskedelem kezére adja; a nemzet tőkéje azonban nem kettőződhet meg, hogy a kereskedelem önmagában képes legyen saját tőkéjével az egész nemzeti terméket felvásárolni és újra eladni. A hitel tehát itt elengedhetetlen; olyan hitel, amelynek terjedelme együtt nő a termelés növekvő értékterjedelmével, időtartama pedig a piacok fokozódó távolságával. Itt kölcsönhatás érvényesül. A termelési folyamat fejlődése bővíti a hitelt, s a hitel az ipari és kereskedelmi műveletek kiszélesedéséhez vezet.

Ha ezt a hitelt a bankhiteltől elválasztva vizsgáljuk, világos, hogy együtt nő magának az ipari tőkének a terjedelmével. Kölcsöntőke és ipari tőke itt azonosak; a kölcsönadott tőkék árutőkék, s az a rendeltetésük, hogy vagy egyénileg fogyasszák el végleg őket, vagy a termelőtőke állandó elemeit pótolják. Ami tehát itt mint kölcsönzött tőke jelenik meg, az mindig az újra-

termelési folyamat egy meghatározott fázisában levő tőke, amely azonban vétel és eladás révén egyik kézből a másikba megy át, egyenértékét pedig a vevő csak később, a kikötött határidő leteltével fizeti ki. Például a gyapot váltó ellenében a fonógyáros kezébe megy át, a fonal váltó ellenében a kartongyáros kezébe, a karton váltó ellenében a kereskedő kezébe, innen váltó ellenében az exportőr kezébe, az exportőrtől váltó ellenében egy indiai kereskedő kezébe, aki eladja és indigót vesz érte stb. Miközben a gyapot így egyik kézből a másikba megy át, átváltozik kartonná, a kartont pedig végül Indiába szállítják s elcserélik indigóra, amely Európába hajózik és itt ismét belekerül az újratermelésbe. Az újratermelési folyamat különböző fázisait itt a hitel közvetíti, úgyhogy a fonógyáros nem fizeti ki a gyapotot, a kartongyáros a fonalat, a kereskedő a kartont stb. A folyamat első aktusaiban az áru, a gyapot, átmegy különböző termelési fázisain, s ezt az átmenetet a hitel közvetíti. De mihelyt a gyapot a termelésben megkapta végleges formáját mint áru, ugyanaz az árutőke már csak különböző kereskedők kezén megy át, akik a távoli piacra való szállítását közvetítik, s akik közül az utolsó végleg eladja az árut a fogyasztónak, s más árut vásárol érte, amely vagy a fogyasztásba, vagy az újratermelési folyamatba kerül bele. Itt tehát két szakaszt kell megkülönböztetni: az elsőben a hitel egyazon árucikk termelésének egymást követő valóságos fázisait közvetíti; a másodikban csak az átmenetet – amely magában foglalja a szállítást is – az egyik kereskedő kezéből a másikéba, tehát az *Á–P* aktust. De az áru legalább itt is mindig a forgalmi aktusban, tehát az újratermelési folyamat egyik fázisában tartózkodik.

Ezek szerint amit itt kölcsönadnak, az sohasem nem-foglalkoztatott tőke, hanem olyan tőke, amelynek birtokosa kezében meg kell változtatnia formáját, amely olyan formában létezik, hogy birtokosa számára pusztán árutőke, azaz olyan tőke, amelyet vissza kell változtatni, éspedig legalább egyelőre pénzre kell átváltani. Ennélfogva az áru átalakulása az, amit a hitel itt közvetít; nemcsak *Á–P*, hanem *P–Á* és a valóságos termelési folyamat is. Sok hitel az újratermelési körforgáson belül – a bankhitelt figyelmen kívül hagyva – nem azt jelenti, hogy sok a nem-foglalkoztatott tőke, amelyet kölcsönadásra kínálnak és amely hasznothajtó befektetést keres, hanem hogy nagymértékben foglalkoztatnak tőkét az újratermelési folyamatban. A hitel tehát itt 1. az ipari tőkéseket illetően az ipari tőkének egyik fázisból a másikba való átmenetét, az egymáshoz tartozó és egymásba nyúló termelési szférák összefüggését közvetíti; 2. a kereskedőket illetően pedig az áruk szállítását és átmenetét egyik kézből a másikba mindaddig, amíg az árukat véglegesen el nem adják pénz ellenében, vagy ki nem cserélik más árura.

A hitel maximuma itt az ipari tőke legteljesebb foglalkoztatott-

ságával, azaz újratermelő erejének legvégletesebb, a fogyasztás határait figyelmen kivül hagyó megfeszítésével egyenlő. A fogyasztásnak ezeket a határait magának az újratermelési folyamatnak a megfeszítése bővíti; egyrészt fokozza a jövedelem elfogyasztását a munkások és tőkések részéről, másrészt azonos a termelő fogyasztás megfeszítésével.

Ameddig az újratermelés folytonos és ezáltal a visszaáramlás biztosítva van, ez a hitel fennáll és bővülőben van, bővülése pedig magának az újratermelési folyamatnak a bővülésén alapul. Mihelyt a visszaáramlások elhúzódása, piacok túltelítettsége, árak süllyedése miatt fennakadás következik be, felesleg mutatkozik ipari tőkében, de olyan formában, amelyben az ipari tőke nem képes elvégezni funkcióit. Tömegével van árutőke, de eladhatatlan. Tömegével van állótőke, de az újratermelés fennakadása következtében nagyrészt nem foglalkoztatják. A hitel összezsugorodik, 1. mert ez a tőke nem-foglalkoztatott, azaz fennakad újratermelésének egyik fázisában, mivel nem végezheti el átalakulását; 2. mert az újratermelési folyamat folytonosságába vetett bizalom megrendült; 3. mert a kereslet e kereskedelmi hitel iránt csökken. A fonógyárosnak, aki korlátozza termelését és akinek tömegével van raktáron eladatlan fonala, nincs szüksége arra, hogy gyapotot vásároljon hitelre; a kereskedőnek sincs szüksége arra, hogy árut vegyen hitelre, mert áruja úgyis több mint elegendő.

Ha tehát az újratermelési folyamat e terjeszkedésében vagy akár csak normális feszítettségében zavar áll be, akkor ezzel együtt hitelhiány is föllép; nehezebbé válik árut hitelbe kapni. De a készpénzfizetés megkövetelése s az óvatosság a hitelre történő eladás tekintetében az ipari ciklusnak különösen arra a fázisára jellemző, amely az összeomlást követi. Magának a válságnak az idején, minthogy mindenki eladni akar, nem tud eladni és mégis el kell adnia ahhoz, hogy fizethessen, az újratermelési folyamatában akadályoztatott tőke – nem pedig a nem-foglalkoztatott, elhelyezést kereső tőke – tömege éppen akkor a legnagyobb, amikor a hitelhiány is a legégetőbb (s ezért a bankhitelnél a leszámítolási kamatláb a legmagasabb). A már befektetett tőke ekkor valóban tömegével hever nem-foglalkoztatva, mert az újratermelési folyamat pang. A gyárak leállnak, felhalmozódnak a nyersanyagok, a késztermékek mint áruk túltelítik a piacot. Mi sem helytelenebb tehát, mint az ilyen állapotot termelőtőke hiányának tulajdonítani. A termelőtőke éppen ekkor fölös mennyiségben van meg, részint az újratermelés normális, de pillanatnyilag összezsugorodott méreteihez, részint a megbénult fogyasztáshoz viszonyítva.

Képzeljük el, hogy az egész társadalom csak ipari tőkésekből és bérmunkásokból áll. Tekintsünk el továbbá az árváltozásoktól, amelyek megakadó-

lyozzák, hogy az össztőke nagy adagjai átlagos arányukban pótlódjanak, s amelyeknek az egész újratermelési folyamat általános összefüggése következtében – ezt főleg a hitel fejleszti ki – időleges általános fennakadásokat kell mindig előidézniök. Ugyancsak tekintsünk el a látszatüzletektől és spekulatív adásvételektől, amelyeket a hitelügy előmozdít. Akkor egy válságot csak a különböző ágakbeli termelés aránytalanságából lehetne megmagyarázni, s abból, hogy maguknak a tőkéseknek a fogyasztása nem állna arányban felhalmozásukkal. A dolog azonban úgy áll, hogy a termelésbe befektetett tőkék pótlása nagyrészt a nem-termelő osztályok fogyasztóképességétől függ; míg a munkások fogyasztóképességét részint a munkabér törvényei, részint az korlátozza, hogy csak addig alkalmazzák őket, ameddig a tőkésosztály számára profittal alkalmazhatók. Minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátoltsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha azoknak csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt.

Termelőtőke valóságos hiányáról – legalábbis fejlett tőkés nemzeteknél – csak általános rossz termés esetén lehet beszélni, érintse az akár a legfontosabb élelmiszereket, akár a legfőbb ipari nyersanyagokat.

Ehhez a kereskedelmi hitelhez azonban hozzájárul mármost a tulajdonképpeni pénzhitel. A gyárosok és kereskedők egymás közötti előlegezései összefonódnak azzal a pénzelőleggel, amelyet a bankárok és pénzkölcsönzők nyújtanak nekik. A váltók leszámítolásánál az előleg csak névleges. A gyáros eladja termékét váltó ellenében, s ezt a váltót leszámíttoltatja egy váltóügynöknél. Valójában ez utóbbi csak bankárjának a hitelét előlegezi, aki viszont letevőinek pénztőkéjét adja oda előlegül; ezek a letevők pedig maguk a gyárosok és kereskedők, de munkások (takarékbankok közvetítésével), földjáradékosok és a többi nem-termelő osztályok is. Így minden egyéni gyáros vagy kereskedő számára mellőzhető mind egy jelentős tartaléktőke szükségessége, mind a valóságos visszaáramlásoktól való függőség. Másfelől azonban részint az egyszerű váltónyargalás, részint a puszta váltógyártást célzó áruüzletek következtében az egész folyamat annyira bonyolulttá válik, hogy az igen szolid üzletnek és a zavartalan visszaáramlásoknak a látszata nyugodtan tovább létezhet még, amikor a visszaáramlásokat valójában már régen csak részint a becsapott pénzkölcsönzők, részint a becsapott termelők rovására eszközlik. Ezért az üzlet mindig éppen közvetlenül az összeomlás előtt látszik szinte kicsattanóan egészségesnek. Erre a legjobb bizonyítékot például az 1857. és az 1858. évi „Report on Bank Acts" szolgáltatja, amelyekben az összes bankigazgatók, kereskedők, egyszóval az összes megidézett

szakértők, élükön Lord Overstone-nal, kölcsönösen szerencsét kívántak egymásnak a virágzó és egészséges üzlethez – pontosan egy hónappal 1857 augusztusa, a válság kitörése előtt. És furcsa módon Tooke a „History of Prices" című művében minden egyes válság történelmi leírásánál újból áldozatul esik ennek az illúziónak. Az üzlet mindig makkegészséges s az ügyek a legremekebbül folynak, amíg aztán egyszerre csak bekövetkezik az összeomlás.

—

Most visszatérünk a pénztőke felhalmozásához.

A kölcsönadható pénztőkének nem minden gyarapodása jelzi a valóságos tőkefelhalmozást vagy az újratermelési folyamat bővülését. Ez legvilágosabban az ipari ciklusnak közvetlenül a válság utáni fázisában tűnik ki, amikor tömegesen hever parlagon kölcsöntőke. Az ilyen pillanatokban, mikor a termelési folyamat összeszűkült (az angol ipari kerületekben az 1847. évi válság után egyharmadával csökkent a termelés), amikor az áruk árai a legalacsonyabb ponton állanak és a vállalkozó szellem megbénult, alacsony kamatláb uralkodik, ami itt csak annak a jele, hogy megszaporodott a kölcsönadható tőke éppen az ipari tőke összezsugorodása és megbénulása következtében. Nyilvánvaló, hogy ha az áruárak estek, a forgalom csökkent és a munkabérre kiadott tőke összezsugorodott, kevesebb forgalmi eszközre van szükség; hogy másfelől, miután a külföldi adósságok részint aranykiáramlás, részint csődök révén felszámolódtak, nincs szükség pótlólagos pénzre a világpénz funkció ellátásához; végül, hogy maguknak a váltóknak a számával és összegével együtt a váltóleszámítolási üzlet terjedelme is csökken. Ezért a kölcsönözhető pénztőke iránti kereslet – mind a forgalmi eszközökre, mind a fizetési eszközökre irányuló kereslet – csökken (új tőkebefektetésről még szó sincs), s ezáltal az ilyen tőkében viszonylagos bőség támad. De, mint később kiderül, ilyen körülmények között a kölcsönözhető pénztőke kínálata is pozitíve megnövekszik.

Így az 1847. évi válság után „az ügyletek korlátozása és nagy pénzfelesleg" uralkodott. (C. D. 1847–48. 1664. sz. vallomás.) A kamatláb igen alacsonyan állott, mert „a kereskedelem szinte teljesen tönkrement és szinte semmi lehetőség nem volt pénzbefektetésre". (I. m. 45. old. Hodgsonnak, a Royal Bank of Liverpool igazgatójának vallomása.) A következő kijelentésből kitűnik, hogy ezek az urak (és Hodgson még a legjobbak közé tartozik) milyen zagyvaságokat hordanak össze ennek megmagyarázására: „A pénzszűke" (1847) „az országban levő pénztőke valóságos csökkenéséből származott, aminek részint az volt az oka, hogy a világ minden tájáról történő behozatalért arannyal kellett fizetni, részint pedig az, hogy forgótőkét

(floating capital) állótőkévé változtattak." [I. m. 63. old.] Hogy forgótőkének állótőkévé való átváltoztatása miért csökkentené az ország pénztőkéjét, az nem fogható fel, hiszen például a vasutaknál, s főleg ezekbe fektettek akkor tőkét, a viaduktokhoz és sínekhez nem aranyat vagy papírt használnak, s a vasúti részvényekre kiadott pénz, amennyiben azt pusztán letétbe helyezték befizetésül, ugyanúgy működött, mint minden más, a bankoknál letétbe helyezett pénz, sőt mint erre már fentebb rámutattunk, a kölcsönözhető pénztőkét pillanatnyilag gyarapította; amennyiben pedig valóban elköltötték az építkezésre, akkor mint vásárló- és fizetési eszköz forgott az országban. A pénztőkét mindez csak annyiban érinthette volna, amennyiben az állótőke nem exportálható árucikk, amennyiben tehát a kivitel lehetőségének hiányában az a szabad rendelkezésre álló tőke is elesik, amelyre a kivitt árucikkek ellenében szert lehet tenni, vagyis elesnek a készpénzben vagy nemesfémrudakban beáramló fizetések is. De akkoriban angol kiviteli cikkek is tömegével hevertek eladhatatlanul a külföldi piacokon. A manchesteri stb. kereskedők és gyárosok számára, akik rendes üzleti tőkéjüknek egy részét vasúti részvényekben kötötték le, s ezért üzletük vitele tekintetében kölcsöntőkétől függtek, floating capitaljük valójában rögzítetté [fixiert] vált és viselniök kellett ennek következményeit. De ugyanez történt volna akkor, ha az üzletükhöz tartozó, de onnan kivont tőkét nem vasutakba, hanem például bányákba fektetik be, amelyeknek terméke megintcsak floating capital, vas, szén, réz stb. – A szabad rendelkezésre álló pénztőke valóságos csökkenése rossz termés, gabonabehozatal és aranykivitel következtében természetesen olyan esemény, amelynek semmi köze sem volt a vasúti szédelgéshez. – „Csaknem valamennyi kereskedőcég elkezdte üzletét többé vagy kevésbé kiéheztetni, hogy a pénzt vasutakba fektesse." [I. m. 42. old.] – „A vasutaknak oly bőven folyósított előlegeik a kereskedőcégeket arra késztették, hogy váltóleszámítolás révén túlságosan is a bankokra támaszkodjanak, s ezáltal vigyék tovább kereskedelmi üzleteiket." (Ugyancsak Hodgson, i. m. 67. old.) „Manchesterben a vasúti spekuláció következtében óriási veszteségek voltak." (Az I. könyv 13. fej. 3. c alatt és másutt is többször említett R. Gardner vallomása, i. m. 4884. sz.)

Az 1847. évi válság egyik fő oka a piacok roppant telítettsége és a keletindiai áruüzletben elharapózó határtalan szédelgés volt. De más körülmények is csődbe juttattak ebben az üzletágban működő igen gazdag cégeket: „Bőséges eszközeik voltak, de ezeket nem lehetett mozgósítani. Egész tőkéjük le volt kötve mauritiusi földbirtokokon vagy indigó- és cukorgyárakban. Ha aztán 500 000–600 000 £ kötelezettséget vállaltak, nem volt több mozgósítható eszközük, hogy váltóikat kifizessék, s végül kitűnt, hogy e váltók kifi-

zetésében teljesen hitelükre kell támaszkodniok." (Ch. Turner, nagy keletindiai kereskedelmi cég főnöke Liverpoolban, i. m. 730. sz.) Továbbá Gardner (i. m. 4872. sz.): „Közvetlenül a kínai szerződés után az országban olyan nagy reményeket keltettek Kínával való kereskedelmünk hatalmas kibővülésére vonatkozóan, hogy már meglevő gyárainkon felül sok nagy gyár épült kifejezetten erre az üzletre számítva, hogy a kínai piacon leginkább kelendő pamutszöveteket gyártsanak." – 4874. „Hogyan sikerült ez az üzlet? – Szinte leírhatatlan romlást okozott; nem hiszem, hogy az 1844-ben és 1845-ben Kínába küldött valamennyi hajószállítmány értékéből valaha is több térült volna meg, mint az összeg kétharmada; minthogy a visszexport fő cikke a tea, s minthogy oly nagy reményeket keltettek bennünk, mi gyárosok bizton számítottunk a teavám jelentős csökkentésére." És most következik, naiv formában, az angol gyáros jellegzetes hitvallása: „A mi külkereskedelmünk korlátja nem a külső piac árufelvevő képességében van, hanem itt az országban, abbeli képességünkben, hogy elfogyasszuk az ipari készítményeinkért cserébe kapott termékeket." (Azok a viszonylag szegény országok, amelyekkel Anglia kereskedik, természetesen bármilyen mennyiségű angol gyártmányt meg tudnak fizetni és el tudnak fogyasztani, sajnos azonban a gazdag Anglia nem képes a cserébe kapott termékeket megemészteni.) 4876. „Eleinte kiküldtem néhány fajta árut s ezeket mintegy 15 %-os veszteséggel adattam el, abban a szilárd meggyőződésben, hogy az ár, amelyen ügynökeim teát tudnak vásárolni, az itthoni viszonteladásnál olyan profitot eredményez majd, amely kiegyenlíti ezt a veszteséget; de ahelyett, hogy profitra tettem volna szert, néha 25, sőt 50 %-ot vesztettem." – 4877. „A gyárosok saját számlájukra exportáltak? – Főleg; úgy látszik, a kereskedők igen hamarosan rájöttek, hogy a dolog semmi jóval nem kecsegtet, s inkább a gyárosokat buzdították bizományi eladásra, semhogy ők maguk részt vállaltak volna." – 1857-ben viszont a veszteségek és csődök kiváltképpen a kereskedőket sújtották, mert ez alkalommal a gyárosok átengedték nekik az idegen piacok „saját számlára" való túltelítését.

A pénztőke expanziója – amely abból származik, hogy a bankügy terjeszkedése következtében (lásd alább Ipswich példáját, ahol közvetlenül 1857 előtt a bérlők letétei néhány év alatt megnégyszereződtek) a régebbi magánkincs vagy érmetartalék meghatározott időre mindig kölcsöntőkévé változik át – éppúgy nem a termelőtőke növekedésének kifejezése, mint a londoni részvénytársasági bankok letéteinek növekedése, mihelyt ezek kamatokat kezdtek fizetni a letétek után. Amíg a termelés mérete ugyanaz marad, ez

az expanzió csak a kölcsönözhető pénztőke bőségét eredményezi a termelőtőkével szemben. Ezért a kamatláb alacsony.

Ha az újratermelési folyamat ismét elérte a virágzásnak azt az állapotát, amely a túlfeszítettséget megelőzi, akkor a kereskedelmi hitel igen nagy kiterjedést ér el, amelynek az „egészséges" bázisa azután valójában ismét az, hogy a visszaáramlások könnyűek s a termelés kibővült. Ebben az állapotban a kamatláb még mindig alacsony, bár a minimuma fölé emelkedik. Valójában ez az *egyetlen* időpont, amikor el lehet mondani, hogy az alacsony kamatláb, s ezért a kölcsöntőke viszonylagos bősége, egybeesik az ipari tőke valóságos kiterjedésével. A visszaáramlások könnyűsége és szabályszerűsége, kiterjedt kereskedelmi hitellel egybekapcsolódva, a kereslet megnövekedése ellenére biztosítja a kölcsöntőke kínálatát és megakadályozza a kamatláb szintjének emelkedését. Másrészt csak most kapcsolódnak be jelentős mértékben azok a szerencselovagok, akik tartaléktőke nélkül, vagy egyáltalában tőke nélkül dolgoznak s ezért műveleteikben teljesen a pénzhitelre támaszkodnak. Ehhez járul most az állótőke nagy kiterjedése is ennek valamennyi formájában és az, hogy tömegével indítanak meg új, nagyszabású vállalkozásokat. A kamat most átlagos színvonalára emelkedik. Maximumát akkor éri el ismét, amikor kitör az új válság, a hitel hirtelen megszűnik, a fizetések akadoznak, az újratermelési folyamat megbénul, és, a korábban említett kivételektől eltekintve, a kölcsöntőke szinte abszolút hiánya mellett fölösleg áll be nem-foglalkoztatott ipari tőkében.

Egészében véve tehát a kölcsöntőkének a kamatlábban kifejeződő mozgása fordított irányú az ipari tőke mozgásával. Az a fázis, amelyben az alacsony, de a minimum fölött álló kamatláb egybeesik a válságot követő „javulással" és növekvő bizalommal, és különösen az a fázis, amelyben eléri átlagos magasságát, a minimumtól és maximumtól egyenlő távolságban levő középső pontot – csak ez a két mozzanat fejezi ki a kölcsöntőke bőségének egybeesését az ipari tőke nagy expanziójával. De az ipari ciklus kezdetén az alacsony kamatláb az ipari tőke összehúzódásával, a ciklus végén pedig a magas kamatláb az ipari tőke fölös bőségével esik egybe. „A javulást" kísérő alacsony kamatláb azt fejezi ki, hogy a kereskedelmi hitel csak csekély mértékben szorul rá bankhitelre, mert még a saját lábán áll.

Ezzel az ipari ciklussal úgy áll a dolog, hogy miután az első lökést megadták, ugyanannak a körforgásnak periodikusan ismétlődnie kell.[8] Az eler-

[8] {Miként másutt már megjegyeztem*, e tekintetben a legutolsó nagy általános válság óta fordulat következett be. Úgy látszik, hogy a periodikus folyamat akut formája a maga eddig tízéves ciklusával átadta helyét a viszonylag rövid, lanyha megélénkülés és viszonylag hosszú,

nyedés állapotában a termelés lecsökken ama fok alá, amelyet az előző ciklusban elért s amelyhez a technikai bázis most le van rakva. A virágzás – a középső periódus – idején a termelés továbbfejlődik ezen a bázison. A túltermelés és a szédelgés periódusában a végsőkig megfeszíti a termelőerőket, túl a termelési folyamat tőkés korlátain.

Magától értetődő, hogy a válság periódusában kevés a fizetési eszköz. Maguknak az áruknak az átalakulása helyébe a váltók beválthatósága lépett, s éppen ilyen időben annál inkább, minél fokozottabban dolgozik a cégek egy része pusztán hitelre. Hozzá nem értő és megkergült banktörvényhozás – ilyen volt az 1844–45. évi – ezt a pénzválságot súlyosbíthatja. De semmilyen banktörvényhozás nem küszöbölheti ki a válságot.

Ha egy termelési rendszerben, ahol az újratermelési folyamat egész összefüggése a hitelen nyugszik, a hitel hirtelen megszűnik és már csak készpénzzel lehet fizetni, akkor nyilvánvalóan válságnak kell bekövetkeznie, iszonyú tülekedés támad fizetési eszközökért. Ezért az első pillantásra az egész válság csak hitelválságnak és pénzválságnak tűnik. S valóban, a kérdés csak az, hogyan lehet a váltókat pénzre átváltani. Ezek a váltók azonban többségukben valóságos vételeket és eladásokat képviselnek, amelyeknek a társadalmi szükségletet messze túlhaladó terjedelme végül is az egész válság alapja. Emellett azonban e váltók óriási tömege pusztán szédelgő üzleteket is képvisel, amelyek most napfényre kerülnek és szétpattannak; továbbá idegen tőkével üzött, de balul sikerult spekulációkat; végül olyan árutőkéket, amelyek elértéktelenedtek vagy teljesen eladhatatlanná váltak,

---

döntést nem hozó nyomottság – különböző ipari országokban különböző időben történő – inkább krónikus, hosszabban elhúzódó váltakozásának. De talán a ciklus tartamának meghosszabbodásáról van csupán szó. A világkereskedelem gyermekkorában, 1815-től 1847-ig, mintegy öteves ciklusokat* lehet kimutatni; 1847-től 1867-ig a ciklus határozottan tízéves; lehetséges, hogy egy hallatlan hevességű új világválság előkészületi periódusában vagyunk? Sok jel mutat erre. A legutóbbi, 1867-es általános válság óta nagy változások történtek. A közlekedési eszközök óriási kiterjedése – óceánjáró gőzhajók, vasutak, villamos távírók, Szuezi-csatorna – most valóban létrehozta a világpiacot. Anglia mellé, mely korábban monopolizálta az ipart, egy sor konkurráló ipari ország zárkózott fel; a fölös európai tőke számára minden világrészben összehasonlíthatatlanul nagyobb és változatosabb befektetési területek nyíltak, úgyhogy a tőke sokkal inkább eloszlik és a helyi túlhajtott spekuláció könnyebben lecsendesíthető. Mindez a legtöbb régi válsággócot és válságképződési alkalmat kikuszöbölte vagy jelentékenyen gyengítette. Emellett a konkurrencia a belső piacon visszahúzódik a kartellek és trösztök elől, a külső piacon pedig a védővámok korlátozzák, amelyekkel Anglián kívül valamennyi nagy ipari ország körülbástyázza magát. Ezek a védővámok azonban nem egyebek, mint előkészületek a végső általános ipari hadjáratra, amelynek el kell döntenie, hogy kié legyen a világpiaci uralom. Így mindegyik elem, amely a régi válságok megismétlődése ellen hat, egy sokkal hatalmasabb eljövendő válság csíráját hordja magában. – *F. E.*

vagy olyan visszaáramlásokat, amelyek már soha nem következhetnek be. Az újratermelési folyamat erőszakos kibővítésének egész mesterséges rendszerét természetesen nem lehet azzal helyrebillenteni, hogy netán egy bank, például az Angol Bank a maga papírjegyeiben minden szédelgőnek kiadja a hiányzó tőkét és az összes elértéktelenedett árukat régi névértékükön megvásárolja. Egyébként úgy látszik, hogy itt minden tótágast áll, mert ebben a papirosvilágban sehol sem jelenik meg a reális ár a maga reális mozzanataival, hanem csak nemesfémrúd, fémpénz, bankjegy, váltó, értékpapír. Kivált azokban a központokban, ahol az ország egész pénzüzlete összezsúfolódik, mint például Londonban, jelenik meg ez a fordított világ; az egész folyamat érthetetlenné válik; a termelés központjaiban már kevésbé van így.

Az ipari tőkének a válságokban megnyilvánuló túlságos bőségével kapcsolatban egyébként megjegyzendő, hogy az árutőke önmagában véve egyszersmind pénztőke, azaz meghatározott értékösszeg, amely az áru árában fejeződik ki. Mint használati érték, az árutőke meghatározott használati tárgyak meghatározott mennyisége, s ebből a válság pillanatában fölösleg van. De mint magán-való pénztőke, mint potenciális pénztőke, folytonosan kibővül és összezsugorodik. A válság előestéjén és magában a válságban az árutőke abban a minőségében, hogy potenciális pénztőke, összezsugorodott. Birtokosa és annak hitelezője számára (úgyis mint a váltók és kölcsönök biztosítéka) kevesebb pénztőkét képvisel, mint akkoriban, amikor megvásárolták és amikor a reá alapozott leszámítolásokat és zálogüzleteket végbevitték. Ha ez az értelme annak az állításnak, hogy egy ország pénztőkéje szorultság idején csökkent, akkor ez azonos azzal a megállapítással, hogy az áruk ára esett. Az áraknak az ilyen összeomlása egyébként csak kiegyenlíti korábbi felduzzadásukat.

Az árfelduzzadás idején, amely együtt halad a túltermeléssel és a túlspekulációval, a nem-termelő osztályok bevételei és azok bevételei, akik fix jövedelemből élnek, túlnyomórészt változatlanok maradnak. Fogyasztóképességük ennélfogva viszonylag csökken és ezzel csökken a képességük arra, hogy pótolják a teljes újratermelésnek azt a részét, amelynek normális viszonyok között az ő fogyasztásukba kellene bekerülnie. Az általuk támasztott kereslet a valóságban még akkor is csökken, ha névleg ugyanaz marad.

A behozatalt és kivitelt illetően meg kell jegyezni, hogy sorjában valamennyi ország belebonyolódik a válságba, s akkor megmutatkozik, hogy kevés kivétellel mindnyájan túl sokat exportáltak és importáltak, hogy tehát *mindegyikük fizetési mérlege passzív*, tehát a dolog valójában nem a fizetési mérlegen múlik. Anglia például aranykiáramlásban szenved. Túl sokat importált. De ugyanakkor valamennyi többi ország túl van telítve angol árukkal.

Ők is túl sokat importáltak tehát, vagy túl sok importot kényszerítettek rájuk. (Persze különbség van a hitelre exportáló országok és az olyan országok között, amelyek egyáltalában nem, vagy csak keveset exportálnak hitel ellenében. De az utóbbiak azután hitelre importálnak; s ez csak akkor nincs így, ha az árut bizományba küldik oda.) A válság először Angliában törhet ki, abban az országban, amely a legtöbb hitelt nyújtja és a legkevesebb hitelt veszi igénybe, mert a fizetési mérleg, az azonnal kiegyenlítendő esedékes fizetések mérlege Anglia *rovására* üt ki, bár az általános kereskedelmi mérleg az *ő javára* alakul. Ez utóbbi körülményt részint az Anglia által nyújtott hitel magyarázza, részint a külföldre kölcsönzött tőke tömege, aminek következtében a tulajdonképpeni kereskedelmi visszaáramlásokon kívül tömeges visszaáramlás van Angliában áruban. (Előfordult azonban az is, hogy a válság először Amerikában tört ki, abban az országban, amely Angliától a legtöbb kereskedelmi és tőkehitelt kapja.) Az aranykiáramlással kezdődő és azzal együtt járó angol összeomlás kiegyenlíti Anglia fizetési mérlegét, részint azáltal, hogy importőrei csődbe kerülnek (erről az alábbiakban), részint azáltal, hogy árutőkéje egy részét olcsó árakon kihajtja külföldre, részint azáltal, hogy külföldi értékpapírokat ad el, angol papírokat vásárol stb. Most egy másik ország kerül sorra. Fizetési mérlege pillanatnyilag aktív volt, de a válság most semmivé tette, vagy legalábbis megrövidítette a fizetési mérleg és kereskedelmi mérleg között normális időkben érvényes időközt; valamennyi fizetést egyszerre kellene eszközölni. Ugyanaz a dolog most is itt ismétlődik. Angliába most visszaáramlik az arany, a másik országból pedig kiáramlik. Ami az egyik országban túlméretezett behozatalként jelenik meg, az a másikban túlméretezett kivitel, és fordítva. De valamennyi ország túl sokat hozott be és túl sokat vitt ki (itt nem rossz termésekről stb. beszélünk, hanem általános válságról); azaz túltermelés volt, amelyet előmozdított a hitel s az azt *kísérő általános* árfelduzzasztás.

1857-ben a válság az Amerikai Egyesült Államokban tört ki. Angliából arany áramlott ki Amerikába. De mihelyt Amerikában a felduzzadás szétpattant, válság következett be Angliában és arany áramlott ki Amerikából Angliába. Ugyanez történt Anglia és a kontinens között. Az általános válság idején minden nemzet fizetési mérlege passzívvá válik, legalábbis minden kereskedelmileg fejlett nemzeté, de ez mindig sorjában egymás után történik, hasonlóan a futótűzhöz, mihelyt a fizetés sora az illető nemzetre kerül; s ha a válság, például Angliában, egyszer már kitört, akkor ezeknek az időpontoknak a sorozatát egészen rövid periódusra szorítja össze. Ekkor kitűnik, hogy mindezek a nemzetek egyidejűleg túl sokat exportáltak (tehát túl sokat termeltek) és túl sokat importáltak (tehát túl sokat kereskedtek),

hogy mindegyiküknél túl magasak voltak az árak és túlfeszített volt a hitel. S valamennyi országban bekövetkezik ugyanaz az összeomlás. Sorjában mindenütt fellép azután az aranykiáramlás jelensége, s éppen ennek általános volta mutatja, hogy 1. az aranykiáramlás a válságnak pusztán tünete, nem pedig oka; 2. a sorrend, amelyben a különböző nemzeteknél fellép, csak azt jelzi, mikor került rájuk a sor, hogy számadásukat az éggel elintézzék, mikor következett el náluk a válság időpontja s mikor törtek ki náluk a válság lappangó elemei.

Jellemző az angol közgazdasági írókra – s az említésre méltó közgazdasági irodalom 1830 óta főleg currencyvel, hitellel és válságokkal foglalkozó irodalomra szorítkozik –, hogy a válságok idején folyó nemesfémkivitelt, a váltóárfolyamok megváltozása ellenére, pusztán Anglia szempontjából, tisztán nemzeti tünetként vizsgálják és teljesen szemet hunynak ama tény fölött, hogy ha bankjuk a válság idején felemeli a kamatlábat, akkor a többi európai bank is ugyanezt teszi és ha ma ők jajgatnak aranykiáramlásról, holnap Amerikában, holnapután pedig Németországban és Franciaországban hangzik fel a jajveszékelés.

1847-ben „ki kellett egyenlíteni Anglia kötelezettségeit" (amelyek igen nagy részben gabona ellenében keletkeztek). „Sajnos a kiegyenlítés nagyrészt csődök útján történt." (A gazdag Anglia csődök útján jutott lélegzethez a kontinenssel és Amerikával szemben.) „Amennyiben pedig a kiegyenlítés nem csődök útján történt, annyiban nemesfémkivitellel tettek eleget a kötelezettségeknek." („Report of Committee on Bank Acts", 1857.) Amennyiben tehát a válságot Angliában a banktörvényhozás kiélezi, annyiban ez a törvényhozás eszköz arra, hogy éhínség idején becsapják a gabonát exportáló nemzeteket, hogy elszedjék először gabonájukat, majd a gabonáért járó pénzüket. Olyan országok számára tehát, amelyeket magukat is többékevésbé sújt a drágulás, ilyen időkben a gabonakivitel eltiltása igen ésszerű intézkedés az Angol Bank ama terve ellen, hogy a gabonabehozatalból eredő „kötelezettségeit" „csődök útján egyenlítse ki". Ez esetben sokkal jobb, ha a gabonatermelők és spekulánsok profitjuk egy részét elvesztik az illető ország javára, mintha tőkéjüket veszítik el Anglia javára.

A mondottakból következik, hogy az árutőke a válság idején és egyáltalában üzleti pangások idején nagymértékben elveszíti azt a tulajdonságát, hogy potenciális pénztőkét képvisel. Ugyanez érvényes a fiktív tőkére, a kamatozó papírokra, amennyiben ezek maguk is tőzsdei forgalomban vannak mint pénztőkék. A kamat emelkedésével áruk süllyed. Süllyed továbbá az általános hitelhiány következtében is, amely tulajdonosaikat arra kényszeríti, hogy e papírokat tömegesen dobják piacra s ezáltal szerezzenek pénzt.

Végül süllyed a részvények ára, részint, mert csökkennek azok a jövedelmek, amelyekre utalványul szolgálnak, részint, mert a vállalatok, amelyeket képviselnek, elég gyakran szédelgés jellegűek. A válságok idején ez a fiktív pénztőke rettentően csökken, s ezzel csökken tulajdonosainak az a hatalma, hogy pénzt vegyenek fel rá a piacon. Ezen értékpapírok pénznevének az árfolyamjegyzékben feltüntetett süllyedése azonban a legkevésbé sem *érinti a valóságos tőkét, amelyet az értékpapírok képviselnek, nagyon is* érinti viszont tulajdonosaik fizetőképességét.

Harmincegyedik fejezet

Pénztőke és valóságos tőke. II.

(Folytatás)

Még mindig nem végeztünk azzal a kérdéssel, mennyiben esik egybe a tőkének kölcsönözhető pénztőke formájában történő felhalmozása a valóságos felhalmozással, az újratermelési folyamat bővülésével.

A pénz átváltoztatása kölcsönözhető pénztőkévé sokkal egyszerűbb história, mint a pénz termelőtőkévé való átváltoztatása. De itt két dolgot kell megkülönböztetnünk:

1. a pénz puszta átváltozását kölcsöntőkévé;

2. a tőke vagy jövedelem átváltozását pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak.

Csak az utóbbi pont foglalhatja magában a kölcsöntőke olyan pozitív felhalmozását, amely az ipari tőke valóságos felhalmozásával függ össze.

1. Pénz átváltozása kölcsöntőkévé

Láttuk már, hogy lehetséges a pénztőkének olyan felgyülemlése, fölös bősége, amely csak annyiban függ össze a termelő felhalmozással, hogy fordított arányban áll azzal. Ez az ipari ciklus két fázisában fordul elő, tudniillik először akkor, amikor az ipari tőke, mindkét formájában – mint termelőtőke és mint árutőke – összezsugorodott, tehát a ciklus kezdetén a válság után; és másodszor, amikor megkezdődik a javulás, de a kereskedelmi hitel a bankhitelt még kevéssé veszi igénybe. Az első esetben a pénztőke, amelyet korábban a termelésben és a kereskedelemben alkalmaztak, nem-foglalkoztatott kölcsöntőkeként jelenik meg; a második esetben úgy jelenik meg, hogy növekvő mértékben alkalmazzák, de igen alacsony kamatláb mellett, mert most az ipari és kereskedelmi tőkés írja elő a feltételeket a pénztőkésnek. A kölcsöntőke fölös volta az első esetben az ipari tőke stagnálását fejezi ki, a másodikban pedig a kereskedelmi hitel viszonylagos füg-

getlenségét a bankhiteltől, ami azon nyugszik, hogy a visszaáramlás folyamatos, a hitelhatáridők rövidek s az üzletemberek túlnyomórészt saját tőkével dolgoznak. Az idegen hiteltőkére számító spekulánsok még nem jelentek meg a színen; a saját tőkével dolgozó emberek még igen távol vannak a megközelítően tiszta hitelműveletektől. Az első fázisban a kölcsöntőke fölös volta a valóságos felhalmozásnak éppen az ellenkezőjét fejezi ki. A második fázisban egybeesik az újratermelési folyamat újabb expanziójával, együtt jár vele, de nem oka annak. A kölcsöntőke fölös volta már csökken, már csak viszonylagos, a kereslethez képest. Mindkét esetben a valóságos felhalmozási folyamat bővülését elősegíti az, hogy az alacsony kamat, amely az első esetben alacsony árakkal, a másodikban lassan emelkedő árakkal jár együtt, megnöveli a profitnak azt a részét, amely vállalkozói nyereséggé változik át. Még inkább ez történik, amikor a kamat a legnagyobb virágzás idején átlagosra emelkedik, mert ekkor megnövekedett ugyan, de nem olyan arányban, mint a profit.

Láttuk másrészt, hogy a kölcsöntőke felhalmozása végbemehet minden valóságos felhalmozás nélkül, pusztán technikai eszközök révén, amilyen a bankügy kibővülése és koncentrációja, megtakarítás a forgalmi eszköz tartalékban vagy akár a magánosok fizetési eszköz tartalékalapjában, amelyeket ezáltal rövid időkre mindig kölcsöntőkévé változtatnak. Bár ez a kölcsöntőke, amelyet ezért lebegő tőkének (floating capital) is neveznek, mindig csak rövid periódusokra tartja meg a kölcsöntőke formáját (hiszen leszámítolni is csak rövid periódusokra lehet), mégis folytonosan ide-oda áramlik. Ha az egyik ember kivonja a maga tőkéjét, a másik újat visz oda. A kölcsönözhető pénztőke tömege (itt egyáltalában nem több évre szóló, hanem csak váltó és letét ellenében nyújtott rövid lejáratú kölcsönökről beszélünk) tehát valójában teljesen függetlenül nő a valóságos felhalmozástól.

B. C. 1857. 501. kérdés. „Mit ért Ön floating capitalen?" {Weguelin úr, az Angol Bank kormányzója:} „Olyan tőke ez, amelyet rövid lejáratú pénzkölcsönökre lehet használni... (502.) az Angol Banknak ... valamint a vidéki bankoknak a jegyei, és az országban meglevő pénz összege." — {Kérdés:} „Ha Ön floating capitalen az aktív forgalmat" {ti. az Angol Bank jegyeinek a forgalmát} „érti, akkor az előttünk levő tanúvallomások alapján vajon nem úgy tűnik-e, hogy ebben az aktív forgalomban igen jelentékeny ingadozás van?" {Igen nagy különbség azonban, hogy az aktív forgalmat ki előlegezte, a pénzkölcsönző, vagy maga az újratermelő tőkés. — Weguelin felelete:} „A floating capitalbe beleföglalom a bankár tartalékait, amelyek jelentékenyen ingadoznak." Ez azt jelenti tehát, hogy jelentékenyen ingadozik a letéteknek az a része, amelyet a bankárok nem kölcsönöztek tovább,

hanem amely az ő tartalékukként, nagyrészt azonban az Angol Bank tartalékaként is szerepel, amelynél ők e letéteket elhelyezték. Végül ugyanez az úr azt mondja, hogy a floating capital bullion, azaz nemesfémrudak és fémpénz. (503.) Egyáltalában csodálatos, hogy a pénzpiacnak ebben a hiteltolvajnyelvében mennyire más értelmet és más formát kap a politikai gazdaságtan valamennyi kategóriája. Floating capital kifejezéssel ott a circulating capitalt [forgótőkét] jelölik, ami természetesen egészen másvalami, s a money [pénz] tőke, a bullion [nemesfémrúd] tőke, a bankjegyek neve circulation [forgalom], a tőke a commodity [egy áru], az adósságok commodities [áruk] s a fixed capital [állótőke] olyan pénz, amely nehezen eladható papírokban fekszik!

„A londoni részvénytársasági bankok... letéteiket az 1847. évi 8 850 774 £-ről 1857-ben 43 100 724 £-re növelték... A bizottság elé tárt adatok és tanúvallomások alapján arra lehet következtetni, hogy ennek az óriási összegnek jelentékeny része olyan forrásokból származik, amelyeket azelőtt erre a célra nem lehetett felhasználni; továbbá, hogy az a szokás, hogy a bankárnál folyószámlát nyissanak és pénzt helyezzenek letétbe, számos olyan osztályra átterjedt, amelyek azelőtt tőkéjüket (!) nem ilyen módon fektették be. Rodwell úr, a Vidéki Magánbankok" {megkülönböztetve a részvénytársasági bankoktól} „Szövetségének elnöke és a bizottság előtt megjelenő küldötte előadja, hogy Ipswich környékén ez a szokás a körzet bérlői és kiskereskedői között újabban megnégyszereződött; hogy most majdnem minden bérlőnek van letéte a bankoknál, még azoknak is, akik csak 50 £ bért fizetnek évente. E letétek zöme természetesen megtalálja útját az üzletben való felhasználáshoz, s főleg Londonba igyekszik, a kereskedelmi tevékenység központjába, ahol mindenekelőtt a váltóleszámításnál és a londoni bankárok ügyfeleinek nyújtott egyéb előlegek formájában használják fel. Jelentős részük viszont, amelyre maguknak a bankároknak nincs közvetlen keresletük, a váltóügynökök kezébe kerül, akik ennek ellenében olyan kereskedelmi váltókat adnak a bankároknak, amelyeket ők már egyszer leszámítoltak londoni és vidéki személyek számára." (B. C. 1858, [V.] old. 8. [sz.])

A bankár, amikor a váltóügynök által egyszer már leszámított váltókra az utóbbinak előleget nyújt, gyakorlatilag még egyszer visszleszámítolja ezeket: valójában azonban e váltók közül igen sokat már a váltóügynök visszleszámított, s ugyanazzal a pénzzel, amellyel a bankár visszleszámítolja a váltóügynök váltóit, ez utóbbi új váltókat visszleszámítol. Hova vezet ez? „Kiterjedt fiktív hiteleket hoztak létre szívességi váltókkal és fedezetlen hitelekkel, amit nagyon megkönnyített a vidéki részvénytársasági bankok

eljárása; ezek a bankok az ilyen váltókat leszámították, majd a londoni piacon váltóügynököknél visszleszámítoltatták, éspedig csupán a bank hitelére támaszkodva, tekintet nélkül a váltók egyéb minőségére." (I. m. [XXI. old. 54. sz. bekezdés.])

Erről a visszleszámítolásról, valamint arról, hogy a kölcsönözhető pénztőkének ez a pusztán technikai szaporítása mennyire elősegíti a hitelszédelgést, érdekes a következő, az „Economist"-ból vett idézet: „Sok éven át az ország egyes kerületeiben a tőke" {ti. a kölcsönözhető pénztőke} „gyorsabban halmozódott fel, mint ahogy felhasználásra kerülhetett volna, más kerületekben viszont a befektetési lehetőségek nőttek gyorsabban, mint maga a tőke. A mezőgazdasági kerületek bankárainak tehát nem volt alkalmuk letétjeiket saját környékükön hasznothajtóan és biztonságosan befektetni, az ipari kerületekben és kereskedővárosokban viszont nagyobb kereslet mutatkozott tőke iránt, mint amelyet az ottani bankárok ki tudtak elégíteni. A különböző kerületek e különböző helyzetének hatásaképpen az utóbbi években létrejött és rohamos gyorsasággal elterjedt a cégeknek egy új, a tőke elosztásával foglalkozó fajtája; ezeket közönségesen váltóügynököknek hívják ugyan, de valójában igen nagy méretekben dolgozó bankárok. Ezek a cégek azzal foglalkoznak, hogy meghatározott kikötött időre és meghatározott kikötött kamatra átveszik azon kerületek bankjainak fölös tőkéjét, ahol azt nem lehet felhasználni, valamint a részvénytársaságok és nagy kereskedőcégek időlegesen parlagon heverő eszközeit, s ezt a pénzt magasabb kamatlábra odakölcsönzik olyan kerületek bankjainak, ahol nagyobb a tőke iránti kereslet; ezt rendszerint ügyfeleik váltóinak visszleszámítolása révén teszik... A Lombard Street* ily módon a nagy központtá vált, ahol az ország egyik részében parlagon heverő és nem hasznosítható tőkét átviszik máshová, ahol iránta kereslet van; s ezt éppúgy megteszik a különböző országrészekkel, mint a hasonló helyzetben levő egyénekkel kapcsolatban. Eredetileg ezek az üzletek szinte kizárólag arra korlátozódtak, hogy bankszerű biztosítékra vettek és adtak kölcsönöket. De ahogy az ország tőkéje gyorsan növekedett és felhasználása bankok létesítése révén mind gazdaságosabbá vált, az e leszámítoló házak rendelkezésére álló alapok akkorák lettek, hogy ezek a cégek kezdtek előlegeket nyújtani dock warrantokra (a dokkokban levő áruk raktárjegyeire) s később olyan fuvarlevelekre is, amelyek még meg sem érkezett termékeket képviseltek, de amelyek fejében néha, ha nem is rendszeresen, már váltókat intézvényeztek az áruügynökre. Ez a gyakorlat hamarosan megváltoztatta az angol üzleti élet egész jellegét. Ezek a Lombard Streeten nyújtott könnyítések nagyon megszilárdították a Mincing Lane-i** áruügynökök helyzetét; ezek viszont az egész előnyt tovább-

adták az importáló kereskedőknek; ez utóbbiak annyira kivették belőle részüket, hogy míg 25 évvel ezelőtt egy kereskedő hitelét tönkretette volna, ha fuvarleveleire, vagy akár dock warrantjaira vesz fel hitelt, az utóbbi években ez a gyakorlat oly általánossá vált, hogy szabálynak tekinthető, nem pedig, mint 25 évvel ezelőtt, ritka kivételnek. Sőt, ez a rendszer annyira kiterjedt, hogy a Lombard Streeten nagy összegeket vettek fel olyan váltókra, amelyeket a távoli gyarmatokon *még lábon álló* termés fejében intézvényeztek. E könnyítéseknek az volt a következménye, hogy az importkereskedők kibővítették külföldi üzleteiket, és lebegő (floating) tőkéjüket, amellyel eddig üzletüket vitték, lekötötték a legelvetendőbb befektetésbe, gyarmati ültetvényekbe, amelyeket kevéssé vagy sehogyan sem tudtak ellenőrizni. Ily módon a hitelek közvetlen láncolatát látjuk. Az ország tőkéje, amely mezőgazdasági kerületeinkben gyűlik össze, kis összegű letétek formájában a vidéki bankokhoz kerül és felhasználás céljából a Lombard Streeten centralizálódik. De hasznothajtóvá csak azáltal vált, hogy, először, bánya- és ipari kerületeinkben az üzlet kibővítésére fordították az ottani bankokra szóló váltók visszleszámítolása révén; továbbá pedig azáltal, hogy nagyobb könnyítéseket biztosított a külföldi termékek behozóinak, a dock warrantokra és fuvarlevelekre nyújtott előlegek útján, úgyhogy a külföldi és gyarmati kereskedelemben tevékenykedő cégek »legitim« kereskedőtőkéje felszabadult s a tengerentúli ültetvényeken a legelvetendőbb befektetésekre lehetett felhasználni." („Economist", 1847 [november 20.], 1334. old.) Ez aztán a „szép" láncolata a hiteleknek! A vidéki letevő azt képzeli, hogy csak bankárjánál helyezte el letétjét, továbbá azt képzeli, hogy ha a bankár kölcsönt folyósít, akkor csupán általa ismert magánszemélyeknek. A leghalványabb sejtelme sincs arról, hogy letétjét ez a bankár egy londoni váltóügynöknek bocsátja rendelkezésére, akinek műveleteit egyikük sem ellenőrizheti.

Azt már láttuk, hogy nagy nyilvános vállalkozások, például vasútépítés, pillanatnyilag növelhetik a kölcsöntőkét azáltal, hogy a befizetett összegek, valóságos felhasználásukig, egy bizonyos időn át a bankok kezében mindig rendelkezésre állnak.

A kölcsöntőke tömege egyébként teljesen különbözik a forgalmi eszközök mennyiségétől. A forgalmi eszközök mennyiségén itt az országban található és forgalomban levő valamennyi bankjegy és valamennyi fémpénz összegét értjük, beleértve a nemesfémrudakat. E mennyiség egy része a bankok folytonosan változó nagyságú tartalékát alkotja.

„1857 november 12-én" (az 1844. évi banktörvény felfüggesztése napján) „az Angol Bank össztartaléka, valamennyi fiókintézettel együtt, csak 580 751 £ volt; a letétek összege ugyanakkor 22 $^1/_2$ millió £-re rúgott, amelyből közel 6 $^1/_2$ millió a londoni bankároké volt." (B. A. 1858, LVII. old.)

A kamatláb változásai (eltekintve a hosszabb periódusokban végbemenő változásoktól, vagy a különböző országok kamatlábainak különbségétől – az előbbieket az általános profitráta változásai, az utóbbit a profitrátákban és a hitel fejlettségében mutatkozó különbségek okozzák) a kölcsöntőke kínálatától függenek (minden egyéb körülményt, a bizalom szilárdságát stb. egyenlőnek tételezve), azaz annak a tőkének a kínálatától, amelyet pénz – fémpénz és bankjegyek – formájában adnak kölcsön; eltérően az ipari tőkétől, amelyet mint olyant áruformában, a kereskedelmi hitel közvetítésével kölcsönöznek maguk az újratermelés szereplői között.

Mindazonáltal ennek a kölcsönözhető pénztőkének a tömege különbözik és független a forgalomban levő pénz tömegétől.

Ha például 20 £-et naponta ötször kölcsönadnának, akkor 100 £ pénztőkét adnának kölcsön, s ez egyszersmind magában foglalná, hogy ez a 20 £ ezenkívül legalább négyszer mint vásárló- vagy fizetési eszköz funkcionált volna; mert ha a kölcsönöket nem közvetítené vásárlás vagy fizetés, úgyhogy a 20 £ legalább négyszer nem képviselte volna a tőke (áru, magában foglalva a munkaerőt is) átváltozott formáját, akkor nem 100 £ tőkét alkotna, hanem csak öt, egyenként 20 £-re szóló követelést.

Föltehető, hogy azokban az országokban, ahol fejlett a hitel, a kölcsönadásra diszponálható valamennyi pénztőke bankoknál és pénzkölcsönzőknél letétek formájában létezik. Legalábbis nagyjából ez érvényes az üzletre. Ezenkívül jó üzletmenet idején, mielőtt a tulajdonképpeni spekuláció elszabadul, amikor könnyen adnak hitelt és a bizalom egyre nő, a forgalmi funkciók túlnyomó részét egyszerű hitelátruházással teljesítik, fémpénz vagy papírból való pénz közbejötte nélkül.

Nagy letéti összegeknek a puszta lehetősége, viszonylag csekély mennyiségű forgalmi eszköz mellett, kizárólag attól függ, hogy:

1. ugyanaz a pénzdarab hány vételt és fizetést bonyolít le;

2. hányszor vándorol vissza letétként a bankokhoz úgy, hogy vásárló- és fizetési eszközként való többszöri funkcióját letétté történő ismételt átváltozása közvetíti. Tegyük fel például, hogy egy kiskereskedő hetenként 100 £ pénzt helyez letétbe a bankárnál; a bankár ezzel kifizeti a gyáros letétének egy részét; ez a pénzt továbbfizeti a munkásoknak; az utóbbiak ezzel fizetnek a kiskereskedőnek, aki a pénzt újra letétbe helyezi a banknál. A kiske-

reskedő által letétbe helyezett 100 £ tehát arra szolgált, hogy először kifizessék a gyáros letétét, másodszor megfizessék a munkásokat, harmadszor magát a kiskereskedőt, negyedszer, hogy ugyanaz a kiskereskedő pénztőkéjének egy további részét letétbe helyezze; mert 20 hét elteltével, ha őneki magának nem kellett volna hozzányúlnia ehhez a pénzhez, akkor egyazon 100 £-gel 2000 £-et helyezett volna letétbe a bankárnál.

Hogy ez a pénztőke milyen mértékben nem-foglalkoztatott, azt csupán a bankok tartalékalapjának csökkenése vagy növekedése mutatja meg. Ebből Weguelin úr, aki 1857-ben az Angol Bank kormányzója volt, azt a következtetést vonja le, hogy az Angol Bank aranya az „egyetlen" tartaléktőke: 1258. „Nézetem szerint a leszámítolási kamatlábat gyakorlatilag az országban levő nem-foglalkoztatott tőke mennyisége határozza meg. A nem-foglalkoztatott tőke mennyiségét az Angol Bank tartaléka képviseli, amely gyakorlatilag aranytartalék. Ha tehát az arany kiáramlik, akkor ez csökkenti az országban levő nem-foglalkoztatott tőke mennyiségét, s ezért növeli a még megmaradó rész értékét." – 1364. [W. Newmarch:] „Az Angol Bank aranytartaléka igazság szerint az a központi tartalék, vagyis készpénzkincs, amelyre az ország egész üzleti élete épül... A külföldi váltóárfolyamok hatása mindig ezen a kincsen, vagyis ezen a tartalékon mutatkozik meg." („Report on Bank Acts", 1857.)

A valóságos, azaz a termelő- és árutőke felhalmozásának mértékét megadja a kivitel és behozatal statisztikája. Ebből pedig mindig kiviláglik, hogy az angol ipar tízéves ciklusokban mozgó fejlődési periódusában (1815–70) a legutóbbi virágzási időszak válság *előtti* csúcspontja a következő virágzás idején mindig mint a legalacsonyabb pont jelenik meg újra, hogy a virágzás azután sokkal magasabb új csúcspontot érjen el.

Nagy-Britannia és Írország kivitt termékeinek valóságos, illetve bevallott értéke 1824-ben, amikor virágzás volt, 40 396 300 £-re rúgott. Ezután a kivitel mennyisége az 1825. évi válságot követően ezen összeg alá süllyed és évi 35 és 39 millió között ingadozik. 1834-ben, amikor újra virágzás következik be, túlhaladja a korábbi legmagasabb színvonalat, 41 649 191 £-re emelkedik, 1836-ban pedig új csúcspontot, 53 368 571 £-et ér el. 1837-ben ismét 42 millióra csökken, úgyhogy az új mélypont már magasabb a régi csúcspontnál, és ezután 50 és 53 millió között ingadozik. 1844-ben újabb virágzás következtében a kivitel 58 $^1/_2$ millióra emelkedik, úgyhogy az 1836. évi csúcspontot már szintén messze túlhaladták. 1845-ben eléri a 60 111 082 £-et; azután 1846-ban valamivel több mint 57 millióra süllyed, 1847-ben

közel 59 millió, 1848-ban közel 53 millió, 1849-ben 63 $^1/_2$ millióra emelkedik, 1853-ban közel 99 millió, 1854-ben 97 millió, 1855-ben 94 $^1/_2$ millió, 1856-ban közel 116 millió és 1857-ben 122 millióval csúcspontját éri el. 1858-ban 116 millióra süllyed, de már 1859-ben 130 millióra emelkedik, 1860-ban közel 136 millió, 1861-ben csak 125 millió (az új mélypont itt megint magasabb a korábbi csúcspontnál), 1863-ban 146 $^1/_2$ millió.

Ugyanezt természetesen ki lehetne mutatni a behozatalra vonatkozóan is, amely a piac kibővülését jelzi; itt csak a termelés méreteivel van dolgunk. {Angliára vonatkozóan ez magától értetődően csak a tényleges ipari monopólium időszakában érvényes; de általában érvényes a modern nagyiparral rendelkező országok összességére, amíg a világpiac még bővül. – *F. E.*}

2. Tőke vagy jövedelem átváltozása pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak

Itt annyiban vizsgáljuk a pénztőke felhalmozását, amennyiben nem azt fejezi ki, hogy a kereskedelmi hitel folyamatosságában fennakadás történt, sem azt, hogy akár a valóban forgó eszközt, akár az újratermelésben foglalkoztatott szereplők tartaléktőkéjét gazdaságosabban használják fel.

E két eseten kívül pénztőke felhalmozása jöhet létre rendkívüli aranybeáramlás folytán, ahogy 1852-ben és 1853-ban történt az ausztráliai és kaliforniai új aranybányák feltárása következtében. Ezt az aranyat az Angol Banknál letétbe helyezték. A letevők az arany ellenében bankjegyeket kaptak, amelyeket nem helyeztek közvetlenül újra letétbe bankároknál. Ezáltal a forgalmi eszköz mennyisége rendkívül megnövekedett. (Weguelin vallomása, B. C. 1857, 1329. sz.) A bank ezeket a letéteket úgy igyekezett értékesíteni, hogy a leszámítolási kamatlábat 2%-ra csökkentette. A bankban felhalmozott aranytömeg 1853 hat hónapja alatt 22–23 millióra növekedett.

A felhalmozás valamennyi pénzkölcsönző tőkésnél magától értetődően mindig közvetlenül pénzformában történik, míg az ipari tőkések valóságos felhalmozása, mint láttuk, rendszerint az újratermelő tőke elemeinek gyarapítása révén megy végbe. A hitelügy fejlődése, s a pénzkölcsönző üzletnek a nagybankok kezében való óriási koncentrációja tehát már önmagában véve is meg kell hogy gyorsítsa a kölcsönözhető tőke felhalmozását mint a valóságos felhalmozástól különböző formát. A kölcsöntőkének ez a gyors fejlődése ezért a valóságos felhalmozás eredménye, mert az újratermelési folyamat fejlődésének következménye, és az a profit, amely ezeknek a pénztőkéseknek a felhalmozási forrása, csak levonás az újratermelő tőkések által kicsiholt

értéktöbbletből (egyszersmind *idegen* megtakarítások kamata egy részének elsajátítása). A kölcsöntőke egyszersmind az ipari és kereskedelmi tőkések rovására halmoz fel. Láttuk, hogy az ipari ciklus kedvezőtlen fázisaiban a kamatláb oly magasra emelkedhet, hogy egyes különösen hátrányos helyzetben levő üzletágak profitját időlegesen teljesen elnyeli. Ugyanakkor az állampapírok és más értékpapírok ára esik. Ez az a pillanat, amikor tömegével vásárolják össze ezeket az elértéktelenedett papírokat, amelyek a későbbi fázisokban csakhamar ismét elérik, sőt túlhaladják normális szintjüket. Akkor túladnak rajtuk, s ily módon elsajátítják a közönség pénztőkéjének egy részét. Az a rész, amelyet megtartanak, magasabb kamatokat hoz, mert áron alul vásárolták. De mindazt a profitot, amit a pénztőkések szereznek és tőkévé változtatnak vissza, először kölcsönözhető pénztőkévé változtatják. Az utóbbinak a felhalmozása tehát, amely különbözik a valóságos felhalmozástól, bár annak szülötte, már akkor is, ha csak magukat a pénztőkéseket, bankárokat stb. vesszük tekintetbe, úgy jelenik meg, mint a tőkések e különös osztályának felhalmozása. S ez a felhalmozás a hitelügynek minden egyes, az újratermelési folyamat valóságos bővülésével együtt járó kiszélesedésével szükségképpen növekszik.

Ha a kamatláb alacsony, akkor a pénztőkének ez az elértéktelenedése nem a bankokat, hanem főleg a letevőket sújtja. A részvénytársasági bankok kifejlődése előtt Angliában a letétek háromnegyede kamat nélkül feküdt a bankokban. Ahol most a letétekért kamatot fizetnek, ez legalább 1%-kal alacsonyabb, mint a napi kamatláb.

Ami a tőkések egyéb osztályainak pénzfelhalmozását illeti, eltekintünk attól a résztől, amelyet kamatozó papírokba fektetnek, s amely ebben a formában halmozódik fel. Csak azt a részt vizsgáljuk, amelyet kölcsönözhető pénztőkeként piacra dobnak.

Itt van először is a profitnak az a része, amelyet nem költenek el jövedelemként, hanem felhalmozásra szánnak, de amelyet az ipari tőkések saját üzletükben egyelőre nem tudnak felhasználni. Közvetlenül ez a profit az árutőkében létezik, annak egyik értékrészét alkotja, s az árutőkével együtt realizálódik pénzben. Ha mármost nem változtatják vissza az árutőke termelési elemeivé (a kereskedőtől, akiről később külön beszélünk, egyelőre eltekintünk), akkor egy ideig pénzformában kell maradnia. Ez a tömeg magának a tőkének a tömegével együtt nő, még akkor is, ha a profitráta csökken. Azt a részét, amelyet arra szántak, hogy mint jövedelmet elköltsék, fokozatosan elfogyasztják, a közbenső időben azonban letétként kölcsöntőkét alkot a bankárnál. Tehát még a profit jövedelemként elköltött részének növekedése is kölcsöntőke fokozatos, állandóan ismétlődő felhalmozásában

fejeződik ki. Ugyanígy áll a dolog a másik, felhalmozásra szánt résszel is. A hitelügynek és szervezetének fejlődésével tehát még a jövedelem emelkedése, azaz az ipari és kereskedelmi tőkések fogyasztásának az emelkedése is kölcsöntőke felhalmozásaként jut kifejezésre. S ez minden jövedelemre érvényes, amennyiben fokozatosan fogyasztják el, tehát a földjáradékra, a magasabb formájú munkabérekre, a nem-termelő osztályok bevételére stb. Mindezek bizonyos időre pénzjövedelem formáját öltik, tehát átváltoztathatók letétekké és ezzel kölcsöntőkévé. Minden jövedelemről, akár fogyasztásra, akár felhalmozásra szánják, mihelyt bármiféle pénzformában létezik, érvényes az, hogy az árutőke értékének pénzzé változtatott része, s ezért a valóságos felhalmozás kifejezése és eredménye, de nem maga a termelőtőke. Ha egy fonógyáros a fonalát gyapotra, azt a részt azonban, amely a jövedelmet alkotja, pénzre cserélte, akkor ipari tőkéjének valóságos létezése a fonal, amely a szövőgyáros vagy esetleg a magánfogyasztó kezébe ment át, mégpedig a fonal — akár újratermelésre, akár fogyasztásra használják — mind a tőkeértéknek, mind a benne rejlő értéktöbbletnek létezése. A pénzzé átváltoztatott értéktöbblet nagysága a fonalban rejlő értéktöbblet nagyságától függ. Mihelyt azonban pénzzé változtatták, ez a pénz csak értéklétezése ennek az értéktöbbletnek. S mint ilyen a kölcsöntőke mozzanatává lesz. Ehhez nem kell más, mint hogy letétté változzék, hacsak már maga a tulajdonosa nem adta kölcsön. Ahhoz viszont, hogy termelőtőkévé lehessen visszaváltoztatni, ennek a pénznek már bizonyos minimális határt kell elérnie.

Harminckettedik fejezet

Pénztőke és valóságos tőke. III.

(Befejezés)

Az ily módon tőkévé visszaváltoztatandó pénz tömege a tömeges újratermelési folyamat eredménye, de önmagában véve, mint kölcsönözhető pénztőke, maga nem tömege az újratermelő tőkének.

Az eddig kifejtettekből az a legfontosabb, hogy a jövedelem fogyasztásra szánt részének bővülése (a munkástól itt eltekintünk, mert az ő jövedelme = a változó tőkével) először pénztőke felhalmozásaként jelentkezik. A pénztőke felhalmozásába tehát olyan mozzanat kerül be, amely lényegesen különbözik az ipari tőke valóságos felhalmozásától; az évi termék fogyasztásra szánt része ugyanis semmiképpen nem válik tőkévé. Egy része tőkét *pótol*, azaz pótolja a fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéjét, amennyiben azonban valóban tőkévé változik át, ezen állandó tőke termelői jövedelmének a természetbeni formájában létezik. Ugyanaz a pénz, amely a jövedelmet képviseli, amely a fogyasztás puszta közvetítőjeként szolgál, egy időre rendszerint átváltozik kölcsönözhető pénztőkévé. Amennyiben ez a pénz munkabért képvisel, egyszersmind a változó tőke pénzformája is; amennyiben pedig a fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéjét pótolja, annyiban állandó tőkéjük pillanatnyilag felöltött pénzformája, s arra szolgál, hogy pótlandó állandó tőkéjük természetbeni elemeit megvásárolják vele. Önmagában véve sem az egyik, sem a másik formában nem fejez ki felhalmozást, bár tömege az újratermelési folyamat terjedelmével nő. Időlegesen azonban betölti a kikölcsönözhető pénz, tehát a pénztőke funkcióját. Ebből a szempontból tehát a pénztőke felhalmozása szükségképpen mindig a valóságosnál nagyobb tőkefelhalmozást tükröz vissza, mivel az egyéni fogyasztás bővülése – annak következtében, hogy pénz közvetíti – pénztőke felhalmozásaként jelenik meg, s mert a pénzformát szolgáltatja a valóságos felhalmozás számára, a tőkebefektetés új területeit megnyitó pénz számára.

A kölcsönözhető pénztőke felhalmozása tehát részben csak azt a tényt fejezi ki, hogy mindaz a pénz, amellyé az ipari tőke a körforgása folyamán

átváltozik, nem az újratermelő tőkések által *előlegezett*, hanem általuk *kölcsönvett* pénz formáját ölti magára; úgyhogy az újratermelési folyamat során szükségképpen végbemenő pénzelőlegezés valójában mint kölcsönvett pénz előlegezése jelenik meg. Valójában a kereskedelmi hitel alapzatán az egyik tőkés a másiknak adja kölcsön az újratermelési folyamathoz szükséges pénzt. Ez azonban most azt a formát ölti, hogy a bankár, akinek az újratermelő tőkések egyik része a pénzt kölcsönadja, az újratermelők másik részének kikölcsönzi, miközben aztán úgy jelenik meg a dolog, mintha a bankártól jönne az áldás; s ugyanakkor a rendelkezés e tőke fölött teljesen a bankárok mint közbenső személyek kezébe kerül.

Fel kell még sorolnunk a pénztőke felhalmozásának néhány különös formáját. Tőke szabadul fel pl. azáltal, hogy a termelés elemeinek, nyersanyagoknak stb. az ára esik. Ha ilyenkor az ipari tőkés nem tudja a maga újratermelési folyamatát közvetlenül kibővíteni, akkor pénztőkéjének egy része mint fölös kilökődik a körforgásból és kölcsönözhető pénztőkévé változik át. Másodszor pedig tőke szabadul fel pénzformában, kiváltképpen a kereskedőnél, mihelyt az üzletben megszakítások következnek be. Ha a kereskedő üzletek egy sorozatát lebonyolította s ilyen megszakítások következtében az új sorozatot csak később kezdheti meg, akkor a realizált pénz az ő számára csak kincset, fölös tőkét képvisel. De egyszersmind közvetlenül kölcsönözhető pénztőke felhalmozását jelenti. Az első esetben a pénztőke felhalmozása azt fejezi ki, hogy az újratermelési folyamat kedvezőbb feltételek között ismétlődik, hogy a régebben lekötött tőke egy része valóban felszabadul, tehát az újratermelési folyamatot ugyanazokkal a pénzeszközökkel ki lehet bővíteni. A második esetben viszont a pénztőke felhalmozásában csupán a műveletek folytonosságának megszakadása jut kifejezésre. De a pénz mindkét esetben kölcsönözhető pénztőkévé változik át, annak a felhalmozását jelenti, egyaránt hat a pénzpiacra és a kamatlábra, habár itt a valóságos felhalmozási folyamat előmozdítását, amott akadályozását fejezi ki. Végül pénztőkét halmoznak fel azok az emberek, akik megszedték magukat s visszavonulnak az újratermelésből. Ezeknek száma annál nagyobb, minél több profitra tettek szert a tőkések az ipari ciklus folyamán. A kölcsönözhető pénztőke felhalmozása itt egyrészt valóságos felhalmozást fejez ki (annak viszonylagos terjedelmét tekintve); másrészt csak azt, hogy milyen méretű az ipari tőkéseknek puszta pénztőkésekké való átváltozása.

Ami a profit másik részét illeti, amelynek nem az a rendeltetése, hogy jövedelemként elfogyasszák, ez csak akkor változik át pénztőkévé, ha nem lehet közvetlenül felhasználni a vállalkozás kibővítésére abban a termelési szférában, ahol szerezték. Ez két okból származhat. Vagy abból, hogy ez a

szféra telítve van tőkével. Vagy abból, hogy a felhalmozott összegnek, ahhoz, hogy tőkeként funkcionálhasson, először bizonyos méretet kell elérnie, aszerint, hogy milyenek az új tőke befektetésének mértékviszonyai ebben a meghatározott vállalkozásban. A felhalmozott összeg tehát először kölcsönözhető pénztőkévé változik s a termelés más szférákban való bővítésére szolgál. Minden egyéb körülményt változatlannak véve, a tőkévé való visszaváltoztatásra szánt profit tömege az elért profit tömegétől és ezért magának az újratermelési folyamatnak a bővülésétől függ majd. Ha pedig ennek az új felhalmozásnak az alkalmazása nehézségekbe ütközik, kevés a befektetési szféra, ha tehát a termelési ágak túltelítettek és túlkínálat van kölcsöntőkében, akkor a kölcsönözhető pénztőkének ez a pléthórája [fölös bősége] nem bizonyít mást, mint a *tőkés* termelés korlátait. Az utána fellépő hitelszédelgés azt bizonyítja, hogy e fölös tőke alkalmazásának nincs semmiféle pozitív akadálya. Akadályt jelentenek azonban értékesítésének a törvényei, azok a korlátok, amelyek között a tőke mint tőke értékesülhet. Pénztőkének mint olyannak a pléthórája nem fejez ki szükségképpen túltermelést, még csak azt sem, hogy kevés a felhasználási szféra a tőke számára.

A kölcsöntőke felhalmozása egyszerűen abból áll, hogy pénz mint kölcsönadható pénz csapódik le. Ez a folyamat igen különbözik a tőkévé történő valóságos átváltozástól; ez csak pénz felhalmozása olyan formában, amelyben tőkévé változtatható át. Ez a felhalmozás azonban, mint kimutattuk, a valóságos felhalmozástól igen különböző mozzanatokat fejezhet ki. A valóságos felhalmozás állandó bővülése esetén pénztőkének ez a bővített felhalmozása lehet részint a valóságos felhalmozás eredménye, részint olyan mozzanatok eredménye, amelyek ezzel együtt járnak, de tőle teljesen különböznek, végül részint a valóságos felhalmozás fennakadásainak is lehet az eredménye. Már csak azért is, mert a kölcsöntőke felhalmozását ilyen, a valóságos felhalmozástól független, de azzal mégis együtt járó mozzanatok felduzzasztják, a ciklus meghatározott fázisaiban mindig be kell következnie pénztőke pléthórájának, és ennek a hitel kibontakozásával fejlődnie kell. Ezzel a pléthórával tehát egyszersmind ki kell fejlődnie annak a szükségszerűségnek, hogy a termelési folyamatot túlhajtsák tőkés korlátain: túlméretezett kereskedelem, túltermelés, túlméretezett hitel. Ennek egyúttal mindig olyan formákban kell megtörténnie, amelyek ellenhatást idéznek elő.

Ami a pénztőkének földjáradékból, munkabérből stb. való felhalmozását illeti, erre itt felesleges kitérnünk. Csak azt a mozzanatot kell kiemelnünk, hogy a valóságos takarékoskodás és lemondás foglalatosságát (kincsképzők részéről), amennyiben ez a felhalmozás elemeit szolgáltatja, a munka megosztása révén a tőkés termelés haladásával azoknak engedik át, akik ilyen

elemekben a legkevésbé részesülnek, s elég gyakran még megtakarításaikat is elvesztik, mint például a munkások bankcsődök alkalmával. Egyrészt az ipari tőkés tőkéjét nem ő maga „takarítja meg", hanem tőkéje nagyságának arányában rendelkezik idegen megtakarítások fölött; másrészt a pénztőkés az idegen megtakarításokat saját tőkéjévé teszi, s azt a hitelt, amelyet az újratermelő tőkések egymásnak nyújtanak és nekik a közönség nyújt, a maga külön gazdagodási forrásává változtatja. Ezzel megdől a tőkés rendszer utolsó illúziója arról, hogy a tőke saját munka és megtakarítás sarjadéka. Nemcsak a profit áll idegen munka elsajátításából, hanem a tőke is, amellyel ezt az idegen munkát mozgásba hozzák és kizsákmányolják, idegen tulajdonból áll, amelyet a pénztőkés bocsát az ipari tőkés rendelkezésére, s aminek fejében a maga részéről kizsákmányolja ez utóbbit.

Még néhány megjegyzést kell tennünk a hiteltőkére vonatkozóan.

Mint már fentebb kifejtettük, az, hogy ugyanaz a pénzdarab hányszor szerepelhet kölcsöntőkeként, teljesen attól függ, hogy:

1. az eladás vagy fizetés során hányszor realizál áruértékeket, tehát ruház át tőkét, továbbá hányszor realizál jövedelmet. Ezért nyilvánvalóan a valóságos árueladások mértékétől és tömegétől függ, hogy a pénzdarab akár tőke, akár jövedelem realizált értékeként hányszor cserél gazdát;

2. függ a fizetések gazdaságosságától s a hitelügy fejlettségétől és szervezetétől;

3. végül függ a hitelek láncolatától és működési sebességétől, amelynek következtében a pénzt, ha az egyik ponton letétként lecsapódik, a másikon rögtön újra kölcsönadják.

Még ha feltételezzük, hogy a kölcsöntőke csupán valóságos pénz, arany vagy ezüst formájában létezik – annak az árunak a formájában, amelynek anyaga értékmérőül szolgál –, akkor is e pénztőkének nagy része szükségképpen mindig fiktív, azaz értékre szóló jogcím csupán, akárcsak az értékjelek. Amennyiben pénz funkcionál a tőke körforgásában, annyiban az pillanatnyilag pénztőke ugyan, de nem változik át kölcsönözhető pénztőkévé, hanem vagy elcserélik a termelőtőke elemeire, vagy a jövedelem realizálásánál kifizetik forgalmi eszközként, tehát birtokosa számára nem változhat kölcsöntőkévé. Amennyiben pedig kölcsöntőkévé változik, s ugyanaz a pénz ismételten kölcsöntőkét képvisel, világos, hogy csak *egyetlen* ponton létezik mint fémpénz; minden más ponton csak tőkére szóló igény formájában létezik. Ezeknek az igényeknek a felhalmozása, az előfeltételezés szerint, a valóságos felhalmozásból, azaz az árutőke stb. értékének pénzzé való átváltozásából származik; mindazonáltal ezeknek az igényeknek vagy jogcímeknek a felhalmozása mint olyan különbözik mind a valóságos felhalmozástól,

amelyből származik, mind a jövőbeni felhalmozástól (az új termelési folyamattól), amelyet a pénz kölcsönadása közvetít.

Prima facie [először] a kölcsöntőke mindig a pénz formájában létezik[9], később mint pénzre szóló igény, mivel a pénz, amelyben eredetileg létezik, most valóságos pénzformában a kölcsönvevő kezében van meg. A kölcsönadó számára pénzre szóló igénnyé, tulajdoni jogcímmé változott. Valóságos pénz ugyanazon tömege ezért pénztőke igen különböző tömegeit képviselheti. Puszta pénz, akár realizált tőkét, akár realizált jövedelmet képvisel, kölcsöntőkévé lesz a kölcsönadás puszta aktusa által, azáltal, hogy letétté változtatják, ha a fejlett hitelrendszerben uralkodó általános formát vesszük tekintetbe. A letét pénztőke a letevő számára. Lehet azonban, hogy a bankárnál csak potenciális pénztőke, amely az ő pénztárában hever parlagon, ahelyett, hogy a tulajdonos pénztárában heverne.[10]

---

[9] B. A. 1857. Twells bankár vallomása: 4516. „Mint bankár Ön tőkében vagy pénzben kereskedik? – Mi pénzben kereskedünk." – 4517. „Hogyan fizetik be a letéteket az Ön bankjába? – Pénzben." – 4518. „Hogyan fizetik ki őket? – Pénzben." – [4519.] „Lehet-e tehát azt mondani, hogy a letét más egyéb, mint pénz? – Nem."

Overstone (lásd 26. fejezet) folytonosan összezavarja a „capital"-t [tőkét] és a „money"-t [pénzt]. „Value of money" [a pénz értéke] nála kamatot is jelent, de csak annyiban, amennyiben azt a pénz tömege határozza meg; „value of capital" [a tőke értéke] jelenti szerinte a kamatot, amennyiben azt a termelőtőke iránti kereslet és az e tőke által hozott profit határozza meg. Így beszél: 4140. „A tőke szó használata igen veszélyes." – 4148. „Az arany kivitele Angliából csökkenti az országban levő pénzmennyiséget, s ennek természetesen megnövekedett keresletet kell okoznia egyáltalában a pénzpiacon"{ezek szerint tehát nem a tőkepiacon}. – 4112. „Amilyen mértékben a pénz kimegy az országból, csökken az országban levő mennyiség. Az országban maradó mennyiségnek ez a csökkenése ennek a pénznek megnövekedett értékét idézi elő." {Overstone elméletében ez eredetileg a forgalmi eszközök megcsappanása okozta értéknövekedését jelenti a pénznek mint pénznek az áruértékekhez képest; a pénz értékének ez a növekedése tehát = az áruk értékének csökkenésével. Minthogy azonban időközben még számára is vitathatatlanul bebizonyították, hogy a forgalomban levő pénz tömege *nem* határozza meg az árakat, most szerinte a pénznek mint forgalmi eszköznek a csökkenése növeli a pénznek mint kamatozó tőkének az értékét s emeli ezzel a kamatlábat.} „És a még megmaradó pénz e megnövekedett értéke megállítja a kiáramlást, s mindaddig tart, amíg annyi pénzt vissza nem hozott, amennyi az egyensúly helyreállításához szükséges." – Overstone ellentmondásainak folytatását lásd később.

[10] Itt áll be az a zűrzavar, hogy mind a kettő „pénz", a letét mint a bankár által teljesítendő fizetésre szóló igény és a letétbe helyezett pénz a bankár kezében. Twells bankár az 1857. évi bankbizottság előtt a következő példát hozza fel: „Üzletemet 10 000 £-gel kezdem el. 5000 £-ért árukat vásárolok és a raktáramba teszem őket. A többi 5000 £-et letétbe helyezem egy bankárnál, hogy a szükséghez képest hozzányúljak. De még mindig az egészet tőkémnek tekintem, noha 5000 £ letét vagy pénz formájában van belőle." (4528.) Ebből a következő takaros vita alakul ki: 4531. „Ön tehát 5000 £-jét bankjegyekben átadta valaki másnak? – Igen." – 4532. „Akkor ennek az embernek 5000 £ letétje van? – Igen." – 4533. „És Önnek

Az anyagi gazdagság növekedésével növekszik a pénztőkések osztálya; egyrészt nő az üzlettől visszavonuló tőkések, a járadékosok száma és gazdagsága; másrészt előmozdítják a hitelrendszer fejlődését és ezáltal gyarapodik a bankárok, pénzkölcsönzők, pénzemberek stb. száma. – A szabad pénztőke fejlődésével fejlődik a kamatozó papírok, állampapírok, részvények stb. tömege, ahogyan korábban kifejtettük. De ezzel együtt a szabad pénztőke iránti kereslet is nő, mert a tőzsdések, akik ezekkel a papírokkal spekulációs üzleteket kötnek, főszerepet játszanak a pénzpiacon. Ha e papírok valamennyi vétele és eladása valóságos tőkebefektetést fejezne ki csupán, akkor helyes volna az az állítás, hogy nem lehetnek hatással a kölcsöntőke iránti keresletre, mivel ha *A* a maga papírját eladja, ezzel éppen annyi pénzt von ki a forgalomból, amennyit *B* a papírba fektet. De még akkor is, amikor a papír létezik ugyan, az a tőke azonban, amelyet eredetileg képvisel, nem (legalábbis nem mint pénztőke), ez a papír pro tanto mindig új keresletet támaszt erre a pénztőkére. Mindenesetre azonban ez akkor pénztőke, amelylyel azelőtt *B*, most pedig *A* rendelkezik.

B. A. 1857, 4886. sz.: „Véleménye szerint helyesen jelölöm meg a leszámítolási kamatlábat meghatározó okokat, ha azt mondom, hogy ezt a kamatlábat annak a piacon található tőkének a mennyisége szabályozza, amely – másfajta értékpapíroktól eltérően – kereskedelmi váltók leszámítolására használható?" {Chapman:} „Nem; az én véleményem az, hogy a kamatlábat valamennyi könnyen becsülhető értékpapír befolyásolja (all convertible securities of a current character); nem volna helyes a kérdést egyszerűen a váltóleszámítolásra korlátozni, mert ha nagy kereslet van pénz iránt államkötvények, sőt kincstári jegyek" {letétbe helyezése} „ellenében – ahogy az

---

van 5000 £ letéte? – Teljesen igaz." – 4534. „Neki van 5000 £-je pénzben és Önnek van 5000 £-je pénzben? – Igen." – 4535. „De végtére ez nem egyéb, mint pénz? – Nem." – A zurzavar részben innen ered: *A*, az 5000 £ letevője, hozzányúlhat ehhez, rendelkezik vele, mintha csak nála volna még. Ennyiben mint potenciális pénz funkcionál. De mindazon esetekben, amikor hozzányúl, pro tanto {ennek arányában} megsemmisíti azt. Ha valóságos pénzt vesz ki és penzét már továbbkolcsonozték, akkor nem saját pénzével fizetik ki, hanem olyan pénzzel, amelyet más helyezett letétbe. Ha *B*-vel szembeni adósságát bankárjára szóló csekkel fizeti ki, *B* pedig ezt a csekket a maga bankárjánál letétbe helyezi és *A* bankárjának ugyancsak csekk van a kezében, amely *B* bankárjára szól, úgyhogy a két bankár csak a csekkeket cseréli ki, akkor az *A* által letétbe helyezett pénz kétszer végzett pénzfunkciót; először annak a kezében, aki az *A* által letétbe helyezett pénzt megkapta; másodszor magának *A*-nak a kezében. A második funkcióban pénz kozbejotte nélkul egyenlítettek ki követelést (*A*-nak a maga bankárjára és utóbbinak *B* bankárjára szóló kovetelését). A letét itt kétszer működik pénzként, tudniillik mint valóságos pénz, azután meg mint pénzre szóló igény. Pénzre szóló puszta igények csak azáltal helyettesíthetnek pénzt, hogy a kovetelések kiegyenlítődnek

utóbbi időben nagyon is ez volt a helyzet, mégpedig a kereskedelmi kamatnál sokkal magasabb kamatlábra, akkor képtelenség volna azt mondani, hogy ez nem érinti a mi kereskedelmi világunkat; igen lényegesen érinti." – 4890. „Ha jó és kelendő, a bankárok által ilyennek elismert értékpapírok vannak a piacon és tulajdonosaik pénzt akarnak felvenni rájuk, akkor ez egészen biztosan hatással van a kereskedelmi váltókra; nem várhatom például, hogy valaki 5%-kal ideadja nekem pénzét kereskedelmi váltókra, ha ugyanakkor ezt a pénzt 6%-kal kölcsönadhatja államkötvényekre stb.; ez ugyanígy érint bennünket; senki sem kívánhatja tőlem, hogy váltóit $5\frac{1}{2}$%-ért számítoljam le, ha pénzemet 6%-ért kölcsönadhatom." – 4892. „Azokról az emberekről, akik 2000 vagy 5000, vagy 10 000 £-ért szilárd tőkebefektetésként vásárolnak értékpapírokat, nem állítjuk, hogy lényeges hatással vannak a pénzpiacra. Ha Ön az államkötvények" {letétbe helyezése} „ellenében adott kölcsönök kamatlábát kérdezi, akkor olyan emberekről beszélek, akik százezres összegben kötnek üzleteket, az úgynevezett jobberekről" [tőzsdespekulánsokról], „akik nagy összegű államkölcsönt jegyeznek vagy vásárolnak a piacon, s azután ezeket a papírokat kénytelenek tartogatni addig, amíg profittal nem adhatnak túl rajtuk; ezeknek az embereknek ilyen célra pénzt kell felvenniök."

A hitelügy fejlődésével nagy koncentrált pénzpiacok jönnek létre – mint például London –, amelyek egyúttal székhelyei az ilyen papírokban folyó kereskedelemnek. A bankárok e kereskedőfajzatnak tömegesen bocsátják rendelkezésére a közönség pénztőkéjét, a játékosok e bandája ily módon növekszik. „A pénz az értéktőzsdén rendszerint olcsóbb, mint bárhol másutt" mondja 1848-ban az Angol Bank akkori kormányzója [James Morris] a Lordok Titkos Bizottsága előtt. (C. D. 1848, kinyomatott 1857-ben, 219. sz.)

Már a kamatozó tőke vizsgálatával kapcsolatban kimutattuk, hogy a több évi átlagos kamatot, egyébként változatlan körülmények között, a profitnak az átlagrátája, nem a vállalkozói nyereségé határozza meg, amely maga nem más, mint a profit mínusz a kamat [337. és köv. old.].

Ugyancsak említettük már és még behatóbban meg fogjuk vizsgálni, hogy a kereskedelmi kamat változásait illetően is - az a kamat, amelyet a kereskedelem világában a pénzkölcsönzők számítanak fel leszámítolásokért és kölcsönökért – az ipari ciklus folyamán bekövetkezik egy fázis, amikor a kamatláb túlhaladja minimumát és eléri a közepes átlagmagasságot (később azután e fölé emelkedik), s hogy ez a mozgás a profit emelkedésének a következménye.

Mégis itt két megjegyzést kell tennünk:

Először: Ha a kamatláb hosszabb időn át magas (itt egy adott ország kamatlábáról beszélünk, például Angliáéról, ahol a közepes kamatláb hosszabb

időre adott és kifejeződik a hosszabb periódusokra adott kölcsönök után fizetett kamatban is, amelyet magánkamatnak nevezhetünk), akkor ez prima facie bizonyítja, hogy ez idő alatt magas a profit rátája, de nem szükségképpen bizonyítja azt, hogy a vállalkozói nyereség rátája magas. Ez az utóbbi különbség azoknak a tőkéseknek a szempontjából, akik túlnyomórészt saját tőkével dolgoznak, többé-kevésbé elesik; ők realizálják a profit magas rátáját, mert a kamatot önmaguknak fizetik. A hosszabb ideig tartó magas kamatláb lehetősége – itt nem a tulajdonképpeni szorult helyzet fázisáról beszélünk – a profit magas rátájával adva van. Lehetséges azonban, hogy ebből a magas profitrátából a magas kamatráta levonása után csak alacsony rátájú vállalkozói nyereség marad. Az utóbbi összezsugorodhat, noha a magas profitráta tovább tart. Ez azért lehetséges, mert az egyszer megkezdett vállalkozásokat tovább kell folytatni. Ebben a fázisban számosan dolgoznak puszta hiteltőkével (idegen tőkével); s lehet, hogy a magas profitráta helyenként spekulatív, prospektív. Előfordulhat, hogy magas kamatrátát fizetnek, amikor magas a profitráta, a vállalkozói nyereség viszont csökken. Előfordulhat – és spekulációs időkben részint így van –, hogy nem a profitból, hanem magából a kölcsönvett idegen tőkéből fizetik a magas profitrátát, s ez egy ideig folytatható.

Másodszor: Az a kifejezés, hogy a pénztőke iránti kereslet és ennélfogva a kamatráta nő, mert a profitráta magas, nem azonos azzal, hogy az ipari tőke iránti kereslet növekszik és ennélfogva magas a kamatráta.

Válság idején a kölcsöntőke iránti kereslet és ezzel a kamatráta a maximumát éri el; a profitráta és vele együtt az ipari tőke iránti kereslet szinte teljesen eltűnik. Ilyenkor mindenki csak azért vesz fel kölcsönt, hogy fizethessen, hogy már vállalt kötelezettségeinek eleget tehessen. A válságot követő megélénkülés idején viszont azért keresik a kölcsöntőkét, hogy vásároljanak, s hogy a pénztőkét termelő- vagy kereskedelmi tőkévé változtassák. S akkor a kölcsöntőkét vagy az ipari tőkés, vagy a kereskedő keresi. Az ipari tőkés termelési eszközökre és munkaerőre fordítja.

A munkaerő iránti kereslet növekedése önmagában véve sohasem lehet oka a kamatláb emelkedésének, mivel az utóbbit a profitráta határozza meg. Magasabb munkabér sohasem oka a magasabb profitnak, bár – az ipari ciklus bizonyos fázisaiban – egyik következménye lehet a magasabb profitnak.

A munkaerő iránti kereslet növekedhet azért, mert a munka kizsákmányolása különösen kedvező körülmények között megy végbe, de a munkaerő és ennélfogva a változó tőke iránti növekvő kereslet önmagában véve nem növeli a profitot, hanem pro tanto [arányosan] csökkenti. De mindamellett ezáltal növekedhet a változó tőke iránti kereslet, tehát a pénztőke iránti

kereslet is, és ez emelheti a kamatlábat. A munkaerő piaci ára ekkor az átlaga fölé emelkedik, az átlagosnál nagyobb számú munkást foglalkoztatnak, s ugyanakkor a kamatláb emelkedik, mert ilyen körülmények között növekszik a pénztőke iránti kereslet. A kereslet növekedése a munkaerő iránt ezt az árut éppúgy megdrágítja, mint bármely másikat, emeli az árát, de nem a profitot, amely főleg éppen ennek az árunak viszonylagos olcsóságán alapul. Ugyanakkor azonban — az előfeltételezett körülmények között — emeli a kamatrátát, mert fokozza a pénztőke iránti keresletet. Ha a pénztőkés nem adná kölcsön a pénzt, hanem ipari tőkéssé változna át, akkor az a körülmény, hogy a munkát drágábban kell megfizetnie, önmagában véve nem emelné profitját, hanem pro tanto csökkentené. A körülmények összejátszása folytán előfordulhat, hogy profitja ennek ellenére növekszik, de sohasem azért, mert a munkát drágábban fizeti. Az utóbbi körülmény azonban, amennyiben növeli a pénztőke iránti keresletet, elegendő ahhoz, hogy emeljék a kamatrátát. Ha bármilyen okból, egyébként kedvezőtlen konjunktúra közepette, a munkabér emelkedne, akkor a munkabérnek ez az emelkedése a profitráta süllyedését idézné elő, a kamatlábat azonban olyan mértékben emelné, amilyenben a pénztőke iránti keresletet növelte.

Amit Overstone „tőke iránti keresletnek" nevez, az, ha a munkát figyelmen kívül hagyjuk, csak áruk iránti kereslet. Az áruk iránti kereslet emeli az árakat, ha ez a kereslet az átlagos fölé emelkedik, vagy ha a kínálat az átlagos alá süllyed. Ha az ipari tőkésnek vagy a kereskedőnek most például 150 £-et kell fizetnie ugyanazért az árutömegért, amelyért régebben 100 £-et fizetett, akkor 100 £ helyett 150 £-et kellene kölcsönvennie, s ezért 5 %-os kamat mellett 7 $^1/_2$ £-et kell fizetnie, a korábbi 5 £ helyett. Növekedne az általa fizetendő kamat tömege, mert nagyobb lenne a kölcsönvett tőke tömege.

Overstone úr egész próbálkozása abban áll, hogy azonosnak tüntesse fel a kölcsöntőke és az ipari tőke érdekeit, banktörvénye ezzel szemben éppen arra irányult, hogy ezeknek az érdekeknek a különbségét a pénztőke előnyére kiaknázza.

Lehetséges, hogy ha az áruk kínálata az átlagos alá süllyedt, keresletük nem szív fel több pénztőkét, mint azelőtt. Az áruk összértékéért ugyanakkora összeget, talán kisebbet kell fizetni, de ugyanakkora összeg fejében használati értékek kisebb mennyiségét kapják. Ez esetben a kölcsönözhető pénztőke iránti kereslet ugyanakkora marad, a kamatláb tehát nem emelkedik, bár az áru iránti kereslet a kínálatához képest nagyobb lenne, s ezért az áru ára emelkedett volna. A kamatlábat ez csak akkor érintheti, ha a kölcsöntőke iránti összkereslet nő, a fentebbi előfeltételezések mellett pedig ez nem történik meg.

Lehetséges azonban az is, hogy egy árucikk kínálata az átlagos alá süllyed, így például rossz gabona-, gyapot- stb. termés esetén, és a kölcsöntőke iránti kereslet azért nő, mert arra spekulálnak, hogy az árak még magasabbra emelkednek, s az áremelkedés előidézésének legkézenfekvőbb eszköze az, ha a kínálat egy részét időlegesen elvonják a piactól. Hogy azonban a megvásárolt árut kifizethessék, anélkül hogy eladnák, a kereskedelmi „váltógazdaság" révén szereznek pénzt. Ez esetben a kölcsöntőke iránti kereslet növekszik, s e próbálkozás következtében, hogy mesterségesen megakadályozzák az áru piacra vitelét, emelkedhet a kamatláb. A magasabb kamatláb ekkor az árutőke kínálatának mesterséges csökkentését fejezi ki.

Másrészt növekedhet a kereslet valamely árucikk iránt azért, mert kínálata megnőtt és a cikk ára az átlagos alatt van.

Ebben az esetben a kölcsöntőke iránti kereslet ugyanaz maradhat, sőt csökkenhet, mert ugyanazzal a pénzösszeggel több árura lehet szert tenni. De spekulatív készletképzés is bekövetkezhet, részint azért, hogy a kedvező pillanatot termelési célokra kihasználják, részint, mert későbbi áremelkedésre számítanak. Ez esetben a kölcsöntőke iránti kereslet növekedhetne, s a magasabb kamatláb azt fejezné ki, hogy tőkét fektettek be a termelőtőke elemeiből álló fölös készletek képzésére. A kölcsöntőke iránti keresletet itt csak abból a szempontból vizsgáljuk, hogyan befolyásolja azt az árutőke kereslete és kínálata. Már korábban megtárgyaltuk, hogyan hat az újratermelési folyamatnak az ipari ciklus különböző fázisaiban váltakozó állapota a kölcsöntőke kínálatára. Overstone azt az elcsépelt tételt, hogy a kamat piaci rátáját a (kölcsön-) tőke kínálata és kereslete határozza meg, ravaszul összekeveri saját feltevésével, mely szerint a kölcsöntőke azonos egyáltalában a tőkével, s ily módon arra törekszik, hogy az uzsorást az egyetlen tőkéssé, tőkéjét pedig az egyetlen tőkévé nyilvánítsa.

Szorult helyzet idején a kölcsöntőke iránti kereslet fizetési eszközök iránti kereslet és semmi több; semmiképpen sem pénzre mint vásárlóeszközre irányuló kereslet. A kamatláb ilyenkor igen magasra emelkedhet, függetlenül attól, hogy bővében vagy szűkében van-e reális tőke – termelő- és árutőke. A fizetési eszközök iránti kereslet pusztán *pénzre* való átválthatóság iránti kereslet, amennyiben a kereskedők és termelők jó biztosítékokat tudnak nyújtani; *pénztőke* iránti kereslet, amennyiben nem így van, amennyiben tehát fizetési eszközök előlegezése nemcsak a *pénzformát* adja nekik, hanem, bármilyen formában, a fizetéshez nekik hiányzó *egyenértéket*. Ez az a pont, amelyben a válságok megítélésével kapcsolatban a közkeletű elmélet mindkét, egymással ellentétes felfogásának igaza van, és egyiknek sincs igaza. Azok, akik azt mondják, hogy csak fizetési eszközökben létezik

hiány, vagy csak a bona fide biztosítékok birtokosait tartják szem előtt, vagy bolond módon azt hiszik, hogy a banknak kötelessége és módjában is áll, hogy papírcédulák segítségével valamennyi csődbe került szédelgőt fizetőképes, szolid tőkéssé változtassa. Azok pedig, akik azt mondják, hogy csak tőkében létezik hiány, vagy szavakon nyargalnak csupán, minthogy ilyen időkben a túlzott behozatal és túltermelés következtében tömegesen van jelen a *pénzzé át nem változtatható* tőke, vagy csak azokról a hitellovagokról beszélnek, akik most valóban olyan körülmények közé kerültek, hogy nem kapnak többé idegen tőkét, amellyel gazdálkodhatnak, s ezért azt követelik, hogy a bank ne csak az elveszett tőke megfizetésében legyen segítségükre, hanem még a szédelgés továbbfolytatását is tegye lehetővé számukra.

Alapzata a tőkés termelésnek, hogy a pénz az érték önálló formájaként lép szembe az áruval, vagyis hogy a csereértéknek önálló formára kell szert tennie a pénzben, ez pedig csak annak következtében lehetséges, hogy egy meghatározott áru azzá az anyaggá válik, amelynek értékeiben valamennyi többi áru méri magát, hogy ez az áru éppen ezáltal az általános áruvá, valamennyi többi áruval ellentétben a par excellence [kiváltképpeni] áruvá lesz. Ennek kettős értelemben kell megmutatkoznia, és főleg tőkés módon fejlett nemzeteknél, amelyek a pénzt nagymértékben helyettesítik egyrészt hitelműveletekkel, másrészt hitelpénzzel. Szorultság idején, amikor a hitel összezsugorodik vagy teljesen megszűnik, a pénz hirtelen abszolút módon lép szembe az árukkal, mint egyetlen fizetési eszköz és az érték igazi létezése. Innen ered az áruk általános elértéktelenedése, az, hogy nehéz, sőt lehetetlen őket pénzzé, azaz saját, merőben képzeletbeli formájukba átváltoztatni. Másrészt azonban: a hitelpénz csak annyiban pénz, amennyiben névértéke összegében abszolúte helyettesíti a valóságos pénzt. Az aranykiáramlás következtében viszont pénzzé való átválthatósága, vagyis valóságos arannyal való azonossága problematikussá válik. Ezért kényszerrendszabályokat alkalmaznak, felemelik a kamatlábat stb., hogy biztosítsák ezen átválthatóság feltételeit. Helytelen pénzelméleteken alapuló helytelen törvényhozás, amelyet a pénzkereskedők, az Overstone-ok és társaik érdekében erőltetnek rá a nemzetre, ezt úgyszólván a végletekig hajthatja. Az alapzat azonban magának a termelési módnak az alapzatával adva van. A hitelpénz elértéktelenedése (nem is szólva pénzmivoltának egyébként csak képzelt elvesztéséről) az összes fennálló viszonyokat megrendítené. Ennélfogva az áruk értékét feláldozzák, hogy ennek az értéknek a képzeletbeli és önálló létezését a pénzben biztosítsák. A hitelpénz mint pénzérték egyáltalában csak addig van biztosítva, amíg a pénz biztosítva van. Néhány

milliónyi pénzért tehát sok millió árut kell feláldozni. Ez a tőkés termelésben elkerülhetetlen és hozzátartozik annak gyönyörűségeihez. Korábbi termelési módokban ilyen nem fordul elő, mert azon a szűk bázison, amelyen mozognak, sem a hitel, sem a hitelpénz nem tud kifejlődni. Amíg a munka *társadalmi* jellege úgy jelenik meg, mint az áru *pénzlétezése*, s ezért mint a valóságos termelésen kívül álló *dolog*, addig a valóságos válságoktól függetlenül vagy azok kiéleződéseképpen fellépő pénzválságok elkerülhetetlenek. Másrészt világos, hogy a bank, amíg hitele nem rendült meg, a pánikot ilyen esetekben a hitelpénz szaporításával enyhíti, bevonásával viszont növeli. A modern ipar egész története mutatja, hogy ha a belföldi termelés szervezett lenne, fémre valóban csak a nemzetközi kereskedelmi egyenleg kiegyenlítéséhez volna szükség – akkor, amikor az egyensúly pillanatnyilag felborul. Hogy a belföldnek már most sincs fémpénzre szüksége, azt bizonyítja az úgynevezett nemzeti bankok készfizetéseinek felfüggesztése, amihez végső esetben mindig folyamodnak mint az egyetlen menedékhez.

Két egyénre vonatkozóan nevetséges volna azt mondani, hogy egymás közötti érintkezésükben a fizetési mérleg mindkettőjükre nézve kedvezőtlen. Ha kölcsönösen adósai és hitelezői egymásnak, és követeléseik nem egyenlítődnek ki, akkor világos, hogy a maradék szükségképpen az egyiknek az adóssága a másikkal szemben. Nemzeteknél korántsem így áll a dolog. S hogy nem így áll, azt minden közgazdász elismeri azzal a tétellel, hogy egy nemzet fizetési mérlege lehet aktív vagy passzív, noha kereskedelmi mérlegének végül is ki kell egyenlítődnie. A fizetési mérleg abban különbözik a kereskedelmi mérlegtől, hogy olyan kereskedelmi mérleg, amely meghatározott időben esedékes. A válságok mármost a fizetési mérleg és a kereskedelmi mérleg közötti különbséget rövid időközre szorítják össze; s azok a meghatározott körülmények, amelyek a válság által sújtott nemzetnél, ahol tehát most elérkezik a fizetési határidő, kifejlődnek – ezek a körülmények már magukkal hozzák a kiegyenlítési idő ilyen megrövidülését. Először is a nemesfémek külföldre küldése; azután bizományba küldött áruk elkótyavetyélése; áruk exportálása azért, hogy elkótyavetyéljék őket, vagy azért, hogy belföldön pénzelőleget hajtsanak fel rájuk; a kamatláb emelkedése; a hitelek felmondása; az értékpapírok esése; a külföldi értékpapírok elkótyavetyélése, külföldi tőke bevonása ilyen elértéktelenedett értékpapírokban való befektetésére, végül a csőd, amely egy tömeg követelést kiegyenlít. Közben gyakran még fémet küldenek abba az országba, ahol a válság kitört, mert az arra szóló váltók bizonytalanná váltak, tehát a fizetés a legbiztosabb módon nemesfémben történik. Ehhez járul az a körülmény, hogy az összes tőkés nemzetek többnyire egyidejűleg, közvetlenül vagy

közvetve, adósai Ázsiának. Mihelyt e különböző körülmények kifejtik teljes hatásukat a másik érdekelt nemzetre, ott is arany- vagy ezüstkivitel kezdődik, azaz elkövetkezik a fizetési határidő, s ugyanezek a jelenségek megismétlődnek.

A kereskedelmi hitel esetében a kamat csak annyiban kerül bele az áru árába, mint a hitelár és a készpénzár különbsége, amennyiben a váltók lejárati ideje hosszabb a szokásosnál. Egyébként nem. Ennek az a magyarázata, hogy ilyen hitelt mindenki igénybe vesz is, meg ad is. {Ez nem vág egybe az én tapasztalataimmal. – *F. E.*} De amennyiben a leszámítolási kamatláb itt ebben a formában belekerül az árba, annyiban nem ez a kereskedelmi hitel, hanem a pénzpiac szabályozza.

Ha a pénztőke kereslete és kínálata, amely a kamatlábat meghatározza, azonos volna valóságos tőke keresletével és kínálatával, mint Overstone állítja, akkor a kamatnak egyidejűleg alacsonynak és magasnak kellene lennie, aszerint, hogy különböző árukat, vagy ugyanazon áru különböző stádiumait (nyersanyag, félgyártmány, késztermék) veszik szemügyre. 1844-ben az Angol Bank kamatlába 4% (januártól szeptemberig) és $2\frac{1}{2}$% és 3%, novembertől az év végéig, között ingadozott. 1845-ben januártól októberig $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, 3% volt, az utolsó hónapokban pedig 3 és 5% között. A fair Orleans gyapot átlagára 1844-ben $6\frac{1}{4}$ d. volt, 1845-ben pedig $4\frac{7}{8}$ d. 1844 március 3-án a liverpooli gyapotkészlet 627 042 bála volt, 1845 március 3-án pedig 773 800 bála. A gyapot alacsony árának megfelelően a kamatlábnak 1845-ben alacsonynak kellett volna lennie, és valóban ezen idő legnagyobb részében az is volt. De a fonal alapján magas kamatlábra lehetett volna következtetni, mert a fonalárak relatíve, a profitok pedig abszolúte magasak voltak. A 4 d.-s gyapot fontjából 1845-ben 4 d.-s fonási költséggel olyan fonalat lehetett fonni (40. sz. jó secunda mule twist), amely tehát a fonógyárosnak 8 d.-be került és amelyet 1845 szeptemberében vagy októberében $10\frac{1}{2}$ vagy $11\frac{1}{2}$ d.-ért tudott eladni. (Lásd lentebb Wylie vallomását.)

Az egész ügyet a következőképpen lehet eldönteni:

A kölcsöntőke kereslete és kínálata akkor volna azonos egyáltalában a tőke keresletével és kínálatával (bár ez utóbbi kifejezés értelmetlen; a gyáros vagy kereskedő számára az áru az egyik formája a tőkéjének, de mégis sohasem tőkére mint olyanra van szüksége, hanem mindig csak a szóban forgó speciális árura mint olyanra, s azt mint árut, mint gabonát vagy gyapotot veszi és fizeti meg, függetlenül attól a szereptől, amelyet ennek az árunak tőkéje körforgásában be kell töltenie), ha pénzkölcsönzők nem volnának, hanem a kölcsönt nyújtó tőkések gépi berendezés, nyersanyag stb.

birtokában volnának és ezeket adnák kölcsön vagy bérbe, mint most a házakat, az ipari tőkéseknek, akik maguk is tulajdonosai e tárgyak egy részének. Ilyen körülmények között a kölcsöntőke kínálata az ipari tőkés számára a termelés elemeinek kínálatával volna azonos, a kereskedő számára pedig áruk kínálatával. Világos azonban, hogy ekkor a profit megoszlása a kölcsönadó és kölcsönvevő között mindenekelőtt attól függne teljesen, hogy a szóban forgó tőke milyen arányban kölcsöntőke és milyen arányban tulajdona annak, aki felhasználja.

Weguelin úr szerint (B. A. 1857) a kamatlábat „a nem-foglalkoztatott tőke tömege" (252.) határozza meg; a kamatláb „csak mutatója a befektetést kereső nem-foglalkoztatott tőke tömegének" (271.); később ezt a nem-foglalkoztatott tőkét „floating capital"-nek [lebegő tőkének] nevezi (485.), s ezen „az Angol Bank jegyeit és az országban levő egyéb forgalmi eszközöket" érti, „például a vidéki bankok jegyeit és az országban meglevő pénzérméket... a floating capitalbe beleértem a bankok tartalékait is" (502., 503.), majd később a rúdaranyat is. (503.) Ugyanez a Weguelin azt mondja, hogy az Angol Banknak nagy a befolyása a kamatlábra olyan időkben, „amikor valóban az ország nem-foglalkoztatott tőkéjének legnagyobb része a mi kezünkben" [az Angol Bankéban] „van" (1198.), míg Overstone úr fenti kijelentései szerint az Angol Bank „nem tőkének való hely". Weguelin továbbá azt mondja: „Nézetem szerint a leszámítolási kamatlábat az országban levő nem-foglalkoztatott tőke mennyisége szabályozza. A nem-foglalkoztatott tőke mennyiségét az Angol Bank tartaléka képviseli, amely valójában fémtartalék. Ha tehát a fémkincset csökkentik, ez csökkenti az országban levő nem-foglalkoztatott tőke mennyiségét, tehát emeli a még meglevő maradék értékét." (1258.) J. Stuart Mill ezt mondja (2102.): „A banknak, hogy banking departmentje [bankosztálya] fizetőképességét megőrizze, minden tőle telhetőt meg kell tennie ez osztály tartalékának feltöltése érdekében; mihelyt tehát úgy látja, hogy kiáramlás kezdődik, tartalékot kell biztosítania és vagy korlátoznia kell leszámítolásait, vagy értékpapírokat kell eladnia." – A tartalék, amennyiben csupán a banking departmentet vesszük figyelembe, csak a letétekhez szükséges tartalék. Az Overstone-ok szerint a banking departmentnek pusztán bankár módjára kell cselekednie, tekintet nélkül az „automatikus" jegykibocsátásra. De valódi szorultság idején az intézmény, függetlenül a banking department csupán jegyekből álló tartalékától, féltve ügyel a fémkincsre, és kell is hogy ügyeljen, ha nem akar csődbe kerülni. Mert amilyen mértékben elenyészik a fémkincs, enyészik a bankjegytartalék is, s ezt legjobban Overstone úrnak kellene tudnia, aki 1844. évi banktörvényével ezt ily bölcsen elrendezte.

Harmincharmadik fejezet

A forgalmi eszköz a hitelrendszerben

„A forgalom sebességének nagy szabályozója a hitel. Ez a magyarázata annak, hogy a pénzpiacon uralkodó erős szorultság rendszerint egybeesik egy telített forgalommal." („The Currency Theory Reviewed", 65. old.) Ez kétféleképpen értendő. Egyfelől mindazok a módszerek, amelyekkel forgalmi eszközöket takarítanak meg, a hitelen alapulnak. De másodszor: vegyünk például egy 500 fontos bankjegyet. Ma *A* váltót fizet vele *B*-nek; *B* ugyanaznap letétbe helyezi bankárjánál; ez még aznap váltót számítol le vele *C*-nek; *C* befizeti bankjába, a bank kölcsönbe adja a váltóügynöknek stb. Azt a sebességet, amellyel a bankjegy itt forog, vásárlásokra vagy fizetésekre szolgál, az a sebesség szabja meg, amellyel újra és újra visszatér valakihez letét formájában és ismét máshoz kerül kölcsön formájában. A forgalmi eszköz merő gazdaságossá tétele legteljesebb kifejlettségében a Clearing House-ban jelenik meg, abban, hogy a lejárt váltókat egyszerűen kicserélik, s a pénz túlnyomórészt fizetési eszközként funkcionál, pusztán a fennmaradó összegek kiegyenlítésére. De ezeknek a váltóknak a létezése ismét csak azon a hitelen alapul, amelyet az ipari tőkések és kereskedők egymásnak nyújtanak. Ha ez a hitel csökken, akkor csökken a váltók száma, főleg a hosszú lejáratúaké, tehát a kiegyenlítések e módszerének hatékonysága is. S ez a gazdaságosság, amely abból áll, hogy a pénzt kiküszöbölik a forgalom lebonyolításából, s amely teljesen a pénz fizetési eszköz funkcióján alapul – ez viszont a hitelen nyugszik –, csakis kétféleképpen valósítható meg (e fizetések koncentrációjának többé vagy kevésbé fejlett technikájától itt eltekintünk): a váltók vagy csekkek által képviselt kölcsönös követelések vagy ugyanannál a bankárnál egyenlítődnek ki, aki csupán átírja a követelést az egyik fél számlájáról a másikéra; vagy a különböző bankárok egymás között végzik el a kiegyenlítést.[11] 8–10 millió £ váltónak egyetlen váltó-

[11] A napok átlagos száma, ameddig egy-egy bankjegy forgalomban maradt: [A táblázatot lásd a következő oldalon. – *Szerk.*]

ügynök, például az Overend, Gurney & Co. cég kezében való koncentrációja az egyik fő eszköz volt e kiegyenlítés méreteinek térbeli bővítésére. Ez a gazdaságosság fokozza a forgalmi eszköz hatékonyságát, mert kisebb mennyiség kell belőle pusztán az egyenleg kiegyenlítésére. Másrészt a forgalmi eszközként forgó pénz sebessége (ami szintén gazdaságosabbá teszi használatát) teljesen a vételek és eladások folyásától függ, illetve a fizetések láncolatától is, amennyiben azokat egymás után pénzben teljesítik. De a hitel közvetíti és ezáltal növeli a forgalom sebességét. Az egyes pénzdarab például, ha *A*, az eredeti birtokosa, *B*-től, *B C*-től, *C D*-től, *D E*-től, *E F*-től vásárol, tehát ha a pénzdarab egyik kézből a másikba való átmenetét csak valóságos vételek és eladások közvetítik, mint puszta forgalmi eszköz a hitel közbejötte nélkül csak öt forgást végezhet, és minden egyes kézben hosszabb ideig marad. Ha azonban *B* az *A*-tól fizetségképpen kapott pénzt letétbe helyezi bankárjánál, ez pedig kiadja *C*-nek, akinek váltóit leszámítolja, *C D*-től vásárol, *D* a pénzt letétbe helyezi bankárjánál, s ez utóbbi kölcsönadja *E*-nek, aki *F*-től vásárol, akkor a pénzdarabnak mint puszta forgalmi eszköznek (vásárlóeszköznek) a sebességét magát is több hitelművelet közvetíti: *B* letétbe helyez a bankárjánál, a bankár leszámítol *C* számára, *D* letétbe helyez a bankárjánál, az pedig leszámítol *E* számára; tehát négy hitelművelet. E hitelműveletek nélkül ugyanaz a pénzdarab adott idő alatt nem bonyolított volna le egymás után öt vásárlást. Az, hogy ez a pénz valóságos vétel és eladás közvetítése nélkül — mint letét és a leszámítolás folyamán — cserélt gazdát, meggyorsította itt a valóságos eladások során végbemenő gazdacseréjét.

Az előbbiekben láttuk, hogy egyazon bankjegy különböző bankároknál képezhet letétet. Ugyanígy különböző letéteket képezhet egyazon bankárnál. A bankár az *A* által letétbe helyezett bankjeggyel leszámítolja *B* váltóját, *B* fizet *C*-nek, *C* pedig ugyanezt a bankjegyet letétbe helyezi ugyanannál a bankárnál, aki kiadta.

Év	5 £	10 £	20—100 £	200—500 £	1000 £
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Az Angol Bank pénztárosának, Marshallnak kimutatása, „Report on Bank Acts", 1857, II. függelék, 300–301. old.)

Már az egyszerű pénzforgalom vizsgálatánál (I. könyv 3. fej. 2) kimutattuk, hogy a forgási sebességet és a fizetések gazdaságosságát adottnak előfeltételezve, a valóban forgalomban levő pénz tömegét az áruk ára és az ügyletek tömege határozza meg. A bankjegyforgalomban ugyanez a törvény uralkodik.

A következő táblázat feltünteti az egyes évekre vonatkozóan az Angol Bank jegyeiből a közönség kezében levő évi átlagot, éspedig az 5 és 10 fontos jegyek összegét, a 20–100 £-es jegyek és a nagyobb, 200–1000 £ címletű bankjegyek összegét; valamint feltünteti, hogy mindegyik rovat az összforgalomnak hány százalékát szolgáltatja. Az összegek ezrekben értendők, a három utolsó számjegyet elhagytuk.

Év	5—10 fontos bankjegyek		20—100 fontos bankjegyek		200—1000 fontos bankjegyek		Összesen
	£	%	£	%	£	%	£
1844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	23,8	20 722
1846	9 918	48,9	5 778	28,5	4 590	22,6	20 286
1847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 477	24,3	18 403
1850	9 164	47,2	5 587	28,8	4 646	24,0	19 398
1851	9 362	48,1	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

(B. A. 1858, XXVI. old.)

A forgalomban levő bankjegyek teljes összege tehát 1844-től 1857-ig pozitíve csökkent, noha az üzleti forgalom, amint azt a kivitel és behozatal mutatja, több mint megkétszereződött. A kisebb, 5 fontos és 10 fontos bankjegyek, mint a kimutatásból kitűnik, az 1844. évi 9 263 000 £-ről 1857-ben 10 659 000 £-re növekedtek. S ez egyidőben történt az aranyforgalom éppen akkoriban igen erős megnövekedésével. A magasabb címletű (200–1000 £) bankjegyek összege viszont az 1852. évi 5 856 000 £-ről 1857-ben 3 241 000 £-re csökkent. A csökkenés tehát több mint 2 $^1/_2$ millió £. Ezt a következőképpen magyarázzák: „1854 június 8-án a londoni magánbankárok megengedték, hogy a részvénytársasági bankok bekapcsolódjanak a Clearing House tevékenységébe és nem sokkal később a végső clearinget az Angol Bankban rendezték be. A napi egyenlegeket a különböző

bankoknak az Angol Banknál levő számláira írják át és így intézik el. E rendszer bevezetése révén feleslegessé váltak azok a magas címletű bankjegyek, amelyeket a bankok korábban kölcsönös elszámolásaik kiegyenlítésére alkalmaztak." (B. A. 1858, V. old.)

Hogy milyen alacsony minimumra csökkent a pénz használata a nagykereskedelemben, arra vonatkozóan vö. az I. könyv 3. fejezetének 103. jegyzetében közölt táblázatot, amelyet Morrison, Dillon & Co. bocsátott a bankbizottság rendelkezésére, egyike azoknak a legnagyobb londoni cégeknek, amelyeknél a kiskereskedők teljes árukészletüket, bármiféle árukból, bevásárolhatják.

W. Newmarchnak a B. A. 1857. előtt tett vallomása, 1741. sz., szerint még más körülmények is hozzájárultak a forgalmi eszközökben elért megtakarításhoz: a penny levélportó, a vasutak, a távíró, egyszóval a tökéletesített közlekedési eszközök; úgyhogy Anglia körülbelül ugyanolyan bankjegyforgalommal most ötször-hatszor akkora üzleti tevékenységet bonyolíthat le. De lényegesen hozzájárult ehhez a 10 £-nél magasabb címletű bankjegyeknek a forgalomból való kikapcsolása is. Szerinte ez természetes magyarázata annak, hogy Skóciában és Írországban, ahol 1 fontos bankjegyek is forgalomban vannak, a bankjegyforgalom mintegy 31 %-kal emelkedett. (1747.) Az Egyesült Királyság egész bankjegyforgalma, az 1 fontos bankjegyeket beleértve, szerinte 39 millió £. (1749.) Az aranyforgalom = 70 millió £. (1750.) Skóciában a bankjegyforgalom 1834-ben 3 120 000 £ volt; 1844-ben 3 020 000 £; 1854-ben 4 050 000 £. (1752.)

Már ebből is következik, hogy a jegykibocsátó bankoknak semmiképpen nem áll módjukban a forgalomban levő bankjegyek számának növelése addig, amíg ezek a jegyek bármikor átválthatók pénzre. {Át nem váltható papírpénzről itt egyáltalában nem esik szó; át nem váltható bankjegyek csak ott válhatnak általános forgalmi eszközzé, ahol valójában állami hitellel vannak alátámasztva, mint például jelenleg Oroszországban. Így rájuk az át nem váltható állami papírpénz törvényei érvényesek, amelyeknek kifejtése már megtörtént (I. könyv 3. fej. 2. c, „Az érme. Az értékjel".) – *F. E.*}

A forgalomban levő bankjegyek mennyisége a forgalom szükségleteihez igazodik és minden egyes felesleges bankjegy azonnal visszatér kibocsátójához. Minthogy Angliában általánosan csak az Angol Bank jegyei forognak törvényes fizetési eszközként, a vidéki bankok jelentéktelen és csak helyi jegyforgalmát itt elhanyagolhatjuk.

Neave úr, az Angol Bank kormányzója a B. A. 1858. előtt a következőket vallja: 947. sz. (Kérdés:) „Ön azt mondja, hogy bármilyen rendszabályokhoz nyúlnak is, a közönség kezében levő bankjegymennyiség ugyanaz

marad; azaz körülbelül 20 millió £. – Normális időkben a közönség szükséglete, úgy látszik, körülbelül 20 millió £. Az év bizonyos periodikusan visszatérő időszakaiban ez 1 vagy 1 $^1/_2$ millióval emelkedik. Ha a közönségnek többre van szüksége, azt – mint mondottam – mindig megkaphatja az Angol Banktól." 948. „Ön azt mondta, hogy a pánik idején a közönség nem akarta megengedni, hogy Önök csökkentsék a bankjegymennyiséget; legyen szíves ezt megindokolni. – Úgy látom, hogy a pánik idején a közönségnek minden lehetősége megvan arra, hogy bankjegyeket szerezzen; s természetesen amíg a banknak kötelezettsége van, a közönség e kötelezettség alapján kivehet a bankból bankjegyeket." – 949. „Úgy látszik tehát, hogy mindig az Angol Bank körülbelül 20 millió £ jegyére van szükség? – 20 millió £ bankjegyre a közönség kezében; ez változik. Lehet 18 $^1/_2$, 19, 20 millió stb., de átlagosan 19–20 milliót lehet mondani."

Thomas Tooke vallomása a lordoknak a Commercial Distress [kereskedelmi válság] ügyében kiküldött bizottsága előtt (C. D. 1848–57), 3094. sz.: „A banknak nincs módjában a közönség kezében levő bankjegyek mennyiségét tetszése szerint növelni; módjában áll a közönség kezében levő bankjegyek mennyiségét csökkenteni, de csak igen erőszakos művelet útján."

J. C. Wright, aki 30 éve bankár Nottinghamben, miután részletesen kifejtette, mennyire lehetetlen, hogy a vidéki bankok valaha is több bankjegyet tartsanak forgalomban, mint amennyi a közönség szükséglete és kívánsága, a következőket mondja az Angol Bank jegyeiről (C. D. 1848–57), 2844. sz.: „Nincs tudomásom arról, hogy az Angol Bank" (jegykibocsátása) „bármiféle korlátba ütköznék, de a forgalmi eszközök minden többlete letétbe fog átmenni, s így más formát ölt."

Ugyanez érvényes Skóciára, ahol szinte kizárólag papír van forgalomban, mert ott, éppúgy, mint Írországban, egyfontos bankjegyeket is engedélyeztek és „the scotch hate gold" [a skót gyűlöli az aranyat]. Kennedy, az egyik skóciai bank igazgatója kijelenti, hogy a bankok jegyforgalmukat még csak nem is csökkenthetik, és az a nézete, „hogy ameddig a belföldi üzletkötésekhez bankjegyekre vagy aranyra van szükség, a bankároknak annyi forgalmi eszközt kell szolgáltatniok, amennyit ezek az üzletek megkövetelnek – akár letevőik kívánságára, akár valami más módon... A skót bankok korlátozhatják üzleteiket, de nincs módjukban jegykibocsátásuk fölött ellenőrzést gyakorolni." (I. m. 3446–3448. sz.) Hasonlóképpen nyilatkozik Anderson, a Union Bank of Scotland igazgatója, i. m. 3578. sz.: „Megakadályozza-e a bankjegyek kölcsönös kicserélésének rendszere" {a skót bankok között}, „hogy egyetlen bank túl sok bankjegyet bocsásson ki? – Igen; de van egy

még hatásosabb eszközünk, mint a bankjegyek kicserélése" {amelynek ehhez valójában semmi köze sincsen, bár biztosítja minden egyes bank jegyeinek forgathatóságát egész Skóciában}, „éspedig az az általános skóciai szokás, hogy bankszámlát tartanak fenn; mindenkinek, aki valamelyes pénzzel rendelkezik, számlája is van az egyik banknál, és naponta befizeti mindazt a pénzt, amire nincs közvetlenül szüksége, úgyhogy minden üzleti nap végén valamennyi pénz a bankokban van, kivéve azt, amelyet a zsebükben tartanak az emberek."

Ugyanez vonatkozik Írországra, lásd az Ír Bank kormányzójának, MacDonnellnek, és a Provincial Bank of Ireland igazgatójának, Murraynak a vallomását ugyanazon bizottság előtt.

A bankjegyforgalom nemcsak az Angol Bank akaratától független, hanem annak a pincéjében levő aranykincsnek a mennyiségétől is, amely e bankjegyek átválthatóságát biztosítja. „1846 szeptember 18-án az Angol Bank jegyforgalma 20 900 000 £ volt, fémkincse pedig 16 273 000 £; 1847 április 5-én a forgalom 20 815 000 £ volt, a fémkincs pedig 10 246 000 £. Tehát a 6 millió £ nemesfém kivitele ellenére a bankjegyforgalom nem zsugorodott össze." (*J. G. Kinnear*: „The Crisis and the Currency", London 1847, 5. old.) Magától értetődő azonban, hogy ez csak az Angliában ma uralkodó viszonyok között érvényes és itt is csak annyiban, amennyiben a törvényhozás a bankjegykibocsátás és a fémkincs arányára vonatkozóan nem intézkedik másképp.

Ezek szerint tehát a forgalomban levő pénz – bankjegyek és arany – mennyiségére csak magának az üzletnek a szükségletei vannak befolyással. Itt mindenekelőtt a periodikus ingadozások jönnek tekintetbe, amelyek évről évre ismétlődnek, bármilyen is az üzlet általános helyzete, úgyhogy 20 év óta „bizonyos hónapban a forgalom magas, a másikban alacsony és egy harmadik hónapban közepes". (Newmarch, B. A. 1857, 1650. sz.)

Így minden év augusztusában néhány millió, többnyire aranyban, az Angol Bankból bekerül a belföldi forgalomba, az aratás költségeinek kifizetésére; minthogy főleg munkabérek fizetéséről van szó, e célra Angliában bankjegyek kevésbé alkalmasak. Az év végéig aztán ez a pénz ismét visszaáramlik a bankba. Skóciában sovereignek helyett szinte kizárólag 1 fontos bankjegyeket használnak; itt tehát ilyen esetben a bankjegyforgalom nő meg, éspedig évente kétszer, májusban és novemberben, 3 millióról 4 millióra; két hét múlva már megkezdődik a visszaáramlás és egy hónapon belül csaknem teljesen befejeződik. (Anderson, i. m. [C. D. 1848–57] 3595–3600. sz.)

Az Angol Bank jegyforgalma negyedévenként is mutat átmeneti ingadozást, mert az „osztalékokat", azaz az államadósság kamatait, negyedéven-

ként fizetik ki, ezáltal először bankjegyeket vonnak el a forgalomtól, majd ismét a közönség körébe dobják őket; de a bankjegyek igen hamarosan újra visszaáramlanak. Weguelin (B. A. 1857, 38. sz.) a bankjegyforgalom ezáltal okozott ingadozását $2\,^1/_2$ millióra becsüli. Ezzel szemben Chapman úr, a hírhedt Overend, Gurney & Co. cégtől, a pénzpiacon ezáltal előidézett zavart sokkal nagyobb arányúnak tartja. „Ha 6 vagy 7 milliót kivesznek a forgalomból adókra, hogy ezzel az osztalékokat kifizessék, akkor lennie kell valakinek, aki ezt az összeget a közbenső időben rendelkezésre bocsátja." (B. A. 1857, 5196. sz.)

Sokkal jelentősebbek és tartósabbak a forgalmi eszköz összegének azok az ingadozásai, amelyek az ipari ciklus különböző fázisainak felelnek meg. Hallgassuk meg erről a már említett cég egy másik társtulajdonosát, a tiszteletre méltó quakert, Samuel Gurneyt (C. D. 1848–57, 2645. sz.): „Október végén" (1847) „20 800 000 £ bankjegy volt a közönség kezében. Ez idő tájt igen nehéz volt a pénzpiacon bankjegyhez jutni. Ez abból az általános aggodalomból eredt, hogy az 1844. évi banktörvény korlátozó rendelkezése következtében nem lehet majd bankjegyeket szerezni. Jelenleg" (1848 március) „a közönség kezében levő bankjegyek összege ... 17 700 000 £, de minthogy most nincs semmiféle üzleti riadalom, ez sokkal több, mint amennyire szükség van. Nincs Londonban olyan bankár vagy pénzkereskedő, akinek nem több a bankjegye, mint amennyit használni tud." – 2650. „Az Angol Bank falain kívül levő ... bankjegyek összege korántsem kielégítő mutatója a forgalom aktív állapotának, ha ugyanakkor nem vesszük figyelembe ... a kereskedelmi világ és a hitel állapotát is." – 2651. „Az az érzés, hogy a forgalom jelenlegi mérete mellett a közönség kezében többletünk van, nagymértékben jelenlegi helyzetünkből, a nagy stagnálásból fakad. Magas árak és élénk üzletmenet esetén a 17 700 000 £ a pénzszűke érzését keltené."

{Amíg az üzletmenet olyan, hogy az előlegek szabályosan visszaáramlanak, s ennélfogva a hitel rendületlen, addig a forgalom kitágulása és összehúzódása egyszerűen a gyárosok és kereskedők szükségleteihez igazodik. Minthogy legalábbis Angliában az arany a nagykereskedelemben nem játszik szerepet és az aranyforgalmat, az idényszerű ingadozásokat figyelmen kívül hagyva, olyan nagyságnak lehet tekinteni, amely hosszabb időn át meglehetősen állandó, ezért az Angol Bank jegyforgalma elég pontos fokmérője ezeknek a változásoknak. A forgalom a válságot követő csendes időben a legkisebb, a kereslet megélénkülésével a forgalmi eszközök iránti szükséglet is növekszik, s ez a kibontakozó virágzással fokozódik; a forgalmi eszköz mennyisége csúcspontját a túlfeszítettség és túlhajtott spekuláció periódu-

sában éri el ekkor kirobban a válság, s az imént még oly bőséges bankjegyek máról holnapra eltűnnek a piacról és velük együtt eltűnnek azok, akik váltókat számítolnak le, előleget nyújtanak értékpapírokra és árukat vásárolnak. Az Angol Bank segítségére volna szükség – de az ő erői is hamarosan kimerülnek, mert az 1844. évi banktörvény arra kényszeríti, hogy bankjegyforgalmát éppen abban a pillanatban korlátozza, amikor mindenki bankjegyekért kiált, amikor az árutulajdonosok nem tudnak eladni, de fizetniök mégis kell és minden áldozatra készek, csakhogy bankjegyekhez jussanak. „A riadalom idején", mondja a fentebb említett Wright bankár, i. m. 2930. sz., „az országnak kétszer annyi forgalmi eszközre van szüksége, mint normális időkben, mert a bankárok és mások felhalmozzák a forgalmi eszközt."

Mihelyt a válság kitör, már csak fizetési eszközökről van szó. Minthogy azonban az e fizetési eszközökhöz való hozzájutást illetően mindenki a másiktól függ és senki sem tudja, vajon módjában lesz-e a másiknak az esedékesség napján fizetni, valóságos hanyatt-homlok rohanás kezdődik a piacon található fizetési eszközökért, azaz bankjegyekért. Mindenki annyit halmoz fel belőlük, amennyit csak kaphat, s így a bankjegyek éppen akkor tűnnek el a forgalomból, amikor leginkább van rájuk szükség. Samuel Gurney (C. D. 1848–57, 1116. sz.) a riadalom pillanatában ily módon pénzszekrénybe zárt bankjegyek összegét 1847 októberére vonatkozóan 4–5 millió £-re becsüli. – *F. E.*}

E vonatkozásban különösen érdekes Gurney társának, a már említett Chapmannek a kihallgatása az 1857. évi bankbizottság előtt. Ennek fő tartalmát itt összefüggően közlöm, bár néhány olyan kérdést is érint, amelyet csak később vizsgálunk meg.

Chapman úr vallomása a következő:

4963. „Habozás nélkül kijelentem azt is, nem tartom rendjén valónak, hogy a pénzpiac valamely egyéni tőkés hatalma alá kerüljön" (mint ahogy akadnak ilyenek Londonban), „akinek módjában áll szörnyű pénzhiányt és szorult helyzetet teremteni éppen akkor, amikor a forgalom igen alacsony szinten van... Ez lehetséges... Nem egy olyan tőkés akad, aki képes 1 vagy 2 millió £ bankjegyet elvonni a forgalomból, ha ez céljainak megfelel."

4965. Egy nagy spekuláns megteheti, hogy 1 vagy 2 millióért államkötvényeket ad el és ily módon a pénzt kivonja a piacról. Hasonló dolog történt kevéssel ezelőtt, „s ez igen szorult helyzetet teremt".

4967. Igaz, hogy a bankjegyek ekkor improduktívak. „De ez mit sem tesz, ha a tőkés nagy célt ér el vele; nagy célja az, hogy leszorítsa az állampapírok árát, hogy pénzszűkét idézzen elő, s ezt teljességgel módjában áll megtenni." Nézzünk egy példát: Egyik reggel nagy pénzkereslet mutatko-

zott az értéktőzsdén; okát senki sem ismerte; valaki arra kérte Chapmant, kölcsönözzön neki 50 000 £-et 7 %-ra. Chapman csodálkozott, kamatlába sokkal alacsonyabban állott; belement. Az illető hamarosan újra megjelent, további 50 000 £-et vett fel $7\frac{1}{2}$ %-ra, majd 100 000 £-et 8 %-ra és még többet is szeretett volna kapni $8\frac{1}{2}$ %-ra. De ekkor már maga Chapman is megijedt. Utólag kiderült, hogy a piacról hirtelen jelentős összegű pénzt vontak el. De – mondja Chapman – „mégiscsak jelentős összeget adtam kölcsön 8 %-ra; féltem továbbmenni; nem tudtam, mi jön még".

Sohasem szabad elfelejteni, hogy bár 19–20 milliónyi bankjegy állítólag többé-kevésbé állandóan a közönség kezében van, mégis e bankjegyeknek valóban forgalomban levő része és a nem-foglalkoztatottan tartalékképpen a bankoknál heverő rész egymáshoz viszonyítva folytonosan és jelentékenyen változik. Ha ez a tartalék nagy, tehát a valóságos forgalom csekély, akkor ez a pénzpiac szempontjából azt jelenti, hogy a forgalom telített (the circulation is full, money is plentiful [a forgalom telített, a pénz bőséges]); ha a tartalék kicsi, tehát a valóságos forgalom telített, akkor a pénzpiac a forgalmat csekélynek mondja (the circulation is low, money is scarce [a forgalom csekély, a pénz szűkös]), ilyenkor ugyanis kicsiny az a rész, amely nem-foglalkoztatott kölcsöntőkét képvisel. A forgalomnak valóságos, az ipari ciklus fázisaitól független kitágulása vagy összehúzódása – de úgy, hogy a közönség számára szükséges összeg ugyanaz marad – csak technikai okok következtében fordul elő, például az adók vagy az államadóssági kamatok fizetési határidején. Adófizetéskor a szokott mértéknél több bankjegy és arany áramlik az Angol Bankhoz és a forgalom ezáltal valóban összezsugorodik, tekintet nélkül a szükségletre. A fordítottja történik az államadósság osztalékainak kifizetése alkalmával. Az első esetben kölcsönöket vesznek fel a banktól, hogy forgalmi eszközökhöz jussanak. Az utóbbi esetben a kamatláb a magánbankoknál csökken, mert tartalékaik pillanatnyilag megnövekedtek. Ennek semmi köze sincs a forgalmi eszközök abszolút tömegéhez, hanem csak ahhoz a bankhoz, amely ezeket a forgalmi eszközöket forgalomba hozza és amelynek szempontjából ez a folyamat kölcsöntőkének az elidegenítése, és amely ennélfogva profitot vág zsebre.

Az egyik esetben csak a forgalmi eszköz időleges áthelyezése megy végbe, amit az Angol Bank azáltal egyenlít ki, hogy kevéssel a negyedévi adók és az ugyancsak negyedévi osztalékok esedékessége előtt rövid lejáratú hiteleket nyújt alacsony kamatra; az így kibocsátott fölös bankjegyek először betömik az adófizetés okozta réseket, az említett hiteleknek a bankba történő visszafizetése pedig hamarosan visszahozza azokat a fölös bankjegyeket, amelyeket az osztalékok kifizetése juttatott a közönség kezébe.

A másik esetben az alacsony vagy a telített forgalom mindig csak azt jelenti, hogy a forgalmi eszköz ugyanazon tömege más-más arányban oszlik meg aktív forgalomra és letétekre, azaz kölcsönök eszközére.

Másrészt, ha például az Angol Bankhoz való aranyáramlás következtében az ennek fejében kibocsátott bankjegyek számát növelik, akkor ezek segítséget nyújtanak a nem az Angol Bankban történő leszámításhoz és kölcsönök törlesztése révén visszaáramlanak, úgyhogy a forgalomban levő bankjegyek abszolút tömege csak átmenetileg növekszik.

Ha a forgalom telített az üzleti tevékenység bővülése miatt (ami viszonylag alacsony árak mellett is lehetséges), akkor a kamatláb viszonylag magas lehet, mert a profitok emelkedése és az új befektetések számának növekedése következtében kereslet jelentkezik kölcsöntőke iránt. Ha a forgalom csekély az üzlet összezsugorodása, vagy akár a hitelszerzés könnyű volta miatt, akkor a kamatláb magas árak mellett is alacsony lehet. (Lásd Hubbard.)

A forgalom abszolút mennyisége csak szorult helyzet idején hat meghatározóan a kamatlábra. Itt a teljes forgalom iránti kereslet vagy csak a kincsképzés eszközei iránti keresletet fejezi ki (eltekintve attól, hogy csökkent a sebesség, amellyel a pénz forog és amellyel ugyanazok a pénzdarabok folyton átváltódnak kölcsöntőkére), aminek oka a hitelhiány, mint 1847-ben, amikor a banktörvény felfüggesztése nem idézte elő a forgalom kitágulását, de elegendő volt arra, hogy a felhalmozott bankjegyeket ismét napvilágra hozza és a forgalomba dobja. Vagy lehetséges, hogy bizonyos körülmények között valóban több forgalmi eszközre van szükség, mint ahogy 1857-ben a banktörvény felfüggesztése után a forgalom egy ideig valóban növekedett.

Máskülönben a forgalom abszolút tömege nincs hatással a kamatlábra, minthogy e tömeget, először is – a pénzforgalom gazdaságosságát és sebességét állandónak előfeltételezve –, az áruk ára és az ügyletek tömege (amikor is többnyire az egyik mozzanat semlegesíti a másik hatását), végül pedig a hitel állapota határozza meg, ő viszont megfordítva semmiképpen sem határozza meg a hitel állapotát, s minthogy, másodszor, az áruárak és a kamat között nincs semmi szükségszerű összefüggés.

A Bank Restriction Act idején (1797–1820)* fölösleg mutatkozott forgalmi eszközökben, a kamatláb állandóan sokkal magasabb volt, mint a készfizetések újrafelvétele óta. A kamatláb később a bankjegykibocsátás korlátozásával és a váltóárfolyamok emelkedésével gyorsan süllyedt. 1822-ben, 1823-ban és 1832-ben az általános forgalom alacsony volt, a kamatláb szintén. 1824-ben, 1825-ben, 1836-ban a forgalom magas volt, a kamatláb emelkedett. 1830 nyarán a forgalom magas volt, a kamatláb alacsony. Az új aranylelőhelyek felfedezése óta a pénzforgalom egész Európában bővült,

a kamatláb emelkedett. A kamatláb tehát nem függ a forgalomban levő pénz mennyiségétől.

A forgalmi eszközök kibocsátása és a tőkekölcsönzés közti különbség a legjobban a valóságos újratermelési folyamatban mutatkozik meg. Ennél (II. könyv III. szakasz) láttuk, hogyan cserélődnek ki a termelés különböző alkotórészei. A változó tőke például dologilag a munkások létfenntartási eszközeiből, saját termékük egy részéből áll. De apránként fizették ki nekik pénzben. Ezt a pénzt a tőkésnek előlegeznie kell, és nagymértékben a hitelügy szervezetétől függ, hogy a következő héten az új változó tőkét ismét azzal a régi pénzzel fizetheti-e ki, amellyel az előző héten fizetett. Így van a társadalmi össztőke különböző alkotórészei közötti csereműveleteknél is, például, amikor fogyasztási eszközöket cserélnek el fogyasztási eszközök termelési eszközeire. Láttuk, hogy forgalmukhoz a pénzt a két cserélő egyikének vagy mindkettőjüknek előlegeznie kell. Ez aztán forgalomban marad, de a lebonyolított csere után mindig újra visszatér ahhoz, aki az előleget adta, minthogy ő ezt a maga valóban foglalkoztatott ipari tőkéjén felül előlegezte. (Lásd II. könyv 20. fej.*) Fejlett hitelügy mellett, amikor a pénz a bankok kezében összpontosul, ezek azok, legalábbis névleg, amelyek a pénzt előlegezik. Ez az előlegezés csak a forgalomban levő pénzre vonatkozik. Forgalmi eszközök előlegezése ez, nem a tőkék előlegezése, amelyeket ezek forgatnak.

Chapman: 5062. „Előfordulhat, hogy igen nagy bankjegymennyiség van a közönség kezében és mégsem lehet bankjegyekhez jutni." Pénz a pánik idején is van; de mindenki óvakodik attól, hogy kölcsöntőkévé, kölcsönözhető pénzzé változtassa; mindenki tartogatja valóságos fizetési szükséglet kielégítésére.

5099. „A vidéki kerületek bankjai nem-foglalkoztatott többleteiket Önökhöz és más londoni bankházakhoz küldik? — Igen." — 5100. „Másrészt Lancashire és Yorkshire gyári kerületei váltókat számítoltatnak le Önöknél a maguk üzleti céljaira? — Igen." — 5101. „Úgyhogy ily módon az egyik országrész fölös pénzét egy másik országrész szükségletei számára használják fel? — Pontosan így van."

Chapman vallomása szerint a bankoknak az a szokása, hogy fölös pénztőkéjüket rövidebb időre államkötvényekbe és kincstári jegyekbe fektessék, az utóbbi időben nagyon alábbhagyott, amióta elterjedt az, hogy az ilyen pénzt at call (egyik napról a másikra, bármikor felmondhatóan) adják kölcsön. Ő maga effajta papírok vásárlását üzlete számára igen célszerűtlennek tartja. Ezért fölös pénztőkéjét jó váltókba fekteti, amelyek közül mindennap esedékessé válik néhány, úgyhogy mindig tudja, mennyi mozgósítható pénzre számíthat naponta. {5101–5105.}

Még a kivitel növekedése is többé-kevésbé minden országban, leginkább azonban a hitelt nyújtó országban úgy jelentkezik a belföldi pénzpiacon, mint növekvő kereslet, amely azonban mint ilyen csak szorult helyzet idején válik érezhetővé. Amikor a kivitel növekszik, a bizományba küldött brit gyártmányok ellenében a gyárosok rendszerint hosszú lejáratú váltókat intézvényeznek az exportkereskedőre. (5126.) 5127. „Nem fordul-e gyakran elő, hogy megállapodás létezik arról, hogy ezeket a váltókat időről időre megújítják?" – {Chapman.} „Ezt előttünk titokban tartják: ilyen váltót nem fogadnánk el... Bizonyára megtörténhet ilyesmi, de erről semmit sem tudok mondani." {Az ártatlan Chapman.} – 5129. „Ha a kivitel nagyon megnövekszik, ahogy csak az elmúlt évben 20 millió £-gel növekedett, nem vezet-e ez önmagától nagy keresletre tőke iránt, az e kivitelt képviselő váltók leszámítolásához? – Kétségtelenül." – 5130. „Minthogy Anglia rendszerint valamennyi kivitelére hitelt nyújt a külföldnek, nem fogja-e ez megfelelő pótlólagos tőke felszívását szükségessé tenni arra az időre, ameddig ez tart? – Anglia hatalmas hitelt nyújt; de ezzel szemben hitelt vesz igénybe nyersanyagainak megszerzéséhez. Amerikából mindig 60 napos váltókat intézvényeznek ránk, máshonnan 90 naposakat. Másfelől pedig mi nyújtunk hitelt; ha árukat küldünk Németországba, 2 vagy 3 hónapos hitelt nyújtunk."

Wilson megkérdi Chapmant (5131.), hogy amikor a behozott nyersanyagokat és gyarmatárukat hajóra rakják, nem intézvényeznek-e ezen áruk ellenében máris váltókat Angliára és nem érkeznek-e meg ezek a váltók már a fuvarlevéllel egyidőben? Chapman azt hiszi, így van, de az ilyen „kereskedői" üzletekről nem tud semmit; kérdezzenek meg hozzáértőbb embereket. – Az Amerikába irányuló exportnál, mondja Chapman, „az árukat a tranzitban szimbolizálják" [5133.]; e tolvajnyelv jelentése az, hogy az angol exportkereskedő az áruk ellenében 4 hónapos váltókat intézvényez a Londonban levő nagy amerikai bankházak egyikére, a bankház pedig Amerikából fedezetet kap.

5136. „Vajon nem az-e a szokás, hogy a távoli országokba irányuló üzleteket a kereskedő bonyolítja le, aki vár tőkéjére, amíg az árukat el nem adják? – Lehetséges, hogy vannak nagy magánvagyonú cégek, amelyek kiadhatják saját tőkéjüket s nem kell előleget felvenniök az árukra; legtöbbször azonban ezeket az árukat előlegekké változtatják át ismert cégek elfogadványai révén." – 5137. „Ilyen cégek vannak... Londonban, Liverpoolban és másutt." – 5138. „Mindegy tehát, hogy a gyárosnak saját pénzét kell-e odaadnia, avagy akad londoni vagy liverpooli kereskedő, aki előlegezi neki a pénzt; mindenképpen Angliában nyújtott előlegről van szó? – Ez teljesen

így van. A gyárosnak csak kevés esetben van valami köze a dologhoz" {1847-ben viszont majdnem minden esetben}. „Egy iparcikkekkel foglalkozó, mondjuk manchesteri kereskedő árukat vásárol és az egyik tekintélyes londoni céggel rakatja hajóra; mihelyt a londoni cég megbizonyosodott róla, hogy a megállapodás szerint mindent beraktak, a kereskedő 6 hónapos váltókat intézvényez a londoni cégre ezeknek az Indiába, Kínába vagy máshová menő áruknak az ellenében; ekkor bekapcsolódik a bankár és leszámítolja neki ezeket a váltókat; úgyhogy amikor a kereskedőnek ezekért az árukért fizetnie kell, a pénz a váltók leszámítolása révén rendelkezésére áll nála." – 5139. „De ha a kereskedőnek meg is van a pénze, a bankárnak mégiscsak előlegeznie kellett azt? – *A bankár birtokában ott van a váltó; a bankár megvette a váltót;* banktőkéjét ebben a formában használja fel, azaz kereskedelmi váltók leszámítolása formájában." {A váltók leszámítolását tehát Chapman sem tekinti előlegezésnek, hanem áruvásárlásnak. – *F. E.*} – 5140. „De ez *mégis része a londoni pénzpiaccal szemben támasztott követelményeknek?* – Kétségtelenül; ez a lényegi foglalatossága a pénzpiacnak és az Angol Banknak. Az Angol Bank az ilyen váltóknak éppúgy örül, mint mi, tudja, hogy ez jó befektetés." – 5141. „Ahogyan az exportüzlet nő, úgy nő a pénzpiacon is a kereslet? – Ahogy az ország virágzása fokozódik, részesedünk benne mi" (a Chapmanek) „is." – 5142. „Ha tehát e különböző tőkebefektetési területek hirtelen kiszélesednek, akkor ennek természetes következménye a kamatláb emelkedése? – Kétségtelenül így van."

5143. Chapman számára „nem teljesen érthető, hogy nagyarányú kivitelünk mellett oly sok aranyat kellett felhasználnunk".

5144. A tiszteletre méltó Wilson megkérdezi: „Nem lehetséges-e, hogy nagyobb hiteleket nyújtunk kivitelünkre, mint amennyit igénybe veszünk behozatalunkra? – Én a magam részéről kétségbe vonom ezt. Ha valaki Indiába küldött manchesteri árui fejében váltót fogadtat el, ez nem fogadható el 10 hónapnál rövidebb időre. Egészen bizonyos, hogy Amerikának valamivel előbb kell fizetnünk a gyapotjáért, semmint India fizet nekünk; de megvizsgálni, hogy ez milyen hatást idéz elő, az meglehetősen bonyolult feladat." – 5145. „Vajon ha ipari áruink kivitele, mint a múlt évben, 20 millió £-gel megnövekedett, akkor előzőleg igen jelentékenyen növekednie kellett-e a nyersanyagbehozatalnak" {s a túlzott kivitel már ilyen értelemben is azonos a túlzott behozatallal, a túltermelés pedig a túlzott kereskedelemmel}, „hogy ezt a megnövekedett árumennyiséget előállíthassuk? – Kétségtelenül." [5146]. „Igen tekintélyes egyenleget kellett kifizetnünk; azaz a mérleg ezen idő alatt szükségképpen kedvezőtlen volt számunkra, de huzamosabb időt tekintve az Amerikával szembeni váltóárfolyam nekünk

kedvez, és hosszabb idő óta jelentékeny nemesfémszállítmányokat kaptunk Amerikától."

5148. Wilson megkérdezi Chapmantől, a fő-fő uzsorástól, vajon a magas kamatait a nagy virágzás és magas profitok jelének tekinti-e. Chapman, aki nyilván elcsodálkozott ennek a tányérnyalónak a naivságán, természetesen igennel válaszol, de elég őszinte ahhoz, hogy a következő záradékot fűzze hozzá: „Akadnak egyesek, akik csak így tudnak segíteni magukon; kötelezettségeik vannak, s teljesíteniök kell őket, akár haszonnal jár ez, akár nem; ha azonban tartós" {a magas kamatláb}, „akkor ez virágzás jele." Mindketten elfelejtik, hogy a magas kamatláb, mint például 1857-ben, annak a jele is lehet, hogy a hitel kóborlovagjai garázdálkodnak az országban, akiknek módjában áll magas kamatot fizetni, mert azt mások zsebéből fizetik (de ezzel közreműködnek a mindenki számára érvényes kamatláb meghatározásában), és közben vígan élnek az anticipált profitok terhére. Ez egyébként ugyanakkor gyárosok stb. számára valóban igen hasznothajtó üzlet lehet. A visszaáramlások az előlegezési rendszer következtében teljesen megtévesztővé válnak. Ez a magyarázata a következőnek is, ami az Angol Bankot illetően nem szorul magyarázatra, mert ez magas kamatláb esetén alacsonyabban számítol le, mint a többiek.

5156. „Kijelenthetem", mondja Chapman, „hogy leszámítolásaink összege a jelen pillanatban, miután a kamatláb oly hosszú időn át magas volt, a maximumát érte el." {Chapman ezt 1857 július 21-én mondotta, néhány hónappal az összeomlás előtt.} 5157. „1852-ben" {amikor a kamat alacsonyan állott} „a leszámítolás korántsem volt ily nagyméretű." Mert akkoriban az üzlet valóban sokkal egészségesebb volt még.

5159. „Ha a piacot elárasztaná a pénz ... s a leszámítolási bankkamatláb alacsony volna, a váltók mennyisége csökkenne ... 1852-ben egészen más fázisban voltunk. Az ország akkori kivitelét és behozatalát nem is lehet összehasonlítani a maival." 5161. „E magas leszámítolási kamatláb mellett ugyanannyit számítolunk le, mint 1854-ben." {Amikor 5–5 $^1/_2$% volt a kamat.}

Chapman tanúvallomásában igen mulatságos, hogy ezek az emberek a közönség pénzét valóban saját tulajdonuknak tekintik és azt hiszik, joguk van arra, hogy az általuk leszámított váltókat bármikor átválthassák. A kérdések és feleletek igen naivak. A törvényhozásnak kötelessége gondoskodni arról, hogy mindig át lehessen váltani a nagy bankházak által elfogadott váltókat, hogy az Angol Bank ezeket a váltóügynököknek minden körülmények között visszleszámítolja. S amellett három ilyen váltóügynök 1857-ben mintegy 8 millió adóssággal és ehhez képest elenyészően kicsiny saját tőké-

vel került csődbe. – 5177. „Azt akarja ezzel mondani, hogy az Ön véleménye szerint ezeknek" {Baringék vagy Loydék elfogadványainak) „leszámítoltathatóságát kötelezővé kellene tenni olyképpen, ahogy most kötelező az Angol Bank jegyeinek aranyra való beváltása? – Véleményem szerint igen sajnálatos lenne, ha ezeket a váltókat nem lehetne leszámítoltatni; igen rendkívüli helyzet, hogy valaki azért kénytelen beszüntetni a fizetéseket, mert Smith, Payne & Co. vagy Jones, Loyd & Co. elfogadványaival rendelkezik, s nem tudja őket leszámítolni." – 5178. „Vajon Baringék elfogadványa nem kötelezettség-e arra, hogy bizonyos pénzösszeget fizessenek, amikor a váltó lejár? – Ez teljesen igaz; de Baring úrék, mint minden kereskedő, az ilyen kötelezettség vállalásánál álmukban sem gondolnak arra, hogy azt sovereignekben kell majd kifizetniök; arra számítanak, hogy a Clearing House-ban fizetik ki." – 5180. „Akkor tehát úgy véli, hogy valamiféle olyan gépezetet kell kigondolni, amely a közönségnek jogot adna arra, hogy pénzt kapjon a váltó lejárata előtt, azáltal, hogy azt másvalaki köteles leszámítolni? – Nem, nem az elfogadótól; de ha ezzel arra céloz, hogy ne legyen lehetőségünk kereskedelmi váltókat leszámítoltatni, akkor a dolgok egész rendjét meg kell változtatnunk." – 5182. „Ön tehát úgy gondolja, hogy" {a kereskedelmi váltónak} „pénzre átválthatónak kellene lennie; éppen úgy, ahogyan az Angol Bank jegyeinek aranyra beválthatóknak kell lenniök? – Egész határozottan, bizonyos körülmények között." – 5184. „Ön tehát azt gondolja, a pénzforgalom intézkedéseit úgy kellene alakítani, hogy a kétséget kizáróan megbízható kereskedelmi váltó bármikor éppoly könnyűszerrel átváltható legyen pénzre, mint a bankjegy? – Igen, ezt gondolom." – 5185. „Azt azonban már nem kívánja, hogy akár az Angol Bankot, akár másvalakit törvénnyel kötelezzenek az ilyen váltó beváltására? – Annyit mindenesetre megkívánnék, hogy ha törvényt hozunk a currency szabályozására, intézkedésekkel akadályozzuk meg belföldi kereskedelmi váltók átválthatatlanságát, amennyiben ezek a váltók kétségtelenül megbízhatóak és szabályosak." – Azaz a kereskedelmi váltó átválthatósága, a bankjegy átválthatóságának példájára.

5190. „Az ország pénzkereskedői valóban csak a közönséget képviselik" – ezt Chapman úr később a Davidson-perben az esküdtek előtt is megismétli. Lásd „Great City Frauds"*.

5196. „Negyedévenként" {amikor az osztalékokat fizetik} „...feltétlenül szükséges, hogy az Angol Bankhoz forduljunk. Ha az osztalékokat anticipálva 6 vagy 7 millió állami bevételt elvonnak a forgalomtól, akkor lenni kell valakinek, aki ezt az összeget a közbenső időben rendelkezésre bocsátja." – {Ez esetben tehát pénzkínálatról van szó, nem pedig tőke- vagy kölcsöntőkekínálatról.}

5169. „Mindenkinek, aki ismeri a kereskedelmi világunkat, tudnia kell, hogy ha olyan helyzetbe kerülünk, amikor a kincstárjegyek eladhatatlanná válnak, amikor a Kelet-Indiai Társaság* kötvényei teljesen hasznavehetetlenek s a legjobb kereskedelmi váltókat nem lehet leszámítoltatni, akkor azok, akiket üzletük arra kötelez, hogy egyszerű követelésre azonnal fizetniök kell az országban használatos forgalmi eszközben, szükségszerűen nagy gonddal küzdenek, márpedig az összes bankároknál ez az eset. Ennek azután az a hatása, hogy mindenki megkettőzi tartalékát. Képzelje mármost el, milyen hatása lesz az egész országra annak, ha minden vidéki bankár, körülbelül 500-an vannak, kénytelen azt a megbízást adni londoni megbízottjának, hogy küldjön neki 5000 £-et bankjegyekben. Még ha ilyen kis összeget veszünk is átlagnak, ami már önmagában teljes képtelenség, ez is azt eredményezi, hogy $2\,^1/_2$ millió £-et elvonnak a forgalomból. Hogyan lehet ezt pótolni?"

Másrészt a pénzzel rendelkező magántőkések stb. pénzüket semmiféle kamatra nem akarják odaadni, mert, Chapman szerint, azt mondják: 5195. „Inkább nem kell semmiféle kamat, semhogy kétségessé váljék, megkaphatjuk-e pénzünket, ha szükségünk van rá."

5173. „Rendszerünk ez: 300 millió £ kötelezettségünk van, s bármely pillanatban követelhetik tőlünk, hogy ezt az országban forgalomban levő érmében kifizessük; s ez az országos érme, ha valamennyit erre fordítjuk, 23 millió £-re rúg, vagy valami ehhez hasonló összegre; nem sodorhat-e ez az állapot bennünket bármely pillanatban megrázkódtatásokba?" Ezért csap át a hitelrendszer a válságokban hirtelen monetárrendszerbe.

A válságokat kísérő belföldi pániktól eltekintve, a pénz mennyiségéről csak annyiban lehet beszélni, amennyiben fémről, világpénzről van szó. Chapman viszont éppen ezt zárja ki, ő 23 milliónyi *bankjegyről* beszél csupán.

Ugyanez a Chapman: 5218. „A pénzpiac zavarának eredeti oka" {1847 áprilisában, majd októberében} „kétségtelenül abban a pénzmennyiségben rejlett, amelyre az ez évi rendkívüli behozatal következtében a váltóárfolyam szabályozásához szükség volt."

Először is, ez a világpiaci pénzből álló kincs akkoriban a minimumra csökkent. Másodszor, egyszersmind a hitelpénz, a bankjegyek átválthatóságának biztosítékául is szolgált. Ily módon két egészen különböző funkciót egyesített, amelyek azonban mindketten a pénz természetéből erednek, mivel a valóságos pénz mindig világpiaci pénz, és a hitelpénz mindig a világpiaci pénzen alapul.

1847-ben az 1844. évi banktörvény felfüggesztése nélkül „a Clearing House-ok nem bonyolíthatták volna le üzleteiket". (5221.)

Chapman mégiscsak sejtette, hogy válság fenyeget: 5236. „Előfordulnak a pénzpiacon bizonyos helyzetek" (s a jelenlegi elég közel van ehhez), „amikor nagyon nehéz pénzhez jutni, s a bankhoz kell folyamodni."

5239. „Ami azokat az összegeket illeti, amelyeket pénteken, szombaton és hétfőn, 1847 október 19-én, 20-án és 22-én vettünk fel a bankból, a rá következő szerdán csak hálásak lettünk volna, ha visszakaphatjuk a váltókat; a pénz rögtön visszaáramlott hozzánk, mihelyt a pánik elmúlott." – Kedden, október 23-án ugyanis a banktörvényt felfüggesztették, s a válság ezzel megtört.

5274. Chapman nézete szerint az egyazon időben Londonra szóló le nem járt váltók összege 100–120 millió £. Ez nem tartalmazza a vidéki helységekre kiállított helyi váltókat.

5287. „1856 októberében a közönség kezében levő bankjegymennyiség 21 155 000 £-re emelkedett és mégis rendkívül nehéz volt pénzhez jutni; noha a közönség kezében ilyen sok volt, megszerezni mégsem tudtuk." Éspedig azért nem, mert az Eastern Bank egy ideig (1856 március) szorult helyzetben volt, s ez aggodalmat keltett.

5290. Mihelyt a pánik elmúlt, „a bankárok, akik profitjukat a kamatból szerzik, nyomban mind foglalkoztatni kezdik pénzüket".

5302. Chapman a banktartalék csökkenésével kapcsolatos nyugtalanságot nem a letétek miatti aggodalommal magyarázza, hanem azzal, hogy mindazok, akiknek esetleg hirtelen nagy pénzösszegeket kell kifizetniök, igen jól tudják, hogy a pénzpiac szorult helyzete esetén utolsó segélyforrásként a bankhoz kell fordulniok; és „ha a bank tartaléka igen kicsiny, akkor nem szívesen fogad bennünket, sőt ellenkezőleg".

Egyébként érdekes, hogyan tűnik el a tartalék mint tényleges nagyság. A bankárok folyó üzleteik számára bizonyos minimumot tartanak, részint maguknál, részint az Angol Bankban. A váltóügynökök, anélkül, hogy tartalékuk lenne, „az ország szabad bankpénzét" tartják a kezükben. S az Angol Bank letéti adósságaival szemben nem áll más, mint a bankárok és mások tartaléka, ezenkívül az állami letétek stb.; ezt a tartalékot a legalacsonyabb pontra engedi csökkenni, például 2 millióra. Ezért e 2 milliónyi papíron kívül szorult helyzet idején (ez pedig csökkenti a tartalékot, mert a kiáramló fém ellenében beérkező bankjegyeket meg kell semmisíteni) ezen egész szédelgés mögött nem áll abszolúte semmi más tartalék, mint a fémkincs, s ezért ennek minden aranykiáramlás okozta csökkenése súlyosbítja a válságot.

5306. „Ha nem lenne pénz ahhoz, hogy a Clearing House-ban a kiegyenlítéseket elvégezzük, nem hiszem, hogy maradna más hátra, mint összejönni és fizetéseinket primaváltókban, a kincstárra, Smith, Payne & Co.-ra stb.

szóló váltókban teljesíteni." – 5307. „Tehát ha a kormány elmulasztaná Önöket forgalmi eszközökkel ellátni, akkor Önök teremtenének ilyet önmaguknak? – Mi egyebet tehetnénk? A közönség jön és kiveszi a forgalmi eszközt a kezünkből; nem létezik forgalmi eszközünk." – 5308. „Önök tehát csak azt tennék Londonban, amit Manchesterben mindennap megtesznek? – Úgy van."

Nagyon jó Chapman felelete arra a kérdésre, amelyet Cayley (Attwood iskolájának a híve, birminghamiánus*) tesz fel a tőke Overstone-féle felfogására vonatkozóan. 5315. „A bizottság előtt olyan vallomás hangzott el, hogy szorult helyzet idején, mint például 1847-ben, nem pénzt keresnek, hanem tőkét; mi erről az Ön véleménye? – Nem értem; mi csak pénzzel kereskedünk; nem értem, mire gondol ezzel." – 5316. „Ha Ön ezen"{kereskedelmi tőkén} „azt a saját pénzmennyiséget érti, amely valakinek a vállalkozásában van, ha Ön ezt tőkének nevezi, ez többnyire igen csekély része annak a pénznek, amellyel üzleteit lebonyolítja a hitel révén, amelyet a közönségtől kap" – a Chapmanek közvetítésével.

5339. „Készfizetéseinket azért függesztjük-e fel, mert nem vagyunk elég gazdagok? – Egyáltalán nem ... gazdagságban nincs hiány, de egy igen mesterkélt rendszeren belül mozgunk, és ha forgalmi eszközeink iránt roppant, fenyegető (superincumbent) kereslet jelentkezik, bekövetkezhetnek olyan körülmények, amelyek megakadályozzák, hogy ezekhez a forgalmi eszközökhöz hozzájussunk. Vajon az ország egész kereskedelmi iparkodása megbénuljon emiatt? Vajon elzárjuk-e a foglalkoztatás minden lehetőségét?" – 5338. „Ha az elé a kérdés elé kerülnénk, mit akarunk fenntartani, a készfizetéseket vagy az ország iparát, tudom, hogy a kettő közül melyiket választanám."

Arra a kérdésre, felhalmoznak-e bankjegyeket „abból a célból, hogy a szorult helyzetet kiélezzék és a következményekből hasznot húzzanak" {5358.}, Chapman azt mondja, hogy ez igen könnyen megtörténhet. Ehhez három nagy bank elegendő lenne. 5383. „Ön, aki jól ismeri fővárosunk nagy üzleteit, nem tud-e arról, hogy tőkések ezeket a válságokat arra használják fel, hogy az áldozatul esők romlásából óriási profitokat szerezzenek? – Ez kétségtelen." Márpedig Chapman úrnak elhihetjük ezt, noha ama kísérlet közben, hogy „az áldozatul esők romlásából óriási profitokat szerezzen", végül a nyakát törte – a szó kereskedelmi értelmében. Hiszen amikor társa, Gurney kijelenti, az üzlet minden változása előnyös annak, aki érti a módját, Chapman ezt mondja: „A társadalom egyik része semmit sem tud a másikról; itt van például a gyáros, aki a kontinensre exportál, vagy nyersanyagát importálja – ez semmit sem tud arról a másikról, aki aranyrudakban

kereskedik." (5046.) Így történt aztán, hogy egy szép napon Gurney és Chapman maguk sem „értették a módját" és szégyenletes csődbe kerültek.

Fentebb már láttuk, hogy bankjegyek kibocsátása nem minden esetben jelent tőkeelőlegezést. Tooke-nak a Lordok Bizottsága (C. D. 1848) előtt tett alábbi vallomása csak azt bizonyítja, hogy a tőkeelőlegezés még akkor sem jelenti feltétlenül a forgalomban levő bankjegyek mennyiségének növelését, ha a bank az előleget új bankjegyek kibocsátásával nyújtja:

3099. „Úgy gondolja, hogy például az Angol Bank jelentékenyen kibővítheti előlegeit anélkül, hogy ez megnövekedett bankjegykibocsátásra vezetne? – Bőviben vannak tények, amelyek ezt bizonyítják. A legcsattanósabb példák egyike 1835 volt, amikor a bank a nyugat-indiai letéteket és a Kelet-Indiai Társaságnál felvett kölcsönt használta fel arra, hogy a közönségnek nyújtott előlegeit megnövelje; ugyanebben az időben a közönség kezében levő bankjegymennyiség valójában némileg csökkent... Hasonló valami figyelhető meg 1846-ban, amikor a vasúti letéteket fizették be a bankba; az értékpapírok összege" {a leszámított és a letétbe helyezett értékpapíroké} „mintegy 30 millióra emelkedett, a közönség kezében levő bankjegyek összegére viszont semmi észrevehető hatás nem következett be."

A bankjegyeken kívül azonban a nagykereskedelemnek egy másik és számára sokkal fontosabb forgalmi eszköze is van: a váltó. Chapman úr kimutatta nekünk, milyen lényeges a szabályos üzletmenet szempontjából, hogy a jó váltókat mindenütt és minden körülmények között elfogadják fizetésképpen: „Gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten. Zeter, Zeter!"* Hogyan viszonylik mármost e két forgalmi eszköz egymáshoz?

Gilbart erről a következőket mondja: „A bankjegyforgalom összegének korlátozása rendszerint növeli a váltóforgalom összegét. Kétfajta váltó van – kereskedelmi váltó és bankárváltó – ... ha a pénz gyér, akkor a pénzkölcsönzők így szólnak: »Intézvényezzen ránk, s mi elfogadjuk«, s ha egy vidéki bankár leszámítolja ügyfelének váltóját, nem készpénzt ad neki, hanem saját 21 napos váltóját, amely londoni ügynökére szól. Ezek a váltók forgalmi eszközül szolgálnak." (*G. W. Gilbart*: „An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.", 31. old.)

Ezt, némileg módosított formában, megerősíti Newmarch, B. A. 1857, 1426. sz.: „A forgalomban levő váltók összegének ingadozásai és a forgalomban levő bankjegyek összegének ingadozásai között nincs semmiféle összefüggés ... az egyetlen meglehetősen egyforma eredmény az ... hogy mihelyt a pénzpiacon a legcsekélyebb szorultság következik be, amit a leszámítolási kamatláb emelkedése jelez, a váltóforgalom terjedelme jelentékenyen megnövekszik, és fordítva."

Ilyen időkben azonban korántsem csupán rövid lejáratú bankváltókat intézvényeznek, amilyenekről Gilbart beszél. Ellenkezőleg; nagyrészt szívességi váltók ezek, amelyek vagy egyáltalában nem képviselnek valóságos üzletet, vagy csak olyan üzleteket, amelyeket pusztán azért kezdeményeztek, hogy ennek alapján váltót intézvényezhessenek; mindkettőre elég példát hoztunk. Ezért az „Economist" (Wilson) az ilyen váltók megbízhatóságát a bankjegyekével összehasonlítva ezt mondja: „A látra fizetendő bankjegyek sohasem maradhatnak fölös számban kint, mert a fölösleg kicserélésre mindig visszaáramlana a bankba, kéthónapos váltókat viszont lehet igen fölös számban kibocsátani, minthogy kibocsátásuk mindaddig nem ellenőrizhető, míg le nem járnak, akkor pedig, meglehet, már megint mások léptek a helyükre. Teljesen érthetetlen számunkra, hogy egy nemzet biztonságosnak ismerje el a későbbi határidőre fizetendő váltók forgalmát, ezzel szemben aggályai legyenek a látra fizetendő papírpénz forgalmával szemben." („Economist", 1847 [május 22.], 575. old.)

A forgalomban levő váltók mennyiségét, akárcsak a bankjegyekét, tehát csupán a forgalom szükségletei határozzák meg; az 50-es években normális időkben 39 millió £ bankjegy mellett körülbelül 300 milliónyi váltó volt forgalomban az Egyesült Királyságban, s ebből 100–120 millió csak Londonra szólt. A váltóforgalom terjedelme nincs semmi befolyással a bankjegyforgalom terjedelmére, s ez utóbbi az előbbit csak pénzszűke idején befolyásolja, amidőn a váltók mennyisége megnövekszik, minőségük pedig romlik. Végül a válság pillanatában a váltóforgalom teljesen csődöt mond; senki sem használhat fizetési ígéreteket, mert mindenki csak készpénzt akar elfogadni; csak a bankjegy tartja meg, legalábbis mostanáig Angliában, forgalmi képességét, mert az Angol Bank mögött ott áll a nemzet, egész gazdagságával.

Láttuk, hogy még Chapman úr is, aki pedig 1857-ben maga is hatalmasság volt a pénzpiacon, keserűen panaszkodik arról, hogy Londonban több nagy pénztőkés akad, aki elég erős ahhoz, hogy adott pillanatban az egész pénzpiacot megrendítse és ezáltal a kisebb pénzkereskedőket gyalázatosan megkopassza. Több ilyen nagy cápa akad, aki a szorult helyzetet jelentékenyen súlyosbíthatja azzal, hogy 1–2 millió £ államkötvényt ad el, s ezáltal ugyanilyen összegű bankjegyet (és egyúttal rendelkezésre álló kölcsöntőkét) von el a piacról. Három nagy bank együttműködése elegendő lenne ahhoz, hogy effajta manőverrel a szorult helyzetet pánikká változtassák.

London legnagyobb tőkehatalmassága természetesen az Angol Bank,

amely azonban, mint félig állami intézmény, uralmát nem nyilváníthatja ki ilyen brutális módon. Mindazonáltal az Angol Bank is eléggé érti a módját annak – kivált az 1844. évi banktörvény óta –, hogyan biztosítsa a maga hasznát.

Az Angol Bank tőkéje 14 553 000 £, ezenkívül rendelkezik még körülbelül 3 millió £ „maradékkal", vagyis ki nem osztott profittal, valamint mindazokkal az adók stb. fejében a kormányhoz befolyó pénzekkel, amelyeket nála kell letétbe helyezni, amíg felhasználásra nem kerülnek. Ha ehhez hozzászámítjuk még az egyéb letétpénzek (normális időkben mintegy 30 millió £) és a fedezet nélkül kibocsátott bankjegyek összegét, akkor még meglehetősen mérsékeltnek is találjuk Newmarch becslését, amikor (B. A. 1857, 1889. sz.) ezt mondja: „Meggyőződtem arról, hogy a" {londoni} „pénzpiacon állandóan foglalkoztatott pénzeszközök teljes összege körülbelül 120 millió £-re tehető; s e 120 millió igen jelentékeny részével, mintegy 15–20%-ával, az Angol Bank rendelkezik."

Amennyiben a bank olyan bankjegyeket bocsát ki, amelyekre a pincéjében levő fémkincs nem nyújt fedezetet, annyiban értékjeleket teremt, amelyek nemcsak forgalmi eszközök, hanem pótlólagos – bár fiktív – tőkét is képeznek számára e fedezetlen bankjegyek névértékének erejéig. S ez a pótlólagos tőke a banknak pótlólagos profitot hoz. – Wilson, B. A. 1857, megkérdezi Newmarchtól: 1563. „Nemde egy bank saját jegyeinek forgalma, azaz a közönség kezében maradó átlagos összeg pótlást képez az illető bank tényleges tőkéjéhez? – Minden bizonnyal." – 1564. „Mindaz a profit tehát, amelyet a bank ebből a forgalomból szerez, nem az általa valóban birtokolt tőkéből, hanem a hitelből származó? – Minden bizonnyal."

Ugyanez érvényes természetesen a jegykibocsátó magánbankokra is. Newmarch 1866–1868. sz. válaszaiban az ezek által kibocsátott bankjegyek kétharmadát (az utolsó harmadot fémtartalékkal fedezniök kell) „ugyanekkora tőke teremtésének" tekinti, mert ennyi fémpénzt takarítanak meg. A bankár profitja ezért még nem szükségképpen nagyobb más tőkések profitjánál. De tény, hogy profitját ebből a nemzeti fémpénzmegtakarításból szerzi. A polgári közgazdászok egy cseppet sem botránkoznak meg azon, hogy nemzeti megtakarítás mint magánprofit jelenik meg, hiszen egyáltalában a profit nemzeti munkának az elsajátítása. Van-e esztelenebb valami, mint például 1797 és 1817 között az Angol Bank, amelynek bankjegyei csak az állam révén bírnak hitellel, s azután a bank az államkölcsönök kamatai formájában az állammal, tehát a közönséggel megfizetteti azt a hatalmat, amelyet az állam ad neki arra, hogy ugyanezeket a bankjegyeket papírból pénzzé változtassa és aztán az államnak kölcsönadja?

A bankoknak egyébként más eszkozeik is vannak arra, hogy tőkét teremtsenek. Ugyancsak Newmarch szerint a vidéki bankoknak, mint már fentebb említettuk, az a szokásuk, hogy folos pénzeszkozeiket (vagyis az Angol Bank jegyeit) londoni váltóugynokokhoz kuldik, akiktől leszámított váltókat kapnak cserébe. A bank ezekkel a váltókkal szolgálja ki ugyfeleit, mert tartja magát ahhoz a szabályhoz, hogy a helyi ugyfeleitől kapott váltókat nem adja ki újra, nehogy ezen ugyfelek uzleti műveletei saját szomszédságukban ismertté váljanak. Ezek a Londonból kapott váltók nemcsak arra szolgálnak, hogy kiadják őket olyan ugyfeleknek, akiknek Londonban van kozvetlen fizetnivalójuk – hacsak az ugyfél nem akarja inkább, hogy a bank Londonra szóló saját utalványt állítson ki neki –, hanem arra is, hogy veluk fizetéseket bonyolítsanak le a vidéken, mert a bankár forgatói aláírása biztosítja számukra a helyi hitelt. Lancashire-ben például ezek a váltók a helyi bankok saját jegyeit teljesen, az Angol Bank jegyeit pedig nagyrészt kiszorították a forgalomból. (I. m. 1568–1574. sz.)

Látjuk tehát, hogyan teremtenek a bankok hitelt és tőkét: 1. saját bankjegyek kibocsátásával; 2. azzal, hogy Londonra szóló fizetési utasításokat állítanak ki 21 napig terjedő lejárattal, amelyeket azonban nekik rogton kiállításkor készpénzzel kifizetnek; 3. azzal, hogy leszámított váltókkal fizetnek, amelyeknek hitelképességét – legalábbis a szóban forgó keruletben – mindenekelőtt és lényegében a bank forgatói aláírása hozza létre.

Az Angol Bank hatalma megmutatkozik abban, hogy szabályozza a kamat piaci rátáját. Normalis uzletmenet idején előfordulhat, hogy az Angol Bank nem tud a leszámítolási kamatlab felemelésével megakadályozni egy mersékelt aranykiaramlást a fémkincséből,[12] mert a maganbankok és a részvénytársasági bankok, valamint a váltóugynokok, akiknek tőkeereje az utóbbi 30 évben jelentékenyen megnőtt, kielégítik a fizetési eszkozokben mutatkozo szukségletet. Ilyenkor más eszkozokhoz kell nyúlnia. De válságos pillanatokra vonatkozóan még mindig helytálló Glyn bankárnak (a Glyn, Mills, Currie & Co. cégtól) a C. D. 1848–57. előtt tett vallomása: 1709.

[12] A Union Bank of London reszvenyesenek 1894 januar 17-i kozgyulesen Ritchie úr, az elnok, elmondja, hogy az Angol Bank 1893-ban a leszamitolasi kamatlabat a juliusi 2 $^1/_2$ %-rol augusztusban 3 es 4 % ra, sot minthogy ennek ellenere negy het alatt kerek 4 $^1/_2$ millio £ aranyat veszitett, 5 %-ra emelte, mire arany aramlott vissza, s a bankrátat szeptemberben 4 %-ra, oktoberben 3 %-ra csokkentettek De ezt a bankrátát a piacon nem ismertek el. „Amikor a bankrata 5 % volt, a piaci rata 3 $^1/_2$ %-ra, és a pénzert fizetett rata 2 $^1/_2$ %-ra rúgott, amidon a bankráta 4 %-ra csokkent a leszámítolas rátája 2 $^3/_8$ %-on es a penzráta 1 $^3/_4$ %-on állott, amikor a bankráta 3 %-ra rugott, a leszamítolás rátája 1 $^1/_2$ % volt, a penzrata pedig valamivel alacsonyabb " („Daily News", 1894 január 18.) – *F E.*

„Amikor igen szorult helyzet van az országban, a kamatlábat az Angol Bank szabja meg." – 1710. „Rendkívül szorult helyzet idején ... amikor a magánbankárok vagy váltóügynökök leszámítolásaikat viszonylag korlátozzák, a leszámítolások az Angol Bankra hárulnak, s ekkor hatalmában áll a kamat piaci rátáját megszabni."

Az Angol Bank persze, mint állami védelem alatt álló és állami kiváltságokkal rendelkező közintézmény, a magánbankoktól eltérően nem használhatja ki kímélet nélkül ezt a hatalmát. Ezért Hubbard is a B. A. 1857. bankbizottság előtt a következőket mondja: 2844. {Kérdés:} „Vajon nem úgy van-e, hogy amikor a leszámítolási kamatláb igen magas, az Angol Bank, amikor pedig igen alacsony, a váltóügynökök nyújtják szolgálataikat a legolcsóbban?" – {Hubbard:} „Ez mindig így van, mert az Angol Bank sohasem csökkenti leszámítolási kamatlábát annyira, mint konkurrensei, ha pedig a ráta igen magas, sohasem emeli annyira."

Az üzleti életben mégis komoly esemény, ha a bank szorult helyzet idején, a bevett kifejezéssel élve, megszorítja a csavart, vagyis az átlagosnál már amúgy is magasabb kamatlábat még jobban megemeli. „Mihelyt az Angol Bank megszorítja a csavart, megszűnnek a kivitel céljából történő vásárlások... az exportőrök várnak, amíg az árak süllyedése a legmélyebb pontot elérte, s akkor és nem előbb eszközlik bevásárlásaikat. De amikor ezt a pontot elérték, az árfolyamok már ismét rendeződtek – az aranykivitel megszűnik, még mielőtt az ársüllyedésnek ezt a legalacsonyabb pontját elérik. A kivitel céljából történő áruvásárlások esetleg visszahozhatják a külföldre küldött arany egy részét, de túl későn következnek be, semhogy a kiáramlást meggátolhatnák." (*J. W. Gilbart*: „An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market", London 1840, 35. old.) „A forgalmi eszköznek a külföldi váltóárfolyam révén történő szabályozása azzal a másik hatással is jár, hogy szorult helyzet idején óriási kamatlábat idéz elő." (I. m. 40. old.) „A váltóárfolyam helyreállításának költségei az ország termelő iparára hárulnak, viszont e folyamat közben az Angol Bank profitja pozitíve megnövekszik azáltal, hogy üzleti tevékenységét kisebb nemesfémmennyiséggel folytatja." (I. m. 52. old.)

De – mondja Samuel Gurney barátunk – „a kamatlábnak ezek a nagy ingadozásai előnyösek a bankárok és pénzkereskedők számára – az üzlet minden ingadozása előnyös annak, aki érti a módját". S ha a Gurneyk le is fölözik az üzleti szükségállapot kíméletlen kiaknázásából eredő hasznot, az Angol Bank viszont nem teheti ezt ilyen szabadon, mégis a bank is egész takaros profitot zsebel be – nem is beszélve az igazgató urak magánprofitjairól, amelyek, annak következtében, hogy kivételes alkalmuk van az álta-

lános üzleti helyzetbe való betekintésre, maguktól hullanak az ölükbe. A Lordok Bizottságának 1817-ben, a készfizetések újbóli felvétele alkalmával közölt adatai szerint, az Angol Bank e profitjai az 1797-től 1817-ig terjedő egész időszakra a következők voltak:

Bonuses and increased dividends [rendkívüli nyereségkifizetések és megnövelt osztalékok]	7 451 136
New stock divided among proprietors [a részvényesek között kiosztott új részvények]	7 276 500
Increased value of capital [a tőke megnövekedett értéke]	14 553 000
Összesen:	29 280 636

11 642 400 £ tőkére 19 év alatt. (*D. Hardcastle*: „Banks and Bankers", II. kiad., London 1843, 120. old.) Ha ugyanezen elv szerint felbecsüljük az Ír Bank teljes nyereségét, amely 1797-ben ugyancsak felfüggesztette a készfizetéseket, a következő eredményt kapjuk:

Dividends as by returns due 1821 [1821-ben esedékes osztalékok]	4 736 085
Declared bonus [bejelentett rendkívüli nyereségkifizetés]	1 225 000
Increased assets [megnövekedett aktívák]	1 214 800
Increased value of capital [a tőke megnövekedett értéke]	4 185 000
Összesen:	11 360 885

3 millió £ tőkére. (I. m. 363–364. old.)

Kell-e még bizonyítani a centralizációt? A hitelrendszer, amelynek középpontját az állítólagos nemzeti bankok s a körülöttük csoportosuló nagy pénzkölcsönzők és uzsorások alkotják, nem más, mint óriási centralizáció, amely mesébe illő hatalmat ad ennek az élősdi osztálynak, nemcsak arra, hogy az ipari tőkéseket periodikusan megtizedelje, hanem arra is, hogy igen veszélyes módon beavatkozzon a valóságos termelésbe – s ez a banda semmit sem tud a termelésről és semmi köze hozzá. Az 1844. és 1845. évi törvények e banditák növekvő hatalmának bizonyítékai, akikhez a pénzemberek és tőzsdespekulánsok csatlakoznak.

Ha pedig bárki még kételkedne abban, hogy ezek a köztiszteletben álló banditák a nemzeti és nemzetközi termelést csak magának a termelésnek és maguknak a kizsákmányoltaknak az érdekében aknázzák ki, a következő eszmefuttatás a bankár magas erkölcsi méltóságáról bizonyára jobb belátásra téríti: „A bankvállalatok vallásos és erkölcsös intézmények. Hányszor tartotta vissza a fiatal kereskedőt a lármás és kicsapongó barátok társaságától az a félelem, hogy bankárja éber és rosszalló szeme észreveszi? Mennyire

töri magát, hogy a bankár jó véleménnyel legyen róla, s mindig tisztes polgárnak tűnjék. Ha a bankár összevonja szemöldökét, az nagyobb befolyással van rá, mint barátainak erkölcsi prédikációi; reszket attól, hogy csalás vagy a legcsekélyebb valótlanság gyanújába keveredhet, mert fél, hogy a gyanú folytán bankhitelét korlátozzák vagy felmondják! A bankár tanácsa fontosabb számára, mint a papé." (*G. M. Bell*, skót bankigazgató: „The Philosophy of Joint Stock Banking", London 1840, 46–47. old.)

Harmincnegyedik fejezet

A currency-elv és az 1844. évi angol banktörvényhozás

{Egy korábbi írásban[13] már megvizsgáltuk Ricardo elméletét arról, milyen viszonyban van a pénz értéke az áruk árával; ezért itt a legszükségesebbekre szorítkozhatunk. Ricardo szerint a pénz – a fémpénz – értékét a benne tárgyiasult munkaidő határozza meg, de csak addig, amíg a pénz mennyisége helyes arányban van a forgalmazandó áruk mennyiségével és árával. Ha a pénz mennyisége ezt az arányt – egyébként változatlan körülmények között – meghaladja, akkor értéke süllyed s az áruárak emelkednek; ha a helyes arány alá süllyed, akkor értéke emelkedik s az áruárak esnek. Az első esetben az ilyen aranytöbblettel rendelkező ország az értéke alá süllyedt aranyat ki fogja vinni és árukat fog behozni; a második esetben arany áramlik be azokba az országokba, ahol az aranyat értékénél magasabbra becsülik, s az alábecsült áruk ezekből az országokból más piacokra áramlanak, ahol normális árakat érhetnek el. Minthogy ilyen előfeltételek mellett „maga az arany, akár mint érme, akár mint rúd, a saját értékénél nagyobb vagy kisebb fémérték értékjelévé válhatik, magától értetődő, hogy a teszem forgalomban levő átváltható bankjegyeknek ugyanez a sorsa. Bár a bankjegyek átválthatók, tehát reális értékük megfelel névértéküknek, a forgalomban levő pénz, arany és pénzjegyek, összes tömege (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) felértékelődhetik vagy leértékelődhetik aszerint, hogy összmennyiségük, az előbb kifejtett okokból, a forgalomban levő áruk csereértéke és az arany fémértéke által meghatározott színvonala fölé emelkedik vagy alá esik... Ez a leértékelődés – nem a papíré az aranyhoz képest, hanem az aranyé és a papíré együttvéve, vagyis egy ország forgalmi eszközei összes tömegének elértéktelenedése – Ricardo egyik fő találmánya, amelyet Lord Overstone & Co. saját szolgálatukba állítottak és a

[13] *K. Marx:* „Zur Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1859, 150. és köv. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 131–140. old.]

Sir Robert Peel-féle 1844. és 1845. évi banktörvényhozás egyik alapvető elvévé tettek meg." (I. m. 155. [134–135.] old.)

E ricardói elmélet helytelenségének ugyanezen helyen megtörtént bizonyítását nem szükséges itt megismételnünk. Bennünket csak az érdekel, hogyan használta fel Ricardo tantételeit a bankteoretikusoknak az az iskolája, amely a fenti Peel-féle banktörvényeket diktálta.

„A XIX. század kereskedelmi válságai, nevezetesen az 1825-ös és 1836-os nagy válságok, nem idézték elő ugyan a ricardói pénzelméletnek továbbfejlesztését, de újabb alkalmazását igen. Most már nem egyedi gazdasági jelenségek – mint Hume-nál a nemesfémek XVI. és XVII. századi leértékelődése vagy mint Ricardónál a papírpénz XVIII. századi és XIX. század eleji leértékelődése –, hanem a nagy világpiaci zivatarok, melyekben a polgári termelési folyamat valamennyi elemének összeütközése robban ki, voltak azok a jelenségek, melyeknek eredetét és elhárítását e folyamat legfelületibb és legelvontabb területén, a pénzforgalom területén keresték. A voltaképpeni elméleti előfeltevés, melyből a gazdasági esőcsinálók iskolája kiindul, valójában mi másban sem áll, mint abban a dogmában, hogy Ricardo felfedezte a tiszta fémforgalom törvényeit. Nekik csak az a teendőjük maradt, hogy a hitel- vagy bankjegyforgalmat alávessék ezeknek a törvényeknek.

A kereskedelmi válságok legáltalánosabb és legszembeszökőbb jelensége az, hogy hirtelen, általános áresés következik az áruárak tartósabb, általános emelkedésére. Az áruárak általános esését ki lehet fejezni mint a pénz relatív értékének emelkedését valamennyi áruhoz képest, és fordítva, az árak általános emelkedését mint a pénz relatív értékének esését. Mindkét kifejezési módban kimondják a jelenséget, nem pedig megmagyarázzák... A kifejezésmód különbözősége éppúgy nem változtat a feladaton, mint az, ha német nyelvről angolra fordítanák. Ricardo pénzelmélete ennélfogva roppantul kapóra jött, minthogy egy tautológiának oksági viszony látszatát adja. Mitől van az áruárak periodikus általános esése? A pénz relatív értékének periodikus emelkedésétől. Megfordítva, mitől van az áruárak periodikus általános emelkedése? A pénz relatív értékének periodikus esésétől. Ugyanilyen helyesen azt is mondhatnók, hogy az árak periodikus emelkedése és esése az árak periodikus emelkedéséből és eséséből ered... Ha egyszer elfogadjuk a tautológia oksági viszonnyá változtatását, minden egyéb már könnyen adódik. Az áruárak emelkedése a pénz értékének eséséből fakad, a pénzérték csökkenése pedig, mint Ricardótól tudjuk, a túltelített forgalomból, azaz abból, hogy a forgalomban levő pénz tömege a saját immanens értéke és az áruk immanens értéke által meghatározott színvonal fölé emelkedik. Ugyanígy fordítva, az áruárak általános esése abból, hogy a pénz értéke

a telítetlen forgalom következtében a pénz immanens értéke fölé emelkedik. Az árak tehát azért emelkednek és esnek periodikusan, mert periodikusan túl sok vagy túl kevés pénz van forgalomban. Ha mármost esetleg kimutatják, hogy az árak emelkedése csökkent pénzforgalommal, az árak esése pedig megnövekedett pénzforgalommal járt együtt, akkor ennek ellenére azt lehet állítani, hogy a forgalomban levő árutömegnek valamilyen – ámbár statisztikailag teljességgel kimutathatatlan – csökkenése vagy növekedése következtében növekedett vagy csökkent, ha nem is abszolúte, de relatíve a forgalomban levő pénz mennyisége. Láttuk mármost, hogy Ricardo szerint ezeknek az általános áringadozásoknak tiszta fémforgalom esetén is be kell következniök, de váltakozásuk folytán kiegyenlítődnek, oly módon, hogy pl. telítetlen pénzforgalom az áruárak esését, az áruárak esése az áruk külföldre való kivitelét, ez a kivitel pedig pénznek belföldre való beáramlását, ez a beáramlás meg az áruárak emelkedését idézi elő. Túltelített pénzforgalom esetén megfordítva; ilyenkor behoznak árukat és kivisznek pénzt. Minthogy mármost annak ellenére, hogy ezek az általános áringadozások magából a Ricardo-féle fémforgalom természetéből fakadnak, heves és erőszakos formájuk, válságformájuk a kifejlett hitelügy időszakaihoz tartozik, ebből a napnál is világosabb, hogy a bankjegykibocsátást nem pontosan a fémforgalom törvényei szerint szabályozzák. A fémforgalomnak megvan a maga orvosszere a nemesfémek behozatalában és kivitelében; ezek érmeként rögtön forgásba kerülnek és ily módon beáramlásuk vagy kiáramlásuk által kiváltják az áruárak esését vagy emelkedését. Ugyanazt az áruárakra gyakorolt hatást mármost a bankoknak kell mesterségesen előidézniök azzal, hogy utánozzák a fémforgalom törvényeit. Ha arany beáramlik külföldről, ez bizonyítéka annak, hogy a forgalom telítetlen, a pénzérték túl magas, az áruárak pedig túl alacsonyak és következésképpen az újonnan behozott arany arányában forgalomba kell vetni bankjegyeket. Megfordítva, ki kell őket vonni a forgalomból abban az arányban, ahogy arany kiáramlik az országból. Más szóval, a bankjegykibocsátást a nemesfémek behozatala és kivitele, illetve a váltóárfolyam szerint kell szabályozni. Ricardo hamis előfeltevése, hogy az arany csak érme, ennélfogva minden behozott arany a forgalomban levő pénzt szaporítja és emiatt az árakat növeli, minden kivitt arany az érmét kevesbíti és emiatt az árakat csökkenti – ez az elméleti előfeltevés itt *gyakorlati kísérletté válik arra, hogy annyi érmét hozzanak forgalomba, amennyi a mindenkor meglevő arany.* Lord Overstone (Jones Loyd bankár), Torrens ezredes, Norman, Clay, Arbuthnot és számtalan más író, akiket Angliában a »currency principle« iskolája néven ismernek, ezt a tant nemcsak prédikálták, hanem Sir Robert Peel 1844. és 1845. évi banktörvényei révén az angol és

skót banktörvényhozás alapzatává tették. Azt a csúfos elméleti és gyakorlati kudarcot, amelyet legnagyobb, nemzeti szinten végrehajtott kísérleteikkel vallottak, csak a hitelről szóló tanban mutathatjuk be." (I. m. 165–168. [142–145.] old.)

Ennek az iskolának a bírálatát Thomas Tooke, James Wilson (az „Economist" 1844–47-es évfolyamaiban) és John Fullarton végezte el. De hogy ők is mennyire fogyatékosan látták át az arany természetét és mennyire nem voltak tisztában a pénz és a tőke viszonyával, azt már többször láttuk, főleg e könyv 28. fejezetében. Itt még egy és mást a Peel-féle banktörvényekkel foglalkozó 1857-es alsóházi bizottság tárgyalásaihoz kapcsolódva (B. C. 1857). – *F. E.*}

J. G. Hubbardnak, az Angol Bank volt kormányzójának vallomása: 2400. – „Az aranykivitel hatása ... egyáltalán nincs összefüggésben az áruárakkal. Igen jelentékenyen hat viszont az értékpapírok árára, mert a kamatláb változása szükségképpen erősen érinti az e kamatot megtestesítő áruk értékét." Két táblázatot mutat be az 1834–43. és 1844–53.* évekre vonatkozóan, amelyek azt bizonyítják, hogy tizenöt igen fontos kereskedelmi cikk árának mozgása teljesen független volt az arany ki- és beáramlásától, valamint a kamatlábtól. Ezzel szemben bizonyítják a táblázatok azt, hogy szoros összefüggés van a kamatláb és az arany ki- és beáramlása között, amely arany valóban „képviselője befektetést kereső tőkénknek". – [2402.] „1847-ben igen nagy mennyiségű amerikai értékpapír került vissza Amerikába, úgyszintén orosz értékpapírok Oroszországba és más kontinentális papírok azokba az országokba, amelyekből gabonát hoztunk be."

Hubbard alábbi táblázata elkészítésénél a következő tizenöt fontos árucikket vette alapul: gyapot, pamutfonal, pamutszövet, gyapjú, gyapjúszövet, len, vászon, indigó, nyersvas, fehérbádog, réz, faggyú, cukor, kávé, selyem. [A táblázatot lásd a következő oldalon.]

Hubbard ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Mind az 1834 és 1843 között eltelt tíz évben, mind 1844 és 1853 között a bank aranyának ingadozásait minden esetben a leszámítolásra előlegezett pénz kölcsönözhető értékének növekedése vagy csökkenése kísérte; másrészt viszont a belföldi áruárak változásai teljes függetlenséget mutatnak a forgalmi eszköz tömegétől, ahogyan ez az Angol Bank aranyának ingadozásaiban megmutatkozik." („Bank Acts Report" 1857, II. 290–291. old.)

Minthogy az áruk kereslete és kínálata szabályozza piaci árukat, itt nyilvánvalóvá válik, mennyire téved Overstone, aki a kölcsönözhető pénztőke iránti keresletet (vagy jobban mondva a kínálatnak ettől való eltéréseit), ahogy az a leszámítolás rátájában kifejezésre jut, azonosítja a

I. 1834–1843

Időpont	A bank fémkincse	A leszámítolás piaci ratája	A 15 legfontosabb árucikk közül hánynak az ára		
			emelkedett	esett	változatlan
1834 márc. 1.	9 104 000 £	2¾ %	—	—	—
1835 márc. 1.	6 274 000 £	3¾ %	7	7	1
1836 márc. 1.	7 918 000 £	3¼ %	11	3	1
1837 márc. 1.	4 077 000 £	5 %	5	9	1
1838 márc. 1.	10 471 000 £	2¾ %	4	11	—
1839 szept. 1.	2 684 000 £	6 %	8	5	2
1840 jún. 1.	4 571 000 £	4¾ %	5	9	1
1840 dec. 1.	3 642 000 £	5¾ %	7	6	2
1841 dec. 1.	4 873 000 £	5 %	3	12	—
1842 dec. 1.	10 603 000 £	2½ %	2	13	—
1843 jún. 1.	11 566 000 £	2¼ %	1	14	—

II. 1844–1853

Időpont	A bank fémkincse	A leszámítolás piaci rátája	A 15 legfontosabb árucikk közül hánynak az ára		
			emelkedett	esett	változatlan
1844 márc. 1.	16 162 000 £	2¼ %	—	—	—
1845 dec. 1.	13 237 000 £	4½ %	11	4	—
1846 szept. 1.	16 366 000 £	3 %	7	8	—
1847 szept. 1.	9 140 000 £	6 %	6	6	3
1850 márc. 1.	17 126 000 £	2½ %	5	9	1
1851 jún. 1.	13 705 000 £	3 %	2	11	2
1852 szept. 1.	21 853 000 £	1¾ %	9	5	1
1853 dec. 1.	15 093 000 £	5 %	14	—	1

valóságos „tőke" iránti kereslettel. Az az állítás, hogy az áruárakat a currency mennyiségének ingadozásai szabályozzák, most a mögé a szólam mögé rejtőzik, hogy a leszámítolás rátájának ingadozásai a pénztőkétől megkülönböztetett valóságos anyagi tőke iránti kereslet ingadozásait fejezik ki. Láttuk, hogy mind Norman, mind Overstone valóban ezt állították ugyanezen bizottság előtt, s hogy eközben főleg az utóbbi milyen szánalmas kibúvókhoz volt kénytelen folyamodni, míg végül is megfogták. (26. fejezet.) Valójában megint a régi meséről van szó, amely szerint a meglevő arany tömegének változásai, azáltal, hogy növelik vagy csökkentik az országban a forgalmi eszköz mennyiségét, szükségképpen az áruárak emelkedését vagy süllyedését idézik elő ebben az országban. Ha aranyat visznek ki, akkor e currency-elmélet szerint az áruáraknak emelkedniök kell abban az országban, ahová az arany megy, s ezzel emelkednie kell

az aranyat kivivő ország áruexportja értékének az aranyat behozó ország piacán; az utóbbi ország exportjának értéke viszont csökkenne az aranyat kivivő ország piacán, miközben emelkedne eredetének országában, ahová az arany megy. Valójában azonban az aranymennyiség csökkenése csak a kamatlábat emeli, növekedése viszont lesüllyeszti; s a kamatlábnak ezek az ingadozásai, ha a költségárak megállapításánál vagy a kereslet és kínálat meghatározásánál nem jönnének számításba, egyáltalában nem érintenék az áruárakat.

Ugyanebben a jelentésben N. Alexander, az egyik indiai üzleteket lebonyolító nagy cég főnöke, a következőképpen beszél az ötvenes évek közepe táján Indiába és Kínába történt erős ezüstkiáramlásról, amely részint az angol szövetek Kínában való eladását akadályozó kínai polgárháborúnak* volt a következménye, részint az Európában elharapódzott selyemhernyó-betegségnek, amely erősen korlátozta az olasz és francia selyemtenyésztést:

4337. „A kiáramlás Kínába vagy Indiába történik? – Az ezüstöt Indiába küldik s jókora részéért ópiumot vásárolnak, amely mind Kínába megy, hogy pénzalapot képezzen selyem vásárlására; s az indiai piacok állapota" (az ott felhalmozott ezüst ellenére) „olyan, hogy a kereskedőnek több hasznot hajt, ha ezüstöt küld oda, mint ha szöveteket vagy más brit gyártmányokat." – 4338. „Nem történt-e nagy ezüstkiáramlás Franciaországból, úgyhogy ennek következtében jutottunk hozzá az ezüsthöz? – De igen, nagyarányú kiáramlás történt." – 4344. „Ahelyett, hogy behoznánk selymet Franciaországból és Olaszországból, nagy mennyiségű selymet küldünk oda, mind bengáliait, mind kínait."

Ázsiába tehát áru helyett ezüstöt – ebben a világrészben ez a pénzfém – küldtek, nem azért, mert ezeknek az áruknak az ára az őket termelő országban (Angliában) emelkedett, hanem mert abban az országban, ahová az árukat beviszik – a túlságos behozatal következtében –, esett; noha ezt az ezüstöt Anglia Franciaországtól volt kénytelen megszerezni és részben arannyal kellett érte fizetnie. A currency-elmélet alapján ilyen import esetén az áraknak Angliában esni és Indiában, valamint Kínában emelkedni kellett volna.

Egy másik példa. A Lordok Bizottsága (C. D. 1848 57) előtt Wylie, az egyik legnagyobb liverpooli kereskedő, a következőket vallja: 1994. „1845 végén nem volt jövedelmezőbb és nagyobb profitot hajtó üzlet" {mint a pamutfonás}. „A gyapotkészlet nagy volt, négy d.-ért lehetett egy font jó, használható gyapotot kapni, s az ilyen gyapotból ugyancsak négy d. költséggel, vagyis körülbelül nyolc d. összkiadással, a fonógyáros jó secunda mule twist Nr. 40-et fonathatott. Ezt a fonalat 1845 szeptemberében és októberé-

ben nagy tömegekben adták el, és úgyszintén nagy szállítási szerződéseket kötöttek fontonként $10\,^1/_2$ és $11\,^1/_2$ d.-s áron, egyes esetekben pedig a fonógyárosok a gyapot bevásárlási árával egyenlő profitot realizáltak." – 1996. „Az üzlet 1846 elejéig nyereséges maradt." – 2000. „1844 március 3-án a gyapotkészlet" {627 042 bála} „több mint kétszer akkora volt, mint ma" {1848 március 7-én, amikor 301 070 bálára rúgott}, „s mégis a gyapot ára fontonként $1\,^1/_4$ d.-vel drágább volt." {$6\,^1/_4$ d. a korábbi 5 d.-vel szemben.} „Ugyanakkor a fonal ára – jó secunda mule twist Nr. 40 – $11\,^1/_2$–12 d.-ről 1847 októberében $9\,^1/_2$ d.-re, december végén pedig $7\,^3/_4$ d.-re esett; azon az áron adtak el fonalat, amelyen bevásárolták a gyapotot, melyből fonták." (I. m. 2021., 2023. sz.) Ez mutatja, mennyire érdeksugallta Overstone azon bölcsessége, amely szerint a pénz azért „drága", mert a tőke „ritka". 1844 március 3-án a bankkamatláb 3% volt; 1847 októberében és novemberében 8 és 9%-ra emelkedett s 1848 március 7-én még 4%-on állott. A felvevőpiac teljes pangása és a pánik, valamint a pániknak megfelelő magas kamatláb, a gyapotárakat mélyen a kínálat állásának megfelelő ár alá szorította. Ennek következtében egyrészt rettentően csökkent 1848-ban a behozatal, másrészt csökkent a termelés Amerikában; ennélfogva 1849-ben a gyapotárak újból emelkedtek. Overstone szerint az áruk azért voltak túl drágák, mert túl sok pénz volt az országban.

2002. „A pamutipar helyzetének újabb rosszabbodását nem a nyersanyaghiány okozza, hiszen az ár alacsonyabb, noha a nyersgyapotkészlet jelentékenyen csökkent." Overstone azonban tetszetősen összecseréli az áru árát, illetve értékét, a pénz értékével, ti. a kamatlábbal. A 2026-os kérdésre adott válaszában Wylie összefoglalja véleményét a currency-elméletről, amelynek alapján Cardwell és Sir Charles Wood 1847 májusában „azt állították, hogy az 1844. évi banktörvényt egész tartalmában végre kell hajtani": „Úgy látom, ezek az elvek olyanfajták, hogy a pénznek mesterségesen magas értéket, valamennyi árunak pedig mesterséges, tönkrejuttatóan alacsony értéket adnának." – E banktörvénynek az általános üzletmenetre gyakorolt hatásáról továbbá a következőket mondja: „Minthogy négyhónapos váltókat – a gyárvárosok rendszerint ilyen váltókat intézvényeznek a kereskedőkre és bankárokra megvásárolt és az Egyesült Államoknak szánt áruk ellenében – már csak nagy áldozatokkal lehetett leszámítoltatni, ez a megrendelések teljesítését jelentékeny mértékben gátolta, egészen a kormány október 25-i leveléig" {a banktörvény felfüggesztése}, „amikor is ezek a négyhónapos váltók ismét leszámítoltathatókká váltak." (2097.) E banktörvény felfüggesztése tehát a vidéken is megváltásként hatott. – 2102. „A múlt év" {1847} „októberében csaknem valamennyi amerikai bevásárló, aki itt árukat szo-

kott venni, megrendeléseit, amennyire csak lehetett, nyomban csökkentette; s amikor a pénz drágulásának híre Amerikába érkezett, az új megrendelések teljesen elmaradtak." – 2134. „A gabona és a cukor különleges esetek voltak. A gabonapiacot a terméskilátások, a cukorpiacot pedig a roppant készletek és a nagy behozatal befolyásolta." – 2163. „Amerikával szembeni fizetési kötelezettségeink közül ... soknak bizományba küldött áruk kényszereladása révén tettünk eleget, soknak pedig, attól tartok, az itteni csődök vetettek véget." – 2196. „Ha jól emlékszem, értéktőzsdénken *1847 októberében 70%-ig terjedő kamatokat fizettek.*"

{Az 1837. évi válság és hosszú utófájdalmai, amelyekhez 1842-ben még egy teljes utóválság is csatlakozott, valamint a gyárosok és kereskedők érdekből fakadó elvakultsága, akik egyszerűen nem akartak észrevenni semmilyen túltermelést – hiszen túltermelés a vulgáris közgazdaságtan szerint képtelenség és lehetetlenség! –, okozták végül azt a zűrzavart a fejekben, amely lehetővé tette a currency-iskolának, hogy dogmáját országos méretekben átültethesse a gyakorlatba. Az 1844–45. évi banktörvényeket megszavazták.

Az 1844. évi banktörvény az Angol Bankot jegykibocsátó osztályra és bankosztályra választja szét. Az előbbi kap biztosítékokat – legnagyobbrészt államadóssági kötvényeket – 14 milliónyit, és az egész fémkincset, amelynek legfeljebb egynegyede lehet ezüst, és e kettő összegével egyenlő bankjegymennyiséget bocsát ki. Amennyiben ezek a bankjegyek nem a közönség kezében vannak, annyiban a bankosztályon fekszenek és a napi használathoz szükséges kis mennyiségű érmével (körülbelül egymillió) együtt ennek az osztálynak mindig kész tartalékát képezik. A kibocsátó osztály a közönségnek bankjegyek ellenében aranyat és arany ellenében bankjegyeket ad; a közönséggel való egyéb érintkezést a bankosztály látja el. Azok az angliai és walesi magánbankok, amelyek 1844-ben jogosultak voltak saját bankjegyek kibocsátására, ezt a jogukat megtartják, de jegykibocsátásuk határát megállapítják; ha egy ilyen bank beszünteti a jegykibocsátást, akkor a felszabadult kontingens kétharmadának erejéig az Angol Bank megnövelheti a maga fedezetlen jegykibocsátását; az utóbbi ezen az úton 1892-ig 14 millió £-ről 16 $^1/_2$ millióra (pontosan 16 450 000 £) emelkedett.

Minden öt font arany ellenében tehát, amely a bankkincsből kiáramlik, egy ötfontos bankjegy visszatér a jegykibocsátó osztályra, és ott megsemmisítik; minden a kincshez kerülő öt sovereign ellenében egy új ötfontos bankjegy lép forgalomba. Ezzel a gyakorlatban megvalósult Overstone ideális papírforgalma, amely pontosan a fémforgalom törvényeihez igazodik, s ezzel a currency-elmélet híveinek állítása szerint a válságok egyszer s mindenkorra lehetetlenné váltak.

A valóságban azonban a banknak két független osztályra történt szétválasztása megfosztotta az igazgatóságot attól a lehetőségtől, hogy döntő pillanatokban szabadon rendelkezzék összes felhasználható eszközeivel, úgyhogy bekövetkezhettek olyan esetek, amikor a bankosztály a csőd előtt állt, a kibocsátó osztálynak pedig érintetlenül birtokában volt több milliónyi arany, s azonkívül még a 14 milliónyi biztosítéka. Mégpedig ez annál is könnyebben bekövetkezhetett, mert szinte minden válságban van olyan szakasz, amikor jelentős a külföldre való aranykiáramlás, amelyet főleg a bank fémkincséből kell fedezni. Ilyenkor azonban a külföldre áramló minden öt font ellenében egy ötfontos bankjegyet vonnak ki a belföldi forgalomból, tehát a forgalmi eszköz mennyiségét éppen abban a pillanatban csökkentik, amikor a leginkább szükség volna rá. Az 1844. évi banktörvény tehát az egész üzleti világot egyenesen arra kényszeríti, hogy a válság kitörésekor még idejében gondoskodjék bankjegytartalékról, hogy tehát meggyorsítsa és kiélezze a válságot; a pénzhitel iránti, azaz fizetési eszközök iránti keresletnek ezzel a döntő pillanatban hatékonnyá váló, mesterséges fokozásával, miközben kínálatát korlátozza, a válságok idején a kamatlábat addig hallatlanul magasra hajtja fel; ahelyett tehát, hogy kiküszöbölné a válságokat, ellenkezőleg, addig a pontig fokozza, amelyen vagy az egész ipari világnak kell összeomlania, vagy a banktörvénynek. A válság kétszer hágott erre a fokra, 1847 október 25-én és 1857 november 12-én; ekkor a kormány mentesítette a bankot a jegykibocsátás korlátozása alól, azáltal hogy felfüggesztette az 1844. évi törvényt, s ez mindkét alkalommal elegendő volt a válság megtörésére. 1847-ben a bizonyosság, hogy elsőrendű biztosíték ellenében ismét lehet kapni bankjegyeket, elegendő volt ahhoz, hogy a felhalmozott 4–5 milliónyi bankjegyet ismét napvilágra és a forgalomba hozza; 1857-ben nem egészen egymilliónyi bankjegyet bocsátottak ki a törvényes mennyiségen felül, de csak egész rövid időre.

Megemlítendő az is, hogy az 1844-es törvényhozás még magán viseli a század első húsz évére való visszaemlékezés nyomait, amikor a bank felfüggesztette a készfizetést és a bankjegyek elértéktelenedtek. Még nagyon észrevehető a félelem attól, hogy a bankjegyek esetleg hitelüket vesztik; igen felesleges félelem ez, minthogy már 1825-ben egy régi, a forgalomból kivont egyfontos bankjegyekből álló készlet kibocsátása megtörte a válságot és ezzel bebizonyította, hogy a bankjegyek hitele már akkor, még az igen általános és erős bizalmatlanság idején is, rendületlen maradt. Ez teljesen érthető is: hiszen ezen értékjelek mögött valóban ott áll az egész nemzet a maga hitelével. – *F. E.*}

Hallgassunk meg most néhány tanúvallomást a banktörvény hatásáról.

J. St. Mill úgy véli, hogy az 1844-es banktörvény féken tartotta a túlzott spekulációt. A bölcs férfiú ezt szerencsés módon 1857 június 12-én mondta. Négy hónappal később kitört a válság. J. St. Mill a szó szoros értelmében gratulál „a bankigazgatóknak és általában a kereskedelmi közönségnek" ahhoz, hogy „a kereskedelmi válság természetét sokkal jobban ismerik, mint azelőtt, s tudják, hogy a túlzott spekuláció támogatásával mekkora kárt okoznak önmaguknak és a közönségnek". (B. C. 1857, 2031. sz.)

A bölcs Mill úgy véli, ha egyfontos bankjegyeket bocsátanak ki „gyárosok és mások számára előlegül munkabérek kifizetésére ... akkor a bankjegyek mások kezébe kerülhetnek, akik fogyasztási célokra adják ki őket, s ilyen esetben a bankjegyek önmagukban véve árukeresletet támasztanak s időlegesen áremelkedést előmozdító tendenciájuk lehet". [2066. sz.] Mill úr tehát feltételezi, hogy a gyárosok magasabb bért fizetnek majd azért, mert arany helyett papírban fizetik ki? Vagy azt hiszi, hogy ha a gyáros a maga előlegét százfontos bankjegyekben kapja s ezeket aranyra váltja fel, akkor ez a munkabér kisebb keresletet alkot, mintha rögtön egyfontos bankjegyekben fizetik ki? S nem tudja, hogy például bizonyos bányakerületekben a munkabért a helyi bankok jegyeiben fizették ki, úgy, hogy több munkás együtt kapott egy ötfontos bankjegyet? Vajon ez megnöveli-e a munkások támasztotta keresletet? Vagy talán a bankárok kisebb bankjegyekben könnyebben és több pénzt előlegeznek a gyárosoknak, mint nagyokban?

{Millnek ez a furcsa félelme az egyfontos bankjegyektől megmagyarázhatatlan volna, ha egész politikai gazdaságtani munkásságát nem a semmiféle ellentmondástól vissza nem riadó eklekticizmus jellemezné. Egyrészt sok dologban igazat ad Tooke-nak Overstone-nal szemben, másrészt hisz abban, hogy az áruárakat a meglevő pénz mennyisége határozza meg. Semmiképpen nincs tehát meggyőződve arról, hogy minden kibocsátott egyfontos bankjegy ellenében — minden egyéb körülményt egyenlőnek véve — egy sovereign vándorol a bank kincsébe; attól fél, hogy a forgalmi eszköz tömege megnövekedhetik s ezzel elértéktelenedhetik, vagyis az áruárakat emelheti. Ez rejtőzik a fenti aggodalmaskodás mögött és semmi egyéb. — *F. E.*}

A bank kettéosztásáról és a bankjegybeváltás biztosításával kapcsolatos túlzott gondoskodásról Tooke a C. D. 1848–57. előtt így nyilatkozik: Hogy a kamatláb 1847-ben jobban ingadozott, mint 1837-ben és 1839-ben, az csupán a bank két osztályra való szétválasztásának tulajdonítható. (3010.) — A bankjegyek szilárdsága 1825-ben éppúgy nem rendült meg, mint 1837-ben és 1839-ben. (3015.) — Az arany iránti kereslet 1825-ben csak azt célozta, hogy betöltsék azt az űrt, amely a vidéki bankok egyfontos bankjegyeinek teljes hitelüket vesztése következtében állt elő; amíg az Angol Bank ugyan-

csak nem bocsátott ki egyfontos jegyeket, ezt az űrt csak arannyal lehetett betölteni. (3022.) – 1825 novemberében és decemberében kivitel céljából egyáltalán nem kerestek aranyat. (3023.)

„Ami a bank iránti belföldi és külföldi bizalom elvesztését illeti, az osztalékok és letétek kifizetésének felfüggesztése sokkal súlyosabb következményekkel járna, mint a bankjegyek beváltásának felfüggesztése." (3028.)

3035. „Nem az-e az Ön véleménye, hogy minden olyan körülmény, amely végső soron a bankjegyek beválthatóságát veszélyezteti, a kereskedelem szorult helyzete idején új és komoly nehézségeket okozhat? – Egyáltalában nem."

1847 folyamán „a jegykibocsátás növelése talán hozzájárult volna a bank aranykincsének újrafeltöltéséhez, amint ez 1825-ben történt". (3058.)

A B. A. 1857. előtt Newmarch a következőket vallja: 1357. „A" (bank) „két osztályának ez az elkülönítése és az aranytartaléknak ebből szükségképpen következő kettéosztása ... először azzal a káros hatással járt, hogy az Angol Bank a maga banküzletét, tehát műveleteinek azt az egész ágát, amely közvetlenebb kapcsolatba hozza az ország kereskedelmével, csak a korábbi tartalék összegének felével folytatta. A tartaléknak ez a kettéosztása oda vezetett, hogy mihelyt a bankosztály tartaléka a legkisebb mértékben megcsappant, a bank rögtön leszámítolási rátájának emelésére kényszerült. Ez a csökkent tartalék ennélfogva egész sor lökésszerű változást idézett elő a leszámítolás rátájában." – 1358. „1844 óta" {1857 júniusáig} „a leszámítolás rátája körülbelül hatvanszor változott, míg 1844 előtt ugyanennyi idő alatt alig egy tucatszor."

Különösen érdekes Palmernak, aki 1811 óta az Angol Bank igazgatója s egy ideig kormányzója volt, a Lordok Bizottsága, C. D. 1848–57. előtt tett vallomása is.

828. „1825 decemberében a banknak már csak körülbelül 1 100 000 £ aranya maradt. Ha ez a törvény" {az 1844. évi} „akkoriban fennáll, a banknak kétségtelenül teljesen csődbe kellett volna jutnia. Decemberben a bank, azt hiszem, egy hét alatt 5 vagy 6 millió bankjegyet bocsátott ki, s ez jelentékenyen enyhítette az akkori pánikot."

825. „Az első periódus" {1825 július 1. óta}, „amikor a jelenlegi banktörvényhozás összeomlott volna, ha a bank megkísérli a már megkezdett ügyleteit véghezvinni, 1837 február 28. volt; akkoriban 3 900 000–4 000 000 £ volt a bank birtokában, s ez esetben mindössze 650 000 £-et őrizhetett volna meg tartalékban. Egy másik periódus 1839-ben volt, és július 9-től december 5-ig tartott." – 826. „Mekkora volt ebben az esetben a tartalék összege? A tartalék szeptember 5-én mindössze 200 000 £ deficitből állott

(the reserve was minus altogether 200 000 £). November 5-én körülbelül 1–1 $^1/_2$ millióra emelkedett." – 830. „Az 1844. évi törvény 1837-ben meggátolta volna a bankot abban, hogy az Amerikával folytatott üzletet támogassa." – 831. „A vezető amerikai cégek közül hárman csődbe kerültek... Csaknem valamennyi Amerikával üzletet folytató cég elvesztette hitelét, s ha akkoriban a bank nem nyújt segítséget, nem hiszem, hogy egy vagy két cégnél több tarthatta volna magát." – 836. „Az 1837. évi szorult helyzetet egyáltalán nem lehet összehasonlítani az 1847. évivel. Az 1837-es főleg az Amerikával folytatott üzletre korlátozódott." – 838. (1837 június elején a bank igazgatósága megvitatta, hogyan lehetne a szorult helyzeten segíteni.) „Némely urak azt a véleményt támogatták ... hogy a helyes elv a kamatlábat emelni, ami által az áruárak esnének; röviden, a pénzt drágává és az árukat olcsóvá kell tenni, ami által a külföldre történő fizetéseket teljesítenék (by which the foreign payment would be accomplished)." – 906. „Az 1844. évi törvény, azáltal, hogy a bank hatáskörének régi és természetes korlátja, ti. fémkészletének valóságos mennyisége helyébe mesterséges korlátozást állít, az üzletet mesterségesen megnehezíti és ennélfogva olyan hatást gyakorol az áruárakra, amely e törvény nélkül teljesen elkerülhető lett volna." – 968. „Az 1844. évi törvény következtében a bank fémkészletét, rendes körülmények között, nem lehet lényegesen 9 $^1/_2$ millió alá csökkenteni. Ez nyomást gyakorolna az árakra és a hitelre, aminek következtében a külföldi váltóárfolyamok olyképpen változnának meg, hogy az aranybehozatal emelkedne, s ezzel a jegykibocsátó osztályon az arany összege növekedne." – 996. „A mostani korlátozás mellett" {a banknak} „nincs az a rendelkezése ezüst fölött, amely szükséges lenne olyan időkben, amikor ezüst kell ahhoz, hogy a külföldi árfolyamot befolyásolják." – 999. „Mi volt a célja annak az előírásnak, amely a bank ezüstkészletét a fémkészlet $^1/_5$-ére korlátozza? – Erre a kérdésre nem tudok felelni."

A cél az volt, hogy megdrágítsák a pénzt; s ez volt a célja, a currency-elmélettől eltekintve, annak is, hogy a bank két osztályát elkülönítették és a skóciai és írországi bankokat arra kényszerítették, hogy a kibocsátott bankjegyekért bizonyos tételen felül aranyat tartalékoljanak. Ily módon a nemzeti fémkincs decentralizációja következett be, amely e kincset kevésbé képessé tette kedvezőtlen váltóárfolyamok korrigálására. A kamatláb emelésére lyukadtak ki mindezek a rendelkezések: hogy az Angol Bank 14 millió fölött csak aranytartalék ellenében bocsáthat ki bankjegyeket; hogy a bankosztályt közönséges bank módjára kell vezetni, vagyis pénzbőség idején a kamatlábat leszorítani, szorult helyzet idején viszont emelni; hogy korlátozzák az ezüstkészletet, a fő eszközt, amellyel a váltóárfolyamokat a konti-

nenssel és Ázsiával szemben helyesbíteni lehet; hogy a skóciai és írországi bankok számára, amelyeknek kivitel céljából soha sincs szükségük aranyra*, aranykészlet tartását írják elő, azzal az ürüggyel, hogy biztosítani kell bankjegyeiknek valójában merőben illuzórius beválthatóságát. Tény az, hogy először 1857-ben, az 1844. évi törvény eredményeképpen rohanták meg a skót bankokat aranyért. Az új banktörvényhozás nem tesz különbséget a között sem, hogy az aranykiáramlás külföldre irányul-e vagy belföldi célokat szolgál, noha e kettő hatása magától értetődően teljesen különböző. Innen erednek a kamat piaci rátájának állandó heves ingadozásai. Az ezüstre vonatkozóan Palmer kétszer, a 992. és a 994. számú kérdésre válaszolva jelenti ki, hogy a bank csak akkor vásárolhat bankjegyekért ezüstöt, amikor a váltóárfolyam Anglia számára kedvező, amikor tehát az ezüst felesleges; mert: 1003. „Annak, hogy a fémkincs jelentős részét ezüstben tartjuk, egyetlen célja az, hogy megkönnyítsük a külföldi fizetéseket olyankor, amikor a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőtlenek." – 1004. „Az ezüst olyan áru, amely, minthogy a világ többi részén mindenütt pénz, a legalkalmasabb ... erre a célra" {külföldi fizetésekre}. „Csak az Egyesült Államok fogadott el az utóbbi időben kizárólag aranyat."

Véleménye szerint szorult helyzet idején a banknak – amíg kedvezőtlen váltóárfolyamok nem vonzzák az aranyat külföldre – nem kellene a kamatlábat a régebbi állása, 5 százalék fölé emelnie. Ha az 1844-es törvény nem volna, akkor a bank emellett minden nehézség nélkül le tudná számítolni a neki bemutatott összes elsőrendű váltókat (first class bills). {1018–1020.} De az 1844. évi törvény és azon helyzet következtében, amelyben 1847 októberében volt, „a bank nem kívánhatott hitelképes cégektől akkora kamatlábat, amelyet szívesen meg nem adtak volna, hogy fizetéseiket folytathassák". [1022.] S a törvénynek éppen ez a magas kamatláb volt a célja.

1029. „Nagy különbséget kell tennem a kamatlábnak a külföldi keresletre" {nemesfémkeresletre} „gyakorolt hatása és az olyan kamatlábemelés között, amely belföldi hitelszűke idején a bank elleni roham megfékezését célozza." – 1023. „Az 1844. évi törvény előtt, ha a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőek voltak és az országban nyugtalanság, sőt határozott pánik uralkodott, nem szabtak korlátokat a bankjegykibocsátásnak, amely egyedül enyhíthetett e szorult állapoton."

Ezt mondja egy ember, aki 39 éven át ült az Angol Bank igazgatóságában. Hallgassunk meg mármost egy magánbankárt, Twellset, aki 1801 óta társtulajdonosa a Spooner, Attwoods & Co. cégnek. A B. C. 1857. valamennyi tanúja közül ő az egyetlen, aki némi képet ad az ország valóságos állapotáról és látja, hogy a válság közeledik. Twells egyébként a birminghami little

shilling-men* egyik válfaját képviseli, mint ahogy cégtársai, az Attwood fivérek, a megalapítói ennek az iskolának (lásd „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 59. [i. m. 58.] old.). Ezt vallja: 4488. „Az Ön véleménye szerint milyen volt az 1844. évi törvény hatása? – Ha mint bankárnak kellene felelnem, azt mondanám, hogy egészen kitűnően hatott, mert gazdag aratást hozott a bankároknak és mindenfajta" {pénz-} „tőkéseknek. De igen rossz hatással járt a becsületes, szorgalmas üzletember számára, akinek szilárd leszámítolási rátára van szüksége, hogy bizton tehesse meg lépéseit... A törvény a pénzkölcsönzést szerfelett hasznothajtó üzletté tette." – 4489. „Ez" {a banktörvény} „lehetővé teszi a londoni részvénytársasági bankok számára, hogy részvényeseiknek 20–22%-ot fizessenek? – Az egyik nemrég 18%-ot fizetett, s egy másik, azt hiszem, 20%-ot; minden okuk megvan rá, hogy eltökélten a törvény mellett foglaljanak állást." – 4490. „A kis üzletembereket és tisztes kereskedőket, akiknek csak kis tőkéjük van ... a banktörvény nagyon megszorítja ... Ezt egyetlen eszközzel megtudhatom, azáltal, hogy látom kifizetetlen elfogadványaik megdöbbentő tömegét. Ezek az elfogadványok mindig kicsinyek, körülbelül 20–100 £-re szólnak, igen sokat közülük nem fizetnek ki, s megfizetetlenül visszakerülnek az ország minden részébe, ami mindig annak a jele, hogy ... a kiskereskedők szorult helyzetben vannak." – A 4494. sz. válaszban kijelenti, hogy az üzlet most nem hasznothajtó. Alábbi megjegyzései azért fontosak, mert már akkor látta, hogy a válság ott lappang, amikor ezt a többiek közül még senki sem sejtette.

4494. „Az árak a Mincing Lane-en** még meglehetősen tartják magukat, de semmi eladás nem történik, semmilyen áron nem lehet eladni; a névleges árhoz ragaszkodnak." – 4495. Elmond egy esetet: Egy francia kereskedő 3000 £-nyi árut küld az egyik Mincing Lane-i ügynöknek azzal, hogy bizonyos árért adja el. Az ügynök nem tudja ezt az árat elérni, a francia nem tud ezen alul eladni. Az áru raktáron marad, de a franciának pénzre van szüksége. Az ügynök tehát 1000 £-et előlegez neki olyképpen, hogy a francia az árubiztosíték ellenében 1000 £-es, háromhónapos váltót intézvényez az ügynökre. A váltó három hónap elteltével lejár, de az árut még mindig nem lehet eladni. Az ügynöknek ekkor ki kell fizetnie a váltót, s noha 3000 £-nyi fedezete van, ezt nem tudja folyósítani és nehézségei támadnak. Így rántja magával egyik a másikat. – 4496. „Ami a nagy kivitelt illeti ... ha a belföldi üzlet nyomott, akkor ez szükségképpen nagy kivitelt idéz elő." – 4497. „Úgy gondolja, hogy a belföldi fogyasztás csökkent? – *Igen jelentékenyen... iszonyú mértékben*... erről leginkább a kiskereskedők beszélhetnek." – 4498. „S a be-

hozatal mégis igen nagy; nem mutat ez erős fogyasztásra? – Igen, *ha el tudják adni;* de sok áruraktár telve van ezekkel a dolgokkal; az általam imént elmondott példában 3000 £-nyi árut hoztak be, amely eladhatatlan."

4514. „Ha a pénz drága, mondaná-e Ön azt, hogy a tőke akkor olcsó? – Igen." – Emberünk tehát semmiképpen nem osztja Overstone véleményét, hogy a magas kamatláb ugyanaz, mint a drága tőke.

Arról, ahogy az üzletet most viszik: 4516. „...Mások nagyon nekivágnak, óriási behozatali és kiviteli ügyleteket bonyolítanak le, jóval azon a mértéken felül, amelyre őket tőkéjük jogosítaná; eziránt a legcsekélyebb kétség sem lehet. Előfordulhat, hogy ez sikerül ezeknek az embereknek; előfordulhat, hogy valamilyen szerencse folytán nagy vagyonra tesznek szert és mindent kifizetnek. Manapság az üzletek jelentékeny részét nagymértékben e rendszer szerint folytatják. Az ilyen emberek mit sem bánják, ha 20, 30 és 40% -ot vesztenek egy-egy hajószállítmányon, ezt a legközelebbi üzlet megtérítheti nekik. Ha sorozatos balsiker éri őket, tönkremennek; s éppen ezt az esetet láttuk gyakran a legutóbbi időben; kereskedőcégek csődbe jutottak úgy, hogy egyetlen shilling aktíva sem maradt."

4791. „Az alacsonyabb kamatláb" {az utóbbi tíz év folyamán} „igaz, hátrányos a bankárokra, de az üzleti könyvek bemutatása nélkül csak igen nehezen magyarázhatnám meg Önöknek, hogy a profit" {a saját profitja} „mennyivel magasabb most, mint azelőtt. Ha a kamatláb alacsony, a túlzott bankjegykibocsátás következtében, akkor jelentékeny letétjeink vannak; ha a kamatláb magas, akkor ez közvetlen nyereséghez juttat bennünket." – 4794. „Ha mérsékelt kamatlábra lehet pénzt szerezni, akkor nagyobb kereslet mutatkozik iránta; több kölcsönt nyújtunk; ez tehát ezen az úton hat" {ránk bankárokra}. „Ha a kamatláb emelkedik, akkor többet kapunk a kölcsönért, mint amennyi méltányos, többet kapunk, mint amennyi járna nekünk."

Láttuk, hogy az Angol Bank jegyeinek hitelét valamennyi szakértő megingathatatlannak tartja. Ennek ellenére a banktörvény a bankjegyek beválthatóságának biztosítására teljesen leköt 9–10 milliót aranyban. A kincs szentségét és érinthetetlenségét tehát egészen másképp valósítják meg, mint a régi kincsképzők. W. Brown (Liverpool) a következőket mondja, C. D. 1847–57, 2311: „A hasznot illetően, amelyet ez a pénz" {a jegykibocsátó osztályon levő fémkincs} „akkoriban hozott, éppúgy a tengerbe is dobhatták volna; hiszen semmit sem lehetett belőle felhasználni a parlamenti törvény megszegése nélkül."

E. Capps építési vállalkozó, akit már korábban idéztünk és akinek vallomásából a modern londoni építkezési rendszer jellemzését (II. könyv 12.

fej.) is átvettük, a következőképpen foglalja össze nézetét az 1844. évi banktörvényről (B. A. 1857): 5508. „Önnek tehát általában az a véleménye, hogy a jelenlegi rendszer" {a banktörvényhozásé} „igen ügyes berendezés arra, hogy az ipar profitjait periodikusan az uzsorás pénzeszsákjába juttassák? – Ez a véleményem. Tudom, hogy az építési vállalkozásban ez volt a hatása."

Mint már említettük, az 1845. évi banktörvény a skót bankokat olyan rendszerbe kényszerítette, amely az angol rendszerhez hasonlított. Arra kötelezték őket, hogy az egyes bankokra külön-külön megállapított összeget meghaladó bankjegykibocsátásukra aranyat őrizzenek tartalékban. Hogy milyen hatással járt ez, mutatja itt néhány a B. C. 1857. előtt tett tanúvallomás.

Kennedy, egy skót bank igazgatója: 3375. „Volt-e Skóciában az 1845. évi törvény életbelépése előtt olyasmi, amit aranyforgalomnak lehetne nevezni? – Semmi ilyesmi nem volt." – 3376. „Kifejlődött azóta valami pótlólagos aranyforgalom? – A legkevésbé sem; az emberek nem akarnak aranyat (the people dislike gold)." – 3450. Az a körülbelül 900 000 £ arany, amelyet a skót bankok 1845 óta tartani kötelesek, Kennedy véleménye szerint csak káros „és felszívja Skócia tőkéjének egy megfelelő részét, anélkül, hogy hasznot hajtana".

Továbbá Anderson, a Union Bank of Scotland igazgatója: 3558. „A skót bankok kizárólag a külföldi váltóárfolyamok miatt támasztottak erős aranykeresletet az Angol Bankkal szemben? – Így van; ezt a keresletet pedig nem csökkenti, hogy Edinburgh-ban aranyat tartunk." – 3590. „Amíg ugyanilyen összegű értékpapírjaink vannak az Angol Bankban" {vagy az angliai magánbankokban}, „addig ugyanúgy módunkban áll az Angol Banktól aranyat elvonni, mint azelőtt."

Végül még egy cikk az „Economist"-ból (Wilson tollából): „A skót bankok nem-foglalkoztatott készpénzösszegeket tartanak londoni ügynökeiknél; ezek pedig az Angol Banknál tartják őket. Ez a skót bankoknak, ezeknek az összegeknek a határáig, rendelkezést ad a bank fémkincsével, s ez itt mindig azon a helyen található, ahol szükség van rá, amikor külföldi fizetéseket kell teljesíteni." Ezt a rendszert az 1845. évi banktörvény megzavarta: „A Skóciára vonatkozó 1845. évi törvény következtében az utóbbi időben az Angol Banktól sok aranyérmét vontak el olyan, csupán esetleges skóciai kereslet fedezésére, amely talán sohasem fog bekövetkezni... Azóta jelentékeny összeg van rendszeresen lekötve Skóciában és egy másik tekintélyes összeg állandóan ide-oda utazik London és Skócia között. Olyankor, amikor a skót bankár arra számít, hogy bankjegyei iránt

megnövekszik a kereslet, egy láda aranyat küldenek át Londonból; amikor ez az idő elmúlik, ugyanaz a láda, többnyire felbontatlanul, visszatér Londonba." („Economist", 1847 október 23. [1214–1215. old.])

{S mit szól mindehhez a banktörvény atyja, Samuel Jones Loyd bankár, más néven Lord Overstone?

Már 1848-ban, a Lordok Bizottsága, C. D. előtt megismételte, hogy „a tőkehiány okozta pénzszűkét és magas kamatlábat nem lehet a bankjegykibocsátás növelésével enyhíteni" (1514.), noha a bankjegykibocsátás növelésének puszta *engedélyezése* az 1847 október 25-i kormánylevél által elegendő volt arra, hogy élét vegye a válságnak.

Kitart amellett, hogy „a magas kamatráta és a gyáripar nyomott helyzete az ipari és kereskedelmi célra felhasználható *anyagi* tőke csökkenésének volt a szükségszerű következménye". (1604.) Holott a gyáripar nyomott helyzete hónapok óta abban állott, hogy az anyagi árutőke fölösen megtöltötte a raktárakat és úgyszólván eladhatatlan volt, s hogy az anyagi termelőtőke éppen azért hevert teljesen vagy részben parlagon, hogy ne termeljen még több eladhatatlan árutőkét.

Az 1857. évi bankbizottság előtt pedig ezt mondja: „Az 1844. évi törvény alapelveinek szigorú és azonnali betartása következtében minden szabályosan és könnyen zajlott le, a pénzrendszer biztos és szilárd, az ország virágzása vitathatatlan, a közönség bizalma az 1844. évi törvényben napról napra erősödik. Ha a bizottság még további gyakorlati bizonyítékokat kíván a tekintetben, hogy ez a törvény egészséges elveken nyugszik és jótékony következményeket biztosított, akkor igaz és kielégítő felelet erre a következő: Nézzenek körül; nézzék meg országunk jelenlegi üzleti helyzetét, a nép elégedettségét; nézzék meg a társadalom valamennyi osztályának gazdagságát és virágzását; s ha ezt megtették, akkor tud majd a bizottság dönteni afelől, megakadályozza-e egy olyan törvény további fennállását, amely alatt ilyen sikereket értek el." (B. C. 1857, 4189. sz.)

Erre az Overstone által a bizottság előtt július 14-én elzengett dicshimnuszra ellenstrófaként ugyanezen év november 12-én a kormánynak az Angol Bank igazgatóságához intézett levele válaszolt, amellyel a csodatevő 1844. évi törvényt felfüggesztette, hogy mentse, ami még menthető. – *F. E.*}

Harmincötödik fejezet

Nemesfém és váltóárfolyam

I. Az aranykincs mozgása

A szorult helyzet idején végbemenő bankjegytelhalmozásra vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy itt megismétlődik a nemesfémekből való kincsképzés, amelyhez a társadalom legőseredetibb állapotaiban folyamodtak nyugtalan időkben. Az 1844. évi törvény hatása azért érdekes, mert az országban található minden nemesfémet forgalmi eszközzé akar átváltoztatni; az aranykiáramlást a forgalmi eszköz összezsugorodásával és az aranybeáramlást a forgalmi eszköz kitágulásával igyekszik egyenlővé tenni. A törvény alkalmazása által azután kísérletileg éppen az ellenkezője bizonyosodott be. Egyetlen kivétellel, amelyre rögtön rátérünk, az Angol Bank forgalomban levő jegyeinek tömege 1844 óta sohasem érte el a bank által kibocsátható maximumot. Másrészt viszont az 1857. évi válság bebizonyította, hogy ez a maximum bizonyos körülmények között nem elegendő. 1857 november 13. és 30. között a bankjegyforgalom naponta átlagosan 488 830 £-gel meghaladta ezt a maximumot. (B. A. 1858, XI. old.) A törvényes maximum akkoriban 14 475 000 £ volt a bank pincéjében levő fémkincs összegén felül.

A nemesfém ki- és beáramlására vonatkozóan a következőket kell megjegyeznünk:

Először, meg kell különböztetni egyfelől a fém ide-oda áramlását a nem arany- és ezüsttermelő területen belül, és másfelől az aranynak és ezüstnek termelőhelyeiről a különböző más országokba való áradását s ennek a többletnek ez országok közötti elosztását.

A század elejétől addig, amíg az oroszországi, kaliforniai és ausztráliai aranybányák nem éreztették hatásukat, az utánpótlás az elkopott érmék pótlására, a luxusanyagként való szokásos használatra és az Ázsiába irányuló ezüstkivitelre volt elegendő.

De azóta először is rendkívüli módon megnövekedett Amerikának és

Európának Ázsiával folytatott kereskedelmével az Ázsiába irányuló ezüstkivitel. Az Európából kivitt ezüstöt nagyrészt az új arannyal pótolták. Az újonnan behozott arany egy részét továbbá a belső pénzforgalom szívta fel. Becslés szerint 1857-ig körülbelül 30 millió £ arany került be pótlólagosan Anglia belső forgalmába.[14] Azután meg 1844 óta a fémtartalékok átlagos magassága Európa és Észak-Amerika valamennyi központi bankjában emelkedett. A belföldi pénzforgalom növekedése egyúttal azzal járt, hogy a pánik után, a rá következő szélcsend periódusában a banktartalék már gyorsabban nőtt a belföldi forgalomból kilökött és immobilizált aranyérmék nagyobb tömege következtében. Végül az új aranylelőhelyek felfedezése óta megnövekedett gazdagság folytán fokozódott a luxuscélokat szolgáló nemesfémfogyasztás.

Másodszor. Az olyan országok között, amelyek aranyat és ezüstöt nem termelnek, a nemesfém állandóan ide-oda áramlik; egyazon ország állandóan importál és ugyancsak állandóan exportál nemesfémet. Csupán e mozgás egyik vagy másik oldalra billenő túlsúlya dönti el, hogy végül is kiáramlás vagy beáramlás történik-e, minthogy a merőben ingadozó és gyakran párhuzamos mozgások nagyrészt semlegesítik egymást. De éppen minthogy erre az eredményre fordítják a figyelmet, nem veszik észre, hogy e két mozgás állandó és egészében véve párhuzamos. A dolgot mindig csak úgy fogják fel, mintha a nemesfém behozatali vagy kiviteli többlete csak az árubehozatal és -kivitel arányának volna a következménye és kifejezése, holott egyúttal az árukereskedelemtől független nemesfémbehozatal és -kivitel arányát is kifejezi.

Harmadszor. Azt, hogy a nemesfémbehozatal van-e túlsúlyban a kivitellel szemben vagy megfordítva, egészében véve a központi bankok fémtartalékának növekedése vagy csökkenése méri. Ennek a mércének kisebb vagy

[14] Hogy ez milyen hatással volt a pénzpiacra, az W. Newmarch következő tanúvallomásaiból látható [B. A. 1857]: 1509. „1853 vége felé a közönség meglehetősen aggodalmaskodni kezdett; szeptemberben az Angol Bank egymás után háromszor emelte leszámítolási kamatlábát . . . október első napjaiban . . . a közönség körében komoly nyugtalanság és riadalom mutatkozott. Ez az aggodalom és nyugtalanság november vége felé nagyrészt elcsitult, és annak következtében, hogy 5 millió £ értékű nemesfém érkezett Ausztráliából, szinte teljesen megszűnt. Ugyanez történt 1854 őszén, amikor októberben és novemberben csaknem 6 millió nyi nemesfém érkezett. Ugyanez ismétlődött 1855 őszén – ismeretes, hogy ez az izgalom és nyugtalanság időszaka volt –, amikor szeptember, október és november hónapokban mintegy 8 millió nyi nemesfém érkezett. 1856 végén azt látjuk, hogy ugyanez történik. Röviden, minden bizonnyal a bizottság szinte valamennyi tagjának tapasztalatára hivatkozhatnék, amikor azt mondom, hogy bármilyen pénzügyi szorultság természetes és tökéletes orvosságát egy-egy aranyhajó megérkezésében szoktuk látni."

nagyobb pontossága természetesen mindenekelőtt attól függ, hogy a bankügy egyáltalában mennyire központosított. Mert ettől függ, hogy az úgynevezett nemzeti bankban felhalmozott nemesfém mennyire képviseli egyáltalában a nemzeti fémkincset. De ha előfeltételezzük, hogy képviseli, a mérce nem pontos, mert bizonyos körülmények között a belföldi forgalom, valamint az arany és ezüst növekvő luxusfelhasználása pótlólagos behozatalt szív fel; továbbá pedig, mert előfordulhat, hogy aranyérmét vonnak el a belföldi forgalom számára, anélkül hogy pótlólagos behozatal történne, s így a fémkincs csökken, a kivitel egyidejű növekedése nélkül is.

Negyedszer. A fémkivitel kiáramlás (drain) alakját ölti, ha a csökkenő mozgás huzamosabb időn át tart, úgyhogy a csökkenés a mozgás tendenciájaként mutatkozik, s a bank fémtartalékát jelentékenyen a közepes színvonala alá szorítja, egészen e tartalék közepes minimumáig. Ez utóbbi többé-kevésbé önkényesen van megszabva annyiban, hogy a bankjegyek készpénzben való kifizetésének fedezetére stb. vonatkozó törvényhozás minden egyes esetben másképp határozza meg. Arról, hogy az ilyen kiáramlás Angliában milyen mennyiségi határokat érhet el, Newmarch a B. A. 1857. előtt a következőket mondja, 1494. sz. vallomás: „A tapasztalat alapján ítélve igen valószínűtlen, hogy a külfölddel folytatott üzlet bármiféle ingadozása következtében a fémkiáramlás meghaladná a 3–4 millió£-et." 1847-ben az Angol Bank aranytartalékának állása október 23-án volt a legalacsonyabb, 5 198 156 £-gel maradt el az 1846 december 26-i szinttől és 6 453 748 £-gel az 1846. évi legmagasabb állásától (augusztus 29).

Ötödször. Az úgynevezett Nemzeti Bank fémtartalékának rendeltetése, amely azonban semmiképpen sem szabályozza a fémkincs nagyságát, mert ez növekedhet a belföldi és külföldi üzlet puszta megbénulása folytán – hármas: 1. Tartalékalap nemzetközi fizetésekhez, egyszóval a világpénz-tartalékalap. 2. Tartalékalap a hol kitáguló, hol összehúzódó belföldi fémforgalomhoz. 3. Ami a bankfunkcióval függ össze és semmi köze sincs a pénznek mint puszta pénznek a funkcióihoz: tartalékalap letétek kifizetéséhez és bankjegyek átváltásához. A fémtartalékra tehát olyan körülmények is hatással lehetnek, amelyek e három funkció bármelyikét érintik; tehát mint nemzetközi alapra hatással lehet rá a fizetési mérleg, bármilyen okok határozzák is meg azt és bármilyen is a viszonya a kereskedelmi mérleghez; mint a belföldi fémforgalom tartalékalapjára, hatással lehet rá e forgalom kitágulása vagy összehúzódása. A harmadik funkció, hogy biztosítékalap, nem határozza meg ugyan a fémtartalék önálló mozgását, de kettős hatása van. Ha olyan bankjegyeket adnak ki, amelyek a belföldi forgalomban helyettesítik a fémpénzt (tehát az ezüstérmét is olyan országokban, ahol

ezüst az értékmérő), akkor a tartalékalap második funkciója elesik. A nemesfém egy része pedig, amely azelőtt erre szolgált, huzamosabb időre külföldre vándorol. Ebben az esetben nem vesznek ki fémérmét a belföldi forgalom számára, s ezzel elesik az is, hogy a fémtartalékot időnként a forgalomban levő vert fém egy részének immobilizálásával erősítsék meg. Továbbá: ha letétek kifizetéséhez és bankjegyek átváltásához minden körülmények között bizonyos minimális fémkincset kell tartani, akkor ez sajátos módon befolyásolja az aranykiáramlás vagy beáramlás következményeit; hatással van a kincs ama részére, amelyet a bank minden körülmények között tartani köteles, vagy arra a részre, amelytől más időkben mint hasznavehetetlentől szabadulni igyekszik. Tiszta fémforgalom és koncentrált bankügy mellett a bank a maga fémkincsét szintén kénytelen lenne a letétek kifizetésének biztosítékául tekinteni, és fémkiáramlás esetén ugyanolyan pánik következhetne be, mint 1857-ben Hamburgban.

Hatodszor. A valódi válság, talán 1837 kivételével, mindig csak a váltóárfolyamok fordulata után tört ki, azaz mihelyt a nemesfém behozatala ismét túlsúlyra jutott kivitele felett.

1825-ben a valódi összeomlás az aranykiáramlás megszűnése után következett be. 1839-ben aranykiáramlás ment végbe, de nem került sor összeomlásra. 1847-ben az aranykiáramlás áprilisban megszűnt, az összeomlás pedig októberben következett be. 1857-ben a külföldre történő aranykiáramlás november elején megszűnt, összeomlásra csak november későbbi folyamán került sor.

Különösen élesen domborodik ez ki az 1847. évi válságban, amikor az aranykiáramlás, miután egy viszonylag enyhe előválságot idézett elő, már áprilisban megszűnt, s a tulajdonképpeni üzleti válság csak októberben tört ki.

Az alábbi vallomások a Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1848. előtt hangzottak el; a tanúvallomásokat (evidence) csak 1857-ben nyomtatták ki (C. D. 1848–57. jelzéssel is idézzük).

Tooke vallomásai: „1847 áprilisában szorult helyzet keletkezett, amely szigorúan véve pánikkal volt egyértelmű, de viszonylag rövid ideig tartott s nem járt jelentősebb kereskedelmi csődökkel. Októberben a szorult helyzet sokkal intenzívebb volt, mint április bármely időpontjában, s szinte hallatlanul nagy számú kereskedelmi csőd következett be." (2996.) – „Áprilisban a váltóárfolyamok – különösen Amerikával szemben – arra kényszerítettek bennünket, hogy a szokatlanul nagy behozatal kifizetésére tekintélyes mennyiségű aranyat exportáljunk; a bank csak igen nagy erőfeszítéssel tudta az aranykiáramlást megállítani és az árfolyamot felhajtani." (2997.) – „Októberben a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőek voltak." (2998.) – „A for-

dulat a váltóárfolyamok terén április harmadik hetében kezdődött." (3000.) – „A váltóárfolyamok júliusban és augusztusban ingadoztak; augusztus eleje óta állandóan kedveztek Angliának." (3001.) – Az augusztusi aranykiáramlás „a belföldi forgalom által támasztott keresletből eredt". [3003.]

J. Morris, az Angol Bank kormányzója: Bár a váltóárfolyam 1847 augusztusa óta kedvezett Angliának és ezért aranyat hoztak be, a bank fémkészlete mégis csökkent. „A belföldi kereslet folytán 2 200 000 £ arany került ki az országba." (137.) – Ezt egyrészt azzal magyarázza, hogy a vasútépítkezéseknél több munkást foglalkoztattak, másrészt „a bankárok ama kívánságával, hogy válság idején saját aranytartalékkal rendelkezzenek". (147.)

Palmer, az Angol Bank volt kormányzója és 1811 óta igazgatója: 684. „A váltóárfolyamok az 1847 április közepétől az 1844. évi banktörvény felfüggesztésének napjáig terjedő egész időszakban kedveztek Angliának."

A fémkiáramlás tehát, amely 1847 áprilisában önálló pénzpánikot okozott, itt is, mint mindig, csak előfutára a válságnak, s már meg is fordult, mielőtt a válság kitört. 1839-ben erősen nyomott üzletmenet mellett igen nagymértékű fémkiáramlás történt – gabona stb. kifizetésére –, de nem volt válság, sem pénzpánik.

Hetedszer. Mihelyt az általános válságok kitombolták magukat, az arany és ezüst – a termelő országokból történő friss nemesfémbeáramlástól eltekintve – megint olyan arányban oszlik el, amilyenben a különböző országok közötti egyensúly állapotában ezen országok kölcsönös kincseként létezett. Egyébként változatlan körülmények között mindegyik országban a kincs viszonylagos nagyságát ennek az országnak a világpiacon betöltött szerepe határozza meg. Abból az országból, amely a normálisnál nagyobb résszel rendelkezett, kiáramlik és egy másikba beáramlik; e be- és kiáramló mozgások csupán helyreállítják az eredeti elosztást a különböző nemzeti kincsek között. Ezt az újbóli elosztást azonban különböző körülmények hatása közvetíti, amelyeket a váltóárfolyamok tárgyalásánál említünk majd meg. Mihelyt a normális megoszlás helyreáll – ezen a ponton túl –, először növekedés következik be, majd ismét kiáramlás. {Ez az utolsó mondat magától értetődően csak Angliára mint a világ pénzpiacának központjára érvényes. – *F. E.*}

Nyolcadszor. A fémkiáramlás többnyire tünete a külkereskedelmi helyzet megváltozásának, s ez a változás viszont annak az előjele, hogy a viszonyok ismét válságot érlelnek.[15]

[15] Newmarch szerint a külföldre irányuló aranykiáramlás háromféle okból eredhet, éspedig: 1. tisztán kereskedelmi okokból, vagyis, ha a behozatal nagyobb volt a kivitelnél, mint

Kilencedszer. A fizetési mérleg kedvező lehet Ázsiára és kedvezőtlen Európára és Amerikára nézve.[16]

Nemesfémbehozatal főleg két időszakban történik. Egyrészt az első fázisban, a válságot követő és a termelés korlátozását kifejező alacsony kamatláb idején: azután meg a második fázisban, amikor a kamatláb emelkedik, de közepes színvonalát még nem érte el. Ez az a fázis, amelyben a visszaáramlások könnyen mennek végbe, a kereskedelmi hitel nagy, s ezért a kölcsöntőke iránti kereslet nem nő arányosan a termelés bővülésével. Mindkét fázisban, melyekben viszonylag bőven van kölcsöntőke, annak a tőkének, mely arany és ezüst formájában létezik – tehát olyan formában, amelyben egyelőre csak kölcsöntőkeként funkcionálhat – a fölös beáramlása szükségképpen jelentékeny hatást gyakorol a kamatlábra és ezzel az egész üzlet tónusára.

Másrészt: Nemesfém kiáramlása, huzamos, nagyméretű kivitele következik be, mihelyt a beérkezések már nem folyamatosak, a piacok túltelítettek és a virágzás látszatát már csak a hitel tartja fenn; mihelyt tehát a kölcsöntőke iránti kereslet már erősen megnőtt, s ezért a kamatláb legalább a közepes színvonalát elérte már. Ilyen körülmények között, amelyek éppen a nemesfémkiáramlásban tükröződnek vissza, jelentékenyen fokozódik a hatása annak, hogy huzamosan elvonnak tőkét olyan formában, amelyben közvetlenül mint kölcsönadható pénztőke létezik. Ez szükségképpen közvetlen hatással van a kamatlábra. A kamatláb emelkedése azonban ahelyett, hogy korlátozná a hitelüzleteket, bővíti őket és összes segédeszközeik túlfeszítéséhez vezet. Ezért ez a periódus az összeomlás előfutára.

Newmarchot megkérdezik (B. A. 1857): 1520. „A forgalomban levő váltók összege tehát a kamatlábbal együtt emelkedik? – Úgy látszik, igen." – 1522. „Nyugodt, normális időkben a csere valódi eszköze a

---

1836 és 1844 között, majd 1847-ben ismét, főleg a nagy gabonabehozatal következtében; 2. hogy biztosítsák a külföldi angol tőkebefektetésekhez, pl. 1857-ben indiai vasutakhoz szükséges eszközöket; 3. hogy külföldön véglegesen elköltsék, mint 1853-ban és 1854-ben háborús célokra Keleten.

[16] 1918. Newmarch. „Ha Indiát és Kínát egybekapcsolja, ha számításba veszi az India és Ausztrália közötti ugyleteket, valamint a Kína és az Egyesult Államok közötti még fontosabb ugyleteket, márpedig ebben az esetben az uzlet háromoldalú s a kiegyenlítés a mi kozvetítésunkkel történik . . . akkor helytálló az, hogy a kereskedelmi mérleg nemcsak Angliára nézve, hanem Franciaországra és az Egyesult Államokra nézve is kedvezőtlen volt." – (B. A. 1857.)

főkönyv; de ha nehézségek támadnak, ha például olyan körülmények között, amilyenekről beszéltem, a bank leszámítolási rátája emelkedik ... akkor az üzletek teljesen maguktól váltók intézvényezésében oldódnak fel; ezek a váltók nemcsak arra alkalmasabbak, hogy a megkötött üzlet törvényes bizonyságául szolgáljanak, hanem arra is jobban megfelelnek, hogy további bevásárlásokat eszközöljenek velük, s mindenekelőtt felhasználhatók mint hiteleszközök tőke felvételére." – Ehhez még hozzájárul, hogy mihelyt valamelyest fenyegető körülmények folytán a bank felemeli leszámítolási rátáját – amivel egyúttal adva van annak a valószínűsége, hogy a bank az általa leszámítolásra kerülő váltók lejárati idejét korlátozni fogja –, általánossá válik a félelem, hogy ez fokozódni fog. Mindenki, és elsősorban a váltónyargalók serege, arra törekszik tehát, hogy leszámítolja a jövőt és az adott pillanatban a lehető legtöbb hiteleszközzel rendelkezzék. Az imént említett okok tehát oda vezetnek, hogy a behozott vagy kivitt nemesfém puszta mennyisége nem mint olyan hat, hanem először is a nemesfém azon specifikus jellegzetessége révén hat, hogy pénzformában levő tőke és másodszor mint a megterhelt mérleg serpenyőjébe dobott pehely, amely elegendő ahhoz, hogy az ingadozó mérleget végképp az egyik oldalra billentse; azért hat, mert olyan körülmények között jelentkezik, amikor bármilyen ebbe vagy abba az irányba való kilengés eldönti a dolgot. Ezen okok nélkül teljességgel érthetetlen volna, hogy mondjuk 5–8 millió £ arany kiáramlása, s az eddigi tapasztalat szerint ez a határ, hogyan gyakorolhat valamelyest jelentős hatást; ez a kevéssel több vagy kevesebb tőke, ami még az Angliában átlagosan forgalomban levő 70 millió £ aranyhoz képest is jelentéktelennek tűnik, olyan méretű termeléshez viszonyítva, mint az angol, valóban elenyésző nagyság.[17] De éppen a hitel- és bankrendszer fejlődése egyrészt arra ösztökél, hogy minden pénztőkét a termelés szolgálatába állítsanak (vagy, ami ugyanoda lyukad ki, minden pénzjövedelmet tőkévé változtassanak), másrészt a ciklus bizonyos fázisában a fémtartalékot olyan minimumra csökkenti, hogy már nem tudja ellátni a reá háruló funkciókat – ez a kifejlett hitel- és bankrendszer idézi elő az egész organizmusnak ezt a

[17] Nézzük például Weguelin nevetséges válaszát, amikor azt mondja, hogy 5 millió arany kiáramlása azt jelenti, hogy ennyi tőkével kevesebb van, és ezzel akar megmagyarázni olyan jelenségeket, amelyek a valóságos ipari tőke összehasonlíthatatlanul nagyobb áremelkedése vagy elértéktelenedése, kitágulása és összehúzódása esetén *nem* következnek be. Másrészt éppoly nevetséges kísérlet ezeket a jelenségeket a reális tőke tömegének (a tőkét anyagi elemei szerint tekintve) kitágulásával vagy összehúzódásával kapcsolatos közvetlen tünetekként magyarázni.

túlérzékenységét. Kevésbé fejlett termelési fokokon a kincs csökkenése vagy növekedése az átlagos mértékéhez képest viszonylag közömbös dolog. Hasonlóképpen másrészt még az igen jelentékeny aranykiáramlás is viszonylag hatástalan, ha nem az ipari ciklus válságos periódusában következik be.

Az adott magyarázatnál eltekintettünk olyan esetektől, amikor a fémkiáramlás rossz termés stb. folytán következik be. Ilyen esetekben a termelés egyensúlyának nagy és hirtelen zavara, amelynek a kiáramlás kifejezése, szükségtelenné teszi hatásának további magyarázatát. Ez a hatás annál nagyobb, minél inkább olyan periódusban áll be a zavar, amikor a termelés teljes gőzzel folyik.

Eltekintettünk továbbá a fémkincsnek attól a funkciójától, hogy biztosítja a bankjegyek átválthatóságát és sarkpontja az egész hitelrendszernek. A központi bank sarkpontja a hitelrendszernek. A fémtartalék viszont sarkpontja ennek a banknak.[18] A hitelrendszer átcsapása monetárrendszerbe szükségszerű, ahogy arra már az I. könyv 3. fejezetében a fizetési eszköznél rámutattam. Hogy a fémbázis megtartása érdekében válságos pillanatban nagymértékben fel kell áldozni a reális gazdagságot, azt Tooke éppúgy elismeri, mint Loyd-Overstone. A vita csak akörül forog, hogy többet vagy kevesebbet kell-e feláldozni, s hogy az elkerülhetetlent ésszerűbben vagy kevésbé ésszerűen viseljék-e el.[19] Bizonyos, az össztermeléshez képest jelentéktelen mennyiségű fémet ismernek el a rendszer sarkpontjának. Ebből ered, eltekintve attól, hogy a válságokban milyen ijesztő módon mutatkozik meg ez a sarkpont-jellege, a csinos elméleti dualizmus. A felvilágosult közgazdaságtan, amíg ex professo [hivatásszerűen] beszél „a tőkéről", addig a legnagyobb megvetéssel tekint az aranyra és az ezüstre mint a tőke valójában legközömbösebb és leghaszontalanabb formájára. Mihelyt a banküggyel foglalkozik, mindez teljesen megváltozik, s az arany és ezüst lesz a par excellence tőke, amelynek megtartása érdekében

[18] Newmarch (B. A. 1857): 1364. „Az Angol Bank fémtartaléka valójában ... az a központi tartalék vagy központi fémkincs, amelynek alapján az ország egész üzleti élete folyik. Ez úgyszólván a sarkpont, amely körül az ország egész üzleti életének forognia kell; az ország összes többi bankjai az Angol Bankot annak a központi kincsnek vagy tartálynak tekintik, ahonnan fémpénztartalékukat megszerezhetik; s a külföldi váltóárfolyamok hatása mindig éppen ezt a kincset, ezt a tartályt éri."

[19] „Gyakorlatilag tehát mindketten, Tooke is, Loyd is, úgy kívánnak szembeszállni az arany iránti túlságos kereslettel, hogy a kamatláb emelésével és a tőkeellőlegezés csökkentésével a hiteleket már korábban megszorítják. Csakhogy Loyd illúziója terhes. sőt veszélyes" {törvényes} „korlátozásokhoz és előírásokhoz vezet." („Economist", 1847 [december 11.], 1418. old.)

fel kell áldozni a tőke és munka minden egyéb formáját. De miben különbözik az arany és ezüst a gazdagság más alakjaitól? Nem értéknagyságában, mert ezt a benne tárgyiasult munka mennyisége határozza meg. Hanem abban, hogy a gazdagság *társadalmi* jellegének önálló megtestesülése, kifejezése. {A társadalom gazdagsága csupán mint egyesek gazdagsága létezik, akik annak magántulajdonosai. Társadalminak csak azáltal bizonyul, hogy ezek az egyesek a minőségileg különböző használati értékeket szükségleteik kielégítésére egymással kicserélik. A tőkés termelésben ezt csak a pénz segítségével tudják megtenni. Az egyes ember gazdagsága tehát csak a pénz révén valósul meg mint társadalmi gazdagság; e gazdagság társadalmi természete a pénzben, ebben a dologban testesül meg. — *F. E.*} A gazdagság e társadalmi létezése tehát úgy jelenik meg, mint valami túlvilági, mint a társadalmi gazdagság valóságos elemei mellett és azokon kívül álló dolog, tárgy, áru. Amíg a termelés zavartalan, erről megfeledkeznek. A hitel, mint a gazdagság ugyancsak társadalmi formája, kiszorítja a pénzt és bitorolja a helyét. A termelés társadalmi jellegébe vetett bizalom az, aminek következtében a termékek pénzformája mint csak tovatűnő és eszmei valami, mint puszta elképzelés jelenik meg. De mihelyt a hitel meginog — s ez a fázis a modern ipari ciklusban szükségképpen mindig bekövetkezik —, minden reális gazdagságot valóban és hirtelen pénzzé, arannyá és ezüstté kell változtatni, ami őrült követelés, de szükségszerűen fakad magából a rendszerből. S az egész arany és ezüst, amelynek ezeket az iszonyú igényeket ki kellene elégítenie, a bank pincéjében levő néhány millióra rúg.[20] Az aranykiáramlás hatásaiban tehát az a körülmény, hogy a termelés mint társadalmi termelés nincs valóban alávetve a társadalmi ellenőrzésnek, csattanósan megmutatkozik abban a formában, hogy a gazdagság társadalmi formája mint *dolog* rajta kívül létezik. Ez a vonása a tőkés rendszernek valójában közös az előző termelési rendszerekkel, amennyiben azok árukereskedelmen és magáncserén nyugszanak. De legcsattanósabban és az abszurd ellentmondás és értelmetlenség leggroteszkebb formájában csak a kapitalizmusban mutatkozik meg, mert 1. a tőkés rendszerben szűnt meg legteljesebben a közvetlen használati értékre, a termelők saját szükségletére irányuló

[20] „Ön teljesen egyetért azzal, hogy az arany iránti kereslet megváltoztatására nincs más mód, mint a kamatláb emelése?" — Chapman {az Overend, Gurney & Co. nagy váltóügynökség társtulajdonosa}: „Ez a véleményem. Ha aranykészletünk bizonyos pontig csik, legjobb, ha rögtön meghúzzuk a vészharangot és kijelentjük: hanyatlóban vagyunk, s ha valaki aranyat küld külföldre, ezt saját kockázatára kell tennie." — B. A. 1857., 5057. sz. vallomás.

termelés, itt tehát a gazdagság csak mint a termelés és forgalom összefonódásaként kifejeződő társadalmi folyamat létezik; 2. mert ahogy a hitelrendszer fejlődik, a tőkés termelés állandóan arra törekszik, hogy ezt a fémből való korlátot, a gazdagságnak és mozgásának ezt a dologi és egyben képzeletbeli korlátját megszüntesse, de mindig újra meg újra beveri a fejét ebbe a korlátba.

A válságban felvetődik az a követelés, hogy az összes váltókat, értékpapírokat, árukat egyszerre, egyidejűleg bankpénzre, ezt az egész bankpénzt viszont aranyra válthassák be.

II. A váltóárfolyam

{Ismeretes, hogy a pénzfémek nemzetközi mozgásának barométere a váltóárfolyam. Ha Anglia többet köteles fizetni Németországnak, mint Németország Angliának, akkor Londonban emelkedik a márkának sterlingben kifejezett ára, és Hamburgban, valamint Berlinben esik a sterlingnek márkában kifejezett ára. Ha Anglia fizetési kötelezettségeinek ez a Németországgal szembeni túlsúlya nem egyenlítődik ismét ki, például Németországnak túlsúlyban levő angliai vásárlásaival, akkor a Németországra szóló márkaváltók sterlingára szükségképpen addig a pontig emelkedik, amelyen túl érdemes váltók helyett fémet – aranypénzt vagy rúdaranyat – küldeni fizetésül Angliából Németországba. Ez a folyamat tipikus menete.

Ha ez a nemesfémkivitel nagyméretűvé válik és hosszabb ideig tart, megtámadja az angol banktartalékot, és az angol pénzpiac, elsősorban az Angol Bank, kénytelen védelmi rendszabályokhoz nyúlni. Mint láttuk, ez lényegében abból áll, hogy a kamatlábat felemelik. Jelentékeny aranykiáramlás esetén a pénzpiac helyzete rendszerint nehéz, azaz a pénzformában levő kölcsöntőke iránti kereslet jelentékenyen meghaladja a kínálatot, s a magasabb kamatláb ebből önmagától adódik; az Angol Bank által megszabott leszámítolási ráta megfelel ennek a helyzetnek és érvényesül a piacon. De olyan esetek is előfordulnak, hogy a fémkiáramlás nem a szokásos üzleti kombinációkból ered, hanem másból (pl. kölcsönöket nyújtanak idegen államoknak, tőkét fektetnek be külföldön stb.), amikor a londoni pénzpiac mint olyan semmiképpen nem tesz indokolttá jelentős kamatrátaemelést; az Angol Banknak ekkor nagy „nyílt piaci" kölcsönökkel előbb, ahogy ezt kifejezik, „ritkává kell tennie a pénzt", hogy így mesterségesen olyan helyzetet teremtsen, amely jogossá

vagy szükségessé teszi a kamatemelést; olyan manőver ez, amely évről évre nehezebbé válik. – *F. E.*}

Hogy miként hat mármost ez a kamatrátaemelés a váltóárfolyamokra, mutatják a banktörvényhozással foglalkozó 1857. évi alsóházi bizottság (idézve mint B. A. vagy B. C. 1857) előtt tett következő vallomások.

John Stuart Mill: 2176. „Ha az üzlet nehézzé vált ... az értékpapírok ára jelentékenyen esik ... külföldiek itt Angliában vasúti részvényeket vásároltatnak, vagy külföldi vasúti részvények angol tulajdonosai eladják részvényeiket külföldön ... ennek erejéig kiküszöbölődik az arany átvitele." – 2182. „A bankárok és értékpapírokkal kereskedők egy nagy és gazdag osztálya, amelynek révén a kamatláb kiegyenlítése és a kereskedelmi barométer-állás (pressure) kiegyenlítése a különböző országok között rendszerint végbemegy ... mindig olyan értékpapírokat keres megvételre, amelyek áremelkedést ígérnek... Ezek az emberek olyan országban fognak értékpapírokat vásárolni, amely aranyat küld külföldre." – 2183. „Ilyen tőkebefektetések 1847-ben jelentékeny mértékben történtek, elegendően ahhoz, hogy csökkentsék az aranykiáramlást."

J. G. Hubbard, az Angol Bank volt kormányzója és 1838 óta igazgatósági tagja: 2545. „Nagy mennyiségű olyan európai értékpapír van ... amely az összes különböző pénzpiacokon forog Európában, s mihelyt ezek a papírok az egyik piacon 1 vagy 2%-kal esnek, rögtön felvásárolják őket, hogy átküldjék azokra a piacokra, ahol értékük még tartja magát." – 2565. „Nincsenek-e külföldi országoknak jelentékeny adósságaik angol kereskedőknél? — De, nagyon jelentékenyek." – 2566. „Ezeknek az adósságoknak a behajtása tehát egymagában elegendő lenne ahhoz, hogy megmagyarázza a tőke igen nagy felhalmozását Angliában? – 1847-ben pozíciónkat végül is azzal állítottuk helyre, hogy töröltük Amerikának és Oroszországnak Angliával szemben fennálló sokmilliós régi adósságát." {Anglia ezeknek az országoknak ugyanakkor szintén „sok millióval" tartozott gabonáért és nem mulasztotta el, az angol adósok csődjei révén, ezt is nagyrészt „törölni". Lásd a banktörvényekről szóló 1857. évi jelentést fentebb a 30. fejezetben, 31. [470.] old.} – 2572. „1847-ben Anglia és Pétervár között igen magas volt a váltóárfolyam. Amikor a kormány levelében felhatalmazta a bankot arra, hogy jegyeket bocsásson ki, anélkül hogy az előírt 14 milliós határt" {az aranytartalékon túl} „betartaná, azt a feltételt szabta, hogy a leszámítolási kamatlábat 8%-on kell tartani. Ebben az időpontban és ilyen leszámítolási ráta mellett hasznothajtó üzlet volt aranyat küldeni Pétervárról Londonba és megérkezése után 8%-ra kölcsönadni az eladott arany ellenében intézvényezett háromhónapos váltók lejártáig." – 2573.

„Minden aranyműveletnél sok tényezőt kell mérlegelni; számba kell venni a váltóárfolyamot és azt a kamatlábat, amelyre a pénz a váltó lejártáig" {az arany ellenében intézvényezett váltóról van szó} „befektethető."

Váltóárfolyam Ázsiával szemben

A következő részletek fontosak, először azért, mert megmutatják, hogy ha Anglia váltóárfolyama Ázsiával szemben kedvezőtlen, akkor más országoknál kell kárpótlást keresnie, amelyek Ázsiából történő behozatalukat Anglia közvetítésével fizetik meg. Másodszor pedig azért, mert Wilson úr itt ismét balga kísérletet tesz arra, hogy a nemesfémkivitelnek a váltóárfolyamokra gyakorolt hatását azonosítsa egyáltalában a tőkekivitelnek ezekre az árfolyamokra tett hatásával; mindkettőnél olyan esetről van szó, amikor a kivitel nem fizetési vagy vásárlóeszközként, hanem tőkebefektetés céljából történik. Először is magától értetődő, hogy ha ennyi meg ennyi millió £-et akár nemesfémben, akár vassínekben Indiába küldenek, hogy ott vasutakba fektessék be, ez a kettő csak két különböző forma arra, hogy egyazon tőkeösszeget egyik országból egy másikba vigyék át; mégpedig olyan átvitel ez, amely nem kerül bele a közönséges kereskedelmi üzletek elszámolásába, s amelyért az exportáló ország nem vár más visszatérítést, mint azt, hogy később évi jövedelemben részesül e vasutak bevételéből. Ha ez a kivitel nemesfém formájában történik, akkor, minthogy a nemesfém mint olyan közvetlenül kölcsönadható pénztőke és az egész pénzrendszer bázisa, ezért e kivitel, bár nem szükségképpen minden esetben, de a korábban kifejtett körülmények között, közvetlenül hatással lesz az e nemesfémet exportáló ország pénzpiacára és ezzel az ottani kamatlábra. Ugyancsak közvetlenül hat a váltóárfolyamra is. Nemesfémet ugyanis csak azért küldenek, mert és amennyiben a londoni pénzpiacon kínált – például Indiára szóló – váltók e különleges pénzküldés lebonyolítására nem elegendők. Az Indiára szóló váltók kereslete tehát meghaladja kínálatukat, s így árfolyamuk Angliára nézve pillanatnyilag kedvezőtlenné válik, nem azért, mert Anglia Indiával szemben eladósodott, hanem mert rendkívüli összegeket kell Indiába küldenie. Hosszabb időt tekintve az ilyen Indiába irányuló nemesfémküldés szükségképpen arra vezet, hogy megnöveli az angol áruk iránti indiai keresletet, mert közvetve növeli India fogyasztóképességét európai árukban. Ha viszont a tőkét sínek stb. formájában küldik ki, ez a váltóárfolyamot egyáltalán nem befolyásolhatja, mert Indiának nem kell érte

semmit sem visszafizetnie. Éppen ezért a pénzpiacra sem kell befolyást gyakorolnia. Wilson azzal az állítással igyekszik ilyen befolyást bizonyítani, hogy az ilyen rendkívüli kiadás rendkívüli keresletet támaszt pénzhitel iránt s ezáltal hat a kamatlábra. Ez előfordulhat, de teljesen helytelen azt állítani, hogy minden körülmények között meg kell történnie. Bárhová küldik a síneket és bárhol rakják is le őket, akár angol, akár indiai földön, nem jelentenek mást, mint az angol termelés bizonyos bővülését bizonyos szférában. Azt állítani, hogy a termelés bővülése, akár igen tág határok között is, a kamatláb felhajtása nélkül lehetetlen, ez ostobaság. A pénzhitelnyújtás, vagyis a hitelműveleteket igénylő üzletek száma esetleg növekedhet; de az ilyen műveletek száma változatlan adott kamatláb mellett is növekedhet. Angliában a vasúti láz idején a negyvenes években valóban így történt. A kamatláb nem emelkedett. Az pedig nyilvánvaló, hogy amennyiben valóságos tőkéről, azaz itt árukról van szó, a pénzpiacra gyakorolt hatás teljesen ugyanaz, akár külföldi rendeltetésűek ezek az áruk, akár belső használatra szolgálnak. Csak akkor lehetne különbséget tenni, ha Anglia külföldi tőkebefektetései csökkentenék kereskedelmi kivitelét – azt a kivitelt, amelyért fizetni kell, amely tehát visszaáramlást idéz elő –, vagy amennyiben ezek a tőkebefektetések egyáltalában már a hitel túlfeszítésének és a kezdődő szédelgő műveleteknek a tünetei lennének.

A következőkben Wilson kérdez és Newmarch felel. [B. A. 1857.]

1786. „A kelet-ázsiai ezüstkereslettel kapcsolatban Ön az előbb azt mondotta, hogy véleménye szerint az Indiával szembeni váltóárfolyamok Angliának kedveznek, noha állandóan jelentékeny nemesfémkincset küldünk Kelet-Ázsiába; meg tudja ezt indokolni? – Természetesen... Az Egyesült Királyság Indiába irányuló kivitelének valóságos értéke 1851-ben, úgy vélem, 7 420 000 £-re rúgott. Ehhez hozzáadandó az India House* váltóinak, vagyis azoknak a bevételeknek az összege, amelyeket a Kelet-Indiai Társaság saját kiadásainak fedezésére Indiából húz. A szóban forgó évben ezek a váltók 3 200 000 £-et tettek ki; úgyhogy az Egyesült Királyság Indiába irányuló összkivitele 10 620 000 £-re rúgott. 1855-ben ... az árukivitel valóságos értéke 10 350 000 £-re emelkedett; az India House váltói 3 700 000 £-et tettek ki; az összkivitel tehát 14 050 000 £ volt. Az Indiából Angliába 1851-ben behozott áruk valóságos értékét, azt hiszem, nem tudjuk megállapítani; de meg tudjuk állapítani ezt az értéket 1854-re és 1855-re vonatkozóan. 1855-ben az Indiából Angliába irányuló árubehozatal valóságos összértéke 12 670 000 £ volt, s ha ezt az összeget a 14 050 000 £-gel összehasonlítjuk, a két ország

közötti közvetlen kereskedelemből Angliára nézve kedvező egyenleg adódik, 1 380 000 £."

Erre Wilson megjegyzi, hogy a váltóárfolyamokat a közvetett kereskedelem is érinti. Így például az Indiából Ausztráliába és Észak-Amerikába irányuló kivitelt Londonra szóló váltókkal fedezik, s ezért ez a kivitel ugyanúgy hat a váltóárfolyamra, mint ha az áruk Indiából közvetlenül Angliába kerülnének. Továbbá, ha Indiát és Kínát együtt vesszük számításba, akkor az egyenleg Angliára nézve kedvezőtlen, minthogy Kina ópium fejében állandóan jelentékeny összegeket fizet Indiának, Angliának pedig fizetéseket kell teljesítenie Kínával szemben, s az összegek ezen a kerülő úton Indiába vándorolnak. (1787., 1788.)

1791. Wilson most megkérdezi, hogy a váltóárfolyamokra gyakorolt hatás nem ugyanaz-e, függetlenül attól, hogy a tőke „vassínek és mozdonyok formájában, vagy pedig fémpénz formájában megy ki". Newmarch erre egészen helyesen azt feleli, hogy az a 12 millió £, amelyet az utóbbi években vasútépítésre Indiába küldtek, egy évjáradék megszerzésére szolgált, amelyet India szabályos időközökben fizetni tartozik Angliának. „Ami a nemesfémpiacra gyakorolt közvetlen hatást illeti, ilyen hatással a 12 millió £ befektetése csak annyiban járhat, amennyiben nemesfémet kellett kiküldeni pénzben történő valóságos befektetés céljára."

1797. {Weguelin kérdez:} „Ha ezért a vasért" (a sínekért) „nem következik be semmi visszaáramlás, hogyan mondhatjuk azt, hogy hatással van a váltóárfolyamra? – Nem hiszem, hogy a kiadásnak az a része, amelyet áruk formájában küldenek ki, a váltóárfolyam állását befolyásolná... a váltóárfolyam állását két ország között, mondhatni kizárólag, a kötelezvényeknek vagy váltóknak az a mennyisége befolyásolja, amelyet az egyik országban kínálnak eladásra a másik országban ennek ellenében felkínált mennyiséghez képest; ez a váltóárfolyam ésszerű elmélete. Ami a 12 millió átutalását illeti, ezt a 12 milliót először is itt jegyezték; ha az üzlet olyan lett volna, hogy ezt az egész 12 milliót Kalkuttában, Bombayben és Madrasban fémpénzben kellett volna letenni ... akkor ez a hirtelen kereslet erős hatással lett volna az ezüst árára és a váltóárfolyamra, éppúgy, mint ha a Kelet-Indiai Társaság holnap bejelentené, hogy váltói összegét 3-ról 12 millióra emeli. De e 12 millió felét ... Angliában költik el áruk ... vassínek, fa és más anyagok vásárlására ... angol tőkét adnak ki magában Angliában bizonyos árufajtára, amelyet Indiába küldenek, s ezzel vége a dolognak." – 1798. {Weguelin:} „De ezeknek a vasúthoz szükséges vas- és faáruknak a termelése bizonyos külföldi áruk nagy fogyasztását idézi elő, s ez mégis befolyással lehet a váltóárfolyamra? – Minden bizonnyal."

Wilson most úgy véli, hogy a vas nagyrészt munkát, az e munkáért fizetett bér pedig nagyrészt behozott árukat képvisel (1799.), majd tovább kérdez:

1801. „De egészen általánosságban szólva: Ha azokat az árukat, amelyeket e behozott áruk elfogyasztása segítségével termeltek, úgy küldjük ki, hogy nem kapunk érte viszonzást sem termékben, sem másban, vajon nem járna-e ez olyan hatással, hogy a váltóárfolyamokat ránk nézve kedvezőtlenné tenné? – Pontosan ez történt Angliában a nagy vasúti befektetések idején" {1845-ben}. „Három, négy vagy öt év folyamán 30 millió £-et költöttek Önök vasutakra, és csaknem az egészet munkabérre. Három év alatt vasutak, mozdonyok, vasúti kocsik és pályaudvarok építésénél több embert foglalkoztattak, mint az összes gyári kerületekben együttvéve. Ezek az emberek ... bérüket arra költötték, hogy teát, cukrot, szeszes italokat és más külföldi árukat vásároltak; ezeket az árukat importálni kellett; de tény, hogy e nagy kiadások ideje alatt a váltóárfolyamok Anglia és a többi ország között nem változtak lényegesen. Nem történt nemesfémkiáramlás, sőt ellenkezőleg, inkább beáramlás."

1802. Wilson kitart amellett, hogy ha Anglia és India között a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van és a váltóárfolyam parin áll, akkor a rendkívüli vas- és mozdonyküldeménynek „befolyásolnia kell az Indiával szembeni váltóárfolyamot". Newmarch nem hajlandó belátni, miért kell ennek így lennie, amíg a síneket tőkebefektetésként küldik és Indiának nem kell őket ilyen vagy amolyan formában megfizetnie; hozzáteszi: „Egyetértek azzal az elvvel, hogy egyetlen országnak sem lehet hosszú időn át kedvezőtlen váltóárfolyama mindazokkal az országokkal szemben, amelyekkel kereskedik; az egyik országgal szembeni kedvezőtlen váltóárfolyam szükségképpen kedvező árfolyamot hoz létre egy másik országgal szemben." Wilson erre a következő közhellyel áll elő: 1803. „Vajon nem ugyanaz marad-e a tőkeátvitel, akár ilyen, akár amolyan formában küldik a tőkét? – Ami a fizetési kötelezettséget illeti, igen." – 1804. „Akár nemesfémet küldenek tehát ki, akár árukat, az indiai vasútépítés hatása az itteni tőkepiacra ugyanaz volna s a tőke értékét éppúgy emelné, mint ha az egészet nemesfémben küldték volna ki?"

Ha a vasárak nem emelkedtek, ez mindenesetre azt bizonyította, hogy a sínekben rejlő „tőke" „értéke" nem növekedett. Amiről itt szó van, az a pénztőke értéke, a kamatláb. Wilson szeretné a pénztőkét azonosítani a tőkével egyáltalában. Az egyszerű tény mindenekelőtt az, hogy Angliában 12 milliót jegyeztek indiai vasutakra. Ez olyan dolog, aminek közvetlenül semmi köze sincs a váltóárfolyamokhoz, s a 12 millió rendeltetése ugyancsak

közömbös a pénzpiac szempontjából. Ha a pénzpiac kedvező helyzetben van, akkor ennek egyáltalában nem kell semmi hatással járnia, ahogy az 1844. és 1845. évi angol vasúti jegyzések szintén érintetlenül hagyták a pénzpiacot. Ha a pénzpiacon némileg már szorult a helyzet, akkor a jegyzés hatást gyakorolhat ugyan a kamatlábra, de csak az emelés irányában, márpedig ennek Wilson elmélete szerint a váltóárfolyamokat Angliára nézve kedvezően kellene befolyásolnia, azaz fékeznie kellene a nemesfémkivitelre – ha nem Indiába, akkor más országokba – irányuló tendenciát. Wilson úr egyik kérdésről átugrik a másikra. Az 1802. sz. kérdésnél azt állítja, hogy a tőkekivitelnek a váltóárfolyamokat kell befolyásolnia; az 1804. sz. kérdésnél, hogy a „tőke értékét", ami két igen különböző dolog. A kamatláb hatással lehet a váltóárfolyamokra és a váltóárfolyamok hatással lehetnek a kamatlábra, de változó árfolyamok mellett a kamatláb állandó maradhat, változó kamatláb mellett pedig az árfolyamok lehetnek állandóak. Wilsonnak nem megy a fejébe, hogy amikor tőkét küldenek külföldre, maga a forma, amelyben kiküldik, a hatás szempontjából ilyen különbséget okoz, vagyis hogy a tőke formakülönbsége ennyire fontos, mégpedig éppen a pénzformája, ami teljesen ellentmond a közgazdasági felvilágosodásnak. Newmarch válasza Wilsonnak annyiban egyoldalú, hogy egyáltalán nem figyelmezteti arra, hogy hirtelenül és ok nélkül a váltóárfolyamról a kamatlábra ugrott át. Newmarch erre az 1804-es számú kérdésre bizonytalanul és ingadozva felel: „Kétségtelen, ha 12 milliót kell felhajtani, akkor az általános kamatláb szempontjából lényegtelen, hogy ezt a 12 milliót nemesfémben vagy anyagokban küldik-e ki. Mégis azt hiszem" (ez a mégis szép átmenet ahhoz, hogy most pontosan az ellenkezőjét mondja), „hogy ez nem teljesen lényegtelen" (lényegtelen, de mégsem lényegtelen), „mert az egyik esetben a 6 millió £ azonnal visszaáramlana; a másik esetben nem áramlana vissza oly gyorsan. Ezért némi" (micsoda határozottság!) „különbséget jelentene, hogy a 6 milliót itt az országban költik-e el, vagy teljes egészében kiküldik." Mit jelentsen az, hogy a 6 millió azonnal visszaáramlana? Amennyiben a 6 millió £-et Angliában költötték el, annyiben ez sínekben, mozdonyokban stb. létezik, amelyeket Indiába küldenek, ahonnan nem térnek vissza, s értékük csak amortizáció révén, tehát igen lassan térül meg, míg a 6 millió nemesfém talán igen gyorsan visszaáramlik in natura [természetes alakjában]. Amennyiben a 6 milliót munkabérre költötték, annyiban megették; de az a pénz, amelyben előlegezték, továbbra is az országon belül forog vagy tartalékot képez. Ugyanez áll a síntermelők profitjára és a 6 millió ama részére, amely állandó tőkéjüket pótolja. A visszaáramlásról szóló kétértelmű frázist Newmarch csak azért használja tehát,

hogy ne kelljen egyenesen kimondania: a pénz az országban maradt, s amennyiben mint kölcsönözhető pénztőke funkcionál, a különbség a pénzpiac szempontjából csak annyi (eltekintve attól, hogy a forgalom esetleg több fémpénzt nyelt el), hogy nem *B*, hanem *A* számlájára költik el. Az effajta befektetés, amikor a tőkét árukban, nem nemesfémben viszik át idegen országokba, csak annyiban lehet hatással a váltóárfolyamokra (éspedig nem azzal az országgal szembeni váltóárfolyamra, ahol befektetik), amennyiben e kivitt áruk termelése más külföldi áruk behozatalát teszi szükségessé. Ennek a termelésnek ekkor nem az a rendeltetése, hogy ezt a külön behozatalt ellensúlyozza. De ugyanez történik minden hitelre való kivitelnél, akár tőkebefektetésről, akár közönséges kereskedelmi célokat szolgáló kivitelről legyen is szó. Ezenkívül ez a külön behozatal visszahatásképpen külön keresletet is támaszthat angol áruk iránt, például a gyarmatok vagy az Egyesült Államok részéről.

Korábban [1786. sz.] Newmarch azt mondotta, hogy a Kelet-Indiai Társaság váltói következtében Anglia többet visz ki Indiába, mint amennyit onnan behoz. Sir Charles Wood e pontra vonatkozóan keresztkérdéseket tesz fel neki. Az Indiába irányuló angol kivitel valójában azért haladja meg az onnan származó behozatalt, mert van olyan behozatal Indiából, amelyért Anglia nem fizet semmi egyenértéket: a Kelet-Indiai Társaság (most a kelet-indiai kormány) váltói ugyanis Indiától beszedett adóra oldódnak fel. Például 1855-ben: Anglia behozatala Indiából 12 670 000 £; Anglia kivitele Indiába 10 350 000 £; az India javára mutatkozó egyenleg 2 250 000 £. „Ha ezzel kimerülne a dolog, akkor ezt a 2 250 000 £-et valamilyen formában át kellene utalni Indiába. De akkor jönnek az India House követelései. Az India House közhírré teszi, hogy a különböző indiai elnökségekre* váltókat bocsáthat ki 3 250 000 £ erejéig." {Ezt az összeget szedték be a Kelet-Indiai Társaság londoni költségei és a részvényeseknek fizetendő osztalékok fejében.} „S ez nemcsak a kereskedelem útján keletkezett 2 250 000 £ egyenleget egyenliti ki, hanem még egymilliónyi többletet is eredményez." (1917.)

1922. (Wood:) „Az India House e váltóinak tehát nem az a hatásuk, hogy az Indiába irányuló kivitelt növelik, hanem hogy azt pro tanto [megfelelő arányban] csökkentik?" {Azaz csökkentik annak a szükségességét, hogy az Indiából származó behozatalt oda irányuló ugyanilyen összegű kivitellel fedezzék.} Newmarch úr ezt azzal magyarázza, hogy az angolok ezért a 3 700 000 £-ért „jó kormányzatot" visznek be Indiába. (1925.) Wood, aki mint az indiai ügyek minisztere igen jól ismerte az angolok

által bevitt „jó kormányzatot", helyesen és gúnyosan ezt mondja, 1926: „Akkor hát az a kivitel, amelyet, mint Ön mondja, az India House váltói idéznek elő, nem áruk, hanem jó kormányzat kivitele." Minthogy Anglia „ily módon" sokat exportál „jó kormányzat" és külföldi tőkebefektetések formájában – tehát olyan behozatalra tesz szert, amely a közönséges üzlettől teljesen független, adóra részint az exportált „jó kormányzatért", részint mint a gyarmatokon és másutt befektetett tőkéből származó jövedelemre, olyan adóra, amelyért nem kell egyenértéket fizetnie –, ezért világos, hogy a váltóárfolyamokat nem befolyásolja, ha Anglia ezeket az adókat ellenexport nélkül egyszerűen feleszi; világos tehát az is, hogy a váltóárfolyamokat nem érinti, ha Anglia ezeket az adókat újra befekteti, nem Angliában, hanem – termelő vagy nem termelő módon – külföldön; ha például ezekből az adókból lőszert küld a Krímbe. Sőt, amennyiben a külföldről származó behozatal belekerül Anglia jövedelmébe – a behozatalért természetesen fizetni kell vagy adó formájában, amikor is nem szükséges egyenérték, vagy e fizetség nélküli adók ellenében történő csere útján, vagy közönséges kereskedelmi úton –, Anglia azt vagy elfogyaszthatja, vagy mint tőkét újra befektetheti. Sem az egyik, sem a másik nem érinti a váltóárfolyamokat, s a bölcs Wilson ezt nem veszi észre. Akár hazai, akár külföldi termék alkotja a jövedelem egy részét – amikor is az utóbbi eset előfeltétele csak az, hogy hazai termékeket külföldiekre cseréltek –, e jövedelem elfogyasztása, termelő vagy nem-termelő módon, mit sem változtat a váltóárfolyamokon, bár a termelés méretein változtat. Ennek alapján kell megítélni a következőket.

1934. Wood megkérdezi most, hogy a hadikészleteknek a Krímbe küldése hogyan befolyásolhatná a Törökországgal szembeni váltóárfolyamot. Newmarch így felel: „Nem látom be, hogy pusztán a hadikészletek elküldésének miért kellene a váltóárfolyamot befolyásolnia, de nemesfém elküldése kétségkívül érintené a váltóárfolyamot." Itt tehát megkülönbözteti a pénzformában levő tőkét az egyéb tőkétől. Most azonban Wilson ezt kérdezi:

1935. „Ha Önök valamely árucikkből nagy méretekben exportálnak, s ennek ellenében nem történik megfelelő import" (Wilson úr elfelejti, hogy Angliára vonatkozóan igen jelentékeny import történik, amely ellenében soha nem történt megfelelő export, kivéve a „jó kormányzat" vagy már régebben, befektetés céljából exportált tőke formájában; mindenesetre ez nem olyan import, amely belekerül a szabályos kereskedelmi mozgásba. De ezt az importot megint kicserélik, például amerikai termékre, s hogy az amerikai terméket megfelelő import nélkül exportálják, ez mit

sem változtat azon, hogy ennek az importnak az értéke elfogyasztható külföldre való egyenértékű kiáramlás nélkül; ellenexport nélkül kapták, s ezért el is használhatják anélkül, hogy a kereskedelmi mérlegbe belekerülne}, „akkor nem fizetik ki azt a külföldi adósságot, amelyet a behozatal folytán csináltak." {De ha ezt a behozatalt már előre megfizették, például a külföldön nyújtott hiteliel, akkor ezáltal semmiféle adósságot nem csinálnak, s a kérdésnek semmi köze sincs a nemzetközi mérleghez; a kérdés abban oldódik fel, hogy a kiadások termelőek-e vagy nem-termelőek, miközben egyre megy, hogy az így elhasznált termékek belföldi vagy külföldi termékek-e.} „S ezért ezzel az ügylettel Önök szükségképpen hatást gyakorolnak a váltóárfolyamokra, azáltal hogy a külföldi adósságot nem fizetik ki, mert exportjuknak nincs megfelelő importja. – Ez érvényes általában különböző országokra."

Wilson szónoklata oda lyukad ki, hogy minden megfelelő import nélküli export egyúttal megfelelő export nélküli import; mert az exportált cikk termelésébe külföldi, tehát importált áruk kerülnek bele. Feltételezi, hogy minden ilyen export meg nem fizetett importon – tehát külföldi adósságon – alapul, vagy ilyet teremt. Ez még akkor is helytelen, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a két körülményt, hogy 1. Angliának van ingyen importja, amelyért nem fizet semmi egyenértéket; ilyen például indiai importjának egy része. Ezeket az árukat kicserélheti amerikai importcikkekre, s az utóbbiakat exportálhatja ellenimport nélkül; mindenesetre, ami az értéket illeti, csak olyasmit exportált, ami neki semmibe nem került. És 2. lehetséges, hogy Anglia már kifizette azt az importot, például amerikait, amely pótlólagos tőkét képez; ha ezt nem-termelő módon, pl. hadianyag formájában fogyasztja el, akkor ez nem képez adósságot Amerikával szemben és nem befolyásolja az Amerikával szembeni váltóárfolyamot. Newmarch az 1934. és 1935. sz. kérdéseknél ellentmond magának, és erre Wood figyelmezteti, 1938. „Ha az általunk visszaáramlás nélkül kivitt cikkek" {hadikiadások} „előállításához felhasznált áruk semmilyen része sem származik abból az országból, ahová ezeket a cikkeket kiküldjük, hogyan befolyásolja ez a szóban forgó országgal szembeni váltóárfolyamot? Tegyük fel, hogy a Törökországgal való kereskedelem a szokott egyensúlyi állapotban van; hogyan befolyásolja az Anglia és Törökország közötti váltóárfolyamot a Krímbe irányuló hadianyagkivitel?" – Newmarch itt elveszti higgadtságát, elfelejti, hogy ugyanerre az egyszerű kérdésre 1934. sz. alatt már helyes feleletet adott és kijelenti: „Úgy látom, a gyakorlati kérdést kimerítettük és most a metafizikai vita igen magas régiójába kerülünk."

{Wilson még másképpen is megfogalmazza azt az állítását, hogy a váltóárfolyamot befolyásolja az egyik országból a másikba történő bármilyen tőkeátvitel, akár nemesfém, akár áruk formájában történjék is ez. Wilson természetesen tudja, hogy a váltóárfolyamra befolyással van a kamatláb, sajátlag az abban a két országban érvényes kamatráták viszonya, amely országok egymással szembeni váltóárfolyamát vizsgáljuk. Ha mármost bizonyítani tudja, hogy egyáltalában a tőkének, tehát mindenekelőtt a különféle áruknak – beleértve a nemesfémeket – a többlete más körülmények mellett szintén hatással van a kamatlábra, már egy lépéssel közelebb jut céljához; ez esetben e tőke jelentékeny részének egy másik országba történő átvitele szükségképpen mindkét országban megváltoztatja a kamatlábat, mégpedig ellenkező irányban, s ezzel másodsorban a két ország közötti váltóárfolyamot is megváltoztatja. – *F. E.* }

Az „Economist"-ban, amelyet akkor ő szerkesztett, Wilson ezt mondja (1847 [május 22.], 475. old.):

„Világos, hogy egy ilyen tőketöbblet, amelyet mindenféle nagy készletek – beleértve a nemesfémeket – jeleznek, szükségképpen nemcsak egyáltalában az áruk alacsony árára, hanem a tőke használatáért fizetett alacsonyabb kamatlábra is vezet (1). Ha olyan árukészletünk van kéznél, amely az ország számára két elkövetkező évre elegendő, akkor ezen áruk fölött sokkal alacsonyabb ráta fejében lehet egy adott periódusra szóló rendelkezést szerezni, mint ha a készlet alig két hónapra elegendő (2). Minden pénzkölcsön, bármilyen formában nyújtják, csupán áruk fölötti rendelkezés átruházása egyik emberről a másikra. Ha tehát fölös mennyiségben van áru, akkor a pénzkamat szükségképpen alacsony, ha pedig kevés, akkor szükségképpen magas (3). Ha bőségesebben kínálnak árukat, akkor növekszik az eladók száma a vevőkéhez képest, s abban a mértékben, ahogy az áruk mennyisége a közvetlen fogyasztás szükségleteit meghaladja, kell mind nagyobb részüket későbbi fogyasztásra elraktározni. Ilyen körülmények között az áru birtokosa jutányosabb feltételekkel fog eladni jövőbeni fizetésre vagy hitelre, mint ha biztos lenne abban, hogy egész készlete néhány hét alatt elkel (4)."

Az 1. tétellel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy erős nemesfém-*beáramlás* végbemehet a termelés *korlátozásával* egyidejűleg, ahogy a válság utáni időben ez mindig így van. A következő fázisban előfordulhat, hogy nemesfém áramlik be olyan országokból, amelyek főleg nemesfémet termelnek; a többi áru behozatalát ebben a periódusban a kivitel rendszerint kiegyenlíti. E két fázisban a kamatláb alacsony és csak lassan emelkedik; hogy miért, azt láttuk. Ez az alacsony kamatláb mindenütt megmagyaráz-

ható volt bármilyen „mindenféle nagy készletek" bármilyen hatása nélkül. S hogyan következne be ilyen hatás? A gyapot alacsony ára pl. magas profitot tesz lehetővé a fonógyáros stb. számára. Miért alacsony hát a kamatláb? Bizonyára nem azért, mert a profit, amelyre a kölcsönvett tőkével szert lehet tenni, magas. Hanem egyes-egyedül azért, mert a fennálló körülmények között a kölcsöntőke iránti kereslet nem nő arányosan ezzel a profittal; a kölcsöntőke mozgása tehát eltér az ipari tőke mozgásától. Az „Economist" éppen az ellenkezőjét akarja bebizonyítani: ti. azt, hogy ez a mozgás azonos az ipari tőke mozgásával.

A 2. tétel – ha a két évre előre elegendő készlet képtelen előfeltevését odáig enyhítjük, hogy némi értelmet kapjon – az árupiac túltelítettségét feltételezi. Ez az árak süllyedését okozná. Kevesebbet kellene fizetni egy bála gyapotért. Ebből semmiképpen nem következik, hogy a bála gyapot megvásárlásához szükséges pénzt olcsóbban lehetne felvenni. Ez a pénzpiac állásától függ. Ha olcsóbban lehet pénzt felvenni, akkor ez csak azért van, mert a kereskedelmi hitel olyan helyzetben van, hogy a szokásosnál kisebb mértékben kénytelen a bankhitelt igénybe venni. Az áruk, amelyek a piacot túltelítik, létfenntartási eszközök vagy termelési eszközök. Mind az egyik, mind a másik alacsony ára emeli az ipari tőkés profitját. Miért nyomná tehát le az alacsony ár a kamatot, hacsak nem azért, mert az ipari tőke bősége és a pénzhitel iránti kereslet között nem azonosság, hanem ellentét áll fenn? A körülmények olyanok, hogy a kereskedő és a gyáros könnyebben hitelezhet egymásnak; minthogy a kereskedelmi hitel szerzése így könnyebbé vált, mind a gyáros, mind a kereskedő kevésbé szorul rá bankhitelre; ezért a kamatláb alacsony lehet. Ennek az alacsony kamatlábnak semmi köze sincs a nemesfémbeáramláshoz, bár a kettő jelentkezhet egymás mellett, s ugyanazok az okok, amelyek a behozatali cikkek alacsonyabb árát idézik elő, nemesfémbehozatali többletet is előidézhetnek. Ha a behozatali piac valóban túltelített volna, akkor ez a behozatali cikkek iránti kereslet csökkenését bizonyítaná, amelyet alacsony árak mellett nem lehetne másképp megmagyarázni, mint a hazai ipari termelés korlátozásának következményeként; ez azonban alacsony árakon történő túl nagy behozatal mellett megintcsak megmagyarázhatatlan volna. Csupa képtelenség, mellyel Wilson azt akarja bebizonyítani, hogy az árak esése = a kamat esésével. Lehetséges, hogy a kettő egyidejűleg egymás mellett fordul elő. De akkor nem az ipari tőke és a kölcsönözhető pénztőke mozgási irányának azonosságát, hanem ellentétét fejezi ki.

A 3. tétel azt állítja, hogy a pénzkamat alacsony, ha fölös mennyiségben van áru; de hogy ennek miért kell így lennie, az ebből a további fejtegetés-

ből sem derül ki. Ha az áruk olcsók, akkor egy bizonyos mennyiség megvásárlásához mondjuk 1000 £-re van szükségem, nem pedig 2000-re, mint azelőtt. De talán most is 2000 £-et fektetek be, s kétszer annyi árut vásárolok érte, mint azelőtt, kibővítem üzletemet azáltal, hogy ugyanakkora tőkét előlegezek, amelyet talán kölcsön kell vennem. Most, éppúgy mint azelőtt, 2000 £-ért vásárolok. A pénzpiacon mutatkozó keresletem tehát ugyanakkora marad, noha az árupiacon megnyilvánuló keresletem az áruárak süllyedésével emelkedik. De ha az utóbbi kereslet esik, vagyis ha a termelés az árnárak süllyedésével nem bővül, ami az „Economist" valamennyi törvényének ellentmondana, akkor a kölcsönözhető pénztőke iránti kereslet csökkenne, noha a profit növekedne; ez a növekvő profit azonban kölcsöntőke iránti keresletet teremtene. Az áruárak alacsonysága egyébként három okból eredhet. Először, a kereslet hiányából. Ekkor a kamatláb a termelés bénultsága következtében alacsony, nem pedig azért, mert az áruk olcsók, hiszen ez az olcsóság csak a bénultság kifejezője. Vagy azért alacsony, mert a kínálat túlságosan nagy a kereslethez képest. Ez előfordulhat a piacok túltelítése stb. következtében, ami válsághoz vezet, s magának a válságnak az idején magas kamatlábbal járhat együtt; vagy előfordulhat azért, mert az áruk értéke süllyedt, tehát ugyanazt a keresletet alacsonyabb áron lehet kielégíteni. Az utóbbi esetben miért kell a kamatlábnak süllyednie? Mert a profit növekszik? Ha ez azért van így, mert kevesebb pénztőke szükséges ahhoz, hogy ugyanakkora termelőtőkére vagy árutőkére szert tegyenek, akkor ez csak azt bizonyítaná, hogy profit és kamat fordítottan arányosak. Az „Economist" általános tétele mindenképpen helytelen. Az áruk alacsony pénzára nem jár szükségképpen együtt alacsony kamatlábbal. Máskülönben a legszegényebb országokban, ahol a termékek pénzára igen alacsony, a kamatlábnak is igen alacsonynak, a leggazdagabb országokban pedig, ahol a mezőgazdasági termékek pénzára a legmagasabb, a kamatlábnak is igen magasnak kellene lennie. Általánosságban az „Economist" beismeri, hogy ha a pénz értéke esik, ez a kamatlábat egyáltalán nem befolyásolja. 100 £ most is 105 £-et hoz, mint azelőtt; s ha a 100 kevesebbet ér, akkor kevesebbet ér az 5 £ kamat is. Az eredeti összeg értékének emelkedése vagy csökkenése nem befolyásolja az arányt. Meghatározott árumennyiség, mint érték, meghatározott pénzösszeggel egyenlő. Ha értéke emelkedik, akkor nagyobb pénzösszeggel egyenlő; ha esik, kisebbel. Ha értéke = 2000, akkor 5 % = 100; ha értéke = 1000, akkor 5 % = 50. De ez mit sem változtat a kamatlábon. Az egész dolog ésszerű magva csak annyi, hogy több pénzhitelre van szükség, ha 2000 £ kell ugyanannak az árumennyiségnek a megvásárlásához, mint ha csak 1000 £. De ez itt a profit és kamat közötti fordított arányt

mutatja csupán. Mert a profit nő, ha az állandó és változó tőke elemei olcsóbbodnak, a kamat pedig esik. De megtörténhet és gyakran megtörténik az ellenkezője is. A gyapot például olcsó lehet azért, mert nincs kereslet fonal és szövet iránt; viszonylag drága lehet, mert a pamutipar nagy profitja következtében nagy a kereslet iránta. Másrészt előfordulhat, hogy a gyárosok profitja éppen azért magas, mert a gyapot ára alacsony. Hubbard táblázata bizonyítja, hogy a kamatláb és az áruk ára egymástól teljesen független mozgást végez: ugyanakkor a kamatláb mozgása pontosan alkalmazkodik a fémkincs és a váltóárfolyamok mozgásához.

„Ha tehát fölös mennyiségben van áru, akkor a pénzkamat szükségképpen alacsony", mondja az „Economist". Éppen az ellenkezője történik ennek válságok idején; az áruk fölös mennyiségben vannak, nem válthatók át pénzzé s ezért a kamatláb magas; a ciklus egy másik fázisában nagy az áruk iránti kereslet, tehát könnyű a visszaáramlás, de ugyanakkor az áruárak emelkednek s a könnyű visszaáramlás következtében alacsony a kamatláb. „Ha pedig kevés" {az áru}, „akkor szükségképpen magas." A válságot követő pangás idején megint az ellenkezője történik. Az áru kevés, abszolúte, nem a keresletlhez viszonyítva; a kamatláb pedig alacsony.

A 4. tétel állítása, hogy amikor a piac túltelített, az áruk birtokosa -- ha egyáltalában lehetősége nyílik eladni – olcsóbban fogja elkótyavetyélni, mint amikor a meglevő készletek előreláthatóan gyorsan kimerülnek, meglehetősen világos. De kevésbé világos, hogy miért kell emiatt esnie a kamatlábnak.

Ha a piac túltelített a behozott áruval, akkor a kamatláb emelkedhet, mert az árutulajdonosok – hogy ne legyenek kénytelenek az árukat a piacra dobni – fokozottabb keresletet támasztanak kölcsöntőke iránt. De előfordulhat, hogy a kamatláb esik, mert a kereskedelmi hitel könnyűsége a bankhitel iránti keresletet még viszonylag alacsony szinten tartja.

Az „Economist" megemlíti, hogy 1847-ben a kamatláb felemelése és a pénzpiacra kifejtett egyéb nyomás milyen gyors hatást gyakorolt a váltóárfolyamokra. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az árfolyamok terén beállott fordulat ellenére az aranykiáramlás április végéig tovább tartott; a fordulat ezen a téren csak május elején következett be.

1847 január 1-én a bank fémkincse 15 066 691 £ volt; a kamatláb 3 $^1/_2$ %; Párizsra szóló háromhónapos váltók árfolyama 25,75; Hamburgra szólóké 13,10; Amszterdamra szólóké 12,3 $^1/_4$. Március 5-én a fémkincs 11 595 535 £-re esett; a leszámítolási kamatláb 4 %-ra emelkedett; a váltóárfolyam

esett: Párizsra 25,67 1/2, Hamburgra 13,9 1/4, Amszterdamra 12,2 1/2. Az aranykiáramlás továbbra is tartott; lásd a következő táblázatot:

1847	Az Angol Bank nemesfémkincse £	Pénzpiac	Háromhónapos váltók legmagasabb árfolyama Párizs	Hamburg	Amszterdam
Márc. 20.	11 231 630	Bankleszámítolás 4 %	25,67 1/2	13,09 3/4	12,2 1/2
Ápr. 3.	10 246 410	Bankleszámítolás 5 %	25,80	13,10	12,3 1/2
Ápr. 10.	9 867 053	A pénz igen ritka	25,90	13,10 1/3	12,4 1/2
Ápr. 17.	9 329 841	Bankleszámítolás 5 1/2 %	26,02 1/2	13,10 3/4	12,5 1/2
Ápr. 24.	9 213 890	Nyomottság	26,05	13,12	12,6
Máj. 1.	9 337 716	Fokozódó nyomottság	26,15	13,12 3/4	12,6 1/2
Máj. 8.	9 588 759	Legnagyobb nyomottság	26,27 1/2	13,15 1/2	12,7 3/4

1847-ben Anglia teljes nemesfémkivitele 8 602 597 £-re rúgott. Ebből

az Egyesült Államokba ment	3 226 441 £
Franciaországba ment	2 479 892 £
a Hanza-városokba ment	958 781 £
Hollandiába ment	247 743 £

Noha a váltóárfolyamokban március végén fordulat következett be, az aranykiáramlás még egy teljes hónapon át tartott, valószínűleg az Egyesült Államokba irányult.

„Itt láthatjuk" {mondja az „Economist", 1847 [augusztus 21.], 954. old.}, „milyen gyorsan és csattanósan helyesbítette a kamatláb felemelése s az ezt követő pénzszűke a kedvezőtlen árfolyamot és fordította meg az aranyáradat irányát, úgyhogy az arany most ismét Anglia felé áramlott. Ez a hatás a fizetési mérlegtől teljesen függetlenül jött létre. A magasabb kamatláb az értékpapírok, angolok és külföldiek egyaránt, alacsonyabb árát idézte elő s arra vezetett, hogy sok ilyen értékpapírt vásároltak külföldi számlára. Ez megnövelte az Angliából intézvényezett váltók összegét, másfelől viszont a magas kamatláb miatt oly nehéz volt pénzhez jutni, hogy e váltók iránt csökkent a kereslet, miközben összegük növekedett. Ugyanebből az okból töröltek külföldi árukra adott megrendeléseket, realizáltak külföldi értékpapírokban levő angol tőkebefektetéseket, s a pénzt befektetés céljából Angliába hozták. Így például a »Rio de Janeiro Price Current« május 10-i számában ezt olvashatjuk: »A váltóárfolyam« {Angliával szemben} »tovább hanyatlott, amit az okozott, hogy nyomás nehezedett a piacra Angliára szóló váltók iránt, hogy velük fizessék ki az angol számlára eladott jelentékeny összegű« {brazil}

»állampapírt.« Ily módon mihelyt Angliában a kamatláb emelkedett, visszahozták azt az angol tőkét, amelyet külföldön különböző értékpapírokba fektettek, amikor otthon a kamatláb igen alacsony volt."

Anglia kereskedelmi mérlege

Egymaga India mintegy 5 milliónyi adót kénytelen fizetni a „jó kormányzatért", a brit tőke kamatai és osztalékai stb. fejében, s ebben még nincsenek benne azok az összegek, amelyeket évente részint hivatalnokok küldenek haza megtakarított fizetésükből, részint angol kereskedők profitjukból, hogy ezeket Angliában fektessék be. Ugyanezen okokból minden brit gyarmatról állandóan nagy pénzösszegeket kell az anyaországba átutalni. Ausztrália, Nyugat-India és Kanada legtöbb bankját brit tőkével alapították, s az osztalékokat Angliában kell kifizetni. Úgyszintén Anglia sok külföldi – európai, észak- és dél-amerikai – állampapírral rendelkezik, amelyekért kamatot kap. Ehhez járul még Anglia részesedése külföldi vasutakban, csatornákban, bányákban stb. a megfelelő osztalékokkal. Mindezeket a tételeket csaknem kizárólag termékekben egyenlítik ki, az angol kivitel összegén felül. Az viszont, ami Angliából külföldre megy angol értékpapírok birtokosainak és külföldön tartózkodó angolok fogyasztásaképpen, ehhez képest elenyésző.

A kérdés, amennyiben a kereskedelmi mérleget és a váltóárfolyamokat illeti, „minden adott pillanatban idő kérdése. Anglia... rendszerint hosszú lejáratú hiteleket nyújt kivitelére, behozatalát viszont készpénzben fizeti. A fizetési határidőnek ez a különbözősége bizonyos pillanatokban jelentékeny hatással van az árfolyamokra. Olyankor, amikor kivitelünk igen jelentékenyen növekszik, mint pl. 1850-ben, a brit tőke befektetésének folyton nőnie kell... Ily módon előfordulhat, hogy az 1850. évi pénzátutalásokat olyan áruk ellenében kapjuk, amelyeket 1849-ben vittünk ki. De ha a kivitel 1850-ben 6 millióval több, mint 1849-ben, akkor ennek szükségképpen az a gyakorlati következménye, hogy ezen összeg erejéig több pénzt küldtek ki az országból, mint amennyi ebben az évben visszaáramlott; s ez hatással van az árfolyamokra és a kamatlábra. Mihelyt viszont üzletmenetünk válság következtében nyomott, kivitelünk pedig igen korlátozott, az előző évek nagyobb kiviteléért esedékessé váló pénzátutalások jelentékenyen meghaladják behozatalunk értékét; ennek megfelelően az árfolyamok ránk nézve kedvezővé válnak, a tőkefelhalmozás az országban gyors s a kamatláb esik." („Economist", 1851 január 11. [30. old.])

A külföldi váltóárfolyam megváltozhat:

1. A pillanatnyi fizetési mérleg következtében, bármilyen okok határozzák

is azt meg: tisztán kereskedelmi okok, külföldön való tőkebefektetés, vagy pedig állami kiadások, háború stb. esetén, amennyiben eközben készpénzzel fizetnek külföldre.

2. A pénznek egy országban bekövetkező elértéktelenedése következtében, akár fémpénz, akár papírpénz az. Ez a váltóárfolyam-változás tisztán névleges. Ha 1 £ már csak feleannyi pénzt képviselne, mint azelőtt, akkor magától értetődően nem 25 frankot adnának érte, henem 12 $^1/_2$ frankot.

3. Ha olyan országok közötti váltóárfolyamról van szó, amelyek közül az egyik ezüstöt, a másik aranyat használ mint „pénzt", a váltóárfolyam függ e két fém viszonylagos értékének ingadozásaitól, mert ezek az ingadozások nyilvánvalóan megváltoztatják a kettőjük közötti paritást. Az utóbbira az 1850. évi árfolyamok nyújtanak példát; ezek Angliára nézve kedvezőtlenek voltak, noha kivitele roppantul emelkedett; aranykiáramlás azonban mégsem történt. Ez annak volt a következménye, hogy az ezüst értéke az arany értékéhez képest pillanatnyilag emelkedett. (Lásd „Economist", 1850 november 30. [1319–1320. old.])

1 font sterling váltóárfolyami paritása: Párizsra 25 frank 20 centime; Hamburgra 13 banko-márka 10 $^1/_2$ schilling; Amszterdamra 11 forint 97 cent. Abban az arányban, ahogy a Párizsra szóló váltóárfolyam 25,20 fölé emelkedik, válik ez kedvezőbbé a Franciaországnak tartozó angol adós vagy a francia áruk vásárlója számára. Az egyiknek is, a másiknak is most kevesebb font sterlingre van szüksége ahhoz, hogy célját elérje. – Távolabbi országokban, ahol nehéz nemesfémhez jutni, ha az Anglia felé eszközlendő pénzátutalások teljesítéséhez szükséges váltók ritkán és nem elegendő mennyiségben állanak rendelkezésre, ez azzal a természetes következménnyel jár, hogy felszökik azoknak a termékeknek az ára, amelyeket rendszerint Angliába szállítanak, mivel ezek iránt most nagyobb a kereslet, hogy váltók helyett ezeket küldjék Angliába; Indiában ez gyakran megtörténik.

Kedvezőtlen váltóárfolyam, sőt aranykiáramlás is bekövetkezhet, amikor Angliában igen nagy a pénzfelesleg, alacsony a kamatláb s az értékpapírok ára magas.

Anglia 1848 folyamán nagy mennyiségű ezüstöt kapott Indiából, mert az 1847. évi válság és az indiai üzletben mutatkozó erős hitelszűke következtében kevés volt a jó váltó, a közepeseket pedig nem szívesen fogadták el. Ez az egész ezüst, alighogy megérkezett, hamarosan megtalálta útját a kontinensre, ahol a forradalom mindenütt kincsképzést idézett elő. Ugyanezt az ezüstöt 1850-ben nagyrészt újra visszaszállították Indiába, mert a váltóárfolyam állása most ezt tette hasznothajtóvá.

A monetárrendszer lényegében katolikus, a hitelrendszer lényegében protestáns. „The Scotch hate gold" [A skót gyűlöli az aranyat]. Papírként az áruk pénzléte csak társadalmi lét. A *hit* az, ami üdvözít. A hit abban, hogy a pénzérték az áruk bennük lakozó lelke, a hit a termelési módban s annak predesztinált rendjében, a hit abban, hogy a termelés egyes szereplői pusztán az önmagát értékesítő tőke megszemélyesítői. De ahogy a protestantizmus nem szabadult meg katolikus alapzatától, úgy a hitelrendszer sem szabadult meg bázisától, a monetárrendszertől.

Harminchatodik fejezet

Kapitalizmus előtti viszonyok

A kamatozó tőke, vagy ahogy ősi formájában nevezhetjük, az uzsoratőke, ikertestvérével, a kereskedőtőkével együtt a tőke özönvíz előtti formáihoz tartozik, amelyek a tőkés termelési módot jóval megelőzték s a legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban megtalálhatók.

Az uzsoratőke létezése nem követel meg egyebet, mint hogy a termékeknek legalább egy része áruvá változzék s az árukereskedelemmel együtt a pénz a különböző funkcióiban kifejlődjék.

Az uzsoratőke fejlődése a kereskedőtőke és sajátosan a pénzzel kereskedő tőke fejlődéséhez kapcsolódik. A régi Rómában, a köztársaság utolsó éveitől kezdve, amikor a manufaktúra mélyen ókori átlagfejlettsége alatt állt, a kereskedőtőke, a pénzzel kereskedő tőke és az uzsoratőke – az ókori formán belül – a legmagasabb pontig fejlődött.

Láttuk, hogy a pénzzel szükségképpen megjelenik a kincsképzés. A hivatásos kincsképző azonban csak akkor tesz szert jelentőségre, ha uzsorássá változik.

A kereskedő azért vesz kölcsön pénzt, hogy azzal profitot szerezzen, hogy tőkeként használja fel a pénzt, azaz kiadja. A pénzkölcsönző tehát már a korábbi formákban teljesen úgy áll vele szemben, mint a modern tőkéssel szemben. Ezt a sajátos viszonyt a katolikus egyetemek is érezték. „Alcalá, Salamanca, Ingolstadt, a breisgaui Freiburg, Mainz, Köln és Trier egyeteme egymás után ismerte el a kereskedelmi kölcsönök után felszámított kamat jogszerűségét. E jóváhagyások közül az első ötöt lerakták Lyon városházi irattárában s kinyomtatták a »Traité de l'usure et des intérêts« függelékében, Lyon, Bruyset-Ponthus." (*M. Augier*: „Du crédit public etc.", Párizs 1842, 206. old.) Mindazokban a formákban, amelyekben a rabszolgagazdálkodás (nem a patriarchális, hanem ahogyan a későbbi görög és római időkben kialakult) mint a meggazdagodás eszköze áll fenn, ahol tehát a pénz eszköz arra, hogy rabszolgák, föld stb. megvásárlása révén idegen munkát sajátítsanak el, a pénz – éppen mert ily módon be lehet fektetni – tőkeként értékesíthetővé, kamatozóvá válik.

De a jellegzetes formák, amelyben az uzsoratőke a tőkés termelési mód előtti időkben létezik, kétfélék. Jellegzetes formákat mondok. Ugyanezek a formák megismétlődnek a tőkés termelés bázisán, de csak mint alárendelt formák. Itt már nem azok a formák, amelyek a kamatozó tőke jellegét meghatározzák. Ez a két forma a következő: *először*, uzsora a pazarló hatalmasoknak, lényegileg földtulajdonosoknak nyújtott pénzkölcsön révén; *másodszor*, uzsora a saját munkafeltételeik birtokában levő kistermelőknek nyújtott pénzkölcsön révén, akik közé tartozik a kézműves, de egészen specifikusan a paraszt, minthogy egyáltalában a kapitalizmus előtti állapotokban, amennyiben azok kis önálló egyéni termelők létezését megengedik, ezek nagy többségét szükségképpen a parasztosztály alkotja.

Mindkettő, a gazdag földtulajdonosoknak az uzsorával való tönkretétele és a kistermelők kiszipolyozása, nagy pénztőkék képződéséhez és koncentrációjához vezet. De hogy ez a folyamat a régi termelési módot mennyire szünteti meg – ahogy ez a modern Európában történt –, s hogy helyébe a tőkés termelési módot állítja-e, az teljesen a történelmi fejlettségi foktól és az ezzel adott körülményektől függ.

Az uzsoratőke mint a kamatozó tőke jellegzetes formája a kistermelés, a maguk dolgozó parasztok és a kis kézművesmesterek túlsúlyának felel meg. Ahol a munkafeltételek és a munka terméke tőkeként lépnek szembe a munkással, mint a fejlett tőkés termelési módban, ott a munkás mint termelő nem kénytelen pénzt kölcsönvenni. Ahol kölcsönt vesz fel, ez, mint a zálogházban, személyi szükséglete miatt történik. Ahol viszont a munkás, valóságosan vagy névleg, tulajdonosa a maga munkafeltételeinek és termékének, ott mint termelő áll viszonyban a pénzkölcsönző tőkéjével, mely mint uzsoratőke lép vele szembe. Newman ízetlenül fejezi ki a dolgot, amikor azt írja, hogy a bankárt azért tisztelik, miközben az uzsorást gyűlölik és megvetik, mert amaz a gazdagoknak kölcsönöz, ez pedig a szegényeknek. (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 44. old.) Nem veszi észre, hogy itt két társadalmi termelési mód és a nekik megfelelő társadalmi rend különbsége húzódik meg, s nem lehet a dolgot a szegény és gazdag ellentétével elintézni. Ellenkezőleg, a szegény kistermelőt kiszipolyozó uzsora karöltve halad a gazdag nagybirtokost szipolyozó uzsorával. Mihelyt a római patríciusok uzsorája a római plebejusokat, a kisparasztokat teljesen tönkretette, a kizsákmányolásnak ez a formája véget ért és a kisparaszti gazdálkodás helyébe a tiszta rabszolgagazdálkodás lépett.

A kamat formájában az uzsorás itt a termelőknek a legszűkösebb létfenntartási eszközökön (a későbbi munkabérnek megfelelő összegen) felüli minden többletét (amely később mint profit és földjáradék jelenik meg) elnyel-

heti, s ezért szerfelett ízetlen dolog *ennek* a kamatnak a magasságát, amikor az államnak járó rész kivételével az *egész* értéktöbbletet elsajátítja, a modern kamatláb magasságával összehasonlítani, amikor a kamat, legalábbis a normális kamat, ennek az értéktöbbletnek csak egy részét alkotja. Eközben elfeledkeznek arról, hogy a bérmunkás az őt foglalkoztató tőkésnek profitot, kamatot és földjáradékot termel, egyszóval megtermeli és átengedi az egész értéktöbbletet. Carey ezzel az ízetlen összehasonlítással azt akarja kimutatni, hogy a tőke fejlődése és a kamatláb ezt kísérő esése mennyire előnyös a munkások számára. Továbbá, ha az uzsorás nem elégedve meg áldozata többletmunkájának a kipréselésével, fokozatosan megszerzi a dolgozó munkafeltételeinek, földnek, háznak stb. tulajdonjogát is és állandóan igyekszik őt ily módon kisajátítani, akkor ezzel szemben nem szabad elfelejteni, hogy a munkásnak ez a teljes megfosztása munkafeltételeitől nem valamely eredmény, melynek elérésére a tőkés termelési mód törekedik, hanem e termelési mód készen talált előfeltétele, amelyből kiindul. A bérrabszolga a maga helyzeténél fogva éppúgy nem lehet adósrabszolgává, legalábbis termelői minőségében nem, mint a valóságos rabszolga; csak mint fogyasztó lehet esetleg azzá. Az uzsoratőke, ebben a formában, amelyben valóban a közvetlen termelők egész többletmunkáját elsajátítja, anélkül hogy a termelési módot megváltoztatná; amelyben a munkafeltételek termelői tulajdona, illetve birtoklása – s az ennek megfelelő elszigetelt kistermelés – lényeges előfeltétel; amelyben tehát a tőke a munkát nem közvetlenül rendeli alá magának és ezért nem mint ipari tőke áll vele szemben – ez az uzsoratőke elnyomorítja ezt a termelési módot, nem fejleszti, hanem bénítja a termelőerőket, s egyúttal megörökíti ezeket a siralmas állapotokat, amelyek között a munka társadalmi termelékenysége nem fejlődik, mint a tőkés termelésben, magának a munkának a rovására.

Az uzsora hatása ily módon az, hogy egyrészt aláássa és szétrombolja az ókori és a feudális gazdagságot s az ókori és a feudális tulajdont. Másrészt aláássa és tönkreteszi a kisparaszti és kispolgári termelést, röviden mindazokat a formákat, amelyekben a termelő még termelési eszközeinek tulajdonosaként jelenik meg. A kifejlett tőkés termelési módban a munkás nem tulajdonosa a termelési feltételeknek, a szántóföldnek, amelyet megművel, a nyersanyagnak, amelyet feldolgoz stb. A termelési feltételek ezen elidegenülésének a termelőtől itt azonban megfelel magának a termelési módnak egy valóságos forradalmasodása. Az elszigetelt munkásokat nagy műhelyben egyesítik megosztott, egymásba kapcsolódó tevékenység végett; a szerszám géppé válik. Maga a termelési mód nem engedi meg többé a termelési szerszámoknak ezt a kis tulajdonnal kapcsolatos szétforgácsolódását, éppoly

kevéssé, mint maguknak a munkásoknak az elszigetelődését. A tőkés termelésben az uzsora többé nem választhatja szét a termelési feltételeket a termelőtől, mert már szét vannak választva.

Az uzsora ott centralizál pénzvagyont, ahol a termelési eszközök szét vannak forgácsolva. A termelési módot nem változtatja meg, hanem mint élősdi rátapad és nyomorúságossá teszi. Kiszipolyozza, elernyeszti a termelési módot, és arra kényszerít, hogy az újratermelés egyre szánalmasabb feltételek között menjen végbe. Innét a népi gyűlölet az uzsora ellen leginkább az antik világban, ahol a termelőnek a termelési feltételeire való tulajdona egyszersmind bázisa a politikai viszonyoknak, az állampolgár önállóságának.

Amennyiben rabszolgaság uralkodik, vagy amennyiben a többletterméket a feudális úr és kísérete feleszi, s a rabszolgabirtokos vagy a feudális úr az uzsora hatalmába esik, a termelési mód úgyszintén ugyanaz marad; csak keményebbé válik a munkások számára. Az eladósodott rabszolgatartó vagy feudális úr többet szipolyoz ki, mert őt magát is jobban kiszipolyozzák. Vagy végül átengedi helyét az uzsorásnak, aki maga válik földtulajdonossá vagy rabszolgabirtokossá, mint a lovagok a régi Rómában. A régi kizsákmányolók helyébe, akiknek kizsákmányolása többé-kevésbé patriarchális, mert nagyrészt politikai hatalmi eszköz volt, kemény, pénzsóvár felkapaszkodott lép. De maga a termelési mód nem változik meg.

Forradalmian az uzsora minden kapitalizmus előtti termelési módban csak azáltal hat, hogy szétrombolja és felbomlasztja a tulajdonformákat, amelyeknek szilárd bázisán és ugyanazon formában való állandó újratermelésén a politikai tagozódás nyugszik. Ázsiai formáknál az uzsora sokáig fennmaradhat, anélkül hogy valami mást idézne elő, mint gazdasági lezüllést és politikai romlottságot. Csak ott és amikor megvannak a tőkés termelési mód egyéb feltételei, jelenik meg az uzsora mint az új termelési mód kialakításának egyik eszköze, egyrészt a feudális uraknak és a kistermelésnek a tönkremenése által, másrészt a munkafeltételek tőkévé való centralizációja által.

A középkorban egyetlen országban sem uralkodott általános kamatláb. Az egyház eleve tiltott minden kamatüzletet. Törvények és bíróságok a kölcsönöket csak kevéssé biztosították. Annál magasabb volt a kamatláb egyes esetekben. A csekély pénzforgalom, a legtöbb fizetés készpénzben való teljesítésének szükségessége pénz kölcsönvételére kényszerített, éspedig annál inkább, minél kevésbé alakult még ki a váltóüzlet. Nagy különbözőség uralkodott mind a kamatláb tekintetében, mind az uzsora fogalmát illetően. Nagy Károly idején uzsorának számított, ha valaki 100%-ot szedett. A Boden-tó melletti Lindauban 1344-ben odavalósi polgárok 216 $^2/_3$%-ot

szedtek. Zürichben a tanács 43 1/3 %-ot határozott meg törvényes kamatként. Itáliában olykor 40 %-ot kellett fizetni, habár a XII–XIV. századtól a szokásos kamatláb nem haladta meg a 20 %-ot. Verona 12 1/2 %-ot rendelt el törvényes kamatként. II. Frigyes császár 10 %-ot állapított meg, de ezt csupán a zsidókra nézve. A keresztényekre nézve nem kívánt beszélni. A rajnai Németországban már a XIII. században 10 % volt a szokásos kamatláb. (*Hüllmann*: „Geschichte des Städtewesens", II. 55–57. old.)

Az uzsoratőke a tőke kizsákmányolási módját alkalmazza termelési módja nélkül. Ez a viszony a polgári gazdaságon belül is ismétlődik, elmaradott iparágakban vagy olyanokban, amelyek berzenkednek a modern termelési módra való áttérés ellen. Ha például az angliai kamatlábat össze akarjuk hasonlítani az indiaival, akkor nem az Angol Bank kamatlábát kell vennünk, hanem például azt a kamatot, amelyet kis gépek kölcsönadói számítanak fel a háziipar kistermelőinek.

A fogyasztó gazdasággal szemben az uzsora történelmileg fontos, mint ami maga is egyik keletkezési folyamata a tőkének. Uzsoratőke és kereskedővagyon közvetíti egy a földtulajdontól független pénzvagyon képződését. Minél kevésbé fejlődött ki a termék árujellege, minél kevésbé kerítette hatalmába a termelést egész szélességében és mélységében a csereérték, annál inkább jelenik meg a pénz úgy, mint a tulajdonképpeni gazdagság, a gazdagság mint olyan, mint az általános gazdagság, szemben a gazdagságnak használati értékekben való korlátolt kifejezési módjával. Ezen alapul a kincsképzés. A pénztől mint világpénztől és kincstől eltekintve a pénz kivált a fizetési eszköz formájában lép fel az áru abszolút formájaként. És kivált a pénz fizetési eszköz funkciója fejleszti ki a kamatot és ezzel a pénztőkét. Amit a tékozló és korrumpáló gazdagság akar, az a pénz mint pénz, a pénz mint olyan eszköz, amellyel mindent megvásárolhat. (Adósságokat is fizethet.) A kis termelőnek mindenekelőtt azért kell pénz, hogy fizethessen. (Itt nagy szerepet játszik a földesúrnak és az államnak járó természetbeni teljesítmények és szolgáltatások átváltoztatása pénzjáradékká és pénzadókká.) Mindkét esetben a pénzt mint pénzt használják. Másfelől a kincsképzés csak az uzsorában válik reálissá, álma csak itt teljesül. Amit a kincs tulajdonosától kérnek, az nem tőke, hanem pénz mint pénz; de ő a kamat révén ezt a pénzkincset a maga számára tőkévé változtatja – olyan eszközzé, amellyel a többletmunkát teljesen vagy részben hatalmába keríti, s éppúgy maguknak a termelési feltételeknek egy részét is, bár ezek névlegesen továbbra is idegen tulajdonként állnak szemben vele. Az uzsora látszólag a termelés pórusaiban él, ahogy az istenek Epikurosnál az intermundiumokban*. Pénzhez annál nehezebb hozzájutni, minél kevésbé az általános formája a

terméknek az áruforma. Ezért az uzsorás nem ismer semmi más korlátot, mint a pénzre rászorulónak a teljesítőképességét vagy ellenálló képességét. A kisparaszti és kispolgári termelésben a pénzt főleg akkor használják vásárlóeszközül, ha véletlenek vagy rendkívüli megrázkódtatások megfosztják a munkást a termelési feltételektől (amelyeknek e termelési módokban még túlnyomórészt tulajdonosa), vagy azok legalábbis az újratermelés szokásos menetében nem pótolhatók. A létfenntartási eszközök és nyersanyagok e termelési feltételek lényeges részét alkotják. Megdrágulásuk lehetetlenné teheti a termék eladásából való pótlásukat, mint ahogy egyszerűen a rossz termés megakadályozhatja a parasztot abban, hogy a vetőmagot in natura [természetben] pótolja. Ugyanazok a háborúk, amelyekkel a római patríciusok a plebejusokat tönkretették, olyan hadiszolgálatra kényszerítették, amely megakadályozta őket munkafeltételeik újratermelésében, ennélfogva elszegényítették őket (s elszegényedés, az újratermelési feltételek elnyomorodása vagy elvesztése itt uralkodó forma) – e háborúk megtöltötték a patríciusok kamráit és pincéit zsákmányolt rézzel, az akkori pénzzel. Ahelyett, hogy a plebejusoknak közvetlenül a szükséges árukat adták volna, gabonát, lovat, szarvasmarhát, a patríciusok ezt a nekik maguknak haszontalan rezet adták nekik kölcsön, s ezt a helyzetet arra használták fel, hogy roppant uzsorakamatokat zsaroljanak ki, amelyekkel a plebejusokat adósrabszolgáikká tették. Nagy Károly alatt a frank parasztokat szintén tönkretették a háborúk, úgyhogy nem maradt számukra más hátra, mint adósokból jobbágyokká lenni. A római birodalomban, mint ismeretes, gyakran megtörtént, hogy éhínség következtében szabad emberek gyermekeiket és önmagukat eladták rabszolgául a gazdagabbaknak. Ennyit az általános fordulópontokról. Ami az egyes eseteket illeti, az, hogy a kistermelő megtartja vagy elveszti-e termelési feltételeit, ezernyi véletlentől függ, és minden ilyen véletlen, illetve veszteség elszegényedést jelent s olyan mozzanattá lesz, amelyben az élősdi uzsorás megkapaszkodhat. Elég, ha a kisparasztnak megdöglik a tehene, máris képtelenné válik arra, hogy újratermelését a régi szinten megint megkezdje. Ezzel az uzsora karmaiba kerül, s ha egyszer oda került, soha többé nem szabadul.

De az uzsora tulajdonképpeni, nagy és sajátságos területe a pénz fizetési eszköz funkciója. Minden meghatározott terminusra esedékes pénzszolgáltatás – földbérlet, sarc, adó stb. – pénzfizetést tesz szükségessé. Ezért kapcsolódik a nagybani uzsora a régi rómaiaktól egészen a modern időkig az adóbérlőkhöz, fermiers généraux-hoz, receveurs généraux-hoz [főbérlőkhöz, főadószedőkhöz]. A kereskedelemmel és az árutermelés általánossá válásával aztán kifejlődik a vétel és kifizetés időbeli szétválása. A pénzt meghatá-

rozott terminusra kell kifizetni. Hogy ez olyan állapotokra vezethet, melyekben még ma is elmosódik a határ pénztőkés és uzsorás között, azt bizonyítják a modern pénzválságok. De ugyanez az uzsora a legfőbb eszközzé válik arra, hogy a pénznek mint fizetési eszköznek a szükségessége tovább kiképeződjék, mivel a termelőt mind mélyebbre nyomja az adósság hínárába, s megfosztja a szokásos fizetési eszközöktől azáltal, hogy a kamatteherrel még rendszeres újratermelését is lehetetlenné teszi. Az uzsora itt a pénzből mint fizetési eszközből virágzik ki, s kibővíti a pénznek ezt a funkcióját, a maga legsajátabb területét.

A hitelügy kifejlődése az uzsorával szembeni reakcióként megy végbe. Ezt azonban nem kell félreértenünk és semmi esetre sem szabad úgy felfognunk, ahogy az ókori írók, az egyházatyák, Luther vagy a régebbi szocialisták tették. Nem jelent ez sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy a kamatozó tőkét alárendelik a tőkés termelési mód feltételeinek és szükségleteinek.

A kamatozó tőke a modern hitelrendszerben nagyjában-egészében a tőkés termelés feltételeihez idomul. Az uzsora mint olyan nemcsak tovább létezik, hanem a fejlett tőkés termeléssel rendelkező népeknél megszabadul azoktól a korlátoktól, amelyeket valamennyi régebbi törvényhozás az útjába állított. A kamatozó tőke megtartja az uzsoratőke formáját olyan személyekkel és osztályokkal szemben, vagy olyan viszonyok között, ahol nem a tőkés termelési mód értelmében vesznek és nem is vehetnek így fel kölcsönt; ahol egyéni szükségből kérnek kölcsönt, mint a zálogházban; ahol az élvező gazdagságnak tékozlás céljára adnak kölcsönt; vagy ahol a termelő nem-tőkés termelő, kisparaszt, kézműves stb., tehát mint közvetlen termelő még birtokosa a saját termelési feltételeinek; végül, ahol maga a tőkés termelő olyan kicsiny méretekben működik, hogy közel áll az előbb említett, maguk dolgozó termelőkhöz.

A kamatozó tőkét, amennyiben a tőkés termelési mód lényeges elemét képezi, az uzsoratőkétől semmiképpen sem magának ennek a tőkének a természete vagy a jellege különbözteti meg. Csupán a megváltozott körülmények különböztetik meg, amelyek között funkcionál, s ennélfogva annak a kölcsönvevőnek a teljesen átváltozott alakja is, aki a kölcsönadóval szembelép. Még akkor is, ha egy vagyontalan ember kap hitelt mint gyáros vagy kereskedő, ez azért történik, mert bíznak abban, hogy a kölcsönvett tőkével tőkésként fog funkcionálni, meg nem fizetett munkát fog elsajátítani. A hitelt mint potenciális tőkésnek adják neki. S ez a körülmény, amelyet az apologéta közgazdászok annyira csodálatosnak tartanak, hogy egy vagyontalan, de energiával, megbízhatósággal, képességekkel és szakértelemmel rendelkező ember ily módon tőkéssé válhat — hiszen egyáltalában a tőkés

termelési módban mindenkinek a kereskedelmi értékét többé-kevésbé helyesen becsülik fel –, bármennyire nem kívánatos a már meglevő egyes tőkések számára, akik ellen állandóan új szerencselovagok egész sorát küldi harcba, megszilárdítja magának a tőkének az uralmát, kiszélesíti bázisát, s lehetővé teszi számára, hogy a társadalom alsóbb rétegeiből egyre újabb erőkkel frissüljön fel. Egészen úgy, ahogyan a középkorban az a körülmény, hogy a katolikus egyház a maga hierarchiáját rendre, születésre és vagyonra való tekintet nélkül a nép legjobb koponyáiból alakította ki, a papi uralom megszilárdításának és a világiak elnyomásának egyik legfőbb eszköze volt. Minél inkább képes egy uralkodó osztály arra, hogy az elnyomott osztályok legjelentékenyebb embereit befogadja magába, annál szilárdabb és veszélyesebb az uralma.

A modern hitelrendszer kezdeményezői ezért nem egyáltalában a kamatozó tőke kiátkozásából, hanem ellenkezőleg, határozott elismeréséből indulnak ki.

Itt nem beszéltünk arról az uzsorával szembeni reakcióról, amely a szegényeket igyekezett megóvni tőle, mint a Monts-de-piété* (1350-ben a Franche-Comté-beli Sarlins-ban, később 1400-ban és 1479-ben az itáliai Perugiában és Savonában). Ezeket csak azért érdemes megemlíteni, mert mutatják a történelem iróniáját, azt, hogy jámbor óhajok megvalósításuk során éppen az ellenkezőjükbe csapnak át. Az angol munkásosztály mérsékelt becslés szerint 100 %-ot fizet a zálogházaknak, a Monts-de-piété ezen utódainak[21]. Ugyancsak nem beszélünk például dr. Hugh Chamberleyne vagy John Briscoe hitelképzelgéseiről sem, akik a XVII. század utolsó évtizedében egy földbank révén a földtulajdonra alapozott papírpénzzel akarták az angol arisztokráciát megszabadítani az uzsorától.[22]

[21] „A zálogházi kamat azért válik olyan mértéktelenné, mert gyakori a hullámzás egy hónapon belül, és mert az egyik tárgy kiváltására egy másikat tesznek zálogba, hogy így egy kis összeghez jussanak. Londonban 240 engedélyezett zálogkölcsönző működik, a vidéken pedig körülbelül 1450. Az alkalmazott tőkét körülbelül 1 millióra becsülik. Ez évente legalább háromszor térül meg, és mindenkor átlagosan 33 1/3 %-kal; úgyhogy Anglia alsóbb rendjei az 1 millió időleges kölcsönzéséért évi 100 %-ot fizetnek, nem számítva azt, amit a lejáratig ki nem váltott javakkal veszítenek." (*J. D. Tuckett:* „A History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, 1. 114. old.)

[22] Még műveik címében is ezt jelölték meg fő céljukként: „a földbirtokosok általános jóléte, a földbirtok értékének nagymérvű emelése, a nemesség és a gentry stb. megszabadítása az adóktól, évi jövedelmük növelése stb." Veszteni szerintük csak az uzsorások vesztenének, a nemzetnek ezek a leggonoszabb ellenségei, akik a nemességnek és a yeomanrynek [szabad parasztságnak] több kárt okoztak, mint amennyit egy francia inváziós hadsereg okozhatott volna.

A XII. és XIV. század folyamán Velencében és Genovában alakult hiteltársaságok a tengeri kereskedelemnek és az erre alapozott nagykereskedelemnek abból a szükségletéből eredtek, hogy megszabaduljon a régimódi uzsora uralmától és a pénzkereskedelem monopolizálóitól. Ha az e városköztársaságokban alapított voltaképpeni bankok egyszersmind az állami hitel intézményei is, amelyektől az állam előlegeket kap beszedendő adókra, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az e társaságokat alkotó kereskedők egyben az illető államok vezető emberei voltak, akiknek éppúgy érdekükben állott, hogy kormányukat, mint az, hogy önmagukat megszabadítsák az uzsorától,[23] s ezáltal egyszersmind az államot jobban és biztosabban alávessék maguknak. Ezért, amikor az Angol Bank alapítására került sor, a toryk így érveltek ellene: „A bankok köztársasági intézmények. Virágzó bankok léteznek Velencében, Genovában, Amszterdamban és Hamburgban. De ki hallott valaha is Francia vagy Spanyol Bankról."

Az Amszterdami Bank (1609), akárcsak a Hamburgi Bank (1619), nem korszakalkotó a modern hitelügy fejlődésében. Ez a bank tisztán letéti bank volt. Az általa kiadott bónok valójában csak a letétbe helyezett vert és veretlen nemesfém átvételi elismervényei voltak, és csak átvevőjük forgatmányával forroghattak. De Hollandiában a kereskedelemmel és a manufaktúrával együtt a kereskedelmi hitel és a pénzkereskedelem is kifejlődött, s a kamatozó tőkét maga a fejlődés menete alárendelte az ipari és kereskedelmi tőkének. Ez már a kamatláb alacsony voltában megmutatkozott. Hollandia pedig a XVII. században a gazdasági fejlődés mintaországának számított, miként ma Anglia. A régimódi, a szegénységre alapozott uzsora monopóliuma ott magától megdőlt.

Az egész XVIII. század folyamán Hollandiára való hivatkozással minduntalan követelik – s a törvényhozás ilyen értelemben cselekszik – a kamatláb erőszakos leszállítását, hogy a kamatozó tőke legyen a kereskedelmi és

[23] „II. Károly angol király például még 20–30 %-os roppant uzsorakamatokat és ázsiót volt kénytelen fizetni az »aranyműveseknek«" (a bankárok elődeinek). „Ez a hasznothajtó üzlet arra késztette az »aranyműveseket«, hogy a királynak mind több előleget nyújtsanak, az egész adóbevételt anticipálják, minden parlamenti pénzhozzájárulást, mihelyt azt megszavazták, elfogadjanak zálogul, sőt versengjenek egymással bills, orders és tallies [váltók, fizetési megbízások és rováskövetelések] felvásárlásában és zálogul való elfogadásában, úgyhogy valójában az összes állami bevételek az ő kezükön mentek át." (*John Francis*: „History of the Bank of England", London 1848, I. [30.] 31. old.) „Egy bank létesítését már régebben is javasolták néhányszor. Végül szükségessé vált." (I. m. 38. old.) „A bankra már csak azért is szükség volt, hogy az uzsorások által kiszipolyozott kormány arra a biztosítékra, amelyet a parlamenti hozzájárulások szolgáltattak, elviselhető kamatláb mellett jusson pénzhez." (I. m. 59., 60. old.)

ipari tőkének alárendelve, nem pedig fordítva. A fő szószóló Sir Josiah Child, a normális angol magánbankárság atyja. Pontosan úgy ágál az uzsorások monopóliuma ellen, mint ahogy a tömegkonfekcióval foglalkozó Moses & Son szabócég a „magánszabók" monopóliuma ellen harcolónak hirdeti magát. Ez a Josiah Child egyúttal az angol tőzsdespekuláció atyja. Mint a Kelet-Indiai Társaság kényura, e társaság monopóliumát a kereskedelem szabadsága nevében védelmezi. Thomas Manley („Interest of Money Mistaken")* ellen így beszél: „Mint az uzsorások sunyi és félénk bandájának bajvívója, nagyágyúját arra az oldalra fordítja, amelyről elismertem, hogy a leggyengébb... Határozottan tagadja, hogy az alacsony kamat az oka a gazdagságnak, és azt állítja, hogy csak az okozata." („Traités sur le commerce etc." 1669, fordítás, Amszterdam és Berlin 1754 [120. old.].) „Ha a kereskedelem az, amely gazdaggá tesz egy királyságot, és ha a kamat csökkentése növeli a kereskedelmet, akkor a kamat leszállítása vagy az uzsora megszorítása kétségkívül elsődleges és fő oka valamely nemzet gazdagságának. Egyáltalában nem képtelenség azt mondani, hogy ugyanaz a dolog egyidejűleg bizonyos körülmények közt ok és mások közt okozat lehet." (I. m. 155. old.) „A tojás az oka a tyúknak és a tyúk az oka a tojásnak. A kamat leszállítása tehát a gazdagság növekedését, a gazdagság növekedése pedig a kamat még nagyobb leszállítását okozhatja." (I. m. 156. old.) „Én az iparkodás védője vagyok, és ellenfelem a restséget és a henyélést védelmezi." (179. old.)

Ez a heves harc az uzsora ellen, ez a követelés, hogy a kamatozó tőkét rendeljék alá az ipari tőkének, csak előfutára azoknak a szerves alkotásoknak, amelyek megteremtik a tőkés termelésnek ezeket a feltételeit a modern bankügyben, mely egyrészt megfosztja az uzsoratőkét monopóliumától az összes tétlenül heverő pénztartalék koncentrációjával és a pénzpiacra dobásával, másrészt magát a nemesfémek monopóliumát is korlátok közé szorítja a hitelpénz megteremtésével.

Éppúgy mint itt Childnál, a XVII. század utolsó harmadában és a XVIII. század elején a banküggyel foglalkozó valamennyi angol írásban megtalálható az uzsorával szembeni ellentét, az a követelés, hogy a kereskedelmet és az ipart, valamint az államot meg kell szabadítani az uzsorától. Ugyanakkor óriási illúziók találhatók a hitel csodatevő hatásáról, a nemesfémek monopóliumának megszüntetéséről, papírral való helyettesítésükről stb. A skót William Paterson, az Angol Bank és a Skót Bank megalapítója, mindenképpen az Első Law.

Az Angol Bank ellen „az összes aranyműves és zálogkölcsönző dühkiáltásban tört ki". (Macaulay: „History of England" IV. 499. old.) – „Az

első tíz évben a banknak nagy nehézségekkel kellett megküzdenie; nagy külső ellenségességgel; jegyeit csak mélyen névértékük alatt fogadták el ... az aranyművesek" (akiknek kezében a nemesfémekkel való kereskedelem egy kezdetleges banküzlet bázisául szolgált) „erősen áskálódtak a bank ellen, mert üzletüket csökkentette, leszámítolási kamatlábukat leszorította, s a kormánnyal való üzleteik ezen ellenfelük kezébe mentek át." (J. Francis, i. m. 73. old.)

Már az Angol Bank alapítása előtt, 1683-ban felvetették egy National Bank of Credit [nemzeti hitelbank] tervét, amelynek célja többek között az volt, „hogy üzletemberek, ha tekintélyes mennyiségű áruval bírnak, e bank támogatásával áruikat letétbe helyezhessék és elfekvő készleteikre hitelt vehessenek fel, alkalmazottaikat foglalkoztathassák és vállalkozásukat kiszélesíthessék, amíg jó piacra találnak, ahelyett, hogy veszteséggel adnak el"*. Sok vesződség után ez a Bank of Credit létrejött a Bishopsgate Streeten levő Devonshire House-ban. A biztosítékul letétbe helyezett áruk értékének háromnegyed részéig kölcsönöket nyújtott gyárosoknak és kereskedőknek váltókban. Ezeket a váltókat úgy akarták forgalomképessé tenni, hogy minden egyes üzletágban bizonyos számú embert egy társaságba egyesítettek, amelytől az ilyen váltók minden birtokosának váltója ellenében éppolyan könnyűszerrel kellett volna árut kapnia, mint ha készpénzfizetést ajánlott volna fel. A bank nem virágzott. A gépezet túl bonyolult volt, a kockázat az áruk értékcsökkenése esetén túlságosan nagy.

Ha ezeknek az írásoknak, amelyek a modern hitelügy angliai kialakulását elméletileg kísérik és elősegítik, valóságos tartalmát nézzük, nem találunk bennük egyebet, mint azt a követelést, hogy a kamatozó tőkét, egyáltalában a kölcsönadható termelési eszközöket rendeljék alá a tőkés termelési módnak e termelési mód egyik feltételeként. Ha pusztán a frázisokat nézzük, sokszor csodálatba ejt, mennyire egyeznek ezek még a kifejezések tekintetében is a saint-simonisták bank- és hitelillúzióival.

Egészen úgy, ahogy a fiziokratáknál a cultivateur nem a valódi földművest, hanem a nagybérlőt jelenti, Saint-Simonnál és itt-ott még tanítványainál is a travailleur nem a munkást, hanem az ipari és kereskedelmi tőkést. „Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers*; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs." [A dolgozónak segítőkre, segédekre, *munkásokra* van szüksége; ügyes, gyakorlott, odaadó embereket keres, munkába állítja őket, és munkájuk produktív.] („Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique", Párizs 1831, 104. old.) Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Saint-Simon csak legutolsó művében, a „Nouveau Christianisme"-ban lép fel köz-

vetlenül a dolgozó osztály szószólójaként, és csak ott jelenti ki, hogy törekvésének végső célja ennek az osztálynak a felszabadítása. Valamennyi korábbi írása valójában csak a modern polgári társadalom dicsőítése a feudális társadalommal szemben, illetve a gyárosok és bankárok dicsőítése a napóleoni idők marsalljaival és törvénygyártó jogászaival szemben. Mekkora különbség Owen egykorú írásaihoz képest![24] Mint már az idézett szöveg mutatja, Saint-Simon követőinél is az ipari tőkés marad a travailleur par excellence [kiváltképpeni dolgozó]. Ha kritikusan olvassuk írásaikat, nem csodálkozunk azon, hogy hitel- és bankálmodozásaik a volt saint-simonista Émile Péreire által alapított Crédit mobilier-ban* realizálódtak, tehát olyan formában, amely egyébként csak olyan országban válhatott uralkodóvá, mint Franciaország, ahol sem a hitelrendszer, sem a nagyipar nem fejlődött modern fokra. Angliában és Amerikában ilyesmi lehetetlen volt. – A „Doctrine de St. Simon, Exposition. Première année. 1828–29", III. kiad., Párizs 1831. itt következő részeiben már benne rejlik a Crédit mobilier csírája. Könnyen érthető, hogy a bankár olcsóbban előlegezhet, mint a tőkés vagy a magánuzsorás. Ezek a bankárok tehát „sokkal olcsóbban, vagyis *alacsonyabb kamat* fejében szerezhetnek szerszámokat a gyárosok számára, mint a földtulajdonosok és kapitalisták, akik könnyebben tévedhetnek a kölcsönvevők kiválasztásánál". (202. old.) De ehhez maguk a szerzők jegyzetben hozzáfűzik: „Azt az előnyt, amelynek a bankár szerepéből, a henyélők és a travailleurök közötti közvetítéséből következnie kellene, gyakran ellensúlyozza, sőt semmivé teszi az az alkalom, amelyet dezorganizált társadalmunk nyújt az egoizmusnak, hogy a csalás és sarlatánság különböző formáiban érvényre juthasson; a bankárok gyakran azért furakodnak be a travailleurök és henyélők közé, hogy mindkettőt kizsákmányolják a társadalom kárára." A travailleur itt capitaliste industriel [ipari tőkés] helyett áll. Egyébként helytelen a modern bankügy rendelkezésére álló eszközöket pusztán a henyélők eszközeinek tekinteni. Először is ez az a része a tőkének, amelyet gyárosok

[24] A kézirat átdolgozása esetén Marx feltétlenül erősen módosította volna ezt a helyet. Ezt a volt saint-simonistáknak a második francia császárságban játszott szerepe sugallta, ahol, éppen akkor, amikor Marx a fentieket írta, Saint-Simon iskolájának világmegváltó hitelképzelgései a történelem iróniája folytán addig soha nem látott méretű szédelgésként realizálódtak. Később Marx csak csodálattal beszélt Saint-Simon lángeszéről és enciklopédikus elméjéről. Ha Saint-Simon a maga korábbi műveiben nem vette tudomásul a burzsoázia és a Franciaországban éppen csak keletkezőben levő proletariátus ellentétét, ha a burzsoáziának a termelésben tevékenykedő részét a travailleurökhöz számította, ez megfelel Fourier felfogásának, aki a tőkét és a munkát ki akarta békíteni egymással, s az akkori Franciaország gazdasági és politikai helyzetéből magyarázható. Owen e téren azért látott messzebbre, mert más környezetben élt, az ipari forradalom és a már erősen kiéleződő osztályellentét közepette. – *F. E.*

és kereskedők pillanatnyilag nem-foglalkoztatva pénzformában tartanak, mint pénztartalékot vagy még csak befektetendő tőkét; ez tehát henyélő tőke, de nem a henyélők tőkéje. Másodszor az a része az összes jövedelmeknek és megtakarításoknak, amely állandóan vagy átmenetileg felhalmozásra van szánva. S a bankrendszer jellege szempontjából mindkettő lényeges.

Sohasem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy először is a pénz — a nemesfémek formájában — marad az alapzat, amelytől a hitelügy, a dolog természeténél fogva, *sohasem* szabadulhat. Másodszor, hogy a hitelrendszernek előfeltétele a társadalmi termelési eszközök magánmonopóliuma (tőke és földtulajdon formájában), s hogy maga a hitelrendszer egyrészt egy immanens formája a tőkés termelési módnak, másrészt olyan erő, amely e termelési mód fejlődését a számára lehetséges legfelsőbb és végső formáig hajtja.

A formai szervezettséget és centralizációt illetően — mint azt a „Some Thoughts of the Interests of England" már 1697-ben kimondta — a bankrendszer a legművészibb és legkifejlettebb termék, amelyet a tőkés termelési mód egyáltalában létrehoz. Innen ered egy olyan intézménynek, mint az Angol Banknak az iszonyú hatalma a kereskedelem és ipar fölött, noha ezeknek valódi mozgása teljesen kívül marad hatáskörén, s viszonya ehhez a mozgáshoz passzív. A bankrendszerrel persze adva van a termelési eszközök társadalmi méretekben történő általános könyvvitelének és elosztásának a formája, de csak a formája. Láttuk, hogy az egyes tőkés vagy mindegyik különös tőke átlagprofitját nem az e tőke által elsőkézből elsajátított többletmunka határozza meg, hanem az össztőke által elsajátított össztöbbletmunka mennyisége, amelyből mindegyik különös tőke csak mint az össztőke arányos része húzza a maga osztalékát. A tőkének ezt a társadalmi jellegét csak a hitel- és a bankrendszer teljes kifejlődése közvetíti és valósítja meg teljesen. Másrészt a bankrendszer tovább megy. Az ipari és kereskedelmi tőkések rendelkezésére bocsátja a társadalom minden felhasználható tőkéjét, sőt a potenciális, aktívan még nem foglalkoztatott tőkét is, úgyhogy e tőkének sem a kölcsönadó, sem a felhasználó nem tulajdonosa vagy termelője. Ezzel megszünteti a tőke magánjellegét, és magán-valóan, de csakis magán-valóan, magának a tőkének a megszüntetését is tartalmazza. A bankügy a tőke elosztását mint külön foglalkozást, mint társadalmi funkciót kivette a magántőkések és uzsorások kezéből. De ezáltal bank és hitel egyszersmind a leghatalmasabb eszközzé válik arra, hogy a tőkés termelést túlhajtsák saját korlátain, s egyik leghatékonyabb előmozdítója a válságoknak és a szédelgésnek.

A bankrendszer továbbá, azáltal, hogy a pénzt a forgó hitel különböző

formáival helyettesíti, megmutatja, hogy a pénz valójában nem más, mint a munka és a munkatermékek társadalmi jellegének különös kifejezése, de ennek a jellegnek, amely ellentétes a magántermelői bázissal, végső soron mindig mint dolognak, mint más áruk mellett különös árunak kell jelentkeznie.

Végül nem kétséges, hogy a hitelrendszer hatalmas emelőül szolgál majd a tőkés termelési módból a társult munkán alapuló termelési módra való átmenet alatt; de csak mint egyik elem, összefüggésben a magában a termelési módban végbemenő más nagy szerves átalakulásokkal. Ezzel szemben a hitel- és bankügy csodatevő hatalmáról szocialista értelemben táplált illúziók onnan erednek, hogy egyáltalán nem értik meg a tőkés termelési módot és azt, hogy a hitelügy e termelési mód egyik formája. Mihelyt a termelési eszközök már nem válnak tőkévé (ami a magánföldtulajdon megszűnését is magában foglalja), a hitelnek mint olyannak nincs értelme többé, amit egyébként még a saint-simonisták is beláttak. Amíg viszont a tőkés termelési mód fennmarad, a kamatozó tőke is fennmarad mint egyik formája és valójában bázisát képezi e termelési mód hitelrendszerének. Csak ugyanaz a szenzációíró, Proudhon, aki az árutermelést fenn akarta tartani és el akarta törölni a pénzt,[25] agyalhatta ki a crédit gratuit* torzszülöttét, a kispolgári álláspont jámbor óhajának ezt az állítólagos realizálását.

A „Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique" 45. oldalán ez áll: „A hitelnek az a célja, hogy olyan társadalomban, ahol egyesek ipari szerszámokat birtokolnak, de nincs meg a képességük vagy az akaratuk ezek alkalmazására, és ahol más, szorgalmas embereknek nincsenek munkaszerszámaik, ezeket a szerszámokat a lehető legkönnyebben az előbbiek, birtokosaik kezéből átvigye az utóbbiak kezébe, akik alkalmazni tudják őket. Jegyezzük meg, hogy e meghatározás szerint a hitel egyik következménye annak a módnak, ahogyan a *tulajdont* konstituálták." A hitel tehát a tulajdonnak ezzel a konstitúciójával áll vagy bukik. A továbbiakban, a 98. oldalon, ez olvasható: A mostani bankok „rendeltetésüknek tekintik azt, hogy kövessék azt a mozgást, amelyet a rajtuk kívül lebonyolított üzletek indítottak el; de nem azt, hogy ezekhez maguk adják a lökést; más szavakkal, a bankok azokkal a travailleurökkel szemben, akiknek tőkét előlegeznek, a tőkések szerepét töltik be". Abban a gondolatban, hogy a bankok maguk vegyék át az irányítást és tűnjenek ki „az általuk parancsnokolt vállalkozások s az általuk kezdeményezett munkák számával és hasznosságával" (101. old.),

[25] Karl Marx: „Misère de la Philosophie", Brüsszel és Párizs 1847. – Karl Marx: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 64. [61–62.] old.

már benne lappang a Crédit mobilier. Constantin Pecqueur szintén azt követeli, hogy a bankok (a saint-simonisták elnevezése szerint a Système général des banques [általános bankrendszer]) „irányítsák a termelést". Egyáltalában Pecqueur lényegében saint-simonista, bár sokkal radikálisabb. Azt kívánja, hogy a „hitelintézet ... irányítsa a nemzeti termelés egész mozgását". – „Próbáljatok létrehozni egy nemzeti hitelintézetet, amely eszközöket előlegez a nem-birtokos tehetségnek és érdemnek, de anélkül, hogy ezeket a kölcsönvevőket kényszerűen összekapcsolná a termelésben és fogyasztásban való szoros szolidaritás által, hanem ellenkezőleg, oly módon teszi ezt, hogy a kölcsönvevők maguk határozzák meg cseréjüket és termelésüket. Ezen az úton csak azt éritek el, amit a magánbankok már most elérnek, az anarchiát, a termelés és fogyasztás közötti aránytalanságot, egyesek hirtelen tönkremenését és mások hirtelen meggazdagodását; úgyhogy intézetetek soha nem juthat tovább annál, hogy egyesek számára olyan összegű jólétet hoz létre, amely egyenlő a másokra szakadó szerencsétlenség összegével... Csupáncsak az általatok előlegekkel támogatott bérmunkásoknak megadtátok az eszközöket ahhoz, hogy ugyanúgy konkurráljanak egymással, ahogy ezt most tőkés gazdáik teszik." (C. Pecqueur: „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique", Párizs 1842 [433.], 434. old.)

Láttuk, hogy a kereskedőtőke és a kamatozó tőke a tőke legrégibb formái. De a dolog természetében rejlik, hogy a nép elképzelésében a kamatozó tőke mint a par excellence tőke formája jelentkezik. A kereskedőtőkében egy közvetítő tevékenység megy végbe, értelmezzék azt becsapásnak, munkának vagy bármi másnak. A kamatozó tőkében viszont a tőke önmagát újratermelő jellege, a magát értékesítő érték, az értéktöbbletnek a termelése, mint okkult minőség tisztán jelentkezik. Innen ered azután az, hogy még a közgazdászok egy része is, különösen olyan országokban, ahol mint pl. Franciaországban, az ipari tőke még nem fejlődött ki teljesen, a kamatozó tőkét tartja a tőke alapvető formájának és pl. a földjáradékot csak e tőke egy másik formájának fogja fel, mivel itt is a kölcsönadás formája dominál. Ezáltal teljesen félreismerik a tőkés termelési mód belső tagozódását, és nem veszik észre, hogy a földet, éppúgy mint a tőkét, csak tőkéseknek adják kölcsön. Pénz helyett persze kölcsönadhatnak termelési eszközöket in natura, pl. gépeket, üzemi épületeket stb. De ekkor ezek meghatározott pénzösszeget képviselnek, s e tőkeelemek használati értékéből, sajátos természetbeni formájából következik, hogy a kamaton kívül a kopásért is fizetnek egy részt. A döntő itt ismét az, hogy a közvetlen termelőnek adják-e őket kölcsön, ami előfeltételezi a tőkés termelési mód nem-létezését, legalábbis abban a szférában, ahol a kölcsönzés történik; vagy pedig az ipari tőkésnek adják kölcsön,

márpedig a tőkés termelési mód bázisán éppen ez az előfeltételezés. Még inkább helytelen és fogalomnélküli ide sorolni házak stb. egyéni fogyasztásra való kölcsönadását. Világos, hogy a munkásosztályt ebben a formában is becsapják, mégpedig égbekiáltóan; de ezt éppúgy megteszi a kiskereskedő is, aki a munkásokat létfenntartási eszközökkel látja el. Ez másodlagos kizsákmányolás, amely az eredeti, magában a termelési folyamatban közvetlenül végbemenő kizsákmányolás mellett folyik. Az eladás és a kölcsönadás közti különbség itt teljesen közömbös és formális, s mint már rámutattunk, csak annak számára tűnik lényegesnek, aki a valóságos összefüggést egyáltalában nem ismeri.

Az uzsora, akárcsak a kereskedelem, egy adott termelési módot zsákmányol ki, nem hozza létre, külsőleges viszonyban van vele. Az uzsora egyenesen az adott termelési mód fenntartására törekszik, hogy azt mindig újból kizsákmányolhassa, konzervatív, csak elnyomorítja azt a termelési módot. A termelésnek minél kevesebb eleme kerül áruként bele a termelési folyamatba és lép ki belőle áruként, annál inkább tűnik pénzből való előállításuk különös aktusnak. Minél jelentéktelenebb szerepet játszik a forgalom a társadalmi újratermelésben, annál virágzóbb az uzsora.

Az, hogy a pénzvagyon különös vagyonként fejlődik, az uzsoratőkére vonatkozóan annyit jelent, hogy valamennyi követelését pénzkövetelések formájában birtokolja. Az uzsoratőke annál inkább fejlődik ki valamely országban, minél inkább korlátozódik a termelés zöme természetbeni szolgáltatásokra stb., tehát használati értékre.

Amennyiben az uzsora kettős hatású: először egyáltalában, a kereskedőrend mellett, önálló pénzvagyont alakít ki, másodszor, a munkafeltételeket a maga részére elsajátítja, azaz a régi munkafeltételek birtokosait tönkreteszi, annyiban hatalmas emelő az ipari tőke előfeltételeinek kialakításához.

Kamat a középkorban

„A középkorban a népesség tisztán földművelő volt. S itt, valamint a feudális kormányzat alatt, csak kevés lehet a forgalom, s ezért kevés lehet a profit. Ezért az uzsoratörvények a középkorban jogosultak voltak. Azonkívül egy földművelő országban egy személy ritkán óhajt pénzt kölcsönvenni, kivéve ha szegénységbe vagy ínségbe süllyedt... VIII. Henrik a kamatot 10%-ra korlátozta, I. Jakab 8-ra, II. Károly 6-ra, Anna 5-re...

Abban az időben a pénzkölcsönzők, ha törvényileg nem is, de ténylegesen monopolisták voltak, s ezért szükséges volt, hogy mint más monopolistákat, korlátozzák őket... A mi időnkben a profit rátája szabályozza a kamat rátáját; abban az időben a kamat rátája szabályozta a profitok rátáját. Ha a pénzkölcsönző a kereskedőt magas kamatrátával terhelte, a kereskedő kénytelen volt magasabb profitrátát csapni javaihoz. Ennélfogva nagyobb összegű pénzt vettek ki a vevők zsebéből, hogy a pénzkölcsönzők zsebébe juttassák." (Gilbart: „History and Principles of Banking", 164., 165. old.)

„Azt mondják nekem, hogy most évente mindegyik lipcsei vásáron 10 guldent, azaz százra 30-at vesznek*; némelyek hozzáteszik ehhez a naumburgi vásárt is, úgyhogy százra 40 lesz: van-e több is, nem tudom. Pfuj neked, hova az ördögbe lyukad ez ki végül?... Akinek most Lipcsében 100 forintja van, az évente 40-et vesz, azaz egy parasztot vagy egy polgárt elnyelt egy év alatt. Ha 1000 forintja van, 400-at vesz évente, azaz egy lovagot vagy gazdag nemest zabált fel egy év alatt. Ha 10 000-je van, 4000-et vesz évente, azaz egy gazdag grófot zabált fel egy év alatt. Ha 100 000-je van, ahogy lennie kell a nagy kereskedőknek, 40 000-et vesz évente, azaz egy nagy gazdag fejedelmet zabált fel egy év alatt. Ha 1 000 000-ja van, 400 000-et vesz évente, azaz egy nagy királyt zabált fel egy év alatt. És nem szenved közben veszedelmet, sem testében, sem vagyonában, nem dolgozik semmit, a kemencénél ül és almát süt: ilyképpen egy székbenülő rabló otthon kuksolhatna, és egy egész világot felzabálhatna tíz év alatt." („An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", 1540-ből.** Luther's Werke, Wittenberg 1589, 6. rész [312. old.].)

„Tizenöt esztendővel ezelőtt írtam az uzsora ellen, mivelhogy már oly igen erősen elharapódzott, hogy nem láttam javulásra reményt. Az idő óta annyira felütötte a fejét, hogy *most nem is akar már vétek, bűn vagy szégyen lenni, hanem* merő erénynek és tisztességnek dicsérteti magát, mintha az embereknek nagy szívességet és keresztényi szolgálatot tenne. Hol van hát segítség és tanács, merthogy a szégyen tisztességgé és a vétek erénnyé lett?" („An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.)

„Zsidók, lombardok, uzsorások és vérszopók voltak első bankáraink, eredeti bankkufáraink, jellemüket úgyszólván gyalázatosnak lehet mondani... Ezekhez csatlakoztak azután a londoni aranyművesek. Egészében véve... eredeti bankáraink ... igen cudar társaság voltak, mohó uzsorások, kőszívű szipolyozók." (D. Hardcastle: „Bank and Bankers", 2. kiad., London 1843, 19., 20. old.)

„Velence példáját" (a bankalapítást) „tehát gyorsan utánozták; minden tengerparti város és egyáltalában minden olyan város, amely függetlensége és kereskedelme révén nevet szerzett, megalapította első bankját. Hajóik visszatérésére gyakran sokáig kellett várni, s ez elkerülhetetlenül a hitelnyújtás szokásához vezetett, Amerika felfedezése s az odairányuló kereskedelem azután még inkább megerősítette ezt a szokást." (Ez az egyik legfontosabb pont.) „A hajószállítmányok nagy előlegek felvételére kényszerítettek, ez már az ókori Athénban és Görögországban is előfordult. 1308-ban Brügge Hanza-városnak biztosítási kamarája volt." (M. Augier, i. m. 202., 203. old.)

Hogy mennyire túlsúlyban volt a XVII. század utolsó harmadában, a modern hitelrendszer kifejlődése előtt még Angliában is a földtulajdonosoknak, s ezzel egyáltalában az élvező gazdagságnak való kölcsönzés, ez a többi között Sir Dudley Northból látható, aki nemcsak egyik első angol kereskedője, hanem egyik legjelentékenyebb elméleti közgazdásza is volt korának: „Országunkban a kamatra kiadott pénzeknek jóval kevesebb mint a tizedrészét adják kölcsön üzletembereknek, üzleteik vitelére; a legnagyobb részét luxuscikkek beszerzésére és olyan emberek kiadásainak fedezésére adják kölcsön, akik ámbár nagy földbirtokosok, gyorsabban költik el a pénzt, mint ahogy azt földbirtokuk meghozza; s minthogy birtokaikat eladni viszolyognak, inkább jelzáloggal terhelik meg őket." („Discourses upon Trade", London 1691, 6., 7. old.)

A XVIII. századbeli Lengyelországban: „Varsó nagy váltóüzletet bonyolított le, ennek alapja és célja azonban főleg bankárainak uzsorája volt. Hogy pénzt szerezzenek, amelyet a tékozló nagyuraknak nyolc vagy több százalékra adhatnak kölcsön, külföldön kerestek és találtak blanco-váltóhitelt, azaz olyan hitelt, amely nem alapult semmi árukereskedelmen, de amelyet a külföldi intézvényezett mindaddig türelmesen elfogadott, amíg a váltónyargalással eszközölt pénzátutalások abba nem maradtak. Súlyosan megbűnhődtek ezért, amikor Tepper és más nagyra becsült varsói bankárok csődbe kerültek." (J. G. Büsch: „Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.", III. kiad., Hamburg 1808, II. köt. 232., 233. old.)

Az egyház haszna a kamattilalomból

„A kamatszedést az egyház megtiltotta; de nem tiltotta meg, hogy valaki eladja tulajdonát s így segítsen magán a szükségben; sőt azt sem tiltotta meg, hogy ezt a tulajdont meghatározott időre és a visszafizetésig átengedje a

pénzkölcsönzőnek, hogy az ezzel biztosítékot kapjon, emellett pedig a birtoklás ideje alatt a birtokolt tárgy használata által nyerjen kárpótlást a tőle kölcsönzött pénzért... Maga az egyház vagy a hozzá tartozó kommúnák és pia corpora [kegyes testületek] nagy hasznot húztak ebből, főleg a keresztes hadjáratok idején. Ez a nemzeti gazdagság oly nagy részét juttatta az ún. »holt kéz« birtokába, annál is inkább, minthogy zsidó nem uzsoráskodhatott ilyen módon, mert ilyen szilárd zálog birtoklását nem lehetett eltitkolni... A kamattilalom nélkül a templomok és kolostorok sohasem gazdagodhattak volna meg ennyire." (I. m. 55. old.)

HATODIK SZAKASZ

A többletprofit átváltozása földjáradékká

Harminchetedik fejezet

Bevezető

A földtulajdonnak különböző történelmi formáiban való elemzése kívül esik e mű keretein. Csak annyiban foglalkozunk a földtulajdonnal, amennyiben a tőke által létrehozott értéktöbblet egy része a földtulajdonosnak jut. Feltételezzük tehát, hogy a földművelésben éppúgy a tőkés termelési mód uralkodik, mint az iparban, azaz hogy a mezőgazdaságot tőkések űzik, akiket a többi tőkéstől először is csak az az elem különböztet meg, amelybe tőkéjüket s az e tőke által mozgásba hozott bérmunkát befektették. A mi szempontunkból a bérlő búzát stb. termel, mint ahogy a gyáros fonalat vagy gépeket. Az a feltételezés, hogy a tőkés termelési mód hatalmába kerítette a mezőgazdaságot, magában foglalja azt is, hogy uralkodik a termelés és a polgári társadalom minden szférájában, hogy tehát e termelési mód feltételei – a tőkék szabad konkurrenciája, egyik termelési szférából a másikba való átvihetőségük, az átlagprofit egyenlő magassága stb. – teljes érettségükben megvannak. A földtulajdon általunk vizsgált formája e tulajdon egyik sajátos történelmi formája, a tőke és a tőkés termelési mód hatására *átváltozott* formája akár a feudális földtulajdonnak, akár a kenyérkereseti ágként űzött kisparaszti földművelésnek, amely utóbbiban a közvetlen termelő számára az egyik termelési feltételként jelenik meg az, hogy *birtokolja* a földet, az pedig, hogy a föld az *ő tulajdonában* legyen, a legelőnyösebb feltételként, az *ő* termelési módja virágzásának feltételeként. A tőkés termelési mód egyáltalában előfeltételezi a munkások megfosztását a munkafeltételektől, a földművelésben pedig előfeltételezi a mezőgazdasági munkások megfosztását a földtől és alárendelésüket egy tőkésnek, aki a földművelést a profit kedvéért űzi. Fejtegetésünk szempontjából tehát egészen közömbös ellenvetés az, ha arra emlékeztetnek, hogy a földtulajdonnak és a földművelésnek más formái is léteztek vagy még léteznek. Ez az érv csak azok ellen a közgazdászok ellen

hatásos, akik a mezőgazdaságban alkalmazott tőkés termelési módot és a neki megfelelő földtulajdonformát nem történeti, hanem örök kategóriaként tárgyalják.

Számunkra a földtulajdon modern formájának vizsgálata azért szükséges, mert egyáltalában az a feladatunk, hogy megvizsgáljuk azokat a meghatározott termelési és forgalmi viszonyokat, amelyek a tőkének a mezőgazdaságban történő befektetéséből erednek. Enélkül a tőke elemzése nem volna teljes. Ezért kizárólag a tulajdonképpeni földművelésben, azaz a lakosság fő növényi táplálékanyagának termelésében történő tőkebefektetésre szorítkozunk. Búzát is mondhatunk, mert a modern, tőkés szempontból fejlett népeknek ez a fő tápláléka. (Vagy a földművelés helyett a bányákat is vehetjük, mert a törvények ugyanazok.)

A. Smith nagy érdemei közé tartozik annak kifejtése, hogyan határozza meg a fő táplálék termelésébe fektetett tőke által hozott földjáradék a más mezőgazdasági termékek, pl. len, festőnövények termesztésére, önálló állattenyésztésre stb. alkalmazott tőke földjáradékát.* Valóban az ő működése óta ebben a vonatkozásban nem történt semmi haladás. Amire még megszorításként vagy kiegészítésül emlékeztetnünk kellene, az nem ide, hanem a földtulajdon önálló tárgyalásához tartozik. A földtulajdonról tehát, amennyiben az nem a búzatermelésre szánt földre vonatkozik, nem fogunk ex professo [külön] beszélni, hanem csak illusztrációképpen térünk rá itt-ott vissza.

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy itt a földbe a vizet stb. is beleértjük, ha tulajdonosa van, ha a föld tartozékaként jelentkezik.

A földtulajdon előfeltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott részeivel mint az ő magánakaratuk kizárólagos szféráival mindenki mást kirekesztve rendelkezzenek.[26] Ezt előfeltéte-

[26] Mi sem lehet komikusabb, mint az, ahogy Hegel kifejti a földmagántulajdont. Az embernek mint személynek a maga akaratát mint a külső természet lelkét kell valóra váltania, ezért ezt a természetet magántulajdonaként kell birtokba vennie. Ha ez a meghatározása „*a* személynek", az embernek mint személynek, ebből az következne, hogy minden embernek földtulajdonosnak kell lennie, hogy magát mint személyt megvalósíthassa. A föld szabad magántulajdona – ez az igen modern termék – Hegel szerint nem meghatározott társadalmi viszony, hanem az embernek mint személynek a „természethez" való viszonya, „az ember abszolút joga arra, hogy minden dolgot elsajátítson". (*Hegel*: „Philosophie des Rechts", Berlin 1840, 79. old.) Az mindenesetre világos, hogy az egyes személy a maga „akarata" révén nem érvényesülhet tulajdonosként az idegen akarattal szemben, amely szintén ugyanabban a földdarabkában akar megtestesülni. Ehhez egészen más dolgok szükségesek, mint a jóakarat. Továbbá egyáltalán nem lehet belátni, hogy „a személy" hol szabja meg a korlátját akarata megvalósulásának, hogy akaratának létezése egy egész országban realizálódik-e, vagy egész

lezve a feladat az, hogy kifejtsük e monopólium gazdasági értékét, azaz a tőkés termelés bázisán történő értékesítését. Azzal, hogy e személyeknek jogilag hatalmukban áll a földgolyó bizonyos részeit jóra-rosszra felhasználni, semmi sincs elintézve. E területek használata teljességgel olyan gazdasági feltételektől függ, amelyek akaratuktól függetlenek. A jogi elképzelés maga csupán annyit jelent, hogy a földtulajdonos azt teheti a földjével, amit minden árubirtokos a maga árujával; s ez az elképzelés – a szabad magánföldtulajdon jogi képzete – az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tőkés termelés fejlődésével alakul ki. Ázsiában csak néhány helyen él, ott, ahová az európaiak bevitték. Az eredeti felhalmozásról szóló szakaszban (I. könyv 24. fej.) láttuk, hogy ez a tőkés termelési mód előfeltételezi egyrészt a közvetlen termelő felszabadítását abból a helyzetből, hogy a földnek puszta tartozéka (függő paraszt, jobbágy, rabszolga stb. formájában), másrészt a nép tömegének a földtől való megfosztását. Ennyiben a földtulajdon monopóliuma történelmi előfeltétele és állandó alapzata a tőkés termelési módnak, akárcsak mindazoknak a korábbi termelési módoknak, amelyek a tömegek ilyen vagy amolyan formában való kizsákmányolásán nyugszanak. A forma azonban, amelyben a földtulajdont készen találja, nem felel meg a kezdődő tőkés termelési módnak. A neki megfelelő formát csak ő maga teremti meg azáltal, hogy a földművelést alárendeli a tőkének; ezzel aztán mind a feudális földtulajdon, mind a clantulajdon vagy a mark-közösséggel párosuló kisparaszti tulajdon átváltozik a tőkés termelési módnak megfelelő gazdasági formává, bármennyire különbözők is a jogi formáik. A tőkés termelési mód egyik nagy eredménye, hogy

---

sereg országra van-e szüksége ahhoz, hogy azok elsajátításával „manifesztáljam akaratom felsőbbségét a dologgal szemben". [80. old.] Itt aztán Hegel teljesen zsákutcába is jut. „A birtokbavétel egészen egyedi fajta; nem veszek többet birtokba, mint amennyit testemmel érintek, de rögtön az a második, hogy a külső dolgoknak tágabb kiterjedésük van, mint amekkorát megfoghatok. Ily módon ha valami birtokomban van, ezzel egy más dolog is kapcsolatban áll. A birtokbavételt kezemmel gyakorlom, ennek hatósugarát azonban meghosszabbíthatom." (90 [–91]. old.) De ezzel a más dologgal ismét valami más áll kapcsolatban, s így eltűnik az a határ, amelyen belül akaratomnak mint léleknek a földbe szét kell ömlenie. „Ha valamit birtokolok, értelmem rögtön áttér arra, hogy nemcsak a közvetlenül birtokolt dolog az enyém, hanem az is, ami vele összefügg. Itt a pozitív jognak kell megállapításokat tennie, mert a fogalomból nem lehet többet levezetni." (91. old.) Ez rendkívül naiv beismerése „a fogalomnak", és azt bizonyítja, hogy a fogalom, amely eleve azt a baklövést követi el, hogy abszolútnak tartja a földtulajdon egy egészen meghatározott és a polgári társadalomhoz tartozó jogi képzetét, „semmit" sem fog fel e földtulajdon valóságos alakulataiból. Egyben tartalmazza azt a beismerést is, hogy a társadalmi, azaz gazdasági fejlődés szükségleteinek változásával a „pozitív jog" változtathatja és szükségképpen változtatja is a maga megállapításait.

egyrészt a földművelést a társadalom legfejletlenebb részének pusztán empirikus és gépiesen öröklődő eljárásából az agronómia tudományának tudatos felhasználásává változtatja át, amennyire ez a magántulajdonnal adott viszonyokon belül egyáltalában lehetséges;[27] hogy a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól, akinek most már nem jelent mást, mint meghatározott pénzadót, amelyet monopóliuma révén szed az ipari tőkéstől, a bérlőtől; annyira meglazítja a kapcsolatot a föld és tulajdonosa között, hogy a földtulajdonos egész életét Konstantinápolyban töltheti el, miközben földbirtoka Skóciában fekszik. A földtulajdon így megkapja a maga tisztán gazdasági formáját, mert leveti valamennyi korábbi politikai és szociális sallangját és keveredését, röviden mindazokat a hagyományos járulékait, amelyeket, mint később látni fogjuk, maguk az ipari tőkések, valamint elméleti szószólóik a földtulajdon elleni küzdelmük hevében haszontalan és idétlen túlburjánzásnak minősítenek. A tőkés termelési mód nagy érdeme egyrészt, hogy ésszerűsíti a földművelést és ezzel először teszi lehetővé, hogy társadalmi módon űzzék, másrészt az, hogy a földtulajdont a képtelenségig viszi. Mint e termelési mód valamennyi egyéb történelmi vívmányának, ennek is mindenekelőtt a közvetlen termelők teljes elnyomorodása volt az ára.

[27] Teljesen konzervatív agrokémikusok, mint pl. Johnston, elismerik, hogy a valóban ésszerű földművelés mindenütt beleütközik a magántulajdon áthághatatlan korlátaiba. Ugyanezt teszik olyan írók, akik ex professo [hivatásos] védelmezői a földmagántulajdon monopóliumának, így pl. Charles Comte úr egy kétkötetes műben, amelynek sajátos célja a magántulajdon védelmezése. „Egy nép", mondja, „nem érheti el a jólétnek és hatalomnak a saját természetéből adódó fokát, ha az őt tápláló föld minden része nem kap olyan rendeltetést, amely leginkább összhangban van a közérdekkel. Ahhoz, hogy gazdaságát nagymértékben kifejlessze, az kellene, hogy lehetőleg egyetlen és mindenekelőtt felvilágosult akarat rendelkezzék e nép területének minden egyes földdarabja felett és elérje, hogy minden egyes földdarab hozzájáruljon valamennyi többi virágzásához. De egy ilyen akarat létezése ... összeegyeztethetetlen volna a földnek magánföldbirtokokra való felosztásával ... és azzal a minden birtokos számára biztosított lehetőséggel, hogy szinte abszolút módon rendelkezzék a maga vagyonával." [„Traité de la propriété", Párizs 1834, I. köt. 228. old.] – Johnston, Comte és a többiek, amikor megállapítják, hogy a tulajdon ellentmondásban van az ésszerű agronómiával, csak annak szükségességét tartják szem előtt, hogy egy ország földjét mint egészet műveljék meg. De a különös mezőgazdasági termékek termesztésének a piaci árak ingadozásaitól való függősége, és e termesztésnek ezekkel az áringadozásokkal együtt járó folytonos változása, a tőkés termelés egész szelleme, amelynek célja a közvetlen, legkönnyebben elérhető pénznyereség, ellentmond a földművelésnek, amelynek az egymáshoz kapcsolódó nemzedékek állandó életfeltételeivel kell sáfárkodnia. Meggyőző példái ennek az erdőségek, amelyekkel csak ott gazdálkodnak olykor némileg a közérdeknek megfelelően, ahol nincsenek magántulajdonban, hanem az államigazgatás alá tartoznak.

Mielőtt magára a tárgyunkra rátérnénk, a félreértések elkerülése végett még néhány előzetes megjegyzést kell tennünk.

A tőkés termelési mód előfeltétele tehát a következő: A valóságos földművelők bérmunkások, akiket egy tőkés, a bérlő foglalkoztat, aki a mezőgazdaságot csak a tőke különös kiaknázási területeként, tőkéje egy különös termelési szférában való befektetéseként űzi. Ez a tőkés bérlő meghatározott időközökben, pl. évente, szerződés által megszabott pénzösszeget (ugyanúgy, ahogy a pénztőke kölcsönvevője meghatározott kamatot) fizet a földtulajdonosnak, az általa kiaknázott föld tulajdonosának azért az engedélyért, hogy tőkéjét ezen a különös termelési területen alkalmazhatja. Ezt a pénzösszeget földjáradéknak nevezik, akár szántóföldért, akár épülettelekért, bányákért, halászterületekért, erdőségekért stb. fizetik. A földjáradékot arra az egész időre fizetik, amelyre a földtulajdonos a földet szerződés szerint a bérlőnek kölcsön-, illetve bérbe adta. A földjáradék itt tehát az a forma, amelyben a földtulajdon gazdaságilag realizálódik, értékesül. Továbbá itt előttünk áll együtt és egymással szemben mindhárom osztály, amely a modern társadalom vázát alkotja – bérmunkás, ipari tőkés, földtulajdonos.

A tőke rögzíthető a földben, illetve bekebelezhető abba, részint inkább átmenetileg, mint vegyi jellegű talajjavításoknál, trágyázásnál stb., részint állandóbban, mint levezető csatornáknál, öntözési berendezéseknél, talajegyengetésnél, gazdasági épületeknél stb. Másutt a földbe így bekebelezett tőkét la terre-capitalnak [földtőkének] neveztem[28]. Ez a tőke az állótőke kategóriájába tartozik. A földbe bekebelezett tőkéért és a földnek mint termelési szerszámnak ily módon történt megjavításáért járó kamat részét képezheti a bérlő által a földtulajdonos számára fizetett járadéknak,[29] de nem maga a tulajdonképpeni földjáradék, amelyet a földnek mint olyannak a használatáért fizetnek, akár természeti állapotban levő, akár megművelt földről van szó. A földtulajdon rendszeres tárgyalásánál, amely kívül esik tervünkön, a földtulajdonos bevételének ezt a részét részletesen kellene vizsgálni.

---

[28] „Misère de la Philosophie", 165. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 165–166. old.] Ott különbséget teszek terre-matière [földanyag] és terre-capital [földtőke] között. „Csupán azzal, hogy további tőkebefektetéseket eszközölnek a már termelési eszközzé változtatott földeken, máris növelték a földtőkét, noha semmivel sem növelték a földanyagot, azaz a föld terjedelmét... A földtőke ... semmivel sem örökkévalóbb, mint bármely más tőke... A földtőke állótőke, de az állótőke éppúgy elhasználódik, mint a forgótőkék."

[29] Azt mondom „képezheti", mert bizonyos körülmények között ezt a kamatot a földjáradék törvénye szabályozza, s ezért például nagy természetes termékenységű új földterületek konkurrenciája esetén eltűnhet.

Itt néhány szó elegendő erről. A mezőgazdaság szokásos termelési folyamataival vele járó, inkább időleges tőkebefektetéseket kivétel nélkül a bérlő eszközli. Ezek a befektetések, mint egyáltalában a puszta megművelés, ha némileg ésszerűen végzik, ha tehát nem a talaj kíméletlen kiszipolyozására korlátozódik, mint pl. az egykori amerikai rabszolgatartóknál – ami ellen viszont a földtulajdonos urak szerződésileg biztosítják magukat –, megjavítják a talajt,[30] növelik a termését, s a földet puszta anyagból földtőkévé változtatják. A megművelt föld többet ér, mint az ugyanolyan természetes minőségű megműveletlen föld. A földbe bekebelezett tartósabb, hosszabb idő alatt elhasználódó állótőkéket is nagyrészt, bizonyos szférákban gyakran kizárólag, a bérlő fekteti be. De mihelyt a szerződésben meghatározott bérleti idő lejárt – s ez egyik oka annak, hogy a tőkés termelés fejlődésével miért igyekszik a földtulajdonos a bérleti időt lehetőleg megrövidíteni –, a talajba bekebelezett javítások mint az állag, a talaj elválaszthatatlan tartozékai tulajdonként a föld birtokosára szállnak. Az új bérleti szerződés megkötésekor a földtulajdonos a földbe bekebelezett tőke kamatát hozzácsapja a tulajdonképpeni földjáradékhoz; akár annak a bérlőnek adja bérbe a földet, aki a javításokat végezte, akár egy másik bérlőnek. Járadéka ily módon megduzzad; vagy, ha a földet el akarja adni – mindjárt látni fogjuk, hogy mi határozza meg a föld árát –, annak értéke most emelkedett. Nemcsak a földet, hanem a megjavított földet, a földbe bekebelezett tőkét adja el, ami neki semmibe sem került. A tulajdonképpeni földjáradék mozgását teljesen figyelmen kívül hagyva, ez az egyik titka a földtulajdonosok fokozódó gazdagodásának, járadékaik folytonos duzzadásának s annak, hogy a gazdasági fejlődés haladásával földbirtokaik pénzértéke növekszik. A földtulajdonosok ily módon magánzsebükbe teszik a társadalmi fejlődés eredményét, amely közreműködésük nélkül jött létre – fruges consumere nati**. De ez egyúttal az ésszerű földművelés egyik legnagyobb akadálya is, mert a bérlő kerül minden olyan javítást és kiadást, amelynek teljes visszaáramlása bérleti ideje alatt nem várható; s látjuk, hogy ezt a körülményt mint ilyen akadályt minduntalan felhánytorgatják, a múlt században James Anderson, a modern járadékelmélet tulajdonképpeni felfedezője, aki egyúttal gyakorló bérlő és a maga idejében jelentős agronómus volt,*** napjainkban pedig a mostani angliai földtulajdonrendszer ellenzői.

A. A. Walton, „History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland", London 1865, a 96., 97. oldalon ezt mondja erről: „Országunk nagyszámú mezőgazdasági egyesületének minden erőfeszítése sem vezethet

[30] Lásd James Anderson és Carey.*

jelentékeny vagy valóban észrevehető eredményre a földművelés megjavításának valódi haladása terén, amíg az ilyen javítások sokkal nagyobb fokban a földtulajdon értékét és a földbirtokos járadékhozamát növelik, mintsem a bérlő vagy a mezőgazdasági munkás helyzetén javítanak. A bérlők általában éppoly jól tudják, mint a földbirtokos, a számtartója, vagy akár valamely mezőgazdasági társaság elnöke, hogy a jó alagcsövezés, a bőséges trágyázás és a jó gazdálkodás, több munka alkalmazásával párosulva a föld alapos gyomlálására és előkészítésére, csodálatos eredményekkel jár mind a talaj megjavítása, mind a termelés fokozása terén. De mindez jelentékeny kiadásokat kíván meg, s a bérlők azt is igen jól tudják, hogy bármennyire javítják is a földet vagy növelik értékét, hosszabb időt tekintve ennek előnyét főleg a földbirtokosok aratják le magasabb járadék és a föld értékének emelkedése formájában... Elég ravaszak ahhoz, hogy észrevegyék, amit azok a szónokok" {a földbirtokosok és számtartóik a mezőgazdasági bankettokon} „sajátosképpen mindig elfelejtenek megmondani nekik, hogy tudniillik a bérlő által végrehajtott valamennyi javításból az oroszlánrész szükségképpen végül is mindig a földbirtokos zsebébe vándorol... Bármennyire megjavította is a bérelt földet a korábbi bérlő, utóda mindig azt tapasztalja majd, hogy a földbirtokos a korábbi javítások következtében megnövelt földérték arányában felemeli a járadékot."

A tulajdonképpeni mezőgazdaságban ez a folyamat még nem jelenik meg oly világosan, mint ott, ahol a földet épületteleknek használják. Annak a földnek túlnyomó részét, amelyet Angliában építkezési célokra, de nem freehold [szabad birtok] minőségben adnak el, a földtulajdonosok 99 évre, vagy, ha lehet, rövidebb időre bérbeadják. Ennek az időnek elteltével az épületek magával a földdel együtt a földbirtokosok tulajdonába kerülnek. „Ezek" {a bérlők} „kötelesek a bérleti szerződés lejártával a házat jó, lakható állapotban a nagybirtokosnak átadni, miután addig szerfelett magas földjáradékot fizettek. Alig járt le a bérleti szerződés, jön a földbirtokos ügynöke vagy jószágfelügyelője, megtekinti házatokat, gondoskodik arról, hogy jó állapotba helyezzétek, majd birtokába veszi s hozzácsatolja földesurának területéhez. Tény, hogy ha ez a rendszer még hosszabb ideig teljes érvényben marad, a Királyság területén levő valamennyi háztulajdon, éppúgy mint a falusi földbirtokok, a nagy földesurak kezére kerülnek. Az egész londoni West End, a Temple Bartól* északra és délre, szinte kizárólag mintegy fél tucat nagy földesúré, akik roppant földjáradékokért bérbe adták, s ahol a bérleti szerződések még nem jártak le teljesen, ott ez gyors egymásutánban bekövetkezik. Ugyanez érvényes nagyobb vagy kisebb mértékben a Királyság valamennyi városára. De a kizárólagosságnak és a monopóliumnak ez a

mohó rendszere még ennél is tovább megy. Ugyanezen bitorló eljárás következtében kikötővárosaink szinte valamennyi dokkberendezése a föld nagy Leviathanjainak kezén van." (I. m. [92.] 93. old.) Ilyen körülmények között világos, hogy bár az 1861. évi cenzus adatai szerint Angliában és Walesben az összlakosság száma 20 066 224, a háztulajdonosoké pedig 36 032, a tulajdonosoknak a házak és a lakosság számához viszonyított aránya egészen más képet mutatna, ha a nagy tulajdonosokat az egyik oldalra, a kicsiket pedig a másikra állítanák.

Ez az épülettulajdonra vonatkozó példa azért fontos, mert 1. világosan megmutatja a különbséget a tulajdonképpeni földjáradék és a földbe bekebelezett állótőke kamata között, mely utóbbi a földjáradékhoz való hozzáadást képezhet. Az épületek kamata, valamint a mezőgazdaságban a bérlő által a talajba bekebelezett tőke kamata a bérleti szerződés tartama alatt az ipari tőkésnek, a telekspekulánsnak vagy a bérlőnek jut, s önmagában véve semmi köze a földjáradékhoz, amelyet évente bizonyos határnapokon a föld használatáért kell fizetni. 2. Megmutatja, hogy a talajjal együtt az abba bekebelezett idegen tőke is végül a földtulajdonos kezére kerül, s az érte fizetett kamat az ő járadékát szaporítja.

Némely író, részben mint a földtulajdon szószólója a polgári közgazdászok támadásaival szemben, részben arra törekedve, mint pl. Carey, hogy a tőkés termelési rendszert az ellentétek rendszeréből „harmóniák" rendszerévé változtassa, megkísérelte, hogy a földjáradékot, a földtulajdon sajátos közgazdasági kifejezését a kamattal azonosnak ábrázolja. Ezzel ugyanis kihunyna a földtulajdonosok és a tőkések közötti ellentét. A tőkés termelés kezdetén az ellenkező módszert alkalmazták. Akkoriban a népszerű elképzelésben még a földtulajdon számított a magántulajdon eredeti és tiszteletre méltó formájának, a tőke kamatát viszont uzsorának bélyegezték. Ezért Dudley North, Locke stb. a tőkekamatot mint a földjáradékkal analóg formát ábrázolták, pontosan úgy, ahogyan Turgot a kamat jogosultságát a földjáradék létezéséből vezette le. – A fent említett újabb írók elfelejtik, hogy – teljesen eltekintve attól, hogy a földjáradék tisztán, a földbe bekebelezett tőkéért fizetett bármiféle kamat hozzáadása nélkül is létezhet és létezik – a földtulajdonos ily módon nemcsak kamatát kapja meg idegen tőkének, amely neki semmibe sem kerül, hanem ezenfelül még az idegen tőkét is megkapja ingyen. A földtulajdonnak, ugyanúgy mint egy meghatározott termelési mód minden egyéb tulajdonformájának, igazolása az, hogy magának a termelési módnak, tehát a belőle sarjadó termelési és csereviszonyoknak is, átmeneti történelmi szükségességük van. Persze, mint később látni fogjuk, a földtulajdont a tulajdon egyéb fajtáitól megkülönbözteti az, hogy

bizonyos fejlettségi fokon még a tőkés termelési mód álláspontjáról is fölöslegesnek és károsnak jelenik meg.

A földjáradékot más formában is össze lehet téveszteni a kamattal és így félre lehet ismerni sajátos jellegét. A földjáradék meghatározott pénzösszegben jelentkezik, amelyet a földtulajdonos évente a földgolyó egy darabjának bérbeadásából húz. Láttuk, hogy minden meghatározott pénzjövedelmet tőkésíteni lehet, azaz egy elképzelt tőke kamatának lehet tekinteni. Ha például a közepes kamatláb 5 %, akkor az évi 200 £ földjáradékot 4000 £ tőke kamatának lehet tekinteni. Az így tőkésített földjáradék alkotja a föld eladási árát vagy értékét, egy olyan kategóriát, amely – éppúgy mint a munka ára – prima facie [nyilvánvalóan] irracionális, minthogy a föld nem a munka terméke, tehát értéke sincs. Másfelől azonban e mögött az irracionális forma mögött egy valóságos termelési viszony rejlik. Ha egy tőkés 4000 £-ért földet vásárol, amely évi 200 £ járadékot hoz, akkor éppúgy megkapja a 4000 £ évi 5 %-os átlagos kamatát, mintha ezt a tőkét kamatozó papírokba fektette, vagy közvetlenül 5 %-os kamatra kölcsönadta volna. 4000 £ tőke 5 %-os értékesülése ez. Ezen előfeltevés mellett földbirtokának jövedelme 20 év alatt pótolná a birtok vételárát. Ezért Angliában a földbirtokok vételárát ennyi meg ennyi years' purchase [évi hozam] alapján számítják ki, ami csak más kifejezése a földjáradék tőkésítésének. Valójában nem a föld, hanem az általa hozott földjáradék vételára ez, amelyet a szokásos kamatláb alapján számítanak ki. A járadéknak ez a tőkésítése azonban előfeltételezi a járadékot, a járadékot viszont, megfordítva, nem lehet levezetni és megmagyarázni a saját tőkésítéséből. Ellenkezőleg, a kiindulási előfeltétel itt a járadék létezése, függetlenül attól, hogy eladják.

Ebből következik, hogy a földjáradékot állandó nagyságnak előfeltételezve, a föld ára a kamatláb emelkedésével vagy esésével ellenkező irányban emelkedhet vagy eshet. Ha a szokásos kamatláb 5 %-ról 4 %-ra esne, akkor az évi 200 £ földjáradék nem 4000 £, hanem 5000 £ tőke évi értékesülését képviselné, s ily módon ugyanannak a földdarabnak az ára 4000-ről 5000 £-re, vagyis 20 years' purchase-ról 25-re emelkednék. Ellenkező esetben a fordítottja történnék. Ez a föld árának a földjáradék mozgásától független és csak a kamatláb által szabályozott mozgása. De minthogy, miként láttuk, a társadalmi fejlődés haladásával a profitráta süllyedő tendenciájú, s ennélfogva a kamatláb is, amennyiben azt a profitráta szabályozza; továbbá a kamatláb a profitrátától függetlenül is süllyedő tendenciájú a kölcsönadható pénztőke növekedése folytán, mindebből következik, hogy a föld ára a földjáradéknak és a mezőgazdasági termékek árának – amelynek egy részét a járadék alkotja – mozgásától függetlenül is emelkedő tendenciájú.

Magának a földjáradéknak az összecserélése azzal a kamatformával, amelyet ez előbbi a föld vásárlója számára ölt – ez az összecserélés a földjáradék természetének teljes félreismerésén nyugszik –, igen furcsa tévkövetkeztetésekhez kell hogy vezessen. Minthogy a földtulajdon minden régi országban a tulajdon különösen előkelő formájának számít s emellett a földvásárlást különösen biztos tőkebefektetésnek tekintik, ezért a kamatláb, amelyen a földjáradékot megvásárolják, többnyire alacsonyabban áll, mint a hosszabb időre nyúló egyéb tőkebefektetéseknél, úgyhogy a föld vásárlója például csak 4%-ot kap a vételárra, holott ugyanerre a tőkére különben 5%-ot kapna, vagy, ami egyre megy, több tőkét fizet a földjáradékért, mint amennyit ugyanekkora évi pénzjövedelemért más befektetésnél fizetne. Ebből Thiers úr „De la propriété" című, egyáltalában csapnivaló írásában (a francia nemzetgyűlésben 1848-ban Proudhon ellen tartott beszédének lenyomata)* a földjáradék alacsony voltára következtet, holott ez csak azt bizonyítja, hogy a járadék vételára magas.

Az a körülmény, hogy a tőkésített földjáradék mint földár vagy földérték mutatkozik, s ezért a földet úgy adják és veszik, mint minden más árut, néhány apologéta szemében a földtulajdont igazoló oknak számít, mert a vásárló a földért egyenértéket fizetett, mint minden egyéb áruért, s a földtulajdon legnagyobb része ezen a módon cserélt gazdát. Ugyanez az igazoló ok érvényes lenne akkor a rabszolgaságra is, mivel a rabszolgatartó számára, aki a rabszolgáért készpénzzel fizetett, a rabszolga munkájának hozama csak a megvásárlására kiadott tőke kamatát jelenti. A földjáradék adásvételéből létezésének jogosultságát levezetni egyáltalában annyit jelent, mint a járadék létezését létezésével igazolni.

A földjáradéknak, azaz a földtulajdon önálló, sajátos, a tőkés termelési mód bázisán álló gazdasági formájának tudományos elemzése szempontjából igen fontos, hogy azt tisztán, minden meghamisító és elmosó hozzátéttől mentesen vizsgáljuk, de éppannyira fontos másfelől, hogy a földtulajdon gyakorlati következményeinek megértése, sőt tömérdek olyan tény elméleti világosanlátása szempontjából, amelyek ellentmondanak a földjáradék fogalmának és természetének, s mégis a földjáradék létezési módjaiként jelennek meg, megismerjük azokat az elemeket, amelyekből az elméletnek ezek a zavarai erednek.

Gyakorlatilag természetesen mindaz mint földjáradék jelenik meg, amit a bérlő a földtulajdonosnak bérleti díj formájában fizet azért az engedélyért, hogy a földön gazdálkodhassék. Bármilyen alkotórészekből tevődik össze ez a sarc, bármilyen forrásokból származik is, a tulajdonképpeni földjáradékkal közös benne az, hogy az úgynevezett földtulajdonos számára a föld-

golyó egy darabjának monopolizálása teszi lehetővé, hogy a sarcot szedje, adóját kivesse. Közös benne a tulajdonképpeni földjáradékkal az, hogy meghatározza a földárat, amely, mint fentebb kimutattuk, nem egyéb, mint a föld bérbeadásából származó jövedelem tőkésítése.

Láttuk már, hogy a földbe bekebelezett tőke kamata képezheti ilyen idegenszerű alkotórészét a földjáradéknak, amely alkotórész a gazdasági fejlődés haladásával szükségképpen egyre növekvő hozzáadást képez az ország összjáradékához. De ettől a kamattól eltekintve lehetséges, hogy a bérleti díj mögött részben, sőt bizonyos esetekben – tehát amikor a tulajdonképpeni földjáradék teljesen hiányzik, s ennélfogva a földnek valójában nincs értéke – teljes egészében az átlagprofitból vagy a normális munkabérből, vagy mindkettőből egyszerre eszközölt levonás rejtőzik. A profitnak vagy a munkabérnek ez a része itt a földjáradék alakjában jelenik meg, mert a normálistól eltérően nem az ipari tőkésnek vagy a bérmunkásnak jut, hanem bérleti díj formájában a földtulajdonosnak fizetik. Közgazdasági értelemben sem az egyik, sem a másik rész nem földjáradék, de gyakorlatilag éppúgy a földtulajdonos jövedelmét, monopóliumának gazdasági értékesítését képezi, mint a valódi földjáradék, s a földárra éppúgy meghatározóan hat, mint az utóbbi.

Itt nem beszélünk olyan viszonyokról, amelyek között a földjáradék, a földtulajdonnak az a kifejezése, amely a tőkés termelési módnak felel meg, formálisan létezik, anélkül hogy maga a tőkés termelési mód léteznék, anélkül hogy maga a bérlő ipari tőkés, vagy gazdálkodási módja tőkés mód lenne. Így van ez pl. *Írországban*. A bérlő itt átlagban kisparaszt. Az, amit a földtulajdonosnak bérleti díjként fizet, gyakran nemcsak profitjának, azaz saját többletmunkájának – amelyre saját munkaeszközeinek birtokosaként joga van – egy részét nyeli el, hanem annak a normális munkabérnek egy részét is, amelyet más körülmények között ugyanezért a munkamennyiségért kapna. Azonkívül a földtulajdonos, aki itt éppenséggel semmit sem tesz a talaj megjavításáért, kisajátítja a bérlőt, megfosztja kicsiny tőkéjétől, amelyet az túlnyomórészt saját munkájával kebelezett be a földbe, ugyanúgy kisajátítja, ahogy hasonló körülmények között az uzsorás tenné. Csakhogy az uzsorás legalább a saját tőkéjét kockáztatja e műveletnél. Ez a szüntelen rablás képezi a tárgyát az írországi agrártörvényhozás körüli viszálynak; a törvényjavaslat lényegében arra irányul, hogy a bérlőnek felmondó földtulajdonost kötelezzék kártalanítás fizetésére a bérlő által végzett talajjavításokért vagy a földbe bekebelezett tőkéért.* Palmerston erre cinikusan ezt szokta válaszolni: „Az Alsóház a földtulajdonosok háza."

Nem beszélünk olyan kivételes viszonyokról sem, amelyek között a föld-

tulajdonos még tőkés termelést folytató országokban is olyan magas bérleti díjat zsarolhat ki, amely semmiféle összefüggésben nincs a föld hozamával, például az angol ipari kerületekben, ahol apró földdarabkákat adnak bérbe gyári munkásoknak, akár kicsiny kertek céljára, akár arra, hogy szabad idejüket műkedvelő földműveléssel tölthessék. („Reports of Inspectors of Factories".)

Fejlett tőkés termeléssel rendelkező országokban fizetett mezőgazdasági járadékról beszélünk. Az angol bérlők között például számos kistőkés van, akiket nevelésük, képzettségük, a hagyomány, a konkurrencia és más körülmények eleve arra kényszerítenek, hogy tőkéjüket mint bérlők a mezőgazdaságba fektessék. Kénytelenek kevesebbel megelégedni, mint az átlagprofit, s ennek egy részét járadék formájában a földtulajdonosnak átengedni. Csakis ezzel a feltétellel engedik meg nekik, hogy tőkéjüket a földbe, a földművelésbe fektessék be. Minthogy a földtulajdonosok mindenütt jelentékeny befolyást, sőt Angliában döntő befolyást gyakorolnak a törvényhozásra, az utóbbit kiaknázhatják arra, hogy a bérlők egész osztályát becsapják. Az 1815. évi gabonatörvényeknek például – ezt a kenyéradót bevallottan azért vetették ki az országra, hogy a henyélő földtulajdonosoknak továbbra is biztosítsák a jakobinusellenes háború alatt rendkívüli módon megnőtt járadékot – megvolt ugyan az a hatásuk, hogy, néhány kivételesen termékeny évtől eltekintve, a mezőgazdasági termékek árait a fölött a színvonal fölött tartották, amelyre szabad gabonabehozatal esetén lesüllyedtek volna. De azt nem érték el, hogy az árakat azon a szinten tartsák, amelyet a törvényhozó földtulajdonosok normálárnak nyilvánítottak oly módon, hogy a külföldi gabona behozatalának törvényes határát képezték. A bérleti szerződéseket azonban e normálárak hatása alatt kötötték meg. Mihelyt az illúzió szétfoszlott, új törvényt hoztak, új normálárakkal, amelyek éppúgy csak a kapzsi földtulajdonosok képzelgésének tehetetlen kifejezése voltak, mint a régiek. Így csapták be a bérlőket 1815-től a harmincas évekig. Ezért van az, hogy ezen egész idő alatt az agricultural distress [a mezőgazdaság válsága] az állandó téma. Ezért van az, hogy ebben a periódusban bérlők egész nemzedékét sajátították ki és tették tönkre, s tőkések új osztálya került a helyükbe.[31]

Sokkal általánosabb és fontosabb tény azonban a tulajdonképpeni mező-

[31] Lásd Anti-Corn-Law Prize-Essays. Mindazonáltal a gabonatörvények az árakat állandóan mesterségesen magas szinten tartották. A tehetősebb bérlők számára ez kedvező volt. Profitáltak a veszteglésnek abból az állapotából, amelyben a védővám a bérlők zömét tartotta, akik okkal vagy ok nélkül a kivételes átlagaiban bizakodtak.

gazdasági munkások munkabérének leszorítása a normális átlagszínvonal alá, úgy, hogy a munkástól levonják a munkabér egy részét, az a bérleti díj alkotórészét képezi, s így a földjáradék leple alatt nem a munkáshoz, hanem a földtulajdonoshoz áramlik. Angliában és Skótországban például, néhány kedvező helyzetben levő grófság kivételével, általában ez az eset. A gabonatörvények bevezetése előtt Angliában a munkabér színvonalának megvizsgálására életre hívott parlamenti bizottságok munkái* – eddig a legértékesebb és szinte teljesen kiaknázatlan adalékok a munkabér XIX. századi történetéhez, egyszersmind pellengér, amelyet az angol arisztokrácia és burzsoázia önmaga állított fel magának – nyilvánvalóan, minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a magas járadéktételek s a földár ezeknek megfelelő emelkedése a jakobinusellenes háború alatt részben csak abból adódott, hogy levontak a munkabérből, sőt a fizikai minimum alá szorították azt; vagyis abból, hogy a normális munkabér egy részét a földtulajdonosnak fizették ki. Különböző körülmények, többek között a pénz leértékelődése, a szegénytörvényekkel való manipulálás a mezőgazdasági kerületekben stb. lehetővé tették ezt a műveletet, ugyanakkor, amikor a bérlők bevételei óriási módon emelkedtek, s a földtulajdonosok mesésen meggazdagodtak. Sőt mind a bérlők, mind a földtulajdonosok azt hozták fel egyik fő érvül a gabonavámok bevezetése mellett, hogy fizikailag lehetetlen a mezőgazdasági napszámosok munkabérét még mélyebbre szorítani. Ez az állapot lényegében nem változott meg és Angliában, valamint az összes európai országokban a normális munkabér egy része továbbra is belekerül a földjáradékba. Amidőn Shaftesbury grófot, az akkori Ashley Lordot, a filantróp arisztokraták egyikét oly rendkívül megindította az angol gyári munkások helyzete s a tízórás munkanap melletti agitációban parlamenti szószólójukul tolta fel magát, a gyárosok szószólói bosszúból statisztikát közöltek arról, milyen a mezőgazdasági napszámosok bére a gróf falvaiban (lásd I. könyv 23. fej. 5. e, „A brit mezőgazdasági proletariátus"), amelyből világosan kitűnt, hogy filantrópunk földjáradékának egy része egyszerűen abból áll, amit bérlői elrabolnak számára a mezőgazdasági munkások munkabéréből. Ez a közzététel azért is érdekes, mert a benne foglalt tények bátran az 1814. és 1815. évi bizottságok által leleplezett legszörnyűbb adatok mellé állíthatók. Valahányszor a körülmények a mezőgazdasági munkások munkabérének pillanatnyi emelkedését kényszerítik ki, felhangzik aztán a bérlők jajveszékelése is, hogy a munkabért nem lehet a más termelési ágakban érvényes normális színvonalára emelni, s hogy ez szükségképpen tönkreteszi őket, ha ugyanakkor a földjáradékot nem csökkentik. Ebben tehát benne foglaltatik a beismerés, hogy földjáradék néven a bérlők levonást eszközölnek a

munkabérből, s ezt a földtulajdonosoknak fizetik ki. Angliában például 1849 és 1859 között a mezőgazdasági munkások munkabére nagy erővel ható körülmények – így az Írországból való tömeges kivándorlás [exodus], amely elvágta a mezőgazdasági munkások onnan érkező utánpótlását; a mezőgazdasági lakosság rendkívüli arányú felszívása a gyáripar által; háborús katonaszükséglet; rendkívüli méretű kivándorlás Ausztráliába és az Egyesült Államokba (Kaliforniába), és más okok, amelyeket itt nem szükséges közelebbről megemlíteni – találkozása következtében emelkedett. Ugyanakkor, az 1854–56-os kedvezőtlen termésű éveket kivéve, a gabona átlagos ára ebben a periódusban több mint 16 %-kal csökkent. A bérlők a földjáradék leszállítását követelték. Egyes esetekben sikerült ezt elérniök. Általában azonban kudarcot vallottak e követeléssel. Ezért a termelési költségek leszorításához folyamodtak, többek között gőzlokomobilok és új gépi berendezés tömeges bevezetése révén, amely részint lovakat pótolt és szorított ki a gazdaságból, részint azonban mezőgazdasági napszámosok szabaddá tételével mesterséges túlnépesedést s ennélfogva új bérsüllyedést idézett elő. S ez történt, noha a mezőgazdasági lakosság ez alatt az évtized alatt általánosan relatíve csökkent, az összlakosság növekedéséhez képest, és néhány tisztán mezőgazdasági kerületben a mezőgazdasági lakosság abszolúte csökkent.[32] Ugyanígy Fawcett, akkoriban a politikai gazdaságtan professzora Cambridgeben {meghalt 1884-ben mint legfőbb postamester} a Social Science Congressen [Társadalomtudományi Kongresszuson] 1865 október 12-én a következőket mondotta: „Megindult a mezőgazdasági napszámosok kivándorlása, s a bérlők panaszkodni kezdtek, hogy nem lesz módjukban megfizetni a szokásos magas járadékokat, mert a munka a kivándorlás következtében megdrágult." Itt tehát a magas földjáradékot közvetlenül azonosítják az alacsony munkabérrel. S amennyiben a földár magasságát ez a járadékot növelő körülmény megszabja, a föld értékemelkedése azonos a munka értéktelenedésével, a magas földár a munka árának alacsony voltával.

Ugyanez áll Franciaországra. „A bérleti díj emelkedik, mert az egyik oldalon emelkedik a kenyér, a bor, a hús, a főzelék és a gyümölcs ára, a másikon pedig változatlan marad a munka ára. Ha idősebb emberek összehasonlítják atyáik számadásait, ami körülbelül 100 évvel visz vissza bennünket, azt látják, hogy akkoriban egy munkanap ára a francia falvakban pontosan ugyanannyi volt, mint manapság. A hús ára azóta megháromszorozódott...

[32] *John C. Morton*: „The Forces used in Agriculture". A londoni Society of Arts-ban* 1859-ben tartott előadás, amely 12 skóciai és 35 angliai grófság mintegy 100 bérlőjénél gyűjtött hiteles adatokon alapul.

Ki az áldozata ennek az átalakulásnak? Vajon a gazdag, aki a bérlet tulajdonosa, vagy a szegény, aki dolgozik rajta?... A bérleti díj emelkedése társadalmi szerencsétlenség bizonysága." (*M. Rubichon*: „Du mécanisme de la société en France et en Angleterre", II. kiad., Párizs 1837, 101. old.)

Néhány példa olyan földjáradékra, amely egyrészt az átlagprofitból, másrészt az átlagmunkabérből való levonás következménye:

A fentebb idézett Morton*, ingatlanügynök és mezőgazdász állítása szerint sok vidéken azt tapasztalták, hogy a nagy bérletek járadéka alacsonyabb, mint a kisebbeké, mert „az utóbbiakra irányuló konkurrencia rendszerint nagyobb, mint az előbbiekre irányuló, s mert a kisbérlők, akiknek ritkán áll módjukban a mezőgazdaság helyett más vállalkozásba kezdeni, gyakran hajlandók olyan földjáradékot fizetni, amelyről maguk is tudják, hogy túlságosan magas, mert kényszeríti őket annak a szüksége, hogy megfelelő vállalkozást találjanak." (*John L. Morton*: „The Resources of Estates", London 1858, 116. old.)

Ez a különbség azonban Angliában szerinte lassanként elmosódik, amihez, mint mondja, nagyban hozzájárul az, hogy éppen a kisbérlők osztálya vándorol ki. Ugyanez a Morton elmond egy példát, amelyben nyilvánvalóan magának a bérlőnek a munkabéréből s ezért még kétségtelenebbül az általa foglalkoztatott embereknek a munkabéréből eszközölt levonás kerül bele a földjáradékba. Éspedig a 70–80 acre-nél (30–34 hektár) kisebb bérletek esetében, amelyeknek nem áll módjukban kétfogatú ekét alkalmazni. „Ha a bérlő a saját kezével nem dolgozik éppoly szorgalmasan, mint bármely munkás, akkor bérletéből nem tud megélni. Ha a munka elvégzését embereire bízza, s csupán felügyeletükre szorítkozik, akkor minden valószínűség szerint csakhamar azt veszi észre, hogy képtelen a járadékát megfizetni." (I. m. 118. old.) Morton ezért azt a következtetést vonja le, hogy ha a vidék bérlői nem túlságosan szegények, a bérletek ne legyenek 70 acre-nél kisebbek, hogy a bérlő két-három lovat tarthasson.

Kivételes bölcsességről tesz tanúbizonyságot Léonce de Lavergne úr, Membre de l'Institut et de la Société Central d'Agriculture [az Akadémia és a Központi Mezőgazdasági Társaság tagja]. „Economie Rurale de l'Angleterre" című művében (az angol fordítás, London 1855. alapján idézve) a következő összehasonlítást teszi arra vonatkozóan, hogy mennyi az évi haszna a szarvasmarhának, amelyet Franciaországban dolgoztatnak, Angliában viszont nem, mert helyette lovat használnak (42. old.):

Franciaország		*Anglia*	
Tej	4 millió £	Tej	16 millió £
Hús	16 millió £	Hús	20 millió £
Munka ..	8 millió £	Munka ..	— millió £
	28 millió £		36 millió £

De az eredmény Angliában azért nagyobb, mert, saját adatai szerint, a tej itt kétszer olyan drága, mint Franciaországban, a húst illetően viszont mindkét országban ugyanazokat az árakat feltételezi (35. old.); az angol tejhozam tehát 8 millió £-re, az összhozam pedig 28 millió £-re csökken, akárcsak Franciaországban. Az már mégiscsak sok, hogy Lavergne úr a termékmennyiségeket és az árkülönbözeteket egyaránt beleveszi számításába, úgyhogy ha Anglia bizonyos cikkeket drágábban termel, mint Franciaország, ami legfeljebb nagyobb profitot jelent a bérlők és földtulajdonosok számára, ez az angol mezőgazdaság előnyeként jelenik meg.

Lavergne úr nemcsak az angol mezőgazdaság gazdasági eredményeit ismeri, hanem az angol bérlők és földbirtokosok előítéleteiben is hisz, mint *ezt a 48. oldal bizonyítja*: „*A gabonafélékkel rendszerint egy nagy hátrány* jár együtt... kimerítik a talajt, amelyben teremnek." Lavergne úr nemcsak azt hiszi, hogy más növények ezt nem teszik, azt is hiszi, hogy a takarmánynövények és gumós növények dúsabbá teszik a talajt: „A takarmánynövények növekedésük fő elemeit a levegőből szerzik, s a talajnak többet adnak vissza, mint amennyit tőle elvonnak; ezek a növények tehát mind közvetlenül, mind pedig állati trágyává való átváltozásukkal kétféleképpen is pótolják azt a kárt, amelyet a gabonafélék és a talajt kimerítő más növények okoztak; ezért alapelv, hogy a gabonaféléket ilyen növényekkel legalábbis váltogatni kell; ebben áll a Norfolk Rotation [négyes vetésforgó]." (50–51. old.)

Nem csoda, ha Lavergne úr, aki hitelt ad az angol falusi lelkek eme meséinek*, azt is elhiszi, hogy a gabonavámok eltörlése óta az angol mezőgazdasági napszámosok bére már nem abnormálisan kevés. Lásd amit erről korábban mondtunk, I. könyv 23. fej. 5., 701–729. [630–653.] old. De hallgassuk még meg John Bright úr beszédét is, amelyet Birminghamben 1865 december 13-án tartott. Miután beszélt arról az ötmillió családról, amelynek egyáltalában nincs képviselete a parlamentben, így folytatja: „Közülük egymillió, sőt, helyesebben, több mint egymillió szerepel az Egyesült Királyság paupereinek szerencsétlen jegyzékében. Van azután még egy másik millió, amely még éppen a pauperizmus határán áll, de állandóan az a veszély fenyegeti, hogy szintén pauperré válik. Helyzetük és kilátásaik nem kedvezőbbek. Nos, vegyék szemügyre egyszer a társada-

lom e részének tudatlan alsóbb rétegeit. Vegyék szemügyre kitaszítottságukat, szegénységüket, szenvedéseiket, teljes reménytelenségüket. Még az Egyesült Államokban is, még a déli államokban is, a rabszolgaság uralma idején, minden néger hitt abban, hogy számára is felvirrad egyszer a boldogság napja. De ezek az emberek, országunk legalsóbb rétegeinek e tömege – azért vagyok itt, hogy ezt kimondjam –, nem is hisznek semmiféle javulásban, sőt még csak vágyat sem éreznek iránta. Olvasták legutóbb az újságokban a John Crossról, egy dorsetshire-i mezőgazdasági napszámosról szóló rövid hírt? Ez az ember heti hat napot dolgozott és kiváló bizonyítványt kapott munkáltatójától, akinek 24 éven át dolgozott heti 8 shilling bérért. John Crossnak ebből a bérből 7 gyermekes családját kellett eltartania kunyhójában. Hogy beteg felesége és csecsemője meg ne fagyjon, elvett – törvényesen szólva azt hiszem ellopott – egy 6 penny értékű fakerítést. Ezért a vétségért a békebírák 14 vagy 20 nap börtönre ítélték. Mondhatom Önöknek, az egész országban és különösen Délen sok ezer a John Crosséhoz hasonló eset akad, s ezek az emberek olyan helyzetben vannak, hogy mindeddig a leglelkiismeretesebb kutató sem tudott rájönni a nyitjára, mi tartja életben őket. Most pedig vessék tekintetüket az egész országra, nézzék ezt az ötmillió családot s e réteg kétségbeesett helyzetét. Nem az-e az igazság, hogy a nemzetnek ez a választójogból kizárt tömege folyton-folyvást csak robotol s úgyszólván nem ismeri a pihenést? Hasonlítsák össze őket az uralkodó osztállyal – de ha ezt teszem, kommunizmussal fognak vádolni ... hasonlítsák azonban össze ezt a magát agyondolgozó és szavazati joggal nem rendelkező hatalmas nemzetet azzal a résszel, amelyet uralkodó osztályoknak lehet tekinteni. Nézzék gazdagságukat, pompájukat, fényűzésüket. Nézzék eltompultságukat – mert ők is eltompultak, de ez a csömör tompultsága – s nézzék, hogyan sietnek egyik helyről a másikra, mintha kizárólag az volna a gondjuk, hogy új szórakozásokat fedezzenek fel." („Morning Star"*, 1865 december 14.)

A következőkben megmutatjuk, hogyan cserélik össze a többletmunkát, s ezért egyáltalában a többletterméket, a földjáradékkal, a többlettermléknek ezzel a – legalábbis a tőkés termelési mód bázisán – mennyiségileg és minőségileg sajátosan meghatározott részével. A többletmunka természetadta [naturwüchsig] bázisa egyáltalában, vagyis az a természeti feltétel, amely nélkül a többletmunka lehetetlen, az, hogy a természet oly módon nyújtja a szükséges létfenntartási eszközöket – akár a föld növényi vagy állati termékeiben, akár a vizek halaiban stb. –, hogy a megszerzésükre fordított munkaidő nem nyeli el az egész munkanapot. A mezőgazdasági

munkának (amelybe itt beleértjük az egyszerű gyűjtögető, vadászó, halászó, állattenyésztő munkát) ez a természetadta termelékenysége a bázisa minden többletmunkának; mint ahogy minden munka először és eredetileg a táplálék elsajátítására és termelésére irányult. (Persze az állatnak egyúttal bőre is van, amely hidegebb éghajlat alatt melegíti az embert; ezenkívül barlanglakások stb.)

A többlettermeknek és a földjáradéknak ugyanez az összezavarása található másképpen kifejezve Dove úrnál*. Eredetileg mezőgazdasági munka és ipari munka nem válik szét; az utóbbi az előbbihez kapcsolódik. A földművelő törzs, a házközösség vagy család többletmunkája és többlettermeke magában foglal mind mezőgazdasági, mind ipari munkát. A kettő szorosan együtt jár. Vadászat, halászat, földművelés lehetetlen megfelelő szerszámok nélkül. A szövést, fonást stb. először a mezőgazdaság mellékmunkálataiként űzik.

Korábban kimutattuk, hogy miként az egyes munkás munkája szükséges munkára és többletmunkára hasad, a munkásosztály összmunkája is felosztható olyképpen, hogy az a rész, amely a munkásosztály összes létfenntartási eszközeit termeli (beleértve az ehhez kívánt termelési eszközöket), az egész társadalom szükséges munkáját végzi el. A munkásosztály egész további része által végzett munkát többletmunkának lehet tekinteni. De a szükséges munka semmiképpen sem pusztán mezőgazdasági munkát foglal magában, hanem azt a munkát is tartalmazza, amely a munkás átlagos fogyasztásába szükségképpen belekerülő valamennyi többi terméket termeli. Sőt társadalmi szempontból tekintve azért végeznek egyesek pusztán szükséges munkát, mert mások pusztán többletmunkát végeznek és fordítva. Ez csupán a munka megosztása közöttük. Ugyanez a helyzet egyáltalában a mezőgazdasági és ipari munkások közötti munkamegosztással. A munka tisztán ipari jellegének az egyik oldalon, megfelel a tisztán mezőgazdasági jelleg a másik oldalon. Ez a tisztán mezőgazdasági munka semmiképpen sem természetadta, hanem maga is terméke, mégpedig igen modern, semmiképpen nem mindenütt elért terméke a társadalmi fejlődésnek, és a termelés egy egészen meghatározott fokának felel meg. Éppúgy, ahogy a mezőgazdasági munka egy része olyan termékekben tárgyiasul, amelyek vagy csak a luxust szolgálják, vagy nyersanyagot képeznek iparok számára, de semmiképpen sem kerülnek be a táplálkozásba, nemhogy a tömegek táplálkozásába, az ipari munka egy része viszont olyan termékekben tárgyiasul, amelyek szükséges fogyasztási eszközül szolgálnak mind a mezőgazdasági, mind a nem-mezőgazdasági munkásoknak. Helytelen ezt az ipari munkát – társadalmi szempont-

ból – többletmunkának felfogni. Ez részben éppúgy szükséges munka, mint a mezőgazdasági munka szükséges része. Ez is csak önállósult formája a régebben a mezőgazdasági munkával természetadta módon összefonódott ipari munka egy részének, szükséges kölcsönös kiegészítése a most tőle elválasztott tisztán mezőgazdasági munkának. (Tisztán az anyagot tekintve például 500 gépi szövőmunkás sokkal nagyobb mértékben termel többletszövetet, azaz többet, mint amennyi a saját ruházkodásához szükséges.)

Végül, amikor a földjáradék – azaz a földnek akár termelési, akár fogyasztási célokra történő használatáért földjáradék címén a földbirtokosnak fizetett bérleti díj – megjelenési formáit vizsgáljuk, le kell szögeznünk, hogy olyan dolgok árát, amelyeknek önmagukban véve nincs értékük, azaz nem munka termékei, mint a föld, vagy amelyeket legalábbis nem lehet munkával újratermelni, mint régiségek, bizonyos mesterek művészi alkotásai stb., igen véletlenszerű körülmények összjátéka határozhatja meg. Ahhoz, hogy egy dolgot eladjanak, nem kell más, mint hogy monopolizálható és elidegeníthető legyen.

A földjáradék tárgyalásánál három fő tévedést kell elkerülni, amelyek zavarják az elemzést.

1. A társadalmi termelési folyamat különböző fejlődési fokainak megfelelő különböző járadékformák összezavarása.

Bármilyen is a járadék sajátos formája, minden típusában közös az, hogy a járadék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik, s hogy a földjáradék viszont előfeltételezi a földtulajdont, bizonyos egyének tulajdonát a földgolyó bizonyos részei fölött; akár a közösséget képviselő személy a tulajdonos, mint Ázsiában, Egyiptomban stb., akár csak tartozéka ez a földtulajdon bizonyos személyek tulajdonának a közvetlen termelők személye fölött, mint a rabszolga- vagy a jobbágyrendszerben, akár nem-termelők tiszta magántulajdona a természet fölött, puszta tulajdoni jogcím a földre, végül akár olyan viszony a földhöz, amely, mint gyarmati telepeseknél és kisparaszti földbirtokosoknál, az elszigetelt és társadalmilag nem fejlett munkánál látszólag közvetlenül benne foglaltatik bizonyos földdarabok termékeinek a közvetlen termelők által történő elsajátításában és termelésében.

A járadék különböző formáinak ez a *közös vonása* – hogy ti. a járadék gazdasági realizálása a földtulajdonnak, annak a jogi fikciónak, amelynek folytán különböző egyének kizárólagosan birtokolják a földgolyó bizonyos részeit – eltakarja a különbségeket.

2. Minden földjáradék értéktöbblet, többletmunkának a terméke. Fejletlenebb formájában, a természetbeni járadék formájában még közvetlenül többlettermék. Innen ered az a tévedés, hogy a tőkés termelési módnak megfelelő járadék, amely mindig a profit fölötti, vagyis az árunak ugyancsak értéktöbbletből (többletmunkából) álló értékrésze fölötti többlet – hogy az értéktöbbletnek ez a különös és sajátos alkotórésze magyarázatot kap azzal, hogy megmagyarázzák egyáltalában az értéktöbbletet és a profit általános létfeltételeit. Ezek a feltételek a következők: A közvetlen termelőknek hosszabb időn át kell dolgozniok, mint amennyit saját munkaerejük, önmaguk újratermelése megkíván. Egyáltalában többletmunkát kell végezniök. Ez a szubjektív feltétel. Az objektív feltétel pedig az, hogy *tudjanak* is többletmunkát végezni; hogy a természeti feltételek olyanok legyenek, hogy a rendelkezésükre álló munkaidő egy *része* elegendő legyen önmaguknak mint termelőknek az újratermeléséhez és fenntartásához, hogy szükséges létfenntartási eszközeik termelése ne fogyassza el egész munkaerejüket. A természet termékenysége itt egy határt képez, kiindulópontot, bázist. Másrészt a másik határt munkájuk társadalmi termelőerejének a fejlődése képezi. Még közelebbről tekintve, mivel az élelmiszerek termelése a közvetlen termelők életének és egyáltalában minden termelésnek legeslegelső feltétele, az ebben a termelésben felhasznált munkának, tehát a legtágabb közgazdasági értelemben vett mezőgazdasági munkának elég termékenynek kell lennie ahhoz, hogy a közvetlen termelők élelmiszereinek termelése ne nyelje el a rendelkezésre álló egész munkaidőt; tehát lehetővé váljék mezőgazdasági többletmunka és ennélfogva mezőgazdasági többlettermék. Tovább kifejtve, a társadalom egy *része által végzett* mezőgazdasági összmunkának – szükséges és többletmunkának – elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy az egész társadalom, tehát a nem-mezőgazdasági munkások számára is megtermelje a szükséges élelmiszereket; hogy tehát lehetővé váljék a munkának ez a nagy megosztása földművelők és iparlak között, s úgyszintén az élelmiszert termelő és a nyersanyagokat termelő földművelők között. Bár a közvetlen élelmiszertermelők munkája önmaguk szempontjából szétválik szükséges és többletmunkára, a társadalomra vonatkozóan ily módon csak az élelmiszerek termeléséhez megkívánt szükséges munkaidőt jelenti. Egyébként ugyanez a helyzet a munkának az egész társadalmon belüli minden megosztásánál, eltérően a munkának az egyes műhelyen belüli megosztásától. Ez a különös cikkek termeléséhez – a társadalom különös cikkek iránti különös szükségletének kielégítéséhez szükséges munka. Ha ez az elosztás arányos, akkor a különböző csoportok termékei értékükön

(a további fejlődés során termelési árukon) kelnek el, vagy pedig olyan árakon, amelyek ezeknek az értékeknek, illetve termelési áraknak általános törvények által meghatározott módosulásai. Ez valójában az értéktörvény, ahogy érvényesül, nem az egyes árukra vagy cikkekre, hanem a különös, a munka megosztása következtében önállósult társadalmi termelési szférák mindenkori összes termékeire vonatkozóan; úgyhogy nemcsak hogy minden egyes árura csak a szükséges munkaidőt fordítják, hanem a társadalmi összmunkaidőből is csak a szükséges arányos mennyiséget használják fel a különböző csoportokban. Mert továbbra is feltétel a használati érték. De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégíti-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az a mindegyik különös termékfajtára irányuló, mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglettel adekvát-e, és ezért a munka e mennyiségileg körülírt társadalmi szükségletek arányában van-e arányosan elosztva a különböző termelési szférákban. (Ezt a pontot figyelembe kell venni a tőkének a különböző termelési szférák közötti megoszlásával kapcsolatban.) Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi hatványon levő használati érték jelenik meg úgy, mint ami meghatározza a társadalmi összmunkaidőnek a különböző különös termelési szférákra jutó hányadát. De ez csupán ugyanaz a törvény, amely már az egyes árunál megmutatkozik, hogy ugyanis az áru használati értéke előfeltétele csereértékének, s ezzel értékének. E pontnak csak annyi köze van a szükséges munka és többletmunka közötti arányhoz, hogy ha ezt az arányt megsértik, az áru értéke, tehát a benne rejlő értéktöbblet is, nem realizálható. Tegyük fel például, hogy aránylag túl sok pamutszövetet termeltek, bár ebben a szövet-összes termékben csak az előállításához az adott feltételek között szükséges munkaidő realizálódik. De egyáltalában túl sok társadalmi munkát adtak ki ebben a különös ágban; azaz a termék egy része haszontalan. Az egész ennélfogva csak úgy kel el, mint ha a szükséges arányban termelték volna. A társadalmi munkaidőből a különböző különös termelési szférákra fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése egyáltalában az értéktörvénynek; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. A korlátozás itt a használati érték révén következik be. A társadalom az adott termelési feltételek között csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre az egyes termékfajtára. De az egyáltalában való többletmunka és értéktöbblet szubjektív és objektív feltételeinek semmi közük sincs sem a profit, sem a járadék meghatározott formájához. Ezek az értéktöbbletre mint olyanra érvényesek,

bármely különös formát ölt is. A földjáradékot tehát nem magyarázzák meg.

3. Éppen a földtulajdon gazdasági értékesítésénél, a földjáradék fejlődésénél lép előtérbe mint különösen sajátságos az, hogy a földjáradék összegét korántsem az élvezőjének a közreműködése határozza meg, hanem a társadalmi munkának az ő közreműködésétől független fejlődése, amelyben nem vesz részt. Ezért könnyen a járadék (és egyáltalában a mezőgazdasági termék) sajátosságának fogják fel azt, ami az árutermelés bázisán – és közelebbről a tőkés termelés bázisán, amely egész terjedelmében árutermelés – minden termelési ágnak és azok minden termékének közös vonása.

A földjáradék (s vele a föld értéke) a társadalmi fejlődés haladásával a társadalmi összmunka eredményeképpen mind magasabb lesz. Egyrészt a társadalmi fejlődéssel nő a piac és nő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet, másrészt közvetlenül növekszik a kereslet a föld iránt, amely minden lehetséges üzleti ágban, nemcsak a mezőgazdaságiakban szerepet játszó termelési feltétel. Közelebbről, a járadék s vele a föld értéke, hogy csak a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékról beszéljünk, együtt fejlődik a mezőgazdasági termék piacával s ezért a nem-földművelő lakosság növekedésével; e lakosságnak részint élelmiszerekre, részint nyersanyagokra irányuló szükségletével és keresletével. Hozzá tartozik a tőkés termelési mód természetéhez, hogy a földművelő népességet a nem-földművelőhöz képest állandóan csökkenti, mert a (szűkebb értelemben vett) iparban az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított növekedése azzal jár együtt, hogy a változó tőke abszolúte nő, bár relatíve csökken; a mezőgazdaságban viszont az egy bizonyos földdarab kiaknázásához szükséges változó tőke abszolúte csökken, tehát csak annyiban növekedhet, amennyiben új földet vesznek művelés alá, ennek előfeltétele azonban ismét a nem-földművelő népesség még nagyobb növekedése.

Valójában itt nem olyan jelenség áll előttünk, amely a mezőgazdaságnak és termékeinek a sajátossága. Ellenkezőleg, az árutermelésnek és abszolút formájának, a tőkés termelésnek a bázisán ugyanez érvényes valamennyi többi termelési ágra és termékre.

Ezek a termékek áruk, használati értékek, amelyeknek csak abban a mértékben van csereértékük, éspedig realizálható, pénzzé átváltoztatható csereértékük, amelyben más áruk egyenértéket alkotnak számukra, más termékek árukként és értékekként lépnek szembe velük; abban a mértékben tehát, amelyben ezeket a termékeket nem mint közvetlen létfenntartási eszközöket termelik saját termelőik számára, hanem mint árukat, mint

olyan termékeket, amelyek csak csereértékké (pénzzé) való átváltoztatásuk, elidegenítésük révén válnak használati értékekké. Ezeknek az áruknak a piaca a munka társadalmi megosztása révén fejlődik ki; a termelő munkák szétválása termékeiket kölcsönösen árukká, egyenértékekké változtatja egymás számára, oda vezet, hogy e termékek kölcsönösen piacul szolgálnak egymásnak. Ez egyáltalában nem a mezőgazdasági termékek sajátossága.

A járadék csak az árutermelés, közelebbről a tőkés termelés bázisán fejlődhet ki mint pénzjáradék, s abban a mértékben fejlődik ki, amelyben a mezőgazdasági termelés árutermeléssé válik, tehát abban a mértékben, amelyben a nem-mezőgazdasági termelés önállóan kifejlődik vele szemben; mert ugyanabban a mértékben válik a mezőgazdasági termék áruvá, csereértékké és értékké. Ugyanabban a mértékben, amelyben a tőkés termeléssel fejlődik az árutermelés, és ennélfogva az érték termelése, fejlődik az értéktöbblet és többlettermék termelése is. De ugyanabban a mértékben, amelyben az utóbbi fejlődik, fejlődik a földtulajdonnak az a képessége, hogy földmonopóliuma révén ennek az értéktöbbletnek egy növekvő részét lefölözze, ennélfogva emelje járadékának értékét és magának a földnek az árát. A tőkésnek ennek az értéktöbbletnek és többlettermèknek a kifejlesztésében még öntevékeny funkciója van. A földtulajdonosnak csak le kell fölöznie a többlettermèknek és értéktöbbletnek azt a részét, amely ily módon az ő közreműködése nélkül növekszik. Ez a sajátossága a helyzetének, nem pedig az, hogy a mezőgazdasági termékek értéke és ezért a föld értéke egyre nő abban a mértékben, ahogyan piacuk bővül, keresletük fokozódik és ezzel együtt a mezőgazdasági termékkel szembenálló áruvilág, tehát más szavakkal a nem-mezőgazdasági árutermelők és a nem-mezőgazdasági árutermelés tömege növekszik. Minthogy azonban ez a földtulajdonos közreműködése nélkül történik, sajátos valamiként jelenik meg nála az, hogy az értéktömeg, az értéktöbblet tömege s ezen értéktöbblet egy részének földjáradékká való átváltoztatása a társadalmi termelési folyamattól, egyáltalában az árutermelés fejlettségétől függ. Ezért például Dove ebből akarja kifejteni a földjáradékot. Azt mondja, hogy a járadék nem a mezőgazdasági termék tömegétől, hanem annak értékétől függ*; ez pedig a nem-mezőgazdasági népesség tömegétől és termelékenységétől függ. De minden egyéb termékre vonatkozóan érvényes az, hogy mint áru csak a vele szemben egyenértéket alkotó más áruknak részben a tömegével, részben sokféleségével együtt fejlődik. Erre már az érték általános tárgyalásakor rámutattunk.** Egyrészt valamely termék csereképessége egyáltalában a kívüle létező áruk sokfélesé-

gétől függ. Másrészt különösen függ ettől az, hogy magát a terméket milyen tömegben lehet áruként termelni.

Egyetlen termelő, sem ipari, sem földművelő, sem termel elszigetelten tekintve értéket vagy árut. Terméke csak meghatározott társadalmi összefüggésben válik értékké és áruvá. Először, amennyiben terméke társadalmi munka megtestesítőjeként, tehát saját munkaideje egyáltalában a társadalmi munkaidő részeként jelenik meg; másodszor, munkájának ez a társadalmi jellege úgy jelenik meg, mint termékére reányomott társadalmi jelleg, a pénzjellegében és az ár által meghatározott általános kicserélhetőségében.

Ha tehát, egyrészt, a járadék megmagyarázása helyett az értéktöbbletet, vagy még korlátoltabb felfogásban egyáltalában a többlettermékét magyarázzák meg, itt viszont, másrészt, azt a hibát követik el, hogy egy olyan jellegzetességet, amely megillet minden terméket mint árut és értéket, kizárólag a mezőgazdasági termékeknek tulajdonítanak. Még inkább ellaposítják ezt, amikor az érték általános meghatározásáról egy meghatározott áruérték *realizálására* nyúlnak vissza. Minden áru csak a forgalmi folyamatban realizálhatja a maga értékét, s hogy realizálja-e és mennyire, az a mindenkori piaci feltételektől függ.

Nem az a földjáradék sajátossága tehát, hogy a mezőgazdasági termékek értékekké és értékekként fejlődnek, vagyis hogy mint áruk lépnek szembe a többi áruval, s a nem-mezőgazdasági termékek mint áruk lépnek szembe velük, vagyis hogy társadalmi munka különös kifejezéseiként fejlődnek. A sajátos az, hogy azokkal a feltételekkel, amelyek között a mezőgazdasági termékek mint értékek (áruk) kifejlődnek, valamint értékük realizálásának feltételeivel együtt kifejlődik a földtulajdonnak a hatalma is arra, hogy elsajátítsa e közreműködése nélkül létrehozott értékek egy növekvő részét, az értéktöbblet növekvő része változik át földjáradékká.

Harmincnyolcadik fejezet

A különbözeti járadék: általános megjegyzések

A földjáradék elemzésekor mindenekelőtt abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy azokat a termékeket, amelyek ilyen járadékot fizetnek, amelyeknél az értéktöbblet egy része, tehát a teljes ár egy része is járadékra oldódik fel – célunkra elegendő, ha mezőgazdasági termékeket, vagy akár bányatermékeket veszünk tekintetbe –, hogy tehát a mezőgazdasági vagy bányászati termékeket, mint az összes többi árukat, termelési árukon adják el. Vagyis eladási áruk egyenlő költségelemeikkel (az elfogyasztott állandó és változó tőke értékével) plusz a profittal, amelyet az általános profitráta határoz meg, s amelyet az előlegezett össztőkére, elhasznált és el nem használt tőkére számítanak. Feltételezzük tehát, hogy ezeknek a termékeknek az átlagos eladási ára egyenlő termelési árukkal. A kérdés akkor az, hogy ilyen előfeltételezés mellett hogyan fejlődhet ki földjáradék, vagyis hogyan változhat át a profit egy része földjáradékká, ennélfogva hogyan juthat az áruár egy része a földtulajdonosnak.

Hogy megmutathassuk a földjáradék e formájának általános jellegzetességét, feltételezzük, hogy egy országban a gyárak túlnyomó többségét gőzgépekkel, bizonyos kisebbségét pedig természetes vízesésekkel tartják üzemben. Tételezzük fel, hogy ezekben az iparágakban 115 a termelési ára egy olyan árutömegnek, amelynek előállítására 100 tőkét fogyasztottak el. A 15 % profitot nemcsak az elfogyasztott 100 tőke után, hanem az ennek az áruértéknek a termelésében alkalmazott össztőke után számítják. Ezt a termelési árat, mint korábban megtárgyaltuk, nem az egyes ipari termelő egyéni költségára, hanem az a költségár határozza meg, amelybe az áru a tőkének az egész termelési szférában érvényesülő átlagos feltételei között átlagosan kerül. Valójában ez a piaci termelési ár; az átlagos piaci ár, megkülönböztetve ingadozásaitól. Egyáltalán a piaci ár alakjában és továbbá a szabályozó piaci ár vagy piaci termelési ár alakjában mutatkozik meg az áruk értékének természete, az, hogy értéküket nem az egy meghatározott

árumennyiség vagy egyes áruk termeléséhez egyénileg, egy meghatározott termelő számára szükséges munkaidő határozza meg, hanem a társadalmilag szükséges munkaidő; az a munkaidő, amely szükséges ahhoz, hogy a társadalmi termelési feltételek adott átlaga mellett előállítsák a piacon található árufajták társadalmilag szükséges összmennyiségét.

Továbbá, minthogy itt a meghatározott számviszonyok teljesen közömbösek, feltételezzük, hogy a vízierővel működtetett gyárakban a költségár nem 100, hanem csak 90. Minthogy a szóban forgó áruk tömegének piacot szabályozó termelési ára = 115, 15 % profittal, ezért azok a gyárosok, akik gépeiket vízierővel működtetik, szintén 115-ért, vagyis a piaci árat szabályozó átlagáron adnak el. Profitjuk ezért 25 volna és nem 15; a szabályozó termelési ár lehetővé tenné, hogy 10 % többletprofithoz jussanak, nem azért, mert árujukat a termelési ár fölött, hanem mert a termelési áron adják el, mert kivételesen kedvező feltételek között termelődnek az áruik, illetve funkcionál a tőkéjük, olyan feltételek között, amelyek meghaladják az e szférában uralkodó átlagszínvonalat.

Rögtön kitűnik két körülmény:

Először: Azoknak a termelőknek a többletprofitjával, akik a természetes vízesést alkalmazzák hajtóerőül, egyelőre az a helyzet, mint minden olyan többletprofittal (s ezt a kategóriát a termelési árak tárgyalásánál már kifejtettük), amely nem a forgalmi folyamatban végzett műveleteknek, nem a piaci árak véletlen ingadozásainak véletlen eredménye. Ez a többletprofit tehát úgyszintén egyenlő e kedvező helyzetben levő termelők egyéni termelési ára és ennek az egész termelési szférának általános társadalmi, a piacot szabályozó termelési ára közötti különbözettel. Ez a különbözet egyenlő az áru általános termelési árának az egyéni termelési ára fölötti többletével. E többlet két szabályozó határa egyfelől az egyéni költségár s ennélfogva az egyéni termelési ár, másfelől az általános termelési ár. A vízesés felhasználásával termelt áru értéke kisebb, mert termeléséhez kisebb összmunkamennyiség szükséges, tudniillik kevesebb olyan munka, amely tárgyiasult formában, mint az állandó tőke része kerül bele az áruba. Az itt felhasznált munka termelékenyebb, egyéni termelőereje nagyobb, mint az ugyanolyan fajta gyárak zömében felhasznált munka. Nagyobb termelőereje abban mutatkozik meg, hogy ugyanakkora árutömeg termeléséhez kisebb mennyiségű állandó tőkére, kisebb mennyiségű tárgyiasult munkára van szükség, mint más gyárakban; sőt ezenkívül csekélyebb mennyiségű eleven munkára is, mert a vízikereket nem kell fűteni. A felhasznált munkának ez a nagyobb egyéni termelőereje csökkenti az áru értékét, de költségárát és ezzel a termelési árát is. Az ipari tőkés számára

ez úgy mutatkozik meg, hogy számára az áru költségára kisebb. Kevesebb tárgyiasult munkát kell megfizetnie, s ugyanígy kevesebb munkabért kevesebb alkalmazott eleven munkaerőért. Minthogy árujának költségára kisebb, egyéni termelési ára is kisebb. A költségár az ő számára nem 100, hanem 90. Tehát egyéni termelési ára is 115 helyett csak 103 $^1/_2$ volna (100 : 115 = 90 : 103 $^1/_2$). Az egyéni termelési ára és az általános termelési ár közti különbözetet az egyéni költségára és az általános költségár közti különbözet korlátozza. Ez az egyik nagyság, amely határt szab többletprofitjának. A másik az általános termelési ár nagysága, amelybe egyik szabályozó tényezőként belekerül az általános profitráta. Ha a szén olcsóbb lenne, akkor csökkenne a tőkés egyéni költségára és az általános költségár közti különbözet, s ezért csökkenne többletprofitja. Ha az árut egyéni értékén vagy az egyéni értéke által meghatározott termelési áron kellene eladnia, a különbözet elesne. A különbözet egyrészt annak az eredménye, hogy az árut általános piaci árán adják el, azon az áron, amellyé a konkurrencia az egyéni árakat kiegyenlíti, másrészt annak, hogy a tőkés által működtetett munka nagyobb egyéni termelőereje nem a munkások javát, hanem, mint általában a munka termelőereje, a munkáltató javát szolgálja; hogy mint a tőke termelőereje jelentkezik.

Minthogy ennek a többletprofitnak egyik korlátja az általános termelési ár szintje, amelynek az egyik tényezője viszont az általános profitráta szintje, ezért a többletprofit csak az általános és az egyéni termelési ár közti különbözetből, tehát az egyéni és az általános profitráta közti különbözetből származhat. Ha többlet mutatkozik e különbözet fölött, akkor ez feltételezi, hogy a terméket nem a piac által szabályozott termelési áron, hanem ennél drágábban adják el.

Másodszor: Annak a gyárosnak a többletprofitja, aki hajtóerőül a gőz helyett a természetes vízesést használja, eddig semmiben sem különbözik bármely más többletprofittól. Minden normális — azaz nem véletlen eladási üzletek vagy piaci áringadozások által létrehozott — többletprofitot az e különös tőke áruinak egyéni termelési ára és az általános termelési ár közti különbözet határoz meg, mely általános termelési ár szabályozza az egyáltalában e termelési szféra tőkéje által előállított áruk piaci árát, vagyis az ebben a termelési szférában befektetett össztőke áruinak piaci árát.

De most jön a különbség.

Milyen körülménynek köszönheti a gyáros a szóban forgó esetben többletprofitját, azt a többletet, amelyet az általános profitráta által szabályozott termelési ár neki személyesen hoz?

Elsősorban egy természeti erőnek, a vízesés hajtóerejének, amely a ter-

mészetben fordul elő, nem úgy, mint a szén, amely a vizet gőzzé változtatja, s amely maga is munka terméke, ennélfogva értéke van, egyenértékkel kell megfizetni, kerül valamibe. A vízesés természeti termelési tényező, amelynek előállításába nem kerül bele munka.

De ez nem minden. A gőzgéppel dolgozó gyáros szintén felhasznál olyan természeti erőket, amelyek neki nem kerülnek semmibe, de a munkát termelékenyebbé teszik, és amennyiben ezáltal a munkások számára szükséges létfenntartási eszközök előállítását olcsóbbá teszik, annyiban emelik az értéktöbbletet s ezért a profitot; amelyeket tehát a tőke éppúgy monopolizál, mint a munkának a kooperációból, megosztásból stb. fakadó társadalmi természeti erőit. A gyáros megfizeti a szenet, de nem fizeti meg a víznek azt a képességét, hogy halmazállapotát megváltoztatva gőzzé válik, nem fizeti meg a gőz rugalmasságát stb. A természeti erőknek, azaz a munkaerő általuk előidézett meghatványozódásának ez a monopolizálása minden tőkénél közös, amely gőzgépekkel dolgozik. Ez megnövelheti a munkatermék értéktöbbletet képviselő részét a munkabérré változó részhez viszonyítva. Amennyiben ezt teszi, emeli az általános profitrátát, de nem hoz létre többletprofitot, amely éppen az egyéni profitnak az átlagprofit feletti többletében áll. Az tehát, hogy egy természeti erőnek, a vízesésnek, az alkalmazása itt többletprofitot hoz létre, nem származhat egyedül abból a tényből, hogy a munka termelőerejének megnövekedése itt egy természeti erő alkalmazásának köszönhető. További módosító körülményeknek kell fennforogniok.

Ellenkezőleg. Pusztán a természeti erők ipari felhasználása hatással lehet az általános profitráta szintjére, mert hatással van a szükséges létfenntartási eszközök termeléséhez megkövetelt munka tömegére. De önmagában véve nem hoz létre eltérést az általános profitrátától, márpedig itt éppen ilyen eltérésről van szó. Továbbá: Az a többletprofit, amelyet egy egyéni tőke egy különös termelési szférában máskülönben realizál – mert a különös termelési szférák profitrátái közötti eltérések folytonosan kiegyenlítődnek átlagprofitrátává –, a csupán véletlen eltérésektől eltekintve, a költségár, tehát a termelési költségek csökkenéséből származik, ami vagy annak a körülménynek tulajdonítható, hogy a tőkét az átlagosnál nagyobb tömegben alkalmazzák, s ezért a termelés improduktív költségei csökkennek, míg a munka termelőereje növekedésének általános okai (kooperáció, munkamegosztás stb.), mivel nagyobb a munkamezeje, magasabb fokon, intenzívebben hathatnak; vagy pedig annak a körülménynek, hogy, a funkcionáló tőke terjedelmétől eltekintve, jobb munkamódszereket, új találmányokat, tökéletesített gépeket, vegyi gyártási titkokat stb., röviden új tökéletesített, az átlagszínvonalon felül álló termelési eszközöket és termelési

módszereket alkalmaznak. A költségár csökkenése és az ebből származó többletprofit itt abból a módból fakad, ahogyan a funkcionáló tőkét befektetik. Vagy abból fakad, hogy a tőke kivételesen nagy tömegekben van egy kézben koncentrálva – e körülmény megszűnik, mihelyt átlagosan egyenlő nagyságú tőketömegeket alkalmaznak –, vagy abból, hogy bizonyos nagyságú tőke különösen termelékeny módon funkcionál – ez a körülmény elesik, mihelyt a kivételes termelési mód általánossá válik, vagy egy még fejlettebb túlszárnyalja.

A többletprofit oka tehát itt magából a tőkéből ered (amelyben benne foglaltatik az általa mozgásba hozott munka); akár az alkalmazott tőke nagyságkülönbségéből, akár e tőke célszerűbb alkalmazásából; önmagában véve semmi sem áll az útjában annak, hogy ugyanabban a termelési szférában minden tőkét ugyanolyan módon fektessenek be. Ellenkezőleg, a tőkék közötti konkurrencia arra törekszik, hogy ezeket a különbségeket mindinkább kiegyenlítse; az értéknek a társadalmilag szükséges munkaidő által való meghatározása az áruk olcsóbbodásán és azon a kényszeren keresztül érvényesül, hogy az árukat ugyanolyan kedvező viszonyok között kell előállítani. Másképp áll azonban a dolog a vízesést felhasználó gyáros többletprofitjával. Az általa felhasznált munka fokozott termelőereje nem magából a tőkéből és a munkából, sem valamely, a tőkétől és a munkától különböző, de a tőkébe bekebelezett természeti erő puszta felhasználásából fakad. A munkának abból a nagyobb természetadta termelőerejéből fakad, amellyel egy természeti erő – de nem az ugyanazon termelési szféra minden tőkéjének rendelkezésére álló természeti erő, mint pl. a gőz rugalmassága – felhasználása jár; ennek alkalmazása tehát nem magától értetődő, mihelyt egyáltalában tőkét fektetnek be ebben a szférában. Hanem olyan monopolizálható természeti erő felhasználásából ered, amely, mint a vízesés, csak azoknak áll rendelkezésére, akik a föld különös darabjaival és ezek tartozékaival rendelkezhetnek. Egyáltalában nem a tőkétől függ a munka nagyobb termelőereje e természeti feltételének életre keltése olyan módon, ahogyan minden tőke átváltoztathatja a vizet gőzzé. Ez a feltétel a természetben csak helyenként fordul elő, s ahol nem található, ott nem lehet bizonyos tőkeráfordítással előállítani. Nem munka által előállítható termékekhez, például gépekhez, szénhez stb., hanem a föld bizonyos részeinek bizonyos természeti viszonyaihoz van kötve. A gyárosoknak a vízeséseket birtokoló része kizárja e természeti erő használatából azt a részüket, amelynek ez nincs birtokában, mert a föld, és még inkább a vízierővel ellátott föld, korlátozott. Ez nem zárja ki azt, hogy, bár a természetes vízesések tömege egy-egy országban korlátolt, az ipar számára hasznosítható vízierő

tömegét gyarapítani lehessen. A vízesést mesterségesen el lehet vezetni, hogy hajtóerejét teljesen kihasználják; a vízesést adottnak véve, tökéletesíteni lehet a vízikereket, hogy a víz erejéből minél többet hasznosítsanak; ahol a közönséges kerék a víz áramlásának nem felel meg, ott turbinákat lehet alkalmazni stb. E természeti erő birtoklása monopólium a birtokosa kezében, olyan feltétele a befektetett tőke magas termelőerejének, amelyet magának a tőkének a termelési folyamata révén nem lehet előállítani[33]; ez a természeti erő, amelyet ily módon monopolizálni lehet, mindig a földhöz tapad. Az ilyen természeti erő nem tartozik a szóban forgó termelési szféra általános feltételeihez, s nem is e szféra ama feltételeihez, amelyeket általánosan elő lehet állítani.

Ha mármost elgondoljuk, hogy a vízesések, a földdel együtt, amelyhez tartoznak, olyan szubjektumok kezén vannak, akik a földgolyó e részei tulajdonosainak, földtulajdonosoknak számítanak, akkor ezek a szubjektumok kizárják a tőke befektetését a vízesésbe és a vízesés használatát a tőke által. A földtulajdonosok megengedhetik vagy megtilthatják a vízesés használatát. De a tőke magából nem hozhatja létre a vízesést. A vízesés e használatából származó többletprofit ennélfogva nem a tőkéből származik, hanem egy monopolizálható és monopolizált természeti erőnek a tőke által való alkalmazásából. E körülmények között a többletprofit földjáradékká változik, vagyis a vízesés tulajdonosának jut. Ha a gyáros az utóbbinak 10 £-et fizet évente a vízesésért, akkor profitja 15 £; 15 % a 100 £-re, amennyit termelési költségei ekkor tesznek ki; s a gyáros éppoly jól, esetleg jobban jár, mint termelési szférájának valamennyi többi tőkése, akik gőzzel dolgoznak. Mit sem változtatna a dolgon, ha maga a tőkés lenne a vízesés tulajdonosa. A 10 £ többletprofitot továbbra sem mint tőkés, hanem mint a vízesés tulajdonosa húzná, s ez a többlet éppen azért változik át földjáradékká, mert nem a tőkés tőkéjéből mint olyanból fakad, hanem abból, hogy tőkéjétől elválasztható, monopolizálható, terjedelmében korlátolt természeti erő fölött rendelkezik.

Először: Világos, hogy ez a járadék mindig különbözeti járadék, mert nem kerül bele meghatározóan az áru általános termelési árába, hanem előfeltételezi azt. Mindig abból a különbözetből ered, amely a monopolizált természeti erő fölött rendelkező egyes tőke egyéni termelési ára és a szóban forgó termelési szférában egyáltalában befektetett tőke általános termelési ára között van.

Másodszor: Ez a földjáradék nem az alkalmazott tőke, illetve az általa

[33] Az extraprofitra vonatkozólag lásd a (Malthus ellen írt) „Inquiry"-t.

elsajátított munka termelőerejének abszolút megnövekedéséből fakad, amely egyáltalában csak csökkentheti az áruk értékét; hanem bizonyos, valamely termelési szférában befektetett egyes tőkéknek a relatíve nagyobb termékenységéből azokhoz a tőkebefektetésekhez képest, amelyek a termelőerőnek e kivételes, természetadta kedvező feltételeiből ki vannak rekesztve. Ha például a gőz használata – noha a szénnek értéke van, a vízierőnek pedig nincs – olyan túlnyomó előnyöket nyújtana, amelyek a vízierő használata esetén ki lennének zárva s amelyek a vízierő előnyeit meghaladnák, akkor a vízierőt nem alkalmaznák, s így nem hozhatna létre többletprofitot, ennélfogva járadékot sem.

Harmadszor: A természeti erő a többletprofitnak nem forrása, hanem csak természeti bázisa, mert természeti bázisa a munka kivételesen megnövelt termelőerejének. Így a használati érték egyáltalában hordozója, de nem oka a csereértéknek. Ugyanannak a használati értéknek, ha munka nélkül lehetne megszerezni, nem volna csereértéke, de mint használati érték továbbra is megtartaná természetes hasznosságát. Másrészt viszont egy dolognak nincs csereértéke, ha nincs használati értéke, tehát ha nincs a munkának ilyen természetes hordozója. Ha a különböző értékek nem egyenlítődnének ki termelési árakká, a különböző egyéni termelési árak pedig egy általános, a piacot szabályozó termelési árrá, akkor a munka termelőerejének a vízesés használata révén való puszta fokozása csak a vízesés segítségével termelt áruk árát csökkentené, de nem emelné az ezekben az árukban rejlő profitrészt, mint ahogy másrészt a munkának ez a fokozódott termelőereje egyáltalában nem változna át értéktöbbletté, ha a tőke az általa alkalmazott munka termelőerejét, természetes és társadalmi termelőerejét, nem sajátítaná el mint a magáét.

Negyedszer: A vízeséssel kapcsolatos földtulajdonnak önmagában véve semmi köze sincs az értéktöbblet (profit) s ezért egyáltalában az áru ára azon részének a létrehozásához, amelyet a vízesés segítségével termelnek. Ez a többletprofit akkor is létezne, ha nem létezne földtulajdon, ha például azt a földet, amelyhez a vízesés tartozik, a gyáros gazdátlan földként használná. A földtulajdon tehát nem létrehozza a többletprofittá átváltozó értékrészt, hanem csak lehetővé teszi a földtulajdonos, a vízesés tulajdonosa számára, hogy ezt a többletprofitot a gyáros zsebéből a sajátjába csalja. A földtulajdon nem e többletprofit létrejöttének az oka, hanem annak, hogy az a földjáradék formájába változik át, ennélfogva a profitnak, illetve az áru árának ezt a részét a föld vagy a vízesés tulajdonosa sajátítja el.

Ötödször: Világos, hogy a vízesés ára, tehát az az ár, amelyet a földtulajdonos kapna érte, ha egy harmadik személynek vagy akár magának a gyá-

rosnak eladná, először is nem kerül bele az áruk termelési árába, noha belekerül a gyáros egyéni költségárába; mert a járadék itt a gőzgépekkel termelt ugyanilyen fajta áruknak a vízeséstől függetlenül szabályozott termelési árából fakad. Továbbá pedig a vízesésnek ez az ára egyáltalában irracionális kifejezés, amely mögött egy reális gazdasági viszony rejtőzik. A vízesésnek, mint egyáltalában a földnek, mint valamennyi természeti erőnek, nincs értéke, mert nem képvisel semmiféle benne tárgyiasult munkát, s ezért ára sincs, hiszen az ár normálisan nem más, mint a pénzben kifejezett érték. Ahol nincs érték, ott eo ipso [magától értetődően] nem is lehet semmit pénzben kifejezni. Ez az ár nem más, mint a tőkésített járadék. A földtulajdon módot ad a tulajdonosnak arra, hogy lefölözze az egyéni profit és az átlagprofit közti különbözetet; az így lefölözött, évente megújuló profitot tőkésíteni lehet, s ez aztán úgy jelenik meg, mint magának a természeti erőnek az ára. Ha a vízesés használata a gyárosnak évi 10 £ többletprofitot hoz és az átlagos kamatláb 5 %, akkor ez az évi 10 £ 200 £ tőke kamatát képviseli; s az évi 10 £-nek – amelynek a gyárostól való lefölözésére a vízesés módot ad tulajdonosának – ez a tőkésítése ekkor úgy jelenik meg, mint magának a vízesésnek a tőkeértéke. Hogy nem magának a vízesésnek van értéke, hanem ára pusztán tőkés módon kiszámított visszatükröződése a lefölözött többletprofitnak, az nyomban megmutatkozik abban, hogy a 200 £ ár csak a 10 £ többletprofitnak 20 évvel való szorzata, noha egyébként változatlan körülmények között ugyanaz a vízesés meghatározatlan ideig, 30, 100, *x* évig teszi lehetővé a tulajdonos számára, hogy ezt a 10 £-et évente lefölözze, s noha másrészt, ha egy új, vízierőre nem alkalmazható termelési módszer a gőzgéppel termelt áruk költségárát 100-ról 90 £-re csökkentené, eltűnne a többletprofit, s vele a járadék, s vele a vízesés ára.

Miután a különbözeti járadék általános fogalmát így megállapítottuk, térjünk most át e járadék vizsgálatára a tulajdonképpeni mezőgazdaságban. Amit róla elmondunk, egészében véve érvényes a bányákra is.

Harminckilencedik fejezet

A különbözeti járadék első formája (I. számú különbözeti járadék)

Ricardónak teljesen igaza van a következő tételekben:

„Rent" {azaz különbözeti járadék; Ricardo feltételezi, hogy a különbözeti járadékon kívül más járadék egyáltalában nem létezik} „is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour." [A járadék mindig két egyenlő tőke- és munkamennyiség felhasználásával nyert hozadék közötti különbözet.] (Principles", 59. old.) „Ugyanolyan mennyiségű földön", kellett volna hozzáfűznie, amennyiben földjáradékról és nem egyáltalában többletprofitról van szó.

Más szavakkal: A többletprofitot, ha normálisan és nem a forgalmi folyamat véletlen adottságai révén jön létre, mindig mint két egyenlő tőke- és munkamennyiség hozadéka közötti különbözetet termelik, s ez a többletprofit földjáradékká változik át, ha két egyenlő tőke- és munkamennyiséget egyenlő földterületen nem-egyenlő eredménnyel foglalkoztatnak. Egyébként semmiképpen nem feltétlenül szükséges, hogy ez a többletprofit egyenlő mennyiségben foglalkoztatott tőkék nem-egyenlő eredményeiből származzék. Az is előfordulhat, hogy a különböző befektetésekben nem-egyenlő nagyságú tőkéket foglalkoztatnak; sőt többnyire ez az előfeltétel; de mindegyik tőke egyenlő arányos része, például 100 £, nem-egyenlő eredményt hoz; azaz a profitráta különböző. Ez az általános előfeltétele a többletprofit létezésének a tőkebefektetés bármely szférájában egyáltalában. A második lépés ennek a többletprofitnak az átváltozása a földjáradék formájába (egyáltalában a járadékéba, mint a profittól különböző formába); mindig meg kell vizsgálni, mikor, hogyan, milyen körülmények között megy végbe ez az átváltozás.

Igaza van továbbá Ricardónak a következő tételt illetően, amennyiben azt a különbözeti járadékra korlátozzuk:

„Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the

same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it." [Mindaz, ami csökkenti az ugyanazon vagy új földön elért hozadék egyenlőtlenségét, a járadék csökkentésének irányában hat; és mindaz, ami ezt az egyenlőtlenséget növeli, szükségképpen ellenkező hatást vált ki, s a járadék emelése irányában hat.] (74. old.)

De ezek közé az okok közé nemcsak az általánosak (termékenység és fekvés) tartoznak, hanem 1. az adómegoszlás, aszerint, hogy egyenletesen hat-e, vagy sem; mindig az utóbbi eset forog fenn, ha, mint Angliában, nincs centralizálva, s ha az adót a föld és nem a járadék után vetik ki; 2. a mezőgazdaság különböző országrészekben meglevő különböző fejlettségéből származó egyenlőtlenségek, mivel ez a termelési ág, hagyományos jellege folytán, nehezebben nivellálódik, mint az ipar; és 3. a tőke egyenlőtlen megoszlása a bérlők között. Minthogy a mezőgazdaság birtokbavétele a tőkés termelési mód által, a maguk gazdálkodó parasztok átváltoztatása bérmunkásokká, valójában az utolsó hódítása egyáltalában ennek a termelési módnak, ezért ezek az egyenlőtlenségek itt nagyobbak, mint bármely más termelési ágban.

Ezen előzetes megjegyzések után egészen röviden összefoglalom fejtegetésemnek Ricardóétól stb. eltérő sajátosságait.

Először az egyenlő méretű különböző földterületeken alkalmazott egyenlő tőkemennyiségek nem-egyenlő eredményeit vizsgáljuk; vagy nem-egyenlő méret esetén az egyenlő nagyságú földdarabokra számított eredményeket.

Ezeknek a nem-egyenlő eredményeknek a két általános, a tőkétől független oka 1. a földek *termékenysége* (ehhez az 1. ponthoz kifejtendő, hogy mi minden és milyen különböző mozzanatok foglaltatnak benne a földek természetes termékenységében), 2. a földek *fekvése*. Ez utóbbi döntő a gyarmatoknál, és egyáltalában döntő ama sorrend szempontjából, amelyben a földeket egymás után művelés alá lehet venni. Továbbá világos, hogy a különbözeti járadék e két különböző oka, termékenység és fekvés, ellentétes irányban hathatnak. Lehet, hogy egy földdarab igen jó helyen fekszik és igen kevéssé termékeny, s fordítva. Ez a körülmény fontos, mert megmagyarázza, miért haladhatnak egy adott ország földjének művelésbevételénél éppúgy a jobb földről a rosszabb felé, mint fordítva. Végül világos, hogy egyáltalában a társadalmi termelés haladása egyrészt nivellálóan hat a fekvésre mint a különbözeti járadék okára, mivel helyi piacokat hoz létre,

s a közlekedési és szállítási eszközök létrehozásával megváltoztatja a fekvést; másrészt növeli a földek helyi fekvésének különbségeit, azáltal, hogy elválasztja a mezőgazdaságot az ipartól, s hogy egyfelől kialakítja a termelés hatalmas központjait, másfelől viszonylag elszigeteli a falut.

Egyelőre azonban ezt a kérdést, a fekvést, figyelmen kívül hagyjuk, és csak a természetes termékenységet vizsgáljuk. Éghajlati stb. mozzanatokat nem tekintve, a természetes termékenység különbözősége a talajfelszín vegyi összetételének különbözőségéből adódik, vagyis abból, hogy különböző mértékben tartalmazza a növények tápanyagait. Mindamellett, két földterület egyenlő vegyi összetételét és ebben az értelemben egyenlő természetes termékenységét előfeltételezve is, a valóságos, effektív termékenység különböző lesz, aszerint, hogy ezek a tápanyagok többé vagy kevésbé asszimilálható formában találhatók-e, többé vagy kevésbé közvetlenül felhasználhatók-e a növények táplálására. Részint a mezőgazdasági kémia, részint a mezőgazdasági mechanika fejlődésétől fog tehát függeni, mennyire lehet természettől egyenlő termékenységű földeken ezt a természetes termékenységet hasznosítani. Ezért a termékenység, bár objektív tulajdonsága a talajnak, gazdaságilag mégis mindig viszonyt foglal magában, a mezőgazdasági kémia és mechanika adott fejlettségi fokához való viszonyt, s ezért e fejlettségi fokkal változik. Kémiai eszközökkel (például bizonyos folyékony trágyák alkalmazása kemény agyagtalajon, vagy nehéz agyagtalaj kiégetése) vagy mechanikai eszközökkel (például különleges ekék nehéz talaj számára) el lehet hárítani azokat az akadályokat, amelyek egyenlő termékenységű földeket ténylegesen kisebb hozamúvá tettek (ide tartozik az alagcsövezés is). Sőt a talajfajták megművelésének a sorrendje is megváltozhat ezáltal, mint ahogy ez történt például az angol mezőgazdaság egy fejlődési periódusában a könnyű homoktalajt és a nehéz agyagtalajt illetően. Ez ismét azt mutatja, hogy történelmileg – a művelés fokozatos haladásával – éppúgy áttérhetnek termékenyebb talajról kevésbé termékenyre, mint fordítva. Ugyanez történhet a talaj összetételének mesterségesen előidézett megjavulása vagy pusztán a földművelési módszer megváltoztatása révén. Végül ugyanilyen eredményre vezethet a talajfajták rangsorának az altalaj különböző viszonyainak hatására bekövetkező megváltozása, mihelyt az altalajt ugyancsak bevonják a művelés körébe és a termőréteghez csatolják. Ennek feltétele részint új földművelési módszerek alkalmazása (például takarmánynövények termesztése), részint mechanikai eszközök, amelyek az altalajt vagy felső termőtalajjá változtatják, vagy ez utóbbival elkeverik, vagy az altalajt megművelik, anélkül hogy felszínre hoznák.

A különböző földek különbözeti termékenységére gyakorolt mindezen befolyások abban foglalhatók össze, hogy a közgazdasági termékenység szempontjából a munka termelőerejének állása, itt a mezőgazdaságnak az a képessége, hogy a talaj természetes termékenységét nyomban kiaknázhatóvá tegye – ez a képesség a különböző fejlettségi fokokon különböző –, éppúgy mozzanata a talaj úgynevezett természetes termékenységének, mint a talaj vegyi összetétele és más természetes tulajdonságai.

Előfeltételezzük tehát a mezőgazdaság egy adott fejlettségi fokát. Előfeltételezzük továbbá, hogy a talajfajták rangsorát e fejlettségi foknak megfelelően veszik számba, ahogy természetesen mindig így van, ha a különböző földeken egyidejűleg fektetnek be tőkét. Akkor a különbözeti járadék felfelé vagy lefelé haladó sorrendben mutatkozhat, mert bár a sorrend a valóban megművelt földek összességére adva van, mégis mindig egy fokozatos mozgás ment végbe, amelyben kialakult.

Tételezzünk fel négy talajfajtát, *A*, *B*, *C*, *D*-t. Tételezzük fel továbbá, hogy egy quarter búza ára = 3 £, vagyis 60 shilling. Minthogy a járadék puszta különbözeti járadék, ez a quarterenként 60 sh.-es ár a legrosszabb földön a termelési költségekkel, azaz a tőkével plusz átlagprofittal egyenlő.*

Tegyük fel, hogy *A* ez a legrosszabb föld és 50 sh. kiadással 1 quartert = 60 sh.-et hoz; tehát 10 sh. profitot, vagyis 20 %-ot.

B ugyanekkora kiadással 2 quartert = 120 sh.-et hoz. Ez 70 sh. profit, vagyis 60 sh. többletprofit lenne.

C ugyanekkora kiadással 3 quartert = 180 sh.-et hoz; összprofit = 130 sh. Többletprofit = 120 sh.

D 4 quartert = 240 sh.-et = 180 sh. többletprofitot hoz.

Ekkor a következő sorrendet kapnánk:

I. táblázat

Talajfajta	Hozadek quarter	Hozadek shilling	Elolegezett toke	Profit quarter	Profit shilling	Járadek quarter	Járadek shilling
A	1	60	50	1/6	10	—	—
B	2	120	50	1 1/6	70	1	60
C	3	180	50	2 1/6	130	2	120
D	4	240	50	3 1/6	190	3	180
Összesen:	10	600				6	360

A járadék *D*-nél = 190 sh. −10 sh., vagyis a *D* és *A* közti különbözet; *C*-nél = 130 −10 sh., vagyis a *C* és *A* közti különbözet; *B*-nél = 70 sh. − −10 sh., vagyis a *B* és *A* közti különbözet; s *B*, *C*, *D* összjáradéka = 6 quarter = 360 sh., egyenlő a *D* és *A*, a *C* és *A*, valamint a *B* és *A* közötti különbözetek összegével.

Ez a sorrend, amelyet valamely adott hozadék egy adott állapotban mutat, elvontan tekintve (s már megokoltuk, miért lehet a helyzet ez a valóságban is), éppúgy létrehozható lefelé haladó sorrendben (*D*-ről *A*-ra, a termékeny talajtól le a mind kevésbé termékeny felé haladva), mint felfelé haladó sorrendben (*A*-ról *D*-re, a viszonylag terméketlen talajtól fel a mind termékenyebb felé haladva), végül váltakozóan, hol lefelé, hol felfelé haladva, például D-ről *C*-re, *C*-ről *A*-ra, *A*-ról *B*-re.

Lefelé haladó egymásutánban a folyamat ez volt: a quarter búza ára fokozatosan mondjuk 15 sh.-ről 60-ra emelkedik. Mihelyt a *D* által termelt 4 quarter (ami milliókat jelenthet) már nem volt elegendő, a búza ára oly magasra emelkedett, hogy a hiányzó kínálatot *C* szolgáltathatta. Vagyis az árnak quarterenként 20 sh.-re kellett emelkednie. Mihelyt a búza ára quarterenként 30 sh.-re emelkedett, művelésbe vehették *B*-t, mihelyt 60 sh.-re emelkedett, *A*-t, anélkül hogy a rájuk fordított tőkének 20 %-nál kisebb profitrátával kellett volna megelégednie. Ily módon járadék alakult ki *D* számára, először quarterenként 5 sh. = 20 sh. az általa termelt 4 quarterért; azután quarterenként 15 sh. = 60 sh., majd quarterenként 45 sh. = 180 sh. 4 quarterért.

Ha *D* profitrátája eredetileg ugyancsak 20 % volt, akkor a 4 quarterre jutó összprofitja szintén csak 10 sh., de ez több gabonát képviselt 15 sh.-es gabonaár mellett, mint a 60 sh.-es ár mellett. Minthogy azonban a gabona belekerül a munkaerő újratermelésébe és minden quarter gabona egy részének munkabért, más részének állandó tőkét kell pótolnia, ezen előfeltevés mellett az értéktöbblet, tehát, egyébként változatlan körülmények között, a profitráta is magasabb volt. (A profitráta kérdését még külön és részletesebben meg kell vizsgálni.)

Ha ellenben a sorrend fordított volt, s a folyamat *A*-tól indult el, akkor, mihelyt új szántóterületet kellett művelésbe venni, a quarter gabona ára először 60 sh. fölé emelkedett; minthogy azonban *B* rendelkezésre bocsátotta a 2 quarter szükséges kínálatot, az ár ismét 60 sh.-re esett; mivel *B* 30 sh.-ért termelte ugyan quarterjét, de 60-ért adta el, mert kínálata éppen csak elegendő volt a kereslet fedezésére. Így járadék alakult ki, először 60 sh. *B* számára, s ugyanilyen módon *C* és *D* számára; mindig előfeltételezve, hogy bár a *C* és *D* által szállított gabona quarterének 20, illetve 15 sh. a való-

ságos értéke, a piaci ár 60 sh. marad, mert az *A* által szállított 1 quarter kínálata továbbra is szükséges a teljes szükséglet kielégítéséhez. Ebben az esetben a kereslet felemelkedése az először *A*, majd *A* és *B* által kielégített szükséglet fölé nem azzal a hatással járt, hogy *B*-t, *C*-t, és *D*-t fokozatosan művelésbe lehetett venni, hanem azzal, hogy a művelésbe vett területet egyáltalában kiterjesztették, s a termékenyebb földek véletlenül csak később kerültek sorra.

Az első sorrend esetén az ár növekedésével együtt a járadék emelkedne és a profitráta csökkenne. Ezt a csökkenést ellene ható körülmények teljesen vagy részben hatástalaníthatnák; ezt a kérdést később közelebbről meg kell vizsgálni. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az általános profitrátát nem egyenlőképpen határozza meg a *valamennyi* termelési szférában elért értéktöbblet. Nem a mezőgazdasági profit határozza meg az ipari profitot, hanem fordítva. De erről később.

A második sorrend esetén a kiadott tőkére jutó profitráta ugyanaz maradna; a profit tömege kevesebb gabonában jelentkezne, de a gabona viszonylagos ára a többi áruhoz képest emelkedne. Csakhogy a profit növekedése, ahol ilyen bekövetkezik, nem a tőkés bérlők zsebébe folyna és nem növekvő profitként jelentkezne, hanem járadék formájában leválna a profitról. A gabona ára azonban a szóban forgó előfeltételezés mellett változatlan maradna.

A különbözeti járadék fejlődése és növekedése ugyanolyan maradna, mind változatlan, mind emelkedő árak mellett, és mind rosszabb földről jobb földre való folytonos haladásnál, mind jobb földről rosszabbra való folytonos visszaesésnél.

Eddig azt tettük fel, hogy 1. az ár az egyik sorrend mellett emelkedik, a másik mellett változatlan marad, és 2. hogy állandóan jobb földről rosszabbra, vagy fordítva, rosszabb földről jobb földre térnek át.

Tegyük fel azonban, hogy a gabonaszükséglet az eredeti 10 quarterről 17 quarterre emelkedik; továbbá hogy a legrosszabb *A* földet kiszorítja egy másik *A* föld, amely 60 sh. termelési költséggel (50 sh. költség plusz 10 sh. 20 %-os profit) 1 $^1/_3$ quartert hoz, tehát e gabona quarterének termelési ára = 45 sh.; vagy pedig hogy a régi *A* föld a folytonos ésszerű művelés következtében megjavult, vagy, változatlan költségek mellett, termelékenyebben művelték meg, például lóhere stb. bevezetésével, úgyhogy terméke, változatlan előlegezett tőke mellett, 1 $^1/_3$ quarterre növekedik. Tegyük fel továbbá, hogy a *B*, *C* és *D* talajfajták továbbra is ugyanannyi terméket hoznak, de új talajfajtákat vettek művelésbe, *A'*-t, amelynek termékenysége *A* és *B* között van, továbbá *B'*-t és *B''*-t, amelyek termékenysége *B* és *C* között helyezkedik el; ez esetben a következő jelenségek mutatkoznának.

Először: A quarter búza termelési ára, vagyis szabályozó piaci ára, 60 sh.-ről 45 sh.-re, vagyis 25%-kal csökkenne.

Másodszor: Egyidejűleg térnének át termékenyebb földről kevésbé termékenyre és kevésbé termékenyről termékenyebbre. *A'* föld termékenyebb, mint *A*, de kevésbé termékeny, mint az eddig megművelt *B*, *C*, *D*; *B'* és *B''* termékenyebb, mint *A*, *A'* és *B*, de kevésbé termékeny, mint *C* és *D*. A sorrend tehát ide-oda haladt volna; nem tértek volna át *A*-hoz stb. képest abszolút értelemben kevésbé termékeny földre, hanem az eddig legtermékenyebb talajfajtákhoz, *C*-hez és *D*-hez képest relatíve kevésbé termékenyre; másrészt nem tértek volna át abszolúte termékenyebb földre, hanem az eddig legkevésbé termékeny *A*-hoz, illetve *A* és *B*-hez képest relatíve termékenyebbre.

Harmadszor: *B* járadéka csökkent volna; ugyanígy *C* és *D* járadéka is; de a gabonában kifejezett összjáradék 6 quarterről $7\ ^{2}/_{3}$ quarterre emelkedett volna; a megművelt és járadékot hozó földek tömege megnövekedett volna, a hozadék tömege pedig 10 quarterről 17 quarterre. A profit, ha *A* számára változatlan maradt is, gabonában kifejezve emelkedett volna; de meglehet, hogy maga a profitráta is emelkedett volna, mivel növekedett a relatív értéktöbblet. Ebben az esetben a létfenntartási eszközök olcsóbbodása következtében csökkent volna a munkabér, tehát a változó tőkére való kiadás, tehát az összkiadás is. A pénzben kifejezett összjáradék 360 sh.-ről 345-re esett volna.

Itt feltüntetjük az új sorrendet:

II. táblázat

Talajfajta	Hozadek quarter	Hozadek shilling	Tőkekiadás	Profit quarter	Profit shilling	Járadek quarter	Járadek shilling	1 quarter termelési ára
A	$1\ ^{1}/_{3}$	60	50	$^{2}/_{9}$	10	—	—	45 sh.
A'	$1\ ^{2}/_{3}$	75	50	$^{5}/_{9}$	25	$^{1}/_{3}$	15	36 sh.
B	2	90	50	$^{8}/_{9}$	40	$^{2}/_{3}$	30	30 sh.
B'	$2\ ^{1}/_{3}$	105	50	$1\ ^{2}/_{9}$	55	1	45	$25\ ^{5}/_{7}$ sh.
B''	$2\ ^{2}/_{3}$	120	50	$1\ ^{5}/_{9}$	70	$1\ ^{1}/_{3}$	60	$22\ ^{1}/_{9}$ sh.
C	3	135	50	$1\ ^{8}/_{9}$	85	$1\ ^{2}/_{3}$	75	20 sh.
D	4	180	50	$2\ ^{8}/_{9}$	130	$2\ ^{2}/_{3}$	120	15 sh.
Összesen: 17						$7\ ^{2}/_{3}$	345	

Végül, ha továbbra is csak az *A*, *B*, *C*, *D* talajfajtákat művelték meg, de termőképességüket annyira megnövelték, hogy *A* 1 quarter helyett 2-t, *B* 2 quarter helyett 4-et, *C* 3 quarter helyett 7-et, és *D* 4 quarter helyett 10-et

termett volna, ha tehát ugyanazok az okok különbözőképpen hatottak volna a különböző talajfajtákra, akkor az össztermelés 10 quarterről 23-ra emelkedett volna. Ha feltesszük, hogy a népesség megnövekedése és az ár süllyedése következtében a kereslet ezt a 23 quartert felszívta volna, akkor a következő volna az eredmény:

III. táblázat

Talajfajta	Hozadek quarter	Hozadek shilling	Tokekiadas	I quarter termelesi ara	Profit quarter	Profit shilling	Jaradek quarter	Jaradek shilling
A	2	60	50	30	$^1/_3$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2\ ^1/_3$	70	2	60
C	7	210	50	$8\ ^4/_7$	$5\ ^1/_3$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8\ ^1/_3$	250	8	240
Összesen:	23						15	450

A számarányok itt, mint a többi táblázatban, önkényesek, de a feltevések teljesen ésszerűek.

Az első és legfőbb feltevés az, hogy a földművelés tökéletesítése különböző talajfajtákra nem egyenlően hat, s itt a legjobb talajfajtákra, *C*-re és *D*-re nagyobb a hatása, mint *A*-ra és *B*-re. A tapasztalat azt mutatta, hogy ez rendszerint így van, habár az ellenkezője is előfordulhat. Ha a tökéletesítés nagyobb hatással lenne a rosszabb talajra, mint a jobbra, akkor az utóbbin a járadék nem emelkedne, hanem süllyedne. – De a táblázatban valamennyi talajfajta termékenységének abszolút növekedése mellett egyúttal azt is előfeltételeztük, hogy nő a *C* és *D* jobb talajfajták nagyobb relatív termékenysége, ennélfogva növekszik az egyenlő tőkebefektetéssel elért hozadék különbözete, s ennélfogva nő a különbözeti járadék.

A második előfeltételezés az, hogy a teljes szükséglet lépést tart az össztermék növekedésével. *Először is* a növekedést nem kell hirtelennek gondolnunk, hanem e növekedés fokról fokra megy végbe, amíg aztán létrejön a III. sor. *Másodszor* téves az, hogy a szükséges létfenntartási eszközök fogyasztása olcsóbbodásuk esetén nem nő. A gabonatörvények eltörlése Angliában (lásd [F. W.] *Newman**) bebizonyította, hogy fordítva áll a dolog, és az ellenkező elképzelés csak abból keletkezett, hogy nagy és hirtelen terméskülönbségek, amelyek pusztán az időjárásnak tulajdoníthatók, hol a gabonaárak aránytalan esését, hol aránytalan emelkedését idézik elő. Ilyenkor a hirtelen és rövid lélegzetű olcsóbbodásnak nincs ideje arra, hogy teljes hatását a fogyasztás bővítésére kifejtse; az ellenkezője történik viszont olyan-

kor, amikor az olcsóbbodás magának a szabályozó termelési árnak a süllyedéséből ered, tehát tartós. *Harmadszor* a gabona egy részét el lehet fogyasztani pálinka vagy sör formájában. S e két cikk növekvő fogyasztása semmiképpen sincsen szűk határok közé szorítva. *Negyedszer* a dolog részint a népesség növekedésétől függ, részint lehetséges, hogy az illető ország gabonaexportáló ország – ilyen volt még Anglia jóval a XVIII. század közepe után is –, úgyhogy a szükségletet nem pusztán a nemzeti fogyasztás határai szabályozzák. *Végül* a búzatermelés növekedése és olcsóbbodása azzal a következménnyel járhat, hogy rozs vagy zab helyett a búza válik a nép zömének fő táplálékává, tehát piaca már ezért is növekszik, a termés csökkenése és áremelkedés esetén viszont a fordítottja történhet. – Ezen előfeltételezések és a feltett számarányok mellett tehát a III. sor azt az eredményt adja, hogy 1 quarter gabona ára 60-ról 30 sh.-re, tehát 50 %-kal csökken; hogy a termelés az I. sorral összehasonlítva 10-ről 23 quarterre, tehát 130 %-kal nő; hogy a járadék a *B* földön változatlan marad, *C*-n 25 %-kal és *D*-n 33 $^1/_3$ %-kal emelkedik, és hogy az összjáradék 18-ról 22 $^1/_2$ £-re, tehát 25 %-kal emelkedik.*

A három táblázat egybevetéséből (ahol is az I. sort kétféleképpen kell számba venni, felfelé haladva *A*-tól *D*-hez és lefelé haladva *D*-től *A*-hoz), amelyeket felfoghatunk mint a társadalom egy adott állapotában megjelenő adott fokozatokat – például egymás mellett három különböző országban – vagy mint egyazon ország fejlődésének különböző időszakokban egymást követő fokozatait, a következő eredményt kapjuk:

1. A kész sor – bármilyen volt is a menete kialakulási folyamatának – mindig mint lefelé haladó sor jelenik meg, mert a járadék vizsgálatánál először mindig a legtöbb járadékot hozó földből indulnak ki, és csak utoljára érnek ahhoz a földhöz, amely nem hoz járadékot.

2. Mindig a legrosszabb, járadékot nem hozó föld termelési ára a szabályozó piaci ár, habár az utóbbi az I. táblázatban, ha ez a táblázat felfelé haladó sorrendben alakult ki, csak azáltal maradna változatlan, hogy mind jobb földet vennének művelésbe. Ebben az esetben a legjobb földön termelt gabona ára annyiban szabályozó, hogy az e földön termett mennyiségtől függ, mennyire marad szabályozó az *A* föld. Ha *B*, *C*, *D* többet termelnének a szükségletnél, *A* nem lenne szabályozó többé. Ez lebeg Storch előtt, amikor a legjobb talajfajtát minősíti szabályozónak.** Ily módon szabályozza az amerikai gabonaár az angol árat.

3. A különbözeti járadék a talajfajták természetes termékenységének (a fekvést itt még figyelmen kívül hagyjuk) a művelés mindenkori adott fejlettségi fokán adott különbözőségéből ered, tehát a legjobb földek korlátolt

terjedelméből és abból a körulményből, hogy egyenlő tőkéket nem-egyenlő talajfajtákon kell befektetni, e földek tehát ugyanakkora tőke számára nem-egyenlő terméket hoznak.

4. A különbözeti járadék és a különbözeti járadék fokozatai éppúgy létrejohetnek lefelé haladó sorrendben, jobb földről rosszabbra való áttérés útján, mint fordítva, rosszabb földről jobb földre való áttérés útján vagy változó irányú, egymást keresztező mozgások ereményeképpen. (Az I. sor úgy is kialakulhat, hogy *D*-ről *A*-ra térnek át, és úgy is, hogy *A*-ról *D*-re. A II. sor mind a kétféle mozgást átfogja.)

5. Kialakulási módjától függően a különbözeti járadék létrejohet a mezőgazdasági termék változatlan, emelkedő vagy süllyedő ára mellett. Előfordulhat, hogy miközben az ár süllyed, az összterme lés és az összjáradék emelkedik, s hogy járadék alakul ki eddig járadékot nem hozó földeken, noha a legrosszabb *A* földet jobb föld kiszorította, vagy maga lett jobbá, s noha a járadék más jobb talajfajtákon, sőt a legjobbakon is süllyed (II. táblázat); ez a folyamat együtt járhat a (pénzben kifejezett) összjáradék süllyedésével is. Végül megtörténhet, hogy miközben az árak süllyednek – ami a földművelés általános tökéletesedésének tulajdonítható –, úgyhogy a legrosszabb föld termékének mennyisége és ára csökken, a járadék a jobb talajfajták egy részén változatlan marad vagy csökken, de a legjobb talajfajtákon növekszik. Mindegyik földnek a legrosszabb földhöz viszonyított különbözeti járadéka persze az ártól, például 1 quarter búza árától függ, ha a terméktomeg különbözete adott. De ha az ár adott, a különbözeti járadék a terméktomeg különbözetének nagyságától függ, s ha valamennyi föld abszolút termékenységének növekedése esetén a jobb talajfajták termékenysége relatíve inkább növekszik, mint a rosszabbaké, akkor ezzel e különbözet nagysága is nő. Így (I. táblázat) 60 sh.-es ár mellett *D* földjáradékát *A*-hoz viszonyított termékkülönbözete határozza meg, tehát a 3 quarternyi többlet; a járadék tehát $= 3 \times 60 = 180$ sh. A III. táblázatban azonban, ahol az ár $= 30$ sh., a járadékot *D* terméke tömegének *A* feletti többlete $= 8$ quarter határozza meg, de $8 \times 30 = 240$ sh.

Ezzel elesik a kulonbozeti járadék első téves előfeltétele, amely Westnél, Malthusnál, Ricardónál még dominál, hogy ugyanis a különbözeti járadék szükségképpen előfeltételezi a mind rosszabb földre való áttérést, vagyis a mezőgazdaság folytonosan csökkenő termékenységét.* Mint láttuk, különbözeti járadék létrejöhet akkor is, ha mind jobb földre térnek át; létrejöhet akkor is, ha jobb föld foglalja el a legalsó fokot a régi rosszabb helyett; együtt járhat a mezőgazdaság fokozódó haladásával. Feltétele csupán a talajfajták egyenlőtlensége. Ami a termelékenység fejlődését illeti, a

különbözeti járadék feltételezi, hogy az összterület abszolút termékenységének fokozódása ezt az egyenlőtlenséget nem szünteti meg, hanem vagy növeli, vagy változatlanul hagyja, vagy csak csökkenti.

A XVIII. század elejétől a közepéig Angliában, az arany és az ezüst árának esése ellenére, a gabonaárak folytonosan süllyedtek, s ugyanakkor (az egész periódust tekintve) nőtt a járadék, az összjáradék, a megművelt terület, a mezőgazdasági termelés és a lakosság. Ez megfelel az I. táblázatnak, kombinálva a felmenő vonalon vett II. táblázattal, de úgy, hogy a legrosszabb *A* földet vagy megjavítják, vagy felhagynak azzal, hogy gabonát termesszenek rajta; ez azonban nem jelenti azt, hogy ne használták volna fel más mezőgazdasági vagy ipari célokra.

A XIX. század elejétől (az időpontot pontosabban meg kell jelölni) 1815-ig a gabonaárak folytonosan emelkedtek, miközben állandóan nőtt a járadék, az összjáradék, a megművelt terület, a mezőgazdasági termelés és a lakosság. Ez megfelel az I. táblázatnak lemenő vonalon. (Itt idézetet kell közölni rosszabb földeknek abban az időben történt megművelésére vonatkozóan.)

Petty és Davenant korában a falusiak és a földbirtokosok panaszkodtak a földek megjavítása és művelésbevétele miatt: a jobb földek utáni járadék csökkent, az összjáradék a járadékot hozó föld bővítésével növekedett.

(E három ponthoz azután további idézeteket kell közölni; ugyancsak egy ország művelés alatt álló különböző területeinek különböző termékenységére vonatkozóan.)

A különbözeti járadékkal kapcsolatban egyáltalában meg kell jegyeznünk, hogy a piaci érték mindig nagyobb, mint a terméktömeg teljes termelési ára. Vegyük pl. az I. táblázatot. A 10 quarter összterméket 600 sh.-ért adják el, mert a piaci árat az *A* föld termelési ára határozza meg, ami quarterenként 60 sh.-et jelent. A valóságos termelési ár azonban a következő:

A 1 quarter = 60 sh.	1 quarter = 60 sh.
B 2 quarter = 60 sh.	1 quarter = 30 sh.
C 3 quarter = 60 sh.	1 quarter = 20 sh.
D 4 quarter = 60 sh.	1 quarter = 15 sh.
10 quarter = 240 sh.	Átlagár 1 quarter = 24 sh.

A 10 quarter valóságos termelési ára 240 sh.; 600-ért adják el, 250 %-kal drágábban. 1 quarter valóságos átlagára 24 sh.; a piaci ár 60 sh., ugyancsak 250 %-kal drágább.

Ez a piaci érték által való meghatározás, ahogy a tőkés termelési mód

bázisán a konkurrencia segítségével érvényre jut; a konkurrencia hamis társadalmi értéket hoz létre. Ez a piaci érték törvényéből fakad, amelynek a mezőgazdasági termékek alá vannak vetve. A termékek, tehát a mezőgazdasági termékek piaci értékének a meghatározása is társadalmi aktus, habár társadalmilag tudattalanul és szándéktalanul végrehajtott aktus, amely szükségképpen a termék csereértékén alapul, nem a földön, s a föld termékenységének különbözőségén. Képzeljük el, hogy a társadalom tőkés formáját megszüntették, s a társadalmat mint tudatos és tervszerű társulást szervezik meg, akkor a 10 quarter önálló munkaidő egy mennyiségét képviselné, egyenlőt azzal, amit 240 sh. foglal magában. A társadalom tehát nem vásárolná meg ezt a mezőgazdasági terméket a benne rejlő valóságos munkaidő 2 $^{1}/_{2}$-szereséért; ezáltal elesnék a földtulajdonosok osztályának bázisa. Ez pontosan ugyanúgy hatna, mintha a termék külföldi behozatal révén ugyanezen összeggel olcsóbbodna. Amennyire helyes ezért azt mondani, hogy — a mostani termelési módot megtartva, de előfeltételezve, hogy a különbözeti járadék az államnak jut — a mezőgazdasági termékek árai egyébként változatlan körülmények között ugyanazok maradnának, annyira helytelen azt mondani, hogy a termékek értéke ugyanaz maradna, ha a tőkés termelés helyébe társulás lépne. Az ugyanazon fajta áruk piaci árának azonossága az a mód, amelyen az érték társadalmi jellege a tőkés termelési módnak és egyáltalában az *egyének* közötti árucserén nyugvó termelésnek a bázisán érvényre jut. Amennyivel a társadalom, mint fogyasztó, túlfizeti a mezőgazdasági termékeket, ami mínuszt jelent munkaidejének mezőgazdasági termékekben történő realizálásánál, az most a társadalom egy része, a földtulajdonosok számára pluszt jelent.

Egy másik körülmény, amely a II. szám alatt a következő fejezetben kifejtendő szempontjából fontos, a következő:

Nemcsak az acre-enkénti vagy hektáronkénti járadékról, egyáltalában nemcsak a termelési ár és a piaci ár, vagy az acre-enkénti egyéni és általános termelési ár közti különbségről van szó, hanem attól is függ a dolog, hogy mindegyik talajfajtából hány acre van művelés alatt. Itt közvetlenül csak az összjáradéknak, vagyis az egész megművelt terület teljes járadékának nagysága a fontos; ez azonban egyúttal átmenet számunkra ahhoz, hogy kifejtsük, hogyan emelkedik a *járadék rátája*, noha az árak nem emelkednek, sem — csökkenő árak esetén — a talajfajták relatív termékenysége közti különbségek nem növekszenek. Fentebb a következő volt a helyzet:

I. táblázat

Talaj-fajta	Acre	Termelési költségek	Termék	Járadék gabonában	Járadék pénzben
A	1	3£	1 quarter	0	0
B	1	3£	2 quarter	1 quarter	3£
C	1	3£	3 quarter	2 quarter	6£
D	1	3£	4 quarter	3 quarter	9£
Összesen: 4			10 quarter	6 quarter	18£

Tegyük fel mármost, hogy a megművelt acre-ek száma mindegyik osztályban megkétszereződik, akkor:

Ia. táblázat

Talaj-fajta	Acre	Termelési költségek	Termék	Járadék gabonában	Járadék pénzben
A	2	6£	2 quarter	0	0
B	2	6£	4 quarter	2 quarter	6£
C	2	6£	6 quarter	4 quarter	12£
D	2	6£	8 quarter	6 quarter	18£
Összesen: 8			20 quarter	12 quarter	36£

Tegyünk fel még két esetet, az elsőben, hogy a termelés a két legsilányabb talajfajtán kibővül a következőképpen:

Ib. táblázat

Talaj-fajta	Acre	Termelési költségek acre-enkent	Termelési költségek összesen	Termék	Járadek gabonában	Járadek pénzben
A	4	3£	12£	4 quarter	0	0
B	4	3£	12£	8 quarter	4 quarter	12£
C	2	3£	6£	6 quarter	4 quarter	12£
D	2	3£	6£	8 quarter	6 quarter	18£
Összesen:	12		36£	26 quarter	14 quarter	42£

és végül tegyük fel, hogy a termelés és a megművelt terület nem-egyenlően bővül ki a négy talajosztályon:

Ic. táblázat

Talaj-fajta	Acre	Termelési költségek acre-enkent	összesen	Termek	Járadék gabonában	pénzben
A	1	3£	3£	1 quarter	0	0
B	2	3£	6£	4 quarter	2 quarter	6£
C	5	3£	15£	15 quarter	10 quarter	30£
D	4	3£	12£	16 quarter	12 quarter	36£
Összesen:	12		36£	36 quarter	24 quarter	72£

Mindenekelőtt mindezen I., Ia., Ib., Ic. esetekben az acre-enkénti járadék ugyanaz marad; mert, valójában, az ugyanazon talajfajta egy-egy acrejére fordított ugyanazon tőketömeg hozadéka változatlan maradt; csak azt tételezzük fel, ami minden országban, minden adott pillanatban így van, azt ugyanis, hogy a különböző talajfajták meghatározott arányban részesednek a megművelt összterületből; és azt, ami két országban, egymással összehasonlítva őket, vagy egyazon országban különböző időpontokban, mindig így van, hogy változik az az arány, amelyben a megművelt összterület az egyes talajfajták között megoszlik.

Összehasonlítva Ia-t I-gyel, azt látjuk, hogy ha a négy osztály földjeinek megművelése ugyanazon arányban növekszik, akkor a megművelt acre-ek megkétszereződésével mind az össztermelés, mind a gabona-, illetve pénzjáradék megkétszereződik.

Ha azonban Ib-t és Ic-t egymás után összehasonlítjuk I-gyel, akkor mindkét esetben azt látjuk, hogy a művelésbe vett földterület megháromszorozódik. Mindkét esetben 4 acre-ről 12 acre-re nő, de Ib. esetében az *A* és *B* osztály, amelyek közül *A* nem hoz járadékot, *B* pedig a legkisebb különbözeti járadékot hozza, vesz részt a legjelentősebben a növekedésben, ugyanis a 8 újonnan művelésbe vett acre-ből *A*-ra és *B*-re 3–3, összesen 6 jut, *C*-re és *D*-re viszont csak 1–1, összesen 2. Más szavakkal: a növekedés $^3/_4$-e jut *A*-ra és *B*-re, s csak $^1/_4$-e *C*-re és *D*-re. Ezt előfeltételezve, Ib. esetében a megművelt földterület I-hez viszonyított megháromszorozódásának nem felel meg megháromszorozódott termék, mert a termék 10-ről nem 30-ra emelkedik, hanem csak 26-ra. Másrészt, minthogy a növekedés jelentős része *A*-n történt, amely nem hoz járadékot, s a jobb földeken való növekedés fő része a *B* osztályra jut, ezért a gabonajáradék csak 6-ról 14 quarterre, a pénzjáradék pedig 18-ról 42£-re emelkedik.

Ha viszont Ic-t hasonlítjuk össze I-gyel, amikor is a járadékot nem fizető föld területe egyáltalában nem növekszik, a legkisebb járadékot hozó földé

csak gyengén nő, a legnagyobb növekedés viszont C-re és *D*-re jut, akkor azt látjuk, hogy a megművelt földterület megháromszorozódásával a termelés 10-ről 36 quarterre, tehát több mint a háromszorosára emelkedett; a gabonajáradék 6-ról 24 quarterre, vagyis a négyszeresére; s ugyanígy a pénzjáradék 18-ról 72 £-re emelkedett.

Mindezekben az esetekben a mezőgazdasági termék ára a dolog természeténél fogva változatlan marad; a művelés kiterjesztésével minden esetben növekszik az összjáradék, amennyiben ez a kiterjesztés nem kizárólag a legrosszabb, járadékot nem fizető földön történik. De ez a növekedés különböző. Abban az arányban, amelyben a művelés kiterjesztése a jobb talajfajtákon történik, tehát a terméktömeg nemcsak a földterület kiterjesztésének arányában nő, hanem ennél gyorsabban, abban az arányban nő a gabona-, illetve pénzjáradék is. Abban az arányban, amelyben a kiterjesztésből kiváltképpen a legrosszabb föld és a hozzá legközelebb álló talajfajták részesednek (miközben feltételezzük, hogy a legrosszabb föld állandó kategória), az összjáradék nem a művelés kiterjesztésével arányosan emelkedik. Ha tehát adva van két olyan ország, ahol a járadékot nem hozó *A* föld ugyanazon minőségű, akkor az összjáradék fordított arányban áll azzal a hányaddal, amelyet a megművelt teljes földterületből a legrosszabb és a kevésbé jó talajfajták foglalnak el, s ezért fordított arányban áll az egyenlő nagyságú összterületeken egyenlő tőkebefektetéssel elért termék tömegével is. A megművelt legrosszabb föld mennyisége és a jobb föld mennyisége közötti arány, egy ország teljes földterületén belül, fordított hatással van tehát az ország összjáradékára, mint a megművelt legrosszabb, továbbá a jobb és legjobb földek minősége közötti arány az acre-enkénti járadékra, s ezért, egyébként ugyanazon körülmények között, az összjáradékra is. E két mozzanat összekeverése adott alkalmat a különbözeti járadékkal szemben tett mindenféle elhibázott ellenvetésre.

Az összjáradék tehát növekszik már csak a megművelt földterület kiterjesztésével, valamint azáltal is, hogy ezzel kapcsolatosan több tőkét és munkát alkalmaznak a földön.

A legfontosabb pont azonban a következő: Bár előfeltételezésünk szerint a különböző talajfajták járadékainak aránya, acre-enként számítva, s ezért az acre-enként kiadott tőkére vonatkozóan vizsgált járadékráta is, ugyanaz marad, mégis a következő mutatkozik: Ha összehasonlítjuk Ia-t I-gyel – azt az esetet vizsgáljuk, amelyben a megművelt acre-ek száma arányosan növekedett és az ugyanezeken eszközölt tőkebefektetés is –, azt látjuk, hogy amiként az össztermelés arányosan nőtt a megművelt terület nagyobbodásával, azaz mind a kettő megkétszereződött, ugyanez az eset az összjáradékkal

is. Az összjáradék 18-ról 36 £-re nőtt, ugyanúgy, ahogy az acre-ek száma 4-ről 8-ra.

Ha a 4 acre összterületet vesszük, ezen az összjáradék 18 £, tehát az átlagjáradék, beleszámítva a járadékot nem hozó földet, $4\,^1/_2$ £ volt. Így számolhatna például egy olyan földtulajdonos, aki mind a 4 acre tulajdonosa volna; és így számítják ki statisztikailag az átlagjáradékot egy egész országra. A 18 £ összjáradék 10 £ tőke alkalmazásával adódik. E két szám arányát nevezzük a járadékrátának; ez tehát itt 180%.

Ugyanez a járadékráta adódik Ia-nál, amikor 4 acre helyett 8-at műveltek meg, de valamennyi talajfajta ugyanazon arányban vett részt a növekedésben. A 36 £ összjáradék 8 acre-nél és 20 £ alkalmazott tőkénél $4\,^1/_2$ £ acre-enkénti átlagjáradékot és 180%-os járadékrátát eredményez.

Ha viszont Ib-t vesszük szemügyre, ahol a növekedés főleg a két silányabb talajfajtánál történt, akkor 12 acre-re 42 £ járadékot, tehát acre-enként $3\,^1/_2$ £ átlagjáradékot kapunk eredményül. A kiadott össztőke 30 £, tehát a járadékráta = 140%. Az acre-enkénti átlagjáradék tehát 1 £-gel csökkent, a járadékráta pedig 180%-ról 140%-ra süllyedt. Itt tehát az összjáradéknak 18 £-ről 42 £-re való növekedése mellett az átlagjáradék süllyedése következik be, mind acre-enként, mind pedig a tőke után számítva; ahogy a termelés növekedik, de nem arányosan vele. Ez történik, noha a járadék valamennyi talajfajtán, mind acre-enként, mind a kiadott tőke után számítva, ugyanaz marad. Ez azért történik, mert a növekedés $^3/_4$ része a járadékot nem hozó *A* földre és a csak minimális járadékot hozó *B* földre jut.

Ha Ib. esetében az egész kiterjesztés csak az *A* földön történt volna, akkor 9 acre *A* földünk, 1 acre *B*, 1 acre *C* és 1 acre *D* földünk volna. Az összjáradék továbbra is 18 £ volna, tehát az acre-enkénti átlagjáradék a 12 acre-en $1\,^1/_2$ £; s 18 £ járadék jutna 30 £ kiadott tőkére, tehát 60%-os a járadékráta. A közepes járadék, mind acre-enként, mind az alkalmazott tőke után számítva, nagyon csökkent volna, az összjáradék viszont nem növekedett volna.

Vessük egybe végül Ic-t I-gyel és Ib-vel. I-hez viszonyítva a földterület megháromszorozódott s ugyancsak megháromszorozódott a kiadott tőke. Az összjáradék 12 acre-re 72 £, tehát acre-enként 6 £, szemben a $4\,^1/_2$ £-gel I. esetében. A kiadott tőke után számított járadékráta (72 £:30 £) 180% helyett 240%. Az össztermék 10-ről 36 quarterre növekedett.

Ib-vel összehasonlítva, ahol az összes megművelt acre-ek száma, az alkalmazott tőke, s a különbség a megművelt talajfajták között ugyanaz, de a megoszlás más, a termék itt 36 quarter és nem 26, az acre-enkénti átlagjáradék 6 £ és nem $3\,^1/_2$, s az előlegezett változatlan nagyságú össztőkére vonatkoztatott járadékráta 240% és nem 140%.

Akár különböző országokban egyidejűleg egymás mellett fennálló állapotoknak, akár egyazon országban egymást követő állapotoknak tekintjük az Ia, Ib, Ic táblázatokban feltüntetett különböző állapotokat, egyaránt kitűnik ebből a következő: Ha a gabona ára nem változik, mivel ugyanaz marad a legrosszabb, járadékot nem adó föld hozama; ha ugyanaz marad a különböző megművelt talajosztályok termékenységének különbözősége; ha tehát a mindegyik talajosztályban megművelt területek egyenlő hányadain (acre-eken) befektetett egyenlő nagyságú tőke egyenlő nagyságú terméket eredményez; ha tehát az egyes talajfajták acre-enkénti járadékainak aránya állandó és a járadékráta mindegyik ugyanazon fajtájú talajrészen befektetett tőkére vonatkoztatva egyenlő, akkor: *Először*, az összjáradék a megművelt földterület kiterjesztésével s ezért a tőkebefektetés növelésével mindig növekszik, kivéve azt az esetet, amikor az egész növekedés a járadékot nem hozó földre jutna. *Másodszor*, mind az acre-enkénti átlagjáradék (összjáradék osztva a megművelt acre-ek teljes számával), mind az átlagos járadékráta (összjáradék osztva a kiadott össztőkével) igen jelentékenyen változhat; éspedig mindkettő ugyanabban az irányban, de egymás között megint különböző arányokban. Ha figyelmen kívül hagyjuk azt az esetet, melyben a növekedés csak a járadékot nem hozó *A* földön megy végbe, akkor azt kapjuk eredményül, hogy az acre-enkénti átlagjáradék és a mezőgazdaságba befektetett tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta attól az aránytól függ, amelyben a különböző talajosztályok a megművelt összterületről részesednek; vagy ami ugyanannyit jelent, az alkalmazott össztőkének a különböző termékenységű talajfajták közti megoszlásától. Akár sok földet művelnek meg, akár keveset, s ezért (azt az esetet kivéve, ahol a növekedés csak *A*-ra vonatkozik) az összjáradék nagyobb vagy kisebb, az acre-enkénti átlagjáradék, illetve az alkalmazott tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta mindaddig ugyanaz marad, ameddig a különböző talajfajtáknak az összterületből való részesedési arányai állandóak. Noha a művelés kiterjesztésével és a növekvő tőkebefektetéssel az összjáradék emelkedik, sőt jelentékenyen emelkedik, az acre-enkénti átlagjáradék és a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta mégis süllyed, ha a járadékot nem hozó és a csak kevés különbözeti járadékot hozó földek gyorsabban növekednek, mint a jobb minőségű, magasabb járadékot hozó földek. Megfordítva, az acre-enkénti átlagjáradék és a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta olyan mértékben emelkedik, amilyenben az összterületnek aránylag nagyobb része áll a jobb földekből, és ezért aránylag több tőkebefektetés jut ezekre.

Ha tehát az egész megművelt földterület acre-enkénti vagy hektáronkénti átlagjáradékát vizsgáljuk – mint ahogy statisztikai művekben többnyire

ezt teszik, amikor vagy különböző országokat hasonlítanak össze ugyanabban a korszakban, vagy különböző korszakokat ugyanabban az országban—, akkor kitűnik, hogy az acre-enkénti járadék átlagos nagysága s ezért az összjáradék is, bizonyos (bár korántsem egyenlő, hanem inkább gyorsabban növekvő) arányban áll az illető ország mezőgazdaságának nem a relatív, hanem az abszolút termékenységével, vagyis azzal a terméktömeggel, amelyet egyenlő nagyságú területen átlagosan nyújt. Minél nagyobb része áll ugyanis az összterületnek a jobb talajfajtákból, annál nagyobb az egyenlő tőkebefektetéssel és egyenlő nagyságú földterületen elért terméktömeg; és annál nagyobb az acre-enkénti átlagjáradék. Fordított esetben fordítva. A látszat tehát az, hogy a járadékot nem a különbözeti termékenység aránya, hanem az abszolút termékenység határozza meg, s ezzel megszűnik a különbözeti járadék törvénye. Ezért bizonyos jelenségeket tagadnak, vagy megpróbálják őket az átlagos gabonaáraknak és a megművelt földek különbözeti termékenységének nem létező különbségeivel megmagyarázni, olyan jelenségeket, amelyeknek egyszerűen az az okuk, hogy az összjáradék arányát akár a megművelt föld összterületéhez, akár a földbe befektetett össztőkéhez, a járadékot nem hozó föld változatlan termékenysége, ennélfogva változatlan termelési árak és a különböző talajfajták változatlan különbsége esetén nemcsak az acre-enkénti járadék, vagy a tőkére vonatkoztatott járadékráta határozza meg, hanem éppúgy meghatározza az egyes talajfajták acre-einek viszonylagos száma a megművelt összes acre-ek számában; vagy ami ugyanazt jelenti, az alkalmazott össztőke megoszlása a különböző talajfajták között. Ezt a körülményt eddig furcsa módon egyáltalában nem vették észre. Mindenesetre kitűnik, s ez vizsgálatunk további menete szempontjából fontos, hogy az acre-enkénti átlagjáradék viszonylagos nagysága és az átlagos járadékráta, vagyis az összjáradék aránya a földbe befektetett össztőkéhez, emelkedhet vagy süllyedhet – ha az árak változatlanok, ha nem változik a megművelt földek termékenységének különbözősége és az acre-enkénti járadék, illetve ha a minden egyes valóban járadékot hozó talajosztályban az acre-enként befektetett tőkére vonatkoztatott járadékráta, illetve az egész, valóban járadékot hozó tőkére vonatkoztatott járadékráta változatlan marad – pusztán a művelés extenzív kiterjesztése következtében.

A különbözeti járadék I. alatt vizsgált formájával kapcsolatban még a következő kiegészítések szükségesek, amelyek részben a II. formára is érvényesek.

Először: Láttuk, hogy az acre-enkénti átlagjáradék vagy a tőkére vonat-

koztatott átlagos járadékráta hogyan emelkedhet, ha a művelést kiterjesztik, az árak állandóak, és a megművelt földek különbözeti termékenysége változatlan. Mihelyt egy országban valamennyi föld el van sajátítva, a földbe eszközölt tőkebefektetés, a megművelés és a népesség elért bizonyos színvonalat – csupa olyan körülmény, amely előfeltételezve van, mihelyt a tőkés termelési mód uralkodóvá válik és a mezőgazdaságot is hatalmába keríti –, a különböző minőségű meg nem művelt földek árát (pusztán különbözeti járadékot tételezünk fel) az ugyanolyan minőségű és egyenértékű fekvésű megművelt földek ára határozza meg. Az ár – a művelhetővé tétel ehhez járuló költségeinek levonása után – ugyanaz, habár az a föld nem hoz járadékot. Igaz, hogy a föld ára nem egyéb, mint a tőkésített járadék. De a megművelt földek árában is csak jövőbeni járadékokat fizetnek meg, például 20 évi járadékot fizetnek ki egyszerre előre, ha a mérvadó kamatláb 5 %. Mihelyt földet adnak el, mint járadékot hozó földet adják el, s a járadék prospektív jellege (a járadékot itt a föld gyümölcsének tekintik, holott csak látszólag az) a meg nem művelt földet nem különbözteti meg a megműveltől. A meg nem művelt földek ára, valamint járadékuk, amelynek összevont képlete az ár, tisztán illuzórius, ameddig a földeket valóságosan nem használják. De áruk ily módon a priori [eleve] meg van határozva, és mihelyt vevők akadnak, realizálódik. Ha tehát egy ország valóságos átlagjáradékát az ország valóságos évi átlagos összjáradéka s ennek a megművelt összterülethez való aránya határozza meg, akkor a föld meg nem művelt részének árát a megművelt terület ára határozza meg, s ezért az előbbi csak visszatükröződése a megművelt földeken történt tőkebefektetésnek és a befektetés eredményeinek. Minthogy a legrosszabb föld kivételével valamennyi talajfajta járadékot hoz (s ez a járadék, mint azt a II. alatt látni fogjuk, a tőke tömegével és a művelés ennek megfelelő intenzitásával együtt emelkedik), ilyenképpen kialakul a meg nem művelt földek névleges ára, s ilyenképpen ezek áruvá, birtokosaik számára a gazdagság forrásává válnak. Ez egyúttal megmagyarázza, miért nő az egész területnek a földára, tehát e meg nem művelt területé is. (Opdyke.) A földspekuláció, például az Egyesült Államokban, csak a tőkének és a munkának a meg nem művelt földön való e tükröződésén alapul.

Másodszor: A megművelt földterület kibővítése egyáltalában vagy a rosszabb föld felé történik, vagy a különböző adott talajfajtákon különböző arányokban, aszerint, ahogyan azok megtalálhatók. A rosszabb földre való áttérés természetesen sohasem szabad választásból történik, hanem – tőkés termelési módot előfeltételezve – csak emelkedő áraknak és minden termelési módban csak a szükségességnek a következménye lehet. De ez nem fel-

tétlenül van így. Rosszabb földet előnyben részesítenek a relatíve jobbal szemben a fekvés miatt, amely fiatal országokban a művelés kiterjesztése alkalmával mindig döntő; meg aztán azért is, mert noha egy bizonyos sáv talajformációja egészében véve a termékenyebbekhez tartozik, mégis az egyes esetben jobb és silányabb föld tarka összevisszaságban található, s a silányabb földet már csak a jobb földdel való összefüggése miatt is művelésbe kell venni. Ha a rosszabb föld belenyúlik a jobba, akkor ez fekvésbeli előnyt biztosít számára az olyan termékenyebb földdel szemben, amely nem függ össze a már művelésbe vett vagy veendő területtel.

Így történt, hogy a nyugati államok közül Michigan egyike lett az első gabonakivivő államoknak. Földje egészében véve szegény. De szomszédsága New York államnak s vízi összeköttetései a tavakon és az Erie-csatornán át eleinte előnyt adtak neki a természettől fogva termékenyebb, távolabb nyugatra fekvő államokkal szemben. Ez az állam, New York államnak összehasonlítva, egyúttal példát mutat a jobb földről a rosszabbra való áttérésre is. New York állam földje, főleg a nyugati rész, összehasonlíthatatlanul termékenyebb, különösen a búzatermelés szempontjából. A rablógazdálkodás ezt a termékeny földet terméketlenné tette, és ekkor Michigan földje termékenyebbnek mutatkozott.

„1838-ban Buffalóban főleg New York és Felső-Kanada búzaövezetéből származó búzalisztet hajóztak be, nyugati rendeltetéssel. Jelenleg, csupán 12 évvel később, óriási búza- és lisztkészleteket hoznak Nyugatról az Erie-tavon s az Erie-csatornán át Buffalóba és a szomszédos Blackrock kikötőbe, hogy onnan vizen Keletre továbbítsák. A búza és a liszt kivitelét különösen az 1847. évi európai éhínség lendítette fel. Ezáltal New York állam nyugati részén a búza olcsóbbá s a búzatermelés kevésbé hasznothajtóvá vált; ez arra késztette a New York-i farmereket, hogy inkább állattenyésztésre és tejgazdaságra, gyümölcstermesztésre stb. térjenek át, olyan ágakra, melyekben nézetük szerint az Északnyugatnak nem áll majd módjában velük közvetlenül konkurrálni." (*J. W. Johnston*: „Notes on North America", London 1851, I. 222. [223.] old.)

Harmadszor: Téves előfeltételezés, hogy a gyarmatok és egyáltalában a fiatal országok földje, amelyek olcsóbb áron tudnak gabonát kivinni, ezért szükségképpen természettől fogva termékenyebb. A gabonát itt nemcsak értéke alatt, hanem termelési ára alatt adják el, ama termelési ár alatt ugyanis, amelyet a régebbi országokban uralkodó átlagprofitráta határoz meg.

Ha – mint Johnston mondja (223. old.) – „megszoktuk, hogy ezekkel az új államokkal, amelyekből évente olyan hatalmas búzaszállítmányok érkeznek Buffalóba, nagy természetes termékenységű, gazdag és végtelen föld-

területek képzetét kapcsoljuk össze", ez mindenekelőtt közgazdasági állapotoktól függ. Egy ilyen országnak, mint pl. Michigan, egész lakossága kezdetben csaknem kizárólag mezőgazdasággal és főleg mezőgazdasági tömegtermékek termelésével foglalkozik, minthogy csak ezekért kaphat cserébe ipari árukat és trópusi termékeket. Egész fölös terméke ezért gabona alakjában jelenik meg. Ez eleve megkülönbözteti a modern világpiac alapzatán létrehozott gyarmati államokat a régebbi idők és sajátlag az ókor ilyen államaitól. Készen kapnak, a világpiac révén, olyan termékeket, amelyeket más körülmények között maguknak kellene előállítaniok, ruházatot, szerszámokat stb. Csakis ilyen alapzaton tehették az Egyesült Államok déli államai a gyapotot fő termékükké. A világpiaci munkamegosztás ad módot nekik erre. Ha tehát, új voltukat és relatíve csekély számú lakosságukat tekintve, *látszólag* igen nagy mennyiségű fölös terméket termelnek, ez nem földjük termékenységének és nem is munkájuk termékenységének tulajdonítható, hanem munkájuk s ezért a munkájukat megtestesítő fölös termék egyoldalú formájának.

Továbbá pedig relatíve kevésbé termékeny talaj, amelyet azonban csak újonnan művelnek meg és még semmiféle művelés nem érintette, ha az éghajlati viszonyok nem teljesen kedvezőtlenek, legalábbis a felsőbb rétegekben annyi könnyen oldódó növényi tápanyagot halmozott fel, hogy hosszabb időn át trágyázás nélkül ad termést, éspedig már teljesen felszínes művelés mellett is. A nyugati prériken ehhez még az is hozzájárul, hogy művelhetővé tételük alig igényel valami költséget, mivel a természet tette őket művelhetővé.[33a] Ilyenfajta kevésbé termékeny területeken a többlet nem a föld nagy termékenységének, tehát az acre-enkénti hozadéknak köszönhető, hanem az acre-ek tömegének, amelyeket elegendő felszínesen megművelni, minthogy ez a föld a művelőnek semmibe, vagy régebbi országokkal összehasonlítva csak elenyészően kevésbe kerül. Például, ahol a részesbérlet létezik, mint New York, Michigan, Kanada stb. egyes részein. Egy család felszínesen megművel mondjuk 100 acre-t, s bár az acre-enkénti hozam nem nagy, 100 acre terméke jelentékeny eladható többletet biztosít. Ehhez járul még a szinte ingyenes állattartás természetes legelőkön, nem pedig mes-

[33a] {Éppen az ilyen préri vagy sztyeppe vidékek gyorsan növekvő megművelése tette újabban nevetségessé a hírhedt malthusi tételt, hogy „a népesség nyomást gyakorol a létfenntartási eszközökre", s ellenkezőleg kiváltotta a mezőgazdák siránkozását arról, hogy a földművelés és vele együtt Németország tönkremegy, ha erővel nem szabadulunk meg a népességre nyomást gyakorló létfenntartási eszközöktől. E sztyeppék, prérik, pampák, llanók stb. megművelése azonban még a kezdet kezdetén tart; forradalmasító hatása az európai mezőgazdaságra tehát az eddiginél még sokkal érezhetőbbé válik majd. – *F. E.*}

terséges réteken. Itt nem a föld minősége, hanem a mennyisége a döntő. Ennek a felszínes művelésnek a lehetősége természetesen előbb vagy utóbb kimerül, éspedig fordított arányban az új föld termékenységével és egyenes arányban e föld termékének exportjával. „És ennek ellenére az ilyen föld eleinte kitűnő termést ad, még búzából is; aki elsőnek fölözi le a talajt, bőséges búzatöbbletet küldhet piacra." (I. m. 224. old.) A régebbi mezőgazdasággal rendelkező országokban a tulajdonviszonyok, a meg nem művelt földnek a megművelt föld ára által meghatározott ára stb. lehetetlenné teszik az ilyenfajta külterjes gazdálkodást.

Hogy ennek a földnek azért nem kell igen termékenynek lennie, amint azt Ricardo képzeli, és az sem szükséges, hogy csak egyenlő termékenységű talajfajtákat műveljenek meg, láthatjuk a következőkből: Michigan államban 1848-ban 465 900 acre-t vetettek be búzával, és 4 739 300 bushelt, vagyis átlagosan acre-enként $10\ ^1/_5$ bushelt termeltek; a vetőmag levonása után ez acre-enként kevesebb mint 9 bushel. Az állam 29 kerülete közül kettő acre-enként átlagosan 7 bushelt, három 8 bushelt, kettő 9-et, hét 10-et, hat 11-et, három 12-t, négy 13-at termelt, s csak egy termelt 16 bushelt, egy másik pedig 18-at. (I. m. 225. old.)

A mezőgazdasági gyakorlat szempontjából a föld nagyobb termékenysége és e termékenység nagyobb azonnali kihasználhatósága egyenlő fontosságú. Előfordulhat, hogy egy természettől szegényebb föld azonnali kihasználhatósága nagyobb, mint egy természettől gazdagabbé; de ez az a talajfajta, amelyhez a telepes először fog nyúlni, s minthogy kevés a tőkéje, először is kell hozzányúlnia.

Végül: A művelés nagyobb földterületekre való kiterjesztésének – az éppen vizsgált esetet, amikor az eddig megműveltnél rosszabb földhöz kell folyamodni, nem tekintve – az *A*-tól *D*-ig terjedő különböző talajfajtákon, tehát például nagyobb *B* és *C* területek megművelésének, semmi esetre sem előfeltétele, hogy előzőleg a gabonaárak emelkedjenek, mint ahogy például a pamutfonás évről évre való bővítése nem követeli meg a fonalárak folytonos emelkedését. Bár a piaci árak jelentékeny emelkedése vagy süllyedése hatással van a termelés terjedelmére, mégis, függetlenül ettől, a mezőgazdaságban (mint valamennyi többi tőkés módon űzött termelési ágban) a termelés színvonalára nem gátlóan, de nem is rendkívül buzdítóan ható átlagárak mellett is folytonosan az a relatív túltermelés megy végbe, amely önmagában véve azonos a felhalmozással, és amelyet más termelési módban közvetlenül a lakosság szaporodása, a gyarmatokon pedig a folytonos bevándorlás idéz elő. A szükséglet állandóan növekszik, s ilyen kilátás alapján folytonosan újabb tőkét fektetnek be újabb földbe; bár a körülményektől

függően különböző mezőgazdasági termékek termelésébe. Az új tőkék képződése az, ami ezt önmagában előidézi. Ami pedig az egyes tőkést illeti, ez termelésének terjedelmét rendelkezésére álló tőkéjéhez méri, amennyiben ezt még maga ellenőrizheti. Az lebeg a szeme előtt, hogy akkora helyet foglaljon el a piacon, amekkorát csak lehet. Ha túltermelés következik be, nem magát, hanem konkurrenseit hibáztatja. Az egyes tőkés kibővítheti termelését úgy is, hogy az adott piac nagyobb hányadát sajátítja el, és úgy is, hogy magát a piacot bővíti.

Negyvenedik fejezet

A különbözeti járadék második formája (II. számú különbözeti járadék)

Eddig a különbözeti járadékot csak a különböző termékenységű egyenlő földterületeken befektetett egyenlő tőkék különböző termelékenységének eredményeként vizsgáltuk, úgyhogy a különbözeti járadékot a legrosszabb, járadékot nem hozó földbe befektetett tőke hozadéka és a jobb földbe befektetett tőke hozadéka közötti különbözet határozta meg. Itt a tőkéket egymás mellett fektették be különböző földterületeken, úgyhogy minden újabb tőkebefektetésnek a talaj extenzívebb megművelése, a megművelt földterület kiterjesztése felelt meg. De végső soron a különbözeti járadék a dolog természeténél fogva csak a földbe befektetett egyenlő tőkék különböző termelékenységének volt az eredménye. Különbséget jelenthet-e mármost az, ha különböző termelékenységű tőketömegeket egymás után ugyanazon a földdarabon, és ha egymás mellett különböző földdarabokon fektetnek be, előfeltételezve, hogy az eredmények ugyanazok?

Először is tagadhatatlan, hogy amennyiben a többletprofit képződése tekintetbe jön, egyre megy, hogy 3 £ termelési költséggel 1 quarter gabonát termelnek-e az *A* föld 1 acre-jén, úgyhogy 1 quarter termelési ára és szabályozó piaci ára 3 £, miközben 3 £ termelési költség a *B* föld 1 acre-jén 2 quarter gabonát, s ezzel 3 £ többletprofitot, a *C* föld 1 acre-jén ugyancsak 3 £ termelési költség 3 quartert és 6 £ többletprofitot, végül a *D* föld 1 acre-jén 3 £ termelési költség 4 quartert és 9 £ többletprofitot hoz; vagy pedig ugyanezt az eredményt úgy érik el, hogy ezt a 12 £ termelési költséget, illetve 10 £ tőkét ugyanilyen eredményekkel, ugyanilyen sorrendben, egyazon acre-re fordítják. Mindkét esetben 10 £ tőke az, amelynek fokozatosan befektetett 2 $^1/_2$ £ értékrészei közül – akár 4 különböző termékenységű acre-re egymás mellett, akár egyazon acre-re egymás után fektetik be ezeket a részeket –, mivel termékük különböző, az egyik nem hoz többletprofitot, a többiek viszont többletprofitot hoznak, abban az arányban, amelyben hozadékuk a járadékot nem hozó befektetés hozadékát meghaladja.

A többletprofitok és a tőke különböző értékrészeire vonatkoztatott különböző többletprofitráták mindkét esetben egyformán képződnek. S a járadék nem egyéb, mint egyik formája ennek a többletprofitnak, amely szubsztanciáját alkotja. Mindenesetre azonban a második módszernél nehézségbe ütközik a többletprofitnak járadékká való átváltoztatása, ez a formaváltozás, amely magában foglalja a többletprofitoknak a tőkés bérlőről a föld tulajdonosára való átvitelét. Ezért kapálóznak oly szívósan az angol bérlők egy hivatalos mezőgazdasági statisztika ellen. Ezért folyik a harc köztük és a földtulajdonosok között tőkebefektetéseik valóságos eredményeinek megállapítása körül. *(Morton.)* A járadékot ugyanis a földek bérbeadásánál állapítják meg, s ezután az egymást követő tőkebefektetésekből eredő többletprofitok a bérlő zsebébe folynak, amíg a bérleti szerződés tart. Ezért harcolnak a bérlők hosszú lejáratú bérleti szerződésekért, s fordítva, ezért szaporítja a földesurak hatalmi fölénye az évente felmondható szerződéseket (tenancies at will).

Ezért már eleve világos: ha a többletprofitok képződésének törvényén nem is változtat az, hogy egyenlő tőkéket nem-egyenlő eredménnyel egyenlő nagyságú földterületeken egymás mellett, vagy egyazon földdarabon egymás után fektetnek be, mégis jelentékeny különbség ez a többletprofitnak földjáradékká való átváltozása szempontjából. Az utóbbi módszer ezt az átváltozást egyrészt szűkebb, másrészt ingadozóbb határok közé szorítja. Ezért belterjes művelést folytató országokban (s közgazdasági szempontból belterjes művelésen csupán azt értjük, hogy a tőke egyazon földdarabra koncentrálódik, ahelyett hogy eloszlana egymás mellett fekvő földsávokra) a becslő tevékenysége, mint azt Morton „Resources of Estates" című művében kifejti, igen fontos, bonyolult és nehéz hivatássá válik. Tartósabb talajjavításoknál a föld mesterségesen megnövelt különbözeti termékenysége a bérleti szerződés lejártakor egybeesik természetes termékenységével, s ezért a járadék felbecsülése úgy történik, mint különböző termékenységű talajfajták között egyáltalában. Amennyiben viszont a többletprofit képződését az üzemi tőke nagysága határozza meg, annyiban a bizonyos nagyságú üzemi tőkével elérhető járadék magasságát hozzácsapják az országban uralkodó átlagos járadékhoz, s ezért ügyelnek arra, hogy az új bérlő elegendő tőkével rendelkezzék a művelés ugyanolyan belterjes folytatásához.

A II. számú különbözeti földjáradék vizsgálata során még a következő pontokat kell kiemelni:

Először: Bázisa és kiindulópontja, nemcsak történelmileg, hanem az

egyes adott időpontokban végzett mozgását illetően is, az I. számú különbözeti járadék, vagyis különböző termékenységű és fekvésű talajfajták egyidejű megművelése egymás mellett; tehát a mezőgazdasági össztőke különböző alkotórészeinek egyidejű, egymás melletti felhasználása különböző minőségű földdarabokon.

Történelmileg ez magától értetődő. Gyarmatokon a telepeseknek csak kevés a befektethető tőkéjük, a termelés fő tényezői a munka és a föld. Mindegyik családfő arra törekszik, hogy a maga és családja számára független tevékenységi területet munkáljon ki a telepestársaié mellett. Ennek egyáltalában a tulajdonképpeni földművelésnél már a kapitalizmus előtti termelési módokban is így kell lennie. Az önálló termelési ágként űzött juh- és egyáltalában állattenyésztésnél a földet többé-kevésbé közösen használják ki, éspedig eleve külterjesen. A tőkés termelési mód olyan régebbi termelési módokból indul ki, amelyekben a termelési eszközök, valójában vagy jogilag, magának a megművelőnek a tulajdonai, egyszóval a mezőgazdaság kézműszerű űzéséből. A dolog természeténél fogva ebből csak fokozatosan fejlődik ki a termelési eszközök koncentrációja és tőkévé való átváltozása a bérmunkásokká változtatott közvetlen termelőkkel szemben. Amennyiben a tőkés termelési mód itt jellegzetesen lép fel, ez eleinte különösen a juh- és egyéb állattenyésztésben történik; azután azonban ez nem a tőkének relatíve kis terjedelmű földre való koncentrációjában, hanem nagyobb méretű termelésben nyilvánul meg, úgy, hogy takarékoskodnak a lótartáson és más termelési költségeken; de valójában nem alkalmaznak egyazon földön több tőkét. A földművelés természeti törvényeiből folyik továbbá, hogy a művelés bizonyos színvonalán és a talaj ennek megfelelő kimerülésekor a tőke – itt egyszersmind már termelt termelési eszközök értelmében – válik a földművelés döntő elemévé. Amíg a megművelt föld a meg nem művelthez képest viszonylag kis terjedelmű, s a talaj ereje még nem merült ki (s a tulajdonképpeni földművelés és a növényi táplálék túlsúlyát megelőző időszakban, amikor az állattenyésztés és a hústáplálék uralkodik, ez a helyzet), a kialakuló új termelési mód a paraszti termeléssel kiváltképpen annak a földterületnek a terjedelme által lép szembe, amelyet *egy* tőkés számlájára művelnek meg, tehát megintcsak úgy, hogy a tőkét térbelileg nagyobb földterületen extenzíven alkalmazzák. Eleve le kell tehát szögeznünk, hogy az I. számú különbözeti járadék a történelmi alapzat, amelyből kiindulnak. Másrészt a II. számú különbözeti járadék mozgása minden adott pillanatban csakis olyan területen következik be, amely maga viszont az I. számú különbözeti járadék tarka alapzata.

Másodszor: A különbözeti járadék II. számú formájánál a termékenység-

beli különbséghez hozzájárulnak a bérlők között a tőke (és a hitelképesség) megoszlásában fennálló különbségek. A tulajdonképpeni iparban hamarosan minden üzletág számára kialakul a vállalkozás terjedelmének egy sajátos minimuma, s ennek megfelelően a tőkének egy minimuma, amelyen alul egyetlen üzletet sem lehet sikeresen folytatni. Ugyanígy minden termelési ágban kialakul a tőkének ezt a minimumot meghaladó, normális átlagnagysága, amellyel a termelők zömének rendelkeznie kell és rendelkezik is. Az ennél nagyobb tőke extraprofitot hozhat, az ennél kisebb tőke nem kapja meg az átlagprofitot. A tőkés termelési mód, látjuk ezt Angliában, a földművelésbeli tőkés termelési mód klasszikus országában, csak lassan és nem egyenletesen ragadja meg a mezőgazdaságot. Amennyiben nem létezik szabad gabonabehozatal, vagy amennyiben annak hatása, mert terjedelme, csak korlátozott, annyiban a gabona piaci árát azok a termelők határozzák meg, akik rosszabb földön, tehát az átlagosnál kedvezőtlenebb termelési feltételek között dolgoznak. A mezőgazdaságban alkalmazott és egyáltalában a mezőgazdaság rendelkezésére álló teljes tőketömeg egy nagy része az ő kezükben van.

Igaz, hogy például a paraszt a maga kis parcellájára sok munkát fordít. De elszigetelt munkát, olyan munkát, amely meg van fosztva a termelékenység objektív – társadalmi és anyagi – feltételeitől.

E körülmény azt eredményezi, hogy a valódi tőkés bérlők elsajátíthatják a többletprofit egy részét; ez nem volna így, legalábbis amennyiben ez a pont tekintetbe jön, ha a tőkés termelési mód a mezőgazdaságban éppoly egyenletesen fejlett volna, mint az iparban.

Vizsgáljuk meg egyelőre csupán a többletprofit képződését a II. számú különbözeti járadék esetében és ne törődjünk még azokkal a feltételekkel, amelyek között ennek a többletprofitnak földjáradékká való átváltozása végbemehet.

Ekkor világos, hogy a II. számú különbözeti járadék csak más kifejezése az I. számú különbözeti járadéknak, de lényegében egybeesik vele. A különböző talajfajták különböző termékenysége az I. számú különbözeti járadéknál csak annyiban van hatással, amennyiben azt eredményezi, hogy a földbe befektetett tőkék – a tőkék egyenlő nagysága esetén vagy e tőkék viszonylagos nagyságához mérten – nem-egyenlő eredményt, nem-egyenlő termékmennyiséget hoznak. Hogy ez az egyenlőtlenség különböző tőkéknél következik-e be, amelyeket egyazon földdarabon egymás után fektettek be, vagy olyanoknál, amelyeket több, különböző talajfajtákhoz tartozó földdarabra fordítottak, nem idézhet elő különbséget a termékenység vagy termékük különbözősége szempontjából, s ezért a termékenyebben befektetett tőkerészekre jutó különbözeti járadéknak a képződése szempontjából sem. To-

vábbra is a föld az, amely ugyanazon tőkebefektetés mellett különböző termékenységűnek mutatkozik, csakhogy itt egyazon föld egy különböző adagokban egymást követően befektetett tőke számára teszi azt, amit az I. számú különbözeti járadéknál különböző talajfajták a társadalmi tőke különböző egyenlő nagyságú, rajtuk befektetett részei számára tesznek.

Ha ugyanazt a 10 £ tőkét, amelyet az I. táblázatban [vö. 628. old.] különböző bérlők $2\,^1/_2$–$2\,^1/_2$ £ önálló tőkék alakjában az *A*, *B*, *C* és *D* négy talajfajta egy-egy acre-jére fektettek be, ehelyett *D* egyazon acre-jén fektetnék be egymást követően, úgy, hogy az első befektetés 4, a második 3, a harmadik 2, az utolsó pedig 1 quartert hozna (vagy akár fordított sorrendben), akkor a legkevesebbet hozó tőkerész által termelt egy quarter 3 £-es ára nem hozna különbözeti járadékot, de meghatározná a termelési árat, ameddig csak szükség van olyan búzára, amelynek termelési ára 3 £. S minthogy az előfeltételezés szerint tőkés módon termelnek, tehát a 3 £-es ár magában foglalja azt az átlagprofitot, amelyet egy $2\,^1/_2$ £-nyi tőke egyáltalában hoz, ezért a másik három $2\,^1/_2$ £-nyi adag e termék különbözetétől függően többletprofitot fog hozni, mert ezt a terméket nem a maga termelési árán, hanem a legkevesebbet hozó $2\,^1/_2$ £ befektetés mellett termelt termék termelési árán adják el; egy olyan befektetés termelési árán, amely nem hoz járadékot, és amelynél a termék árát a termelési árak általános törvénye szabályozza. A többletprofitok alakulása ugyanolyan volna, mint az I. táblázatban.

Itt ismét megmutatkozik, hogy a II. számú különbözeti járadék előfeltételezi az I. számú különbözeti járadékot. Azt a termékminimumot, melyet $2\,^1/_2$ £-nyi tőke hoz, azaz a legrosszabb földön hoz, itt 1 quarternek vettük. Tegyük fel tehát, hogy a *D* talajfajta bérlője azon a $2\,^1/_2$ £-en kívül, amely neki 4 quartert hoz és amelyért 3 quarter különbözeti járadékot fizet, ugyanazon a földön még $2\,^1/_2$ £-et használ fel, amely csak 1 quartert hoz, akárcsak a legrosszabb, az *A* földön befektetett ugyanakkora tőke. Ebben az esetben ez járadék nélküli tőkebefektetés lenne, mert csak átlagprofitot hozna. Nem létezne többletprofit, amely járadékká változhatna. Másrészt azonban a *D* földön eszközölt második tőkebefektetés e csökkenő hozadéka nem is lenne hatással a profitrátára. Ugyanaz lenne az eset, mint ha a $2\,^1/_2$ £-et újonnan fektetnék be az *A* talajfajta egy további acre-jére, ami semmiképpen sem érinti a többletprofitot, tehát az *A*, *B*, *C*, *D* talajfajták különbözeti járadékát sem. A bérlő számára azonban ez a *D* földön eszközölt $2\,^1/_2$ £ pótlólagos tőkebefektetés éppoly előnyös lenne, mint, az előfeltételezés szerint, a *D* föld 1 acre-jén eredetileg befektetett $2\,^1/_2$ £, bár ez utóbbi 4 quartert hoz. Ha továbbá két újabb $2\,^1/_2$ £ befektetés közül az első 3 quarter, a második pedig 2 quarter pótlólagos terméket hoz a bérlőnek, akkor megint csökkenés kö-

vetkezett volna be a *D* földön eszközölt első 2 $^1/_2$ £ befektetés hozadékához képest, mert ez a befektetés 4 quartert, tehát 3 quarter többletprofitot hozott. De ez csak a többletprofit nagyságának csökkenését jelentené, és sem az átlagprofitot, sem a szabályozó termelési árat nem érintené. Ez utóbbi csak akkor következne be, ha az e csökkenő többletprofitokat hozó pótlólagos termelés fölöslegessé tenné az *A*-n való termelést, és ezzel az *A* acre-t kiszorítaná a művelésből. Ez esetben a *D* acre-en eszközölt pótlólagos tőkebefektetés csökkenő termékenységével a termelési ár csökkenése járna együtt, pl. 3 £-ről 1 $^1/_2$ £-re, ha a *B* acre válna a piaci árat szabályozó, járadékot nem hozó földdé.

A *D* föld terméke most 4+1+3+2 = 10 quarter lenne, míg azelőtt 4 quarter volt. De a quarter gabona *B* által szabályozott ára 1 $^1/_2$ £-re süllyedne. A *D* és *B* közötti különbség 10–2 = 8 quarter lenne, ami quarterenként 1 $^1/_2$ £-gel számítva = 12 £, míg a pénzjáradék a *D* földön azelőtt 9 £ volt. Ezt meg kell jegyezni. Az egy acre után számított járadék 33 $^1/_2$ %-kal emelkedett volna, noha a többletprofitok rátája az egyenként 2 $^1/_2$ £-nyi két pótlólagos tőkére vonatkoztatva csökkent.

Ebből látható, milyen igen bonyolult kombinációkra ad alkalmat a különbözeti járadék egyáltalában, és főleg annak az I. formával párosult II. formája, noha például Ricardo teljesen egyoldalúan és egyszerű ügyként kezeli. Előfordulhat például, mint fentebb, hogy a szabályozó piaci ár süllyed, s ugyanakkor a termékeny földeken a járadék növekszik, úgyhogy mind az abszolút termék, mind az abszolút többlettermék nő. (Az I. számú különbözeti járadéknál lefelé menő vonalon az acre-enkénti relatív többlettermék s ezért a járadék növekedhet, noha az acre-enkénti abszolút többlettermék állandó marad, sőt csökken.) De ugyanakkor az egyazon földbe egymás után eszközölt tőkebefektetések termékenysége csökken, noha ezeknek nagy részét a termékenyebb földeken eszközlik. Bizonyos szempontból – ami a terméket és a termelési árakat illeti – a munka termelékenysége növekedett. Más szempontból csökkent, mert a többletprofit rátája és az acre-enkénti többlettermék az egyazon földbe eszközölt különböző tőkebefektetésekre vonatkoztatva csökken.

A II. számú különbözeti járadék az egymást követő tőkebefektetések csökkenő termékenysége esetén csak akkor járna szükségképpen együtt a termelési ár drágulásával és a termelékenység abszolút csökkenésével, ha ezek a tőkebefektetések csak a legrosszabb *A* földön történhetnének. Ha az *A* acre, amely 2 $^1/_2$ £ tőkebefektetéssel 1 quartert adott 3 £ termelési áron, további 2 $^1/_2$ £ tőkebefektetéssel, tehát 5 £ összbefektetéssel összesen csak 1 $^1/_2$ quartert hoz, akkor ennek a 1 $^1/_2$ quarternek a termelési ára = 6 £,

tehát 1 quarteré = 4 £. A termelékenységnek növekvő tőkebefektetés mellett mutatkozó minden csökkenése itt az acre-enkénti termék relatív csökkenése lenne, míg a jobb talajfajtákon ez csak a fölös többlettermék csökkenése.

A dolog természeténél fogva azonban az intenzív művelés fejlődésével, vagyis az egyazon földön egymást követő tőkebefektetésekkel kiváltképpen a jobb talajfajták azok, amelyeken ez végbemegy vagy jelentősebb mértékben megy végbe. (Nem beszélünk azokról a tartós javításokról, amelyekkel eddig használhatatlan földet használhatóvá tesznek.) Az egymást követő tőkebefektetések csökkenő termékenysége tehát szükségképpen főleg a leírt módon hat. Azért választják e célra a jobb földet, mert ez nyújtja a legtöbb kilátást arra, hogy a ráfordított tőke kifizetődik, minthogy ez a föld tartalmazza a termékenység legtöbb természetes elemét, amelyeket csak hasznosítani kell.

Amikor a gabonatörvények eltörlése után Angliában a művelést még intenzívebbé tették, tömérdek korábbi búzaföldet más célokra, nevezetesen legelőnek használtak, a búzára legalkalmasabb termékeny földterületeket viszont alagcsövezték és más módon megjavították; a búzatermesztésre fordított tőkét így szűkebb területre koncentrálták.

Ebben az esetben – s valamennyi lehetséges többletráta, amely a legjobb föld legnagyobb többlettermése és a járadékot nem hozó *A* föld terméke között helyezkedik el, itt egybeesik az acre-enkénti többlettermék nem relatív, hanem abszolút növekedésével – az újonnan képződött többletprofit (esetleges járadék) nem a korábbi átlagprofitnak járadékká átváltozott részét képviseli (a termék olyan részét, amelyben régebben az átlagprofit testesült meg), hanem fölös többletprofitot, amely ebből a formából járadékká változott át.

Ezzel szemben az *A*, *B*, *C*, *D* osztályok bármelyikében eszközölt pótlólagos tőkebefektetés hozamának csökkenésével csak abban az esetben járna együtt a termelési ár és a szabályozó piaci ár emelkedése, ha a gabona iránti kereslet annyira megnövekedne, hogy a piaci ár az *A* gabonájának termelési árát meghaladná, s ezért az *A*, *B* vagy bármely más osztályú földön a többlettermeket csak 3 £-nél magasabb áron lehetne előállítani. Amennyiben ez hosszabb időre megszilárdulna, és nem idézné elő pótlólagos *A* föld (legalábbis *A* minőségű föld) megművelését, vagy egyéb behatások nem vezetnének olcsóbb kínálatra, akkor, egyébként változatlan körülmények között, a munkabér a kenyér drágulása következtében emelkedne, s a profitráta ennek megfelelően süllyedne. Ebben az esetben közömbös volna, hogy a megnövekedett keresletet *A*-nál rosszabb föld bevonásával vagy a négy talajfajta bármelyikén eszközölt pótlólagos tőkebefektetéssel elégítenék-e ki.

A különbözeti járadék emelkedne a profitráta süllyedésével összefüggésben.

Ezt az egy esetet, amelyben a már művelésben levő talajfajtákon utólagosan eszközölt tőkebefektetések csökkenő termékenysége a termelési ár emelkedéséhez, a profitráta süllyedéséhez és magasabb különbözeti járadék képződéséhez vezethet – mert az utóbbi az adott körülmények között valamennyi talajfajtán éppúgy emelkedne, mintha a piaci árat most az *A* földnél rosszabb föld szabályozná –, Ricardo az egyetlen esetté, a normális esetté nyilvánította, s a II. számú különbözeti járadék egész képződését erre vezette vissza.

Ez történne akkor is, ha csak az *A* talajfajtát művelnék meg, s az ezen eszközölt egymást követő tőkebefektetésekkel nem járna együtt a termék arányos növekedése.

Itt tehát a II. számú különbözeti járadék vizsgálatánál teljesen megfeledkeznek az I. számú különbözeti járadékról.

Azt az esetet kivéve, amelyben a megművelt talajfajták szolgáltatta kínálat nem elegendő, s ezért a piaci ár folyton a termelési ár fölött van, ameddig pótlólagos, rosszabb földet művelésbe nem vesznek, vagy ameddig a különböző talajfajtákon befektetett pótlólagos tőke összterméke csak az eddig érvényesnél magasabb termelési áron kerülhet piacra – ezt az esetet kivéve a pótlólagos tőkék termelékenységének viszonylagos csökkenése nem érinti a szabályozó termelési árat és a profitrátát. Egyébként még három eset fordulhat elő:

a) Ha a pótlólagos tőke az *A*, *B*, *C*, *D* talajfajták bármelyikén csak az *A* termelési ára által meghatározott profitrátát hozza meg, akkor ezáltal nem képződik többletprofit, tehát nem képződik járadék lehetősége sem; éppúgy nem, mintha pótlólagos *A* földet vennének művelésbe.

b) Ha a pótlólagos tőke nagyobb termékmennyiséget hoz, akkor magától értetődően új többletprofit (potenciális járadék) képződik, feltéve, hogy a szabályozó ár ugyanaz marad. Ez utóbbi nem szükségképpen történik így, tudniillik akkor nem, ha ez a pótlólagos termelés az *A* földet kiszorítja a művelésből, s ezzel a konkurráló talajfajták sorából. Ebben az esetben süllyed a szabályozó termelési ár. Ha ezzel a munkabér süllyedése járna együtt, vagy ha az olcsóbb termék elemként belekerül az állandó tőkébe, akkor a profitráta emelkedne. Ha a pótlólagos tőke termelékenysége a *C* és *D* legjobb talajfajtákon emelkedett volna, akkor teljesen a termelékenység emelkedésének fokától és az újonnan befektetett tőkék tömegétől függene, hogy a megnövekedett többletprofit (tehát megnövekedett földjáradék) képződése mennyire járna együtt az ár esésével és a profitráta emelkedésével. Az utóbbi

a munkabér esése nélkül is emelkedhet, az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása által.

c) Ha a pótlólagos tőkebefektetés csökkenő többletprofitot hoz, de terméke az ugyanekkora tőkének *A* földön előállított termékéhez viszonyítva mégis nyújt többletet, akkor, ha a kínálat növekedése az *A* földet nem szorítja ki a művelésből, mindenképpen új többletprofitok képződnek, s ez a *D*, *C*, *B* és *A* földeken egyidejűleg megtörténhet. Ha viszont a legrosszabb, az *A* földet kiszorítják a művelésből, akkor a szabályozó termelési ár esik, s az 1 quarter csökkent árának és a többletprofitot alkotó quarterek megnövekedett számának arányától függ, hogy a pénzben kifejezett többletprofit, s ezért a különbözeti járadék emelkedik-e vagy esik. De mindenesetre az a furcsa dolog mutatkozik itt, hogy noha az egymást követő tőkebefektetések többletprofitjai csökkennek, a termelési ár süllyedhet, pedig az első pillantásra úgy látszik, hogy emelkednie kell.

Ezek a csökkenő többlethozamokkal járó pótlólagos tőkebefektetések egészen annak az esetnek felelnek meg, amikor *A* és *B*, *B* és *C*, *C* és *D* közötti termékenységű talajfajtákon mondjuk négy, egyenként $2\,^1/_2$ £ új önálló tőkét fektetnének be, amelyek $1\,^1/_2$, illetve $2\,^1/_3$, $2\,^2/_3$ és 3 quartert hoznának. Mindezeken a talajfajtákon mind a négy pótlólagos tőke számára többletprofitok, potenciális járadékok képződnének, noha a többletprofit rátája, összehasonlítva az ugyanekkora tőkebefektetés mellett a mindenkori jobb földön elért többletprofit rátájával, csökkenne. S teljesen mindegy volna, hogy ezt a négy tőkét *D*-n stb. fektetnék-e be, vagy elosztanák *D* és *A* között.

Most elérkeztünk a különbözeti járadék két formája között levő egyik lényeges különbséghez.

Változatlan termelési ár és változatlan különbözetek mellett az I. számú különbözeti járadék esetében az összjáradék emelkedésével emelkedhet az acre-enkénti átlagjáradék vagy a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta; de az átlag csak absztrakció. Az egy acre-re vagy a tőkére számított valóságos járadéknagyság itt ugyanaz marad.

Ezzel szemben ugyanilyen előfeltételezések mellett az acre-enkénti járadék magassága emelkedhet, noha a befektetett tőkére vonatkoztatott járadékráta ugyanaz marad.

Tegyük fel, hogy a termelés megkétszereződik azáltal, hogy az *A*, *B*, *C*, *D* földek mindegyikén nem $2\,^1/_2$ £-et, hanem 5 £-et, tehát összesen nem 10, hanem 20 £ tőkét fektettek be, a relatív termékenység pedig változatlan marad. Ugyanaz volna a helyzet, mintha e talajfajták mindegyikéből nem 1, hanem 2 acre-t művelnének meg, mégpedig változatlan költségekkel. A profitráta, valamint annak viszonya a többletprofithoz vagy a járadékhoz,

ugyanaz maradna. Ha azonban az *A* föld most 2 quartert hozna, *B* 4-et, *C* 6-ot, *D* 8-at, akkor – minthogy ezt a szaporulatot nem a termékenység megkétszereződése okozta változatlan tőke mellett, hanem változatlan viszonylagos termékenység a tőke megkétszereződése mellett – a termelési ár quarterenként továbbra is 3 £ maradna. Az *A* föld 2 quarter gabonája most 6 £-be kerülne, mint ahogy azelőtt 1 quarter 3 £-be került. A profit mind a négy talajfajtán megkétszereződne, de csak azért, mert kétszer akkora tőkét fektettek be. De ugyanilyen arányban megkétszereződne a járadék; a *B* földön 1 quarter helyett 2, a *C* földön 2 helyett 4, a *D* földön 3 helyett 6 lenne; s ennek megfelelően a pénzjáradék *B*, *C*, *D* számára 6, illetve 12, illetve 18 £ lenne. Az acre-enkénti termékhez hasonlóan az acre-enkénti pénzjáradék is megkétszereződött volna, s ezzel a föld ára is, amelyben e pénzjáradékot tőkésítik. Így számítva emelkedik a gabona-, illetve pénzjáradék, s ezzel a föld ára, mert a mérce, amellyel mérik, az acre, állandó nagyságú földterület. Ha viszont a kiadott tőkére vonatkoztatott járadékrátaként vesszük számba, akkor a járadék viszonylagos nagyságában nem történt változás. A 36 összjáradék úgy aránylik a 20 kiadott tőkéhez, mint a 18 összjáradék aránylott a 10 kiadott tőkéhez. Ugyanez áll az egyes talajfajták pénzjáradékának a rájuk kiadott tőkéhez való arányára; így például a *C* földön a 12 £ járadék úgy aránylik az 5 £ tőkéhez, mint korábban a 6 £ járadék a $2\,^1/_2$ £ tőkéhez. A kiadott tőkék között itt nem keletkeznek új különbségek, de új többletprofitok keletkeznek pusztán azért, mert a pótlólagos tőkét valamelyik járadékot adó talajfajtán vagy valamennyin úgy fektetik be, hogy változatlan arányban hoz terméket. Ha a kétszeres befektetés például csak a *C* földön történne, akkor a tőke után számított különbözeti járadék *C*, *B* és *D* között ugyanaz maradna; mert ha a járadék tömege a *C* földön megkétszereződik, megkétszereződik a befektetett tőke is.

Ebből kitűnik, hogy változatlan termelési ár, változatlan profitráta és változatlan különbözetek mellett (s ezért a többletprofitnak vagy a járadéknak a tőke után számított változatlan rátája mellett) az acre-enkénti termék-, illetve pénzjáradék és ennélfogva a föld ára emelkedhet.

Ugyanez történhet akkor is, amikor a többletprofitnak és ezért a járadéknak a rátája süllyed, azaz a még járadékot hozó pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége csökken. Ha a $2\,^1/_2$ £-nyi második tőkebefektetések a terméket nem kétszerezték volna meg, hanem *B* csak $3\,^1/_2$ quartert, *C* 5 és *D* 7 quartert hozna, akkor a különbözeti járadék a *B* földön befektetett második $2\,^1/_2$ £ tőkére csak $^1/_2$ quarter volna és nem 1, a *C* földön 1 és nem 2, a *D* földön pedig 2 és nem 3. A két egymást követő befektetés járadéka és tőkéje közti arány a következőképpen alakulna:

	Első befektetés			Második befektetés	
	Járadék	Tőke		Járadék	Tőke
B:	3£	$2^1/_2$£	*B*:	$1^1/_2$£	$2^1/_2$£
C:	6£	$2^1/_2$£	*C*:	3£	$2^1/_2$£
D:	9£	$2^1/_2$£	*D*:	6£	$2^1/_2$£

Annak ellenére, hogy a tőke relatív termelékenységének s ezért a többletprofitnak a tőke után számított rátája ily módon süllyedt, a gabona-, illetve pénzjáradék a *B* földön 1-ről $1^1/_2$ quarterre (3-ról $4^1/_2$ £-re), a *C* földön 2-ről 3 quarterre (6-ról 9£-re) és a *D* földön 3-ról 5 quarterre (9-ről 15£-re) emelkedett. Ebben az esetben a pótlólagos tőkék számára az *A* földön befektetett tőkéhez viszonyított különbözetek csökkentek volna, a termelési ár ugyanaz maradt volna, de az acre-enkénti járadék, s ezért az acre-enkénti földár emelkedett volna.

A II. számú különbözeti járadéknál, amely bázisaként előfeltételezi az I. számú különbözeti járadékot, a kombinációk mármost a következők.

Negyvenegyedik fejezet

II. számú különbözeti járadék — Első eset: állandó termelési ár

Ez az előfeltételezés magában foglalja, hogy a piaci árat továbbra is a legrosszabb, *A* földön befektetett tőke szabályozza.

I. Ha a járadékot hozó *B*, *C*, *D* talajfajták bármelyikén befektetett pótlólagos tőke csak annyit termel, mint ugyanekkora tőke az *A* földön, azaz ha a szabályozó termelési ár mellett csak az átlagprofitot hozza, tehát többletprofitot nem, akkor a hatás a járadékra nullával egyenlő. Minden marad a régiben. Ugyanaz az eset, mint ha az eddig megművelt területet megnövelnék a legrosszabb, *A* minőségű föld tetszőleges számú acre-jével.

II. A pótlólagos tőkék az egyes különböző talajfajtákon nagyságukkal arányos pótlólagos termékeket hoznak létre; azaz a termelés nagysága a pótlólagosan befektetett tőke nagyságának arányában nő, aszerint hogy az illető talajfajtának milyen a sajátos termékenysége. A 39. fejezetben a következő I. táblázatból indultunk ki:

I. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120 %
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240 %
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360 %.
Összesen:	4	10		12	10		30	6	18	

Ez most a következőképpen változik meg:

II. táblázat

Talajfajta	Acre	Toke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20			20		60	12	36	

Itt nem szükséges, hogy a tőkebefektetés, mint a táblázatban, valamennyi talajfajtán megkétszereződjék. A törvény ugyanaz akkor is, ha csak egy vagy több járadékot hozó talajfajtán alkalmaznak pótlólagos tőkét, mindegy milyen arányban. Csak az szükséges, hogy a termelés minden talajfajtán ugyanolyan arányban növekedjék, mint a tőke. A járadék itt csak a földbe befektetett tőke növekedése következtében és e növekedés arányában emelkedik. A terméknek és a járadéknak ez a tőkebefektetés növekedése folytán bekövetkező és azzal arányos növekedése a termék és a járadék mennyisége szempontjából teljesen ugyanaz, mint ha a járadékot hozó egyenlő minőségű földek megművelt területe növekedett volna, s ezeket a területeket ugyanakkora tőkebefektetéssel vették volna művelésbe, mint amilyet ugyanezeken a talajfajtákon azelőtt is eszközöltek. A II. táblázat esetében például az eredmény ugyanaz maradna, ha az acre-enkénti $2^1/_2$ £ pótlólagos tőkét a *B*, *C* és *D* föld egy-egy második acre-jére fektetnék be.

Ez a példa, továbbá, nem tételezi fel a tőke termékenyebb alkalmazását, hanem csak azt, hogy ugyanazon a területen több tőkét alkalmaznak ugyanolyan eredménnyel, mint eddig.

Itt az összes arányok ugyanazok maradnak. Persze, ha nem a viszonylagos, hanem a tisztán aritmetikai különbözeteket vizsgáljuk, akkor meglehet, hogy a különböző talajfajtákon elért különbözeti járadék változik. Tegyük fel például, hogy a pótlólagos tőkét csak *B*-n és *D*-n fektették be. Ekkor a *D* és *A* közötti különbözet = 7 quarter, azelőtt pedig 3 volt; a *B* és *A* közötti különbözet = 3 quarter, azelőtt = 1; a *C* és *B* közötti különbözet = −1, azelőtt = +1 stb. De ez az aritmetikai különbözet, amely az I. sz. különbözeti járadéknál döntő, amennyiben a termelékenységnek egyenlő tőkebefektetés melletti különbsége fejeződik ki benne, itt teljesen közömbös,

mert csak következménye tőke különféle többletbefektetésének vagy nemtöbbletbefektetésének, miközben a különböző földeken befektetett mindegyik egyenlő tőkerészre jutó különbözet nem változik.

III. A pótlólagos tőkék fölös terméket hoznak létre, s ezért többletprofitot képeznek, de csökkenő rátával, nem a tőkék nagyobbodásának arányában.

III. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1^1/_2=3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+2=5$	3	15	3	9	180%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+3^1/_2=7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
		$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17		51	10	30	

Ennél a harmadik feltevésnél ismét közömbös, hogy a pótlólagos második tőkebefektetések egyenletesen vagy nem egyenletesen jutnak-e a különböző talajfajtákra; hogy a többletprofit termelésének csökkenése egyenlő vagy nem egyenlő arányban történik-e; hogy a pótlólagos tőkebefektetések mind ugyanarra a járadékot hozó talajfajtára jutnak-e, avagy eloszlanak, egyenletesen vagy nem egyenletesen, a járadékot hozó különböző minőségű földekre. Mindezek a körülmények a kifejtendő törvény szempontjából közömbösek. Az egyetlen előfeltétel az, hogy a pótlólagos tőkebefektetések a járadékot hozó talajfajták valamelyikén többletprofitot hozzanak, de a tőke növekedéséhez képest csökkenő arányban. E csökkenés határai az előttünk levő táblázat példáiban 4 quarter = 12 £, a legjobb, *D* földön eszközölt tőkebefektetés terméke, és 1 quarter = 3 £, ugyanakkora tőkebefektetésnek a legrosszabb, *A* földön létrejött terméke között ingadoznak. A legjobb földnek az I. számú tőkebefektetéssel elért terméke a felső határa, a járadékot nem hozó, többletprofitot nem adó legrosszabb, *A* föld ugyanakkora tőkebefektetéssel elért terméke pedig az alsó határa annak a terméknek, amelyet a többletprofitot hozó talajfajták bármelyikén az egymás után befektetett és csökkenő termelékenységű tőkék hoznak. Ahogyan a II. feltevés annak felel meg, hogy a jobb talajfajtából ugyanolyan minőségű új darabokat csatolnak a megművelt területhez, s a művelés alatt álló talajfajták valamelyikének mennyisége növekszik, úgy a III. feltevés annak felel meg, hogy pótlólagos földdarabokat vesznek művelésbe, amelyeknek különböző termékenységi

fokai *D* és *A* között, a legjobb és a legrosszabb föld termékenysége között helyezkednek el. Ha az egymást követő tőkebefektetések kizárólag a *D* földön történnek, akkor magukban foglalhatják a *D* és *A* között létező különbségeket, továbbá *D* és *C*, valamint *D* és *B* közötti különbségeket. Ha valamennyi tőkebefektetés *C* földön történik, akkor csak *C* és *A*, illetve *B* közötti különbségeket foglalhat magában; ha *B*-n, akkor csak *B* és *A* közötti különbségeket.

A törvény azonban az, hogy a járadék mindezeken a talajfajtákon abszolút mértékben nő, bár nem olyan arányban, mint a pótlólagosan befektetett tőke.

A többletprofit rátája mind a pótlólagos tőkét, mind a földbe befektetett egész tőkét tekintve csökken; de a többletprofit abszolút nagysága nő; ugyanúgy, mint ahogy egyáltalában a tőke profitrátájának csökkenése többnyire együtt jár a profit abszolút tömegének növekedésével. Így a *B* földön eszközölt tőkebefektetés átlagos többletprofitja 90% a tőkére, az első tőkebefektetésnél viszont 120% volt. De a teljes többletprofit növekszik, 1 quarterről 1 1/2 quarterre és 3 £-ról 4 1/2-re. Az összjáradék önmagáért tekintve – nem pedig az előlegezett tőke megkettőződött nagyságához viszonyítva – abszolúte emelkedett. A különböző talajfajták járadékai közti különbözetek és ezeknek egymáshoz való viszonya itt váltakozhatnak; de a különbözetnek ez a váltakozása itt következménye, nem pedig oka a járadékok egymáshoz viszonyított növekedésének.

IV. Az az eset, amikor a pótlólagos tőkebefektetések a jobb talajfajtákon nagyobb terméket hoznak létre, mint az eredetiek, nem szorul további elemzésre. Magától értetődő, hogy ezen előfeltételezés mellett az acre-enkénti járadékok emelkednek, éspedig nagyobb arányban, mint a pótlólagos tőke, bármelyik talajfajtán fektették is azt be. Ebben az esetben a pótlólagos tőkebefektetés talajjavítással kapcsolatos. Ez magában foglalja azt az esetet, amikor kevesebb tőke hozzátétele ugyanolyan vagy nagyobb hatást eredményez, mint azelőtt több tőke hozzátétele. Ez az eset nem teljesen azonos a korábbival, s itt olyan különbségről van szó, amely valamennyi tőkebefektetésnél fontos. Ha pl. 100 tőke 10 profitot hoz, és 200, egy meghatározott formában felhasználva, 40 profitot, akkor a profit 10%-ról 20%-ra emelkedett, s ennyiben ez ugyanaz, mint amikor 50 tőke, hatékonyabb formában felhasználva, 10 profitot ad 5 helyett. Itt feltételezzük, hogy a profit arányosan növekszik a termékkel. De az a különbség, hogy az egyik esetben a tőkét meg kell kétszereznem, a másikban viszont az eddigi tőkével érek el kétszeres hatást. Egyáltalában nem ugyanaz, ha az előzőhöz viszonyítva 1. feleannyi eleven és tárgyiasult munkával hozok létre ugyanakkora terméket, vagy 2. ugyanannyi munkával kétszer annyi terméket, vagy 3. kétszer annyi

munkával négyszer annyi terméket. Az első esetben munka – eleven vagy tárgyiasult formában – szabadul fel, amelyet másra lehet felhasználni; megnövekedik a munka és tőke fölötti rendelkezés lehetősége. Tőke (és munka) felszabadulása önmagában véve a gazdagság gyarapodása; ugyanolyan hatással jár, mint ha erre a pótlólagos tőkére felhalmozás útján tettek volna szert, de megtakarítja a felhalmozás munkáját.

Tegyük fel, hogy 100 tőke 10 méter terméket állított elő. A 100 tartalmaz mind állandó tőkét, mind eleven munkát és profitot. Egy méter akkor 10-be kerül. Ha ugyanezzel a 100 tőkével most 20 métert termelhetek, akkor 1 méter 5-be kerül. Ha viszont 50 tőkével 10 métert termelhetek, 1 méter szintén 5-be kerül, és, amennyiben a régi árukínálat elegendő, 50 tőke felszabadul. Ha 200 tőkét kell befektetnem ahhoz, hogy 40 métert termeljek, akkor 1 méter szintén 5-be kerül. Az érték- vagy akár ármeghatározás itt nem mutat semmi különbségre, éppúgy nem, mint az előlegezett tőkével arányos terméktömeg. De az első esetben tőke szabadul fel, a másodikban pótlólagos tőkét takarítanak meg, amennyiben mondjuk kétszer akkora termelésre lenne szükség; a harmadik esetben a megnövekedett termék csak úgy érhető el, ha nő az előlegezett tőke, bár nem ugyanolyan arányban, mint akkor, ha a megnövekedett terméket a régi termelőerővel kellett volna előállítani. (Ez az I. szakaszba tartozik.)

A tőkés termelés szempontjából, nem az értéktöbblet emelésére, hanem a költségár süllyesztésére való tekintettel – és az értéktöbbletet képező elemnek, a munkának a költségeivel való takarékosság is megteszi ezt a szolgálatot a tőkésnek és profitot képez számára, ameddig a szabályozó termelési ár ugyanaz marad – az állandó tőke alkalmazása mindig olcsóbb, mint a változóé. Valójában ez előfeltételezi a tőkés termelési módnak megfelelő fejlettségű hitelt és a kölcsöntőke bőségét. Egyfelől 100 £ pótlólagos állandó tőkét alkalmazok, amikor is ez a 100 £ 5 munkás évi terméke; másfelől 100 £ változó tőkét. Ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor az 5 munkás által létrehozott érték = 200 £; a 100 £ állandó tőkének az értéke viszont = 100 £, s mint tőkének talán = 105 £, ha a kamatláb = 5%. Ugyanazon pénzösszegek, aszerint, hogy állandó vagy változó tőke értéknagyságaként előlegezik-e őket a termelésnek, terméküket tekintve igen különböző értékeket fejeznek ki. Ami továbbá az áruknak a tőkés szempontjából tekintett költségét illeti, még az a különbség is fennáll, hogy a 100 £ állandó tőkéből, amennyiben azt állótőkébe fektették, csak a kopás kerül bele az áru értékébe, míg a munkabérre fordított 100 £-nek az áru értékében teljesen újra kell termelődnie.

Gyarmatosok és egyáltalában önálló kistermelők számára, akik tőkével

semmiképpen nem vagy csak magas kamat fejében rendelkezhetnek, a munkabért képviselő termékrész a jövedelmük, a tőkés számára viszont ez tőkeelőleg. Az önálló kistermelő ezért ezt a munkakifejtést úgy tekinti, mint elengedhetetlen előfeltételét annak a munkahozadéknak, amelyre mindenekelőtt törekszik. Ami azonban a szükséges munka levonása után fennmaradó többletmunkáját illeti, ez mindenesetre többlettermékben realizálódik; s ezt, mihelyt eladhatja vagy akár maga felhasználhatja, olyasminek tekinti, ami neki semmibe sem került, mert nem került tárgyiasult munkába. Kizárólag ez utóbbi munka kiadását tartja gazdagság elidegenítésének. Természetesen igyekszik a lehető legdrágábban eladni; de még az értéken és a tőkés termelési áron alul történő eladást is hasznothajtónak tartja, hacsak ezt a hasznot nem nyeli el már eleve eladósodás, jelzálog stb. A tőkés számára viszont mind a változó, mind az állandó tőke kiadása tőkeelőlegezés. Ha az utóbbiból viszonylag többet előlegez, ez egyébként változatlan körülmények között csökkenti a költségárat, mint ahogy valóban az áruk értékét is csökkenti. Ezért, bár a profit csupán a többletmunkából, tehát csupán a változó tőke alkalmazásából ered, az egyes tőkésnek mégis úgy tűnhet, hogy termelési költségeinek legdrágább és leginkább a minimumra csökkentendő eleme az eleven munka. Ez csak tőkés módon eltorzított formája annak az igazságnak, hogy a múltbeli munkának az eleven munkához képest viszonylag nagyobb alkalmazása a társadalmi munka fokozott termelékenységét és nagyobb társadalmi gazdagságot jelent. Ennyire fonák és ennyire a feje tetején mutatkozik minden a konkurrencia álláspontjáról nézve.

Változatlan termelési árakat előfeltételezve, a pótlólagos tőkéket változatlan, növekvő vagy csökkenő termelékenységgel lehet befektetni a jobb földeken, azaz *B*-től fölfelé valamennyi földön. Magán az *A* földön előfeltételezésünk mellett ez csak akkor volna lehetséges, ha a termelékenység változatlan – akkor ez a föld továbbra sem hozna járadékot –, vagy ha a termelékenység nő; ekkor az *A* földön befektetett tőke egy része járadékot hozna, a másik része nem. De lehetetlen volna, ha azt feltételezzük, hogy az *A* földön a termelőerő csökken, mert ekkor a termelési ár nem maradna állandó, hanem emelkedne. De mindezen körülmények között, azaz akár a pótlólagos tőkebefektetések nagyságának arányában, akár ennél az aránynál jobban, akár kevésbé növekedik a többlettermék – tehát akár állandó marad a tőke többletprofitjának rátája, ha a tőke növekszik, akár emelkedik vagy süllyed –, a többlettermék s a neki megfelelő acre-enkénti többletprofit nő, tehát esetleg nő a járadék, a gabona-, illetve pénzjáradék is. Az 1 acre-re számított többletprofit, illetve járadék puszta tömegének növekedése, azaz növekvő tömeg egy változatlan egységre, tehát itt valamely meghatározott

földmennyiségre, acre-re vagy hektárra számítva mint növekvő arány jut kifejezésre. Az acre-enkénti járadék nagysága tehát ilyen körülmények között egyszerűen a földbe befektetett tőke gyarapítása következtében nő. S ez változatlan termelési árak mellett megy végbe, és közömbösen az iránt, hogy a pótlólagos tőke termelékenysége változatlan marad, csökken vagy növekszik. Az utóbbi körülmények módosítják az acre-enkénti járadék növekedésének nagyságát, de nem magát e növekedés tényét. Ez a jelenség a II. számú különbözeti járadék sajátossága, amely megkülönbözteti az I. számú különbözeti járadéktól. Ha a pótlólagos tőkéket nem egyidőben egymás után ugyanarra a földre, hanem térben egymás mellett megfelelő minőségű pótlólagos új földeken fektették volna be, akkor növekedett volna az összjáradék tömege, és, mint korábban kimutattuk, a megművelt összterület átlagjáradéka is, de nem az acre-enkénti járadék magassága. Változatlan eredmény mellett, amennyiben az össztermelés és a többlettermék tömege és értéke tekintetbe jönnek, a tőkének szűkebb földterületre való koncentrációja emeli az acre-enkénti járadék magasságát, amikor is ugyanilyen körülmények között nagyobb területre való szétszórása, egyébként változatlan körülmények mellett, nem idéz elő ilyen hatást. Minél inkább kifejlődik azonban a tőkés termelési mód, annál nagyobb lesz a tőke koncentrációja is ugyanazon a földterületen, annál inkább fokozódik tehát az acre-enkénti járadék. Két országban tehát, ahol a termelési árak azonosak, a talajfajták közti különbség azonos és ugyanakkora tömegű tőkét fektetnének be, de az egyikben inkább korlátozott nagyságú földterületen eszközölt egymást követő befektetések formájában, a másikban inkább tágabb területen eszközölt egymás melletti befektetések formájában – az acre-enkénti járadék, és vele a föld ára, magasabb lenne az első országban és alacsonyabb a másodikban, noha a járadék tömege mindkét országban ugyanaz lenne. A járadék magasságának a különbözőségét tehát itt nem lehetne megmagyarázni sem a talajfajták természetes termékenységének különbségéből, sem a felhasznált munka mennyiségéből, hanem kizárólag a tőkebefektetések különböző módjából.

Amikor itt többlettermékről [Surplusprodukt] beszélünk, ezen mindig a terméknek azt a megfelelő hányadát kell érteni, amelyben a többletprofit [Surplusprofit] megtestesül. Egyébként Mehrprodukt vagy Surplusprodukt szón azt a termékrészt értjük, amelyben a teljes értéktöbblet, vagy egyes esetekben azt a termékrészt is, amelyben az átlagprofit megtestesül. Az a sajátos jelentés, amelyre ez a szó a járadékot hozó tőkénél tesz szert, mint korábban kimutattuk, félreértésekre ad alkalmat.

Negyvenkettedik fejezet

II. számú különbözeti járadék — Második eset: süllyedő termelési ár

A termelési ár süllyedhet, ha a pótlólagos tőkebefektetések termelékenységének rátája változatlan marad, süllyed vagy emelkedik.

I. A pótlólagos tőkebefektetések változatlan termelékenysége esetén

Ez az eset tehát azt feltételezi, hogy a különböző talajfajtákon, minőségüknek megfelelően, a termék ugyanolyan mértékben nő, mint a rajtuk befektetett tőke. Ez magában foglalja azt, hogy, miközben a talajfajták közti különbség változatlan marad, a többlettermék a tőkebefektetéssel arányosan nő. Ez az eset tehát kizárja tőkének minden olyan többletbefektetését az *A* földön, amely a különbözeti járadékot érintené. Ezen a földön a többletprofit rátája = 0; tehát 0 is marad, mert feltételeztük, hogy a pótlólagos tőke termelőereje s ezért a többletprofit rátája állandó.

A szabályozó termelési ár azonban ilyen előfeltételek között csak azért süllyedhet, mert az *A* föld termelési ára helyett a valamivel jobb, *B* föld vagy egyáltalában bármely az *A*-nál jobb föld termelési ára lesz a szabályozó; a tőkét tehát kivonják *A*-ról, vagy *A*-ról és *B*-ről is, ha a *C* föld termelési ára válna szabályozóvá, ha tehát valamennyi silányabb föld kiesne a búzatermő talajfajták konkurrenciájából. Az adott előfeltételezések között ennek az a feltétele, hogy a pótlólagos tőkebefektetések pótlólagos terméke kielégítse a szükségletet, ennélfogva a silányabb *A* stb. föld termelése a kínálat biztosítása szempontjából fölöslegessé váljék.

Vegyük tehát pl. a II. táblázatot, de úgy, hogy nem 20 quarter, hanem 18 kielégíti a szükségletet. *A* kiesne; *B** és vele együtt a quarterenként 30 shillinges termelési ár válna szabályozóvá. A különbözeti járadék akkor ezt a formát ölti:

IV. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termek qr.	Egy quarter eladási ara £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	A többletprofit rataja
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Összesen:	3	15	3	18	18		27	6	9	

Az összjáradék tehát, a II. táblázathoz viszonyítva, 36 £-ről 9-re, gabonában pedig 12 quarterről 6-ra, az össztermelés csak 2 quarterrel, 20-ról 18-ra esett volna. A többletprofit rátája a tőke után számítva egyharmadával esett volna, 180-ról 60%-ra*. A termelési ár esésének tehát itt megfelel a gabona-, illetve pénzjáradék csökkenése.

Az I. táblázattal összehasonlítva csak a pénzjáradék csökken; a gabonajáradék mindkét táblázatban 6 quarter, csakhogy ez az egyik esetben = 18 £, a másikban = 9 £. A *C*** föld gabonajáradéka az I. táblázattal összehasonlítva ugyanaz maradt. Azáltal, hogy az egyformán ható pótlólagos tőke révén elért pótlólagos termelés kiszorította az *A* termékét a piacról és ezzel az *A* földet mint konkurráló termelési tényezőt kiküszöbölte, valójában egy új I. számú különbözeti járadék képeződött, amelynél a jobb, *B* föld ugyanazt a szerepet játssza, mint azelőtt a rosszabb, *A* föld. Ezáltal egyrészt elesik a *B* föld járadéka; másrészt előfeltételezésünk szerint a *B*, *C* és *D* közötti különbözeteken a pótlólagos tőke befektetése mit sem változtatott. A terméknek járadékká változó része ezért csökken.

Ha a fenti eredmény – a keresletnek *A* kizárásával történő kielégítése – netalán azáltal jött volna létre, hogy *C*-n vagy *D*-n, vagy mindkettőjükön több mint kétszer akkora tőkét fektettek volna be, akkor a dolog másképp alakulna. Például ha a harmadik tőkebefektetést a *C* földön eszközlik:

IVa táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termek qr.	Eladási ar £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	A többletprofit ratája
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60%
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Összesen:	3	17½	3½	21	21		31½	7	10½	

Itt a *C* földön, a IV. táblázattal összehasonlítva, a termék 6 quarterről 9-re, a többlettermék 2 quarterről 3-ra, a pénzjáradék 3 £-ről 4 $^1/_2$-re növekedett. De a II. táblázathoz viszonyítva, ahol a pénzjáradék 12 £, és az I. táblázathoz viszonyítva, ahol 6 £ volt, csökkent. A gabonában kifejezett összjáradék = 7 quarter, a II. táblázathoz (12 quarter) viszonyítva csökkent, az I. táblázathoz (6 quarter) viszonyítva növekedett; pénzben kifejezve (10 $^1/_2$ £) mindkettőhöz (18 £ és 36 £) viszonyítva csökkent.

Ha a 2 $^1/_2$ £ harmadik tőkebefektetés a *B* földön történt volna, akkor ez megváltoztatta volna ugyan a termelés tömegét, de a járadékot nem érintette volna, minthogy feltételeztük, hogy az egymást követő tőkebefektetések nem idéznek elő különbözetet ugyanazon a talajfajtán, és a *B* föld nem hoz járadékot.

Tegyük fel viszont, hogy a harmadik tőkebefektetés nem a *C*, hanem a *D* földön történt. Ekkor ezt kapjuk:

IVb táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
B	1	5	1	6	4	1 $^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1 $^1/_2$	9	2	3	60 %
D	1	7 $^1/_2$	1 $^1/_2$	9	12	1 $^1/_2$	18	6	9	120 %
Összesen:	3	17 $^1/_2$	3 $^1/_2$	21	22		33	8	12	

Itt az összstermék 22 quarter, több mint kétszerese az I. táblázatbelinek, noha az előlegezett tőke csak 17 $^1/_2$ £ a 10 £-gel szemben, tehát nincs kétszer akkora. Továbbá, az össztermék 2 quarterrel nagyobb, mint a II. táblázatban, noha az utóbbiban az előlegezett tőke nagyobb, tudniillik 20 £.

A *D* földön az I. táblázattal összehasonlítva a gabonajáradék 3 quarterről 6 quarterre növekedett, ezzel szemben a pénzjáradék ugyanaz maradt, 9 £. A II. táblázattal összehasonlítva a *D* föld gabonajáradéka ugyanaz maradt, 6 quarter, de a pénzjáradék 18 £-ről 9 £-re esett.

Az összjáradékot tekintve, a IVb gabonajáradéka = 8 quarter, nagyobb, mint az I. = 6 quarter járadéka, valamint a IVa = 7 quarter járadéka, viszont kisebb, mint a II. = 12 quarter járadéka. A pénzjáradék IVb-ben = 12 £, nagyobb, mint IVa-ban = 10 $^1/_2$ £ és kisebb, mint az I. táblázatban = 18 £, valamint a II.-ban = 36 £.

Ahhoz, hogy a IVb táblázat feltételei között a teljes járadékösszeg a *B*

föld járadékának kiesése után egyenlő legyen az I. táblázat teljes járadékösszegével, még 6 £ többletprofitra* van szükség, tehát 4 quarterre quarterenként 1 $^1/_2$ £-gel, amely utóbbi az új termelési ár. Ekkor a teljes járadékösszeg ismét 18 £ lesz, mint az I. táblázatban. Az ehhez szükséges pótlólagos tőke nagysága különböző lesz aszerint, hogy a *C* vagy a *D* földön fektetjük-e be, avagy e kettő között megosztjuk.

A *C* földön 5 £ tőke 2 quarter többletterméket hoz, tehát 10 £ pótlólagos tőke 4 quarter pótlólagos többletterméket fog hozni. A *D* földön 5 £ pótlás elegendő lenne ahhoz, hogy megtermelje a 4 quarter pótlólagos gabonajáradékot, az itt alapul szolgáló előfeltételezés mellett, hogy a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége ugyanaz marad. Ennek alapján a következő eredményeket kapjuk:

IVc táblázat

Talajfajta	Acre	Toke £	Profit £	Termelési költségek £	Termek qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
B	1	5	1	6	4	1 $^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1 $^1/_2$	27	6	9	60 %
D	1	7 $^1/_2$	1 $^1/_2$	9	12	1 $^1/_2$	18	6	9	120 %
Összesen:	3	27 $^1/_2$	5 $^1/_2$	33	34		51	12	18	

IVd táblázat

Talajfajta	Acre	Tóke £	Profit £	Termelési költségek £	Termek qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
B	1	5	1	6	4	1 $^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1 $^1/_2$	9	2	3	60 %
D	1	12 $^1/_2$	2 $^1/_2$	15	20	1 $^1/_2$	30	10	15	120 %
Összesen:	3	22 $^1/_2$	4 $^1/_2$	27	30		45	12	18	

A pénzjáradék teljes összege éppen a fele lenne annak, amennyi a II. táblázatban volt, ahol a pótlólagos tőkéket változatlan termelési árak mellett fektették be.

A legfontosabb az, hogy a fenti táblázatokat hasonlítsuk össze az I. táblázattal.

Azt látjuk, hogy miközben a termelési ár a felére, quarterenként 60 shillingről 30 shillingre csökkent, a pénzjáradék teljes összege ugyanaz maradt,

= 18 £, s ennek megfelelően a gabonajáradék megkétszereződött, ti. 6 quarterről 12-re növekedett. A *B* földön a járadék megszűnt; a *C* földön a pénzjáradék IVc-ben a felével növekedett, de IVb-ben a felére csökkent; a *D* földön IVc-ben ugyanaz maradt = 9 £, és a IVd-ben 9 £-ről 15 £-re emelkedett. A termelés 10 quarterről 34-re emelkedett IVc-ben és 30 quarterre IVd-ben; a 2 £ profit 5 $^1/_2$-re nőtt IVc-ben és 4 $^1/_2$-re IVd-ben. A teljes tőkebefektetés az egyik esetben 10 £-ről 27 $^1/_2$ £-re emelkedett, a másikban 10-ről 22 $^1/_2$ £-re, tehát mindkét esetben több mint a kétszeresére. A járadék rátája, az előlegezett tőke után számított járadék, IV. -től IVd-ig valamennyi táblázatban minden talajfajtán mindenütt ugyanaz, ami már benne foglaltatott abban a feltételezésben, hogy a két egymást követő tőkebefektetés termelékenységének rátája egyik talajfajtán sem változik. Az I. táblázattal összehasonlítva azonban a járadékráta a talajfajták átlagára, valamint minden egyes talajfajtára számítva esett. Az I.-ben átlagban 180% volt, a IVc-ben = $\frac{18}{27\,^1/_2} \times 100 = 65\,^5/_{11}\,\%$ és a IVd-ben = $\frac{18}{22\,^1/_2} \times 100 = 80\%$. Az acre-enkénti átlagos pénzjáradék emelkedett. E járadék átlaga azelőtt, az I. táblázatban, az egész 4 acre-en acre-enként 4 $^1/_2$ £ volt, most pedig, a IVc és IVd táblázatban, a 3 acre-en acre-enként 6 £. A járadékot hozó földön az acre-enkénti átlag azelőtt 6 £ volt, most pedig 9 £. Az acre-enkénti járadék pénzértéke tehát emelkedett és most kétszer akkora gabonaterméket képvisel, mint azelőtt; de a 12 quarter gabonajáradék most a 34, illetve 30 quarter össztermeknek kevesebb mint a fele, az I. táblázatban viszont a 6 quarter $^3/_5$ része volt a 10 quarter össztermeknek. Ezért bár a járadék, az össztermék hányadának tekintve, esett és éppúgy, ha a kiadott tőke után számítják, de pénzértéke, acre-enként számítva, emelkedett, termékben kifejezve pedig még inkább. Ha a *D* földet vesszük a IVd táblázatban, a termelési költség itt = 15 £, ebből a kiadott tőke = 12 $^1/_2$ £. A pénzjáradék = 15 £. Az I. táblázatban ugyanezen a *D* földön a termelési költség 3 £, a kiadott tőke 2 $^1/_2$ £, a pénzjáradék pedig 9 £ volt, ez utóbbi tehát háromszorosa volt a termelési költségnek és csaknem négyszerese a tőkének. A IVd táblázatban *D* földön a 15 £ pénzjáradék pontosan egyenlő a termelési költségekkel és csak $^1/_5$-del nagyobb a tőkénél. Ennek ellenére az acre-enkénti pénzjáradék kétharmaddal nagyobb, 9 £ helyett 15 £. Az I. táblázatban a 3 quarter gabonajáradék = a 4 quarter össztermék $^3/_4$-ével; IVd-ben a gabonajáradék 10 quarter, a *D* föld egy acre-je teljes termékének (20 quarter) a fele. Ebből kitűnik, hogy az acre-enkénti járadék pénzértéke és gabonaértéke emelkedhet, noha kisebb hányadát képezi a teljes hozamnak, s az előlegezett tőkéhez viszonyítva esett.

Az I. táblázatban az össztermék értéke = 30 £, a járadék = 18 £, több mint a fele ennek az értéknek. A IVd táblázatban az össztermék értéke = 45 £, ebből a járadék 18 £, kevesebb mint a fele.

Annak oka mármost, hogy noha az ár quarterenként 1 $^1/_2$ £-gel, tehát 50 %-kal esett, s noha a konkurráló föld 4 acre-ről 3-ra csökkent, az összjáradék ugyanaz marad és a gabonajáradék megkétszereződik, miközben az acre-enkénti gabonajáradék és pénzjáradék emelkedik, abban rejlik, hogy több quarter többletterméket termelnek. A gabonaár 50 %-kal esik, a többlettermék 100 %-kal nő. De ennek az eredménynek az eléréséhez az általunk megszabott feltételek között az össztermelésnek a háromszorosára kell növekednie, s a jobb talajfajtákon több mint kétszer annyi tőkét kell befektetni. Hogy ennek a tőkebefektetésnek milyen arányban kell növekednie, az mindenekelőtt attól függ, hogyan oszlanak meg a pótlólagos tőkebefektetések a jobb és legjobb talajfajták között, mindig előfeltételezve, hogy a tőke termelékenysége minden talajfajtán nagyságával arányosan nő.

Ha a termelési ár esése csekélyebb lenne, akkor kevesebb pótlólagos tőkére volna szükség ugyanakkora pénzjáradék eléréséhez. Ha az *A* föld művelésből való kiszorításához szükséges kínálat – márpedig ez nemcsak az *A* föld acre-enkénti termékétől, hanem attól is függ, hogy *A* az egész megművelt területnek mekkora hányada –, ha tehát az ehhez szükséges kínálat, tehát az *A*-nál jobb földön befektetendő pótlólagos tőke megkívánt tömege is nagyobb lenne, akkor, egyébként változatlan körülmények között, a pénzjáradék, illetve a gabonajáradék még jobban megnőtt volna, noha a *B* föld egyiket sem hozná többé.

Ha az *A* föld kieső tőkéje 5 £ lett volna, akkor erre az esetre a két összehasonlítandó táblázat a II. és a IVd lenne. Az össztermék 20-ról 30 quarterre növekedett volna. A pénzjáradék csak feleakkora lenne, 18 £ 36 £ helyett; a gabonajáradék ugyanaz volna, 12 quarter.

Ha a *D* földön 44 quarter = 66 £ össztermeket lehetne 27 $^1/_2$ £ tőkével termelni – a *D* földre vonatkozó régi rátának megfelelően, mely szerint 2 $^1/_2$ £ tőke 4 quartert ad –, akkor az összjáradék ismét elérné a II. táblázatbeli magasságot, és a táblázat így alakulna:

Talajfajta	Tőke £	Termék quarter	Járadék gabonában quarter	Járadék pénzben £
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	27 $^1/_2$	44	22	33
Összesen:	37 $^1/_2$	54	24	36

Az össztermelés 54 quarter lenne, szemben a II. táblázat 20 quarterjével, s a pénzjáradék ugyanannyi lenne, = 36 £. De az össztőke 37 $^1/_2$ £ lenne, míg a II. táblázatban 20 volt. Az előlegezett össztőke csaknem megkétszereződne, míg a termelés majdnem a háromszorosára nőne; a gabonajáradék megkétszereződne, a pénzjáradék ugyanannyi maradna. Ha tehát a jobb, járadékot hozó talajfajtákon, vagyis valamennyi *A*-nál jobb földön eszközölt pótlólagos pénztőkebefektetés következtében – változatlan termelékenység mellett – az ár esik, akkor az össztőkének az a tendenciája, hogy nem ugyanabban az arányban nő, mint a termelés és a gabonajáradék; úgyhogy a gabonajáradék növekedése ismét kiegyenlítheti az árcsökkenés következtében a pénzjáradékban mutatkozó kiesést. Ugyanez a törvény mutatkozik meg abban is, hogy az előlegezett tőkének annál nagyobbnak kell lennie, minél nagyobb arányban alkalmazzák *C*-re, mint *D*-re, azon a földön, amely kevesebb járadékot hoz, mint azon, amely többet hoz. Ez egyszerűen a következőt jelenti: ahhoz, hogy a pénzjáradék ugyanaz maradjon vagy emelkedjék, meghatározott pótlólagos mennyiségű többletterméket kell termelni, s ehhez annál kevesebb tőkére van szükség, minél termékenyebbek a többletterméket hozó földterületek. Ha a *B* és *C*, valamint a *C* és a *D* közötti különbözet még nagyobb lenne, akkor még kevesebb pótlólagos tőkére volna szükség. A meghatározott arány függ 1. az áresés arányától, tehát a most járadék nélküli *B* föld és az azelőtt járadék nélküli *A* föld közötti különbségtől; 2. a *B*-nél jobb talajfajták különbségeinek arányától; 3. az újonnan befektetett pótlólagos tőke tömegétől, és 4. ennek elosztásától a különböző minőségű földek között.

Valóban látjuk, hogy a törvény nem fejez ki mást, mint amit már az első esetnél kifejtettünk: hogy ugyanis, ha a termelési ár adva van, bármekkora is az, a járadék pótlólagos tőkebefektetés következtében emelkedhet. Mert az *A* föld kiszorítása következtében most B vált a legrosszabb földdé és ezáltal új I. számú különbözeti járadék keletkezett, quarterenként 1 $^1/_2$ £ új termelési árral. Ez érvényes mind a IV. számú táblázatokra, mind a II. táblázatra. A törvény ugyanaz, csakhogy nem *A*, hanem *B* föld, és nem 3 £, hanem 1 $^1/_2$ £ termelési ár a kiindulópont.

A dolog fontossága itt csak ez: Amennyiben ennyi meg ennyi pótlólagos tőkére volt szükség ahhoz, hogy *A* tőkéjét a földről kivonják és nélküle biztosítsák a kínálatot, kitűnik, hogy ez az acre-enkénti járadék változatlanságával, emelkedésével vagy esésével járhat együtt, ha nem is minden földön, de legalább egyes földeken, s a megművelt földek átlagát tekintve. Láttuk, hogy a gabonajáradék és a pénzjáradék nem egyenlően változnak. De a gabonajáradék a közgazdaságban már csak a hagyomány folytán ját-

szik egyáltalában szerepet. Ugyanígy azt is ki lehetne mutatni, hogy például egy gyáros a maga 5 £ profitjával sokkal többet vehet meg saját fonalából, mint azelőtt 10 £ profittal. Ez azonban persze azt mutatja, hogy a földtulajdonos urak, ha egyszersmind manufaktúrák, cukorgyárak, pálinkafőző üzemek stb. tulajdonosai vagy társtulajdonosai, csökkenő pénzjáradék esetén még mindig igen jelentékeny nyereségre tehetnek szert mint saját nyersanyagaik termelői.[34]

II. A pótlólagos tőkék termelékenységének süllyedő rátája esetén

Ez annyiban nem eredményez semmi újat, amennyiben a termelési ár itt is, mint az imént vizsgált esetben, csak akkor süllyedhet, ha az *A*-nál jobb talajfajtákon eszközölt pótlólagos tőkebefektetések következtében *A* terméke fölöslegessé válik, s ezért a tőkét *A*-ról kivonják, vagy *A*-t más termék termelésére használják. Ezt az esetet az előzőekben kimerítően megtárgyaltuk. Kimutattuk, hogy ebben az esetben az acre-enkénti gabona- és pénzjáradék növekedhet, csökkenhet vagy változatlan maradhat.

Az összehasonlítás megkönnyítésére mindenekelőtt reprodukáljuk:

I. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek qr.-enként £	Termék qr.	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	A többletprofit rátája
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Összesen:	4	10			10	6	18	180% átlag

[34] A fenti, IVa-tól IVd-ig terjedő táblázatokat egy rajtuk végigvonuló számolási hiba miatt át kellett számítani. Ez ugyan nem érintette a táblázatok alapján kifejtett elméleti szempontokat, de helyenként az acre-enkénti termelés egészen torz számarányait eredményezte. Alapjában véve ezek sem megbotránkoztatók. Minden dombor- és szelvénytérképen jóval nagyobbnak tüntetik fel a függőleges méreteket, mint a vízszinteseket. Ha pedig valaki mégis sértve érezné magát agrárius szívében, még mindig jogában áll, hogy az acre-ek számát bármilyen tetszése szerinti számmal megszorozza. Azt is meg lehet tenni, hogy az I. táblázatban szereplő acre-enkénti 1, 2, 3, 4 quartert 10, 12, 14, 16 bushellel (8 bushel = 1 quarter) helyettesítik, amikor is a többi táblázat ebből levezetett számai a valószínűség határain belül maradnak; meg fogják látni, hogy az eredmény, a járadék növekedésének aránya a tőke növekedéséhez, teljesen egy és ugyanaz. A következő fejezethez a kiadó által csatolt táblázatokban ezt az eljárást alkalmaztuk. – *F. E.*

Tegyük fel mármost, hogy 16 quarter, amelyet a *B*, *C*, *D* földön csökkenő termelékenységi rátával termelnek, elegendő ahhoz, hogy *A*-t kiszorítsa a művelésből, akkor a III. táblázat a következőképpen módosul:

V. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőkebefektetés £	Profit £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	A többletprofit rátája
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2=5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7\,\%$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7\,\%$
Össz.:	3	15		16		$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7\,\%$* átlag

Itt, miközben a pótlólagos tőkék termelékenységének rátája csökken és e csökkenés a különböző talajfajtákon különböző, a szabályozó termelési ár 3 £-ről $1\,^5/_7$ £-re süllyedt. A tőkebefektetés a felével emelkedett, 10 £-ről 15 £-re. A pénzjáradék majdnem a felével süllyedt, 18 £-ről $9\,^3/_7$ £-re, de a gabonajáradék csak $^1/_{12}$-del süllyedt, 6 quarterről $5\,^1/_2$-re. Az összetermék 10-ről 16 quarterre, vagyis 60%-kal** növekedett. A gabonajáradék az összterméknek valamivel több mint egyharmada. Az előlegezett tőke úgy aránylik a pénzjáradékhoz, mint $15 : 9\,^3/_7$, míg a korábbi arány 10 : 18 volt.

III. A pótlólagos tőkék termelékenységének emelkedő rátája esetén

A fejezet elején tárgyalt I. változattól, amelyben a termelési ár, a termelékenység változatlan rátája mellett, süllyed, ez csak abban különbözik, hogy ha adott mennyiségű pótlólagos termékre van szükség az *A* föld kiszorításához, akkor ez a kiszorítás itt gyorsabban történik meg.

Akár süllyed, akár emelkedik a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége, a kiszorítás nem egyenlően hathat aszerint, hogy a befektetések hogyan oszlanak el a különböző talajfajtákra. Amilyen mértékben ez a különböző hatás a különbségeket kiegyenlíti vagy még élesebbé teszi, aszerint fog a jobb talajfajták különbözeti járadéka s ezzel az összjáradék is süllyedni vagy emelkedni, mint ahogy ez az eset már az I. számú különbözeti járadéknál is előfordul. Egyébként minden attól függ, hogy mekkora

földterület és tőke szorul ki az *A* földdel, és viszonylag mekkora tőke előlegezésére van szükség ahhoz, hogy emelkedő termelékenység mellett megkapjuk azt a pótlólagos terméket, amelynek a keresletet fedeznie kell.

Az egyetlen kérdés, amelyet itt érdemes megvizsgálni, és amely egyáltalában visszavezet bennünket annak vizsgálatához, hogyan változik át ez a különbözeti profit különbözeti járadékká, a következő:

Az első esetben, amikor a termelési ár ugyanaz marad, az *A* földön esetleg befektetett pótlólagos tőke a különbözeti járadéknak mint olyannak a szempontjából közömbös, mert az *A* föld továbbra sem hoz járadékot, termékének ára ugyanaz marad és továbbra is szabályozza a piacot.

A második eset I. változatában, amikor a termelési ár, a termelékenység változatlan rátája mellett, süllyed, az *A* föld szükségképpen kiesik, és még inkább ez történik a II. változatban (süllyedő termelési ár a termelékenység süllyedő rátája mellett), mert különben az *A* földön befektetett pótlólagos tőkének emelnie kellene a termelési árat. De itt, a második eset III. változatában, amelyben a termelési ár süllyed, mert a pótlólagos tőke termelékenysége emelkedik, ezt a pótlólagos tőkét bizonyos körülmények között éppúgy befektethetik az *A* földön, mint a jobb talajfajtákon.

Tegyük fel, hogy $2\,{}^1/_2$ £ pótlólagos tőke az *A* földön befektetve 1 quarter helyett $1\,{}^1/_5$ quartert termel.

VI. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	A többletprofit rátája
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5-2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3-3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
Össz.:	4		20	4 24	22		60	$13^1/_5$	36	240%

Ezt a táblázatot össze kell hasonlítanunk az I. alapvető táblázaton kívül a II. táblázattal is, amelyben a megkétszerezett tőkebefektetés e tőkebefektetéssel arányos állandó termelékenységgel jár együtt.

Az előfeltételezés szerint a szabályozó termelési ár csökken. Ha állandó maradna, = 3 £, akkor *A*, a legrosszabb föld, amely azelőtt, amikor a tőkebefektetés csak $2\,{}^1/_2$ £ volt, nem hozott járadékot, most járadékot adna, anélkül hogy rosszabb földet vennének művelésbe; éspedig azért, mert a ter-

melékenység megnövekedett volna rajta, de csak a tőke egy része számára, nem pedig az eredeti tőke számára. Az első 3 £ termelési költség 1 quartert hoz; a második 1 $^{1}/_{5}$ quartert; de az egész 2 $^{1}/_{5}$ quarter terméket most átlagárán adják el. Minthogy a termelékenység rátája a pótlólagos tőkebefektetéssel növekszik, ez a befektetés tökéletesítést foglal magában. Ez állhat abban, hogy egyáltalában több tőkét fordítanak egy-egy acre-re (több trágyát, több gépi munkát stb.), vagy abban is, hogy egyáltalában csak e pótlólagos tőke révén válik lehetővé a tőke minőségileg különböző, termelékenyebb befektetése. Mindkét esetben acre-enként 5 £ tőke kiadásával 2 $^{1}/_{5}$ quarter terméket értek el, míg feleakkora tőkebefektetéssel, 2 $^{1}/_{2}$ £-gel, csak 1 quarter terméket. Az *A* föld termékét – átmeneti piaci viszonyokat figyelmen kívül hagyva – csak addig lehetne továbbra is az új átlagár helyett magasabb termelési áron eladni, amíg az *A* talajfajta jelentékeny területét továbbra is acre-enként csak 2 $^{1}/_{2}$ £ tőkével művelnék meg. Mihelyt azonban az új arány, acre-enként 5 £, s ezzel a jobb gazdálkodás általánossá válna, a szabályozó termelési árnak 2 $^{8}/_{11}$ £-re kellene süllyednie. A két tőkeadag közti különbség elcsne, s ekkor az olyan *A* föld, amelynek acre-jét csak 2 $^{1}/_{2}$ £-gel művelik meg, valójában nem számítana normálisan, az új termelési feltételeknek megfelelően művelt földnek. Ez már nem egyazon acre-en befektetett különböző tőkeadagok hozama közötti, hanem elegendő és nem-elegendő össztőkebefektetés közötti különbség. Ebből látjuk, *először*, hogy nem-elegendő tőke nagyobb számú bérlő kezében (nagyobb szám szükséges, mert ha kevesen vannak, akkor csak arra kényszerülnének, hogy termelési árukon alul adjanak el) ugyanúgy hat, mint maguknak a talajfajtáknak lefelé haladó sorrendben való differenciálódása. A rosszabb föld rosszabb megművelése növeli a jobb föld járadékát; sőt az ugyanolyan rossz minőségű, de jobban művelt földön járadékot hozhat létre, pedig ez a föld máskülönben nem hoz járadékot. Látjuk, *másodszor*, hogy a különbözeti járadék, amennyiben egyazon összterületen eszközölt egymást követő tőkebefektetésekből származik, a valóságban egy átlagban oldódik fel, amelyben a különböző tőkebefektetések hatását nem lehet többé felismerni és megkülönböztetni, s ezért e tőkebefektetések a legrosszabb földön nem hoznak létre járadékot, hanem 1. a teljes hozamnak, mondjuk az *A* föld 1 acre-je teljes hozamának átlagárát teszik meg új szabályozó árrá, és 2. az acre-enként befektetett tőke összmennyiségében – amely az új feltételek között a föld kielégítő megműveléséhez szükséges és amennyiben mind az egymást követő egyes tőkebefektetések, mind ezeknek hatásai el nem különíthetően egybeolvadnak – beállott változásként jelentkeznek. Ugyanaz a helyzet a jobb talajfajták egyes különbözeti

járadékaival is. Ezeket mindegyik esetben az határozza meg, mekkora a különbözet az illető talajfajta átlagterméke és a legrosszabb föld terméke között a megnövelt, most normálissá vált tőkebefektetés mellett.

Tőkebefektetés nélkül semmilyen föld sem ad terméket. Tehát még az egyszerű különbözeti járadéknál, az I. számú különbözeti járadéknál is; ha azt mondjuk, hogy az *A* földnek, a termelési árat szabályozó földnek 1 acre-je ennyi és ennyi terméket ad ilyen és ilyen áron, s hogy a *B*, *C*, *D* jobb talajfajták ennyi és ennyi különbözeti terméket, és ezért a szabályozó ár mellett ennyi és ennyi pénzjáradékot hoznak, mindig feltételezzük, hogy egy meghatározott, az adott termelési feltételek között normálisnak tekintett tőkét alkalmaznak. Éppúgy, mint ahogy az iparban minden ágban egy meghatározott minimális tőkére van szükség ahhoz, hogy az árukat termelési árukon lehessen előállítani.

Ha ez a minimum az egyazon földön egymást követő, tökéletesítésekkel egybekötött tőkebefektetések következtében megváltozik, ez fokozatosan történik. Amíg például az *A* föld bizonyos számú acre-je nem kapja meg ezt a pótlólagos üzemi tőkét, addig a változatlanul maradt termelési ár járadékot hoz létre az *A* föld jobban megművelt acre-jein, s valamennyi jobb talajfajta, *B*, *C* és *D* járadéka növekszik. Mihelyt azonban az új művelési mód annyira keresztültört, hogy normálissá vált, a termelési ár süllyed; a jobb földek járadéka ismét süllyed, s az *A* föld ama része, amely nem rendelkezik a most átlagos üzemi tőkével, kénytelen egyéni termelési árán alul, tehát az átlagprofiton alul eladni.

Ez süllyedő termelési ár mellett is bekövetkezik, még akkor is, ha a pótlólagos tőke termelékenysége csökken, mihelyt a tőkebefektetés növekedése következtében a szükséges összterméket a jobb talajfajták szolgáltatják, s ezért például az üzemi tőkét az *A* földről kivonják, tehát *A* e meghatározott terméknek, pl. búzának a termelését illetően nem vesz részt többé a konkurrenciában. Az a tőkemennyiség, amelyet ekkor az újonnan szabályozóvá vált jobb földön, *B*-n alkalmaznak, most normálisnak számít; s ha a földek különböző termékenységéről beszélnek, feltételezik, hogy egy-egy acre-en a tőkének ezt az új normális mennyiségét alkalmazzák.

Másrészt világos, hogy ez az átlagos tőkebefektetés – Angliában pl. 1848 előtt 8 £, 1848 után 12 £ acre-enként – a mérce a bérleti szerződés megkötésekor. Annál a bérlőnél, aki többet ad ki, a többletprofit a szerződés tartama alatt nem változik át járadékká. Hogy a szerződés lejárta után ez megtörténik-e, az függ azoknak a bérlőknek a konkurrenciájától, akiknek ugyanilyen extraelőlegezés módjukban áll. Itt nem a tartós talajjavításokról van szó, amelyek egyenlő, sőt csökkenő tőkekiadás mellett is

tovább biztosítják a megnövekedett terméket. Ezek, bár a tőke termékei, egészen úgy hatnak, mint a föld minőségének természetes különbsége.

Látjuk tehát, hogy a II. számú különbözeti járadéknál olyan mozzanat is számításba jön, amely az I. számú különbözeti járadéknál mint olyannál nem fejlődik ki, minthogy ez utóbbi az acre-enkénti normális tőkebefektetés minden változásától függetlenül továbbra is fennállhat. Egyrészt az történik, hogy a szabályozó, *A* földön eszközölt különböző tőkebefektetések eredményei összemosódnak, s az e tőkebefektetésekkel elért termék most egyszerűen úgy jelenik meg, mint acre-enkénti normális átlagtermék. Másrészt változik az acre-enkénti tőkekiadás normális minimuma vagy átlagos nagysága, úgyhogy ez a változás mint a talaj tulajdonsága jelentkezik. Végül különbözik az a mód, ahogyan a többletprofit átváltozik a földjáradék formájává.

A VI. táblázat, összevetve az I. és II. táblázattal, azt mutatja továbbá, hogy a gabonajáradék az I.-hez képest több mint a kétszeresére, a II.-hoz képest $1\,{}^{1}/_{5}$ quarterrel emelkedett; a pénzjáradék viszont az I.-hez képest megkétszereződött, a II.-hoz képest nem változott. A pénzjáradék jelentékenyen növekedett volna, ha vagy (máskülönben egyenlő előfeltételek mellett) a pótlólagos tőke nagyobb része a jobb talajfajtákra jutott volna, vagy, másfelől, az *A* földön eszközölt pótlólagos tőkebefektetés hatása kisebb lett volna, tehát az *A* földön termelt gabona quarterének szabályozó átlagára magasabb lenne.

Ha a termékenységnek a pótlólagos tőkebefektetés okozta növekedése a különböző talajfajtákon különbözőképpen hatna, akkor ez megváltoztatná e talajfajták különbözeti járadékát.

Mindenesetre bebizonyosodott, hogy ha a termelési ár a pótlólagos tőkebefektetések termelékenységének emelkedő rátája következtében süllyed – ha tehát e termelékenység nagyobb arányban nő, mint a tőkeelőleg –, az acre-enkénti járadék például kétszer akkora tőkebefektetésnél nemcsak megkétszereződhet, hanem még ennél nagyobbra is növekedhet. De süllyedhet is, ha a termelékenységnek az *A* földön végbemenő gyorsabb növekedése következtében a termelési ár sokkal mélyebbre süllyedne.

Ha feltesszük, hogy a pótlólagos tőkebefektetések pl. a *B* és *C* földön a termelékenységet nem ugyanolyan arányban növelnék, mint az *A* földön, úgyhogy *B* és *C* számára az arányos különbözetek csökkennének, és a termék növekedése nem egyenlítené ki az ár süllyedését, akkor a II. táblázatbeli esethez viszonyítva a járadék a *D* földön emelkedne, a *B* és *C* földön süllyedne.

VIa táblázat

Talaj-fajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termék acre-enként qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$1+3=4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$2+2^1/_2=4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$3+5=8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$4+12=16$	$1^1/_2$	24	12	18
Össz.:	4	20		$32^1/_2$			$16^1/_2$	$24^3/_4$

Végül emelkedne a pénzjáradék, ha a jobb földeken a termékenység ugyanolyan arányú emelkedése mellett több pótlólagos tőkét fektetnének be, mint az *A* földön, vagy ha a pótlólagos tőkebefektetések a jobb földeken emelkedő rátájú termelékenységgel hatnának. Mindkét esetben a különbözetek növekednének.

A pénzjáradék süllyed, ha a pótlólagos tőkebefektetéssel megvalósított tökéletesítés, amely a különbözeteket együttesen vagy részben csökkenti, inkább hat az *A* földön, mint a *B* és *C* földön. A pénzjáradék annál inkább süllyed, minél kevésbé növekedik a jobb földek termelékenysége. A hatás különbözőségének arányától függ, hogy a gabonajáradék emelkedik, süllyed vagy változatlan marad.

A pénzjáradék emelkedik és a gabonajáradék úgyszintén, ha vagy a különböző talajfajták pótlólagos termékenységében mutatkozó változatlan arányú különbség mellett több tőkét fektetnek be a járadékot hozó földön, mint a járadékot nem hozó *A* földön és többet azon a földön, amely magasabb járadékot hoz, mint azon, amely alacsonyabbat; vagy ha egyenlő pótlólagos tőkebefektetés mellett a termékenység a jobb és a legjobb földön inkább nő, mint az *A* földön, éspedig olyan arányban, amelyben a termékenységnek ez a növekedése a magasabb talajosztályokban nagyobb, mint az alacsonyabbakban.

De a járadék relatíve minden körülmények között nő, ha a nagyobb termelőerő pótlólagos tőkebefektetés eredménye, nem pedig egyszerűen annak a következménye, hogy a termékenység változatlan tőkebefektetés mellett megnövekedett. Ez az az abszolút szempont, amelyből kiindulva megmutatkozik, hogy itt, valamint az összes előbbi esetekben az acre-enkénti járadék és ennek növekedése (akárcsak az I. számú különbözeti járadéknál az egész megművelt területre az átlagos összjáradék magassága) a földön eszközölt nagyobb tőkebefektetés következménye, függetlenül attól, hogy ez a befektetés állandó termelékenységi rátával állandó vagy

süllyedő árak mellett, vagy csökkenő termelékenységi rátával állandó vagy süllyedő árak mellett, vagy emelkedő termelékenységi rátával süllyedő árak mellett funkcionál. Hiszen feltevésünk: állandó ár a pótlólagos tőke állandó, süllyedő vagy emelkedő termelékenységi rátájával, és süllyedő ár állandó, süllyedő vagy emelkedő termelékenységi rátával, a következőben oldódik fel: a pótlólagos tőke állandó termelékenységi rátája állandó vagy süllyedő ár mellett, süllyedő termelékenységi ráta állandó vagy süllyedő ár mellett, emelkedő termelékenységi ráta állandó és süllyedő ár mellett. Bár mindezekben az esetekben a járadék változatlan maradhat vagy süllyedhet, mélyebbre süllyedne, ha, egyébként változatlan körülmények között, tőke pótlólagos alkalmazása nem volna feltétele a nagyobb termékenységnek. A pótlólagos tőke ilyen esetben mindig az oka annak, hogy a járadék relatíve magas, noha abszolúte süllyedt.

Negyvenharmadik fejezet

II. számú különbözeti járadék — Harmadik eset: emelkedő termelési ár. Eredmények

{A termelési ár emelkedése előfeltételezi, hogy a legsilányabb, járadékot nem fizető talajminőség termelékenysége csökken. A szabályozónak feltételezett termelési ár csak akkor emelkedhet quarterenként 3 £ fölé, ha az *A* földön befektetett $2\,^1/_2$ £ 1 quarternél kevesebbet, vagy az 5 £ 2 quarternél kevesebbet termel, vagy ha az *A* földnél is rosszabb földet kell művelésbe venni.

A második tőkebefektetés változatlan, sőt emelkedő termelékenysége esetén ez csak akkor volna lehetséges, ha az első $2\,^1/_2$ £ tőkebefektetés termelékenysége csökkent volna. Ez elég gyakran előfordul. Például, ha felszínes szántásnál a kimerített felső talajréteg a régi gazdálkodás mellett csökkenő hozamokat ad, később pedig a mélyebb szántással felszínre hozott altalaj ésszerűbb kezeléssel a korábbinál ismét magasabb hozamokat eredményez. De ez a speciális eset szigorúan véve nem tartozik ide. A $2\,^1/_2$ £ *első* tőkebefektetés termelékenységének csökkenése megszabja, hogy a jobb talajfajtákon, még ha ott ehhez hasonló viszonyokat teszünk is fel, az I. számú különbözeti járadék csökken; itt azonban csak a II. számú különbözeti járadékot vizsgáljuk. De minthogy a szóban forgó speciális eset nem fordulhat elő, ha nem előfeltételeztük a II. számú különbözeti járadékot már fennállónak, és minthogy ez az eset valójában az I. számú különbözeti járadék egy módosulatának a II. számú különbözeti járadékra való visszahatását jelenti, ezért bemutatunk egy példát erre. [A VII. táblázatot lásd a következő oldalon.]

A pénzjáradék, valamint a pénzbeli hozam ugyanaz, mint a II. táblázatban. Az emelkedett szabályozó termelési ár pontosan pótolja azt, ami a termék mennyiségében kiesett; minthogy a kettő fordított arányban változik, magától értetődő, hogy szorzatuk ugyanaz marad.

A fenti esetben feltételeztük, hogy a második tőkebefektetés termelőereje nagyobb, mint az első befektetés eredeti termelékenysége. Mit sem

VII. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőkebefektetés £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	Járadékráta
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1^1/_4=1^3/_4$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+2^1/_2=3^1/_2$	$3^3/_7$	12	$1^3/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3^3/_4=5^1/_4$	$3^3/_7$	18	$3^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+5=7$	$3^3/_7$	24	$5^1/_4$	18	360%
		20			$17^1/_2$		60	$10^1/_2$	36	240%

változtat a dolgon, ha a második befektetésre vonatkozóan csak ugyanakkora termelékenységet veszünk számításba, amilyennel az első eredetileg rendelkezett, mint a következő táblázatban:

VIII. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőkebefektetés £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	A többletprofit rátája
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+4=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

Az ugyanolyan arányban emelkedő termelési ár itt is lehetővé teszi a termelékenység csökkenéséért való teljes kárpótlást mind a hozam, mind a pénzjáradék tekintetében.

A harmadik eset tisztán csak a második tőkebefektetés csökkenő termelékenysége esetén lép fel, amikor is az első tőkebefektetés termelékenysége, ahogyan ezt az első és második esetben mindenütt feltételeztük, állandó marad. Ez az I. számú különbözeti járadékot nem érinti, a változás csak a II. számú különbözeti járadékból származó résszel történik. Két példát hozunk; az elsőben a második tőkebefektetés termelékenysége a felére, a másodikban a negyedére csökken.

IX. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőkebefektetés £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	Járadékrata
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+\ ^1/_2=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1\ \ =3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+1^1/_2=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+2\ \ =6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

A IX. táblázat ugyanaz, mint a VIII. táblázat, azzal a különbséggel, hogy a termelékenység csökkenése a VIII.-ban az első, a IX.-ben pedig a második tőkebefektetésnél történik.

X. táblázat

Talajfajta	Acre	Tőkebefektetés £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék gabonában qr.	Járadék pénzben £	Járadékrata
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+\ ^1/_4=1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+\ ^1/_2=2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+\ ^3/_4=3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+1\ \ =5$	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	360%
		20		24	$12^1/^2$		60	$7^1/_2$	36	240%

A teljes hozam, a pénzben kifejezett teljes járadékösszeg és a járadékráta ebben a táblázatban is ugyanaz, mint a II., VII. és VIII. táblázatban, mert a termékmennyiség és az eladási ár ismét fordított arányban változott, a tőkebefektetés pedig ugyanaz maradt.

De hogyan állunk azzal a másik esettel, amely növekvő termelési ár mellett lehetséges, hogy ugyanis olyan silányabb földet vesznek művelésbe, amelynek megművelése eddig nem fizetődött ki?

Tegyük fel, hogy egy ilyen föld, amelyet *a*-val jelölünk, bekapcsolódik a konkurrenciába. Ekkor az eddig járadék nélküli *A* föld járadékot hozna és a fenti VII., VIII. és X. táblázatok a következő alakot öltenék:

VIIa táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	Emelkedés
a	1	5	1	6	$1^1/_2$	4	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1^1/_2=1^1/_4$	4	7	$^1/_4$	1	1
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+2^1/_2=3^1/_2$	4	14	2	8	1+7
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3^3/_4=5^1/_4$	4	21	$3^3/_4$	15	1+2×7
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+5=7$	4	28	$5^1/_2$	22	1+3×7
				30	19		76	$11^1/_2$	46	

VIIIa táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	Emelkedés
a	1	5	1	6	$1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	$4^4/_5$	$7^1/_5$	$^1/_4$	$1^1/_5$	$1^1/_5$
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+2=3$	$4^4/_5$	$14^2/_5$	$1^3/_4$	$8^2/_5$	$1^1/_5+7^1/_5$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	$4^4/_5$	$21^3/_5$	$3^1/_4$	$15^3/_5$	$1^1/_5+2\times7^1/_5$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+4=6$	$4^4/_5$	$28^4/_5$	$4^3/_4$	$22^4/_5$	$1^1/_5+3\times7^1/_5$
				30	$16^1/_4$		78	10	48	

Xa táblázat

Talajfajta	Acre	Tőke £	Profit £	Termelési költségek £	Termék qr.	Eladási ár £	Hozam £	Járadék qr.	Járadék £	Emelkedés
a	1	5	1	6	$1^1/_8$	$5^1/_3$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+^1/_4=1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+^1/_2=2^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3+6^2/_3$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$3+^3/_4=3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3+2\times6^2/_3$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$4+1=5$	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^2/_3$	$^2/_3+3\times6^2/_3$
				30	$13^5/_8$		$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	

Az *a* föld beiktatása következtében új I. számú különbözeti járadék keletkezik; ezen az új alapzaton azután a II. számú különbözeti járadék ugyancsak megváltozott alakban fejlődik ki. Az *a* föld a fenti három táblázat mindegyikében más és más termékenységű: az arányosan fokozódó termékenységek sora csak *A*-val kezdődik. Ennek megfelelően áll a dolog a növekvő járadékok sorával is. A járadékot hozó legrosszabb, azelőtt járadék nélküli föld járadéka olyan állandó nagyság, amelyet valamennyi magasabb járadékhoz egyszerűen hozzáadnak; csak ennek az állandó nagyságnak a levonása után mutatkozik meg világosan a magasabb járadékoknál a különbözetek sora, s ennek párhuzamossága a talajfajták termékenységi sorával. Mindegyik táblázatban a termékenységek *A*-tól *D*-ig úgy aránylanak egymáshoz, mint 1:2:3:4, és ennek megfelelően a járadékok:
a VIIa-ban mint $1:(1+7):(1+2\times7):(1+3\times7)$,
a VIIIa-ban mint $1\ ^1/_5:(1\ ^1/_5+7\ ^1/_5):(1\ ^1/_5+2\times7\ ^1/_5):(1\ ^1/_5+3\times7\ ^1/_5)$,
a Xa táblázatban mint $^2/_3:(^2/_3+6\ ^2/_3):(^2/_3+2\times6\ ^2/_3):(^2/_3+3\times6\ ^2/_3)$.
Röviden: Ha az *A* föld járadéka = *n*, és a termékenységben őt közvetlenül megelőző föld járadék a = *n*+*m*, akkor a sor a következő: $n:(n+m):(n+2m):(n+3m)$ stb. – *F. E.*}

{Minthogy a fenti harmadik eset a kéziratban nem volt kidolgozva – csak a címe állt ott –, a kiadóra hárult a feladat, hogy ezt, amint az fentebb történt, a lehetőség szerint kiegészítse. De reá vár még az a feladat is, hogy a II. számú különbözeti járadék egész eddigi vizsgálatából, három fő és kilenc alesetéből levonja az adódó általános következtetéseket. Erre a célra azonban a kéziratban adott példák nem eléggé alkalmasak. Először is olyan földdarabokat hasonlítanak össze, amelyeknek hozama egyenlő nagyságú területeken úgy aránylik egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : 4; tehát a különbözetek már eleve erősen túlzottak és az ezen az alapzaton a továbbiak során kifejtendő feltevések és számítások teljesen erőltetett számviszonyokhoz vezetnek. Másodszor pedig mindenképpen téves látszatot keltenek. Ha az egyes termékenységi fokokra, melyek úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : : 4 stb., 0 : 1 : 2 : 3 stb. sorban adódnak járadékok, rögtön kísértésbe esünk, hogy a második sort az elsőből vezessük le és a járadékok megkétszereződését, megháromszorozódását stb. a teljes hozam megkétszereződéséből, megháromszorozódásából stb. magyarázzuk. Ez azonban teljesen helytelen volna. A járadékok akkor is úgy aránylanak egymáshoz, mint 0 : 1 : 2 : 3 : 4, ha a termékenységi fokok aránya $n:(n+1):(n+2):(n+3):(n+4)$; a járadékok nem úgy aránylanak egymáshoz, mint a termékenységi *fokok*,

hanem mint a termékenységi *különbségek*, amelyeket a járadékot nem hozó földtől mint nullaponttól számítunk.

Az eredeti táblázatokat közölnünk kellett a szöveg megértése kedvéért. Hogy azonban szemléletes alapot kapjunk a vizsgálat alább következő eredményei számára, a következőkben egy új sor táblázatot közlök, amelyekben a hozamok bushelben (=$^1/_8$ quarter vagy 36,35 liter) és shillingben (= márka) szerepelnek.

Az első táblázat (XI.) a régebbi I. táblázatnak felel meg. A hozamokat, és járadékokat *A*-tól *E*-ig terjedő öt talajminőségre vonatkozóan adja meg, 50 shilling *első* tőkebefektetés mellett, ami 10 sh. profittal acre-enként 60 sh. teljes termelési költséget jelent. A gabonahozamok alacsonyra vannak véve: acre-enként 10, 12, 14, 16, 18 bushelre. Az ebből adódó szabályozó termelési ár bushelenként 6 shilling.

Az utána következő 13. táblázat a II. számú különbözeti járadéknak ebben és a két előző fejezetben tárgyalt három esetét szemlélteti, amikor ugyanazon a földön acre-enként 50 sh. *pótlólagos* tőkét fektetnek be, s a termelési ár állandó, süllyedő vagy emelkedő. Bemutatjuk, hogyan alakul ezen esetek mindegyike, ha a második tőkebefektetés termelékenysége az elsőhöz viszonyítva 1. változatlan marad, 2. süllyed, 3. emelkedik. Eközben néhány olyan változat is adódik, amelyet még külön kell szemléltetni.

I. eset: A termelési ár állandó.

1. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan (XII. táblázat).

2. változat: A termelékenység süllyed. Ez csak akkor lehetséges, ha az *A* földön nem eszközölnek második befektetést. Éspedig vagy úgy, hogy

a) a *B* föld szintén nem hoz járadékot (XIII. táblázat), vagy úgy, hogy

b) a *B* föld nem válik egészen járadék nélkülivé (XIV. táblázat).

3. változat: A termelékenység emelkedik (XV. táblázat). Ez az eset is kizárja a második tőkebefektetést az *A* földön.

II. eset: A termelési ár süllyed.

1. változat: A második befektetés termelékenysége változatlan (XVI. táblázat).

2. változat: A termelékenység süllyed (XVII. táblázat). Ez a két változat feltételezi, hogy az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld járadék nélkülivé válik és szabályozza a termelési árat.

3. változat: A termelékenység emelkedik (XVIII. táblázat). Itt az *A* föld marad szabályozó.

III. eset: *A termelési ár emelkedik.* Itt két módozat lehetséges; az *A* föld megmaradhat járadék nélküli és árszabályozó földnek, vagy pedig az *A*-nál silányabb talajminőség kerül bele a konkurrenciába és szabályozza az árat, úgyhogy *A* azután járadékot hoz.

Első módozat: Az *A* föld szabályozó marad.

1. változat: A második befektetés termelékenysége változatlan (XIX. táblázat). Az előfeltételezések mellett ez csak akkor fordulhat elő, ha az első befektetés termelékenysége csökken.
2. változat: A második befektetés termelékenysége süllyed (XX. táblázat); ez nem zárja ki azt, hogy az első befektetés termelékenysége változatlan marad.
3. változat: A második befektetés termelékenysége emelkedik (XXI.* táblázat); ez ismét feltételezi az első befektetés süllyedő termelékenységét.

Második módozat: Silányabb (*a*-val jelölt) talajminőség kerül bele a konkurrenciába; az *A* föld járadékot hoz.

1. változat: a második befektetés termelékenysége változatlan (XXII. táblázat).
2. változat: A termelékenység süllyed (XXIII. táblázat).
3. változat: A termelékenység emelkedik (XXIV. táblázat).

Ez a három változat a probléma általános feltételei között érvényesül és semmiféle megjegyzésre nem ad okot.

Lássuk most a táblázatokat.

XI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
					120	10×12

Ha második tőkebefektetés történik ugyanazon a földön.

Első eset: A termelési ár állandó.

1. változat: a második tőkebefektetés termelékenysége állandó marad.

XII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
					240	10×24

2. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége süllyed; az *A* földön nem történik második tőkebefektetés.

1. Ha *B* föld járadék nélkülivé válik.

XIII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+ $9^1/_3$=$23^1/_3$	6	140	20	20
D	60+60=120	16+$10^2/_3$=$26^2/_3$	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12 =30	6	180	60	3×20
					120	6×20

2. Ha *B* föld nem válik teljesen járadék nélkülivé.

XIV. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 9 =21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+$10^1/_2$=$24^1/_2$	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	6+2×21
E	60+60=120	18+$13^1/_2$=$31^1/_2$	6	189	69	6+3×21
					150	4×6+6×21

3. változat: A 2. tőkebefektetés termelékenysége emelkedik; az *A* földön ebben az esetben sem történik második befektetés.

XV. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+17½=31½	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+2×27
E	60+60=120	18+22½=40½	6	243	123	42+3×27
					330	4×42+6×27

Második eset: A termelési ár süllyed.

1. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan marad. Az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld járadék nélkülivé válik.

XVI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
					120	6×20

2. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége süllyed; az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld járadék nélkülivé válik.

XVII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
B	60+60=120	12+ 9 =21	5⁵/₇	120	0	0
C	60+60=120	14+10½=24½	5⁵/₇	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	5⁵/₇	160	40	2×20
E	60+60=120	18+13½=31½	5⁵/₇	180	60	3×20
					120	6×20

3. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége emelkedik; az *A* föld továbbra is részt vesz a konkurrenciában. A *B* föld járadékot hoz.

XVIII. táblázat

Talajfajta	Termelesi koltsegek sh.	Termek bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadek sh.	Jaradékemelkedés
A	60+60 = 120	10+15 = 25	4 4/5	120	0	0
B	60+60 = 120	12+18 = 30	4 4/5	144	24	24
C	60+60 = 120	14+21 = 35	4 4/5	168	48	2×24
D	60+60 = 120	16+24 = 40	4 4/5	192	72	3×24
E	60+60 = 120	18+27 = 45	4 4/5	216	96	4×24
					240	10×24

Harmadik eset: A termelési ár emelkedik.

A. Ha az *A* föld megmarad járadék nélkülinek és árszabályozónak.

1. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan marad; ez feltételezi az első befektetés csökkenő termelékenységét.

XIX. táblázat

Talajfajta	Termelési koltségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60+60=120	$7^1/_2+10=17^1/_2$	6 6/7	120	0	0
B	60+60=120	9 +12=21	6 6/7	144	24	24
C	60+60=120	$10^1/_2+14=24^1/_2$	6 6/7	168	48	2×24
D	60+60=120	12 +16=28	6 6/7	192	72	3×24
E	60+60=120	$13^1/_2+18=31^1/_2$	6 6/7	216	96	4×24
					240	10×24

2. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége süllyed; ez nem zárja ki azt, hogy az első befektetés termelékenysége változatlan marad.

XX. táblázat

Talajfajta	Termelési koltségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
					240	10×24

3. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége emelkedik, ami az előfeltételezések szerint feltételezi az első befektetés termelékenységének süllyedését.

XXI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
A	60+60 = 120	5+12½ = 17½	6⅙	120	0	0
B	60+60 = 120	6+15 = 21	6⅙	144	24	24
C	60+60 = 120	7+17½ = 24½	6⅙	168	48	2×24
D	60+60 = 120	8+20 = 28	6⅙	192	72	3×24
E	60+60 = 120	9+22½ = 31½	6⅙	216	96	4×24
					240	10×24

B. Ha silányabb (*a*-val jelölt) föld válik árszabályozóvá, s ennek következtében az *A* föld járadékot hoz. Ez nem zárja ki azt, hogy a második tőkebefektetés termelékenysége valamennyi változat esetén változatlan marad.

1. változat: a második tőkebefektetés termelékenysége változatlan.

XXII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
a	120	16	7½	120	0	0
A	60+60 = 120	10+10 = 20	7½	150	30	30
B	60+60 = 120	12+12 = 24	7½	180	60	2×30
C	60+60 = 120	14+14 = 28	7½	210	90	3×30
D	60+60 = 120	16+16 = 32	7½	240	120	4×30
E	60+60 = 120	18+18 = 36	7½	270	150	5×30
					450	15×30

2. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége süllyed.

XXIII. táblázat

Talajfajta	Termelesi költségek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedés
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	10+ 7½=17½	8	140	20	20
B	60+60=120	12+ 9 =21	8	168	48	20+28
C	60+60=120	14+10½=24½	8	196	76	20+ 2×28
D	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+ 3×28
E	60+60=120	18+13½=31½	8	252	132	20+ 4×28
					380	5×20+10×28

3. változat: A második tőkebefektetés termelékenysége emelkedik.

XXIV. táblázat

Talajfajta	Termelesi koltsegek sh.	Termék bushel	Eladási ár sh.	Hozam sh.	Járadék sh.	Járadékemelkedes
a	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	60+60=120	$10+12\frac{1}{2}=22\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$168\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	$15+33\frac{3}{4}$
B	60+60=120	12+15 =27	$7\frac{1}{2}$	$202\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$15+2\times33\frac{3}{4}$
C	60+60=120	$14+17\frac{1}{2}=31\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$236\frac{1}{4}$	$116\frac{1}{4}$	$15+3\times33\frac{3}{4}$
D	60+60=120	16+20 =36	$7\frac{1}{2}$	270	150	$15+4\times33\frac{3}{4}$
E	60+60=120	$18+22\frac{1}{2}=40\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$303\frac{3}{4}$	$183\frac{3}{4}$	$15+5\times33\frac{3}{4}$
					$581\frac{1}{4}$	$5\times15+15\times33\frac{3}{4}$

Ezekből a táblázatokból mármost a következő adódik:

Mindenekelőtt az, hogy a járadékok sora pontosan úgy alakul, mint a termékenységi különbségek sora, ha nullapontul a járadékot nem hozó, szabályozó földet vesszük. Nem az abszolút hozamok, hanem csak a hozamok közti különbözetek meghatározók a járadék szempontjából. Akár 1, 2, 3, 4, 5 bushelt hoznak a különböző talajfajták acre-enként, akár 11, 12, 13, 14, 15 bushelt, a járadék mindkét esetben sorjában 0, 1, 2, 3, 4 bushel, illetve ennek megfelelő pénzösszeg.

Sokkal fontosabb azonban az eredmény az ugyanazon a földön eszközölt megismételt tőkebefektetés esetében elért járadékok teljes összegét illetően.

A megvizsgált tizenhárom eset közül ötben a tőkebefektetés megkétszerezésével a járadékok teljes összege is *megkétszereződik*; 10×12 sh. helyett 10×24 sh. = 240 sh. lesz. Ezek az esetek a következők:

I. eset, az ár állandó, 1. változat: A termelés emelkedése változatlan marad (XII. táblázat).

II. eset, az ár süllyed, 3. változat: A termelés emelkedése fokozódik (XVIII. táblázat).

III. eset, az ár emelkedik, első módozat, ahol az *A* föld marad szabályozó, mindhárom változatban (XIX., XX., XXI. táblázat).

Négy esetben a járadék *több mint a kétszeresére* emelkedik, éspedig:

I. eset, 3. változat, az ár állandó, de a termelés emelkedése fokozódik (XV. táblázat). A járadék összege 330 sh.-re emelkedik.

III. eset, második módozat, ahol az *A* föld járadékot hoz, mindhárom változatban (XXII. táblázat, járadék = 15×30 = 450 sh.; XXIII. táblázat, járadék = 5×20+10×28 = 380 sh.; XXIV. táblázat, járadék = 5×15+ +15×33 $\frac{3}{4}$ = 581 $\frac{1}{4}$ sh.).

Egy esetben a járadék *emelkedik*, de az összege nem lesz kétszer akkora, mint az első tőkebefektetésből származó járadéké:

I. eset, az ár állandó, 2. változat: A második befektetés termelékenysége süllyed, olyan feltételek közt, hogy *B* nem válik teljesen járadék nélkülivé (XIV. táblázat, járadék = $4\times6+6\times21 = 150$ sh.).

Végül, az összjáradék a második tőkebefektetésnél csak három esetben marad valamennyi talajfajta számára ugyanazon a szinten, mint az első befektetésnél (XI. táblázat); éspedig azokban az esetekben, amikor az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, s a *B* föld szabályozóvá és ezzel járadék nélkülivé válik. A *B* föld járadéka tehát nemcsak elesik, hanem a járadéksor minden rákövetkező tagjából levonásra is kerül; ez szabja meg az eredményt. Ezek az esetek a következők:

I. eset, 2. változat, ha a feltételek olyanok, hogy az *A* föld kiesik (XIII. táblázat). A járadékok összege 6×20, tehát = $10\times12 = 120$, mint a XI. táblázatban.

II. eset, 1. és 2. változat. Az előfeltételezések szerint az *A* föld itt szükségképpen kiesik (XVI. és XVII. táblázat) és a járadékok összege ismét $6\times20 = 10\times12 = 120$ sh.

Eztehát azt jelenti: Az összes lehetséges esetek nagy többségében annak következtében, hogy a földbe több tőkét fektettek be, a járadék emelkedik, mind a járadékot hozó föld egy-egy acre-jét, mind pedig kiváltképpen a teljes összegét illetően. A járadékok teljes összege a megvizsgált 13 eset közül csak 3-ban marad változatlan. Ez olyankor történik, amikor a legrosszabb, eddig járadék nélküli és szabályozó talajminőség kiszorul a konkurrenciából, s a hozzá legközelebb álló jobb föld a helyére lép, tehát járadék nélkülivé válik. De a járadékok a legjobb talajfajtákon ilyenkor is emelkednek azokhoz a járadékokhoz viszonyítva, amelyek az első tőkebefektetésnek tulajdoníthatók; ha a *C* föld járadéka 24-ről 20-ra csökken, akkor a *D* és *E* földé 36, illetve 48-ról 40, illetve 60 sh.-re emelkedik.

A járadékok összege csak akkor csökkenhetne az első tőkebefektetéssel elért színvonal (XI. táblázat) alá, ha az *A* földön kívül a *B* föld is kiesne a konkurrenciából, és a *C* föld válna szabályozóvá és járadék nélkülivé.

Minél több tőkét alkalmaznak tehát a földön, minél fejlettebb valamely országban a földművelés és egyáltalában a civilizáció, annál magasabbra emelkedik az acre-enkénti járadék, valamint a járadékok teljes összege, annál hatalmasabb sarcot fizet a társadalom többletprofitok alakjában a nagybirtokosoknak – amíg az egyszer művelés alá vett talajfajták mind konkurrenciaképesek maradnak.

Ez a törvény érthetővé teszi a nagybirtokosok osztályának bámulatos

szívósságát. Egyetlen társadalmi osztály sem él oly pazarlóan és nem formál annyira jogot hagyományos, „rangjához illő" fényűzésre, mindegy, honnan származik az ehhez szükséges pénz, egyik sem halmoz oly könnyű szívvel adósságot adósságra. Mégis mindig a talpára esik – hála annak a tőkének, amelyet mások a földbe fektettek, s amely járadékot hoz neki, olyan járadékot, amely nincs semmiféle arányban a tőkésnek e befektetésből származó profitjával.

De ugyanez a törvény azt is megmagyarázza, hogy a nagybirtokosoknak ez a szívóssága lassanként miért merül ki.

Amikor 1846-ban az angol gabonavámokat eltörölték, az angol gyárosok azt hitték, hogy ezzel a földbirtokos arisztokráciát pauperokká változtatták. Ehelyett gazdagabb lett, mint valaha. Hogyan történt ez? Igen egyszerűen. Először is, ettől fogva szerződésileg megkövetelték a bérlőktől, hogy évi 8 £ helyett 12 £-et adjanak ki egy-egy acre-re, és másodszor, a földbirtokosok, akik az Alsóházban is nagy számban voltak képviselve, jelentős állami szubvenciót szavaztak meg maguknak földjeik alagcsöveztetésére és más tartós javítására. Mivel a legrosszabb föld nem szorult ki teljesen, hanem legfeljebb – többnyire csak átmenetileg – más célokra használták fel, a járadékok a megnövekedett tőkebefektetés arányában emelkedtek és a földbirtokos arisztokrácia jobb helyzetben volt, mint valaha.

De minden múlandó. Az óceánokat átszelő gőzhajók, valamint az észak- és dél-amerikai, továbbá indiai vasutak egészen sajátságos földterületek konkurrenciáját tették lehetővé az európai gabonapiacokon. Részt vett ebben a konkurrenciában egyrészt az észak-amerikai prérik, az argentínai pampák, sztyeppek maga a természet által művelhetővé tett földje, szűz talaj, amely éveken át még kezdetleges műveléssel és trágyázás nélkül is bő termést adott. Másrészt az orosz és indiai kommunisztikus közösségek földjei, mely közösségeknek termékük egy részét, mégpedig egyre nagyobb részét el kellett adniok, hogy pénzt szerezzenek azokra az adókra, amelyeket az állam könyörtelen önkényuralma préselt ki belőlük – nemritkán kínzással. Ezeknek a termékeknek az eladásánál nem voltak tekintettel a termelési költségekre, azon az áron adták el őket, amelyet a kereskedő kínált, mert a parasztnak a fizetési határidőre feltétlenül pénzre volt szüksége. Ezzel a konkurrenciával szemben – a szűz sztyeppföld, valamint az adóprés alatt nyögő orosz és indiai paraszt konkurrenciájával szemben – az európai bérlő és paraszt a régi járadékok mellett nem boldogulhatott. Európa földjének egy része a gabonatermelés szempontjából végleg kiesett a konkurrenciából, a járadékok mindenütt süllyedtek, a második esetünk 2. változata – süllyedő ár és a pótlólagos tőkebefektetések süllyedő termelékenysége – szabállyá vált

Európában, s ezért siránkoznak az agráriusok Skóciától Olaszországig, Dél-Franciaországtól Kelet-Poroszországig. Szerencsére még korántsem vettek minden sztyeppföldet művelésbe; elég van még belőle ahhoz, hogy tönkretegye az egész európai nagybirtokot és a kisbirtokot is ráadásul. – *F. E.*}

A rovatok, amelyek alatt a járadékot tárgyalni kell, ezek:

A) Különbözeti járadék.

1. A különbözeti járadék fogalma. Illusztráció a vízierővel. Átmenet a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékra.

2. I. számú különbözeti járadék, amely különböző földdarabok különböző termékenységéből ered.

3. II. számú különbözeti járadék, amely az egyazon földbe egymás után eszközölt tőkebefektetésekből ered. A II. számú különbözeti járadékot meg kell vizsgálni

a) változatlan,

b) süllyedő,

c) emelkedő termelési ár mellett.

Továbbá

d) a többletprofit átváltozását járadékká.

4. E járadék hatása a profitrátára.

B) Abszolút járadék.

C) A föld ára.

D) Befejező vizsgálódások a földjáradékra vonatkozóan.

A különbözeti járadék vizsgálatánál általános eredményként adódik:

Először: A többletprofitok képződése különböző módokon történhet. Egyrészt az I. számú különbözeti járadék bázisán, vagyis azon a bázison, hogy az egész mezőgazdasági tőke olyan földterületen van befektetve, amely különböző termékenységű talajfajtákból áll. Továbbá, mint II. számú különbözeti járadék, azon a bázison, hogy az ugyanazon a földön egymást követő tőkebefektetések különbözeti termelékenysége különböző, vagyis hogy itt nagyobb termelékenységet érnek el, például quarter búzában, mint ugyanakkora tőkebefektetéssel a legsilányabb, járadék nélküli, de a termelési árat szabályozó földön. Bárhogyan keletkeznek is azonban ezek a többletprofitok, járadékká való átváltozásuk, tehát a bérlőtől a földtulajdonoshoz való átkerülésük mindig eleve feltételezi azt, hogy az egymást követő egyes

tőkebefektetések résztermékeinek különböző valóságos egyéni termelési árai (amelyek függetlenek a piacot szabályozó általános termelési ártól) előzetesen egy egyéni átlagos termelési árrá egyenlítődnek ki. Az a többlet, amelylyel 1 acre termékének általános, szabályozó termelési ára meghaladja a maga egyéni átlagos termelési árát, alkotja és méri az acre-enkénti járadékot. Az I. számú különbözeti járadéknál a különböző eredmények önmagukban véve megkülönböztethetők, mert különböző, egymáson kívül és egymás mellett fekvő földdarabokon, normálisnak tekintett acre-enkénti tőkekiadással és ennek megfelelő normális műveléssel jönnek létre. A II. számú különbözeti járadéknál ezeket először megkülönböztethetővé kell tenni; valójában vissza kell változtatni őket I. számú különbözeti járadékká, s ez csak a megadott módon történhet. Vegyük pl. a III. táblázatot, 226. [652.] old.

B föld az első $2\frac{1}{2}$ £ tőkebefektetésre 2 quartert ad acre-enként, a második ugyanakkora befektetésre pedig $1\frac{1}{2}$ quartert, összesen $3\frac{1}{2}$ quartert ugyanazon az acre-en. Ezen a $3\frac{1}{2}$ quarter gabonán, amely egyazon földön termett, nem látni, mennyi belőle az első és mennyi a második tőkebefektetés terméke. Valójában a $3\frac{1}{2}$ quarter az 5 £ össztőke terméke; s a valóságos tény csak annyi, hogy $2\frac{1}{2}$ £ tőke 2 quartert adott, 5 £ tőke pedig nem 4, hanem $3\frac{1}{2}$ quartert. Így volna akkor is, ha az 5 £ 4 quartert adna, úgyhogy a két tőkebefektetés hozama egyenlő volna, vagy akár 5 quartert, úgyhogy a második tőkebefektetés 1 quarter többletet adna. Az első 2 quarter termelési ára $1\frac{1}{2}$ £, a második $1\frac{1}{2}$ quarteré pedig 2 £ quarterenként. A $3\frac{1}{2}$ quarter együttvéve tehát 6 £-be kerül. Ez az össztermék egyéni termelési ára, s ez átlagosan 1 £ $14\frac{2}{7}$ sh.-et, tehát kereken $1\frac{3}{4}$ £-et jelent quarterenként. Az *A* föld által meghatározott 3 £ általános termelési ár mellett ez quarterenként $1\frac{1}{4}$ £ többletprofitot ad, tehát $3\frac{1}{2}$ quarterre összesen $4\frac{3}{8}$ £-et. A *B* föld termékének átlagos termelési ára mellett ez kereken $1\frac{1}{2}$ quarterben testesül meg. *B* többletprofitja tehát *B* termékének megfelelő hányadában, abban a $1\frac{1}{2}$ quarterben testesül meg, amely a gabonában kifejezett járadékot alkotja, s amely az általános termelési ár szerint $4\frac{1}{2}$ £-ért kerül eladásra. De megfordítva, az a többlet, amelylyel a *B* föld 1 acre-jének terméke az *A* föld 1 acre-jének termékét meghaladja, nem jelent minden további nélkül többletprofitot, és ennélfogva többletterméket. Előfeltételezésünk szerint *B* acre $3\frac{1}{2}$ quartert termel, az *A* acre pedig csak 1 quartert. *B* fölös terméke tehát $2\frac{1}{2}$ quarter, de a többlettermék csak $1\frac{1}{2}$ quarter; mert a *B* földön kétszer akkora tőke van befektetve, mint *A*-n, s ezért itt a termelési költség kétszer akkora. Ha az *A* földön szintén 5 £-et fektetnének be s a termelékenység rátája változatlan maradna, akkor a termékmennyiség 2 quarter volna, nem pedig 1, s ennélfogva ki-

tűnne, hogy a valóságos többlettermeket nem úgy kapjuk meg, hogy a $3\,^1/_2$ quartert 1 quarterrel hasonlítjuk össze, hanem hogy 2 quarterrel vetjük egybe; hogy tehát a többlettermék nem $2\,^1/_2$ quarter, hanem csak $1\,^1/_2$ quarter. De továbbá, ha a *B* földön $2\,^1/_2$ £-nyi harmadik tőkeadagot fektetnének be, amely csak 1 quartert hozna, úgyhogy ez a quarter 3 £-be kerülne, mint az *A* földön, akkor ennek 3 £-es eladási ára csak a termelési költségeket fedezné, csak az átlagprofitot hozná meg, de nem adna többletprofitot, tehát semmi olyasmit sem, ami járadékká változhatna át. Abból, hogy egy tetszőleges talajfajta acre-enkénti termékét összehasonlítjuk az *A* föld acre-enkénti termékével, sem az nem tűnik ki, hogy ez előbbi ugyanakkora vagy nagyobb tőkebefektetés terméke-e, sem pedig az, hogy a pótlólagos termék csak a termelési árat fedezi-e, avagy a pótlólagos tőke magasabb termelékenységének tulajdonítható.

Másodszor: A pótlólagos tőkebefektetések termelékenységének csökkenő rátája esetén – új többletprofit képződése szempontjából itt az a tőkebefektetés a határ, amely csak a termelési költségeket fedezi, vagyis amely a quarter gabonát ugyanolyan drágán termeli, mint ugyanekkora tőkebefektetés az *A* föld 1 acre-jén, tehát az előfeltételezés szerint 3 £-ért – a most kifejtettekből következik, hogy az a határ, amelynél a *B* föld 1 acre-jén eszközölt összes tőkebefektetés már nem képezne járadékot, ott húzódik, ahol a *B* föld acre-enkénti termékének egyéni átlagos termelési ára az *A* föld acre-enkénti termelési árára emelkedne.

Ha *B*-n csak olyan pótlólagos tőkebefektetéseket eszközölnek, amelyek a termelési árat fizetik meg, tehát nem képeznek többletprofitot, tehát új járadékot, akkor ez emeli ugyan a quarterenkénti egyéni átlagos termelési árat, de nem érinti az előző tőkebefektetések által képzett többletprofitot, esetleg járadékot. Mert az átlagos termelési ár mindig alatta marad az *A* föld termelési árának, s ha a quarterenkénti ártöbblet csökken, a quarterek száma ugyanilyen arányban nő, úgyhogy az ár össztöbblete állandó marad.

A szóban forgó esetben az 5 £ összegű két első tőkebefektetés a *B* földön $3\,^1/_2$ quartert termel, tehát az előfeltételezés szerint $1\,^1/_2$ quarter = $4\,^1/_2$ £ járadékot ad. Ha ehhez egy harmadik $2\,^1/_2$ £-es tőkebefektetés járul, amely azonban csak 1 pótlólagos quartert termel, akkor a $4\,^1/_2$ quarter együttes termelési ára (20 % profitot beleszámítva) = 9 £; tehát 1 quarter átlagos ára = 2 £. A quarterenkénti átlagos termelési ár tehát a *B* földön $1\,^5/_7$ £-ről 2 £-re emelkedett, a quarterenkénti többletprofit pedig – az *A* föld szabályozó árához viszonyítva – ily módon $1\,^2/_7$ £-ről 1 £-re csökkent. De $1 \times 4\,^1/_2$ éppúgy = $4\,^1/_2$ £, mint ahogy azelőtt $1\,^2/_7 \times 3\,^1/_2 = 4\,^1/_2$ £.

Ha feltesszük, hogy a *B* földön még egy negyedik és ötödik pótlólagos

tőkebefektetést is eszközölnek, egyenként $2\,^1/_2$ £ összegben, s ez a gabona quarterét csak az általános termelési áron termeli meg, akkor az acre-enkénti össztermék most $6\,^1/_2$ quarter volna, termelési költsége pedig 15 £. A *B* föld quarterenkénti átlagos termelési ára ismét emelkedett volna 2* £-ről $2\,^4/_{13}$ £-re, a quarterenkénti többletprofit pedig – az *A* föld szabályozó árához viszonyítva – megint süllyedt volna, 1 £-ről $^9/_{13}$ £-re. De ezt a $^9/_{13}$ £-et most $6\,^1/_2$ quarterre kellene számítani, és nem $4\,^1/_2$-re. Márpedig $^9/_{13} \times \times 6\,^1/_2 = 1 \times 4\,^1/_2 = 4\,^1/_2$ £.

Ebből először is az következik, hogy ilyen körülmények között nem szükséges a szabályozó termelési ár emelkedése ahhoz, hogy lehetővé váljék pótlólagos tőkék befektetése a járadékot hozó talajfajtákon akár addig a fokig, ahol a pótlólagos tőke egyáltalán nem hoz többletprofitot, és már csak átlagprofitot ad. Továbbá az következik, hogy itt az acre-enkénti többletprofit összege ugyanaz marad, bármennyire csökken is a quarterenkénti többletprofit; ezt a csökkenést mindig kiegyenlíti az acre-enként termelt quarterek számának megfelelő növekedése. Ahhoz, hogy az átlagos termelési ár elérje az általános termelési árat (tehát itt 3 £-re emelkedjék a *B* földön), olyan pótlólagos tőkéket kellene befektetni, amelyek termékének termelési ára magasabb a szabályozó 3 £-nél. De látjuk majd, hogy egymagában ez sem elegendő ahhoz, hogy a *B* föld quarterenkénti átlagos termelési árát feltornássza a 3 £-es általános termelési árra.

Tegyük fel, hogy a *B* földön a következő termékmennyiséget termelték:

1. $3\,^1/_2$ quartert 6 £-es termelési áron, mint azelőtt: tehát két tőkebefektetés történt, egyenként $2\,^1/_2$ £-gel, mind a kettő többletprofitot képez, de csökkenő magasságút.

2. 1 quartert 3 £-es áron; ennél a tőkebefektetésnél az egyéni termelési ár egyenlő lenne a szabályozó termelési árral.

3. 1 quartert 4 £-es áron; ennél a tőkebefektetésnél az egyéni termelési ár $33\,^1/_3\,^0/_0$-kal** magasabb a szabályozó árnál.

Az acre-enkénti össztermék akkor $5\,^1/_2$ quarter lenne 13 £ termelési áron, $10\,^7/_{10}$*** £ tőkebefektetés mellett; a tőkebefektetés négyszer akkora lenne, mint az eredeti, de a termék az első tőkebefektetés termékének még a háromszorosát sem érné el.

Ha $5\,^1/_2$ quarter termelési ára 13 £, akkor a quarterenkénti átlagos termelési ár $2\,^4/_{11}$ £, tehát a 3 £ szabályozó termelési ár mellett quarterenként $^7/_{11}$ £ többlet mutatkozik, amely járadékká változhat át. Ha az $5\,^1/_2$ quartert a 3 £-es szabályozó termelési áron adják el, ez $16\,^1/_2$ £. A 13 £ termelési költség levonása után $3\,^1/_2$ £ többletprofit vagy járadék marad, amely a *B* föld mostani átlagos termelési árán, tehát quarterenként $2\,^4/_{11}$ £-gel szá-

mítva, $1\,^{25}/_{52}$* quartert képvisel. A pénzjáradék 1 £-gel, a gabonajáradék mintegy $^1/_2$ quarterrel csökkenne, de bár a negyedik pótlólagos tőkebefektetés a *B* földön nemcsak többletprofitot nem hoz, hanem az átlagprofitnál is kevesebbet termel, továbbra is létezik többletprofit és járadék. Tegyük fel, hogy a 3-mal jelölt tőkebefektetés mellett a 2-vel jelölt befektetés is a szabályozó termelési ár felett termel, akkor az össztermelés: $3\,^1/_2$ quarter 6 £-ért + 2 quarter 8 £-ért, összesen $5\,^1/_2$ quarter, amelynek termelési költsége 14 £. A quarterenkénti átlagos termelési ár $2\,^6/_{11}$ £ lenne, s $^5/_{11}$ £ többlet maradna. Az $5\,^1/_2$ quarter, 3 £-es áron eladva, $16\,^1/_2$ £-et adna; ebből levonandó a 14 £ termelési költség, marad járadékra $2\,^1/_2$ £. A *B* föld mostani átlagos termelési ára mellett ez $^{55}/_{56}$ quartert jelentene. Még mindig marad tehát járadék, noha kevesebb, mint azelőtt.

Ez mindenesetre megmutatja, hogy ha a jobb földeken olyan pótlólagos tőkéket fektetnek be, amelyeknek terméke többe kerül, mint a szabályozó termelési ár, akkor a járadéknak – legalábbis az elfogadható gyakorlat határain belül – nem kell eltűnnie, hanem csak csökkennie, mégpedig egyrészt aszerint, hogy ez a kevésbé termékeny tőke mekkora hányada a teljes tőkekiadásnak, másrészt aszerint, hogy termékenysége milyen mértékben csökken. Termékének átlagos ára még mindig alacsonyabb volna a szabályozó árnál, s ezért még mindig maradna járadékká átváltoztatható többletprofit.

Tegyük fel mármost, hogy a *B* föld quarterének átlagos ára egybeesik az általános termelési árral, mert egymás után négy tőkét ($2\,^1/_2$, $2\,^1/_2$, 5 és 5 £) fektettek be csökkenő termelékenységgel.

	Tőke	Profit	Termék	Termelési költségek quarterenként	Termelési költségek összesen	Eladási ár	Hozam	Többlet járadék céljára	
	£	£	quarter	£	£	£	£	quarter	£
1.	$2\,^1/_2$	$^1/_2$	2	$1\,^1/_2$	3	3	6	1	3
2.	$2\,^1/_2$	$^1/_2$	$1\,^1/_2$	2	3	3	$4\,^1/_2$	$^1/_2$	$1\,^1/_2$
3.	5	1	$1\,^1/_2$	4	6	3	$4\,^1/_2$	$-\,^1/_2$	$-1\,^1/_2$
4.	5	1	1	6	6	3	3	−1	−3
	15	3	6		18		18	0	0

A bérlő itt a gabona minden egyes quarterét a maga egyéni termelési árán, s ezért az összmennyiséget a quarterenkénti átlagos termelési áron adja el, amely egybeesik a 3 £ szabályozó árral. A bérlő ezért 15 £ tőkéje után továbbra is $20\,^0/_0 = 3$ £ profithoz jut. A járadék azonban eltűnt. Hová lett a többlet aközben, hogy az egyes quarterek egyéni termelési ára az általános termelési árral így kiegyenlítődött?

Az első $2\,^1/_2$ £-re a többletprofit 3 £, a második $2\,^1/_2$ £-re $1\,^1/_2$ £ volt; az előlegezett tőke $^1/_3$-ára, vagyis 5 £-re eső összes többletprofit tehát = $= 4\,^1/_2$ £ = 90 %.

A harmadik tőkebefektetés 5 £-je nemcsak többletprofitot nem hoz, hanem $1\,^1/_2$ quarternyi terméke az általános termelési áron eladva $1\,^1/_2$ £ mínuszt eredményez. Végül a negyedik tőkebefektetés ugyancsak 5 £-je 1 quarter terméket ad, s ez az általános termelési áron eladva 3 £ mínusszal jár. A két tőkebefektetés együtt tehát $4\,^1/_2$ £ mínuszt ad, ami egyenlő azzal a $4\,^1/_2$ £ többletprofittal, amely az első és a második tőkebefektetésre adódott.

A többletprofitok és mínuszprofitok kiegyenlítődnek. A járadék ezért eltűnik. Valójában azonban ez csak azért lehetséges, mert az értéktöbbletnek többletprofitot, illetve járadékot képező elemei most belekerülnek az átlagprofit képzésébe. A bérlő ezt a 15 £ utáni 3 £ átlagprofitot vagy 20 %-ot a járadék rovására szerzi.

B egyéni átlagos termelési árának kiegyenlítődése *A*-nak általános, a piaci árat szabályozó termelési árává előfeltételezi, hogy azt a különbözetet, amennyivel az első tőkebefektetés termékének egyéni ára kisebb, mint a szabályozó ár, mindinkább ellensúlyozza és végül kiegyenlíti az a különbözet, amennyivel a későbbi tőkebefektetések terméke a szabályozó árnál drágább. Ily módon az, ami többletprofitként jelenik meg, amíg az első tőkebefektetések termékét önmagában adják el, fokozatosan részévé lesz a befektetések átlagos termelési árának, s ezzel belekerül az átlagprofit képzésébe, míg végül az utóbbi teljesen felszívja.

Ha a *B* földre nem 15 £ tőkét, hanem csak 5 £-et fektetnek be, s az utolsó táblázat pótlólagos $2\,^1/_2$ quarterét azáltal produkálják, hogy az *A* föld $2\,^1/_2$ acre-jét acre-enként $2\,^1/_2$ £ tőkebefektetéssel újonnan művelésbe veszik, akkor a kiadott pótlólagos tőke csak $6\,^1/_4$ £, tehát a szóban forgó 6 quarter megtermeléséhez az *A* és *B* földön eszközölt összkiadás csak $11\,^1/_4$ £ lenne, nem pedig 15 £, s a teljes termelési költség profittal együtt $13\,^1/_2$ £ lenne. A 6 quartert továbbra is összesen 18 £-ért adnák el, de a tőkekiadás $3\,^3/_4$ £-gel csökkent volna, s a *B* föld járadéka acre-enként $4\,^1/_2$ £ lenne, mint régebben. Másképp állna a dolog, ha a pótlólagos $2\,^1/_2$ quarter megtermelése végett *A*-nál rosszabb földhöz, A_{-1} és A_{-2} földhöz kellene folyamodni; úgyhogy az A_{-1} földön termett $1\,^1/_2$ quarter gabona quarterenkénti termelési ára 4 £, az A_{-2} földön termett utolsó quarteré pedig 6 £ lenne. Ebben az esetben quarterenként 6 £ lenne a szabályozó termelési ár. A *B* föld $3\,^1/_2$ quarterjét 21 £-ért adnák el $10\,^1/_2$ helyett, ami 15 £ járadékot adna $4\,^1/_2$ £ helyett, gabonában pedig $2\,^1/_2$ quartert $1\,^1/_2$ quarter helyett. Ugyanígy az *A* földön termett egy quarter most 3 £ = $^1/_2$ quarter járadékot adna.

Mielőtt erre a kérdésre részletesebben kitérnénk, még egy megjegyzést. A *B* föld quarterének átlagára kiegyenlítődik, egybeesik az *A* által szabályozott, quarterenként 3 £-es általános termelési árral, mihelyt az össztőkének azt a részét, amely 1 $^1/_2$ quarterrel többet termel, kiegyenlíti az a rész, amely 1 $^1/_2$ quarterrel kevesebbet termel. Hogy ez a kiegyenlítődés milyen hamar történik, vagy elérésére mennyi tőkét kell a *B* földön kisebb termelőerővel befektetni, az – az első tőkebefektetések többlettermelékenységét adottnak előfeltételezve – attól függ, hogy relatíve mennyivel kisebb a később befektetett tőkék termelékenysége a legrosszabb, szabályozó *A* földön befektetett ugyanakkora tőkéhez hasonlítva, vagyis attól, mennyivel nagyobb a termékük egyéni termelési ára a szabályozó árhoz viszonyítva.

Az eddigiekből mindenekelőtt ez következik:

Először: Ameddig a pótlólagos tőkéket ugyanazon a földön többlettermelékenységgel fektetik be – még ha csökkenővel is –, addig nő az acre-enkénti abszolút gabona-, illetve pénzjáradék, noha relatíve, az előlegezett tőkéhez képest (tehát a többletprofit vagy a járadék rátája) csökken. A határ itt az a pótlólagos tőke, amely csak az átlagprofitot hozza meg, vagyis amelynek termékénél az egyéni termelési ár egybeesik az általánossal. A termelési ár ilyen körülmények között ugyanaz marad, hacsak a megnövekedett kínálat nem teszi feleslegessé a rosszabb talajfajtákon való termelést. Ezek a pótlólagos tőkék bizonyos határokon belül még süllyedő ár mellett is termelhetnek többletprofitot, habár kisebbet.

Másodszor. Olyan pótlólagos tőke befektetése, amely csak az átlagprofitot termeli, tehát többlettermelékenysége = 0, mit sem változtat a képződött többletprofit, s ennélfogva a járadék nagyságán. A quarter gabona egyéni átlagára a jobb talajfajtákon ezáltal növekszik; a quarterenkénti többlet csökken, de a kisebb többletet hozó quarterek száma növekszik, úgyhogy a termék ugyanakkora marad.

Harmadszor. Az olyan pótlólagos tőkebefektetések, amelyek termékénél az egyéni termelési ár a szabályozó árat meghaladja, tehát többlettermelékenységük nemcsak = 0, hanem 0-nál kevesebb, mínusz, vagy kisebb, mint a szabályozó *A* földön befektetett ugyanakkora tőke termelékenysége, egyre közelebb hozzák a jobb föld össztermékének egyéni átlagárát az általános termelési árhoz, tehát mindjobban csökkentik a kettő közötti különbözetet, amely a többletprofitot, illetve a járadékot képezi. Abból, ami többletprofitot vagy járadékot képez, egyre több kerül bele az átlagprofit képzésébe. A *B* föld 1 acre-jén befektetett össztőke azonban ennek ellenére továbbra is

hoz többletprofitot, bár ez csökken a kisebb termelékenységű tőke tömegének növekedésével s e termelékenységlemaradás mérvével. A járadék – miközben a tőke és a termelés nő – itt acre-enként abszolúte süllyed, nem pedig csak relatíve, a befektetett tőke növekvő nagyságához képest, mint a második esetben.

A járadék csak akkor szűnhet meg, ha a jobb minőségű *B* föld össztermékének egyéni átlagos termelési ára egybeesik a szabályozó árral, ha tehát a termelékenyebb első tőkebefektetések egész többletprofitját elhasználták az átlagprofit képzéséhez.

Az acre-enkénti járadék süllyedésének legalsó határa az a pont, amelyen eltűnik. De ezt a pontot nem akkor érik el, amikor a pótlólagos tőkebefektetések az árszabályozónál kisebb termelékenységgel termelnek, hanem amikor a kisebb termelékenységű tőkerészek pótlólagos befektetése akkora lesz, hogy hatásuk kiegyenlíti az első tőkebefektetések nagyobb termelékenységét, s a befektetett össztőke termelékenysége egyenlő lesz az *A* földön befektetett tőkével, s ennélfogva a *B* földön termett quarter gabona egyéni átlagára egyenlővé lesz az *A* földön termettével.

A szabályozó termelési ár, amely quarterenként 3 £, ebben az esetben is ugyanaz maradna, noha a járadék eltűnt volna. Csak ezen a ponton túl kellene a termelési árnak emelkednie, vagy azért, mert a pótlólagos tőke termelékenysége még jobban csökkent, vagy mert az ugyanolyan alacsony termelékenységű pótlólagos tőke nagysága növekedett. Ha például fent a 265. [690.] oldalon szereplő táblázatban 1 $^1/_2$ quarter helyett 2 $^1/_2$ quartert termelnének quarterenként 4 £-ért ugyanazon a földön, akkor összesen 7 quartert kapnánk 22 £ termelési költséggel; 1 quarter 3 $^1/_7$ £-be kerülne; tehát $^1/_7$-del az általános termelési ár felett állna, s ez utóbbinak növekednie kellene.

Sokáig lehetne még tehát az árszabályozónál kisebb termelékenységű, sőt mind kisebb termelékenységű pótlólagos tőkét alkalmazni, amíg a legjobb földeken termett quarter egyéni átlagára egyenlő lenne az általános termelési árral, amíg utóbbinak az előbbi fölötti többlete s ezzel a többletprofit és a járadék teljesen eltűnne.

És még ebben az esetben is, amikor a járadék eltűnik a jobb talajfajtákon, termékük egyéni átlagára csak egybeesne az általános termelési árral, tehát még nem volna szükség arra, hogy az utóbbi emelkedjék.

A fenti példában a *B* jobb földön, amely azonban a leggyengébb a jobb, vagyis járadékot hozó talajfajták között, 3 $^1/_2$ quartert termeltek a többlettermelékenységű 5 £ tőkével és 2 $^1/_2$ quartert az árszabályozónál kisebb termelékenységű 10 £ tőkével, összesen 6 quartert termeltek, tehát ennek $^5/_{12}$

részét a kisebb termelékenységgel befektetett két utolsó tőkerésszel. S csak ezen a ponton emelkedik a 6 quarter egyéni átlagos termelési ára quarterenként 3 £-re, esik tehát egybe az általános termelési árral.

A földtulajdon törvényének uralma alatt azonban az utolsó 2 $^1/_2$ quartert nem lehetett volna ily módon quarterenként 3 £-ért megtermelni, kivéve azt az esetet, amikor ezt az *A* talajfajta 2 $^1/_2$ új acre-jén termelhették volna meg. Az az eset, amikor a pótlólagos tőke már csak az általános termelési áron termel, képezte volna a határt. Ezen a határon túl az egyazon földön való pótlólagos tőkebefektetésnek meg kellene szűnnie.

Ha ugyanis a bérlő a két első tőkebefektetésért egyszer 4 $^1/_2$ £ járadékot köteles fizetni, akkor ezt továbbra is ki kell fizetnie, és minden olyan tőkebefektetés, amely a quartert 3 £-nél drágábban termeli meg, levonást okozna profitjából. Ez megakadályozza, hogy az egyéni átlagár az árszabályozónál alacsonyabb termelékenység esetén kiegyenlítődjék.

Vegyük ezt az esetet az előbbi példában, ahol az *A* föld quarterenként 3 £-es termelési ára szabályozza az árat a *B* föld számára.

Tőke £	Profit £	Termelesi koltsegek £	Hozam quarter	Termelesi költségek quarterenkent £	Eladási ár quarter-enkent £	Eladási ár összesen £	Tobblet-profit £	Veszte-seg £
2$^1/_2$	$^1/_2$	3	2	1$^1/_2$	3	6	3	—
2$^1/_2$	$^1/_2$	3	1$^1/_2$	2	3	4$^1/_2$	1$^1/_2$	—
5	1	6	1$^1/_2$	4*	3	4$^1/_2$	—	1$^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18				18	4$^1/_2$	4$^1/_2$

A két első tőkebefektetés 3 $^1/_2$ quarterének termelési költsége a bérlő számára szintén 3 £ quarterenként, minthogy 4 $^1/_2$ £ járadékot kell fizetnie, tehát itt az egyéni termelési ár és az általános termelési ár közti különbözet nem az ő zsebébe kerül. A bérlő tehát a két első tőkebefektetés termékének ártöbbletét nem használhatja fel a harmadik és negyedik tőkebefektetés termékeinél mutatkozó hiány kiegyenlítésére.

A harmadik tőkebefektetés 1 $^1/_2$ quarterje a bérlőnek profittal együtt 6 £-be kerül; minthogy azonban a szabályozó ár quarterenként 3 £, csak 4 $^1/_2$ £-ért adhatja el. Nemcsak az egész profitot veszítené tehát el, hanem ezen felül még $^1/_2$ £-et, vagyis a befektetett 5 £ tőke 10 %-át. A bérlő profit- és tőkevesztesége a harmadik befektetésnél 1 $^1/_2$ £, a negyedik tőkebefektetésnél 3 £, összesen 4 $^1/_2$ £ lenne, éppen annyi, mint a jobb tőkebefektetések mellett létrejött járadék, e tőkebefektetések egyéni termelési ára

azonban éppen azért nem kerülhet bele kiegyenlítésképpen a *B* föld összterméke egyéni átlagos termelési árába, mert ezt a többletet járadék formájában egy harmadik személynek fizették ki.

Ha a szükséglet megkövetelné, hogy a pótlólagos $1\ ^1/_2$ quartert a harmadik tőkebefektetéssel termeljék meg, akkor a szabályozó piaci árnak quarterenként 4 £-re kellene emelkednie. A szabályozó piaci ár e megdrágulása következtében a *B* földön az első és a második tőkebefektetés járadéka emelkedne, s az *A* földön járadék képződne.

Tehát bár a különbözeti járadék nem más, mint többletprofit formális átváltozása járadékká, s a földtulajdon itt csak lehetővé teszi, hogy a tulajdonos a többletprofitot a bérlőtől önmagára vigye át, mégis kitűnik, hogy a tőkének egyazon földterületen egymást követő befektetése, vagy ami ugyanaz, az egyazon földterületen befektetett tőke növelése, a tőke csökkenő termelékenységi rátája és változatlan szabályozó ár mellett, jóval előbb éri el határát, tehát valójában többé-kevésbé beleütközik egy mesterséges korlátba a többletprofitnak földjáradékká történő pusztán formális átváltozása folytán, ami a földtulajdon következménye. Az általános termelési ár emelkedése tehát, amely itt szűkebb határnál válik szükségessé, mint különben, itt nemcsak oka a különbözeti járadék emelkedésének, hanem a különbözeti járadéknak mint járadéknak a létezése egyszersmind oka annak, hogy az általános termelési ár előbb és gyorsabban emelkedik, hogy ezáltal biztosítsa a szükségessé vált nagyobb termékmennyiség kínálatát.

Megjegyzendő továbbá:

A *B* földön eszközölt pótlólagos tőkebefektetés nem emelhetné a szabályozó árat 4 £-re, mint a fenti példában, ha az *A* föld egy második tőkebefektetéssel a pótlólagos terméket 4 £-nél olcsóbban szolgáltatná, vagy ha *A*-nál rosszabb újabb föld venne részt a konkurrenciában, amely földön a termelési ár ugyan 3 £-nél magasabb, de 4 £-nél alacsonyabb lenne. Látjuk tehát, hogy az I. és II. számú különbözeti járadék, ugyanakkor, amikor az első bázisa a másodiknak, egyszersmind határát is képezik egymásnak, aminek következtében hol egyazon földdarabon egymás után fektetnek be tőkét, hol új pótlólagos földön kerül sor egymás melletti tőkebefektetésre. Ugyanígy más esetekben is egymás határaiként hatnak, pl. ott, ahol jobb föld kerül sorra.

Negyvennegyedik fejezet

Különbözeti járadék a legrosszabb megművelt földön is

Tegyük fel, hogy a gabona iránti kereslet emelkedik, s ezt csak úgy lehet kielégíteni, ha egymás után az árszabályozónál alacsonyabb termelékenységű tőkéket fektetnek be a járadékot hozó földeken, vagy ugyancsak csökkenő termelékenységű pótlólagos tőkebefektetéseket eszközölnek az *A* földön, vagy az *A*-nál gyengébb minőségű új földeken fektetnek be tőkét.

Tekintsük a *B* földet a járadékot hozó földek képviselőjének.

A pótlólagos tőkebefektetés megköveteli a piaci árnak az eddigi szabályozó termelési ár fölé, quarterenként 3 £ fölé való emelkedését, hogy ez lehetővé tegye a termelésnek egy quarterrel (ez itt egymillió quartert jelenthet, mint ahogy minden egyes acre egymillió acre-t) való megnövelését a *B* földön. Lehetséges, hogy ekkor a *C*, *D* stb. talajfajtákon, amelyek a legnagyobb járadékot hozzák, szintén több terméket állítanak elő, de csak csökkenő többlettermelékenységgel; de előfeltételezzük, hogy a *B* föld egy quarter gabonája szükséges a kereslet fedezésére. Ha ezt az egy quartert olcsóbban lehet megtermelni azáltal, hogy a *B* földön fektetnek be pótlólagos tőkét, mint azáltal, hogy ugyanakkora pótlólagos tőkét az *A* földön fektetnek be, vagy azáltal, hogy lemennek az $A-_1$ földhöz, amely pl. a quarter gabonát csak 4 £-ért tudja megtermelni, az *A* földön befektetett pótlólagos tőke viszont ezt már 3 $^3/_4$ £-ért megtermelhetné, akkor a piaci árat a *B* föld pótlólagos tőkéje szabályozná.

A, mint eddig, 1 quartert termelt 3 £-ért. *B* szintén, mint eddig, összesen 3 $^1/_2$ quartert termelt összesen 6 £ egyéni termelési áron. Ha mármost a *B* földön 4 £ pótlólagos termelési költségre (profittal együtt) van szükség ahhoz, hogy egy további quartert termeljenek, az *A* földön viszont ezt 3 $^3/_4$ £-gel lehetne termelni, akkor az 1 quartert természetesen nem a *B*, hanem az *A* földön termelnék meg. Tegyük fel tehát, hogy az 1 quarter gabonát a *B* földön 3 $^1/_2$ £ pótlólagos termelési költséggel lehet előállítani. Ebben az esetben 3 $^1/_2$ £ lenne a szabályozó ár az egész termelés számára. *B* a maga

termékét, amely most 4 $^1/_2$ quarter, 15 $^3/_4$ £-ért adná el. Ebből levonandó az első 3 $^1/_2$ quarter gabona 6 £ termelési költsége és az utolsó quarter 3 $^1/_2$ £ termelési költsége, összesen 9 $^1/_2$ £. A járadékra 6 $^1/_4$ £ többletprofit marad, míg régebben csak 4 $^1/_2$ £ maradt. Ez esetben az *A* acre ugyancsak hozna $^1/_2$ £ járadékot: de a 3 $^1/_2$ £ termelési árat nem a legrosszabb, *A* föld, hanem a jobb, *B* föld szabályozná. Ennél természetesen feltételezik, hogy új *A* minőségű földhöz, amelynek fekvése éppolyan kedvező, mint az eddig megművelté, nem lehet hozzájutni, hanem vagy arra lenne szükség, hogy egy második, de nagyobb termelési költséggel működő tőkét fektessenek be az *A* föld már megművelt területén, vagy arra, hogy még gyengébb, $A-_1$ foldet fogjanak művelés alá. Mihelyt egymást követő tőkebefektetések következtében a II. számú különbözeti járadék érvényesülni kezd, lehetséges, hogy az emelkedő termelési ár határát jobb föld szabályozza, s hogy a legrosszabb föld, az I. számú különbözeti járadék bázisa, ugyancsak hoz járadékot. Így aztán pusztán különbözeti járadék mellett valamennyi megművelt föld hozna járadékot. Ekkor a következő két táblázatot kapnánk, amelyekben termelési költségen az előlegezett tőke összege plusz 20% profit értendő, tehát minden 2 $^1/_2$ £ tőkére $^1/_2$ £ profit, összesen 3 £.

Talajfajta	Acre	Termelesi koltsegek £	Termek quarter	Eladasi ar £	Penzhozam £	Jaradek gabonában quarter	Jaradek penzben £
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	3 $^1/_2$	3	10 $^1/_2$	1 $^1/_2$	4 $^1/_2$
C	1	6	5 $^1/_2$	3	16 $^1/_2$	3 $^1/_2$	10 $^1/_2$
D	1	6	7 $^1/_2$	3	22 $^1/_2$	5 $^1/_2$	16 $^1/_2$
Összesen:	4	21	17 $^1/_2$		52 $^1/_2$	10 $^1/_2$	31 $^1/_2$

Ez a helyzet, mielőtt a *B* földön befektetik a 3 $^1/_2$ £ új tőkét, amely csak 1 quartert hoz. E tőkebefektetés után a dolog a következőképpen áll:

Talajfajta	Acre	Termelesi koltsegek £	Termek quarter	Eladasi ar £	Penzhozam £	Jaradek gabonaban quarter	Jaradek penzben £
A	1	3	1	3 $^1/_2$	3 $^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	9 $^1/_2$	4 $^1/_2$	3 $^1/_2$	15 $^3/_4$	1 $^{11}/_{14}$	6 $^1/_4$
C	1	6	5 $^1/_2$	3 $^1/_2$	19 $^1/_4$	3 $^{11}/_{14}$	13 $^1/_4$
D	1	6	7 $^1/_2$	3 $^1/_2$	26 $^1/_4$	5 $^{11}/_{14}$	20 $^1/_4$
Összesen:	4	24 $^1/_2$	18 $^1/_2$		64 $^3/_4$	11 $^1/_2$	40 $^1/_4$

{Ez a számítás megint nem egészen pontos. A *B* föld bérlőjének a $4\ ^1/_2$ quarter először $9\ ^1/_2$ £ termelési költségbe és másodszor $4\ ^1/_2$ £ járadékba, összesen 14 £-be kerül; quarterenkénti átlag = $3\ ^1/_9$ £. Ösztermelésének ez az átlagára lesz tehát a szabályozó piaci ár. Eszerint a járadék az *A* földön $^1/_9$ £ lenne és nem $^1/_2$ £, a *B* földön pedig most is $4\ ^1/_2$ £ maradna: $4\ ^1/_2$ quarter à $3\ ^1/_9$ £ = 14 £, ebből levonandó $9\ ^1/_2$ £ termelési költség, marad többletprofitra $4\ ^1/_2$ £. Látjuk: noha a számokat módosítani kell, a példa megmutatja, hogyan szabályozhatja a II. számú különbözeti járadék folytán a jobb, már járadékot hozó föld az árat, s hogyan változtatható át ezáltal *valamennyi* föld járadékot hozó földdé, az is, amely eddig nem adott járadékot. – *F. E.*}

A gabonajáradéknak emelkednie kell, mihelyt a gabona szabályozó termelési ára növekszik, mihelyt tehát az egy quarter gabona termelési ára a szabályozó földön, vagy a szabályozó tőkebefektetés valamelyik talajfajtán emelkedik. Olyan ez, mintha valamennyi talajfajta terméketlenebbé vált volna és például $2\ ^1/_2$ £ új tőkebefektetéssel mindegyik csak $^5/_7$ quartert termelne 1 quarter helyett. Amennyivel több gabonát termelnek ugyanakkora tőkebefektetéssel, az többlettermékké változik át, amelyben a többletprofit és ennélfogva a járadék ölt testet. Ha feltesszük, hogy a profitráta ugyanaz marad, akkor a bérlő a maga profitjáért kevesebb gabonát vásárolhat. A profitráta ugyanaz maradhat, ha a munkabér nem emelkedik, vagy mert a fizikai minimumra, tehát a munkaerő normális értéke alá szorítják le; vagy mert a munkás egyéb, az ipar által előállított fogyasztási tárgyai viszonylag olcsóbbá váltak; vagy mert a munkanapot meghosszabbították vagy intenzívebbé tették, s ezért a termelés nem-mezőgazdasági ágaiban a profitráta, amely azonban a mezőgazdasági profitot szabályozza, változatlan maradt, ha ugyan nem emelkedett; vagy mert a mezőgazdaságban ugyanakkora tőkét adtak ugyan ki, de ebben több állandó és kevesebb változó tőkét.

Megvizsgáltuk tehát az első módját annak, hogyan keletkezhet járadék az eddig legrosszabb, *A* földön anélkül, hogy még rosszabb földet vennének művelésbe; éspedig ama különbözet révén, amely e föld egyéni, eddig szabályozó termelési ára, valamint azon új, magasabb termelési ár között áll fenn, amelyen az utolsó pótlólagos tőke ennél kisebb termelőerővel jobb földön a szükséges pótlólagos terméket előállítja.

Ha a pótlólagos terméket az $A-_1$ földnek kellett volna előállítania, amely a quarter gabonát csak 4 £-ért képes megtermelni, akkor az *A* földön a járadék acre-enként 1 £-re emelkedett volna. De ebben az esetben $A-_1$ mint a legrosszabb művelés alatt álló föld *A* helyére került volna s ez utóbbi

előlépett volna a járadékot hozó talajfajták sorának utolsó tagjává. Az I. számú különbözeti járadék megváltozott volna. Ez az eset tehát kívül esik a II. számú különbözeti járadék vizsgálatán, amely járadék egyazon földön egymás után befektetett tőkék különböző termelékenységéből fakad.

Ezenkívül azonban még két módon keletkezhet különbözeti járadék az *A* földön.

Változatlan ár mellett – ez lehet akármilyen adott ár, még olyan is, amely az előzőhöz képest süllyedt –, ha a pótlólagos tőkebefektetés többlettermelékenységet hoz létre, aminek pedig éppen a legrosszabb földön egy bizonyos pontig nyilvánvalóan mindig így kell lennie.

Másodszor pedig, ha, éppen fordítva, az egymást követő tőkebefektetések termelékenysége az *A* földön csökken.

Mindkét esetben előfeltételezzük, hogy a megnövelt termelést a kereslet állása megkívánja.

Itt azonban a különbözeti járadék szempontjából egy sajátságos nehézség jelentkezik, ama korábban kifejtett törvény következtében, amely szerint mindig a gabona quarterének egyéni átlagos termelési ára határozza meg az egész termelésre (vagyis az egész tőkekiadásra) vonatkozóan az általános termelési árat. Az *A* földnél azonban, eltérően a jobb talajfajtáktól, nincs egy tőle függetlenül adott termelési ár, amely új tőkebefektetések számára korlátozná az egyéni termelési ár kiegyenlítődését az általánossal. Mert *A* egyéni termelési ára nem más, mint a piaci árat szabályozó általános termelési ár.

Tegyük fel:

1. *Az egymást követő tőkebefektetések növekvő termelőereje esetén* az *A* föld 1 acre-jén 5 £ előlegezett tőkével, ami 6 £ termelési költségnek felel meg, 2 quarter helyett 3-at lehet termelni. Az első 2 $^1/_2$ £ tőkebefektetés 1 quartert, a második 2 quartert hoz. Ebben az esetben 6 £ termelési költség 3 quartert ad, tehát 1 quarter átlagosan 2 £-be kerül; ha tehát a 3 quartert 2 £-es áron adják el, akkor *A* most sem hoz járadékot, hanem csak a II. számú különbözeti járadék bázisa változott meg. 3 £ helyett 2 £ lett a szabályozó termelési ár; 2 $^1/_2$ £ tőke a legrosszabb földön most átlagosan 1 $^1/_2$ quartert termel, nem pedig 1-et, és most ez a hivatalos termékenység valamennyi jobb minőségű talajfajta számára 2 $^1/_2$ £ tőkebefektetés mellett. Eddigi többlettermékük egy része mostantól fogva belekerül szükséges termékük képzésébe, mint ahogy többletprofitjuk egy része az átlagprofit képzésébe.

Ha viszont úgy számolnak, mint a jobb talajfajtákon, ahol az átlagkiszámítás mit sem változtat az abszolút többleten, mert számukra az általános

termelési ár mint a tőkebefektetés korlátja adva van, akkor az első tőkebefektetés egy quarterje 3 £-be, a második befektetés 2 quarterje pedig egyenként csak 1 $^1/_2$ £-be kerül. Az *A* földön tehát 1 quarter gabonajáradék, illetve 3 £ pénzjáradék keletkezne, a 3 quarter gabonát azonban a régi áron, összesen 9 £-ért adnák el. Ha 2 $^1/_2$ £-nyi harmadik tőkebefektetésre kerülne a sor, amelynek termékenysége ugyanaz, mint a másodiké, akkor most összesen 5 quartert termelnének 9 £ termelési költséggel. Ha az *A* föld egyéni átlagos termelési ára maradna a szabályozó, akkor a gabona quarterjét most 1 $^4/_5$ £-ért kellene eladni. Az átlagár ismét süllyedt volna, nem azért, mert a harmadik tőkebefektetés termékenysége újból emelkedett, hanem csak mert új tőkebefektetést tettek hozzá, amelynek pótlólagos termékenysége ugyanakkora, mint a másodiké. Az egymást követő tőkebefektetések, amelyeknek termékenysége magasabb, de nem változó, az *A* földön nem a járadékot növelnék, mint a járadékot hozó talajfajtákon, hanem csökkentenék a termelési árat, s ezzel – egyébként változatlan körülmények között – arányosan csökkentenék a különbözeti járadékot valamennyi többi talajfajtán. Ha viszont a 3 £ termelési költséggel 1 quartert termelő első tőkebefektetés magában véve mérvadó maradna, akkor az 5 quartert 15 £-ért adnák el, s az *A* földön eszközölt későbbi tőkebefektetések különbözeti járadéka 6 £ lenne. Többlettőke hozzátétele az *A* föld 1 acre-jén, bármilyen formában alkalmazzák is, itt tökéletesítés lenne, s a pótlólagos tőke az eredeti tőkerészt is termelékenyebbé tenné. Értelmetlenség volna azt mondani, hogy a tőke $^1/_3$-a 1 quartert termelt, a többi $^2/_3$ pedig 4 quartert. 9 £ 1 acre-en mindig 5 quartert termelne, 3 £ pedig csak 1 quartert. Teljesen a körülményektől függ, hogy keletkezne-e itt járadék, többletprofit vagy sem. Normális körülmények között a szabályozó termelési árnak süllyednie kellene. Így van ez akkor, ha az *A* földnek erre a tökéletesített, de több költséggel járó megművelésére csak azért kerül sor, mert a jobb talajfajtákon is ez történik – ha tehát általános forradalom van a mezőgazdaságban; úgyhogy most, ha az *A* föld természetes termékenységéről beszélünk, feltételezzük, hogy nem 3 £-gel, hanem 6, illetve 9 £-gel művelik meg. Ez főleg akkor lenne érvényes, ha az *A* föld megművelt acre-jeinek többségét, amely a szóban forgó ország kínálatának zömét szolgáltatja, ennek az új módszernek vetnék alá. Ha azonban a tökéletesítés egyelőre az *A* föld területének csak egy kis részét érintené, akkor ez a jobban megművelt rész többletprofitot szolgáltatna, s a földbirtokos azon volna, hogy ezt minél előbb teljesen vagy részben járadékká változtassa és mint járadékot rögzítse. Így tehát – ha a kereslet lépést tart a növekvő kínálattal – amilyen mértékben az új módszer az *A* föld egész területét lassanként

hatalmába kerítené, fokozatosan járadék képződhetne valamennyi *A* minőségű földön, s a többlettermelékenységet a piaci viszonyoktól függően teljesen vagy részben el lehetne kobozni. Ily módon azt, hogy *A* termelési ára kiegyenlítődjék megnövelt tőkekiadással elért termékének átlagárává, meg lehetne akadályozni e megnövelt tőkekiadás profitjának járadék formájában való rögzítésével. Ebben az esetben megint, mint már korábban láttuk a jobb földeken a pótlólagos tőkék csökkenő termelőerejével kapcsolatban, a többletprofitnak földjáradékká való átváltozása, azaz a földtulajdon közbelépése emelné a termelési árat, úgyhogy a különbözeti járadék nem pusztán következménye lenne az egyéni és az általános termelési ár közötti különbözeteknek. Az *A* föld számára ez megakadályozná a két ár egybeesését, mert megakadályozná a termelési árnak az *A* föld átlagos termelési ára által való szabályozását; tehát a szükségesnél magasabb termelési árat tartana fenn, s ezáltal járadékot hozna létre. Még külföldről való szabad gabonabehozatal mellett is elérhető vagy fenntartható lenne ugyanez az eredmény, mivel a bérlők rákényszerülnének arra, hogy azt a földet, amely a külföld részvételével meghatározott termelési ár mellett gabonatermelésben csak úgy tudna konkurrálni, ha nem hozna járadékot, más rendeltetésre, például legelőnek használják, tehát csak járadékot hozó földeken termeljenek gabonát, azaz csak olyan földeken, amelyeknek quarterenkénti egyéni átlagos termelési ára alacsonyabb, mint a külföld részvételével meghatározott termelési ár. Általában fel kell tételeznünk, hogy az adott esetben a termelési ár süllyedni fog, de nem a maga átlagos áráig, hanem annál magasabb lesz, viszont nem éri el a legrosszabbul megművelt, *A* föld termelési árát, úgyhogy az *A* minőségű új föld konkurrenciája korlátokba ütközik.

2. *A pótlólagos tőkék csökkenő termelőereje esetén.* Tegyük fel, hogy az $A-_1$ föld a pótlólagos egy quartert csak 4 £-ért termelhetné meg, az *A* föld viszont $3\ ^3/_4$ £-ért, tehát 4-nél olcsóbban, de $^3/_4$ £-gel drágábban, mint azt a quartert, amelyet az *A* föld első tőkebefektetése termelt. Ez esetben az *A* földön termelt két quarter összára = $6\ ^3/_4$ £; tehát a quarterenkénti átlagár = $3\ ^3/_8$ £. A termelési ár emelkedne, de csak $^3/_8$ £-gel, ha viszont a pótlólagos tőkét új földön fektetnék be, amely $3\ ^3/_4$ £-ért termel, akkor a termelési ár további $^3/_8$ £-gel $3\ ^3/_4$ £-re emelkednék, s ezzel valamennyi többi különbözeti járadék megfelelő emelkedését idézné elő.

Az *A* földön a quarterenkénti $3\ ^3/_8$ £ termelési ár ily módon kiegyenlítődne az ugyanezen földön megnövelt tőkebefektetéssel előállított termék átlagos termelési árává, és szabályozó ár lenne; járadékot tehát nem hozna, mert nem lenne többletprofit.

Ha azonban ezt a második tőkebefektetés által termelt quartert 3 $^{3}/_{4}$ £-ért adnák el, akkor az *A* föld most $^{3}/_{4}$ £ járadékot hozna, mégpedig az *A* földnek mindazokon az acre-jein is, amelyeken nem történt pótlólagos tőkebefektetés, amelyek tehát a quartert továbbra is 3 £-ért termelik. Ameddig vannak *A*-nak még meg nem művelt területei, az ár csak időlegesen emelkedhetne 3 $^{3}/_{4}$ £-re. Újabb *A* földek bekapcsolódása a konkurrenciába a termelési árat mindaddig 3 £-en tartaná, amíg ki nem merülne minden olyan *A* föld, amelynek kedvező helyzete lehetővé tenné, hogy a quartert 3 $^{3}/_{4}$ £-nél olcsóbban termelje. Ezt tehát fel kellene tennünk, noha a földtulajdonos, ha a föld egy acre-je járadékot hoz, nem fog egyetlen más acre-t sem járadék nélkül a bérlőnek átengedni.

Az viszont a második tőkebefektetésnek a meglevő *A* földön való többé vagy kevésbé általánossá válásától függene, hogy a termelési ár átlagárrá egyenlítődik-e ki, vagy a második tőkebefektetés 3 $^{3}/_{4}$ £-es egyéni termelési ára válik-e szabályozóvá. Az utóbbi csak akkor következik be, ha a földbirtokosnak ideje van arra, hogy azt a többletprofitot, amelyre mindaddig szert tennének, amíg a keresletet quarterenként 3 $^{3}/_{4}$ £ árú gabonával elégítik ki, mint járadékot rögzítse.

Utána kell nézni, mit mond Liebig a föld csökkenő termelékenységéről egymást követő tőkebefektetések esetén. Láttuk, hogy a tőkebefektetések többlettermelőerejének fokozatos csökkenése változatlan termelési ár mellett mindig növeli az acre-enkénti járadékot, s hogy ezt még süllyedő ár esetén is teheti.

Általánosságban azonban meg kell jegyeznünk a következőt:

A tőkés termelési mód szempontjából a termék mindig relatíve megdrágul, ha ugyanannak a terméknek az előállításához újabb kiadásra van szükség, ha fizetni kell valamit, amit régebben nem fizettek. A termelésben elfogyasztott tőke pótlásán ugyanis csak értékek pótlása értendő, amelyek meghatározott termelési eszközökben testesülnek meg. Természeti elemek, amelyek részt vesznek a termelésben tényezőkként, anélkül hogy valamibe kerülnének, bármilyen szerepet játszanak is, nem mint a tőke alkotórészei, hanem mint a tőke ingyenes természeti ereje vesznek részt a termelésben, vagyis mint a munka ingyenes természeti termelőereje, amely azonban a tőkés termelési mód bázisán – mint minden termelőerő – a tőke termelőerejeként jelentkezik. Ha tehát egy ilyen természeti erő, amely eredetileg nem kerül semmibe, részt vesz a termelésben, akkor az ármeghatározásnál mindaddig nem jön számításba, amíg a segítségével előállított termék a

szükséglet kielégítésére elegendő. Ha azonban a fejlődés előrehaladásával több termékre van szükség, mint amennyit e természeti erő segítségével elő lehet állítani, ha tehát ezt a pótlólagos terméket e természeti erő segítsége nélkül, vagy emberi közreműködés, emberi munka nyújtotta támogatással kell előállítani, akkor új pótlólagos elem kerül bele a tőkébe. Ugyanannak a terméknek az eléréséhez tehát relatíve több tőkekiadásra van szükség. Minden egyéb körülményt változatlannak véve, a termelés megdrágul.

{Egy füzetből, melynek felirata: „Megkezdve 1876 február közepén."}

Különbözeti járadék és járadék mint a földbe bekebelezett tőke puszta kamata.

Az úgynevezett tartós talajjavítások – amelyek megváltoztatják a talaj fizikai, részben kémiai minőségét is olyan műveletek révén, amelyek tőkekiadásba kerülnek és úgy tekinthetők, mint tőke bekebelezése a földbe – szinte kivétel nélkül arra irányulnak, hogy egy bizonyos földdarabnak, a talaj bizonyos, körülhatárolt helyének, olyan tulajdonságokat adjanak, amilyenekkel más talaj, más helyen és gyakran egészen közelben, természettől fogva bír. Az egyik föld természettől fogva sima, a másikat el kell egyengetni; az egyiknek természetes vízlevezetése van, a másik mesterséges alagcsövezésre szorul; az egyiknek természettől fogva mély termőtalaja van, a másiknál ezt mesterségesen kell mélyíteni; az egyik agyagos föld természettől fogva kellő mennyiségű homokkal van keveredve, a másiknál ezt az arányt még meg kell teremteni; az egyik rétet maga a természet öntözi vagy iszaposítja, a másiknál ezt munkával vagy, a polgári gazdaságtan nyelvén, tőkével kell elérni.

Így aztán igazán mulatságos az az elmélet, hogy az egyik földnél, amelynek viszonylagos előnyei szerzett előnyök, a járadék kamat, a másiknál pedig, amely ezekkel az előnyökkel természettől fogva bír, nem az. (Valójában azonban a kifejtés során a dolgot úgy ferdítik el, hogy mivel az egyik esetben a járadék valóban egybeesik a kamattal, ezért a többi esetben is, ahol ez világosan nem így van, kamatnak kell nevezni, kamatnak kell hazudni.) De a föld a tőkebefektetés megtörténte után nem azért hoz járadékot, mert tőkét fektettek bele, hanem mert a tőkebefektetés a földet a korábbinál termelékenyebb befektetési területté tette. Tegyük fel, hogy egy ország valamennyi földje rászorul ilyen tőkebefektetésre; ekkor minden olyan földdarabnak, amelynek ez még nem jutott, először át kell mennie ezen a szakaszon, s az a járadék (az a kamat, amelyet az adott esetben hoz), amelyet a

tőkebefektetéssel már ellátott föld hoz, éppúgy különbözeti járadék, mint ha ezzel az előnnyel természettől fogva bírna, a másik földnek pedig ezt előbb mesterségesen meg kellene szereznie.

Ez a kamattá feloldható járadék is tiszta különbözeti járadékká válik, mihelyt a befektetett tőke amortizálódott. Különben ugyanannak a tőkének kétszeresen kellene léteznie mint tőkének.

A legmulatságosabb jelenségek egyike, hogy Ricardónak mindazok az ellenfelei, akik harcolnak az ellen, hogy az értéket kizárólag a munka határozza meg, a talajkülönbségekből eredő különbözeti járadékkal szemben azt hozzák fel, hogy itt a természetet és nem a munkát teszi meg értékmeghatározóvá; ugyanakkor pedig amellett kardoskodnak, hogy ezt az értéket a fekvés, vagy pedig és még inkább a művelés során a földbe fektetett tőke kamata határozza meg. Ugyanannyi munka ugyanakkora értéket ad az adott idő alatt létrehozott terméknek; de e termék nagysága, illetve mennyisége, tehát az az értékrész is, amely e termék bizonyos hányadára jut, a munka adott mennyisége esetén egyes-egyedül a termék mennyiségétől függ, ez utóbbi pedig az adott mennyiségű munka termelékenységétől, nem pedig mennyiségének nagyságától. Hogy ez a termelékenység a természetnek vagy a társadalomnak köszönhető-e, az teljesen közömbös. A termelési költségeket csak abban az esetben gyarapítja új alkotórésszel, ha maga is munkába, tehát tőkébe kerül, márpedig a puszta természetnél nem ez az eset.

Negyvenötödik fejezet

Az abszolút földjáradék

A különbözeti járadék elemzésénél abból az előfeltételezésből indultunk ki, hogy a legrosszabb föld nem fizet földjáradékot, vagy hogy általánosabban fejezzük ki magunkat, csak az a föld fizet földjáradékot, amely föld termékének egyéni termelési ára a piacot szabályozó termelési ár alatt van, úgyhogy ily módon többletprofit keletkezik, amely járadékká változik át. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a különbözeti járadéknak mint különbözeti járadéknak a törvénye teljesen független ezen előfeltételezés helyességétől vagy helytelenségétől.

Ha az általános, a piacot szabályozó termelési árat P-vel jelöljük, akkor az A-val jelölt legrosszabb talajfajta termékének P-je egybeesik e talajfajta egyéni termelési árával; vagyis az ár megfizeti a termelésben elfogyasztott állandó és változó tőkét plusz az átlagprofitot (= vállalkozói nyereséget plusz kamatot).

A járadék itt nullával egyenlő. Az ezután következő jobb minőségű, B talajfajta egyéni termelési ára $= P'$, és $P > P'$; vagyis P többet fizet, mint a B osztályú föld termékének valóságos termelési árát. Tegyük fel mármost, hogy $P - P' = d$; d az a többlet, amellyel P meghaladja P'-t, ennélfogva az a többletprofit, melyet e B osztályú föld bérlője ér el. Ez a d járadékká változik át, mely a földtulajdonosnak fizetendő. Tegyük fel, hogy a harmadik, C osztályú földön a valóságos termelési ár P'', és $P - P'' = 2d$; tehát ez a $2d$ változik át járadékká; ugyanígy a negyedik, D osztálynál az egyéni termelési ár P''' és $P - P''' = 3d$, amely átváltozik járadékká és így tovább. Most tegyük fel, hogy hibás az az előfeltételezés, mely szerint az A osztályú földön a járadék $= 0$ és ennélfogva e föld termékének ára $P + 0$. Tegyük fel, hogy ellenkezőleg, ez a föld is fizet járadékot, amely $= r$. Akkor ebből két dolog következik.

Először: az A osztályú föld termékének árát nem a saját termelési ára szabályozná, hanem e termelési áron felül egy többletet tartalmazna, a termék ára $= P + r$ lenne. Mert ha előfeltételezzük, hogy a tőkés termelési mód menete normális, tehát előfeltételezzük, hogy az r többlet, amelyet a bérlő

a földtulajdonosnak fizet, nem a munkabérből és nem a tőke átlagprofitjából való levonás, akkor a bérlő ezt csak annak következtében fizetheti, hogy terméke a termelési áron felül kel el, tehát többletprofitot hozna neki, ha ezt a többletet a járadék formájában nem kellene átengednie a földtulajdonosnak. Akkor valamennyi talajfajta piacon levő összes termékének szabályozó piaci ára nem az a termelési ár volna, melyet a tőke egyáltalában valamennyi termelési szférában eredményez, vagyis nem az az ár volna, mely a kiadásokkal plusz az átlagprofittal egyenlő, hanem a termelési ár plusz járadék, $P+r$ volna, nem pedig P. Mert az A osztályú föld termékének ára fejezi ki egyáltalában a szabályozó általános piaci ár határát, azét az árét, amelyen az össztermék előállítható és ennyiben szabályozza ezen össztermék árát.

Másodszor azonban ebben az esetben, bár a föld termékének általános ára lényegesen módosulna, ez a különbözeti járadék törvényét semmiképpen nem szüntetné meg. Mert ha az A osztályú föld termékének ára és ezzel az általános piaci ár $P+r$, akkor a B, C, D stb. osztályú föld termékének ára szintén $= P + r$ lenne. Mivel azonban a B osztályú földnél $P-P' = d$, ezért $(P+r) - (P'+r)$ szintén $= d$, a C földnél $P - P'' = (P+r) - (P''+r) = 2\,d$, ahogy végül a D földnél $P-P''' = (P+r) - (P'''+r) = 3\,d$ és így tovább. A különbözeti járadék tehát továbbra is ugyanaz lenne és ugyanaz a törvény szabályozná, bár a járadék egy ettől a törvénytől független elemet tartalmazna, és a föld termékének árával egyidejűleg általánosan növekedne. Ebből következik, hogy bármi is a helyzet a legterméketlenebb talajfajták járadékával, a különbözeti járadék törvénye nemcsak hogy független attól, hanem annak, hogy magát a különbözeti járadékot jellegének megfelelően fogjuk fel, az az egyetlen módja, hogy az A osztályú föld járadékát nullával egyenlőnek vesszük. Vajon valóban nullával egyenlő-e ez a földjáradék, vagy nagyobb, ez közömbös, amennyiben a különbözeti járadékot tekintjük, és valóban nem is veszik számításba.

A különbözeti járadék törvénye tehát független az itt következő vizsgálódás eredményétől.

Ha most tovább folytatnók és azt kérdeznők: mi az alapja annak az előfeltételezésnek, hogy az A legrosszabb talajfajta terméke nem fizet földjáradékot, erre szükségképpen ez lenne a válasz: ha a föld termékének, mondjuk a gabonának a piaci ára olyan szintet ért el, hogy az A osztályú földbe pótlólag befektetett tőkeelőleg a szokásos termelési árat fizeti, a tőkének tehát a szokásos átlagprofitot hozza, akkor ez a feltétel elegendő ahhoz, hogy a pótlólagos tőkét befektessék az A osztályú földbe. Vagyis ez a feltétel elegendő ahhoz, hogy a tőkés a szokásos profit mellett új tőkét fektessen be és azt a normális módon értékesítse.

Itt megjegyzendő, hogy a piaci árnak ebben az esetben is magasabbnak kell lennie, mint az *A* földön elért termelési árnak. Mert mihelyt a pótlólagos kínálat létrejön, a kereslet és kínálat viszonya nyilván megváltozik. Korábban elégtelen volt a kínálat, most elegendő. Az árnak tehát süllyednie kell. Hogy süllyedhessen, magasabbnak kellett lennie, mint *A* föld termékének termelési ára. De az újonnan megművelésre került *A* osztályú föld kevésbé termékeny jellege azt eredményezi, hogy az ár nem süllyed újra annyira, mint akkor, amikor a piacot a *B* osztály termelési ára szabályozta. Az *A* termelési ára alkotja a piaci ár nem időleges, hanem relatíve permanens emelkedésének határát. – Ha viszont az újonnan művelésbe vett föld termékenyebb az addig szabályozó *A* osztályúnál, de csak a pótlólagos kereslet fedezésére elegendő, akkor a piaci ár változatlan marad. Annak a vizsgálata azonban, hogy vajon fizet-e a legalacsonyabb osztályú föld járadékot, ebben az esetben is egybeesik mostani vizsgálatunkkal, mert az az előfeltételezés, hogy az *A* osztályú föld nem fizet járadékot, itt is azzal lenne magyarázható, hogy a piaci ár a tőkés bérlőnek pontosan arra elegendő, hogy a felhasznált tőkét plusz az átlagprofitot fedezze; röviden, hogy a piaci ár az ő számára árujának termelési árát szolgáltatja.

Mindenesetre a tőkés bérlő, amennyiben tőkésként kell döntenie, ilyen viszonyok közt megművelheti az *A* osztályú földet. Az *A* talajfajtán tehát megvan a tőke normális értékesítésének feltétele. Abból a premisszából azonban, hogy a tőkét most a bérlő, a tőke átlagos értékesítési viszonyainak megfelelően, befektethetné az *A* földön, bár ez a föld nem fizethetne járadékot, semmi esetre sem következik, hogy ez az *A* osztályhoz tartozó föld most minden további nélkül rendelkezésére áll a bérlőnek. Az a körülmény, hogy a bérlő a szokásos profittal értékesíthetné tőkéjét, ha nem kellene járadékot fizetnie, korántsem ok a földtulajdonosnak arra, hogy ingyen kölcsönözze oda földjét a bérlőnek és olyan emberbaráti legyen üzletfele irányában, hogy bevezesse a crédit gratuit-t [kamatmentes hitelt]. Ennek előfeltételezése azt foglalja magában, hogy elvonatkoztatnak a földtulajdontól, megszüntetik a földtulajdont, hiszen éppen ennek létezése a korlátja a tőke földbe való befektetésének és tetszés szerinti értékesítésének – olyan korlát, amely semmi esetre sem dől le pusztán attól, hogy a bérlő így okoskodik: ha nem kellene járadékot fizetni, vagyis ha a földtulajdont gyakorlatilag nem létezőnek lehetne tekinteni, akkor a gabonaárak állása megengedné, hogy az *A* talajfajta kiaknázásával tőkéjéből kihozza a szokásos profitot. A különbözeti járadékban azonban előfeltételezve van a földtulajdon monopóliuma, a földtulajdon mint a tőke korlátja, mert enélkül a többletprofit nem változna át földjáradékká és nem jutna a bérlő helyett a földtulajdonosnak. S a földtu-

lajdon mint korlát fennmarad, még ott is, ahol a járadék mint különbözeti járadék elesik, vagyis az *A* talajfajtán. Ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor egy tőkés termelésű országban járadék fizetése nélkül fektethetnek be tőkét a földbe, megállapíthatjuk, hogy ezek az esetek mind magukban foglalják a földtulajdon tényleges, ha nem is jogi, megszüntetését, ami azonban csak egészen meghatározott és természetüknél fogva véletlen körülmények között történhet meg.

Először: ha maga a földtulajdonos tőkés, vagy maga a tőkés földtulajdonos. Ebben az esetben, ha a piaci ár eléggé emelkedett ahhoz, hogy abból, ami most *A* talajfajta, kihozza a termelési árat, azaz tőkéje pótlását plusz az átlagprofitot, akkor *maga gazdálkodhat* földdarabján. De miért? Mert vele szemben a földtulajdon nem korlátja tőkéje befektetésének. Úgy kezelheti a földet, mint egyszerű természeti elemet, s ennélfogva lehetővé válik számára, hogy kizárólag tőkéje értékesítésének szempontjait, tőkés szempontokat kövessen. Ilyen esetek előfordulnak a gyakorlatban, de csak kivételesen. A föld tőkés művelése ugyanúgy, ahogy előfeltételezi a funkcionáló tőkének és a földtulajdonnak az elválasztását, mint szabály kizárja azt, hogy a földtulajdonos maga gazdálkodjék. Azonnal látszik, hogy ez merőben véletlen. Ha a megnövekedett gabonakereslet az *A* talajfajta nagyobb terjedelmének megművelését kívánja meg, mint amekkora a maguk gazdálkodó tulajdonosok kezén van, vagyis ha az *A* föld egy részét haszonbérbe kell adni, hogy egyáltalában megműveljék, akkor rögtön elesik annak a korlátnak hipotetikus megszűnése*, amelyet a földtulajdon emel a tőkebefektetés elé. Idétlen ellentmondás a tőke és a föld közötti, a bérlő és a földtulajdonos közötti, a tőkés termelési módnak megfelelő szétválásból kiindulni, és azután megfordítva mint szabályt előfeltételezni, hogy a földtulajdonosok maguk gazdálkodnak mindazokon a területeken és mindazokban az esetekben, amelyekben a tőke a föld megműveléséből nem húzna semmiféle járadékot, ha tőle függetlenül és vele szemben nem léteznék földtulajdon. (Lásd A. Smithnél a bányajáradékról szóló részt; alább idézzük [730. old.].) A földtulajdon ilyen megszüntetése véletlen. Elő is fordulhat, nem is.

Másodszor: egy haszonbérlet komplexumában lehetnek egyes olyan földterületek, melyek a piaci árak adott szintje mellett nem hoznak járadékot, amelyeket tehát valóban ingyen kölcsönöznek oda, de a földtulajdonos nem így tekinti őket, mert a haszonbérbe adott föld után fizetett teljes járadékösszeget tartja szem előtt, nem a föld egyes darabjainak külön-külön járadékát. Ebben az esetben a bérlő számára, amennyiben a haszonbérlet járadék nélküli darabjairól van szó, elesik a földtulajdon mint a tőke befektetésének korlátja, mégpedig magával a földtulajdonossal kötött szerződés révén esik

el. A bérlő azonban csak azért nem fizet ezekért a földdarabokért járadékot, mert azért a földért, melynek ezek járulékai, járadékot fizet. Itt éppen egy olyan kombinációt előfeltételeznek, amikor a rosszabb, *A* talajfajtához nem mint önálló, új termelési területhez kell folyamodni, hogy a hiányzó kínálatot pótolja, hanem amikor ez a talaj a jobb földtől elválaszthatatlan közbeeső terület csupán. Az eset azonban, amelyet meg kell vizsgálnunk, éppen az, amelyben az *A* talajfajta darabjain önállóan kell gazdálkodni, tehát a tőkés termelési mód általános előfeltételei mellett önállóan kell bérbe adni őket.

Harmadszor: a bérlő pótlólagos tőkét fektethet be ugyanabba a haszonbérletbe, jóllehet az így elért pótlólagos termék a fennálló piaci árak mellett csak a termelési árat szolgáltatja, a szokásos profitot hozza neki, de nem teszi lehetővé számára, hogy pótlólagos járadékot fizessen. A földbe befektetett tőkéje egyik része után tehát fizet földjáradékot, másik része után nem. De hogy ez a feltételezés mennyire nem oldja meg a problémát, az a következőkből látható: ha a piaci ár (és egyszersmind a föld termékenysége) lehetővé teszi számára, hogy a pótlólagos tőkével olyan többlethozamot érjen el, amely, mint a régi tőke, a termelési áron kívül többletprofitot is hoz neki, akkor ezt a haszonbérleti szerződés tartama alatt maga vágja zsebre. De miért? Azért, mert amíg a haszonbérleti szerződés le nem járt, elesik a földtulajdon korlátja tőkéjének a földbe való befektetése számára. De pusztán az a körülmény, hogy ezen többletprofit biztosítása végett pótlólagos rosszabb földet kell önállóan feltörni és azt önállóan kell haszonbérbe adni, megcáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy a régi földbe való pótlólagos tőkebefektetés nem elegendő a szükségessé vált megnövekedett kínálat létrehozásához. Az egyik feltevés kizárja a másikat. Azt lehetne ugyan mondani: a legrosszabb, *A* talajfajta járadéka maga is különbözeti járadék, ha ezt a földet vagy olyan földdel hasonlítjuk össze, melyet tulajdonosa maga művel (ez azonban pusztán mint véletlen kivétel fordul elő), vagy olyan pótlólagos tőkebefektetéssel, amelyet járadékot nem hozó régi haszonbérleteken eszközöltek. Ez azonban 1. olyan különbözeti járadék lenne, amely nem a talajfajták termékenységének különbözőségéből eredne és ezért *nem* előfeltételezné, hogy az *A* talajfajta ne fizessen földjáradékot és hogy e föld termékét a termelési áron adják el. És 2. az a körülmény, hogy az ugyanazon a haszonbérleten pótlólagosan eszközölt tőkebefektetések hoznak-e járadékot vagy sem, éppolyan közömbös abból a szempontból, hogy fizet-e járadékot az újonnan művelésbe veendő *A* osztályú föld vagy sem, mint ahogy például egy új önálló gyárvállalat alapítása szempontjából közömbös, hogy egy másik gyáros ugyanabban az üzletágban tőkéje egy részét kamatozó papírokba

fekteti-e be azért, mert üzletében nem értékesítheti teljesen, vagy hogy végrehajt vállalatán egyes olyan bővítéseket, amelyek nem a teljes profitot hozzák ugyan, de mégis többet a kamatnál. Ez az új gyáros szempontjából mellékes. Ellenben a pótlólagos új létesítményeknek meg kell hozniok az átlagprofitot, és ebben a reményben állítják fel őket. Persze a régi haszonbérleteken eszközölt pótlólagos tőkebefektetések és az *A* talajfajta új területeinek pótlólagos megművelése kölcsönösen korlátozzák egymást. Azt a határt, amelyen belül pótlólagos tőke kedvezőtlenebb termelési feltételek között befektethető ugyanazon a haszonbérleten, az *A* osztályú földön eszközölt konkurráló új tőkebefektetések szabják meg; másrészt annak a járadéknak, melyet ez a talajosztály hozhat, a régi haszonbérleteken eszközölt konkurráló pótlólagos tőkebefektetések szabnak határt.

Mindezek a hamis kibúvók azonban nem oldják meg a problémát, amely egyszerűen kifejtve a következő: Tegyük fel, hogy a gabona (vizsgálódásunkban ez valamennyi mezőgazdasági termék képviselője) piaci ára elég magas ahhoz, hogy az *A* osztályú föld részeit művelésbe vehessék és hogy az a tőke, melyet ezeken az új földeken fektetnek be, meghozza a termék termelési árát, vagyis a tőkepótlást plusz az átlagprofitot. Feltesszük tehát, hogy az *A* osztályú földön megvannak a tőke normális értékesítésének a feltételei. Elegendő-e ez? Valóban lehet akkor befektetni ezt a tőkét? Vagy pedig annyira kell emelkednie a piaci árnak, hogy a legrosszabb, *A* föld is járadékot hozzon? Olyan korlátot emel-e tehát a földtulajdonos monopóliuma a tőkebefektetés elé, amely tisztán tőkés szempontból nem állna fenn, ha nem létezne ez a monopólium? Már magának a kérdés feltevésének feltételeiből következik, hogy ha pl. a régi haszonbérleteken olyan pótlólagos tőkebefektetések léteznek, amelyek az adott piaci ár mellett nem hoznak járadékot, hanem csak az átlagprofitot hozzák, ez a körülmény semmi esetre sem oldja meg azt a kérdést, hogy valóban befektethető-e tőke olyan *A* osztályú földbe, amely szintén meghozná az átlagprofitot, de nem hozna járadékot. Pedig éppen ez a kérdés. Hogy a járadékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetések nem elégítik ki a szükségletet, azt bizonyítja *A* osztályú új föld bevonásának szükségessége. Ha csak annyiban történik meg az *A* föld pótlólagos megművelése, amennyiben járadékot hoz, tehát többet, mint a termelési árat, akkor csak két eset lehetséges. Vagy a piaci árnak kell úgy állnia, hogy a régi haszonbérleteken még az utolsó pótlólagos tőkebefektetések is többletprofitot hoznak, függetlenül attól, hogy a bérlő vagy a földbirtokos vágja ezt zsebre. Akkor ez az áremelkedés és a legutolsó pótlólagos tőkebefektetéseknek ez a többletprofitja annak volna a következménye, hogy az *A* földet nem művelhetik meg, ha nem hoz járadékot. Mert ha a termelési

ár, a puszta átlagprofit elegendő lenne ahhoz, hogy az *A* földet megműveljék, akkor az ár nem emelkedett volna olyan magasra és az új földdarabok konkurrenciája már megkezdődött volna, mihelyt azok pusztán ezt a termelési árat meghoznák. Akkor a régi haszonbérletek járadékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetéseivel az *A* földön eszközölt tőkebefektetések konkurrálnának, amelyek szintén nem hoznak földjáradékot. – Vagy pedig a régi haszonbérleteken eszközölt utolsó tőkebefektetések nem hoznak ugyan járadékot, de a piaci ár annyira emelkedett, hogy az *A* föld mégis művelésbe vehető és járadékot hoz. Ebben az esetben a járadékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetés csak azért volt lehetséges, mert az *A* föld mindaddig nem művelhető meg, amíg a piaci ár nem teszi lehetővé, hogy járadékot fizessen. E feltétel nélkül az *A* föld megművelése már alacsonyabb árszínvonal mellett is megkezdődött volna; és azok a későbbi tőkebefektetések a régi haszonbérleteken, melyeknek ahhoz, hogy a szokásos profitot járadék nélkül meghozzák, magas piaci ár kell, nem következhettek volna be. Hiszen magas piaci ár mellett is csak az átlagprofitot hozzák. Alacsonyabb piaci ár mellett tehát, amely az *A* föld megművelésével mint annak termelési ára szabályozó árrá válna, nem hoznák meg ezt a profitot, tehát ezen előfeltételezés mellett a régi haszonbérleteken egyáltalában nem történtek volna későbbi tőkebefektetések. Ily módon az *A* föld járadéka, összehasonlítva a régi haszonbérleteken történő későbbi tőkebefektetésekkel, amelyek nem hoznak járadékot, különbözeti járadékot képezne. De az, hogy az *A* földek ilyen különbözeti földjáradékot képeznek, csak annak a következménye, hogy ezek a földek egyáltalában nem hozzáférhetők a művelés számára, hacsak nem hoznak járadékot; tehát annak a következménye, hogy szükségessé válik ilyen járadék, amelyet önmagában véve nem a talajfajták közti különbözőség szab meg és amely a korlátot képezi pótlólagos tőkéknek a régi haszonbérleteken való lehetséges befektetése számára. Az *A* föld járadéka mindkét esetben nem a gabonaárak emelkedésének egyszerű következménye lenne, hanem megfordítva: az a körülmény, hogy a legrosszabb földnek járadékot kell hoznia, hogy egyáltalában művelni engedjék, lenne az oka a gabonaárak emelkedésének egészen addig a magasságig, amely mellett ez a feltétel teljesíthető.

A különbözeti járadéknak megvan az a sajátossága, hogy a földtulajdon itt csak azt a többletprofitot fölözi le, amelyet különben a bérlő vágna zsebre és bizonyos körülmények között, haszonbérleti szerződésének tartama alatt valóban zsebre is vág. A földtulajdon itt csak annak az oka, hogy az áru árának egy része, amely nem a földtulajdon közreműködésével keletkezik (hanem annak a következménye, hogy a konkurrencia határozza meg a piaci

árat szabályozó termelési árat), hogy ez az árrész, amely extraprofitban oldódik fel, egyik személyről átruházódik a másikra, a tőkésről a földtulajdonosra. De a földtulajdon itt nem az az ok, amely *teremti* az árnak ezt az alkotórészét, vagy azt az áremelkedést, amelyet ez az árrész előfeltételez. Ellenben ha a legrosszabb, *A* talajfajtát mindaddig nem lehet megművelni – noha művelése meghozná a termelési árat –, amíg e termelési áron felül többletet, járadékot nem hoz, akkor a földtulajdon a teremtő oka *ennek* az áremelkedésnek. A *földtulajdon maga szült járadékot.* Ezen mit sem változtat, ha most, mint a második tárgyalt esetben, az *A* föld által fizetett járadék, a régi haszonbérleteken eszközölt utolsó pótlólagos tőkebefektetéshez viszonyítva, amely csak a termelési árat fizeti meg, különbözeti járadékot képez. Mert az a körülmény, hogy az *A* földet mindaddig nem művelhetik meg, amíg a szabályozó piaci ár nem emelkedett elég magasra ahhoz, hogy az *A* föld járadékot hozhasson – csakis ez a körülmény az oka itt annak, hogy a piaci ár olyan pontig emelkedik, amely a régi haszonbérleteken történő utolsó tőkebefektetéseknek csak termelési árukat fizeti ugyan, de olyan termelési árat, amely egyszersmind járadékot hoz az *A* föld számára. Hogy ennek a földnek egyáltalában járadékot kell fizetnie, ez az oka itt az *A* föld és a régi haszonbérleteken történő utolsó tőkebefektetések közti különbözeti járadék létrejöttének.

Egyáltalában amikor arról beszélünk, hogy az *A* osztályú föld – előfeltételezve, hogy a gabonaárat a termelési ár szabályozza – nem fizet járadékot, akkor a járadékot a szó kategorikus értelmében vesszük. Ha a bérlő olyan haszonbért fizet, amely levonás – akár a munkásai normális béréből, akár saját normális átlagprofitjából –, akkor nem járadékot fizet, nem áruja árának a munkabértől és profittól különböző, önálló alkotórészét fizeti. Már előbb megjegyeztük, hogy ez a gyakorlatban állandóan előfordul. Amennyiben a mezőgazdasági munkások bérét valamely országban általánosan a munkabér normális átlagszínvonala alá szorítják, s ennélfogva a munkabérből való levonás, a munkabér egy része általánosan bekerül a járadékba, annyiban nem kivétel ez alól a legrosszabb föld bérlője sem. Abban a termelési árban, amely megengedhetővé teszi a legrosszabb föld megművelését, már alkotó tétel ez az alacsony munkabér és ezért az, hogy a termék termelési árán kél el, nem ad módot e föld bérlőjének arra, hogy járadékot fizessen. A földtulajdonos bérbe adhatja a földjét egy munkásnak is, aki kész mindazt vagy legnagyobb részét annak, amit az eladási árban a munkabéren felül kap, másnak járadék formájában kifizetni. De mindezekben az esetekben nem valódi járadékot fizetnek, noha haszonbért fizetnek. Ahol azonban a tőkés termelési módnak megfelelő viszonyok léteznek, ott a jára-

déknak és a haszonbérnek egybe kell esniök. De éppen ez a normális viszony az, amelyet itt meg kell vizsgálnunk.

Ha már az előbb vizsgált esetek, amelyekben valóban, a tőkés termelési módon belül, történhetnek olyan tőkebefektetések a földbe, amelyek nem hoznak földjáradékot – ha ezek sem döntenek el semmit problémánk megoldása szempontjából, akkor a gyarmati viszonyokra való utalás még sokkal kevésbé. Ami a gyarmatot gyarmattá teszi – itt csak a tulajdonképpeni mezőgazdasági gyarmatokról beszélünk –, az nemcsak a természeti állapotban levő termékeny földek tömege. Sokkal inkább az a körülmény, hogy ezek a földek nincsenek elsajátítva, nincsenek a földtulajdonba besorolva. Éppen ez a roppant különbség a régi országok és a gyarmatok között, ami a földet illeti: a földtulajdon jogi vagy tényleges nem-létezése, mint Wakefield[35] helyesen megjegyzi, s mint azt az idősebb Mirabeau, a fiziokrata, és más régebbi közgazdászok már jóval őelőtte felfedezték. Itt egészen közömbös, hogy a gyarmatosok minden további nélkül elsajátítják a földet, vagy pedig névleges földár címén valójában csak illetéket fizetnek az államnak, hogy a földre érvényes jogcímet szerezzenek. Az is közömbös, hogy már letelepedett gyarmatosok jogi tulajdonosai földnek. Valójában a földtulajdon itt nem korlátja a tőkebefektetésnek, sőt a tőke nélküli munkabefektetésnek sem; ha a már megtelepedett gyarmatosok birtokukba vették is a föld egy részét, ez nem fosztja meg az új jövevényeket attól a lehetőségtől, hogy új földet tőkéjük vagy munkájuk alkalmazásának mezejévé tegyenek. Ha tehát azt kell vizsgálnunk, hogy a földtulajdon milyen hatással van a mezőgazdasági termékek árára és a járadékra ott, ahol a földtulajdon a földet mint a tőke befektetésének mezejét korlátozza, akkor szerfölött ízetlen dolog a szabad polgári gyarmatokról beszélni, ahol sem a mezőgazdaságban alkalmazott tőkés termelési mód, sem a földtulajdon ennek megfelelő formája nem létezik, ténylegesen nem létezik földtulajdon. Ezt teszi pl. Ricardo a földjáradékról szóló fejezetben. Elöljáróban azt mondja, hogy a föld elsajátításának a mezőgazdasági termékek értékére gyakorolt hatását akarja vizsgálni és mindjárt ezután a gyarmatokat veszi illusztrációul, ahol feltételezi, hogy a föld viszonylag elemi állapotban van még és kiaknázását nem korlátozza a földtulajdon monopóliuma.

A föld puszta jogi tulajdona nem teremt a tulajdonosnak földjáradékot. De hatalmat ad neki arra, hogy mindaddig elvonja földjét a kiaknázás elől, amíg a gazdasági viszonyok nem teszik lehetővé olyan értékesítését, amely, akár tulajdonképpeni földművelésre, akár más termelő célokra, mint épít-

[35] *Wakefield*: „England and America", London 1833. Vö. még I. könyv 25. fej.

kezésre stb. használják fel a földet, többletet hoz a tulajdonosnak. A tulajdonos nem gyarapíthatja vagy csökkentheti e tevékenységi mező abszolút mennyiségét, de gyarapíthatja vagy csökkentheti a piacon található mennyiségét. Ezért, mint már Fourier megjegyezte, jellegzetes tény, hogy minden civilizált országban a föld viszonylag jelentős része állandóan el van vonva a műveléstől.

Feltéve tehát azt az esetet, hogy a kereslet új földterületek, mondjuk az eddig megművelteknél terméketlenebb földterületek feltörését kívánja meg – vajon ingyen adja-e bérbe a földtulajdonos ezeket a területeket azért, mert a mezőgazdasági termék piaci ára elég magasra emelkedett ahhoz, hogy az ezen a földön befektetett tőke a bérlőnek megfizesse a termelési árat és ennélfogva meghozza a szokásos profitot? Semmiképpen. A tőkebefektetésnek járadékot kell hoznia a tulajdonos számára. Csak akkor adja földjét bérbe, ha haszonbért fizethetnek neki. A piaci árnak tehát a termelési ár fölé kell emelkednie, $P+r$-re, úgy, hogy a földtulajdonosnak járadékot lehessen fizetni. Mivel a földtulajdon az előfeltételezés szerint bérbeadás nélkül semmit sem jövedelmez, gazdaságilag értéktelen, ezért ha a piaci ár egy kevéssel a termelési ár fölé emelkedik, ez már elegendő ahhoz, hogy az új legrosszabb fajta földet piacra vigyék.

Most az a kérdés: következik-e a legrosszabb talaj földjáradékából, amely nem vezethető le a termékenység különbözőségéből, hogy a mezőgazdasági termék ára szükségképpen a szokásos értelemben vett monopolár, vagy olyan ár, melybe a járadék olyan formában kerül bele, mint valami adó, csakhogy ezt az adót a földtulajdonos szedi be, nem az állam. Hogy ennek az adónak megvannak a maga adott gazdasági korlátai, az magától értetődő. Korlátozzák a régi bérleteken történő pótlólagos tőkebefektetések, a külföldi mezőgazdasági termékek konkurrenciája – melyek szabad behozatalát előfeltételezzük –, a földtulajdonosok egymás közötti konkurrenciája, végül a fogyasztók szükséglete és fizetőképessége. De itt nem erről van szó. Arról van szó, hogy a legrosszabb föld termékének árába, amely az előfeltételezés szerint az általános piaci árat szabályozza, ugyanolyan módon kerül-e bele a legrosszabb föld által fizetett járadék, mint ahogyan az adó belekerül annak az árunak az árába, amelyre kivetették, vagyis úgy, mint az áru értékétől független elem.

Ez semmiképpen sem következik szükségképpen és csak azért állították, mert eddig nem értették meg az áru értéke és termelési ára közötti különbséget. Láttuk, hogy egy áru termelési ára korántsem azonos az értékével, bár az áruk termelési árait, összességükben tekintve, csakis összértékük szabályozza, és a különböző árufajták termelési árainak mozgását – feltéve,

hogy minden más körülmény változatlan marad – kizárólag értékeik mozgása határozza meg. Kimutattuk, hogy egy áru termelési ára állhat az értéke felett vagy alatt, és csak kivételesen esik egybe értékével. Ezért az a tény, hogy a mezőgazdasági termékeket termelési árukon felül adják el, még korántsem bizonyítja, hogy értékükön felül is adják el őket; mint ahogy az a tény, hogy az ipari termékeket átlagosan termelési árukon adják el, semmiképpen nem bizonyítja, hogy értékükön adják el őket. Előfordulhat, hogy mezőgazdasági termékeket termelési árukon felül és értékükön alul adnak el, mint ahogy másrészt sok ipari termék csak azért hozza meg termelési árát, mert értékükön felül adják el őket.

Egy áru termelési ára és értéke közti arányt kizárólag az árut termelő tőke változó része és állandó része közti arány, vagyis az árut termelő tőke szerves összetétele határozza meg. Ha a tőke összetétele egy termelési szférában alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, vagyis ha e tőke változó, munkabérre kiadott alkotórésze az állandó, a tárgyi munkafeltételekre kiadott alkotórészéhez viszonyítva nagyobb, mint a társadalmi átlagtőke esetében, akkor termékének értéke szükségképpen a termelési ára felett áll. Vagyis az ilyen tőke, mivel több eleven munkát alkalmaz, a munka egyenlő kizsákmányolása mellett több értéktöbbletet, tehát több profitot termel, mint a társadalmi átlagtőke ugyanolyan nagyságú hányada. Ezért termékének értéke a termelési ára felett áll, mert ez a termelési ár egyenlő a tőkepótlással plusz az átlagprofittal, az átlagprofit pedig alacsonyabb, mint az a profit, amelyet ebben az áruban termeltek. A társadalmi átlagtőke által termelt értéktöbblet kisebb, mint az ezzel az alacsony összetételű tőkével termelt értéktöbblet. Fordítva áll a dolog, ha az egy meghatározott termelési szférában befektetett tőke magasabb összetételű, mint a társadalmi átlagtőke. Az általa termelt áruk értéke a termelési áruk alatt áll, ami a legfejlettebb iparok termékeinél általános.

Ha a tőke egy meghatározott termelési szférában alacsonyabb összetételű, mint a társadalmi átlagtőke, ez mindenekelőtt csak más kifejezése annak, hogy a társadalmi munka termelőereje ebben a különös termelési szférában az átlagszínvonal alatt áll; mert a termelőerő elért foka abban mutatkozik meg, hogy az állandó tőkerész relatíve túlsúlyban van a változó tőkerésszel szemben, vagy hogy egy adott tőkén belül a munkabérre kiadott alkotórész állandóan csökken. Ha megfordítva, a tőke egy meghatározott termelési szférában magasabb összetételű, akkor ez azt fejezi ki, hogy ott a termelőerő fejlettsége meghaladja az átlagszínvonalat.

Egyébként magától értetődik, hogy a különböző termelési szférák – kivéve a tulajdonképpeni művészi munkákat, amelyek vizsgálata a dolog természe-

ténél fogva nem tartozik témánk körébe – technikai sajátosságuk szerint az állandó és változó tőke különböző arányát kívánják meg, és hogy az eleven munkának egyes szférákban nagyobb, másokban kisebb teret kell elfoglalnia. Pl. a kitermelő iparban, amelyet pontosan meg kell különböztetni a mezőgazdaságtól, a nyersanyag mint az állandó tőke egyik eleme egészen elesik és a segédanyag is csak itt-ott játszik jelentős szerepet. A bányaiparban azonban az állandó tőke másik része, az állótőke játszik jelentős szerepet. De a fejlődés haladása itt is az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított relatív növekedésével mérhető.

Ha a tőke összetétele a tulajdonképpeni mezőgazdaságban alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőkéé, akkor ez prima facie [nyilvánvalóan] azt fejezi ki, hogy azokban az országokban, ahol fejlett a termelés, a mezőgazdaság nem tartott lépést a feldolgozó ipar haladásával. Ezt a tényt, minden más, mégpedig részben döntő gazdasági körülménytől eltekintve, már csak azzal is meg lehetne magyarázni, hogy a mechanikai tudományok és főleg azok alkalmazása korábban és gyorsabban fejlődött a kémiának, a geológiának és a fiziológiának és főleg megint azok mezőgazdasági alkalmazásának későbbi és részben egész új keletű fejlődéséhez képest. Egyébként kétségtelen és régen ismert[36] tény, hogy magának a mezőgazdaságnak a haladása mindig abban fejeződik ki, hogy az állandó tőkerész relatíve növekszik a változó tőkerészhez képest. Az a kérdés, hogy egy meghatározott országban, ahol tőkés termelés uralkodik, pl. Angliában, alacsonyabb-e a mezőgazdasági tőke összetétele, mint a társadalmi átlagtőkéé, csak statisztikával dönthető el, s célunk szempontjából felesleges ebbe részletesen belebocsátkozni. Mindenesetre elméletileg bizonyos, hogy a mezőgazdasági termékek értéke csak ezzel az előfeltétellel állhat e termékek termelési ára felett; vagyis hogy egy adott nagyságú tőke által a mezőgazdaságban előállított értéktöbblet, vagy ami ugyanaz: az e tőke által mozgásba hozott és annak parancsnoksága alatt álló többletmunka (tehát egyáltalában az alkalmazott eleven munka is) nagyobb, mint egy ugyanolyan nagyságú, társadalmilag átlagos összetételű tőke esetében.

Tehát a járadék itt vizsgált formáját illetően, amely csak e feltevés mellett fordulhat elő, elegendő, ha ezt feltesszük. Ahol ez a hipotézis elesik, ott elesik a járadék ennek megfelelő formája is.

De a puszta tény, hogy a mezőgazdasági termékek értéke nagyobb, mint termelési áruk, egymagában még korántsem elegendő egy olyan földjáradék létezésének megmagyarázásához, amely független a talajfajtáknak vagy az

[36] Lásd *Dombasle* és *R. Jones.**

ugyanazon a földön egymást követő tőkebefektetéseknek a különböző termékenységétől, egyszóval, olyan járadék megmagyarázásához, amely a különbözeti járadéktól fogalmilag különböző, amelyet ezért *abszolút járadéknak* nevezhetünk. Számos ipari terméknek megvan az a tulajdonsága, hogy értékük a termelési áruk felett áll, anélkül, hogy ezért többletet hoznának az átlagprofiton felül, vagyis többletprofitot, amely járadékká változhatnék. Ellenkezőleg. A termelési ár és az általános profitráta – amelyet magában foglal – létezése és fogalma azon alapszik, hogy az egyes árukat nem értékükön adják el. A termelési árak az áruértékek kiegyenlítődéséből erednek, amely a megfelelő, a különböző termelési szférákban elfogyasztott tőkeértékek megtérítése után az egész értéktöbbletet elosztja, nem abban az arányban, amelyben az értéktöbblet az egyes termelési szférákban termelődik és ennélfogva ezek termékeiben rejlik, hanem az előlegezett tőkék nagyságának arányában. Csakis így keletkezik egy átlagprofit és az áruk termelési ára, melynek az átlagprofit jellemző eleme. A tőkéknek állandó tendenciája az, hogy a konkurrencia révén véghezvigyék ezt a kiegyenlítődést az össztőke által termelt értéktöbblet elosztásánál és leküzdjék e kiegyenlítődés minden akadályát. Ennélfogva tendenciájuk, hogy csak olyan többletprofitokat tűrjenek, amelyek minden körülmények között nem az áruk értékei és termelési árai közötti különbségből, hanem ellenkezőleg, a piacot szabályozó általános termelési ár és az ettől különböző egyéni termelési árak különbségéből erednek; olyan többletprofitokat, amelyek ennélfogva nem is két különböző termelési szféra különbségéből, hanem az egyes termelési szférákon belül keletkeznek, tehát nem érintik a különböző szférák általános termelési árait, azaz nem érintik az általános profitrátát, hanem ellenkezőleg, előfeltételezik az értékeknek termelési árakká való átváltozását és az általános profitrátát. Ez az előfeltételezés azonban, mint korábban kifejtettük, azon alapszik, hogy a társadalmi össztőke elosztásának aránya a különböző termelési szférák között folyton változik, a tőkék folytonosan be- és kivándorolnak, az egyik szférából a másikba átvihetők, egyszóval hogy a tőkék szabadon mozoghatnak e különböző termelési szférák között mint megannyi, a társadalmi össztőke önálló részeinek rendelkezésére álló befektetési terület között. Emellett előfeltételezik, hogy semmiféle, vagy csak véletlen és időleges korlát akadályozza a tőkék konkurrenciáját abban, hogy – pl. olyan termelési szférában, ahol az áruk értéke a termelési áruk felett, vagyis ahol a termelt értéktöbblet az átlagprofit felett áll – az értéket a termelési árra szorítsa le és ily módon e termelési szféra fölös értéktöbbletét a tőke által kiaknázott valamennyi szféra között arányosan ossza el. Ha azonban ennek ellenkezője következik be, ha a tőke idegen hatalomba ütközik, amelyet csak részben vagy egyálta-

lán nem tud leküzdeni, és amely a tőkének különös termelési szférákban való befektetését korlátozza, csak olyan feltételekkel engedi meg, amelyek az értéktöbbletnek ezt az átlagprofittá való általános kiegyenlítődését egészen vagy részben kizárják, akkor az ilyen termelési szférákban az áruértéknek a termelési ár feletti többlete révén nyilvánvalóan többletprofit keletkezne, amely járadékká válhatna és mint ilyen a profittal szemben önállósulhatna. Mint ilyen idegen hatalom és korlát lép azonban szembe a földtulajdon a tőkével, amikor azt földbe fektetik, vagyis mint ilyen hatalom lép szembe a földtulajdonos a tőkéssel.

A földtulajdon itt sorompó, amely nem enged új tőkebefektetést eddig meg nem művelt vagy bérbe nem adott földön vámszedés nélkül, vagyis járadék követelése nélkül, noha az újonnan művelésbe vett föld olyan fajtához tartozik, amely nem hoz különbözeti járadékot, és amely – ha nem volna földtulajdon – már a piaci ár csekély emelkedése esetén is megművelhető lenne, úgy, hogy a szabályozó piaci ár csak a termelési árat fizetné meg e legrosszabb föld megművelőjének. De annak a korlátnak következtében, melyet a földtulajdon szab, a piaci árnak olyan pontig kell emelkednie, amelyen a föld a termelési áron felül többletet, azaz járadékot tud fizetni. Mivel azonban a mezőgazdasági tőke által termelt áruk értéke az előfeltételezés szerint meghaladja azok termelési árát, ez a járadék (kivéve egy esetet, amelyet azonnal meg fogunk vizsgálni) az értéknek a termelési áron felüli többletét vagy ennek egy részét képezi. Az, hogy a járadék az érték és a termelési ár közti egész különbözettel, vagy pedig csak e különbözet egy nagyobb vagy kisebb részével egyenlő-e, az teljesen a kínálat és kereslet viszonyától és az új, művelésbe vett terület nagyságától függne. Amíg a járadék kisebb, mint a mezőgazdasági termékek értékének termelési áruk fölötti többlete, e többlet egy része mindig belekerülne az egész értéktöbblet általános kiegyenlítődésébe és a különböző egyes tőkék közötti arányos eloszlásába. Mihelyt a járadék egyenlő az értéknek a termelési ár fölötti többletével, az értéktöbbletnek ez az átlagprofitot meghaladó része teljesen ki lenne vonva ebből a kiegyenlítődésből. De akár az értéknek a termelési ár fölötti egész többletével egyenlő ez az abszolút járadék, akár csupán e többlet egy részével, a mezőgazdasági termékeket mindig monopoláron adnák el, nem azért, mert áruk meghaladja értéküket, hanem azért, mert áruk egyenlő értékükkel, vagy pedig azért, mert áruk kisebb, mint értékük, de nagyobb, mint termelési áruk. Monopóliumuk abban áll, hogy áraik, más, ipari termékektől eltérően, amelyeknek értéke meghaladja az általános termelési árat, nem nivellálódnak termelési árrá. Mivel mind az értéknek, mind a termelési árnak egy része ténylegesen adott állandó nagyság, tudniillik a költ-

ségár, a termelésben elfogyasztott tőke = k, ezért különbségük a másik, változó részben, az értéktöbbletben van, amely a termelési árban = p-vel, a profittal, vagyis egyenlő a társadalmi tőke után és minden egyes tőke után mint ennek arányos hányada után számított összértéktöbblettel, amely azonban az áru értékében egyenlő azzal a valóságos értéktöbblettel, amelyet ez a különös tőke létrehozott és amely az e tőke által létrehozott áruértékek integráns része. Ha az áru értéke meghaladja az áru termelési árát, akkor a termelési ár = $k+p$, az érték = $k+p+d$, úgyhogy $p+d$ = az áruban rejlő értéktöbblettel. Az érték és a termelési ár közti különbözet tehát = d-vel, azzal a többlettel, mellyel az e tőke által termelt értéktöbblet az általános profitráta által neki kijelölt részt meghaladja. Ebből következik, hogy a mezőgazdasági termékek ára meghaladhatja e termékek termelési árát, anélkül hogy elérné értéküket. Ebből következik továbbá, hogy egy bizonyos pontig a mezőgazdasági termékek ára huzamosabb időn át emelkedhet, mielőtt áruk eléri értéküket. Ebből következik az is, hogy az a többlet, amellyel a mezőgazdasági termékek értéke meghaladja azok termelési árát, csak a földtulajdon monopóliuma következtében válhat e termékek általános piaci árát meghatározó mozzanattá. Végül az következik ebből, hogy ebben az esetben nem a termék drágulása oka a járadéknak, hanem a járadék oka a termék drágulásának. Ha a legrosszabb föld területegységén termelt termék ára = $P+r$, akkor minden különbözeti járadék r megfelelő többszörösével emelkedik, mert az előfeltételezés szerint $P+r$ lesz a szabályozó piaci ár.

Ha a nem-mezőgazdasági társadalmi tőke átlagos összetétele = 85_c+15_v és ha az értéktöbblet rátája 100 %, akkor a termelési ár = 115. Ha a mezőgazdasági tőke összetétele = 75_c+25_v, akkor a termék értéke, ugyanolyan értéktöbbletráta mellett, továbbá a szabályozó piaci érték = 125. Ha a mezőgazdasági termék ára a nem-mezőgazdasági termék árával átlagárrá egyenlítődne ki (a rövidség kedvéért feltesszük, hogy az össztőke mindkét termelési ágban egyenlő), akkor az összértéktöbblet = 40, tehát 200 tőke után 20 %. Egyiknek is, másiknak is a termékét 120-ért adnák el. A termelési árakká való kiegyenlítődés esetén tehát a nem-mezőgazdasági termék piaci átlagára fölötte, a mezőgazdasági terméké pedig alatta állna értékének. Ha a mezőgazdasági termékeket teljes értékükön adnák el, áruk 5-tel magasabban, az ipari termékeké pedig 5-tel alacsonyabban állna, mint a kiegyenlítődés esetén. Ha a piaci viszonyok nem engedik meg, hogy a mezőgazdasági termékeket teljes értékükön, a termelési ár feletti egész többlettel adják el, akkor az eredmény a két véglet között lesz; az ipari termékeket valamivel értékükön felül, a mezőgazdasági termékeket pedig valamivel termelési árukon felül fogják eladni.

Jóllehet a földtulajdon feljebb hajthatja a mezőgazdasági termékek árát termelési áruknál, nem a földtulajdontól, hanem az általános piaci helyzettől függ, hogy a piaci ár, a termelési áron felül emelkedve, mennyire közelíti meg az értéket, tehát hogy az az értéktöbblet, melyet az adott átlagprofiton felül hoznak létre a mezőgazdaságban, milyen mértékben változik át járadékká, vagy pedig milyen mértékben kerül bele az értéktöbbletnek átlagprofittá való általános kiegyenlítődésébe. Mindenesetre ez az abszolút, az értéknek a termelési ár feletti többletéből eredő járadék csupán a mezőgazdasági értéktöbblet része, ennek az értéktöbbletnek földjáradékká való átváltozása, lefölözése a földtulajdonos által; pontosan úgy, ahogyan a különbözeti járadék abból ered, hogy többletprofit járadékká változik át, hogy a földtulajdon az általánosan szabályozó termelési ár mellett lefölözi a többletprofitot. A járadéknak ez a két formája normális csak. E formákon kívül a járadék csak a tulajdonképpeni monopoláron nyugodhat, amelyet nem a termelési ár, sem az áruk értéke, hanem a vevők szükséglete és fizetőképessége határoz meg, s amelynek tárgyalása a konkurrenciáról szóló tanhoz tartozik, mert abban vizsgálják a piaci árak valóságos mozgását.

Ha egy ország minden földművelésre használható földje bérbe volna adva – a tőkés termelési módot és normális viszonyokat előfeltételezve általánosnak –, akkor nem volna olyan föld, amely ne hozna járadékot, de akadhatnának olyan tőkebefektetések, a földbe fektetett tőke egyes részei, amelyek nem hoznak járadékot; mert mihelyt a földet bérbe adják, a földtulajdon nem abszolút korlátja többé a szükséges tőkebefektetésnek. Mint relatív korlát még azután is tovább hat annyiban, hogy az a körülmény, hogy a földbe bekebelezett tőke a földtulajdonosra száll, itt igen meghatározott korlátokat szab a bérlőnek. Csak ebben az esetben változnék minden járadék különbözeti járadékká, olyan különbözeti járadékká, melyet nem a föld minőségebeli különbözet, hanem az a különbözet határoz meg, amely az egy meghatározott földön eszközölt utolsó tőkebefektetésekből eredő többletprofitok és a legrosszabb osztályú föld bérletéért fizetett járadék között mutatkozik. Mint korlát a földtulajdon csak annyiban hat abszolúte, amennyiben egyáltalában a föld mint tőkebefektetési terület átengedésének a feltétele a földtulajdonosnak fizetendő sarc. Ha ez az átengedés megtörtént, akkor a földtulajdonos az adott földdarabon nem szabhat többé abszolút korlátokat a tőkebefektetés mennyiségi terjedelmének. A házépítést egyáltalában az korlátozza, hogy az a föld, amelyre a házat akarják építeni, egy harmadik személy tulajdona. De ha ezt a földet házépítésre már bérbe vették, a bérlőtől függ, hogy magas vagy alacsony házat emel-e rajta.

Ha a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele ugyanolyan vagy magasabb

volna, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, akkor elesne az abszolút járadék, mindig az imént kifejtett értelemben véve; vagyis az a járadék, amely mind a különbözeti járadéktól, mind a tulajdonképpeni monopoláron nyugvó járadéktól különbözik. Akkor a mezőgazdasági termék értéke nem haladná meg e termék termelési árát, és a mezőgazdasági tőke nem hozna több munkát mozgásba, tehát nagyobb többletmunkát sem realizálna, mint a nem-mezőgazdasági tőke. Ugyanez történne, ha a mezőgazdasági tőke összetétele a művelés haladása következtében kiegyenlítődnék a társadalmi átlagtőke összetételével.

Első pillantásra ellentmondásnak látszik az a feltevés, hogy egyrészt a mezőgazdasági tőke összetétele magasabb lesz, tehát növekszik az állandó része a változó részéhez képest, másrészt pedig a mezőgazdasági termék ára elég magasra emelkedik ahhoz, hogy az új és az eddiginél rosszabb föld járadékot fizessen, amely ebben az esetben csakis a piaci árnak az érték és a termelési ár feletti többletéből, egyszóval csakis a termék monopolárából eredhet.

Itt a következő megkülönböztetést kell tennünk.

A profitráta képződésének vizsgálatánál mindenekelőtt azt láttuk, hogy olyan tőkék, amelyek technikai szempontból egyenlő összetételűek, azaz a gépi berendezéshez és a nyersanyaghoz viszonyítva ugyanannyi munkát hoznak mozgásba, az állandó tőkerészek értékének különbözősége következtében mégis különböző összetételűek lehetnek. A nyersanyag vagy a gépi berendezés az egyik esetben drágább lehet, mint a másikban. Hogy ugyanazon tömegű munkát hozzanak mozgásba (és az előfeltételezés szerint ez volna szükséges ahhoz, hogy ugyanazon tömegű nyersanyagot dolgozzanak fel), az egyik esetben nagyobb tőkét kellene előlegezni, mint a másikban, mert pl. 100 tőkével nem hozhatok mozgásba ugyanannyi munkát, ha a nyersanyag, amelyet szintén ebből a 100-ból kell fedezni, az egyik esetben 40-be, a másikban 20-ba kerül. Hogy azonban ezek a tőkék technikailag mégis egyenlő összetételűek, az nyomban kiderülne, ha a drágább nyersanyag ára az olcsóbbnak az árára süllyedne. A változó és az állandó tőke közti értékarányok akkor ugyanazok lennének, noha az alkalmazott eleven munka és az alkalmazott munkafeltételeknek a tömege és jellege közötti technikai arányban nem történt semmi változás. Másrészt, pusztán az értékösszetétel szempontjából vizsgálva, egy alacsonyabb szerves összetételű tőke, pusztán annak következtében, hogy állandó részeinek értéke emelkedik, látszatra ugyanarra a fokra léphet, mint egy magasabb szerves összetételű tőke. Vegyünk egy tőkét, $= 60_c + 40_v$, mert az eleven munkaerőhöz viszonyítva sok gépi berendezést és nyersanyagot alkalmaz, és vegyünk egy másik tőkét, $= 40_c + 60_v$, mert sok eleven munkát (60 %), kevés gépi berendezést

(mondjuk 10%) és a munkaerőhöz viszonyítva kevés és olcsó nyersanyagot (mondjuk 30%) alkalmaz; akkor pusztán a nyers- és segédanyagok értékének 30-ról 80-ra való emelkedése az összetételt kiegyenlítené oly módon, hogy most a második tőkénél 10 egységnyi gépre 80 egység nyersanyag és 60 egység munkaerő jutna, tehát 90_c+60_v, ami, százalékosan elosztva, szintén $= 60_c+40_v$ lenne, anélkül, hogy a technikai összetétel bármiképpen megváltozott volna. Egyenlő szerves összetételű tőkéknek tehát különböző értékösszetételük lehet, és százalékosan egyenlő értékösszetételű tőkék szerves összetétele különböző fokon állhat, tehát a munka társadalmi termelőerejének különböző fejlődési fokait fejezhetik ki. Az a puszta körülmény tehát, hogy a mezőgazdasági tőke, értékösszetételét tekintve, az általános színvonalon állna, nem bizonyítaná, hogy ennél a tőkénél a munka társadalmi termelőereje ugyanolyan magasan fejlett. Ez csak azt mutathatná, hogy ennek a tőkének a saját terméke, amely viszont része termelési feltételeinek, drágább lett, vagy hogy olyan segédanyagokat, mint a trágyát, amelyek korábban kéznél voltak, most messziről kell odahordani és így tovább.

De, ettől eltekintve, fontolóra kell vennünk a mezőgazdaság sajátságos jellegét.

Ha feltesszük, hogy a munkát megtakarító gépi berendezés, vegyi segédeszközök stb. itt nagyobb teret kapnak, tehát hogy az állandó tőke technikailag, nemcsak értékében, hanem tömegében is, az alkalmazott munkaerő tömegéhez képest nő, akkor a mezőgazdaságban (mint a bányaiparban is) nemcsak a munka társadalmi termelékenységéről van szó, hanem a természetadta termelékenységéről is, amely a munka természeti feltételeitől függ. Lehetséges, hogy a társadalmi termelőerő növekedése a mezőgazdaságban csupán kiegyenlíti a természeti erő csökkenését, vagy ki sem egyenlíti – ez a kiegyenlítés mindig csak egy ideig tud hatni –, úgyhogy a termék ott a technikai fejlődés ellenére nem lesz olcsóbb, hanem csak a termék még nagyobb drágulását akadályozzák meg. Az is lehetséges, hogy emelkedő gabonaár mellett a termék abszolút tömege csökken, a viszonylagos többlettermék viszont növekszik; akkor ugyanis, ha a nagyrészt gépekből vagy állatból álló állandó tőke, amelynek csak kopását kell pótolni, viszonylag növekszik, a változó, a munkabérre kiadott tőkerész pedig, amelyet mindig teljesen kell pótolni a termékből, megfelelően csökken.

De az is lehetséges, hogy a mezőgazdaság haladása következtében a piaci árnak az átlag fölé való mérsékelt emelkedése szükséges csupán ahhoz, hogy rosszabb földet vegyenek művelésbe és egyszersmind ez a rosszabb föld is járadékot hozhasson, ami a technikai segédeszközök alacsonyabb színvonala mellett a piaci ár nagyobb emelkedését követelte volna meg.

Azt a körülményt, hogy pl. a nagybani állattenyésztésnél az alkalmazott munkaerő tömege, ahhoz az állandó tőkéhez viszonyítva, amely magában az állatban létezik, nagyon csekély, döntő érvnek lehetne tekinteni azellen, hogy a mezőgazdasági tőke, százalékosan számítva, több munkaerőt hoz mozgásba, mint a nem-mezőgazdasági társadalmi átlagtőke. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a járadék kifejtésénél a mezőgazdasági tőkének abból a részéből indulunk ki mint meghatározó részből, amely a döntő növényi táplálékot, tehát egyáltalában a civilizált népek legfontosabb létfenntartási eszközét termeli. Már A. Smith kimutatta – és ez egyik érdeme –, hogy az állattenyésztésnél és egyáltalában minden olyan tőkénél, amelyet nem a legfontosabb létfenntartási eszközök, tehát pl. nem gabona termelése céljából fektettek a földbe, átlagban az árnak egy egészen más meghatározása történik. Itt ugyanis az árat az határozza meg, hogy azon a földön, amelyet mondjuk mint mesterséges rétet állattenyésztésre használnak, de amelyet ugyanúgy bizonyos minőségű szántóföldé is lehetne változtatni, a termék árának elég magasra kell emelkednie ahhoz, hogy a rét ugyanannyi járadékot hozzon, mint egy ugyanolyan jó szántóföld; itt tehát a gabonaföld járadéka meghatározóan belekerül az állat árába, s ezért Ramsay joggal mondotta, hogy ily módon a járadék, a földtulajdon gazdasági kifejezése, tehát a földtulajdon mesterségesen emeli az állat árát.*

„A művelés kiterjedése következtében a megműveletlen puszta föld már elégtelen ahhoz, hogy a vágómarha iránti keresletet kielégítse. A megművelt földek egy nagy részét jószág tenyésztésére és hizlalására kell felhasználni; ezért a jószág árának elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy ne csak a ráfordított munkát fizesse meg, hanem szintúgy a járadékot, amelyet a földtulajdonos, és a profitot, amelyet a bérlő húzhatott volna, ha ezt a földet földművelésre alkalmazzák. A teljesen megműveletlen tőzeges ingoványokon tenyésztett jószágot, ha ugyanarra a piacra hozzák, súlya, illetve minősége arányában ugyanazon az áron adják el, mint azt, amelyet a leginkább javított földön neveltek. Ezeknek az ingoványoknak a tulajdonosai profitálnak ebből és felemelik földjük járadékát jószáguk árának arányában." (*A. Smith*, I. könyv XI. fej. 1. rész.) Itt tehát, a gabonától eltérően, a különbözeti járadék szintén előnyös a rosszabb földnek.

Az abszolút járadék megmagyaráz néhány olyan jelenséget, amelyek első pillantásra azt a látszatot keltik, mintha a járadék pusztán monopolárból eredne. Hogy az A. Smith által említett példához kapcsolódjunk, vegyük pl. egy olyan, mondjuk norvégiai, erdő birtokosát, amely minden emberi közreműködés nélkül létezik, tehát nem erdőművelés terméke. Ha járadékot fizet a birtokosnak egy tőkés, aki, talán angliai kereslet folytán, fát vágat ki, vagy ha

mint tőkés maga vágatja ki a fát, akkor a fa az előlegezett tőkére jutó profiton kívül nagyobb vagy kisebb járadékot fizet majd neki. Ez ennél a merőben természeti terméknél tiszta monopolfelárnak látszik. A valóságban azonban a tőke itt majdnem kizárólag változó, munkára kiadott tőkéből áll, tehát nagyobb mennyiségű többletmunkát hoz mozgásba, mint más ugyanilyen nagyságú tőke. A fa értékében tehát nagyobb többlet rejlik meg nem fizetett munkából, vagyis értéktöbbletből, mint a magasabb összetételű tőkék termékében. Ezért lehetséges, hogy a fából átlagprofitot fizessenek és hogy egy jelentékeny többlet járadék formájában az erdőtulajdonosnak jusson. Megfordítva, mivel a fakitermelés könnyen kiterjeszthető, tehát ez a termelés gyorsan növekedhet, fel kell tennünk, hogy a keresletnek nagyon jelentékenyen kell emelkednie, hogy a fa ára egyenlő legyen értékével, és ennélfogva a meg nem fizetett munka egész többlete (azon a részén felül, amely a tőkésnek jut mint átlagprofit) a járadék formájában a tulajdonosnak jusson.

Az volt a feltevésünk, hogy az újonnan művelésbe vett föld még silányabb minőségű, mint a legutoljára megművelt legrosszabb föld. Ha jobb, akkor különbözeti járadékot hoz. Itt azonban éppen azt az esetet vizsgáljuk, amikor a járadék nem mint különbözeti járadék jelenik meg. Itt csak két eset lehetséges. Vagy rosszabb az újonnan művelésbe vett föld, mint az utoljára megművelt, vagy pedig ugyanolyan minőségű. Azt, ha rosszabb, már megvizsgáltuk. Most tehát csak azt az esetet kell még megvizsgálnunk, amikor ugyanolyan minőségű.

A művelés haladásával, mint ezt már a különbözeti járadéknál kifejtettük, éppúgy új művelésbe vehetnek egyenlő jó, sőt jobb földet is, mint rosszabbat.

Először azért, mert a különbözeti járadéknál (s egyáltalában a járadéknál, mert a nem-különbözeti járadéknál is mindig felmerül a kérdés: vajon olyan-e egyrészt egyáltalában a föld termékenysége és másrészt fekvése, hogy megművelése a szabályozó piaci ár mellett profitot és járadékot hozhat) két feltétel hat egymással ellenkező irányban, amelyek hol semlegesítik egymást, hol pedig az egyik a másik fölé kerekedik. A piaci ár emelkedése – előfeltételezve, hogy a megművelés költségára nem süllyedt, másszóval, hogy technikai jellegű vívmányok nem képeznek újonnan hozzákerülő mozzanatot az új megművelés javára – olyan termékenyebb föld megművelésére vezethet, amely fekvése miatt korábban ki volt zárva a konkurrenciából. Vagy terméketlenebb földnél a fekvésbeli előnyét annyira fokozhatja, hogy ez kiegyenlíti a csekélyebb termőképességet. Vagy ha nem is emelkedik a piaci ár, a föld fekvése a közlekedési eszközök javulása következtében lehetővé teheti a jobb

földek bekapcsolódását a konkurrenciába, amint ezt nagy méretekben az észak-amerikai préri-államokban látjuk. Ez történik állandóan a régebbi civilizációjú országokban is, bár nem ugyanolyan mértékben, mint a gyarmatokon, ahol, mint Wakefield helyesen megállapította,* a fekvés a döntő. Tehát, először, a föld fekvésének és termékenységének ellentmondó hatásai, s a fekvési tényező változékonysága – amely tényező állandóan kiegyenlítődik, állandó progresszív, kiegyenlítődésre törekvő változásokon megy át – váltakozva hol ugyanolyan jó, hol jobb, hol rosszabb új földdarabokat hoznak új konkurrenciába a régebben megművelt földekkel.

Másodszor: A természettudomány és az agronómia fejlődésével megváltozik a föld termékenysége is, mert megváltoznak azok az eszközök, melyek a föld elemeit azonnal értékesíthetővé tehetik. Így történt nemrég Franciaországban és Anglia keleti grófságaiban, hogy könnyű talajfajták, amelyek korábban rosszaknak számítottak, elsőrendű földek lettek. (Lásd Passy.**) Másrészt olyan föld, amely nem vegyi összetétele miatt számított rossznak, hanem megművelése csak bizonyos mechanikai és fizikai akadályokba ütközött, jó földdé válik, mihelyt felfedezik ez akadályok leküzdésének eszközeit.

Harmadszor. Valamennyi régi civilizációjú országban régi történelmi és hagyományos viszonyok, pl. állami, községi birtokok stb. formájában, egészen véletlenszerűen nagy földterületeket vontak ki a megművelésből, amelybe csak fokozatosan kerülnek be. Művelésbe vételük sorrendje nem a minőségüktől, sem a fekvésüktől, hanem teljesen külsőleges körülményektől függ. Ha az ember nyomon követi az angol községi földek történetét, azt, hogy a bekerítésről szóló törvényekkel [Enclosure Bills] hogyan változtatták magántulajdonná és tették termővé ezeket a földeket, nincs nevetségesebb, mint az a fantasztikus előfeltételezés, hogy valami modern agrokémikus, pl. Liebig, irányította e sorrend megválasztását, bizonyos földeket vegyi tulajdonságaiknál fogva művelésre kijelölt, másokat pedig kizárt. Ami itt döntött, az inkább az alkalom volt, amely a tolvajokat szüli; az elsajátításnak azok a többé-kevésbé elfogadható jogi ürügyei, amelyek kínálkoztak a nagy földesuraknak.

Negyedszer. Eltekintve attól, hogy a népesség és a tőke növekedésének a mindenkor elért fejlettségi foka a földművelés kiterjesztésének korlátot – bár rugalmas korlátot – szab; eltekintve a piaci árat átmenetileg befolyásoló véletlenektől, mint a kedvező és kedvezőtlen évszakok sorától – a földművelés térbeli kiterjedése attól függ, hogy az ország tőkepiaca és üzleti helyzete egészében hogyan áll. Ahhoz, hogy pótlólagos tőkét fordítsanak a mezőgazdaságra, a tőkehiány periódusaiban nem elegendő, hogy a meg nem művelt

föld – akár fizet járadékot, akár nem – a bérlőnek átlagprofitot hozhat. Máskor, a tőke pléthórája [fölös bősége] periódusában, áramlik a tőke a földművelés felé, még akkor is, ha a piaci ár nem emelkedik, ha egyébként teljesítve vannak a normális feltételek. Az eddig megműveltnél jobb föld valójában csak a fekvés mozzanata, vagy kizárhatóságának eddig áttörhetetlen korlátai, vagy a véletlen folytán volna kizárva a konkurrenciából. Ezért csak azokkal a talajfajtákkal kell foglalkoznunk, amelyek éppolyan jók, mint az utoljára megműveltek. De az új és az utoljára művelésbe vett föld között mindig fennáll a termővé tétel költségeinek a különbsége, s a piaci árak állásától és a hitelviszonyoktól függ, hogy vállalják-e ezeket a költségeket vagy sem. Mihelyt azután ez a föld valóban belép a konkurrenciába, a piaci ár – ha a viszonyok egyébként nem változnak – ismét előbbi állására esik, amikor azután az újonnan bekapcsolódott föld ugyanolyan járadékot fog hozni, mint a neki megfelelő régi. Azt az előfeltételezést, hogy az új föld nem fog járadékot hozni, hívei úgy bizonyítják, hogy elfogadják azt, amit bizonyítani kellene, azt ugyanis, hogy az utolsó föld nem hozott járadékot. Ugyanezen a módon azt is be lehetne bizonyítani, hogy az utoljára épített házak az épületért fizetett tulajdonképpeni házbéren kívül nem hoznak járadékot, noha bérbe adják őket. Tény az, hogy ezek a házak járadékot hoznak, még mielőtt házbért jövedelmeznének, amikor gyakran hosszú ideig üresen állnak. Ugyanúgy, ahogy az egy földdarabon egymásra következő tőkebefektetéseknek arányos többlethozamuk lehet és ezért ugyanolyan járadékot hozhatnak, mint az első befektetések, az utoljára megműveltekkel egyenlő minőségű földeknek ugyanazon költségek mellett ugyanaz lehet a hozamuk. Különben egyáltalában felfoghatatlan volna, hogy miért egymás után veszik művelésbe az egyazon minőségű földeket, nem pedig valamennyit egyszerre, vagy inkább egyet sem, hogy ne idézzék elő valamennyinek a konkurrenciáját. A földtulajdonos mindenkor kész járadékot húzni, vagyis valamit ingyen kapni; a tőkének azonban bizonyos körülményekre van szüksége ahhoz, hogy a földtulajdonos kívánságát teljesíthesse. Ezért a földek egymás közötti konkurrenciája nem attól függ, hogy a földtulajdonos ezt a konkurrenciát akarja-e, hanem attól, hogy akad-e tőke, amely az új földeken más tőkékkel konkurrálni akar.

Amennyiben a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadék puszta monopolár, ez csak kicsiny lehet, mint ahogy itt, normális viszonyok között, az abszolút járadék is csak kicsiny lehet, bármekkora az a többlet, amellyel a termék értéke meghaladja a termelési árát. Az abszolút járadék lényege tehát ez: egyenlő nagyságú tőkék a különböző termelési szférákban, egyenlő értéktöbbletráta vagy a munka egyenlő kizsákmányolása mellett, különböző átla-

gos összetételüktől függően különböző értéktöbblettömegeket termelnek. Az iparban ezek a különböző értéktöbblettömegek kiegyenlítődnek az átlagprofittá és egyenletesen oszlanak el az egyes tőkék mint a társadalmi tőke megfelelő hányadai között. A földtulajdon, mihelyt a termelésnek akár földműveléshez, akár nyersanyagok kitermeléséhez föld kell, gátolja a földbe fektetett tőkék e kiegyenlítődését és lefölözi az értéktöbblet egy részét, amely különben belekerülne az általános profitrátává való kiegyenlítődésbe. A járadék ekkor az áruk értékének, pontosabban értéktöbbletének részét alkotja, csakhogy ez a rész nem a tőkésosztálynak jut, amely azt a munkásokból kiszedte, hanem a földtulajdonosoknak, akik a tőkésekből szedik ki azt. Emellett előfeltételezzük, hogy a mezőgazdasági tőke több munkát hoz mozgásba, mint a nem-mezőgazdasági tőke egyenlő nagyságú része. Hogy mekkora az eltérés, vagy egyáltalában létezik-e eltérés, ez attól függ, hogy a mezőgazdaság az iparhoz viszonyítva mennyire fejlett. A dolog természeténél fogva ennek a különbségnek a mezőgazdaság haladásával csökkennie kell, hacsak az ipari tőkénél a változó tőkerész az állandó tőkéhez viszonyítva nem csökken még nagyobb arányban, mint a mezőgazdasági tőkénél.

Még jelentősebb szerepet játszik ez az abszolút járadék a tulajdonképpeni kitermelő iparban, ahol az állandó tőke egyik eleme, a nyersanyag, egészen elesik és ahol feltétlenül a legalacsonyabb összetételű tőke az uralkodó, kivéve azokat az ágakat, amelyekben nagyon jelentékeny a gépi berendezésből és egyéb állótőkéből álló tőkerész. Éppen itt, ahol úgy látszik, mintha a járadék kizárólag monopolárnak lenne tulajdonítható, rendkívül kedvező piaci viszonyok szükségesek ahhoz, hogy az áruk értékükön keljenek el, vagy hogy a járadék egyenlő legyen az áru értéktöbbletének a termelési ára fölötti egész többletével. Így pl. annál a járadéknál, amelyet halászterületek, kőbányák, vadon nőtt erdők stb. hoznak.[37]

[37] Ricardo ezt rendkívül felületesen intézi el. Lásd az A. Smith ellen irányuló részt a norvégiai erdőjáradékról, „Principles", II. fej., mindjárt az elején.

Negyvenhatodik fejezet

Épülettelekjáradék. Bányajáradék. A föld ára

Mindenütt, ahol egyáltalában járadék létezik, a különbözeti járadék fellép és ugyanazokat a törvényeket követi, mint a mezőgazdasági különbözeti járadék. Mindenütt, ahol természeti erők monopolizálhatók és az azokat alkalmazó ipari vállalkozónak többletprofitot biztosítanak – akár vízesésről, akár gazdag bányáról, akár halban dús vízről, akár jó fekvésű épülettelekről van szó –, az, akit a földteke egy részére való jogcíme e természeti tárgyak tulajdonosává minősít, ezt a többletprofitot a járadék formájában elkaparintja a funkcionáló tőkétől. Ami az építkezésre szánt földet illeti, A. Smith kifejtette, hogyan szabályozza a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadék az épülettelkek járadékának, mint minden nem-mezőgazdasági föld járadékának, az alapját. (I. könyv XI. fej. 2. és 3.) Ezt a járadékot az jellemzi először, hogy itt a fekvés döntő befolyással van a különbözeti járadékra (pl. a szőlőművelésnél és a nagyvárosi épülettelkeknél nagyon jelentékeny ez a befolyás); másodszor, hogy a tulajdonos teljes passzivitása nyilvánvaló, aktivitása (kivált a bányáknál) mindössze abban áll, hogy kiaknázza a társadalmi fejlődés haladását, amelyhez semmivel sem járul hozzá és amelyért semmit sem kockáztat, ahogy az ipari tőkés mégiscsak teszi; végül az jellemzi ezt a járadékot, hogy sok esetben a monopolár az uralkodó, kivált a nyomor legszemérmetlenebb kiaknázásának eseteiben (mert a nyomor jövedelmezőbb forrás a házjáradék számára, mint Potosi bányái* valaha is voltak Spanyolország számára[38]), és az a roppant hatalom, melyet ez a földtulajdon ad, ha az ipari tőkével egy kézben egyesül, lehetővé teszi ez utóbbi számára, hogy a munkabérért harcoló munkásokat gyakorlatilag eltávolítsa a földről mint lakóhelyükről[39]. A társadalom egyik része itt sarcot követel a másik résztől a földön lakhatás jogáért, ahogy egyáltalában a földtulajdonban ben-

[38] *Laing, Newman.*

[39] A crowlingtoni sztrájk. *Engels*: „Lage der arbeitenden Klasse in England", 307. old. (1892-es kiadás, 259. old. [*F. E.* – Lásd Marx és Engels Művei, 2. köt. Budapest 1971, 437–438. old.])

ne foglaltatik a földtulajdonosoknak az a joga, hogy a földgolyót, a föld méhét, a levegőt és ezzel együtt mindazt kiaknázhassák, ami az élet fenntartásához és fejlődéséhez nélkülözhetetlen. Az épülettelkek járadékát nemcsak a népesség szaporodása és az ezzel együtt növekvő lakásszükséglet emeli szükségszerűen, hanem a földbe bekebelezett vagy benne gyökeret vert, rajta nyugvó állótőke fejlődése is, így az összes ipari épületek, vasutak, áruraktárak, gyárépületek, dokkok stb. A házbért, amennyiben az a házba befektetett tőke kamata és amortizációja, itt még a Carey-féle jóakarat mellett sem lehet összetéveszteni a puszta földért fizetett járadékkal, kivált akkor nem, ha – mint Angliában – a földtulajdonos és a házspekuláns egészen különböző személyek. Itt két elemet kell figyelembe venni: egyfelől a föld kiaknázását újratermelésre vagy kitermelésre, másfelől a teret, amelyre mint minden termelés és minden emberi tevékenység egyik elemére van szükség. És a földtulajdon mindkét vonatkozásban követeli a maga sarcát. Az építési terület iránti kereslet emeli a földnek mint térnek és alapnak az értékét, s ennek következtében egyidejűleg növekszik a föld olyan elemei iránti kereslet is, amelyek építési anyagul szolgálnak.[40]

A II. könyv 12. fejezetében, 215., 216. [216.] old., Edward Cappsnek, egy nagy londoni házspekulánsnak az 1857. évi bankbizottság előtt tett vallomásában példát közöltünk arra, hogy a gyorsan fejlődő városokban, különösen ott, ahol – mint Londonban – gyárszerűen űzik az építkezést, menynyire a földjáradék és nem a ház a házspekuláció tulajdonképpeni legfőbb tárgya. Capps 5435. sz. alatt ezt mondja: „Azt hiszem, hogy egy ember, aki boldogulni akar az életben, aligha várhatja boldogulását, ha csak szolid üzletekkel (fair trade) foglalkozik ... ezenkívül szükségszerűen spekulációs céllal kell építkeznie, mégpedig nagy méretekben; mert maguk az épületek igen kevés profitot hoznak a vállalkozónak, a legnagyobb profit a földjáradék növekedéséből származik. A vállalkozó mondjuk kibérel egy darab földet és évi 300 £-et fizet érte; ha gondosan kidolgozott építési terv szerint megfelelő fajtájú házakat épít ezen a telken, akkor ez a föld évi 400 vagy 450 £-et is hozhat neki, s a profitja nem annyira a házak révén szerzett profitból, amelyet sok esetben szinte nem is vesz számításba, mint inkább az évi 100 vagy 150 £-gel megnövekedett földjáradékból fog állni." Emellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a legtöbbnyire 99 évre kötött bérleti szerződés lejárta után a föld a rajta levő épületekkel és a közben igen gyakran

[40] „A londoni utcák kövezése lehetővé tette a skót tengerpart néhány csupasz sziklájának tulajdonosai számára, hogy járadékot húzzanak azelőtt teljesen haszontalan köves földjük után." *A. Smith*, I. könyv XI. fej. 2.

több mint kétszeresére vagy háromszorosára emelkedett földjáradékkal együtt a házspekulánsról, illetve jogutódáról ismét visszaszáll az eredeti utolsó földtulajdonosra.

A tulajdonképpeni bányajáradék egészen úgy van meghatározva, mint a mezőgazdasági járadék. „Vannak bányák, amelyeknek terméke alig elegendő arra, hogy a munkát megfizesse és a befektetett tőkét a szokásos profittal egyetemben pótolja. A vállalkozónak hoznak némi profitot, de a földtulajdonosnak nem hoznak járadékot. Ezeket a bányákat csak a földtulajdonos művelheti haszonnal, aki, mint saját maga vállalkozója, befektetett tőkéje után eléri a szokásos profitot. Skóciában sok szénbányát így tartanak üzemben, és ezek a bányák másképp nem is tarthatók üzemben. A földtulajdonos senki másnak nem engedné meg művelésüket valamilyen járadék fizetése nélkül, és senkinek sincs módja, hogy fizessen." (*A. Smith*, I. könyv XI. fej. 2.)

Különbséget kell tenni aszerint, hogy a járadék monopolárból fakad-e, mert a termékeknek vagy magának a földnek a járadéktól független monopolára létezik, vagy pedig a termékeket azért adják el monopoláron, mert járadék létezik. Amikor monopolárról beszélünk, egyáltalában olyan árat értünk, amelyet csakis a vevők vásárlókedve és fizetőképessége határoz meg, függetlenül mind a termékek általános termelési ára által, mind az ezek értéke által meghatározott ártól. Egy szőlőhegy, amelyen egészen kivételes minőségű bor terem, olyan bor, amely egyáltalában csak viszonylag kis mennyiségben termelhető, monopolárat hoz. E monopolár következtében, melynek a termék értéke fölötti többletét kizárólag az előkelő borivók gazdagsága és kedvtelése határozza meg, a bortermelő jelentékeny többletprofitot fog realizálni. Ez az itt monopolárból eredő többletprofit járadékká változik át és ebben a formában a földtulajdonosnak jut, annak következtében, hogy jogcíme van a földteke e különös tulajdonságokkal megáldott darabjára. Itt tehát a monopolár hozza létre a járadékot. Megfordítva, a járadék hozná létre a monopolárat, ha a gabonát nemcsak termelési áránál, hanem értékénél is drágábban adnák el annak következtében, hogy a földtulajdon a meg nem művelt földön korlátot emel a járadékot nem hozó tőkebefektetés elé. Hogy csak a földgolyóra való tulajdoni jogcím teszi lehetővé bizonyos számú személynek, hogy a társadalom többletmunkájának egy részét mint sarcot elsajátítsa, és a termelés fejlődésével egyre növekvő mértékben sajátítja el, ezt álcázza az a körülmény, hogy a tőkésített járadék, tehát éppen ez a tőkésített sarc, a föld áraként jelenik meg és ezért a föld, mint minden más kereskedelmi cikk, eladható. Ezért a vevő úgy látja, hogy igényét a járadékra nem ingyen kapta, nem a tőke munkája, kockázata és vállalkozó szelleme nélkül kapta, hanem megfizette az egyenértékét. Mint

már előbb megjegyeztük, a vevő a járadékot csak ama tőke kamatának tekinti, amellyel a földet és ezzel a járadékra való igényt megvásárolta. Ugyanígy látja a rabszolgatartó, aki egy négert vásárolt, hogy a néger tulajdonához nem a rabszolgaság intézménye mint olyan, hanem áru adása és vétele juttatta. De magát a jogcímet az eladás nem létrehozza, hanem csak átruházza. A jogcímnek már előbb meg kell lennie, hogy azután el lehessen adni, és sem egy eladás, sem az ilyen eladások sora, állandó megismétlése, nem teremtheti meg ezt a jogcímet. Ami egyáltalában megteremtette, az a termelési viszonyok voltak. Mihelyt a termelési viszonyok olyan ponthoz értek, amelyen át kell vedleniök, megszűnik a jogcímnek és az erre alapozott minden ügyletnek gazdaságilag és történelmileg jogosult, az élet társadalmi termelésének folyamatából fakadó anyagi forrása. Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egyidőben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, haszonélvezői annak és mint boni patres familias [jó családapák] kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.

A föld árának most következő vizsgálatánál hagyjunk figyelmen kívül minden konkurrencia okozta ingadozást, minden földspekulációt, úgyszintén a kis földtulajdont is, amelynél a föld a termelők legfőbb szerszáma és ezért minden áron meg kell vásárolniok.

I. A föld ára emelkedhet, anélkül hogy a járadék emelkednék; mégpedig

1. pusztán mert a kamatláb süllyed, aminek az a következménye, hogy a járadékot drágábban adják el, és ezért a tőkésített járadék, a föld ára növekszik;

2. mert a földbe bekebelezett tőke kamata növekszik.

II. A föld ára emelkedhet, mert a járadék növekszik.

A járadék növekedhet, mert a mezőgazdasági termék ára emelkedik, amely esetben mindig emelkedik a különbözeti járadék rátája, akár nagy, akár kicsiny a legrosszabb megművelt föld járadéka, akár egyáltalán nem hoz járadékot. Rátán az értéktöbblet járadékká átváltozott részének a mezőgazdasági terméket termelő előlegezett tőkéhez való arányát értjük. Ez különbözik a többlettermeknek az össztermékhez való arányától, mert az össztermék nem foglalja magában az egész előlegezett tőkét, nem foglalja ugyanis magában az állótőkét, amely a termék mellett tovább létezik.

Ellenben benne van az, hogy azokon a talajfajtákon, amelyek különbözeti járadékot hoznak, a termék növekvő része változik át fölös többlettermékké. A legrosszabb földön csak a mezőgazdasági termék áremelkedése hoz létre járadékot és hozza létre ennélfogva a föld árát is.

A járadék azonban akkor is növekedhet, ha a mezőgazdasági termék ára nem emelkedik. A termék ára állandó maradhat, sőt csökkenhet is.

Ha a termék ára állandó marad, akkor a járadék (a monopolárakat nem tekintve) vagy csak azért növekedhet, mert miközben a régi földeken ugyanakkora a tőkebefektetés, jobb minőségű új földeket vesznek művelésbe, amelyek azonban csak ahhoz elegendők, hogy a megnövekedett keresletet fedezzék, úgyhogy a szabályozó piaci ár változatlan marad. Ebben az esetben a régi földek ára nem emelkedik, de az újonnan megművelt föld számára az ár a régi földé fölé emelkedik.

Vagy pedig azért emelkedik a járadék, mert változatlan relatív jövedelmezőség és változatlan piaci ár mellett a földet kiaknázó tőke nő. Ennélfogva, bár a járadék az előlegezett tőkéhez viszonyítva ugyanaz marad, tömege pl. megkétszereződik, mert maga a tőke is megkétszereződött. Mivel áresés nem következett be, a második tőkebefektetés, éppúgy, mint az első, többletprofitot hoz, mely a bérleti idő lejártával szintén járadékká változik át. A járadék tömege ebben az esetben azért növekszik, mert a járadékot termelő tőke tömege növekszik. Az az állítás, hogy az ugyanazon a földdarabon egymást követő különböző tőkebefektetések csak annyiban eredményezhetnek járadékot, amennyiben hozamuk nem egyenlő és ennélfogva különbözeti járadék keletkezik, egyértelmű azzal az állítással, hogy két, egyenként 1000 £ értékű tőke közül, melyeket két egyenlő jövedelmezőségű földbe fektetnek, csak az egyik hozhat járadékot, bár mindkét föld a különbözeti járadékot hozó, jobb talajfajtához tartozik. (Ezért az összjáradék tömege, egy ország összjáradéka, a tőkebefektetés tömegével együtt növekszik, anélkül hogy az egyes földdarab ára, vagy a járadékráta, vagy akár az egyes földdarabra jutó járadék tömege szükségképpen növekedne; ebben az esetben az összjáradék tömege a művelés térbeli kiterjedésével együtt növekszik. Sőt ez együtt járhat azzal is, hogy az egyes birtokon a járadék süllyed.) Különben ez az állítás egyértelmű lenne azzal a másik állítással, hogy két különböző földdarabon egymás mellett eszközölt tőkebefektetés más törvényeknek van alávetve, mint az egyazon földdarabon egymást követő tőkebefektetések, holott a különbözeti járadékot éppen abból vezetjük le, hogy a törvény mindkét esetben azonos, hogy mind az egyazon földön, mind a különböző földeken eszközölt tőkebefektetés jövedelmezősége növekszik. Az egyetlen módosulás, amely

itt fennáll és amelyet nem vesznek észre, az, hogy az egymás után következő tőkebefektetések, ha térben különböző földeken alkalmazzák őket, a földtulajdon korlátjába ütköznek, ami nem fordul elő, ha a tőkéket ugyanazon a földön fektetik be egymás után. Ebből fakad az az ellenkező hatás is, melynek következtében a befektetés e különböző formái a gyakorlatban kölcsönösen korlátozzák egymást. A különbség itt sohasem a tőke különbsége. Ha a tőke összetétele és éppúgy az értéktöbblet rátája ugyanaz marad, akkor változatlan marad a profitráta is, úgyhogy megkettőzött tőke mellett megkétszereződik a profit tömege is. Éppúgy a feltételezett viszonyok között a járadékráta ugyanaz marad. Ha 1000 £ tőke x járadékot hoz, akkor az előfeltételezett körülmények között 2000 £ tőke $2x$ járadékot fog hozni. De ha a járadékot a földterület után számítjuk, amely változatlan maradt, mert feltevésünk szerint a megkettőzött tőke ugyanazon a földön dolgozik, akkor kitűnik, hogy a járadék tömegének növekedése következtében annak szintje is emelkedett. Ugyanaz az acre, amely 2 £ járadékot hozott, most 4 £-et hoz.[41]

Az értéktöbblet egy részének, a pénzjáradéknak – mivel a pénz az érték önálló kifejezése – a földhöz való aránya önmagában véve ízetlen és irracionális; mert itt két összemérhetetlen nagyságot, egyfelől meghatározott használati értéket, ennyi meg ennyi négyzetláb földdarabot, másfelől pedig értéket, sajátlag értéktöbbletet mérnek össze. Ez valójában csupán azt fejezi ki, hogy az ennyi meg ennyi négyzetláb föld tulajdona az adott viszonyok között lehetővé teszi a földtulajdonos számára, hogy meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkát kaparintson meg, melyet a tőke realizált, a tőke, amely úgy túr ezeken a négyzetlábokon, mint a disznó a krumpliban {itt a kéziratban zárójelben ez a kihúzott szó áll: Liebig}. Ez a kifejezés azonban prima facie [nyilvánvalóan] éppen

[41] Rodbertusnak, akinek a földjáradékkal foglalkozó jelentős muvére a IV. könyvben visszatérünk*, egyik érdeme, hogy ezt a pontot kifejtette. Csakhogy elkövet azt a hibát, hogy, először, feltételezi, hogy a tőkénél a profit növekedése mindig azt fejezi ki, hogy a tőke is növekedett, úgyhogy az arány a profit tömegének növekedése esetén is ugyanaz marad. Ez azonban helytelen, mert ha a tőke összetétele megváltozik, a profitráta – a munka változatlan kizsákmányolása ellenére is – emelkedhet, éppen azért, mert a tőke állandó részének viszonylagos értéke a változó részéhez képest süllyed. – Másodszor, azt a hibát követi el, hogy a pénzjáradéknak ezt az arányát egy mennyiségileg meghatározott folddarabhoz, pl. egy acre földhöz, mint olyasvalamit tárgyalja, amit a klasszikus gazdaságtan a járadék emelkedésének vagy süllyedésének a vizsgálatánál egyáltalában feltételez. Ez ismét helytelen. A klasszikus gazdaságtan, amennyiben naturális formájában vizsgálja a járadékot, a járadékrátát mindig a termékhez való viszonyában, amennyiben pedig mint pénzjáradékot vizsgálja, az előlegezett tőkéhez való viszonyában tárgyalja, mert valójában ezek az ésszerű kifejezések.

olyan, mintha valaki egy ötfontos bankjegynek a föld átmérőjéhez való arányáról beszélne. De azoknak az irracionális formáknak a közvetítő szerepe, amelyekben bizonyos gazdasági viszonyok megjelennek és gyakorlatilag összegeződnek, nem érdekli e viszonyok gyakorlati hordozóit mindennapi életükben; és mivel megszokták, hogy e formák közt mozogjanak, elméjük a legkevésbé sem ütközik meg rajtuk. A teljes ellentmondásban ők nem látnak semmi rejtélyest. A belső összefüggésüktől elidegenült és önmagukban elszigetelten véve ízetlen megjelenési formákban éppolyan otthonosan érzik magukat, mint hal a vízben. Itt is áll az, amit Hegel bizonyos matematikai képletekről mondott: amit a közönséges emberi értelem irracionálisnak tart, az a racionális, és ami racionális számára, az maga az irracionalitás.*

Tehát a járadék tömegének növekedése, ha magához a földterülethez való viszonyában tekintjük, egészen úgy jut kifejezésre, mint a járadék rátájának emelkedése és ezért támad zavar, ha azok a feltételek, amelyek az egyik esetet megmagyaráznák, a másik esetnél hiányzanak.

De a föld ára akkor is emelkedhet, ha a föld termékének ára csökken.

Ebben az esetben a jobb földek különbözeti járadéka és ezért e földek ára is további differenciálódás következtében emelkedhet. Vagy ha nem ez az eset, a mezőgazdasági termék ára a munka megnövekedett termelőereje következtében süllyedhet, de oly módon, hogy a megnövekedett termelés ezt jócskán kiegyenlíti. Tegyük fel, hogy egy quarter 60 shillingbe került. Ha ugyanazon az acre-en ugyanakkora tőkével 1 helyett 2 quartert termelnek és a quarter gabona ára 40 shillingre süllyed, akkor 2 quarter 80 shillinget jövedelmez, úgyhogy ugyanazon az acre-en ugyanazon tőke termékének értéke egyharmaddal emelkedett, noha a quarterenkénti ár egyharmaddal süllyedt. Hogy miként lehetséges ez, anélkül hogy a termékeket termelési árán, illetőleg értékén felül adnák el, ezt a különbözeti járadéknál kifejtettük. Valóban, ez csak két módon lehetséges. Vagy úgy, hogy a rossz földet kiszorítják a konkurrenciából, de a jobb föld ára emelkedik, ha a különbözeti járadék nő, tehát ha az általános javítás nem egyenlően hat a különböző talajfajtákra. Vagy pedig úgy, hogy a legrosszabb földön ugyanaz a termelési ár (és, ha abszolút járadékot fizetnek, ugyanaz az érték) a munka termelékenységének emelkedése következtében nagyobb tömegű termékben jut kifejezésre. A termék továbbra is ugyanazt az értéket képviseli, de megfelelő hányadainak ára esett, számuk viszont növekedett. Ez lehetetlen, ha ugyanazt a tőkét alkalmazzák, mert ebben az esetben, bármilyen mennyiségű is a termék, mindig ugyanaz az érték jut benne kifejezésre. De lehetséges akkor, ha pótlólagos tőkét fordítanak

gipszre, guanóra stb., egyszóval olyan talajjavításokra, amelyek hatása évekre terjed. Ennek az a feltétele, hogy a gabona quarterének ára esik ugyan, de nem abban az arányban, mint ahogy a quarterek száma növekedik.

III. Ezek a különböző feltételek, amelyek a járadéknak és ennélfogva a föld árának egyáltalában vagy egyes talajfajtákon való emelkedését megszabják, részben konkurrálhatnak egymással, részben kizárják egymást és csak váltakozva hathatnak. A kifejtettekből azonban következik, hogy a föld árának emelkedéséből nem lehet minden további nélkül a járadék emelkedésére, a járadék emelkedéséből pedig, amely mindig a föld árának emelkedését vonja maga után, nem lehet minden további nélkül a föld termékeinek áremelkedésére következtetni.[42]

Ahelyett, hogy a föld kimerülésének valóságos, természetes okait kutatták volna – ezeket egyébként a különbözeti járadékról író egyetlen közgazdász sem ismerte, koruk agrokémiájának állapota következtében –, ehelyett ahhoz a sekélyes felfogáshoz folyamodtak, hogy egy térbelileg korlátolt földdarabon nem lehet bármilyen tömegű tőkét befektetni; így pl. az „Edinburgh Review" azzal érvelt Richard Jonesszal szemben, hogy nem lehet egész Angliát a Soho Square megművelésével táplálni.* Ha ezt a mezőgazdaság különös hátrányának tekintik, ennek éppen az ellenkezője igaz. A mezőgazdaságban egymást követő tőkebefektetések gyümölcsözők lehetnek, mert itt maga a föld mint termelési szerszám működik, ezzel szemben egy gyárnál nem így van, csak nagyon szűk határok közt van így, mert ott a föld csak mint alapzat, mint hely, mint térbeli műveleti bázis funkcionál. Igaz, az elaprózott kézművességhez viszonyítva kis térségben nagy termelési létesítményt lehet összpontosítani, s ezt teszi a nagyipar. De, ha a termelőerő fejlettségi foka adva van, mindig meghatározott térre van szükség, és a magasságban való építkezésnek is megvannak a meghatározott gyakorlati határai. E határokon túl a termelés bővítése a földterület kiterjesztését is követeli. A gépekbe stb. befektetett állótőke nem javul a használatban, hanem ellenkezőleg, kopik. Új találmányok következtében itt is történhetnek némi javítások, de, a termelőerő fejlettségét adottnak előfeltételezve, a gép csak romolhat. A termelőerő gyors fejlődésével az egész régi gépi berendezést előnyösebbel

[42] A földára knak a járadék emelkedésével egyidejű süllyedéséről mint tényről lásd Passyt.

kell pótolni, tehát a régi gépek veszendőbe mennek. A föld ellenben, ha helyesen kezelik, állandóan javul. A földnek az az előnye, hogy az egymást követő tőkebefektetések hasznot hajthatnak, anélkül hogy a korábbi befektetések veszendőbe mennének, egyszersmind magában foglalja azt a lehetőséget is, hogy ezen egymást követő tőkebefektetések hozama különböző.

Negyvenhetedik fejezet

A tőkés földjáradék keletkezése

I. Bevezető

Világosan kell látni azt, hogy tulajdonképpen miben áll a földjáradék tárgyalásának nehézsége a modern közgazdaságtan mint a tőkés termelési mód elméleti kifejezése szempontjából. Ezt számos újabb író még mindig nem értette meg, amit a földjáradék „új" magyarázatára irányuló megismétlődő kísérletek bizonyítanak. Az újdonság itt majdnem mindig abban áll, hogy rég túlhaladott álláspontho z térnek vissza. A nehézség nem abban áll, hogy a mezőgazdasági tőke által termelt többlettermé ket és az ennek megfelelő értéktöbbletet általában megmagyarázzák. Ellenkezőleg, ez a kérdés az értéktöbblet elemzésében – amelyet minden termelőtőke létrehoz, bármilyen szférában fektetik is be – meg van oldva. A nehézség annak a kimutatásában áll, hogy miután az értéktöbblet a különböző tőkék között kiegyenlítődik átlagprofittá, a viszonylagos nagyságuknak megfelelő arányos részesedéssé az összértéktöbbletben, melyet a társadalmi tőke valamennyi termelési szférában együttvéve létrehozott, hogy ez után a kiegyenlítődés után, az egész egyáltalán eloszt ható értéktöbbletnek látszólag már megtörtént elosztása után, honnan ered még az értéktöbbletnek az a fölös része, melyet a földbe befektetett tőke a földjáradék formájában fizet a földtulajdonosnak. Teljesen figyelmen kívül hagyva azokat a gyakorlati indítóokokat, amelyek a modern közgazdászt, mint az ipari tőke szóvivőjét a földtulajdonnal szemben, e kérdés megvizsgálására ösztönözték – ezekre az indítóokokra a földjáradék történetével foglalkozó fejezetben közelebbről rámutatunk majd –, ez a kérdés számukra mint teoretikusok számára döntő jelentőségű volt. Elismerni, hogy az a jelenség, hogy a földművelésbe befektetett tőke járadékot hoz, magának a befektetési szférának egy különös hatásából, a földkéregnek mint olyannak a tulajdonságaiból ered, ez annyit jelentett, mint lemondani magáról az értékfogalomról, tehát lemondani ezen a területen a tudományos megis-

merés minden lehetőségéről. Már az az egyszerű észlelet, hogy a járadékot a mezőgazdasági termék árából fizetik – még ott is, ahol természetbeni formában fizetik, ha a bérlőnek ki kell szorítania a termelési árát –, már ez az észlelet megmutatta, milyen ízetlenség ennek az árnak a szokásos termelési ár fölötti többletét, tehát a mezőgazdasági termék viszonylagos drágaságát azzal magyarázni, hogy a mezőgazdasági termelés természetadta termelékenysége nagyobb, mint más termelési ágak termelékenysége; hiszen megfordítva, minél termelékenyebb a munka, annál olcsóbb a termékének minden hányada, mert annál nagyobb a használati értékek tömege, amelyben egyazon munkamennyiség, tehát egyazon érték megtestesül.

A járadék elemzésének egész nehézsége tehát abban állt, hogy hogyan magyarázzák meg a mezőgazdasági profitnak az átlagprofit fölötti többletét, nem az értéktöbbletet, hanem az erre a termelési szférára sajátosan jellemző fölös értéktöbbletet, tehát nem is a „nettóterméket", hanem a nettóterméknek a többi termelési ág nettóterméke fölötti többletét. Az átlagprofit maga is termék, a teljesen meghatározott történelmi termelési viszonyok közt végbemenő társadalmi életfolyamatnak a képződménye, olyan termék, amely, mint láttuk, nagyon bonyolult közvetítő láncszemeket előfeltételez. Hogy egyáltalában az átlagprofit fölötti többletről beszélhessünk, magának ennek az átlagprofitnak a termelés mércéjeként és – ahogy ez a tőkés termelési módban történik – egyáltalában a termelés szabályozójaként létrehozottnak kell lennie. Olyan társadalmi formákban tehát, ahol még nem a tőke teljesíti minden többletmunka kikényszerítésének és minden értéktöbblet első kézből való elsajátításának funkcióját, ahol tehát a tőke még nem vagy csak szórványosan vetette alá magának a társadalmi munkát, ott egyáltalában nem lehet szó modern értelemben vett járadékról, járadékról mint az átlagprofit - vagyis a társadalmi össztőke által termelt értéktöbbletből minden egyes tőkére jutó arányos részesedés – fölötti többletről. Csak a naivitását mutatja pl. Passy úrnak (lásd alább), ha már az ősállapottal kapcsolatban járadékról mint a profit fölötti többletről beszél – mint az értéktöbblet egy történelmileg meghatározott társadalmi formája fölötti többletről, amely forma tehát Passy úr szerint mintegy társadalom nélkül is létezhet.*

A régebbi közgazdászoknak, akik egyáltalában csak megkezdték a korukban még fejletlen tőkés termelési mód elemzését, a járadék elemzése vagy egyáltalában nem okozott nehézséget, vagy egészen másfajta nehézséget okozott. Petty, Cantillon, egyáltalában a feudális korhoz közelebb álló írók, a földjáradékot az egyáltalában való értéktöbblet normális formájának fogadják el,** ugyanakkor, amikor a profit náluk még

határozatlanul összefolyik a munkabérrel, vagy legfeljebb ennek az értéktöbbletnek olyan részeként jelenik meg, melyet a tőkés a földtulajdonosból kisajtol. Olyan állapotból indulnak ki, amikor, először, a földművelő népesség még a nemzet messze túlnyomó részét alkotja és amikor, másodszor, a földtulajdonos úgy jelenik még meg, mint az a személy, aki a közvetlen termelők fölös munkáját a földtulajdon monopóliuma révén első kézből elsajátítja, amikor tehát a földtulajdon szintén mint a termelés fő feltétele jelenik meg. Számukra tehát még nem létezhetett a kérdésnek olyan felvetése, hogy megfordítva, a tőkés termelési mód álláspontjáról kiindulva, azt kutassák, miképpen sikerül a földtulajdonnak a tőke által termelt (azaz a közvetlen termelőkből kisajtolt) és első kézből már elsajátított értéktöbblet egy részét a tőkétől ismét elvonni.

A *fiziokratáknál* a nehézség már más természetű. Mint a tőke valóban első szisztematikus tolmácsai igyekeznek az egyáltalában való értéktöbblet természetét elemezni. Ez az elemzés náluk egybeesik a járadék elemzésével, az egyetlen formával, amelyben az értéktöbbletet az ő számukra létezik. Ezért a járadékot hozó vagy mezőgazdasági tőke nekik az egyetlen tőke, amely értéktöbbletet hoz létre és az általa mozgásba hozott mezőgazdasági munka az egyedül értéktöbbletet hozó, tehát – tőkés szempontból egészen helyesen – az egyetlen termelő munka. Egészen helyesen az értéktöbbletet létrehozását tartják a meghatározónak. Egyéb érdemeiken kívül, melyeket a IV. könyvben kell kifejteni, nagy érdemük először is az, hogy a kizárólag a forgalmi szférában funkcionáló kereskedelmi tőkétől visszatérnek a termelőtőkéhez, ellentétben a merkantilrendszerrel, amely vaskos realizmusával annak a kornak a tulajdonképpeni vulgáris közgazdaságtana volt, amelynek gyakorlati érdekei előtt teljesen háttérbe szorult a Petty és követői által megkezdett tudományos elemzés. Mellékesen itt, a merkantilrendszer bírálatánál, csak annak a tőkére és az értéktöbbletre vonatkozó nézeteiről van szó. Már korábban megjegyeztük, hogy a monetárrendszer helyesen hirdeti a világpiacra való termelést és a terméknek áruvá, ennélfogva pénzzé való átváltozását a tőkés termelés előfeltételének és feltételének.* A monetárrendszer folytatásában, a merkantilrendszerben már nem az áru értékének pénzzé való átváltoztatása, hanem az értéktöbblet létrehozása a döntő, de a forgalmi szféra fogalom nélküli álláspontjáról kiindulva, és egyszersmind úgy, hogy ez az értéktöbblet többletpénzben, a kereskedelmi mérleg többletében ölt testet. De egyszersmind helyesen jellemzi az akkori érdekvezette kereskedőket és gyárosokat és adekvát a tőkés fejlődés általuk képviselt periódusával az, hogy a feudális földművelő társadalmak ipari társadalmakká való átváltozásánál és a

nemzeteknek a világpiacon dúló megfelelő ipari harcában minden azon fordul meg, hogy gyorsítsák a tőke kifejlődését, amit nem az úgynevezett természetszerű úton, hanem kényszereszközökkel kell elérni. Óriási különbség van aközött, hogy fokozatosan és lassan változik-e át a nemzeti tőke ipari tőkévé, vagy pedig időbelileg meggyorsítják ezt az átváltozást azzal az adóval, amelyet a védővámok révén főleg a földtulajdonosokra, közép- és kisparasztokra, valamint a kézművesekre rónak, az önálló közvetlen termelők gyorsított kisajátításával, a tőkék erőszakosan meggyorsított felhalmozásával és koncentrációjával, egyszóval a tőkés termelési mód feltételeinek gyorsított létrehozásával. Egyszersmind roppant különbség ez a természetes nemzeti termelőerő tőkés és ipari kiaknázásában is. Ezért nem puszta frázis, ha a merkantilrendszer szóvivői e rendszer nemzeti jellegéről beszélnek. Azzal az ürüggyel, hogy ők csak a nemzet gazdagságával és az állam segélyforrásaival foglalkoznak, valójában a tőkésosztály érdekeit és egyáltalában a gazdagodást nyilvánítják az állam végső céljának és a régi földöntúli állammal szemben a polgári társadalmat proklamálják. De ugyanakkor megvan annak a tudata, hogy a modern társadalomban a tőke és a tőkésosztály érdekeinek, a tőkés termelés érdekeinek a fejlődése vált a nemzeti hatalom és a nemzeti fölény bázisává.

Helyes továbbá a fiziokratáknál az, hogy minden értéktöbblettermelés, tehát a tőke minden fejlődése is, természeti alapzata szerint, valóban a mezőgazdasági munka termelékenységén nyugszik. Ha az emberek általában nem képesek egy munkanap alatt több létfenntartási eszközt, tehát szűkebb értelemben több mezőgazdasági terméket előállítani, mint amennyire minden egyes munkásnak saját újratermeléséhez szüksége van, ha egész munkaerejének naponkénti kiadása csak ahhoz elegendő, hogy az egyéni szükségletéhez nélkülözhetetlen létfenntartási eszközöket hozza létre, akkor egyáltalában nem lehetne szó sem többlettermékről, sem értéktöbbletről. A mezőgazdasági munkának a munkás egyéni szükségletét meghaladó termelékenysége a bázisa minden társadalomnak és elsősorban bázisa a tőkés termelésnek, amely a társadalom egyre növekvő részét oldozza el a közvetlen létfenntartási eszközök termelésétől és, mint Steuart mondja, szabad kezekké* változtatja őket, rendelkezésre bocsátja más szférákban való kiaknázáshoz.

De mit szóljunk az újabb közgazdasági írókhoz, akik, mint Daire, Passy stb., akkor, amikor az egész klasszikus gazdaságtan élte alkonyán van, sőt amikor halálos ágyán fekszik, a többletmunka és ennélfogva egyáltalában az értéktöbblet természeti feltételeire vonatkozó legkezdetlegesebb elképzeléseket ismételgetik és azt hiszik, hogy ezzel valami újat és döntőt mondanak a földjáradékról**, holott már réges-rég ki van fejtve,

hogy ez a földjáradék az értéktöbblet különös formája és specifikus része? Éppen az jellemzi a vulgáris gazdaságtant, hogy azt, ami a fejlődés egy meghatározott túlhaladott fokán új, eredeti, mélyenszántó és helyes volt, olyan időben ismételgeti, amikor az már sekélyes, poshadt és hamis. Ezzel beismeri, hogy sejtelme sincs azokról a problémákról, amelyek a klasszikus gazdaságtant foglalkoztatták. Összecseréli ezeket olyan kérdésekkel, amelyek csak a polgári társadalom fejlődésének egy alacsonyabb álláspontján vetődhettek fel. Ugyanez a helyzet a szabadkereskedelemről szóló fiziokrata tételekkel, amelyeken szüntelenül és öntelten kérődzik. Ezek a tételek már régen elvesztették minden elméleti értéküket, bármennyire érdeklik is gyakorlatilag egyik-másik államot.

A tulajdonképpeni naturális gazdaságban, ahol a mezőgazdasági terméknek semmilyen vagy csak nagyon jelentéktelen része kerül be a forgalmi folyamatba, sőt még a termék azon részének is csak viszonylag jelentéktelen része, amely a földtulajdonos jövedelmét képviseli, mint pl. sok ókori római latifundiumon, mint Nagy Károly villáin, s mint többé-kevésbé az egész középkorban (lásd *Vinçard*: „Histoire du travail"), a nagybirtokok terméke és többletterméke korántsem csak a mezőgazdasági munka termékeiből áll. Éppúgy átfogja az ipari munka termékeit is. Házi kézműves- és manufaktúramunka, mint a bázist képező földművelés melléküzeme, a feltétele annak a termelési módnak, melyen ez a naturális gazdaság nyugszik, az európai ókorban és középkorban éppúgy, mint még manapság is az indiai faluközösségben, ott, ahol még nem rombolták szét ennek hagyományos szervezetét. A tőkés termelési mód teljesen megszünteti ezt a kapcsolatot; ez a folyamat nagy méretekben főleg a XVIII. század utolsó harmadában Angliában tanulmányozható. Olyan elmék, akik többé-kevésbé félfeudális társadalmakban nőttek fel, pl. Herrenschwand, még a XVIII. század végén is úgy tekintik földművelésnek és iparnak ezt a szétválasztását, mint esztelenül vakmerő társadalmi kalandot, mint érthetetlenül kockázatos létezési módot. És még azokban az ókori földművelő gazdaságokban is, Karthágóban és Rómában, amelyek a legtöbb analógiát mutatják a tőkés mezőgazdasággal, nagyobb a hasonlóság az ültetvényes gazdasággal, mint a valóban tőkés kiaknázási módnak megfelelő formával.[42[a]] Formális analógia, amely azonban minden lénye-

[42[a]] A. Smith kiemeli, hogy az ő idejében (és a mi időnkben is áll ez a tropikus és szubtropikus országok ültetvényes gazdaságára) a járadék és a profit még nem vált el egymástól*, *mert a földtulajdonos egyszersmind a tőkés is, ahogy pl. Cato az volt a maga birtokain.* De éppen ez az elválás az előfeltétele a tőkés termelési módnak, melynek fogalmával emellett egyáltalában ellentmondásban áll az olyan bázis, mint a rabszolgaság.

ges pontban amúgy is teljességgel megtévesztésként jelenik meg annak, aki a tőkés termelési módot megértette és nem fedez fel minden pénzgazdaságban már tőkés termelési módot, mint Mommsen úr[43] – ilyen formális analógia az ókorban Itália szárazföldjén egyáltalán nem található, hanem csak esetleg Szicíliában, mert ez utóbbi Róma mezőgazdasági sarcfizető országaként létezett, ezért mezőgazdasága főleg kivitelre irányult. Itt találhatók modern értelemben vett bérlők.

A járadék természetének egyik téves felfogása azon a körülményen alapszik, hogy a járadék természetbeni formában részint a papi tizedben, részint mint furcsaság, régi szerződések által megörökítve, a középkori naturális gazdaságból, a tőkés termelési mód feltételeinek teljesen ellentmondva, áthúzódott a modern korba. Ennek következtében az a látszat, hogy a járadék nem a mezőgazdasági termék árából, hanem annak tömegéből, tehát nem társadalmi viszonyokból, hanem a földből ered. Már előbb kimutattuk, hogy bár az értéktöbblet többlettermékben testesül meg, megfordítva, egy többlettermék a termék tömegének puszta növekedése értelmében nem testesít meg értéktöbbletet. Megtestesítheti érték mínuszát is. Kulonben az 1860. évi pamutiparnak, 1840-hez viszonyítva, óriási értéktöbbletet kellene képviselnie, holott ellenkezőleg, a fonal ára esett. Előfordulhat, hogy a járadék rossz termésű évek sora következtében rendkívül megnövekedik, mert a gabona ára emelkedik, noha ez a többletérték abszolúte csökkenő tömegű drágább búzában ölt testet. Megfordítva, termékeny évek sora következtében a járadék süllyed, mert az ár süllyed, noha a süllyedt járadék nagyobb tömegű olcsóbb búzában ölt testet. Mármost a termékjáradékot illetően mindenekelőtt megjegyzendő, hogy az egy letűnt termelési módból áthúzódott puszta hagyomány, amely mint rom tengeti létét, s ellentmondása a tőkés termelési móddal abban mutatkozik meg, hogy a magánszerződésekből magától eltűnt, és hogy ott, ahol a törvényhozás beavatkozhatott, mint Angliában a papi tized esetében, erőszakkal lerázták mint korszerűtlent.* Másodszor pedig ott, ahol a tőkés termelési mód bázisán tovább létezett, nem volt és nem is lehetett egyéb, mint a pénzjáradék középkori álruhába bújtatott kifejezése. Pl. egy quarter búza 40 sh.-en áll. A quarter egy részének pótolnia kell a benne foglalt munkabért, ezt a részt el kell adni, hogy újból ki lehessen adni; egy masik részt

[43] Mommsen úr „Romische Geschichte"-jében a „tokes" szot semmiképpen sem abban az értelemben fogja fel, mint a modern gazdaságtan es a modern tarsadalom, hanem ama kozkeletű elképzelés szellemében, amely, nem Angliában vagy Amerikában, hanem a kontinensen, letunt állapotok ósdi hagyományaként még ma is burjanzik

azért kell eladni, hogy az adóknak erre a quarterre eső részét meg lehessen fizetni. Ahol fejlett a tőkés termelési mód és vele a társadalmi munka megosztása, ott a vetőmag, sőt a trágyának egy része mint áru kerül bele az újratermelésbe, tehát meg kell vásárolni pótlásul; ismét el kell adni a quarter egy részét, hogy előteremtsék a vásárláshoz szükséges pénzt. Amennyiben a vetőmagot és trágyát nem kell valóban áruként megvásárolni, hanem természetben magából a termékből veszik el, hogy mint termelési feltételek ismét bekerüljenek a termék újratermelésébe – amint ez nemcsak a földművelésben, hanem sok más, állandó tőkét termelő termelési ágban is történik –, annyiban számolópénzben kifejezve belekerülnek a költségszámlába és levonják őket mint a költségár alkotórészeit. A gépi berendezés és egyáltalában az állótőke kopását pénzben kell pótolni. Végül jön az ezeknek a valóságos pénzben vagy számolópénzben kifejezett költségeknek az összege után számított profit. Ez a profit a bruttótermék egy meghatározott részében testesül meg, melyet a termék ára határoz meg. És az ezután fennmaradó rész képezi a járadékot. Ha a szerződésileg megállapított termékjáradék nagyobb, mint ez az ár által meghatározott maradékrész, akkor az nem járadék, hanem levonás a profitból. Már e lehetőség miatt is a termékjáradék, amely nem követi a termék árát, tehát több vagy kevesebb is lehet, mint a valóságos járadék és ennélfogva levonást jelenthet nemcsak a profitból, hanem a tőkepótlás alkotórészeiből is, elavult forma. Valójában ezt a termékjáradékot, amennyiben nem neve szerint, hanem ténylegesen járadék, kizárólag a termék árának a termelési költségek fölötti többlete határozza meg. Csakhogy ezt a változó nagyságot állandónak tételezi fel. De annyira vonzó az az elképzelés, hogy a termék természetben elegendő, először, hogy a munkásokat táplálja, azután, hogy a tőkés bérlőnek több eleség jusson, mint amennyire szüksége van, és hogy az efölötti többlet a természetes járadék. Egészen úgy, mint amikor egy gyáros 200 000 rőf kartont gyárt. Ez a 200 000 rőf nemcsak ahhoz elegendő, hogy a gyár munkásai ruházkodjanak, hogy a gyáros feleségének, minden ivadékának és neki magának több jusson, mint amennyi ruházkodásukhoz szükséges, hanem hogy ezenfelül még eladásra is maradjon neki, és végül hogy jókora járadékot fizessen kartonban. A dolog olyan egyszerű! A 200 000 rőf kartonból vonjuk le a termelési költségeket, és maradnia kell kartonból többletnek mint járadéknak. Valóban naiv elképzelés 200 000 rőf kartonból levonni pl. 10 000 £ termelési költséget anélkül, hogy ismernék a karton eladási árát, kartonból pénzt, használati értékből mint ilyenből csereértéket levonni és azután meghatározni, hogy a font sterlingeken felül még hány rőf karton a többlet. Ez rosszabb, mint a kör négyszögesítése, amely leg-

alább a határok fogalmán alapul, amelyeken az egyenes vonal és a görbe egybeolvad. De ez Passy úr receptje. Vonjunk le pénzt a kartonból, mielőtt a karton a fejben vagy a valóságban pénzzé változott át! A többlet a járadék, amely azonban naturaliter [természetben] kézzelfogható (lásd pl. Karl Arndot*), nem pedig „szofista" ördöngősségek révén! Ennyi és ennyi véka búzából levonni a termelési árat, egy térfogatból kivonni egy pénzösszeget – erre az ostobaságra lyukad ki a naturális járadék egész visszaállítása.

II. A munkajáradék

Ha a földjáradékot legegyszerűbb formájában, *munkajáradék* formájában vizsgáljuk, amikor a közvetlen termelő a hét egy részében a ténylegesen vagy jogilag hozzá tartozó munkaeszközökkel (ekével, állattal stb.) a ténylegesen hozzá tartozó földet műveli, a hét többi napján pedig a földesúr jószágán dolgozik, a földesúrnak, ingyen, akkor a dolog itt még egészen világos, járadék és értéktöbblet itt azonos. A járadék, nem a profit, az a forma, melyben a meg nem fizetett többletmunka itt kifejeződik. Hogy a munkás (self-sustaining serf [magát fenntartó jobbágy]) a nélkülözhetetlen létfenntartási eszközein felül mennyire tud itt többletet nyerni, tehát többletet azon felül, amit a tőkés termelési módban munkabérnek neveznénk, ez, egyébként változatlan körülmények között, attól függ, hogy munkaideje milyen arányban oszlik meg a saját magának végzett munka ideje és a földesúrnak teljesített robotmunka ideje között. Ezt a legszükségesebb létfenntartási eszközökön felüli többletet tehát – a csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként jelenik meg – teljes egészében a földjáradék magassága határozza meg, ez a földjáradék pedig itt nemcsak hogy közvetlenül meg nem fizetett többletmunka, hanem mint ilyen jelenik is meg: meg nem fizetett többletmunka a termelési feltételek „tulajdonosának", amely termelési feltételek itt egybeesnek a földdel, amennyiben pedig különböznek tőle, csak a föld tartozékának számítanak. Hogy a robotoló jobbágy termékének itt elegendőnek kell lennie létfenntartásán kívül munkafeltételeinek pótlásához is, ez olyan körülmény, amely minden termelési módban ugyanaz marad, mert nem a termelési módok specifikus formájának eredménye, hanem természeti feltétele egyáltalában minden folyamatos és újratermelő munkának, minden folytonos termelésnek, amely mindig egyben újratermelés, tehát saját működési feltételeinek újratermelése is. Világos továbbá, hogy minden olyan formában, melyben a közvetlen dolgozó

„birtokosa" marad a saját létfenntartási eszközeinek termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként; ez a nem-szabad állapot a robotmunkával egybekötött jobbágyságtól puszta sarcfizetési kötelezettségig enyhülhet. A közvetlen termelő itt az előfeltételezés szerint birtokában van saját termelési eszközeinek, a munkája megvalósításához és létfenntartási eszközeinek előállításához szükséges tárgyi munkafeltételeknek; önállóan űzi földművelését és a vele egybekötött falusi háziipart. Ez az önállóság nem szűnik meg azáltal, hogy, mint pl. Indiában, ezek a kisparasztok egymás között többé-kevésbé természetadta termelési közösséget alkotnak, mert itt csak a névleges földesúrral szemben érvényesülő önállóságról van szó. E feltételek között csak gazdaságon kívüli kényszerrel, bármilyen formát ölt is ez, facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára való többletmunka.[44] Ez az állapot abban különbözik a rabszolga- vagy ültetvényes gazdálkodástól, hogy a rabszolga idegen termelési feltételekkel dolgozik és nem önállóan. Tehát személyi függőségi viszonyok kellenek, az, hogy a termelők személyileg – bármilyen fokban – ne legyenek szabadok, röghöz kötöttek legyenek mint a föld tartozékai [Zubehör], függőség [Hörigkeit] kell a szó igazi értelmében. Ha nem magánföldtulajdonosok, hanem, mint Ázsiában, az állam az, ami velük közvetlenül szembelép mint földtulajdonos és egyszersmind szuverén, akkor járadék és adó egybeesik, vagy helyesebben, akkor nem létezik a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltsön, mint amely minden alattvalói helyzetben közös ezzel az állammal szemben. Itt az állam a legfőbb földesúr. A szuverenitás itt a nemzeti méretben koncentrált földtulajdon. Ám ezért ekkor nem is létezik semmiféle magánföldtulajdon, bár létezik a földnek mind magán-, mind közös birtoklása és haszonélvezete.

Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési

[44] Az ország meghódítása után mindig az volt a legközelebbi feladat a hódítók számára, hogy az embereket is elsajátítsák. Vö. *Linguet**. Lásd Mösert is.

feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya – e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennélfogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. Ez nem akadálya annak, hogy ugyanaz a gazdasági bázis – fő feltételeiben ugyanaz – számtalan különböző empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyeket csak ezeknek az empirikusan adott körülményeknek az elemzése útján lehet megérteni.

Ami a munkajáradékot, a járadék legegyszerűbb és legősibb formáját illeti, annyi világos, hogy itt a járadék az értéktöbblet eredeti formája és egybeesik vele. De, továbbá, azt, hogy az értéktöbblet egybeesik a meg nem fizetett idegen munkával, itt nem kell elemezni, mert az még látható, kézzelfogható formájában létezik, mivel a közvetlen termelőnek az a munkája, amelyet magának végez, itt még térben és időben elkülönül a földesúrnak végzett munkájától, és az utóbbi közvetlenül a más számára végzett kényszermunka brutális formájában jelenik meg. Ugyanígy a földnek az a „tulajdonsága", hogy járadékot hoz, itt kézzelfoghatóan nyilvánvaló titokká redukálódik, mert a természethez, amely a járadékot szolgáltatja, hozzá tartozik a földhöz láncolt emberi munkaerő és a tulajdonviszony is, amely arra kényszeríti a munkaerő birtokosát, hogy ezt a munkaerőt a saját nélkülözhetetlen szükségleteinek kielégítéséhez megkövetelt mértéken túlmenően feszítse meg és működtesse. A járadék itt közvetlenül abból áll, hogy a földtulajdonos elsajátítja a munkaerőnek ezt a többletkifejtését; mert ezen felül a közvetlen termelő nem fizet semmi járadékot a földtulajdonosnak. Itt, ahol nemcsak hogy az értéktöbblet és a járadék azonos, hanem az értéktöbbletnek még kézzelfoghatóan többletmunka formája van, világosak a járadék természeti feltételei vagy korlátai is, mert ezek egyáltalában a többletmunka természeti feltételei vagy határai. A közvetlen termelőnek 1. elegendő munkaerővel kell bírnia és 2. munkája természeti feltételeinek, tehát elsősorban a megművelt földnek elég termékenynek, egyszóval munkája természetadta termelékenységének elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy a közvetlen termelőnek azon a munkán túl, amely saját nélkülözhetetlen szükségletei kielégítéséhez szükséges, fölös munkára is maradjon lehetősége. Ez a lehetőség nem teremti a járadékot, ezt csak a kényszer teszi, mely a lehetőséget valóra váltja. De maga a lehetőség szubjektív és

objektív természeti feltételekhez van kötve. Ebben szintén nincs semmiféle titokzatosság. Ha a munkaerő kicsiny és a munka természeti feltételei szűkösek, akkor a többletmunka kicsiny, de akkor egyrészt kicsik a termelők szükségletei is, másrészt viszonylag kicsiny a többletmunka kizsákmányolóinak száma, végül kicsiny az a többlettermék, amelyben az e csekélyebb számú kizsákmányoló tulajdonosnak végzett kevéssé termelékeny többletmunka megvalósul.

Végül, a munkajáradék esetében magától adódik, hogy – minden egyéb körülményt változatlannak előfeltételezve – teljesen a többlet- vagy robotmunka viszonylagos nagyságától függ, hogy a közvetlen termelő mennyire lesz képes a saját helyzetét megjavítani, meggazdagodni, a nélkülözhetetlen létfenntartási eszközökön felül többletet termelni, vagy ha anticipálni akarjuk a kapitalista kifejezésmódot, képes-e és mennyire önmagának valamilyen profitot, vagyis a maga termelte munkabérén felül többletet termelni. A járadék itt a többletmunka normális, mindent elnyelő, hogy úgy mondjuk törvényes formája, s korántsem a profiton, vagyis itt a munkabér fölötti másvalami többleten felüli többlet; ellenkezőleg, itt nemcsak egy ilyen profit nagysága, hanem maga a profit létezése is, egyébként ugyanazon körülmények között, a járadék – vagyis a tulajdonosnak kényszer alatt végzendő többletmunka – nagyságától függ.

Egyes történetírók csodálkoztak azon, hogy ott, ahol a közvetlen termelő nem tulajdonos, hanem csak birtokos és valójában egész többletmunkája de jure [jogilag] a földtulajdonosé, ilyen viszonyok között a robotosok vagy jobbágyok vagyona és – viszonylagos – gazdagsága egyáltalán önállóan fejlődhet. Ámde világos, hogy azokban a természetadta és fejletlen állapotokban, amelyeken ez a társadalmi termelési viszony és a neki megfelelő termelési mód alapszik, a hagyomány szükségképpen óriási szerepet tölt be. Világos továbbá az is, hogy itt, mint mindenütt, a társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse és ennek szokás és hagyomány emelte korlátait mint törvényes korlátokat rögzítse. Ez egyébként – minden mástól eltekintve – magától megtörténik, mihelyt a fennálló állapot bázisának, az alapjául szolgáló viszonynak az állandó újratermelése az idők folyamán szabályozott és rendezett formát ölt; és ez a szabályozottság és rend maga is nélkülözhetetlen mozzanata minden termelési módnak, amelynek társadalmi szilárdságra és a puszta véletlentől vagy önkénytől való függetlenségre kell szert tennie. Éppen a szabályozottság és rend a termelési mód társadalmi megszilárdulásának és ezért a puszta önkénytől és puszta véletlentől való viszonylagos megszabadulásának formája. Ezt a formát a termelési folyamat és az ennek megfelelő társadalmi

viszonyok stagnáló állapotaiban önmagának puszta ismételt újratermelésével éri el. Ha ez a forma már egy időn át létezett, akkor mint szokás és hagyomány megszilárdul és végül mint tételes törvényt szentesítik. Mivel ennek a többletmunkának a formája, a robotmunka, a munka valamennyi társadalmi termelőerejének fejletlenségén, magának a munkamódnak a nyerseségén alapul, ezért természetszerűen a közvetlen termelők egész munkájának sokkal kisebb hányadát veszi el, mint ahogy ez fejlett termelési módokban és főleg a tőkés termelésben történik. Pl. tegyük fel, hogy a földesúri robot eredetileg két nap volt hetenként. Ez a heti kétnapi robot azután állandósul, szokásjog vagy írott törvény által törvényileg szabályozott állandó nagyság. De a hét többi napjának termelékenysége, amelyekkel a közvetlen termelő maga rendelkezik, változó nagyság, amely a termelő tapasztalatának haladásával szükségképpen fejlődik – egészen úgy, ahogy az újonnan megismert szükségletek, egészen úgy, ahogy terméke piacának bővülése, a növekvő biztonság, amellyel munkaerejének e része fölött rendelkezik, munkaereje nagyobb megfeszítésére sarkallják, és emellett nem szabad elfelejteni, hogy ennek a munkaerőnek a felhasználása semmiképpen nem szorítkozik a földművelésre, hanem magában foglalja a falusi háziipart is. Itt tehát adva van a lehetőség bizonyos gazdasági fejlődésre, persze a többé-kevésbé kedvező körülményektől, az öröklött faji jellegtől stb. függően.

III. A termékjáradék

A munkajáradék átváltozása termékjáradékká gazdasági szempontból semmit sem változtat a földjáradék lényegén. Ez az itt vizsgált formákban abban áll, hogy a földjáradék az értéktöbblet vagy a többletmunka egyedül uralkodó és normális formája; ami ismét abban nyilvánul meg, hogy a földjáradék az egyedüli többletmunka vagy az egyedüli többlettermék, amelyet a közvetlen termelő, aki a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek *birtokában* van, az ezen állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel, a föld *tulajdonosának* szolgáltatni köteles; és hogy másrészt csak a föld áll vele szemben mint idegen tulajdonban levő, önállósult és a földtulajdonosban megszemélyesült munkafeltétel. Egyébként amennyiben a termékjáradék uralkodó és legfejlettebb formájává válik is a földjáradéknak, többé-kevésbé ott lesznek mellette mindig a korábbi formának, vagyis annak a járadéknak a maradványai, amelyet közvetlenül munkával, tehát robottal kell leróni, mégpedig függetlenül attól, hogy a földesúr magánszemély-e, vagy pedig az állam. A termékjáradék a közvetlen termelő ma-

gasabb kultúrállapotát, tehát munkájának és egyáltalában a társadalomnak magasabb fejlődési fokát tételezi fel; és abban különbözik a földjáradék megelőző formájától, hogy a többletmunkát már nem természetbeni alakjában, tehát nem a földesúr vagy képviselői közvetlen felügyelete és kényszere alatt kell végezni; ellenkezőleg, a közvetlen termelőnek nem egyenes kényszertől, hanem a viszonyok erejétől, nem korbácstól, hanem törvényes rendelkezéstől hajtva, saját felelősségére kell teljesítenie a többletmunkát. Itt már magától értetődő szabály lett a többtermelés abban az értelemben, hogy a közvetlen termelő a saját, nélkülözhetetlen szükségletein felül termel, és azon a termelési területen belül, amely ténylegesen az övé, az önmaga kiaknázta földön, nem pedig, mint azelőtt, az uraság birtokán, a maga birtoka mellett és rajta kívül. Ebben a viszonyban többé-kevésbé a közvetlen termelő rendelkezik egész munkaidejének felhasználásáról, noha e munkaidő egy része, eredetileg csaknem az egész többletmunkaidő, továbbra is ingyen illeti a földtulajdonost; csakhogy ezt a munkaidőt már nem közvetlenül a saját természetbeni formájában kapja, hanem annak a terméknek a természetbeni formájában, amelyben megvalósul. Az a terhes, és a robot szabályozásától függően többé-kevésbé zavaróan ható megszakítás, mely a földtulajdonosnak végzett munka következtében áll elő (vö. I. könyv 8. fej. 2, „Gyáros és bojár"), elesik ott, ahol a termékjáradék tisztán létezik, vagy legalábbis évente néhány rövid időközre csökken ott, ahol a termékjáradék mellett bizonyos robot fennmarad. A termelő önmagának végzett munkája és a földtulajdonosnak végzett munkája nem válik szét többé kézzelfoghatóan időben és térben. Ez a termékjáradék tiszta formájában — noha maradványokban továbbhúzódhat fejlettebb termelési módokba és termelési viszonyokba — továbbra is naturális gazdaságot előfeltételez, vagyis azt, hogy a gazdaság feltételeit egészen vagy legalábbis túlnyomórészt magában a gazdaságban termelik, ennek bruttótermékéből közvetlenül pótolják és újratermelik. Előfeltételezi továbbá a falusi háziipar és a földművelés egyesülését; a többlettermék, amely a járadékot képezi, ennek az egyesült mezőgazdasági-ipari családi munkának terméke, akár több vagy kevesebb ipari terméket is foglal magában a termékjáradék, ami a középkorban gyakori eset, akár csakis a tulajdonképpeni mezőgazdasági termék formájában szolgáltatják azt. A járadék e formájánál a többletmunkát megtestesítő termékjáradéknak semmiképpen sem kell kimerítenie a parasztcsalád egész fölös munkáját. Ellenkezőleg, a munkajáradékhoz viszonyítva a termelőnek nagyobb tere nyílik arra, hogy időt nyerjen fölös munkára, amelynek terméke éppúgy az övé, mint munkájának az a terméke, amely legelengedhetetlenebb szükségleteit elégíti ki. Úgyszintén ezzel a

járadékformával nagyobb különbségek keletkeznek az egyes közvetlen termelők gazdasági helyzetében. Legalábbis megvan a lehetősége ennek és az a lehetőség, hogy ez a közvetlen termelő eszközöket szerezzen ahhoz, hogy most maga is közvetlenül kizsákmányoljon idegen munkát. De ez itt, ahol a termékjáradék tiszta formájával van dolgunk, nem érdekel bennünket; mint ahogy általában nem térhetünk ki arra a végtelenül sok különböző kombinációra sem, amelyekben a járadék különböző formái összekapcsolódhatnak, meghamisítódhatnak és egybeolvadhatnak. Annak következtében, hogy a termékjáradék formája a terméknek és magának a termelésnek meghatározott fajtájához van kötve, hogy nem nélkülözheti a mezőgazdaság és a háziipar egyesülését, úgyhogy a parasztcsalád csaknem teljesen önellátó, s független a piactól és a társadalom rajta kívüli részének termelési és történelmi mozgásától, röviden egyáltalában a naturális gazdaság jellegénél fogva a termékjáradék formája nagyon alkalmas arra, hogy mozdulatlan [stationär] társadalmi állapotok bázisául szolgáljon, amint ezt pl. Ázsiában látjuk. Ennél a járadéknál, mint a korábbi munkajáradék-formában, a földjáradék az értéktöbbletnek és ezért a többletmunkának, vagyis annak a teljes fölös munkának a normális formája, melyet a közvetlen termelő ingyen, valójában tehát kényszerből – jóllehet ez a kényszer már nem a régi brutális formában lép vele szembe – köteles teljesíteni leglényegesebb munkafeltétele, a föld, tulajdonosának. A profit – ha, helytelenül anticipálva, így nevezzük a közvetlen termelő munkája szükséges munkán felüli többletének azt a töredékét, amelyet ő maga sajátít el – annyira nem határozza meg a termékjáradékot, hogy ellenkezőleg, a profit a termékjáradék háta mögött fejlődik ki és természetes határa a termékjáradék terjedelme. A termékjáradék terjedelme lehet akkora is, hogy a munkafeltételeknek, maguknak a termelési eszközöknek az újratermelését komolyan veszélyezteti, a termelés bővítését többé-kevésbé lehetetlenné teszi és a közvetlen termelőket a létfenntartási eszközök fizikai minimumára szorítja. Kiváltképpen akkor ez az eset, amikor egy hódító kereskedőnemzet ezt a formát készen találja és kiaknázza, ahogy pl. az angolok tették Indiában.

IV. A pénzjáradék

A tőkés termelési módon alapuló ipari vagy kereskedelmi földjáradéktól eltérően, amely csak az átlagprofiton felüli többlet, pénzjáradékon itt azt a földjáradékot értjük, mely a termékjáradék puszta formaváltozásából ered, mint ahogy maga a termékjáradék is csak átváltozott munkajáradék

volt. A közvetlen termelő itt termék helyett a termék árát kell hogy fizesse a földtulajdonosnak (akár az állam ez, akár magánszemély). A természetbeni formájában levő terméktöbblet tehát nem elegendő többé; ebből a naturális formából pénzformába kell átváltoztatni. Bár a közvetlen termelő továbbra is maga termeli létfenntartási eszközeinek legalábbis a legnagyobb részét, termékének egy részét most áruvá kell változtatnia, mint árut kell termelnie. Az egész termelési mód jellege tehát többé-kevésbé megváltozik. Elveszti függetlenségét, a társadalmi összefüggéstől való elszigeteltségét. A termelési költségek aránya, amelyekbe most több vagy kevesebb pénzkiadás kerül bele, válik döntővé; mindenesetre döntővé válik a bruttótermék pénzzé változtatandó részének többlete a felett a rész felett, amelynek egyrészt ismét újratermelési eszközül, másrészt közvetlen létfenntartási eszközül kell szolgálnia. De ennek a járadékfajtának a bázisa – bár felbomlása felé tart – ugyanaz marad, mint a termékjáradéké, amely a kiindulópont. A közvetlen termelő továbbra is a föld örökös vagy másképpen hagyományos birtokosa, aki a földesúrnak, mint e leglényegesebb termelési feltétele tulajdonosának, a pénzzé változtatott többlettermék formájában többletkényszermunkát, vagyis meg nem fizetett, egyenérték nélkül teljesítendő munkát köteles leróni. A földtől különböző munkafeltételek – a mezőgazdasági eszközök és más ingóságok – tulajdona már a korábbi formákban előbb ténylegesen, majd jogilag is a közvetlen termelők tulajdonává válik, és ez még inkább előfeltétele a pénzjáradék formájának. A termékjáradéknak előbb szórványos, majd többé-kevésbé nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzjáradékká már a kereskedelem, a városi ipar, egyáltalában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét előfeltételezi. Előfeltételezi továbbá a termékek piaci árát, s hogy azok értéküket többé-kevésbé megközelítő áron kelnek el, aminek az előző formáknál korántsem kellett így lennie. Kelet-Európában részben még szemünk láttára megy végbe ez az átváltozás. Hogy mennyire megvalósíthatatlan ez az átváltozás a munka társadalmi termelőerejének meghatározott fejlettsége nélkül, bizonyítják a római császárság idején meghiúsult különböző átváltoztatási kísérletek és a naturális járadékba való visszaesések, miután ennek a járadéknak legalább az állami adóként létező részét általánosan pénzjáradékká akarták átváltoztatni. Az áttérésnek erről a nehézségéről tanúskodik pl. az, hogy Franciaországban a forradalom előtt a pénzjáradék összekeveredett a járadék korábbi formáinak maradványaival és azok a pénzjáradékot meghamisították.

A pénzjáradék azonban, mint a termékjáradék átváltozott formája, és vele ellentétben, utolsó formája és egyszersmind felbomlási formája a

földjáradék ama fajtájának, amelyet eddig vizsgáltunk, tudniillik annak a földjáradéknak, mely az értéktöbbletnek és a termelési feltételek tulajdonosa számára lerovandó meg nem fizetett többletmunkának normális formája. Tiszta formájában a pénzjáradék, éppúgy mint a munka- és a termékjáradék, nem a profiton felüli többlet. Fogalmilag elnyeli a profitot. Amennyiben a profit ténylegesen keletkezik is a pénzjáradék mellett mint a fölös munka különös része, még mindig a pénzjáradék, éppúgy mint a járadék előző formái, a normális korlátja ennek az embrionális profitnak, amely csak a pénzjáradékban megtestesült többletmunka teljesítése után még fennmaradó munka – akár saját fölös munkája, akár idegen munka – kizsákmányolása lehetőségének arányában fejlődhet ki. Ha tehát valóban keletkezik profit e járadék mellett, akkor nem a profit a járadék korlátja, hanem megfordítva, a járadék a korlátja a profitnak. De, mint már mondottuk, a pénzjáradék egyszersmind felbomlási formája az eddig vizsgált földjáradéknak, amely prima facie [nyilvánvalóan] egybeesik az értéktöbblettel és a többletmunkával – a földjáradéknak mint az értéktöbblet normális és uralkodó formájának.

A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán – a közbülső formákat, mint pl. a kisparaszti bérlőét, mind figyelmen kívül hagyjuk – vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie.

A pénzjáradékkal az a hagyományos szokásjogi viszony, mely a föld egy részét birtokló és megművelő telkes jobbágyok és a földtulajdonos között állott fenn, szükségszerűen átváltozik szerződéses, a tételes törvény szigorú szabályai által meghatározott tiszta pénzviszonnyá. A földet megművelő birtokos ennélfogva lényegében puszta bérlővé válik. Ezt az átváltozást egyrészt, ha az általános termelési viszonyok erre egyébként alkalmasak, arra használják ki, hogy a régi paraszti birtokosokat fokozatosan kisajátítsák és helyükre tőkés bérlőt ültessenek; másrészt ez az átváltozás arra vezet, hogy az eddigi birtokos megváltja járadékkötelezettségét és független paraszttá válik úgy, hogy az általa megművelt föld teljes tulajdona. Továbbá, a természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozását nemcsak szükségszerűen kíséri, hanem meg is előzi birtoktalan, pénzért elszegődő napszámosok osztályának a képződése. Ezért keletkezésének időszakában, amikor ez az új osztály még csak szórványosan lép fel, a jobbmódú járadékfizetésre kötelezett parasztok körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányoljanak ki, mint ahogy már a feudális korban a vagyonosabb jobbágyparasztok maguk is tartottak jobbágyokat. Ily módon ezeknek fokozatosan lehetőségük nyílik arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtse-

nek össze és maguk is jövendő tőkésekké váljanak. Következésképpen a föld régi, maguk dolgozó birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik, melynek fejlődését a tőkés termelésnek a mezőgazdaságon kívüli általános fejlődése szabja meg, és amely különösen gyorsan virágba szökken, ha ezt, mint a XVI. században Angliában, olyan különösen kedvező körülmények segítik elő, mint a pénz akkori fokozódó elértéktelenedése, melynek következtében a bérlők a hagyományos hosszú lejáratú haszonbérleti szerződések mellett a földtulajdonosok rovására meggazdagodtak.

Továbbá: mihelyt a járadék a pénzjáradék formáját és ezzel együtt a járadékot fizető paraszt és a földtulajdonos viszonya a szerződéses viszony formáját ölti – ez az átváltozás egyáltalában csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges –, szükségszerűen megkezdődik a föld kapitalistáknak való bérbeadása is, akik eddig kívül maradtak a falu határain és most a faluba és a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét és a városokban már kifejlett tőkés gazdálkodási módot, a terméknek puszta áruként és pusztán értéktöbblet elsajátítását szolgáló eszközként való előállítását. Általános szabállyá ez a forma csak azokban az országokban válhat, amelyek a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urai. Azzal, hogy a földtulajdonos és a valóban dolgozó földműves közé beékelődik a tőkés bérlő, szétszakad a régi falusi termelési módból eredő minden viszony. A bérlő lesz e mezőgazdasági dolgozók valódi parancsnoka, többletmunkájuk valódi kizsákmányolója, a földtulajdonos viszont már csak ezzel a tőkés bérlővel áll közvetlen viszonyban, mégpedig pusztán pénz- és szerződéses viszonyban. Ezzel a járadék természete is megváltozik, nemcsak ténylegesen és véletlenszerűen, ami részben már a korábbi formák között is megtörtént, hanem normálisan, elismert és uralkodó formájában. A járadék az értéktöbblet és a többletmunka normális formájából most e többletmunkának a kizsákmányoló tőkés által profit formájában elsajátított részén felüli többletévé süllyed; mint ahogy most az egész többletmunkát – a profitot és a profiton felüli többletet – közvetlenül a tőkés sajtolja ki, vételezi be a teljes többlettermék formájában és változtatja pénzzé. Az, amit járadékként továbbad a földtulajdonosnak, már csak egy fölös része ennek az értéktöbbletnek, amelyet tőkéje segítségével ő sajtol ki a mezőgazdasági munkások közvetlen kizsákmányolásával. Sokat ad-e át a tőkés bérlő a földtulajdonosnak, avagy keveset, azt átlagban, határként, az az átlagprofit szabja meg, melyet a tőke a nem-mezőgazdasági termelési szférákban hoz, és az átlagprofit által szabályozott nem-mezőgazdasági termelési árak. Ily módon a járadék az értéktöbblet

és a többletmunka normális formájából most ezt a különös termelési szférát, a mezőgazdaságot jellemző többletté változik át, a többletmunka azon részén felüli többletté, amelyre a tőke mint őt eleve és normálisan megillető részre igényt támaszt. A járadék helyett most a profit vált az értéktöbblet normális formájává, és a járadék már csak egy különös körülmények közt önállósult formája nem egyáltalában az értéktöbbletnek, hanem az értéktöbblet egy meghatározott hajtásának, a többletprofitnak. Szükségtelen részletesebben kitérni arra, hogy ennek az átváltozásnak megfelel egy fokozatos átváltozás magában a termelési módban. Ez már abból is kitűnik, hogy e tőkés bérlő számára a mezőgazdasági termék áruként való termelése a normális, és hogy egyébként csak a létfenntartási eszközein felüli többlet változott át áruvá, most viszont ezeknek az áruknak csak viszonylag elenyésző része válik közvetlenül létfenntartási eszközzé a bérlő számára. Most már nem a föld, hanem a tőke az, amely közvetlenül alárendelte magának és termelékenységének a mezőgazdasági munkát is.

Az átlagprofit és az általa szabályozott termelési ár a falu viszonyain kívül, a városi kereskedelem és ipar körében alakul ki. A járadékfizetésre köteles paraszt profitja nem kerül bele az átlagprofitba mint a kiegyenlítődés eleme, mert e parasztnak a földtulajdonoshoz való viszonya nem tőkés viszony. Amennyiben profitra tesz szert, vagyis akár saját munkájával, akár idegen munka kizsákmányolásával a szükséges létfenntartási eszközein felüli többletet realizál, ez a normális viszony keretein kívül történik és e profit magassága, egyébként ugyanazon körülmények között, nem határozza meg a járadékot, hanem megfordítva, a járadék határozza meg a profit magasságát mint ennek határa. A középkori magas profitráta nemcsak a tőke alacsony összetételének tulajdonítható, vagyis hogy a tőkében a változó, a munkabérre kiadott elem dominál. Annak tulajdonítható, hogy becsapták a falut, hogy elsajátították a földtulajdonos járadékának és telkes jobbágyai jövedelmének egy részét. A középkorban a falu politikailag kizsákmányolja a várost, mindenütt, ahol a városok kivételes fejlődése, mint Itáliában, nem törte meg a feudalizmust, a város viszont monopoláraival, adórendszerével, céhrendjével, közvetlen kereskedői csalásával és uzsorájával gazdaságilag mindenütt és kivétel nélkül kizsákmányolja a falut.

Azt képzelhetnénk, hogy már a tőkés bérlő puszta bekapcsolódása a mezőgazdasági termelésbe bizonyíték arra, hogy a mezőgazdasági termékek ára, amelyek elejétől fogva egyik vagy másik formában járadékot fizettek, legalábbis e bekapcsolódás idején okvetlenül magasabban áll, mint az ipari termékek termelési árai; akár azért, mert monopolár szintjét érte el, akár

azért, mert a mezőgazdasági termékek ára e termékek értékének színvonalára emelkedett és értékük valóban az átlagprofit által szabályozott termelési ár fölött áll. Mert ha nem így volna, akkor a tőkés bérlő, a mezőgazdasági termékek meglevő árai mellett, nem tudná e termékek árából először realizálni az átlagprofitot és azután nem tudna ugyanebből az árból még e profiton felüli többletet fizetni járadék formájában. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az általános profitráta, amely döntően befolyásolja a tőkés bérlőt, mikor szerződést köt a földtulajdonossal, a járadék beszámítása nélkül alakult ki, s ezért amikor az általános profitráta szabályozó szerepet kezd betölteni a mezőgazdasági termelésben, készen találja ezt a többletet és kifizeti a földtulajdonosnak. Ezen a hagyományos módon magyarázza a dolgot magának pl. Rodbertus úr. Ámde:

Először. A tőke önálló és vezető hatalomként való e bekapcsolódása a mezőgazdaságba nem egyszerre és nem általánosan megy végbe, hanem fokozatosan és speciális termelési ágakban. Előbb nem a tulajdonképpeni földművelést ragadja meg, hanem olyan termelési ágakat kerít hatalmába, mint az állattenyésztés, kivált a juhtenyésztés, melynek fő terméke, a gyapjú, az ipar fellendülése idején eleinte a piaci árnak a termelési ár feletti állandó többletét nyújtja, ami csak később egyenlítődik ki. Így volt ez Angliában a XVI. században.

Másodszor. Mivel ez a tőkés termelés eleinte csak szórványosan lép fel, semmiképpen sem kifogásolható az a feltevés, hogy eleinte csak olyan földkomplexumokat kerít hatalmába, amelyek, sajátos termékenységük vagy különösen kedvező fekvésük következtében, egészükben különbözeti járadékot fizethetnek.

Harmadszor. Ha feltesszük is, hogy e termelési mód fellépésekor, mely valójában a városi kereslet súlyának növekedését előfeltételezi, a mezőgazdasági termék ára meghaladja a termelési árat, mint ahogy Angliában a XVII. század utolsó harmadában kétségtelenül így volt; még ebben az esetben is, mihelyt ez a termelési mód némileg túljut a mezőgazdaság puszta besorolásán a tőkéhez, és mihelyt a tőkés termelési mód fejlődésével szükségszerűen tökéletesedni kezd a mezőgazdaság és a termelési költségek csökkennek, a mezőgazdasági termékek árai a visszahatás, e termékek áresése következtében kiegyenlítődnek, amint ez a XVIII. század első felében Angliában történt.

Ezen a hagyományos úton tehát nem magyarázható meg a járadék mint az átlagprofiton felüli többlet. Bárminők is azok a történelmileg készen talált körülmények, melyek között a járadék először lépett fel – mihelyt gyökeret vert, már csak az előbb kifejtett modern feltételek között fordulhat elő.

Végül, a termékjáradéknak pénzjáradékká való átváltozásával kapcsolatban még megjegyzendő, hogy ezzel az átváltozással a tőkésített járadék, a föld ára, s ezzel a föld elidegeníthetősége és elidegenítése lényeges mozzanat lesz, és hogy ezzel nemcsak az azelőtt járadékfizetésre kötelezett paraszt válhat független paraszti tulajdonossá, hanem városi és egyéb pénzbirtokolók is vásárolhatnak földet, hogy bérbe adják akár parasztoknak, akár tőkéseknek és a járadékot az így befektetett tőkéjük kamatjának formájaként élvezzék; hogy tehát ez a körülmény is elősegíti a korábbi kizsákmányolási módnak, a tulajdonos és a valódi megművelő közötti viszonynak és magának a járadéknak az átváltozását.

V. A részesgazdálkodás és a paraszti parcellatulajdon

Ezzel a földjáradék fejlődési sorának végére értünk.

A földjáradék mindezen formáinál – munkajáradék, termékjáradék, pénzjáradék (mint a termékjáradék pusztán átváltozott formája) – mindig előfeltételeztük, hogy a járadékfizető a föld valódi megművelője és birtokosa, akinek a meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos kapja. Még az utolsó formánál, a pénzjáradéknál is – amennyiben az tiszta alakban jelenik meg, vagyis a termékjáradék pusztán átváltozott formája – ez nemcsak lehetséges, hanem valóban így is van.

A járadék eredeti formájától a tőkés járadékhoz való átmenet egyik formájának tekinthető a métairie-rendszer, vagyis a részesgazdálkodás rendszere, ahol a gazdálkodó (a bérlő) a munkán (saját munkáján vagy idegen munkán) kívül még az üzemi tőke egyik részét, a földtulajdonos pedig a földön kívül még az üzemi tőke másik részét (pl. az állatot) adja és a terméken a bérlő [Maier] és a földtulajdonos meghatározott – országonként változó – arányban osztozik. A teljes tőkés gazdálkodáshoz itt egyrészt nincs a bérlőnek elegendő tőkéje. Másrészt annak a résznek, melyet a földtulajdonos itt kap, nincs tiszta járadékformája. Ez a rész ténylegesen magában foglalhatja a földtulajdonos által előlegezett tőkére jutó kamatot és egy többletjáradékot. Ténylegesen el is nyelheti a bérlő egész többletmunkáját, vagy hagyhat is neki nagyobb vagy kisebb részesedést ebben a többletmunkában. A lényeges azonban az, hogy a járadék itt már nem úgy jelenik meg, mint az egyáltalában való értéktöbblet normális formája. Egyrészt a bérlő, akár csupán saját munkáját alkalmazza, akár idegen munkát is, igényt tart a termék egy részére, nem abban a minőségében, hogy ő munkás, hanem mint a munkaszerszámok egy részének birtokosa, mint saját maga tőkése. Másrészt a föld-

tulajdonos nem kizárólag földtulajdona alapján igényli részét, hanem azért is, mert tőkét ad kölcsön.[44[a]]

A régi közös földtulajdon maradványa, amely pl. Lengyelországban és Romániában az önálló parasztgazdaságra való áttérés után is fennmaradt, ott ürügyül szolgált a földjáradék alacsonyabb formáihoz való átmenetre. A föld egy része az egyes parasztoké, akik azt önállóan művelik. Másik részét közösen művelik, és ez olyan többletterméket képez, amely részint a községi kiadások fedezésére szolgál, részint tartalék rossz termés esetére stb. A többlettermék e két utóbbi részét és végül az egész többlettermeket a földdel együtt, amelyen termett, államhivatalnokok és magánszemélyek lassanként elbitorolják és ily módon az eredetileg szabad paraszti földtulajdonosokat, akik továbbra is kötelesek ezt a földet közösen megművelni, robotkötelesekké, illetőleg termékjáradék fizetésére kötelesekké változtatják, a közös föld bitorlói viszont nemcsak a bitorolt közös földnek, hanem még a parasztbirtokoknak is földtulajdonosaivá válnak.

Itt nem szükséges részletesebben kitérnünk a tulajdonképpeni rabszolgagazdaságra (amely a túlnyomórészt saját fogyasztásra dolgozó patriarchális rabszolgagazdaságtól a világpiacra dolgozó tulajdonképpeni ültetvényes rendszerig szintén több fokon megy át), sem az uradalmi gazdaságra, ahol a földtulajdonos saját számlájára műveltetti a földjét, birtokában van az összes termelési szerszámoknak és maga zsákmányolja ki a nem-szabad vagy szabad cselédek munkáját, akiket természetben vagy pénzzel fizet. Ezekben a földtulajdonos és a termelési szerszámok tulajdonosa, ennélfogva az e termelési elemek közé számítandó munkások közvetlen kizsákmányolója is, egybeesik. Ugyanígy egybeesik járadék és profit, az értéktöbblet különböző formái nem válnak szét. A munkások egész többletmunkáját, amely itt a többlettermékben ölt testet, az összes termelési szerszámok – ide kell számítani a földet és a rabszolgaság eredeti formájában magukat a közvetlen termelőket is – tulajdonosa közvetlenül sajtolja ki. Ahol tőkés szemlélet uralkodik, mint az amerikai ültetvényeken, ott ezt az egész értéktöbbletet profitnak fogják fel; ahol sem maga a tőkés termelési mód nem létezik, sem az annak megfelelő szemléleti módot nem vitték át oda tőkésországokból, ott az értéktöbblet mint járadék jelenik meg. Mindenesetre ez a forma nem okoz nehézséget. A földtulajdonos jövedelme, bármilyen nevet adnak is neki – az általa elsajátított rendelkezésre álló többlettermék –, itt az egész meg nem fizetett többletmunka közvetlen elsajátításának normális és uralkodó formája, a földtulajdon pedig ennek az elsajátításnak a bázisa.

44[a] Vö. Buret, Tocqueville, Sismondi.

Továbbá a *parcellatulajdon*. Itt a paraszt egyszersmind szabad tulajdonosa földjének, amely úgy jelenik meg, mint az ő fő termelési szerszáma, mint munkájának és tőkéjének nélkülözhetetlen foglalkoztatási mezeje. Ebben a formában nem fizetnek haszonbért; a járadék tehát nem úgy jelenik meg, mint az értéktöbblet elkülönült formája, noha azokban az országokban, ahol egyébként fejlett a tőkés termelési mód, más termelési ágakkal összehasonlítva többletprofitnak mutatkozik, de olyan többletprofitnak, amely, mint egyáltalában a paraszt munkájának egész hozama, a parasztot illeti meg.

A földtulajdonnak ez a formája előfeltételezi, hogy – mint korábbi, régebbi formáinál is – a falusi népesség nagy számbeli túlsúlyban van a városival szemben, hogy tehát a tőkés termelési mód, ha egyébként uralkodik is, viszonylag csak kevéssé fejlett, és ezért a tőkék koncentrációja a többi termelési ágban is szűk korlátok között mozog, a tőke túlnyomórészt szétforgácsolt. A parcellatulajdonnál a mezőgazdasági termék túlnyomó részét a dolog természeténél fogva maguknak a termelőinek, a parasztoknak kell elfogyasztaniok mint közvetlen létfenntartási eszközt és csak az ezen felüli többlet kerül bele mint áru a városokkal való kereskedelembe. Bárhogyan szabályozódjék is itt a mezőgazdasági termék átlagos piaci ára, a különbözeti járadéknak, a jobb minőségű vagy jobb fekvésű földeken termelt áruk ára egy többletrészének itt nyilván éppúgy léteznie kell, mint a tőkés termelési módban. Még akkor is, ha ez a forma olyan társadalmi állapotokban fordul elő, ahol még egyáltalában nem fejlődött ki általános piaci ár, létezik ez a különbözeti járadék; akkor ez a fölös többlettermékben jelenik meg. Csakhogy annak a parasztnak a zsebébe kerül, akinek a munkája kedvezőbb természeti feltételek között realizálódik. Éppen ennél a formánál, ahol a föld ára mint elem bekerül a paraszt számára a tényleges termelési költségek közé, mivel e forma továbbfejlődése folyamán az örökség elosztásánál bizonyos pénzértéken veszik át a földet, vagy pedig akár az egész tulajdonnak, akár alkotórészeinek állandó változásával kapcsolatban a földet maga a művelője megveszi, nagyrészt pénznek jelzálogkölcsönre való felvételével; ahol tehát a föld ára – amely nem egyéb, mint tőkésített járadék – előfeltételezett elem, és ezért a járadék látszólag függetlenül létezik a föld különböző termékenységétől és fekvésétől – éppen itt kell átlagban feltenni, hogy nem létezik abszolút járadék, hogy tehát a legrosszabb föld nem fizet járadékot; mert az abszolút járadék vagy a termék értékének termelési árán felül realizált többletét feltételezi, vagy a termék értékén felüli fölös monopolárat feltételez. Minthogy azonban a mezőgazdaság itt nagyrészt mint a közvetlen létfenntartást szol-

gáló földművelés, a föld pedig a lakosság többsége számára mint munkájának és tőkéjének nélkülözhetetlen foglalkoztatási mezeje áll fenn, ezért a termék szabályozó piaci ára csak rendkívüli körülmények közt éri el értékét; ez az érték azonban – mivel túlsúlyban van az eleven munka eleme – rendszerint nagyobb lesz a termelési árnál, bár az értéknek ezt a termelési ár feletti többletét ismét korlátozza az, hogy azokban az országokban, ahol túlnyomóan parcellagazdálkodást folytatnak, a nem-mezőgazdasági tőke összetétele is alacsony. A parcellás paraszt számára nem jelenik meg a kiaknázás korlátjaként egyfelől a tőke átlagprofitja, amennyiben ő kistőkés: másfelől járadék szükségessége sem, amennyiben ő földtulajdonos. Számára mint kistőkés számára abszolút korlátként csak a munkabér jelenik meg, amelyet a tulajdonképpeni költségek levonása után önmagának fizet. Ameddig ezt a termék ára fedezi neki, addig megműveli a földjét, gyakran még akkor is, ha ez a munkabér a fizikai minimumra csökken. Ami pedig a földtulajdonosi minőségét illeti, a parcellás paraszt számára elesik a tulajdon korlátja, amely csak a tőle különvált tőkével szemben (beleértve a munkát) érvényesülhet, azáltal, hogy gátolja a tőke befektetését. Persze a föld árának kamata, amelyet ráadásul többnyire egy harmadik személynek, a jelzáloghitelezőnek köteles leróni, korlátja a föld megművelésének. Ez a kamat azonban éppenséggel a többletmunkának abból a részéből fizethető, amely tőkés viszonyok közt a profitot képezné. A föld árában és az érte fizetett kamatban anticipált járadék tehát csupán része lehet a paraszt tőkésített többletmunkájának, melyet a létfenntartásához elengedhetetlen munkán túl teljesít, bár ez a többletmunka nem realizálódik az árunak olyan értékrészében, amely az egész átlagprofittal egyenlő, és még kevésbé az átlagprofitban realizált többletmunkán felüli többletben, a többletprofitban. A járadék lehet levonás az átlagprofitból, vagy lehet az átlagprofit egyetlen olyan része is, amely realizálódik. Ahhoz tehát, hogy a parcellás paraszt megművelje földjét, vagy megművelés céljából földet vásároljon, a normális tőkés termelési módtól eltérően nem szükséges, hogy a mezőgazdasági termék piaci ára olyan magasra emelkedjék, hogy meghozza az átlagprofitot, és még kevésbé, hogy ezen az átlagprofiton felüli járadék formájában rögzített többletet hozzon a parasztnak. Nem szükséges tehát, hogy termékének piaci ára akár értékének, akár termelési árának színvonalára emelkedjék. Ez az egyik oka annak, hogy azokban az országokban, ahol túlnyomó a parcellatulajdon, a gabona ára alacsonyabb, mint azokban az országokban, ahol tőkés termelési mód van. A legkedvezőtlenebb feltételek között dolgozó parasztok többletmunkájuk egy részét ingyen a társadalomnak ajándékozzák, és ez nem kerül bele a termelési árak szabályozásába, sem egyáltalában az

értékképzésbe. Ez az alacsonyabb ár tehát a termelők szegénységének és semmi esetre sem munkájuk termelékenységének az eredménye.

A maguk gazdálkodó parasztok szabad parcellatulajdonának ez a formája egyrészt mint uralkodó, normális forma a társadalom gazdasági alapzatát alkotja a klasszikus ókor virágkorában, másrészt megtaláljuk a modern népeknél is mint a feudális földtulajdon felbomlásából eredő formák egyikét. Ilyen a yeomanry Angliában, a parasztrend Svédországban, ilyenek a francia és nyugatnémet parasztok. Itt nem beszélünk a gyarmatokról, mert a független paraszt ott más feltételek között fejlődik ki.

A maguk gazdálkodó parasztok szabad tulajdona nyilvánvalóan a földtulajdon legnormálisabb formája a kisüzem számára; vagyis olyan termelési mód számára, amelyben a föld birtoklása feltétele annak, hogy a munkás saját munkájának terméke az ő tulajdona legyen és amelyben a földműves, akár szabad tulajdonos, akár jobbágy, létfenntartási eszközeit mindig ő maga, függetleniil, mint különálló munkás kell hogy megtermelje családjával. A föld tulajdona éppoly szükséges e termelési mód teljes kifejlődéséhez, mint a szerszám tulajdona a kézművesüzem szabad kifejlődéséhez. A szabad tulajdon itt a személyi önállóság kifejlődésének bázisa. Szükségszerű átmeneti fok magának a mezőgazdaságnak a fejlődésében. Pusztulásának okai mutatják korlátait. Ezek az okok: a falusi háziiparnak, a parcellatulajdon normális kiegészítőjének megsemmisülése a nagyipar fejlődése következtében; az ilyen módon művelt talaj fokozatos elszegényítése és kiszipolyozása; az, hogy nagy földtulajdonosok elbitorolják a közös tulajdont, amely mindenütt második kiegészítője a parcellagazdaságnak, hiszen csakis ez teszi lehetővé a parcellatulajdonosoknak az állattartást; a nagyüzemű mezőgazdaság – akár ültetvényes gazdaság, akár tőkés módon folytatott nagyüzemű gazdaság – konkurrenciája. Elősegítik pusztulását a mezőgazdaság tökéletesítései is, amelyek egyrészt a mezőgazdasági termékek árának süllyedését idézik elő, másrészt nagyobb kiadásokat és bőségesebb tárgyi termelési feltételeket kívánnak meg, ahogy pl. Angliában a XVIII. század első felében.

A parcellatulajdon a természeténél fogva kizárja a munka társadalmi termelőerőinek fejlődését, a munka társadalmi formáit, a tőkék társadalmi koncentrációját, a nagyméretű állattenyésztést, a tudomány fokozódó alkalmazását.

Az uzsora és az adórendszer mindenütt szükségképpen a parcellatulajdon elnyomorodásához vezet. A tőkének a föld árára való kiadása elvonja ezt a tőkét attól, hogy a megművelésbe fektessék. A termelési eszközök végtelen szétforgácsolódása és maguknak a termelőknek az elszigetelődése.

Emberi erő iszonyú elfecsérlése. A termelési feltételek fokozódó rosszabbodása és a termelési eszközök drágulása – a parcellatulajdon szükségszerű törvénye. A bő termésű évek szerencsétlenséget jelentenek e termelési mód számára.[45]

A kisüzemű mezőgazdaság egyik sajátos baja ott, ahol szabad földtulajdonnal párosul, abból ered, hogy a megművelő tőkét ad ki a föld megvásárlására. (Ugyanez áll arra az átmeneti formára is, amikor a nagybirtokos először arra ad ki tőkét, hogy földet vásároljon és, másodszor, hogy azt mint saját maga bérlője megművelje.) Minthogy a föld mint puszta áru itt mozgékony természetű, egyre több lesz a birtokváltozás[46], úgyhogy minden új nemzedékben, minden örökségfelosztással a föld, a paraszt szempontjából, újból mint tőkebefektetés szerepel, vagyis általa vásárolt földdé válik. A föld ára itt az egyéni improduktív termelési költségeknek vagy – az egyes termelő számára – a termék költségárának túlnyomó eleme.

A föld ára nem egyéb, mint a tőkésített és ezért anticipált járadék. Ha a mezőgazdaságot tőkés módon űzik, úgyhogy a földtulajdonos csak a járadékot kapja és a bérlő ezen az évi járadékon kívül semmit sem fizet a földért, akkor kézenfekvő, hogy az a tőke, amelyet maga a földtulajdonos a föld megvásárlására fordított, számára kamatozó tőkebefektetés ugyan, de annak semmi köze sincs a magába a mezőgazdaságba befektetett tőkéhez. Nem része az ott funkcionáló álló-, sem forgótőkének[47]; hanem csak jogcímet szerez a vevőnek az évi járadékra, de e járadék termeléséhez abszolúte semmi köze sincs. Hiszen a föld vevője éppenséggel kifizeti a tőkét annak, aki eladja a földet, és az eladó ennek ellenében lemond a föld tulajdonáról. Ez a tőke tehát nem létezik többé mint a vevő tőkéje; nem az övé többé; nem tartozik tehát ahhoz a tőkéhez, melyet a vevő bármilyen módon magába a földbe fektethet. Hogy drágán vette-e a földet vagy olcsón, avagy ingyen kapta, ez mit sem változtat azon a tőkén, melyet a bérlő a gazdálkodásba fektet be, és mit sem változtat a járadékon, hanem csak azon változtat, hogy

[45] Lásd a francia király trónbeszédét *Tooke*-nál.*

[46] Lásd Mounier-t és Rubichont.

[47] Dr. H. Maron úr („Extensiv oder Intensiv?" {Ez a brosúra nincs közelebbről megjelölve.}) azoknak a téves előfeltevéseiből indul ki, akik ellen harcol. Felteszi, hogy a föld megvásárlásába fektetett tőke – „befektetett tőke", és aztán a befektetett tőke és üzemi tőke, vagyis az álló- és forgótőke megfelelő fogalmi meghatározásairól kezd vitázni. Egyáltalában a tőkéről alkotott egészen iskolás elképzelései – amelyek egyébként egy nem-közgazdásznál a német „népgazdaságtan" állapota folytán megbocsáthatók – elrejtik előle azt, hogy ez a tőke sem nem befektetett, sem nem üzemi tőke; éppúgy, ahogy az a tőke, amelyet valaki a tőzsdén részvények vagy állampapírok vásárlásába fektet be és amely személyesen neki tőkebefektetést képvisel, semmiféle termelési ágba nincs „befektetve".

a bérlőnek a járadék kamatként vagy nem kamatként, illetve magas vagy alacsony kamatként jelenik-e meg.

Vegyük pl. a rabszolgagazdálkodást. Itt a rabszolgáért fizetett ár nem egyéb, mint az anticipált és tőkésített értéktöbblet vagy profit, amelyet a rabszolgából ki fognak sajtolni. De a rabszolga vételéért fizetett tőke nem tartozik ahhoz a tőkéhez, amelynek segítségével profitot, többletmunkát facsarnak ki a rabszolgából. Ellenkezőleg. Ez olyan tőke, amelyet a rabszolga birtokosa elidegenített, levonás abból a tőkéből, mellyel a valóságos termelésben rendelkezik. Ez a tőke a rabszolga birtokosa számára nem létezik többé, éppúgy ahogy a föld vételére kiadott tőke nem létezik többé a földművelés számára. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy csak akkor létezik ismét a rabszolga birtokosa vagy a földtulajdonos számára, ha a rabszolgát, illetőleg a földet ismét eladja. De akkor a vevő számára következik be ugyanaz a viszony. Az a körülmény, hogy megvette a rabszolgát, még nem teszi képessé őt minden további nélkül arra, hogy a rabszolgát kizsákmányolja. Erre csak további tőke teszi képessé, amelyet magába a rabszolgagazdaságba fektet.

Ugyanaz a tőke nem létezik kétszer, egyszer a föld eladója, másszor a föld vevője kezében. A vevő kezéből átmegy az eladó kezébe és ezzel a dolog be van fejezve. A vevőnek most nincs tőkéje, hanem ehelyett egy földdarabja van. Az a körülmény, hogy most a föld új tulajdonosa az e földdarabba valóban befektetett tőkével elért járadékot nem a földbe fektetett, hanem a föld megszerzésére kiadott tőke kamatának számítja, a legkevésbé sem változtat a földtényező gazdasági természetén, mint ahogy annak a körülménynek, hogy valaki háromszázalékos államkötvényekért 1000 £-et fizetett, semmi köze sincs ahhoz a tőkéhez, amelynek jövedelméből az államadósság kamatait fizetik.

A föld vételére, akárcsak az állampapírok vételére kiadott pénz valójában csak *magán-való* tőke, mint ahogy minden értékösszeg a tőkés termelési mód bázisán magán-való tőke, potenciális tőke. Amit a földért fizettek, akárcsak az államkötvényekért, akárcsak más vásárolt árukért, az bizonyos pénzösszeg. Ez magán-valóan tőke, mert tőkévé változtatható. Attól, hogy az eladó mire használja fel, függ, hogy az általa kapott pénz valóban tőkévé változik-e vagy sem. A vevő számára ez a pénzösszeg nem funkcionálhat többé tőkeként, éppoly kevéssé, mint bármely más pénz, amelyet végleg kiadott. A vevő számításában ez a pénz mint kamatozó tőke szerepel, mert a földből járadékként vagy az államtól adósságkamatként kapott jövedelmet azon pénz kamatának számítja, amelybe neki e jövedelem jogcímének megvásárlása került. Tőkeként ezt a pénzt csak a viszonteladás útján reali-

zálhatja. De akkor más, az új vevő lép ugyanabba a viszonyba, amelyben ő volt, és semmiféle gazdacsere révén nem válhat az így kiadott pénz valódi tőkévé annak számára, aki kiadta.

A kis földtulajdon esetében még sokkal inkább megszilárdul az az illúzió, hogy magának a földnek értéke van, és ezért mint tőke belekerül a termék termelési árába, akárcsak a gép vagy a nyersanyag. Láttuk azonban, hogy a járadék, és ennélfogva a tőkésített járadék, a föld ára, csak két esetben kerülhet bele meghatározó módon a mezőgazdasági termék árába. Először, ha a mezőgazdasági tőke összetétele következtében — amely tőkének semmi köze sincs a földvételre kiadott tőkéhez — a mezőgazdasági termék értéke nagyobb, mint a termelési ára, és a piaci viszonyok módot adnak a földtulajdonosnak arra, hogy ezt a különbözetet értékesítse. Másodszor, ha monopolár van. Mindkettő a legritkábban fordul elő a parcellagazdaságnál és a kis földtulajdonnál, mert éppen itt a termelés igen nagy részt a saját szükségletet elégíti ki és függetlenül az általános profitráta gyakorolta szabályozástól végbemegy. Még ott is, ahol bérelt földön űzik a parcellagazdálkodást, a haszonbér jóval inkább, mint bármilyen más viszonyok között, magában foglalja a profit egy részét, sőt a munkabérből való levonást is; akkor ez csak névleg járadék, nem járadék mint a munkabérrel és a profittal szemben önálló kategória.

A föld vételére kiadott pénztőke tehát nem mezőgazdasági tőke befektetése. Pro tanto [megfelelő] csökkentése annak a tőkének, mellyel a kisparasztok magában a termelési szférájukban rendelkezhetnek. Pro tanto csökkenti termelési eszközeik terjedelmét és ennélfogva szűkíti az újratermelés gazdasági bázisát. Uzsora jármába hajtja a kisparasztot, mivel ebben a szférában általában kevésbé fordul elő tulajdonképpeni hitel. Akadálya a mezőgazdaságnak, akkor is, ha nagy uradalmi gazdaságok vásárolnak földet. Valójában ellentmond a tőkés termelési módnak, amelynek egészében véve közömbös a földtulajdonos eladósodása, akár örökölte, akár vette a birtokát. Az, hogy maga vágja-e zsebre a járadékot, vagy tovább kell adnia a jelzáloghitelezőnek, ez önmagában véve mit sem változtat a haszonbérbe adott birtokon folytatott gazdálkodáson.

Láttuk, hogy adott földjáradék mellett a föld árát a kamatláb szabályozza. Ha alacsony a kamatláb, akkor a föld ára magas, és megfordítva. Normálisan tehát magas földárnak és alacsony kamatlábnak együtt kellene járnia, úgyhogy ha a paraszt az alacsony kamatláb következtében magasan fizette meg a földet, ugyanezen alacsony kamatlábbal kedvező feltételekkel kellene hitelbe kapnia üzemi tőkét is. Valójában másképp áll a dolog ott, ahol a parcellatulajdon dominál. Először is, a hitel általános törvényei nem vonat-

koznak a parasztra, mert e törvények azt előfeltételezik, hogy a termelő kapitalista. Másodszor, ahol a parcellatulajdon dominál – gyarmatokról itt nincs szó – és a parcellás paraszt alkotja a nemzet alapállományát, ott a tőkeképződés, vagyis a társadalmi újratermelés viszonylag gyenge és még gyengébb a korábban kifejtett értelemben vett kölcsönadható pénztőke képződése. Ez koncentrációt és gazdag henyélő tőkések osztályának létezését előfeltételezi. (Massie.*) Harmadszor, itt, ahol a föld tulajdona a termelők legnagyobb része számára létfeltétel és tőkéjük nélkülözhetetlen befektetési területe, a föld ára – a kamatlábtól függetlenül és gyakran a kamatlábbal fordított arányban – emelkedni fog, mert a földtulajdon iránti kereslet meghaladja a kínálatot. Parcellákban eladva a föld itt jóval magasabb árat ér el, mint nagy tömegek eladásánál, mivel itt a kis vásárlók száma nagy, a nagy vásárlók száma pedig kicsi (bandes noires**, Rubichon; Newman***). Mindezen okokból itt a föld ára viszonylag magas kamatláb mellett emelkedik. Annak a viszonylag alacsony kamatnak, melyet a paraszt itt földvételre kiadott tőkéje után kap (Mounier), az ellenkező oldalon az a magas uzsorakamatláb felel meg, melyet ő maga a jelzáloghitelezőinek kell hogy fizessen. Az ír rendszer ugyanezt mutatja, csak más formában.

Ezért a föld ára, ez a termeléstől magán-valóan idegen elem, itt olyan magasra emelkedhet, hogy lehetetlenné teszi a termelést. (Dombasle.)

Hogy a föld árának ilyen szerepe van, hogy a föld adásvétele, a földnek mint árunak a forgása ilyen méretűvé fejlődött, ez gyakorlatilag a tőkés termelési mód kifejlődésének következménye, mivel ebben az áru válik minden termék és minden munkaszerszám általános formájává. Másrészt ez a fejlődés csak ott következik be, ahol a tőkés termelési mód csak korlátoltan fejlett és nem bontakoztatja ki minden sajátosságát; mert éppen azon alapszik, hogy a mezőgazdaság már nincs vagy még nincs alávetve a tőkés termelési módnak, hanem letűnt társadalmi formákból átszármazott termelési módnak van alávetve. A tőkés termelési mód hátrányai, az, hogy a termelő függ a termékének a pénzárától, itt tehát egybeesnek a tőkés termelési mód tökéletlen fejlettségéből eredő hátrányokkal. A paraszt kereskedő és iparos lesz, de nincsenek meg azok a feltételek, amelyek között termékét mint árut termelhetné.

Az az összeütközés, hogy a föld ára a termelő szempontjából a költségár eleme, de nem eleme a termék termelési árának (még ha a járadék meghatározóan belekerül is a mezőgazdasági termék árába, a tőkésített járadék, melyet 20 vagy ennél több évre előlegeznek, semmi esetre sem kerül bele meghatározóan), csak egyike azoknak a formáknak, amelyekben a föld magántulajdona és az ésszerű mezőgazdaság, a föld normális társadalmi felhasz-

nálása közötti ellentmondás egyáltalában megmutatkozik. Másrészt azonban a föld magántulajdona, ennélfogva a közvetlen termelők kisajátítása, megfosztása a földtől – egyesek magántulajdona, amely magában foglalja azt, hogy másoknak nincs földtulajdonuk –, ez a tőkés termelési mód alapzata.

Itt, a kisüzemű mezőgazdaságnál, a föld ára – a föld magántulajdonának formája és következménye – korlátja magának a termelésnek. A nagyüzemű mezőgazdaságnál és a tőkés üzemi módon alapuló nagy földtulajdonnál szintén korlát a tulajdon, mert korlátozza a bérlőt a termelő tőkebefektetésben, amely pedig végső soron nem az ő, hanem a földtulajdonos előnyére válik. Mindkét formánál a földnek mint a közös örök tulajdonnak, az egymást váltó nemzedékek láncolata elidegeníthetetlen lét- és újratermelési feltételének öntudatos ésszerű kezelése helyett a föld erőinek kiszipolyozása és elfecsérlése folyik (nem is szólva arról, hogy a kiaknázást nem a társadalmi fejlődés elért színvonalától, hanem az egyes termelők véletlen, egyenlőtlen körülményeitől teszik függővé). A kistulajdonnál ez azért történik, mert nincs elegendő eszköze és tudása a munka társadalmi termelőerejének alkalmazásához. A nagytulajdonnál azért, mert ezeket az eszközöket a bérlők és tulajdonosok lehető leggyorsabb gazdagodása érdekében aknázzák ki. Mindkettőnél a piaci ártól való függőség miatt.

A kis földtulajdon minden kritikája végeredményben a magántulajdonnak mint a mezőgazdaság korlátjának és akadályának bírálatába torkollik. Ugyanígy a nagy földtulajdon elleni minden ellenkritika is. A politikai mellékszempontokat itt természetesen mindkét esetben figyelmen kívül hagyjuk. Ezek a korlátok és akadályok, amelyeket a föld bármiféle magántulajdona a mezőgazdasági termelés és magának a földnek ésszerű megművelése, megóvása és javítása elé állít, bontakoznak ki itt is és ott is, csak különböző formában, s miközben a baj e sajátos formáiról vitáznak, végső okáról megfeledkeznek.

A kis földtulajdon előfeltételezi, hogy a népesség óriási többsége falun él és nem a társadalmi, hanem az elszigetelt munka az uralkodó; hogy ezért ilyen körülmények között az újratermelés bősége és fejlődése, mind anyagi, mind szellemi feltételei, ennélfogva az ésszerű művelés feltételei is ki vannak zárva. Másfelől a nagy földtulajdon folytonosan zsugorodó minimumra csökkenti a mezőgazdasági népességet és folytonosan növekedő, nagy városokban összezsúfolt ipari népességet állít vele szembe; ezzel olyan feltételeket teremt, amelyek helyrehozhatatlan szakadást idéznek elő a társadalmi – és az élet természettörvényei által megszabott – anyagcsere összefüggésében, minek következtében a talaj ereje elfecsérlődik és e fecsérlés hatása a kereskedelem révén messze túlterjed az illető ország határán. (Liebig.)

A kis földtulajdon a társadalmon félig-meddig kívül álló barbárok osztályát hozza létre, mely a kezdetleges társadalmi formák minden nyerseségét a civilizált országok minden gyötrelmével és nyomorúságával párosítja, a nagy földtulajdon viszont aláássa a munkaerőt az utolsó területen, ahová természetadta energiája menekül, és ahol mint a nemzetek életereje megújhodásának tartalékalapja felgyülemlik, magán a falun. A nagyipar és az ipari módon űzött nagybani mezőgazdaság összeműködik. Eredetileg abban különböznek egymástól, hogy az előbbi inkább a munkaerőt, s ezért az ember természeti erejét, az utóbbi pedig inkább közvetlenül a talaj természeti erejét pusztítja és teszi tönkre; később azonban, a fejlődés folyamán kezet fognak, mert az ipari rendszer falun is elerőtleníti a munkásokat, az ipar és a kereskedelem viszont a talaj kimerítésének eszközeivel látja el a mezőgazdaságot.

HETEDIK SZAKASZ

A jövedelmek és forrásaik

Negyvennyolcadik fejezet

A háromság-formula

I[48]

Tőke–profit (vállalkozói nyereség plusz kamat), föld–földjáradék, munka–munkabér, ez az a háromság-forma, amely magában foglalja a társadalmi termelési folyamat minden titkát.

Mivel továbbá, mint előbb kimutattuk, a kamat jelenik meg a tőke tulajdonképpeni, jellemző termékeként, a vállalkozói nyereség pedig ezzel ellentétben a tőkétől független munkabérként, ezért a fentebbi háromság-forma közelebbről erre redukálódik:

Tőke–kamat, föld–földjáradék, munka–munkabér, ahol a profit, az értéktöbbletnek a tőkés termelési módra sajátosan jellemző formája szerencsésen ki van küszöbölve.

Ha most közelebbről szemügyre vesszük ezt a közgazdasági háromságot, akkor kitűnik:

Először, hogy az évenként rendelkezésre álló gazdagság állítólagos forrásai egészen különnemű szférákhoz tartoznak, és a legcsekélyebb analógia sincs köztük. Egymáshoz körülbelül úgy viszonylanak, mint a közjegyzői illeték, a cékla és a zene.

Tőke, föld, munka! A tőke azonban nem dolog, hanem egy meghatározott történelmi társadalomalakulathoz tartozó, meghatározott társadalmi termelési viszony, amely egy dologban ölt testet és e dolognak sajátos társadalmi jelleget ad. A tőke nem az anyagi és termelt termelési eszközök összege. A tőke tőkévé változtatott termelési eszközöket jelent, amelyek önmagukban

[48] A következő három töredék a VI. szakasz kéziratának különböző helyein található. – *F. E.*

éppoly kevéssé tőkék, mint ahogy az arany vagy az ezüst önmagában nem pénz. A társadalom meghatározott része által monopolizált termelési eszközök, az eleven munkaerőnek éppen ezzel a munkaerővel szemben önállósult termékei és tevékenységi feltételei azok, amelyek ennek az ellentétnek a révén a tőkében megszemélyesülnek. Nemcsak önálló hatalmakká vált termékeik, a termelőiket leigázó és megvásárló termékek lépnek szembe a munkásokkal, hanem termékük tulajdonságaiként e munkának a társadalmi erői és jövendő... {? olvashatatlan} formája* is. Itt tehát egy történelmileg kialakított társadalmi termelési folyamat egyik tényezőjének meghatározott, első pillantásra nagyon misztikus társadalmi formájával van dolgunk.

És mellette a föld, a szervetlen természet mint olyan, rudis indigestaque moles [a nyers és kaotikus tömeg]** teljes őseredetiségében. Az érték az munka. Értéktöbblet ennélfogva nem lehet föld. A föld abszolút termékenysége csak azt idézi elő, hogy bizonyos mennyiségű munka bizonyos, a föld természetes termékenysége által megszabott terméket ad. A föld különböző termékenysége azt idézi elő, hogy ugyanaz a mennyiségű munka és tőke, tehát ugyanaz az érték, különböző mennyiségű mezőgazdasági termékben jut kifejezésre; vagyis hogy ezeknek a termékeknek különböző egyéni értékük van. Ezeknek az egyéni értékeknek piaci értékekké való kiegyenlítődése azt eredményezi, hogy „advantages of fertile over inferior soil ... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord" [a termékeny talajnak a silányabb feletti előnyei ... átháramlanak a művelőről vagy a fogyasztóról a földtulajdonosra]. (*Ricardo*: „Principles", 62. old.)

És végül, mint harmadik a szövetségben,*** egy puszta kísértet: „a" munka, amely nem más, mint absztrakció és önmagában véve egyáltalában nem létezik, vagy, ha a ... {olvashatatlan} vesszük[c], az ember termelő tevékenysége egyáltalában, mellyel a természettel való anyagcserét közvetíti, nemcsak minden társadalmi formától és határozott jellegtől megfosztva, hanem puszta természeti létezésében, függetlenül a társadalomtól, minden társadalomból kiragadva, és mint olyan életmegnyilvánulás és életigazolás, amely közös a még egyáltalában nem társadalmi és a valamiképp társadalmilag meghatározott embernél.

II

Tőke–kamat; földtulajdon, a földgolyó magántulajdona, éspedig modern, a tőkés termelési módnak megfelelő magántulajdona – járadék; bérmunka–munkabér. Ebben a formában tehát állítólag összefüggés van a jövedelmek forrásai között. Ahogy a tőke, úgy a bérmunka és a földtulajdon is történel-

mileg meghatározott társadalmi formák; az egyik a munkáé, a másik a monopolizált földgolyóé, éspedig mindkettő a tőkének megfelelő és ugyanahhoz a gazdasági társadalomalakulathoz tartozó forma.

Ebben a formulában először az ötlik szembe, hogy a tőke mellett, egy termelési elem e formája mellett, amely egy meghatározott termelési módhoz, a társadalmi termelési folyamat meghatározott történelmi alakjához tartozik, hogy egy meghatározott társadalmi formával egybefonódott és abban kifejezett termelési elem mellett minden további nélkül ott szerepel egyrészt a föld, másrészt a munka, a reális munkafolyamat két eleme, amelyek ebben az anyagi formában minden termelési módban közösek, amelyek minden termelési folyamat anyagi elemei, és semmi közük a termelési folyamat társadalmi formájához.

Másodszor. Ebben a formulában: tőke–kamat, föld–földjáradék, munka–munkabér, úgy jelenik meg a tőke, a föld, a munka, mint megfelelő terméküknek, gyümölcsüknek, a kamatnak (profit helyett), a földjáradéknak és a munkabérnek a forrása; az előbbiek az alap, az utóbbiak a következmény, az előbbiek az ok, az utóbbiak az okozat; mégpedig oly módon, hogy minden egyes forrás úgy van vonatkoztatva a maga termékére, mint tőle eltaszítottra és termeltre. Mindhárom jövedelem, kamat (profit helyett), járadék, munkabér, a termék értékének három része, tehát egyáltalában értékrészek, vagy pénzben kifejezve, bizonyos pénzrészek, árrészek. Ez a formula: tőke -kamat, a tőke leginkább fogalomnélküli formulája ugyan, de formulája. De hogyan teremthet a föld értéket, vagyis társadalmilag meghatározott mennyiségű munkát, méghozzá saját termékeinek azt a különös értékrészét, mely a járadékot képezi? A föld pl. termelési tényezőként tevékenykedik egy használati érték, anyagi termék, a búza előállításánál. De semmi köze sincs a *búza értékének* termeléséhez. Amennyiben érték ölt testet a búzában, a búzát csak meghatározott mennyiségű tárgyiasult társadalmi munkának tekintjük, egészen közömbösen a különös anyag iránt, amelyben ez a munka testet ölt, vagy ennek az anyagnak a különös használati értéke iránt. Ennek nem mond ellent az, 1. hogy különben egyenlő körülmények között a búza olcsósága vagy drágasága a föld termelékenységétől függ. A mezőgazdasági munka termelékenysége természeti feltételekhez van kötve, és azok termelékenységétől függően ugyanaz a mennyiségű munka sok vagy kevés termékben, használati értékben ölt testet. Hogy mekkora az a munkamennyiség, amely egy vékában testet ölt, ez az ugyanazon munkamennyiség által szolgáltatott vékák tömegétől függ. Itt a föld termelékenységétől függ az, hogy az érték milyen termékmennyiségekben ölt testet; de ez az érték adva van, függetlenül ettől az elosztástól. Az érték használati értékben ölt

testet; és használati érték az értékteremtés egyik feltétele; de bolondság ellentétet csinálni ott, ahol az egyik oldalon használati érték, a föld, a másik oldalon pedig érték, és méghozzá egy különös értékrész áll. 2.{Itt megszakad a kézirat.}

III

A vulgáris gazdaságtan valójában nem tesz egyebet, mint doktrinér módon tolmácsolja, rendszerezi és apologetizálja a polgári termelés e termelési viszonyok foglyául esett szereplőinek elképzeléseit. Nem szabad tehát csodálkoznunk, hogy a vulgáris gazdaságtan a gazdasági viszonyoknak éppen az elidegenült megjelenési formájában, amelyben e viszonyok prima facie [nyilvánvalóan] idétlenek és tökéletes ellentmondások – hiszen minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék –, ha éppen itt teljesen otthon érzi magát és ezek a viszonyok annál inkább magától értetődőknek jelennek meg neki, minél mélyebben rejtve van bennük a belső összefüggés, de a közönséges elképzelés számára kézenfekvőek. Ezért halvány fogalma sincs arról, hogy az a háromság, amelyből kiindul: föld–járadék, tőke–kamat, munka–munkabér vagy a munka ára, három prima facie lehetetlen összekapcsolás. Először itt a *föld*, ez a használati érték, amelynek nincs értéke, és a *járadék*, amely csereérték: úgyhogy egy társadalmi viszonyt, dolognak felfogva, állítanak arányba a természettel; tehát két összemérhetetlen nagyság, amelyek állítólag viszonyban vannak egymással. Azután *tőke–kamat*. Ha úgy fogják fel a tőkét, mint bizonyos, pénzben önállóan testet öltött értékösszeget, akkor prima facie esztelenség, hogy egy értéknek nagyobb értéke legyen, mint amennyit ér. Éppen a tőke–kamat formában minden közvetítés elesik és a tőke a legáltalánosabb, ám ezért önmagából megmagyarázhatatlan és abszurd formulára redukálódik. Éppen azért részesíti a vulgáris közgazdász ezt a formulát: tőke–kamat, amelyben egy értéknek az a rejtelmes minősége van, hogy nem egyenlő önmagával, előnyben a tőke–profit formulával szemben, mert az utóbbi már közelebb jut az igazi tőkeviszonyhoz. Aztán meg, azzal a nyugtalan érzéssel, hogy 4 nem 5, és ezért 100 tallér nem lehet 110 tallér, a tőkétől mint értéktől a tőke anyagi szubsztanciájához, használati értékéhez mint a munka termelési feltételéhez, a gépi berendezéshez, nyersanyaghoz stb. menekül. Így aztán a felfoghatatlan első viszony helyett, amely szerint 4 = 5, ismét sikerül valami teljesen összemérhetetlent előhozni egyfelől egy használati érték, egy dolog és másfelől egy meghatározott társadalmi termelési viszony, az értéktöbblet között; mint a földtulajdonnál. Mihelyt ehhez

az összemérhetetlenhez érkezik, minden világos lesz a vulgáris közgazdász előtt és nem tartja többé szükségesnek, hogy tovább gondolkodjék. Mert éppen ahhoz a ponthoz érkezett, amely a polgári elképzelés szerint „racionális". Végül: *munka–munkabér*, a munka ára, ez olyan kifejezés, amely, mint az I. könyvben kimutattuk, prima facie ellentmond mind az érték, mind az ár fogalmának, amely utóbbi általában maga is csak az érték meghatározott kifejezése; és a „munka ára" éppoly értelmetlen, mint az, hogy sárga logaritmus. De éppen ez az, ami a vulgáris közgazdászt kielégíti, mert itt eljutott a polgárnak ahhoz a mély felismeréséhez, hogy pénzt fizet a munkáért, és mert éppen az, hogy a formula ellentmond az érték fogalmának, feloldja őt az utóbbi megértésének kötelessége alól.

Láttuk[49], hogy a tőkés termelési folyamat történelmileg meghatározott formája egyáltalában a társadalmi termelési folyamatnak. Ez az utóbbi az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egyszersmind sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat e termelési viszonyokat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis meghatározott gazdasági társadalomformájukat termelő és újratermelő folyamat. Hiszen ezeknek a vonatkozásoknak az egésze, melyekben e termelés hordozói a természethez és egymáshoz vannak, amelyekben termelnek, ez az egész éppen a társadalom, a gazdasági szerkezete szerint tekintve. A tőkés termelési folyamat, mint minden elődje, meghatározott anyagi feltételek között megy végbe, amelyek azonban egyszersmind meghatározott társadalmi viszonyok hordozói, s az egyének életük újratermelése folyamán e viszonyok közé kerülnek. Ama feltételek, miként ezek a viszonyok, egyrészt előfeltételei, másrészt eredményei és alkotásai a tőkés termelési folyamatnak; ez termeli és újratermeli őket. Láttuk továbbá: a tőke – és a tőkés csak a megszemélyesített tőke, a termelési folyamatban csak mint a tőke hordozója funkcionál –, tehát a tőke a neki megfelelő társadalmi termelési folyamatban meghatározott mennyiségű többletmunkát szivattyúz ki a közvetlen termelőkből vagy munkásokból, többletmunkát, melyet egyenérték nélkül kap meg és amely lényegét tekintve mindig kényszermunka, bármennyire úgy jelenik is meg, mint szabad szerződéses megállapodás eredménye. Ez a többletmunka értéktöbbletben mutatkozik, és ez az értéktöbblet egy többlettermékben létezik. Többletmunkának egyáltalában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó

[49] A kézirat szerint a 48. fejezet kezdete. {*F. E.*}

munkának, mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, miként a rabszolgaság stb. rendszerében csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének teljes semmittevése egészíti ki. Meghatározott mennyiségű többletmunkát megkövetel a véletlenek elleni biztosítás, az újratermelési folyamat szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő fokozódó bővítése, amit tőkés álláspontról felhalmozásnak neveznek. A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy ezt a többletmunkát oly módon és olyan feltételek között kényszeríti ki, melyek a termelőerőknek, a társadalmi viszonyoknak a fejlődése és egy magasabbrendű új alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rabszolgaság, jobbágyság stb. Ily módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti olyan viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek a társadalom egy magasabb formájában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának egyáltalában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe. Mert a többletmunka, a munka termelőerejének fejlettségétől függően, nagy lehet kis összmunkanap mellett, és viszonylag kicsi nagy összmunkanap mellett. Ha a szükséges munkaidő = 3 és a többletmunka = 3, akkor az összmunkanap = 6, és a többletmunka rátája = 100%. Ha a szükséges munka = 9, a többletmunka pedig = 3, akkor az összmunkanap = 12, és a többletmunka rátája csak = 33 $^1/_3$%. Azután meg a munka termelékenységétől függ, hogy meghatározott időben, tehát ugyancsak meghatározott többletmunkaidőben, mennyi használati értéket állítanak elő. A társadalom valódi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka hosszától, hanem termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, s ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük

alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.

A tőkés társadalomban – ha eltekintünk az elosztás véletlen ingadozásaitól és szabályozó törvényét, normát adó határait vizsgáljuk – ez az értéktöbblet vagy ez a többlettermék mint osztalék oszlik meg a tőkések között, abban az arányban, amelyben a társadalmi tőkében részesednek. Ebben az alakjában az értéktöbblet úgy jelenik meg, mint a tőkének jutó átlagprofit, olyan átlagprofit, amely ismét vállalkozói nyereségre és kamatra hasad, és ebben a két kategóriában tőkések különböző fajtáinak juthat. Annak azonban, hogy a tőke így elsajátítsa és elossza az értéktöbbletet, illetőleg többlettermeket, korlátot szab a földtulajdon. Ahogyan a funkcionáló tőkés a többletmunkát és ezzel – a profit formájában – az értéktöbbletet és a többlettermeket kisajtolja a munkásból, úgy a földtulajdonos viszont korábban kifejtett törvények szerint, a járadék formájában – a tőkésből kisajtolja ennek az értéktöbbletnek vagy többlettermeknek egy részét.

Ha tehát itt a profitról mint az értéktöbbletnek a tőkére jutó részéről beszélünk, akkor az átlagprofitra (egyenlő vállalkozói nyereséggel plusz kamattal) gondolunk, amely a járadéknak az összprofitból (ez tömegét tekintve azonos az összértéktöbblettel) való levonása által már korlátozva van; előfeltételezzük a járadék levonását. A tőkeprofit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és a földjáradék nem egyéb tehát, mint az értéktöbblet különös alkotórészei, olyan kategóriák, amelyekben az értéktöbblet, aszerint, hogy a tőkének vagy a földtulajdonnak jut, különböző lesz, rovatok, amelyek azonban az értéktöbblet lényegén mit sem változtatnak. Ha összeadjuk őket, megkapjuk a társadalmi értéktöbblet összegét. A tőke közvetlenül sajtolja ki a munkásból a többletmunkát, amely az értéktöbbletben és többlettermékben jelentkezik. A tőke tehát ebben az értelemben az értéktöbblet termelőjének tekinthető. A földtulajdonnak a valóságos termelési folyamathoz semmi köze sincs. Szerepe arra korlátozódik, hogy a termelt értéktöbblet egy részét a tőke zsebéből a saját zsebébe juttassa át. A földtulajdonos azonban mégis szerepet játszik a tőkés termelési folyamatban, nemcsak a nyomás által, amelyet a tőkére gyakorol, nem is csupán azáltal, hogy a nagy földtulajdon a tőkés termelés egyik előfeltétele és feltétele, mert előfeltétele és feltétele annak, hogy kisajátítsák a munkást, megfosszák a munkafeltételektől, ha-

nem sajátosan azáltal, hogy a földtulajdonos az egyik leglényegesebb termelési feltétel megszemélyesítéseként jelenik meg.

Végül a munkás, mint személyes munkaerejének tulajdonosa és eladója, munkabér néven megkapja a termék egy részét, amelyben munkájának az a része ölt testet, melyet szükséges munkának nevezünk, vagyis az e munkaerő fenntartásához és újratermeléséhez szükséges munka, akármilyenek e fenntartás és újratermelés feltételei, szűkösebbek vagy gazdagabbak, kedvezőbbek vagy kedvezőtlenebbek.

Bármennyire különneműeknek látszanak is egyébként ezek a viszonyok, mindnyájukban közös egy: a tőke évről évre hoz profitot a tőkésnek, a föld földjáradékot a földtulajdonosnak és a munkaerő – normális viszonyok közt és amíg használható munkaerő marad – munkabért a munkásnak. Az évente termelt összértéknek ezt a három értékrészét és az évente termelt össztermék ezeknek megfelelő részeit birtokosaik – itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk a felhalmozást – évente elfogyaszthatják, anélkül hogy újratermelésük forrása kiapadna. Egy évelő fa, helyesebben három fa évente elfogyasztható gyümölcseiként jelennek meg, három osztálynak: a tőkésnek, a földtulajdonosnak és a munkásnak évi jövedelmét alkotják, olyan jövedelmeket, amelyeket a funkcionáló tőkés mint a többletmunka közvetlen kisajtolója és egyáltalában munka alkalmazója oszt el. Ily módon a tőkésnek úgy jelenik meg a tőkéje, a földtulajdonosnak a földje és a munkásnak a munkaereje vagy inkább maga a munkája (mert a munkaerőt csak megnyilvánulásában adja el valóban, és neki a munkaerő ára, mint korábban kimutattuk, a tőkés termelési mód bázisán szükségszerűen a munka áraként jelentkezik), mint sajátos jövedelmük – a profit, a földjáradék és a munkabér – három különböző forrása. Csakugyan az is abban az értelemben, hogy a tőke a tőkés számára gép, amellyel évről évre többletmunkát sajtol ki, a föld a földtulajdonos számára mágnes, amellyel évről évre magához vonzza a tőke által kisajtolt értéktöbblet egy részét, és végül a munka az állandóan megújuló feltétele és mindig megújuló eszköze annak, hogy a munkás az általa teremtett érték egy részét és ennélfogva a társadalmi terméknek ezzel az értékrésszel mért részét, a szükséges létfenntartási eszközöket, munkabér címén megszerezze. Három forrás továbbá abban az értelemben is, hogy az értéknek és ezért az évi munka termékének egy részét a tőke a profit formájában, egy másik részét a földtulajdon a járadék formájában és egy harmadik részét a bérmunka a munkabér formájában rögzíti és éppen ezzel az átváltoztatással teszi ezeket a részeket a tőkés, a földtulajdonos és a munkás jövedelmévé, de nem teremti magát a szubsztanciát, amely e különböző kategóriákká változik át. Ellenkezőleg, az elosztás előfeltételezi ennek a szubsztanciának,

azaz az évi termék összértékének meglétét, amely érték nem egyéb, mint tárgyiasult társadalmi munka. A termelés szereplői, a termelési folyamat különböző funkcióinak hordozói előtt azonban a dolog nem ebben a formában, hanem fonák formában jelentkezik. Hogy ez miért történik, azt további vizsgálódásunk folyamán fejtjük majd ki. A tőke, a földtulajdon és a munka a termelés e szereplőinek úgy jelenik meg, mint három különböző, független forrás, amelyekből mint ilyenekből ered az évente termelt értéknek – és ennélfogva a terméknek, amelyben létezik – három különböző alkotórésze, amelyekből tehát nemcsak ennek az értéknek a különböző formái erednek mint a társadalmi termelési folyamat különös tényezőinek jutó jövedelmek, hanem maga ez az érték is és vele e jövedelemformák szubsztanciája.

{Itt egy fólió-ív hiányzik a kéziratból.}

... A különbözeti járadék a földek relatív termékenységével, tehát a talajból mint olyanból eredő tulajdonságokkal függ össze. De amennyiben a különbözeti járadék, először, a különböző talajfajták termékeinek különböző egyéni értékein alapszik, ez csupán az imént említett meghatározás; másodszor, amennyiben az ezektől az egyéni értékektől különböző, szabályozó *általános piaci értéken alapszik, annyiban ez társadalmi*, a konkurrencia közvetítésével megvalósult törvény, amelynek nincs semmi köze sem a földhöz, sem a föld termékenységének különböző fokaihoz.

Úgy tűnhetne fel, mintha legalább a „munka–munkabér" ésszerű viszonyt fejezne ki. Ez azonban éppoly kevéssé áll, mint a „föld–földjáradék" esetében. Amennyiben a munka értékképző és az áruk értékében mutatkozik meg, semmi köze sincs ahhoz, hogy ez az érték hogyan oszlik meg különböző kategóriák között. Amennyiben az a sajátos társadalmi jellege van, hogy bérmunka, annyiban nem értékképző. Egyáltalában már előbb kimutattuk, hogy a munkabér vagy a munka ára csak a munkaerő értékének vagy árának ésszerűtlen kifejezése; és azoknak a meghatározott társadalmi feltételeknek, amelyek között ezt a munkaerőt eladják, semmi közük sincs a munkához mint a termelés általános tényezőjéhez. A munka tárgyiasult az árunak abban az érték-alkotórészében is, amely mint munkabér a munkaerő árát alkotja; a munka teremti ezt a részt, éppúgy mint a termék többi részét; de ebben a részben nem inkább és nem másképpen tárgyiasul, mint azokban a részekben, amelyek járadékot vagy profitot képeznek. És egyáltalában, amikor a munkát mint értékképzőt rögzítjük, akkor nem konkrét alakjában mint termelési feltételt vizsgáljuk, hanem olyan társadalmi meghatározottságban, amely különbözik a bérmunkáétól.

Még a „tőke–profit" kifejezés is helytelen itt. Ha a tőkét abban az egyetlen vonatkozásban fogjuk fel, amelyben értéktöbbletet termel, tudniillik a

munkához való viszonyában, amelyben a munkaerőre, azaz a bérmunkásra gyakorolt kényszerrel többletmunkát sajtol ki, akkor ez az értéktöbblet a profiton (vállalkozói nyereségen plusz kamaton) kívül magában foglalja a járadékot is, egyszóval az egész osztatlan értéktöbbletet. Itt ellenben a tőkét mint jövedelemforrást csak azzal a résszel hozzák vonatkozásba, mely a tőkésnek jut. Ez nem az az értéktöbblet, amelyet a tőke egyáltalában kisajtol, hanem annak csupán az a része, amelyet a tőkés számára sajtol ki. Még inkább eltűnik minden összefüggés, mihelyt ez a formula: „tőke–profit" átváltozik a „tőke–kamat" formulává.

Ha először a három forrás különneműségét vizsgáltuk, most, másodszor, azt látjuk, hogy termékeik, ivadékaik, a jövedelmek viszont mind egyazon szférába, az érték szférájába tartoznak. Ez a különneműség (ez a viszony nemcsak összemérhetetlen nagyságok, hanem egészen egyenlőtlen, egymással semmi vonatkozásban nem levő és összehasonlíthatatlan dolgok között) azonban azáltal egyenlítődik ki, hogy a tőkét, a földhöz és a munkához hasonlóan, valójában csak anyagi szubsztanciájában, tehát egyszerűen termelt termelési eszköznek tekintik, egyaránt elvonatkoztatva a tőkétől mint a munkához való viszonytól és mint értéktől.

Harmadszor. Ebben az értelemben tehát ez a formula: tőke–kamat (profit), föld–járadék, munka–munkabér egyöntetű és szimmetrikus össze nem illőség. Valóban, minthogy a bérmunka nem a munka egyik társadalmilag meghatározott formájaként jelenik meg, hanem minden munka természeténél fogva bérmunkaként (így látja az, aki foglya a tőkés termelési viszonyoknak), ezért azok a meghatározott, sajátos társadalmi formák is, melyeket a tárgyi munkafeltételek – a termelt termelési eszközök és a föld – a bérmunkával szemben öltenek (mint ahogy megfordítva ezek viszont a bérmunkát előfeltételezik), minden további nélkül egybeesnek e munkafeltételek anyagi létezésével, vagy azzal az alakkal, amellyel egyáltalában a valóságos munkafolyamatban bírnak, függetlenül e munkafolyamat minden történelmileg meghatározott társadalmi formájától, sőt függetlenül annak *minden* társadalmi formájától. Ezért a munkafeltételeknek a munkától elidegenült, vele szemben önállósult és ezáltal átváltozott alakja, amelyben tehát a termelt termelési eszközök tőkévé, a föld pedig monopolizált földdé, földtulajdonná változik át, ez a meghatározott történelmi időszakhoz tartozó alak egybeesik a termelt termelési eszközök és a föld létezésével és funkciójával a termelési folyamatban egyáltalában. Ezek a termelési eszközök önmagukban, természettől fogva tőkét alkotnak; a tőke nem egyéb, mint puszta „közgazdasági elnevezése" e termelési eszközöknek; s ilyenképpen a föld is önmagában, természettől fogva a bizonyos számú földtulaj-

donos által monopolizált föld. Ahogyan a tőkében és a tőkésben - aki valójában nem egyéb, mint a megszemélyesített tőke – a termékek önálló hatalommá lesznek a termelőkkel szemben, ugyanúgy személyesül meg a földtulajdonosban a föld, amely szintén felágaskodik és mint önálló hatalom részét követeli a segítségével előállított termékből; úgyhogy nem a föld kapja meg a termék őt illető részét, hogy termelékenységét helyreállítsa és fokozza, hanem helyette a földtulajdonos kap részt e termékből, hogy elkótyavetyélje és elherdálja. Világos, hogy a tőkének a munka mint bérmunka az előfeltétele. De éppen olyan világos az is, hogy ha abból indulunk ki, hogy a munka bérmunka, úgyhogy az egyáltalában való munkának a bérmunkával való egybeesése magától értetődőnek látszik, akkor a tőkének és a monopolizált földnek is úgy kell megjelennie, mint a munkafeltételek természetes formájának az egyáltalában való munkával szemben. Tőkének lenni, ez most mint a munkaeszközök természetes formája jelenik meg és ezért mint tisztán dologi, a munkaeszközöknek az egyáltalában való munkafolyamatban betöltött funkciójából eredő jelleg. Ily módon tőke és termelt termelési eszköz azonos kifejezés lesz. Ugyanígy föld és magántulajdon által monopolizált föld szintén azonos kifejezések. Ennélfogva a munkaeszköz mint olyan, amely természettől fogva tőke, a profit forrásává válik, ahogy a föld mint olyan a járadék forrásává.

A munka mint olyan, abban az egyszerű meghatározottságában, hogy célirányos termelőtevékenység, a termelési eszközökkel nem társadalmi formameghatározottságukban áll vonatkozásban, hanem azok anyagi szubsztanciájában, mint a munka anyagával és eszközével, amelyek szintén csak anyagilag, mint használati értékek különböznek egymástól: a föld mint nemtermelt munkaeszköz, a többiek mint termelt munkaeszközök. Ha tehát a munka egybeesik a bérmunkával, akkor az a meghatározott társadalmi forma, melyben a munkafeltételek és a munka most szemben állnak egymással, szintén egybeesik a munkafeltételek anyagi létezésével. Akkor a munkaeszköz mint olyan – tőke, s a föld mint olyan – földtulajdon. Akkor e munkafeltételek formai önállósulása a munkával szemben, ennek az önállósulásnak a különös formája, mellyel a munkafeltételek a bérmunkával szemben bírnak, tőlük mint dolgoktól, mint anyagi termelési feltételektől elválaszthatatlan tulajdonság, őket mint termelési elemeket szükségszerűen megillető, velük immanensen összenőtt jelleg. Társadalmi jellegük, melyet egy meghatározott történelmi korszak határoz meg, a tőkés termelési folyamatban dologi jelleg, amely e feltételekkel mint a termelési folyamat elemeivel természetszerűen és úgyszólván öröktől fogva veleszületett. Ezért szükségképpen úgy tűnik akkor, hogy a földnek – mint a munka őseredeti

foglalkoztatási mezejének, mint a természeti erők birodalmának, mint minden munkatárgy készen talált arzenáljának – a részvételét, és másfelől a termelt termelési eszközöknek (szerszámoknak, nyersanyagoknak stb.) egyáltalában a termelési folyamatban való részvételét az a megfelelő osztályrész fejezi ki, amely nekik mint tőkének és földtulajdonnak, azaz társadalmi képviselőiknek profit (kamat) és járadék formájában jut, mint ahogy a munkának a termelési folyamatban való részvétele a munkásnak fizetett munkabérben jut kifejezésre. Így az a látszat, mintha a járadék, a profit, a munkabér abból a szerepből fakadna, melyet a föld, a termelt termelési eszközök és a munka az egyszerű munkafolyamatban játszik, még akkor is, ha ezt a munkafolyamatot pusztán az ember és a természet között végbemenő folyamatnak tekintjük, s elvonatkoztatunk minden történelmi meghatározottságtól. Ismét csak ugyanaz, más formában, ha azt mondják: az a termék, amelyben a bérmunkás munkája a bérmunkás számára mint a maga hozadéka, jövedelme mutatkozik, csupán a munkabér, az értéknek (s ezért az ezzel az értékkel mért társadalmi terméknek) az a része, amely munkabérét képviseli. Ha tehát a bérmunka egybeesik az egyáltalában való munkával, akkor a munkabér is egybeesik a munka termékével, a munkabért képviselő értékrész pedig a munka által egyáltalában létrehozott értékkel. De ezáltal a többi értékrész, a profit és a járadék, éppoly önállóan szembelép a munkabérrel, és a munkától sajátosan különböző, független, saját forrásokból kell eredniök; azokból a szintén közreműködő termelési elemekből kell eredniök, amely elemek birtokosainak jutnak, tehát a profitnak a termelési eszközökből, a tőke anyagi elemeiből, a járadéknak pedig a földtulajdonos által képviselt földből, illetve természetből. (Roscher.)

Olyan értelemben vett jövedelemforrásokból tehát, hogy a tőke az általa a munkából kisajtolt értéktöbblet egy részét a profit formájában a tőkéshez, a földmonopólium pedig másik részét a járadék formájában a földtulajdonoshoz vonzza, és a munka a még rendelkezésre álló utolsó értékrészt a munkabér formájában a munkásnak juttatja, vagyis olyan forrásokból, amelyek közvetítésével az érték egyik része a profit formájába, másik része a járadék formájába és harmadik része a munkabér formájába változik át – a földtulajdon, a tőke és a bérmunka valóságos forrásokká válnak, amelyekből maguk ezek az értékrészek és a termék megfelelő részei, amelyekben léteznek vagy amelyekre átválthatók, erednek, és amelyekből mint végső forrásból ezért maga a termék értéke is ered.[50]

[50] „Munkabér, profit és földjáradék, ez a három eredeti forrása minden jövedelemnek éppúgy, mint minden csereértéknek." (*A. Smith**.) – „Ily módon az anyagi termelés okai

Már a tőkés termelési mód, sőt az árutermelés legegyszerűbb kategóriáinál, az árunál és a pénznél kimutattuk azt a misztifikáló jelleget, amely a társadalmi viszonyokat – amelyeknek a termelésben a gazdagság anyagi elemei a hordozói – maguknak e dolgoknak a tulajdonságaivá (áru), és még határozottabban magát a termelési viszonyt dologgá (pénz) változtatja át. Minden társadalmi forma, amennyiben eljut az árutermeléshez és pénzforgalomhoz, részt vesz ebben a visszájára fordításban. De a tőkés termelési módban és a tőkénél, mely e termelési mód uralkodó kategóriája, meghatározó termelési viszonya, ez az elvarázsolt és visszájára fordított világ még sokkal tovább fejlődik. Ha a tőkét egyelőre a közvetlen termelési folyamatban – mint többletmunka kisajtolóját – tekintjük, akkor ez a viszony még nagyon egyszerű és a valóságos összefüggés rákényszeríti magát e folyamat hordozóira, magukra a tőkésekre és még a tudatukban van. A munkanap határaiért vívott heves harc ezt csattanósan bizonyítja. De még e nem-közvetített szférán, a munka és a tőke közötti közvetlen folyamat szféráján belül sem marad a dolog ilyen egyszerű. Minél inkább kifejlődik a relatív értéktöbblet a tulajdonképpeni sajátosan tőkés termelési módban, s ezzel fejlődnek a munka társadalmi erői, annál inkább úgy tűnik, hogy ezek a termelőerők és a munka társadalmi összefüggései a közvetlen munkafolyamatban nem a munka, hanem a tőke termelőerői és társadalmi összefüggései. Ezzel a tőke már igen misztikus lénnyé válik, mert a látszat az, hogy a munka minden társadalmi termelőereje nem a munkát mint olyant, hanem a tőkét megillető és a tőke saját méhéből sarjadó erő. Azután közbejön a forgalmi folyamat, mely a tőke, még a mezőgazdasági tőke minden részét is anyag- és formacserének veti alá, ugyanabban a mértékben, ahogy a sajátosan tőkés termelési mód fejlődik. Olyan szféra ez, amelyben az eredeti értéktermelés viszonyai teljesen háttérbe szorulnak. Már a közvetlen termelési folyamatban a tőkés egyszersmind mint árutermelő, mint az árutermelés vezetője tevékenykedik. Ezért ez a termelési folyamat semmiképpen sem egyszerűen értéktöbblet termelési folyamatának mutatkozik neki. De bármekkora is az értéktöbblet, amelyet a tőke a közvetlen termelési folyamatban kisajtolt és árukban megtestesített, az árukban foglalt értéket és értéktöbbletet előbb realizálni kell a forgalmi folyamatban. És a látszat az, hogy mind a termelésben előlegezett értékek visszatérülése, mind főleg az árukban foglalt értéktöbblet nem pusztán realizálódik a forgalomban, hanem abból ered; ezt a látszatot főleg két körülmény támasztja alá: elő-

egyszersmind minden létező eredeti jövedelem forrásai is." (*Storch* [„Cours d'économie politique", Szentpétervár 1815], I. 259. old.)

ször az elidegenítéskor szerzett profit, amely csalástól, ravaszságtól, szaktudástól, ügyességtől és ezernyi piaci konjunktúrától függ; azután pedig az a körülmény, hogy a munkaidő mellett itt egy másik meghatározó elem is fellép, a forgalmi idő. Bár ez az érték- és értéktöbbletképzésnek csak negatív korlátjaként funkcionál, mégis az a látszat, mintha éppoly pozitív oka volna, mint maga a munka és mintha a tőke természetéből eredő, a munkától független meghatározást hozna be. A II. könyvben természetesen csak az volt a feladatunk, hogy ezt a forgalmi szférát azokkal a formameghatározásokkal kapcsolatban tárgyaljuk, amelyeket ez hoz létre, hogy kimutassuk a tőke alakjának e szférában végbemenő továbbfejlődését. Valójában azonban ez a szféra a konkurrencia szférája, amelyben, az egyes eseteket tekintve, a véletlen uralkodik; ahol tehát a belső törvény, mely e véletlenekben keresztültör és szabályozza azokat, csak akkor válik láthatóvá, ha e véletleneket nagy tömegekben egybefogják; ahol tehát ez a törvény maguk a termelés egyes szereplői előtt láthatatlan és érthetetlen marad. Továbbá pedig: a valóságos termelési folyamat, mint a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége, új alakulatokat hoz létre, amelyekben egyre inkább elvész a belső összefüggés fonala, a termelési viszonyok egymással szemben önállósulnak és az érték-alkotórészek egymással szemben önálló formákban csontosodnak meg.

Az értéktöbbletnek profittá való átváltozását, mint láttuk, a forgalmi folyamat éppúgy meghatározza, mint a termelési folyamat. Az értéktöbbletet, a profit formájában, többé nem a munkára kiadott tőkerészre vonatkoztatják, amelyből ered, hanem az össztőkére. A profitrátát saját törvényei szabályozzák, amelyek megengedik, sőt feltételezik a profitráta változását akkor is, ha az értéktöbblet rátája változatlan marad. Mindez egyre jobban elleplezi az értéktöbblet igazi természetét és ezért a tőke valódi gépezetét. Még inkább ez történik azáltal, hogy a profit átlagprofittá és az értékek termelési árakká, a piaci árak szabályozó átlagaivá változnak át. Itt egy bonyolult társadalmi folyamat lép közbe, a tőkék kiegyenlítődésének folyamata, mely az áruk viszonylagos átlagárait elszakítja értékeiktől és a különböző termelési szférák átlagprofitjait (a mindegyik külön termelési szférában történő egyéni tőkebefektetéseket teljesen figyelmen kívül hagyjuk) elkülöníti a munkának a különös tőkék által történő valóságos kizsákmányolásától. Ez nemcsak így látszik, hanem itt az áruk átlagára valóban különbözik értéküktől, tehát a bennük realizált munkától, és egy különös tőke átlagprofitja különbözik attól az értéktöbblettől, melyet ez a tőke sajtolt ki az általa foglalkoztatott munkásokból. Az áruk értéke közvetlenül már csak abban a befolyásban jelenik meg, melyet a munka termelőerejének változása gyako-

rol a termelési árak süllyedésére és emelkedésére, mozgásukra, de nem végső határaikra. A profit úgy jelenik meg, mint amit már csak járulékosan határoz meg a munka közvetlen kizsákmányolása, amennyiben ugyanis ez lehetőséget nyújt a tőkésnek arra, hogy az e kizsákmányolástól látszólag függetlenül meglevő, szabályozó piaci árak mellett az átlagprofittól eltérő profitot realizáljon. Az a látszat, hogy maguk a normális átlagprofitok a tőkében benne rejlenek, függetlenül a kizsákmányolástól; az a látszat, hogy az abnormális kizsákmányolás, vagy akár a kedvező kivételes feltételek mellett történő átlagos kizsákmányolás csak az átlagprofittól való eltéréseket szabja meg, nem magát az átlagprofitot. A profit kettéhasadása vállalkozói nyereségre és kamatra (nem is szólva a kereskedelmi profit és a pénzkereskedelmi profit közbejöttéről, melyek a forgalmon alapszanak és a látszat szerint teljességgel a forgalomból és nem magából a termelési folyamatból erednek) betetőzi az értéktöbblet formájának önállósulását, formájának megcsontosodását szubsztanciájával, lényegével szemben. A profit egyik része, a másik részével ellentétben, egészen elválik a tőkeviszonytól mint olyantól és úgy jelentkezik, mintha nem a bérmunka kizsákmányolásának *funkciójából, hanem magának a tőkésnek a bérmunkájából eredne. Ezzel* ellentétben a kamat a látszat szerint mind a munkás bérmunkájától, mind a tőkés saját munkájától függetlenül a tőkéből mint saját független forrásából ered. A tőke eredetileg, a forgalom felületén, tőkefétisként, értéket nemző értékként jelent meg, most viszont a kamatozó tőke alakjában a legelidegenültebb és legsajátságosabb formájában mutatkozik. Ezért a „tőke–kamat" forma is mint harmadik a „föld–járadék" és „munka–munkabér" formák mellett sokkal következetesebb, mint a „tőke–profit", mivel a profitban még mindig marad valami, ami eredetére emlékeztet, a kamatban pedig ez nemcsak teljesen kihunyt, hanem eredetével ellentétes szilárd formába van helyezve.

Végül a tőke mellé sorakozik értéktöbblet önálló forrásaként a földtulajdon, *mint az átlagprofit korlátja, és mint ami az értéktöbblet egy részét* olyan osztályra viszi át, amely sem maga nem dolgozik, sem munkásokat nem zsákmányol ki közvetlenül, sem olyan erkölcsileg épületes indokokra nem hivatkozhat, mint például a tőkekölcsönzés kockázata s az azzal járó áldozat, miként ezt a kamatozó tőke teszi. Mivel itt az értéktöbblet egyik része közvetlenül nem a társadalmi viszonyokhoz, hanem egy természeti elemhez, a földhöz kötöttnek látszik, ezért az értéktöbblet különböző részei egymással szembeni elkülönülésének és megcsontosodásának a formája teljes, a belső összefüggés végérvényesen megszakadt és az értéktöbblet forrása teljesen betemetődik, éppen annak következtében, hogy a termelési

folyamat különböző anyagi elemeihez kötött termelési viszonyok önállósulnak egymással szemben.

Ebben a formulában: „tőke–profit", vagy még inkább ebben: „tőke–kamat, föld–földjáradék, munka–munkabér", ebben a közgazdasági háromságban mint az érték és egyáltalában a gazdagság alkotórészeinek e gazdagság forrásaival való összefüggésében a tőkés termelési mód misztifikálása, a társadalmi viszonyok eldologiasodása, az anyagi termelési viszonyoknak történelmi-társadalmi meghatározottságukkal való közvetlen összenövése betetőződött: az elvarázsolt, visszájára fordított és feje tetejére állított világ, melyben monsieur le Capital és madame la Terre [Tőke úr és Föld úrnő] mint társadalmi jellemek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek. A klasszikus gazdaságtan nagy érdeme, hogy eloszlatta ezt a hamis látszatot és szemfényvesztést, a gazdagság különböző társadalmi elemeinek egymással szemben való önállósulását és megcsontosodását, a dolgok megszemélyesülését és a termelési viszonyok eldologiasulását, a mindennapi életnek ezt a vallását azáltal, hogy visszavezette a kamatot a profit egy részére, a járadékot pedig az átlagprofiton felüli többletre, úgyhogy e kettő az értéktöbbletben egybeesik; azáltal, hogy a forgalmi folyamatot a formák puszta metamorfózisának ábrázolta, és végül azáltal, hogy a közvetlen termelési folyamatban az áruk értékét és értéktöbbletét visszavezette a munkára. Mindemellett – és polgári álláspontról kiindulva ez nem is lehet másképp – a klasszikus gazdaságtannak még a legkiválóbb szóvivői is többé-kevésbé foglyai a látszat világának, melyet bírálatukkal szétromboltak, s ezért valamennyien többé-kevésbé következetlenségekbe, felemásságokba és megoldhatatlan ellentmondásokba keverednek. Másrészt viszont éppoly természetes az is, hogy a termelés valóságos szereplői ezekben az elidegenült és ésszerűtlen formákban: tőke–kamat, föld–járadék, munka–munkabér, teljesen otthonosan érzik magukat, mert ezek éppen a látszat alakulatai, amelyben a termelés szereplői mozognak és amellyel mindennap dolguk van. Ennélfogva éppoly természetes, hogy a vulgáris gazdaságtan, amely nem más, mint a termelés valóságos szereplői mindennapi képzeteinek didaktikus, többé-kevésbé doktrinér lefordítása és amely bizonyos értelmes rendet visz be ezekbe a képzetekbe, éppen ebben a háromságban, amelyben az egész belső összefüggés kihunyt, leli meg sekélyes fontoskodásának természetszerű és semmi kétséget sem tűrő bázisát. Ez a formula megfelel egyszersmind az uralkodó osztályok érdekének is, mivel jövedelemforrásaik természeti szükségszerűségét és örök jogosultságát hirdeti és dogmává emeli.

Amikor a termelési viszonyok eldologiasodását és a termelés szereplőivel

szembeni önállósulását ábrázoljuk, nem foglalkozunk azzal, hogy a világpiac, annak konjunktúrái, a piaci árak mozgása, a hitel periódusai, az ipari és kereskedelmi ciklusok, a virágzás és válság váltakozása következtében hogyan jelennek meg a termelés szereplői előtt az összefüggések leküzdhetetlen, fölöttük akaratuk ellenére uralkodó természeti törvényekként és miképp érvényesülnek velük szemben vak szükségszerűség módjára. Azért nem foglalkozunk ezzel, mert a konkurrencia valóságos mozgása kívül esik tervünkön, és csak a tőkés termelési mód belső szervezetét – hogy úgy mondjuk, ideális átlagában – akarjuk ábrázolni.

A korábbi társadalmi formákban ez a közgazdasági misztifikáció főleg a pénzre és kamatozó tőkére vonatkozóan következik csak be. Ez a misztifikáció a dolog természeténél fogva ki van zárva először ott, ahol túlsúlyban van a használati értékért, a saját közvetlen szükségletre való termelés; másodszor ott, ahol, miként az ókorban és a középkorban, a rabszolgaság vagy a jobbágyság alkotja a társadalmi termelés széles bázisát: az uralmi és szolgasági viszonyok, amelyek úgy jelennek meg és úgy láthatók, mint a termelési folyamat közvetlen hajtórugói, itt elleplezik a termelési feltételek uralmát a termelők fölött. Az ősi közösségekben, ahol természetadta kommunizmus uralkodik, sőt még az ókori városi közösségekben is, maga ez a közösség, feltételeivel egyetemben, mutatkozik a termelés bázisának, mint ahogy e közösség újratermelése a termelés végcéljának. Még a középkori céhrendszerben sem jelenik meg sem a tőke, sem a munka kötetlenül, hanem vonatkozásaikat a testületi szervezet, az ezzel összefüggő viszonyok és e viszonyoknak megfelelő képzetek a hivatásbeli kötelességről, mesteri helyzetről stb. határozzák meg. Csak a tőkés termelési módban...

Negyvenkilencedik fejezet

A termelési folyamat elemzéséhez

A most következő vizsgálat szempontjából figyelmen kívül hagyhatjuk a termelési ár és az érték közötti különbséget, mert ez a különbség egyáltalában elesik, ha, mint itt történik, a munka évi össztermékének, tehát a társadalmi össztőke termékének értékét vesszük szemügyre.

Profit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és járadék csupán azok a sajátos formák, amelyeket az áruk értéktöbbletének különös részei magukra öltenek. Az értéktöbblet nagysága a korlátja azon részek együttes nagyságának, amelyekre szétválhat. Átlagprofit plusz járadék ennélfogva egyenlő az értéktöbblettel. Előfordulhat, hogy az árukban foglalt többletmunka, s ezért értéktöbblet egy része nem kerül bele közvetlenül az átlagprofittá való kiegyenlítődésbe; úgyhogy az áru értékének egy része egyáltalán nincs kifejezve árában. De először ezt kompenzálja az, hogy vagy a profitráta nő, ha az értékén alul eladott áru az állandó tőke elemét alkotja, vagy a profit és járadék jelentkezik nagyobb termékben, ha az értéken alul eladott áru mint egyéni fogyasztási cikk az érték jövedelemként elfogyasztott részébe kerül bele. Másodszor pedig az ilyen eltérések az átlagmozgásban megsemmisítik egymást. Mindenesetre, még akkor is, ha az értéktöbbletnek egy az áru árában ki nem fejezett része veszendőbe megy az árképzés szempontjából, az átlagprofit plusz járadék összege normális formájában soha nem lehet nagyobb az összértéktöbbletnél, bár kisebb lehet annál. Ez összeg normális formája a munkaerő értékének megfelelő munkabért előfeltételez. Még a monopoljáradék is, amennyiben nem a munkabérből való levonás, tehát nem képez külön kategóriát, annyiban közvetetten szükségképpen mindig az értéktöbblet egy része; ha nem a termelési költségek fölötti ártöbbletrésze magának annak az árunak, amelynek a monopoljáradék az egyik alkotórésze, mint a különbözeti járadék esetében, vagy nem ugyanazon áru értéktöbbletének fölös része, amelynek a monopoljáradék az egyik alkotórésze, a saját értéktöbbletének az átlagprofit által mért része fölött (mint az abszolút földjáradék esetében), akkor más áruk értéktöbbletének része, vagyis olyan áruké,

amelyeket erre az árura kicserélnek, melynek monopolára van. – Az átlagprofit plusz földjáradék összege soha nem lehet nagyobb, mint az a nagyság, amelynek részei s amely e részekre oszlás előtt már adva volt. Vizsgálódásunk szempontjából ezért közömbös, hogy az áruk egész értéktöbblete, azaz az árukban foglalt egész többletmunka realizálódik-e az áruk árában vagy sem. A többletmunka már csak azért sem realizálódik teljesen, mert a valamely adott áru termeléséhez társadalmilag szükséges munka állandó nagyságváltozása folytán – amely a munka termelőerejének állandó változásából fakad – az áruk egy részét mindig abnormális feltételek között termelik s ezért ezeket egyéni értékükön alul kell eladni. Mindenesetre a profit plusz járadék az egész realizált értéktöbblettel (többletmunkával) egyenlő és a szóban forgó vizsgálat szempontjából a realizált értéktöbblet egyenlővé tehető az egész értéktöbblettel; hiszen a profit és a járadék realizált értéktöbblet, tehát egyáltalában az az értéktöbblet, amely belekerül az áruk árába, gyakorlatilag tehát az egész értéktöbblet, amely alkotórésze ennek az árnak.

Másrészt a munkabér, amely a jövedelem harmadik sajátságos formája, mindig egyenlő a tőke változó alkotórészével, vagyis azzal az alkotórésszel, amelyet nem munkaeszközökre, hanem az eleven munkaerő megvásárlására, munkások fizetésére adtak ki. (Azt a munkát, amelyet jövedelem elköltésével fizetnek meg, magából a munkabérből, profitból vagy járadékból fizetik és ezért ez nem értékrésze azoknak az áruknak, amelyekkel megfizetik. Ez tehát nem jön tekintetbe, amikor elemezzük az áruértéket és azokat az alkotórészeket, amelyekre szétválik.) A munkás teljes munkanapja azon részének a tárgyiasulása ez, amelyben a változó tőke értéke és ezért a munka ára újratermelődik; az áruértéknek az a része, amelyben a munkás a saját munkaereje értékét, vagyis munkája árát termeli újra. A munkás teljes munkanapja két részre válik szét. Az egyik rész az, amelyben a saját létfenntartási eszközei értékének újratermeléséhez szükséges mennyiségű munkát végez: ez egész munkájának megfizetett része, munkájának saját fenntartásához és újratermeléséhez szükséges része. A munkanap egész hátralevő része, az az egész fölös munkamennyiség, amelyet a munkabére értékében realizált munkán felül végez, többletmunka, meg nem fizetett munka, amely a munkás teljes árutermelésének értéktöbbletében (és ennélfogva fölös mennyiségű áruban) jelentkezik, értéktöbbletben, amely viszont különböző elnevezésű részekre, profitra (vállalkozói nyereség plusz kamat) és járadékra válik szét.

Az áruknak az a teljes értékrésze tehát, amelyben a munkások egy nap vagy egy év alatt hozzátett egész munkája realizálódik, az évi terméknek e munka által létrehozott összértéke, a munkabér értékére, a profitra és a járadékra válik szét. Ez az egész munka ugyanis szétválik szükséges munkára –

ezzel a munkás a termék értékének azt a részét állítja elő, amellyel őt magát megfizetik, tehát a munkabért – és meg nem fizetett többletmunkára – ezzel a termék értékének azt a részét állítja elő, amely az értéktöbbletet képviseli, s amely később profitra és járadékra válik szét. Ezen a munkán kívül a munkás semmi más munkát nem végez, és a termék ama összértékén kívül, amely a munkabér, profit, járadék formáit ölti magára, semmi más értéket nem hoz létre. Az évi termék értéke, amelyben az év folyamán újonnan hozzátett munkája kifejeződik, egyenlő a munkabérrel, vagyis a változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel, amely ismét a profit és járadék formáira válik szét.

Az évi terméknek az a teljes értékrésze tehát, amelyet a munkás az év folyamán hoz létre, a három jövedelem évi értékösszegében, a munkabér, profit és járadék értékében fejeződik ki. Ezért nyilvánvaló, hogy az évente létrehozott termékértékben az állandó tőkerész értéke nem termelődik újra, mert a munkabér csak a termelésre előlegezett változó tőkerész értékével egyenlő, a járadék és a profit pedig csak az értéktöbblettel, azaz az előlegezett tőke összértékén – egyenlő az állandó tőke értékével plusz a változó tőke értékével – felül termelt többértékkel.

Az itt megoldandó nehézség szempontjából teljesen közömbös, hogy a profit és járadék formájába átváltozott értéktöbblet egy részét nem fogyasztják el jövedelemként, hanem felhalmozásra fordítják. Az értéktöbbletnek az a része, amelyet mint felhalmozási alapot megtakarítanak, új, pótlólagos tőke képzésére szolgál, de nem a régi tőke régi alkotórészének – akár a munkaerőre, akár a munkaeszközökre kiadott részének – pótlására. Az egyszerűség kedvéért tehát itt feltehetjük, hogy a jövedelmek teljes egészükben bekerültek az egyéni fogyasztásba. A nehézség kettős formában jelentkezik. Egyrészt, az évi termék értéke, amely termékben e jövedelmeket, munkabért, profitot, járadékot elfogyasztják, magában foglal egy olyan értékrészt, amely a benne feloldódott állandó tőkerész értékével egyenlő. Magában foglalja ezt az értékrészt, a munkabérben feloldódó értékrészen és a profitban és járadékban feloldódó értékrészen kívül. Az évi termék értéke tehát = = munkabér + profit + járadék + C, amely utóbbi az évi termék állandó értékrészét képviseli. Hogyan vásárolhat hát meg az évente termelt érték, amely csak munkabér + profit + járadék, egy olyan terméket, amelynek értéke = (munkabér + profit + járadék) + C? Hogyan vásárolhat meg az évente termelt érték egy olyan terméket, amelynek nagyobb az értéke, mint az övé?

Másrészt, ha figyelmen kívül hagyjuk az állandó tőkének azt a részét, amely nem került bele a termékbe, s amely ezért az áruk évi termelése után továbbra is létezik, akárcsak előtte, bár csökkent értékkel; ha tehát

az alkalmazott, de el nem fogyasztott állótőkétől egyelőre elvonatkoztatunk, akkor az előlegezett tőke állandó része nyers- és segédanyagok formájában teljesen feloldódott az új termékben, ezzel szemben a munkaeszközök egyik része teljesen elhasználódott, a másik pedig csak részben, s így értékének csak egy részét fogyasztották el a termelésben. Az állandó tőkének ezt az egész, a termelésben felhasznált részét természetben kell pótolni. Ha minden egyéb körülményt, kivált a munka termelőerejét, változatlannak előfeltételezünk, az állandó tőkerész pótlása ugyanolyan mennyiségű munkába kerül, mint azelőtt, vagyis egyenértékkel kell pótolni. Máskülönben maga az újratermelés nem mehet végbe a régi szinten. De ki végezze el ezt a munkát és ki végzi el?

Ami az első nehézséget illeti – ki fizesse meg a termékben foglalt állandó értékrészt és mivel –, feltételezzük, hogy a termelésben feloldódott állandó tőke értéke újra megjelenik mint a termék értékrésze. Ez nem mond ellent annak, amit a második nehézséggel kapcsolatban előfeltételeztünk. Hiszen már az I. könyvben, az 5. fejezetben („Munkafolyamat és értékesítési folyamat") kimutattuk, hogy új munka puszta hozzátétele, bár nem termeli újra a régi értéket, hanem csak ehhez való hozzátételt hoz létre, csak pótlólagos értéket hoz létre, mégis egyszersmind a régi érték a termékben fennmarad; de arra is rámutattunk, hogy ezt nem annyiban teszi a munka, amennyiben értékalkotó, tehát egyáltalában való munka, hanem abban a funkciójában, hogy meghatározott termelőmunka. Semmiféle pótlólagos munkára nem volt tehát szükség ahhoz, hogy az állandó rész értékét fenntartsák abban a termékben, amelyre a jövedelmet, azaz az év folyamán létrehozott egész értéket kiadják. De új pótlólagos munkára van persze szükség ahhoz, hogy pótolják azt az állandó tőkét, amelynek értékét és használati értékét az elmúlt év alatt felemésztették; ennek pótlása nélkül az újratermelés egyáltalán nem lehetséges.

Minden újonnan hozzátett munka az év folyamán újonnan létrehozott értékben ölt testet, ez viszont teljesen feloldódik a három jövedelemben: munkabérben, profitban és járadékban. – Egyrészt tehát nem marad fölös társadalmi munka az elfogyasztott állandó tőke pótlására, amelyet részben természetben és értékét illetően, részben pusztán értékét illetően (pusztán az állótőke kopása fejében) kell helyreállítani. Másrészt az a látszat, hogy a munka által évente létrehozott és munkabér, profit és járadék formáira széteső s e formákban kiadandó érték nem elegendő ahhoz, hogy az állandó tőkerészt, amelynek a maga saját értékén [a munka által létrehozott új értéken] felül benne kell rejlenie az évi termékben, megfizesse, illetve megvásárolja.

Láthatjuk, hogy az itt felvetett probléma a társadalmi össztőke újratermelésének vizsgálata alkalmával, a II. könyv III. szakaszában már megoldódott. Itt visszatérünk erre, mindenekelőtt azért, mert ott az értéktöbbletet még nem fejtettük ki jövedelemformáiban: profit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és járadék, és ezért nem is tárgyalhattuk ezekben a formákban; azután pedig azért is, mert éppen a munkabér-, profit- és járadékformához olyan hihetetlen elemzési hiba fűződik, amely az egész politikai gazdaságtanon A. Smith óta végigvonul.

Ott valamennyi tőkét két nagy osztályra osztottuk: I. osztályra, amely a termelési eszközöket, és II. osztályra, amely az egyéni fogyasztás eszközeit termeli. Az a körülmény, hogy bizonyos termékek éppúgy szolgálhatnak egyéni fogyasztásra, mint termelési eszközként (ló, gabona stb.), semmiképpen sem dönti meg e felosztás abszolút helyességét. Ez valójában nem hipotézis, hanem csupán egy tény kifejezése. Vegyük egy ország évi termékét. A termék egy része, bármennyire alkalmas is arra, hogy termelési eszközül szolgáljon, az egyéni fogyasztásba kerül bele. Ez az a termék, amelyre a munkabért, profitot és járadékot kiadják. Ez a termék a társadalmi tőke meghatározott osztályának terméke. Lehetséges, hogy ugyanez a tőke az I. osztályhoz tartozó termékeket is termel. Amennyiben ezt teszi, annyiban e tőkének nem a II. osztály termékében, a valóban az egyéni fogyasztásnak jutó termékben felemésztett része szolgáltatja az I. osztályra szálló, termelő módon elfogyasztott termékeket. Ez az egész II. termék, amely az egyéni fogyasztásba kerül bele és amelyre ezért a jövedelmet kiadják, a benne elfogyasztott tőkének a létezése plusz a termelt többlet. Ez tehát egy csupán fogyasztási eszközök termelésére befektetett tőke terméke. S ugyanilyen módon az évi termék I. osztálya – amely mint az újratermelés eszköze szolgál, nyersanyag és munkaeszközök, bármennyire alkalmas is egyébként ez a termék természetes alakjában arra, hogy mint fogyasztási eszköz szolgáljon – egy csupán termelési eszközök termelésére befektetett tőke terméke. Az állandó tőkét alkotó termékek összehasonlíthatatlanul nagyobb része anyagát tekintve is olyan formában van, amelyben nem kerülhet bele az egyéni fogyasztásba. Amennyiben belekerülhetne, ahogy például a paraszt megehetné vetőmagját, levághatná igásállatát, a gazdasági korlát reá vonatkozóan ugyanazt éri el, mintha ez a rész nem elfogyasztható formában lenne meg.

Mint már mondottuk, mindkét osztálynál elvonatkoztatunk az állandó tőke álló részétől, amely természetben és értékét illetően tovább létezik, függetlenül a két osztály évi termékétől.

A II. osztályban, amelynek termékeire a munkabért, profitot és járadékot

kiadják, egyszóval a jövedelmeket elfogyasztják, a termék, értékét tekintve, maga is három alkotórészből áll. Az egyik alkotórész a termelésben felemésztett állandó tőkerész értékével egyenlő; a második a termelésre előlegezett változó, munkabérre kiadott tőkerész értékével egyenlő; végül a harmadik alkotórész a termelt értéktöbblettel egyenlő, azaz = profit + + járadék. A II. osztály termékének első alkotórészét, az állandó tőkerész értékét nem fogyaszthatják el sem a II. osztály tőkései, sem a munkásai, sem a földtulajdonosok. Ez nem része jövedelmüknek, hanem természetben pótolni kell, s hogy ez megtörténhessék, el kell adni. Ezzel szemben e termék másik két alkotórésze egyenlő az ebben az osztályban létrehozott jövedelmek – munkabér + profit + járadék – értékével.

Az I. osztályban a termék, formája szerint, ugyanezekből az alkotórészekből áll. Azt a részt azonban, amely itt jövedelmet alkot, munkabért + + profitot + járadékot, egyszóval a változó tőkerészt + értéktöbbletet, itt nem ezen I. osztály termékeinek természetbeni formájában fogyasztják el, hanem a II. osztály termékeiben. Az I. osztály jövedelmeinek értékét tehát a II. osztály termékének azon része alakjában kell elfogyasztani, amely a II. pótlandó állandó tőkéjét alkotja. A II. osztály termékének azt a részét, amelynek az osztály állandó tőkéjét kell pótolnia, természetbeni formájában elfogyasztják az I. osztály munkásai, tőkései és földtulajdonosai. Ezek jövedelmüket a II. osztály e termékére adják ki. Másrészt az I. termékét, amennyiben az az I. osztály jövedelmét képviseli, természetbeni formájában, termelő módon elfogyasztja a II. osztály, amelynek állandó tőkéjét ez természetben pótolja. Végül az I. osztály elhasznált állandó tőkerészét ez osztály saját termékeiből – amelyek éppen munkaeszközökből, nyers- és segédanyagokból stb. állnak – pótolják, részben az I. osztály tőkéseinek egymás közti cseréje útján, részben pedig azáltal, hogy e tőkések egy része saját termékét közvetlenül újra felhasználhatja mint termelési eszközt.

Vegyük elő az egyszerű újratermelés korábbi sémáját (II. könyv 20. fej. 2.):

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m - 6000 \\ \text{II. } 2000_c + \ 500_v + \ 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000$$

Eszerint a II.-ban a termelők és földtulajdonosok $500_v + 500_m = 1000$-et fogyasztanak el jövedelemként; marad pótlásra 2000_c. Ezt elfogyasztják az I. munkásai, tőkései és járadékosai, akiknek jövedelme = $1000_v + 1000_m =$ = 2000. A II. elhasznált termékét mint az I. jövedelmét fogyasztják el és az I. jövedelmének [egyéni] fogyasztásra nem alkalmas termékben testet öltő részét mint a II. állandó tőkéjét fogyasztják el. Marad tehát

az I. osztály 4000_c-je, amelyről számot kell adni. Ezt az I. saját termékéből = 6000, illetve pontosabban = 6000–2000, pótolják; ez a 2000 ugyanis már átváltódott II. állandó tőkéjévé. Meg kell jegyeznünk, hogy a számok persze önkényesek, tehát az I. jövedelmének értéke és a II. állandó tőkéjének értéke közti arány is önkényesnek tűnik. Világos azonban, hogy amennyiben az újratermelés folyamata normálisan és egyébként változatlan körülmények között megy végbe, tehát a felhalmozást figyelmen kívül hagyva, annyiban az I. osztály munkabére, profitja és járadéka értékösszegének egyenlőnek kell lennie a II. osztály állandó tőkerészének értékével. Máskülönben vagy a II. osztály nem pótolhatja állandó tőkéjét, vagy az I. osztály nem változtathatja át jövedelmét elfogyasztásra nem alkalmasból elfogyasztható formába.

Az évi árutermék értéke tehát, ugyanúgy mint valamely különös tőkebefektetés árutermékének értéke és mint minden egyes áru értéke, két érték-alkotórészre oszlik: egy *A* alkotórészre, amely az előlegezett állandó tőke értékét pótolja, s egy másik, *B* alkotórészre, amely jövedelem formájában, mint munkabér, profit és járadék jelentkezik. Az utóbbi érték-alkotórész, *B*, annyiban ellentéte az előbbinek, *A*-nak, hogy *A*, egyébként ugyanazon körülmények között, 1. soha nem ölti jövedelem formáját, 2. mindig tőke, mégpedig állandó tőke formájában áramlik vissza. De a másik alkotórész, *B*, megint önmagában is ellentét. A profitban és a járadékban a munkabérrel közös az, hogy mindhárman jövedelemformák. Ennek ellenére lényegileg különböznek azáltal, hogy a profitban és a járadékban értéktöbblet, tehát meg nem fizetett munka, a munkabérben pedig megfizetett munka ölt testet. A terméknek az az értékrésze, amely kiadott munkabért képvisel, tehát a munkabért pótolja és előfeltételezéseink mellett – hogy az újratermelés ugyanazon szinten és ugyanazon feltételek között megy végbe – ismét munkabérré változik vissza, ez a rész mindenekelőtt mint változó tőke áramlik vissza, mint az újratermelésre újra előlegezendő tőke egyik alkotórésze. Ez az alkotórész kettősen funkcionál. Először tőke formájában létezik és mint ilyen a munkaerőre cserélődik ki. A munkás kezében átváltozik azzá a jövedelemmé, amelyet ez munkaereje eladásából húz, mint jövedelmet létfenntartási eszközökre váltják át és elfogyasztják. Akkor, amikor a pénzforgalom közvetít, megmutatkozik ez a kettős folyamat. A változó tőkét pénzben előlegezik, munkabérben fizetik ki. Ez e rész első tőkefunkciója. Átváltódik a munkaerőre és e munkaerő megnyilvánulásává, munkává változik át. Így alakul a folyamat a tőkés számára. De, másodszor, ezzel a pénzzel a munkások megveszik árutermékük egy részét, amelyet ezzel a pénzzel mérnek, s

jövedelemként elfogyasztják. Ha a pénzforgalmat gondolatban kikapcsoljuk, a munkás termékének egy része van a tőkés kezében a meglevő tőke formájában. Ezt a részt a tőkés mint tőkét előlegezi, a munkásnak adja új munkaerőért, a munkás viszont – közvetlenül vagy más árukra való kicserélés útján – mint jövedelmet elfogyasztja. A terméknek az az értékrésze tehát, amelynek az újratermelésnél az a rendeltetése, hogy munkabérré, a munkások számára jövedelemmé változzék, mindenekelőtt visszaáramlik a tőkés kezébe tőke, pontosabban változó tőke formájában. Az, hogy ez a rész ebben a formában áramlik vissza, lényeges feltétele annak, hogy a munka mint bérmunka, a termelési eszköz mint tőke s a termelési folyamat maga mint tőkés termelési folyamat mindig újból újratermelődjék.

Hogy ne bonyolódjunk felesleges nehézségekbe, a nyershozadékot és tisztahozadékot meg kell különböztetnünk a nyersjövedelemtől és tisztajövedelemtől.

A nyershozadék vagy a nyerstermék a teljes újratermelt termék. Az állótőke alkalmazott, de el nem fogyasztott részét kizárva a nyershozadék vagy a bruttótermék értéke egyenlő az előlegezett és a termelésben elfogyasztott tőke, az állandó és változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel, amely profitban és járadékban oldódik fel. Vagy, ha nem az egyes tőke, hanem a társadalmi össztőke termékét vizsgáljuk, a nyershozadék egyenlő az állandó és a változó tőkét alkotó anyagi elemekkel plusz az értéktöbblet anyagi elemeivel, amelyekben a profit és a járadék jelentkeznek.

A nyersjövedelem az az értékrész és a bruttóterméknek vagy nyerstermléknek általa mért része, amely az össztermelésnek az előlegezett és a termelésben felemésztett állandó tőkét pótoló értékrészét és az általa mért termékrészt levonva fennmarad. A nyersjövedelem tehát egyenlő a munkabérrel (illetve a termék ama részével, amelynek az a rendeltetése, hogy ismét a munkás jövedelmévé váljék) + a profittal + a járadékkal. A tisztajövedelem viszont az értéktöbblet, s ezért a többlettermék, amely a munkabér levonása után fennmarad és amely valójában tehát a tőke által realizált és a földtulajdonosokkal megosztandó értéktöbbletet s az általa mért többletterméket képviseli.

Láttuk mármost, hogy minden egyes áru értéke és minden egyes tőke egész árutermékének értéke két részre hasad; egyre, amely pusztán állandó tőkét pótol, s egy másikra, amelynek, noha egy töredéke változó tőkeként, tehát szintén tőke *formájában* áramlik vissza, mégis az a rendeltetése, hogy egészében nyersjövedelemmé változzék s a munkabér, a profit és a járadék – ezeknek összege a nyersjövedelem – formáját öltse. Láttuk továbbá, hogy

ugyanez az eset valamely társadalom évi össztermékének értékére vonatkozóan is. Az egyes tőkés terméke és a társadalom terméke közt csak annyiban van különbség, hogy az egyes tőkés szempontjából tekintve a tisztajövedelem különbözik a nyersjövedelemtől, azért, mert az utóbbi magában foglalja a munkabért, az előbbi kizárja azt. Az egész társadalom jövedelmét tekintve, a nemzeti jövedelem munkabérből plusz profitból plusz járadékból áll, tehát a nyersjövedelemből. De ez is absztrakció annyiban, hogy a tőkés termelés alapzatán az egész társadalom tőkés álláspontra helyezkedik, s ezért csak a profitban és járadékban feloldódó jövedelmet tekinti tisztajövedelemnek.

Ezzel szemben az a képzelgés, például Say úrnál, hogy egy nemzet számára az egész hozadék, az egész nyerstermék tisztahozadékban oldódik fel, illetve nem különbözik attól, hogy tehát ez a különbség nemzeti szempontból megszűnik, csupán szükségszerű és végső kifejezése annak az A. Smith óta az egész politikai gazdaságtanon végigvonuló képtelen dogmának, hogy az áruk értéke végső soron teljes egészében jövedelmekre – munkabérre, profitra és járadékra – bomlik.[51]

Belátni, az egyes tőkés esetében, hogy terméke egy részének tőkévé kell visszaváltoznia (akkor is, ha az újratermelés bővülését vagy a felhalmozást figyelmen kívül hagyjuk), mégpedig nemcsak változó tőkévé – amelynek az a rendeltetése, hogy ismét a munkások jövedelmévé, tehát jövedelmi formává változzék át –, hanem állandó tőkévé is, amely sohasem változhat jövedelemmé, ez a belátás természetesen rendkívül könnyű. A termelési folyamat legegyszerűbb megfigyelése is szemmel láthatóan mutatja ezt. A nehézség csak akkor kezdődik, mikor a termelési folyamatot a maga egészében veszik szemügyre. Azt a körülményt, hogy annak az egész termékrésznek az értéke, amelyet jövedelemként, munkabér, profit és járadék formájában fogyasztanak el (miközben egészen közömbös, hogy egyénileg vagy

[51] Ricardo a következő igen jó megjegyzést teszi a gondolat nélküli Sayre. „A nettótermékről és bruttótermékről Say úr a következőket mondja: »Az egész termelt érték a bruttótermék; miután levonták belőle a termelési költséget, ez az érték a nettótermék.« (II. köt. 491. old.) Nettótermék tehát nem létezhet, mert a termelési költség, Say úr szerint, járadékból, munkabérből és profitból áll. Az 508. oldalon ezt mondja: »Egy termék értéke, egy termelő szolgálat értéke, a termelési költség értéke, mindezek tehát hasonló értékek, ha a dolgoknak szabad folyást engedünk.« Végy el egy egészből egy egészet, és semmi sem marad." (*Ricardo*: „Principles", XXXII. fej. 512. old., jegyzet.) – Egyébként, mint később meglátjuk, Ricardo sem cáfolta meg sehol Smith helytelen elemzését az áruk áráról, azt, hogy ez az ár a jövedelmek értékösszegében oldódik fel. Ricardo nem törődik ezzel az elemzéssel és saját elemzései során helyesnek fogadja el annyiban, hogy „elvonatkoztat" az áruk értékének állandó részétől. Időnként ő maga is visszaesik ugyanebbe az elképzelésmódba.

termelő módon fogyasztják-e el), az elemzés szerint valóban teljesen feloldódik a munkabérből plusz profitból plusz járadékból képződött értékösszegben, tehát a három jövedelem összértékében, noha e termékrész értéke, ugyanúgy, mint azé a részé, amely nem kerül bele a jövedelembe, tartalmaz egy az e termékrészben foglalt állandó tőke értékével egyenlő *C* értékrészt, tehát nyilvánvalóan nem határolhatja körül a jövedelem értéke: ezt a körülményt, egyfelől a tagadhatatlan gyakorlati tényt, másfelől az ugyanolyan tagadhatatlan elméleti ellentmondást – ezt a nehézséget legkönnyebben úgy kerülik meg, hogy kijelentik, hogy az áruérték csak látszólag, az egyes tőkés szemszögéből tartalmaz a jövedelemformában létező résztől különböző további értékrészt. Az a frázis, hogy ami az egyiknek jövedelem, az a másiknak tőke, megkímél minden további töprengéstől. Az, hogy ha az egész termék értéke jövedelmek formájában elfogyasztható, hogyan lehet pótolni a régi tőkét; és hogyan lehetséges, hogy minden egyes tőke termékének értéke egyenlő a három jövedelem értékösszegével plusz *C*-vel, az állandó tőkével, de valamennyi tőke termékeinek összesített értékösszege egyenlő a három jövedelem értékösszegével plusz 0-val, ez természetesen megoldhatatlan rejtélynek látszik és azzal kell magyarázni, hogy az elemzés egyáltalában nem képes nyomon követni az ár egyszerű elemeit, hanem kénytelen megelégedni hibás körrel és végtelenbe vesző haladvánnyal. Úgyhogy ami mint állandó tőke jelenik meg, feloldható munkabérben, profitban, járadékban, azokat az áruértékeket azonban, amelyekben a munkabér, profit, járadék testet öltenek, ismét csak a munkabér, profit, járadék határozza meg, és így tovább a végtelenségig.[52]

Az az alapjában helytelen dogma, hogy az áruk értéke végső soron mun-

[52] „Minden társadalomban minden áru ára végeredményben az egyikre vagy a másikra, vagy mindhárom részre oldódik fel" (tudniillik munkabérre, profitra, járadékra). „. . . Azt lehetne talán gondolni, hogy egy negyedik részre van szükség ahhoz, hogy a bérlő tőkéjét pótolja vagy igásállata és más mezőgazdasági szerszámai elhasználódását kiegyenlítse. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, maga is ugyanabból a három részből tevődik össze: annak a földnek a járadékából, amelyen a lovat nevelték, a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak és a bérlő profitjából, aki mind a föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi. Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az egész ár mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre oldódik fel: a földjáradékra, munkára" {helyesebben munkabérre} „és profitra." (*A. Smith.**) Később kimutatjuk még, hogy A. Smith maga is érzi e kibúvó ellentmondásos és elégtelen voltát – mert nem egyéb, mint kibúvó, amikor Ponciustól Pilátusig küldözget bennünket, de sehol sem mutatja meg azt a valóságos tőkebefektetést, amelynél a termék ára végső soron [ultimately] minden további lépés nélkül maradéktalanul feloldódik erre a három részre.

kabérben+profitban+járadékban oldható fel, kifejeződik abban az állításban is, hogy a fogyasztónak végső soron az össztermék összértékét kell megfizetnie; vagy abban is, hogy a termelők és fogyasztók közti pénzforgalomnak végső soron egyenlőnek kell lennie a maguk a termelők közti pénzforgalommal (Tooke*); olyan tételekben, amelyek éppúgy tévesek, mint az alaptétel, amelyre épülnek.

A nehézségek, amelyek ehhez a téves és nyilvánvalóan képtelen elemzéshez vezetnek, röviden a következők:

1. Hogy nem értették meg az állandó és változó tőke közötti alapviszonyt, tehát az értéktöbblet természetét s ezzel a tőkés termelési mód egész bázisát sem. A tőke mindegyik résztermékének, minden egyes árunak az értéke magában foglal egy értékrészt = állandó tőke, egy értékrészt = változó tőke (ez a munkások munkabérévé változott) és egy értékrészt = értéktöbblet (ez később profittá és járadékká különült el). Hogyan lehetséges hát, hogy a munkás a munkabérével, a tőkés a profitjával, a földtulajdonos a járadékával megvásárolhat olyan árukat, amelyek mindegyike nemcsak e három alkotórész egyikét, hanem mindhármat tartalmazza és hogyan lehetséges, hogy a munkabér, profit, járadék – tehát e három jövedelemforrás – értékösszege együttesen megvásárolhatja az e jövedelmek élvezőinek összfogyasztásába belekerülő árukat, amelyek a három érték-alkotórészen kívül még egy többlet érték-alkotórészt, tudniillik állandó tőkét is tartalmaznak? Hogyan vásárolhatnak három rész értékével négy részt számláló értéket?[53]

---

[53] Proudhon ebben a korlátolt formulában mondja ki képtelenségét arra, hogy ezt megértse: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit [a munkás nem tudja visszavásárolni saját termékét], mert az tartalmazza az onkoltségi árhoz [prix de revient] hozzájövő kamatot ** De hogyan oktatja ki őt Eugène Forcade úr? „Ha Proudhon ellenvetése igaz volna, ez nemcsak a tőke profitját érintené, hanem megsemmisítené az iparnak még a lehetőségét is. Ha a dolgozó 100-at kénytelen fizetni azért, amiért ő csak 80-at kapott, ha a munkaber csak azt az értéket tudja egy termékben visszavásárolni, amelyet ő hozzátett, akkor azt is lehetne mondani, hogy a dolgozó semmit sem tud visszavásárolni, hogy a munkaber semmit sem tud megfizetni. Valójában az onkoltségi árban mindig valamivel tobb foglaltatik, mint a munkás bére, az eladási árban pedig valamivel tobb, mint a vállalkozo profitja, pl a nyersanyag ára, amelyet gyakran a kulfoldnek fizetnek ki Proudhon megfeledkezett a nemzeti tőke folytonos novekedéséről, elfelejtette, hogy ez a novekedes minden dolgozó szamára konstatálható, mind a vállalkozók, mind a munkáskezek szamára". („Revue des deux Mondes", 1848, 24 kot. 998–999. old.) Íme a polgári gondolatnélkuliség optimizmusa a számára legmegfelelőbb bolcsességformában. Először, Forcade úr azt hiszi, hogy a munkás nem élhetne, ha nem kapna azon az értéken kívul, amelyet termel, még magasabb értéket, holott fordítva, a tőkés termelési mód válna lehetetlenné, ha a munkás valóban megkapná azt az értéket, amelyet termel. Másodszor, helyesen, általánosítja azt a nehézséget, amelyet Proudhon csak korlátolt szemszogből fejezett ki. Az áru ára nemcsak a munkabér felett tartalmaz tobbletet, hanem a profit

Az elemzést megadtuk a II. könyv III. szakaszában.

2. Hogy nem értették meg, hogyan tartja fenn a munka, azáltal, hogy új értéket tesz hozzá, a régi értéket új formában, anélkül, hogy ezt az értéket újonnan termelné.

3. Hogy nem értik meg az újratermelési folyamat összefüggését, azt, hogy miként mutatkozik ez nem az egyes tőke, hanem az össztőke szemszögéből vizsgálva; nem értették meg az abban rejlő nehézséget, hogy a termék, amelyben munkabér és értéktöbblet, tehát az év folyamán újonnan hozzátett egész munka által létrehozott teljes érték realizálódik, hogyan pótolhatja a maga állandó értékrészét s oldódhat fel még ugyanakkor a pusztán a jövedelmek által körülhatárolt értékben; hogyan pótolható továbbá a termelésben elfogyasztott állandó tőke anyagát és értékét tekintve újjal, noha az újonnan hozzátett munka teljes összege csak munkabérben és értéktöbbletben realizálódik s e kettő értékének összegében kimerítően képviselve van. Éppen ebben rejlik a fő nehézség, az újratermelésnek és különböző alkotórészei viszonyának mind anyagi jellegük, mind értékviszonyaik szerinti elemzésében.

4. De egy további nehézség is járul ehhez, amely még csak fokozódik, mihelyt az értéktöbblet különböző alkotórészei egymással szemben önálló jövedelmek formájában jelennek meg. Ez a nehézség ugyanis az, hogy a jövedelem és tőke szilárd meghatározásai kölcsönösen cserélődnek, változtatják helyüket, úgyhogy az egyes tőkés szemszögéből úgy tűnik, mintha csak relatív meghatározások volnának, amelyek azonban az egész termelési folyamat áttekintésekor eltűnnek. Például az I., állandó tőkét termelő osztály munkásainak és tőkéseinek jövedelme a tőkések II., fogyasztási eszközöket termelő osztályának állandó tőkéjét pótolja értékben és anyagban. Ki lehet tehát kerülni a nehézséget olyan elgondolással, hogy ami az egyiknek jövedelem, a másiknak tőke, s ezért ezeknek a meghatározásoknak semmi közük az áru érték-alkotórészeinek valóságos elkülönüléséhez. Továbbá: áruk, amelyeknek az a végső rendeltetésük, hogy a jövedelemelköltés anyagi ele-

felett is, tudniillik az állandó értékrészt. Proudhon okoskodása szerint tehát a tőkés sem tudná a profitjával visszavásárolni az árut. S hogyan oldja meg Forcade a rejtélyt? A tőke növekedésének értelmetlen frázisával. Eszerint tehát a tőke állandó növekedése konstatálható többek között abban is, hogy az áru árának elemzése, amely a közgazdász számára 100 egységnyi tőkénél lehetetlen, 10 000 egységnyi tőkénél feleslegessé válik. Mit mondanánk arról a vegyészről, aki e kérdésre: Miért van az, hogy a talaj terméke több szenet tartalmaz, mint a talaj? – azt a választ adná: Ez a mezőgazdasági termelés állandó növekedéséből ered. A tisztes jószándék, amely a polgári világban a lehető világok legjobbikát akarja felfedezni, helyettesíti a vulgáris gazdaságtanban az elengedhetetlen igazságszeretetet és tudományos kutatószenvedélyt.

mei, tehát fogyasztási eszközök legyenek, például gyapjúfonal, posztó, az év folyamán különböző fokokon mennek át. Az egyik fokon az állandó tőke részét alkotják, a másikon egyénileg fogyasztják el őket, tehát teljesen belekerülnek a jövedelembe. Valaki tehát azt képzelheti, amint A. Smith tette, hogy az állandó tőke csak látszólagos eleme az áru értékének, olyan elem, amely az általános összefüggésben eltűnik. Ugyanígy, továbbá, változó tőke cserélődik ki jövedelemre. A munkás munkabéréért megveszi az áruknak azt a részét, amely az ő jövedelmét alkotja. Ezzel egyben pótolja a tőkésnek a változó tőke pénzformáját. Végül, az állandó tőkét alkotó termékek egy részét maguk az állandó tőke termelői pótolják természetben vagy csere útján; olyan folyamat ez, amelyhez a fogyasztóknak semmi közük sincs. Azáltal, hogy ezt nem veszik észre, támad az a látszat, hogy a fogyasztók jövedelme pótolja az egész terméket, tehát az állandó értékrészt is.

5. Attól a zűrzavartól eltekintve, amelyet az értékeknek termelési árakká való átváltozása idéz elő, további zűrzavar támad abból, hogy az értéktöbblet a jövedelem különböző különös, egymással szemben önálló és a termelés különböző elemeire vonatkoztatott formáivá, profittá és járadékká változik. Elfelejtik, hogy az alapzat az áruk értéke és hogy ennek az áruértéknek különös alkotórészekre történt széthasadása, és ezeknek az érték-alkotórészeknek jövedelemformákká való továbbfejlődése, átváltozásuk a különböző termelési tényezők különböző birtokosainak ezekhez az egyes érték-alkotórészekhez való viszonyává, megoszlásuk e birtokosok között meghatározott kategóriák és jogcímek szerint – mindez magán az értékmeghatározáson és törvényen mit sem változtat. Ugyancsak nem változtat az értéktörvényen az a körülmény, hogy a profit kiegyenlítődése, azaz az összértéktöbbletnek a különböző tőkék közötti eloszlása és azok az akadályok, amelyeket részben (az abszolút járadékban) a földtulajdon gördít a kiegyenlítődés útjába, az áruk szabályozó átlagárait egyéni értéküktől eltérően határozzák meg. Ez ismét csak a különböző áruárakhoz történő értéktöbblet-hozzáadást befolyásolja, de nem szünteti meg magát az értéktöbbletet és az áruk összértékét mint e különböző ár-alkotórészek forrását.

Ez az a quid pro quo [összecserélés], amelyet a következő fejezetben vizsgálunk majd meg, s amely szükségszerűen összefügg azzal a látszattal, hogy az érték a saját alkotórészeiből ered. Az áru különböző érték-alkotórészei ugyanis először önálló formát öltenek a jövedelmekben, és mint ilyen jövedelmeket nem az áru értékére, hanem a különös anyagi termelési elemekre vonatkoztatják őket, mint forrásaikra. Ezekre az anyagi elemekre valóban vonatkoznak, de nem mint érték-alkotórészek, hanem mint jövedelmek, mint a termelés szereplői e meghatározott kategóriáinak, a munkás-

nak, a tőkésnek, a földtulajdonosnak jutó érték-alkotórészek. Így aztán azt képzelheti valaki, hogy ezek az érték-alkotórészek nem az áruérték felbomlásából erednek, hanem megfordítva, egyesülésükkel ők hozzák csak létre az áruértéket, amiből aztán az a szép hibás kör keletkezik, hogy az áru értéke a munkabér, profit, járadék értékösszegéből ered, a munkabér, profit, járadék értékét pedig ismét csak az áru értéke határozza meg és így tovább.[54]

Az újratermelés normális állapotában csak az újonnan hozzátett munka egy részét használják fel állandó tőke termelésére és ennélfogva pótlására; mégpedig éppen azt a részt, amely a fogyasztási eszközöknek, a jövedelem anyagi elemeinek termelésében felhasznált állandó tőkét pótolja. Ez azáltal egyenlítődik ki, hogy ez az állandó rész a II. osztálynak nem kerül pótlólagos munkába. De az állandó tőke, amely (az egész újratermelési folyamatot tekintve, melyben tehát az I. és II. osztály fent említett kiegyenlítődése benne foglaltatik) nem az újonnan hozzátett munka terméke, bár nélküle ezt a terméket nem lehetne előállítani – ez az állandó tőke az újratermelés

[54] „Az anyagokra, nyersanyagokra és készgyártmányokra fordított forgótőke maga olyan árukból tevődik össze, amelyeknek szükséges árát ugyanezen elemek képezik, úgyhogy ha valamely ország árui összességét vizsgálva a forgótőke e részét a szükséges ár [prix nécessaire] elemei közé sorolnák, ez kettős számítás volna." (*Storch*: „Cours d'économie politique", II. 140. old.) – A forgótőkének ezeken az elemein Storch (az állótőke csak átváltozott formájú forgótőke) az állandó értékrészt érti. „Igaz, hogy a munkás munkabére, akárcsak a vállalkozó profitjának munkabérekből álló része, ha ezeket a létfenntartási eszközök egy részének tekintjük, szintén folyó áron vásárolt árukból tevődik össze, amely áruk hasonlóképpen foglalnak magukban munkabéreket, tőkejáradékokat, földjáradékokat és vállalkozói nyereségeket ... ez a megállapítás csak annak bizonyítására szolgál, hogy lehetetlen a szükséges árat a legegyszerűbb elemeire bontani." (Uo., jegyzet.) – „Considérations sur la nature du revenu national" (Párizs 1824) c. művében – Say elleni polémiájában – Storch belátja ugyan, milyen képtelenséghez vezet az áruérték téves elemzése, amely azt pusztán jövedelmekre oldja fel, és helyesen kimondja ezeknek az eredményeknek az idétlenségét – nem az egyes tőkés, hanem egy nemzet szempontjából –, de ő maga egy lépéssel sem megy tovább a prix nécessaire elemzésében, amelyről „Cours"-jában kijelentette, hogy az nem oldható fel valódi elemeire, hanem csak egy végtelenbe vesző hamis haladványban. „Világos, hogy az évi termék értéke részint tőkére, részint profitra oszlik és hogy az évi termék értékének mindegyik ilyen adagja rendszeresen megvásárolja azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van, mind tőkéjének fenntartásához, mind pedig fogyasztási alapjának megújításához." (134., 135. old.) ... „Lakhat-e" (egy maga dolgozó parasztcsalád) „a maga csűrjében vagy istállójában, megeheti-e a vetőmagját és takarmányát, ruházkodhat-e igásállataiból, szórakozhat-e földművelő eszközeivel? Say úr tantétele alapján mindezekre a kérdésekre igennel kellene válaszolni." (135., 136. old.) ... „Ha elismerjük, hogy egy nemzet jövedelme egyenlő a bruttótermékével, azaz hogy nem kell belőle tőkét levonni, akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a nemzet évi termékének teljes értékét elköltheti improduktív módon, anélkül, hogy az a legkevésbé is ártana jövőbeli jövedelmének." (147. old.) „Azok a termékek, amelyek egy nemzet tőkéjét alkotják, nem elfogyaszthatók." (150. old.)

folyamat alatt, anyagát tekintve, véletleneknek és veszélyeknek van kitéve, amelyek megtizedelhetik. (De, továbbá, értékét tekintve is megtörténhet, hogy a munka termelőerejének megváltozása következtében elértéktelenedik; ez azonban csak az egyes tőkésre vonatkozik.) Ennek megfelelően a profitnak – tehát az értéktöbbletnek s ezért annak a többlettermékneknek is, amelyben (az érték szempontjából tekintve) csak újonnan hozzátett munka fejeződik ki – egy része biztosítási alapul szolgál. Emellett mit sem változtat a dolog természetén, hogy ezt a biztosítási alapot biztosítótársaságok kezelik-e külön vállalkozásként, vagy sem. Ez az egyetlen olyan része a jövedelemnek, amelyet sem nem mint jövedelmet fogyasztanak el, sem nem szolgál szükségszerűen felhalmozási alapul. Az, hogy valóban felhalmozási alapul szolgál-e, vagy csak az újratermelés kieséseit fedezi, a véletlentől függ. Úgyszintén ez az egyetlen olyan része az értéktöbbletnek és a többlettermékneknek, tehát a többletmunkának, amelynek – a felhalmozásra, tehát az újratermelési folyamat bővítésére szolgáló részen kívül – a tőkés termelési mód megszüntetése után is tovább kell léteznie. Ennek természetesen az az előfeltétele, hogy a közvetlen termelők által rendszeresen elfogyasztott rész nem korlátozódik többé a mostani minimális mértékére. Elesik minden a nem-dolgozók eltartására fordított munka, kivéve az azokért végzett többletmunkát, akik koruk folytán még nem vagy már nem tudnak részt venni a termelésben. Ha a társadalom kezdeti állapotába képzeljük magunkat, itt még nem léteznek termelt termelési eszközök, tehát nincs állandó tőke, amelynek értéke belekerül a termékbe s amelyet ugyanazon a szinten történő újratermelésnél természetben kell pótolni a termékből, az értéke által meghatározott mértékben. Itt azonban a természet közvetlenül adja a létfenntartási eszközöket, nem kell ezeket előbb megtermelni. A természet tehát a vadembernek is, akinek csak kevés kielégítésre váró szükséglete van, időt ad, nem arra, hogy a még nem meglevő termelési eszközöket újabb termelésre használja fel, hanem hogy azon munka mellett, amelybe a természettől meglevő létfenntartási eszközök elsajátítása kerül, más természeti termékeket termelési eszközökké, íjjá, kőkéssé, csónakká stb. változtasson át. Ez a folyamat a vadaknál, pusztán anyagi oldalát tekintve, pontosan megfelel a többletmunka új tőkévé való visszaváltoztatásának. A felhalmozási folyamatban még állandóan végbemegy fölöslegben levő munka ilyen termékének tőkévé való átváltozása; s az a körülmény, hogy minden új tőke profitból, járadékból vagy a jövedelem, azaz a többletmunka más formáiból ered, arra a téves elképzelésre vezet, hogy az áruk minden értéke valamilyen jövedelemből ered. A profitnak ez a visszaváltozása tőkévé, alaposabb elemzés esetén, ellenkezőleg, azt mutatja,

hogy a pótlólagos munka – amely mindig jövedelem formájában jelentkezik – nem a régi tőkeérték megőrzésére, illetve újratermelésére szolgál, hanem, amennyiben nem fogyasztják el jövedelemként, új fölöslegben levő tőke létrehozására.

Az egész nehézség abból származik, hogy minden újonnan hozzátett munka, amennyiben az általa létrehozott érték nem oldódik fel munkabérben, mint profit – itt ezt az egyáltalában vett értéktöbblet formájának fogjuk fel – jelenik meg, azaz mint olyan érték, amely a tőkésnek semmibe sem került, amelynek tehát biztos, hogy nem is kell semmi előlegezettet, semmi tőkét pótolnia. Ezért ez az érték a rendelkezésre álló, pótlólagos gazdagság formájában, egyszóval – az egyéni tőkés szempontjából – jövedelme formájában létezik. Ezt az újonnan létrehozott értéket azonban egyaránt el lehet fogyasztani termelő módon és egyénileg, akár mint tőkét, akár mint jövedelmet. Egy részét már csak természetbeni formája miatt is termelő módon kell elfogyasztani. Világos tehát, hogy az évente hozzátett munka tőkét is hoz létre meg jövedelmet is; amint ez a felhalmozási folyamatban is megmutatkozik. A munkaerőnek újabb tőke létrehozására felhasznált része azonban (tehát, ha analógiával élünk, a munkanapnak az a része, amelyet a vadember nem a táplálék elsajátítására, hanem annak a szerszámnak az elkészítésére használ fel, amellyel a táplálékot elsajátítja) láthatatlanná válik azáltal, hogy a többletmunka egész terméke először profit formájában jelentkezik; olyan meghatározás ez, amelynek valójában semmi köze magához ehhez a többlettermékhez, hanem csak a tőkésnek az általa bezsebelt értéktöbblethez való magánviszonyára vonatkozik. Valójában a munkás által létrehozott értéktöbblet jövedelemre és tőkére válik szét; azaz fogyasztási eszközökre és pótlólagos termelési eszközökre. De a régi, az előző évről átvett állandó tőkét (kivéve azt a részt, amely megsérült, tehát a megfelelő arányban megsemmisült; vagyis amennyiben nem kell *újratermelni* – az újratermelési folyamat ilyen zavarai pedig a biztosítás területére tartoznak), értékét tekintve, nem termeli újra az újonnan hozzátett munka.

Látjuk továbbá, hogy az újonnan hozzátett munka egy részét állandóan felszívja az elfogyasztott állandó tőke újratermelése és pótlása, ámbár ez az újonnan hozzátett munka csak jövedelmekben, munkabérben, profitban és járadékban oldódik fel. Közben azonban szem elől tévesztik, hogy 1. e munka termékének egyik értékrésze *nem* ennek az újonnan hozzátett munkának a terméke, hanem készen talált és elhasznált állandó tőke; ezért az a termékrész, amelyben ez az értékrész testet ölt, nem is változik át jövedelemmé, hanem természetben pótolja ennek az állandó tőkének a

termelési eszközeit; 2. azt az értékrészt, amelyben ez az újonnan hozzátett munka valóban testet ölt, nem természetben mint jövedelmet fogyasztják el, hanem állandó tőkét pótol egy másik szférában, ahol olyan természetbeni formába tették át, amelyben mint jövedelem elfogyasztható, amely azonban ismét nem kizárólag újonnan hozzátett munka terméke.

Ameddig az újratermelés változatlan szinten folyik, az állandó tőke mindegyik elhasznált elemét természetben pótolni kell megfelelő fajtájú új példánnyal, ha nem is mennyisége és formája, de hatóképessége szerint. Ha a munka termelőereje ugyanaz marad, akkor ez a természetbeni pótlás egyszersmind ugyanazt az értéket pótolja, amellyel az állandó tőke a régi formájában bírt. Ha azonban a munka termelőereje úgy megnövekedik, hogy ugyanazok az anyagi elemek kevesebb munkával termelhetők újra, a termék kisebb értékrésze tudja az állandó részt természetben teljes egészében pótolni. Ebben az esetben a többlet szolgálhat új pótlólagos tőke képzésére, vagy a termék nagyobb részének lehet fogyasztási eszközök formáját adni, vagy csökkenteni lehet a többletmunkát. Ha viszont a munka termelőereje csökken, akkor a termék nagyobb részének kell belekerülnie a régi tőke pótlásába; a többlettermék csökken.

Profitnak vagy egyáltalában az értéktöbblet bármely formájának tőkévé való visszaváltozása azt mutatja – ha a történelmileg meghatározott gazdasági formát figyelmen kívül hagyjuk és ezt a visszaváltozást egyszerűen csak új termelési eszközök létrehozásának tekintjük –, hogy még mindig fennáll az az állapot, amelyben a munkás a közvetlen létfenntartási eszközei megszerzésére irányuló munkán kívül munkát fordít arra, hogy termelési eszközöket termeljen. A profit tőkévé való átváltozása csak azt jelenti, hogy a fölöslegben levő munka egy részét új, pótlólagos termelési eszközök létrehozására használják fel. Az, hogy ez profitnak tőkévé való átváltozása formájában történik, csak annyit jelent, hogy nem a munkás, hanem a tőkés rendelkezik a fölöslegben levő munkával. Az, hogy ennek a fölöslegben levő munkának előbb olyan stádiumon kell átmennie, amelyben jövedelemként jelenik meg (ezzel szemben például a vadaknál mint közvetlenül termelési eszközök termelésére irányuló fölöslegben levő munka jelenik meg), csak annyit jelent, hogy ezt a munkát vagy termékét nem-dolgozók sajátítják el. De az, ami valójában tőkévé változik, az nem a profit mint olyan. Az értéktöbblet tőkévé változása csak annyit jelent, hogy a tőkés az értéktöbbletet és a többlettermeket nem egyénileg mint jövedelmet fogyasztja el. De ami így valóban átváltozik, az: érték, tárgyiasult munka, illetve az a termék, amelyben ez az érték közvetlenül jelentkezik, vagy amelyre ezt, miután előzőleg pénzzé változott át, kicserélik. Akkor is, ha a profitot tőkévé vál-

toztatják vissza, nem az értéktöbblet e meghatározott formája, a profit a forrása az új tőkének. Az értéktöbblet eközben csak átváltozik egyik formából a másikba. De nem ez a formaváltoztatás teszi tőkévé. Az áru és annak értéke az, ami most tőkeként funkcionál. De az, hogy az áru értékét nem fizették meg – és csak ezáltal válik értéktöbbletté –, a munka tárgyiasulása, maga az érték szempontjából teljesen közömbös.

A félreértés különböző formákban fejeződik ki. Például abban, hogy azok az áruk, amelyekből az állandó tőke áll, szintén munkabér, profit és járadék elemeit tartalmazzák. Vagy pedig, hogy ami az egyiknek jövedelmet, az a másiknak tőkét jelent, s ezért ezek csak szubjektív vonatkozások. Így például a fonógyáros fonala egy olyan értékrészt tartalmaz, amely számára profitot jelent. Ha tehát a szövőgyáros megvásárolja a fonalat, realizálja a fonógyáros profitját, a maga számára viszont ez a fonal csak állandó tőkéjének egy része.

Azon kívül, amit a jövedelem és tőke viszonyáról már korábban kifejtettünk, itt meg kell jegyeznünk: az, ami értékét tekintve mint alkotóelem kerül bele a fonallal a szövőgyáros tőkéjébe, az a fonal értéke. Az, hogy ennek az értéknek a részei hogyan oldódtak fel a fonógyáros számára tőkére és jövedelemre, másszóval megfizetett és meg nem fizetett munkára, az magának az árunak az értékmeghatározása szempontjából (az átlagprofit okozta módosulásokat nem tekintve) teljesen közömbös. Itt mindig az az elképzelés lappang a háttérben, hogy a profit, egyáltalában az értéktöbblet, az áru értékén felüli többlet, melyet csak felár, kölcsönös becsapás, elidegenítésből eredő nyereség révén érnek el. Azáltal, hogy az áru termelési árát, sőt értékét megfizetik, természetesen megfizetik az áru értékének azokat az alkotórészeit is, amelyek az eladó számára jövedelem formájában mutatkoznak. Monopolárakról itt természetesen nincs szó.

Másodszor, teljesen igaz, hogy az áruknak azok az alkotórészei, amelyekből az állandó tőke áll, mint minden más áruérték, olyan értékrészekre vezethetők vissza, amelyek a termelési eszközök termelői és tulajdonosai számára munkabérre, profitra és járadékra oldódnak fel. Ez csak tőkés kifejezési formája annak a ténynek, hogy minden áruérték csak a valamely áruban foglalt társadalmilag szükséges munka értéke. De már az első könyvben kimutattuk, hogy ez egyáltalán nem akadálya annak, hogy minden egyes tőke árutermése ne váljék szét különálló részekre, amelyek közül az egyik kizárólag az állandó tőkerészt képviseli, a másik a változó tőkerészt, egy harmadik pedig csak az értéktöbbletet.

Storch sok másnak a véleményét is kifejezi, amikor ezt mondja: „Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être consi-

dérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenue d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire." [Azokat az eladható termékeket, amelyek a nemzeti jövedelmet alkotják, a politikai gazdaságtanban két különböző módon kell megvizsgálni: mint értékeket az egyénekhez való viszonyukban; és mint javakat a nemzethez való viszonyukban; mert egy nemzet jövedelmét nem értéke szerint becsülik fel, mint az egyén jövedelmét, hanem hasznossága és azok szerint a szükségletek szerint, amelyeket ki tud elégíteni.] („Considérations sur la nature du revenu national", 19. old.)

Először is, helytelen absztrakció egy nemzetet, amelynek termelési módja az értéken alapul, továbbá tőkés módon van megszervezve, egy csupán a nemzeti szükségletek kielégítéséért dolgozó össztestnek tekinteni.

Másodszor, a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül az ezeket átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.

Ötvenedik fejezet

A konkurrencia keltette látszat

Kimutattuk, hogy az áruk értéke, illetve az összértékük által szabályozott termelési ár feloldódik:

1. Egy olyan értékrészre, amely állandó tőkét pótol, vagyis az áru előállítása során termelési eszközök formájában elhasznált múltbeli munkát képviseli; egyszóval arra az értékre vagy árra, amellyel ezek a termelési eszközök belekerültek az áru termelési folyamatába. Itt sohasem az egyes áruról beszélünk, hanem az árutőkéről, vagyis arról a formáról, amelyben a tőke terméke egy meghatározott időszakban, például évente testet ölt; az egyes áru ennek csak egy eleme, amely egyébként, értékét tekintve, hasonlóképpen szintén ezekre az alkotórészekre esik szét.

2. A változó tőke értékrészére, amely a munkás jövedelmét méri s munkabérré változik át számára; ezt a munkabért a munkás tehát ebben a változó értékrészben termelte újra; egyszóval arra az értékrészre, amelyben az első, állandó részhez az áru termelése során újonnan hozzátett munka megfizetett része ölt testet.

3. Az értéktöbbletre, vagyis az áruterméknek arra az értékrészére, amelyben a meg nem fizetett munka, azaz a többletmunka ölt testet. Ez az utóbbi értékrész ismét önálló formákat ölt, amelyek egyszersmind jövedelemformák is: a tőke profitjának (a tőkére mint olyanra eső kamatnak és a tőke mint funkcionáló tőke után járó vállalkozói nyereségnek) és földjáradéknak a formáját; ez az utóbbi a termelési folyamatban közreműködő föld tulajdonosának jut. A 2. és 3. alkotórész, vagyis az értéknek az az alkotórésze, amely mindig jövedelemformát, munkabér (ezt mindig csak, miután előzőleg átment a változó tőke formáján), profit és járadék formáját ölti, abban különbözik az 1., állandó alkotórésztől, hogy benne oldódik fel az az egész érték, amelyben az ehhez az állandó részhez, az áru termelési eszközeihez újonnan hozzátett munka tárgyiasul. Ha mármost az állandó értékrészt nem tekintjük, akkor helyes azt mondani, hogy az áru értéke, amennyiben tehát újonnan hozzátett munkát képvisel, mindig három részre oldódik fel, amelyek a

három jövedelemformát alkotják, munkabérre, profitra és járadékra[55], ezek megfelelő értéknagyságát pedig, vagyis azt, hogy az összértéknek milyen hányadát alkotják, különböző, sajátságos és korábban kifejtett törvények határozzák meg. De megfordítva helytelen lenne azt mondani, hogy a munkabér értéke, a profit rátája és a járadék rátája önálló, konstituáló értékelemek, s az áru értéke – ha az állandó alkotórésztől eltekintünk – ezek összeadásából származik; másszóval, helytelen lenne azt mondani, hogy ezek az áruérték vagy a termelési ár összetevő alkotórészei.[56]

A különbség nyomban felismerhető.

Tegyük fel, hogy 500 tőke termékének értéke = $400_c + 100_v + 150_m = 650$; a 150_m ismét szétválik 75 profitra + 75 járadékra. Feltesszük továbbá, felesleges nehézségek elkerülése végett, hogy ez a tőke közepes összetételű, úgyhogy termelési ára egybeesik értékével; ez az egybeesés mindig bekövetkezik, ha ennek az egyes tőkének a termékét az össztőke megfelelő nagyságú része termékének tekinthetjük.

A munkabér, amelyet a változó tőke mér, itt 20 %-a az előlegezett tőkének; az össztőkére számított értéktöbblet 30 %, mégpedig 15 % profit és 15 % járadék. Az árunak az az egész érték-alkotórésze, amelyben az újonnan hozzátett munka tárgyiasul, egyenlő $100_v + 150_m = 250$. Nagysága független attól, hogy szétesik munkabérre, profitra és járadékra. Ezeknek a részeknek az egymáshoz való arányából látjuk, hogy az a munkaerő, amelyet 100 pénzegységben, mondjuk 100 £-ben fizettek meg, olyan munkamennyiséget szol-

[55] Az állandó tőkerészhez hozzátett értéknek munkabérre, profitra, földjáradékra való szétesésénél magától értetődő, hogy ezek értékrészek. Természetesen el lehet képzelni őket úgy, hogy abban a közvetlen termékben léteznek, amelyben ez az érték jelentkezik, vagyis abban a közvetlen termékben, amelyet egy adott termelési szféra, például a fonás, munkásai és tőkései termeltek, tehát a fonalban. De valójában semmivel sem inkább vagy kevésbé jelentkeznek ebben a termékben, mint bármely más áruban, az anyagi gazdaság bármely más ugyanazon értékű alkotórészében. Hiszen a gyakorlatban a munkabért pénzben fizetik, tehát a tiszta értékkifejezésben: ugyanígy a kamatot és a járadékot is. Valóban, a tőkés számára igen fontos, hogy terméke átváltozzék a tiszta értékkifejezéssé; magánál az elosztásnál már előfeltételezzük ezt az átváltozást. Hogy ezeket az értékeket visszaváltoztatják-e ugyanazon termékké, ugyanazon áruvá, amelynek termeléséből származtak, hogy a munkás visszavásárolja-e a közvetlenül általa termelt termék egy részét, vagy más és minőségileg különböző munka termékét veszi meg, ennek magához a kérdéshez semmi köze sincs. Rodbertus úr teljesen haszontalanul buzgólkodik ebben a tárgyban.

[56] „Elegendő megjegyezni, hogy ugyanaz az általános szabály, amely a nyerstermények és iparcikkek értékét szabályozza, alkalmazható a fémekre is; értékük nem a profitrátától, nem a munkabér rátájától, nem is a bányákért fizetett járadéktól függ, hanem annak a munkának az összmennyiségétől, amely a fém kitermeléséhez és piacra viteléhez szükséges." (*Ricardo*: „Principles", III. fej. 77. old.)

gáltatott, amely 250 £ pénzmennyiségben jelentkezik. Ebből látjuk, hogy a munkás $1\ ^1/_2$-szer annyi többletmunkát teljesített, mint amennyi munkát a maga részére végzett. Ha a munkanap 10 órás volt, 4 órát dolgozott a maga számára és 6-ot a tőkés számára. A 100 £-gel fizetett munkások munkája tehát 250 £ pénzértékben fejeződik ki. E 250 £ értéken kívül nincs mit elosztani munkás és tőkés, tőkés és földtulajdonos között. Ez a termelési eszközök 400 értékéhez újonnan hozzátett összérték. Ezért az ily módon termelt és a benne tárgyiasult munka mennyisége által meghatározott 250 £ áruérték a határa azoknak az osztalékoknak, amelyeket a munkás, a tőkés és a földtulajdonos ebből az értékből jövedelem formájában, munkabér, profit és járadék formájában húzhatnak.

Tegyük fel, hogy egy tőke, amelynek ugyanilyen a szerves összetétele, azaz ugyanaz az arány az alkalmazott eleven munkaerő és a mozgásba hozott állandó tőke között, ugyanazért a 400 állandó tőkét mozgásba hozó munkaerőért 100 helyett 150 £-et kénytelen fizetni; tegyük fel továbbá, hogy profit és járadék ugyancsak az előbbitől különböző arányban osztoznak az értéktöbbletben. Minthogy előfeltételeztük, hogy a 150 £ változó tőke ugyanazt a munkatömeget hozza mozgásba, mint korábban a 100 £ változó tőke, az újonnan termelt érték továbbra is 250 lenne, az össztermék értéke pedig továbbra is = 650, de akkor a képlet: $400_c+150_v+100_m$; s ez a 100_m mondjuk 45 profitra plusz 55 járadékra válna szét. Az az arány, amelyben az újonnan termelt összérték munkabérre, profitra és járadékra oszlik, egészen más lenne; ugyanígy más lenne az előlegezett össztőke nagysága is, noha a munkának csak ugyanakkora össztömegét hozza mozgásba, mint azelőtt. A munkabér az előlegezett tőke $27\ ^3/_{11}\ ^0/_0$-a lenne, a profit $8\ ^2/_{11}\ ^0/_0$, a járadék $10\ ^0/_0$; az összértéktöbblet tehát valamivel több, mint $18\ ^0/_0$.

A munkabér emelkedése következtében megváltozna az összmunka meg nem fizetett része és vele az értéktöbblet. A munkás tízórás munkanap esetén 6 órát dolgozott volna a maga és csak 4 órát a tőkés számára. A profit és járadék aránya is más lenne, a csökkent értéktöbblet megváltozott arányban oszlana meg tőkés és földtulajdonos között. Végül, minthogy az állandó tőke értéke változatlan maradt, az előlegezett változó tőke értéke pedig emelkedett, a csökkent értéktöbblet még inkább csökkent bruttóprofitrátában fejeződne ki – ez utóbbin itt az összértéktöbbletnek az egész előlegezett tőkéhez való arányát értjük.

A munkabér értékének, a profit rátájának, a járadék rátájának változása – bármilyen is az e részek arányát szabályozó törvények hatása – csak az újonnan létrehozott áruérték, = 250, megszabta határok között mozoghat. Kivétel csak akkor fordulhatna elő, ha a járadék monopoláron alapulna.

Ez a törvényen mit sem változtatna, csak bonyolultabbá tenné a vizsgálatot. Mert ebben az esetben, ha csupán magát a terméket vizsgálnánk, akkor csak az értéktöbblet megoszlása változna; ha pedig a terméknek más árukhoz viszonyított relatív értékét vizsgálnánk, akkor csak az a különbség állna fenn, hogy e más áruk értéktöbbletének egy részét átvitték erre a sajátos árura.

Foglaljuk össze:

	A termék értéke	Új érték	Értéktöbblet-ráta	Bruttó-profitráta
Első eset:	$400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	150%	30%
Második eset:	$400_c + 150_v + 100_m = 650$	250	$66^2/_3$%	$18^2/_{11}$%

Először is az értéktöbblet a korábbi nagyságának egyharmadával süllyed, 150-ről 100-ra. A profitráta valamivel több, mint egyharmaddal süllyed, 30%-ról 18%-ra, mert a csökkent értéktöbbletet megnövekedett előlegezett össztőke után kell számítani. De semmiképpen sem ugyanolyan arányban süllyed, mint az értéktöbblet rátája. Ez $\frac{150}{100}$-ról $\frac{100}{150}$-re, tehát 150%-ról $66\,^2/_3\,$%-ra süllyed, a profitráta viszont csak $\frac{150}{500}$-ról $\frac{100}{550}$-re, azaz 30%-ról $18\,^2/_{11}\,$%-ra. A profitráta tehát nagyobb arányban süllyed, mint az értéktöbblet tömege, de kisebb arányban, mint az értéktöbblet rátája. Továbbá azt látjuk, hogy ha ezentúl is ugyanazt a munkatömeget alkalmazzák, a termékek értéke is, tömege is ugyanaz marad, noha az előlegezett tőke megnövekedett, mert változó alkotórésze nagyobb lett. Az előlegezett tőkének ez a megnövekedése az új vállalkozásba kezdő tőkést persze igen érzékenyen érintené. De az újratermelés egésze szempontjából a változó tőke megnövekedése csak annyit jelent, hogy az újonnan hozzátett munka által *újonnan létrehozott érték nagyobb része változik át munkabérré, tehát először változó tőkévé*, ahelyett hogy értéktöbbletté és többlettermékké válna. A termék értéke tehát változatlan marad, mert korlátozza egyrészt az állandó tőkeérték = 400, másrészt a 250-es szám, amely az újonnan hozzátett munkát képviseli. Ez a kettő pedig változatlan maradt. Ez a termék, amennyiben maga is újra belekerülne az állandó tőkébe, ugyanabban az értéknagyságban továbbra is ugyanolyan tömegű használati értéket képviselne; az állandó tőke elemeinek ugyanazon tömege tehát megtartaná ugyanazt az értéket. Másként állna a dolog, ha nem a munkabér emelkedne azért, mert a munkás nagyobb részt kapna saját munkájából, hanem a munkás azért kapna nagyobb részt saját munkájából, mert a munka termelékenysége csökkenne. Ebben az esetben az összérték, amelyben ugyanaz a munka – megfizetett plusz

meg nem fizetett – kifejeződik, változatlan maradna; de az a terméktömeg, amelyben ez a munkatömeg testet ölt, csökkenne, tehát a termék mindegyik hányadának ára emelkedne, mert mindegyik rész több munkát képviselne. A 150 egységnyi felemelt munkabér nem képviselne több terméket, mint korábban a 100; a 100 egységnyi csökkent értéktöbblet már csak $^2/_3$-át képviselné annak a terméknek, amelyet korábban képviselt, 66 $^2/_3$ %-át a használati értékek azon tömegének, amely a 100-ban azelőtt képviselve volt. Ebben az esetben az állandó tőke is megdrágulna, amennyiben ez a termék belekerül. Ez azonban nem a munkabér emelkedésének következménye lenne, hanem a munkabér emelkedése lenne következménye az áru megdrágulásának és annak, hogy ugyanazon munkamennyiség termelékenysége csökkent. Itt az a látszat keletkezik, mintha a munkabér emelkedése megdrágította volna a terméket; de ez az emelkedés nem oka, hanem következménye itt annak, hogy az áru értéke a munka termelékenységének csökkenése folytán megváltozott.

Ha ellenben, egyébként változatlan körülmények között – amikor tehát ugyanazon mennyiségű alkalmazott munka továbbra is 250-ben ölt testet –, az e munka által alkalmazott termelési eszközök értéke emelkedne vagy süllyedne, akkor ugyanazon terméktömeg értéke ugyanazzal a nagysággal emelkedne vagy süllyedne. $450_c+100_v+150_m$ által szolgáltatott termékérték = 700; ezzel szemben $350_c+100_v+150_m$ a korábbi 650 helyett csak 600-at szolgáltat ugyanazon terméktömeg értékéül. Ha tehát az ugyanazon munkamennyiséget mozgásba hozó előlegezett tőke nő vagy csökken, akkor – egyébként változatlan körülmények között, ha az előlegezett tőke növekedése vagy csökkenése az állandó tőkerész értéknagyságának megváltozásából származik – a termék értéke emelkedik vagy süllyed. Változatlan marad viszont a termék értéke, ha az előlegezett tőke növekedése vagy csökkenése abból származik, hogy a változó tőkerész értéknagysága megváltozik, miközben a munka termelőereje ugyanaz marad. Az állandó tőke értékének növekedését vagy csökkenését semmiféle ellenkező mozgás nem ellensúlyozza. A változó tőke értékének növekedését vagy csökkenését – a munka változatlan termelékenységét előfeltételezve – ellensúlyozza az értéktöbblet fordított irányú mozgása, úgyhogy a változó tőke értéke plusz az értéktöbblet – tehát a munka által a termelési eszközökhöz újonnan hozzátett és a termékben újonnan megtestesült érték – változatlan marad.

Ezzel szemben, ha a változó tőke, illetve a munkabér értékének növekedése vagy csökkenése az áruk drágulásának vagy áresésének, vagyis az e tőkebefektetésben alkalmazott munka csökkent vagy fokozott termelékenységének a következménye, akkor ez hatással van a termék értékére. De a

munkabér emelkedése vagy süllyedése itt nem ok, hanem csak következmény.

Ha viszont a fenti példában, változatlan állandó tőke=400_c esetén, a 100_v+150_m átváltozása 150_v+100_m-mé, vagyis a változó tőke növekedése annak a következménye volna, hogy a munka termelőereje nem ebben a különös ágban, például a pamutfonásban csökkent, hanem mondjuk a munkás élelmiszereit szolgáltató mezőgazdaságban, tehát az élelmiszerek megdrágulásának következménye volna — akkor a termék értéke változatlan maradna. A 650 érték továbbra is ugyanolyan tömegű pamutfonalban testesülne meg.

A fentebb kifejtettekből következik továbbá: ha takarékosság stb. következtében az állandó tőkére való kiadás olyan termelési ágakban csökken, amelyeknek termékei belekerülnek a munkás fogyasztásába, akkor ez ugyanúgy a munkabér csökkentéséhez vezethetne, mivel olcsóbbá teszi a munkás létfenntartási eszközeit, s ezért ugyanúgy növelné az értéktöbbletet, mint az, ha közvetlenül magának az alkalmazott munkának a termelékenysége nő meg; úgyhogy a profitráta itt kettős okból növekedne, mégpedig egyrészt azért, mert az állandó tőke értéke csökken, és másrészt, mert az értéktöbblet nő. Az értéktöbblet profittá való átváltozásának vizsgálatánál feltételeztük, hogy a munkabér nem csökken, hanem állandó marad, mert ott a profitráta ingadozásait az értéktöbbletráta változásaitól függetlenül kellett vizsgálnunk. Azonkívül az ott kifejtett törvények általánosak és azokra a tőkebefektetésekre is érvényesek, amelyeknek termékei nem kerülnek bele a munkás fogyasztásába, amelyeknél tehát a termék értékváltozásai a munkabért nem befolyásolják.

— — —

Ily módon az, hogy az újonnan hozzátett munka által a termelési eszközökhöz vagy az állandó tőkerészhez évente újonnan hozzáadott érték a különböző jövedelemformákká, munkabérré, profittá és járadékká különül el és oldódik fel, mit sem változtat magának az értéknek a határain, azon az értékösszegen, amely e különböző kategóriák között eloszlik; mint ahogy az egyes részek egymáshoz való arányának megváltozása sem változtathatja meg e részek összegét, ezt az adott értéknagyságot. Az adott szám, 100, mindig ugyanaz marad, akár 50+50-re, akár 20+70+10-re, akár 40+30+30-ra oszlik meg. A terméknek azt az értékrészét, amely ezekre a jövedelmekre esik szét, ugyanúgy mint a tőke állandó értékrészét, az áruk értéke határozza meg, vagyis a bennük mindenkor tárgyiasult munka mennyisége. Ennélfogva, először, adva van az áruknak munka-

bérre, profitra és járadékra megoszló értéktömege; tehát ez áruk értékdarabjai összegének az abszolút határa. Másodszor, ami magukat az egyes kategóriákat illeti, ezek átlagos és szabályozó határai ugyancsak adva vannak. A munkabér képezi a kategóriák elhatárolásánál a bázist. A munkabért egyfelől természeti törvény szabályozza; legalsó határa adva van a létfenntartási eszközök fizikai minimumában, amelyet a munkásnak meg kell kapnia, hogy munkaerejét fenntarthassa és újratermelhesse; tehát meghatározott mennyiségű áruban. Ezeknek az áruknak az értékét az újratermelésükhöz szükséges munkaidő határozza meg; tehát a termelési eszközökhöz újonnan hozzátett munkának vagy a munkanapnak az a része, amely ahhoz szükséges a munkásnak, hogy e nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök értékéért egyenértéket termeljen és újratermeljen. Ha pl. átlagos napi létfenntartási eszközeinek értéke = 6 óra átlagmunka, akkor átlag napi 6 órát kell dolgoznia önmaga számára. Munkaerejének valóságos értéke eltér ettől a fizikai minimumtól; különböző aszerint, milyen az éghajlat és a társadalmi fejlődés állása; függ nemcsak a fizikai, hanem a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi szükségletektől is, amelyek második természetté válnak. De minden egyes országban, adott időszakban, ez a szabályozó átlagmunkabér adott nagyság. Ily módon megvan a határa valamennyi többi jövedelem értékének. Ez utóbbi mindig egyenlő azzal az értékkel, amelyben az egész munkanap (ez itt egybeesik az átlagmunkanappal, mivel ez a társadalmi össztőke által mozgásba hozott egész munkatömeget átfogja) megtestesül, levonva belőle az egész munkanapnak azt a részét, amely munkabérben testesül meg. A többi jövedelem értékének határa tehát adva van annak az értéknek a határával, amelyben a meg nem fizetett munka kifejeződik, vagyis ennek a meg nem fizetett munkának a mennyiségével. Ha a munkanap azon részének, amelyre a munkásnak bére értékének újratermeléséhez van szüksége, a bér fizikai minimuma a végső határa, akkor a munkanap másik, a munkás többletmunkáját képviselő részének – tehát annak az értékrésznek is, amely az értéktöbbletet fejezi ki – korlátja a munkanap fizikai maximuma, vagyis a napi munkaidőnek az az összmennyisége, amelyet a munkás egyáltalán adni tud úgy, hogy emellett munkaerejét megőrzi és újratermeli. Minthogy a mostani vizsgálódásnál arról van szó, hogyan oszlik el az az érték, amelyben az évente újonnan hozzátett egész munka megtestesült, a munkanapot itt állandó nagyságnak tekinthetjük és mint ilyent előfeltételezzük, függetlenül attól, hogy többé vagy kevésbé tér-e el fizikai maximumától. Ily módon adva van az abszolút határa annak az értékrésznek, amely az értéktöbbletet alkotja és amely profitban és föld-

járadékban oldódik fel; meghatározza a munkanap meg nem fizetett része, ez a többlet a megfizetett rész felett, tehát az összterméknek az az értékrésze, amelyben ez a többletmunka megvalósul. Ha az így körülhatárolt és az előlegezett össztőkére számított értéktöbbletet nevezzük a profitnak, ahogy én tettem, akkor ez a profit, abszolút nagyságát tekintve, egyenlő az értéktöbblettel, tehát határait ugyanaz a törvény szabja meg, mint az értéktöbblet határait. A profitráta magassága azonban ugyancsak bizonyos – az áruk értéke által megszabott – határok közé szorított nagyság. Ez a ráta az összértéktöbbletnek a termelésre előlegezett társadalmi össztőkéhez való aránya. Ha ez a tőke = 500 (mondjuk millió), az értéktöbblet pedig = 100, akkor a profitráta abszolút határa 20 %. A társadalmi profitnak a különböző termelési szférákban befektetett tőkék között e ráta szerint történő megoszlása az áruk értékétől eltérő termelési árakat hoz létre, s ezek a valóban szabályozó átlagos piaci árak. Az eltérés azonban nem szünteti meg sem az áraknak az értékek által való meghatározását, sem a profit törvényszerű határait. Most nem az áru értéke egyenlő a termelésében felemésztett tőkével plusz a benne rejlő értéktöbblettel, hanem termelési ára egyenlő a termelésben felemésztett tőkével, *k*-val, plusz azzal az értéktöbblettel, amely az árura az általános profitrátának megfelelően jut, tehát például a termelésére előlegezett tőke – mind a felemésztett, mind a csupán alkalmazott tőke – után számított 20 %-kal. De ezt a 20 %-os hozzáadást magát is meghatározza a társadalmi össztőke által termelt értéktöbblet és ennek a tőke értékéhez való aránya; azért 20 %, nem pedig 10 vagy 100. Az értékeknek termelési árakká való átváltozása tehát nem szünteti meg a profit határait, hanem csak elosztását változtatja meg a különböző különös tőkék között, amelyekből a társadalmi tőke áll, egyenlően osztja el közöttük, abban az arányban, amelyben értékrészeit alkotják ennek az össztőkének. A piaci árak e szabályozó termelési árak fölé emelkednek és alá süllyednek, de ezek az ingadozások kölcsönösen kiegyenlítik egymást. Ha valaki hosszabb perióduson át vizsgálja az árjegyzékeket és leszámítja azokat az eseteket, amikor az áruk valóságos értéke a munka termelőerejének megváltozása következtében változik, valamint azokat az eseteket, amikor természeti vagy társadalmi csapások megzavarják a termelési folyamatot, csodálkozni fog, először az eltérések viszonylag szűk határain, másodszor kiegyenlítődésük szabályszerűségén. A szabályozó átlagoknak ugyanazt az uralmát találjuk itt, amelyet Quételet a társadalmi jelenségeknél mutatott ki. Ha az áruértékeknek termelési árakká való kiegyenlítődése nem ütközik akadályokba, akkor a járadék különbözeti járadékban oldódik fel, vagyis azoknak a

többletprofitoknak a kiegyenlítődésére korlátozódik, amelyeket a szabályozó termelési árak a tőkések egy részének juttatnának s amelyeket most a földtulajdonos sajátít el. Itt tehát a járadék megszabott értékhatárát az egyéni profitrátáknak azok az eltérései alkotják, amelyeket a termelési áraknak az általános profitráta által való szabályozása idéz elő. Ha a földtulajdon akadályokat gördít az áruértékek termelési árakká való kiegyenlítődésének útjába és abszolút járadékot sajátít el, akkor ennek az abszolút járadéknak a határát a mezőgazdasági termékek értékének a termelési áruk feletti többlete szabja meg, tehát a bennük foglalt értéktöbbletnek az általános profitráta révén a tőkékre jutó profit feletti többlete. Ez a különbözet a határa ekkor a járadéknak, amely továbbra is, mint azelőtt, csak meghatározott része az adott s az árukban foglalt értéktöbbletnek.

Végül, ha az értéktöbbletnek átlagprofittá való kiegyenlítődését a különböző termelési szférákban mesterséges vagy természetes monopóliumok és sajátképpen a földtulajdon monopóliuma akadályozzák, úgyhogy monopolár alakulhatna ki, amely meghaladná a monopólium által érintett áruk termelési árát és értékét, ez nem törölné el az áruk értéke által megszabott határokat. Bizonyos áruk monopolára csak átvinné a többi árutermelő profitjának egy részét a monopolárral bíró árukra. Közvetett módon helyi zavar támadna az értéktöbbletnek a különböző termelési szférák közötti elosztásában, de magának ennek az értéktöbbletnek a határai változatlanok maradnának. Ha a monopolárral bíró áru belekerülne a munkás elengedhetetlen fogyasztásába, akkor emelné a munkabért és ezzel csökkentené az értéktöbbletet – ha a munkásnak előtte is, utána is megfizetnék munkaereje értékét. Az ilyen áru a munkabért a munkaerő értéke alá szoríthatná, de csak akkor, ha a munkabér meghaladná fizikai minimumának határát. Ebben az esetben a monopolárat a reális munkabérből (vagyis a használati értékek azon tömegéből, amelyet a munkás ugyanolyan tömegű munka révén kapna) és a többi tőkés profitjából való levonás útján fizetnék meg. Azok a határok, amelyeken belül a monopolár befolyásolná az áruárak normális szabályozását, szilárdan megszabottak és pontosan kiszámíthatók lennének.

Ahogyan tehát az áruk újonnan hozzátett és egyáltalában jövedelemre feloldható értéke elosztásának adott és szabályozó határát a szükséges és többletmunka, a munkabér és értéktöbblet közötti arány alkotja, ugyanúgy maga az értéktöbblet profitra és földjáradékra való megoszlásának a profitráta kiegyenlítődését szabályozó törvények szabnak határt. Ami a kamatra és vállalkozói nyereségre való széthasadást illeti, a kettőnek együttvéve maga az átlagprofit a határa. Ez szolgáltatja azt az adott értéknagysá-

got, amelyen belül ennek a megoszlásnak történnie kell s amelyen belül kizárólag történhet. A megoszlás meghatározott aránya itt véletlenszerű, vagyis kizárólag a konkurrenciaviszonyok szabják meg. A kereslet és kínálat egymást fedezése másutt egyenlő a piaci áraknak szabályozó átlagáraiktól való eltérése megszüntetésével, azaz a konkurrencia befolyásának megszüntetésével, itt viszont a konkurrencia az egyedül meghatározó. De miért? Mert egyazon termelési tényező, a tőke, az értéktöbblet neki jutó részét ugyanennek a termelési tényezőnek két birtokosa között kénytelen elosztani. De az, hogy itt az átlagprofit megoszlásának nincs meghatározott, törvényszerű határa, nem törli el az átlagprofitnak mint az áruérték részének határát; mint ahogy az a körülmény, hogy egy vállalkozás két társtulajdonosa különböző külső körülményeknek megfelelően nem egyenlően osztozik a profiton, semmiképpen sem érinti e profit határait.

Ha tehát az áruértéknek az a része, amelyben a termelési eszközök értékéhez újonnan hozzátett munka testesül meg, különböző részekre válik szét, amelyek jövedelmek formájában egymással szemben önálló alakot öltenek, ezért korántsem kell most a munkabért, profitot és földjáradékot a konstituáló elemeknek tekinteni, amelyeknek összerakásából vagy összegéből maguknak az áruknak a szabályozó ára (natural price, prix nécessaire [természetes ár, szükséges ár]) ered; korántsem következik, hogy nem az áruérték – az állandó értékrész levonása után – az eredeti egység, amely e három részre válik szét, hanem fordítva, e három rész mindegyikének az ára van önállóan meghatározva s az áru ára csak e három egymástól független nagyság összeadásából képződik. A valóságban az áruérték az előfeltételezett nagyság – a munkabér, profit, járadék összértékének egésze, függetlenül attól, hogy milyen e részek viszonylagos nagysága egymáshoz képest. Az említett helytelen felfogás szerint munkabér, profit, járadék három önálló értéknagyság, s ezek össznagysága hozza létre, határolja körül és szabja meg az áruérték nagyságát.

Mindenekelőtt világos, hogy ha az áruk árát munkabér, profit és járadék konstituálja, ez egyaránt érvényes lenne az áruérték állandó részére és a másik, a változó tőkét és az értéktöbbletet képviselő részre. Ezt az állandó részt tehát itt teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, mert azoknak az áruknak az értéke, amelyekből áll, szintén a munkabér, profit és járadék értékének összegében oldódna fel. Mint már megjegyeztük, ez a nézet még a létezését is tagadja egy ilyen állandó értékrésznek.

Világos továbbá, hogy itt minden értékfogalom elesik. Csak az ár képzete marad még meg, abban az értelemben, hogy a munkaerő, a tőke és a föld birtokosainak bizonyos tömegű pénzt fizetnek. De mi a pénz? A pénz nem

dolog, hanem az érték meghatározott formája, tehát ismét feltételezi az értéket. Mondjuk tehát azt, hogy ezekért a termelési elemekért meghatározott tömegű aranyat vagy ezüstöt fizetnek, vagy hogy ezzel a tömeggel gondolatban egyenlővé teszik őket. De arany és ezüst (és a felvilágosult közgazdász büszke erre a felismerésre) maguk is áruk, mint valamennyi többi áru. Az arany és ezüst árát tehát szintén munkabér, profit és járadék határozzla meg. Nem határozhatjuk tehát meg a munkabért, profitot és járadékot o y módon, hogy bizonyos mennyiségű arannyal és ezüsttel egyenlővé tesszük, hiszen ennek az aranynak és ezüstnek az értékét — amelyben mint egyenértékükben őket fel kellene becsülni — éppen ennek a háromnak kell előbb meghatároznia, függetlenül az aranytól és ezüsttől, vagyis függetlenül minden áru értékétől, hiszen az érték éppen e három tényező terméke. Azt mondani tehát, hogy a munkabér, profit és járadék értéke abban áll, hogy ezek bizonyos mennyiségű arannyal és ezüsttel egyenlők, csak annyit jelentene, mintha azt mondanók, hogy bizonyos mennyiségű munkabérrel, profittal és járadékkal egyenlők.

Vegyük először a munkabért. Hiszen e nézet szerint is a munkából kell kiindulni. Mi határozza hát meg a munkabér szabályozó árát, azt az árat, amely körül piaci árai ingadoznak?

Mondjuk, hogy a munkaerő kereslete és kínálata. De miféle munkaerőkeresletről van itt szó? A tőke részéről megnyilvánuló keresletről. A munka iránti kereslet tehát egyenlő a tőkekínálattal. Ahhoz, hogy tőkekínálatról beszélhessünk, mindenekelőtt tudnunk kell, mi a tőke. Miből áll a tőke? Vegyük legegyszerűbb megjelenését: pénzből és árukból. De a pénz csak az áru egyik formája. Tehát árukból. De az áruk értékét az előfeltevés szerint elsősorban az őket termelő munka ára, a munkabér határozza meg. A munkabért itt előfeltételezik és az áruárak kons tituáló elemének tekintik. Mármost ezt az árat állítólag a munka kínálata és a tőke közti arány határozza meg. Magának a tőkének az ára egyenlő azo knak az áruknak az árával, amelyekből a tőke áll. A tőkének munka iránti kereslete egyenlő a tőke kínálatával. S a tőke kínálata egyenlő egy árumennyiség kínálatával, amelynek adott ára van, ezt az árat pedig elsősorban a munka ára szabályozza, a munka ára viszont ismét csak az áruk árának azzal a részével egyenlő, amelyből a munkásnak munkájáért cserében átengedett változó tőke áll; azoknak az áruknak az árát pedig, amelyekből ez a változó tőke áll, elsősorban ismét a munka határozza meg; hiszen az áruk árát a munkabér, profit és járadék ára határozza meg. Ahhoz tehát, hogy a munkabért meghatározzuk, nem előfeltételezhetjük a tőkét, mert magának a tőkének az értékét is részben a munkabér határozza meg.

Azonkívül a konkurrenciának a belekeverése mit sem segít rajtunk. A konkurrencia következtében a munka piaci árai emelkednek vagy esnek. De tegyük fel, hogy a munka kereslete és kínálata fedi egymást. Akkor mi határozza meg a munkabért? A konkurrencia. De hisz éppen azt előfeltételeztük, hogy a konkurrencia már nem meghatározó, hogy két ellentétes irányú erejének egyensúlya következtében hatása megszűnik. Mi a munkabér természetes árát keressük éppen, vagyis a munkának azt az árát, amelyet nem a konkurrencia szabályoz, hanem amely megfordítva, szabályozza a konkurrenciát.

Nem marad más hátra, mint hogy a munka szükséges árát a munkás szükséges létfenntartási eszközeivel határozzuk meg. De ezek a létfenntartási eszközök áruk, amelyeknek ára van. A munka árát tehát a szükséges létfenntartási eszközök ára határozza meg, a létfenntartási eszközök árát pedig, mint minden egyéb áruét, elsősorban a munka ára határozza meg. Tehát a munkának a létfenntartási eszközök ára által meghatározott árát a munka ára határozza meg. A munka árát önmaga határozza meg. Másszóval, nem tudjuk, mi határozza meg a munka árát. A munkának itt egyáltalában azért van ára, mert árunak tekintik. Ahhoz tehát, hogy a munka áráról beszélhessünk, tudnunk kell, mi az ár egyáltalában. De hogy mi az ár egyáltalában, azt ezen az úton éppenséggel nem tudjuk meg.

De tegyük fel, hogy ezen az örvendetes módon meghatároztuk a munka szükséges árát. Mi a helyzet mármost az átlagprofittal, a minden egyes tőkének normális viszonyok között jutó profittal, amely az áru második áreleme. Az átlagprofitot a profit átlagos rátájának kell meghatároznia; mi határozza meg ez utóbbit? A tőkések közti konkurrencia? De ez a konkurrencia már feltételezi a profit létezését. Feltételez különböző profitrátákat, és ezért különböző profitokat, akár egyazon, akár különböző termelési ágakban. A konkurrencia csak annyiban gyakorolhat hatást a profitrátára, amennyiben hat az áruk árára. A konkurrencia csak azt érheti el, hogy a termelők egyazon termelési szférán belül áruikat egyenlő árakon adják el, és hogy különböző termelési szférákban olyan árakon adják el áruikat, amelyek ugyanazt a profitot nyújtják nekik, ugyanazt a százalékos hozzáadást az árunak a munkabér által már részben meghatározott árához. A konkurrencia ezért csak a profitrátabeli egyenlőtlenségeket egyenlítheti ki. Ahhoz, hogy egyenlőtlen profitrátákat ki lehessen egyenlíteni, a profitnak mint az áruár elemének már meg kell lennie. A konkurrencia nem hozza létre a profitrátát. Emeli vagy süllyeszti azt, de nem ő hozza létre a kiegyenlítődéskor jelentkező színvonalat. S amikor a profit szükséges rátájáról beszélünk, akkor éppen a konkurrencia mozgásaitól független profitrátát akarjuk megismerni, amely a konkur-

renciát a maga részéről szabályozza. Az átlagprofitráta akkor jelenik meg, amikor az egymással konkurráló tőkések erői egyensúlyban vannak. A konkurrencia létrehozhatja ezt az egyensúlyt, de nem a profitrátát, amely ebben az egyensúlyi helyzetben létrejön. Mármost, mihelyt ez az egyensúly helyreállt, miért 10, vagy 20, vagy 100% az általános profitráta? A konkurrencia következtében. De megfordítva, a konkurrencia szüntette meg azokat az okokat, amelyek a 10, vagy 20, vagy 100%-tól való eltéréseket előidézték. Olyan áruárat hozott létre, amelynél minden egyes tőke, nagysága arányában, ugyanazt a profitot hozza. Maga e profit nagysága azonban független tőle. A konkurrencia csak újra meg újra redukálja az eltéréseket erre a nagyságra. Az egyik ember konkurrál a másikkal, s a konkurrencia kényszeríti, hogy áruját ugyanazon az áron adja el, mint amaz. De miért 10, vagy 20, vagy 100 ez az ár?

Nem marad tehát más hátra, mint az, hogy a profitrátát és ezért a profitot is az áru árához – amelyet eddig a pontig a munkabér határozott meg – való, felfoghatatlan módon meghatározott hozzáadásnak nyilvánítsuk. Az egyetlen, amit a konkurrencia mond nekünk, az, hogy ennek a profitrátának adott nagyságnak kell lennie. Ezt azonban már előbb is tudtuk, amikor általános profitrátáról és a profit „szükséges áráról" beszéltünk.

Teljesen felesleges, hogy ezt az ízetlen eljárást a földjáradékkal újra végigcsináljuk. Enélkül is világos, hogy ez, ha valamennyire következetesen véghezvisszük, profitot és járadékot úgy tünteti fel, mint felfoghatatlan törvények által meghatározott puszta árhozzáadásokat az áru árához, amelyet elsősorban a munkabér határoz meg. Egyszóval, a konkurrenciának kell vállalnia, hogy a közgazdászok minden fogalomnélküliségét megmagyarázza, holott fordítva, a közgazdászoknak kellene megmagyarázniok a konkurrenciát.

Ha mármost figyelmen kívül hagyjuk ezt a képzelődést, hogy a profitot és járadékot, ezeket az érték-alkotórészeket a forgalom hozta létre, vagyis az eladásból erednek – s a forgalom sohasem adhat olyat, amit előzőleg nem adtak neki –, akkor a dolog egyszerűen ebben foglalható össze:

Tegyük fel, hogy az áru munkabér által meghatározott ára = 100; a profitráta 10% a munkabérre, a járadék pedig 15% a munkabérre. Akkor az áru ára, amelyet a munkabér, profit és járadék összege határoz meg, = 125. Ez a 25 hozzáadás nem származhat az áru eladásából. Mert mindazok, akik eladnak egymásnak, 125-ért adják el azt, ami mindegyiküknek 100 munkabérbe került; ez pontosan ugyanaz, mintha valamennyien 100-ért adnának el. Ezt a műveletet tehát a forgalmi folyamattól függetlenül kell megvizsgálnunk.

Ha a három szereplő magán az árun, amely most 125-be kerül, osztozik – és mit sem változtat a dolgon, ha a tőkés először eladja az árut 125-ért, azután fizet a munkásnak 100-at, magának 10-et, a földjáradékosnak pedig 15-öt –, akkor a munkás az érték és a termék $^4/_5$-ét kapja = 100. A tőkés $^2/_{25}$-öt kap az értékből és a termékből, a földjáradékos pedig $^3/_{25}$-öt. A tőkés, minthogy 125-ért és nem 100-ért ad el, csak $^4/_5$-öt ad a munkásnak abból a termékből, amelyben annak munkája megtestesül. Ugyanaz volna tehát a helyzet, ha 80-at adott volna a munkásnak és 20-at tartott volna vissza, amiből 8 neki, 12 a járadékosnak jutna. Akkor értékén adta volna el az árut, mert az árhozzáadások valójában az áru értékétől – amelyet ezen előfeltételezés szerint a munkabér értéke határoz meg – független emelések. Kerülőúton oda lyukadunk ki, hogy e szerint az elképzelés szerint a munkabér szó, 100, egyenlő a termék értékével, azaz = azzal a pénzösszeggel, amelyben ez a meghatározott munkamennyiség megtestesül; de hogy ez az érték megint különbözik a reális munkabértől s ezért többletet tesz lehetővé. Csakhogy ezt a többletet itt névleges árhozzáadással érik el. Ha tehát a munkabér 100 helyett 110-zel lenne egyenlő, akkor a profit szükségszerűen 11 lenne, a földjáradék pedig 16 $^1/_2$, az áru ára tehát = 137 $^1/_2$. Ez az arányt nem változtatná meg. Minthogy azonban az elosztást mindig bizonyos százalékoknak a munkabérhez való névleges hozzáadása útján érnék el, az ár a munkabérrel együtt emelkedne és süllyedne. A munkabért itt először egyenlővé teszik az áru értékével, azután ismét különválasztják tőle. Valójában azonban a dolog, egy fogalomnélküli kerülővel, oda lyukad ki, hogy az áru értékét a benne foglalt munkamennyiség, a munkabér értékét pedig a szükséges létfenntartási eszközök ára határozza meg, s az értéknek a munkabér feletti többlete alkotja a profitot és a járadékot.

Az áruk értékének felbomlása, a termelésükben elhasznált termelési eszközök értékének levonása után, ennek az adott, az árutermékben tárgyiasult munkamennyiség által meghatározott értéktömegnek három alkotórészre való felbomlása, amelyek mint munkabér, profit és földjáradék önálló és egymástól független jövedelemformák alakját öltik – ez a felbomlás a tőkés termelés látható felszínén s ezért az e termelés fogságában levő szereplők elképzelésében fonák alakban mutatkozik.

Egy tetszőleges áru összértéke legyen = 300, ebből 200 a termelésében elhasznált termelési eszközöknek, vagyis az állandó tőke elemeinek értéke. Marad tehát 100 mint az ehhez az áruhoz termelési folyamata során hozzátett új érték összege. Ez a 100 új érték az egész, ami a három jövedelemforma közti felosztás céljára rendelkezésre áll. Ha a munkabér = x, a profit = y, a földjáradék = z, akkor az $x+y+z$ összeg a mi esetünkben mindig = 100.

A gyárosok, kereskedők és bankárok, valamint a vulgáris közgazdászok elképzelésében azonban ez egészen másképpen történik. Szerintük nem az áru értéke van adva – a termelésében elhasznált termelési eszközök értékének levonása után – 100-zal, amely 100 azután *x*-re, *y*-ra és *z*-re oszlik. Ellenkezőleg, szerintük az áru ára egyszerűen összetevődik a munkabérnek, a profitnak és a járadéknak az áru értékétől és egymástól függetlenül meghatározott értéknagyságaiból, úgyhogy *x*, *y*, *z* mindegyike önmagában önállóan adva van és meg van határozva és csak ezeknek a nagyságoknak az összegéből, amely kisebb vagy nagyobb lehet 100-nál, jöhet létre magának az árunak az értéknagysága, mint ezeknek az értékképzőinek az összeadásából származó eredmény. Ez a quid pro quo [felcserélés] elkerülhetetlen:

Először, mert az áru érték-alkotórészei mint önálló jövedelmek lépnek szembe egymással, amelyeket mint ilyeneket három egymástól teljesen különböző termelési tényezőre, a munkára, a tőkére és a földre vonatkoztatnak, s amelyek ezért látszólag ezekből erednek. A munkaerő, a tőke, a föld tulajdona az az ok, amely az áruknak ezeket a különböző érték-alkotórészeit ezeknek a megfelelő tulajdonosoknak juttatja, s ezért jövedelmekké változtatja számukra. De az érték nem a jövedelemmé változásból ered, hanem meg kell lennie, még mielőtt jövedelemmé változhat, mielőtt ezt az alakot öltheti. Az ennek ellenkezőjét mutató látszat szükségképpen annál erősebb, mert e három rész egymással szembeni viszonylagos nagyságának meghatározása olyan különböző fajta törvények útján történik, amelyekről a felszínen korántsem tűnik ki, hogy összefüggenek magával az áruk értékével és hogy ez korlátozza őket.

Másodszor: Láttuk, hogy a munkabér általános emelkedése vagy süllyedése – minthogy egyébként változatlan körülmények között az általános profitráta ellenkező irányú mozgását idézi elő – megváltoztatja a különböző áruk termelési árait, az egyiket emeli, a másikat csökkenti aszerint, hogy milyen a tőke átlagos összetétele az illető termelési szférákban. Ily módon itt, legalábbis egyes termelési szférákban a tapasztalat azt mutatja, hogy egy áru átlagára azért emelkedik, mert a munkabér emelkedett és azért süllyed, mert ez süllyedt. A „tapasztalat" azt nem mutatja meg, hogy ezeket a változásokat rejtett módon az áruknak a munkabértől független értéke szabályozza. Ha ellenben a munkabér emelkedése helyi jellegű, csak különös termelési szférákban, sajátságos körülmények folytán megy végbe, akkor ezeknél az áruknál megfelelő névleges áremelkedés következhet be. Egy árufajta relatív értékének ez az emelkedése a többi áruéhoz képest, amelyek számára a munkabér nem változott, ekkor csak ellenhatás az ellen, hogy az értéktöbbletnek a különböző termelési szférákra való egyenletes

megoszlásában helyi zavar keletkezik, csak eszköz arra, hogy a különös profitráták kiegyenlítődjenek az általános profitrátává. Az itt szerzett „tapasztalat" ismét az, hogy az árat a munkabér határozza meg. A tapasztalat tehát mindkét esetben az, hogy a munkabér határozza meg az áruk árát. Amit a tapasztalat nem mutat meg, az ennek az összefüggésnek a rejtett oka. Továbbá: a munka átlagárát, vagyis a munkaerő értékét a szükséges létfenntartási eszközök termelési ára határozza meg. Ha ez utóbbi emelkedik vagy süllyed, az előbbi is ezt teszi. A tapasztalat itt ismét az, hogy összefüggés létezik a munkabér és az áruk ára között; de az ok okozatnak s az okozat oknak mutatkozhat, ahogyan ez a piaci árak mozgása esetében is történik, amikor a munkabérnek átlaga fölé való emelkedése annak felel meg, hogy a piaci árak a virágzási periódussal kapcsolatban a termelési árak fölé emelkednek, a munkabérnek ezt követő átlag alá süllyedése pedig annak, hogy a piaci árak a termelési árak alá süllyednek. Ha a piaci árak ingamozgásait figyelmen kívül hagyjuk, annak, hogy a termelési árak az áruk értékétől függenek, nyilvánvalóan mindig meg kellene hogy feleljen az a tapasztalat, hogy ha a munkabér emelkedik, a profitráta süllyed és megfordítva. De láttuk, hogy a profitrátát meghatározhatják az állandó tőke értékének mozgásai, a munkabér mozgásaitól függetlenül; úgyhogy munkabér és profitráta egymással ellenkező irány helyett ugyanabban az irányban is változhatnak, a kettő együtt emelkedhet vagy süllyedhet. Ha az értéktöbblet rátája közvetlenül egybeesne a profit rátájával, ez nem volna lehetséges. Még akkor is, ha a munkabér a létfenntartási eszközök árának emelkedése következtében emelkedik, a profitráta a munka nagyobb intenzitása vagy a munkanap meghosszabbítása következtében ugyanaz maradhat, sőt emelkedhet. Mindezek a tapasztalatok megerősítik azt a látszatot, amelyet az érték-alkotórészek önálló, fonák formája kelt, hogy az áruk értékét vagy kizárólag a munkabér, vagy a munkabér és a profit együtt határozza meg. Mihelyt a munkabérrel kapcsolatban egyáltalában ez a látszat, tehát úgy tűnik, mintha a munka ára és a munka által létrehozott érték egybeesne, a profitot és a járadékot illetően ez magától értetődik. Ezek árai, azaz pénzkifejezései akkor szükségképpen a munkától és a munka által létrehozott értéktől függetlenül szabályozódnak.

Harmadszor: Tegyük fel, hogy az áruk értékei vagy az ezektől csak látszólag független termelési árak a jelenségben közvetlenül és állandóan egybeesnek az áruk piaci áraival, nem pedig csak a piaci árak állandó ingadozásainak folytonos kiegyenlítődése útján, mint szabályozó átlagárak, érvényesülnek. Tegyük fel továbbá, hogy az újratermelés mindig ugyanazon változatlan viszonyok között történik, tehát a munka termelékenysége a tőke

minden elemében állandó. Tegyük fel végül, hogy az áruterméknek az az értékrésze, amely mindegyik termelési szférában azáltal jön létre, hogy új munkamennyiséget, tehát újonnan termelt értéket tesznek hozzá a termelési eszközök értékéhez, mindig változatlan arányokban oszlik munkabérre, profitra és járadékra, úgyhogy a valóban fizetett munkabér, a valóban realizált profit és a valóságos járadék állandóan közvetlenül egybeesik a munkaerő értékével, az összértéktöbbletnek az össztőke mindegyik önállóan funkcionáló részét az átlagprofitráta folytán megillető részével, és azokkal a határokkal, amelyek közé a földjáradék ezen a bázison normális körülmények között szorul. Egyszóval tegyük fel, hogy a társadalmi értéktermék elosztása és a termelési árak szabályozása tőkés alapzaton történik, de a konkurrencia kiküszöbölésével.

Ilyen előfeltételek mellett tehát, amikor az áruk értéke állandó lenne és így jelenne meg, amikor az áruterméknek jövedelmekben feloldódó értékrésze állandó nagyság maradna, és mindig mint ilyen mutatkozna, amikor végül ez az adott és állandó értékrész mindig változatlan arányokban válna szét munkabérre, profitra és járadékra – még ilyen előfeltételek mellett is a valóságos mozgás szükségképpen fonák alakban jelenne meg: nem mint egy eleve adott értéknagyság szétválása három részre, amelyek egymástól független jövedelemformákat öltenek, hanem megfordítva, mintha ez az értéknagyság jönne létre a függetlenül és önmagukban önállóan meghatározott, őt összetevő elemek – a munkabér, a profit és a földjáradék – összegéből. Ez a látszat elkerülhetetlenül felmerülne, mert az egyes tőkék és árutermékeik valóságos mozgásában nem az áruk értéke jelenik meg szétválásának előfeltételeként, hanem megfordítva, azok az alkotórészek, amelyekre az áruk értéke szétválik, funkcionálnak mint ez érték előfeltételei. Először is láttuk, hogy az áruk költségára minden tőkésnek mint adott nagyság jelenik meg és a valóságos termelési árban mindig mint ilyen mutatkozik. A költségár pedig egyenlő az *állandó tőke* – az előlegezett termelési eszközök – értékével plusz a munkaerő értékével, amely azonban a termelés szereplői számára a „munka ára" irracionális formájában mutatkozik, úgyhogy a munkabér egyszersmind a munkás jövedelmeként jelenik meg. A munka átlagos ára adott nagyság, mert a munkaerő értékét, mint minden más áruét, az *újratermeléséhez szükséges munkaidő* határozza meg. De ami az áruknak munkabérben feloldódó értékrészét illeti, ez nem abból ered, hogy ezt a munkabérformát magára ölti, hogy a tőkés a munkabér megjelenési formájában előlegezi a munkásnak annak osztályrészét saját termékéből, hanem abból, hogy a munkás a munkabérének megfelelő egyenértéket termel, azaz napi vagy évi munkájának egy része a munkaereje árában

foglalt értéket termeli. A munkabért azonban szerződésileg kikötik, mielőtt a neki megfelelő egyenértéket megtermelték. Ennélfogva a munkabér mint árelem, amelynek nagysága adva van, mielőtt az árut és az áruértéket megtermelték, mint a költségár alkotórésze, nem olyan részként jelenik meg, amely önálló formában válik le az áru összértékéről, hanem megfordítva, adott nagyságként, amely az összértéket előre meghatározza, azaz ár-, illetve értékképzőként. Hasonló szerepet ahhoz, amelyet a munkabér játszik az áru költségárában, tölt be az átlagprofit az áru termelési árában, mert a termelési ár egyenlő a költségárral plusz az előlegezett tőkére számított átlagprofittal. Ez az átlagprofit gyakorlatilag, magának a tőkésnek az elképzelésébe és számításába úgy kerül bele, mint szabályozó elem, nemcsak annyiban, hogy meghatározza a tőkéknek egyik befektetési területről a másikra való átvitelét, hanem valamennyi olyan eladásra és szerződésre vonatkozóan is, amelyek hosszabb időszakra kiterjedő újratermelési folyamatot fognak át. De amennyiben így kerül bele, az átlagprofit előfeltételezett nagyság, amely valójában független a mindegyik különös termelési szférában létrehozott, s ezért még inkább az e szférák bármelyikén befektetett bármely egyes tőke által létrehozott értéktől és értéktöbblettől. A jelenség az átlagprofitot nem az érték szétválása eredményének, hanem ellenkezőleg, az árutermék értékétől független, az áruk termelési folyamatában eleve adott és az áruk átlagárát magát meghatározó nagyságnak, vagyis értékképzőnek mutatja. Emellett az értéktöbblet, annak következtében, hogy különböző részei egymástól teljesen független formákká válnak szét, még sokkal konkrétabb formában is az áruk értékképződésének előfeltételeként jelenik meg. Az átlagprofit egy része, a kamat formájában, önállóan lép szembe a funkcionáló tőkével, mint olyan elem, amely előfeltétele az áruk termelésének és értékének. Bármennyire ingadozik is a kamat nagysága, minden egyes pillanatban és minden egyes tőkés szempontjából adott nagyság, amely számára, az egyéni tőkés számára, belekerül az általa termelt áruk költségárába. Ugyanígy a földjáradék a szerződésileg megállapított haszonbér formájában a mezőgazdasági tőkés számára, és az üzleti helyiségek bére formájában a többi vállalkozó számára. Ezek a részek, amelyekre az értéktöbblet oszlik, minthogy az egyes tőkés számára mint a költségár elemei adva vannak, ezért megfordítva, úgy jelennek meg, mint az értéktöbblet képzői; az áruár egyik részének a képzői, mint ahogy a munkabér képezi a másik részét. Annak a nyitja, hogy miért jelennek meg az áruérték szétbomlásának ezek a termékei mindig az értékképződés előfeltételeiként, egyszerűen az, hogy a tőkés termelési mód, mint minden más termelési mód, nemcsak az anyagi terméket termeli folytonosan újra, hanem a társadalmi

gazdasági viszonyokat, az anyagi termék képződésének gazdasági formameghatározottságait is. Ezért eredménye állandóan előfeltételeként jelenik meg, ugyanúgy, ahogy előfeltételei – eredményeiként. És ugyanazon viszonyoknak ez az állandó újratermelése az, amit az egyes tőkés mint magától értetődőt, mint kétségbevonhatatlan tényt anticipál. Amíg a tőkés termelés mint ilyen fennáll, az újonnan hozzátett munka egy része folyton munkabérré, egy másik része profittá (kamattá és vállalkozói nyereséggé), egy harmadik része pedig járadékká oldódik fel. A különböző termelési tényezők tulajdonosai között megkötött szerződésekben ezt előfeltételezik, s ez az előfeltételezés helyes, bármennyire ingadoznak is minden egyes esetben a relatív nagyságviszonyok. Azt a meghatározott alakot, amelyben az értékrészek egymással szembelépnek, előfeltételezik, mert folytonosan újratermelik, és folytonosan újratermelik, mert folytonosan előfeltételezik.

Persze a tapasztalat és a jelenség azt is mutatja, hogy a piaci árak – a tőkés szemében valójában kizárólag ezek befolyásában jelenik meg az értékmeghatározás – nagyságukat tekintve semmiképpen nem függenek ezektől az anticipációktól; nem aszerint igazodnak, hogy a szerződés magas vagy alacsony kamatot, illetve járadékot kötött-e ki. De a piaci árak csak a változásban állandók, és huzamosabb periódusok alatti átlaguk éppen a munkabér, profit és járadék megfelelő átlagait eredményezi mint állandó, tehát a piaci árakon végső soron uralkodó nagyságokat.

Másrészt igen egyszerűnek tűnik az a gondolat, hogy ha a munkabér, profit és járadék azért értékképzők, mert az érték termelése előfeltételeiként jelennek meg s az egyes tőkés számára a költségárban és a termelési árban előfeltételezve vannak, akkor az állandó tőkerész, amelynek értéke, mint adott nagyság, minden áru termelésébe belekerül, szintén értékképző. De az állandó tőkerész nem egyéb, mint áruk és ezért áruértékek összege. Az eredmény tehát az az ízetlen tautológia, hogy az áruérték képzője és oka az áruérték.

Ha azonban a tőkésnek némileg érdekében állana kissé elgondolkodni ezen – s gondolkodását, mint tőkését, kizárólag érdeke és érdek sugallta indítékai határozzák meg –, akkor a tapasztalat megmutatja neki, hogy az a termék, amelyet ő maga termel, más termelési szférákba kerül bele állandó tőkerészként, e más termelési szférák termékei pedig az ő termékébe kerülnek bele állandó tőkerészként. Minthogy számára, amennyiben új termelésről van szó, az újonnan hozzátett érték látszólag a munkabér, profit, járadék nagyságaiból képződik, ez a látszat érvényes az állandó részre is, amely más tőkések termékeiből áll, s ezért az állandó tőkerész ára és vele az áruk összértéke – igaz, hogy olyan módon, amelyet nem lehet teljesen nyomon

követni – végső soron arra az értékösszegre redukálódik, amely az önálló, különböző törvények által szabályozott és különböző forrásokból fakadó értékképzők, a munkabér, a profit és a járadék összeadásának az eredménye.

Negyedszer. Az, hogy az árukat értékükön adják-e el vagy sem, tehát maga az értékmeghatározás, az egyes tőkés számára teljesen közömbös. Az értékmeghatározás már eleve olyan valami, ami az ő háta mögött, tőle független viszonyok hatására történik, mert nem az értékek, hanem a tőlük különböző termelési árak a szabályozó átlagárak mindegyik termelési szférában. Az értékmeghatározás mint olyan csak annyiban érdekli az egyes tőkést és csak annyiban határozza meg őt és a tőkét mindegyik különös termelési szférában, hogy annak a munkamennyiségnek a csökkenése vagy növekedése, amely a munka termelőerejének emelkedése vagy süllyedése következtében az áruk termeléséhez szükséges, az első esetben lehetővé teszi számára, hogy a meglevő piaci árak mellett extraprofitra tegyen szert, a másodikban pedig arra kényszeríti őt, hogy az áruk árát emelje, mert a részterméke, illetve az egyes árura több munkabér, több állandó tőke, ennélfogva több kamat is esik. Csak annyiban érdekli őt az értékmeghatározás, amennyiben az áru termelési költségeit a maga számára növeli vagy csökkenti, tehát csak amennyiben őt kivételes helyzetbe juttatja.

Ezzel szemben munkabér, kamat és járadék úgy jelennek meg neki, mint szabályozó határai nemcsak annak az árnak, amelyen a profitnak őt mint funkcionáló tőkést megillető részét, a vállalkozói nyereséget realizálhatja, hanem annak az árnak is, amelyen egyáltalában el kell tudnia adni az árut, hogy az újratermelést folytatni lehessen. Az egyes tőkés számára teljesen közömbös, hogy realizálja-e az eladásnál az áruban rejlő értéket és értéktöbbletet vagy sem, feltéve, hogy az árból a számára a munkabér, kamat és járadék által egyénileg adott költségáron felül kihozza a szokásos vagy annál nagyobb vállalkozói nyereséget. Ezért az ő szemében, ha az állandó tőkerészt figyelmen kívül hagyja, a munkabér, a kamat és a járadék az áru árának határt szabó, s ezért azt létrehozó, meghatározó elemekként jelennek meg. Ha például sikerül a munkabért a munkaerő értéke alá, tehát normális szintje alá szorítania, ha sikerül alacsonyabb kamatlábra tőkét szereznie és a járadék normális szintje alatti bérleti díjat fizetnie, akkor teljesen közömbös számára, hogy a terméket értékén alul, sőt az általános termelési áron alul adja-e el, tehát az áruban foglalt többletmunka egy részét ingyen engedi át. Ez még az állandó tőkerészre is áll. Ha például egy gyáros a nyersanyagot termelési árán alul veheti meg, ez akkor is megóvja őt a veszteségtől, ha ezt az anyagot a kész áruban ismét csak termelési áron alul adja el. Vállalkozói nyeresége változatlan maradhat, sőt növekedhet, ha az áru ára-

nak azon elemek feletti többlete, amelyeket meg kell fizetni, egyenértékkel kell pótolni, változatlan marad vagy nő. De a termelési eszközök értékén kívül – amelyek mint adott árnagyságok kerülnek bele áruinak termelésébe – éppen a munkabér, a kamat és a járadék kerülnek bele ebbe a termelésbe mint határt vonó és szabályozó árnagyságok. A tőkésnek tehát azon elemekként jelennek meg, amelyek az áruk árát meghatározzák. Ebből a szempontból tekintve a vállalkozói nyereség úgy jelenik meg, mint amit vagy a véletlen konkurrenciaviszonyoktól függő piaci áraknak az áruk ez árelemek által meghatározott, immanens értéke feletti többlete határoz meg; vagy, amennyiben a vállalkozói nyereség maga meghatározó módon közrejátszik a piaci ár kialakításában, ez a nyereség viszont a vevők és eladók közti konkurrenciától függőnek jelenik meg.

Mind az egyes tőkések egymás közti konkurrenciájában, mind a világpiaci konkurrenciában a munkabér, a kamat és a járadék adott és előfeltételezett nagyságai mint állandó és szabályozó nagyságok kerülnek bele a számításba; állandóak nem abban az értelemben, hogy nagyságuk nem változik, hanem abban az értelemben, hogy minden egyes esetben adottak és állandó határai a folyton ingadozó piaci áraknak. Például a világpiaci konkurrenciában kizárólag arról van szó, hogy az adott munkabér, kamat és járadék mellett az adott általános piaci árakon vagy azokon alul előnyösen, azaz megfelelő vállalkozói nyereség realizálásával lehet-e az árut eladni. Ha az egyik országban a munkabér és a föld ára alacsony, a tőke kamata viszont magas, mert a tőkés termelési mód itt egyáltalában nem fejlett, egy másik országban viszont a munkabér és a föld ára névlegesen magas, a tőke kamata viszont alacsony, akkor a tőkés az egyik országban több munkát és földet használ fel, a másikban viszonylag több tőkét. Annak kiszámításában, hogy mennyire lehetséges itt a konkurrencia kettőjük között, ezek a tényezők meghatározó elemekként játszanak közre. Ily módon a tapasztalat elméletileg, a tőkés érdek sugallta számítása pedig gyakorlatilag azt mutatja itt, hogy az áruk árát a munkabér, a kamat és a járadék, a munkának, a tőkének és a földnek az ára határozza meg, és hogy ezek az árelemek valóban a szabályozó árképzők.

Természetesen mindig marad emellett egy olyan elem, amely nem előfeltétel, hanem az áruk piaci árának következménye, tudniillik az a többlet, amely a fenti elemek – a munkabér, kamat és járadék – összeadásából képződött költségár fölött mutatkozik. Ez a negyedik elem úgy jelenik meg, mint amit minden egyes esetben a konkurrencia határoz meg, és az esetek átlagában az átlagprofit, amelyet ismét ugyanez a konkurrencia szabályoz, csak huzamosabb periódusok során.

Ötödször. A tőkés termelési mód bázisán az, hogy az újonnan hozzátett munkát megtestesítő értéket jövedelemformákra, munkabérre, profitra és földjáradékra bontják, annyira magától értetődővé válik, hogy ezt a módszert ott is alkalmazzák, ahol e jövedelemformák létezésének feltételei eleve hiányzanak (nem is beszélve múltbeli történelmi időszakokról, amire a földjáradéknál közöltünk példákat). Vagyis analógia alapján mindent e jövedelemformákba sorolnak be.

Ha egy önálló dolgozó – vegyünk egy kisparasztot, mert itt mind a három jövedelemforma alkalmazható – a maga számára dolgozik és saját termékét eladja, akkor, először, saját munkáltatójának (tőkésének) tekintik, aki önmagát mint munkást alkalmazza, azután pedig saját földtulajdonosának, aki önmagát mint bérlőjét alkalmazza. Az ilyen paraszt magának mint bérmunkásnak munkabért fizet, magának mint tőkésnek profitot igényel és magának mint földtulajdonosnak járadékot fizet. Ha előfeltételezzük, hogy az általános társadalmi bázis a tőkés termelési mód és a neki megfelelő viszonyok, akkor ez a besorolás helyes annyiban, hogy nem saját munkájának, hanem a termelési eszközök birtoklásának – amelyek itt általánosan a tőke formáját öltötték – köszönheti, hogy módjában áll saját többletmunkáját elsajátítani. Továbbá, amennyiben termékét áruként termeli, tehát függ annak árától (és még ha nem is függ tőle, ezt az árat akkor is számításba lehet venni), az általa értékesíthető többletmunka tömege nem magának a többletmunkának a nagyságától, hanem az általános profitrátától függ; ugyanígy azt a többletet is, amely az értéktöbbletnek az általános profitráta által meghatározott hányada fölött esetleg mutatkozik, megintcsak nem az általa végzett munka mennyisége határozza meg, hanem azt csak azért sajátíthatja el, mert ő a föld tulajdonosa. Minthogy így egy a tőkés termelési módnak nem megfelelő termelési formát is be lehet sorolni e termelési mód jövedelemformái közé – és bizonyos fokig nem helytelenül –, annál inkább megerősödik az a látszat, hogy a tőkés viszonyok minden termelési mód természetes viszonyai.

Persze, ha a munkabért visszavezetik általános alapzatára, tudniillik a saját munkaterméknek arra a részére, amely a munkás egyéni fogyasztásába kerül bele; ha megszabadítják ezt a részesedést a tőkés korláttól és kitágítják a fogyasztásnak addig a méretéig, amelyet egyrészt a társadalom meglevő termelőereje (tehát saját munkájának mint valóban társadalmi munkának a társadalmi termelőereje) megenged, másrészt pedig az egyéniség teljes kifejlesztése megkövetel; ha továbbá a többletmunkát és a többlettermeket arra a mértékre korlátozzák, amely a társadalom adott termelési feltételei között szükséges egyrészt egy biztosítási és tartalékalap képzéséhez,

másrészt az újratermelésnek a társadalmi szükséglet által meghatározott fokú állandó bővítéséhez; végül ha az 1. sz.-ba, a szükséges munkába, és a 2. sz.-ba, a többletmunkába belefoglalják azt a munkamennyiséget, amelyet a társadalom még nem vagy már nem munkaképes tagjai számára a munkaképeseknek mindig el kell végezniök, azaz ha lehámozzák mind a munkabérről, mind az értéktöbbletről, mind a szükséges munkáról, mind a többletmunkáról a sajátosan tőkés jelleget, akkor már nem ezek a formák maradnak meg, hanem csak alapzataik, amelyek minden társadalmi termelési módban közösek.

Ez a fajta besorolás egyébként korábban uralkodó termelési módoknak, pl. a feudálisnak is sajátja. Olyan termelési viszonyokat, amelyek egyáltalán nem feleltek meg neki, teljességgel rajta kívül állottak, feudális vonatkozásokba soroltak be, például Angliában ezt tették a tenures in common socage-zsel [szabad paraszti földbirtokok] (ellentétben a tenures on knight's service-szel [lovagi birtokok]), amelyek csak pénzbeli kötelezettségeket foglaltak magukban és csak nevükben voltak feudálisak.

Ötvenegyedik fejezet

Elosztási viszonyok és termelési viszonyok

Az évente újonnan hozzátett munka által újonnan hozzátett érték – így az évi terméknek az a része is, amelyben ez az érték megtestesül és amely az összhozadékból kivonható, tőle elválasztható – három részre válik tehát szét, amelyek három különböző jövedelemformát öltenek, s ezek a formák azt fejezik ki, hogy ennek az értéknek egy része a munkaerő birtokosáé, egy másik része a tőke birtokosáé és a harmadik része a földtulajdon birtokosáé vagy neki jut. Ezek tehát az elosztás viszonyai, illetve formái, mert azokat a viszonyokat fejezik ki, amelyekben az újonnan létrehozott összérték a különböző termelési tényezők birtokosai között megoszlik.

A közkeletű felfogás számára ezek az elosztási viszonyok természeti viszonyokként, minden társadalmi termelés természetéből, általában az emberi termelés törvényeiből fakadó viszonyokként jelennek meg. Nem tagadható ugyan, hogy a kapitalizmus előtti társadalmak más elosztási módokról tanúskodnak, de ezeket aztán e természetes elosztási viszonyok fejletlen, tökéletlen és burkolt, más színezetű módozatainak értelmezik, amelyek még nem jutottak el legtisztább kifejezésükig és legmagasabb alakjukig.

Ebben az elképzelésben az egyetlen helytálló dolog ez: bármifajta társadalmi termelést (például a természetadta indiai közösségnek vagy a peruiak mesterségesebben kifejlődött kommunizmusának a termelését) előfeltételezve, mindig különbséget lehet tenni a munkának azon része között, amelynek termékét a termelők és hozzátartozóik közvetlenül egyénileg fogyasztják el és – a termelő fogyasztásra kerülő részt nem tekintve – a munkának ama másik része között, amely mindig többletmunka, amelynek terméke mindig általános társadalmi szükségletek kielégítésére szolgál, bárhogyan osztják is el ezt a többletterméket és bárki tölti is be e társadalmi szükségletek képviselőjének funkcióját. A különböző elosztási módok azonossága tehát oda lyukad ki, hogy azonosak akkor, ha különbségeiktől és sajátos formáiktól elvonatkoztatnak, ha csak a bennük levő egységet szögezik le, szemben különbségükkel.

A fejlettebb, kritikusabb tudat elismeri ugyan az elosztási viszonyok történelmileg kifejlődött jellegét[57], de annál szilárdabban kitart amellett, hogy maguknak a termelési viszonyoknak a jellege nem változik, az emberi természetből fakad, tehát független minden történelmi fejlődéstől.

A tőkés termelési mód tudományos elemzése viszont, éppen fordítva, azt bizonyítja, hogy ez különös fajta, sajátos történelmi meghatározottságú termelési mód; hogy miként minden más meghatározott termelési mód, ez is a társadalmi termelőerők és fejlődési formáik adott fokát előfeltételezi mint történelmi feltételét – ez pedig olyan feltétel, amely maga is egy előző folyamat történelmi eredménye és terméke, s amelyből, mint adott alapzatából, az új termelési mód kiindul; hogy az e sajátos, történelmileg meghatározott termelési módnak megfelelő termelési viszonyoknak – ama viszonyoknak, amelyekbe társadalmi életfolyamatukban, társadalmi életük termelésében lépnek az emberek – sajátos, történelmi és átmeneti jellegük van; és végül, hogy az elosztási viszonyok lényegileg azonosak a termelési viszonyokkal, ezeknek a másik oldalát alkotják, úgyhogy mind az előbbiek, mind az utóbbiak történelmileg átmeneti jellegűek.

Az elosztási viszonyok vizsgálatánál elsősorban abból az állítólagos tényből indulnak ki, hogy az évi termék mint munkabér, profit és földjáradék oszlik el. De így kifejezve ez a tény nem helytálló. A termék egyfelől tőkére, másfelől jövedelmekre oszlik. E jövedelmek egyike, a munkabér, mindig csak azután ölti egy jövedelemnek, a munkás jövedelmének a formáját, hogy előtte ugyanazzal a munkással *tőke formájában* szembelépett. Az, hogy a termelt munkafeltételek és a munkatermékek egyáltalán mint tőke szembelépnek a közvetlen termelőkkel, eleve magában foglalja a dologi munkafeltételek meghatározott társadalmi jellegét a munkásokkal szemben, és ezzel együtt egy meghatározott viszonyt, amelybe a munkások lépnek magában a termelésben a munkafeltételek birtokosaihoz és egymáshoz. E munkafeltételek tőkévé válása viszont magában foglalja a közvetlen termelőknek a földtől való megfosztását és ezzel a földtulajdon meghatározott formáját.

Ha a termék egy része nem változna tőkévé, akkor a másik rész nem öltené a munkabér, profit és járadék formáit.

Másrészt, ha a tőkés termelési mód előfeltételezi a termelési feltételek e meghatározott társadalmi alakját, állandóan újra is termeli ezt. Nemcsak az anyagi termékeket termeli, hanem állandóan újratermeli azokat a termelési viszonyokat, amelyekben ezeket a termékeket termelik, és ezzel a megfelelő elosztási viszonyokat is.

[57] *J. Stuart Mill*: „Some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844.

Persze azt lehet mondani, hogy a tőke (és a földtulajdon, amelyet mint ellentétét magában foglalja) már maga is előfeltételez egy elosztást: azt, hogy a munkásokat megfosztják munkafeltételeiktől, hogy e feltételeket az egyének kisebbsége kezében koncentrálják, hogy a föld más egyének kizárólagos tulajdonában van, egyszóval mindazokat a viszonyokat, amelyeket az eredeti felhalmozásról szóló szakaszban (I. könyv 24. fej.) kifejtettünk. De ez az elosztás teljesen különböző attól, amit elosztási viszonyokon értenek, amikor ez utóbbiaknak, ellentétben a termelési viszonyokkal, történelmi jelleget tulajdonítanak. Ezen az elosztáson a különböző jogcímeket értik a terméknek arra a részére, amely az egyéni fogyasztásnak jut. Ezzel szemben az előbbi elosztási viszonyok az alapjai azoknak a különös társadalmi funkcióknak, amelyek magán a termelési viszonyon belül a termelés meghatározott szereplőinek jutnak osztályrészül, ellentétben a közvetlen termelőkkel. Ezek az elosztási viszonyok maguknak a termelési viszonyoknak és képviselőiknek sajátos társadalmi minőséget adnak. Ezek határozzák meg a termelés egész jellegét és egész mozgását.

Két jellemvonás az, amely a tőkés termelési módot eleve megkülönbözteti.

Először. Termékeit mint árukat termeli. Nem az különbözteti meg más termelési módoktól, hogy árukat termel, hanem hogy termékének az az uralkodó és meghatározó jellege, hogy áru. Ez mindenekelőtt azt foglalja magában, hogy maga a munkás csak mint árueladó és ennélfogva mint szabad bérmunkás, a munka tehát egyáltalában mint bérmunka lép fel. Az eddig kifejtettek után felesleges újból kimutatni, hogy a tőke és bérmunka viszonya határozza meg e termelési mód egész jellegét. Magának ennek a termelési módnak a főszereplői, a tőkés és a bérmunkás, mint ilyenek csak a tőke és a bérmunka megtestesülései, megszemélyesülései; meghatározott társadalmi jellegek, amelyeket a társadalmi termelési folyamat az egyénekre rányom; e meghatározott társadalmi termelési viszonyok termékei.

Az a jelleg, amelyet 1. a termék mint áru, és 2. az áru mint a tőke terméke kap, már magában foglalja az összes forgalmi viszonyokat, vagyis egy meghatározott társadalmi folyamatot, amelyen a termékeknek át kell menniök s amelyben meghatározott társadalmi jellegeket öltenek; magában foglalja a termelés szereplőinek éppúgy meghatározott viszonyait, amelyek e szereplők termékének értékesítését és akár létfenntartási eszközzé, akár termelési eszközzé való visszaváltoztatását meghatározzák. De még ha ezt figyelmen kívül hagyjuk is, a terméknek mint árunak, illetve az árunak mint tőkés módon termelt árunak a fenti két jellegéből folyik az egész értékmeghatározás és az össztermelésnek az érték által való szabályozása. Az értéknek ebben

az egészen sajátos formájában a munka egyrészt csak mint társadalmi munka jön számításba; másrészt ennek a társadalmi munkának az elosztását és kölcsönös kiegészítését, a termékei közti anyagcserét, a társadalmi gépezetnek való alárendelését és abba való beillesztését az egyes tőkés termelők véletlenszerű, egymást kölcsönösen megsemmisítő tevékenykedésére bízzák. Minthogy ezek csak mint árubirtokosok lépnek szembe egymással és mindegyik igyekszik a maga áruját a lehető legdrágábban eladni (látszólag magának a termelésnek a szabályozásában is csak önkényük irányítja őket), a belső törvény csak konkurrenciájuk, egymásra gyakorolt kölcsönös nyomásuk útján érvényesül, ami által az eltérések kölcsönösen kiegyenlítődnek. Itt csak mint belső törvény, az egyes szereplőkkel szemben mint vak természeti törvény hat az érték törvénye és a termelés társadalmi egyensúlyát annak véletlen ingadozásai közepette juttatja érvényre.

Továbbá, már az áruban és még inkább az áruban mint a tőke termékében benne foglaltatik a termelés társadalmi meghatározásainak eldologiasodása és a termelés anyagi alapzatainak megszemélyesülése, ami az egész tőkés termelési módot jellemzi.

A másodikat, ami a tőkés termelési módot sajátosan megkülönbözteti, az értéktöbblet termelése mint a termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka. A tőke lényegében tőkét termel, s ezt csak annyiban teszi, amennyiben értéktöbbletet termel. A relatív értéktöbblet vizsgálatánál, továbbá az értéktöbblet profittá való átváltozásának vizsgálatánál láttuk, hogy ezen alapul a tőkés periódusra sajátságos termelési mód – a munka társadalmi termelőerői fejlődésének különös formája, ahol azonban ezek az erők mint a tőkének a munkással szemben önállósult erői fejlődnek, s ezért egyenes ellentétben az ő, a munkás saját fejlődésével. Az értékért és az értéktöbbletért folyó termelés, mint ez a további kifejtés során megmutatkozott, magában foglalja azt az állandóan ható tendenciát, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, vagyis az áru értékét a mindenkori társadalmi átlag alá csökkentsék. Az a törekvés, hogy a költségárat minimumára csökkentsék, a legerősebb ösztönzővé válik a munka társadalmi termelőerejének fokozására, amely azonban itt csak a tőke termelőerejének állandó fokozásaként jelenik meg.

Az a tekintély, amelyre a tőkés mint a tőke megszemélyesülése a közvetlen termelési folyamatban szert tesz, az a társadalmi funkció, amelyet mint a termelés vezetője és ura betölt, lényegileg különbözik a rabszolgákkal, jobbágyokkal stb. folytatott termelés bázisán nyugvó tekintélytől.

Ugyanakkor, amikor a tőkés termelés bázisán a közvetlen termelők tömegével termelésük társadalmi jellege szigorúan szabályozó tekintély formájában és a munkafolyamat tökéletes hierarchiába tagolt társadalmi gépezete

formájában lép szembe – amely tekintély azonban hordozóit csak mint a munkafeltételeknek a munkával szemben való megszemélyesülését illeti meg, nem pedig, ahogyan a korábbi termelési formákban, mint politikai vagy teokratikus uralkodókat –, e tekintély hordozói között, maguk a tőkések között, akik csak mint árubirtokosok lépnek szembe egymással, a legteljesebb anarchia uralkodik, amelyen belül a termelés társadalmi összefüggése csak mint túlerőben levő természeti törvény érvényesül az egyéni önkénnyel szemben.

Csak azért, mert a munka a bérmunka formájában s a termelési eszközök a tőke formájában előfeltételek voltak – tehát csak a termelés két lényegi tényezőjének e sajátos társadalmi alakja következtében – jelentkezik az érték (termék) egyik része mint értéktöbblet s ez az értéktöbblet mint profit (járadék), mint a tőkés nyeresége, mint pótlólagos, rendelkezésre álló, őt megillető gazdagság. De csak azért, mert ez a rész ily módon mint a *tőkés profitja* jelentkezik, jelentkeznek az újratermelés bővítésére hivatott s a profit egy részét alkotó pótlólagos termelési eszközök mint új pótlólagos tőke, egyáltalában az újratermelési folyamat bővítése pedig mint tőkés felhalmozási folyamat.

Bár a munka bérmunkaformája döntő az egész folyamat alakja és magának a termelésnek a sajátos módja szempontjából, nem a bérmunka határozza meg az értéket. Az értékmeghatározásban egyáltalában a társadalmi munkaidőről van szó, arról a munkamennyiségről, amellyel a társadalom egyáltalában rendelkezhet, s amelynek a különböző termékek által történő viszonylagos felszívása határozza meg bizonyos mértékben az illető termékek megfelelő társadalmi súlyát. Az a meghatározott forma, amelyben a társadalmi munkaidő az áruk értékében meghatározó tényezőként érvényesül, persze összefügg a munka bérmunkaformájával és a termelési eszközök ennek megfelelő tőkeformájával annyiban, hogy az árutermelés csak ezen a bázison válik a termelés általános formájává.

De vegyük szemügyre magukat az úgynevezett elosztási viszonyokat. A munkabér feltételezi a bérmunkát, a profit a tőkét. Ezek a meghatározott elosztási formák tehát feltételezik a termelési feltételek meghatározott társadalmi jellegeit és a termelés szereplőinek meghatározott társadalmi viszonyait. A meghatározott elosztási viszony tehát csupán a történelmileg meghatározott termelési viszony kifejezése.

Most pedig vegyük a profitot. Az értéktöbbletnek ez a meghatározott formája az előfeltétele annak, hogy a termelési eszközök újonnan létrehozása a tőkés termelés formájában történik; tehát ez olyan viszony, amely uralkodik az újratermelésen, noha az egyes tőkésnek úgy tűnik, hogy voltaképpen

az egész profitot felemészthetné ő mint jövedelmet. De korlátokba ütközik, ezek már a biztosítási és tartalékalap, a konkurrencia törvénye stb. formájában szembekerülnek vele és gyakorlatilag bebizonyítják neki, hogy a profit nem pusztán az egyénileg elfogyasztható termék elosztási kategóriája. Továbbá, az egész tőkés termelési folyamatot a termékek árai szabályozzák. De a szabályozó termelési árakat magukat ismét a profitráta kiegyenlítődése és a tőkének a különböző társadalmi termelési szférákra való ennek megfelelő elosztása szabályozza. A profit tehát itt mint fő tényezője jelenik meg nem a termékek elosztásának, hanem magának a termelésüknek, mint része a tőkék és maga a munka elosztásának a különböző termelési szférák között. A profitnak vállalkozói nyereségre és kamatra való széthasadása egyazon jövedelem megoszlásaként jelenik meg. De ez a széthasadás mindenekelőtt a tőkének mint önmagát értékesítő, értéktöbbletet szülő értéknek, az uralkodó termelési folyamat e meghatározott társadalmi alakjának a fejlődéséből fakad. Ez a széthasadás fejleszti ki magából a hitelt és a hitelintézményeket, s ezzel a termelés alakját. A kamat stb. alakjában az állítólagos elosztási formák mint meghatározó termelési mozzanatok kerülnek bele az árba.

A földjáradék puszta elosztási formának tűnhetnék, mert a földtulajdon mint olyan semmi, vagy legalábbis semmi normális funkciót nem tölt be magában a termelési folyamatban. De az a körülmény, hogy 1. a járadék az átlagprofit fölötti többletre korlátozódik, 2. hogy a földtulajdonos a termelési folyamat és az egész társadalmi életfolyamat irányítójából és urából föld puszta bérbeadójává, földuzsorássá és puszta járadékbeszedővé süllyedt, a tőkés termelési mód sajátos történelmi eredménye. Az, hogy a föld a földtulajdon formáját öltötte, e termelési mód egyik történelmi előfeltétele. Az, hogy a földtulajdon olyan formákat ölt, amelyek lehetővé teszik a tőkés módon űzött mezőgazdaságot, e termelési mód sajátos jellegének terméke. A földtulajdonos jövedelmét más társadalmi formákban is lehet járadéknak nevezni. De ez a jövedelem lényegileg különbözik attól a járadéktól, amely a tőkés termelési módban megjelenik.

Az úgynevezett elosztási viszonyok tehát a termelési folyamat történelmileg meghatározott, sajátos társadalmi formáinak és azoknak a viszonyoknak felelnek meg, illetve azokból fakadnak, amelyekbe az emberek emberi életük újratermelési folyamatában kerülnek egymással. Ezeknek az elosztási viszonyoknak a történelmi jellege a termelési viszonyok történelmi jellege, amely utóbbiaknak csak egyik oldalát fejezik ki. A tőkés elosztás különbözik azoktól az elosztási formáktól, amelyek más termelési módokból fakadnak, és mindegyik elosztási forma eltűnik, ha eltűnik a termelésnek az a meghatározott formája, amelyből származik és amelynek megfelel.

Az a nézet, amely csak az elosztási viszonyokat tekinti történelminek, de a termelési viszonyokat nem, egyrészt csak a polgári gazdaságtan kezdődő, de még elfogódott bírálatának a nézete. Másrészt pedig azon alapul, hogy a társadalmi termelési folyamatot összecserélik és azonosítják az egyszerű munkafolyamattal, ahogy azt egy abnormálisan elszigetelt embernek minden társadalmi segítség nélkül is végeznie kellene. Amennyiben a munkafolyamat pusztán csak az ember és a természet közötti folyamat, egyszerű elemei minden társadalmi fejlődési formájában közösek. De ennek a folyamatnak minden meghatározott történelmi formája továbbfejleszti a folyamat anyagi alapzatait és társadalmi formáit. Az érettség bizonyos fokát elérve ezt a meghatározott történelmi formát levetik és egy magasabb forma lép a helyébe. Az, hogy az ilyen válság pillanata elérkezett, megmutatkozik, mihelyt az ellentmondás és ellentét egyrészt az elosztási viszonyok – tehát úgyszintén a nekik megfelelő termelési viszonyok meghatározott történelmi alakja –, másrészt a termelőerők, a termelőképesség és tényezőik fejlettsége között kiszélesedik és elmélyül. Ekkor konfliktus következik be a termelés anyagi fejlettsége és társadalmi formája között.[58]

[58] Lásd a „Competition and Cooperation"-ról szóló munkát (1832 ?).*

Ötvenkettedik fejezet

Az osztályok

A puszta munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelemforrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáradék, tehát a bérmunkások, tőkések és földtulajdonosok, alkotják a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztályát.

Angliában a modern társadalom, a maga gazdasági tagozódásában, vitathatatlanul a legszélesebb, legklasszikusabb módon fejlődött ki. De ez az osztálytagozódás még itt sem jelentkezik tisztán. Itt is mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalakat (bár falun összehasonlíthatatlanul kevésbé, mint a városokban). De vizsgálódásunk szempontjából ez közömbös. Láttuk, hogy a tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja. S ennek a tendenciának a másik oldalon megfelel a földtulajdon önálló különválása a tőkétől és a munkától[59], azaz minden földtulajdon átváltozása a tőkés termelési módnak megfelelő földtulajdonformává.

Az a kérdés, amelyre először kell válaszolnunk, ez: Mi alkot egy osztályt? és a felelet magától adódik, mihelyt válaszoltunk a másik kérdésre: Mi teszi a bérmunkásokat, tőkéseket, földtulajdonosokat a három nagy társadalmi osztály alkotóivá?

Első pillantásra a jövedelmek és jövedelemforrások azonossága. Három nagy társadalmi csoport ez, amelyeknek összetevői, az őket alkotó egyének

[59] *F. List* helyesen jegyzi meg: „Önellátó gazdálkodás dominálása nagybirtokokon csak a civilizáció, közlekedési eszközök, belföldi ipar és gazdag városok hiányára mutat. Ezért látjuk mindenfelé Oroszországban, Lengyelországban, Magyarországon, Mecklenburgban. Korábban Angliában is dominált ez; de a kereskedelem és az ipar fellendülésével közepes gazdaságokra való széttagolás és bérletbeadás váltotta fel." („Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung", 1842, 10. old.)

munkabérből, illetve profitból és földjáradékból, munkaerejük, tőkéjük és földtulajdonuk értékesítéséből élnek.

De ebből a szempontból például az orvosok és a hivatalnokok is két osztályt alkotnának, mert két különböző társadalmi csoporthoz tartoznak, s a két csoport mindegyikén belül az egyes tagok jövedelme egyazon forrásból fakad. Ugyanez állana az érdekeknek és helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódására, amelyet a társadalmi munka megosztása idéz elő mind a munkások, mind a tőkések, mind a földtulajdonosok között – ez utóbbiakat például szőlőbirtokosokra, szántóföldbirtokosokra, erdőbirtokosokra, bányabirtokosokra és halászterületek birtokosaira osztja.

{A kézirat itt megszakad.}

Friedrich Engels

Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez*

A „Tőke" harmadik könyvét, amióta nyilvános megítélés tárgya, máris többen és különféleképpen értelmezik. Nem is lehetett mást várni. A kiadásnál mindenekelőtt arra törekedtem, hogy lehetőleg hiteles szöveget állítsak össze, a Marx által újonnan elért eredményeket lehetőleg Marx saját szavaival tárjam az olvasó elé, én magam csak ott avatkozzam be, ahol feltétlenül elkerülhetetlen, és ebben az esetben se hagyjak kétséget az olvasóban afelől, ki az, aki hozzá szól. Ezt kifogásolták, úgy vélekedtek, hogy a meglevő anyagot rendszeresen kidolgozott könyvvé kellett volna átváltoztatnom, en faire un livre, ahogy a franciák mondják, másszóval, a szöveg hitelességét fel kellett volna áldoznom az olvasó kényelmének. Én azonban nem így fogtam fel feladatomat. Az ilyen átdolgozáshoz semmi jogosultságom sem volt: olyan férfiú, mint Marx, igényt tarthat arra, hogy őt magát hallják, hogy tudományos felfedezéseit saját tárgyalásának teljes eredetiségében adják át az utókornak. Továbbá kedvem sem volt ahhoz, hogy egy ennyire kimagasló férfi hagyatékán ily módon erőszakot kövessek el – másnak nem tekinthettem –, ez hitszegésnek tűnt volna előttem. És harmadszor, teljesen haszontalan lett volna. Az olyan emberek kedvéért, akik nem tudnak, vagy nem akarnak olvasni, akik már az első könyvnél több fáradságot fordítottak arra, hogy helytelenül értelmezzék, mint amennyi a helyes megértéshez volt szükséges – az ilyen emberek kedvéért törni magamat teljesen céltalan lett volna. Azok számára pedig, akik valódi megértésre törekedtek, éppen maga az eredeti írásmű volt a legfontosabb; számukra az én átdolgozásomnak legfeljebb annyi értéke lett volna, mint egy kommentárnak, méghozzá egy közzé nem tett és hozzá nem férhető valami kommentárjának. Az első vitánál mégiscsak az eredeti szöveget kellett volna elővenni és a másodiknál és harmadiknál az eredeti szöveg kiadása in extenso [teljes terjedelmében] elkerülhetetlen lett volna.

Az ilyen viták mármost magától értetődőek egy műnél, amely annyi újat nyújt és ezt csak sebtében odavetett és részben hézagos első feldolgozásban.

És itt persze haszonnal járhat, ha közbelépek, hogy a megértés nehézségeit kiküszöböljem, hogy fontos szempontokat, melyek jelentősége a szövegben nem domborodik ki eléggé, jobban az előtérbe helyezzek, és hogy egyes fontosabb kiegészítéseket az 1865-ben írt szövegen az 1895-ös helyzetnek megfelelően pótlólag elvégezzek. S valóban, máris van két olyan pont, amelynek rövid megmagyarázását szükségesnek látom.

I. Értéktörvény és profitráta

Várható volt, hogy annak a látszólagos ellentmondásnak a megoldása, amely e két tényező között fennáll, a marxi szöveg nyilvánosságra hozatala után éppúgy vitákra ad okot, mint előtte. Némelyek valóságos csodára számítottak, s csalódást éreznek, mert a várt hókuszpókusz helyett az ellentétnek egyszerű és ésszerű, prózai és józan kiegyenlítését látják maguk előtt. A legkellemesebben csalódott természetesen az ismert illusztris Loria. Ő végre megtalálta azt az arkhimédészi pontot, amelyről még a magafajtájú törpe is levegőbe emelheti és felrobbanthatja a marxi mű szilárd épületóriását. Hogyan, kiált fel felháborodva, hát ez megoldás? Hiszen ez puszta misztifikáció! A közgazdászok, amikor értékről beszélnek, arról az értékről beszélnek, amely valóban rögzítődik a cserében. „De olyan értékkel foglalkozni, amelyen az árukat sem el nem adják, *sem el nem adhatják* (nè possono vendersi mai), ezt egyetlen közgazdász, akinek csak egy kis esze van, sem tette soha és nem is fogja tenni... Amikor Marx azt állítja, hogy az érték, amelyen az árukat *soha* el nem adják, a bennük foglalt munkával arányban van meghatározva, mi egyebet tesz, mint azt, hogy fonák formában megismétli az ortodox közgazdászok ama tételét, hogy az érték, amelyen az árukat eladják, *nem* áll arányban a rájuk fordított munkával?... Az sem segít, ha Marx azt mondja, hogy az egyes áraknak az egyes értékektől való eltérése ellenére az összes áruk összára mindig egybeesik összértékükkel, vagyis az áruk össztömegében foglalt munkamennyiséggel. Hiszen minthogy az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik, egy összértéknek már a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség ... contradictio in adjecto." Marx mindjárt műve elején azt mondja, hogy a csere két árut csak azért tehet egyenlővé, mert egy egyenlő fajta és egyenlő nagyságú elem foglaltatik mindkettőben, ti. a bennük foglalt egyenlő nagy munkamennyiség. S most ünnepélyesen megtagadja önmagát, mivel arról biztosít bennünket, hogy az áruk egészen más arányban cserélődnek ki, mint a bennük foglalt munkamennyiségé. „Volt-e

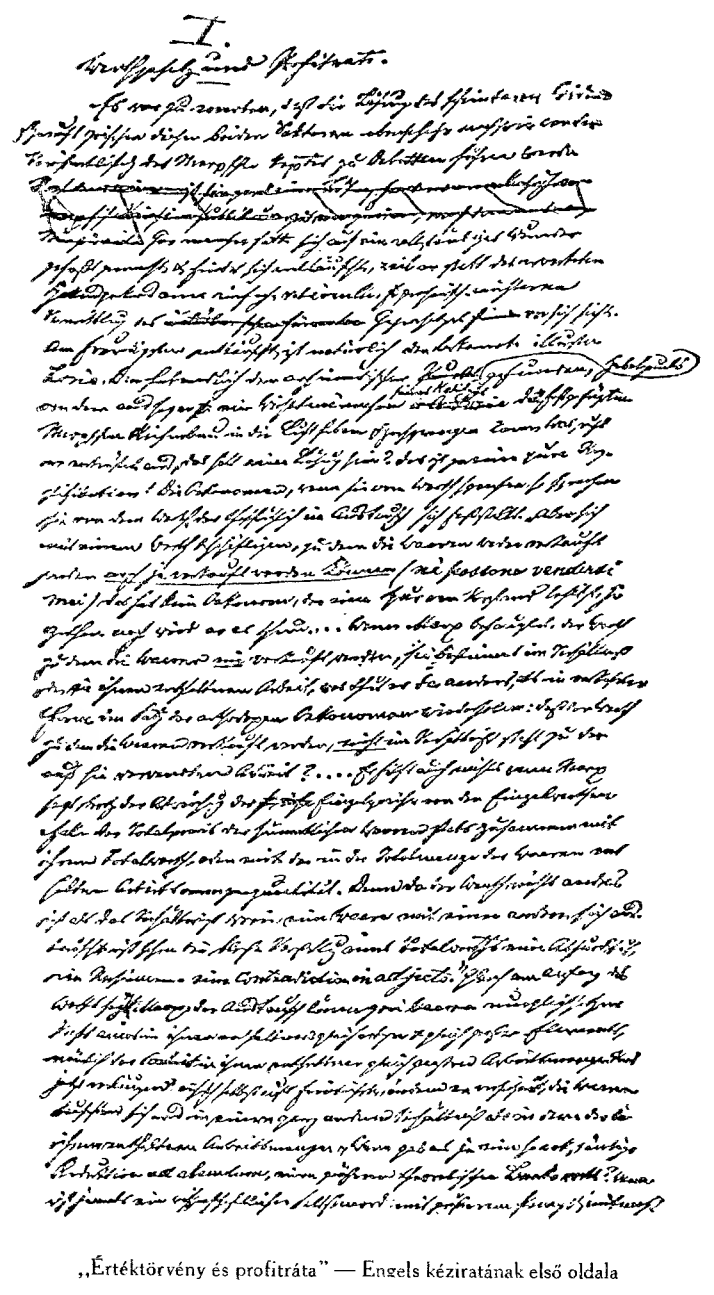

„Értéktörvény és profitráta" — Engels kéziratának első oldala

már valaha ilyen tökéletes képtelenségig vivés [Reduktion ad absurdum], nagyobb elméleti csőd? Követtek-e el valaha tudományos öngyilkosságot nagyobb pompával és több ünnepélyességgel?" („Nuova Antologia", 1895 február 1. 477., 478., 479. old.)

Mint látjuk, Loriánk ujjong örömében. Nem volt-e igaza, amikor úgy kezelte Marxot, mint magához hasonlót, mint közönséges sarlatánt? Íme – Marx gúnyt űz közönségéből, éppúgy, mint Loria, éppúgy misztifikációkból él, mint a legkisebb olasz közgazdaságtani professzor. De míg Dulcamara* megengedheti ezt magának, mert érti a mesterségét, Marx, az esetlen északi, csupa ügyetlenséget követ el, ostobaságokat és képtelenségeket művel, úgyhogy végül nem marad neki más hátra, mint az ünnepélyes öngyilkosság.

Hagyjuk későbbre azt az állítást, hogy az árukat sohasem adták el és sohasem adhatják el a munka által meghatározott értékükön. Foglalkozzunk itt csupán Loria úr azon állításával, hogy „az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik és hogy eszerint az áruk összértékének már a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség stb.". Az az arány tehát, amelyben két áru kicserélődik, az értékük, tisztára véletlen valami, ami az árukhoz kívülről ragadt, ami ma ilyen, holnap olyan lehet. Az, hogy egy métermázsa búza egy gramm vagy egy kilogramm aranyra cserélődik-e ki, a legkevésbé sem függ olyan feltételektől, amelyek ebben a búzában vagy aranyban benne foglaltatnak, hanem mindkettőjüktől teljesen idegen körülményektől. Hiszen különben ezeknek a feltételeknek a cserében is érvényesülniök kellene, a cserét nagyjában és egészében uralniok kellene és a cserétől függetlenül is önálló létezéssel kellene bírniok, hogy az áruk összértékéről lehessen beszélni. Ez értelmetlenség, mondja az illusztris Loria. Akármilyen arány szerint cserélődik is ki két áru, az az értékük, és ezzel pont. Az érték tehát azonos az árral, s minden árunak annyiféle értéke van, ahány árat el tud érni. Az árat pedig meghatározza a kereslet és kínálat, s aki még egyébre is kíváncsi, az bolond, ha feleletre vár.

De a dolognak mégiscsak van egy kis bökkenője. Normális állapotban kereslet és kínálat fedi egymást. Osszuk tehát a világ összes áruit két részre, a kereslet csoportjára és a kínálat ugyanolyan nagyságú csoportjára. Tegyük fel, hogy mindegyik csoport 1000 milliárd márka, frank, font sterling vagy akármi árat képvisel. Ez Adam Riese szerint összesen 2000 milliárdnyi ár vagy érték. Értelmetlenség, abszurdum, mondja Loria úr. A két csoport összesen képviselhet 2000 milliárd árat. De az értékkel másképp áll a dolog. Ha árat mondunk, akkor 1000+1000=2000. De ha értéket mondunk, akkor

1000+1000=0. Legalábbis ebben az esetben, amikor az áruk összességéről van szó. Hiszen itt mindegyik csoport árui csak azért érnek 1000 milliárdot, mert a két csoport közül mindegyik ezt az összeget akarja és tudja adni a másiknak az áruiért. De ha mindkét csoport áruinak összességét egy harmadik kezében egyesítjük, akkor az elsőnek nincs többé érték a kezében, a másiknak sem, és a harmadiknak a legkevésbé – a végén senkinek sincs semmije. S most alkalmunk van megint megcsodálni a mi délvidéki Cagliostrónk fölényét, aki úgy elbánt az értékfogalommal, hogy annak hűlt helye sem maradt. Ez a vulgáris gazdaságtan netovábbja![1]

---

[1] Ugyanez a „hírnevéről ismert" úr (hogy Heine szavaival éljek), valamivel később arra is indíttatva érezte magát, hogy a harmadik kötethez írt előszavamra válaszoljon, miután ugyanis ez az előszó a „Rassegna"* 1895. évi I. füzetében olaszul megjelent. A válasz a „Riforma Sociale"** 1895 február 25-i számában olvasható. Miután először elhalmoz a nála elmaradhatatlan és éppen ezért kétszeresen undorító dicséretekkel, kijelenti, eszébe sem jutott, hogy Marxnak a materialista történelemfelfogással kapcsolatos érdemeit magának elsinkófálja. Már 1885-ben elismerte őket, tudniillik egészen mellékesen egy folyóiratcikkben. Ellenben annál makacsabbul hallgatja el ott, hol beszélni kellene róluk, tudniillik idevágó könyvében, ahol Marxot csak a 129. oldalon említi, éspedig csupán a franciaországi kis földtulajdon alkalmából. S most merészen kijelenti, hogy Marx nem is a megalkotója ennek az elméletnek; ha ugyan nem célzott már Arisztotelész is ilyesmire, Harrington kétségtelenül kimondta már 1656-ban, s utána történészek, politikusok, jogászok és közgazdászok egész serege kifejtette jóval Marx előtt. Mindez olvasható Loria művének francia kiadásában. Röviden, a tökéletes plagizátor. Miután lehetetlenné tettem Loria úr számára, hogy Marxtól vett felfedezésekkel tovább kérkedjék, arcátlanul azt állítja, Marx is idegen tollakkal ékeskedik, éppúgy, mint ő maga. – Többi vádjaim közül még arra felel, hogy Loria szerint Marxnak sohasem volt szándékában a „Tőke" második, vagy éppenséggel a harmadik kötetét megírni. „S most Engels diadalmasan azzal felel nekem, hogy a második és harmadik kötetet tartja elém... kitunő! És én annyira örülök ennek a két kötetnek, amelyeknek oly sok szellemi élvezetet koszonhetek, hogy soha még győzelem nem volt annyira kedvemre, mint amennyire ez a vereség kedvemre van ma – ha valóban vereség. De valóban az-e? Valóban igaz-e, hogy Marx a kozzététel szándékával írta meg az összefüggéstelen jegyzeteknek ezt a zagyvalékát, amelyet Engels kegyeletes barátsággal osszeállított? Valóban fel lehet-e tenni, hogy Marx ezeket az oldalakat műve és rendszere betetőzésének szánta? Valóban bizonyos-e, hogy Marx kozzétette volna az átlagprofitrátáról szóló ama fejezetet, amelyben az annyi éve ígért megoldás a legvigasztalanabb misztifikációvá, a szavak legvulgárisabb játékává zsugorodik? Legalábbis megengedhető, hogy ebben kételkedjünk Ez, úgy tűnik nekem, azt bizonyítja, hogy Marx pompás (splendido) könyvének kiadása után nem szándékozott annak utódját is megírni, vagy legalábbis az örököseire akarta hagyni, a saját felelőssége elhárításával, órási műve befejezését."

Ez olvasható a 267. oldalon. Heine nem fejezhette ki jobban megvetését német filiszter közönsége iránt, mint ezekkel a szavakkal: „A szerző végül is úgy megszokja közönségét, mintha az értelmes lény volna."*** Minek nézheti hát az illusztris Loria a maga közönségét?

A végén a dicséretek újabb özöne, amely rám, szerencsétlen emberre patakzik. Emellett Sganarellónk Bileammal hasonlítja magát ossze, aki azért jött, hogy átkozzon, de ajkairól

Braun „Archiv für soziale Gesetzgebung"* című folyóiratában, VII, 4. füzet, Werner Sombart a marxi rendszer körvonalainak egészében kitűnő ismertetését adja. Német egyetemi tanár első ízben jut el odáig, hogy Marx írásaiban nagyjában és egészében azt lássa meg, amit Marx valóban mondott, hogy kijelenti: a marxi rendszer bírálata nem állhat a cáfolatában — „ezzel foglalkozzanak a politikai történtők" —, hanem csak továbbfejlesztésében. Természetesen Sombart is foglalkozik témánkkal. Megvizsgálja azt a kérdést, milyen jelentősége van az értéknek Marx rendszerében, s a következő eredményre jut: Az érték a tőkés módon termelt áruk csereviszonyában nem jelenik meg; nem él a tőkés termelés szereplőinek tudatában; az érték nem empirikus, hanem gondolati, logikai tény; az értékfogalom az anyagi meghatározottságában Marxnál nem más, mint annak a ténynek gazdaságtani kifejezése, hogy a munka társadalmi termelőereje a gazdasági létezés alapzata; az értéktörvény a tőkés gazdasági rendben a gazdasági folyamatokon végső fokon uralkodik, és e gazdasági rend számára egész általánosságban ez a tartalma: az áruk értéke az a sajátos történelmi forma, amelyben a munkának végső fokon valamennyi gazdasági folyamaton uralkodó termelőereje meghatározó módon érvényesül. — Ezt mondja Sombart. Nem mondhatjuk, hogy helytelen ez a felfogása az értéktörvény jelentőségének a tőkés termelési forma szempontjából. De úgy tűnik nekem, hogy túl tágan van megfogalmazva, és lehetne ennél szűkebb, pontosabb megfogalmazást adni; véleményem szerint Sombart megfogalmazása semmiképp sem meríti ki az értéktörvény egész jelentőségét a társadalomnak e törvény uralma alatt álló gazdasági fejlődési fokai szempontjából.

Braun „Sozialpolitisches Zentralblatt"** című lapjának 1895 február 25-i, 22. számában szintén kiváló cikket találunk a „Tőke" harmadik kötetéről, Konrad Schmidt tollából. Különösen ki kell emelnem itt annak a kimutatását, hogy az átlagprofitnak az értéktöbbletből való marxi levezetése először ad feleletet arra az eddigi közgazdaságtan által fel sem vetett kérdésre, hogyan is történik az átlagprofitráta magasságának a meghatározása, s hogy van az, hogy a profitráta mondjuk 10 vagy 15 %, nem pedig 50 vagy 100 %. Amióta tudjuk, hogy az elsőnek az ipari tőkés által elsajátított értéktöbblet az egyetlen és kizárólagos forrás, amelyből profit és földjáradék fakadnak, ez a kérdés magától megoldódik. Tanulmányának ezt a részét Schmidt mintha egyenesen olyan közgazdászok részére írta volna,

akarata ellenére az „áldás és szeretet szavai" ömlöttek. A jó Bileam tudvalevőleg arról nevezetes, hogy olyan szamáron ült, amely okosabb volt, mint gazdája. Ezúttal Bileam nyilvánvalóan otthon felejtette szamarát.

mint Loria, ha nem volna hiábavaló fáradozás azoknak a szemét kinyitni, akik nem akarnak látni.

Schmidtnek is vannak formai aggályai az értéktörvénnyel kapcsolatban. Ezt a törvényt tudományos, a valóságos cserefolyamat magyarázatára felállított *hipotézisnek* nevezi, amely a konkurrencia-árak neki látszólag teljesen ellentmondó jelenségeivel szemben is szükségszerű elméleti kiindulópontnak bizonyul, fényt derít rájuk és meg nem kerülhető; az értéktörvény nélkül az ő véleménye szerint is megszűnik minden elméleti betekintés a tőkés valóság gazdasági gépezetébe. Egy magánlevélben pedig, amelyre hivatkoznom megengedte, Schmidt az értéktörvényt a tőkés termelési formán belül egyenesen fikciónak, bár elméletileg szükséges fikciónak jelenti ki.* – Ez a felfogás azonban véleményem szerint semmiképpen sem helytálló. Az értéktörvény jelentősége a tőkés termelés számára sokkal nagyobb és határozottabb, mint egy puszta hipotézisé, nemhogy egy – bár mégoly szükséges – fikcióé.

Sem Sombart, sem Schmidt – az illusztris Loriát csak mulattató vulgáris gazdaságtani háttérnek állítom ide – nem veszi eléggé tekintetbe, hogy itt nemcsak tisztára logikai folyamatról van szó, hanem történelmi folyamatról és ennek gondolatbeli magyarázó visszatükrözéséről, e folyamat belső összefüggéseinek logikai nyomonkövetéséről.

A döntő hely megtalálható Marxnál, III. könyv I. 154. [169.] old.: „Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint *áruk* cserélődnek ki, hanem mint *tőkék termékei*, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan, vagy egyenlő nagyság esetén egyenlően részesedjenek az értéktöbblet össztömegéből." Ennek a különbségnek a megvilágítására mármost feltételezi, hogy a munkások termelési eszközeik birtokában vannak, átlagban egyenlő hosszú ideig és egyenlő intenzitással dolgoznak, és áruikat közvetlenül cserélik ki egymással. Akkor két munkás egy nap alatt egyenlő nagyságú új értéket tett volna hozzá munkájával termékéhez, de mindegyikük termékének különböző volna az értéke aszerint, hogy mennyi munka testesült meg már előzőleg a termelési eszközökben. Ez az utóbbi értékrész képviselné a tőkés gazdaság állandó tőkéjét, az újonnan hozzátett értéknek a munkás létfenntartási eszközeire fordított része a változó tőkét, az új értéknek ezután még fennmaradó része pedig az értéktöbbletet, amely tehát ebben az esetben a munkásé volna. Az általuk csak előlegezett „állandó" értékrész pótlásának levonása után tehát mind a két munkás egyenlő értékeket kapna; de az értéktöbbletet képviselő rész aránya a termelési eszközök értékéhez – ami megfelelne a tőkés profitrátának – mindegyiknél különböző volna. Minthogy azonban a cserében

mindegyik munkás számára megtérülne a termelési eszközök értéke, ez teljesen közömbös körülmény volna. „Az áruknak értékükön vagy megközelítően értékükön történő cseréje tehát *sokkal alacsonyabb fokot* követel meg, mint a termelési árakon történő csere, amihez a tőkés fejlődés meghatározott magas foka szükséges... Eltekintve attól, hogy az árakon és az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, teljesen helyénvaló az áruk értékét úgy tekinteni, mint ami a termelési árakat nemcsak *elméletileg*, hanem *történelmileg* is megelőzi. Ez érvényes olyan állapotokra, *amikor a termelési eszközök a munkáséi*, és ez az állapot található, mind az ókorban, mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél. Ez megegyezik korábban kifejezésre juttatott nézetünkkel is, mely szerint a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon község tagjai közötti cseréből. Ez érvényes nemcsak erre az eredeti állapotra, hanem a rabszolgaságon és jobbágyságon alapuló későbbi állapotokra, valamint a kézművesség céhszervezetére is, mindaddig, amíg az egyes termelési ágakban lekötött termelési eszközöket csak nehezen lehet átvinni az egyik szférából a másikba, s ezért a különböző termelési szférák bizonyos határokon belül úgy viszonyulnak egymáshoz, mint idegen országok vagy kommunisztikus közösségek." (*Marx*, III. könyv I. 155., 156. [171.] old.)

Ha Marx hozzájutott volna ahhoz, hogy a harmadik könyvet még egyszer átdolgozza, ezt a helyet kétségtelenül jóval részletesebben kifejtette volna. Úgy, ahogy van, csak vázlatos körvonalát adja annak, amit erről a kérdéses pontról el kell mondani. Nézzük meg tehát a dolgot egy kissé közelebbről.

Mindnyájan tudjuk, hogy a társadalom kezdetein a termékeket maguk a termelők fogyasztják el és hogy ezek a termelők többé-kevésbé kommunisztikusan szervezett közösségekben természetadta módon vannak megszervezve; hogy e termékek többletének idegenekkel való cseréje, amely bevezeti a termék áruvá változását, későbbi keletű, először csak egyes – másmás törzsekhez tartozó – közösségek között megy végbe, később azonban a közösségen belül is érvényesül és lényegesen hozzájárul a közösségnek nagyobb vagy kisebb családi csoportokra való felbomlásához. De a cserevíszonyba lépő családfők még ez után a felbomlás után is dolgozó parasztok maradnak, akik majdnem teljes szükségletüket családjuk segítségével, saját gazdaságukon belül fedezik, és a szükségelt tárgyaknak csak csekély részét szerzik be fölös saját termékük ellenében csere útján kívülről. A család nemcsak földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik, hanem ezek termékeit fel is dolgozza kész használati cikkekké, helyenként még maga őröl kézi-

malommal, kenyeret süt, lent és gyapjút fon, fest és sző, bőrt cserez, faházakat épít és javít, munkaeszközöket és szerszámokat készít, nemritkán asztalos- és kovácsmunkát végez; úgyhogy a család vagy családcsoport alapjában önellátó.

Az a kevés mármost, amit egy ilyen családnak másoktól cserében kapnia, vagyis vennie kell, Németországban még a XIX. század elején is túlnyomóan a kézműves termelés tárgyaiból állt, tehát olyan dolgokból, amelyeknek készítési módja a paraszt előtt semmiképpen nem volt ismeretlen és amelyeket csak azért nem termelt ő maga, mert vagy nem tudott nyersanyaghoz hozzájutni, vagy pedig mert a vásárolt cikk sokkal jobb vagy sokkal olcsóbb volt. A középkori paraszt tehát eléggé pontosan tudta, mennyi munkaidő volt szükséges az általa becserélt tárgyak előállításához. Hiszen a falu kovácsa, bognára a szeme láttára dolgozott; ugyanígy a szabó és a varga, aki még az én ifjúkoromban is sorba betért a rajnai parasztokhoz s a maguk készítette anyagokat ruhákká és cipőkké dolgozta fel. Mind a paraszt, mind azok az emberek, akiktől vásárolt, maguk is munkások voltak, a kicserélt cikkek mindegyiküknek saját termékei voltak. Mit fordítottak e termékek előállítására? Munkát és csakis munkát: a szerszámok pótlására, a nyersanyag előállítására és feldolgozására nem adtak ki egyebet, mint saját munkaerejüket; hogyan cserélhették ki tehát ezeket a termékeiket más dolgozó termelők termékeivel másképp, mint a rájuk fordított munka arányában? Itt nemcsak hogy az e termékekre fordított munkaidő volt az egyetlen alkalmas mérce a kicserélendő nagyságok mennyiségi meghatározására; itt más mérce egyáltalában nem volt lehetséges. Avagy azt hiszik, a paraszt és a kézműves olyan ostoba volt, hogy tíz órai munka termékét odaadta más ember egyetlen munkaórájának termékéért? A paraszti naturális gazdálkodás egész időszakában nem is lehetséges más csere, mint olyan, amelyben a kicserélt árumennyiségeknek az a tendenciájuk, hogy mindinkább a bennük megtestesült munkamennyiségek szerint mérjék őket. Attól a pillanattól fogva, hogy a pénz behatol ebbe a gazdálkodási módba, az értéktörvényhez (nota bene a marxi megfogalmazásban!) való alkalmazkodás tendenciája egyrészt még kifejezettebb lesz, másrészt azonban már áttörik az uzsoratőke és a kincstári kiszipolyozás beavatkozásai, hosszabbak lesznek már azok az időszakok, amelyeken belül az árak átlagban, elhanyagolható nagyságú eltéréssel, az értékekhez közelednek.

Ugyanez érvényes a parasztok termékei és a városi kézművesek termékei közötti cserére is. Eleinte ez közvetlenül megy végbe, a kereskedő közvetítése nélkül. a városok vásárnapjain, amelyeken a paraszt elad és bevásárol. Itt is nemcsak a paraszt ismeri a kézműves munkafeltételeit, hanem a kézműves

is a parasztéit. Mert ő maga is még részben paraszt, nemcsak konyha- és gyümölcsöskertje van, hanem igen gyakran kis szántóföldje is, egy vagy két tehene, disznaja, szárnyasai stb. A középkori emberek így meglehetősen pontosan ki tudták számítani egymás termelési költségeit nyersanyag, segédanyag, munkaidő tekintetében – legalábbis a mindennapi általános használati cikkeket illetően.

De hogyan számították ki, ha csak közvetve és viszonylagosan is, a munkamennyiség mércéje szerinti csere céljából ezt a munkamennyiséget olyan termékeknél, amelyek hosszabb, rendszertelen időközökben megszakított, hozadékában bizonytalan munkát igényeltek, mint például gabona vagy jószág? S méghozzá olyan emberek, akik nem tudtak számolni. Nyilvánvalóan csak úgy, hogy hosszadalmas folyamattal, gyakran a sötétben ide-oda tapogatózva, zegzugosan közeledtek a célhoz, amikor, mint máskülönben is, csak a saját kárukon okultak. De az a szükségszerűség, hogy nagyjában és egészében mindenki meglelje a számítását, mindig hozzásegítette őket ahhoz, hogy a helyes irányt megtalálják, s a cél elérését megkönnyítette az, hogy kevésfajta tárgy került forgalomba, valamint hogy termelésük módja gyakran századokon át változatlan maradt. És hogy semmiképpen sem tartott olyan sokáig, amíg e termékek viszonylagos értéknagyságát eléggé megközelítően megállapították, azt már az a tény is bizonyítja, hogy az az áru, amelynél az egyes darab hosszú termelési ideje folytán ez a legnehezebbnek látszik, a szarvasmarha, lett az első meglehetősen általánosan elismert pénzáru. Hogy ez sikerüljön, ahhoz már a marha értékének, egész sor más áruhoz való csereviszonyának relatíve szokatlan, számos törzs területén ellentmondás nélkül elismert megállapításához kellett eljutni. S az akkori emberek – az állattenyésztők éppúgy, mint vevőik – bizonyára elég okosak voltak ahhoz, hogy az általuk ráfordított munkaidőt a cserében egyenérték nélkül oda ne ajándékozzák. Ellenkezőleg: minél közelebb állnak az emberek az árutermelés ősállapotához – oroszok és keletiek például –, annál több időt pazarolnak még ma is arra, hogy hosszú, szívós alkudozással a termékre fordított munkaidejük teljes fizetségét kicsikarják.

Ebből a munkaidő által való értékmeghatározásból kiindulva fejlődött ki mármost az egész árutermelés és fejlődtek ki vele együtt mindazok a sokrétű vonatkozások, amelyekben az értéktörvény különböző oldalai érvényre jutnak, ahogy ez a „Tőke" első könyvének első szakaszában ki van fejtve; főleg tehát azok a feltételek, amelyek között a munka értékképző. S ezek olyan feltételek, amelyek utat törnek maguknak anélkül, hogy a részvevők fejében tudatosakká válnának, s amelyeket csak fáradságos elméleti vizsgálat útján lehet a mindennapi gyakorlatból elvonatkoztatni, melyek tehát ter-

mészeti törvények módján hatnak, ahogy Marx ki is mutatta, hogy ez szükségszerűen következik az árutermelés természetéből. A legfontosabb és leginkább döntő haladás a fémpénzre való áttérés volt, ami azzal a következménnyel is járt, hogy a munkaidő általi értékmeghatározás nem jelent meg többé láthatóan az árucsere felszínén. A gyakorlati felfogás szempontjából a pénz lett a döntő értékmérő, annál inkább, minél változatosabbak lettek a kereskedelembe kerülő áruk, minél távolabbi országokból származtak, minél kevésbé lehetett tehát az előállításukhoz szükséges munkaidőt ellenőrizni. Hiszen kezdetben maga a pénz is többnyire idegenből érkezett; de még ha az illető országban bányásztak nemesfémet, a parasztnak és a kézművesnek részint akkor sem volt módjában az erre fordított munkát akár megközelítőleg is megbecsülni, részint pedig a pénzzel való számítás megszokása már meglehetősen elhomályosította benne a munka értékmérő tulajdonságának tudatát; a pénz kezdte a nép képzeletében az abszolút értéket képviselni.

Röviden: a marxi értéktörvény általánosan érvényes, amennyire gazdasági törvények egyáltalán érvényesek, az egyszerű árutermelés egész időszakára, tehát addig, amíg ez a tőkés termelési forma bekövetkezésével módosulást nem szenved. Addig az árak a marxi törvény által meghatározott értékek felé gravitálnak és ez értékek körül ingadoznak, úgyhogy minél teljesebben kifejlődik az egyszerű árutermelés, annál inkább esnek egybe külső erőszakos zavarok által meg nem szakított hosszabb periódusok átlagárai, az elhanyagolhatóság határain belül, az értékekkel. A marxi értéktörvény tehát gazdaságilag általánosan érvényes egy olyan időtartamra, amely a termékeket árukká változtató csere kezdetétől időszámításunk tizenötödik századáig terjed. De az árucsere olyan időben kezdődik, amely minden írott történelmet megelőz, amely Egyiptomban legalább két és fél ezer, de lehet, hogy ötezer, Babilóniában négyezer, lehet, hogy hatezer évvel visz bennünket vissza időszámításunk előtti időre; az értéktörvény tehát öthét évezrednyi időszakban uralkodott. S most bámuljuk meg Loria úr alaposságát, aki az ez idő alatt általánosan és közvetlenül érvényes értéket olyan értéknek nevezi, amelyen az árukat soha el nem adják vagy soha el nem adhatják s amellyel egyetlen közgazdász sem fog soha foglalkozni, akinek egy szikrányi józan esze van.

Eddig nem beszéltünk a kereskedőről. Az ő közbelépését figyelmen kívül hagyhattuk mostanig, amikor rátérünk az egyszerű árutermelés tőkés árutermeléssé való átváltozására. A kereskedő volt a forradalmi elem ebben a társadalomban, amelyben egyébként minden stabil volt, stabil úgyszólván öröklés révén; amelyben a paraszt nemcsak telkét, hanem helyzetét

is – azt, hogy szabad tulajdonos, szabad vagy függő cenzusfizető paraszt, vagy röghöz kötött jobbágy –, a városi kézműves pedig mesterségét és céhes kiváltságait örökségül és csaknem elidegeníthetetlenül kapta, azonfelül mindegyikük még vevőközönségét, eladási piacát is, csakúgy, mint az öröklött hivatásához ifjúságától fogva kiképzett ügyességét. Ebbe a világba lépett be mármost a kereskedő, aki arra volt hivatva, hogy ennek a világnak forradalmasítását elindítsa. De nem mint tudatos forradalmár lépett be; ellenkezőleg, hús volt az ő húsukból, vér az ő vérükből. A középkori kereskedő korántsem volt individualista, lényegében közösségi ember volt, mint valamennyi kortársa. A falun az őseredeti kommunizmusból sarjadt Mark-szövetség uralkodott. Eredetileg minden parasztnak egyenlő nagyságú telke volt, minden minőségű földből egyenlő nagyságú darabokkal, és ennek megfelelően egyenlően részesedett a közös Markra vonatkozó jogokban. Amióta a Mark-szövetség zárttá vált és nem osztottak ki többé új telkeket, öröklés stb. folytán bekövetkezett a telkek megosztása s ennek megfelelően a Markra vonatkozó jogok megosztása is; de a teljes telek maradt az egység, úgyhogy volt fél, negyed, nyolcad telek a közös Markra vonatkozó fél, negyed, nyolcad jogosultsággal. A Mark-szövetség mintáját követte minden későbbi szakmai szövetkezés is, mindenekelőtt a városi céhek, amelyeknek rendtartása nem volt más, mint a Mark-berendezkedés alkalmazása körülhatárolt földterület helyett egy kézművesség kiváltságára. Az egész szervezet súlypontja az volt, hogy minden szövetségtárs egyenlően részesedett az összesség számára biztosított előjogokban és szolgalmakban, amint ez még megkapóan kifejezésre jut az elberfeldi és barmeni „Garnnahrung" 1527. évi kiváltságlevelében. (*Thun:* „Industrie am Niederrhein", II. 164. és köv. old.) Ugyanez áll a bányák résztulajdonosaira, ahol szintén minden kux [bányarész] egyenlően részesedett, és, miként a Mark-tag telke, a hozzá tartozó jogokkal és kötelességekkel együtt osztható volt. És ugyanez nem kisebb mértékben érvényes a kereskedői szövetségekre, amelyek a tengerentúli kereskedelmet életre hívták. A velenceiek és genovaiak Alexandria vagy Konstantinápoly kikötőjében, mindegyik „nemzet" a saját fondacójában – lakóház, fogadó, raktár, kiállítási és eladási helyiség, valamint központi iroda – kész kereskedelmi szövetkezeteket alkottak, a versenytársakkal és a vevőkkel szemben zárt egység voltak, olyan árakon adtak el, amelyekben maguk között megállapodtak, áruiknak meghatározott, nyilvános felülvizsgálattal és gyakran lebélyegzéssel szavatolt minősége volt, közösen határozták el, milyen árakat fizetnek a bennszülötteknek termékeikért stb. Nem jártak el másképp a Hanza-beliek sem a „német hídon" (Tydske Bryggen) a norvégiai Bergen városában és holland és angol versenytársaik

sem. Jaj volt annak, aki áron alul adott el, vagy áron felül vásárolt! A bojkott, amellyel büntették, akkoriban a feltétlen tönkrejutást jelentette, nem is számítva a közvetlen büntetéseket, amelyekkel a szövetkezet a vétkest sújtotta. De meghatározott célokra szűkebb szövetkezeteket is alapítottak, ilyen volt például a XIV. és XV. században a genovai Maona, amely sok éven át uralkodott a kisázsiai Fokaia timsóbányái, valamint Khiosz szigete fölött, továbbá a nagy Ravensburger Handelsgesellschaft, amely a XIV. század végétől kezdve bonyolított le üzleteket Itália és Spanyolország felé és ezekben az országokban lerakatokat alapított, valamint az augsburgi Fuggerek, Welserek, Vöhlinek, Höchstetterek stb. és a nürnbergi Hirschvogelek és mások német társasága, amely 66 000 dukátnyi tőkével és három hajóval részt vett az 1505–06. évi indiai portugál expedícióban s ebből 150, mások szerint 175 százalék tiszta nyereséget húzott (*Heyd:* „Levantehandel", II. 254.), és egész sor más „Gesellschaften Monopolia", amelyekre Luther annyira haragszik.

Itt találkozunk először profittal és profitrátával. Éspedig a kereskedők szándékosan és tudatosan arra törekszenek, hogy ezt a profitrátát valamennyi részvevő számára egyenlővé tegyék. A velenceiek a Levantéban, a Hanza-beliek Északon, mindegyik ugyanazokat az árakat fizette áruiért, mint a szomszédja, a szállítási költségei ugyanannyiba kerültek, ugyanazokat az árakat kapta értük, és ugyanazokon az árakon vásárolt visszterhet, mint minden más kereskedő az ő „nemzetéből". A profitráta tehát valamennyiök számára egyenlő volt. A nagy kereskedelmi társaságoknál a nyereségnek a befektetett tőkerész arányában való elosztása éppúgy magától értetődött, mint a jogosult telekrész arányában való részesedés a Mark-jogokban, vagy a kux-rész arányában való részesedés a bányanyereségben. Az egyenlő profitráta, amely teljes kifejlettségében egyike a tőkés termelés végső eredményeinek, itt tehát legegyszerűbb formájában egyik olyan pontnak bizonyul, amelyből a tőke történelmileg kiindul, sőt a Mark-szövetség egyenes származékának, mint ahogy ez utóbbi viszont egyenes származéka az őskommunizmusnak.

Ez az eredeti profitráta szükségképpen igen magas volt. Az üzlet igen kockázatos volt, nemcsak az erősen elterjedt tengeri kalózkodás miatt; a konkurrens nemzetek is gyakran éltek mindenféle erőszakos eszközökkel, ha erre alkalom kínálkozott; végül az eladás és az eladási feltételek idegen fejedelmek adta kiváltságoktól függtek, amelyeket elég gyakran megszegtek vagy visszavontak. A nyereségnek tehát magas bizosítási díjat kellett magában foglalnia. Továbbá a megtérülés lassú, az üzletek lebonyolítása hosszadalmas volt, a legjobb időkben pedig, amelyek persze ritkán tartottak

sokáig, az üzlet monopolkereskedelem volt monopolprofittal. Az akkor érvényes igen magas kamatlábak is bizonyítják, hogy a profitráta átlagosan igen magas volt, hiszen a kamatláb szükségképpen általában mindig alacsonyabb, mint a szokásos kereskedői nyereség százaléka.

Ennek a szövetkezeti együttműködéssel elért magas, valamennyi részvevő számára egyenlő profitrátának azonban csak helyi érvényessége volt a szövetkezeten, vagyis itt a „nemzeten" belül. A velenceieknek, a genovaiaknak, a Hanza-belieknek, a hollandoknak, mindegyik nemzetnek és valószínűleg kezdetben többé-kevésbé minden egyes eladási területnek is, megvolt a maga külön profitrátája. E különböző szövetkezeti profitráták kiegyenlítődése az ellenkező úton történt, a konkurrencia útján. Mindenekelőtt a különböző piacok profitrátái egyenlítődtek ki egy és ugyanazon nemzet számára. Ha Alexandria nagyobb nyereséggel kecsegtetett velencei áruk számára, mint Ciprus, Konstantinápoly vagy Trapezunt, akkor a velenceiek több tőkét mozgósítottak Alexandria irányába és ezt a más piacokkal való forgalomtól vonták el. Azután sorra kellett kerülnie a profitráták fokozatos kiegyenlítődésének az ugyanazokra a piacokra ugyanazon vagy hasonló árukat kivivő egyes nemzetek között is, miközben igen gyakran megesett, hogy e nemzetek közül egyeseket kiszorítottak és ezek eltűntek a színtérről. Ezt a folyamatot azonban folytonosan megszakították politikai események, mint ahogy az egész levantei kereskedelem a mongol és török inváziók következtében ezen ment tönkre, és az 1492 óta tett nagy földrajzi-kereskedelmi felfedezések ezt a pusztulást csak meggyorsították, majd végérvényessé tették.

Az eladási terület most bekövetkező hirtelen kiszélesedése s a közlekedési utak ezzel összefüggő gyökeres átalakulása eleinte nem változtatott lényegesen a kereskedés módján. India és Amerika felé is eleinte még túlnyomóan szövetkezetek kereskedtek. De először is e szövetkezetek mögött nagyobb nemzetek álltak. A Levantéval kereskedő katalóniaiak helyébe az amerikai kereskedelemben az egész nagy egyesült Spanyolország lépett; mellette két oly nagy ország, mint Anglia és Franciaország; sőt Hollandia és Portugália, a legkisebbek is még mindig legalább éppoly nagyok és erősek voltak, mint Velence, az előző időszak legnagyobb és legerősebb kereskedőnemzete. Ez az utazó kereskedőnek, a XVI. és XVII. század merchant adventurerjének, olyan támaszt adott, amely a tagjait fegyverrel is oltalmazó szövetkezetet mindinkább feleslegessé, s ezért költségeit egyenesen terhessé tette. Azonkívül a gazdagság most jelentékenyen gyorsabban fejlődött egy-egy kézben, úgyhogy hamarosan egyes kereskedők éppen annyit fordíthattak egy vállalkozásra, mint azelőtt egy egész társaság. A kereskedelmi társaságok,

ahol még fennálltak, többnyire fegyveres testületekké változtak át, amelyek az anyaország védelme és fennhatósága alatt újonnan felfedezett egész országokat hódítottak meg, és azokat monopolisztikusan zsákmányolták ki. De minél inkább alapított az új területeken gyarmatokat az állam is, úgyhogy ezek túlsúlyba kerültek, annál inkább háttérbe szorult a szövetkezeti kereskedelem az egyes kereskedők mögött, s ezzel a profitráta kiegyenlítése mindinkább kizárólag a konkurrencia dolga lett.

Eddig csak a kereskedelmi tőke profitrátájával ismerkedtünk meg. Mert eddig csak kereskedelmi és uzsoratőke létezett, az ipari tőkének még csak most kellett kifejlődnie. A termelés még túlnyomórészt olyan munkások kezében volt, akik birtokában voltak saját termelési eszközeiknek, akik munkája tehát semmiféle tőkének sem hozott értéktöbbletet. Ha termékük egy részét fizetség nélkül kellett harmadik személynek átengedniök, akkor adó formájában a hűbérúrnak. A kereskedőtőke ezért, legalábbis kezdetben, nem szedhette profitját máshonnan, mint a belföldi termékek külföldi vásárlóitól vagy külföldi termékek belföldi vásárlóitól; csak ennek az időszaknak a vége felé – Itáliában tehát a levantei kereskedelem hanyatlása óta – kényszeríthette a külföldi konkurrencia és a megnehezült eladás a kiviteli áruk kézműves termelőjét arra, hogy az exportáló kereskedőnek az árut értékén alul engedje át. S így itt azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a belföldi kiskereskedelmi forgalomban az egyes termelők egymásnak az árukat átlagban értékükön adják el, a nemzetközi kereskedelemben azonban, az említett okokból, rendszerint nem ez történik. Teljesen ellentétben a mai világgal, ahol a termelési árak érvényesek a nemzetközi és a nagykereskedelemben, míg a városi kiskereskedelemben az árképződést egészen más profitráták szabályozzák. Úgyhogy ma például az ökör húsa nagyobb áremelkedésen megy keresztül, amíg a londoni nagykereskedőtől a londoni egyéni fogyasztóhoz jut, mint amíg a chicagói nagykereskedőtől, beleértve a szállítást, a londoni nagykereskedőhöz ér.

Az az eszköz, amely az árképződésnek ezt az átalakulását lassanként létrehozta, az ipari tőke volt. Már a középkorban képeződtek kezdetei, éspedig három területen: a hajózási vállalkozás, a bányászat és a textilipar terén. A hajózási vállalkozás azokban a méretekben, amelyekben az itáliai és Hanza-beli tengerparti köztársaságokban űzték, lehetetlen volt matrózok, vagyis bérmunkások nélkül (ezek bérviszonya el lehetett rejtve szövetkezeti formák mögött, nyereségrészesedéssel), s az akkori idők gályái nem lehettek meg evezősök – bérmunkások vagy rabszolgák – nélkül sem. Az ércbányák csoporttagjai, eredetileg szövetkezeti munkások, majdnem valamennyi esetben átváltoztak már részvénytársaságokká, amelyek az üzemet bérmunkások

segítségével aknázták ki. A textiliparban pedig a kereskedő kezdte a kis takácsmestereket egyenesen a szolgálatába állítani azáltal, hogy ő szállította nekik a fonalat és fix bérért a saját számlájára dolgoztatta fel szövetté, egyszóval puszta vevőből úgynevezett *kiadó* vállalkozóvá [Verleger] vált.

Ezek a tőkés értéktöbbletképződés első lépései. A bányacsoportokat mint zárt monopoltestületeket figyelmen kívül hagyhatjuk. Ami a hajózási vállalkozókat illeti, kézenfekvő, hogy profitjaiknak legalábbis akkoráknak kellett lenniök, mint az országban szokásosak, külön pótlékkal a biztosításért, a hajók elhasználódásáért stb. De hogyan állt a dolog a textil-kiadókkal, akik először hoztak közvetlenül tőkés számlára előállított árukat a piacra és konkurrenciát támasztottak a kézművesek számlájára előállított ugyanolyan fajta áruknak?

A kereskedelmi tőke profitrátáját készen találták. Ez ki is egyenlítődött már, legalábbis az illető hely számára, egy megközelítő átlagrátává. Mi indíthatta mármost a kereskedőt arra, hogy a kiadó külön üzletét magára vállalja? Csak egy dolog: ha arra volt kilátása, hogy másokéval egyenlő eladási ár mellett nagyobb profitra tesz szert. S ez a kilátása megvolt. Azáltal, hogy a kismestert szolgálatába fogadta, áttörte a termelés hagyományos korlátait, amelyek között a termelő a kész termékét adta el és semmi egyebet. A kereskedő tőkés megvette a munkaerőt, amely termelési szerszámával egyelőre még rendelkezett, de nyersanyaggal már nem. Azáltal, hogy a takácsnak ily módon rendszeres foglalkoztatottságot biztosított, a takács bérét viszont úgy lenyomhatta, hogy a teljesített munkaidő egy része megfizetetlen maradt. A kiadó így az eddigi kereskedelmi nyereségén felüli értéktöbbletet elsajátítója lett. Igaz, hogy ezért pótlólagos tőkét is kellett alkalmaznia, hogy fonalat stb. vegyen, és ezt a takács kezében kellett hagynia, amíg elkészült a termékdarab, amelyért azelőtt csak a vásárlásnál kellett az egész árat megfizetnie. De először is a legtöbb esetben már azelőtt is külön tőkére volt szüksége, hogy előleget adjon a takácsnak, akit rendszerint csak az adósszolgaság bírt rá arra, hogy alávesse magát az új termelési feltételeknek. És másodszor, ettől eltekintve is, a kereskedő számítása a következő séma szerint alakul:

Tegyük fel, hogy kereskedőnk kiviteli üzletét 30 000 dukát, zecchino, font sterling vagy bármi egyéb tőkével folytatja. Ebből 10 000-et arra fordít, hogy belföldi árukat vásárol, 20 000-re tengerentúli felvevőpiacokon van szüksége. A tőke feltevésünk szerint kétévenként egyszer térül meg, az évi megtérülés = 15 000. Kereskedőnk most a saját számlájára akar szövetni, kiadó akar lenni. Mennyi tőkét kell akkor hozzáadnia? Tegyük fel, hogy az olyan vég szövet termelési ideje, amilyet el szokott adni, átlag két hónap,

ami bizonyára igen magas. Tegyük fel továbbá, hogy mindent készpénzzel kell fizetnie. Akkor annyi tőkét kell hozzáadnia, hogy takácsait elláthassa két hónapra elegendő fonallal. Minthogy a megtérülés évenként 15 000, két hónap alatt 2500-ért vásárol szövetet. Mondjuk, hogy ebből 2000 a fonal értéke és 500 a szövés bére, akkor kereskedőnknek 2000 pótlólagos tőkére van szüksége. Feltesszük, hogy az értéktöbblet, amelyet az új módszerrel a takácstól elsajátít, csak 5 százaléka a szövet értékének, ami a bizonyára igen szerény 25 százalékos értéktöbbletrátát adja ($2000_c+500_v+125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$, $p' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Akkor kereskedőnk 15 000-nyi évi megtérülésére 750 extraprofithoz jut, tehát pótlólagos tőkéjét már $2\ ^2/_3$ év alatt visszaszerezte.

Hogy azonban eladását és ezzel megtérülését meggyorsítsa, s ezáltal ugyanazzal a tőkével az eddiginél rövidebb idő alatt ugyanannyi, tehát ugyanakkora idő alatt nagyobb profitot érjen el, értéktöbbletének egy kis részét a vevőnek ajándékozza, olcsóbban fog eladni, mint versenytársai. Ezek lassanként szintén kiadókká változnak majd és akkor az extraprofit a valamennyiüknél felemelt tőke után mindegyikük számára a közönséges profitra vagy még alacsonyabbra fog csökkenni. A profitráta egyenlősége megint helyreállt, bár lehetséges, hogy más színvonalon, azáltal, hogy a belföldön termelt értéktöbblet egy részét átengedték a külföldi vevőknek.

A következő lépés azon az úton, amelyen az ipart alávetik a tőkének, a manufaktúra bevezetésével történik. A manufaktúra szintén lehetővé teszi tulajdonosának, aki a XVII. és XVIII. században – Németországban egészen 1850-ig csaknem általánosan, és helyenként még ma is – többnyire még saját magának exportkereskedője, hogy olcsóbban termeljen, mint régimódi versenytársa, a kézműves. Ugyanaz a folyamat megismétlődik: a manufaktúratőkés által elsajátított értéktöbblet lehetővé teszi számára, illetve az exportkereskedő számára, aki vele osztozkodik, hogy olcsóbban adjon el, mint versenytársai, mindaddig, amíg az új termelési mód általánossá nem válik, amikor is megint kiegyenlítődés áll be. A már készen talált kereskedelmi profitráta, még akkor is, ha csak helyileg egyenlítődött ki, marad az a Prokrusztész-ágy, amelyben a fölös ipari értéktöbbletet könyörtelenül lemetszik.

Ha már a manufaktúra is azáltal virágzott fel, hogy olcsóbbá tette a termékeket, még inkább érvényes ez a nagyiparra, amely a termelés mindig újabb forradalmasításával az áruk előállítási költségeit egyre alacsonyabbra szorítja le és valamennyi korábbi termelési módot könyörtelenül kiküszöböli. Szintén a nagyipar az, amely ezáltal a belső piacot végleg meghódítja a tőke

számára, véget vet az önellátó parasztcsalád kistermelésének és naturális gazdálkodásának, kiküszöböli a kistermelők közötti közvetlen cserét, az egész nemzetet a tőke szolgálatába állítja. Ugyancsak kiegyenlíti a különböző kereskedelmi és ipari üzletágak profitrátáit *egyetlen* általános profitrátává, és végül biztosítja az ipar számára e kiegyenlítésben az őt megillető hatalmi állást, azáltal hogy eltávolítja az akadályok legnagyobb részét, amelyek eddig útjában álltak annak, hogy a tőkét az egyik ágból a másikba átvigyék. Ezzel nagyjában az egész cserét illetően végbemegy az értékek átváltozása termelési árakká. Ez az átváltozás tehát objektív törvények szerint folyik le, a részvevők tudta vagy szándéka nélkül. Elméletileg semmiféle nehézséget sem okoz az, hogy a konkurrencia az általános rátán felüli többletprofitokat az általános színvonalra csökkenti és így az első ipari elsajátítótól az átlagot meghaladó értéktöbbletet megintcsak elvonja. A gyakorlatban azonban a nehézség annál nagyobb, mert természetüknél fogva éppen a fölös értéktöbbletet termelő, tehát magas változó tőke mellett alacsony állandó tőkéjű, tehát alacsony tőkeösszetételű termelési szférák azok, amelyeket a legkésőbben és legtökéletlenebbül vetnek alá a tőkés üzemnek; ilyen mindenekelőtt a földművelés. Ami viszont azt illeti, hogy a termelési árakat az áruk értékei fölé emeljék, ami ahhoz szükséges, hogy a magas tőkeösszetételű szférák termékeiben foglalt átlagon aluli értéktöbbletet az átlagprofitráta színvonalára emeljék, ez elméletileg rendkívül nehéznek látszik, a gyakorlatban azonban, mint láttuk, a legkönnyebben és a leggyorsabban megy végbe. Mert az ebbe az osztályba tartozó áruk, amikor elkezdik őket tőkés módra termelni és bekerülnek a tőkés kereskedelembe, ugyanazon fajtájú olyan árukkal lépnek konkurrenciára, amelyeket kapitalizmus előtti módszerekkel gyártottak, amelyek tehát drágábbak. A tőkés termelő tehát még akkor is, ha az értéktöbblet egy részéről lemond, még mindig elérheti a helységében érvényes profitrátát, amelynek eredetileg nem volt közvetlen kapcsolata az értéktöbblettel, mert a kereskedelmi tőkéből keletkezett már jóval azelőtt, hogy egyáltalában tőkés módon termeltek, tehát mielőtt ipari profitráta lehetséges volt.

II. A tőzsde

1. A III. kötet V. szakaszából, különösen a [27.] fejezetből kitűnik, milyen helyet foglal el a tőzsde egyáltalában a tőkés termelésben. De 1865 óta, amikor a könyv készült, változás állt be, amely a tőzsdének ma jelentősen fokozott és még egyre növekvő szerepet juttat, és amelynek a további

fejlődés során az a tendenciája, hogy az egész termelést, mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelést, valamint az egész forgalmat, mind a közlekedési eszközöket, mind a cserefunkciót, tőzsdések kezében összpontosítja, úgyhogy a tőzsde válik magának a tőkés termelésnek legkiemelkedőbb képviselőjévé.

2. 1865-ben a tőzsde még *másodlagos* elem volt a tőkés rendszerben. Az állampapírok jelentették a tőzsdei értékek zömét és ezek tömege is viszonylag csekély volt még. Emellett a részvénybankok, amelyek az európai szárazföldön és Amerikában túlsúlyra jutottak, Angliában éppen csak készültek elnyelni az arisztokratikus magánbankokat. Tömegükben azonban viszonylag még jelentéktelenek voltak. A vasúti részvénytársaságok viszonylag még szintén gyengék a mai helyzethez képest. Közvetlenül termelővállalat azonban, s ugyanígy bank is, még kevés volt részvényformában, többnyire a *szegényebb* országokban, Németországban, Ausztriában, Amerikában stb.; akkoriban a „gazda szeme" még le nem küzdött babona volt.

Akkor tehát a tőzsde még olyan hely volt, ahol a tőkések felhalmozott tőkéiket egymástól vették el és amely a munkásokat közvetlenül csak annyiban érdekelte, hogy új bizonyítéka volt a tőkés gazdaság általános demoralizáló hatásának és igazolása annak a kálvinista tételnek, hogy a predesztináció, másképp a véletlen, már ebben az életben eldönti, kinek-kinek mi jut osztályrészül, üdvözülés vagy kárhozat, gazdagság, azaz élvezet és hatalom, vagy szegénység, azaz nélkülözés és szolgaság.

3. Most más a helyzet. A felhalmozás az 1866-os válság óta egyre növekvő gyorsasággal ment végbe, mégpedig úgy, hogy a termelés bővülése egyetlen ipari országban sem tudott, a legkevésbé Angliában, a felhalmozás bővülésével lépést tartani; az egyes tőkés felhalmozása nem tudott teljes alkalmazást találni saját vállalkozása kiszélesítésében; az angol pamutiparban már 1845-ben [ez volt a helyzet] — vasúti szédelgés. Ezzel a felhalmozással nőtt azonban a járadékosok tömege is, olyan embereké, akik megunták az üzletbeli rendszeres erőfeszítést, akik tehát pusztán szórakozni akartak, vagy pedig mint társaságok igazgatói vagy felügyelő bizottsági tagjai csak könnyű foglalatosságot kívántak folytatni. És harmadszor — hogy az ily módon pénztőkeként lebegő tömeg befektetését megkönnyítsék —, most mindenütt, ahol ez még nem történt meg, a korlátolt felelősségű társaságok új törvényes formáit teremtették meg és az eddig korlátlanul felelős részvényesek kötelezettségét is többé-kevésbé korlátozták (németországi részvénytársaságok 1890-ben. A jegyzések 40%-a!).

4. Ezek után az ipar fokozatosan átváltozott részvényvállalkozásokká.

Egyik iparág a másik után jut erre a sorsra. Először a vasipar, ahol most óriási befektetések szükségesek (a bányák még előbb, ha nem volt már szövetkezeti formájuk). Azután a vegyipar és a gépgyárak. A kontinensen a textilipar, Angliában csak Lancashire egyes vidékein (oldhami fonógyár, burnleyi szövőgyár stb., szabómesterek szövetkezete, de ez csak előfok, amely a legközelebbi válságnál megint az [egyes] mesterek kezébe fog átmenni), sörfőzdék (néhány évvel ezelőtt az amerikai sörfőzdéket angol tőke vásárolta össze, azután Guinness, Bass, Allsopp). Azután a trösztök, amelyek óriási vállalkozásokat hoznak létre közös vezetés alatt (mint a United Alkali). A közönséges magáncég mindinkább csak előfok, hogy az üzletet addig fejlesszék, amíg elég nagy lesz ahhoz, hogy „megalapítsák".

Ugyanez érvényes a kereskedelemre is, Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon, mindet már megalapították. Most már vannak ilyen kiskereskedelmi házak is, éspedig nemcsak szövetkezet látszatával à la „Stores"*.

Ugyanez áll a bankokra és más hitelintézetekre Angliában is. – Új vállalatok egész tömege, valamennyi korlátolt felelősségű részvénytársaság. Még régi bankok is, mint Glyns stb., 7 magánrészvényessel limiteddé alakulnak át.

5. A földművelés terén ugyanez a helyzet. A rendkívül kiterjedt bankok, különösen Németországban (mindenféle bürokratikus elnevezés alatt) mindinkább a jelzálog hordozói lesznek, részvényeik révén a földbirtok valódi legfelsőbb tulajdonát a tőzsdének szolgáltatják ki és még inkább ez a helyzet, amikor a birtokok a hitelezők kezére jutnak. Itt a sztyeppek megművelésével kapcsolatos mezőgazdasági forradalom óriási erővel hat; ha így megy tovább, előre lehet látni az időt, amikor Anglia és Franciaország földjét is a tőzsde kaparintja meg.

6. A külföldi befektetések pedig mind részvényekben történnek. Hogy csak Angliáról beszéljünk: amerikai vasutak, északiak és déliek (megnézni a tőzsdei jegyzéket), Goldberger stb.

7. Azután a gyarmatosítás. Ez manapság tisztára a tőzsde fióküzlete, amelynek érdekében az európai hatalmak néhány évvel ezelőtt felosztották Afrikát, a franciák meghódították Tuniszt és Tonkint. Afrikát egyenesen bérbeadták társaságoknak (Nigéria, Dél-Afrika, Német Délnyugat- és Kelet-Afrika). Masbonát és Natalt a tőzsde számára vette birtokba Rhodes.

Függelék

Jegyzetek

7* Ebben a kiadásban { } zárójelben.

10* Szögletes zárójelben közöljük a 23. kötet, illetve a „Tőke" 1. kötete 1967-es kiadásának oldalszámait.

11* „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" – kéthetenként megjelenő folyóirat. 1863-ban alapították Jénában; 1872-től 1890-ig Johannes Conrad, 1891-től 1897-ig Wilhelm Lexis kiadásában.

12* Határhaszon-elmélet – a XIX. század 70-es éveiben a marxi munkaérték-elmélettel szemben felállított polgári gazdasági elmélet. Tanítása szerint az áru értékét a „határhaszna" szabja meg; határhasznon azon áruegység hasznosságának szubjektív becslését érti, amely a vevő legkevésbé sürgető szükségletét, adott nagyságú árukészlet mellett, kielégíti. A határhaszon-elmélet az érték nagyságát az áruk viszonylagos ritkaságától teszi függővé. A valóságban azonban az áruk viszonylagos ritkasága függ többé vagy kevésbé magas értéküktől, amelyet a társadalmilag szükséges munkaráfordítás határoz meg. Az áruk értéke a piaci árakon keresztül befolyásolja a fizetőképes kereslet mértékét, s ehhez a kereslethez alkalmazkodik az árukínálat.

13* Lexis: „Kritische Erörterungen über die Währungsfrage" (Kritikai elmélkedések a valutakérdésről); „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich" (Évkönyv a német birodalom törvényhozása, igazgatása és népgazdasága számára), V. évf. 1. füzet, Lipcse 1881, 87–132. old.

19* „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti" – liberális olasz irodalmi, művészeti és tudományos folyóirat, megjelent 1866-tól 1877-ig Firenzében és 1878-tól 1943-ig Rómában.

20* Loria a „Tőke" első kötetének francia kiadását használta, amelyben a tizenegyedik fejezet („Az értéktöbblet rátája és tömege") a német kiadás kilencedik fejezetének felel meg.

21* Az eredetiben „Unverfrorenheit", amely arcátlanságot és fagy hiányát is jelenti

22* Sganarello – Molière „Don Juan" c. komédiájának egyik alakja; általános használatban: az önző, korlátolt nyárspolgár hagyományos bohózati típusa. – Dulcamara (keserédes) – Donizetti „L'elisir d'amore" (Szerelmi bájital) c. operájának egyik alakja; általános használatban: a sarlatán típusa.

** „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1917-ig Karl Kautsky, 1917-től 1923-ig Heinrich Cunow szerkesztésében. Engels 1885 és 1894 között több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőséget; a „Neue

Zeit" Engels halála után egyre inkább revizionista irányzatú lett, az első világháború idején centrista, s ténylegesen a szociálsovinisztákat támogatta.

41* Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 184. old.

** A XVIII. sz.-ban uralkodó kémiai elmélet az égést úgy magyarázta, hogy égéskor egy feltételezett égőanyag, a flogiszton távozik az égő testből. Mivel azt tapasztalták, hogy az elégett egyszerű testek elégés után súlyosabbak, mint azelőtt, kijelentették, hogy a flogisztonnak negatív súlya van, úgyhogy egy test flogiszton nélkül súlyosabb, mint vele együtt. A flogiszton-elmélet cáfolatát Lavoisier adta meg, aki kimutatta, hogy égéskor nem valamiféle flogiszton távozik a testből, hanem az oxigén egyesül vele. A flogiszton-elmélet történelmi szerepéről v. ö. „Régi előszó a »Dühring«-hez"; Marx és Engels Művei, 20. köt. 348. old.; v. ö. még Engels előszavát a „Tőke" II. kötetéhez; 24. köt. 16–17. old.

42* 1849 januárjában Proudhon „népbankot" alapított, melynek célja a kistermelők termékeinek közvetlen cseréje és a munkások számára kamatmentes hitel folyósítása volt. A bank, amelynek segítségével Proudhon szociális reformot remélt megvalósítani, két hónap alatt csődbe jutott. Proudhon nézeteinek részletes kritikai elemzését lásd Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művében (4. köt. 59–174. old.).

43* V. ö. 23. köt. 161., 669–670. old.

46* V. ö. 23. köt. 498–504. old.

** V. ö. 23. köt. 312. old.

48* V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész 27–29. old.

52* V. ö. 23. köt. 483–493. old.

70* V. ö. 24. köt. 269–274. old.

78* V. ö. 23. köt. 304–305. old.

84* [Linguet:] „Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société", London 1767, II. köt., V. könyv XX. fej. (V. ö. 23. köt. 269. old.)

** V. ö. 23. köt. 305–306. old.

85* A Manchestertől északra fekvő Rochdale munkásainak egy csoportja 1844-ben az utópista szocialista tanok hatására megalakította a Society of Equitable Pioneers-t (Az igazságos úttörők társaságát); ez kezdetben fogyasztási szövetkezetként működött, de hamarosan termelő üzemeket is létrehozott szövetkezeti alapon.

89* Killing no murder (ölni nem annyi, mint gyilkolni) – egy 1657-ben Angliában megjelent pamflet címe. Ebben a leveller Sexby az általa kegyetlen zsarnoknak tekintett Cromwell lordprotektor megölésére hívott fel mint hazafias cselekedetre.

** Court of Queen's (illetve King's) Bench – angol főtörvényszék, a legrégibb angliai bíróságok egyike (1873-ig működött); különféle büntető és polgári ügyek tartoztak hozzá és felülbírálati joga volt több alsóbb bíróság ítéletei felett.

102* Ure: „The Philosophy of Manufactures; or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain", London 1835. –

Babbage: „On the Economy of Machinery and Manufactures", London 1832, 280–281. old.

106* Torrens: „An Essay on the Production of Wealth", London 1821, 28. kkov. old. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész 61–69. old.)

** Ricardo: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 131–138. old.

*** A gabonatörvények, amelyeket a tory-kormány 1815-ben az akkori nagybirtokosok érdekében hozott, korlátozták, ill. megtiltották a gabonabehozatalt Angliába. Ezek a törvények, amelyek nagyon megnehezítették a szegényebb néprétegek életét, előnytelenek voltak az ipari burzsoázia számára is, mert megdrágították a munkaerőt, csökkentették a belső piac felvevőképességét és akadályozták a kulkereskedelmet. Hosszú harc után 1846-ban elfogadták a gabonatörvények eltorlésére vonatkozó javaslatot, ami az ipari burzsoázia győzelme volt a földbirtokos arisztokrácia fölött.

112* Babbage: „On the Economy of Machinery and Manufactures", London 1832, 280–281. old.

** Ricardo: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 2. fej.

132* Ateliers nationaux – nemzeti műhelyek; közvetlenül az 1848-as februári forradalom után alakították meg ezeket a francia ideiglenes kormány dekrétumával. A hangzatos név alatt földmunkát végeztettek a munkanélküliekkel. A kormány egyrészt diszkreditálni akarta Louis Blanc eszméit a munka megszervezéséről, másrészt fel akarta használni a nemzeti műhelyekben katonailag megszervezett munkásokat a forradalmi proletariátus ellen. Amikor látták, hogy a munkások erre nem hajlandók, megkezdték a nemzeti műhelyek elsorvasztását, június 21-én pedig elrendelték, hogy a nőtlen munkásokat el kell bocsátani, illetve be kell sorozni a hadseregbe, valamennyi többit pedig vidékre kell küldeni földmunkára. Ez a provokáció robbantotta ki a párizsi júniusi felkelést, amelynek leverése után a Cavaignac-kormány 1848 július 3-án rendeletileg feloszlatta a nemzeti műhelyeket. (Lásd még 23. kot. 393. old. 183. lábj.)

** Értéktelen testeken végzett kísérletek – tudományos kísérletek olyan testeken, amelyekért nem kár (pl. állatkísérletek).

136* Rodbertus-Jagetzow: „Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851, 125. old. (A Rodbertus-féle profitráta-elmélet kritikai elemzését v. ö. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 2. rész 57–77. old.)

139* Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", I. konyv 10. fej.

155* Cherbuliez: „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales", Párizs 1841, 70–72. old. Cherbuliez-nek az általános profitráta kialakulására vonatkozó nézeteit Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben elemzi részletesen (3. resz 333–342. old.).

164* Az I. kiadásban „megszakítottság" (Unterbrochenheit). Marx kézirata alapján javítva.

** Malthus: „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1836, 268. old.

166* Corbet: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained", London 1841, 20. old.

169* Letelepedési törvények (settlement laws) – az 1662-ben hozott törvények a földművelésben foglalkoztatott napszámosoktól megvonták lakóhelyük kiválasztásának vagy változtatásának jogát. Ezek a törvények, amelyek az angol szegényügyi törvényhozás részét képezték, elrendelték, hogy a földművelésben foglalkoztatott napszámosok és más szegények térjenek vissza születési helyükre, illetve állandó lakhelyükre, és maradjanak ott. A vidéki lakosság zömét érintő költözési korlátozás olyan feltételeket teremtett, amelyek a földbirtokosoknak lehetővé tették a bérek minimumra való leszorítását.

171* V. ö. 23. köt. 89. old.

172* Az I. kiadásban: „kínálat". A marxi kézirat alapján javítva.

** Az I. kiadásban: „nagyobb". A marxi kézirat alapján javítva.

173* Ricardo: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 60–61. old.

** Ricardo: „On the Principles...", 15. old.

176* Ricardo: „On the Principles...", 60–61. old. – Storch: „Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations", II. köt., Szentpétervár 1815, 78–79. old. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 83. és 86. old.)

** Corbet: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals...", London 1841, 42–44. old.

184* Malthus: „Principles of Political Economy", London 1820, 75. old.

190* Malthus: „Principles of Political Economy", London 1836, 77–78. old.

193* Az I. kiadásban: „kereken $16^{1}/_{12}$"; Engels azután ezen az alapon $128^{7}/_{12}$ termelési árat számít ki. A marxi kéziratban a pontos szám, $16^{3}/_{42}$ szerepel. Ezt a számot állítottuk be, a tört megfelelő egyszerűsítésével, és ezt vettük alapul a termelési ár kiszámításánál.

** Az I. kiadásban: „(megközelítőleg)". A marxi kéziratban ez a szó nem szerepel. Valójában az egyenlőség pontos, nemcsak megközelítő.

*** Az I. kiadásban: „több mint 3%-kal". A marxi kézirat alapján megváltoztatva.

194* Itt az I. kiadásban a következő mondat áll: „Világos, hogy ha egy általános profitráta létrejötte következtében az alacsonyabb összetételű tőkék esetében (amelyekben v az átlagot meghaladja) az értékek termelési árakká való átváltozásukkor süllyednek, a magasabb összetételű tőkék esetében emelkednek." Az I. kiadás sajtóhibajegyzékében Engels ezt írja: „A »Világos«-sal kezdődő és »emelkednek«-kel végződő mondat törlendő. A mondat helyes, de ebben az összefüggésben zavaró."

** Az I. kiadásban: „csaknem 10%". A marxi kézirat alapján javítva.

*** Az I. kiadásban: „csaknem 4%-kal". A marxi kéziratban itt is az abszolút szám ($3\ ^{15}/_{19}$) szerepel. Ez $3\ ^{3}/_{19}$%-nak felel meg.

195* Ricardo: „On the Principles...", III. kiad., London 1821, 36–41. old.

** „Servum pecus imitatorum" – v. ö. Horatius: „Epistulae", I. 19. „O imitatores, servum pecus!" („Ostoba szolgai nyáj, ti utánzók!").

*** V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 170–183. old.

200* Corbet: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals", London 1841, 100–102. old.

204* V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 409–439., 505–508. old.

211* Az I. kiadásban: „220%-kal".

212* Az I. kiadásban: „kevesebbel".

** V. ö. 23. köt. 583–584., 602–603. old.

*** Az I. kiadásban: „ötszörösével".

214* V. ö. Terentius: „Andria", I. 1. 99. sor.

** Lásd 204* jegyz.

215* Roscher: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858, 108. §, 192. old.

** V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 200–215. old.

219* „Profit upon alienation" („elidegenítésből eredő profit") – James Steuart kifejezése, amelyet Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben említ és elemez (1. rész 9–11. old.).

226* Ricardo: „On the Principles...", III. kiad., London 1821, 7. fej.

234* Chalmers: „On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society", II. kiad., Glasgow 1832, 88. old.

242* Az I. kiadásban: „bukásához". A marxi kézirat alapján javítva.

** Az I. kiadásban: „fölé emelje". A marxi kézirat alapján javítva.

260* Az I. kiadásban: „számára". A marxi kézirat alapján javítva.

266* V. ö. 24. köt. 120–123. old.

270* Bellers: „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality". London 1699, 10. old.

290* A Holland Kelet-Indiai Társaságot 1602-ben alapították. A holland kormánytól monopóliumot kapott a kelet-indiai kereskedelemre, de a portugál és az angol konkurrenciával folyton küzdenie kellett. A társaság fontos eszköze volt a holland burzsoáziának egy saját indonéziai gyarmatbirodalom megteremtésében. Nyereségei jelentős szerepet játszottak a hollandiai eredeti felhalmozásban. A társaság hanyatlása a XVII. század vége felé kezdődött. A társaságot 1798-ban feloszlatták.

** Roscher: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., Stuttgart – Augsburg 1858, 192. old.

291* V. ö. 23. köt. 483–484. old.

306* Roscher: Die Grundlagen der Nationalökonomie", 60. §, 103. old.

309* Lásd 106*** jegyz.

311* Lásd 219* jegyz.

** Epikurosz szerint végtelen sok világ van, melyeknek mindegyike a saját törvényei szerint létezik, s az istenek e világokon kívül, a köreikben élnek és nem gyakorolnak befolyást a világokra és az emberek sorsára.

312* V. ö. Biblia, Ésaiás 1, 23.

313* V. ö. Biblia, Ezékiel 22, 18–22.

** Luther: „Von Kaufshandlung und Wucher" (1524), „Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri", Wittenberg 1589, 296–297. old.

314* A nyugat-indiai szigetvilág, az amerikai kontinens és az Indiába vezető tengeri út felfedezésével nagymértékben áthelyeződtek a kereskedelem útvonalai. Az északitáliai kereskedővárosok (Genova, Velence stb.) elvesztették jelentőségüket. Portugália, Hollandia, Spanyolország és Anglia viszont, atlanti-óceáni kedvező fekvésüket kihasználva, átvették a vezető szerepet a világkereskedelemben.

** [Massie:] „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", London 1750, 60. old.

316* Tower Hamlets – London keleti szegénynegyedének egy része, a Tower közelében.

317* Poppe: „Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts", I. köt., Göttingen 1807, 70. old. – Az eredetiben „Verleger": kiadó, elhelyező, felvásárló.

325* Az idézet Charles-François Chevétől, a „La voix du peuple" egyik szerkesztőjétől származik. Chevé írta a „Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon" első levelét.

337* „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptemberétől jelenik meg Londonban, az ipari nagyburzsoázia lapja.

344* „The Daily News" – angol napilap, e címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; a XIX. sz. közepén a liberális ipari burzsoázia lapja.

355* [Massie:] „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", London 1750. – Hume: „Of Interest"; „Essays and Treatises on Several Subjects", új kiad., 1. kot., London 1764. (V. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 1. rész, 337–342. old.)

363* Mago könyvei – Mago karthágói író könyvei a földművelésről és a Karthagoban kulonosen virágzó, rabszolgaságon alapuló ultetvényes gazdálkodásról. A könyvek keletkezési ideje ismeretlen. Karthágó lerombolása után a római szenátus kezdeményezésére latin nyelvre fordították és a római földmuvelés ésszeru megszervezésére hivatalosan mintául ajánlották őket.

364* „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greeley. Az 50-es évek kozepéig az amerikai whigek balszarnyának, majd a Republikánus Pártnak a lapja; Marx 1851 augusztusától 1862 márciusáig munkatársa volt.

371* V. o. Goethe: „Faust", 1. rész (Auerbachs Keller in Leipzig).

372* Pitt államadósság-torlesztési alapjáról (sinking fund) Marx részletesebben a „Disraeli úr költségvetése" c. írásában beszél (12. kot. 415–416. old.).

373* [Malthus:] „An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers", London 1798, 25–26. old.

374* Act 26 George III c. 31 – III. Gyorgy uralkodásának 26. évéből (1786) valo 31. torvény: „An Act for Vesting Certain Sums in Commissioners, at the End of Every Quarter of a Year, to be by them applied to the Reduction of the National Debt (Torvény arról, hogy bizonyos osszegeket minden negyedév végén biztosokra ruházzanak át, akik azt a nemzeti adosság torlesztésére használják fel)

376* John Stuart Mill: „Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy", I. kot., II. kiad., London 1849, 91–92. old. – Carey: „Principles of Social Science", III. kot., Philadelphia, London, Párizs 1859, 71–73. old.; Roscher: „Die Grundlagen der Nationalokonomie", III. kiad., Stuttgart – Augsburg 1858, 45. §.

380* „Revue des deux Mondes" – francia félhavi történelmi, politikai, irodalmi és muvészeti folyóirat, 1829-től jelent meg Párizsban (e címmel 1945-ig).

386* Ópiumháború – miután 1833-ban megszúnt a Kelet-Indiai Társaság monopoliuma a Kínával folytatott kereskedelemben, az angol magánkereskedok minden eszkozt felhasználtak a kínai piac megnyitására. Az első ópiumháborúval (1839—42) megkezdodott Kína átalakulása félgyarmati országgá. Anglia már az eloző század eleje óta igyekezett Indiában előállított ópiumot Kínába csempészni, hogy Kínával szemben passzív kulkereskedelmi mérlegét kiegyenlítse, de az ópiumcsempészés a kínai kormány igen erós ellenállásába utkozott. 1839-ben a kínai kormány Kantonban a kulfoldi hajokon talalható osszes ópiumkészletet lefoglaltatta és elégettette. Ez volt az indíték a háborúra, amelyben Kína alulmaradt. Az angolok kihasználták az elmaradt feudális Kína vereséget és ráeroszakolták a rabló jellegu nankingi békeszerzódést (1842 aug.). A nankingi szerzódes kotelezte Kínát, hogy ot kínai kikotot (Kanton, Amoj, Fucsou, Ningpo es Sanghaj) megnyisson az angol kereskedelem számára, Hongkongot „orok idókre" átadja Anglhának és óriási hadisarcot fizessen. Az 1843-as

pótjegyzőkönyv értelmében Kína kénytelen volt a külföldieknek exterritoriális jogot (a területenkívüliség jogát) biztosítani.

387* Az 1844 július 19-i banktörvényt az angol kormány Robert Peel kezdeményezésére, a currencysták (v. ö. 397*) hatására fogadta el; a törvény az Angol Bankot két egymástól független és külön készpénzalappal rendelkező főosztályra osztotta: egy bankügyletekkel foglalkozó és egy bankjegykibocsátási főosztályra (banking department és issue department). A bankjegyek szilárd fedezetéül meghatározott aranyalapnak kellett rendelkezésre állnia. Az 1847-es, 1857-es és 1866 tavaszi gazdasági válságok idején, amikor különösen nagy volt a pénzhiány, az angol kormány ideiglenesen hatályon kívül helyezte az 1844-es banktörvényt és megnövelte az aranyalappal nem fedezett bankjegyek tömegét. (V. ö. 34. fej.: „A currency-elv és az 1844. évi angol banktörvényhozás".)

** Az I. kiadásban: „szeptemberben".

388* „The Manchester Guardian" – angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a Liberális Párt lapja. 1959 óta „The Guardian" címmel jelenik meg.

** Lombard Street – utca a londoni Cityben, az angol bank- és kereskedelmi élet központja.

*** Mincing Lane – londoni utca, a gyarmatáru-nagykereskedelem központja.

397* Currency-principle (forgalmi eszköz-elv) – a XIX. sz. első felében Angliában erősen elterjedt pénzügyi elmélet, amely a mennyiségi pénzelméletből indult ki; ez azt állította, hogy a pénznek nincs saját, belső szubsztanciája, értékét és az áruk árát a forgalomban levő pénz mennyisége határozza meg. Currencynak (forgalmi eszköznek) tekintették az ércpénzen kívül a bankjegyeket is. Úgy vélték, hogy a bankjegyek teljes aranyfedezete útján stabil pénzforgalmat érhetnek el, tehát a papírpénzkibocsátást a nemesfémimport és -export alapján kell szabályozni. Az angol kormány megkísérelte, hogy erre az elméletre támaszkodjék (1844-es banktörvény); próbálkozásainak sikertelensége az elmélet tudományos és gyakorlati tarthatatlanságát bizonyította.

417* „The Times" – a legtekintélyesebb angol konzervatív irányú napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel, 1788 óta jelenik meg „The Times" címmel.

418* Panama-szédelgés – Lesseps francia mérnök és üzletember 1879-ben részvénytársaságot alapított a Panama-csatorna építésének finanszírozására; a társaság 1888-ban bekövetkezett csődje számos kis részvényes bukását vonta maga után. 1892-ben kitűnt, hogy a társaság, anyagi helyzetének leplezésére, több magas rangú személyt, többek között Freycinet, Rouvier és Floquet volt miniszterelnököket is megvesztegette. Az igazságügyi szervek igyekeztek a botrányt eltussolni és csupán Lessepset és néhány kevésbé fontos személyt ítéltek el.

466* V. ö. 23. köt. 31. old.

467* Az I. kiadásban: „válságokat".

475* Lásd 388** jegyz.

** Lásd 388*** jegyz.

505* Bank Restriction Act – hogy az Angol Bankot a bukástól megmentse, a brit kormány 1797-ben külön rendelkezést adott ki, amely a bankjegyekre kényszerárfolyamot állapított meg és felhatalmazta a bankot, hogy szüntesse be a bankjegyek beváltását aranyra. Csak 1821-ben vezették be újra egy 1819. évi törvény alapján a bankjegyek aranyra való beváltását.

506* V. ö. 24. köt. 374–383. old.

510* Seton Laing „New Series of the Great City Frauds of Cole, Davidson & Gordon" c. írásáról van szó, amely leírja a Davidson és mások ellen nagyarányú váltócsalások miatt indított pert.

511* A Brit Kelet-Indiai Társaságot 1600-ban alapították. India meghódítását, amely a XIX. sz. közepére teljesen befejeződött, az angol kapitalisták a társaság nevében hajtották végre, amelynek kezdettől fogva monopóliuma volt az Indiával és Kínával való kereskedésre. A társaság jogai közé tartozott továbbá a megszállt indiai területek igazgatása, hivatalnokok kinevezése és adók beszedése. Kiváltságait a társaság chartájára vonatkozó, rendszeresen megújított parlamenti törvények rögzítették. A XIX. sz.-ban a társaság kereskedelmi tevékenysége fokozatosan vesztett jelentőségéből. Az 1813-as törvény megfosztotta a társaságot az indiai kereskedelem monopóliumától, csak a tea kereskedelmének és a Kínával való kereskedésnek a monopóliuma maradt meg számára. Az 1833-as törvény értelmében a társaság elvesztette minden kereskedelmi kiváltságát, de megtartotta az angol birtokok igazgatásának jogát 1858-ig, amikor a társaság feloszlatásával ez a jog közvetlenül a Koronára szállt át.

513* Attwood-iskola, más néven birminghami „little shilling-men" („kis shilling pártiak") – a XIX. sz. első felében keletkezett pénzelmélet hirdetői, akik az eszmei pénzmérték tanát propagálták és a pénzt puszta számolónévnek tekintették. E tan képviselői, az Attwood fivérek, Spooner és mások, tervet nyújtottak be az angliai pénzegység aranytartalmának csökkentésére (kis shilling-terv), egyidejűleg szembefordultak a kormánynak a forgalomban levő pénzmennyiség csökkentését célzó intézkedéseivel. Szerintük elméletük alkalmazása az árak mesterséges emelése révén fellendítette volna az ipart és általános virágzást idézett volna elő az országban. Valójában a pénz általuk javasolt értékcsökkentése csak az állam és a nagyvállalkozók adósságainak megszüntetéséhez járulhatott hozzá. (V. ö. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; 13. köt. 58. old.)

514* Idézet Heine „Disputation" c. szatirikus költeményéből (1851), amely középkori hitvitát ír le egy kapucinus barát és egy zsidó rabbi között. A rabbi e vita során a „Tauszvesz Jontof" c. zsidó vallási könyvre hivatkozik. A kapucinus válaszában a pokolra küldi a „Tauszvesz Jontof"-ot. Ekkor a felháborodott rabbi önkívületben felkiált:

„Már a Tauszvesz Jontof se számít?
Hát mi számít? Szörnyű, szörnyű!"

524* Az I. kiadásban: 1845–56.

526* Kínában 1851-ben antifeudális szabadságmozgalom indult meg, amely nemsokára nagyszabású parasztháborúvá fejlődött. A mozgalom délen Kuanghszi tartományban kezdődött, átterjedt a központi tartományokra és átfogta a Jangce alsó és középső szakaszánál fekvő országrészek szinte egész területét. A felkelők országukat „A Nagy Béke Mennyei Birodalmának" (Taj-ping tien-kuo) nevezték; innen ered a tajping-forradalom elnevezés. A tajping-hatalom központja Nanking lett. A felkelés a buddhista papok (boncok) és a kolostorok – a Mandzsu-dinasztia támaszai – ellen is irányult. A tajping-forradalom elsöpörte a mandzsu urakat, eltörölte az adókat és a

nagybirtokot, de nem vethetett véget a Kínában fennálló termelési módnak. Kialakult egy felső réteg, amely kompromisszumra lépett a régi uralkodó osztályokkal. A forradalomra a fő csapást Anglia, Amerika és Franciaország nyílt intervenciója mérte. Haderőik a kínai feudális urak csapataival együtt 1864-ben legyűrték a tajping-felkelést.

533* Az I. kiadásban: „pénzre". A marxi kézirat alapján javítva.

534* Lásd 513* jegyz.

** Lásd 388*** jegyz.

550* India House, tulajdonképpen East India House (Kelet-Indiai Ház) – a Brit Kelet-Indiai Társaság (lásd 511* jegyz.) székhelye Londonban, a Leadenhall Streeten.

554* Elnökség – közigazgatási egység Indiában; Brit-India kerületi felosztásában három elnökség volt: Bengália, Bombay és Madras. Az elnökségek kormányzóit eredetileg a Brit Kelet-Indiai Társaság (lásd 511* jegyz.) nevezte ki.

569* Lásd 311** jegyz.

572* Monts-de-piété („kegyelem hegyei") – a XIV., XV. és XVI. sz.-ban Itáliában és Franciaországban létesített, jótékonyságinak szánt bankszerű intézmények, amelyek célja az volt, hogy zálog ellenében, csupán a költségek felszámításával hitelezzenek, s ezáltal megvédjék a szegényeket az uzsorától. A gyakorlatban ez a szándék az ellenkezőjére fordult és a zálogkölcsönzés uzsoraüzletté vált, a monts-de-piété ma egyértelmű a zálogházzal.

574* Manley nem az „Interest of Money Mistaken" szerzője (ennek szerzője ismeretlen), hanem egy másik írásé: „Usury at 6 per cent. Examined and Found Unjustly Charged by Sir Thos. Culpeper and J. C."

575* John Francis: „History of the Bank of England, its Times and Traditions", I. köt., London [1848], 39–40. old.

576* Société générale du crédit mobilier (Általános Ingóhitel Társaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria–magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Részvények kibocsátásával – amelyekre csak más vállalkozásoknak a bank birtokában levő értékpapírjai nyújtottak fedezetet – a bank anyagi eszközöket szerzett a legkülönbözőbb további társaságok részvényeinek felvásárlásához. Ilyenképpen egyazon összeg kétszeres terjedelmű fiktív tőke forrásává lett; egyrészt az illető vállalkozás részvényeinek alakjában, másrészt a vállalkozást finanszírozó és részvényeit felvásárló bank részvényeinek alakjában. Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket írt a bank spekulációs üzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; lásd 12., 13. köt.)

578* Crédit gratuit – ingyen hitel; erről szóló elméletét Proudhon a „Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon" c. művében fejtette ki.

581* Arról van szó, hogy száz gulden kolcsonnek a kamatait három részletben a lipcsei vásáron fizetik ki. Lipcsében három vásárt tartottak évente: újévkor, húsvétkor és Szent Mihály napján.

** Az I. kiadásban: „Bucher vom Kaufhandel und Wucher", 1524.

585* Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Aberdeen – London 1848, 105–116. old. V. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 2. rész 326–328. old.

589* Anderson: „A calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain", London 1801, 35., 36. és 38. old. V. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 2. rész 127. old. – Carey: „The Past, the Present and the Future", Philadelphia 1848, 129–131. old. V. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 2. rész 299–300. old.

** „Arra szulettek, hogy a gyumolcsoket elfogyasszák." – Horatius: „Epistulae", I. konyv II. 27

*** Anderson járadékelméletéről v. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", 2. rész 97–99., 104–105. és 126–131. old.

590* Temple Bar – kőkapu Londonban a Fleet Street és a Strand kozott; a Cityt és Westminstert kototte ossze egymással. 1879-ben eltávolították. – West End – előkelő londoni kerulet.

593* Thiers 1848 július 26-án tartott beszéde, amely Proudhonnak a francia nemzetgyúlés pénzugyi bizottságában elhangzott javaslata ellen irányult, a „Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale"-ban jelent meg (II. kot., Párizs 1849, 666–671. old., v. o. még 16. kot. 27. old.).

594* Az írországi foldtulajdonosok és bérlők kozotti harc 1853-ban azzal ért véget, hogy az Alsóház elfogadta a bérlők kártalanítására vonatkozó torvényjavaslatot, amely kimondta, hogy a bérlőnek az általa elvégzett talajjavításért bérleti ideje lejártakor pénzbeli térítést kell kapnia. V. o. Marx: „Az indiai kérdés – Az ír foldbérleti jog" (9. köt. 148–153. old.).

596* „Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence, and an Appendix of Accounts". Ordered by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. – Reports respecting Grain and the Corn Laws; viz: First and Second Reports from the Lords Committees, appointed to inquire into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto . " Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814.

597* Society of Arts and Trades (Mestersegek és Iparok Társasága) – 1754-ben alapított filantropikus társaság, amely kozel állt a felvilágosodás eszméihez. A XIX. sz. 50-es éveiben Albert herceg vezette a társaságot, amelynek nagy hangon hirdetett célja az volt, hogy „fellendítse a mestersegek, az iparok és a kereskedelem fejlődését" és megjutalmazza azokat, akik hozzájárulnak „a szegények foglalkoztatásához, a kereskedelem kiterjesztéséhez és az ország vagyonának gyarapításához stb." 1853-ban kozvetítőként igyekezett fellepni a munkások es a vállalkozók kozott, hogy a sztrájkmozgalom

terjedésének útját állja. Marx a társaságot „Society of Arts and Tricks"-nek (Mesterségek és mesterkedések társaságának) nevezte el.

598* Az itt idézett mű John Lockhart Mortoné, fentebb John Chalmers Mortonról volt szó.

599* A tudomány azóta igazolta az ilyen vetésforgók alkalmazásának helyességét.

600* „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban; a szabadkereskedelmi mozgalom lapja.

601* Dove: „The Elements of Political Science", Edinburgh 1854, 264. és 273. old.

606* Dove: „The Elements of Political Science", Edinburgh 1854, 279. old.

** V. ö. 13. köt. 21–22. old.; 23. köt. 90. old.

619* A *termelési költségek* kifejezést Marx a következőkben is ilyen értelemben használja.

623* F. W. Newman: „Lectures on Political Economy", London 1851, 158. old.

624* Az I. kiadásban: „*C*-n megkétszereződ*ik*, s *D*-n több mint megkétszereződik és hogy az összjáradék 18-ról 22 £-re, tehát $22^{1}/_{9}$ %-kal emelkedik".

** Storch: „Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations", II. köt., Szentpétervár 1815, 78–79. old. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 83. és 264. old.)

625* [West:] „Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn", London 1815. – Malthus: „Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application", II. kiad., London 1836. – Malthus: „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is Regulated", London 1815. – Ricardo: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 2. fej.

657* Az I. kiadásban: „*D*".

658* Az I. kiadásban: „a felével esett volna, 180-ról 90%-ra". Az extraprofitnak ezt a két átlagos rátáját (az átlagos járadékrátákat) Marx két különböző módon számította ki: az elsőt az össztőke után, a másodikat csak a járadékot hozó talajfajtákon befektetett tőke után. Ha alkalmazzuk az átlagos járadékrátának a 632. oldalon adott meghatározását (átlagos járadékráta = összjáradék osztva a befektetett tőkével), akkor jelen esetben a két ráta 180% és 60%. Hasonló eltérések az átlagos járadékráta kiszámításában a későbbiek során is előfordulnak.

** Az I. kiadásban: „*C* és *D*".

660* Az I. kiadásban: „többlettermékre".

665* Az I. kiadásban: $94^{3}/_{10}$ %. Engels itt és a következő táblázatokban csak a járadékot hozó talajfajták átlagát számította; átlag $B - D = 62\,^{6}/_{7}$ %.

** Az I. kiadásban: 160%-kal.

678* Az I. kiadásban: XIX.

689* Az I. kiadásban: 1.

** Az I. kiadásban: 25 %-kal.

*** Az I. kiadásban: 10.

690* Az I. kiadásban: $1\ ^{5}/_{72}$.

694* Az I. kiadásban: 3.

708* Az I. kiadásban: „felfogása". A marxi kézirat alapján javítva.

716* Marx itt nyilvánvalóan Dombasle „Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole" c. többkötetes művére gondol, amely 1824 és 1837 között több folytatásban jelent meg Párizsban. – Jones: „An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of the Taxation", London 1831, 227. old. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész 360–375. old.)

723* Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh–London 1836, 278–279. old.

725* [Wakefield:] „England and America", I. köt., London 1833, 214–215. old.

** Passy: „De la rente du sol"; „Dictionnaire de l'économie politique", II. köt., Párizs 1854, 515. old.

728* A potosi bányák – gazdag ezüstlelőhelyek Dél-Bolíviában. 1545-ben fedezték fel őket és századokon át a világ legnagyobb hozamú ezüstbányái voltak.

733* Lásd Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész 5–96., 109–111., 132–143. old.

734* Hegel: „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", 1. rész, „Die Logik"; „Werke", VI. köt., Berlin 1840, 404. old.

735* „The Edinburgh Review" – angol irodalmi és politikai folyóirat, 1802-től 1929-ig jelent meg, havonta háromszor adták ki (egy időben negyedévenként); a 20–30-as években a whigek lapja, az 50-es években liberális. A Jones könyvéről írt recenzió az 1831 augusztus–decemberi számban jelent meg (az I. kiadásban tévesen „Westminster Review" szerepel).

738* Passy: „De la rente du sol"; „Dictionnaire de l'économie politique", II. köt., Párizs 1854, 511. old.

** [Petty:] „A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, 23–24. old. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 1. rész 146–147. és 317–324. old) – [Cantillon:] „Essay sur la nature du commerce en général", Amszterdam 1756.

739* V. ö. 13. köt. 121–122. old.

740* Steuart: „An Inquiry into the Principles of Political Economy", I. köt., Dublin 1770, 396. old.

** Daire: „Introduction"; „Physiocrates", I. rész, Párizs 1846. – Passy: „De la rente du sol"; „Dictionnaire de l'économie politique", II. köt., Párizs 1854, 511. old.

741* Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Aberdeen–London 1848, 44. old.

742* A tizedfizetés megváltására vonatkozó törvényekről (Tithe Commutation Acts) van szó, amelyeket 1836 és 1860 között hoztak Angliában. Ezeknek értelmében megszüntették az egyházi tized természetbeni lerovását és áttértek a pénzbeli fizetésre.

744* Arnd: „Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus", Hanau 1845, 461–462. old.

745* [Linguet:] „Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société", I–II. köt., London 1767. (V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 1. rész 306–312. old.)

761* Tooke–Newmarch: „A History of Prices and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848–1856", VI. köt., London 1857, 29–30. old.

764* [Massie:] „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", London 1750, 23–24. old.

** Bandes noires (Fekete bandák) – spekuláns társaságok, amelyek a XIX. század elején alakultak Franciaországban. E társaságok felvásárolták a forradalom alatt nemzeti tulajdonná nyilvánított földesúri és kolostori földeket, majd fölparcellázták és nagy haszonnal továbbadták őket.

*** F. W. Newman: „Lectures on Political Economy", London 1851, 180–181. old.

768* Későbbi kibetűzés szerint: „...társadalmi erői és összefüggő formája".

** V. ö. Ovidius: „Metamorphoses", I. 7.

*** V. ö. Schiller: „Die Bürgschaft".

° Későbbi kibetűzés szerint: „...ha azt vesszük, amit ezen értenek".

778* Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Aberdeen–London 1848, 43. old. Smith e nézeteit részletesen Marx a „Tőke" II. kötetében (24. köt. 330–354. old.) és az „Értéktöbblet-elméletek"-ben (1. rész 62–73. old.) vizsgálja.

793* Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Aberdeen–London 1848, 42. old.

794* Tooke: „An Inquiry into the Currency Principle", II. kiad., London 1844, 36. old.

** Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement", Párizs 1841, 201–202. old.

832* Valószínűleg az „A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation" c. Londonban 1834-ben megjelent munkáról van szó.

835* Mint Kautskyhoz intézett 1895 május 21-i leveléből kitűnik, Engels a „Tőke" III. kötetéhez szánt kiegészítéseket és pótlásokat a „Neue Zeit"-ban két cikkben kívánta megjelentetni. Az első cikk, az „Értéktörvény és profitráta", kevéssel Engels halála után megjelent a „Neue Zeit"-ban (1895–96. 1–2. sz. 37–44. old.). A második cikkből Engels csak egy vázlatot írhatott meg, címe: „A tőzsde. Utólagos megjegyzések a »Tőke« III. kötetéhez".

841* Lásd 22* jegyz.

842* „La Rassegna" – olasz polgári folyóirat, 1892 és 1895 között kéthetenként jelent meg Nápolyban.

** „La Riforma Sociale" – olasz polgári liberális havi folyóirat, 1894 óta jelenik meg Torinóban, illetve Rómában.

*** Heine: „Nachwort zum »Romanzero«".

843* „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik" – negyedévi német politikai gazdaságtani folyóirat, 1888-tól 1903-ig jelent meg Tübingenben, majd Berlinben Heinrich Braun szerkesztésében.

** „Sozialpolitisches Zentralblatt" – német reformista hetilap, 1892-től 1895-ig jelent meg Berlinben, szerkesztője Heinrich Braun.

844* Konrad Schmidt 1895 március 1-én írt Engelsnek. 1895 március 12-i válaszában Engels részletesen vitatkozott Schmidt nézeteivel.

857* The Stores – eredetileg szövetkezeti áruházi vállalkozás, amely kezdetben csak a tagoknak, később kívülállóknak is árusította a különféle cikkeket.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok és egyesületek közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ALEXANDER, Nathaniel – angol kereskedő. – *393 526*

ANDERSON, Adam (1692–1765) – skót közgazdász. – *314*
– *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the Present Time etc.* (A kereskedelem eredetének történeti és időrendi levezetése a legrégibb jelentésektől a jelenkorig stb.), London 1764. – *314*

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén. – *589 (589***)*
– *A calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain etc.* (Higgadt vizsgálata azon körülményeknek, melyek a gabona jelen szükségéhez vezettek Britanniában stb.), II. kiad., London 1801. – *589 (589*)*

ANDERSON, James Andrew – skót bankigazgató. – *500–501 536*

ANNA (Stuart) (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *580*

Anti-Corn-Law Prize Essays *lásd* Three Prize Essays etc.

ARBUTHNOT, George (1802–1865) – angol kincstári hivatalnok; több könyvet írt a pénzforgalomról és a hitelről; a currency-elmélet híve. – *523*

»*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*« (A szociális törvényhozás és statisztika archívuma), Berlin. – *843 (843*)*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i.e. 384–322) – görög filozófus. – *363 842*
– *Πολιτικά* (De republica – Politika), Bekker kiad., X. köt., Oxford 1837. – *363*

ARKHIMÉDÉSZ, szirakuszéi (i.e. kb. 287–212) – görög matematikus, fizikus és technikus. – *838*

ARND, Karl (1788–1877) – német közgazdász, a szabadkereskedelem híve. – *342 744*
– *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblick auf die einschlagende Literatur* (A természetszerű népgazdaság, szemben a monopóliumos szellemmel és a kommunizmussal, valamint visszatekintés az idevágó irodalomra), Hanau 1845. – *342 744 (744*)*

Ashley *lásd* Shaftesbury

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ATTWOOD, Matthias (1799–1851) – angol bankár, kozgazdász; a „little shilling-men" birminghami iskola képviselője. – *513 534* (*513* 534**)

ATTWOOD, Thomas (1783–1856) – angol bankár, kozgazdász és politikus, polgári radikális; eleinte részt vett a chartista mozgalomban; a „little shilling-men" birminghami iskola fő képviselője. – *513 534* (*513* 534**)

AUGIER, Marie (XIX. sz. első fele) – francia hírlapíró. – *565 582*
– *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* (Az állami hitelről és történetéről az ókortól napjainkig), Párizs 1842 – *565 582*

B

BABBAGE, Charles (1792–1871) – angol matematikus es kozgazdász. – *102 112*
– *On the Economy of Machinery and Manufactures* (A gépi berendezés és a manufakturák gazdaságosságáról), London 1832. – *102 112* (*102* 112**)

BAKER, Robert (XIX. sz.) – angol gyárfelugyelő. – *88 90 119–120 123–124*

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia realista regényíró. – *41*
– *Les paysans* (Parasztok), 1845. – *41*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris kozgazdász, szabadkereskedő. – *147*
– és P.-J. PROUDHON: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* (A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat úr és Proudhon ur vitája), Párizs 1850 – *325–327 578* (*325* 578**)

BAYNES, John – a blackburni kozségtanács tagja. – *121*

BELL, G. M. – skót bankigazgató. – *520*
– *The Philosophy of Joint Stock Banking* (A részvénybankugy filozófiája), London 1840. – *519–520*

BELLERS, John (1654–1725) – angol kozgazdász, emberbarát, az utópikus szocializmus előfutára – *270*
– *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.* (Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ultetvényekről és erkolcstelenségről stb.), London 1699. – *270* (*270**)

BENTINCK, Lord George Cavendish (1802–1848) – angol államferfi, 1826-tól az Alsóház tagja, eleinte whig és Peel híve, 1834-tól védővámos. – *396*

BERNAL OSBORNE, Ralph (1808–1882) – angol liberális politikus, a parlament tagja, 1852–58 tengerészetugyi államtitkár. – *134*

BESSEMER, Sir Henry (1813–1898) – angol mérnok es kémikus, a róla elnevezett acelgyártási eljárás feltalálója. – *70*

Biblia – *312–313 842–843* (*312* 313**)

BIEDERMANN, Karl (1812–1901) – kultúrtörténész, filológus és publicista, a lipcsei egyetem tanára, mérsékelt liberális; 1848-ban az elóparlament tagja, a frankfurti nemzetgyulés alelnoke (balkozép), később nemzeti liberális – *75*

BOSANQUET, James Whatman (1804–1877) – angol bankár és kozgazdász. – *350 379*
– *Metallic, Paper and Credit Currency, and the Means of Regulating their Quantity and Value* (Fém-, papír- es hitelforgalom; mennyiségük es értékuk szabályozásának eszkozei), London 1842. – *350 379*

BRAUN, Heinrich (1854–1927) – német szociáldemokrata újságíró, reformista, több folyóirat szerkesztője, a Reichstag tagja. – *843* (*843** *843***)

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, a Gabonatorvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter, a 60-as évektől a Liberális Párt baloldalának vezére. – *599*

BRISCOE, John (XVII. sz vége) – angol vállalkozó, a parlament tagja, Chamberlen munkatársa. – *572*

– *A Discourse on the Late Funds of the Million Act, Lottery Act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the Nobility and Gentry, and ruinous to the Trade of the Nation Together with Proposals for the supplying their Majesties with Money on Easy Terms, exempting the Nobility, Gentry &c from Taxes, enlarging their Yearly Estates, and enriching all the Subjects in the Kingdom, by a National Land-Bank etc.* (Értekezés a milliós torveny, a lottótorvény és az Angol Bankra vonatkozo torvény revén elért legutóbbi alapról. Kimutatva, hogy az sérelmes a nemességre és a gentryre, s káros a nemzet kereskedelmére. Egyszersmind javaslatok arra, hogyan lehet ellátni ófelségéét pénzzel konnyú feltételek mellett, mentesítve a nemességet, gentryt stb. az adoktol novelve évi jovedelmuket és gazdagítva a Királyság osszes alattvalóit egy nemzeti földbank útján stb.), III. kiad., fuggelékkel, London 1696. – *572*

BURET, Antoine-Eugène (1810–1842) – francia kispolgári szocialista es kozgazdász, Sismondi kovetője – *757*

– *Cours d'économie politique* (Politikai gazdaságtani tanfolyam), Brusszel 1842 – *757*

BÜSCH, Johann Georg (1728–1800) – német kozgazdász, matematikatanár, merkantilista nézeteket vallott. – *582*

– *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschaften* (A kereskedés elméleti és gyakorlati leírása sokféle ugyleteiben) (1792), III. bóvített és javított kiadás, G.P.H. Norrmann betoldásaival és pótlásaival, Hamburg 1808. – *582–583*

C

CAGLIOSTRO, Alessandro, „gróf", igazi neve Giuseppe Balsamo (1743–1795) – olasz kalandor. – *842*

CAIRNES, John Elliot (1823–1875) – angol kozgazdász és publicista, ricardiánus. – *362*

– *The Slave Power; its Character, Career and Probable Designs etc.* (A rabszolgaenergia, jellege, pályája és valószínu sorsa stb.), London 1862. – *362*

CAMPBELL, John, Baron (1779–1861) – angol politikus és jogász, 1850–59 fóbíró, 1859–61 lordkancellár – *88*

CANTILLON, Richard de (kb. 1680–1734) – ír származásu kozgazdász, a fiziokraták elofutára. – *738*

– (Névtelenul.) *Essai sur la nature de commerce en général* (Tanulmány a kereskedelem természetéről általában), Amszterdam 1756. – *738* (*738***)

CAPPS, Edward – angol építkezesi vállalkozó. – *535–536 729*

CARDWELL, Edward, Viscount (1813–1886) – angol politikus, a peelisták egyik vezére, késobb liberális; 1852–55 kereskedelmi miniszter, 1859–61 az irországi ugyek miniszter, 1864–66 gyarmatugyi miniszter, 1868–74 hadugyminiszter. – *527*

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai kozgazdász, antiricardiánus, kezdetben szabadkereskedő, majd védovámos. – *112 147 376 567 589 591*

– *The Past, the Present and the Future* (A múlt, a jelen és a jövő), Philadelphia 1848. – *589* (*589**)
– *Principles of Social Science* (A társadalomtudomány alapelvei), Philadelphia – London – Párizs 1859. – *376* (*376**)

CATO, Marcus Portius, Sen. (i.e. 234–149) – római politikus és író. – *313 362–363 741*
– *De re rustica* (A mezőgazdaságról). – *363*

CAYLEY – angol közgazdász, az Attwood-iskola híve, az 1857. évi bankbizottság tagja. – *405 513*

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *234 419*
– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society* (A politikai gazdaságtanról a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban), II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *234 419* (*234**)

CHAMBERLEN (Chamberleyne), Hugh (kb. 1630–1720) – angol orvos és közgazdász író. Agitációt fejtett ki egy földbank alapításáért. – *572*
– *A Proposal for a Bank of Secure Current Credit to be founded upon Land, in Order to the General Good of Landed Men, to the great increase of the Value of Land, and the no Less Benefit of Trade and Commerce* (Javaslat egy folyó hitelt biztosító földbank alapítására, a földbirtokosok általános jóléte, a földbirtok értékének nagymérvű emelése, s az ipar és kereskedelem nem csekélyebb haszna érdekében), [London] 1695. – *572*
– *A Few Proposals Humbly Recommending etc. Establishing a Land Credit in this Kingdom* (Néhány szerényen előterjesztett javaslat stb. a földhitel megalapozásáról e Királyságban), Edinburgh 1700. – *572*

CHAPMAN, David Barcly – angol bankár. – *408 487–488 502–515 546*

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász; Sismondi követője. – *155* (*155**)
– *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales etc.* (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi elosztása okainak és okozatainak stb.), Párizs 1841. – *155* (*155**)

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *374 574*
– *Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure ; par le Chevalier Thomas Culpeper* (Értekezések a kereskedelemről és a pénzkamat csökkentéséből eredő előnyökről. Egy kis értekezéssel az uzsora ellen; írta Thomas Culpeper lovag), Amszterdam–Berlin 1754. – *374 574*

City; or the Physiology of London Business *lásd* Evans

CLAY, Sir William (1791–1869) – angol politikus és közgazdász, liberális, a currency-elmélet híve, 1832–57 a parlament tagja. – *523*

Coal Mine Accidents. Abstract of Return to an Adress of the Honourable the House of Commons, dated 3rd May 1861 etc. Ordered, by the H. of C., to be printed, 6th February 1862 (Baleesetek a szénbányákban. Kivonat a Tisztelt Alsóház 1861 máj. 3-i feliratához csatolt jelentésből stb. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1862 febr. 6.). – *87*

COMTE, François-Charles-Louis (1782–1837) – francia liberális publicista és politikus, vulgáris közgazdász. – *587*
– *Traité de la propriété* (Értekezés a tulajdonról), Párizs 1834. – *587*

COQUELIN, Charles (1803–1852) – francia jogász és közgazdász, szabadkereskedő. – *380*

– *Du crédit et des banques dans l'industrie* (A hitelről és a bankokról az iparban); „Revue des deux Mondes", IV. sor. XXXI. köt., Párizs 1842. – *380*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *161 166 176 200 290*
– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól, vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata), London 1841. – *161 166 176 200 290 (166* 176** 200*)*

COTTON, William (1786–1866) – angol üzletember; az Angol Bank igazgatója. – *396*

CROSS, John – angol mezőgazdasági napszámos. – *600*

The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland. By a Banker in England (A currency-elmélet vizsgálata; levél a skót néphez a kormány azon fenyegetéséről, hogy beavatkozik a bankügy Skóciában fennálló rendszerébe. Írta egy angliai bankár), Edinburgh 1845. – *385 394 414 451–452 496*

CURTIS, Timothy Abraham – az Angol Bank és a Kelet-Indiai Társaság igazgatója. – *368*

D

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *344 452 517 (344*)*

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász; a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *740*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *22*

D'AVENANT (Davenant), Charles (1656–1714) – angol politikus és kozgazdász, merkantilista; tory. – *626*

Discourses upon Trade *lásd* North

DAVIDSON, Daniel Mitchell – angol kereskedő; 1854-ben, amikor csalárd üzleti műveletei lelepleződtek, külföldre menekült. – *510 (510*)*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus, író, a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnok. – *396*

Doctrine de Saint-Simon *lásd* Enfantin

DOMBASLE, Christophe-Joseph-Alexandre-Mathieu de (1777–1843) – francia mezőgazdász és vegyész. – *716 764*
– *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole* (Roville-i földművelési évkönyvek, vagy vegyes tanulmányok a földművelésről, a falusi gazdaságról és a földművelési törvényhozásról), Párizs 1824–37. – *716 764 (716*)*

DOVE, Patrick Edward (1815–1873) – angol író, közgazdász és politikus. – *601 606*
– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Edinburgh–London 1854. – *601 606 (601* 606*)*

DUREAU DE LA MALLE, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777–1857) – francia ókortörténész és filológus. – *102*
– *Economie politique des Romains* (A rómaiak politikai gazdasága), Párizs 1840. – *102*

E

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *337 374 376 415 417 475–476 515 524 536–537 545 557–563* (*337**)

»*The Edinburgh Review, or Critical Journal*« (Edinburgh-i szemle, vagy kritikai folyóirat). – *735* (*735**)

ENFANTIN, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin) (1796–1864) – francia mérnök, utópikus szocialista; a saint-simonista iskola egyik vezetője; a 40-es évektől mérnökként működött több kapitalista vállalkozásban.
- (Névtelenül:) *Doctrine de Saint-Simon. Exposition* (Saint-Simon tanítása. Kifejtése), I. évf. 1828–29., III. javított és bővített kiad., Párizs 1831. – *576*
– (Névtelenül:) *Religion Saint-Simonienne. Economie politique et politique. Articles extraits du Globe* (Saint-simonista vallás. Politikai gazdaságtan és politika. Cikkek a „Globe"-ból), Párizs 1831. – *575 578*

ENGELS, Friedrich (Sen.) (1796–1860) – Friedrich Engels apja; 1837-ben az angol Ermen-céggel közös vállalkozásként először Manchesterben, majd Engelskirchenben pamutfonodát létesített. – *447*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *3–4 7–11 23–24 386 406 409 433 466 676 837–838 842–844*
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (A munkásosztály helyzete Angliában), Lipcse 1845; Stuttgart 1892. – *728*

EPIKUROSZ (i.e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *311 569* (*311** 569**)

EVANS, David Morier (1819–1874) – angol közgazdász és újságíró.
– (Névtelenül:) *The City; or the Physiology of London Business; with Sketches on Change, and at the Coffee Houses* (A City, vagy a londoni üzlet fiziológiája; karcolatokkal a tőzsdéről és a kávéhehozatali társaságokról), London 1845. – *368*

F

FAIRBAIRN, Sir William (1789–1874) – angol gyáros, mérnök és feltaláló. – *89*

FAWCETT, Henry (1833–1884) – angol közgazdász és liberális politikus; J. St. Mill követője. – *597*

FELLER, Friedrich Ernst (1800–1859) – filológus, több nyelv kéziszótárát szerkesztette, a gothai kereskedelmi iskola vezetője. – *296*
- és C. G. ODERMANN: *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt* (Teljes kereskedelmi számtan. Kereskedelmi, reál- és ipariskolák számára, valamint általában magántanulásra üzletemberek részére) (1842), VII. kiad., Lipcse 1859. – *296*

FIREMAN, Peter (szül. 1863) – orosz származású amerikai kémikus és gyáros. – *15–16 24*
– *Kritik der Marx'schen Werttheorie* (A marxi értékelmélet bírálata); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", III. sor. III. köt., Jéna 1892. – *15–16*

First Report on Children's Employment in Mines and Collieries (Első jelentés a gyermekek foglalkoztatásáról bányákban és szénbányákban), 1841 ápr. 21. – *87*

First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848 (A titkos bizottság első

jelentése a kereskedelem szorult helyzetéről, a vallomások jegyzőkönyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1848 jún. 8.). – *10 382–383 389–392 395–397 431 447–448 452 463–465 514*

First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence and Appendix. Ordered, by the H. of C., to be printed, 11 August 1888 (A Lordok Háza szűkebb bizottságának első jelentése az izzasztó rendszerről, a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével és függelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1888 aug. 11). – *316*

FORCADE, Eugène (1820–1869) – francia publicista, vulgáris közgazdász. – *794–795*

– *La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale* (Harc a szocializmusért. II. Forradalmi és szociális politikai gazdaságtan); „Revue des deux Mondes", XXIV. köt., Párizs 1848. – *794–795*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *576 714*

FRANCIS, John (1810–1886) – angol közgazdász, az Angol Bank alkalmazottja. – *573 575*

– *History of the Bank of England, its Times and Traditions* (Az Angol Bank története, valamint korszakai és hagyományai), III. kiad., London [1848]. – *573–575 (575*)*

FRIGYES, II. (Hohenstaufen) (1194–1250) – szicíliai király 1198–1250, német király 1212–1250, római császár 1215–1250, jeruzsálemi király 1229–1250. – *569*

FUGGEREK – augsburgi kereskedődinasztia. – *850*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *383 421 427–433 437–438 443 524*

– *On the Regulation of Currencies; being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country* (A forgalmi eszközök szabályozásáról; egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerül, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a többi bankvállalatok által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rögzített korlátok közé szoríttassanak), II. kiad., London 1845. – *383 427–433 437–438*

G

GARDNER, Robert – angol pamutgyáros. – *390 464–465*

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. – *22*

GILBART, James William (1794–1863) – angol bankár és banküygyi író. – *320 339 383–385 514–515 518 581*

– *A Practical Treatise on Banking* (Gyakorlati tanulmány a banküygyről), 1827, V. kiad., London 1849. – *339*

– *The History and Principles of Banking* (A bankügy története és alapelvei), London 1834. – *320 383–385 580–581*

– *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market during the Year 1839* (Vizsgálódás a pénzpiac nyomottságának okairól 1839-ben), London 1840. – *514 518*

GILCHRIST, Percy – angol kémikus és technikus, S. G. Thomas unokafivére és munkatársa. – *70*

GLYN, George Grenfell, 1869-től Baron Wolverton (1824–1887) – angol bankár, liberális; a parlament tagja, 1868–73 a kincstár titkára. – *517 857*

GREG, Robert Hyde (1795–1875) – angol gyáros, szabadkereskedő, a manchesteri kereskedelmi kamara elnöke. – *106*

– (Névtelenül:) *The Factory Question, considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill* (A gyári kérdés, a gyárakban alkalmazottak egészségére és erkölcsére gyakorolt hatásával kapcsolatban szemlélve. És a tízórás törvény), London 1837. – *106*

GREG, William Rathbone (1809–1881) – angol nagyiparos, a szabadkereskedelem híve, ellenzője a választási törvény reformjának, a „Three Prize Essays" (1. o.) egyik szerzője. – *595*

GREY, Sir George (1799–1882) – angol politikus, whig; 1846–52, 1855–58, 1861–66 belügyminiszter, 1854–55 gyarmatügyi miniszter. – *89*

GURNEY, Samuel (1786–1856) – angol bankár; 1825–56 az Overend, Gurney and Co. cég főnöke. – *390 393 396 399 497 502–503 518*

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *374 (374*)*

H

HAMILTON, Robert (1743–1829) – skót közgazdász, fizikus és matematikus. – *373*

– *An Inquiry concerning the Rise and Progress, the Redemption and Present State and the Management of the National Debt of Great Britain* (Vizsgálódás Nagy-Britannia nemzeti adósságának keletkezéséről, növekedéséről, törlesztéséről, jelenlegi helyzetéről és igazgatásáról), II. kiad., Edinburgh 1814. – *373*

HARDCASTLE, Daniel, Jun. – angol közgazdasági író. – *519 581*

– *Banks and Bankers* (Bankok és bankárok), II. kiad., London 1843. – *519 581*

HARRINGTON, James (1611–1677) – angol politikus és történetfilozófus. „Oceana" c. utópikus művében (1656) egy ideális közösséget ír le, melynek politikai szervezete a földbirtok egyenlő felosztásán alapul. Cromwell halála után klubot alapított, ennek tagja volt William Petty is. 1661-ben a Towerbe zárták. – *842*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *14 49 585–586 734*

– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban), I. rész, „Die Logik" (A logika) (1817); „Werke" (Művei), II. kiad., VI. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1840. – *734 (734*)*

– *Grundlinien der Philosophie des Rechts* etc. (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820); „Werke" (Művei), II. kiad., VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1840. – *585–586*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő, Marx barátja. – *842*

– *Disputation* (Hitvita). – *514 (514*)*

– *Nachwort zum „Romanzero"* (Utószó a „Romanzeró"-hoz). – *842 (842***)*

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *580*

HERRENSCHWAND, Jean (1728–1812) – svájci eklektikus közgazdász. – *741*

HEYD, Wilhelm (1823–1906) – protestáns lelkész, történész. – *850*

– *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* (A levantei kereskedelem története a középkorban), Stuttgart 1879. – *850*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *367 376*
– (Névtelenül:) *Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer. With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen* (A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása. Írta egy munkás. Vonatkozással a munkáslegények jelenlegi egyesüléseire), London 1825. – *367 376*

HODGSON, Adam – angol bankár. – *390–391 463–464*

HOPE, George (1811–1876) – angol bérlő és agronómus, szabadkereskedő; *lásd még* Three Prize Essays. – *595*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i.e. 65–8) – római költő.
– *Epistulae* (Levelek). – *195 589* (*195** *589***)

HORNER, Leonard (1785–1864) – angol geológus; 1833–59 gyárfelügyelő; a gyermekmunka-bizottság tagja, megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. – *88–89 95 122 125*

HUBBARD, John Gellibrand, 1887-től Baron Addington (1805–1889) – angol bankár és politikus, tory; 1838-tól az Angol Bank egyik igazgatója. – *395 505 518 524–525 548 560*
– *The Currency and the Country* (A pénzforgalom és az ország), London 1843. – *395*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merkantilisták ellenfele. – *355 522*
– *Of Interest* (A kamatról) (1752); „Essays and Treatises on Several Subjects" (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról), I. köt., London 1764. – *355* (*355**)

HÜLLMANN, Karl Dietrich (1765–1846) – német történész, a bonni egyetem tanára, a pénzügy és a kereskedelem történetével foglalkozott. – *300 302 569*
– *Städtewesen des Mittelalters* (A középkor városszervezete), Bonn 1826–29. – *300 302 569*

I

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.), London 1821. – *186–187 613*

Interest of Money Mistaken; or a Treatise, proving, that the Abatement of Interest is the Effect and not the Cause of the Riches of a Nation and that Six per Cent is a Proportionable Interest to the Present Condition of this Kingdom (A pénzkamat félreértelmezése, vagy tanulmány, amely bizonyítja, hogy a kamat süllyedése okozata és nem oka egy nemzet gazdagságának, és hogy hat százalék e Királyság jelen helyzetéhez mérten arányos kamat), London 1668. – *574* (*574**)

J

»*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*« (Nemzetgazdaságtani és statisztikai évkönyvek), Jéna. – *11–12 15–16 21* (*11**)

JAKAB, I. (1566–1625) – angol és ír király 1603–1625; VI. Jakab néven skót király 1567–1625. – *580*

JEVONS, William Stanley (1835–1882) – angol közgazdász és filozófus, a határhaszon-elmélet teoretikusa. – *12*

JOHNSTON, James Finlay Weir (1796–1855) – angol kémikus; Berzelius tanítványa, főleg mezőgazdasági és ipari kémiával foglalkozott. – *587 635*

– *Notes on North America Agricultural, Economical and Social* (Jegyzetek Észak-Amerikáról földművelési, gazdasági és társadalmi tekintetben), Edinburgh–London 1851. – *635–637*

JONES, Richard (1790–1855) – angol közgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szükségességét. – *252 716 735 (735*)*

– *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of the Taxation* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról és az adózás forrásairól), London 1831. – *716 (716*)*

– *An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February 1833. To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour* (Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról, megtartva a Királyi Kollégiumban London, 1833 február 27. Kiegészítve egy munkabérről szóló előadássorozat tanmenetével), London 1833. – *252*

K

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *568 570 741*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *573 580*

KENNEDY, Primrose William – angol bankár. – *500 536*

KIESSELBACH, Wilhelm – német gazdaságtörténész és szociológus. – *309*

– *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter* (A világkereskedelem folyása és az európai népek életének fejlődése a középkorban), Stuttgart 1860. – *309*

KINCAID, Sir John (1787–1862) – angol hivatalnok; 1850-től börtön- és gyárfelügyelő Skóciában. – *89*

KINNEAR, John G. – angol pénzügyi író. – *421–422 501*

– *The Crisis and the Currency* (A válság és a pénzforgalom), London 1847. – *421–422 501*

L

Labour defended against the Claims of Capital etc. *lásd* Hodgskin

LAING, Samuel, Jun. (1810–1897) – angol politikus és publicista, a parlament tagja, liberális; vezető tisztségeket viselt angol vasúti társaságoknál. – *728*

– *National Distress; its Causes and Remedies* (A nemzeti ínség; okai és orvosságai), London 1844. – *728*

LAING, Seton.

– *A new Series of the Great City Frauds of Cole, Davidson & Gordon* (A nagy City-csalások új sorozata: Cole, Davidson és Gordon), V. kiad., London [1869]. – *510 (510*)*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *101*

LAVERGNE, Louis-Gabriel-Léonce Guilhaud de (1809–1880) – francia közgazdász és politikus, monarchista. – *598–599*

– *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (Anglia, Skócia és Írország mezőgazdasága), franciából fordítva, Edinburgh–London 1855. – *598–599*

LAW of Lauriston, John (1671–1729) – skót közgazdász; 1719–20 a pénzügyek főellenőre Franciaországban; csekély fémfedezetű papírpénzt bocsátott ki a francia államadósságok kifizetésére, 1720-ban vállalkozása összeomlással végződött. – *420 574*

LEATHAM, William Henry (1815–1889) – angol bankár és politikus, kvéker, a parlament tagja. – *378–379*
– *Letters on the Currency. Addressed to Charles Wood* (Levelek a pénzforgalomról. Charles Woodhoz), London 1840. – *378–379*

LEXIS, Wilhelm (1837–1914) – német közgazdász és statisztikus, egyetemi tanár. – *11–13* (*11* 13**)
– *Die Marx'sche Kapitaltheorie* (A marxi tőkeelmélet); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sor. XI. köt., Jéna 1885. – *11–12*

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *702 725 733 765*

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász; bírálta a felvilágosítók és a fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *84 745*
– (Névtelenül:) *Théorie des lois civiles etc.* (A polgári törvények elmélete stb.), London 1767. – *84 745* (*84* 745**)

LIST, Friedrich (1789–1846) – német közgazdász, védővámos, a német Vámegylet előharcosa. – *833*
– *Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung* (A földbirtokszervezet, a törpegazdaság és a kivándorlás), Különlenyomat a „Deutsche Vierteljahrsschrift" 1842. IV. füz. XX. számából, Stuttgart–Tübingen 1842. – *833*

LISTER, James (szül. kb. 1802) – angol bankár. – *392–393 426*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *591*

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz közgazdász és szociológus, egyetemi tanár. – *19–22 838 841–844 848* (*20**)
– *Karl Marx*; „Nuova Antologia", 1883 ápr. 1. – *19–20 842*
– *La teoria economica della costituzione politica* (A politikai berendezkedés gazdasági elmélete), Róma–Torino–Firenze 1886. – *20*
– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889* (Konrad Schmidt. Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján; Stuttgart 1889); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sor. XX. köt., Jéna 1890. – *20–21*
– *L'opera postuma di Carlo Marx* (Marx Károly hátrahagyott műve); „Nuova Antologia", 1895 február 1. – *838 841*

Loyd *lásd* Overstone

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *313 327 371 571 581 850*
– *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermahnung* (A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés), Wittenberg 1540; „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1589. – *327 371–372 581*
– *Von Kaufshandlung und Wucher* (A kereskedésről és az uzsoráról), Wittenberg 1524; „Werke" (Művei), VI. rész, Wittenberg 1589. – *312–313 581* (*313** 581***)

LUZAC, Elie (1721–1796) – holland idealista filozófus, jogász és közgazdász. „Hollands

Rijkdom" c. műve Joseph Accarias de Serione francia író (1707–1792) „La richesse de la Hollande" („Hollandia gazdagsága") (1768) c. művének átdolgozása. – *302*
– *Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat etc.* (Hollandia gazdagsága, tárgyalja ez állam kereskedelmének és hatalmának keletkezését stb.), Leyden 1782. – *302*

M

MACAULAY, Thomas Babington (1800–1859) – angol történetíró, a parlament tagja, whig. – *574*
– *The History of England from the Accession of James the Second* (Anglia története II. Jakab trónra lépése óta), IV. köt., X. kiad., London 1855. – *574*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója. – *65 214 227*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *39 41 46 48 164 184 190 373 613 625 636*
– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other Writers* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire), London 1798. – *373* (*373**)
– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles, by which it is regulated* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák), London 1815. – *625* (*625**)
– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.), London 1820; II. kiad., London 1836. – *39 164 184 190 625* (*164** *184** *190** *625**)
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.), London 1827. – *39*
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.), új kiad., Cazenove jegyzeteivel, London 1853. – *41*

›*The Manchester Guardian*‹ (A Manchesteri Figyelő). – *388* (*388**)

MANLEY, Thomas (1628–1690) – angol jogász, történész és közgazdász. – *574* (*574**)

MARON, H. – német mezőgazdasági író. – *761*
– *Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre* (Külterjesség vagy belterjesség? Fejezet a mezőgazdasági üzemtanból), Oppeln 1859. – *761*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). *3–4 7–16 19–24 135 171 408 416 837–838 841–845 848*
– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *578 588* (*42**)
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, Berlin 1859. – *175–176 300 426 521–524 534 578 606 739* (*513** *606*** *739**)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: „Der Produktionsprozess des Kapitals" (A tőke termelési folyamata), Hamburg 1867. – *142*
– – II. kiad., Hamburg 1872. – *10 14 27 31–32 37 40 42–43 46 50–52 74 78*

83–85 92–94 130 139 141 156 159 171 175 212 219–221 235 249 291 301–302 378 424 464 498–499 545 586 596 599 749 771 787 801 828 837 847
– – III. kiad., Hamburg 1883. – *10 14 27 31–32 37 40 42–43 46 50–52 74 78 83–85 92–94 130 139 141 156 159 171 175 212 219–221 235 249 291 301–302 378 424 464 498–499 545 586 596 599 749 771 787 801 828 837 847*
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke. A tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *3 7 (20*)*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: „Der Zirkulationsprozess des Kapitals" (A tőke forgalmi folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885. – *3–4 7 10–11 14 27 45 50–51 70–72 74–75 115 254–255 266 272 284 288 292 322 423 426 458–459 506 729 780 788–789 795 842*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: „Gestaltungen des Gesamtprozesses" (Az összfolyamat alakulatai), Engels kiad., Hamburg 1894. – *4 7 24 835 837 842–845 855 (21* 164* 172* 172** 193* 193** 193*** 194* 194** 194*** 211* 212* 212*** 242* 242** 260* 387** 467* 524* 533* 624* 657* 658** 660* 665* 665** 678* 689* 689** 689*** 690* 694* 708*)*

MASSIE, Joseph (megh. 1784) – angol statisztikus és közgazdász. – *314 332 337–338 341 344 355 764*
– (Névtelenül:) *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered* (Tanulmány a természetes kamatrátát kormányzó okokról, melyben megvizsgáltatnak Sir W. Petty és Locke úr e pontra vonatkozó véleményei), London 1750. – *314 332 337–338 341 344 355 764 (314** 355* 764*)*

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. – *171*

MENGER, Karl (1840–1921) – osztrák közgazdász, a határhaszon-iskola megalapítója. – *12*

MEYNERT, Theodor Hermann (1833–1892) – osztrák orvos, az agybonctan megalapítója. – *4*

MILL, John Stuart (1806–1873) – angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *367 376 495 530 548 827*
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről), London 1844. – *827*
– *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy* (A politikai gazdaságtan alapelvei és néhány alkalmazásuk a társadalomfilozófiára), London 1849. – *367 376 (376*)*

MIRABEAU, Victor Riqueti, marquis de (père) (1715–1789) – francia közgazdász, fiziokrata. – *713*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német történész, az ókor kutatója. – *309 363 742*
– *Römische Geschichte* (Római történelem), I–III. köt., II. kiad., Berlin 1856–57. – *309 362–363 742*

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *7*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. – *171*

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *599–600* (*600**)

MORRIS, James – az Angol Bank kormányzója 1848-ban. – *396 431 448 452 488 542*

MORTON, John Chalmers (1821–1888) – angol agronómus. – *597–598*
– *On the Forces used in Agriculture* (A mezőgazdaságban felhasznált erőkről); „Journal of the Society of Arts", VII. köt., 1859 dec. 9. – *597* (*598**)

MORTON, John Lockhart – angol agronómus. Több mezőgazdasági mű szerzője; 1857-ben a londoni King's College-ban előadásokat tartott a földtulajdonról. – *598 640* (*598**)
– *The Resources of Estates: being a Treatise on the Agricultural Improvement and General Management of Landed Property* (A birtokok erőforrásai: értekezés a földtulajdon mezőgazdasági javításáról és általános irányításáról), London 1858. – *598 640* (*598**)

MOUNIER, L. - M. – francia hadmérnök-kapitány és író. – *761 764*
– *De l'agriculture en France, d'aprés les documents officiels. Avec des remarques par M. Rubichon* (A mezőgazdaság Franciaországban, hivatalos okmányok alapján. Rubichon úr jegyzeteivel), Párizs 1846. – *761 764*

MÖSER, Justus (1720–1794) – német politikai író és történész, reakciós. – *745*

MURRAY, Robert – angol bankár. – *501*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *336 374–375*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *336 374–375*

N

NAPÓLEON, I. (1769–1821) – első konzul 1799–1804 és francia császár 1804–1814 és 1815. – *576*

NASMYTH, James (1808–1890) – angol mérnök, a gőzkalapács feltalálója. – *95–98*

NEAVE, Sheffield – az Angol Bank kormányzója 1858-ban. – *453 499–500*

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – *14 22* (*22** 835**)
– 1887. 3. sz.: *Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: „Über den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit"* (Megjegyzés Stiebeling úr „A tőke sűrűsödésének hatása a bérre és a munka kizsákmányolására" c. cikkéhez). – *22* (*22***)

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus, radikális. – *566 623 728 764*
– *Lectures on Political Economy* (Politikai gazdaságtani előadások), London 1851. – *566 623 728 764* (*623* 764****)

NEWMAN, Samuel Philips (1797–1842) – amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára – *264–265*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Andover–New York 1835. – *264–265*

NEWMARCH, William (1820–1882) – angol közgazdász és statisztikus, bankigazgató, szabadkereskedő, ricardiánus. – *478 499 501 514 516–517 531 539–540 542–545 550–556*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *364* (*364* 576**)

NORMAN, George Warde (1793–1882) – angol közgazdász, a currency-elmélet híve; az Angol Bank igazgatója. – *397–399 406 523 525*

NORTH, Sir Dudley (1641–1691) – angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. – *582 591*

– (Névtelenül:) *Discourses upon Trade; principally directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money* (Értekezések a kereskedelemről; főként a pénzkamatra, pénzverésre, pénzrontásra, pénzszaporításra vonatkozóan), London 1691. – *582*

»*Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti*« (Új tudományos, irodalmi és művészeti antológia), Firenze, majd Róma. – *19 838 841 (19*)*

O

Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply (Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és kínálatra), London 1821. – *176 183–184*

O'CONOR, Charles (1804–1884) – amerikai ügyvéd, a rabszolgaság védelmezője. – *364*

– *Beszéd 1859 dec. 19-én*; „New York Daily Tribune", 1859 dec. 20. – *364*

ODERMANN, Karl Gustav (1815–1904) – német pedagógus, több kereskedelmi tankönyv szerkesztője; *lásd még* Feller. – *296*

OPDYKE, George (1805–1880) – amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862–63 New York polgármestere. – *342 634*

– *A Treatise on Political Economy* (Értekezés a politikai gazdaságtanról), New York 1851. – *342 634*

OVERSTONE, Samuel Jones Loyd, Baronet (1796–1883) – angol bankár, közgazdász és politikus, liberális; a currency-elmélet híve; az 1844-es banktörvény elveinek kidolgozója. – *382 399–413 463 486 490–495 510 513 521 523 525 527–528 530 535 537 545*

OVIDIUS Naso, Publius (i.e. 43–i. sz. 17) – római költő.

– *Metamorphoses* (Átalakulások). – *768 (768**)*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *576*

P

PALMER, John Horsley (1779–1858) – angol pénzember; 1811–57 igazgatója, 1830–32 kormányzója az Angol Banknak. – *531–533 542*

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *89 594*

PARMENTIER, Antoine-Augustin (1737–1813) – francia agronómus és vegyész, különösen az emberi élelmiszerek tanulmányozásával foglalkozott. – *101*

PASSY, Hippolyte-Philibert (1793–1880) – francia közgazdász és politikus, orléanista; a júliusi monarchia alatt többször volt a kormány tagja, 1848–49 pénzügyminiszter. – *725 735 738 740 744*

– *Rente du sol* (A föld járadéka); „Dictionnaire de l'économie politique etc." (A politikai gazdaságtan szótára stb.), II. köt. II. kiad., Párizs 1854. – *725 735 738 740* (*725** *738** *740***)

PATERSON, William (1658–1719) – skót kereskedő és bankár, az Angol Bank és a Skót Bank alapítója. – *574*

PECQUEUR, Charles-Constantin (1801–1887) – francia közgazdász, utópikus szocialista. – *579*

– *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique ou études sur l'organisation des sociétés* (A társadalmi és politikai gazdaságtan új elmélete vagy tanulmányok a társadalmak szervezetéről), Párizs 1842. – *579*

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *522–524* (*387**)

PÉREIRE, Isaac (1806–1880) – francia bankár, kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista, a Törvényhozó Testület tagja; 1852-ben bátyjával együtt alapította a Crédit mobilier-t. – *420*

PÉREIRE, Jacques-Émile (1800–1875) – francia bankár, 1825–31 saint-simonista, munkatársa és szerkesztője a „Globe"-nak, majd a „National"-nak, később bonapartista; a Törvényhozó Testület tagja, a Crédit mobilier egyik alapítója. – *576*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *445 626 738–739*

– (Névtelenül:) *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.) (1662), London 1667. – *738* (*738***)

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) – görög lírikus, dicsőítő ódák költője. – *365*

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök, a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *372–374* (*372**)

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23–79) – római tudós, köztisztviselő és katona. – *102*

– *Historia naturalis* (Természettörténet). – *102*

POPPE, Johann Heinrich Moritz von (1776–1854) – német természettudós, a mechanika professzora Tübingenben. – *317*

– *Geschichte der Technologie etc.* (A technológia története stb.), Göttingen 1807–11. – *317* (*317**)

PRICE, Richard (1723–1791) – angol teológus és pénzügyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. – *372–374 376*

– *An Appeal to the Public, on the Subject of the National Debt* (Felhívás a nyilvánossághoz a nemzeti adósság kérdésében) (1771), II. kiad., London 1772. – *372–373*

– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.) (1771), II. kiad., London 1772. – *373*

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation (Pályamű a konkurrencia és a kooperáció összehasonlított érdemeiről), London 1834. – *832* (*832**)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *41–42 325–327 334 578 593 794–795* (*42** *578** *593**)

– *Qu' est-ce que la propriété?* (Mi a tulajdon?), Párizs 1841. – *794* (*794***)
– *lásd még* Bastiat

Public Health. Report of the Medical Officer of the Privy Council (Közegészség. A Titkos Tanács tiszti főorvosának jelentése). – *90*
– *6th Report...* 1863. London 1864. – *90–95*

QUETELET, Lambert-Adolphe-Jacques (1796–1874) – belga matematikus és szociálstatisztikus. – *810*
– *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale* (Az emberről és képességeinek fejlődéséről, vagy a társadalmi fizika kísérlete), Párizs 1835. – *810–811*

R

RADCLIFFE, John Netten (1826–1884) – angol orvos, 1862–71 az „Epidemiological Society" tiszteletbeli titkára, 1875–77 elnöke, a Titkos Tanács egészségügyi felügyelője. – *94*

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *41 46 264 340–341 357–358 723*
– *An Essay on the Distribution of Wealth* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról), Edinburgh 1836. – *41 264 340–341 358 723* (*41* *723**)

»*La Rassegna*« (Szemle), Nápoly. – *842* (*842**)

REDEN, Friedrich Wilhelm, Freiherr von (1804–1857) – német statisztikus és politikus; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (balszárny). – *445*
– *Vergleichende Kulturstatistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas* (Összehasonlító kultúrstatisztika Európa nagy államainak területi és népesedési viszonyairól), Berlin 1848. – *445*

REDGRAVE, Alexander – angol gyárfelügyelő. – *98 131–133*

Religion Saint-Simonienne *lásd* Enfantin

Report from the Secret Committee of the House of Lords, appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some Time prevailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by the Laws for Regulating the Issue of Bank Notes Payable on Demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Jelentés a Lordok Házának titkos bizottságától, amelyet megbíztak, hogy vizsgálja ki, milyen okok idézték elő azt a szorult helyzetet, amely a kereskedelmi osztályok között egy ideig uralkodott, s hogy milyen hatással voltak erre a látra beváltandó bankjegyek kibocsátásának szabályozására hozott törvények. A vallomások jegyzőkönyvével és függelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1848 július 28. Újranyomatott 1857). – *10 386–387 390 392–393 399–413 488 500–503 514 517–518 526–527 530–533 535 537 541–542*

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons to be printed, 30 July 1857 (A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1857 július 30). – *10 320 393 397–399 408 427–428 462–463 470 473–474 478–479 486–488 495–499 501–504 506–514 516–518 524–526 530–531 533–537 539–540 543–546 548–556 729*

Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons,

to be printed, 1 July 1858 (A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1858 július 1). – *10 453–454 462–463 474–475 477 498–500 538*

Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of Accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (E Királyság gabonatörvényeivel kapcsolatos petíciókat kivizsgáló szűkebb bizottság jelentése; a vallomások jegyzőkönyvével és kimutatásokból álló függelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1814 július 26). – *596* (*596**)

Reports of the Inspectors of Factories etc. (A gyárfelügyelők jelentései stb.) – *594–595*

– *for the half year ending 31st October 1845* (az 1845 október 31-ével záródó félévre), London 1846. – *122*

– *for the half year ending 31st October 1846* (az 1846 október 31-ével záródó félévre), London 1847. – *122*

– *for the half year ending 31st October 1847* (az 1847 október 31-ével záródó félévre), London 1848. – *123*

– *for the half year ending 31st October 1848* (az 1848 október 31-ével záródó félévre), London 1849. – *78 106*

– *for the half year ending 30th April 1849* (az 1849 április 30-ával záródó félévre), London 1849. – *123–124*

– *for the half year ending 31st October 1849* (az 1849 október 31-ével záródó félévre), London 1850. – *124*

– *for the half year ending 30th April 1850* (az 1850 április 30-ával záródó félévre), London 1850. – *108 124*

– *for the half year ending 31st October 1850* (az 1850 október 31-ével záródó félévre), London 1851. – *120 124–125*

– *for the half year ending 30th April 1851* (az 1851 április 30-ával záródó félévre), London 1851. – *120*

– *for the half year ending 31st October 1852* (az 1852 október 31-ével záródó félévre), London 1853. – *95–98*

– *for the half year ending 30th April 1853* (az 1853 április 30-ával záródó félévre), London 1853. – *125*

– *for the half year ending 31st October 1853* (az 1853 október 31-ével záródó félévre), London 1854. – *125*

– *for the half year ending 30th April 1854* (az 1854 április 30-ával záródó félévre), London 1854. – *125*

– *for the half year ending 31st October 1855* (az 1855 október 31-ével záródó félévre), London 1856. – *88*

– *for the half year ending 31st October 1858* (az 1858 október 31-ével záródó félévre), London 1859. – *77 119–121*

– *for the half year ending 30th April 1859* (az 1859 április 30-ával záródó félévre), London 1859. – *125*

– *for the half year ending 31st October 1859* (az 1859 október 31-ével záródó félévre), London 1860. – *125*

– *for the half year ending 30th April 1860* (az 1860 április 30-ával záródó félévre), London 1860. – *125–126*

– *for the half year ending 31st October 1860* (az 1860 október 31-ével záródó félévre), London 1861. – *126*

– *for the half year ending 30th April 1861* (az 1861 április 30-ával záródó félévre), London 1861. – *90 126 128*

– *for the half year ending 31st October 1861* (az 1861 október 31-ével záródó félévre), London 1862. – *126*

– *for the half year ending 30th April 1862* (az 1862 április 30-ával záródó félévre), London 1862. – *90 128*
– *for the half year ending 31st October 1862* (az 1862 október 31-ével záródó félévre), London 1863. – *78 100–101 126 128–129*
– *for the half year ending 30th April 1863* (az 1863 április 30-ával záródó félévre), London 1863. – *129*
– *for the half year ending 31st October 1863* (az 1863 október 31-ével záródó félévre), London 1864. – *88 99–100 108 126–134*
– *for the half year ending 30th April 1864* (az 1864 április 30-ával záródó félévre), London 1864. – *127 132*

Reports respecting Grain and the Corn Laws; viz: First and Second Reports from the Lords Committees, appointed to inquire into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto etc. Ordered, by the House of Commons, to be printed 23 november 1814 (Jelentések a gabonáról és a gabonatörvényekről; azaz a Lordok Háza kinevezett vizsgáló bizottságainak első és második jelentése a gabona növekedésének, kereskedelmének és fogyasztásának állapotáról, és az összes idevágó törvényekről stb. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1814 november 23). – *596* (*596**)

»*Revue des deux Mondes*« (A két világ szemléje), Párizs. – *380 794* (*380**)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *11 19 40 47 65 106 112 173 176 190 194–195 214 226–227 230–232 237 246 306 521–523 616–617 625 637 644 646 704 713 727 768 792 804*
– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *106 112 173 176 195 226 616–617 625 727 768 792 804* (*106** 112** 173* 173** 176* 195* 226* 625**)
– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről); „Works" (Művei), MacCulloch kiad., London 1852. – *65 213–214 227*

RIESE, Adam (1492–1559) – német matematikus, bányahivatalnok Annabergben. Ő írt Németországban először gyakorlati számtani tankönyveket, s ezek még a XVII. században is használatban voltak; innen a szójárás: „Adam Riese szerint". – *841*

»*La Riforma Sociale*« (A Társadalmi Reform), Torino–Róma. – *842* (*842***)

RITCHIE, Charles Thomson (1838–1906) – angol bankár és politikus. – *517*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. – *11 136 733 755 804* (*136**)
– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadék-elmélet megalapozása), Berlin 1851. – *136 733* (*136**)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *215 290 306 376 778*
– *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende* (A nemzetgazdaságtan alapjatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére), III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *215 290 306 376 834* (*215* 290** 306* 376**)

ROTHSCHILD, James, baron de (1792–1868) – a párizsi Rothschild-bankház főnöke – *447*

ROY, Henry – angol orvos és közgazdász. – *340 342*
– (Névtelenül:) *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844* (Az árfolyamok elmélete. Az 1844-es banktörvény), London 1864. – *340 342*

RUBICHON, Maurice (1766–1849) – francia royalista politikus és közgazdász. – *598 761 764*
– *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre* (A társadalom mechanizmusáról Franciaországban és Angliában), 1833; új kiad., Párizs 1837. – *597–598 761 764*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök, 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *395*

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *575–576 578–579*
– *Nouveau christianisme, dialogues entre un novateur et un conservateur* (Új kereszténység, párbeszédek egy újító és egy maradi közt), Párizs 1825. – *575–576*

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *264 792 797*
– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817; IV. kiad., Párizs 1819. – *264 792*

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich (1759–1805) – német költő.
– *Die Bürgschaft* (A kezesség). – *768 (768***)*

SCHMIDT, Konrad (1863–1932) – német szociáldemokrata; később a revizionistákhoz csatlakozott. – *13–15 19 21 24 843–844 (844*)*
– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes* (Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján), Stuttgart 1889. – *13–14*
– *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Wertgesetz* (Az átlagprofitráta és a marxi értéktörvény); „Die Neue Zeit", XI. évf. I. köt. 3–4 sz., Stuttgart 1893. – *14–15*
– *Der dritte Band des „Kapital"* (A „Tőke" III. kötete); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1895 febr. 25., 22. sz. – *843*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *37 46*

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801–1885) – angol politikus, tory, 1847-től whig; a tízórás törvényért folytatott arisztokrata-filantróp mozgalom egyik vezetője. – *596*

SHAW, George Bernard (1856–1950) – angol író, a Fábiánus Társaság tagja. – *12*

SIEMENS, August Friedrich (1826–1904) – német mérnök, Angliában élt, 1856-ban szerkesztette az első regeneratív tüzelésű lángkemencét, amelyet azután Martin felhasznált az acélgyártáshoz. – *70*

SIMON, Sir John (1816–1904) – angol orvos; a Titkos Tanács mellett működő tiszti főorvos. – *90 92 94*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *455 757*
– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.), Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1827. – *455 757*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *139 183–184 190 204 215 227 306 310 312 361 374 421 450–451 585 708 723 727–730 741 778 788 792–793 796*

– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól) (1776), Aberdeen–London 1848. – *139 310 450–451 585 708 723 728–730 741 778 793* (*139* 585* 741* 778* 793**)

SMITH, Edward (kb. 1818–1874) – angol orvos és orvosi író; a Titkos Tanács egészségügyi megbízottja. – *92*

SOMBART, Werner (1863–1941) – német közgazdász, katedraszocialista; a 30-as években fasiszta. – *843–844*

– *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx* (Karl Marx gazdasági rendszerének bírálatához); „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik", VII. köt., Berlin 1894. – *843*

Some Thoughts of the Interest of England. By a Lover of Commerce (Néhány gondolat az angliai kamatról. Írta a kereskedelem egy barátja), London 1697. – *577*

»*Sozialpolitisches Zentralblatt*« (Központi Szociálpolitikai Lap), Berlin. – *843* (*843**)

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *343 740* (*219* 311**)

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy; being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről; egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.) (1767), Dublin 1770. – *740* (*740**)

– *Recherche des principes de l'économie politique etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről stb.), IV. köt., Párizs 1789. – *343*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről); „Works" (Művei), Sir J. Steuart kiad., I. köt., London 1805. – *219 311* (*219* 311**)

STIEBELING, George C. – amerikai orvos, statisztikus, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt tagja. – *22–24*

– *Das Wertgesetz und die Profitrate* (Az értéktörvény és a profitráta), New York [1890]. – *22–24*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és A. Smitht. – *176 624 779 797 801*

– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815. – *176 624 778–779 797* (*176* 624***)

– *Considérations sur la nature du revenu national* (Megfontolások a nemzeti jövedelem természetéről); „Cours d'économie politique", V. köt., Párizs 1824. – *797 801–802*

T

TERENTIUS Afer, Publius (i.e. kb. 185–159) – római vígjátékíró.

– *Andria* (Az androszi lány). – *214* (*214**)

The Theory of the Exchanges etc. *lásd* Roy, Henry

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; több ízben miniszter és miniszterelnök; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *593* (*593**)

– *De la propriété* (A tulajdonról), Párizs 1848. – *593*

THOMAS, Sidney Gilchrist (1850–1885) – angol kohómérnök, 1878-ban unokafivérével,

Percy Gilchristtel eljárást talált fel, amely a Bessemer-körtének bázikus béléssel való ellátása és égetett mész hozzáadása révén a vasat foszformentessé teszi. – *70*

The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law. Published by the National Anti-Corn-Law League (Három díjnyertes tanulmány a földművelésről és a gabonatörvényről. Kiadta a Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga) (George Hope, W. R. Greg, Arthur Morse), Manchester–London 1842. – *595*

THUN, Alphons (1853–1885) – német gazdaságtörténész. – *849*

– *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter* (Az alsó-rajnai ipar és munkásai), Lipcse 1879. – *849*

»*The Times*« (Az Idők), London. – *417* (*417**)

TOCQUEVILLE, Charles-Alexis-Henri-Maurice Clérel de (1805–1859) – francia politikus, történész és publicista, az alkotmányos monarchia híve. – *757*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *334 339 349–350 379 382 397 417 421–425 427 430–431 437 463 500 514 524 530 541 545 761 794*

– és William NEWMARCH: *A History of Prices and of the State of the Circulation etc.* (Az áraknak és a forgalom állapotának története stb.), London 1838–57. – *339 349 463 761* (*761**)

– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices, and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és bankügylet szétválasztásának célszerűsége) (1844), II. kiad., London 1844. – *334 350 379–380 382 417 421 794* (*794**)

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *40–41 46 106 333–334 523*

– *An Essay on the Production of Wealth etc.* (Tanulmány a gazdagság termeléséről stb.), London 1821. – *40–41 106* (*106**)

– *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.* (Az 1844. évi banktörvény hatásáról stb.), II. kiad., London 1847. – *333–334*

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) – angol publicista, kvéker. – *572*

– *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce etc.* (A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésével együtt stb.), London 1846. – *572*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *591*

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol kémikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *80 102 365*

– *The Philosophy of Manufactures; or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain* (A manufaktúrák filozófiája; vagy a nagy-britanniai gyárrendszer tudományos, erkölcsi és kereskedelmi gazdaságosságának kifejtése), II. kiad., London 1835. – *102* (*102**)

Philosophie des manufactures, ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie etc. (A manufaktúrák filozófiája, vagy a pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága stb.), Párizs 1836. – *365*

V

VERRI, Pietro (1728–1797) – olasz közgazdász, szabadkereskedő, a fiziokraták és A. Smith között állt. – *264*
– *Meditazioni sulla economia politica* (Elmélkedések a politikai gazdaságtanról) (1771), G. R. Carli jegyzeteivel; „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XV. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *264*

VINÇARD, Pierre-Denis (1820–1882) – francia munkás és publicista; részt vett az 1848-as forradalomban, a Luxembourg-bizottság tagja; tevékenyen részt vett a szövetkezeti mozgalomban; több írásban foglalkozott a munkásosztály helyzetével; az I. Internacionálé tagja. – *741*
– *Histoire du travail et des travailleurs en France* (A munka és a munkások története Franciaországban), Párizs 1845. – *741*

VISSERING, Simon (1818–1888) – holland közgazdász, F. Bastiat iskolájához tartozott. – *300 302*
– *Handboek van praktische staatshuishoudkunde* (A gyakorlati államgazdaság kézikönyve), Amszterdam 1860–62. – *300 302*

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; A. Smith egyik kiadója. – *713 725*
– (Névtelenül:) *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations* (Anglia és Amerika. A két nemzet társadalmi és politikai állapotának összehasonlítása), London 1833. – *713 724–725 (725*)*

WALTON, Alfred A. (1816–1883) – angol építészmérnök, a Reformliga tagja, a Nemzeti Reformszövetség elnöke; 1867–70 az Internacionálé Főtanácsának tagja. – *589*
– *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman Conquest to the Present Time* (Nagy-Britannia és Írország hűbéri földbirtokainak története a normann hódítástól a jelenkorig), London 1865. – *589–591*

WEGUELIN, Thomas – angol üzletember, liberális; a parlament tagja, 1857-ben az Angol Bank kormányzója. – *427 473–474 478–479 495 502 544 551*

WELSEREK – augsburgi kereskedődinasztia. – *850*

WEST, Sir Edward (1782–1828) – angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. – *231 625*
– (Névtelenül:) *Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn etc. By a Fellow of University College, Oxford* (Tanulmány a tőkének a földre való alkalmazásáról, észrevételekkel, amelyek kimutatják, hogy a gabona behozatalának mindennemű nagy korlátozása oktalanság stb. Írta az Oxfordi Egyetemi Kollégium egy tagja), London 1815. – *231 625 (625*)*

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853–58 kincstári államtitkár, 1859–60 India kincstári kancellárja. – *421 427 507–509 515–516 524 536 549–558*

WILSON-PATTEN, John (1802–1892) – angol politikus, tory; a parlament tagja. – *89*

WOLF, Julius (1862–1937) – német vulgáris közgazdász. – *16 19 22*
– *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx* (Az átlagprofitráta rejtvénye Marxnál);

„Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", III. sor. II. köt., Jéna 1891. – *16 19*

– *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik* (Szocializmus és kapitalista társadalmi rend. Mindkettő kritikai méltatása mint egy szociálpolitika alapvetése), Stuttgart 1892. – *22*

WOOD, Sir Charles, Lord Halifax (1800–1885) – angol politikus, whig; 1846–52 kincstári kancellár, 1852–55 az indiai ügyeket ellenőrző testület elnöke, 1855–58 az admiralitás első lordja, 1859–66 az indiai ügyek minisztere, 1870–74 lordpecsétőr. – *527 554–556*

WOOLF, Arthur (1766–1837) – angol mérnök, egy magasnyomású gőzgép feltalálója. – *97–98*

WYLIE, Alexander Henry – liverpooli kereskedő. – *494 526–527*

Z

ZWILCHENBART, R. – svájci származású liverpooli kereskedő. – *447*

Tárgymutató

Adók 617 685 714 740

Afrika 857

Agrokémia 618

Agronómia 587 618 725

Alap és felépítmény 745–748

Állam 362 417 745
– mint többlettermék tulajdonosa kapitalizmus előtti termelési módokban 312

Államadósság 373–374 444–445 447–448 501 504

Államhitel 499

Államkötvények 436 443–449 455–457 480 562 762 856
– külföldi 449 562

Állattenyésztés 636 641 723

Amerika 71 469–470 856

Amerikai Egyesült Államok 75–76
– ipara 118
– mezőgazdasági viszonyai 589 634–637
– pénzügye és külkereskedelme 469 538–539 555–556
– bevándorlás 597
– amerikai polgárháború 108 125

Amortizáció, állótőkéé 80–81 106–108 115 324 553 579 743

Anarchia, a tőkés termelésé 179–180 186–187 244–246 546–547 783 829

Anglia
– a tőkés mezőgazdasági termelés klaszszikus országa 642
– mint a világ pénzpiacának középpontja 542
– osztálytagozódása 833
– a dolgozó osztályok helyzete 87–95 127–134 594–597
– külkereskedelem 314–315 456 465–466 468–469 478–479
– építőipar 590–591
– népesség 597
– pénz- és banküggy 301 341–342 344 366–367 372–374 385–386 394–413 428–432 435 451–454 467–468 473–479 497–549 560 572
– törvényhozás 169 594–596 623 645 685 725; *lásd még* Banktörvény, 1844. évi
– – gyári törvényhozás 88–90 106 122–133
– ipar 100–101 106 119 316 417 478–479
– tőkekivitel 469 543 561–563 857
– gyarmati rendszer 311 314–315 562
– mezőgazdaság és agrárviszonyok 594–600 645 685 725

Angol Bank 435 452–454 477 495 498 509–510 515–519 528–529 532 535 538–539
– bankjegyforgalma 427–430 443 497–503
– fémkincse 386 411–412 512 516 525 529 535–537 539–541 545 560–561
– profitjai 516 518–519
– mint félállami intézmény 516

Apologetika 367
– a földtulajdon apologétái 593

Ár, árak
– az érték pénzkifejezése 185 333–334 607 615
– az értéktörvény uralma az árak fölött 171
– kereslet és kínálat hatása 182–183 290–291
– változásait előidéző okok 215–216 218–219

– a nyersanyagárak változásának hatása a profitrátára 104–108 111 118
– a mezőgazdasági termékeké 718–720 755
– kereskedelmi árak 294–297
– *lásd még* Földár; Monopolár; Piaci ár; Termelési ár

Arany (és ezüst)
– mint áru 813
– mint pénz 438 545–546
– ki- és beáramlása 405 430–439 464 525–526 538–549 560–563
– mint világpénz 300–301 432
– nemzeti arany- vagy ezüstkincs 540
– mint luxus anyaga 538–540

Arányosság
– különböző termelési ágak között 171 233 244 604

Aranytermelés 479 505 538–539

Argentína 685

Áru
– mint pénz 438
– mint tőke 438
– kettős jellege 175 265 331 604–606 614
– értéke 44 152 160–161 166 196 247 841
– a termék áruvá változásának feltételei 308–309 311 317 605–607
– mint a tőke terméke 169 262
– áruk iránti kereslet 490
– realizálása 607

Áruérték
– alkotórészei 27–42 146 159 784–794 796–797 801–804 816 819–821
– Ricardo az áruértékről 176
– Smith az áruértékről 793
– polgári közgazdászok az áruértékről 176 794–797

Áruforgalom
– egyszerű 187 257–260 298 306–309 846–847
– tőkés 186–187 293 322–323
– és pénzforgalom 302–304
– mint a tőkés termelési mód alapja 305

Árukereskedelem 304

Árukészlet 254–255

Árutermelés
– egyszerű 248 570 846–848
– tőkés 293 308 604–607 828–830

Árutőke 282 305 322–323 468 470 480–481 803
– mint az ipari tőke formája 255–256 284 305
– funkciója 256–258
– és pénztőke, ellentétben a termelőtőkével 260
– forgalma 254–255 259–260 262 322–323
– átváltozása áruval kereskedő tőkévé 260

Áruval kereskedő tőke 254–265 287 304

Ausztrália 479 538 562 597

Ausztria 856

Ázsia 494 526 538–539 586
– kapitalizmus előtti termelési mód Ázsiában 568

Babilónia 848

Babona 118

Bankárok 340 381 457 483 486–488 518–520
– profitjai 516

Bankhitel 378 457–458 472 558

Bankjegyek 378–379 382–383 427–430 453 495

Bankjegyforgalom 412–414 421 427–430 433–438 443 496–505 514–517 522–523 528–531 538 545

Bankok 288 298–304 366 381 421–422 428–429 433–437 480 506 515–520 544
– tartalékalapjuk 448–449 452–453 476–477 504 539–540 542 544–545
– részvénybankok 366–367 474 856
– letéti bankok 383–384 573
– giróbankok 302
– nemzeti bankok 382 519 540; *lásd még* Angol Bank
– váltóbankok 300–301
– *lásd még* Pénzkereskedelem

Bank Restriction Act 505

Banktőke 434–437
– alkotórészei 443–454

Banktörvény, 1844. évi 395–396 405 410–412 453 467 490 495 503 511–519 521–547

Bányaipar 716 722

Bányajáradék 730
– Smith a bányajáradékról 708

Bányák 87 115 849 852–853

Bérlet
– kamat a földbe bekebelezett tőkéért 588–590
– és járadék 640
– kis földdarabok bérbeadása gyári munkások részére 595

Bérleti díj *lásd* Haszonbér

Bérleti idő 589–590 640 709

Bérlők
– kisbérlő 594 598
– tőkés bérlő 584 587–589 594 642 752–754
– és földtulajdonos 588–589 593–595 695 708
– harc bérlők és földtulajdonosok között 640
– tőkebefektetésük a földbe 588–591 668–669 708–714
– konkurrencia a bérlők között 668

Bérmunka 357–358 775–776 791 828–830 833
– és földtulajdon 768

Bimetallizmus 13 303

Bizomány, bizományba adás 124 465 468 507

Biztosítás 200 799

Biztosítási alap 798 824 831

Biztosítótársaságok 798

Bútorgyártás 316

Céhek 171 315 317 783 845 849

Crédit gratuit 578 707

Crédit mobilier 576 579

Currency-elv 397 425 430 432 521–537

Család
– családi munka 749 845–846

Csalás 83

Csere 326 546
– az árucsere kialakulása 171 299 311–313 844–846 848
– áruknak mint a tőke termékeinek cseréje 168–170
– áruk cseréje értékükön 168–170
– termelési áron 171
– a társadalmi termelés két osztálya között 506 789

Csereérték 175 265 492 604–606 614

Csipkeipar 315

Csőd 103 112

Despotizmus 685

Divatárukészítés 93–94

Dualizmus 545

Egyenérték 847

Egyház 572 582–583

Egyiptom 909

Elégtelen termelés 178

Életjáradék 324

Elidegenedés 85 250 567 770 776 782

Ellenőrzés
– a termelés ellenőrzése összeegyeztethetetlen a tőkés termelés törvényeivel 118
– a termelés ellenőrzése a társadalom által 180 244

Ellentmondás
– a tőkés termelési mód ellentmondásai 85 118 212–213 232 244–245 249–250 416–418 462 546 829
– termelőerők és termelési viszonyok között 118 230–233 238 250 253 832
– termelés és fogyasztás között 232–233 244–245 462
– termelés és piac között 416
– a termelés társadalmi jellege és a magánelsajátítás között 252 418 546 830
– a földmagántulajdon és az ésszerű mezőgazdaság között 589 764–765

Elnyomorodás 587 596

Elosztás
– társadalmi munkáé 829

– – a munka arányos elosztása a termelési ágak között 603–604
– társadalmi összterméké 158 164–165 717–718
– társadalmi tőkéé 158 164 633 717
– – a tőke arányos elosztása a termelési ágak között 717–718
– értéktöbbleté 45 231–232 717–719 737 773 784–786 799–800 811–812

Elosztási viszonyok
– úgy jelennek meg, mint természeti viszonyok 826–827
– és termelési viszonyok 827–832
– történelmi jellege 831–832
– a kapitalizmusban 245

Ember
– és természet 768 772–773 778 832
– mint termelőerő 768

Építőipar 729

Épülettelek járadék 728–729

Erdőgazdálkodás 587 723–724

Eredeti tőkefelhalmozás 235 828

Érmék 300 421–422 540
– országosak 300–303
– váltóérmék 423

Érték 86 137 295 375 612 704 768–770 801 817 819 838 841
– társadalmi viszony 606–607 627 769
– mércéje 485
– egyéni és társadalmi érték 174–176
– a társadalmi összterméké 774–775 784–792
– a társadalmi összтőkéé 161 784
– tőke elértéktelenedése 225 233 236–237 240 242 375
– és átlagprofitráta 149 163–164 198
– közgazdászok az értékről 190
– vulgáris gazdaságtan az értékről 848
– *lásd még* Áruérték; Piaci érték

Értékesítés, a tőkéé 445 838–842

Értékjel 485

Értéknagyság
– és a használati értékek tömege 209

Értékpapírok 428–429 434–437 443 446–449 457 487
– árfolyama 340 387 470
– és ipari ciklus 480
– *lásd még* Államkötvények

Értékszubsztancia 145 161 166 175 190 357 704 838

Értéktöbblet 49 235 319 604
– mint társadalmi termelési viszony 770–771
– forrása 37 44 145 160 166
– keletkezése 37–39 43 277–278 603 737
– – látszólagos keletkezése a forgalmi szférában 779
– a profit formájában jelenik meg 37 39 44 49 162–163
– abszolút 77 223 228
– relatív 16 19 78 221–222 228 779 829
– extra értéktöbblet 172
– rátája 50 73–74 189 223–224 291
– – évi rátája 51 74–75
– – nemzeti rátája 140 147 233
– – magasságát befolyásoló tényezők 50–76 83 196 206
– – és profitráta 44 48–51 61–69 162–163 206 228–230
– tömege 42 146 157 163 210–211 222–224
– és munkabér 343
– és profit 162–164 780 810
– átváltozása tőkévé 799–801; *lásd még* Tőkefelhalmozás
– realizálása 45 265 779 785
– – realizálásának feltételei 233
– megosztása 45 231 345 717–719 737 773 784–786 799 811–812
– *lásd még* Profit

Értéktöbblettermelés 829
– mint a tőkés termelés meghatározó célja 187 232 239
– korlátai 232–233

Értéktörvény 11 14–15 149 155 157 167 171 173 180 295 604 796 829 838 842 846–848

Értékváltozás 32 136 196–197 614
– árué 161–162 166 196 247–248
– pénzárué 135
– tőkéé 135–138

Felfedezések, földrajziak 314 851

Félgyártmányok 110–111

Felhalmozási alap 786 798

Felhalmozási ráta 230

Fetisizmus
– pénzfetisizmus 370–371
– a kamatozó tőke fetisizmusa 369–377 781

Feudalizmus
– általános jellemzése 312 315 317 567–570 584 586 602 738–739 754 825 845–847 849–850
– termelési viszonyai 307 744–750 783
– tulajdonviszonyai 567
– város és falu kapcsolatai 754
– igazgatási funkciók a feudalizmusban 366
– átmenet a tőkés termelési módra 314–317 739–740 751–756

Fináncarisztokrácia 417

Fizetési mérleg 468–469 493 540 543 561–562

Fiziokraták 575 713 739–741

Fiziológia 716

Fogalom 15 140

Fogyasztás
– termelő 121 180–181 789 826
– egyéni 180–181 287 623–624 788 826
– ellentmondás termelés és fogyasztás között a kapitalizmusban 233 244–246 461–462
– és hitel 460
– a kommunizmusban 798 824

Fogyasztási cikkek 601
– termelésük (a társadalmi termelés II. osztálya) 788–789
– *lásd még* Létfenntartási eszközök

Forgalmi folyamat 254–255 325 779–780
– és termelési folyamat 27 45 309–310
– mint a társadalmi újratermelési folyamat közvetítője 27 309–310

Forgalmi idő 262–263 265 273 287 291 780
– megrövidítése 70–71

Forgalmi költségek 267 272–276 278 282–285 414

Forgalom szereplői 258–259 272 274 295

Forradalom, szocialista 250

Föld 614 685 724–725 728–729 768 777
– mint egyszerű természeti elem 708
– szűzföld 685–686
– a tőke és a föld különválása 708
– tőkebefektetés a földbe 585 588–589 637–643 646–651 655–656 695–696 702–704 707–709 718 720
– mint munkaeszköz 769 777–778

Földár 589 592 606 615 730 759 761 763
– mint tőkésített földjáradék 592–593 614–615 634 758
– változása 592–593 597 602 648 731–732 734–735
– a megműveletlen föld ára 634
– magassága 594 656
– és kamatláb 763–764

Földbirtokos arisztokrácia 685

Földjáradék 588 592–594 602–603 605–607 716–721 727–738 784–786 806–807 820 831
– mint a többletprofit formája 613–616 640
– rátája 231
– emelkedésének okai 589–591 596–598 605–607
– süllyedésének okai 684–686
– és monopolár 730
– és kamat 591–593
– tőkésítése 592–593 615 634 758
– kapitalizmus előtti formái 570 602 606 741–753 756–757
– Petty a földjáradékról 738–739
– Smith a földjáradékról 585 723 728
– Ricardo a földjáradékról 616–617 646
– polgári közgazdászok a földjáradékról 704 737–742
– abszolút földjáradék 717–721 726–727 758
– *lásd még* Különbözeti járadék

Földművelés 584–585 636–637 641–642

Földtulajdon
– általános jellemzése 584–588 591–592 730–731 773 831
– a közvetlen termelők földjének kisajátítása 567 584 586 594–595 725 752 773 827–828

– különböző formái 586 602 725 757–760
– feudális földtulajdon 584
– a feudális földtulajdon felbomlása 760
– a földtulajdon formája a kapitalizmusban 584–588 833
– a földtulajdon megszüntetése a kapitalizmusban 707–708
– a földtulajdon megszüntetése a kommunizmusban 731
– és ésszerű mezőgazdaság 587–590 764–765
– kis földtulajdon 602 731 763 765–766; *lásd még* Parcellatulajdon
– gyarmatokon 636–637 685 725
– Hegel a földtulajdonról 585–586
– a földtulajdon apologétái 593

Földtulajdonos
– általános jellemzése 585–589 606 728 833–834
– mint megszemélyesített földtulajdon 777
– mint tőkés 664 708
– és bérlő 588–590 593–595 640 686 695 707–709 711

Franciaország 576 851
– ipari fejlődése 315
– mezőgazdasági viszonyai 597–599
– külkereskedelme 526
– pénz- és bankügye 413–414

Gabonajáradék 663 698

Gabonatörvények 595–596
– eltörlése 106 309 599 623 645 685

Gazdagság, társadalmi 335 546–547 655 772 782
– pénz mint a társadalmi gazdagság megtestesülése 374 546

Gazdaságosság (takarékosság)
– a termelési feltételekkel 78–87
– munkamegtakarítás 81–82 85–88 165 653–655
– termelési eszköz megtakarítása 81–84 90 641
– állandó tőke megtakarítása 61 77 79–90 352 645 808
– találmányok által 101–102
– forgalmi eszközök megtakarítása 496–499
– fizetésekkel való gazdaságosság 498

Geológia 716

Gépek, gépi berendezés 78–81 95–99 102–103 105
– munkagépek 79 97–98
– átviteli szerkezet 79 97–98
– minősége 101
– tökéletesítése 80–81 95–112
– értékének újratermelése 102 112
– kopása 81 106–107 112 251–252
– erkölcsi kopása 112
– viszonylagos túltermelése 117
– és munkaintenzitás 112 221
– alkalmazásának határai a kapitalizmusban 249

Gépgyártás 99 857

Görögország 301 313

Gőzgép 95–98

Gyapjúipar 100 119–120 123

Gyapottermelés 117

Gyapotválságok 118–119 122 125–126

Gyárak építése 98–99

Gyárfelügyelők 87–101

Gyári törvényhozás 88–90 106

Gyarmati kereskedelem 226 388 390–391 393 526 556 851–852

Gyarmati rendszer 311 314–315

Gyarmati telepesek 602 654–655 713

Gyarmatok 641 713 725 852
– magasabb profitráta a gyarmatokon 226 617
– a föld termékenysége a gyarmatokon 635–636 725

Gyarmatosítás 857

Gyermekmunka 87 92–93 222

Háború
– és uzsora 570
– a római plebejusok tönkretétele háború útján 570
– a frank parasztok tönkretétele háború útján 570
– antijakobinus háború 595–596
– krími háború 125 403 555–556
– az 1792–1815. évek háborúi 403
– hadikiadások 556

Hagyomány 747–748

Hajózás 71 294

Hajózási vállalkozás 852

Halandóság 91–93

Háromság-formula 767–769

Használati érték 175 177 179 208 265 331 604–606 614 769–770
– és tőkés termelés 187 209 546

Haszonbér 593–595 602 712–713 820

Határhaszon-elmélet 12

Házbér 729 820

Háziipar 569
– falusi 741 745 748–750 760

Hitel 348 457 467 477 494 497 505 546 654 831
– és tőkés termelés 414–420 546–547 577–578
– hatása a pénzforgalomra 414–415 425–427
– és fogyasztás 460
– bankhitel 378 457 473 558
– pénzhitel 462 472
– kereskedelmi hitel 378 381 457–458 466 472 477 483 558
– – mint a hitelrendszer bázisa 457
– – határai 458–460
– – körforgása 458–460
– polgári nézetek a hitelről 378–380

Hitelező és adós 332–334 336–337 347 378 398

Hitelpénz 378 492–493 511 574
– elértéktelenedése 492

Hitelrendszer 109 188 252 263–264 287 340 419–420 457–458 519 544–545 564 571 577–578
– előfeltételei 378 577
– mint hatalmas emelő a tőkés termelési módról a kommunista termelési módra való áttérés idején 419–420 578
– gyorsítja a termelőerők fejlődését 419–420

Hiteltársaságok 572–573

Hivatalnokok 834

Hollandia 314 849 851
– a gazdasági fejlődés mintaországa a XVII. században 573
– pénz- és bankügye 300 302 573–574

Holland Kelet-Indiai Társaság 290 311

Hulladék
– a termelésé 99 108
– a fogyasztásé 99
– hasznosítása 79 99–101 116
– újrafelhasználásának feltételei 79 99–100
– megtakarítás a h. csökkentése által 80 101–102

Igazgató és felügyelő tanácsok 367–368

Igazságosság 320–321

Improduktív költségek 611

India 71 205 315 526 550–551 553–554 562
– faluközösség 685 741 826
– gyapottermelés 117–118

Ipari ciklus 117–118 291–292 339–341 345 386 461 463 466 480 488–489 491 502 539 541–547 557–561 783 818
– és átlagprofit 198–199
– és külkereskedelem 478–479
– és pénzforgalom 425–428
– periodicitása 466–467 478
– *lásd még* Válságok

Ipari forradalom 71

Irányítás, a társadalmi termelés irányítása 135 362

Irodalom
– nemzetközi szocialista irodalom 3

Írország 500–501 519 533 597
– mezőgazdasági viszonyai 594

Irracionalizmus
– és racionalizmus 733–734

Itália 22 754 850 852
– pénztáregyletek Velencében 302

Járadék *lásd* Földjáradék; Különbözeti járadék

Járadékosok 340 487 856

Javítási munkák 81

Jelzálog 436 443 758 763

Jobbágyság 171 586 602 746–748 783 825
– a többletmunka formája 744–746

Jog 586; *lásd még* Igazságosság

Jövedelem 109–110 187 816–817
– mint az elosztás viszonyai vagy formái 826
– forrásai 768–769 774–776 778 786 790 796 799 833–834
– nemzeti jövedelem 792
– tiszta jövedelem 791–792
– nyersjövedelem 791–792
– a munkások és a munkásosztály jövedelme 774 778 790–791 803 827 833
– a tőkések és a tőkésosztály jövedelme 288 774 776 830 833–834
– a földtulajdonosok jövedelme 833–834
– mint kölcsöntőke felhalmozásának forrása 479–482
– pénzformája 422–424
– Smith a jövedelemről 778 792–793
– Ricardo a jövedelemről 792–793
– polgári elméletek bírálata 792–797 801–802

Kalifornia 479 538

Kamat 320–322 337–340 343 349 353–360 566 767 820 831
– két tőkés közötti viszony 360–361
– az ár irracionális formája 333
– különbözeti járadék és járadék mint kamat 703–704
– és vállalkozói nyereség 353 773
– és lakbér 726
– kereskedelmi 486–488
– és bérmunka 357–358
– felső határa 337 339
– alsó határa 337 339
– kamatos kamat 372–376

Kamatláb 335 355 477 504–506 592–593
– az ipari ciklus egyes szakaszaiban 337–341 463 466 480 488 494 543 557–560
– és profitráta 337–339 343–347 354
– átlagkamatláb 158 341–343 488
– a kamat piaci rátája 341 343 345–346 517 533
– nemzeti kamatláb 205–206
– a kamat „természetes" rátája 335 341 343
– csökkenő tendenciája 340 592
– hatása a világpiacon 346

Kanada 562

Kapitalizmus előtti termelési módok 205 293 493 565–567 641 783 826 829
– és áruforgalom 307 311–315
– a tőke formái 565
– a kereskedőtőke szerepe 306–309 312–313

Kartellek 118 416 467

Kelet 847

Kelet-Indiai Társaság 290 511 514 554

Kényszer
– gazdaságon kívüli kényszer 745
– kényszermunka 746
– kényszerítő eszközök 740

Kereskedelem 309 311 317
– és a termelés fejlődése 307–308 311–315 317–318
– fejlődése kapitalizmus előtti termelési módokban 311–318 847
– az ipari termelés kiszolgálója 317
– és hitel 459
– nagykereskedelem 273 278 288 418 499 502 514 851–852
– kiskereskedelem 271 288 294 296–297 303 422–424 852
– levantei kereskedelem 851–852
– közvetítő kereskedelem 310–311
– *lásd még* Külkereskedelem; Pénzkereskedelem

Kereskedelmi hitel *lásd* Hitel

Kereskedelmi költségek 275–276

Kereskedelmi mérleg 468–469 493 540 561–562 739

Kereskedelmi profit 14 266–285 294–295
– forrásai 312
– és munkabér 274

Kereskedelmi szövetkezetek 849 851

Kereskedelmi társaságok 849 851

Kereskedelmi tőke *lásd* Kereskedőtőke

Kereskedő 274 284 310–314 848–854

Kereskedőnépek 310–314

Kereskedőtőke 199 254–265 282
– nem termel értéktöbbletet 265–268
– története 271 278–279 291 293–294 305–318
– mint a tőkés termelési mód történelmi előfeltétele 308
– funkciója 255–262 277–278 307–308
– szerepe a társadalmi tőke újratermelési folyamatában 260–261 264–265 275–278
– mozgása 257–260 288 298 308 322 369
– megtérülése 262–263 271 286–289 291–297
– és ipari tőke 276–277 281–285 292 297
– költségei 278–280
– és profit 21 214 268–271 281 292–293 296–297 311 850–852
– koncentrációja és centralizációja 278–279
– polgári felfogások a kereskedőtőkéről 264–265

Kereskedővárosok 309 311

Kereslet
– munkaerőkereslet 489 813
– létfenntartási eszközök iránti kereslet 180–181
– termelési eszközök iránti kereslet 180–181 183
– fizetési eszközök iránti kereslet 491
– *lásd még* Kínálat és kereslet

Készlet
– nyersanyagkészlet 111

Kézművesség 171 315–317 566 845–846 849

„Kiadó" vállalkozók 317 853–854

Kína 314–315 526 543 551

Kínálat és kereslet 171–172 174–175 181–187 335 341 346–347 398 525–526 707 813–814 841
– egymást fedezése 181–185 812
– és piaci érték 172–174 177–179 182–183 186–187
– és piaci ár 290–291 345
– pénztőkéé 489–491 494–495 504–505 543 547–548
– a vulgáris gazdaságtan a kínálatról és keresletről 183–184
– *lásd még* Kereslet

Kincsképzés 303 432 538 540 563 565 569
– két formája 301
– fémkincs 495 539–540
– *lásd még* Arany (és ezüst)

Kisajátítás, a közvetlen termelőké 209 230 740
– a közvetlen termelők megfosztása a földtől 567 584 586 725 752 757 773 827–828
– a kisbérlők kisajátítása a földtulajdonosok által 594–595
– a kis- és középtőkések kisajátítása 230 235 418

Kisüzemi termelés 171 566 569–570 854–855

Kisüzemi termelők 654–655

Kitermelő ipar 101 115 716
– a tőke összetétele a kitermelő iparban 57 716 727
– abszolút járadék a kitermelő iparban 727

Kivándorlás 597–598

Kizsákmányolás, munkaerőé 43 212 319 771 773 776
– az összmunkásosztály kizsákmányolása az össztőke által 189
– eredeti és másodlagos kizsákmányolás 580
– különbözősége az egyes termelési szférákban 139
– a munka kizsákmányolási foka 189 222
– – nemzeti különbözőségei 140

Kohászat 70

Kommunizmus
– gazdasági törvények érvényesülése a kommunizmusban 244
– tulajdon 731
– anyagi alapjai 246 251 416–420
– termelés 244 248 802
– – a termelés és a termelési folyamat ellenőrzése 180 244
– – a termelés szabályozása 118 772–773
– – a termelés irányítása 365–366
– munka 772 798 802 824–825
– munkaidő 180 773 802
– mezőgazdasági viszonyok 119 627
– könyvelés 802

– bővített újratermelés 825
– biztosítási alap 798
– elosztás 802
– fogyasztás 798 824
– értékmeghatározás 802
– szabadság 772–773

Koncentráció
– munkásoké 82 90 209 415
– pénztőkéé a bankokban 366 432 479
– termelésé 230
– termelési eszközöké 79 252 415 641 833

Konkurrencia 14–15 39–40 177 186 190 214 226–227 240–242 244 335 337 341–342 584 717 726 780 814–815 818–819 823 852 855
– a tőkés konkurrencia alaptörvénye 39–40 167
– egy termelési szférán belül 174
– pénztőkések között 515
– kereskedők között 290 297
– pénztőkések és ipari tőkések között 349
– munkások között 169
– és profitráta 150 154 198–200 240 244 296 345 814–815
– és monopólium 117 215 416–417
– a világpiacon 109 117–118 226–227 314 467 685 823
– a gazdasági viszonyok megfordított visszatükröződése a konkurrenciában 199–201 215 219–220 655

Kooperáció 78–79 81–85 102–103 252 567

Kölcsönök 450–451 504 547
– formái 324–325 381–382 472–473

Kölcsöntőke 324–325 331 347 350 459 465–466 472–473 477 494–495 557–559
– *lásd még* Banktőke; Pénztőke

Költségár (önköltségi ár) 27–42 159–161 609–610 819
– tőkés és valóságos költségár 28
– alkotórészei 28–35 154–155 820
– – alkotórészeinek értékváltozása 165–166
– módosult jelentése 160
– a költségárak egyenlősége mint a tőkebefektetések konkurrenciájának bázisa 149–150
– és az áruk ára 37–42
– csökkenésének okai 611–612 654

Költségek (szükséges, de improduktív költségek, faux frais) 611

Könyvelés 299
– a kommunizmusban 802

Kötöttáruipar 315

Középkor 741 754 783 846–847 849
– kereskedelem a középkorban 314 849
– egyház a középkorban 572 582–583
– kamat a középkorban 568 580–582
– *lásd még* Feudalizmus; Uzsora

Közlekedési eszközök 71 293 388–389 724

Közmunkák 130–132

Közösség, község 171 307 602 685 783 826 845
– faluközösségek 315

Külkereskedelem 478–479 542–543 553–556
– és tőkés újratermelés 226
– hatása a profitrátára 226–227
– nemesfémekkel 300–303 432 493 523–526 538–543 546–549 557–558
– Ricardo a külkereskedelemről 226–227

Különbözeti járadék 613 619 621 639 686–687 705 711 724 775 784 810–811
– keletkezése 686 695 720 728
– a legrosszabb megművelt földön 696–702
– I. számú különbözeti járadék 616–638 670 686
– – keletkezésének feltételei 616–617 641 667–668 676 686–687 724 758
– – és II. számú különbözeti járadék 641–644 646–648 669 676 686 695
– – emelkedésének és süllyedésének okai 633–634 647–648
– II. számú különbözeti járadék 633–634 639–649
– – keletkezésének feltételei 641–642 644–646 667 676 686–687
– – változatlan termelési ár mellett 650–656 677 683–684 692–693
– – csökkenő termelési ár mellett 657–671 677 680–681 683–684
– – emelkedő termelési ár mellett 672–684 692–695

Lengyelország 582 757

Lenipar 122–123 125

Lényeg és jelenség 163–164 200 770

Letétek 381 444 448–452 475–478 486 495 541

Létfenntartási eszközök
– szükséges létfenntartási eszközök 104 112 157 181 195–196 601 603 611 774 809 814 816 818
– szükséges létfenntartási eszközök olcsóbbítása 622–624

Little shilling-men 513 533–534

Luxustermelés 104 225 316 538

Malmok 101–102

Malthusianizmus 373 636

Manufaktúra 314 316–317 741 854

Mark-közösség 586 849

Megtérülés, a tőkéé 70–74
– hatása a profitrátára 51 70–75 140–141 216–217 292–293
– ipari tőkéé 262 286–287 289 292 296
– kereskedőtőkéé 262–263 286–289 291–297
– bérlőtőkéé 262
– egy termelési ágban 141
– a kereskedelmi gyakorlatban 217–218

Megtérülési ciklus 339

Megtérülési idő 294–295
– a termelési és forgalmi idő összege 70
– rövidítésének hatása az értéktöbblettermelésre 70–72
– hatása a profitrátára 70–74 141–142 147–149 157 336

Megtérülési szám 291–292 294 297

Melléktermékek 99

Merkantilizmus 318 739

Metamorfózis, áruké 298–299 308 321 460

Mezőgazdaság
– a termelés természetmegszabta jellege 116 722
– és háziipar 749–750
– és manufaktúra 741
– munka termelékenysége a mezőgazdaságban 57 115 617–619 672 722 769
racionalizálása 119 587 589 640–642 645 672 764–765
– hulladék felhasználása a mezőgazdaságban 99–100
– kapitalizmus előtti mezőgazdaság 584 586 641 741–742 760
– tőkés mezőgazdaság 222 584–585 637–638 641–642
– a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban 586–587 617 641–642 685–686 755–756 832
– a tőkés mezőgazdaság ellentmondásai 118–119 589–590 764–765
– a tőke összetétele a mezőgazdaságban 57–61 716 720–722
– – a változó tőke abszolút csökkenése 605
– az eleven munka csökkenése a mezőgazdaságban 250
– a gyarmatokon 635–637 713 725
– a kommunizmusban 627
– a mezőgazdasági népesség csökkenése 605

Mezőgazdasági munkások 588 752
– bére 596–600 712

Mezőgazdasági termékek 605–607
– áringadozásai 112–113 115–116

Minőség
– nyersanyagoké 82 100–101 118
– gépeké 101

Monetárrendszer 431 511 545 564 739

Monopolár 714 720–721 723 726–727 758 763 805 811–812
– és járadék 730

Monopólium 188 191 227 811 851–852
– a termelésben 290
– az iparban 117 215 296 416–417
– a nyersanyagtermelő országok monopóliuma 117
– földtulajdon monopóliuma 585–587 594 602 606 613–615 707 710 713 718 728 739 811
– természetes 188
– véletlen 172
– és konkurrencia 117–118 186 214 416–417

– természeti erők monopolizálása 610–613 728

Monopoljáradék 784

Munka 768–769 775
– mint az ember célszerű termelő tevékenysége 768–769
– természeti bázisa 600–601
– társadalmi munka 81–84 102 210 607 828–829
– – a munka közvetlenül társadalmi jellege 81–82 88 493
– – a munka társadalmi kombinálása 78–81
– – általános és közösségi munka különbsége 102–103
– – a munka megszervezése 251
– – munka a kommunizmusban 83 772 798 802 826
– mint értékszubsztancia 14 44 46–48 86 145–146 160–161 166 175 189–190 199–200 357 704 768–769 775–776 787 816 830 838 846–847
– – egyszerű és bonyolult munka különbsége 139
– – szakképzett munka 226 283
– – átlagmunka 283
– a munka kettős jellege 787
– – konkrét munka 31 775
– szükséges munka 601–603 774 785–786 825
– – társadalmilag szükséges munka 13 175
– eleven munka 14 43 86 88 165 247–248 377
– tárgyiasult (múltbeli) munka 13 87 166 247–248 357 377
– eleven és tárgyiasult munka aránya 142 149
– – az eleven munka viszonylagos csökkenése a tárgyiasulthoz képe st203–207 209–210 215–216 227–228
– termelő munka 83 787
– – a fiziokraták a termelő munkáról 739
– mezőgazdasági és ipari munka 601–603 769
– a kézi munka átalakulása gépi munkává 224
– kereskedői munka 278–279 281–285
– megfizetett és meg nem fizetett munka 228 319 785–786
– a munka elosztása a különböző termelési ágak között 603–604
– a munka alárendelése a tőkének 188–189 205
– – társadalmi méretekben 225
– *lásd még* Többletmunka

Munkabér
mint a munkaerő értékének formája 32 35 39 276 335 784–786 809
– úgy jelenik meg, mint a munka ára 770–771
– mint a munkás jövedelmének formája 774 778 785 790–791 803 819 827
– és változó tőke 112–114 157 785–786 790–791
– és értéktöbblet 51–53 343
– és értéktöbblet- és profitráta 64–66 194–195 489–490 808–810 818
– és termelési ár 817
– minimális határa 809
– a munkaerő értéke alá csökkentése 224 698
– emelkedésének és süllyedésének okai 113 129 194–195 210 228 489–490 596–597 645 806–808 811 818
– süllyedő tendenciája 283–284
– harc a béremelésért 128
– darabbér 83 129

Munkaerő
– mint áru 12–13 360 490 828
– használati értéke 31–32 35 283 331 360 370
– értéke 31–32 35 39 83 112–113 196 276 283 445–446 489–490 698 785 818–820
– – értékének meghatározása 808–809; *lásd még* Munkabér
– újratermelése 112–113 205 235 603 774 785 809
– és a munkatermelékenység fejlődése 212–213 224–225 235–236
– munkaerő-kereslet 489–490 813–814

Munkaeszközök 35–36 777; *lásd még* Termelési eszközök

Munkafeltételek
– elválasztása a termelőktől 234–235 584 586–587 773

Munkafolyamat
– egyszerű mozzanatai 769 778 831–832

Munkaidő
– társadalmilag szükséges 86 137 179 235 251 603–604 609 612 830 846
– mértéktelen meghosszabbítása 112
– társadalmi munkaidő elpocsékolása 180
– többletmunkaidő 235
– az abszolút munkaidő megrövidítése 245
– a kommunizmusban 180 772–773 802

Munkaintenzitás 112 206 210
– és értéktöbbletráta 52–53 65–66 189
– és a munkanap hossza 189 221–222

Munkajáradék 744–750 756

Munkamegosztás
– társadalmi 81 252 258–259 305 603 834
– és árutermelés 179
– ipari és mezőgazdasági munka között 313 601–603
– tőkések között 261 273–276
– az egyes tőkefunkciók között 299–300
– a kereskedelemben 278–279 283
– a pénzkereskedelemben 299–300

Munkamódszerek 611; *lásd még* Termelési módszerek

Munkanap
– megoszlása szükséges munkaidőre és többletmunkaidőre 786–787 809–810
– határai (alsó és felső korlátja) 809
– hossza és az értéktöbblet- és profitráta 51–53 77–78 206 210 221–222
– hossza és munkaintenzitás 189 206 221–222
– hossza és a munka kizsákmányolási foka 189 210 221–222
– a munkás harca rövidítéséért 106 128 779

Munkanélküliség 128–129; *lásd még* Túlnépesség, viszonylagos

Munkás
– kereskedelmi bérmunkás 276–279 282–284
– termelő munkás 276–278
– munkások koncentrációja 82
– és termelési eszközök 43
– *lásd még* Mezőgazdasági munkások

Munkásmozgalom
– Marx és Engels szerepe a nemzetközi munkásmozgalomban 3 4

Munkásosztály 833–834
– kialakulásának és létezésének feltételei 85–86 188–189 315–316
– és tőke 28 189 200
– újratermelése 181

Munkaszervezés, a munka megszervezése 251

Munkatermelékenység 221–222 235–236 238 248–249 376 459
– hatása a terméktömegre 208–210 224 769
hatása az értéknagyságra 166 203 208–210 224–225 247–248 609–610 613–614 738 785 829
– hatása az értéktöbblet- és profitrátára 50–52 81–82 210 228
– és a munkaerő értéke 196
– hatása a munkabér nagyságára 806–807
– a munka termelőerejének természeti feltételei 270 610–615 722 769
– társadalmi munkatermelékenység mint a tőke termelőereje 609–610 703 715 829–830
– fokozása 58–60 70–71 107 114–115 203 207 209–210 247–248 611–612 655
– fejlődése a kapitalizmusban 221 237–238 248–250
– mint a tőkefelhalmozás tényezője 83 210–213
– a mezőgazdaságban 59–71 115 618–619 722 769
– különböző fejlődése a különféle iparágakban 159 247
– és gépi berendezés 107

Nagybirtokosok 684–686

Nagyipar 223 317 416–417 735 857
– átmenet a nagyiparba 316
– forradalmasító szerepe 854
– a tőke összetétele a nagyiparban 59 75
– és munkatermelékenység 58–61
– és kereskedelem 314

Naturális gazdaság 293 307 315 741 749–750 845–846 855
– paraszti 846

Nemesfémek 300–301 430–431 538–543 549

Németország 849–850 854
– szabad parasztok átváltozása jobbágyokká 570
– ipar 83 118 316 854
– pénz- és bankügy 300 856–857

Nemzeti jövedelem 792; *lásd még* Jövedelem

Népesség 208–209
– a mezőgazdasági népesség csökkenése 605

Népművelés, népoktatás 283–284

Női munka 93–94 222

Nyersanyagok 105–106 110 115–119 727
– mint az állandó tőke fő alkotórészei 105
– minősége 82
– árváltozásuk hatása a profitrátára 104–110 117–119
– újratermelése 116–118

Nyugat-India 562

Ok és okozat 769 818

Ókor, ókoriak 311–313 565 567–568 741–742 760 783

Ópiumháború 386

Ópiumkereskedelem 526

Oroszország 10 499 538
– faluközösség 685
– kereskedelem 315 847
– tőkés termelés 315

Osztalékok 229 415 449 504 562 773

Osztályharc 10 208 728
– a munkások osztályharca a munkanap megrövidítéséért 106 128 779

Osztályok 187 833–834
– a fejlett tőkés társadalomban 10 588 833–834
– ipari és kereskedelmi igazgatók osztálya 367
– *lásd még* Földtulajdonos; Munkásosztály; Parasztság; Tőkésosztály

Otthonmunka 94

Önmegtartóztatási elmélet 418

Őskommunizmus 685 783 849–850

Ősközösség 171 307 602 798 826 845

Össztermék, társadalmi
– értéke 774–775 784–797
– naturális formája 788–792
– elosztása 158 164 604 717–718

Pamutipar 106 120–126 128

Panama-szédelgés 418

Parasztgazdaság 641–642

Parasztság 119 205 566 845–846 848–849
– földjének kisajátítása 566–567 584 586 594–595 725 752 773 828
– kisparasztok 41 119 566 569–570 594 655 763 824
– yeomanry 760

Parcellagazdálkodás 642 763

Parcellatulajdon 758–766
– akadályozza a termelőerők fejlődését 760–761

Pauperizmus 181

Pénz
– mint általános egyenérték 492
– mint a társadalmi gazdagság megtestesülése 546
– mint áru 136 324
– mint az áruérték önálló formája 492 733 813
– mint tőke 321–324 330–332 334–335 369–370 422 429–430 443
– átváltozása tőkévé 319–321 329–330 472
– mint értékmérő 311 430 485 848
– mint számolópénz 743
– mint forgalmi eszköz 185 264 286–287 299 302–303 312 319 348 421–424 432 476 497
– mint vásárlóeszköz 264 302–304 348 422–424 491; *lásd még* Bankjegyek
– mint fizetési eszköz 263–264 287 299 303 348 378 422–424 437–438 496 569 571
– mint kincs 299 303 311 430 569
– mint világpénz 300–301 313 430 432 438 511 569; *lásd még* Arany (és ezüst)
– hitelpénz 378 492–493 511 574
– fémpénz 423 485 493 848
– papírpénz 498–500
– története 846–848

Pénzadó 596

Pénzelértéktelenedés 563 596

Pénzelméletek
– currency-elv 397 425 430 432 521–537
– little shilling-men 513 533–534
– Ricardo pénzelmélete 521–522

Pénzforgalom (a pénz forgása) 307 309 311–312 414 421–439 451 496–497 501 503–506 540
– törvényei 286–287 424–425 498–500
– mint az áruforgalom eredménye 302–304
– és újratermelés 506 790–791
– fémpénzforgalom 523 540–541
belső forgalom 430 432 539–541
– nemzetközi forgalom 430–433
– polgári közgazdászok a pénzforgalomról 421–439 794
– *lásd még* Bankjegyforgalom

Pénzforma
– a tőkéé 422–424
– a jövedelemé 422–424

Pénzhitel 462 466

Pénzjáradék 569 606 648–649 663 733 750–756
– mint a termékjáradék átváltozott alakja 751–752 756

Pénzkereskedelem
– története 299–302 380
– feladatai 303–304
– munkamegosztás a pénzkereskedelemben 299–300
– őseredeti formái 301
– – nemesfémrudakkal való kereskedelem 301–302 380
– – váltóüzlet 300–301
– *lásd még* Bankok

Pénzkereskedelmi tőke 298–307; *lásd még* Banktőke

Pénzkereskedő 301–302 380–381; *lásd még* Bankárok

Pénzpiac 344–347 371 488 503 504 511–512 515 539 542 547 550 553–554 558–560

Pénztartalék 261

Pénztőke 271–272 322–323 346–347 350
– és árutőke 260 272 284
– ellentétben a termelőtőkével 260
– mint az ipari tőke formája 298 305 443
– funkciója 298
– felhalmozása 448 455–457 463 472–473 475 477 479–485
– koncentrációja és centralizációja 381
– potenciális 299 468 470
– fiktív 448–449 453 455–456
– kereslete és kínálata 489–491 494–495 505 543 547

Pénzválság 123 395–396 400–401 406 437–439 447–448 467 492–493 503 511–515 528–530 541–542 571

Peru 826

Piac 107 255 459
– kiterjedése 317 638
– túltelítettsége 176 244 386 393 438–439 560
– ellentmondás a termelés és a piac között 416
– *lásd még* Pénzpiac; Világpiac

Piaci ár 107 334–335 345 347 526 608–610 691 720 818 821
– átlagos piaci ár 199 335
– eladás a piaci ár alatt 220
– eltérései a piaci értéktől 178 182–183 187 189–190
– és termelési ár 172–173 190–191 335 345–346 609 699 705 707 709–712 717–721 810 818 822

Piaci érték 190 627 775
– és egyéni érték 172 175–178
– szabályozódása 176–178
– és piaci ár 178 182–183 187 190 196

Piaci termelési ár 199 608

Politikai gazdaságtan
– története 317–318
– mint tudomány 145 295 318
– a polgári politikai gazdaságtan általános jellemzése 163–166 204 213 221 230–231 254 737
– klasszikus politikai gazdaságtan 106 230–231 306 782
– forradalmasítása Marx által 204
– *lásd még* Fiziokraták; Merkantilizmus; Monetárrendszer; Vulgáris gazdaságtan

Portugália 851

Profit 15 20–21 44 204 208 516 655 780 830

– mint az értéktöbblet átváltozott formája 39 44 49
– mint az újratermelés fölött uralkodó viszony 830–831
– és értéktöbblet 50 145 156 162–163 167–168 173–174 204–205 223 779–780 784–786 810
– tömege 208 215 218 239–240 244 653
– – a profittömeg növekedése 208–211 219–220 223
– – a profit tömegét meghatározó tényezők 213
– mezőgazdasági profit és átlagprofit 621 738
– átlagprofit 11 150 154 168 187–188 738 773 780 784 811–812
– – létrejötte 13 153–156 162–163 188 269–270 717–718 727 737–738
– – magasságát befolyásoló tényezők 173–174 189
– extraprofit 51 172 344 609
– – az egyéni és az általános termelési ár különbsége 608–611
– – létrejötte 190–191 220 226–227 246 251 609–612 616 639–649 705 718
– – rátája és nagysága 653
– – határai 610
– – az iparban 609–612
– – átváltozása földjáradékká 613–614 639–640 647–648 668–669 684 687 695 707 718 728
– – a kereskedőké 297
– – a pénzkereskedőké 304
– – gyarmatokon 226–227
– ipari profit 231–232 270–271 338
– – és mezőgazdasági 621
– elidegenítésből eredő profit 219 311 369
– a profit elosztása 335 337 339 343 356–357 359 812 831
– – kamatra és vállalkozói nyereségre 353–355
– – nettóprofitra és kamatra 351–352
– – a felügyeleti és igazgatási bér jellege 361–362 364–367 415
– Ricardo a profitról 65 227 231–232
– Smith a profitról 227
– vulgáris gazdaságtan a profitról 11–15
– téves nézetek a profit keletkezéséről 41 268–269 290 767–783

Profitráta 44–51 61–70 107 111 137 147 162–164 202 204 213–214 223 230 338–339 653 780 810 850
– a tőkés termelés hajtóereje 230–231 245–246
– kiszámítása 146 216 218
– évi profitráta 74
– nemzeti profitráta 140 147 205–206
– és profittömeg 239–240 243–244
– – növekvő profit az egyre süllyedő profitráta ellenére 207–211
– magasságát meghatározó tényezők 50–54 60–66 68 70–77 80–86 113–114 135–138 140–141 158 162–164 224 233–234 352 698 784 808 818
– – a tőke összetételének hatása a profitrátára 144–149
– – nyersanyagárak változásának hatása a profitrátára 104 111 118
– – a tőke megtérülési idejének hatása a profitrátára 157 216–218 336
– és munkabér 489–490
– kereskedőtőke profitrátája 850 852
– Ricardo a profitrátáról 106 214 230 246
– átlagprofitráta 13–15 21–22 157 164–165 167 210 270–271 319 346 621 717
– – csak mint tendencia létezik 345
– – létrejötte 14–15 149 152–155 157–158 164 167–168 199 251 269–270 810 815 818 820 855
– – kiszámítása 269–270
– – magasságát meghatározó tényezők 158 162–163 189 292–293

Proudhonizmus 41–42 325–327 334 578

Rablógazdálkodás
– a földdel 635

Rabszolgagazdálkodás 565–567 757 762

Rabszolgaság 32 171 445–446 568 570 593 602 745 829
– termelési viszonyok 307 783
– tulajdonviszonyok 731
– felügyeleti munka 362–364
– kereskedelem a rabszolgaság idején 307 312–313

Racionalizmus
– és irracionalizmus 734

Realizálás, áruké 607

Részesgazdálkodás 636 756

Részvénybankok 366–367 856

Részvények 154–155 242 249 386 418–419 435–436 443–449 457 471
– formái 448–449
– vasúti részvények 447–448 464 856

Részvénytársaságok 154–155 252 366–368 415–419 449 456 852
– mint átmenet új termelési formához 416–419
– és profitráta 229 415–416
– a profit elosztása a részvénytársaságokban 351
– a tőkések szerepe a részvénytársaságokban 415–416
– formái 416–417 856
– Németországban 856
– Angliában 416–417

Részvénytőke
– növekedése 228–229 856
– és magántőke 415–416

Robotmunka 744–749

Róma 331 402 565–568 570 741–742

Románia 757

Rossz termés 462

Rövidített munkaidő 127–129

Sarc 570
– India sarcfizetése Angliának 554–555 562

Segédanyagok 82 101 105 115

Selyemipar 91–92 101 315

Skócia 500–501 533 536

Spanyolország 850–851

Spekuláció 199 230 290 339 342 386 388 415 417 420 449–450 459 464–467 489 491 513 534
– telekspekuláció 590–591 729–730

Statisztika, polgári 75

Szabadkereskedelem 106 741

Szabadság és szükségszerűség 772–773

Szállítás 272–273

Szállítóeszközök 294 685; *lásd még* Közlekedési eszközök; Vasutak

Szállítóipar 273

Szarvasmarha
– mint pénzáru 847

Szegénytörvény 596

Szocializmus *lásd* Kommunizmus

Szocializmus, utópikus 575–576 578–579

Szövetkezeti gyárak 85 365–366
– a munkások tulajdonában 418–419

Sztrájk
– a lancashire-i gépiszövők sztrájkja 128

Szuezi-csatorna 71

Szükséglet, társadalmi 177–181 603–604
– fizetőképes és valóságos társadalmi szükséglet 181–182

Szükségszerűség 314
– birodalma 773

Takarékosság, takarékoskodás 418 484–485; *lásd még* Gazdaságosság

Talajfajták 618–637 647–648 650–651

Talajjavítások 640 703

Talajtermékenység
– természetes 588–589 603 617–619 624 635–637 644–645 685 702–703 724–725 768
– mesterséges 618 622–623 625–626 640 645 668–672 685 703 725
– fokozása 588–590 703

Találmányok 183 250
– alkalmazásuk 70–71 101–103
– és profitráta 220 222 226 611–612

Társadalomalakulat, gazdasági 731 769 771

Tartalékalap 107 381 448–449 824 831
– a bankoké 448–449 452–453 476–477 504 539–542 544
– a nemzeti tartalékalap koncentrációja 432
– nemzetközi fizetésekre 432
– fizetési és vásárlási eszközöké 301 303 432

Távíró 294

Technológia
– új eljárásmódok hatása a termelési időre 70–71

Tekintély 829–830

Tékozlás
– munkások életéé és egészségéé 85–95
– társadalmi munkaidőé 180

Termékjáradék 603 742–744 748–750 752 756

Termelés
– a társadalmi termelés két osztálya 506 788–790
– és fogyasztás 244–245
– és piac 416
– és forgalom 309–310
– saját szükséglet fedezésére 783 845–846
– szellemi 81
– nagy méretekben 102
– tömegtermelés 174–175 317
– szabályozásának szükségszerűsége 117–118 802
– ellenőrzése a társadalom által 180 244
– tőkés termelés
– – törvényei 214–215 219–220 232 829
– – meghatározó célja 187 232 238 244–246
– – korlátja 238 250

Termelési ár 153 156 159–161 196–198 269 295 608–609 708 716–717 780 810
– mint az áru értékének átváltozott formája 159 167–168 188 190 855
– az értéktörvény uralma a termelési ár fölött 157 173 187
– képlete 160–161
– egyéni és társadalmi 608–610 613 687 705 717
– magasságát befolyásoló tényezők 161 196–197 609–610 687 695 817–818
– és az áru értéke 714–719
– és piaci ár 173 190 335 345–346 609 699 705 707 709–712 717–721 810 818 822
– és kereskedelmi profit 289
– Ricardo a termelési árról 173 190 195
– Smith a termelési árról 190
– fiziokraták a termelési árról 190
– vulgáris közgazdászok a termelési árról 190

Termelési eszközök 768
– mint tőke 238 767 830 833
– és értékképző folyamat 31 35
– kopása 241
– kereslete 180 183
– termelésük (a társadalmi termelés I. osztálya) 788–790
– koncentrációja 79 90 252 641 833
– megtakarítása 81–84 641
– növekedése 83 208–209
– és munkatermelékenység 208 224–225
– tulajdona 43 84–85 252
– és munka 768 833
– és munkás 43 84–85 768
– elértéktelenedése 84
– elpusztítása 241–242

Termelési feltételek 43 250–251

Termelési folyamat 832
– tőkés 27 771
– és forgalmi folyamat 27 45–46 309–310

Termelési formák 418–420 830

Termelési idő 262 287
– megrövidítése 70–71

Termelési költségek 619
– a bérlők termelési költségei 694
– *lásd még* Költségár

Termelési mód *lásd* Kapitalizmus előtti termelési módok; Tőkés termelési mód

Termelési módszerek 233 238
– javításuk és a profitráta 250 611–612

Termelési viszonyok 731 827
– történelmi jellegük 831–832
– és elosztási viszonyok 826–832
– tőkés termelési viszonyok 43 566 827–830
– – ellentmondás a termelési viszonyok és a termelőerők között 118 230–231 233 237–238 245 250 253 832

Termelőerők 235 250–251 419 760 772 779 827 829
– fejlődése a kapitalizmusban 85 221 237–238 245–246 250–251 419
– – fejlődésének korlátai a kapitalizmusban 230–231
– a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás a kapitalizmusban 118 230–231 233 237–238 245 250–251 253 832

Termelőerők
– fejlődésének gyorsítása a hitel által 419–420
– fejlődésének gátlása az uzsoratőke által 566–567

Természet
– és ember 768 772 778 832
– természeti erők mint a munka termelőereje 702
– a munka termelőerejének természeti feltételei 247 610–615 722 769
– természeti erők monopolizálása 610–614 728
– a természeti erőnek nincs értéke 614–615

Természetbeni járadék 603; *lásd még* Termékjáradék

Természettudomány 81 252 725

Textilipar 315 853

Tized (papi) 234 742

Tízórás törvény 106

Többletmunka 44 143–145 205 377 567 601–604 655 738 745 771–772 785
– természeti bázisa 601–604
– a rabszolgatársadalomban 772
– a feudalizmusban 744–746
– a kapitalizmusban 772
– a kommunizmusban 772 824–825

Többlettermék 13–14 232 312 319 346 600–601 656 741 771 791 825–826

„A tőke"
– kidolgozásának története 3–11
– az első kötet tárgya 15 27 141–142 212 219–220
– a második kötet tárgya 3 4 27
– a harmadik kötet tárgya 7–10 14 27 319 584–585 843–845
– módszere 27 109 139–140 224 255 783 844
– Engels munkája a harmadik kötet sajtó alá rendezésében 3–11 69 108 118 120 123 135 142 148 171 216–218 247–249 284 315–316 344 365–366 379 396 406–409 416–417 433–435 447 449–450 452–453 466–467 479 502–503 517 521–524 527–531 536–537 545–548 554–557 576 636 664 672–686 698 835–857

Tőke
– mint áru 330–334 438–439
– mint pénz 430 438; *lásd még* Banktőke; Kölcsöntőke; Pénzkereskedelmi tőke; Pénztőke
– mint önmagát értékesítő érték 435 469–470
– mint társadalmi viszony 187 250 377 767 773
– a munka alárendelése a tőkének 189 205 225
– a különböző termelési ágak alárendelése a tőkének 188
– formái a kapitalizmus előtti termelési módokban 307 565
– általános képlete 43 369 768–771
– szabaddá tétele és lekötése 109 113
– értékváltozása 109 112 136–138
– elértéktelenedése 224–225 233 236–237 240–242 375
– parlagon heverése és megsemmisítése 240–242
– fiktív tőke 444–449 470–471 485 516
– potenciális tőke 334–335
– állótőke 588–589
– – különbsége a forgótőkétől 36–37 107 149 247 272
– – mint az állandó tőke alkotórésze 77 786–787
– – amortizációja 80–81 107 115 325 553 580 743
– – kopása 36 81 106–107 112 151–152 215 248–249 251 324 743 787
– – újratermelése 77–78 112
– – a mezőgazdaságban 588–589
– társadalmi tőke 158–160 167–168 210–213 721–722
– – két osztálya 506 787–788
– – értéke 161–162 784
– – elosztása a különböző termelési ágak között 158 164 717
– ipari tőke 270–282 287 466
– – keletkezése 852–853
– – formái 259–260 263–264 284 298 305 477
– – megtérülése 262–263 286–287 292 296
– állandó tőke 142–143 247–248 788 803
– – álló- és forgótőkére osztása 77–78 106–107 109–111 116 149 207 247 786–787

– – és értékképző folyamat 28–32 53 786–787
– – növekedése 78 203 206 209 214
– – és profitráta 61 80
– – újratermelése 797 800
– – lekötése és szabaddá tétele 115
– – takarékosság felhasználásában 61 77 79–87 352 654 808
– – elemeinek olcsóbbodása 224
– termelőtőke 260–261 305 332 461 737
– változó tőke
– – és munkaerő 141–143
– – és munkabér 32 157
– – és értéktöbblet 37 43–44 72–74 113–114 144 166
– – és értékképző folyamat 31–32 37
– – viszonylagos csökkenése 203 206 208 212 238 376
– – megtérülése 72–74
– – újratermelése 790–791
– – lekötése és szabaddá tétele 113–115
– kamatozó tőke 228–229 318 359 443–445 449
– – története 355 565 566
– – képlete 369–371
– – mozgása 321–330
– – fetisizmusa 369–374 376
– – polgári nézetek a kamatozó tőkéről 355–356 371–376 578–579; *lásd még* Kölcsöntőke
– forgótőke 247 324
– – különbsége az állótőkétől 36 106–107 149 247 272
– – alkotórészei 107
– – értékátadása 106–107
– forgalmi tőke 255 306; *lásd még* Árutőke; Pénztőke
– a tőke összetétele
– – álló- és forgótőkéből 147–149
– – értékösszetétel 52 142 721
– – technikai összetétel 47 60 142 716 721
– – szerves összetétel 137–138 142 144–147 151 159 224–226 715–716 721–722 855
– – a szerves összetétel mind magasabb 203–206 227–228
– – visszatükrözi a munkatermelékenység színvonalát 715 721–722
– – hatása a profitrátára 68–69 137–138 140–141 144–147 149 151–152 202–204 210–214
– – a társadalmi átlagtőke összetétele 159 167–168 210–214 720–722
– – összetétel az egyes termelési ágakban 51 141 167 224–225
– – a mezőgazdasági tőke összetétele 57–71 605 716 721–723
– – összetétel a kitermelő iparban 727
– vulgáris közgazdászok a tőkéről 305 770–771
– *lásd még* Kereskedőtőke; Tőkecentralizáció; Tőkefelhalmozás; Tőkekoncentráció

Tőkebefektetés
– minimuma 642 668–669
– a földbe 585 588–589 637–643 646–651 655–656 695–696 703–704
– a földtulajdon mint a földbe eszközölt tőkebefektetés korlátja 695 707–708 718
– a földbe eszközölt tőkebefektetés abszolút és relatív korlátja 720

Tőkecentralizáció 230 234 245–246 278 418 857
– a banktőke centralizációja 447 519 540

Tőkeelőleg (előlegezett tőke) 32 35

Tőkefelhalmozás 250 455 478–480 830 856
– általános törvényei 209 212
– határai 376
– és a munka termelőereje 208–210 212 375–376
– és a profitráta süllyedése 213–214 230 237–238 243 249–250 252 375–376
– és viszonylagos túlnépesség 208–209 243
– és külkereskedelem 226–227
– a pénztőke felhalmozása 447–448 455–457 463 479–480
– – forrásai 479–480 483
– – és a valóságos tőkefelhalmozás 455–495

Tőkekivitel 243–244 469 547–557 562–563 857

Tőkekoncentráció 86 208–209 230 234–235 238 278 366 611 641 656

Tőkekörforgás 326–329

Tőkepiac 725; *lásd még* Pénzpiac

Tőkés 43–44

– ipari 229 267–269 273–274 317 349–356 360 588
– – úgy jelenik meg, mint munkás 360–361
– kereskedelmi tőkés 255–258 268–269 274
– pénztőkés 349–356 360 457 487 515 518–520; *lásd még* Bankárok
– mint földtulajdonos 708
– mint megszemélyesített tőke 268 273 352 771 777 828–829
– cselekvésének meghatározó célja 43 45 181 189–190
– funkciója 235 779 829–830
– képzetei az értéktöbblet és a profit keletkezéséről 38 40 135–136 163 165

Tőkésosztály 833–834
– létezési feltételei 43
– és a munkásosztály kizsákmányolása 189

Tőkés termelési mód
– általános jellemzése 27 174–175 188 293 567 584 820–821 824 827–829
– történelmi feladata 419
– előfeltételei és fejlődésének feltételei 109 169 226 305 308 313–314 418 567 586 827
– a mezőgazdaságban 584–588 605 617 634 642 656 764 831
– ellentmondásai 85–86 118 212–213 233 244–245 249–251 416–418 546 829
– korlátai 230–231 238 244–251
– történeti átmeneti jellege 231 244–246 827 831–832
– a termelés társadalmi irányítására való átmenet szükségszerűsége 250–251 416–420
– polgári közgazdászok a tőkés termelési módról 230–231 244–245 362 801–802

Tőkevándorlás 188 199 345 717 831 854–855

Tömegtermelés 174–175 317

Történetfelfogás, materialista 19–20 842

Törvények 157
– objektív törvények 855
– és tendenciák 157 223 227
– és véletlen 780
– gazdasági törvények 169
– – érvényesülésük 157 855
– – érvényesülésük módja a kapitalizmusban 169 223 244 773 780 783 829 855
– – érvényesülésük a kommunizmusban 244 772–773
– az árucsere törvényei 378 846–848; *lásd még* Értéktörvény
– a munkatermelékenység emelkedésének törvénye 248
– a tőkés termelési mód törvényei 182 233 335 833
– – megfordított visszatükröződésük a konkurrenciában 214–215 219–220 226–227 296
– – megfordított visszatükröződésük a tőkés és a forgalom résztvevői fejében 295
– a profitráta emelkedésének és süllyedésének törvényei 164
– a profit elosztásának törvényei 339
– a profitráta süllyedő tendenciájának törvénye 14 23–24 202–220 227–228 592
– – a munkatermelékenység kapitalizmusbeli növekedésének kifejezője 204–207 215–216
– – a süllyedő tendenciát megszabó okok 202–207 249–250
– – a profitráta süllyedése ellen ható tényezők 215–216 221–229
– – ellentmondásossága 222–223 230 237–238
– – és konkurrenciaharc 240–241 244
– – és válságok 245
– a profitráta süllyedő tendenciájának törvénye és a polgári politikai gazdaságtan 204 213–215 246
– a tőkés konkurrencia alaptörvénye 40
– a tőkés felhalmozás általános törvénye 208–209 212–214
– a pénz forgásának törvénye 286–287 424 496–500
– – a bankjegyforgalom törvénye 498–499
– „a csökkenő földhozadék törvénye" 625

Tőzsde 456 855–857
– története 856

Trösztök 118 416–417 449 467 857

Tudomány 81 102–103 295 318 716 770

Tulajdon
– termelési eszközök tulajdona 43 84–85 252
– épületek tulajdona 590–591
– közös földtulajdon 315 757
– – bitorlása 760
– parcellatulajdon 758–766
– a magántulajdon megszüntetése 253 415–416 577–578 731
– a kommunizmusban 731
– *lásd még* Földtulajdon

Tulajdoni jogcím 446 449 456 602 730

Túldolgoztatás 92–95

Túlnépesség, viszonylagos 208–209 225 237 239 242–243 245 252 597
– és munkatermelékenység 212–213 250

Túltermelés 239 468–469
– tőkéé 238–243
– abszolút 239
– relatív 117 178 245 637
– krónikus 416
– hitelügy mint a túltermelés fő rugója 419–420
– közgazdászok a túltermelésről 244–245

Tunisz 857

Új érték 31–32 787 798–799 816 819
– elosztása jövedelmekre 826

Újratermelés 27 178–179 287–288 744 830
– tőkés termelési viszonyoké 790–791 820–821 827
– a munkaerőé és a munkásosztályé 112 181 205 235 603 774 785 809
– társadalmi tőkéé 787–788 795
– állótőkéé 77 112
– állandó tőkéé 458 787 797–800
– változó tőkéé 791
– és pénzforgalom 506 790–791
– és válság 288
– megakadása 115–116 257 461–462
– egyszerű újratermelés 181
– – sémája 789
– – feltételei 787 800
– bővített újratermelés 181 455 830; *lásd még* Tőkefelhalmozás
– – a kommunizmusban 824–825

Uzsora 41 372 519 566–574 580–582 760

Uzsoratőke 205–206 565–566 569–570 594 846
– formái 565–566
– bénítja a termelőerők fejlődését 566–567

Ültetvényes gazdálkodás 741 757 760

Vállalkozói nyereség 229 352–361 404 488–489
– és kamat 353–355 773
– és bérmunka 357–358
– a tőkések nézetei a vállalkozói nyereségről 361

Vallás 564

Válságok (gazdasági válságok) 230 238 242 245 288 339 411 420 436–439 461–463 466–471 489 528–529 537 547 856
– ellentmondások pillanatnyi erőszakos megoldása 237
– okai 461–462
– és fogyasztás 461–462
– az 1825. évi válság 71 478 522 541
– az 1836–37. évi válság 522 528 541
– az 1847. évi válság 392–393 395–397 400 463–464 503 541–542
– az 1857. évi válság 119–120 387 393 401 417 463 469 533–534 538 541
– az 1866–67. évi válság 467 856
– gyapotválságok 118–119 122 125–134
– kereskedelmi válságok 522; *lásd még* Piac
– polgári felfogások a válságokról 378–380 470 491–492
– *lásd még* Ipari ciklus; Pénzválság

Váltóárfolyam 302 532 547–557 560–563

Váltóbankok 300

Váltók 263 304 378–379 388–393 395–397 406 434–435 443 448–449 496 514–515
– leszámítolása 342 344 381–385 402–411 427 434 448 462 488 496–497 509–511 517–518 533
– mint fizetési eszközök 457
– mint forgalmi eszközök 378–379 514

Váltószédelgés 388 390–391 462 467–468 474–475

Váltóügynökök 453–454

Váltóüzlet 300–301

Város és falu 754

Vastermelés 416

Vasutak 71 229 249 294 386 389–390 392 548 552 857

Vasúti részvények 449 464 548 856

Vasúti spekuláció 341 389–390 464 856

Védővámok, védővámpolitika 118 416 467 595 740

Vegytan 716
– vegyipar 417 857
– hulladék a vegyiparban 99–101
– vegyi folyamatok hatása a termelési időre 71

Velence 849 851

Véletlen és törvény 780

Világkereskedelem
– megtérülési idejének csökkenése 71
– hatása a profitrátára 105–106
– Ricardo a világkereskedelemnek a profitrátára gyakorolt hatásáról 106

Világpiac 238 302–303 337 479 542 636 740
– keletkezése és fejlődése 314 317 467
– mint a tőkés termelési mód bázisa 109 314
– konkurrencia a világpiacon 117–118 226 314 467 685
– hatása a kamatlábra 337 346

Virágzás 425 467

Vízierő 612–613

Vulgáris gazdaságtan 37 220 445 470 740–741 770 782
– a tőkéről 305 370
– a kereskedőtőkéről 264
– a kamatozó tőkéről 356
– értékről 817 838–842 848
– profitról 11–14

Yeomanry 760

Zálogházak 572

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05 kg
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59 g
uncia (*ounce, oz*)	28,35 g

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld ([statute] *mile*) (angol) = 1760 yard = 5280 láb	1609,33 m
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30,48 cm
hüvelyk (*inch*)	2,54 "
rőf (*Elle*) (porosz)	66,69 "

Területmértékek:

acre (angol) = 4840 négyzetyard	4046,8 m^2
hektár = 100 ár	10 000 "
négyzethüvelyk	6,452 cm^2

Űrmértékek:

köbláb (*cubic foot*)	28,32 l
quarter = 8 bushel	290,79 "
bushel = 8 gallon	36,35 "
setier (régi francia gabonamérték)	kb. 156 "
modius (ókori római gabonamérték)	8,75 "
véka (Scheffel) (porosz)	54,96 "

Lóerő (HP):

angol lóerő: az az erő, amely 1 perc alatt 33 000 fontot 1 angol láb magasra, vagy 1 fontot 33 000 láb magasra emel = 1,01386 normál-lóerő.
normál-lóerő: az az erő, amely 1 másodperc alatt 75 kg-ot 1 méter magasra, vagy 1 kg-ot 75 méter magasra emel.

A hőmérséklet mértéke:

t° Fahrenheit = 5/9 (t 32)° Celsius. Pl. 100° F=37,78° C.

Pénznemek[1]

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling . . . . . 20,43 *M*
shilling (*sh.*) 12 penny . . . . . 1,02 »
penny (*penny, pence, d.*) 4 farthing . . . . . 8,51 Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = 1/4 penny . . . . . 2,12 »
sovereign (aranypénz) = 1 angol font sterling
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling . . . . . 21,45 *M*
frank (*franc, fr.*) (francia) = 100 centime . . . . . kb. 0,81 »
as (régi római rézpénz; Plinius korában) . . . . . kb. 5 1/2 Pf
forint (holland) . . . . . kb. 1,70 *M*
forint (fiorino), firenzei aranyérme (1252-től) 3,5 g színarany értékben; a XIV. században Németországban is utánozták (gulden)
gulden a forint német utánverése 1325-től; később ezüstérme, az 1524. évi esslingeni birodalmi érmerend alapján 27,405 g színezüsttartalommal
banko-márka hamburgi számolópénz, mint nagykereskedelmi érték 1770–1873 volt használatban; képzelt értékegység 8 1/2 g színezüsttartalommal. 16 shillingre osztották, 1 shillingben pedig 12 pfennig volt . . . . . kb. 1,50 *M*

[1] A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (*M*) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg színarany.

Tartalom

Előszó a huszonötödik kötethez V

Karl Marx

A tőke

A politikai gazdaságtan bírálata

Harmadik kötet

Friedrich Engels: Előszó 3

Harmadik könyv

A tőkés termelés összfolyamata

Első rész

Első szakasz

Az értéktöbblet átváltozása profittá és az értéktöbbletráta átváltozása profitrátává

Első fejezet. *Költségár és profit* 27

Második fejezet. *A profitráta* 43

Harmadik fejezet. *A profitráta viszonya az értéktöbbletrátához* 50

Negyedik fejezet. *A megtérülés hatása a profitrátára* 70

Ötödik fejezet. *Gazdaságosság az állandó tőke alkalmazásában* 77

I. Általában 77

II. Takarékosság a munkafeltételekkel a munkások rovására ... 87

III. Gazdaságosság az erőelőállításban, erőátvitelben és épületekben 95

IV. A termelés exkrementumainak hasznosítása 99
V. A találmányok útján elért gazdaságosság 102

Hatodik fejezet. *Árváltozások hatása* 104

I. A nyersanyag áringadozásai, ezek közvetlen hatása a profitrátára 104
II. Tőke értékemelkedése és elértéktelenedése, felszabadulása és megkötése 109
III. Általános illusztráció: az 1861—1865-ös gyapotválság 122
Előzmények 1845–1860 122
1861–64. Amerikai polgárháború. Cotton famine [gyapotínség]. A legjelentősebb példa arra, hogyan szakad meg a termelési folyamat a nyersanyag hiánya és drágasága következtében 125
Gyapothulladék, kelet-indiai gyapot (Surat). Hatása a munkások bérére. A gépi berendezés tökéletesítése. A gyapot keményítőlisztte l és ásványokkal való pótlása. A keményítőliszt-írezés hatása a munkásokra. Finomabb fonalszámokat fonató gyárosok. A gyárosok csalása 127
Experimenta in corpore vili 132

Hetedik fejezet. *Pótlások* 135

Második szakasz

A profit átváltozása átlagprofittá

Nyolcadik fejezet. *A tőkék különböző összetétele különböző termelési ágakban és a profitráták ebből következő különbözősége* 139

Kilencedik fejezet. *Általános profitráta (átlagprofitráta) kialakulása és az áruértékek átváltozása termelési árakká* 151

Tizedik fejezet. *Az általános profitráta kiegyenlítődése a konkurrencia folytán. Piaci árak és piaci értékek. Többletprofit* 167

Tizenegyedik fejezet. *A munkabér általános ingadozásainak hatásai a termelési árakra* 192

Tizenkettedik fejezet. *Pótlások* 196
I. A termelési ár változását megszabó okok 196
II. A közepes összetételű áruk termelési ára 197
III. A tőkés kompenzációs indokai 198

Harmadik szakasz

A profitráta tendenciális esésének törvénye

Tizenharmadik fejezet. *A törvény mint olyan* 202

Tizennegyedik fejezet. *A törvény ellen ható okok* 221
I. A munka kizsákmányolási fokának emelése 221
II. A munkabér leszorítása értéke alá 224
III. Az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása 224
IV. A viszonylagos túlnépesség 225
V. A külkereskedelem 226
VI. A részvénytőke növekedése 228
Tizenötödik fejezet. *A törvény belső ellentmondásainak kibontakozása* 230
I. Általános megállapítások 230
II. A termelés kiterjesztése és az értékesítés közötti összeütközés 235
III. Tőkefelesleg népességfelesleg mellett 238
IV. Pótlások 247

Negyedik szakasz

Árutőke és pénztőke átváltozása áruval kereskedő és pénzzel kereskedő tőkévé (kereskedőtőke)

Tizenhatodik fejezet. *Az áruval kereskedő tőke* 254
Tizenhetedik fejezet. *A kereskedelmi profit* 266
Tizennyolcadik fejezet. *A kereskedőtőke megtérülése. Az árak* 286
Tizenkilencedik fejezet. *A pénzzel kereskedő tőke* 298
Huszadik fejezet. *Adalékok a kereskedőtőke történetéhez* 305

Ötödik szakasz

A profit széthasadása kamatra és vállalkozói nyereségre. A kamatozó tőke

Huszonegyedik fejezet. *A kamatozó tőke* 319
Huszonkettedik fejezet. *A profit megoszlása. A kamatláb. A kamat „természetes" rátája* 337
Huszonharmadik fejezet. *Kamat és vállalkozói nyereség* 349
Huszonnegyedik fejezet. *A tőkeviszony külsőlegessé válása a kamatozó tőke formájában* 369
Huszonötödik fejezet. *Hitel és fiktív tőke* 378

Huszonhatodik fejezet. *Pénztőke felhalmozódása; ennek hatása a kamatlábra* 394

Huszonhetedik fejezet. *A hitel szerepe a tőkés termelésben* 414

Huszonnyolcadik fejezet. *Forgalmi eszközök és tőke; Tooke és Fullarton felfogása* 421

Harmadik könyv

A tőkés termelés összfolyamata

Második rész

Ötödik szakasz

A profit széthasadása kamatra és vállalkozói nyereségre. A kamatozó tőke

(Folytatás)

Huszonkilencedik fejezet. *A banktőke alkotórészei* 443

Harmincadik fejezet. *Pénztőke és valóságos tőke. I.* 455

{A kereskedelmi hitel. Pénztőke és valóságos tőke az ipari ciklus különböző fázisaiban}

Harmincegyedik fejezet. *Pénztőke és valóságos tőke. II. (Folytatás)* .. 472

1. Pénz átváltozása kölcsöntőkévé 472
{A kölcsöntőke tömege független a meglevő pénz mennyiségétől}
2. Tőke vagy jövedelem átváltozása pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak 479

Harminckettedik fejezet. *Pénztőke és valóságos tőke. III. (Befejezés)* ... 482

{Kölcsöntőke képződése valóságos tőke felszabadulása révén. Általános megjegyzések. Eredmények}

Harmincharmadik fejezet. *A forgalmi eszköz a hitelrendszerben* 496

Harmincnegyedik fejezet. *A currency-elv és az 1844. évi angol banktörvényhozás* 521

Harmincötödik fejezet. *Nemesfém és váltóárfolyam* 538

I. Az aranykincs mozgása 538
II. A váltóárfolyam 547

Váltóárfolyam Ázsiával szemben 549
Anglia kereskedelmi mérlege 562

Harminchatodik fejezet. *Kapitalizmus előtti viszonyok* 565
Kamat a középkorban 580
Az egyház haszna a kamattilalomból 582

Hatodik szakasz

A többletprofit átváltozása földjáradékká

Harminchetedik fejezet. *Bevezető* 584

Harmincnyolcadik fejezet. *A különbözeti járadék: általános megjegyzések* 608

Harminckilencedik fejezet. *A különbözeti járadék első formája (I. számú különbözeti járadék)* 616

Negyvenedik fejezet. *A különbözeti járadék második formája (II. számú különbözeti járadék)* 639

Negyvenegyedik fejezet. *II. számú különbözeti járadék – Első eset: állandó termelési ár* 650

Negyvenkettedik fejezet. *II. számú különbözeti járadék – Második eset: süllyedő termelési ár* 657

I. A pótlólagos tőkebefektetések változatlan termelékenysége esetén 657

II. A pótlólagos tőkék termelékenységének süllyedő rátája esetén 664

III. A pótlólagos tőkék termelékenységének emelkedő rátája esetén 665

Negyvenharmadik fejezet. *II. számú különbözeti járadék – Harmadik eset: emelkedő termelési ár. Eredmények* 672

Negyvennegyedik fejezet. *Különbözeti járadék a legrosszabb megművelt földön is* 696

1. Az egymást követő tőkebefektetések növekvő termelőereje esetén . 699
2. A pótlólagos tőkék csökkenő termelőereje esetén 701

Különbözeti járadék és járadék mint a földbe bekebelezett tőke puszta kamata 703

Negyvenötödik fejezet. *Az abszolút földjáradék* 705

Negyvenhatodik fejezet. *Épülettelek járadék. Bányajáradék. A föld ára* . 728

Negyvenhetedik fejezet. *A tőkés földjáradék keletkezése* 737
I. Bevezető 737
II. A munkajáradék 744
III. A termékjáradék 748
VI. A pénzjáradék 750
V. A részesgazdálkodás és a paraszti parcellatulajdon 756

Hetedik szakasz

A jövedelmek és forrásaik

Negyvennyolcadik fejezet. *A háromság-formula* 767
I. 767
II. 768
III. 770
Negyvenkilencedik fejezet. *A termelési folyamat elemzéséhez* 784
Ötvenedik fejezet. *A konkurrencia keltette látszat* 803
Ötvenegyedik fejezet. *Elosztási viszonyok és termelési viszonyok* 826
Ötvenkettedik fejezet. *Az osztályok* 833

Friedrich Engels

Kiegészítés és pótlás a „Tőke" III. könyvéhez

I. Értéktörvény és profitráta 838
II. A tőzsde 855

Függelék

Jegyzetek 861
Mutató 876
Tárgymutató 900
Súlyok, mértékek és pénznemek 923

Képmellékletek

A III. kötet első német kiadásának címoldala 5
A III. kötet első orosz kiadásának címoldala 17
Marx kéziratának első oldala 29
A kézirat első oldala, ahogy a titkár lemásolta, Engels kiegészítéseivel és javításaival 33
„Értéktörvény és profitráta" — Engels kéziratának első oldala 839

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

74/3335. Franklin Nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.